0240905

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

MAGYARORSZÁG MONOGRAFIÁJA

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI TÖRTÉNETÉNEK, FÖLDRAJZI, KÉPZŐMŰVÉSZETI, NÉPRAJZI, HADÜGYI ÉS TERMÉSZETI VISZONYAINAK, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI ÁLLAPOTÁNAK

ENCZIKLOPÉDIÁJA

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐBIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

DR BOROVSZKY SAMU

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TITKÁRA, S E TÁRSULAT, VALAMINT
A M. HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

SZÁMOS MŰMELLÉKLETTEL, TÉRKÉPPEL, TERV- ÉS HELYZETRAJZZAL S SZÖVEGKÉPPEL

PEST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYE

II.

BUDAPEST
ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG
V., Arany János-utcza 1.
A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

DATE MICROFILM
Jan. 20, 1977
ITEM ON ROLL
1
CAMERA NO.
SLC II
CATALOGUE NO.
XLIB 4-002 #17

PEST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYE

II.

ORSZÁGOS MONOGRAFIA SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁGÁNAK FELÜGYELETE ALATT ÉS
EST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYEI HELYI MUNKATÁRSAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTE

DR BOROVSZKY SAMU

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TITKÁRA, S E TÁRSULAT, VALAMINT
A M. HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

287 KÉPPEL, EZEK KÖZÖTT
41 EGÉSZ OLDALAS AUTOTIPIA

943.9
B46
v.14
pt 2

BUDAPEST
ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG
V., Arany János-utcza 1.
A Magyar Tudományos Akadémia épületében.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPEST

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

ORSZÁGOS MONOGRAFIA KÖZPONTI SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA:

ELNÖK:

RÁKOSI JENŐ

főrendiházi tag,
Magy. Tud. Akadémia tagja.

FŐSZERKESZTŐ:

BOROVSZKY SAMU Dr.

a Magy. Tud. Akadémia tagja.
A M. Történelmi Társaság titkára.

MÁSODELNÖK:

LÓCZY LAJOS Dr.

a Földtani Intézet igazgatója,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

VIRTER FERENCZ

az Országos Monografia-Társaság
igazgatója.

VENDE ALADÁR

az Országos Monografia
szerkesztője.

TAGOK:

Áldássy Antal dr.
egyet. m tanár, a Magy. Nemzeti Muzeum őre, Magy. Tud. Akadémia tagja.

Balassa József dr.
tanár.

Baltik Frigyes
ág. ev. püspök.

Balogh Pál
iró.

Bánóczi József dr.
nár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Bárczy István dr.
udapest székesfőváros polgármestere.

Bársony István
Kisfaludy-társaság tagja, Budapesti Közlöny szerkesztője.

Bátky Zsigmond dr.
Nemzeti Muzeum Széchenyi-könyvtárának őre.

Bayer József
nár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Bedő Albert
államtitkár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Benedek Elek
Kisfaludy-Társaság tagja.

Bernát István
rsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia tagja.

Berzeviczy Albert
b. t. t., ny. vall.- és köz- miniszter, a Magy. Tud. Akadémia elnöke.

Bezerédj Viktor dr.
államtitkár.

Borbély Lajos
Rimamurány-salgótarjáni smürészvénytársaság vezérigazgatója.

Csapodi István dr.
gyetemi ny. r. k. tanár.

Császár Imre
Orsz. Szinműv. Akad. tanár.

Csoma József
a M. Tud. Akadémia tagja, a Herald. Geneal. társ. ig. v. tagja.

Dárday Sándor dr.
a m. kir. állami legfelsőbb számvevőszék alelnöke.

Dedek Crescens Lajos
tudom.-egyetemi könyvtárőr, tb. udvari káplán.

Demény Károly
m. kir. posta- és távirda-igazgató.

Dobokay Lajos
m. kir. földmiv. miniszteri tanácsos.

Entz Géza dr.
műegyetemi r. tanár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Erdélyi Pál dr.
az Erdélyi Muzeum könyvtárának igazgatója.

Fejérpataky László dr.
a Nemzeti Muzeum könyvtárának igazgató-őre, a M. Tud. Akadémia tagja.

Gelléri Mór
kir. tanácsos, az Orsz. Iparegyesület igazgatója.

Gonda Béla
keresk. miniszteri tanácsos.

Havass Rezső dr.
a Földrajzi Társaság alelnöke.

Hock János
plebános, országgyűlési képviselő.

Rónai Horváth Jenő
altábornagy, a M. Tud. Akadémia tagja.

Hutyra Ferenc dr.
udv. tanácsos. az állatorvosi főiskola igazgatója.

Kada Elek
iró, Kecskemét város polgármestere.

Kammerer Ernő
min. tanácsos, a Szépművészeti Muzeum igazgatója.

Kenedi Géza dr.
szerkesztő, a Petőfi-társaság tagja.

Kenessey Kálmán
min. tanácsos, vasuti és hajózási főfelügyelő.

Konkoly Thege Miklós
a Központi Meteorologiai Intézet igazgatója, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Lánczy Leó
a főrendiház tagja, a Pesti Magy. Keresk. Bank elnöke.

Lipcsey Ádám dr.
szerkesztő.

Madarász Gyula dr.
nemzeti muzeumi őr.

Molnár Viktor
közoktatásügyi államtitkár.

Móricz Zsigmond
iró.

Nagy Géza dr.
nemzeti muzeumi őr, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Némethy Károly dr.
belügyminiszteri államtitkár.

Nyáry Sándor dr.
műegyetemi m.-tanár.

Ortvay Tivadar dr.
ny. jogakadémiai tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Óváry Lipót
min. tanácsos, ny. orsz. főlevéltárnok, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Pasteiner Gyula dr.
egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Porzsolt Kálmán
a Pesti Hirlap főmunkatársa.

Radisich Jenő
min. tanácsos, az Orsz. Magy. Iparművészeti Muzeum igazgatója.

Reiszig Ede dr.
a M. Herald. és Geneal. és a M. Tört. társaság ig. vál. és a Műemlékek Orsz. Biz. lev. tagja.

Sándor József
az E. M. K. E. alelnök-főtitkára.

Id. Szinnyei József
a n. muzeumi hirlapkönyvtár őre, a M. T. Akadémia tagja.

Ifj. Szinnyei József dr.
egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Szőts Farkas
ref. theol. akadémiai tanár.

Strausz Adolf dr.
a Keleti Akadémia tanára.

Thallóczy Lajos dr.
udv. tanácsos, a közös pénzügymin. osztályfőnöke, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Telegdy Roth Lajos
főbányatanácsos, királyi főgeologus.

Váradi Antal dr.
udv. tanácsos, iró.

Vécsey Tamás dr.
udv. tanácsos, egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Visontai Soma dr.
udv. tanácsos, ügyvéd, orsz. képviselő.

Zilahi Kiss Béla (Junius)
történetiró.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

PESTMEGYEI KÉT KÖTETÉNEK MUNKATÁRSAI:

Bársony István

iró, a Budapesti Közlöny szerkesztője.

Dedek-Crescens Lajos

udvari káplán, a Tud. Egyetem könyvtárőre, Budapest.

Dombóváry Géza dr.

ügyvéd és szakiró, Budapest.

Haraszthy Lajos

iró, a Monografia segédszerkesztője.

Horváth Cyrill dr.

tanár, Budapest.

Hübner Emil dr.

ügyvéd és lapszerkesztő, Czegléd.

Kada Mihály

plebános és szentszéki tanácsos, Szentendre.

Kallina Károly

ny. m. kir. főerdömester, Gödöllő.

Kőszeghi Sándor

Pest vármegye főlevéltárosa, Budapest.

Márton Lajos dr.

segédőr a M. Nemz. Muzeum régiségi osztályában, Budapest.

Nagy József dr.

fögimn. tanár, Kiskunhalas.

Nyilas István

iró, Budapest.

Petri Mór dr.

kir. tan., Pest vármegye kir. tanfelügyelöje, Budapest.

Pettenkoffer Sándor

m. kir. szölészeti és borászati felügyelő, Budapest.

Pirkner Ernő

m. kir. főerdőtanácsos, Gödöllő.

Ifj. Reiszig Ede dr.

történetiró, a szerkesztőbizottság tagja, Budapest.

Schwalm Amadé dr.

egyetemi tanársegéd, Budapest.

Serfőző Géza

a pestmegyei gazdasági egyesület titkára, Budapest.

Szalay Gyula

fögimn. tanár és szerkesztő, Kiskunfélegyháza.

Tragor Ignácz dr.

a Muzeum-Egyesület titkára, Vácz.

Ugró Gyula dr.

polgármester, Ujpest.

Winkler Pál

érseki könyvtáros, Kalocsa.

E KÉT KÖTET FEJEZETEIT FELÜLVIZSGÁLTÁK:

Bedő Albert, ny. államtitkár. — **Benkó Imre,** nagykőrösi főgimn. tanár. — **Bernát István,** orsz. képv., a Magy. Tud. Akadémia tagja. — **Berzeviczy Albert,** v. b. t. t., ny. vall. és közokt. miniszter, a Magy. Tud. Akadémia elnöke. — **Borovszky Samu dr.** történetiró, a Magy. Tud. Akadémia tagja. — **Demény Károly,** m. kir. posta és távirda igazgató. — **Dezsényi Béla,** a gödöllői m. kir. koronauradalom jószágfelügyelője. — **Dimsits Lázár,** budapesti m. kir. kulturfőmérnök. — **Fazekas Ágoston,** Pest vármegye alispánja. — **Gelléri Mór,** kir. tan., az Orsz. Iparegyesület igazgatója. — **Gonda Béla,** keresk. min. tanácsos. — **Jalsoviczky Sándor,** belügymin. tanácsos. — **Kada Elek,** Kecskemét város polgármestere. — † **Katona Lajos dr.,** volt egyet. ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja. — **Kenessey Kálmán,** min. tan., vasuti és hajózási főfelügyelő. — **Lánczy Leó,** főrend, a Pesti Magy. Keresk. Bank elnöke. — **Maximovits István,** Szentendre polgármestere. — **Nagy Géza dr.** a Nemz. Muzeum őre, a Magy. Tud. Akadémia tagja. — **Némethy Károly dr.** belügymin. államtitkár. — **Póka Károly,** Nagykőrös polgármestere. — **Sándor István,** Kecskemét város főjegyzője. — **Silling Ede dr.** Kiskunhalas polgármestere. — **Szalay Gyula,** nagykőrösi főgimn. igazgató. — **Id. Szinnyey József,** muzeumi hirlapkönyvtárőr, a Magy. Tud. Akadémia tagja. — **Városy Gyula dr.** kalocsai érsek. — **Vécsey Tamás dr.** udv. tanácsos, egyet. ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

A VÁRMEGYE NÉPE.

Általános jellemzés.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye lakossága, mint maga a vármegye természetrajzi képe, két főrészre oszlik. Az ország települési viszonyainak megfelelően, a vármegye hatalmas, alföldi síkját tiszta magyarság lakja, éjszaki hegyes-völgyes, alacsony hegylánczokkal borított részét viszont német, tót, szerb, illir stb. nemzetiségek. Az egész vármegye jellege azért mégis teljesen magyar, mert hisz a vármegye 883,591 főnyi lakosságából 809,079 beszél magyarul s így csupán 8·5% nem beszél. Anyanyelv szerint pedig 82%-a magyar, a mi olyan domináló arány, hogy a vármegye a legtisztább magyar lakosságúak közé tartozik. A lakosság azonban, sem a magyar, sem a nemzetiségi, nem őslakó a vármegyében. Hajdan, főleg a török korban, a vármegye valóságos országútja volt mindenféle török-tatár-német-magyar hadaknak s a nép szakadatlan zaklatásnak kitéve tengődött, ha ugyan el nem hurczolkodott e vidékről, vagy épen rabszolgaságra nem hurczolták el őket. A török kor után a XVIII. század első felében telepítették be részint a kormány intézkedései, részint a népség szabad mozgalma a vármegyét. Ekkor hozták a németeket, tótokat s a többi nemzetiségeket, s ekkor alakultak a más vármegyékből szabadon beköltöző magyarsággal vegyesen a vármegye nagy községei. Tehát alig élt két évszázadot itt a vármegye népének főtömege, de azért már annyira kialakult népélete, észjárása, hagyományai s ethnográfiai belső jelleme, hogy egységessé lett e területen s más vármegyék, más vidékek népétől különböző. A magyarság uralkodó szelleme hatotta át az egész népet, s az alföldi idegen telepítések egészen beolvadtak, felszívódtak, elveszítették régi, magukkal hozott lelki világukat s ma csupán anthropologiai jelekből, nevük és vallásuk után ismerünk rá eredetükre. Ez alól az erős, átformáló hatás alól csupán a főváros környékén levő sváb falvak vonták ki eddig magukat, a minek főoka, hogy ezek aránylag nagy tömegben élnek együtt s húsz-harmincz község népe élvén egymás szomszédságában, meglehetősen jó alkalmuk volt rá, hogy régi nyelvükön megéljenek s így régi szokásaikat is megőrizhessék.

Történelmi áttekintés.

Népesség eloszlása, statisztikája.

Az 1900-iki népszámlálás alapján a túloldali táblázat mutatja a népesség eloszlását, az uralkodó nemzetiségi és vallási viszonyokat. Nem kis fontosságú a magyarul beszélni tudók és az írás-olvasáshoz értők rovata.

A népszaporodás az utolsó tíz esztendőben 1890—1900-ig igen kedvező volt; első helyen áll e tekintetben e vármegye, mert 20·4%-nyi szaporodását egyetlen más vármegye sem érte el s csak néhány város múlta fölül. Épen így igen egészséges viszonyszámokat adnak a külföldön élők, a férfiak és nők aránya, s az életkor és családi állapot szempontjából végzett statisztikai összegezések is.

Anyanyelv szerint is örvendetes a fejlődés, 1890-ben volt (Budapestet és Kecskemétet leszámítva) 80·8% a magyar anyanyelvű, 1900-ban 82·5%; magyarul beszélt 1890-ben a nép 88·1%-a, 1900-ban 91%, vagyis a nem magyar ajkúak közül 1890-ben 37·9%, 1900-ban 48·4% beszélt magyarul. Vallás tekintetében az egész népnek 68%-a róm. kath.; 6·9% ág. ev.; 20·7% ref.; 3·7% izr. A vallásfelekezeteknek egymáshoz való aránya nem igen változott s erősebb hanyatlás a ref. vallásúaknál van, a kik 22·7%-ról 20·7%-ra estek. A nép műveltsége is erősen fejlődött. 1890-ben írni-olvasni tudott 54·6%, 1900-ban 73·2%. Ez olyan magas %, hogy kevés vármegye versenyezhet vele.

Sorszám	Járás	Magyar	Német	Tót	Szerb	Összesen	Magyarul tud	R. kath.	Ág. ev.	Ref.	Izr.	Ir. olv.
1	Abonyi járás	50.549	—	—	—	50.697	50.674	43.540	444	5.482	1185	25.750
2	Alsódabasi	40.040	1.265	1914	—	43.257	41.918	31.820	1.782	8.653	890	22.550
3	Biai	12.558	27.532	570	—	41.066	24.272	34.618	243	5.042	1095	28.271
4	Dunavecsei	32.825	3.263	2086	—	38.246	36.176	8.088	6.096	22.743	1099	26.023
5	Gödöllői	55.869	2.021	9056	—	67.212	63.419	48.303	9.218	7.033	2408	41.184
6	Kalocsai	40.196	489	136	—	44.004	42.852	36.365	—	6.136	1098	29.610
7	Kiskőrösi	41.232	7.177	199	—	50.104	44.664	32.937	10.808	4.964	1027	30.227
8	Kiskunfélegyházai	39.968	—	—	—	40.044	40.033	35.815	—	3.642	401	17.570
9	Kunszentmiklósi	34.923	210	520	—	35.713	35.602	16.821	1.238	16.791	807	20.060
10	Monori	58.048	6.574	6937	—	72.073	67.089	41.068	15.143	13.232	2326	45.110
11	Nagykátai	33.504	—	—	—	33.599	33.585	27.232	1.489	4.095	744	17.463
12	Pomázi	10.819	21.783	4318	1569	38.831	19.623	31.789	237	4.398	775	24.209
13	Ráczkevei	38.984	17.096	643	910	62.016	49.709	42.375	1.073	14.756	2557	40.385
14	Váczi	30.111	582	4395	—	35.411	32.983	23.095	5.374	5.742	1051	23.104
15	Czegléd rtv.	29.973	—	—	—	30.106	3.086	13.309	807	15.043	913	20.684
16	Kiskunfélegyháza rtv.	33.228	—	—	—	33.408	33.228	32.072	—	225	1018	14.436
17	Kiskunhalas rtv.	19.535	175	—	—	19.866	19.710	9.963	186	9.054	603	11.087
18	Nagykőrös rtv.	26.497	—	—	—	26.638	26.496	7.548	166	18.151	729	17.225
19	Szentendre rtv.	1.857	1.121	859	600	4.822	3.750	3.622	127	226	221	2.653
20	Ujpest rtv.	35.277	4.213	1261	44	41.858	38.735	28.386	2.067	3.707	7331	28.640
21	Vácz rtv.	15.687	465	243	119	16.808	16.426	12.651	436	1.551	1875	11.931
	Vármegyei összeg	681.680	84.966	33.137	3.242	825.779	724.037	561.417	55.934	170.666	30.154	498.172

Néprajzi kép.

A magyarság néprajzi képe egyre veszíti régi színét. Nagy oka ennek az, hogy a vármegye ősidők óta mintegy a népek országútja volt s ma is minden része könnyen hozzáférhető, sőt nagyszerű útvonalakba és vasúti irányokba esik. A vármegyét különben két nagy tagba lehet osztani, az éjszaki alacsony hegyekkel borított terület nagyban különbözik az alatta fekvő nagy síkságtól. Ezt az éjszaki részt nagyobbrészt idegen nemzetiségek lepik el, különösen a Duna tulsó oldalán eső megyerészt, a hol túlnyomó részben német a lakosság. Németeken kívül még tótok laknak jelentékeny sűrűséggel az éjszaki hegyes tájakon. A déli részen, az alföldi síkon, tiszta magyar a lakosság, bár nem eredetére, hanem szellemére nézve az. Kiskőrös, Félegyháza vidékén igen sok volt a tót telepítés, ma már azonban alig érzik meg ez, csupán a vallási viszonyok és a nevek emlékeztetnek a vegyes eredetre. Jellemző az egész vármegye lakosságának belső faji viszonyaira egy-egy város népességének eredete. Igy pl. Kiskunfélegyháza 33 ezer főnyi lakosságának ősei a török hódoltság után, a XVIII. század első felében telepedtek le a ma is kopár, homokbuczkás vidéken, számtalan helyről verődve össze ide. A kik betelepedtek, jászfényszaruiaknak mondták magukat, a tudományos kutatás a nép törzsökös részét palóczoknak jelzi, s maig megőrzött palóczos vonásaik miatt valóban *pajákoknak* csúfolják őket a szomszéd községbeliek. De a valóság az, hogy a békés idők beköszöntével, minden határozott rendszer nélkül telepedtek itt le a vagyonszerző, részint kalandor, részint sorsüldözött emberek. S ime, a pásztorkodó, baromtenyésztő és földmíves népnek elég volt másfélszázad, hogy egy törzsökös tömegbe olvadjon és olyan saját monda-mesevilága, babonaköre támadjon, a melynek megvan az önálló jellege, a mely elüt még a környékbelitől is.

A vármegye a nagyközségek legtipikusabb területe Magyarországon. 209 községe közül ezer léleknél kevesebb csak 28 helyen van, 1000—2000 lélek él 54, 3000 lélek 44, 3—4000 lélek 35, 4—5000 lélek 18, 5—10,000 lélek 22 községben s 10,0000 léleknél nagyobb városa van 8, nem számítva közéjük Budapestet. Ezek a települési viszonyok rendkívül erős befolyással vannak a néprajzi élet képének kialakulására. Vegyük figyelembe azt is, hogy a vármegye 825,779 lakosából 681,680 magyar, 96,364 német, 33,325 tót s 3451 szerb, vagyis 60% magyar, 11% német, 7% tót és 0·5% szerb. Ezenfelül jellemző, hogy a nemzetiségek meglehetősen egy tömegben élnek, azért tudták megőrizni nemzetiségüket is ennyire ; a németek a biai, monori, pomázi, ráczkevei, váczi és szentendrei járásokban, a tótok a gödöllői, monori, pomázi, váczi s a szerbek velük és a németekkel vegyesen laknak főleg a pomázi, ráczkevei és szentendrei járásokban. Ezen a nemzetiségekkel erősen telített hat járáson kívül levő többi nyolcz járás és pedig területileg a nagyobbak, tiszta magyar jellegű. Megfigyelésre méltó, hogy az éjszaki, hegyes és nemzetiségi vidéken sűrűbbek és apróbbak a községek, míg az alföldi részen ritkán, hatalmas községekben tömörült a nép. A városi élet azonban teljesen megőrizte itt a földmívelő nép életmódját s belső lelki világát és nem alakította át iparos és gyári néppé a parasztságot.

Az utolsó évtizedben még egy rendkívül fontos népmozgalom figyelhető meg : a tanyák kirajzása. A távoli városokból igyekszik csaknem minden kisgazda ki a földjére, hogy az egyre növekvő drágaság nyomása alól sok tekintetben az ősi primitívség viszonyaival szabadítsa ki magát.

Pest vármegyének számos községe van, a melyet nem tisztán kisbirtokos földmívelő nép lakik, hanem uradalmak cselédnépe telepít be, ily tipikus község Alsódabas és ilyenek a fővároshoz közeleső falvak nagyrészt. Néprajzi tekintetben ezek semmi különös, jellegzetes vonást nem mutatnak, nincsenek állandó népszokások s rendes életmód, nincsen együvé szokott törzsökös lakosság, mert a nép zsellérekből, cselédekből, napszámosokból kerül ki s folyton változik. Az asszonyok kivétel nélkül az uraságoknál kiszolgált cselédekből kerülnek ki, s családi tűzhelyükhöz az úri házaknál tanult szokásokat viszik be, az úrinők divatját majmolják s a férfiakat is vasalt inggel látják el. Igy a ruházat is a modern divathoz alkalmazkodik. Sutba került a szűr s ma már paruplival jár a parasztlegény is. Magyar pipa helyett hölgyczigarettát szív az aratólegény is. A mi népies szokásuk van, az mind zűrzavaros keveréke más vidékek szokásainak, nem is tiszta magyar eredetű, hanem tót, sváb s más egyéb, mert a nép vegyes származású, ma azonban már egészen megmagyarosodva. Sőt azt lehet mondani, hogy ezekben a községekben a nép, a paraszt, úr, magyar, sváb, tót, zsidó fajokból összeverődött s nagyjából egységessé lett keverék. Egészen intelligens, csinos, sőt széparczú, középtermetű s inkább nyulánk, mint zömök vagy erőstermetű a mai nemzedék.

A vármegye képe jellemző az Alföldre. A terjedelmes községek és városok mindannyian hasonlítanak egymáshoz, mintha egy típus szerint nőttek volna nagyra. Még a nagyobb városoknak is csak a főtere vagy főutczája városias, a mellékutczák egyenlő nagyságú, földszintes házakkal építve, úgy nyúlnak el rendetlenül s mégis egyenes vonalban, hogy rögtön látni róluk, hogy gazdálkodó földmíves-nép lakja őket. A kisebb faluk utczáitól és házaitól valami fontos tulajdonságban különböznek ezek a városi parasztházak. Abban, hogy általában nincsenek olyan közvetetlen összeköttetésben magával a földmívelés munkájával, mint az apró falvak s így üresebb, csöndesebb az udvar, tisztább, rendesebb a ház. A tanyákon vannak az apróbb, lomosabb gazdasági eszközök s a szegényebb nép maga is kint lakik állandóan a tanyán. A gazdagabbak csak tavaszszal mennek ki s őszig odakint vannak, ezalatt üresek, zajtalanok néha egész utczasorok bent a városban.

Ezért is először a tanyai életet mutatjuk be, a mely a nagy síkságon szinte jellemzőbb ma a nép életére, mint a nagy községek és városok képe.

Tanyai élet.

A valóságos pusztai élet erősen megfogyott; a pusztákat feltörték s kivéve Kecskemét határában s másutt egy-két jelentékenyebb nagyságú pusztát, ma már alig lehet megtalálni az ősi pásztor-életet. A helyett egy egészen új fajtája támadt a pusztai életnek: a tanyai mezőgazdálkodás. Igy magának Kecskemét félszázezernyi lakosságának legalább fele kint él a tizenhat négyszögmértföldnyi területű pusztákon, mint kisgazda, bérlő, feles, vagy tanyás kertész és cseléd. Ha csak három-négy holdnyi földje van valakinek, már tanyát épít rá s vagy maga lakik benne, vagy a tanyás kertész, a ki felügyel a házra, földre, segít a munkában, de a kapálást és aratást rendes fizetésért végzi.

A házat, ha lehet, dombos helyre építik, kelet-nyugati irányban, vert falból, néha vályogból, úgy, hogy az ajtók délnek néznek. Rendesen ez a beosztása, a ház nyugati végén van egy szoba, ezen túl a konyha, kamra és az istálló következnek. A tető nád, néha szalma, nagyon ritkán s újabban zsindelyt is használnak. Építőmester egy-egy tanyai barkács. Az útat nyárfákkal ültetik be, Kecskemét körül *pálmafának* hívják, sok az ákácz és van eperfa is.

A konyhában nyitott tűzhely van s mindig a kemencze szája előtt főznek. A konyhát a gazdasszony kékre vagy sárgára meszeli s szabad kézzel czifrázza ki kékkel és pirossal; újabban már boltban is veszik a kész kivágott czifrát. Kevés konyhaeszköz van, egy kis és egy nagy bográcsban főzik minden ételüket, a falon gyúródeszka van, szita, cseréptálak és tányérok. A telekre nyíló ajtaja kettős, a belső kilincsre és kulcsra jár, a külső *cserény*-ajtó, vagyis rácsos.

A szoba is olyan, mint a városi kisebb házak berendezése. Van benne banyakemencze, s körül ezen a *patka*. Van egy nagy ágy, meg egy kicsi, fogas, láda, fakanapé, asztal, alatta a korsó. Van fiókos szekrény, letakarva fehér terítővel s rajta apró, czifra edény, porczellánok, üvegek. E fölött a tükör, s katholikusoknál szent képek. A mestergerendán a maguk főzte szappan, a gyufa, alma, mángorlófa, könyvek, s az oldalára szögezett kis léczbe szúrják a kést, villát, stb.

Az udvaron a disznó- és tyúkól, vagy a *putrik*, gémeskút, verem; ezt minden évben újat ásnak, hogy a békák össze ne fúrják. A ház körül veteményes kert, néhány gyümölcsfával. Az udvaron 1—2 katlan van s ebben főznek nyáron. Kerítés, kapu nincs, legfeljebb egy kis árok keríti a telket.

A ruházat ugyanaz, mint bent a községekben, csak még egyszerűbb. Az asszonyok pl. nem hordanak csizmát, czipőt is csak nagy ünnepeken, hanem mindig papucsban vannak. Ételeik is nagyon egyszerűek, naponta kétszer esznek.

Főfoglalkozásuk a földmívelés, legtöbbet rozsot termelnek s ezt hívják búzának, a búzát pedig *tisztának*. Házi ipar alig van, kosarat, seprűt, szánkót, vályút, szerszámnyelet maguk készítenek maguknak. Maguk csinálják hangszernek a *tamburát* is, e mellett töltik a téli estéket s ha összejönnek, e mellett járják a csárdást, a melynek a *lippenős* vagy *mártogatós* formáját szeretik.

A községbeli ház.

Bent a községekben sem más az építkezés és az életmód, csak épen nagyobb s állandóbb arányú. A házakat szilárdabb anyagból, rendszerint vályogból építik, valamivel nagyobbak is a házak, szobák. Gazdagabb az életmód, a ruházat, módosabbak a napi szokások, mert épen azok laknak bent, a kiknek „telik“.

A házat már a községbeli telekviszonyok szerint építik, végig az utczasoron s kerítéssel veszik körül. Rendesen rács- vagy deszkakerítéssel; vályogfal s fehérre meszelt téglafal szokott lenni az utczai oldalon. Az udvaron szabadon állanak a baromfi- és sertés-ólak, fából vagy sárfallal készítve. Az építkezéshez ritkán használnak igazi erős, tartós anyagot, követ egyáltalában nem, mert arra nem lehet szert tenni. A ház vályog, vagy sár, fala rendesen 2—4 méter magas, pincze ritka ház alatt van és a szoba padlója nem szokott magasabban feküdni az udvar szinénél. A tetőzet eddig csaknem mindenfelé nád és szalma volt, újabban a fazsindely és cserépzsindely a leggyakoribb, különösen a nagyobb községekben, a hol tűzrendészeti szempontból nem is engedik már a szalmafedést. Kémény ma már mindenütt van, még a tanyai házakon is. Csúcsfalat majdnem mindenütt építenek, még pedig az utcza felől s gyakran emelnek nemcsak deszka-, de vályog-, tégla-tűzfalat is. Az utczáról két kapu nyílik az udvarra, a nagykapu és a kiskapu. A tornácz sok helyen nagyereszű s oszlopos, a kis kapu a tornáczra nyílik a legtöbb vidéken s a tornácz gerendáin kukoricza, paprika, hagyma van felfüggesztve, száradni vagy megőrizni. Szoktak vaskos vályogoszlopú tornáczokat is építeni a jobbmódúak.

A házak berendezése olyan, mint a többi alföldi vármegyékben, a hol már többször bőven leírtuk őket. A kis lakás egy utczai szobából, konyhából s kamrából áll; gazdagabbaknál a kamrát tovább építik s igy két szoba van. A konyhán kettős ajtó van, a mely középen van ketté vágva, hogy ha a felső részét kinyitják, az alsó akkor is zárva maradhasson, vagy egy nagyajtó van s azonkívül rácsajtó a baromfiak kizárására. A szobában eddig mindenütt volt boglyakemencze, de újabban ezt kiszorítja a vaskályha. A konyhában sem főznek ma már szabad tűzhelynél, hanem vas, pléh takaréktűzhelyen. A kemenczét szalmával fűtötték, de felhasználnak tüzelésre minden éghető anyagot, különösen az erdőtlen vidékeken, a hol tőzeget is használnak fűtésre, a mit trágyából készítenek, vályogalakba préselve a szalmás trágyát.

A lakás szokottabb berendezése a következő. A nyoszolyát a színeig megtöltik szalmával, erre durva vászonlepedőt terítenek, sok ágyneműt s az egészet letakarják színes karton-ágyterítővel. Ma már erre is vásári ágytakarót használnak, még pedig urasat, egyforma készletet vesznek az asztalterítővel. Az egész berendezésben egyre-másra vész el a régi népiparnak minden emléke. Az új házasok már teljesen urias berendezést kapnak festett vagy furnírozott bútorokból, szekrényekkel, hajlitott butor-székekkel, diványnyal. Kinek milyen módja van. A falakon régen cseréptányérok, kancsók voltak felaggatva dísznek, ma már ezek is egyre fogynak s a földmíves nép berendezése mindjobban hasonlít a városi kisiparosok, mesteremberek lakásához. Képeket is vesznek, szentképeket, olajnyomatokat, hazafias képeket. A szobának üvegablaka ma már kivált új. épületeknél, nagy üvegtáblás, befelé nyíló, egészen modern, bár az ablak nagyságát azért nem igen növelik, mert hideg télen, különösen a falusi olcsó asztalos-munka mellett, a mely hamar elkopik, befúj rajta a szél. Zöld zsalut használnak, régiesebb a tulipános deszkaablak, nem ritka az egészen új gördülő redőny sem. A szoba padlója régebben mindig föld volt, a melyet szombatonként tapasztottak, fölmázoltak símára, s naponként gyakran sepertek és locsoltak. Ezt a földszint nem szokták fölbontani, kihordani a házból, pedig minden szennyet magába szedett és számtalan betegség melegágya lett. A lakást még ma sem sokat szellőztetik s e miatt nem is egészséges az. Különben az építkezésnél mindig a czélszerűség irányadó elsősorban s nagyon gondosan ügyelnek rá, hogy ne legyen elütő a ház a község szokásától. Ebben csak a modern, városias, reneszánsz-törmelékekkel díszített házak a kivételek, mert ezt egyre szívesebben építenek különösen a városi parasztok. Természetesen ezt is praktikusságból teszik, mert könnyebb eladni nagyobb áron.

A házat jó rendben tartják s az utczák és a községek mind tiszták és gondozott külsejűek. Nincsenek zeg-zúgos utczák, mert békeidőben s az Alföldön telepedtek meg a községek, nem úgy, mint a felvidéki városoknál, a melyek az ősi állapotokat őrizték meg máig. Jellemző a vármegye helységeire a széles, hosszú, ákáczfás utcza, a melynek két oldalán egyenlő távolságban sorakoznak az apró kis házak s az út közepén három ló vonja a tanyáról hazafelé a szekeret. Szinte eltéved az ember, ha több helységben járt s nem könnyen tud ráismerni valami jellemzőre, a miből a város vagy falu képét megalkossa magának.

A népviselet, népélet.

A nép maga sem ád sok ismertető jelet, sem külsejével, sem általános testi alakjával. Egy-egy városnak, községnek erősen ki van fejlődve a helyi önérzete s ha hosszabb ideig köztük van az idegen, igazat is ád nekik, mert derék nép ez, szorgalmas, munkabíró, jómódú, takarékos. Erőteljes, egészséges szervezetük sokat megbír és kivált nyáron annyit dolgoznak, hogy valóságos csoda. A legények ilyenkor este 11—12 óráig ébren vannak, a lányokat látogatva és reggel 2—3 órakor ismét talpon vannak. Télen kárpótolják aztán magukat a hosszú éjszakákon át. Ilyenkor nappal sincs dolguk, csak hevernek. Sőt télen azt a kevés dolgot is, a mi a marha körül, ház körül akad, lustábban végzik, mint nyáron a nagy dologidő minden föladatát.

A ruházkodás általában egyszerű, az alföldi magyarság rendes viselete, csak egy s más vonás ád helyi színezetet. Újabban itt is egyre jobban terjed a „német" szabású ruha, a melyet olcsón lehet venni vásárokon és ruhás boltokban. A férfi öltözete nehéz munkánál fehér vászongatya s rövid vászoning. Nyáron ezelőtt mezítláb jártak, de ma már csak a tanyán járnak így. A borjúszájú inget, mely hajdan általános volt, ma már alig látni s épen így fogy az igazi magyar ruha is : a zsinóros mándli, a pörge kalap, a ránczos csizma. Német nadrágot húznak ma a borjúbőr-csizma szárába. A szűr, a bunda csak egyes vidékeken van még meg, de ott is báránybőr-béléses posztókabátot vesz már, a kinek új ruhára van szüksége. Öreg ember bottal jár. Az apró fiú nyáron hajadon fővel, mezítláb, egy ingben szaladgál, ünnepen szoknyát, lájblit és kalapot adnak rá, vagy felöltöztetik készen vett urias ruhába, czipővel.

A nők ruházkodása még erősebben mutatja a nagy átmenetet a régi magyaros viseletről a modern divatos öltözködésre. Munkába, különösen a szegényebb nép, mezítláb jár, máskor harisnyát és czipőt, vagy egyes vidékeken, így Kecskemét körül is, papucsot viselnek. Hajukból kontyot csinálnak s nem igen van czifrább változata a hajviseletnek. A mai öltözködés eltörülte a hajdan itt is ismert szép és nehezen készített, sokágú fonatokat. Fülbevalót a legtöbb asszony s leány visel. Az asszonyok lekötik a fejüket ; e nélkül utczára sose megy ki asszony, még a házban is ritkán vannak kendő nélkül, itt legtöbbször csak hátrakötve viselik. Az ingváll, alsószoknya, vagy „pöndő", a felső szoknya, a czipő, mind a divat szerint változik. Ma már blúzt viselnek és hosszú a szoknyájuk, a mely azonban ránczos. A lányok ünnepen több szoknyát vesznek magukra ; e tekintetben a legnagyobb szélsőségeket meg lehet találni. Van falu, a hol 15—20 szoknyát is felvesznek még az asszonyok is és van, a hol csak 2—3 szoknya a divatos viselet. Ruhája minden nőnek sok van és bőven ; a legszegényebb leánynak is igen sok.a szoknyája és selyemkendője ; néha több, mint a jómódúaknak, mert ők minden keresetüket arra fordítják. A ruhát nem mindenki készíti otthon, csak az egyszerűbbeket. Varrónők vannak mindenütt s azok varrják az összes díszesebb ruhát, divatlap szerint, csak egyszerűsítve és csupán a fehérnemű készül rendszerint otthon. A férfiak fehérneműjét is vagy otthon készítik, vagy varratják. Szőni, fonni, kendert termeszteni már nem igen szoktak. Az asszonyok, leányok szépek, erősek, ritka a darázsderekú, de nem ritka a piros arczú, egészséges szépség. Nem is vénülnek hamar, asszonykorukban még szebbek s csak az egészen szegény népet viseli meg az örökös, nehéz munka.

Táplálkozás.

A nép táplálkozása olyan, mint a magyar földmívesnépé általában. Főeledelük a búzából, rozsból, vagy kétszeresből készített kenyér. A kenyeret szalmával fűtött kemenczében sütik, és élesztőül kovászt használnak. Gyakran egész héten át a kenyér minden tápláléka a szegényebb népnek, mikor az otthontól távol dolgoznak. Igen sokat esznek krumplit, babot, levesnek vagy főzeléknek ; ezenkívül káposzta, tök, répa a szokottabb főzelékek. Szeretik az uborkát és a nyers zöld paprikát. Az ételt erősen fűszerezik, borsot, paprikát sokat használnak, a ki nincs hozzászokva, nem is bírja megenni. Az efféle erős fűszerezést, mely szinte elveszi az étel valódi ízét, és a zsíros ételeket tartják jó magyarosnak. Húsételhez a szegényebb nép ritkán jut, még legtöbb aprómarhát, szárnyast esznek, marha-, vagy borjuhúst csak ha megbetegszik az állat ; birkahust sokat kapnak és disznót, a ki teheti, minden télen öl és a füstölt hús a legbecsesebb része a táplálkozásnak egész nyáron át ; különösen a szalonna. Az alföldi munkás gyakran heteken át nem eszik a kenyérhez egyebet, csak szalonnát. Különben a boltok annyira terjednek, hogy a hol nem ritka a pénz, ott a kereskedelem gazdag segítségére jön a népnek a táplálkozásában is. Viszont érdekes, hogy az olyan községek és az olyan nép, mely baromfikereskedéssel, tojás-, túró-, tej-, vaj-, sajt-elárusítással foglalkozik, különösen a főváros vidékén, alig fogyaszt valamit ezekből, mert neki pénzértéket jelent, a mit megenne. Rendes étkezési mód az, hogy reggelire szalonnát esznek kenyérrel, délben és este egyféle főtt étel van, jó bőven. Ma már kávéznak is, sőt theát is isznak. A mezőgazdasági munkásnak a munkaadó ád kosztot. A nők épen olyan bőven esznek, mint a férfiak, de nem is dolgoznak kevesebbet sem. Lassan esznek, mintegy kóstolgatva, s evés közben nem beszélnek. Legnagyobb részük kútvizet iszik, az alföldi nagy városok ártézi kútakat fúrtak és a városi népéletnek egyik legérdekesebb, színes képét itt a kútak körül találjuk meg. Bort, gyönge homoki bort isznak, s egyre jobban terjed a pálinkaivás. A hol bort termelnek, ott alig adnak el valamit belőle, egy-egy gazda 50 akót is elfogyaszt a komáival, ha nincsen dolguk, sűrűn járnak ki a szőlőbe, iddogálni. A mulatás rendesen borivást jelent s a barátságot csak poharak között lehet megkötni. A vendégtől megkívánják, hogy egyék-igyék.

Erkölcsi élet.

Erkölcsi életükben a *szokás* az irányító hatalom. Könnyebben vétenek a törvény és a vallás parancsai ellen, mint a szokás ellen. A szeretet és gyűlölet könnyen átmegy egymásba, s főleg a szokás az, a mi káros szenvedélyeiket fékezi. Szinte erkölcsi elvük ez : ha te így, én is úgy ! Ezért azután gyakoriak a perlekedések. A jogát egyik se engedi, inkább mindent koczkára tesz. A bosszú, különösen a tevszerűen végrehajtott bosszú, ritka, csak ígérik azt és átkozódnak. A káromkodás borzasztóan el van terjedve és még egyre terjed ; fiatal legények és gyerekek beszéde is tele van a legocsmányabb szók és kifejezések oktalan használatával. Életüket a föld irányítja és a vagyonosodási vágy sarkalja őket. Politikai dolgokban nagy az ítélethiány és a hiszékenység. A törvényeket, a közérdeket meg nem értik. Távol tőlük, magasan felettük van egy hatalom, a minek engedelmeskedni kell : — ez a kormány. Ettől várnak minden jót és úgy találják, hogy nem kapnak tőle semmit. Kétségbeejtőnek tartják a ,,szegény ember" sorsát, nem törődnek a politikai változásokkal, ,,az nekik úgyis mindegy" és szívesen bolondulnak a népvezetők után, akármilyen képtelen igéretekkel kecsegtetik őket. Ha a törvény elitéli demagógjukat, vértanút látnak benne s egyetlen bűnének azt tartják, hogy ,,kimondta az igazságot."

Iskoláztatás.

Az iskoláztatás arányszáma igen kedvező, de a mélyebb hatása nem elég nagy. A mit az iskolában tanultak, abból alig tartanak meg egyebet, csak az olvasni-irni tudást. Ismeretük nagyobbrészt a tapasztalatból és az öregek beszédéből ered és nem terjeszkednek túl a saját körükön, bár ott aztán igen jól megállják a helyüket. Ha valaki szellemileg kiválik, azt megbámulják, szüleit írigylik és a rokonság is eldicsekszik vele. A főváros környékén lakóknál nem ritkaság, hogy a gyereket kicserélik német vagy tót gyerekkel, hogy megtanulja az idegen szót, de azért nem törekednek iskoláztatásra és csupán a szocziális eszmék hatása alatt igyekeznek gyorsabb gazdasági, esetleg erőszakos úton elért föllendülésre.

Szellemi életük tartalma a régi babonáknak és a modern ujságolvasás hatásának zagyva vegyüléke lesz lassan. Ma már nem hisznek jóformán semmi babonában, de azért még sokat tudnak, különösen az orvoslás terén.

Társas élet.

A nép társasélete egyforma. A kisebb községekben mindenki ismeri egymást, de a nagyobbakban is egész falura való ismeretsége van mindenkinek. Az iskolában, a munkánál, az egy utczában vagy városrészben lakók és a katonaságnál erős lelki kötelékekkel fűződnek egymáshoz. Az iskolabeli és a játszótársak később is összetartanak. A katonapajtások, még ha évtizedek múlva kerülnek is össze, boldogan paroláznak és emlegetik az elmúltat s hogy mi minden történt azóta. A legények *komának* szólítják egymást és ez már a kötelességekkel is járó barátságnak a kifejezése ; az ilyen komaságot bor mellett fűzik még szorosabbra. Majdnem minden legénynek van egy legjobb komája, a kivel egymásért tűzbe-vízbe készek menni, különösen a kocsmai verekedéseknél tesznek ki magukért a koma mellett. Az egykorú leányok is együvé tartanak, baráti csoportot alkotnak, a hogy némely vidéken mondják ,,egy bandába" tartoznak.

Elég korán kezdik a fiúk és a leányok az érintkezést. A leányokat hamar viszik férjhez, már 16 éves korában kész eladó, 19 éves korában *vén*-nek mondják. A legények is korán nősülnek és a 16—18 éves legénynek már rendesen van választottja ; ha pedig a maga gazdája, pl. árván marad, 18 éves korában már meg is házasodik. Mégis leginkább a katonaság után nősülnek.

Már az aprólegénykék eljárnak esténként a lányos házhoz a napi munka után. Egy ideig a szobában beszélget a legény meg a leány, azután a legény elköszön, a leány úgy tesz, mintha kikísérné. A konyhában aztán vagy a tornáczon, a kiskapuban megáll a legény és elkezd diskurálni a lánynyal, suttogva, mindenről, s arra igyekszik mindenik, hogy kiismerje a másikat. Néha a legény három-négy házhoz is eljár s egy-egy este sorra látogatja mindeniket. Persze ahhoz megy először, a kit legjobban kedvel, van aztán a többi helyen neheztelés, hogy „hun vót idáig?“ A lány szülei egy szó nélkül hagyják ezt a kint való suttyogást, csak arra vigyáznak, hogy baj ne legyen, meg hogy jó választást tegyen a lány. Ha pl. a lányuk kikísér egy legényt s másik is van bent a házban látogatóban, akkor a szülők ki-kiszólanak a lányuknak, jőjjön mán be; természetesen azzal hagyják együtt legszívesebben, a ki nekik is legjobban tetszik. Ezeknek az esti diskurálásoknak régente gyakran volt rosz következése, de ma már nagyon vigyáznak, még pedig a legények.

Végre a legények főleg oda járnak, a hová nagyon is lekötötték magukat, úgy hogy már borral is megkínálják őket. A leány egy legényt sem utasíthat el, mert abból roppant nagy sértés kerekedik, csak a viselkedésével mutathatja ki, hogy nincs kedvére a legény. A legény, ha tisztességes, nem szalad „olyan szekér után, a melyik nem veszi fel“, a gazdag után, „a nyomós“, módos után, hanem az olyan leányt választja, a ki „meggondolt szavú, dolgos; ha szegény is, többet ér az ilyen, mint a keztyűs gazdag.“ A szegény szülő nem igen avatkozik a fia választásába: „nem nekem vesz feleséget, magának!“ A gazdag szüle annál jobban megnézi, kifélét, mifélét választ a gyereke.

Házasodás.

A leányra a férjhezmenés az élet legfőbb eseménye, a házasságban van reá nézve a mennyország vagy a pokol. A férj akkor tökéletes, ha nem iszik sokat, nem kártyázik és nem bolondul a szoknya után. Az a szép páros élet, a hol megvan az egyetértés és otthon egymásban gyönyörködnek a házasok.

Ha már a legény meg a leány jól összebarátkoztak, a legény megpendíti a leány előtt, hogy neki „szándékja vóna!“ Azután megbeszéli a dolgot a szüleivel s ha nincs semmi baj, vagy ő, vagy szülei fölkérik valamelyik rokonukat, ismerősüket *násznagynak* s ez vagy magában, vagy az apával elmegy megkérni a leány kezét. Jövetelük napja nem titok a leányos háznál, mert már „susogóba“ járt egy öreg asszony, közös ismerősük, a ki kitudta, hogy hajlandók-e odaadni a leányt s ez elárulja, hogy „ez s ez napon becsületes vendégeket várjanak kigyelmetek.“ Persze jól értik itt, kik lesznek azok a becsületes vagy „tisztességes“ vendégek. De a legény még ennél is elébb kitudta magának, mit gondol a lány felőle, mert az utólsó estén, mikor találkoztak, *almát* adott neki. Ha azt a lány megette, akkor biztos, hogy szereti és hozzámegy. Ősi szokás ez, még Ázsiából hozták eleink s a török népeknél is szokásban van máig s azt tartják, hogy az alma megtermékenyíti az asszonyt.

Mikor megjelennek a becses vendégek, igen szívesen fogadják őket, pohár borral, harapnivalóval megkínálják s a násznagy előadja jövetelük czélját, a mire is a szülők megadják beleegyezésüket. Megbeszélik a kézfogó napját is, a mikor elébb elmennek a paphoz, jelentkezni, aztán egy kis vacsorára gyűlnek este a leányos háznál, a mikor vacsora végével kezet fognak egymással a leendő ifjú pár, s *jegyet* adnak egymásnak, még pedig a legény pénzt, a saját sorsához illően, a leány pedig pántlikát, fenntartván ezzel az ősi szokást, a mely még abban az időben kezdődött, mikor rabolta vagy vette magának a legény a feleséget. Ha a jegyváltás után lemond a legény a leányról, ő visszaküldi a kendőt, de a leány megtartja a pénzt. Viszont, ha a leány hagyja cserben a legényt, ő küldi vissza a pénzt, s a legény a nála maradt kendővel őt csúffá teheti, ha más leányt vesz el, úgy, hogy piszkafára köti a kendőt s az utczán meghordozzák, besározzák s így hajtanak el a hűtlen leány háza előtt.

A jegyváltáskor érdekes szokás a *Csepel szigeten*, hogy a megkérésre következő szombaton este van a jegyváltás, mikor is gyertyagyújtáskor a menyasszony és a vőlegény a két násznagy és a két nyoszolyóleány kíséretében a paphoz megy, kinek a násznagyok egy-egy üveg bort visznek. A papnál történik meg a jegyek kicserélése. A legény jegye annyi pénz, a mi elég a menyasszonyruhára: 8—30 frt, ezt felbokrétázott papírba takarják. A paptól hazamenve, vacsorához ülnek. A jegyesek egymás mellett vannak s egy tányérból esznek, ezért *melléülésnek* nevezik ezt. Ha a jegyesek még nem ismerik egymást eléggé,

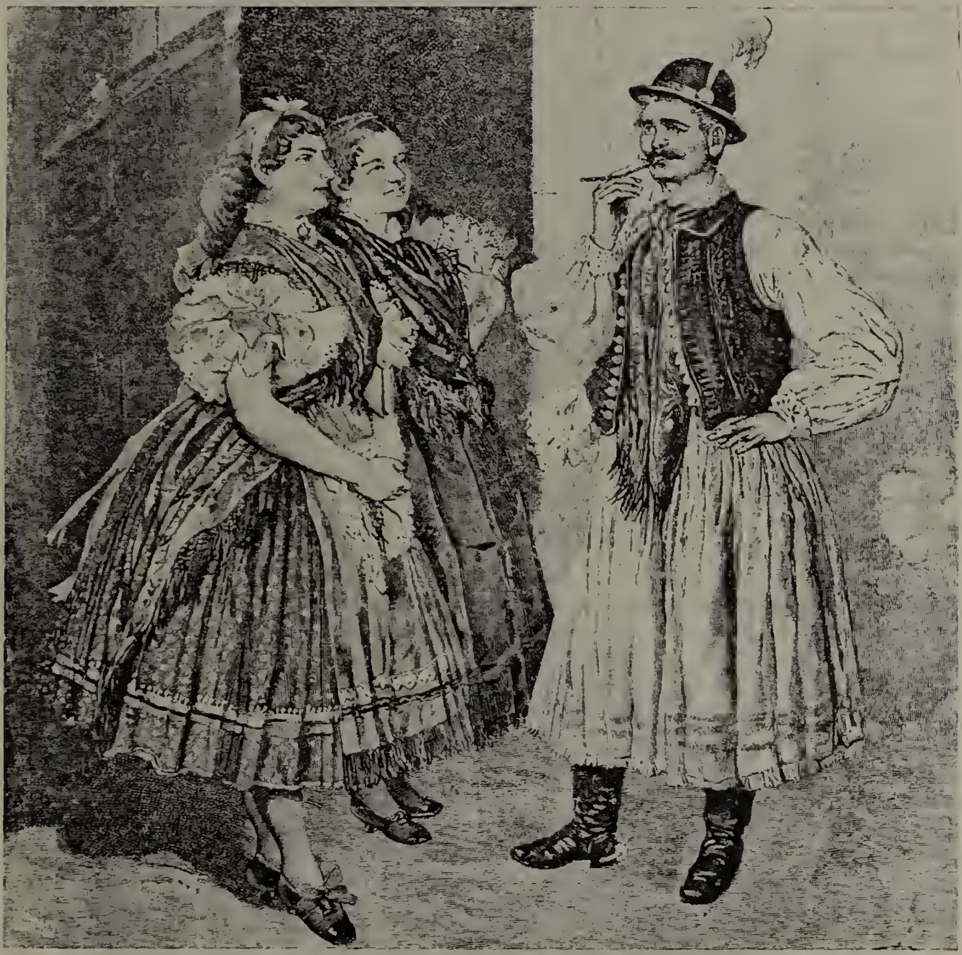

Kalocsai népviselet.

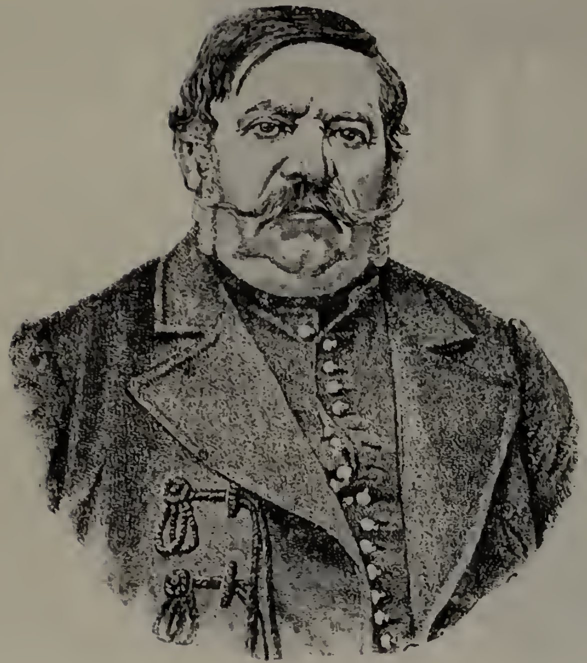

Kun férfi.

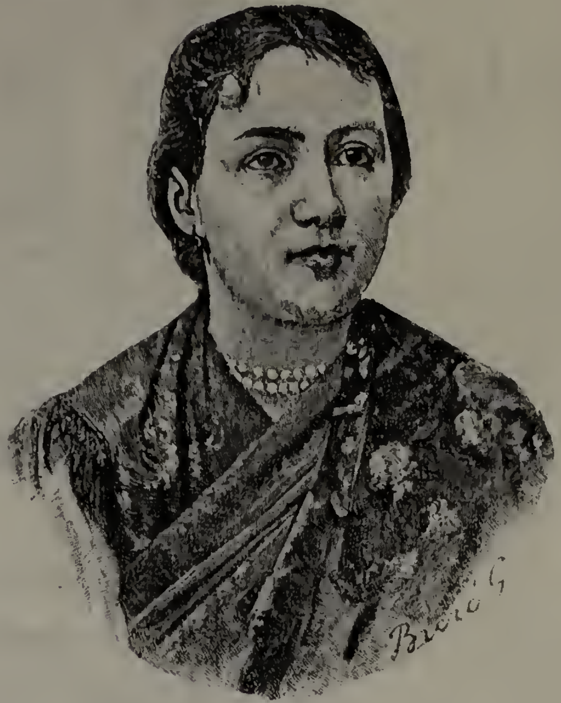

Kun leány.

akkor a násznagy beküldi őket a másik szobába „*kölest válogatni*“, itt a legény egy-két forinttal megajándékozza a leányt. A vacsora után táncz következik, hegedű, „*nyenyer*“, vagy czimbalom mellett, s ez éjfélig is eltart.

A jegybenjárás alatt a legény csaknem mindennap meglátogatja menyasszonyát és ajándékokat visz neki. A katholikusoknál szokás, hogy a jegyesek ezalatt ezüstpénzt hordanak a csizmában vagy czipőben, a talpuk alatt, hogy meg ne ronthassák az írígyek a szerelmüket. Ezzel a babonával szintén ősi hitet tartanak fenn, valamint a jegykendővel is, mert a kendőt, pántlikát hajdan bűvös szernek tartották a gonosz szellem ellen. A vőlegény a jókomái közül választja ki a vőfény-t, vagy *halasiasan* mondva *vőfér-t*, a kinek ugyancsak ügyes legénynek kell lenni, hogy jól meg tudjon felelni a feladatának. A vőfély a hajdani regősök vagy hegedősök, énekmondók utódja, a kik a régi nagyúri lakomákon pénzért végezték a mulattatást. Halason ma is kap fizetést a vőfér, a miért ételt hord, verset mond és nótát kezd és részt kap a kásapénzből, a menyasszonytáncz árából és a muzsikások béréből is.

Lakodalom.

A vőfélyek hívogatják a vendégeket verses mondókáikkal. Ezalatt a lakodalmas házaknál folynak az előkészületek. Rendesen szerdán van az esküvő; vasárnap csinálják a csigát, hétfőn a süteményeket, kalácsot, kedden ölik le a marhát, koppasztják a baromfit. Lakodalom előestéjén elmennek a menyasszony ágyáért csengős kocsin, pántlikás lovakkal, maskarás legényekkel, elébb végigvégig dalolva a falut, s ilyenkor mártogatják sárba esetleg a régi menyasszony itt hagyott kendőjét. A menyasszony kapujában szalmabáb áll s szalmakötél van, a melyben vastag drót van belül, úgy hogy nem könnyű bejutni. A vőfély verssel kéri ki az ágyat és hosszú alkudozás útján pénzért váltják azt ki. Kocsira rakják az ágyat s elviszik a vőlegényes házhoz; ekkorra öreg este van s vacsorára várják a küldötteket. Éjfélig virrasztanak itt és tánczolnak a *duvertes*, rendetlen házban, a mely tele van ajándékokkal és tésztafélékkel.

Az esküvő napján jókor kelnek mind a két háznál, mert nyolcz-kilencz órakor gyűlnek a vendégek, a kiket rögtön ellátnak enni-innivalóval. Tizenegy óra tájban elindulnak az anyakönyvi hivatalba, onnan a paphoz. A menyasszony fején koszorú van, a nyoszolyóinak csak virágcsokor. A vőlegénynek is bokrétás a kalapja. A menyasszonyt a vőfélyek kérik ki s vezetik a templomba, rigmusok és az asszonynép sűrű zokogása közben. A templomban is rendje van annak, hogy ülnek be a padba. A vőlegényt és a menyasszonyt vőfély vezeti külön a pap elé. A katholikusoknál egy aranyporos alma szerepel, a melyet rúdon visznek s mikor hazaérnek, ketté vágják s felét az új férj, más felét az új asszony eszi meg. Ez is annak az ősi pogány hitnek az emléke, hogy az alma termékenyülést hoz. Esküvő után a templom előtt kérik ki a menyasszonyt s elviszik a vőlegény házához. A katholikusoknál, ha csak tudják, visszalopják a menyasszonyt; hát itt ugyancsak ügyelni kell a vőfélyeknek, hogy ez a csúfság meg ne történjék rajtuk. Más vidéken külön megy haza mind a két csoport, csak ebéd után mennek el a vőlegény és kísérete a menyasszonyért; itt most történik meg a hatásos leánykikérés; s ekkor sok tréfás akadályt gördítenek a leány elvitele elé. A vőlegény szülei nagy teketóriával fogadják a menyüket.

Az ünnepi lakoma vagy délben, vagy este 7—8 órakor kezdődik és estig vagy éjfélig is eltart, a mikor tánczba kezdenek, ott, a hol délben volt a lakoma, este van a *kárlátó*. A menyasszonyos ház vendégei fölkerekednek és eljönnek a vőlegényekhez azzal, hogy nekik elveszett valami szép madaruk, meg akarják nézni, nem repült-e ide. Sok tréfa után beeresztik őket s közös lesz a mulatság.

A lakoma végén van az új asszony *felkontyolása*. A nyoszolyók és a menyasszony leteszik koszorúikat és nyoszolyóasszonyok kontyba teszik a fiatal menyecske haját s be is kötik a fejét. Katholikusoknál az új asszonyka titokban, rágázol a vőlegény kalapjáról elcsent bokrétára s ezzel úgy megbabonázta azt hogy sohase fogja észrevenni a csalfaságát. Bekötött fejjel vezetik be az ifjú menyecskét a mulatók közé és ekkor jön a menyasszonytáncz is, mikor mindenki fordulhat egyet a menyasszonynyal, ha pénzt dob az erre kitett tányérba. Ezután a kárlátosok haza mennek s ha lehet, visszalopják a menyasszonyt.

Reggelre kelve, a nyoszolyók megfésülik, felöltöztetik az új asszonyt, fejére főkötőt tesznek s elvezetik a templomba, a honnan azután a leányos házhoz mennek reggelizni. A legények azzal végzik a hosszú lakodalmat, hogy délelőtt kormos fazekakkal, piszkafával, bádogfedőn dobolva, házról-házra járnak és enni kérnek. Néhol meg is vendégelik őket, míg másutt maguk lopnak ennivalót, sonkát a kéményből. Ez a *tyúkverő*.

A lakodalom nagy költséggel jár, s a szülők nem is örülnek neki. Ma már egyre jobban elhagyják a lakodalmaskodás túlzó vonásait.

Keresztelés.

A *keresztelési szokások* is gazdagabbak voltak régen, mint ma. Az anya nehány hónappal a szülés előtt fölkérte azokat, a kiket komának akart. A katholikusok egy párt, az ág. és ev. ref. vallásúak 7—8 párt is hívtak komának. Ha a katholikus család összeköttetései miatt a későbbi gyermekeihez új komákat hív, akkor az új gyermeket az újabb komaasszony tartja keresztvízre, de a többi koma is megjelenik a keresztelőn. A gyermek születésekor a bába megy el, hogy újra meghívja a keresztszülőket. A keresztelés a katholikusoknál reggel, a protestánsoknál délután van, alkonyatkor. A komaasszonyok, ha gyermekágyashoz jönnek, rétest hoznak neki, még pedig két-háromfélével töltve és olyan nagyot, a milyet csak tudnak sütni. Ezekben aztán a bába gazdálkodik, míg a komaasszonyok a templomban vannak. A keresztelő-lakomát este tartják ; ekkorra a komák is ott vannak és hozzáülnek a terített asztalhoz ; van nagy eszem-iszom és bor mellett éltetik az apát, anyát, kivált ha első gyermek az újszülött. Felköszöntik a keresztszülőket, sőt a bábát is, a ki, a hogy a nevét meghallja, berohan és mindenféle bábatréfák mellett követeli a hívogatásért a „*bocskorpénzt.*“ A bába feladata a társaságot mulattatni s ennek eleget is tesz. Vannak régi bábatréfák, a miket nem lehet elhagyni. Ilyen a „keresztanya-választás.“ Ez abban áll, hogy, ha a legény vagy leány először van keresztelőn, köteles a jelenlevők közül keresztanyát választani. Ezért a bába ebéd után előáll, kezében egy tányéron tégladarab van, a melyet egy rosz bicskával köszörülget és nagy hangon kérdi : „na, kinek kell keresztanya?“ A kérdés nagy nevetést okoz ; s ha a választás megtörténik, a bába mindkettőjüktől pénzt hajt be. Más tréfája a bábának, — a mihez azonban az anyát jól hozzákészítik, — hogy egy rossz hamvas fazekat vág az ajtóhoz s azt kiabálja, hogy jön az ellenség ! Néha zene, duda vagy táncz is van s reggelig mulatnak. Végre egy pint mézes meleg borocskát elbögrézve, eláldják a családot és haza mennek.

A gyermekágyas anyának, míg csak fel nem gyógyul, mindennap más-más komaasszonya küld nagyobb mennyiségű jóféle ételt.

Temetés.

A *temetési szokások* a következők. A halottat mindenekelőtt megtisztogatják, tisztába öltöztetik és ráadják legszebb felső ruháit. Éltesnél virrasztókat hívnak, a kik szegény öregasszonyok s egész éjjel virrasztanak a halott mellett.

Kapnak enni-inni és a meghalt ruháiból egy-egy darabot. Ez a szokás eddig minden felekezetnél megvolt. A katholikusok a beteget, ha lehet, a haldoklók szentségével elláttatják s a halálos perczében *csendíttetnek* neki, valamint a halál után is. Azután halottkémet hívnak és bejelentik a papnak, a ki a temetés idejét meghatározza ; a kántor búcsúztatót készít, olyan hosszút, a milyet kívánnak, néha még a háztól is elbúcsuztatják, a melyben lakott. A kath. pap beszögezés előtt beszenteli a halottat, erre előadja a szokásos ének és imák után a búcsúztatót. A protestánsoknál a háztól elébb mindig a templomba viszik a koporsót, a czínteremben leteszik, bent imádkozik, néha prédikál is egyet a pap. Ezeknél itt tartják a búcsúztatót. Rendes szokás, hogy mindenki akkor jajdúl föl leghangosabban, mikor az ő nevét említik a búcsúztatóban. A halottat szent Mihály lován viszik ki, énekszó mellett a temetőbe ; a városokban halottas kocsin, de a ref. vallásúaknál itt is énekelnek máig. Leányhalottat legények, legényt leányok visznek ki 4—6—8-an. Kinn a temetőkertben a szertartási énekek és imák után ismét beszédet tartanak a halott felett a mulandóságról, mely inkább az élőknek intés. A sír lehúzása előtt mindenki vet egy-két marok földet a szeretett halott sírjára. A rokonok megvárják, míg fölhantolják a sírt és ők is szétszélednek. Ilyenkor az egész temető megnépesül és mindenki megnézi a magáéinak sírját. Félóra múlva már mindnyájan ott vannak újra a halottas háznál a tort megülni. Ez rövid étkezésből és borozásból áll s ilyenkor elemlegetik a meghalt jótulajdonságait. Néha a késő éjbe behúzódik a tor és ekkor a protestánsoknál szokás, hogy még egy halotti éneket elénekelnek a boldogult emlékére és ennek az utólsó versénél megkezdik az oszlást.

Gyermekélet

A gyermekek élete természetesen tele van játékkal. Az ország többi részében ismert gyermekjátékok szokásosak e vármegyében is. A labda, biga, néhol a teke-játékok, az iskolákból kiindulva a gombozás, kövecskékkel való kapós játék, a cziczázás és számtalan más játék gyakorolja a gyermekek testi ügyességét, szellemi frisseségét. Egy játékot, a mit *angyal és ördög* néven leányok szoktak játszani, leírunk itt kecskeméti beszéd szerint.

Hat-hét leány összefogózik és tizennyolcz, húsz lépésre mennek előre. Ekkor hirtelen megfordulnak és énekelni kezdik ezt :

Túrót öttem, elejtöttem.
Szél fujja pántlikámat,
Harmat éri a szoknyámat.

(Ekkor mindnyájan lehajolnak és egy leány kilép közülök s megkérdi egy másiktól :) Mit ötté ma? — Túrús tésztát ! — Mit ittá rá? — Hideg vizet. — (A földre néz s kérdi :) Mi ez? — Főd. — (Az égre néz :) Mi az? — Ég. — Mi van anyád kis pallásán? — Kis asztalka. — Mi van rajta? — Kis pohárka. — Mi van benne? — Kis borocska. — Ki issza ki? — Kis angyalka. — Fordujj egyet. — Akár kettőt. — Angyal.

Most megforgatja kétszer-háromszor s ha nevet, akkor ördög lesz, ha nem nevet, angyal. Ha az angyalok többen vannak, megcsipkedik az ördögöket s elszaladnak. Ezzel vége a játéknak.

Halason ilyen mondókákat tudnak a gyerekek, de másutt is ismerik ezeket egy-két szónyi változtatással. Gyorsan kell mondani, hogy szinte belebicsaklik a gyerek nyelve, és akkor jóízűen kaczagnak : Csatnai csikós csikaja iszik a csatornán, cserépbű csinált csöngettyű csöng a csatnai csikós csikaja nyakán. — Csiga csomó, bütyök gamó, húzó-vonó, toló, nyomó, szorító, böge bankó, tuskó göcs. — Kilencz öles köles kazal. —Pap ül a padon. — Némedi pap ide mén. (Ez visszafelé is ugyanaz.)

Áporkán ilyen kiolvasó verssel sorsolják ki, ki legyen először a búvócskában a buvó : Süss föl nap — Szent György nap. — Amoda van egy kis ház — Abba lakik egy barát — Pirítja a szalonnát — Kérek tőle, de nem ád. — Még azt mondja pofon vág — Pofon bizony az anyád. — Még ilyen kiolvasó versek : Ess eső, ess — A mi kenderünkre — Férjhez menne a mi lányunk — De nincs lepedője — Két zsákot összevarrt — Az a lepedője. — — Hecz pecz kimehetcz. — Holnap délbe begyühecz. — Czérnára, czinegére — Siccz ki madár az erdőre.

A gyerekek az állatokról sok furcsa beszélgetést tudnak. Halason azt mesélik a gyerekek, hogy a disznó mikor jön haza, így kérezkedik be az ólba : „Eressz be kanász, garast adok.“ Ha aztán beereszti a kanász, illetlenül így szól neki : „Farkam alatt a garas, farkam alatt a garas !“ A malacznak is van mondanivalója ; mikor a mezőről szalad, ezt kiáltja : „Kocsit a kanásznak, kocsit, kocsit, kocsit !“ Az öreg disznó ezt röfögi rá : „Taliga is jól esik, taliga is jól esik.“ Ha a kutyát oldalba vágják, ezt kiabálja : „Favíg ! Favíg ! — A halasi békák ezt beszélik, a hogy az ottani gyerekek tudják : „Mit vaaarrsz? Mit varrrsz?“A másik ráfelel „Papupucsocsocso-csot !“ „Kinek? kinek?“ „Bíró lányányányának !“

Ünnepi s más szokások.

A többi szokások ünnepekhez is vannak kötve, de mivel az ünnep kevés, másféle szokások is divatosak, ősziek, tavasziak, nyáriak és téliek.

Újévkor szokásos, hogy a gyermekek szerencsét kívánva járnak házról-házra, kéregetnek s mondókáért rétest vagy krajczárt kapnak. Régebben a legények is koledáltak így. Husvétkor piros tojást csak a házbeli gyermekeknek készítenek a legtöbb vidéken. Az április elseji tréfákat ismerik. Májusfát néha-néha állítanak a legények egy-egy szép lány udvarán. A „*májfa*“ egy lombos fiatal fa, a mit a lány reggel ha meglát, felpántlikáz. Aratási mulatságot régebben mindenütt tartottak, s búzakoszorút is kötöttek ilyenkor. A szüret nagy vígsággal, de ma már kevés külön szokással folyik le. Karácsonykor főleg a katholikusok hordanak bethlehemet. A fonók ma már nem igen divatosak.

A Csepel szigeten érdekes szokás a legények s a leányok együtt-mulatásánál a következő. Szombaton este a legény megmondja a szeretőjének, hogy ő vasárnap délután mulatni akar. Erre a lány vasárnap délután, templom után egyszerűbb ruhába öltözködik s elmegy a kocsma felé, a hol valamelyik szomszéd kapujában megáll a többi lányokkal. A legény, a ki tánczolni vágyik, ki jön s szinte erővel beviszi a kocsmába, úgy, hogy megfogja a leány kiskendője végét s azzal húzza. Igy állanak, kendővéget tartva, a tánczszünetek alatt is, mert a lánynak nem illik magától se bemenni, se ott maradni a kocsmában. Este a lányok hazamennek, a legények ott maradnak, isznak s nem egyszer „*kis vasárnapot*“ is csinálnak, vagyis hétfőn is mulatnak.

A régi népszokások közül érdekes volt Kecskeméten a múlt század közepéig a *bikahajsz*. Pünkösd másodnapján kiment a nép a temetőbe s ott a halmokra és gátakra fölállva, ákáczfákra felpaszkodva gyönyörködött a bikahajszban. Már jól megizzadtak a napon, mikor messziről bikabömbölés, kurjongatás hallatszott. A pusztáról lovasok tereltek ide egy bikát, a mely már szinte végkimerülésig volt, mire ideért, véres nyelve kilógott a szájából, szarvait előre hegyezve jött. ,,Hahó ! hahó ! itt a bika !" — ordítozták mindenfele. A zsivajra megtorpadt a bika, megállt, előre feszítette két első lábát, nagy daczczal, büszkén körülnézett s haragosan elbődült. A temető-árok mögül elordították : ,,eresszétek rá a kutyákat !" Erre a mázsaház mögül előrohant hat izmos szelindek. A bika körülfordult, megrázta kormos fejét s még míg odaértek vón a kutyák, már a földet, a gyepet túrta a szarvával. Aztán egymásután hányta levegőbe a bősz kutyákat ; s a melyik orrába, fülébe kapaszkodott, azt legázolta. Erre még jobban nekibőszült s elkezdett nyargalászni a téren. Akárhányszor közé rohant a népnek is, sőt betört a mázsaházba, a hol az úri nép helyezkedett volt el. Ha akadt egy vakmerő mészároslegény, az a nyakába ugrott s körülhordoztatta magát a bikával a téren, míg végre késével leszúrta.

Régi kecskeméti husvét, az *Emmaus*. Husvét másodnapján a kecskeméti lakosság minden osztályának legnagyobb része összegyűlt a Mária-kápolnához, a hajdani remetelak mezejére, s ott zene mellett mulattak. Sátorokat rögtönöztek, zöldleveles ágakkal befedve, sör, bor volt, s kocsmárosok telepedtek ki ellátni e napon a tömérdek népet. Az ifjúság czikázott s mindenféle játékot rögtönzött. Lóversenyt is tartottak s ez déltől alkonyatig mulattatta a több ezer főnyi népet. Ezt a mulatságot *Emmaus*-nak nevezték a husvét másodnapi evangeliomban foglalt szent történet helynevéről, midőn a Megváltó megjelent az Emmausba menő két tanítványának. Pünkösd másodnapján éppen ilyen népmulatságot tartottak a város éjszaknyugati részén, a szőlőkön kívül fekvő *Talfája* nevű szép tölgyes erdőben is.

Régi jó szokás az egész vármegyében a disznótor, a mikor jobbmódúaknál nem ritkán reggelig mulatnak és tánczolnak zene mellett. A torban nemcsak sertéshúst tálalnak föl, hanem mindenféle sültet, pörkölt húst, túrós csuszát, júhczobákot, tarhonyás-rétest, foszlós kalácsot, omlós pogácsát, tarhót és több más ízletes magyar ételt, roppant mennyiségben. Tetejébe jóféle borocskát öntögetnek. Megesik ilyenkor, hogy még a korosabb komámasszonynak is félrebillen a kontyuk s vígan dalolnak, tánczolnak, mint a fiatalok.

Farsangi szokás is divatozott, kivált régebben, nagyobb mértékben. Ócsán a múlt század végéig szokás volt, hogy farsang utólsó vasárnapján a legénység a zenét, a mit farsang alatt használt, kora reggel felállítja az előtt a ház előtt, a mely mulatóhelye volt. A legények közül kettő maskarának öltözött, az egyik asszonynak, a másik férfinak ; ezeket a többiek körülvették s úgy zeneszóval mentek a leányos házakhoz, hol az asszonynak öltözött legény ennivalót, a férfi pedig innivalót kért. Ritka hely volt, a hol legalább egy pár tojást ne adtak volna nekik s az ilyen adakozó háznál egy-két nótát elhúztak, az asszonyt vagy a lányát megforgatták s tovább mentek. A mit gyűjtöttek, abból nagy lakomát csaptak s ezzel reggelig búcsúztatták a farsangot.

Nyelvjárások.

A vármegye hatalmas területén több nyelvjárás osztozik. Magán a nagyobb alföldi síkságon, Ráczkevétől, Czeglédtől délre, két nyelvjárást ismernek. Általánosabban az alföldi nyelvjárásterülethez tartozik, de hét-nyolcz községe a duna—tiszai s kettő-három az éjszaknyugati nyelvjárásterülethez. Ez utóbbihoz számítják az egész felső pestmegyei nyelvet. Részletesebben : Vácz ,,az ipolyvidéki nyelvjárást" beszéli, ettől lefelé, úgy Czegléd tájáig a ,,felső pestmegyeit" ettől délre Kecskemét, Szabadszállás vidékéig a ,,pestmegyeit", majd a ,,kiskunságit", le, a vármegye határáig.

Igy nagyon nehéz volna ennek a változatos nyelvnek teljes leirását adni, s csak főbb jellemvonásait mutatjuk itt be.

Az *ipolyvidéki nyelvjáráshoz,* a mely a palóczos beszédmódnak egyik vidéke, csupán Vácz tartozik teljesen. Ez a nyelv már vesztett eredeti sajátosságaiból s egy-két vonása az érintkező dunántúli nyelvjárásból került ide. Általánosan megkülönböztetik a kétféle é-t, de a nyílt és közép é vagy í hangok használata változékony. Az *a* hangot a köznyelvtől eltérően nyilt, az *á*-t pedig ugyancsak a köznyelvvel ellentétben zárt hangon ejtik ki ; az *l, ly* szótag és szó végén elvész. Jellemző, hogy a diphtongusok teljesen hiányoznak, s az *ú, ü* helyén az *ó, ő* nem olyan gyakori s nem is olyan általános, mint másutt. Ezt a nyelvjárást a következő, hangtanilag tisztán leírt beszéddel illusztráljuk.

A váczi kiejtés szerint van leírva ez a három nóta : Szerencsétlen az az anya, — Kinek fija csizmagyija, — Jazt së tuggya, melly órába, — Fú bë jacscsirizes tálba. — — Megy ahhajó lëfelé, — Török grányicza felé, — Sír a kis jány bújába, — Jott az hajó farába. — — Ösmered-ë pajtás a Pëskó jurat, — Jakki rám verette jattizenhármat? — Tizenhármat váktak gyënge faromra, — Ott állott az babikám gyászba borulva.

Érdekes adalék szintén a váczi emberre ez a népadoma :

,,Naddolog vót a. Nëm tom, êtom-é még mondanyi. Mëttróbálom. Hugy is vót no? ! . . . Ugy-e, hokkrumplyisalátât ettek pandzurka (piczike) sunkadarabkákvan keverrel, vaty pety, hogy ëppár darapka sunka vót főtálalva jó sok krumplyikarikába szilidítte — mánn êfelejtettem. No de olezáncz, mind a nímet táncz. Elég ahhozzá : ëpparaszt embër, és a legí'fia együtt falatosztak.

Az ember a sunkához látott, a legí' peszszëmérmetessígbű a krumplit erőtette magába ; mer az gondóta, hogy apja majcsak hanneki is a sunkábú. De mikó látta, hogy apja a krumplit csak uppiszkágattya és mán az utósó sunkadarapkát is êszegyi elüle, mán tovább nem áhatta és íszszó apjáhó : Apám ! mi az a verës a kê szájába? Hát a nyêvem, felet az apja. — No akkó egye mëg a fene a kê nyêvit, haszë mind êfaatta elülem a sunkát.“

A *felsőpestmegyei nyelvjárásterülethez* tartozik a vármegye minden községe, Laczháza, Örkény, Czegléd vonalától éjszakra. Ez a terület a déli palóczos nyelvjárásnak egyik főrésze. Ez is megőrzött még egyet-mást a palóczos sajátságok közül, főleg a magánhangzók ejtésére nézve. A kétféle *e*, *é*-t megkülönböztetik. A közép ê helyett gyakran *e*-t mondanak (szeker, tehen, level) de a közép é helyett í-t : fehír, legíny, ellensíg. Palóczosan ejtik az *a*, *á*-t is. Az *ly*-t mindig *j*-nek ejtik ; s ezt is mondják *gyió*, *harmagyik*, *fizetyik*, *mulatnyi*. Az *l* már itt nem esik ki annyiszor. A *ból*, *ből*-t bú, bű-nek mondják. A *hoz*-t így : házho, kézhe, tűzhö. A val, vel-ben a *v* mindig megmarad. A hova kérdésre használják a -nál ragot : Kovácséknál megyek. Beszédjük ilyenformán hangzik :

,,Keserves esztendőnk lesz nász uram, a búzák alig kêtek ki, a féreg kiette úgy, hogy az ősziknek többet, mint felit ki kő szántanyi. Máskó ijjenkó a luternák má szépen ződeltek, most meg a fődbű is alig látnyi ki.“ ,,Hát bizony nász uram keserves időt élünk, ver bennünket az jó Isten, az tavaszi vetések se mennek semmire az ijjen száraz hideg időbe, bor termésre se lehet nagyon számítanyi, mert a szőlő szeme majdnem mind megvakút. — No de megérdemejjük ; sok rosz ember van csak egy faluba is, hát még az egész világon? ! A mostanyi fiatalság nem tud mást, mint káromkonynyi, az Istent mivelnyi, meg oszt olyan kínyesek, hogy az öregeknek a kalapjukat se emelyik meg.“ — ,,Gazsi Palya hít tennap szína-fuharba Pestre, el is mentem nállyok, hogy majd déltájban megraktyuk az kocsikat és estefelé elindulunk, hogy reggelre beírgyünk az piaczra, de ojjan betegen tanátam, hogy mozdúnyi se tudott, — így nem mentünk sehova, legalább fölszántom máma a kertekajját.“ — ,,Boris néne megkért, hogy hozzak neki a lagzira 50 krajczáré almót a piaczrú. No de hajja kee, ojjan kevés vót a piaczon, oszt ojjan drága vót, hogy alig mertem belüle vennyi, mondok még a Boris néne ki ver vele.“ — ,,Jaj éde (nagyanya) vettem Julisnak a Ficserné (Fischernél) ojjan szép póntlyikát, a minő még nincs a faluba senkinek se ; majd irillyik a többi lyányok tüle.“ ,,Oszt hogy vetted Özsénk az a póntlyikát?“ ,,Nyóczvan krajczáré rőfjit éde.“ ,,Hát valamikó ennyi pízt nem attunk ijen húmmijé, elíg apátoknak ruhára meg czifraságra keresnyi.“

A *pestmegyei nyelvjáráshoz* tartozik a vármegye katholikussága Örkény s Czeglédtől délre, mert két külön nyelvjárásba tartoznak a katholikusok és a reformátusok, még ugyanazokban a nagyobb városokban is, így pl. Halason. A hajdani telepedési viszonyok okozták ezt. Igy Félegyháza, Majsa, Dorozsma, Halas kath. lakossága jász telepítés, s maig megőrizte palóczos nyelvét. A terület népének nyelvében a hangzórendszer csak kevéssé tér el a köznyelvétől. Az *ë* hangot használja és e helyett *ö*-t csak ott mondanak, a hol már nagyon megszokták s eltanulták az ö-ző beszédűektől. A kétféle *é*-t nem tudják következetesen megkülönböztetni. Az eredeti közép *é* legnagyobbrészt *í*-re változott. Egyáltalán gyakran ejtenek *í*-t, *fehír*, *kík*, *víz*, *píz*, *típ*. Orrhangzókat Czegléden ejtenek legí', lejá'. A hosszú magánhangzókat igen kedvelik. A magánhangzók közül az *ó*, *ü* rendszerint *ú*, *ű*-vé változik : *fúrú*, *kúdús*, *rúzsa; kű*, *küvet*, *lűni*. Valamint az *i* helyett mindig *ü*-t mondanak : *füzet*, *süket*, *üdő*, *ügyekszik*. Az *ly*-et ők is *j*-nek ejtik. Az *l* elmarad s pótló nyújtást okoz. A név- és igeragozás alakjai csak kevéssé térnek el a köznyelvtől: a *-hoz* ragot így használják: -hó, -hő.

A *kiskunsági nyelvjárásterületnek* a Kiskunság a főfészke. Ezt a nyelvjárást beszélik Pestmegye középső részének református lakosai, még pedig Nagykőrös, Kecskemét, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Izsák és a Duna balpartján Laczházától Dunapatajig terjedő vidék ref. községei s a Csepel-sziget magyar lakossága. A nyelvjárás hangzórendszere csak az *ō*-ben különbözik lényegesen a köznyelvitől. A kétféle *é* megkülönböztetése nem következetes, néhol csak *é*-t mondanak, Kecskeméten, Nagykőrösön, Dömsödön *í*-t az egyik é helyett (*vín, kík, níz, típ*). A hosszú magánhangzók gyakoriak, az *í, ú, ű*, rendesen hosszú. Kecskemét, Nagykőrös és Dömsöd népe orrhangzót is ejt: va', a'gyal, bárá'ka, ví'; de magánhangzó előtt megmarad az *n: vín embōr*. Az *ly*-et itt is mindig *j*-nek ejtik. A hosszú és kettős mássalhangzók nem gyakoriak. A mássalhangzókat is úgy használják, mint a köznyelvben és az *l* sem marad el gyakran, csak a szó belsejében, mikor is helyette a magánhangzó megnyúlik: *nyëve, âma, kúcs, vőgy, főd*, de sokszor meg is marad, főleg a tőszóban, a rag előtt: *délbe, ólba, szélnek*. Az érintkező mássalhangzók gyakran illeszkednek, különösen Dömsödön: *El ló nacs csuda*. Az alaktanban sincs semmi feltünő eltérés. A *-hoz*-t itt is *-hó, -hő*-nek mondják. Az ikes igék külön ragozását nem ismerik. (*Iszok, ōszōk. Iszó, ōsző. Iszik, ōszik.*)

A magánhangzók váltakozására példák: Nem *gyüttem* vóna én ide. Ódalba *lüklek. Gyōplü. Êtōszōm flōstōkre. Sëhun* párját nem lelöm. *Bukrétás* kalapom. *Szépsíg. Girizdes* alma. *Erizd ê.* — Mássalhangzók egymás helyett: *Valahun* én járok. Búsan *danol. Mōktanája. Vőfény*. Rámás *csizsma*. Letagadok száz *fiskárist* az égrű. Savanyún jó az uborka-*sajáta. Nyőjek* mög csak. *Mōktróbálom. Igenyōs.* Hanghasonulás: *nasszōmü, nasszōrü, êhattam, êhannád*, itt *hallak, palló, tënnap, talló, gellicze, ravasság, hajja kend? bemmarad.* Igeragozás: *Ögyé* kicsikém! — biztatja az asszony a gyerekét s mikor türelmét veszti rákiált: *Égy*, mer a falhó váglak! — „Bérös asszon az ablakon nevettye, hogy a lányát bérös legén szerettye.“ „Keszkenőbe takarik, a legénnek úgy adik.“ „Ergye rózsám, végy fekete pántlikát.“ *Nyilván* kikaptá! Nyilván eső lösz.

Kiskunhalasi ember mesélte 1879-ben ezt az érdekes esetet:

Nagy ideje mán annak, hogy ez esött, még hajdinába, mikó a Bónapárté hadakozott. Hát én akkó a tejesuram boldogút édös apjáná szógátam. Csikós bujtár vótam; az isztronga-lik-lábu Csülkös Váczi Matyi vót a számadóm. — Éccző, ú röggelösbe Balotán a Sasheverő körű, legêtettem a ménöst; ê szíjjhátu fakó kancza vót a harangos. Szépen mögvótak terűve a lovak, magam mög botra támaszkodva ácsorogtam, mint afféle suttyó bujtárka szokott. Hát a mint ott ókumlálok, mögszólít ám valaki a hátam mögű, oszt így aggya föl a szôt: Mit bámúsz az apád istenit?

A mint erre mögfordulok, hát ott áll ám két dézentor; de az egyik maj mögszúr ám, mer tarti ám a bagnétot igyenösen a hátamnak. Aszondom neki böcsülettê: Ne izéjjön katona uram! Aggyon isten jó röggēt!

Aszt veti rá: Ha jó, ödd mög!

Osztán káromkodik ám, de csúnyán, czifrán. No én êcczöribe nem tudom mire vílni a szándékát; még nagy káromkodva aszongya: Vetkőzz le, mer beléd sutyántom ezt a darab vasat.

A másik mög ú nem szót ê szóccse, mint ez a könyér hogy nem szôl. Magam is möghökkentem, de csak aszondom, de szép szóvâ; mögfázok én ugy katona uram. Mer biz akkó má nem igen danót a szúnyog; úgy Örzséböt tájon vót az idő. Aszonya rá: Nē lēfettyōjj, mer bele tanálod ütni a tudomán tőkédet a puskám agyába. Osztán két kézre kapi ám a puskáját; hátha arrább nem lépök, fejbe kommint vele.

No erre látom, ennek má fele se tréfa. Mög osztán mögin csak kajabál, mint a szájjaégött, mög káromkodik, hogy vetkőzzek le. Mit vót mit tönni, leűtem a fődre, levetöttem az ujjatlan gombos kis mándlit, de még az ingöm is, mög a gatyámat is. De szégyőtem magam nagyon; mer úgy marattam, a hogy a világra gyüttem.

A mint így kuczorogva röstêködök, az egyik dezentor hányi ám le magárú a maga gúnyáját, oszt szöggye ám magára az ényimet.

Üm, mondok, de csak úgy magamba: e fura dolog!

A mint lehánta magárú a föcskefarkos angyalbőrt, mög a nadrágot, mög a kölökcsizsmát, veti ám oda neköm: Vödd rád! Én mög csak vakarózzok, csak nyibelőzök, nízök arra a mögveszött gúnyára, de mög a bagnétra is, mer avvâ mög szurkát felém: Ha má mög kő lönni, hát üsse mög az istennyila! Rám vöszöm no!

Igy osztán főhuzakottam. Ekkó aszongya, de mérgessen ám, a másik mög nevetött, aszongya, osztán átmutatott eresztőnek:

— Látod-ē amoda azt a cserént?

— Látom; a barom cserénye.

— Në nagyon verögesd össze a papuládat, mer oda ütök, a hun a sörke szaporodik; hanem nízd azt a cserént; de mögnízd ám; addig nízd, mêg csak láccz; mer ha másuvá níző, körösztű lűllek, hogy nem is nyekkensz!

Én osztán nísztem is, hogy a szömöm ződ karikát hánt a nagy nízísbe.

Ëccző, mondok, mög is kék má fordúni, mer ezúta a lovak isten tuggya mêre lőttek. Elősző csak úgy fére bancsalítottam, hát nem neszelök semmit; mögfordulok, hát nem látok sēnkit, a dézentoroknak se híre, se hamva; még én nísztem a cserént, addig émöntek, de émöntek ám a lovak is. Nohát fogom magamat, elindulok szél ellen, mer a jószág âra szokott legêni; mögis találtam űket a vőgybe. Hanem a mint a harangos kancza ēngöm êszre vösz, főkapja ám a fejit, fővágja a farkát, nagyot fúj, avvâ mögzördűl a nyakán a kolomp; erre vesd ê magad mind, még a pányvás is, neki a kűhatárnak! Ucczú a ki terömti, akkó jut eszömbe, hogy ezök még ijjen maskara mondért sosé láttak, a mijet most én viselök! No mondok, ezök után nem mék, hanem be a tanyába. De ott mög a kutyák nem vöttek be, hanem körű-körűkabdostak, mintha én löttem vóna a porczellánképű zsidó. Kigyün a nâ zsinatra a számadó, hát a még huszíttya űket, mêg csak a szavamrú rám nem ösmert; akkó verte le rúlam űket; de bíz azok má akkorra az angyalbőrt kiszapták rajtam. No lött osztán én rajtam óan neveccség, hogy a számadónak a gatyamadzagja is êszakadt, mög boszorkánszúrást kapott a horpaszába.

Úgy möntünk osztán a ménösér; a szögedi fődön találtuk mög; de ô hia se vót; még szaporodott, mer a Gozonyéknak ê lovik közé keverődzött.

Meglehetős sok a tájszó, ilyenek Halason a következők: *elbámol*: ellep. „Elbámolja a kácsa a vizet“; — *bēnga*: ördög, kutya, valami rosz. „Benne van a bënga: a kutya. Bënga van benne, azér ijjen hunczut“: csalással, hazugsággal van tele. — *Berczelēs:* bozótos. „Sándor bácsi, mit neveznek itt *sügej*-nek? „Hát az olyan berczeles, bozontos, *serevényēs* helyet, mint a temető is.“ — Bonta: egyenes, síma szőrű. „Ennek a kecskének ojan bonta sikari szőre van, mint a *sikár*, ojan egyenes a szőre.“ — *Boszmók, buszma:* szótlan, csöndes, mintha bamba volna. — *Böge:* tóállás, másként *kopolya.* — *Czékláz:* lebzsel, lopja a napot. *Czurholni:* törni, zúzni, kis gyereket fáradásig *denczölni*, nyakgatni. *Csempe:* csorba. — *Csētrēs:* mosatlan cserépedény. — *Dutyi:* tömzsi. — *Fágy:* göngyölít, felgöngyölget. „A korsó kötelit a kezeszárára fölfággya.“ — *Gólya:* kabola, ekeló, az eke része. — *Gölödinszömü, gülüszömü:* nagyszemű, bivalyszemű. — *Gülü:* diónagyságú kő. A gyerekek gülüznek. — *Hajabéz:* keringél. — *Hederög, hederget:* himbál. „Ni csak az a pötyke menyöcske hogy hedergeti magát, mikor mén.“ — *Juszél:* félre eső hely. „Gyerünk át itt a juszélen.“ — *Kajkó, kajneszes:* esztelen. — *Kótya:* apró. „Kótyára vágja a fát.“ — *Kurczina:* tepertő. — *Makutyi:* gyámoltalan. — *Molopölyi:* élhetetlen. — *Őrjeg:* a Duna-kiöntés maradványa. — *Pálmafa:* jegenyefa. — *Pellöget:* lassan, gyöngéden ráz. — *Siligó:* sovány. — *Súdúl:* magasra feljön. „Fősúdúlt mán a nap.“ — *Tábērnyás:* szanaszét álló. — *Vigályos:* ritka. — *Zatyatol:* zöcsköl.

Érdekes összeírás, hogy Kecskeméten, a hol olyan híres és nagyszabású gyümölcstermelés folyik, s különösen baraczk-kereskedelme európai hírű, miféle gyümölcsöket ismer a nép: Van nagymöggy, öregmöggy, aprómöggy, hajagmöggy, pipacsmöggy, vörösmöggy, ótottmöggy, feketemöggy; — szentiványi âma, rozmaringâma, nyári, téli pogácsaâma, vérâma, vajâma, püspökâma, masánkerâma, jalovâma, tükörâma, fontosâma, paradicsomâma, nyári kormosâma, pirosâma, lánycsöcsűâma, pampergerâma, szercsikaâma, sóváriâma, csörgőâma, borizűâma; — nyári, őszi aszalószíva, vörösszíva, ződszíva, fehérszíva, ringlótszíva, lószömű szíva, doktorszíva, kökényszíva, potyókaszíva, bonabéni szíva; — furkókörte, császárkörte, bőrkörte, árpával érő, buzával érő körte, mákfejű körte, czitrom körte, nyakas körte, savanyókörte, muskolatkörte, Szent Anna-asszonykörte, Kálmán-körte, borsoskörte, szépasszonykörte, orozvatermőkörte; madlén, lugas, bajor, tökszőlő, Izabella, mézesfejérszőlő, kecskecsöcsű, egrösszőlő; — sárgabaraczk, szőrösbaraczk, kajszibaraczk, olasz, franczia baraczk; — ropogós cserösznye, kőrösi cserösznye, pongorádi, csongorádi cserösznye.

Romlott magyar nyelv.

Ezeken kívül meg lehet említenünk, nem mint nyelvjárást ugyan, de mint a magyar nyelv rosz használatát és egész községeknek új és rosz magyar nyelvét. Idegen nemzetiségek gyorsan tanulják a magyar nyelvet s maguk között is azt használják és e miatt beletanulnak valami rosz beszédmódba. Ilyen beszédtöredék Nagytarcsa magyarosodó tót népének ajkáról a következő:

Kérem, zenyim szomszéd ojan ember, a ki mindenkinek csak nem jót akarja. Mútkor kírem bemegyek komrába, a mint belépek, küszögön, látok, hogy bábona mind ki van szórva zsákbú. — Nem fogok perényi azzal zemberrel. Nekem vót má dóga ügyvéggel, hanem megyek fészolgabíróhó Gedellére. — Arra a kérdésre, hogy hány éves a gyereke: így felel: kilencz éves van neki.

A néphumor.

A nép humorára, a mely beszéd közben csakúgy szikrázik, kitünő megfigyelés az Ágai Adolf következő följegyzése. Egymással vetélkedő két falu Pestmegyében Veresegyháza és Szada. Veresegyháza lapályon, Szada mély, völgyszerű szakadékban fekszik. Tehát már a fekvésében is van gáncsolni való.

— Iszen Veresegyházán olyan messzi van a „fő-utczán“ a két házsor, hogy ha esik, csak tengelyen vagy lovon lehet átmenni, — mondta a szadai ember beszélgetés közben a veresegyházinak. — Azért is ojan kurta a jânyok meg az asszonyok szoknyája, hogy be ne sározzák! (Csakugyan rövid szoknyát viselnek.)

— Hát ha sár van, van, de legalább egyenesen van, — vágott vissza a veresegyházi, — nem úgy, mint Szadán. Bezzeg ott nincs egyenes út, azér lépegetnek olyan „tapogatózva“ a szadaiak a lapályon.

— Szomszéd mán fenn kezdi, de én vagyok a hibás, minek állok szóba ojan emberrel, a kinek a templomába fel van írva, hogy „épült hejben!“

— Az ott van. De a mit mi építettünk, legalább megépítettük, nem úgy mint kelmetek. Készen a templom, tornya is van, óralapot is szegeztek rá nagy fittyre, de a mutató, az máig is hibádzik. Mi? Hát az árát hová tették? megették? megitták? lám ki is hullott a foguk tőle! (Vasas víz van a faluban, a mi rontja a fogakat.)

— No mán azér nem kérdezzük meg kegyelmedtől, hány óra. Hát nem a maga jánya kiáltotta el magát az őszi vásáron a gödöllői órástorony alatt, hogy: Édes apám, ezt az órát is úgy húzzák, mint a harangot.

— Hát . . . hogy . . . izé, nem tagadom, de mondja csak azt legalább, minek van Szadán a temető mellett a kovácsműhely? Hm? No megmondom én. Mer egész életükben sose jártak az egyenes úton, hát hogy a más világon tudjanak, — elébb megpatkolják a hóttat, azután temetik el.

Na de isten álgya. Sietek.

A nép humora megnyilvánul a gúnynevekben s közmondásokban.

Maguk a községek sem kerülik el a gúnynevet. Igy a dusnokiakat *hazugérócsukéró*-nak csúfolják; a szeremleit *Jakabnak;* a csanádit *kákabélűnek;* a miskeieknek szemükre hányják a *miskei malaczot,* a mely világgá szaladt; a sükösdiek neve *muszka;* a bogyiszlóiaké *vastagnyakú;* s a szentisváni emberé, hogy *virganczevő.* — 1889-ben egyik községben a következő gúnynevek voltak: Bábrikó Jancsi, Bakra Pista, Barna Palya, Bőr Terka, Csont Jakab, Drumné (egy öreg asszony, egész családját Dramnak hívták.), Harsli (igazi neve Hirsch). Hosszú Laczi. Kuczkó bácsi. Liba Palya, Mézes Pista, Pipás Mári, Pipi Jóska. Púpos Misa (az apja volt púpos), Római köcsög, Sánta Pista, Süket Jancsi, Süket Pista, Süket zsidó, Tagyëla Julcsa, Tarka Pista (volt egy tarka tehene, arról nevezték el.) Úri szava (mindig azt mondta: „úri szavamra!“) Vak Pista, Ződ nád Éva.

Abonyban a következő gúnynevek vannak.

Szélanyja: mert sebesen járt. Rissz, rossz reszelő: mert reszelőn veszett össze szomszédjával. Tóba-bicska. Búsmiska: mert lehorgasztott fővel járt. — Simigagi: mert kacska lábú volt. — Garikása: ha beszeszelt, galibát csinált. — Krumpli: nagyon szerette a krumplit. — Ágyalá: hogy a kocsmai veszekedéskor a legények meg ne verjék, az ágy alá bújt. — Rezgő: biczczentve járt. — Papale. — Bózsó. — Lettvót: mindenbe belefogott.

Halasi szólások: Az isten mencse meg az embört kőmívestű, ácstú, részögös takácstú, mög a rosz ételű disznótú. — Ki lánya vót apád? (Igy kiáltanak az elbámészkodó gyerekekre. Ez aztán rendesen megmondja a nagyapja nevét, vagy ijedtében szólani se tud.) — Elég egy kútba egy ustorfa, egy tálba egy kalán. — Annyi a bóhája, hogy ha egyet megöl, száz gyün a temetésire. — Abrincsot ütni a kantára: vizet hozni bele. Vigyorog a nap, nem tud keresztül sütni a fölyhőkön. Vödröt húzott a nap, esső lösz. Sürrnek-forrnak ezek a fölyhők, még së tud esni. — Tele bêlü, tőtött menyecske, akár egy tőtött galamb.

Kecskeméten meg azt mondják: Meg së látja, mint a katona a subadarabot. — Soha se bántottuk az életben még egy keresztű szalmaszállâ se. — Ne merj neköm *péntyōgetni* (visszafeleselni). — Ejnye be *nyagda* villa! (rosz villa). — Ni ni, hogy *barkácsol* (szaladgál) ez a kis macska!

Kecskeméten sűrűn hallani ilyen szólásokat: Hát csak darvadozunk: sötétben beszélgetnek. — Ólommá esnék: megijednék. — A hogy esik, úgy puffan: a hogy lesz, úgy lesz. — Fejibe áll a bor. — Nagy hallát csiná: nagy zajt csap. — Az Isten rátekintött: meghalt. Nagy sora van: rosz a sorsa.

Abonyban mondják: Ha tűz üt ki Abonyban, egy háznál több le nem ég. (mert ha tűz van, ha szél fú, az is eláll.) — Abonyban csinálják a tarka borjút. (Az itteni uradalomból vittek vásárokra svájczi fajta borjúkat először.) — Abonyba mégy, ha rossz vagy. (Mert itt az elbocsájtott cselédet is felfogadják.)

Félegyházán ilyeneket mondanak: Angyal szólt ki belüled. — Csúnyán néz, mint a ki bëngezni járt, oszt mit se talált. — Kis úr: kis harag. — Mónár gondja az őrlés. — Rendesen megmosta az anyja a fejit. (Szőke.) — Nagyot hall, mint őszszel a mónár. — Ritka az igazi páros két ökör. (A békességes házasélet.) — Sajtalan az a harag, a kitül senki se fél. — Sok tarka macskája van. (Hazug.) Nem adok én, ha szentül kukorékul is. — Sorjába mén, mint az alpári

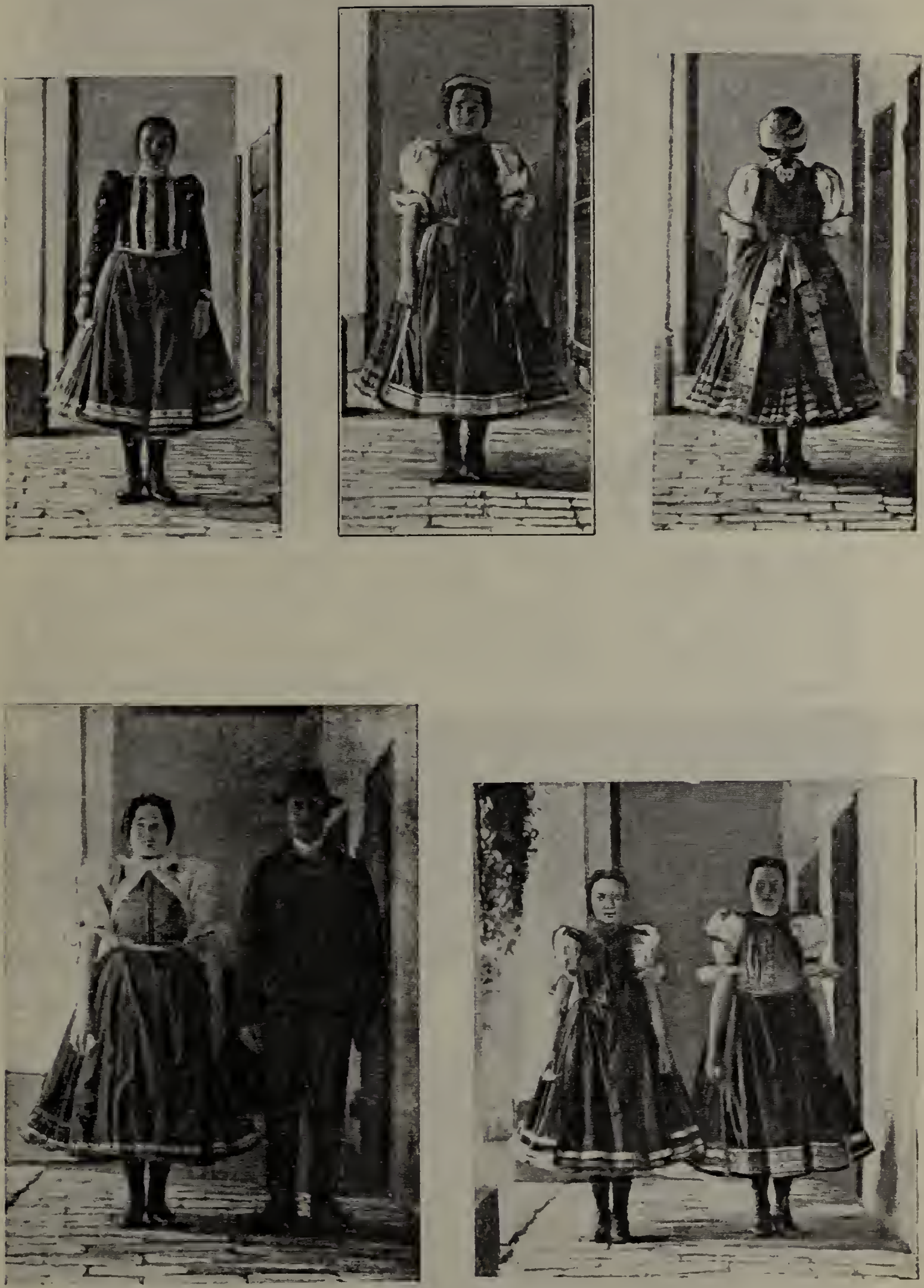

Versegvidéki népviselet.

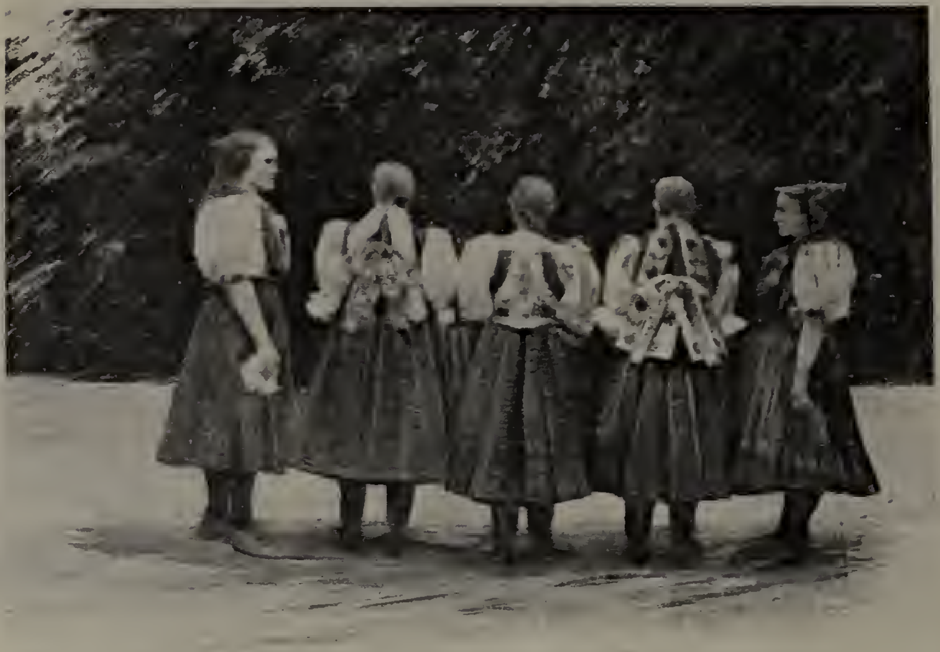

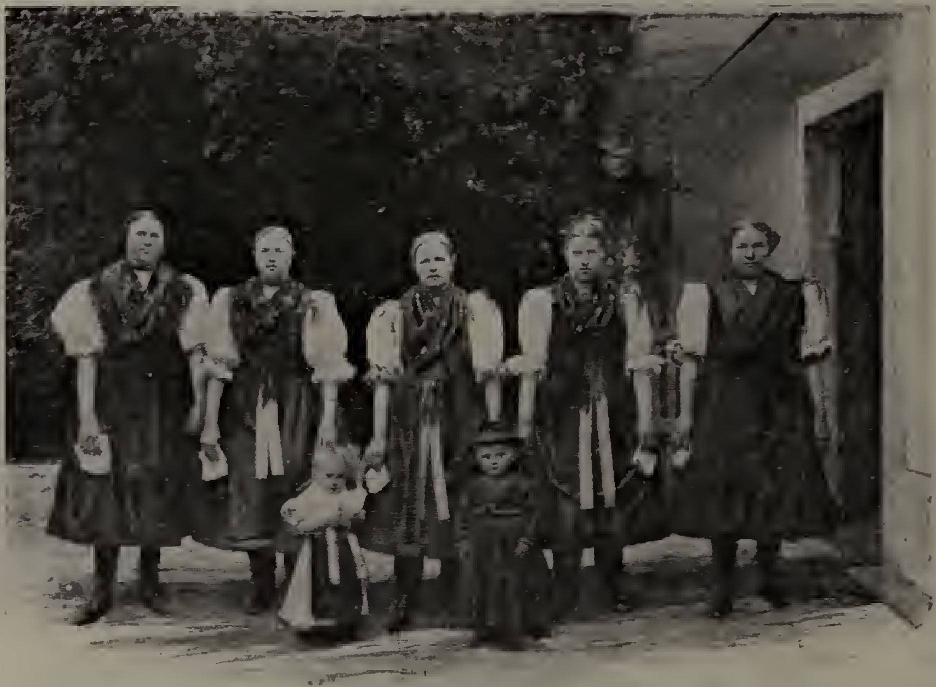

Turavidéki népviselet.

biróság. — Megvan mindennek a sorja, mint a dereje evisnek. — Edzi, mint Paska a sajtot. — Szeretik egymást, mint a Zsadányi lovai.

A pompás közmondás is szaporán hallatszik. Ilyeneket irtak fel Kecskeméten: Ne rázd azt a fát, a melyik magától is hullajt. — Télen kenyered, nyáron gazdádat el ne hagyd. — Pap is az oltárral él. — Csak a jócselekedetet visszük el a fejünk alatt. — Élő fának nehéz dőltét várni. (Az örökös nehezen várja az örökhagyó halálát.) — Minden ember magából indul ki. (Magáról ítél.) — Ember hiba nélkül, fa csomó nélkül nincsen. — Az van messzi, a mit el nem lehet érni. — Kivitte a kutya a kanalát. (Kimult a becsülete.) — Volt az már egy pénzzel a vásárba. (Kitanult ember.) — Állott tóban lakik a béka. — Kinek haja nincs, nem fél a kopaszságtól. — Tejnek is a föle jó.

Kiskunfélegyházaiak: Ha nem tudsz spóróni, mettanúsz kúdúni, — Amék kutyának veszett hírit kőtik, el kő annak veszni. — Jobb száz irígy, mint egy szánó. — Akkor higgy az asszonnak, ha mán nem birja átlípni a kerékvágást.

Beszéd közben sokszor tréfálnak találós kérdésekkel. Ilyenek: Van-e hazugság nékű? (Igy kérdik a gyereket, ha füllent s ez rendesen így felel rá:) Nincsen. — Ha hat kocza disznód van, hányat hanná mög belőlük kannak? (Mind!) — Hun kő a disznót hajtani? (A hátuljánál.) Kecskeméti öregasszonyok ilyen mesét mondanak a kis unokáiknak: „Vöszök a kezembe fényöskét (pénzt). Kimék a piaczra, vöszök rajta vöröskét (húst). Haza gyüvök, betöszöm a füstöskébe (fazékba); oda gyün a szőrös döme brunducz kiráj (macska). Főkapom a kótyamunyát (kanalat) úgy mögütöm vele, hogy mingyár a pitymangba esik, (a katlanba). Négy a lába, tátva a szája, üres a sipkája. (Kulacs.) — Húsból nőttem, hús nem vagyok, urak előtt kedves vagyok. (Lúdtoll.) — Bika bődül, egész világ összecsődül. (Harang.) — Főnyőtt a fa ága nélkül, Rászállt madár szárnya nélkül, Mind mögette szája nélkül. (Gyertya.)

A nép humorát jellemzi a következő párbeszéd: — Szervusz pajtás! — Nem szervusz biz a pajtás! — Mé pajtás? — Mer megházasottam pajtás! — A jó pajtás! — Nem jó biz a pajtás! — Mé pajtás? — Mer vén dögöt vettem el pajtás! — Az baj pajtás! — Nem baj biz a pajtás; — Mé pajtás? — Mer háza van pajtás! — Az jó pajtás! — Nem jó biz a pajtás! — Mé pajtás? — Mer leégett a háza pajtás! — Az baj pajtás! — Nem baj biz a pajtás! — Mé pajtás? — Mer a vén dög is beleégett pajtás! — Az mán jó pajtás. (Tápiószele.)

A régi pusztai élet.

És most a régi pusztai élet jellemzését mutatjuk be egy öreg kiskunhalasi pásztornak az elbeszélésében. Ez az emlékezés oly pompás, hogy szinte tökéletesen bemutatja a régi pásztoréletet s mint leírás, oly színes, gazdag, hogy a legkitünőbb íróink is alig versenyezhetnek vele.

Milyen volt a régi pusztai élet? Nem is tudja azt ma már senki. Kihaltak az öreg pásztorok, az újak meg már ujságot olvasnak s nincs olyan nagy föladat a kezükre bízva, mint hajdan. A pusztai élet is sok modern szokást vett be s elveszítette ősi, zamatos, kemény színét.

„Régente nem úgy termett az embör, de még a jószág se, — mesélte az öreg pásztor, — mint most. Nem ez a világ vót akkor. Akkor még nem nőtt fel az a sok kapczabetyár, a ki később a zsandárvilágba szóbelivé tette a jóravalóbbját is.

Akkor vót a jó világ, mikor még azok a hírös pásztor-embörök éltek. Mikor még négy szilaj ménes, öt barom, meg egy ökörcsorda járt a halasi határba. A kezes ménes, mög a fejős tehéncsorda csak a város körül, legfejjebb a Fejetékig csatangolt; kurta gulyája, meg kurta ménese minden úrnak vót. Akkor termett az igazi pásztornak való. Ha kellett, vált belölük betyár is ojjan, hogy száz vallatónak oda se nézett, még csak meg se nyikkant a hegedűbe.

Mikor a Csehó Pista Félegyházán kikapta a fertájesztendei ángáriáját (ötven botot), kétfelül két hajdu úgy vágta, a mint az isten tudniok adta, de ű minden tizedik ütésnél hun az egyik, hun a másik vármegyekatona csizmáját köpte le. Mikor átesett a furbiczon, pont az ötvenedik csapásnál szólalt meg először, akkor is aszonta a dikritus esküttjinek: „Kivan ê szálig tekintetös uram!“ Bion pedig megrakták ám két ódalrul úgy, hogy a mogyorófapálcza leve pirosan facsarodott át, de még át is szörczögött a gatyaüllepen, mire föleresztötték a deresrül. De azért a mint föleresztötték a deresrül, összeütötte a bokáját, úgy köszönte mög a szivességöt módossan.

Ojan emberek vótak azok, hogy ojanok most nem teremnek. Ojan vót a jószág a kezük alatt, akár a vakart ponty. Vót is böcsületük a gazdák előtt. De űk meg is tartották ám a pásztori régulát rendesen.

De hogy egyik szót a másikba ne őccsem, ecczer csikónyirás vót fűhegyen, kis télbe (májusba). Zsanán vót a csikóménes a rugottúl a negyedfűig. Hivatalosak vótak a szegedi, szabadkai, mérgesi, öttömösi pásztorok is mind; meg a mi határunkból a jóravaló czimborák. Vót pedig akkor a határba sok híres pásztor, a kikbül mikor kigyütt a rögtön-törvény, négyet akasztottak föl; pedig a javát ám. A Csehórul azután még nótát is kezdtek, még most is dalolik. Vót azok közt ojjan lovas, a ki mikor a ménes közt aludt az erdéji monyas, mellé lopakodott, a hátára ugrott, vezsd el magad, neki a világnak! Összenyargalt négy pusztát is, de nem birta ám levetni, hanem úgy kifogyott a szuflája, hogy mire visszajött a járásába, akkorra úgy meghatta magát, hogy a lovasa a tenyerivel hun csárul, hun hajszárul ütötte meg a nyakát, úgy oda kormányozta a cserény elibe, mintha kezes bárány lett vóna.

Bizony azok emberek vótak a talpukon. Ezek a mostani kurta számadócskák kisbojtárnak se váltak vóna be. Ojan a különbség, akár a széna, meg a szalma. Tudják is ezek, mi a pásztortempó ? ! Vetett ágyon benn hálnak a tanyába ; mondhatni : fekve ugatnak, mint a vén kutya ! Még cserént se látott egy se.

Tekintetes uram, maguknál van szobajány is, de ojan rendet, mint a cserénbe vót, még asse tudna csináni. Mer egy bojtár mindig a cserénynél vót, úgy is hívták : tanyás, vagy lakos. Ű neki a vót a hivatalja, hogy a cserénybe semmi czédaság ne legyen. De nem is vót ám ! A mint a számadó kinézte a cserény hejét, ha lehetett dombon, leállították a rekettye-vesszőbül font sövényfalat, a fejőágast, mintegy hajitásnyira a cserénytül, leásták ; az elemózsiás tajigát, — az ojan vót, mint egy szekrény, — az egyik sarokba betóták, a többi osztán a lakos dóga vót. Ojan fényesek vótak a bográcsok, hogy ha beléjük sütött a nap, elveszett az ember szemefénye. A hun fejtek, ott meg faedény, dézsa, zsajtár, káporka, mint akár a patyolat. A cserénykorczba vót tűzve a czifra főzőkalány, meg a borotvatok, mit mind maguk faragtak bicsakkal ; még pedig úgy ki vótak azok mindenféle faragással hányva, hogy megnézhette akárki. Némejik borotvatok ojan fortéjosan csukódott, hogy ha nem tudott hozzá az ember, agyonverhették vóna, mire kitanálta a nyitját. A csobojó le vót takarva az eggyik sarokba a takaró bőrrel, hogy hűvösen tartsa a vizet ; a szalonnás iszák meg az árnyékos részen szögre akasztva ; a cserényfal mellett minden ember gunyája, czókmókja külön-külön rakásba, rendesen ; a cserény közepén a tűzhely, a fábul csinált csiptető mellette, a mivel az ember parazsat tehetett pipára ; meg a czifrán faragott szolgafa is jól le vót verve a földbe, arra akasztották a bográcsot fülinél fogva, ha főztek. Vót még a tűzhely körül egynéhány szépen kivágott zsombó, azon ültek evéskor.

No jól van. Hát mikor ez a csikónyírás vót, annál a ménösnél a Csehó Pista vót a számadó. Alacsony, zömök, ojan tagbaszakadt, kerek, piros ábrázatú, nagy fekete bajuszu, de igen rátarti ember vót. Kishasi vót a csúfneve, de szemibe nem úgy hivták, mert haragudott érte ; pedig ű meg mingyán csúffá tett mindenkit, a kin csak kifoghatott. A bojtárjait mind elbérmálta csúfnévre, a mi osztán azokon hóttig rajtuk száradt.

Ő nem rudas pányvával fogta ám a csikót, hanem a lószőrkötelet a balkarjára karikába szötte, a jobbik kezibe vette a hurkot, osztán ha még úgy meg vót is keveredve a jószág, ha a sűrűségbe egymás hátára mászott is a csikó, csak eltrafálta ű öt lépésről aztat, a melyiket meg akarta fogni, még pedig úgy ám, hogy egy szemhunyorítás alatt a nyakán vót a hurok ; osztán fura csikó lett vóna az, a mejik a Csehót egy tapottat húzta vóna is, ha egyszer megvetette a lábát ; az ojan nádkés (gyenge, hitvány) csikót meg egymaga leteperte; hanem az erősebbjének, ki fülire, ki farkára, úgy dütöttük el; akkor, hogy ne kapálózhasson, az első meg a hátulsó lábára subát vetettünk, a mire egy-egy ember ráült, mint a lóra. Igy osztán elébb a sörényit, üstökit tőbül, a farkát csíkja hosszára hagyva, négy garádicsra körül megnyírták. Azér nyírták meg még a harmadfű-csikót is, hogy a gazdája szégyellje befogni ; mer nagy szígyen nyírott csikó kocsiba ! Mire jövő tavaszra kinőtt a farka, akkor mar megerősödött ; de vót is ám közülök olyan kocsis, meg hátas ló, hogy tizenöt esztendeig se lehetett elszakgatni. Pedig akkor ha elrúgta az anyja, maga kaszalt magának télen-nyáron. Télen a hófúvás alatt kaparta a gyepet ; ha mán a birka után egy kis ízéket kapott, akkor mán kivetette a drágát a puczorbul. De nem is vót abba nyavaja egybe se, mint most ezekbe az árnyékon nőtt gángolokba.

Mikor mán átestünk a csikónyíráson, a lenyírt szőrt meg takarosan csimbókokba kötöttük, akkorra megfőtt a bográcsos hús, jó paprikásan, zsírjára kisütve ; ojan szaga vót, hogy az éhnyála is kicsordult rá az embernek ; vót hozzávaló kulacsbor is elegendő. Nem csikóhús vót ám, mint ojik buti ember hiszi, hanem bürgehús. Ezt csak úgy szörösztték.

Vót egy bojtár, Lehőcz Dávidnak hítták az igazi nevin, de a Csehó elcsúfolta Katlanszainak, mert tanyásságba nagyon piszokba tartotta a cserényt ; nem is tette többet lakosnak. Hanem ha húst kellett kacsmarni, arra a Dávid nagyon kantáros (ügyes) vót. Úgy tudta, hogyha egy birkafalka mellett sebesen elnyargalt, csak úgy futtába lehajolt a lórul, felkapta a legjobb czangát (nőstény birka) keresztül vetette maga előtt a nyeregkápán, mire a *poszogó* (a juhaszt így csufolja a csikós) juhászkoma felkapott a Bertalanra (ez a szamár csúfneve), már akkor a Dávid úgy elkotródott, hogy a porát se lehetett látni. Vót is mindig elegendő szárazhús rezolvába, meg iszáknak való bőr is, még dakuködmönnek való is maradt elég.

Hogy mi vót a szárazhús ? Hát bográcsra hányták az egész birkát, osztán nagyon rásütötték, akkor tiszta gyékényre, vagy akár a subák kopasz felire kiterítették ; mikor úgy megszáradt a napon, mint akár a lebbencs, vagy csőröge, akkor tiszta vászonzacskóba felakasztották a cserénybe, árnyékba ; elállt a szépen, isten tudja meddig. Ha aztán megkívánta az ember, hidegen is ehette, vagy vetett rá tarhonyát, vagy a fordított kásának közibe keverte ; olyan íze vót annak, hogy a Herkópáter is megnyalhatta utána a száját.

Iszáknak meg úgy nyúzik meg a bürgét, hogy nem hasítják fel a hasán, hanem a farán kezdik a nyúzást, osztán úgy hámozzák le. Mikor e megvan, a nyakán lekötik a bőrt, de belőlrül, mint a szűrújját szokták. Az akasztója kitelik a két lábábúl. Úgy elállt abba a szalonna, hogy meg se lágyul.

Hát mondom, a hogy átestünk a csikónyíráson, akkor kezdődött a tomja. Letették a bográcsot a földre az alávaló kutyagerinczre (így hívják az apró fadarabokból ügyesen összerótt koszorút, a mibe épen beleillik a bogrács feneke) ; a zsombókon meg körülültük. Nem vártuk senki kínáját ; mindenkinek vót magához való esze.

Hanem az evésnek is tempója van. Mer a mint a birkát bográcsra hányják, alúl teszik a fejit, e körül a dzségert, már mint a májat, tüdőt, szívét, gégéjét, rá a czopákot (ínas lábcsontot), osztán a nyakát a bogrács oldalához, csontjával kifelé forgatva az oldalast, azért, hogy hozzá ne kapja, mert akkor kozmás lenne ; a közepibe gyün a többi hús, de mind két falatnyira darabolva ; a legtetejibe osztán a sós, borsos, s a paprikás kenyerbéllel tőtött hurka, akár egy koszorú. Mikor a hús felseje rezeg, akkor má az ajja megfőtt ; ekkor meg kell fordítani, hogy a hurka essen alúl, a fej meg felül. Hanem a húsfordításnak is fogása van, a mit úgy kell megtenni, hogy a mint a bográcsot fülinél fogva megrázintja az ember, akkor kettőt-hármat maga felé vet rajta, de úgy ám, hogy egy darab se essen ki belőle. Noiszen, a ki nem bízik magához, előre a földre teríti a takaróbőrt, fölfelé a kopasz felivel, hogy ha történetbül kipottyan egy-két darab, ne essen a földre. Mikor így osztán még egy darab ideig fől, akkor már lehet enni. Hanem a bojtároknak még csak tüdő, máj jut a bográcsból, máshoz semmiképen sem szabad nyúlni.

A Dávid olyan előcsahos vót, szóbeszédbe is, meg máskép is; vagy tán azt vélte, hogy ő szerezte a húst, hát most több jussa van hozzá, mint máskor. Nem tudom no, csak sejtem, mert még volt elég dzsinger, mikor fogja magát, bicskahegyre szúr egy czopákot. A mint ezt a Csehó Pista észreveszi, nem szól egy szót se, hanem csak úgy ültibe felkapja a keze ügyibe eső vendégmarasztót, köszönti ám vele fejbe a Dávidot, — a bográcson át — de úgy, hogy az csak hanyattesik; akkorát csattant a bunkósbot a fejin, hogy nem tudtam, vajon fölneszel-e meg egyszer ? Mert abba nyomba úgy elszédült, hogy a lábát se rázta meg. Én meg felugrok, nyakon lottyantom vízzel a csobolyóbul; erre megrázkódott, felült, szétnézett, de nem szólt, csak ette tovább a markába maradt czopákot. Más se szólt senki, mert evés közbe okos ember szájának külömb dóga van a beszédnél.

Mikor már beteltünk, meg a kulacs is körüljárta, a számadó is becsattantotta a rezes nyelű bicsakot, meg, a mint jót húzott a kulacsból, egyet böffentett, aszongya: „Dávid szógám! most csak mögintöttelek, ho tanujj ē kis mórest; hanem vigyázz magadra, mer még több is lösz!“ Ezzel váltja fel a Dávid: „Lösz még oan idő, mikó visszaszógáhatom a kê jóakarattyát; mer istuccse, êre most az ëccző nem vótam érdömös.“ Azt veti rá a számadó: „Hisz jó tom én, akar a lóvâ imátkozzak, akar neköd beszéjjek! Hanem azé vödd eszödbe, ho ki va tē!“

Ezt osztán el is felejtettük, mert evés után egy akó borba fogadás vót lópróbára. Falkafogyasztó csárda vót a czél. Vót az a cserényhez jó öt düllőföldre (egy dülő hossza kb. 500 méter); a Csehó a vidéki pásztorokkal vetekedett, de úgy elhagyta őket, hogy mire azok velünk együtt a csárda udvarába értek, már akkor ki vót parancsolva a bor. Lett aztán nagy ivás, birkózás, meg táncz; mer vót köztünk jó tamburás; meg mintha a földből nőtt vóna, annyi lett ott a vászoncseléd. A Búra Panna vót a kocsmárosné. Takaros egy fehércseléd vót, híres is vót, mert ez a nóta vót róla:

Búra Panna aranbárán,
Aran bötű van a vállán,
A ki asztat elóvassa,
Búra Pannát megcsókolja.

Mikor osztán elég vót a mulatságból, szétoszlottunk; de a Csehó még harmadnap is ott ivott a vendégeivel; aztán a kisteleki földön megszalajtották erőszakkal a barmot. Sok csövest (szarvasmarhát) elhajtottak. De már akkor kijött a statárium és el is fogták Csehót a zsarók (csendbiztosok); nemsokára föl is akasztották; mer a mint beszélték, leginkább terhelte a Katlanszai vallása.

Hanem azér ember vót a Kishasi az akasztófa alatt is; ott se hagyta el a mersz; mert mikor a zsineget a nyakába tötte a szögedi mestör, ű leköpte neki a fényösre subikszolt csizmáját, osztán eszt szóta neki:

— No sógor, te is tanúhattá vóna ám külömb mestörségöt.
Nem teremnek már mostanság ilyen kemény fájú emberök.“

Iparosok élete.

A földmívesnéphez közelálló az iparosság élete; különösen némely ipar, így a molnáripar. A malmok ősidők óta valáságos kaszinói a népnek, megérdemlik azért, hogy a néprajz keretében alaposabban is megemlékezzünk róluk.

Száraz malom.

A Duna partján vízimalmokban őrölték meg a szemesterményt, bent a szárazföldi községekben pedig szárazmalomban vagy szélmalomban. A szárazmalmok a legegyszerűbbek közöttük s ma már alig is van belőlük mutatónak egy-egy. A keleti vármegyékben, különösen a hol nemzetiségek vannak, még több a szárazmalom, ott olajütésre, kukoriczaliszt őrlésre használják; itt azonban már elmúlt a koruk. Alacsony oszlopokon roppant nagy kerek tető alatt járt ezekben a nagy vízszintes fekvésű lendítőkerék, a melybe be volt fogva egy-két ló, s körbe-körbe járva forgatták a nagy fogaskereket, a mely belekapcsolódott egy kisebb fogaskerékbe, a mely a malom szerkezetét tartotta működésben.

Dunai malmok.

A másik két malomról bővebben adunk képet. A dunai malmok rendkívül fontos szerepet játszottak; sűrűn rakva volt velük a Duna partja. Télen át ki voltak kötve a hajók a telelőbe, s tavaszszal bekötötték a Dunára, *macskára* vagy *karóra* erősítve. Az első jégig ott is maradt, a mikor nagy gonddal és fáradsággal ismét kikötötték, gyakran kivonták a partra, hogy a nagy jégzajlás el ne vigye. A vízen állandóan gondban van a hajó, mert könnyen megeshetik, hogy a macska nem bírja sebes vízkor lekötni a malmot, hanem szánt vele, s a malom leszáll, vagy épen kiszakad s kiveri a helyéből a többit is. Jó, ha el nem viszi a víz; nagy munka ilyenkor, míg a kiszakadt malmot *felbugarázzák* a helyére; a parti fákról eresztett kötelekkel tekerik fel, sokszor szükség van ilyenkor arra, hogy *megsuperolják*, vagyis a super, az ács megjavítsa. A malom két főrészből áll, a házhajóból, és a vőgyhajóból, a kettőt három gerenda köti össze két orrgerenda és egy fargerenda. Az első kettő be van deszkázva, híd gyanánt, ez a *vízjáró*. A házhajó fenekén egy széles gerenda van, lekötve a bókonyokhoz, a mik a hajót egy helyben tartják, ez a gerenda a szamárgerenda, a nevét onnan vette, hogy ez tartja a legtöbb terhet, mint a szamár. A vízi kereket minden felszerelésével együtt *kétség*-nek nevezik, magát a hajót pedig *edény*-nek, és ha a kerék a part felől van, *suta malomnak* hívják. A malom régen parasztmalom, vagy köves malom volt, a mely csak durván őrölte meg a lisztet, azt otthon kellett azután megszitálni. Ma már a hengeres malom kiszorítja amazt. Ez épen úgy be van rendezve, mint a gőzmalmok s többféle lisztet őröl. A parasztmalom kívülről épen olyan, mint a hengeres, belőlről pedig még érdekesebb, mert az ősi szerszámokat őrzi, a melyek ha nem készítettek is olyan finom lisztet, mint az új berendezés, de már jobban megmagyarosodott minden részecskéjének a neve. Legfontosabb benne a *kű*. Vagy vastag, ú. n. franczia, vagy tótkű. Egy méter átmérőjű lapos két kőkerék, az alsó, a vastagabb áll s a felső forog és gyengén érinti az alsót. A kövek deszkatartója *kéreg*, fölötte van a *saráglya*, a mely a *garat*-ot tartja, a köveket a *kű-pad* tartja. A köveket hetenként meg kell *vág*-ni, ilyenkor *kecske-láb*-bal emelik fel a követ s a *disznó*-val támasztják meg, a mi lapos fatuskó ; csákánynyal vágják, a hogy a lénia mutatja ; kell ilyenkor három *pap* (rövid faék) s a *görgő*, rövid fahenger, a min eltolják a követ. Mikor a malom megáll, a felsőkövet leeresztik az alsóra. A köves malom gazdája rendesen ezermester, de mindenesetre ért a malom minden ácsmunkájához, maga dolgozza meg a fát s nagyon vigyáz, hogy ne legyen *megrőkönyödött* fája, mert ez hamar korhad és a vízben gyorsan rothad, *megvetemedik*. A molnár külső szerszámai a kötelek, az *alattság, s az öreg szál*, amaz a vékony, ez a vastag vontató kötél ; a * cságattyú*, kormányzó csigás kötél ; *palamár*kötelek a tekeréshez ; *balogkötél*, ennek a szálai balról vannak fonva ; van *pátentás* láncz, ez aprószemű, öntött aczélból ; kovácsolt lánc s *vakszem*, a melylyel a lánczot összekapcsolják. A víz erejét egy literes edénynyel, a *finakkal* mérik s a vízmerőkanál a *szapoly*. Van kis ladik, nagy ladik, csikli, ez kis csónak, a miben csak két ember fér el. A víz alá alá esett tárgyakat a *fentő*-vel keresik meg, ez egy hosszú rúd, melyen sokfogú vasjószág van

A dunai molnároknak régen nagy czéheik voltak, ma ipartársulatuk van. Az „érdemes molnárczéh" egész önálló társadalmi életet élt, a melynek sok színessége ma már elveszett. Május 16-án volt a legnagyobb ünnepük, ekkor Nep. szt. Jánosnak, a „vízenjárók pátrónusának" szobrát feldíszített csónakra tették és este fényes kivilágítás és bandaszó mellett végig vitték a vízen, majd köszöntőket mondva, visszavitték a kápolnába. Ez volt a *Szt. János eresztés*. Télen a czéh nagy *lakozást* tartott, melyre a *kötényesek* hívogattak ; a kötényt a legény mátkája készítette, gazdagon díszítve virággal, ezüsttel. A kötényesek vitték be a terembe, a *szálába*, a *siltet*, a czéh és molnármesterség jelképét. Hajdan a temetéseken testületileg jelentek meg, s húszan kísérték a molnár koporsóját, *duplérokkal*, vagyis kézi lámpásokkal.

Ebből a színes, gazdag testületi életből számtalan molnár-vonatkozás ment át a köznyelvbe. Álmos, mint a molnár, — mondják az álomszuszékra. Molnár visz a víz ! — mondják a gondatlan emberre. Ki nem ismeri a pompás molnár találós kérdést : „Mi az? Ha vize van — bort iszik ; ha nincs vize — vizet iszik?" Hajdan azt mondták, „Molnár se veszen két vámot." Ma bezzeg az a molnár neve, hogy „tolvaj mónár", Számos adoma bizonyítja is, hogy az, legjobb a következő : „Rászól a mónárlegény az inasra : Kivetted a vámot? — Ki ! — felel az inas. — Látta a paraszt? — Nem ! — No hát vedd ki még egyszer, hadd lássa ő is." Számtalan a molnár életből vett érdekes adoma és közmondás. Nóta is sok van, a mely a molnárokat dicséri.

Forog a pitle, zúg a malom,
Gyer az ölembe kis angyalom! . . .

Szélmalmok.

Hajdanában a szélmalmok is csaknem ilyen nagy tekintélyűek és nagy szerepűek voltak. A Kiskunság valóságos hazája volt a szélmalmoknak, Félegyházán 1855-ben hatvankét szélmalom működött, ott állottak sorjában a dombokon s bástyaként övezték a várost. Minden jómódú gazdának megvolt a maga malma, s a molnároknak külön testülete volt, alaptőkével és szervezettel s ha nem voltak is czéhbeli iparosok, de parasztok sem voltak, hanem középen állottak a kettő között. Akkor még két legény kellett egy malomhoz, ma már egy is sok, egynek is van elég ideje aludni. Akkor még háromszáz vékát is keresett egy malom egy évben, ma százra sem megy fel a kereset, pedig alig van szélmalom.

Ezek a szélmalmok mind egyforma alakúak, fölfelé keskenyedő toronyszerű épületek, süvegalakú tetejük van, négy, ritkán hat vitorlaszárnynyal. A Kiskunságban azért terjedtek el annyira, mert sok kedvező hely volt nekik a homokbuczkákon. Erdő sem akasztja meg sehol a szelek járását s a szélmalom, ez a khinai találmány, egészen megotthonosodott az alföldi síkságon.

Az épület belsejébe egymással szemben két ajtó vezet, hogy mindig be lehessen menni, ugyanis a szélmalom vitorláit körül lehet forgatni az egész tetővel, a szél iránya szerint. Az épület belseje néha egyszerű, néha emeletekre van osztva. Ez utóbbiban van *kamara*, *alsópallás*, *felsőpallás*. A kamrában van a *kőpadállítás* a malomkövekkel, a *szita*, a *forgókerék* és *kisorsó*. Az alsópalláson van a *garat*, a felsőpalláson a *dobkerék*, a *fogó*, s a *szeleskerék*. *Kuktórénak* nevezik a tető lecsapolt részét, a hol kinyúlik a szélvitorla tengelye, a *szelestengő*. Kívül vannak a *fogóláncz* és a *fordítórúd*. A vitorlaszárnyak által felfogott erő, a szél ereje, átvitel útján forgatja az egész szerkezetet. A molnárnak nagy gyakorlottságra, ügyességre s érzékre van szüksége, hogy megtudja állapítani, milyen szelet kap, hogy használja fel. Nem kis munka a vitorlák beállítása sem. A tetőben levő szeleskereket kikapcsolja a forgókerékből, s ekkor indul meg a vitorla, de ezt csak igen gyakorlott kezű ember csinálhatja meg, mert elviszi a szél. Míg az őrlés tart, a molnárnak szakadatlanul éber figyelemmel kell vigyáznia malmának minden részére és ha vége az őrlésnek, megvizitálja a vitorlavásznakat, a küllőket, besodorja a vásznakat, leveszi a járódeszkákat. Ha kopik a kő, *megnyilalja*, bakra állítja s a *lajszna* segítségével *rónára vágja* a követ. Két-három évben egyszer előkerül a szélmalomcsinálómester, a kinek minden szerszáma egy-két darab, meg a tarisznya s a pipa, de a kisújjában van a sok tudomány, a mi ehhez kell. Követ is nagy gonddal kell választani ; a *muzslai kő*, meg a *tót kő* a legjobb és pedig együtt. A felső kőért száz forintot is megadnak. Ma már fölszerelték itt-ott hengermalmoknak a szélmalmokat is, mégis egyre fogy a számuk és maholnap kivész ez is, mint a kiskunsági nép életének számtalan becses, kedves, de idejét múlt szokása.

Babonás szokások.

A babonás szokások és babonák ma már kiveszőben vannak. Az ujságolvasás és az azzal járó felvilágosodottság űzi el őket. De azért jut is, marad is. Az asszonynép gondoskodik róla, hogy ki ne vesszen.

Itt is boszorkányosaknak tartják azokat, a kiknek a szemöldöke összeér. Hiszik, hogy a boszorkány nem tud kimenni a házból, ha az ajtó mögé kalászszal fölfelé állítják a czirokseprőt és sót hintenek bele. Csak akkor mehet el, ha a seprőt megfordítják. Ha megnyom valakit a boszorkány, csak visszakézzel foghatja meg s ez a kezében fekete macskává, szitává, rostává, söprűvé, egérré, bolhává vagy szalmaszállá változik. A boszorkányság át is adható, sőt a boszorkány nem tud meghalni, míg valaki tőle a boszorkányságát át nem veszi azzal, hogy a kezét megfogja. Addig csak kínlódik s a feje akkora lesz, mint egy szita és kék-tarjagos. Ha nem akarja senki átvenni a boszorkányságát, úgy lehet megszabadítani, hogy seprűt adnak a kezébe ; ekkor abba száll s megsemmisül a boszorkányság. A boszorkányok állatokat és embereket megrontanak, az eső járását megfordíthatják, egy helyről más helyre terelhetik, s csak rosszat csinálnak. Rendesen minden boszorkánynak tartott személynek van valami csúnya macskája, kutyája, s ennek az alakjában kóborol a boszorkány. A forgószélben is boszorkányt sejtenek ; ott ül egy széken a tölcsér-alakban felkavart por közepén. Ha ilyenkor valaki kést dob bele s találja, ott marad és látható lesz. A ki pedig éjféli misén luczaszékre ül, meglátja, hogy ki a boszorkány.

A *garaboncziás diák* is szerepel a megyebeli babonák között. A *váltott gyermek*ről azt tudják, hogy roppant nagy a feje. Azt hiszik, hogy az újszülöttet a boszorkány kicserélheti ilyennel ; 60—80 éves öregnek tartják ezt s azt mondják, hogy csak úgy változott kis gyerekké. A *kuruzsló asszonyok* itt is értenek a rontáskészítéshez. Főznek egy fazék kását, annak a levében megmossák a beteg testrészt s a rontást keresztútra teszik. A ki először elmegy mellette, arra ragad a baj, ha csak balkézzel keresztet nem vetnek rá. A javasasszony a pokolvarat elhúzza fokhagymával, meg puskaporral. A kelést körülkerítgeti, megkeresztelgeti, közben imádkozik, ráolvas, azután a használt szereket elássa, miközben azt mondja, hogy a földbe menjen a fájás.

A ki meg akar gazdagodni, az három hétig hordja a hóna alatt a fekete tyúk tojását, de addig se éjjel, se nappal ki ne vegye s akkorra *lidércz* kél ki belőle, a mellyel mindent hozathat magának. Ha aztán ettől meg akar szabadulni, küldje a templomba, oda nem mehet be és nem tér vissza többet.

Ha kis gyermek fürdetés közben elalszik : hamar meghal. — A ki vasárnap vagy ünnepen varr, annyi öltést tesznek holta után a lelkén az ördögök, a hányat ő öltött. — A ki halotthoz mosdatlanul megy, sárgaságba esik. — Ki egy óra hosszáig néz a holdba, megvakul, mert a Dávid hárfájáról egy húr lepattan és az kicsapja a szemét. A holdban van ugyanis Dávid és Cziczelle, az hárfázik, ez tánczol. — Ha átlépsz a más lábán, lépd vissza, mert elszárad, vagy nem nő. — A kinek a tyúkja ül, Szt. Györgynap előtt semmiféle zöldséget be ne vigyen a házba, mert befúlnak a csirkék. — A földet verni nem szabad, mert szél lesz.

Ki *ujságot* eszik, kivált gyümölcsöt, mondja el : „ujság hasamba, hideglelés pokolba, sok betegség bokorba," különben kileli a hideg.

Êdöglenek a kacsák, ha rózsanyíláskor kelnek. — Ha az embernek viszket a füle, eső lesz. — Péntökön kell űtetni a tyúkot, hogy kevés lögyön a csirke epéje. — A mely asszonynak vizes a kötője, részögös ura van. — A kéményseprő söprűjéből ellopott kóró szerencsét hoz. — Befelé söpörd a házba a szemetet, hogy sok szöröncséd lögyön. — Saját lakodalmunkat álmodni, halált jelent a rokonságban. (*Halas.*) A kisértetët úgy lehet a házbú kiűzni, hogy papirosra nyomott Miatyánkokat kötünk derekunkra, osztán az ajtókat, meg az ablakokat beszórjuk sóval, meg paprikával. (*Nagykáta.*) — A ki közelre köp, nem soká él. — Ki a kigyóhagymát kitépi, vélehál a kigyó. — Ki mikor először lát gólyát, ha akkor szalad, egész esztendőbe friss lesz. — Tejbe nem jó késsel hányni a kenyeret, mert rúgós lesz a tehén. — Ha a kapások kapája összecsörren, kását kapnak vacsorára. — Ha össze-vissza álmodik az ember, zamankó lesz. — Ha valaki a másiknak a sarkába lép, megéri ennek a házasságát. — Ha a fogad fáj, lehejj az újságba (újhold), akkor eláll. (*Halas.*) A kit a hideg lel, márcziusi hóval sütött pogácsát egyék, elmúlik. — Kinek szemén árpa van, háromszor megkerüli a kutat, és mindannyiszor végighúz a szemén egy árpaszemet, ezt mondva : „menj el árpa, lekaszállak" s a használt árpaszemet a kútba dobja. Igy múlik el szeméről az árpa. — A kinek a feje fáj, királydinnyén párolja meg. — Süly ellen foghagymát kell parázsra tenni, annak a füstjét szívni. — A kinek a füle folyik, kövirózsa húsos levelének a nedvét csepegtesse bele. A fájós fogra a harangozótól kért, de meg nem köszönt tömjént, vagy pedig taraczkból, mozsárágyúból kilőtt fadarabot tesz, vagy beléndekmagot pipál. — Derékfájásról, nyilallásról mész- vagy szűzdohánykötés jó. — A hályogot, kelést lenmagliszt és viaszpép gyüleszti meg. — Sebre bodza vagy káposztalevél jó kötésnek.— A hóttetem elmúlik, ha kenyérsütéskor kivett friss ökölnyi kís czipót azon melegen rányomjuk. — Ha kisleány köhög, szamártejjel kell megitatni, ha ez nincs, legalább abból a vízből adjanak neki, a mit a szamár visszacsurgat a szájából, mikor iszik s a köhögés elmúlik.

Babonák a gyógyításban.

A gyógykezelés általában teljesen babonás alapon áll, különösen az erősen katholikus vidékeken, melynek legjellemzőbb része Kiskunfélegyháza és környéke. Az orvostól szertelenül irtóznak s az egészségi állapotok javítására ma is az ősi képzelődés és vallásos hit eszközeit veszi igénybe a nép. A javasasszony a legáltalánosabb egészségügyi tanácsadó. Bejáratos minden parasztudvarba, sőt az úri portákra is. A nép nagy tiszteletben tartja s a javából adnak neki enni ; a ki megbántja, annak hátrafordítja a fejét. De azért ma már nem a régi titokzatos boszorkánynak ismerik, a kitől retteg a közönséges halandó, csak tapasztalt, tudós, egyszerű asszonynak, a kitől tanácsot kérnek, s meg is fogadják, a mit mond, de „ha segít, annál jobb, ha nem segít, nem árt", módra veszik a javaslatait. A csodadoktor újabb eredetű alak. Félművelt emberek orvosi könyveket bújnak s eltanulnak belőle egyetmást, de a régi babonás orvoslási módokat használják az itt megismert betegségekre. A nép messze vidékről sereglik az ilyen csodadoktorhoz. Kiskunfélegyházán működött 1902-ben egy híres csodadoktor, a ki lefüggönyözött szobában, gyertyavilág és egy üveg jó bor mellett gyógyított és temérdek pénzt, aprójószágot és más egyebet szedett össze, míg a rendőrség el nem fogta. Népszerű gyógyító a bába és még nemrégen is az volt a borbély, a ki sebész volt s köpölyözött, tyúkszemet és eret vágott. A nagy tanyavilág elzárt életével különösen kedvez a kuruzslóknak, a kik egy-egy esetet gyógyítanak sikerrel, öregapjuktól tanult módon. A tanyai nép maga a saját orvosa. Ha megvágja a kezét, meszet kapar rá a falról, vagy ha babonás, sötét kamarából szed rá pókhálót. Ha a gyermek az orrába gombot dug, paprikát tesznek az orra alá, attól addig prüszköl, míg ki nem fújja. Ha valakit összemar a szúnyog, petroleummal keni be a testét. Rándulást, ficzamodást eczetes korpával gyógyítanak, de borogatásra, sebek mosására használják a fehérmályva, papsajtmályva, ökörfarkkóró, cziczfarkkóró főzeteit is. A vöröshagymát friss sebre tisztítónak.

— A pokolvar egyike a legnyügösebb sebeknek, hogy gyorsabban gyógyuljon, széthasítanak egy békát, s ráhúzzák a sebre. — Rugott sebek ellen rögtön friss szarvasmarhatrágyát használnak, rákötve a sebes részre. — A sülyös (vérbajos, kiütéses) betegségekről azt tartják, hogy a ki szabadulni akar tőlük, az sündisznóhúst egyék és a sünddisznó zsírjával kenegesse a sülyös részeket. — Hajhullás ellen és bajusznövesztőnek az útibogáncs jól kifőzött levét s a kamillafű teáját használják. — Gyomorgörcsöt fodormenta levél forrázatával, hasmenést sok mák, vöröshagyma s víz keverékével gyógyítanak. Hánytatónak jó, ha pálinkába öt eleven tetűt tesznek. Hidegleléskor, gyomorbetegségeknél melegített tégla, hűléseknél forró, hámozatlan köles, hurutus meghűlésnél kukoriczatea járja.

Nagyon elterjedt gyógyítószer volt eddig, mint az egész Alföldön is, a *semmi*. A kénsavas zinket ismerik ezen a néven. Különösen a szembetegségeket gyógyították vele sikerrel, s főleg a *római semminek* volt nagy híre.

A magyar betegség, a *csömör* ellen egyetlenegy, de radikális kúra van, a *kenés*. A kenőasszony bedörzsöli a kezét háziszappannal s alaposan kidögönyözi, kihúzogatja a csömört. Sokan még meg is tapostatják magukat.

Vannak azonban a nép előtt gyógyíthatatlan betegségek, a két leghatalmasabb az egyiptomi szembetegség (trachoma) és a szárazbetegség (tüdővész.) Azok a szerencsétlenek, a kik ebbe beleestek és mindenik sűrűn szedi áldozatát az alföldi porban, főleg Félegyháza vidékén, vígasztalanul járnak embertársaik között, néha alávetik magukat javasasszonyok kuruzslók, csodadoktorok hókuszpókuszainak, gyógyszereinek, de többnyire igen pesszimisztikusan fogják fel sorsukat. Orvossal azonban nem kezeltetik magukat.

Vannak kipróbált, természetes háziszerek, de ezek szinte elvesznek a babonás találékonyság özönében. Furcsa a tengerimalaczczal való gyógyítás. A tengerimalacz egy délamerikai rágcsálónak (Cavia cobaya) népies elnevezése. Ezt a köszvényes, ízületi csúzos részekre szokták kötni és vele a fájós részeket „megszuszogtatják.“ Ha nem gyógyult a test, az azért van, mert a malacz nem szuszogott eléggé. — A *kígyószívvel* köszvényes daganatokat gyógyítanak, de ez csak akkor használ igazán, ha a beteg a kígyónak a húsát is megette és ha a kígyót az év Szent-György napja előtt fogták. — Ha az ember szeme fáj, vadgalambot kell fogni. Annak a szárnya alól vért kell venni, jobb szemre a jobb szárny alól, balra a bal alól és azzal megkenni háromszor a fájós szemet. — Ha valakinek kelése van, vegyen a kezébe egy piros almát (régebben egy 4 krajczárost), menjen ki a keresztútra, háromszor kerítse körül a kelést és dobja az almát a háta mögé. Arra száll a kilís, a ki felveszi.

Vallásos szertartásokkal is védekeznek előre a betegség ellen. Szorgalmasan részt vesznek azokon az egyházi szertartásokon, a hol az egészség megtartásáért könyörögnek. Ilyen a Balázs-nap, a mikor mindenki *megbalázsoltatja* magát. Ez abból áll, hogy a pap a szentélyben térdeplő híveknek egyenként — álla alá tart két keresztbe tett égő gyertyát és kéri az Istent, hogy mentse meg az illetőt mindennemű torokbajtól. Úgyszólva minden nevezetesebb napnak, fordulónak, időszaknak, megvan a maga babonája az egészség megóvása, betegség elűzése szempontjából. Aprószentek napján megverik a gyereket seprűvel, hogy betegség ne fogjon rajtuk. De meg is kell őket köpdösni és kérdezni: „hányan vannak az aprószentek?“ — A ki az első mennydörgéskor meghempergőzik a földön, annak egész esztendőben nem fáj a háta; a ki ugyanakkor falba veri a fejét, annak egész esztendőben nem fáj a feje.

A kinek szömörcsü nől a kezin, könyérsütéskor először szakajjon egy kis czipót. Azt vesse be először a kemenczébe, ha kiveszi, vágja ketté és azon melegön nyomkodja rá a szömörcsüre, osztán hajíjja oda a kutyának; a szömörcsű bizonyosan elvesz. — A kit a hideg lel, mönjön fel a piaczra, azt vigyázza, melyik asszonynak maratt a dagasztástú tészta a kezén, kérjön abbú a tésztábú, áztassa mög vizben, osztán igya mög; nem leli ki többet a hideg. (*Halas.*)

Turán és vidékén az egész országban elterjedt szemmel való verést nagyon körülményesen gyógyítják. A gyógyítás a következő: Az anya este a gyermeknek langyos fürdőt készít; a fürdőbe pedig 3 drb megtüzesített faszenet dob, mely három széndarab a férfit, az asszonyt és a leányt jelképezi, a melyik széndarab a vízben leszáll, a gyermek a szerint vagy férfitől, vagy asszonytól, vagy leánytól kapta a szemverést, ha aztán megállapíthatják, hogy ki verte meg szemmel a gyermeket, a néphit az, hogy ugyanaz a szemével meg is gyógyíthatja. Ha pedig a beteg gyermek 9 nap elmultával sem gyógyul meg, akkor anyja, a 3 drb szén helyett 9 drb termő gyümölcsfa-ágat tesz a fürdővízbe. E faágakat azonban napfelkelte előtt kedden, szerdán vagy szombaton reggel kell szedni úgy, hogy szedés közben egy szót nem szabad szólni; naplemente előtt aztán ebben a fürdőben kell a beteg gyermeket megfürdetni és a fürdővizet naplemente után kell kiönteni, de csak napnyugatnak. — Kiskunmajsán a beteg kólikás lovat elnyűtt subán vezetik át s azt hiszik, hogy akkor meggyógyul. — Karácsonykor az éjféli miséről hazatérve vacsoráznak. Az étkezés után maradt morzsákat zacskóba gyűjtik. Baromfi vagy jószág megbetegedése esetén morzsákból az étel közé szórnak s azt hiszik, hogy attól meggyógyul a jószág.

Vannak csalhatatlan ráolvasások. Félegyházán ezelőtt 25 évvel ezzel a mondókával gyógyították a nyilallást: „Uram Jézus Krisztus, a hova én ezt az ujjomot rátëszëm, mëgemlíkëzëk a Krisztus Jézusnak keserves kínszenvedésirül, annak hasításárul, elindulok a Krisztus Jézussal és a boldogságos Szűz Márijával, annak sokszámú ezer angyalaival: ha a Krisztus Jézus engenné és a boldogságos szűz Márija kikünné ebbül a bűnös testbül (gyermeknél: ebbül az ártatlan lélekbül) a nyilamlást."

A ficzamodást pedig ezzel tudták gyógyítani: „Mikor elindula Urunk Jézus Jeruzsálembűl Érikóba, mikor méne a kőhídon, ő lovának, szamárkájának lábacskája kificzemëdëtt; úgy ezen szolgádnak is lába mëgficzemëdëtt. Hanem azon Isten szájából jött szent Ige szájjon rëá, hogy semmi íziben fájdalom ne marathasson, hanem csont csonthó, vér vérhő, ín ínhó forrjon össze; az atyának kegyelme, a fijunak szerelme, a szen léleknek ereje vegye ki ezt a fájdalmat belőle. — Előtte két miatyánkot, utánna hármat a Krisztus Jézus kínszenvedésié. (És nyilván jól helyre kell masszirozni a ficzamodást a beteg egészségié!)

Ez a gyűjtemény azonban egyáltalában nem teljes, mert a babonás találékonyságnak megszámlálhatatlan sok szere van, a mit gyakran hajmeresztő módon kotyvasztanak mindenféle képtelen anyagból.

*

Németek.

A vármegyében összesen 96.765 *német* lakik, a mi az összes lakosságnak 11·7%-a. Ez a németség, a svábság, eléggé csoportosulva, egy tömegben él a főváros közelében, nagyobb részük a Duna jobb partján a biai és szentendrei járásban, kisebb részük a Duna balpartján, a gödöllői, monori, s ráczkevei járásoknak a főváros felé eső részén. Lent a Duna mellékén a dunavecsei és kiskőrösi járásokban is van még nehány német telepített község. A svábság legnagyobb része róm. kath. vallású és épen úgy földmívelésből élnek, mint a köröttük lakó magyarság, a miből az következik, hogy életmódban, felfogásban, szokásokban igen sok hasonlóság van köztük és a magyarok között. E hasonlóságnak bizonyára nemcsak az életmód közösségében van az eredete, hanem átvételben is, mert bár a svábság elég zártkörű életet él és maga közül házasodik, azért sok szokásáról ki lehetne mutatni, hogy az a magyar falvakból került be hozzájuk.

Történelmi mult.

A németséget nem lehet Buda és Óbuda ősi lakosainak tekintetbe vétele nélkül tanulmányozni. Ezen a helyen ősidők óta telepe van a germán fajnak. Már Piligrin, passaui püspök, ki a Nibelung mondáit legelőször összeíratta, azért küldi Magyarországra és épen Buda tájára az embereit, hogy itt minden mondát, hagyományt írjanak össze s ezt mondta az erről szóló vers: „Dar umbe sende ich nu zehant — Mine boten in Hiunen lant: — Da vinde ich wol din maere. (E végből most mindjárt útnak indítom követeimet Hunországba: ott *bizton rátalálok* az emlékekre.)

A magyar Dunántúl volt Nagy Theodorik bölcsője s ez a vidék volt valóban buja talaja a hun hagyományokkal kapcsolatba hozott ős germán mondáknak. Ezek a gepidák, a kik akkor tanyát vertek Budán és Buda körül, az időtől máig megtartották azt a sajátságos, tűzhelyszerű jellemüket, hogy szakadatlanul új meg új telepeseket vontak magukhoz. A mai németek már nem ezeknek törzsökös egyenes maradékai ugyan, de örökösei a több generátión át folyton változó németségnek. Legutóbb nagyobb telepítések III. Károly alatt, majd Mária Terézia és József császár alatt történtek. Ilyenformán Buda=Etzelburg Atilla korától máig németségnek is volt lakóhelye s vele az egész környéke is. A XVIII. század elején voltak a nagy svábtelepítések. Már 1690-ben telepítették be Isaszeget, négy évre később Dunaharasztit; a század kezdő éveiben Pest környékét,

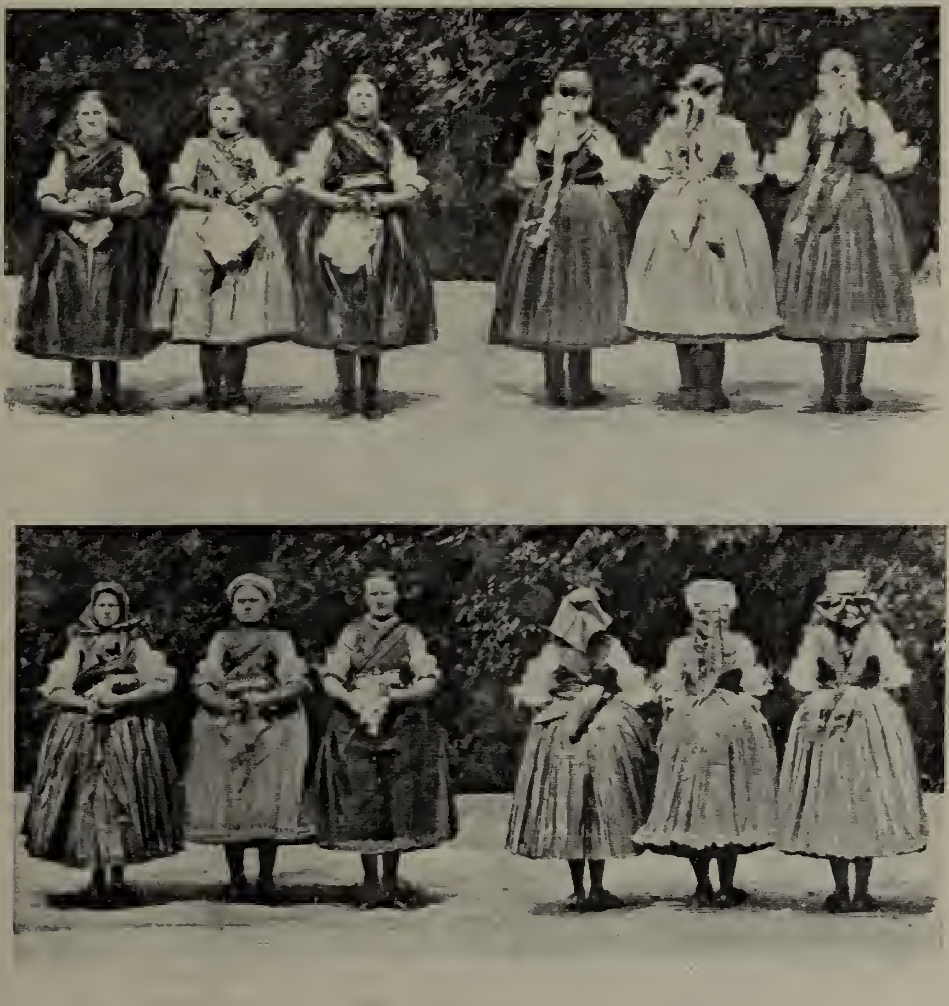

Acsavidéki népviselet.

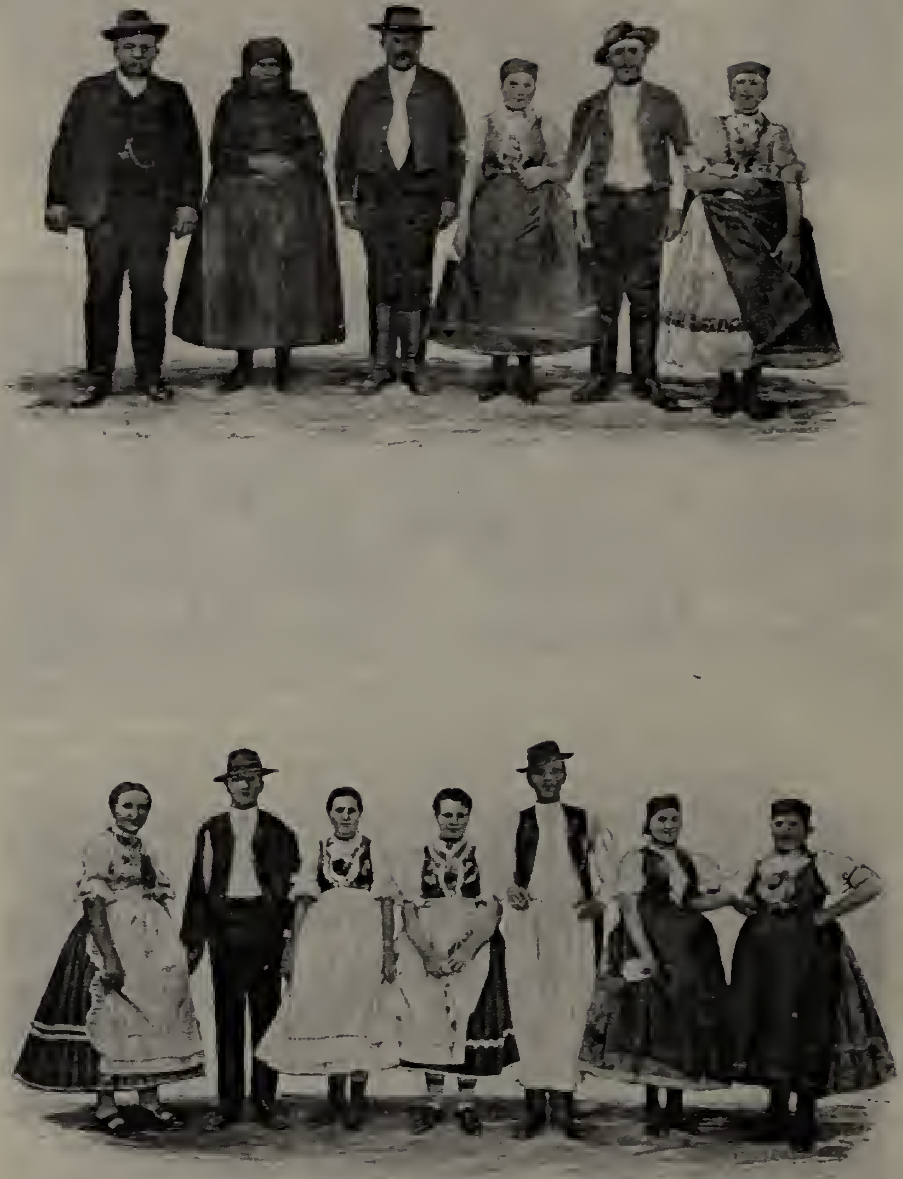

Pomázi szerbek.

Promontort, 1706-ban a Csepelszigetet, majd Budaőrs, Budakesz, Solymár és Hidegkút falvakat; ezeket 1718 ban újabb telepesekkel népesítették a gróf Zichy és a Szunyogh család. 1723-ban Piliscsabát, 1724-ben Hartát a Ráday-család, Bogdányt a Zichyek telepítették be, 1827-ben Bia, 1727-ben Kerepes, 1729-ben Békásmegyer kapott német lakosokat. Gróf Zichy Péter 1750-ben Őrkényt, s gróf Grassalkovich Soroksárt telepítette be németekkel.

A falvak élete.

A pestmegyei német falvak nem különböznek valami feltünően a magyar községektől. Legjellemzőbb különbség épen olyan okból ered, a melyhez a faji tulajdonságnak semmi köze. A magyar helységek a síkságon feküsznek, míg ezek legnagyobbrészt apró hegylánczok völgyeiben, de dimbes-dombos helyen, a mi a telekbeosztást s az egész falu képét sajátságossá teszi a helykihasználás különös viszonyai miatt.

Házak s berendezésük.

A házakat kőből, téglából építik, a vályogfal nem gyakori, vagy legalább téglaalapja van, a mi a nép jólétére mutat. Deszkacsúcsfalat nem építenek, sőt legtöbb helyen semmilyent sem. A fedés síma, s cseréppel vagy czementlapokkal fedik a tetőt. A lakásbeosztás ez: első szoba, konyha, hátsó szoba, kamra, istálló, présház, pincze, pajta, kocsiszín, legtöbbször egy fedél alatt, néha két épületben. A kisebb községekben s a nagyobbak mellékutczáiban kiskertek is vannak a ház előtt. A tornáczos házaknál a tornácz mindig fedett. Díszül koszorúalakú czifraság van a ház homlokán s a tulajdonos nevének első betűi vannak benne, néha ar évszám is. A kútak régen kerekesek voltak, ma szivattyús kútat építenek szívesen, de a kisebb községekben gémes kútak vannak.

Az első tiszta szobában van két ágy, sublód, két sifon, varrógép, egy-két asztal, szentképek, függőlámpa, ma már ez is igen elegant; nagy úri függőlámpát, úri tükröt sárga rámával használnak; fényképek; az ágyban 6—9 párna, 2—3 dunyha, s egész a padlásig ér az öregházakban; a berendezés egész úrias; díván, fotelek és párnás székek, hajlított bútor; az ablakon fehér csipke-függöny. A hátulsó szobában egyszerűbb ágyak, egy dunnával és három párnával, piros terítővel; az első szobában elegáns bolti, finom ágy és asztalterítő van. Szokás egészen leterítetlenül is hagyni az ágyat. Asztal, karos lócza, de ezt már újat nem igen szereznek. Cserépkályha van mind a két szobában, a konyhából fűtik, vagy az újabbat a szobából. Kistükör, falióra, szentképek, s más képek, fényképek; faszékek, zsámoly, fogas fából, drótból, vasból; s ócska díván egészítik ki a butorzatot. A konyhában téglából rakott takaréktűzhely van. A falon tányérok, csészék, bögrék s kanalak, fedők, fazéktartó polcz, tálas; asztal, konyhakredencz; porczellán-edényt használnak, cserepet már alig; kanna, dézsa, zsajtár van egy padon. A kamarában hambár; ott öreg láda, szerszámok, lomok gyűlnek össze. A kamra az élelmiszerek helye is, füstölt hús, szemtermény van itt. Itt a tekenők, szakajtók helye. Két kamara is szokott lenni, az egyik, a hátulsó szobából nyíló, a speiz, a másik a gazdasági kamra, ebből van a padlásra vivő lépcső. A padláson tartják a búzeneműeket, lisztet, gyümölcsöt.

Ruházkodás.

A *férfiak* szabóval készíttetik a ruhájukat, csak a felsőruhát veszik készen. Nyáron a férfiak munkában gatyában járnak, de mivel kendert nem termelnek és a szövés-fonás egy emberöltő óta kiment divatból, boltban vásárolt fehér vászonból készítik a fehérneműt. Zsinóros ruhát viselnek, magyaros szabásút, de mégis úgy, hogy rá lehet ismerni a németekre benne. Fekete, szürke, barna, kék színű posztóból és szövetből készül a ruhájuk. A nadrág szíjjal van átkötve magyarosan, nadrágtartót nem viselnek. A mellény régen sárga gombbal volt, most fekete, a ruhához illő gomb van rajta, valamint a kabáton. Régebben janklt hordtak, de ez már csak az öregeknek van.

Vasárnap keményített ingük van és nyakkendőt nem viselnek; azelőtt fekete selyem- és színes kazsmírkendőt hordtak nyakban. A lábravalójuk nem olyan bő, mint a magyaroké; ez mindig fehér, de az ing lehet színes, barna, kék is. Csizmát és czipőt viselnek mindenfélét. Kalapjuk fekete posztóból van, télen sapkát, nyáron szalmakalapot használnak. Kötött alsó ujjasuk jellemző. Téli felsőruhának báránybőr-bélésű kabátot vesznek, köpönyeget már alig látni. Fekete gubát is viselnek. Az *asszonyok* fehérneműje rendesen otthon készül, de ezt is varrónő varrja már soknak. Minden házban van egy varrógép s az egyszerűbb ruhákat maguknak s a gyerekeknek otthon készítik. A télre veszik a vatakitl-t, a vatta-szoknyát, a mely igen vastag, s fönt korczban, hurkaszerű csomóval van kitöltve. Négy-nyolcz szoknyát vesznek föl, a fiatalok többet, az öregebbek kevesebbet. A szoknya bokáig ér ; a gyerekeké is. Jupperl-t, bluzt, jankerlt, reklit, régi nevén pancsurl-t vesznek föl. Selyem-, posztó-, bársonyszövet és mosó-kelmékből készítik. A blúz díszítése igen változik, a gombok, csipkék, fodrok igen gyorsan kimennek a divatból ; ilyenkor restellik már viselni, s akkor halomra gyűl a régebbi ruha a szekrényekben. Keményített kendőből sopfot csinálnak, ez egyszerűen hátrakötött kendő, a mit sipka módra tesznek fel és le. Igen sok selyem- és másféle kendője van mindenkinek, pedig alig viselik őket. Az asszonyok bársony- és bőrfélczipőt viselnek. Bundát nem viselnek, csak testhezálló posztókabátot : jankl-t. A lányok, ha férjhez mennek, kapnak 3—6 törülközőt, abroszt, lepedőt, párnahajat és teljes bölcsőfelszerelést ; az otthoni bölcsőt kapja az első lány, a kinek legelőször kell. Ha nincsen lány, a fiú is megkapja, ha kell neki. Ma már itt is kocsit vesznek inkább bölcső helyett.

Életmód.

Az életmódban ma is sok vonása van meg a régebb patriarchiális jellegű életnek. A családapa igen nagy tekintélyben él s gyermekeinek, vejeinek és menyeinek parancsol. Ha a gyerekek a gazdaságába kerülnek be, erősen alantasai, de ha elköltöznek, természetesen kiesnek az apa hatalma alól. Egyszerűen, igen takarékosan és szegényesen élnek, csak ritkán tesznek ki magukért. Egyáltalán roppant munkásak és nagyon tudnak spórolni. Pénzért mindenre készek, csak becstelenségre nem ; tolvaj, zsivány, verekedő és más gazember kevés kerül ki közülök. Inni egyre jobban szeretnek, minden sarkon van már kocsma, a hol zeneszó mellett mulatnak és zeneértő is gyakran kerül közöttük.

Maguknak élő emberek, főleg középtermetűek, s egyes községekben feltünő sok a köpczös termet (Soroksár), másutt ösztövérek (Piliscsaba). Szemük színe legnagyobb részben kék és hajuk barna.

Ünnepi s más szokások.

Ünnepi és más vidám szokásuk elég sok van, de nem eredetiek s nem elég színesek. Karácsonykor minden házban van karácsonyfa. Négy lány jár énekelni, karácsony estéjén fehér ruhában, fehér fátyollal, kék-piros szalagosan, ezek a Krisztkindlsinger-ek, az angyalok, s ezek viszik be a szobába a gyerekek közé a feldíszített karácsonyfát, a min aranyospapírláncz, czukor, dió, játék s más van.

Ujévkor verselni járnak a gyerekek, fiúk-lányok, s krajczárt kapnak a versekért. Némely faluban betlehemet visznek, másutt csak a vízkereszti csillaghordás szokásos. Négy lány viszi ezt : angyal, őrangyal, Mária és József. Husvétkor nem szokás locsolódni, de piros tojást sokat készítenek a lányos háznál, de a czukortojás az igazi kitüntetés. Hímezik is a tojást, a nevét is ráírják annak, a kinek szánták. Farsangkor maskarázás is van és a kakasnyakazást is ismerik, különösen az esztergomi részen. Aratáskor néhol koszorút kötnek.

A *keresztelés* (Kindlmal) a következőleg folyik le. A gyereket 1—3 napos korában megkeresztelik. A koma mindig ugyanaz. Templomba menet a koma vagy kománé a gyerek pólyájába 5—10 koronát köt be. Ez az ajándék. A koma a mindenkori násznagy is, ha pedig már nem él, akkor a fia vagy a veje. A keresztelőn esznek, isznak, legfölebb koczczintásra mond a koma egy rigmust pl. :

Den neuen Prinzen dieser Welt zu ehren, ein volles Glas zu lehren — wird mir niemand wehren.

A *lakodalmat* rendszerint rezes bandával ülik meg, ha ugyan a menyasszony nem megesett leány. Ritkaság azonban, hogy az ilyen leányt szeretője ott hagyja. A násznép elmegy a vőlegényért, onnan az egész társaság a menyasszonyhoz, a hol mindenkit kalácscsal, borral és rozmaringgal kínálnak meg. A násznagyok kikérik egyszerű prózában a leányt vagy legényt, inkább vallásos beszéddel, de minden igyekezetükkel azon vannak, hogy mindenki sírjon. Ezért azután nagy passzióval színezik a dolgot, mikor az esetleg elhalt szülőiktől, testvérektől, a háznak régi lakóitól is búcsúztatják őket. A búcsúztatás után imádkoznak.

Templomból jövet krajczárokat dobál a násznép az utczagyerekeknek s legjobban mulat, ha azok a földön fetrengenek, vagy a jégen bukfenczeznek. A lakodalmas ház ajtaja zárva van. Kivülről kopognak. A násznagyok alkudoznak s mindenféle élczeket mondanak a bentlevőknek. Majd krajczárokat dobálnak be, míg végre beengedik őket. A násznagy beszél :

Glück herein und Unglück hinaus, wir alle sämmtliche eingeladene Hochzeitgäste, wir haben das Brautpaar wieder gebracht. Ich hoffe, der junge Herr Bräutigamwird seine Braut entgegen gehn, wird ihr reichen seine rechte Hand, die er ihr hat gegeben zu Liebes Pfand.

Also wünschen wir alle einen glückseligen Ehestand, Glück und Gottes Segen, Gesundheit und ein ehrenvolles Leben, damit der heilige Schutzengel einmal führe zur ewigen Freud und Glückseligkeit. Amen.

Általános gratuláicziók következnek. Dél van. A vendégek haza mennek, ellátják otthon a házi állatokat, gyerekeket stb. s délután 4—5 órakor gyülekeznek az ebédhez. Van az asztalon mindenféle étel, kuglóf, becsinált leves, disznóhús, kürtös kalács, mákos, diós, dinsztelt alma mazsolával, szódás bor, vagy szóda és bor, stb. Ebédnél a menyasszony egy sarokban (de az asztalnál) ül, keményített, fehér zsebkendő alatt rejtőzködik és nem is eszik. (Már előbb jól lakott). A társaság vigad, a banda trombitál, a menyasszonynyal senki sem törődik. Következnek a köszöntők.

A menyasszony egyik leányszomszédja ezeket mondja: Bräutigam und Braut zu ehren, lass uns froh die Gläser lehren, dass ihr Glück möge ewig währen. Fifát! — (Tus.) Másik példa (kiejtés szerinti átirásban): In unseren Garten is a Zwetsken Pám, mit zwá Zusl, und wann der Preitigám die Braut gern hat, so gibt ihre a Pusl. Fifát! — Másik: Stet still und habet Ruh und heret mir a weile zu, und schautz mir zu — wir i trinken tú. Fifát! — Másik: Zum Schluss wünsch i den Brautpoár noch áns, und dés is: alle Jahr a Klans, und nachad nocha mannigsjahr á schéns und starkes Zwüllingspaar. Fifát! Ujabban már igen ritka a nagy lakodalom.

Halottitor. A halál évfordulóján nagy vacsora van, gét und godl, nachbar stb. (koma, kománé, szomszéd) rokon, siráső van jelen. Hosszasan imádkoznak az elhunytért s mindazokért, kik a házból hihaltak. Érdekes, hogy legényt vagy leányt zenével temetnek és temetés után a zenekar a legvígabb nótákat, indulókat jászsza, kárpótlásúl az elmaradt lakodalomért.

Babonák.

Hisznek a boszorkányokban. Mintegy két éve a következő eset történt Solymáron. Egyik lakos tehene nem akart tejet adni s napközben erősen izzadt. A tulajdonosa mindjárt kitalálta, hogy biztosan valami boszorkány rontotta meg. Fogta tehát a tehén tejét, beöntötte egy tányérba, késsel keresztül-kasul metélte s egyéb hókusz-pókuszszal a boszorkányt másnap reggelre beidézte s biztosnak vette, hogy annak meg is kell jelennie s valamit kérni kell. Másnap már korán reggel bement hozzá egy helybeli öreg asszony — mint mondta nedves, hideg idő lévén — melegedni. — A mint a tehén gazdája megpillantotta, felkiáltott: „Ahá! itt van már a boszorkány" s azzal egy előkerített husánggal úgy elverte az asszonyt, hogy az belehalt. (A büntető biróság persze azután nem respektálta a boszorkányidéző tudományát.)

Egyáltalán nem lehet azt mondani rájuk, hogy babonásak, de azért vannak helyek, a hol sok a babonás ember. Hiszik, hogy sok öreg férfi és nő van, a kik az istállóban látatlanul megjelennek és kifejik a tehén tejét. Betegségekre ráolvasnak, vagy inkább ráimádkoznak. A szemtől való verésben nagyon hisznek s szintén szenes vízzel gyógyítják. — Ha nagypénteken keresztelés vagy temetés van, jég veri el a határt. He késő őszszel égzörgés van, jövő őszszel elhalnak a fiatalok. — Az elmaradt tavaszi köd kárt tesz. — A korai égzörgés a legbiztosabb jele az éhínségnek. „Der frühe Dunner bringt sicher Hunger." — Ha a nagyhéten magas a vízállás, egész éven fenyeget az árvíz. „In der Osterwoche eine Donau-Überschwemmung — Selben Jahre davon los zu kommen keine Hoffnung. — Viharfelhő elé harangoznak.

Mondák.

Solymáron az öregek azt beszélik, hogy az ottani Schlossbergben lakott a Mátyás király kedvese. A király soká nem látogatta meg s a leány bújában elbujdosott. Mikor megjött a király, nem találta, de addig kerestette, míg távol egy cselédházban ráakadtak. A király többször szépen kérdezte tőle, miért ment el. A leány nem felelt. Erre a király megharagudott s a lábával dobbantva rákiáltott: Szólj már! Az öreg németek azt mondják, ebből lett a falu neve: Szólmár. Ez az adoma nem szokatlan példája a paraszt névetimologiának. — Piliscsabán pedig valami régi csata emlékét őrzik azzal, hogy Tinnye—Csaba—Nagykovácsi között a hegyekben időnként éjféltájt lovak száguldozását s harczi trombitákat lehet hallani.

*

Tótok.

A *tótok* száma a vármegyében 33.325 lélek, tehát belőlük áll a lakosság 5%-a. Ezren felüli számban élnek az alsódabasi, dunavecsei, monori, pomázi, váczi járásban s legtöbben, 9056-an a gödöllőiben. Nagyobb tót lakossága a következő községeknek van: Sári $^{2}/_{3}$ részben; Dunaegyháza $^{9}/_{10}$-ed, Csömör kb. ¼-ed, Czinkota $^{1}/_{3}$-ad, Domony $^{1}/_{3}$-ad, Isaszeg $^{1}/_{3}$-ad, Kerepes ½, Kistarcsa és Nagytarcsa $^{9}/_{10}$-ed, Rákoskeresztúr $\frac{1}{4}$, Bénye $\frac{1}{2}$, Ecser $^{2}/_{3}$-ad, Péteri $\frac{3}{4}$, Pilis $\frac{1}{2}$, Tápiósáp $^{1}/_{3}$-ad, Pilisszántó $^{9}/_{10}$-ed, Pilisszentkereszt $\frac{3}{4}$, Pilisszentlászló $^{4}/_{5}$-öd, Csomád $^{4}/_{4}$-ad, Dunakeszi $\frac{1}{2}$, Galgagyörk $^{1}/_{3}$-ad és Püspökhatvan $\frac{1}{2}$ részben tót lakosságú s Újpesten is ezeren felül laknak tótok. Vallásra nézve nagyobb részt katholikusok és ág. hitv. evangelikusok ; a telepítés szerint vannak így megoszolva, egy helyen kath., másutt lutheránus a tótság.

Életmódjuk.

Az egész tótság a magyar földmívesével egyező életet él. Mezőgazdaságuk ugyanolyan színvonalon áll, mint általában a magyar kisgazdáé. Csak itt-ott kezdenek a nagyobb uradalmaktól eltanulni egyet-mást a modern gazdálkodásból. Azonban csak olyan lassan, hogy azt lehet mondani, hogy a tótok gazdálkodnak a legkezdetlegesebben a vármegyében. Hogy mégis elég jómódúak, azt jellembeli tulajdonságaiknak köszönhetik. Szorgalmasak, igen takarékosak és főleg szerfölött kisigényűek. A nők maguk szövik a maguk termelte kenderből az összes fehérneműt, a férfiak maguk készítik a gazdasági szerszámaik közül, a mit otthon meg lehet csinálni. Azonban itt is terjed már a fényűzés, egyre többet vásárolnak boltban a tótok is, de azért ők valahogy megérzik azt az okos határt, a melyen túl már romlás következnék. És ha díszes és drága ruhát vásárolnak is, azért az életmódjuk olyan, hogy jóformán semmi egyébre nem költenek egész éven át. E tekintetben még talán a tótok a legszerényebbek s így a legrendezettebb viszonyúak az egész vármegyében. Nem lehet ugyan azt sem mondani, hogy nagyon gazdag volna ez a népelem. Nincsenek parasztnábobjaik, de kevés a teljesen tönkrement ember is közöttük s nincsenek általánosan eladósodva. Ha adósságuk van, az a legritkább esetben eredt a fényűzésből vagy más életmódbeli mértéktelenségből, egyéb gazdasági oka van annak.

A tótság magyarosodott szláv típusnak látszik; hajuk színe nagy általánosságban barna s a szemük kék. Középtermetűek és ösztövérek, eldolgozzák magukat és az asszonyok korán is vénülnek. Vannak ugyan olyan községek, a hol jobb mód van és a köpczös termet épen nem ritkaság. Korán házasodnak, még a katonaság leszolgálása előtt, és nem igen ragaszkodnak az *egyke* gyermekrendszerhez, de azért a népszaporodás nem erősebb itt sem a vármegye átlagánál.

Falvak. Építkezés.

A falvak ugyanolyanok, mint általában az alföldi falvak, legföljebb némi alig jellemezhető helyi sajátszerü szokásokat lehet rögtön meglátni, különösen gyakorlott szemmel. Igy jellemző, hogy általában igen szeretik kék színnel díszíteni a házakat. A mészbe kék festéket kevernek s az ablak és homlokzati czifraságokat legszívesebben kékkel csinálják. Messze meglehet ismerni közöttük a magyarok fehér házait s a zsidókét, a kik ugyanilyen szívesen sárgára meszelik a házat. Az építési anyag régen sokkal olcsóbb volt, mint ma ; addig vert falat és legfeljebb vályogfalat építettek, ma a drága téglát és követ használják az építésnél, ha már egy kissé is jobbmódú a gazda. A homlokzat mindenütt csúcsfalas, vagy épített vályogfallal, vagy újabban deszkafallal, a mibe czifrán metszik bele a szelelő ablakot, vagy a deszkát czifra léczdiszszel teszik tetszetősebbé. A tetőzet is eddig nád és zsupszalma volt, ma a tűzrendészeti szabályok miatt már zsindely, sőt legtöbbnyire cserép. Csinosak a házak, az utczák s az udvarok is. Kis kertek virítanak végig a házak előtt az utcza során s a vármegyei tót falvak egyáltalában nem emlékeztetnek a felvidéki tótok szegény falvaira, inkább épen olyanok, mint a magyar faluk. A nép egyre jobban megmagyarosodik.

A házak berendezésében sem találunk sok új és eredeti, vagy különös szokást, inkább a nép ruházkodásában. Itt is tulajdonképen annyi a jellemző, hogy jobban ragaszkodnak a régi-módi ruházkodáshoz : az asszonyok a világos és rikító kelméket szeretik, rövid szoknyát hordanak és sokat vesznek fel egyszerre. Németes hatás, hogy a bársonyt szeretik ruhára és hogy bársonyczipőt szívesen viselnek. Magyaros, zsinóros, bojtos díszítés, a guba és a szűr a férfiaknál, a kik némely falvakban egészen bő magyar gatyát viselnek, másutt szűk trityit. Az is magyaros, hogy a bocskort újabban már egészen lerugták és csizmát viselnek. Ruhadarabjaik a magyar népével egészen azonosak.

Szokások.

Életükből, szokásaikból sem tudunk sok újat felhozni. Ha teljesen meg akarnánk rajzolni életük lefolyását, ismételni kellene, a mit a magyarságról mondottunk el. A közös foglalkozás, a hasonló anyagi viszonyok, az egymás szomszédságában való lakás egészen egyformára nivellálta a két népfajt s az a válaszfal is egyre jobban fogy, a mit a külön nyelv állít közöttük. Eredményeképen azután valami furcsa, romló, bomlasztó hatást lehet megfigyelni, a mely elrontja az egyes szokások eredetiségét s zagyvaságot teremt a tiszta faji vonás helyén. Egyes népszokáson lehet ezt legjobban megfigyelni. Igy a szomszéd német falvakban szokásos még a ,,kakas nyakazás". Ezt eltanulták a tótok is, de náluk már teljesen értelme veszett heczcz az egész, sem a napját, sem az okát, sem a módját nem tudják. A népszokások különben mindenben a magyarság után igazodnak. Az ünnepi szokásaik az aratási, szüreti, már a hol van szőlő, s a gazdasági élet egyes más szokásai mind a magyar földről ismerősek. Még a tánczuk is csupán csárdás, legfeljebb ha tánczmestertől tanulnak valami újat. A régi tót tánczokra már az öregek sem igen emlékeznek. Szokatlanabb a Sári községben való ,,fekete vasárnap", a mikor egy nagy kóczbabát végighurczolnak a faluban s a végén beledobják a patakba. Egészen új szokás azonban az, hogy egyes buzgó és lelkes tanítók magyar bethlehemi pásztorjátékra tanítják meg a gyermekeket, a kik így kovászai lesznek ezzel a magyarosodásnak. Püspökhatvanban például egészen meghonosodott így a betlehemezés. A Pilishegy vidéki falvakban meg van a husvéti virgácsolás. Másutt elég gyakori a ,,májfa" állítása lányos házak ablaka elé, erősen díszítve papír- és pántlika-czifrasággal. Isaszegen a farsang utólsó három napját áttánczolják s hamvazószerdán a tánczos legények összejönnek és egy tuskót kötélre kötve, végighurczolják a faluban s minden háznál megállanak inni, dalolni, a hol leány van, a ki részt vesz a tánczban. Ezeknél a házaknál pénzt, szalonnát, tojást kapnak, a miből még egy utólsó korhely-mulatságot csapnak.

A lakodalom ma is nagyban megy még, bár nem annyira, mint régen. Új és eredeti vonást nem tudunk róla mondani. A keresztelő is megvan, de a tor már kiment a divatból. Legnagyobb népmulatság azonban a *búcsú*. Kár, hogy ennek nincsen semmi érdekes szokása, csak épen alkalom hatalmas eszem-iszomra, tánczra és általában nagy családi és baráti összejövetelre, mert a búcsúra a szomszéd falukból, sőt messzebbről is összejönnek az ismerősök.

Mesélni még mindig szoktak az öregek, de a fiatalok könyvet, ujságot olvasnak s a vőfély-mondókákat vásári füzetből tanulják. Érdekes és a tótságra jellemző babonák, mondák nincsenek ; közösek a magyarsággal és a svábsággal. A czinkotai magyaros-tót lakosság Mátyás nagy iczczéjére ma is büszke.

*

Szerbek.

A vármegyében összesen 3451 *szerb* anyanyelvű lakik. Az egész lakosságnak alig fél százaléka. De ezek meglehetősen egy-egy tömegben élnek s így némileg megőrizték ethnográfiai képüket. Csak egy község van, a hol tisztán szerb a lakosság, Lóréven. Itt 604-en laknak. Jelentékenyebb a számuk Budakalászon (a lakosság 25%-a), Csobánkán (22%), Pomázon (20%), Szentendrén (12%), Váczon (1%). A szerbek görögkeletiek, s így a vallásuk is segít abban, hegy bizonyos erősebb középponti vonzódás egybefűzze őket. Életmódjuk is megjehetősen különbözik a többi magyar földmívesekétől, mert ők konyhakertészettel foglalkoznak nagyban s ez egészen különös intenzívebb gazdálkodásban csoportosítja őket. Régebben sokkal több szerb volt a vármegyében, de már egészen megmagyarosodtak. Jellemző pl. hogy Ráczkevén, a mely nevét is rácz lakosaitól vette, az 1900-iki népszámláláskor csak 10 szerb anyanyelvű lakos volt.

Faji jelleg.

A nép faji jellegére nézve olyan, mint a lentebb délre lakó szerbség ; mégis általában középtermetűek ésösztövérek, gesztenyebarna a hajuk és szemük színe túlnyomóan barna vagy fekete. Az asszonyok hasonlóan barna bőrűek s barna szeműek. Különben izmosak, erőteljesek és kitartóak.

Építkezés.

Az építkezésük ugyanolyan, mint a vármegye többi községeiben és semmi eredeti vagy különös szokásuk nincsen. Vályogfal és fecskerakás a leggyakoribb, gazdagabbaknál a tégla- és kőfal is előfordúl, különösen alapozásnak. A ház homlokzatán épített csúcsfalat alkalmaznak és a tetőt símán fedik cseréppel, zsindelylyel vagy náddal. A lakószobák és mellékhelyiségek egy fedél alatt vannak, egyenes vonalban. A két szobát a konyha választja el, ezek után következnek a kamra és az istállók. Kis kertjük nincsen az utcza felől ; s tornáczot sem építenek. A falakat fehérre meszelik s díszítést nem látni rajtuk. A régibb házak igen egyszerűek, szegényesek s kerítéssel és kapuval sincsenek körülvéve ; újabban módosabb házat építenek s rácsos kerítést és rácsos kaput állítanak ; ezt olajfestékkel be is vonják, még pedig rendesen világos kékkel.

Ruházat. A férfiak ruházata a déli szerbek ruhaszabásának s a magyaros divatnak erős vegyülését mutatja ; ruhadarabjaikat a rendes néven nevezik. Viselik még az övet s a bocskort, ezt a két ruhadarabot, a mely legjobban megkülönbözteti őket a tiszta magyar vidékektől, a hol ezeket senki sem viseli, különösen díszesebb ruhának. Az asszonynép rendkívűl fényűző hajlamú és a szoknyák, valamint a pruszlik, a lependzsa, selyemből, bársonyból készülnek a legújabb s gyorsan változó divat szerint. Minden ruhadarabot lehetőleg drága kelméből készítenek. A czipőjük is rendesen lakk és félczipő ; csak az idősebbek viselnek ünnepnapon is egyszerű fekete bőrből készült félczipőt. Hímzést, különösen maguk készítette hímzést alig használnak. Mindent boltban vesznek. A régi díszes szerb ruhából már egyéb nem igen maradt meg, csak a nyakravaló ; ez bársonyszalagra fűzött pénzekből áll, arany és ezüst pénzdarabok, legalább 20 vagy ötven korona értékűnek kell lenni, hogy feltegye egy lány. A csipke nagyon divatos.

Pátrónus. Régi népszokások már teljes tisztaságban itt sem találhatók. Legfontosabb a *pátrónus*, a házvédőszent megünneplése. Minden család megünnepli a pátrónusát. A pátrónus annak a napnak a szentje, a melyen a család ősei a keresztény hitre áttértek a pogány vallásból. Az ünnepség itt abból áll, hogy az ünnep napjának reggelén a plebános és a kántortanító megjelenik a család házánál ünnepi ornátusban és ott beszenteli a házat és a vizet. Azután templomba mennek, a hol a család előtt isteni tisztelet van. Ezután ünnepi ebédet és vacsorát esznek otthon ; a melyre az összes rokonok és jóbarátok hivatalosak.

A többi szokásaikat bőven leírtuk a bácsbodrog-vármegyei kötetben. Csupán a keresztelésről kell bővebben szólani, mert azt itt sokkal nagyobb czeremóniával ülik meg, mint ott.

Keresztelés. A mikor a gyermek megszületik, a beteg anya ágya fölé sátrat állítanak. A sátor különböző czifra szövésű és hímzésű szerb vászonból készül, s a mennyezetes ágy mintájára van elkészítve és teljesen csukott. A sátor négy felső sarkába sót, kenyeret és bazsalikomot kötnek csomóba, de az egész csomó egy jókora dió nagyságú, A sátor közepére bazsalikomból keresztet tűznek fel. A beteg asszony feje fölött, közvetetlenül az ágy fala mellett egy konyhakést szúrnak le a szalmazsákba és melléje foghagymát tesznek. A mikor a sátor elkészűl, megjelenik a háznál a lelkész és beszenteli az újszülöttet, imát mond és a gyermeknek ideiglenes nevet ad. Ugyanakkor megszenteli a vizet egy jókora fazékban s azt a fazék vizet a beteg-ágyba teszik és az ott is marad, míg csak le nem bontják a sátort. A sátor rendesen nyolcz napig van felállítva, a kilenczedik nap reggelén napfelkelte előtt lebontják. A sátor azért készül, hogy az anyát, de különösen az újszülöttet senki meg ne nézhesse és szemmel meg ne verhesse. Féltik a gyermeket különösen az apjától, mert az a hit, hogy az apa leginkább megverheti szemmel a gyermeket. Sót, kenyeret azért tesznek a sátor sarkába, hogy só és kenyér mindig legyen a háznál s miután a bazsalikom a legkedvesebb viráguk, mert a nép hite szerint a Jézus keresztfáját bazsalikom között találták meg, azért mindenben felhasználják. A konyhakést azért szúrják le az ágyba, hogy az asszony ne féljen, bátor legyen. A foghagyma arra való, hogy a gyermeket a boszorkányoktól megmentse, szerintük ugyanis a boszorkányok irtóznak a foghagyma szagától. A szentelt vizet pedig a gyermek fürdőjébe öntik.

A gyermeket rendesen harmadnap keresztelik. A keresztszülőt rendesen komának nevezik. A komának a keresztelés napján nem szabad ennie a keresztelés megtörténte előtt. A komaságra bába kéri fel komának azt, a kit a szülők akarnak, s ez alkalommal a bába egy jókora, körülbelül öt kilogramm súlyú kalácsot is visz a komának. Akoma, a mint átveszi a kalácsot, rögtön meg is szegi és mindenkinek ad belőle, a ki ott van vagy közben oda jön. Ez azért van, hogy az újszülött, ha felnő s házasságra való, minél kapósabb legyen, mert minél többen kapkodják a kalácsát, annál többen kapnak rajta, ha megnő, akár fiú, akár leány. Kereszteléskor a keresztszülő szerbvászonnal ajándékozza meg a keresztgyermekét annak az emlékére, hogy Jézus szintén vásznat kapott Szent Jánostól, mikor megkeresztelkedett. Ha a gyermek életben marad, inget varrnak belőle neki, ha meghal, akkor ebből lesz a szemfedője. Figyelemre méltó, hogy nem a keresztszülő ad ajándékot, hanem ő kap a szülőktől, kivéve természetesen a vászonajándékot. Ennek az értéke összesen egy-két korona.

A születéstől számított hét nap éjjelén virrasztanak, mert ezeken az éjjeleken szokták a boszorkányok kicserélni a gyermeket. Ezeken a virrasztásokon a jelenlevők sok tréfát visznek végbe egymással, de megharagudni nem szabad, még a durvábbakért sem. A gyermek születésétől számított hat héten belül semmit sem szabad kivinni a házból, még az udvarra sem. Ez alatt az idő alatt még pénzt sem adnak ki. A ki a gyermeket ez alatt az idő alatt meglátogatja, ad neki egykét krajczár ajándékot s hogy a gyermek álmát el ne vigye, a ruhájából kiszakít egy darabkát vagy egy szálacskát s azt a gyermekre teszi.

Népszokások.

A többi ismert szerb népszokások közül csak a legismertebbek fordulnak elő s azokban sem igen akad olyan változata, a melylyel új színben tüntethetnénk fel a szerb népéletet. Nincs meg már a leányvásár, de a lakodalmi szokások között van némi nyoma ennek a régi szokás emlékének, valamint a leányrablásnak is. A nép rendesen igen korán házasítja meg fiait s adja férjhez leányait. A lakodalom ma már itt sem olyan teljes, mint hajdan volt, de azért még mindig nagy ünnepséggel s elég nagy áldozatkészséggel folyik le. A temetés szokásai közül ma is megvan a sirató, a virrasztás, a tor, a mely azonban nem túlságos nagy és mindig inkább csöndben végzik el.

A szerbek igen babonások, s különösen nagyon hisznek a bűbájosságban és mindenféle természetfölötti dologban. Vannak jó és rossz szellemek, a melyek jó vagy rossz befolyással tudnak lenni ránk. S vannak boszorkányok, különösen a csúnya vén asszonyokat mind boszorkánynak tartják, mert azt beszélik, hogy az ördög éjszaka széppé teszi magának a boszorkányt és szerelmeskedik vele, de azért azután nappal csúnya, mint az éjtszaka. Tehát az olyan öreg asszony a ki tisztességes életet él és nem czimborál az ördöggel, nem csúful meg. A boszorkány ellen paphoz fordulnak még ma is és szomorú dolog, hogy a papok ma sem világosítják fel a népet, hanem ma is erősítik a hitét azzal, hogy elfogadják a megbízásukat, hogy mentsék meg a boszorkány rontásától. Sok babonájuk van, a mely egész nyilvánvalóan a régi pogányság maradványa.

Aratáskor megtartják — legalább kicsinyben — a zsetvát, az aratást befejező ünnepet, a mikor koszorút visznek a gazdának s ilyenkor táncz is van, és ők is eljárják a kólót. A szüret, a kukoriczafosztás, mind felér egy-egy ünnepnappal. Valamint télen a disznótor is.

Az ünnepek közül nekik is a karácsony a legmelegebb családi ünnepük, a mikor igen sok csodát sejtenek a természetben is. Emberi hangon szólalnak meg ilyenkor a fák és az állatok, de jaj annak, a ki meghallja és megérti. Virágvasárnapon a leányok Lázár feltámadásáról énekelnek, s másnap reggel a szabadban eljárják a kólót s ezzel ünneplik a természet megújulását. A husvétot, a nagyhetet s a pünkösdöt a legnagyobb áhitattal ülik meg.

Népköltészetük a szerb népköltés ismert anyagából merít, de ma már távol esvén az eredeti forrástól, egyre jobban veszíti gazdagságát s romlik, vagy kicserélődik a magyarosodás következményeképen a magyar népköltésből és irodalmi forrásokból merített ismeretekkel és egyéb tudásokkal.

Források: Balassa József: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. — *Szántó* Kálmán: A kecskeméti nyelvjárás. — *Péter* Dénes közlései a Magyar Nyelvőrben. — *Sebestyén* Gyula: A magyar honfoglalás mondái. — *Pápai* Károly: A Csepel sziget és lakói. — *Thuri* József: Kiskunhalas néprajza. — *Kéler* Gyula: Kecskemét pusztáinak néprajza. — *Kovács* Antal: A dunai molnárság. — *Madarassy* László: A kiskunsági szélmalom. — *U. az:* Népies gyógyászat a Kiskunságban. — *Tóth* István: Kiskunfélegyháza vidéki néphiedelmek. — *Négyesi* László: Hangtani adatok a szentesi nyelvjárásból. — . . . . *Imre:* Kiskunhalas nyelvjárása. — *Résői-Ensel* Sándor: Magyar népszokások. — J. H. *Schwicker:* Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen. — Az Ethnografiának s a Magyar Nyelvőrnek igen sok népnyelvi s néprajzi adaléka. — Eredeti gyűjtött adatok. — Magánközlemények.

MEZŐGAZDASÁG ÉS ÁLLATTENYÉSZTÉS.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mezőgazdasága az utólsó három évtized alatt, óriási változásokon ment át.

A régibb leírásokban vázolt mezőgazdasági viszonyok, — egyes nagy vidékeken, — bizonyos egyöntetű és állandó jelleget mutattak. A közgazdasági tényezők egymást követő és folyton változó közrehatása azonban a mezőgazdasági téren az utóbbi évtizedben oly változásokat és különböző állapotokat idézett elő a Tisza—Duna között elterülő nagy kiterjedésű vármegyében, hogy míg egyes vidékeken a legkülönbözőbb irányú belterjes gazdálkodási rendszerek fejlődhettek ki, addig más vidékek mezőgazdasága — ha nem is maradt el, — de a fenti arányban nem fejlődött.

A változó viszonyok közrehatása a köz- és mezőgazdasági élet kialakulásának, fejlődésének és egyes helyeken visszaesésének több oly érdekes tünetét okozta, melyeknek igen sok mozzanata egy-egy érdekes tanulmány.

Területmegoszlás. Az ország összes vármegyéi között Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének legnagyobb a területe (12.134 □ km.) és ezenkívül még Budapest székesfőváros és Kecskemét törvényhatósági város területét is felöleli.

A vármegye területe 2,103.758 k. hold, Budapest székesfővárosé 27,978 k. hold, Kecskemét törvh. városé pedig 149,999 k. hold, összesen tehát 2.281,735 k. hold. A magyar birodalom területe 56.186,327 k. hold lévén, a vármegye területe tehát az egész birodalom területének több, mint huszonötödrészét foglalja el.

A vármegye területe ez időszerint hét r. t. város és 14 közigazgatási járásba osztott 214 község között oszlik meg.

Az egyes r. t. városok és községek határának nagysága igen változó. A 214 község közül csak hat községnek kisebb a határa 1000 k. holdnál, ezek közül azonban négy község az újabb időkben alakult telep, 18 községnek azonban 20000 k. holdnál is nagyobb a határa. A r. t. városok határának kiterjedése is ép ilyen változó; míg Ujpestnek 1115, Szentendrének 7230, Váccnak 11,941 k. hold a határa, Czeglédé 48,787, Nagykőrösé 65,827, Kiskunfélegyházáé 70,670, Kiskunhalasé 113,704 k. hold.

Mívelési áganként a vármegye területe a következőképen oszlik meg az 1895. évi összeírás szerint:

			Az összes terület százalékában	
			megyei,	orsz. átlag
Szántóföld	1096240	kat. hold	52·11%	42·81%
Kert	15984	„ „	0·76%	1·34%
Rét	216505	„ „	10·29%	10·19%
Beültetett szőlő	45215	„ „*)	2·15%	0·69%
Parlag szőlő	6854	„ „	0·33%	0·30%
Legelő	376911	„ „	17·91%	13·03%
Erdő	191787	„ „	9·12%	26·60%
Nádas	32040	„ „	1·52%	0·29%
Nem termő terület	122222	„ „	5·81%	4·75%
Összesen:	2103758	kat. hold	100 %	100 %

---

*) Ez idő óta lényegesen több, ennek majdnem kétszerese van.

1.

2.

3.

1. A m. kir. szeszkisérleti állomás mezőgazdasági szeszgyára a gödöllői koronauradalom isaszegi pusztáján. — 2. A gödöllői koronauradalom intézői laka Gödöllőn. — 3. Sveiczi bika szállítása a herczeghalmi uradalomban.

1.

2.

3.

1. Szemere Huba újrendszerü dohánypajtája Gombán. — 2. A kalocsai érseki uradalom bodbakodi sertéstelepe. — 3. A kalocsai érseki uradalom cselédházai Kalocsán.

Ez idő óta azonban a mívelési ágakban sok változás történt, a mit a most folyó kataszteri munkálatok a mainak megfelelően fognak feltüntetni.

Nem termő terület 122,222 k. hold van. Tekintettel azonban arra, hogy a városokban és községekben lévő házhelyek, utczák, közterek, mindenféle útak és folyam-medrek nem termő területnek vannak felvéve, a nem termő területnek a termő területhez való aránya a feltüntetettnél kedvezőbb.

A közös erdők területe (ebből községi 6138 kat. hold) 17,922 k. hold, a közös legelőké (ebből községi 10022 kat. hold) 94,835 kat. hold, a korlátolt forgalmú birtoké 434,159 kat. hold, mely a következőképen oszlik meg:

Kincstári birtok 53946 kat. hold, Községi, városi és törvényhatósági birtokok 84352, Vallás- és tanulmányi alap birtokai 18964, Különféle alapítványi birtokok 412, Róm. kath. érseki és püspöki birtokok 79926, Róm. kath. káptalanok és papnevelő-intézetek birtokai 39274, Róm. kath. apátságok, prépostságok, szerzetes-rendek birtokai 28, Róm. kath. templomi és lelkészi birtokok 8117, Róm. kath. kántortanítói és iskolai birtokok 2400, Gör. kel. templomi és lelkészi birtokok 366, Gör. kel. tanítói és iskolai birtokok 49, Ág. h. ev. egyházi templomi és lelkészi birtokok 1495, Ág. h. ev. egyházi, tanítói és iskolai birtokok 487, Ref. egyházi és lelkészi birtokok 5948, Ref. egyházi tanítói és iskolai birtokok 1357, Zsidó hitközségi birtokok 4, Állami iskolai birtokok 37, Községi iskolák birtokai 673, Egyesületek, társulatok, részv.-társaságok és vasutak birtokai, 4802, Hitbizományi birtokok 60580, Közbirtokosság és volt urbéresek közös birtokai 70942 kat. hold. Összesen: 434159 kat. hold.

A birtok megoszlása jelleg és nagyság szerint 1895-ben a következő volt:

				Esik a gazdaságra	Esik a területre	Országos átlag gazdaságra	Országos átlag területre
1 holdon aluli birtok	32911	Törpegazd.	K.-holddal				
1— 5 holdig...	34099	67010	97679	61·50%	5·39%	53·57%	5·84%
5— 10 „ ..	14860						
10— 20 „ ..	12902	Kisgazdaság					
20— 50 „ ..	9916	40168	758214	36·87%	41·82%	45·44%	46·50%
50— 100 „ ..	2490						
100— 200 „ ..	832	Középgazdaság					
200— 500 „ ..	510	1566	427585	1·44%	23·59%	0·83%	15·37%
500—1000 „ ..	224	Nagygazdaság					
1000 holdon felül ...	205	205	529413	0·19%	29·20%	0·16%	32·29%
Az összes birtok száma	108949		1812891 kat. hold				

Az összes területből még hiányzó rész közös és nem önálló birtokokra esik, mi az alább közlött arányszámoknál is figyelembe veendő.

Mívelési ág szerint a gazdáságok között következőképen oszlik meg százalékokban a terület:

	Törpe-birtok	Kis-birtok	Közép-birtok	Nagy-birtok	Összes
Szántó	61·71	72·17	54·28	41·17	58·34
Kert	4·93	0·97	0·51	0·29	0·87
Rét	4·79	12·12	12·54	9·43	11·04
Beültetett szőlő	17·06	3·13	0·70	0·23	2·46
Parlag szőlő	3·02	0·41	0·15	0·02	0·38
Legelő	2·62	6·43	19·92	20·80	13·60
Erdő	1·32	1·54	7·04	20·51	8·36
Nádas	0·77	1·24	1·47	2·02	1·50
Nem termő	3·78	1·99	3·39	5·53	3·45

Az összes lakosságnak, mely az 1900. évi népszámlálás szerint 824,191 lélekből áll, 83%-a magyar. Az őstermeléssel foglalkozók száma 528556; kik közül kereső 211405, eltartott 317151. A keresők közül: önálló birtokos, bérlő és részes földmíves 63,411 = 30%, tisztviselő és alkalmazott 474 = 0·2%, segítő családtag 47823 = 22·6%, gazdasági cseléd 23,313 = 10·6%, közbirtokossági cseléd és pásztor 1493 = 0·7%, mezőgazdasági napszámos 75,891 = 35·9%.

Talaj-viszonyok.

A vármegye nagy része a Tisza—Duna közötti rónaságon terül el. Felső részének nyugati fele átnyúlik a Dunán és felöleli a buda-pilis-visegrádi hegycsoport hegyes, halmos, völgyes részét, míg éjszaki része a nógrádi hegycsoport alsó részén terül el. Ennek egy része Cserhát néven kisebb hegy- és dombsorokat alkot és beékelődve a nagy-alföldi rónába, majdnem Czeglédig (Czeglédberczel) nyúlik le, vízválasztót alkotva a zagyva-tisza- és dunamenti rónák között.

A vármegye Tisza-Duna között elterülő részének középvonalán a homokhalmok lánczolata, a Tisza és a Duna között jóformán vízválasztót alkotva, Budapesttől, sőt már Vácztól le, egészen Kiskunhalasig — a vármegye déli széléig — nyúlik; keleti és nyugati irányban pedig a tisza- és a dunamenti lapály-vidékbe megy át. A vármegye földtani és vízrajzi viszonyait e munkának más része ismerteti. A termőföld minőség szerint való változatairól, — a talajviszonyokról, — és a mezőgazdaságra fontosabb vízrajzi állapotokról azonban itt lesz szó. A vármegyének talajviszonyai nemcsak vidékenként, de egyes vidékeken szűkebb körben is igen változók.

A Duna folyó által a buda-pilis-visegrádi hegycsoporthoz osztott, a pomázi és biai (ezelőtt pilisi) járásokhoz tartozó részeknek, — ideértve a szentendrei szigetet is, — a talajviszonyai változók, az ottani hegyeket alkotó képletek részei szerint és a vidék sík, völgyi, vagy dombos-hegyes fekvéséhez képest. E vidék talaja általában különböző meszes változatú és változó termő rétegű humus-dús, vagy humus-szegény agyag. Kivétel a Pilisvörösvártól keleti irányban nyúló löszös homokos domblánczolat, továbbá Szentendrétől Budapestig és innen Nagytétény irányában, a Duna mentén elnyúló iszapos, televényes, márgás agyag és az egész szentendrei sziget, mely utóbbi sovány homok.

A vármegye e hegyvidéki részének a talajviszonyai azonban igen jók, mert egyes fennsíkok és szelídebb lejtésü dombok agyagos-márgás földjei, jó minőségű és biztos termésű szántók; a völgyekben pedig igen jó minőségű réti-földek vannak. A szelídebb lejtők jó minőségű legelőt adnak; meredekebb és löszös hegyoldalokon azonban már sovány szántók és legelők vannak, kivéve ott, a hol még a fennálló erdők az éghajlati viszonyokat mérsékelik. Különösen jó minőségűek azok a földek, melyek Tinnyétől délnek, le egészen a törökbálinti hegyekig terülnek el.

A vármegyének éjszaki, a nógrádi hegyek nyúlványain elterülő részének (váczi és gödöllői járás) talaja szintén meszes jellegű agyag, de sok helyen, — különösen éjszaki fekvésben, — már vörös nyirok is található. A völgyületek itt is jók, de a talaj minősége általában gyengébb a fentinél.

A Duna mentén, Vácztól Budapest irányában elterülő völgy, továbbá a Gödöllőtől éjszaki irányban terjedő, a hegylábaktól határolt fennsík talaja homok, sőt itt-ott kavicsos, mely fekvés szerint, minőségében is változó.

Az Aszódnál kezdődő rónának a talaja, — mely a Cserhát nyúlványain és fennsíkjain át, a Zagyva irányában, továbbá Czegléd, Abony vidékén a vármegye alsó részét alkotó nagy síksággal olvad össze, általában igen jó minőségű és minden kulturnövény termelésére alkalmas. Vannak itt egyes homokos részek is, melyek általában jó minőségűek, kivéve a tápiómenti homokbuczkákat és a kisebb területű szíkes földeket.

A nógrádi hegyek dombos nyúlványát alkotó és Cserhátnak nevezett résznek, mely a vármegye középrészén, Czegléd irányába nyúlik be az alföldi síkságba, a talaj viszonyai hasonlóképen változók. A fennsíkok talaja általában jó minőségű márgás és löszvegyületű, minden kulturnövény termelésére alkalmas agyag; a domboldalaknak — fekvés és minőség szerint — már gyengébb minőségű a talaja; a völgyületekben elterülő réti földek azonban igen jó minőségűek. E vidéken is vannak homokos, sőt kavicsos részek is, melyeknek a talajminősége fekvés szerint változik.

A vármegye alsó középső részét alkotó Tisza—Duna közötti rónaságon a magyar Alföldnek jóformán minden talajminősége feltalálható. A túlnyomó rész homok, mely a kitünő minőségű fekete homoktól, egész a szélhordta és a terméketlen szíkes szürke homokig, minden változatban fellelhető.

A tisza- és dunamenti lapályokon igen jó minőségü és minden kulturnövény termelésére alkalmas feketeagyag és iszápos változatú földek vannak.

Szigetesen, de nagy kiterjedésben is — különösen Jászkarajenő vidékén és Kunszentmiklóstól le, egészen jóformán Kiskőrösig — a szíkes talajnak minden változata: a teljesen sivár és terméketlen fehér szík, a nehéz mívelésű vagy mívelésre általában alkalmatlan, sipákásnak nevezett szík és a búzát kitünően termő porhanyószík föllelhető.

A vármegyének tekintélyes része a 10 községet magába foglaló Csepelsziget is. A Csepelsziget talaja általában homok, de a dunamenti részeken, különösen a sziget alsó részén, igen jó minőségű agyagos és iszapos földek vannak.

A vármegye dunamenti alsó részén, Fülöpszállás és Kiskőrös vidékét felölelve, és ettől Dunapataj, Kalocsa és Baja irányában óriási kiterjedésű vizenyős, sőt mocsaras-turjános területek voltak, melyek jó részben lecsapoltatván, ma mint mentesített területek vannak a gazdasági kultura szolgálatába bevonva.

A vármegyei terület tekintélyes részének talaja a homok. Az utóbbi két évtizedben a homoktalajok hasznosítása terén óriási eredményeket értek el a vármegyében. Az azelőtt terméketlennek vélt homokot, ma már kellő mívelés mellett hasznosítják, a gazdaságra nem alkalmas részeket pedig fásítják. Bámulatos az a szorgalom és kitartás, melylyel népünk a homokterületeket telkesíti. Érdemes megfigyelni a homokvidéki kis ember munkáját. Óriási fáradsággal dönti, vontatja a buczkás részeket a lapályokba és forgatja mélyen a földet, hogy a sivár homokból paradicsomot varázsoljon. A nagy mérvben megindult szőlő- és gyümölcstermelés következtében nagy kiterjedésű homokterületek kerültek mezőgazdasági hasznosítás alá, és a homokos rónákon ma már viruló szőlős- és gyümölcsös-kertek terülnek el, a törpe-nyár és boróka-cserjések helyén pedig az apró tanyák százai épülnek.

A kis embernek a homok az igazi földje. Gyönge igás erejével, keze munkájával mívelheti annak laza földjét, mely kellően előkészítve, jól neveli a gyümölcsfát, szőlőt és akáczot. Alkalmas kerti mívelésre is ; a baromfinak pedig a homok az igazi hazája. A kis ember a homokon a kisebb gazdasági ágak felkarolásával — minő a szőlő- és gyümölcs-termelésen kívül a baromfi-nevelés, méhészkedés stb. — minden időszakban hasznosíthatja és értékesítheti idejét.

Éghajlat.

Az éghajlati és csapadék-viszony o tekintetében e vármegye időjárása a szélsőségekre hajló és az utóbbi évtizedek alatt száraz jellegűnek mondható. A csapadék-eloszlás nem egyenletes és a hőmérsék-viszonyok is ingadozók. E vármegye csapadék- és hőmérsékleti viszonyaira nézve a Budapesten, Szegeden és Kalocsán történt észleletek átlaga tekinthető irányadónak.

	Hőmérséklet C.	Csapadékos napok	Zivataros napok	Csapadék m/m	Csapadék max.
Budapest átlag					
1901—1905	11	133	19	546	39
1908	10·5	108	19	455	43
Szeged átlag					
1901—1905	10·8	110	18	578	62
1908	10·3	96	24	575	43
Kalocsa átlag					
1901—1905	11·2	114	11	616	96
1908	10·5	101	24	537	25

Gyakorta, de inkább vidékenként észlelhető az őszi korai és a tavaszi kései fagy, mely a szőlő- és gyümölcs-termést sok esetben, különösen a lapályos részeken veszélyezteti. Az áprilisi szárító szelek pedig a gazdasági növényzet fejlődésére válnak károssá, a mi különösen homokvidékeken észlelhető.

Telkesítések.

A vármegyének felső hegyes-völgyes részén a telkesítések inkább a völgyi patakok és folyók szabályozására és így a völgyek termésének biztosítására szorítkoztak. A téres Alföldön azonban, részint a Duna és Tisza árjától hódítottak el a védekezési munkálatok igen nagy területet, részint pedig a belvizektől borított mocsaras, lápos területeket tették e lecsapolásokkal hasznothajtóvá.

A felső részen nagyobb ilyen munkálatok voltak : a Galga-szabályozás, mely az Acsától Aszódig terjedő termékeny völgyet, innen pedig a Hatvan-felé terülő téres síkságot mentette meg a vizkároktól. A Gerje-Perje szabályozás pedig Czeglédvidékétől Tószegig több ezer holdat mentesített a belvizektől.

A legnagyobb és igen eredményes belvíz-szabályozási munkálat volt a Kalocsa vidékén elterülő Sárvíz lecsapolása, a sárközi ármentesítő társulat által, mely Kiskőrös—Császártöltés—Dunapatajtól kezdve, le egészen Bajáig, nagy területtel szaporította a vármegye alsó részének termőterületét.

Az ármentesítési munkálatok nagy területet védnek meg a Duna és Tisza áradásától és sok oly területet tettek hasznothajtóvá, melyeken azelőtt csak a vízivad tanyázott. Ilyen társulatok a dunai részen : A szentendre-szigeti ármentesítő társulat. A csepelszigeti ármentesítő társulat. A dömsöd-pataji Dunavédgát társulat. A dab-tassi védgát társulat. A tiszai részen : a kécske-kecskeméti tiszai ármentesítő társulat. Ujabban tervbe van véve a vármegye középső részén, Soroksár tájékától az Ócsa—Alsódabas, Alsónémedi—Bugyi községektől határolt és innen Fülöpszállásig—Akasztóig terjedő területen összegyűlő belvizektől alkotott mocsaras területeknek Kalocsa irányában a Dunába való lecsapolása.

Ezzel ismét nagy terület tétetik hasznot hozóvá. E czélra alakult a Pest-vármegyei Dunavölgyi lecsapoló és öntöző társulat 1909-ben. E társulatokat részletesen a monografia más része ismerteti.

Kisebb vidékek érdekében való medertisztítások és lecsapolások utján — melyek a kulturmérnökség sikeres munkájának az eredményei — szintén sok területet tettek hasznot hozóvá. Ily módon mintegy 7000 kat. holdat hódítottak el a mezőgazdasági termelésnek.

A vármegyében kisebb folyóvizek hiányában az öntözés nem indulhatott meg oly mértékben, mint ez szükséges lett volna. E tekintetben azonban a kulturmérnökség közreműködésével már eddig is bizonyos eredményeket értek el. Igy pl. Paládicson 120, Kispesten 100, Dukán 19, Turán 54, összesen 293 kat. holdat rendeztek be öntözésre. Alagcsövezést Nagykőrösön 80, Gödöllőn 100, Gödön 60, összesen 261 kat. holdon végzett eddig a kulturmérnökség.

A vármegye homok-vidékén, fásítás útján a homokkötés, és a hegyvidékeken a vízmosások ellen a fásításokkal való védekezés is terjedőben van. Egyes vidékeken, pl. Nagykáta, Monor és Dános vidékén, szép fásítások vannak. E téren azonban még sok a tenni való ; különösen a kiskunsági rónákon és a vármegye felső, hegyes vidékein, mely utóbbi helyeken sok befásításra váró kopár terület van, melynek beerdősítése meg is indult.

Gazdasági rendszerek.

A birtokrendezés és tagosítás a vármegyében általában megtörtént. Az olyan községekben, hol a volt úrbéresek nyomásokba osztva rendezték illetőségeiket, a nyomásos és pedig a háromnyomásos gazdasági rendszert karolták fel, vagyis egy dűlőbe eső földjeiket közös megállapodás szerint használták. A közelebb eső részeket, takarmányos és veteményes földjét, szőlejét, és gyümölcsös kertjét azonban ki-ki szabadon használta ; a határ egy részét pedig, az erdőt és legelőt közösben hagyták és bizonyos arány szerint közösben hasznosították. Közös legelőnek — sajnos, a legtöbb esetben — a határ leggyengébb részét hagyták meg. De igen sok község volt és van, a hol a gazdák összes illetményeiket egy tagban vették ki ; legfeljebb a rétet, szőlőt, erdőt vették ki külön, és a közösben hagyott legelőt. Igy fejlődött ki a tagos tanyarendszer.

A Kiskunsághoz tartozó községek általában redempczió arányában osztották meg birtokaikat és a közösben hagyott téres legelők is fokozatosan osztály alá kerülvén, a tanyák sokasága népesítette be a téres határokat.

A tagos — tanyás — rendszernek kétségtelenül megvan az előnye a nyomásos rendszer mellett kezelt birtokok fölött, mert a birtokos gazdasági rendszerének megállapításában semmi irányban sincs korlátozva. Ott azonban, hol a nyomásos rendszert kellő gazdasági tudással kezelték és kezelik, a gazdák ennek sem látják hátrányát. A változó viszonyok következtében azonban igen sok oly községben is, hol dűlőkben, több darabban vették ki a volt úrbéresek illetményeiket, megszüntették a nyomásos rendszer szerint való gazdálkodást és áttértek a szabad gazdálkodásra, mely rendszer szerint mindenki úgy használhatja minden darab földjét, a mint jónak látja ; de viszont a tarlók és szabadulás után a kaszálók közös legeltetésének előnyétől elesnek, a mi állattenyésztési szempontból hátrányos.

Ez idő szerint a nyomásos gazdálkodási rendszert, a birtokosság közös határozata alapján, csak 31 községben tartják fenn, de igen sok az olyan községek száma is, hol az 1894 : XII. t.-cz. alapján, a szabad gazdálkodási rendszerre való áttérést mondották ki és hallgatagon mégis nyomásos gazdasági rendszer szerint gazdálkodnak.

A régibb tanyásgazdaságok gazdasági rendszere, vidékenként, a helyi viszonyoknak megfelelően, már kialakúltnak mondható ; de igen befolyásolta ezt az, hogy tartozik-e hozzá közös legelő, vagy van-e alkalom az állatokat fűbérre beváltani, mert az ilyen kisbirtok állattartása ehhez alakul.

A jobban kezelt tanyásgazdaságok a szántó területének harmadát rendszerint őszi kalászossal vetik be ; a hol a föld minősége jobb, a harmadát kapásnövénynyel állítják be, harmada pedig tavaszi kalászos és takarmány alá marad. Takarmányosnak (lóher és luczerna) sok helyen külön helyet is adnak. Ha rét is van a tanyán, kevesebb takarmányfélét vetnek. Rendszerint a tengeri vagy a bükköny alá trágyáznak, melyet buzavetés követ. Sok helyen viszont a tavaszi kalászos — árpa — a buza elővetemény. Az ilyen gazdaságok rendszerint hatévenként jól áttrágyázzák a földet, de közben a szükséghez képest féltrágyát is alkalmaznak. Ilyen a jobban kezelt tanyagazdaságok rendszere; de sajnos, nagyon sok tanyán minden rendszer nélkül, zsarolómódra gazdálkodnak. A szántónak a felét őszivel, másik felét tavaszival és kapással vetik be, sőt őszi után őszit, tengeri után tengerit is vetnek. Takarmányfélét pedig csak épen annyit, a mennyi az igás állatnak szűken kell. A szarvasmarhának csak tengeriszár, törek és szalma jut. Igy gazdálkodnak azok, a kik erejökön felül vettek földet, forgó tőkéjök nem maradt, és így az adósság terhét nagyon érzik.

Az állattenyésztés, tanyarendszer mellett, sajátságosan alakul ki. Sok helyen nem állattenyésztés, hanem csak tartás van; két igást s a házi szükségletre egy-két tehenet és sertést tartanak, nem nevelnek. Más tanyagazdaságok viszont a nevelésre is sulyt helyeznek s jól tartják és ápolják állataikat. A gazdaság képe és jövedelmezősége is természetesen ehhez alakul. Az azonban tény, hogy tanyarendszer mellett, — különösen ott, a hol közös legelő nincs, vagy fűbérre sem lehet beváltani, — a magyar fajta szarvasmarha tért veszít, mert vetett takarmányon és részben istállón csak gyorsabb fejlődésű állatot tart szívesen a gazda, mert ez jobban jövedelmez is. A tanyás gazdaságokból nem hiányzik a szőlőskert és gyümölcsös sem. Méhes sok helyen van; baromfi-nevelés pedig jóformán mindenütt.

A nagyobb gazdaságok rendszere a talaj minősége és az értékesítési piaczokkal való összeköttetés szerint, igen változó. A nagyobb gazdaságok tekintélyes részében belterjesen gazdálkodnak. A takarmánytermesztésre a nagyobb gazdaságok nagy sulyt helyeznek; a szántónak 10—30%-a ezzel van bevetve. A talaj termő-erejének fenntartására is gondot fordítanak és a gazdaságban előállított trágyán kívül vásárolnak is és a műtrágyát is alkalmazzák.

Jól kezelt nagyobb gazdaságok üzemére, illetőleg gazdasági rendszerére tájékozást nyujt egyik nagyobb gazdaság (a biai) rendszere, hol 10 kat. holdra egy családfenntartó állandó cseléd és munkás (cseléd, szerződéses arató és cséplő) 14 holdra egy igavonó állat, 3 hold szántóföldre egy számos marha (ökör, tehén vagy e helyett 10 juh) esik.

A gazdasági rendszer mind a nagyobb, mind a közép- és kisbirtokon a változó helyi viszonyokhoz alakul. A nagyobb értékesítési és fogyasztó középponttal jobb összeköttetésben lévő vidékek mezőgazdasági üzemének alapját a tejtermelés és hizlalás alkotván, a földmívelési viszonyok is ehhez képest alakulnak; takarmányfélék és kalászosok termesztésére helyezik a fő-sulyt, mert a szemtermesztésen kívül, itt a szalma-szükségletet is biztosítani kell. A tejtermelést igen sok gazdaságban üzletszerűleg, a tenyésztés és nevelés kizárásával űzik. Borjút nem nevelnek, mert a felneveléshez szükséges tej és a takarmányféle drága. E rendszertől azonban a nagyobb gazdaságok kezdenek lassan eltérni, mert az állati betegségek és a fejős tehén drágasága, ha részben is, de a saját nevelést tették szükségessé. A ló, sertés, juh, sőt részben a hús-juh tenyésztése is igen sok gazdasági üzemnek az alapja.

A szőlő, gyümölcs, kereskedelmi és konyhakerti növények termesztését, a baromfi- és méh-tenyésztést szintén bevonják a gazdaságok üzemébe.

A mezőgazdasági gépek nagyon el vannak terjedve. A kis és nagyobb gazdaságok általában Sack-rendszerü vasekékkel vannak felszerelve; a tejtermelést és állattenyésztést űző gazdaságok pedig a takarmány-előkészítő gépek mindenféleségét alkalmazzák. Igen elterjedt a vető- és cséplőgép és tért nyert az aratógép. A mély mívelés és a gőzeke is örvendetesen terjed.

A vármegye mezőgazdasági rendszere mindenütt az értékesítési viszonyokhoz alakul; a gazdák zöme a gazdaság jövedelmezőségét tekinti czélnak. Ennek következménye az, hogy igen sok nagy- és kis-gazdaságokban egyes termelési ágakat elhanyagolnak, vagy szükségből tartanak fenn, más gazdasági ágakat viszont üzemszerüleg kezelnek és fejlesztenek. A helyes gazdasági rendszer iránt való érzék azonban mind a nagyobb, mind a kisebb gazdaságokban fejlődik.

Értékesítési viszonyok.

A mezőgazdasági termények kedvező értékesítésére a vármegyében minden tényező és alkalom megvan és mindenütt, hol a közlekedési és forgalmi viszonyok a termények elszállítását, piaczra vitelét nem korlátozzák, jóformán minden gazdasági termény és termék értékesíthető.

Földárak és parczellázás.

A föld ára az utóbbi két évtized alatt mint országszerte, úgy e vármegyében is lényegesen emelkedett. A jónak tartott földek áremelkedése azonban nincs arányban a homokföldek áremelkedésével. A jó minőségű, búzát és egyéb terményeket jól termő földek ára minőség, fekvés és vidék szerint átlagban 500—1600 korona között ingadozik kat. holdanként és ez az ár 300—600 koronáról emelkedett idáig. A homok ára azonban 40—100 koronáról, 300—1000 koronára, sőt ezenfelül is emelkedett. A szőlőnek alkalmas, jobb forgalmú helyen lévő és jó fekvésű homokot jól megfizetik.

Ha számításba vennők a filloxerától okozott károsodást és összehasonlítanók a homok értéknövekedésével, az új telepítésű szőlők és gyümölcsösök értékével és a homokterületek mívelésbe vételével elért közgazdasági haszonnal, a mérleg bizonyára az utóbbi felé hajlanék vármegyénkben.

Földforgalmunk élénk. Az alvidéki földmívelő nép megtakarított pénzét jóformán csak földbe fekteti. Homokot vásárol a munkás, a cselédember, hogy 1—2 hold szőlőt és gyümölcsöst telepítsen, mely megélhetésének biztos alapja.

Mindezek s a középbirtokot fokozott mértékben terhelő termelési költségek azt eredményezték, hogy e vármegyében a parczellázás az utóbbi két évtizedben igen nagy méreteket öltött; több nagy- és középbirtok oszlott meg és a jegenyés nagy majorok helyén, a kis tanyák százai keletkeztek.

Nincsenek pontos adatok arra, hogy az utóbbi három évtized alatt mily nagy területek kerültek parczellázás alá, de hozzávetőleges számítás szerint, a 200 kat. holdon felüli és nagy birtokokból legalább is 150.000 kat. holdat parczelláztak fel. Magában a dabasi járásban 20—25.000 kat. hold oszlott így meg. Az utóbbi időben, 1895-től számítva, legalább 90.000—100.000 kat. holdra tehető ama 200 kat. holdon felüli birtokok területe, melyeket elparczelláztak. Ezenkivül a 200 holdnál kisebb elparczellázott birtokok területe is igen tekintélyes. A parczellázás az alsódabasi, kiskőrösi és monori járásokban a legnagyobb.

A parczellázások kezdetén, különösen az alvidéken, a vásárló nép még nem számolt annyira az anyagi erejével, mint ma. A számítás nélkül, olykor rendezetlen kölcsön-ügylettel, szerzett földek azután csakhamar gazdát cseréltek.

Az is tény, hogy a parczellázás, törvényes rendelkezés hiányában, sok helyen a közczélokra való tekintet nélkül történt és sok rendezetlen állapotot teremtett, mert legnagyobb részüket üzérkedő szempontok irányították.

Munkás-viszonyok.

E vármegye területén a munkásviszonyokra igen nagy és kedvezőtlen befolyással van Budapest közelsége, mert ipartelepei igen sok munkást vonnak el a mezőgazdaságtól. A környékbeli falvakból — mintegy 50—60 km. körzetből — a legtöbb munkás oda siet, a hol tényleg több a keresete, mert a székesfővárosban és az ipartelepeken fizetett munkabéreket a mezőgazdaság nem bírja meg. Igaz, hogy Budapesten és az ipartelepeken többet keres a munkás, de viszont a mezőgazdasági munkás helyzete és élelmezése még ezen a vidéken is jobb, mint a Budapestre és az ipartelepekre járó, nem rendes ipari foglalkozásu munkásoké, mert azoknak a megélhetése költségesebb.

A székesfővárostól távolabb eső vidékeken a munkásviszonyok már jobbak.

A munkásviszonyok kedvezőtlenségét a gazdaközönség nem abban keresi és találja, hogy a munkabérek természetszerűleg emelkedtek, hanem abban, hogy a teljesített munka nem áll arányban a munkabérrel és a jövedelemmel.

A múlt század utólsó évtizedében tapasztalt nagymérvű izgatásnak, sajnos, az lett az eredménye, hogy a gazda és a mezőgazdasági munkás között meglazult az az egyetértő jó viszony, mely a sikeres termelésnek és a kölcsönös érdekek méltánylásának is egyik feltétele. E mozgalommal szemben azután a munkaadók kénytelenek voltak minden eszközt megragadni, melylyel magukat a munkásoktól lehetőleg függetleníthetik. Igy pl. 1897-ben a dunavecsei járásban felidézett aratósztrájk és az 1903—1907-ig szórványosan több helyen észlelt arató- és cselédsztrájkok, az aratógépek elterjedését — melyet újabban a kisebb gazdák is felkarolnak — vonták maguk után. Az utóbbi 3—4 évben azonban a helyzet némileg javult és a felizgatott kedélyek csillapodóban vannak.

A munkabérek megyeszerte, a terményárakhoz viszonyítva is, elég magasak. A férfi napszám vidék és időszak szerint 1—1·40—1·60—2·—2·20—3—4 korona között váltakozik és az év kétharmadrészében, különösen nyáron igen magas.

Az aratás általában részből, 10—11-ik részért, történik. Nagyobb gazdaságokban egy kaszára őszi és tavaszi kalászosból 10—13 kat. holdat számítottak s így egy arató egy idényben (mintegy 3 hét) kettőzőjével együtt 7—10 m. vegyes szemes-életet is kereshetett. Pénzért is aratnak; kat. holdanként 7—10 K.-t.

fizetnek. Az aratók rendszerint 1—2 hold feles, vagy harmados tengeri földet is kapnak és a gazdaság egyéb munkára is szerződteti őket. A változó viszonyok következtében azonban újabban az aratási idény megrövidítésére törekszenek.

A részes cséplésért 3—4%-ot szoktak fizetni, ott pedig, a hol a munkások az aratással együtt a cséplést is vállalják, a nyolczadik részt.

A cselédbérek vidékenként szintén változók. A monori járásban pl. a közcseléd általános bére, lakáson, tüzelő-anyagon felül 80 korona készpénz, 24 hl. búza, rozs és tengeri, (vagy az utóbbi helyett árpa) 24 kg. só, 1600 négyszögöl veteményes és kerti föld, egy tehén- és sertés-tartás és egyéb a törvény által biztosított kedvezmények. Ott, a hol tehéntartás nincs, tejilletményt ad, vagy ennek egyenértékét téríti meg a gazdaság. Kisebb gazdaságok a bent kosztos, mindenes cselédnek 200—300 korona évi bért adnak és minthogy az ilyen cseléd rendszerint arat is, ezért 1200 négyszögöl vetés termése az övé. — A cselédség a készpénzben való fizetésnél többre tartja a terménybeli bért.

Nagyobb mérvű kivándorlás a földmívesek és mezőgazdasági munkások köréből nincsen. 6—8 évvel ezelőtt a váczi és kalocsai járásból kezdtek nagy számban kivándorolni Amerikába; egy időre ez szünetelt, de újabban ismét többen kérnek e vidékről útlevelet, holott kivándorlásra kényszerítő szükség nincs, mert a munkások nemcsak elég állandó foglalkozást találnak, de több vidéken még munkáshiány is észlelhető.

A törvényhatóság a munkásnép érdekében hozott üdvös törvények és rendeletek végrehajtása körül nagy buzgalommal jár el. A vitás cselédügyekből kifolyó panaszok gyors elintézése czéljából, jóval az 1907. évi XLV. t.-cz. a cselédtörvény életbeléptetése előtt, minden nagyobb község megbízást nyert a cselédügyben való elsőfokú biráskodásra. A cselédlakások építéséről szabályrendeletet alkotott, mely szerint tíz éven belül minden gazdaság úgy tartozik a cselédlakás ügyeit rendezni, hogy minden cselédnek külön szobája, kamrája legyen. A konyha lehet közös is. A munkásházaknak állami segély mellett való építésénél a törvényhatóság szintén közreműködik. Ez idő szerint Solton 12 munkásház áll; Apostagon 30, Bátyán 40, Kiskunfélegyházán 20, Czegléden 16—20, Kalocsán 18 munkásház áll tervezés és építés alatt.

Az országos gazdasági munkás- és cselédsegélypénztár áldásos intézményéhez a vármegye 500, a mezőgazdasági bizottság 100, községeink nagyobb része 50—200 koronát, birtokosaink, iparvállalataink és intézeteink pedig tekintélyes számban 50—2000 korona alapítványt jegyezve, járultak hozzá s így a vármegyéből mintegy 20.000 korona alapítvány gyűlt össze.

E vármegye területéről ez intézmény keretében 18.987 cselédet biztosították a munkaadók kötelezően. Ezenkívül rendes és rendkívüli tagként 2211 munkás és cseléd van a különféle osztályok szerint, munkaképtelenség, aggkori ellátás és halál esetére biztosítva; a törvény rendelkezése alapján pedig 343 munkaadó, 369 cséplőgép mellett, 8406 munkást biztosított balesetre a pénztár keretében.

Önkormányzati tevékenység.

A törvényhatóság a köz- és mezőgazdasági ügyeket, mindenkor a közigazgatás fontos ágának tekintette. A mezőgazdasági ügyek adminisztrácziójának a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894 : XII. t.-cz. adott bizonyos irányt. A törvényhatóság azonban ezt megelőzőleg is, egyes mezőgazdasági ügyek ellátására nézve, szabályrendeleti vagy más úton intézkedett.

A szerb tövis, hernyók és kártékony rovarok kiirtását már 1871-ben rendeli el. A lótenyészbizottmányt 1872-ben alakította meg. Támogatta azt a mozgalmat, mely az állattenyésztés előmozdítása érdekében 1883-ban egyesületet alakított; hogy pedig ez egyesület tevékenységét közigazgatási úton is biztosítsa, az egyesület járási választmányait az apaállatok megvizsgálásával is megbízta. Az apaállatok megvizsgálásáról 1890-ben már szabályrendeletileg intézkedik, melyet a változó viszonyok és tapasztalatok alapján 1893-ban módosított. Az állattenyésztési egyesület azután 1886-ban, — a törvényhatóság támogatásával, — vármegyei gazdasági egyesületté alakult át, mely ettől kezdve a törvényhatósággal a mai napig szervi összeköttetésben működik.

A törvényhatóság már 1890-ben szervezte a helyhatósági állatorvosi szolgálatot. Ezt a fontos intézményt külön ismertetjük.

1895-ben, a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894 : XII. t.-cz. életbeléptetése után az egyesület igazgató-választmányát, a vármegyei mezőgazdasági bizottsági teendők, a járási és r. t. választmányokat pedig, a járási és városi mezőgazdasági bizottsági teendők ellátásával is megbízta és az egyesület alapszabályait vármegyei szabályrendelet jellegével ruházta fel. A megyei központban pedig vármegyei mezőgazdasági előadói állást szervezett és ez állást csak mezőgazdasági szakképzettségű tisztviselővel tölti be, ki a vármegyei központi ügykörben a köz- és mezőgazdasági ügyeket előkészíti és előadja.

Ez idő óta a vármegye közönsége a következő szabályrendeleteket alkotta meg: 1. A vármegyei mezőgazdasági bizottság szervezéséről 1895. (Ez idő szerint módosítás alatt áll.) — 2. A pásztorokról. 1896. — 3. A szarvasmarha, juh és sertéstenyésztésről. 1895.,1898., 1906. — 4. A birtok határmegjelöléséről. 1896. — 5. A szerb tövis irtásáról. 1896. — 6. A kártékony hernyók és rovarok irtásáról. 1896. — 7. A faiskolákról és fásításokról. 1899. — 8. A „peronospora viticola" elleni kötelező védekezésről. 1899. — 9. A nem állami tulajdonban levő és nem állami felügyelet alatt álló mének megvizsgálásáról. 1900. — 10. A községi segélyalapokról. (1898 : II. t.-cz. 71. §.) 1900. — 11. A gazdasági cselédek lakásáról. (Jóváhagyás alatt áll.)

A törvényhatóság közgazdasági téren való tevékenységének fénypontja a kisemberek hitelszükségletének ellátása céljából alakított *hitelszövetkezeti intézmény*, melyet a törvényhatóság, hathatós erkölcsi és anyagi támogatásával, a vármegyei gazdasági egyesület vezetősége és a várm. vezetőtisztviselők közreműködésével alapított s mely ma országos intézménynyé fejlődve, teljesíti nemes hivatását. Ujabban a törvényhatóság, — állami támogatás mellett, — a mezőgazdasági munkásházak építésének ügyével foglalkozik.

A régibb időben a városok és községek is közrehatottak a mezőgazdasági viszonyok fejlesztésére. Igy *Nagykőrös* város 1840-ben az ottani tanítóképző intézetnél gazdasági tanszéket alapított, melynek fentartására 200 hold föld használatát engedte át és ezenkívül gyakorlati és kísérleti térnek 25 hold földet jelölt ki. Ez a tanszék 1850-ben a főgimnázium keletkezésével megszünt. *Czegléden* Török János 1846-ban alapította a szőkehalmi földmíves-iskolát, tekintélyes nagyságú gazdasággal. A szántó és rét 300 hold, az erdő 100 hold volt. Négyévi fennállás után azonban ez az iskola is megszünt.

A községek már a régibb időben telepítettek faiskolákat, melyeknek egy részét jól is kezelték. Ezekről a gyümölcsészeti résznél lesz szó.

Társadalmi tevékenység.

Mint említettük, a vármegye támogatása mellett a „*Pest-Pilis-Solt-KisKun-megyei állattenyésztést előmozdító egyesület*" 1883-ban alakult. Első elnöke báró *Podmaniczky* Géza volt, alelnökei pedig *Beniczky* Gábor és *Hajós* József dr. földbirtokosok, a titkári teendőket *Tahy* István tb. főjegyző látta el. Ez az egyesület 1886 április hó 12-én mint „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye gazdasági egyesület" öltött új alakot, melynek alapszabályai a társadalmi tevékenységet a közigazgatási tevékenységgel szervi összeköttetésbe hozták, s így ez alapszabályokat, melyeket Hajós József dr., Förster Aurél dr. és Tahy Lajos dolgoztak ki, a törvényhatóság 1886 január hó 13-án tartott közgyűlésében 124/886 kgy. sz. a. meg is erősítette. Ez alakjában az egyesület a vármegye gazdaközönsége képviseletének és a törvényhatóság szaktestületének ismertetett el és ily irányban is működött.

A törvényhatóság és az egyesület vezetői már az egyesület megalakulása alkalmával tervbe vették a kisgazdák hiteligényének kielégítésére és az összetartozandóság érzetének fejlesztésére a külön e célból alakított vármegyei központtal, a községi hitelszövetkezetek megalakítását, és a törvényhatósági bizottság gróf *Károlyi* Sándor egyesületi elnök indítványára 163/1896 Kgy. sz. a. határozta el a hitelszövetkezetek megteremtését.

Az első hitelszövetkezet Tasson 1886. november 15-én keletkezett, 1887-ben már 10 községben alakult hitelszövetkezet, 1607 taggal, 2921 üzletrészszel, 68.886 korona 68 fillér forgalommal ; 1894-ben 80 községben működött hitelszövetkezet 23.859 taggal, 48.970 üzletrészszel, 15,735.067 korona 72 fillér forgalommal. A pest-vármegyei központ kezdeményezésére, más vármegyékben is alakultak hasonló szövetkezetek, melyeknek a hitelszükségletét kezdetben ez a központ elégítette ki. Ez az intézmény 1894-ben beolvadt az egész ország hasonló szövetkezeteit magába foglaló központba, mely a „Hazai szövetkezetek központi hitelintézete" czimen folytatta működését.

A m. kir. áll. méhészeti gazdaság Gödöllőn.

A baromfitenyésztő m. kir. iskola Gödöllőn.

1.

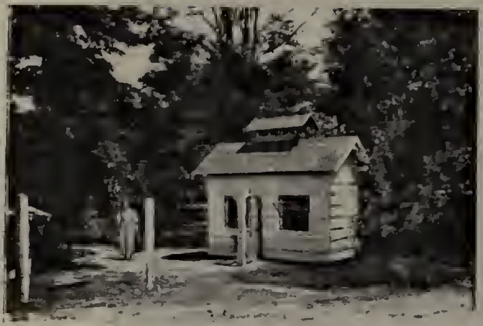

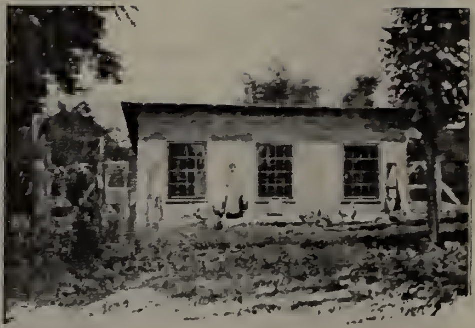

4.

2.

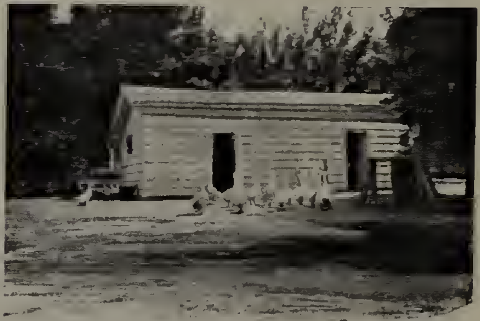

5.

3.

6.

A m. kir. állami baromfitenyésztő-telep Gödöllőn.

1. Franczia pavillonos ól, egy törzs számára. — 2. Pekingi kacsatelep. — 3. Pekingi kacsák. — 4. Sárga Orpington törzs-ól. — 5. Emdeni ludak. — 6. Tórészlet.

0240905

A pestvármegyei szövetkezetek megalakításában, mely az egész országra kiható szövetkezeti hálózatnak a magva volt, gróf *Károlyi* Sándor elnök és *Hajós* József dr. alelnök vezették az alapítás és kiépítés nagy munkáját, kiket ebben több buzgó várm. vezetőtisztviselő és gazda támogatott ; így elismerésre méltó tevékenységet fejtettek ki : *Baross* Pál, *Benedicty* Gyula, *Beniczky* Gábor, *Fáy* Béla (versegi), *Földváry* Mihály alispán, *Földváry* Miklós, *Förster* Aurél dr., *Galgóczy* Károly, *Gosztonyi* János, *Horák* János, *Kovácsy* Gyula, id. *Madarassy* István, *Gulner* Gyula, *Karsai* Albert, báró *Prónay* Dezső, *Rakovszky* István, gróf *Szápáry* István főispán, *Szilágyi* Virgil, *Szivák* Imre dr., *Tahy* István, *Tahy* Lajos, gróf *Tisza* Lajos és gróf *Teleki* József.

Az 1908-ik év végén e vármegye területén már 133 községben működött hitelszövetkezet az országos kötelék keretében.

A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. t.-cz. ismét szükségessé tette az egyesület átalakulását, mert igazgató-választmánya s járási és városi választmánya eddigi szervezetük mellett, a törvény által rendelt bizottságokkal paralell nem működhettek és több oly közigazgatási teendők vonattak volna el az egyesülettől, melyekben eddig sikerrel működött közre. A vármegye gazdaközönségének az 1894. évi XII. t.-cz. végrehajtásánál való befolyása biztosítása czéljából és hogy a törvényhatóság adminisztrácziója mezőgazdasági ügyekben megfelelő legyen, az egyesület és a törvényhatóság a szorosabb összeköttetést látta szükségesnek. A vármegye e kérdést úgy oldotta meg, hogy a járási és városi mezőgazdasági bizottságok ügyeinek ellátását szabályrendeleti úton az egyesületre, illetőleg annak igazgató-választmányára s járási és városi választmányaira ruházta, az egyesület pedig alapszabályait úgy alkotta meg, hogy e kettős teendőket elláthassa. Az átalakulás 1894 november 27-én történt meg, s az egyesület 1895 február havától működik új alapszabályai alapján. A lefolyt 15 év alatt előállott változások azonban mind az alapszabályoknak, mind a vonatkozó szabályrendeletnek módosítását tették szükségessé. Ebben az ügyben most folynak a tárgyalások.

Az egyesület első elnöke gróf *Károlyi* Sándor volt, kit tevékeny működésében *Hajós* József dr. és *Beniczky* Gábor alelnökök támogattak. Tahy István tb. főjegyző, — ki a titkári teendőket látta el — 1890-ben alelnökké választatván, a titkári tisztre *Serfőző* Gézát választották meg, ki e teendőket és a vármegyei mezőgazdasági előadói tisztet ez idő szerint is ellátja. Beniczky Gábor, az egyesület alelnöke, 1894-ben elhalván, utódjául gróf *Keglevich* Gábort választották meg. Gróf Károlyi Sándor, hogy teljes tevékenységét az általa alapított „Gazdaszövetség"-nek és „Hangyának" szentelhesse, 1896-ban az elnöki tisztről lemondott ; örökébe gróf *Keglevich* Gábort helyezte a vármegyei gazdák bizalma, ki ez idő szerint is fáradhatatlan tevékenységgel vezeti az egyesület ügyeit.

Az egyesület ügyeit ez idő szerint a következő gazdák és várm. vezetőtisztviselők vezetik : Elnök : gróf *Keglevich* Gábor. — Alelnökök : *Hajós* József dr., gróf *Teleki* József, *Darányi* Béla. — A felügyelő-bizottság elnöke : *Fazekas* Ágoston alispán. Titkár : *Serfőző* Géza vármegyei mezőgazdasági előadó. — A közgazdasági és hitelügyi szakosztály elnöke : gróf *Dessewffy* Emil ; alelnökök : *Darányi* Béla, *Szemere* Huba. — A mezőgazdasági, erdészeti és gépészeti szakosztály elnöke : *Förster* Aurél dr., alelnök : *Haáder* György. — A kertészeti és szőlészeti szakosztály elnöke Pálóczi *Horváth* István, alelnökök : *Angyal* Dezső, *Rácz* Sándor. — Az állattenyésztési szakosztály elnöke : *Darányi* Béla ; alelnökök : *Geréby* Gyula, *Gosztonyi* Tibor, *Berzeviczy* Zsigmond. — A lótenyészbizottmányi szakosztály elnöke : Ráthonyi *Reusz* Henrik ; alelnökök : *Hauer* Béla, gróf *Keglevich* Miklós. — A baromfitenyésztési szakosztály elnöke : gróf *Teleki* Józsefné ; alelnökök : *Hauer* Béláné, *Nick* Edéné, gróf *Ráday* Gedeonné, gróf *Dessewffy* Emil. — A méhészeti szakosztály elnöke : *Hauer* Béla ; alelnökök : K. *Liebner* József, L. *Kovách* Gáspár.

Az egyesület külső szervezetét a járási és r. t. választmányokon a gróf Keglevich Gábor kezdeményezésére életre hívott községi gazdakörök alkotják. Az egyesülettel szervi összeköttetésben ez időszerint 24 gazdakör működik többkevesebb sikerrel és pedig a következő városokban és községekben : Aszód, Budafok, Czegléd, Csővár, Dunapataj, Dunavecse (járási és községi), Harta, Jászszentlászló, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskunmajsa. Kalocsa, Monor, Nagykáta, Ókécske, Ordas, Pánd, Péczel, Solt, Törökbálint, Vácz, Váczkisújfalu.

Részint e gazdakörökkel karöltve, részint más törekvő községekben a földmívelésügyi miniszter támogatásával, az egyesület évenként 6—8 helyen háziipari tanfolyamot és a gazdasági ismeretek terjesztése czéljából 20—30 helyen népies előadást szokott rendezni. A háziipari téren legtöbb eredményt ért el eddig Solt, hol Galambos Adolf jegyző ügybuzgó vezetésével a kosárfonási és csipkeverési háziipar szépen fejlődött és a kosárfonók a közel jövőben szövetkezetté tömörülve, fogják munkájokat értékesíteni.

A vármegye gazdasági egyesületének keretén kívül is több irányban érvényesül a mezőgazdasági társadalmi tevékenység. Így Nagykőrösön tevékeny kertész-egyesület munkálkodik, a város gyümölcstermelésének fejlesztésén.

Fogyasztási szövetkezet, a ,,Hangya" kötelékében, 29 községben működik, Nagykátán egy nagyobb körzetre kiterjedő fogyasztási és értékesítési szövetkezet, Monoron pedig az országos szövetkezet kötelékében, gabonaraktár szövetkezet van. Ezeken kívül több fogyasztási szövetkezet is működik, melyek többkevesebb sikerrel mozdítják elő tagjaik érdekeit.

Állami intézmények.

A vármegye területén a mezőgazdaság érdekében több állami intézmény keletkezett és ezenfelül a vármegye még abban a kedvező helyzetben is van, hogy fekvésénél fogva, a budapesti állami intézményeket is hasznára fordíthatja.

Igen üdvös hatással járt az államnak az az intézkedése, hogy évenként több érdemes gazdasági munkást és cselédet elismerésben és jutalomban részesít. Ezeket a gazdatársadalom együttműködésével, a törvényhatóság jelöli ki. Évente 8—10 gazd. cseléd és 8—10 munkás részesül 100—100 K jutalomban.

Népkönyvtárakat, szekrényekkel együtt, minden oly község és gazdakör kap a földmívelésügyi minisztertől, mely azt kéri és a könyvtár használásáról szabályzatot készít. Ezek a könyvtárak a gazdasági és általában a hasznos ismeretek terjesztésének hatalmas eszközei. Ilyen a vármegye területén 133 helyen van.

Népies mintagazdaságot az egyesület ajánlatára eddig ötöt állított fel a földmívelésügyi miniszter és pedig: Aszódon, Solton, Szabadszálláson, Tökön és Czegléden. Az utóbbi háromnak a felszerelése, öt évi működés után, az illető gazda tulajdonába ment át.

A vármegye mezőgazdasága érdekében az állam több intézetet és hivatalt alkotott és tart fenn. Ezek között első helyen a gödöllői korona-uradalom áll, mely nagy kiterjedésével és változó talajviszonyával a mezőgazdaságnak jóformán minden ágát felölelő tevékenységet fejt ki. — A pinczemesteri tanfolyam *Budafokon*. — Az állami méhészeti gazdaság *Gödöllőn*. — A baromfitenyésztő munkásnőket képező iskola *Gödöllőn*. — Az állami szőlőtelep *Zsámbékon*. — Az állami faiskola *Budaörsön*, *Gödöllőn*, *Váczon*.

Kecskemét a vármegye területébe lévén befoglalva, az itteni állami intézmények a vármegye mezőgazdaságára is kihatnak. Van itt földmívesiskola, — állami szőlőtelep, — állami faiskola és vinczellér-iskola.

A mezőgazdaság érdekében a vármegye területén a következő hivatalok működnek: a gazdasági felügyelőség, az erdőfelügyelőség, a ker. kulturmérnöki hivatal, a törvényhatósági állatorvos, (és a járási m. kir. állatorvos minden járásban és r. t. városban), a szőlészeti felügyelőség *Budapesten*, *Kecskeméten*, továbbá a gazdasági vándortanár *Kiskunfélegyházán*, a méhészeti vándortanár *Rákoscsabán*, a selyemtenyésztési felügyelőség *Kalocsán* és *Nagykátán* és ezeken kívül az állandó gazdasági tudósítók intézménye.

Földmívelés.

A vármegye területének az a része, mely szántónak alkalmas, kevés kivétellel már eke alá került, sőt sok vidéken oly területeket is feltörtek, melyek szántónak nem alkalmasak és rét-, legelő- vagy erdőként — kellő mívelés és kihasználás mellett — állandóbb és biztosabb hasznot hoztak volna. Különösen a székes földekből sok olyant törtek fel, melyet ismét parlagnak kellett hagyni.

A szántóföldek megmívelése általában kellő gonddal történik; a rétek gondozására és a legelők, de különösen a közös legelők ápolására azonban sok helyen nem helyeznek kellő súlyt a kis-gazdák.

A termelés fokozására és fejlesztésére való törekvést igazolja, hogy a vármegye törekvő gazdái, néhai *Cserháti* Sándor gazd. akadémiai tanár irányításával, s részben a vármegye gazdasági egyesületének közreműködésével, 1889-től, majdnem minden évben búza, rozs, árpa, zab, tengeri, burgonya s takarmányfélékkel és műtrágyákkal érdekes kísérleteket tettek.

A fekete ugar már csak elvétve található ; a haladó gazdák ezt takarmánynövénynyel és trágyával pótolják. Azokon a vidékeken, a hol az állattenyésztés és tartás fejlődöttebb, a gazdaságok a trágyatermelésre nagy súlyt helyeznek. Vannak gazdaságok, sőt uradalmak, melyek a szántóföldet már négyévenként áttrágyázzák ; a hatévenként való áttrágyázás pedig a jobban kezelt gazdaságokban általános. A belterjesebb gazdaságok a kőbányai sertés-szállásokon, a budapesti állatvásárokon és vágóhídakon, a kaszárnyákban, a fővárosi szeméttelepen és másutt összevásárolják a trágyát, melyet vasuton távolabbi vidékre is elszállítanak. A vármegyének alsó részén azonban — különösen a kistanyás gazdák — még sem a trágyatermelésre, sem a kezelésre nem helyeznek kellő súlyt, földjeiket pedig erősen kihasználják. Egyes helyeken ugyan e téren is haladás észlelhető, de általában még igen sok a kivánni való. A műtrágya használata terjed. Különösen a szárított sertéstrágyát, superphosphátot, a kálisókat, a légeny-trágyákat alkalmazzák nagyobb mértékben. A nagyobb és répatermelő gazdaságok fokozatosan térnek át a műtrágya használatára, mely a kisebb gazdaságokban is terjed, különösen a Csepelszigeten.

A biai gazdaság (talaja túlnyomóan fennsíki fekvésű agyag) czukorrépa alá katasztrális holdanként 2 m. superphosphátot, 0·5 m. chilisalétromot ád. Búza és rozs alá 2 m. superphosphát, a gyenge vetésekre fejtrágyául 0·5 m. chilisalétrom alkalmaztatik. Mindezt ott, hol a talaj megkívánja. Búzánál lehetőleg kerülik a chilisalétrom fejtrágyát, mert ez késlelteti a beérést; a kései búza pedig több esélynek (p. rozsdának) jobban ki van téve.

A györgyei gazdaság búza alá szintén 2 m. csontliszt superphosphátot ád. Rozs alá (homokos talaj) 2·70 m. Thomas-salakot (19—20%), 0·70 m. 40%-os kálisót és 0·30 m. chilisalétromot alkalmaz őszszel ; tavaszszal pedig 0·50 m. chilisalétromot fejtrágyául. Igy a szalmatermést is fokozza, mely 20—25 m. holdanként. Szőlő alá pedig őszszel 2 m. csontliszt-superphosphátot 60 k. kálisóval és 60 k. chilisalétrommal trágyáz.

A gazdasági gépeknek és eszközöknek is minden neme el van terjedve a gazdaságokban. A fagerendelyes ekét a különféle rendszerű egy- és többtestü asekék jóformán kiszorították. A fa-tengelyes szekeret a vastengelyü váltja fel. A vetőgép nagyon el van terjedve. Terjednek a magválasztó hengerek és rosták s, bár még az alföldi kisebb gazdák a vetőmag kellő megválasztására és elő-észítésére nem mindenütt helyeznek kellő súlyt. A fűkaszáló és arató-gépek asználata is terjed. Ez idő szerint az arató-gépek számát már 180—200-ra lehet enni és ennek egy része a kis-gazdák kezében van. A cséplőgépek minden rend-zere elterjedt. Gőzmozdony, mely túlnyomó részben cséplőgéppel is fel van zerelve : 1076 van a vármegye területén. Gőzeke 12 garnitura és magánjáró, — melynek gőzgépe a szántáson kívül egyéb czélra is használtatik, — 6 helyen an. A gőzgépeket a kis-üzemben a benzin- és petroleum-motor váltja fel. A különéle fontosabb gazdasági gépeket és eszközöket — a gőzgépek kivételével — jabban nem írták össze, s így csak hozzávetőlegesen állapíthatók meg.

A vármegye felső részén, a szemes életneműek termesztése mellett, nagy úlyt helyeznek a gazdák a takarményfélék és a czukorrépa termesztésére is ; z alsó részen inkább a szemtermesztés lép előtérbe. Kereskedelmi növényekből a ohányt termesztik nagyobb, a repczét, czirokot kisebb mennyiségben.

A mezőgazdasági termelvények mívelése vidékenként talajminőség sze-nt oszlik meg.

A *búzát* a kötöttebb és szíkes jellegű földeken ; a Tiszára dűlő és a dunamenti lapályföldeken és a Felvidéken a jobb fennsíkokon termesztik nagyobb mértékben. Általában a tiszavidéki őszi búzát vetik ; egyéb fajtákat keveseb-et ; a tavaszi búzát pedig csak kivételesen, pótlásképen.

1908-ban 118.939 (206.683 katasztrális hold) őszi és 1051 hektár (1827 atasztrális hold) tavaszi búzavetés volt,*) melynek termés-eredménye 1.132,696 . tett. A pestmegyei búza átlagsúlya hl.-ként 79 kg-ra tehető. Átlagban inőségre és sikértartalomra a tiszavidéki búza mögött áll ugyan, de közvetetlen ez után következik. A pestmegyei búza egy része tiszavidéki számba megy.

---

*) Egy hektár = 1·7377 kat. hold = 2·317 magyar hold à 1200 □-öl. A bevetett területet a termésmennyiséget tájékozásul a statisztikai évkönyvből jegyeztük ki az 1908. évről.

Rozsot már többet vetnek, mert a vármegye talajának nagy része erre alkalmasabb és mert az állattartó és a Budapest vidékén lévő gazdaságok, nagyobb szalmaszükségletüket a rozstermesztés utján pótolhatják. Bár vetnek egyéb rozsféleségeket is, mint a minő a szentiván stb. rozs, de általában a homokvidéken beváló fajtákat termesztik. Tavaszi rozsot elenyészően csekélyet vetnek. Az állattartó és a tejgazdaságokban a zöld rozs takarmányozása elterjedt. Rozsvetés 1908-ban 160,066 hektár (278,151 k. hold) volt. Termett 1.566,583 mázsa.

Árpát e vármegye sokat termeszt, de kiváló minőségű sörárpa csak a vármegye felső részén, különösen Aszód vidékén terem. A vármegye alsó részén általában és a szíkes vegyületű jobb minőségű földeken is jó árpa terem ugyan, de itt az árpa lisztességéhez a sörfőzők szempontjából szó fér; bár vásárolnak sörgyártás czéljaira ilyent is. Sörárpának a Hanna-árpaféleségeket, egyéb czélra a különféle két-, négy- és hatsoros árpákat termesztik; az utóbbiakat inkább takarmányozási czélra. Ott, a hol sörárpára dolgoznak, az elővetemény rendszerint jól előkészített kapásnövény. Az alsó részen, Czegléd vidékén, az árpát leginkább őszi kalászos után vetik. Őszi árpát nem sokat vetnek. 1908-ban tavaszi árpából 69,542 hektárt (120,845 katasztrális hold), őszi árpából 1766 hektárt (3069 katasztrális hold) vetettek. Termés-eredmény 750,947 m. volt.

Kétszerest (búza és rozs keverve) csak kisebb mértékben, inkább házi szükségletre vetnek. 1908-ban 3642 hektárt (6328 katasztrális hold) vetettek. Termett 36,746 mázsa.

Zab a kötöttebb földeken ád jó termést. Elvetettek 37,508 hektárt (65,178 katasztrális hold). Termett 318,341 mázsa.

A *hüvelyeseket, általában a száraz főzelékféléket* kis mértékben termesztik és inkább pótlóvetésekre és házi szükségletre használják. *Köles* 1122 hektár (1949 k. hold). *Borsó* 507 hektár (881 k. hold). *Bab* 1051 hektár (1827 k. hold). *Lencse* 259 hektár (451 k. hold), összesen 2939 hektár (5108 k. hold) vettetett el. Borsó és lencse e vármegyében, a zsuzsok kártétele miatt, kereskedelmi czélra nem termeszthető. A zöld borsónak és zöld babnak azonban jó piacza van s így inkább zöld állapotban való értékesítése czéljából és háziszükségletre termesztik. Babot inkább a felső vidéken, a pomázi, biai, váczi és lent a kalocsai járásokban termesztenek.

A *tengeri* mívelése a tisza- és a dunamenti jobb agyagos földeken és a jobb minőségű homokon van nagyban elterjedve. Túlnyomóan a takarmányozásra alkalmas magyar tengerit vetik, mely különben igen sok helyen a búzának az előveteménye. Elvetett terület 106,916 hektár (185,790 katasztrális hold) tehát majdnem annyi, mint a búzáé. Termés-eredmény 1.332,781 m.

A *burgonyának* a homokvidék a hazája. Budapest székesfőváros és általában a fogyasztási középpontok szükséglete, a főzésre alkalmas, de nem egészen parázs sárgás burgonya lévén, egyéb háziszükségletre alkalmas burgonyák mellett, a fogyasztási piaczok közelében, ezt a fajtát nagyban termesztik. — A vármegye területén több gazdasági szeszgyár is működik; az ilyen gazdaságok természetesen a saját szükségletükre, a szeszgyártásra legjobban beváló fajtákat termesztik. Elvetettek 38,567 hektárt (67,018 katasztrális hold). Termett 1.605,948 m.

A szálas és gyök takarmányfélék termesztésére a vármegyének azon a részén, a hol az állattartás lendületet nyert, nagy súlyt helyez a gazdaközönség. Főbb takarmányfélék, a már említett zöld rozson kívül, — melyet jóformán minden gazdaságban használnak — a lóhere, luczerna, továbbá a bükköny és a borsóféleségek, a baltaczim és a mohar. Takarmány-tengerit (csalamádé) jóformán minden kisebb-nagyobb gazdaságban vetnek és tömeges termelés esetén a felmaradt részt vermelik és zsombolyozzák. A takarmány-kezelésre általában kellő gondot fordítanak. Takarmány-répa 16,357 (28,424 k. hold), takarmány-tengeri 7019 (12,198 k. hold), rozsos, zabos őszi és tavaszibükköny és borsó 17,829 (30,982 k. hold), lóhere 5508 (9572 k. hold), luczerna 7136 (12,401 k. hold), baltaczim 1468 (2551 k. hold), mohar 3201 hektáron (5562 k. hold) volt vetve, rendes átlagtermések mellett.

A *kereskedelmi növények* közül a repcze csak 325 (564 k. hold), czukorrépa már 2935 (5100 k. hold) és dohány 4353 hektáron (7565 k. hold) termesztetik.

A *czukorrépát* három czukorgyárba: az ácsiba, a hatvaniba és a selypibe szállítja a gazdaközönség. A hatvani gyár 1908-ban 120,000, 1909-ben 115,000, a selypi gyár 1908-ban 176,800, 1909-ben 208,400, az ácsi gyár 1908-ban 19,700, 1909-ben 30,700 m. Pest vármegyében termesztett répát vett át. Az összes átvett mennyiség tehát 1908-ban 316,500, 1909-ban 354,100 mázsára rúgott. Az utóbbi évek nem mindenütt adtak kielégítő termést. Az átvételi ár, az átvételhez kötött egyéb feltételekhez képest, a feladó-állomáson 190—225 f. között váltakozik mázsánként. Czukorrépát inkább a nagyobb gazdaságok vetnek, a kisgazdák kevesebbet, 2—300 holdon.

Dohányt 65 községben 389 termelő termeszt. Termett 1908-ban 5.121,051 k, melyért 2.078,390 korona 57 fillért fizetett az állam. Egy kataszteri holdon átlag 679 k termett, mely 40·56 korona átlagár mellett, katasztrális holdanként 275·46 korona bruttobevételt eredményezett. A dohány a budapesti, kiskunfélegyházi, szolnoki és jászberényi beváltóhivatalba szállítva adatik át. Túlnyomólag szegedi, debreczeni, tiszai és kevés kerti dohányfajtákat termesztenek, melyeknek csak előnyésző kis része szivar-levél, a zöme I. és II. osztályú.

Komlóval csak néhány holdon kísérleteznek egyes gazdák.

Kendert és lent jóformán csak háziszükségletre, 744 hektáron (1293 katasztrális hold) termesztenek. A kendernek nagyban való termesztésére és egy beváltótelepnek a felállítására a vármegye gazdasági egyesülete mozgalmat indított, de eddig eredménytelenül; pedig a Dunamentén ennek nagy jövője volna.

Az átlagtermések, a föld minősége és a gazdaság kezeléséhez képest, változók. Termés-átlagok megállapítására az összeírások nem mindig nyujtanak biztos támpontot. Összehasonlításképen közöljük itt hét czeglédi gazdának és a biai és tápiógyörgyei gazdaságnak 10 éves átlagtermését k. holdanként:

	Czegléd	Bia	Györgye.
Buza	10·79 m.	11·94 m.	10
Rozs	9·50 „	12·24 „	9
Árpa	11·56 „	12·06 „	10
Zab	— „	9·27 „	9
Tengeri	56 hl. csős.	12·38 „	—
Czukorrépa fej nélkül, fennsíki száraz talajon	— „	134·— „	130

A takarmányfélék átlagos termése jobb gazdaságokban a következő: uczerna 25—30, bükköny 20—25, baltaczim 10—15, lóhere 15—20, réti széna 15—20 m. (T.-Györgye). Ez az átlagtermés a jobb talaju és jobban kezelt gazdaságok átlagterméséül tekinthető. Kivételesen kövér földek nagyobb átlagot is dnak, viszont azonban a gyengébben kezelt gazdaságok és homokföldek átlaga nnél fokozatosan kevesebb.

Gyümölcs termesztés.

Vármegyénk a *gyümölcstermesztő* vármegyék között tekintélyes helyet oglal el. A gyümölcstermesztés a vármegye minden részében el van terjedve, a iszamenti és a középrészen elterülő szíkes vidékeket kivéve, melyeknek homokzigetein azonban, a szőlővel együtt, szintén találunk viruló gyümölcsösöket. vármegye gyümölcstermésének zömét azonban a hegyvidék, a dunamenti nkás, de különösen a homok-vidék adja.

Vármegyénk már a török pusztítás előtt, — mint Bél Mátyás 1737-ben negjelent műve írja — a nemes gyümölcsöt termesztő vidékek közé tartozott. török uralom alatt ez is pusztulásnak indult; de a felszabadulás után a hatóság lrendelte, hogy a ki valamely földet mívelés alá fog, bizonyos számú gyümölcsfát tartozik ületni. Viszont Fényes 1847-iki leírása szerint, gyümölcsben nincs ősége e vármegyének; volt ugyan a kecskeméti, nagykőrösi, czeglédi szőlősertekben, a szadai, csömöri, váczi, visegrádi szőlőhegyekben, valamint másutt temérdek gyümölcsfa, de ezek mind nagyon közönséges fajtából valók voltak. pócsmegyeriek, tótfalusiak, bogdányiak stb. nevezetes gyümölcskereskedést ztek Pesttel, de mégis főleg Ausztria tartotta Pestet gyümölcscsel, s különösen nemesebb fajt csaknem kizárólag ettől kellett megszerezni.

A gyümölcstermesztés fejlesztése körül úgylátszik Nagykőrös város volt z úttörő, mert a negyvenes évek elején tanítóképzőjét gazdasági tanszékkel gészítette ki. Ez az intézmény 1850-ben megszünt, de már 1856-ban egy 13 oldas városi műkertet telepítettek, mely kibővítve és fejlesztve ez idő szerint is nagykőrösi kertészeti egyesület kezelésében van.

Galgóczynak 1877-ben írt monografiája már a vármegye gyümölcsészetét — bár a budai oldalon a gyümölcstermesztés csökkent — fejlettnek mondja, habár az még nem volt annyira kifejlődve, mint a hogy azt a helyi körülmények engedték volna és a mint azt különösen a főváros közelsége igényelte.

Czegléd és Nagykőrös már akkor is sok gyümölcsöt termesztett és terjedelmes faiskolákat tartott fenn. A Kiskunságban Halasnak volt a legtöbb és legszebb gyümölcsöse. Nemcsak a városnak volt faiskolája és gyümölcsöse, okleveles kertész vezetése alatt, de a lakosság is előszeretettel mívelte azt. A jelesebb magántelepek voltak ekkor *Málnay* Ignácz dr. tahi gyümölcsészete és faiskolája, *Hajós* József dömsödi nagy terjedelmű és kitünő gyümölcsészete és *Lukácsi* Sándor rákospalotai faiskolája.

A vármegye gyümölcstermesztésének fejlődésére nagy befolyással volt az, hogy *Mayerffy* X. Ferencz a Kelenföld egy részének áldozatkész és a mult század 30-as éveinek a haladás iránt lelkesülő birtokosa, *Schams* Ferencz felkérésére 5 holdnyi területet engedett át a Sashegy aljában, a mostani katonai ruharaktár környékén, egy orsz. szőlőiskola czéljaira. Eme területen Schams sok fáradsággal összegyüjtötte nemcsak hazánk szőlő-fajtáit és megyénként csoportosította azokat, hanem a külföld nevezetesebb szőlőfajtáit is meghonosította. Schams végrendeletileg eme területet az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek hagyományozta, a melyet Légrády László igazgatására bizott, a ki nemcsak fenntartotta Schams örökét, hanem azt tovább is fejlesztette. A szabadságharcz letörése után *Entz* Ferencz dr. honvéd-főorvos Pesten a kerepesi sorompón kivül, a mostani keleti pályaudvar környékén, több barátja támogatásával haszonkertészetet alapított, a melyet 1853-ban kertészképzővé alakított át; ennek nemcsak számos rendes tanulója volt, hanem a kertészet tanulásának ürügye alatt Deák Ferencz, báró Eötvös József, Csengery Antal, Lónyay Menyhért és több más jelesünk rendes találkozó helyévé is vált. 1860-ban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület felhivására Entz Ferencz áttette kert-, szőlő- és pinczekezelőket képző tanintézetét a Sashegy aljába és átvette nemcsak Schams örökének igazgatását, hanem a Gellérthegy déli lejtőjén telepített 6 k. hold terjedelmü mintaszőlőt is, a melyben 63 kiváló borfajtát külön szakaszokban fajtisztán míveltek és az itt termelt bort külön szürve, szakszerüen kezelték. Ezenkivül bérelt területen nagy terjedelmü fa- és szőlőiskolát alapított, a melyből az ország e nemü szükségletének nagy részét fedezték. 1870-ben ugyancsak Entz Ferencz igazgatása alatt a kertészképző átalakult vinczellér-iskolává és mint ilyen, 1894-ig müködött Rudinai *Molnár* István igazgatása alatt, a Gellérthegy déli lejtőjén, magvát alkotván a gróf Bethlen András földmívelésügyi minisztersége és ugyancsak Rudinai Molnár István igazgatása alatt átszervezett mai kertészeti tanintézetnek.

A fejlődés azonban csak az utóbbi évtizedben erősbödött. Minthogy a gyümölcstermesztést elsősorban a háziszükséglet érdekében karolták fel és csak a feleslegest adták el, temérdek gyümölcsfajta terjedt el; de az egyes vidékeken termesztett anyagnak nincs egyöntetű jellege, a mi az értékesítést és a kivitelt hátráltatja. A változás azonban már is észlelhető, mert a fajták száma csökken s a vidék jól beváló fajtákkal kezd tömegtermelésre áttérni.

A legnagyobb lökést azonban az állam hathatós támogatása adta meg, a társadalmi tevékenység támogatása mellett. Ezen a téren az alapvető munkát gróf *Bethlen* András földmívelésügyi miniszter kezdeményezte, *Darányi* Ignácz dr. fejlesztette, és Rudinai *Molnár* István orsz. gyümölcsészeti miniszteri biztos irányította.

Az első feladat volt az oltásra alkalmas alanyok százezreinek nevelése, majd hatalmas faiskolák telepítése, honnan ezerszámra kerültek ki a csemeték. Mindez a gyümölcsfa elterjedésének és a termesztés irányításának hatalmas eszköze volt és az állami telepek ma már nem győznek eleget termelni.

E vármegyében minden mérsékelt égövi gyümölcsnem és ezeknek minden fajtája megterem, az egyes vidékek viszonyainak megfelelően. A hegyvidéken a csontárok vannak terjedőben. A budai szelíd lejtőjű hegyeken elsőrendű őszi-baraczk terem, a cseresznye, meggy és magvaváló szilva termesztése itt túlnyomó. A folyammenti részeken és a lazább kötöttségű jobb talajon, az alma és körte nyer teret, bár a magvaváló szilva e vidéken is — pl. Nagykáta vidékén

— igen el van terjedve, de különösen a nyári gyümölcsnek, a sárga baraczknak, cseresznyének és meggynek a hazája, a hol azt a kereskedők, nagyobb piaczokon összegyűjtve, vaggonszámra szállítják külföldre, így pl. a kecskeméti piaczról, mely a vármegye alsó részét uralja, az idényben naponként 70—80 vaggont szállítanak el.

Azok a gyümölcsnemek és fajták, melyeket nagyobb mértékben termelnek és melyeknek a termelése értékesítés szempontjából előnyös is, a következők :

Alma: Nyári kalvil, Danczigi bordás, Piros őszi kalvil, Csikos kalvil, Vajalma, Fahéjalma, Nyári parmén, Sándor czár, Tükör-alma, mely utóbbi késői nyári konyhai tartós alma, nagy kiviteli czikk és jól is terem ; Virginiai rózsaalma, Bauman renet, Blenheimi arany renet, Csillagos piros renet, Entz rozmarin, Eper-alma, Elszászi renet, Daru-alma (Darusóvári), Gaesdonki renet, Jonathán, Kanadai renet, London peppin, Muskotály renet, Nagy kaszeli renet, Nemes masánszky, Orleansi renet, Parker peppin, Ribbston peppin, Sárga bellefleur, Sikulai, Sárga stettini, Nemes sóvári, Nemes szercsika, Pirospogácsa, Téli arany pármén, Téli fehér kalvil, Törökbálint. *Körte:* Árpával érő, Clapp kedvencze, Erdei vajkörte, Guyot Gyula, Juliusi esperes, Kálmán-körte, Nyári bergamotte, Római hájkörte, Vilmos, Angulemei herczegnő, Bosc Kobak (Sándor czár), Clairgeau, Császár, Diel vajkörtéje, yodoigne diadala, Kongresszus emléke, Liegel vajkörte, Hardy vajoncz, Isambert, Mária Lujza, Napoleon vajkörte, Őszi bergamotte, Pisztráng, Őszi Vilmos, Ármin-körte (St. Germain), Alenconi füge-körte, Egri körte, Esperen bergamotte, Hardenpont téli vajkörte (Ferdinánd), Malinesi Josefina, Nemes Colmár, Nemes Crassan, Téli és társulati esperes, Téli Kálmán, Téli Vilmos. *Szilva:* Ringlók és hosszú szilvák. Áttetsző ringló, Ageni szilva, Coe aranycsepp, Espern aranyszilva, Muskotály, Späth Anna, Wallesi herczeg, Beszterczei és Beszterczei muskotály. Kevéssé becses szilvák : Boldog-Asszony, Magyar-török szilva. — *Cseresnye:* Badacsonyi óriás, Glocker óriása, Mezeli ropogós vagy Csudacseresnye. Kóburgi korai szív, Fekete szív, Hédelfingeni óriás, Nagy herczegnő, Májusi korai. — *Meggy* édes : Királyi amarella, savanyú : Füredi fekete spanyol, Kőrösi vagy pándi üvegmeggy. — *Kajszi:* Magyar legjobb, Magyar nagy korai. — *Őszi baraczk* minden fajtája el van terjedve.

E főbb gyümölcsök mellett még nagyban termesztik a *diót* és *birsalmát* is. Említést érdemel a *köszméte* (egres) és *kerti szamócza* termelése is, mely a pilisi (szentendrei) hegyes vidéken nagy mérvben termesztetvén, élénk kereskedelmi czikk.

A gyümölcs e vármegyének nagy jövedelmi forrása és értékesítése nemcsak Budapest ellátására irányul, de nagy a kivitelünk is. A tizenkét és fél millió korona értéket képviselő gyümölcskivitelben (1908) a vármegye tekintélyes összeggel vesz részt. A fejlődésnek azonban még igen tág tere van, mert friss gyümölcsből hazánk még közel nyolcz millió korona értékűt importál. A gyümölcstermékek előállításában is még hátra vagyunk ; aszalva, feldolgozva aránylag kevés gyümölcsöt értékesítünk s így igen nagy az a gyümölcs-mennyiség, különösen a hulló gyümölcsben, mely nyáron és őszszel kárba vész. Ezzel szemben a gyümölcs-szeszfőzés terén már eredményekre mutathatunk ; szilvapálinka nagyobb mennyiségben készül, de igen keresett a baraczk, meggy- és cseresznyeszesz is, melyet nagyobb termések idején nagy mértékben főznek.

Gyümölcsészetünk fejlesztése körül az állami tevékenységen kívül, a törvényhatósági, társadalmi tevékenység is közreműködött. Az állam vármegyénk területén, a kecskeméti telepen kívül, még Budaörsön (Erzsébet-telep 64 kat. hold), Váczon és Gödöllőn is hatalmas csemetenevelő telepeket tart fenn, de vármegyénk gyümölcsészetére kihatással van a budapesti gellérthegyi kertészeti tanitézet telepe is, *Angyal* Dezső jeles szakférfiú vezetése alatt. A vármegye a faiskolákról, nemkülönben a hernyók és kártékony rovarok irtásáról szabályrendeletet alkotott. Városaink közül Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, tekintélyes faiskolát tartanak fenn. Faiskola jóformán majdnem minden községünkben van, s ezeknek egy része, mint pl. az abonyi, ráczkevei, gödöllői, dusnoki, sükösdi, kalocsai, dunapataji, solti, dunavecsei, apostagi, szalkszentmártoni, dömsödi, monori és a nagykátai eredményes múltra tekinthet vissza. E faiskolák a tanuló ifjúságnak a gyümölcsészetben való oktatását szolgálják.

A vármegye gazdasági egyesülete is tevékeny részt vesz a gyümölcstermesztés feljesztésében. 1888-ban Nagykőrösön, 1889-ben Budapesten, 1891-ben Váczon egy-egy nagyobbszabású vármegyei kiállítás keretében mutatta be a vármegye gyümölcsészetét ; ugyanezt tette az 1896. évi millenáris kiállításon és az 1899-ben Szegeden tartott országos kiállításon; helyi jellegű kiállításokat pedig több helyen rendezett. 1893-ban az állam támogatásával kezelésbe vette Kiskunhalas város faiskoláját, melyet 30 holdra fejlesztett, honnan az egyesület tagjai és a vármegyei lakosok sok ezer nemes gyümölcsfát szereztek be. 1896-ban azonban a vármegye alsó részén dúló jégesővel párosult óriási orkán, — mely a vármegye alsó részének gyümölcsöseiben és szőlőskertjeiben óriási károkat okozott, — ezt a telepet tönkre tette ; mintegy 60.000 nemes csemete és 1000 anyafa pusztult el. Darányi miniszter és a vármegye támogatásával azonban ezt a telepet ismét helyreállították, de 1908-ban 14 évi kezelés után, a város kezelésébe bocsájtották vissza. A fenti kiállításokat az egyesület keretében fennálló gyümölcsészeti és borászati szakosztály rendezte, mely népies előadások útján is közreműködik gyümölcsészetünk fejlesztésében, a miben különben a jelesebb magántelepek is közrehatottak. Ezek közül kiválóbbak az *uralkodó család* ráczkevei, *Darányi* Ignácz dr. tassi, *Hajós* József dömsödi, *Jálics* Géza szőlősgyáli gyümölcsészete, *Unghváry* László és József nagy kiterjedésű czeglédi faiskolái, Pálóczi *Horváth* István örkényi faiskolája és terjedelmes gyümölcstelepe. — *Kirschner* András Kalocsán, *Petz* Ármin Kerepesen, *Hein* János Dunavarsányban, *Magyar* György Csobánkán szintén jobb faiskolákat tartanak fenn.

A vármegye gyümölcstermesztésének azonban nagyobb akadálya a szélsőségekre hajló éghajlat. Nagy károkat okoz a gyakori kései fagy és a homokos vidékeken a nyári aszály. A rovarkárokkal való örökös küzdelem is bénítólag hat, de az is tény, hogy a termesztők védekezése is gyenge. Nagy veszedelme alföldi gyümölcseinknek — egyéb kártékony rovarok között — az almamoly ; de még nagyobb baj ennél a vértetű, mely ellen a védekezés fölötte nehéz. A hegyvidékek gyümölcsöseinek állandó veszedelme az erdők vándorhernyója és a cserebogár, melyek egész vidék gyümölcsfáinak a lombját letarolják.

Az útaknak gyümölcsfákkal való fásítása első ízben valószínűleg Püspökhatvanban történt, hol az országút a váczi püspökség galambosi pusztáján cseresznyefákkal volt kiültetve. A pomázi (pilisi felső) járásban a nyolczvanas évek végén a pomáz-csobánkai kb. 6 km. utat ültették ki cseresznyefákkal. Az állami útaknak gyümölcsfákkal való befásítását, a törvényhatósági útak befásítása is követi, mely czélra 1899-től kezdődőleg, eleintén a vármegyei gazdasági egyesület halasi telepéről, később már termelőktől is szállítottak gyümölcsfákat, melyek ugyan gyakori rongálásnak vannak kitéve, de pótlásukról gondoskodva van. Ez idő szerint gyümölcsfákkal ki van ültetve 82 km. állami, és mintegy 80 km. törvényhatósági és viczinális útvonal.

Haszon- és díszkertészet.

A vármegye *konyhakerti*, helyesebben *zöldség-termesztése* azokon a vidékeken, melyek a főváros élelmezését látják el, fejlettnek mondható ; a távolabbi vidékeken azonban — a hol a zöldségtermesztés a népélelmezés szempontjából is fontossággal bírna, — kezdetleges. Összes termesztésünk és kereskedelmünk — az uborka és fejes saláta kivételével — jóformán csak Budapest és vidékének ellátására irányul, a mi azt eredményezte, hogy igen sok vidék, mely maga is megtermeszthetné a szükséges anyagot, zöldségszükségletét Budapestről szerzi.

Népünkben a konyhakertészetre való hajlam megvan, hisz Budapest vidékén és a jobb közlekedési helyeken ezt a gazdasági ágat is felkarolja ; de a legtöbb helyen csak mellékfoglalkozás s így a kellő szakértelem és az értékesítéshez szükséges tudás és kitartás nem fejlődhetett ki mindenütt, a mi azután azt eredményezi, hogy nemcsak Budapesten és vidékén, de egyéb fogyasztó középpontok közelében is, bolgár kertészek ütnek tanyát, a kik alkalmas földekért 80—200 K haszonbért fizetnek, sokat keresnek, de keresetüket külföldre viszik.

A konyhakertészetnek is van múltja vármegyénkben. A csepelszigeti helységek sok kerti veteményt és zöldséget hordtak Budapestre. Dunaharaszti, Taksony híres nagyfejű káposztával, Dunapataj, Ordas, Géderlak, Aszód fokhagymával és vereshagymával kereskedtek. A hetvenes években az alsó Dunamente sok zöldséget, káposztát, hagymát, répát, paprikát termesztett. Nagykőrös uborka-termesztéséről volt híres már akkor is. A csepelszigeti és a felsődunamenti, továbbá a Budapest közelében fekvő és a galgamenti községek akkor is jó kertivetemény-mívelők voltak. Őrszentmiklós és Püspökszilágy majorannát, Kóka és Rákoscsaba jó tormát, Páty pedig jó vöröshagymát termelt. A bolgár kertészek is el voltak már terjedve Budapest vidékén és a Duna mindkét partján, de ezek már nemcsak itt, hanem a Rákos mentén, Gödöllő vidékén, továbbá le egészen Czeglédig is, sőt szigetesen az Alföldön is, ott, a hol az öntözéshez alkalmas víz van, találhatók. Tőlük népünk sokat tanulhatna, de inkább a külterjesebb zöldségtermesztést, mint a bolgárkertészkedést karolja fel. Nagyobb igyekezetet fejtenek ki a konyhakertészeti termények előállításában Dunakeszi, Rákospalota, Sződ, Fót, Mogyoród, Veresegyháza, Váczhartyán vidéke, a hol a paradicsomot, uborkát és egyéb zöldségfélét nagyban termesztik.

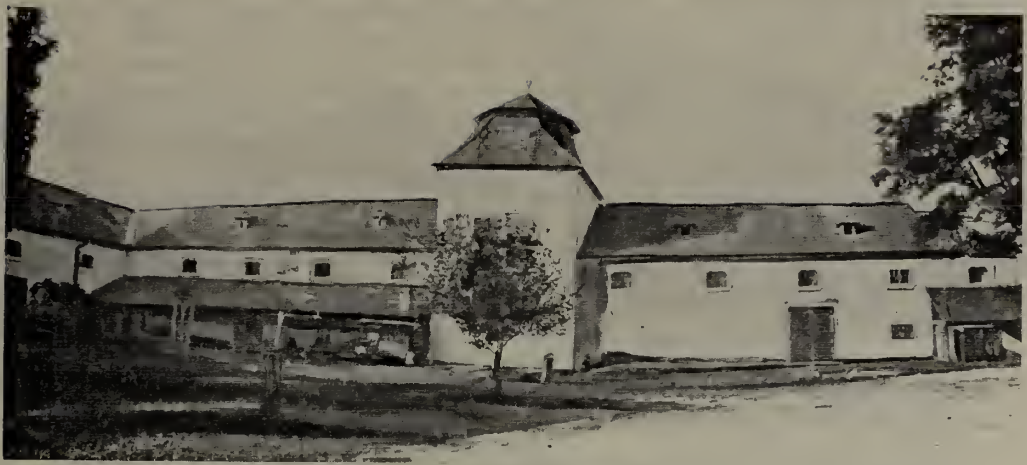

2.

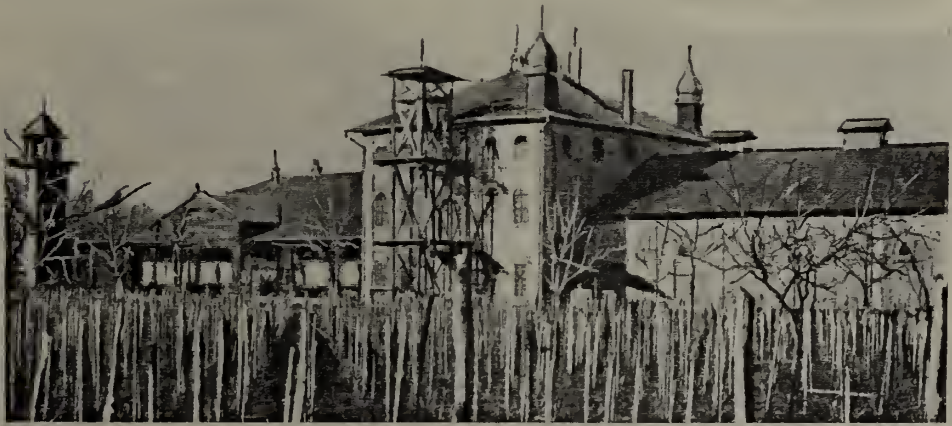

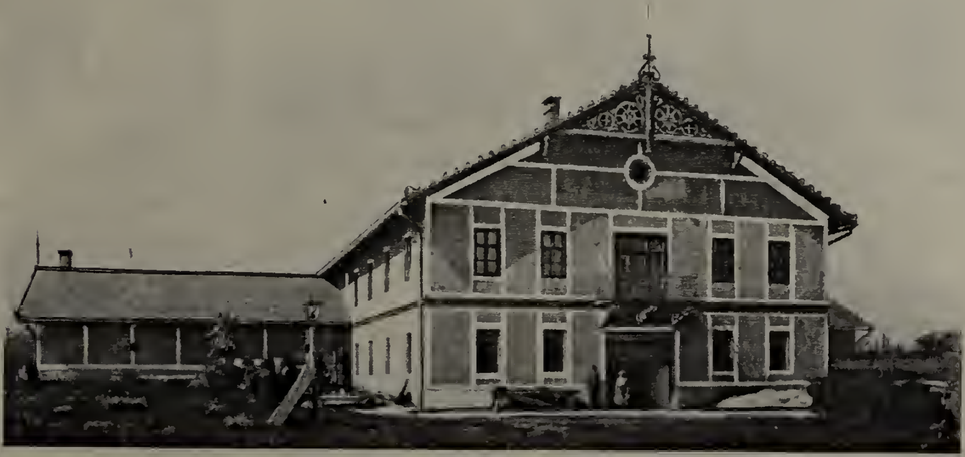

1. Grassalkovich-féle borház a gödöllői koronauradalomban. — 2. A Hungária szőlőtelep Nagykátán. — 3. A turai uradalom teréztelepi borháza.

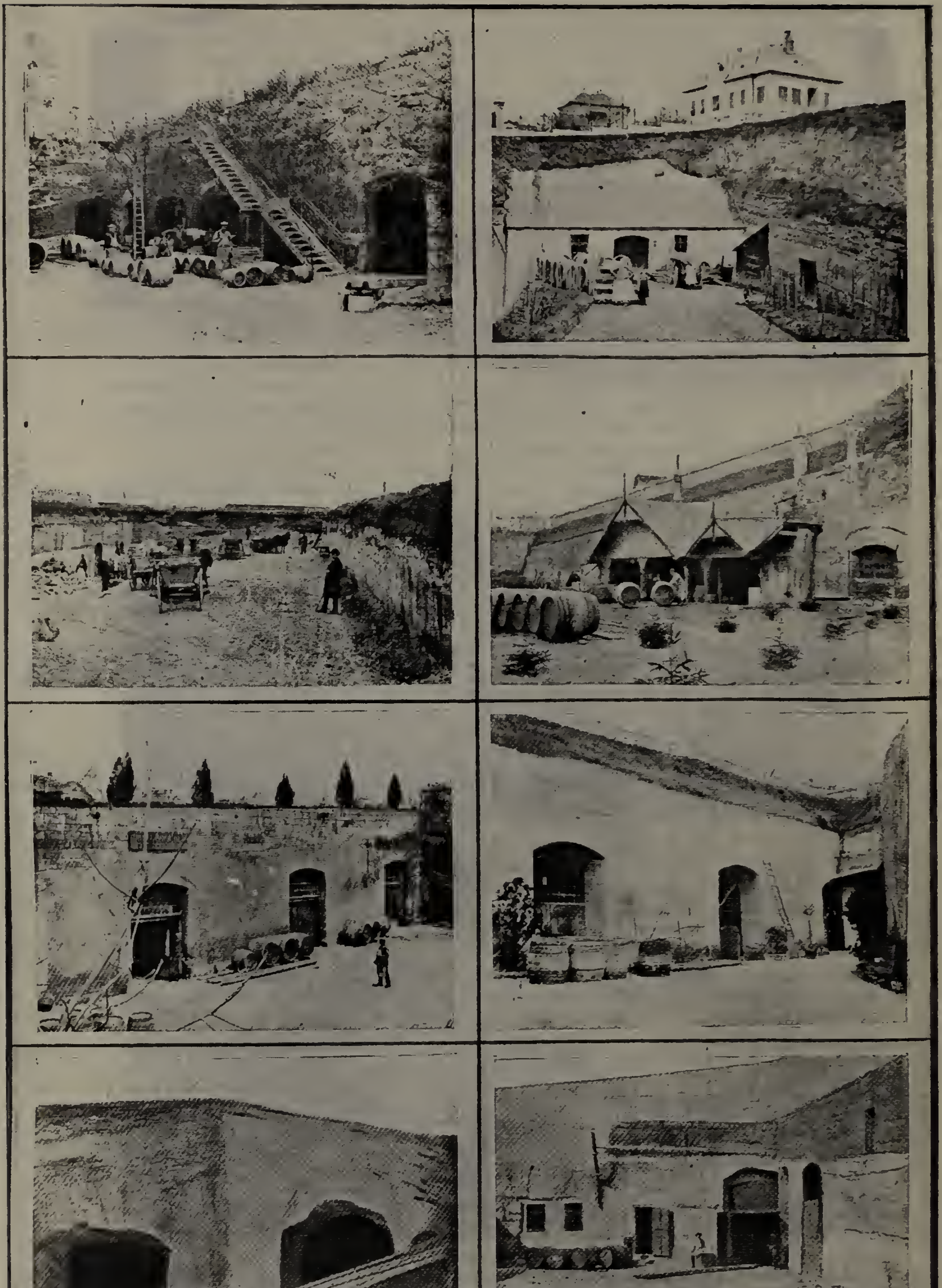

Budafoki pinczék.

A vármegye alsó részén fekvő községek : Géderlak, Uszód, Foktő, Bátya szintén sok zöldséget termesztenek és sárgadinnyét is, melyet hajón szállítanak Budapestre és máshova. A konyhakerti és fűszernövények közül különösen sok paprikát termeszt ez a vidék, úgy hogy a szántóföldnek egy része is ezzel van beültetve. A paprikát hüvelyesen, vagy e czélra szolgáló gőz- és Dunamalmokban megőrölve értékesítik. Bátyán is van ilyen gőzmalom.

Káposztát — a fent említett vidékeken kívül — nagyban termesztenek a gazdák a Galga mentén, Tura vidékén, Vecsésen, Üllőn, Czeglédberczelen és Kiskunfélegyháza vidékén. Élénk kereskedést űznek vele.

Nagykőrösön igen sok téli fejes-salátát és uborkát termesztenek. Kora tavaszszal a salátát naponként vaggon-számra (10—20 vaggon), nyáron, nyárutóján pedig az uborkát vonatszámra szállítják innen. Június 20-tól, július 31-ig, naponként 20—25 vaggon uborkát szállítanak el. A nagykőrösi uborka-vásárnak nagy a híre. Termés idején a piaczon kazalszámra halmozzák fel az uborkát. Sajnos, hogy ez uborkának jó része Ausztriából feldolgozva kerül ismét vissza hozzánk. Feldolgozására az utóbbi időben a nagykőrösi gazdák szövetkezve, feldolgozó telepet állítottak fel, mely azonban az itt termett anyagnak még csak igen kis részét dolgozza fel.

A dinnyetermesztéssel is nagy mértékben foglalkoznak gazdáink. Kisebbnagyobb gazdaságok vetélkednek a jelesebb görög- és sárgadinnyék előállításában, úgy hogy nyárban és nyárutóján a budapesti piaczot jóformán elhalmozzák, de kivitel is van. Különösen a Dány és a Kóka-vidékiek tünnek ki e téren.

Spárga-termesztéssel inkább a nagyobb gazdasági kertészetek foglalkoznak és a behozatalt e téren jóformán kiszorították.

Hajtatással kisebb mértékben a budai kertészeti tanintézet foglalkozik, egy belga társaság pedig „Magyar-Belga kertgazdaság" czimmel 1905-ben Váczon, a város által adott területen, nagy költséggel hajtató-házakat épített, a hol különféle gyümölcsöt, szőlőt, őszibaraczkot és zöldségfélét, salátát, uborkát és sok kerti szamóczát termeszt és a belföldi s külföldi piaczokon értékesíti. A kerti szamócza termesztése különben is elterjedt. Leányfalu különösen sokat hoz piaczra. Szentendre vidéke pedig sok málnát. Ujabban egyes nagyobb gazdaságok is felkarolták a konyhakertészetet, a korai előállításra helyezvén a fősúlyt.

A díszkertészetet leginkább a nagyobb urasági birtokok karolják fel; így a *gödöllői kir. kastély* kertészete, a *váczi püspökség* váczi, gróf *Vigyázó* abonyi és rátóti, gróf *Károlyi* László fóti, *Györgyey* Illés tápiógyörgyei, báró *Prónay* Dezső és Gábor acsai, gróf *Keglevich* Gábor egreskátai és abonyi, gróf *Dessewffy* Emil újszászi, báró *Orczy* Andor újszászi, báró *Harkányi* Frigyes abonyi, gróf *Teleki* Tibor gyömrői, gróf *Szápáry* István alberti, a kalocsai *érsekség* kalocsai, báró *Schossberger* Viktor turai, *Beniczky* Ádám zsámboki, özv. *Beretvás* Endréné tóalmási, *Beniczky* Gáborné czinkotai, *Jálics* Géza gyáli, gróf *Serényi* János dukai, *Gyömrőy Aurél* gyömrői, báró *Podmaniczky* Géza kartali, báró *Nyáry* Gyula pilisi, báró *Podmaniczky* Levente fenyőharaszti parkja és díszkertje és több kisebb díszkert nyujtanak e téren szép példát.

Díszfa-neveléssel és virágkertészettel különösen a főváros körzetében foglalkozik sikerrel több kertészet ; a *Bernolák*-féle soroksári kereskedelmi kertészet pedig a gyöngyvirág-hajtatást és termelést karolta fel és versenyre kel Budapesten a behozatallal. Érdekes jelenségként említjük fel, hogy Csobánkán és vidékén a lakosság nagyban termeszti és szállítja Budapestre a szebbnélszebb, nemesebb rózsákat. A kisgazdák udvara tele van ültetve a legnemesebb rózsatövekkel, úgy hogy az egész község olyan, mint egy rózsakert ; sőt már a szántóföldeken is hold számra nevelik a rózsát, a mi most már a szomszéd községekben is terjed. A rózsatenyésztés meghonosítója itt *Vukai*, csobánkai jegyző volt.

Konyhakerti és virágmagvak nagyban való termesztésével báró *Harkányi* Frigyes abonyi gazdasága foglalkozik.

Említést érdemel még az is, hogy Leányfalúról és vidékéről nagy mennyiségű liliomot szállítanak Budapestre, hol az utczákat jóformán elárasztják.

Állattenyésztés.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye állattenyésztése a közelmultban szintén nagy átalakuláson ment át. Míg Budapest székesfővárosnak és az egyes vidéki nagyobb középpontoknak élelmezési szükséglete és kivitelünk nem öltött oly arányokat, mint ma, állattenyésztésünk is a mindenkori mezőgazdasági és értékesítési viszonyokhoz képest alakult ki. A vármegye felső vidékén az értékesítési viszonyok kedvezőbb fejlődése következtében azonban, fokozatosan teret nyer az intenzívebb gazdálkodási rendszer. A halmos fennsíkokon elterülő legelők eke alá kerülnek és a juhtenyésztéssel szemben tért nyer a nyugati fajta szarvasmarha tenyésztése és termékeinek — a tejnek, a húsnak — az értékesítése.

A múlt század második felében az Alföld téres legelőin és dús kaszálóin még mindig a ménes, a magyar gulya, a juhászat és különösen a Sárköz (Kalocsa) vidékén a falkás sertéstartás a hasznot hozó termelési ág. A közlekedési vonalak kifejlődése, a termelési iránynak a viszonyoktól követelt megváltozása azonban, itt is eke alá vonja a téres legelőket és a szénát termő gyepeket, réteket.

Az állattenyésztés itt is más irányt vesz ; a szilaj gulyák a cserényekből istállókba kerülnek és a juhnyájak a zsíros gyapjút termő mezőkről, kizárólag a szíkes gyepre, tarlóra szorulnak ; számuk apad.

A rétek, gyepek feltörése következtében előállott szénahiányt tömegesebb mesterséges takarmányfélékkel kell pótolni. A takarmány értékesebbé válik. A kihasznált föld trágyázást kíván. Az átalakulás itt is fokozatosan megindult a belterjesebb gazdálkodásra.

Érdekes képét látjuk ennek az átalakulásnak és a tenyésztési irány megváltozásának, a fejlődésnek és hanyatlásnak a következő táblázatban :

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye állat-állománya.

	1884*)	1895	1904	1908	1909
	években darab				
Magyar fajta szarvasmarha	185432	154171	103100	90244	80943
Nyugati (tarka és borzderes szarvasmarha)	31820	71202	110882	151990	138968
Bivaly	427	522	775	1024	946
Ló	108496	106007	101137	104963	102507
Szamár és öszvér	2062	1132	665	670	660
Sertés	289056	304168	243798	236804	202202
Juh	451899	212655	171299	176677	143959
Kecske	970	2515	1923	2888	3269

Az 1904, 1905. és 1908—9. évben uralkodó aszályos időjárásnak tudható be, hogy a szarvasmarha- és juh-állomány 1908-ról 1909-re nagyot esett. Tekintettel arra, hogy nagy átlagban a szarvasmarha-állomány 40%-a, a lóállomány 20%-a növendékállat-számba megy — és ha 2 drb növendék, 10 drb kisebb más állat, egy számos-állatnak tekintetik, úgy az 1908. évi állatlétszám számos-állatra átszámítva, 331.195-re rúg. Ha ezt a 1,789.749 kat. hold termő területhez viszonyítjuk, 5·40 kat. hold esik egy számos-állatra.

Szarvasmarha.

E vármegye mezőgazdaságának a múltban is és jelenleg is a szarvasmarhatenyésztés a leghasznosabb ága. A múlt század első felében, midőn az Alföld téres mezőin és vizenyős legelőin a szilaj gulyák tanyáztak, a szarvasmarhatenyésztés — az akkori viszonyokhoz képest — épen úgy fel volt karolva, mint — a tenyész- és hasznosítási irány megváltozásával — ma is. Igaz, hogy a múlt század első felében a juhtenyésztés a szarvasmarha-tenyésztést némileg visszaszorította, de a vármegye szarvasmarha-tenyésztése elég virágzó volt.

A múlt század első felében általában magyar fajta szarvasmarhát tenyésztettek és tartottak, mert kitünő igás anyagot nevelt és a dús mezőkön hízott állat messze vidéken keresett volt. A XVIII. században betelepített svábok azonban nyugati marhát hozván magukkal, a vármegye felső részén — hol a tej már régebben is könnyen értékesíthető volt — ez is lassan tért nyert ; a múlt század elején pedig már svájczi és hollandi tenyésztésről is történik említés.

Fényes Eleknek 1847. évi leírása szerint, a vármegye közép és déli tágas pusztáit gyönyörű gulyák lepik el. Az ökrök és tehenek a közönséges, nagyszarvú, hófehérségű magyar fajtából valók. A Kiskunság is nagyban tenyésztette a szarvasmarhát. Fényes szerint az idevaló tágas homok- és szíkes-pusztákon ezrenként legeltek a legszebb fajú magyar ökrök és tehenek. Voltak gazdák, a kik tavaszszal 2—300 darab ökröt a közelfekvő helyek vásáraiban összeszedtek, azokat a nyári legelőkön meghízlalták és vagy helyben, vagy a híres fehérvári vásáron, jó nyereséggel eladták. Jobb állattenyésztő községnek jelzi : Budafokot, Rákospalotát, Abonyt, Kalocsát, Kiskunmajsát. Marhavásárairól neveetes volt : Nagykáta és Kiskunfélegyháza. Soroksár már akkor is sok borjút zállított Pestre, tehát itt már akkor is lefejő tehenészetet űztek.

---

*) Az 1884. évi összeirásban Kecskemét th. város állatállománya is bent foglaltatik.

Galgóczy az ő monografiájában, 1877-ben már azt jelzi, hogy Budapest Vácz körül több község a tehenészetre fordít dicséretes figyelmet és a magyar jta mellett, a svájczi, hollandi és ezekkel kevert fajták szaporodnak, s némely özség, különösen a pilisi járásban (pomázi, biai) már csak svájczi bikát tart. örökbálint és Budajenő községek hollandi fajtát tenyésztettek ; más községeknek magyar mellett svájczi és hollandi bikája is volt. A lefejő tehenészet már akkor elterjedt. Az akkori nagyobb tehenészetek voltak : *Zsivora* György rákosi, *séry* Lajos szentlőrinczi, *Latinovics* Albin dukai, *Karsai* Albert és Vilmos boldogi henészete, az utóbbi helyen svájczi és hollandi fajtákkal. 1870-ben svájczi hén 7047, borjú 4460 volt mindössze.

A magyar fajta tenyésztése azonban még akkor túlnyomó volt ; 48748 rab tehenet és 52100 drb borjút írtak össze. Legjobb nevelő-hely volt a solti rás (dunavecsei, kalocsai, kiskőrösi). A Kiskunság is sok szarvasmarhát tar- tt, de a fiatal marhákat 1—2 éves korban vásárolta is. A magyar marha még léggé megvan jeles fajjellegében", bár a tenyésztés több helyen elhanyagolt.

Jelesebb és ősrégi gulyaként említi fel Galgóczy a kalocsai érsekség hild- li gulyáját (Hajós), mely a gróf Csáky-féle körmösdi-fajból származik és 126 yatehén után nevel. Ez a gulya még ma is megvan. Köztudomás szerint azon- n, sőt még a múlt század vége felé is, a következő gazdaságok tartottak jobb gyar gulyákat : A gödöllői *korona-uradalom* Gödöllőn, *Karsai* Albert és Vilmos ldogon, báró *Schossberger* Zsigmond Turán, báró *Orczy* örökösei Újszászon, *auer* Béla Hartán, Bojáron, *Zseny* István Kiskunhalason, gróf *Teleki* József una-Tetétlenen, a *Halász*-család Alsódabason.

A szarvasmarha-tenyésztés iránya azonban az utóbbi két évtized alatt en megváltozott. A juhtenyésztés hanyatlása, a közlekedési viszonyok fejlő- se, Budapest és egyéb fogyasztási középpontok kialakulása és kivitelünk lődése hatott erre közre. A magyar fajta szarvasmarha a gyors fejlődésű és bb irányban hasznosítható nyugati fajtával szemben tért veszít.

A vármegye felső részén a tej- és hústermelésre alkalmasabb és gyorsabban lődő nyugati fajták tenyésztését tették a viszonyok indokolttá. A kis- és nagy- tokosok egyaránt fokozatosan erre tértek át.

A székesfőváros közelében lévő nagyobb tejgazdaságok a köztenyésztésre gállapított fajtán kívül ugyan egyéb nyugati fajtákat (borzderes, pinczgaui, ály) is tenyésztenek, de a köztenyésztésben, mint legjobban bevált és több nyban is jól hasznosító fajtát, a „simmenthali jellegű pirostarka fajtát" karol- k fel. A felső járásokban ez a jelleg a köztenyésztésben kezd is kialakulni. czélirányos tenyésztés kialakulásának azonban igen nagy hátránya, hogy dapest vidékén a nagyobb gazdaságok zöme és a kisgazdák tekintélyes része ejő tehenészetet űz. A jó fejős, fiatal, borjas teheneket magas áron vásárolják ze és azt lefejve, meghízlalva értékesítik ; a borjú pedig vágóhídra kerül. a hasznothozó üzem a legjobb tenyészanyagot vonja ki a tenyésztésből ez a Budapest közvetetlen körzetében lévő községek tenyésztésén meg is szik, tulajdonképeni tenyésztést csak Budapesttől távolabb találunk.

A vármegye alsó részén köztenyésztésben még túlnyomólag a magyar ta van meg ; de itt is tért veszít. A fejlődő közlekedési viszonyok, a birtokok arabolása és ezzel kapcsolatosan a legelő-területek csökkenése, az istállózásra lják a kisgazdát, és ennek következménye, hogy a kisebb tagos-birtokokon, elő hiányában, vetett takarmány mellett, a simmenthali jellegű pirostarka ta marha tenyésztésére térnek át. Az oly távoleső községek azonban, a hol isgazdák birtoka több dűlőbe esik és alkalmas közlegelő van, még mindig nagyar fajta tenyésztése űzhető sikerrel, mert itt a tej nehezebben értékesít- ő, az igás-ökörnek, tinónak pedig nagy az ára. A magyar fajta tenyészté- en, — ha számban tért veszít is, — minőség tekintetében határozott fejlődés lelhető. Dunapataj, Kalocsa, Hajós, Császártöltés és Akasztó, sőt fentebb t, Szabadszállás vidékén a kisgazdák kezén is még igen jó anyag van. A vál- ó viszonyok azonban azt eredményezték, hogy egyes vidékeken, a hol a yészirány kezd átalakulni, fajjelleg tekintetében az anyag vegyes.

Ez idő szerint, a köztenyésztésben, *tisztán simmenthali* jellegű piros- ka fajta szarvasmarhát a következő járásokban és városokban tenyésztenek: a nagykátai, abonyi, monori, alsódabasi, ráczkevei, pomázi, biai, váczi, gödöllői járásokban, Szentendre és Vácz r. t. városokban. *Kizárólag magyar* fajtát pedig a kiskőrösi járás és Kiskunhalas tenyészt. *Túlnyomólag simmenthali* pirostarkát a dunavecsei járás, Czegléd és Nagykőrös; *túlnyomólag magyar* fajtát a kiskunfélegyházai, kunszentmiklósi, kalocsai járás és Kiskunfélegyháza tenyészt. Jelesebb *magyar fajta gulyát* tartanak fenn ez idő szerint a kalocsai *érseki uradalom* Hajóson, *Wolfinger* Alajos a kalocsai érsekségi hartai bérleten. Kisebb gulyája még több gazdaságnak van.

Simmenthali jellegű pirostarka marhát tartanak és tenyésztenek ugyan számosan, de jobb tenyészanyag előállítására és értékesítésére kevés gazdaság helyez súlyt, mert a tejtermelést tekintik főczélnak. *Blaskovich* Ernő tápiószentmártoni, *Darányi* Béla pusztaanyácsai, gróf *Dessewffy* Emil újszászi, *Floch-Reyhersberg* Alfréd gödi, *Györgyey* Illés tápiógyörgyei, gróf *Keglevich* Gábor egreskátai, a *korona-uradalom* gödöllői, m. kir. javító intézet aszódi, *Jálics* Géza gyáli, *Reusz* Henrik tápiósápi, *Segesváry* Ödön domonyi, *Tahy* István galgagyörki gazdasága és a kalocsai érseki uradalom tenyésztéssel is foglalkozik.

A mi az apaállatoknak az anyaállatokhoz való arányát illeti, ez a vármegye túlnyomó részében a helyi viszonyoknak megfelelőelg kielégítőnek mondható. Igen nagy nehézséggel jár azonban a szükséges apaállatoknak a köztenyésztésben kellő számban való biztosítása a vármegyének azon a részén, a hol tanyás-gazdaságok vannak. A mérföldekre terjedő határokon nagy számban elszórt törpe-, kis- és középbirtokok a községi középpontoktól oly távol esnek, hogy kellő számu apaállatokról gondoskodni alig lehet és e tanyák nagy részén az apaállat-szükségletet egyes birtokosok tenyészállataival látják el. A tenyésztés fejlesztésével azonban ez a helyzet is javulni fog.

A vármegye felső és a főváros közelébe eső vidékein, valamint azokon a vidékeken, melyeket a vasuti közlekedés a fővárossal közvetetlen összeköttetésbe hoz, a tejtermelés a szarvasmarha-tenyésztésnek főbb jövedelmi forrása. A főváros körzetében óriási — sok helyen több 100 darabból álló — tehenészetek vannak, melyek tejtermékeiket Budapesten a központi tejcsarnok-szövetkezet és kereskedők útján értékesítik. A kisebb gazdaságok tejtermékeit egy, vagy több községből, kisebb-nagyobb kereskedők szedik össze és értékesítik Budapesten, de a kistermelők egy része önmaga is házal vele a fővárosban. A hol pedig a friss tejet a kisgazdák nem értékesíthetik, ott feldolgozott állapotban, tejföl, vaj és turóként kerül forgalomba.

Maga a központi tejcsarnok az utólsó üzletévben körülbelül 9,000.000 liter Pestmegyében termelt tejet értékesített, mi egy tehénre 2000 liter termelést véve fel, mintegy 4500 tehén fejésének az eredménye.

A tej értékesítése a nagy gazdaságokban, melyek jól kezelt tejet nagy mennyiségben szállítanak, aránylag kedvező, mert 17—18 fillért érnek el literenként. A kisgazdák azonban már olcsóbban értékesítik a tejet, mert kisebb mennyiségben a kiskereskedők, távolság szerint, csak 12, 13 fillért fizetnek literenként. A házaló termelők, a költséget nem számítva, magasabb árat érnek el.

Bár a tejtermelés igen haszonhajtó és takarmány-értékesítés és trágyatermelés szempontjából is fontos, mégis oly vidékeken, a hol a tej a helyi piaczon nagyobb mértékben nem értékesíthető, a gazdák a tejtermelésre súlyt nem helyeznek, holott annak tejszín, vaj, sajt alakjában való értékesítése haszonnal járna. E miatt a kisebb helyeken a helyi piacz szükségletére sincs jó anyag.

A vármegye gazdasági egyesülete több éven át népies előadásokon hívta fel a gazdák figyelmét a tejszövetkezetekre és ez úton a tejtermelés fokozására és értékesítésére, de eddig kevés sikerrel. Előrelátható volt különben, hogy e felhívásnak a főváros közelében nem lesz eredménye, mert itt a gazdák egy része házalva értékesíti a tejet; a községekben termelt tejmennyiséget pedig kiskereskedők vásárolják össze, a kik majdnem minden községben kisebbszerű tejgyűjtő-helyiséget tartanak fenn. A vármegye más részén azonban a mozgalom a tejnek szövetkezeti úton való értékesítésére, lassan bár, de mégis megindult.

Az első község, mely tejszövetkezetet alakított, 1899-ben Harta volt és pedig magyar fajta tehenekkel. Ezt követte 1902-ben Szeremle és Nagykáta, 1903-ban Dömsöd, Tass és Szentmártonkáta, 1908-ban Czegléd, 1909-ben Püspökhatvan. 1908 végén tehát hét tejszövetkezet működött 848 taggal és 1246 izletrészszel. Termeltek 951.918 liter tejet, 9150 kg. vajat, melyért 107.040 oronát vettek be. Ezenkívül Harta és Szeremle a szabadkai központba tejszínt s szállított. Ez az intézmény természetesen még erős fejlődésben van. Czegléden l. 1908-ban csak 267 tehén tejét szállították a szövetkezetbe, holott Czegléd atárában mintegy 3500 tehén van.

A következő táblázat nyujt érdekes képet a vármegye szarvasmarha-llományáról, mely minőségre való fejlesztés és rendszeres takarmányozás ellett népünknek a mainál sokkal nagyobb jövedelmet biztosíthatna.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szarvasmarha-állománya fajtánként feltüntetve:

(Egyéb = bika, ökör, tinó, üsző, borju.)	1908	1909
Magyar fajta tehen	26001	23597
egyéb	64243	57346
Pirostarka tehén	63550	61793
egyéb	59260	49466
Borzderes tehén	3851	3983
egyéb	2619	2467
Másfajta tarka tehén	11215	11225
egyéb	11556	10034
Bivaly-tehén	63	38
egyéb	961	908
Összesen	243319	220857
Magyar tehén	26001	23597
Pirostarka tehén	63550	61793
Borzderes tehén	3851	3983
Másfajta tarka tehén	11215	11225
Bivaly	63	38
Összes tehén-létszám:	104680	100636

Az 1908-ban összeírt szarvasmarha-állomány a vármegye nagyságához, ermő-területéhez és népességének számához arányítva, egy □km.-re 20·05 drb. zarvasmarha és 8·6 darab tehén esik. Az egész területből egy darab szarvasmarhára 8·65 kat. hold, egy tehénre 20·10 kat. hold esik. A termő területből gy darab szarvasmarhára 7·19 kat. hold, egy tehénre 16·71 kat. hold esik. Ezer élekre esik a szarvasmarha-létszámból 295·2, a tehén-állományból 127 darab.

A lélekszámmal való összehasonlítás csak a mezőgazdasági termelés szemontjából fontos, mert a tehenektől nyert tej jó részét Budapest és környéke eszi fel. Fontos azonban, ha a szarvasmarha-állományt a népesség szaporolásával állítjuk arányba. Budapest és a vármegye népessége 1890—1900-ig 24.538 + 139.898 = 364.436 lélekkel szaporodott. Az 1900. évi állatösszeírás zerint a vármegye népességéből 1000 lélekre 330 darab szarvasmarha esett, z 1908. évi állatösszeírás szerint — bár az 1900. évi népszámlálás adataival történt az összeírás — 1000 lélekre már csak 295·2 darab jut, tehát a tehénállomány aránya is csökkent.

Budapest és vidéke szaporodó népességének tejszükségletét elsősorban e vármegye mezőgazdaságának kellene ellátni. A vármegye állattenyésztése azonban nem fejlődvén a népesség számának szaporodásával egyenlő arányban, világos, hogy Budapest és vidékének tej- és tejtermékbeli szükségletét távolabbi vidékről kell beszerezni és be is szerzi.

Állattenyésztésünk fejlesztése terén, népünk vagyonosodása és mezőgazdasági kulturánk fejlesztése érdekében, még nagyon sok a tennivaló. A vármegye állattenyésztésének előmozdításában az állam és a törvényhatóság, valamint a vármegye gazdasági egyesülete tevékenyen közrehat. Az 1883-ban megalakult vármegyei állattenyésztést előmozdító egyesület, mely 1886-ban vármegyei gazdasági egyesületté alakult át, szabályrendeletei keretében megállapította az egyes vidékek tenyésztési irányát. Köztenyésztésre a simmenthali jellegű pirostarkát és a magyar fajtát fogadta el. Megállapította az apaállatoknak az anyaállatokhoz való arányát. A járásonként szervezett egyesületi bizottságok a községek apaállományát évről-évre megvizsgálják és közreműködnek, hogy a tenyésztésre nem alkalmas apaállatok fokozatosan megfelelőkkel cseréltessének ki. A földmivelésügyi miniszter hozzájárulásával az egyesület állattenyésztési alapot alkotott és a hozzáforduló községek részére jó minőségű, fajjellegű apaállatokat, sőt kivételesen teheneket is szerzett be s árengedmény mellett, részletfizetésre osztotta azt ki. E czélból több éven át Mácsán, a központi tejcsarnok bérletén bikatelepet tartott fenn, hol állandóan 15—30 tenyészbika volt. Az 1894 : XII. t.-cz. életbeléptetése után e téren már eredményesebb működés volt kifejthető. Az apaállat-kiosztásokat 1898-tól már a m. kir. állattenyésztési felügyelőség az egyesülettel egyetértőleg teljesítette ; így lassan bár, de fokozatos fejlődés indult meg e téren.

A társadalmi tevékenységet az állam és törvényhatóság szintén hathatósan támogatja. Az állam évenként tekintélyes összeget, az utóbbi időben már 2000—2500 koronát folyósít szarvasmarha-tenyésztési jutalomdíjakra. A törvényhatóság az ebadóból évente mintegy 5000 koronával segélyezi az állattenyésztés előmozdítására irányuló törekvést. Ebből 700 koronát évenként a községi apaállatgondozók jutalmazására, 1500 koronát jutalomdíjakra, a többit pedig községek apaállatbeszerzési segélyére és egyéb tenyésztési czélokra fordítják.

Az egyesület az évenként rendezni szokott állatdíjazásokon kívül, az 1899. évi szegedi és az 1909. évi budapesti országos kiállításokon szép gyűjteményben mutatta be a vármegye népies tenyésztését. Telepített Budakeszin, 60 holdas bekerített területen egy csikó- és borju-kertet is, hol évenként a csikókon kívül, 30—40 darab üszőt helyeztek el. Ez a telep azonban, néhány évi eredményes fennállás után, az ottani gazdakör feloszlásakor megszünt.

A következő táblázat tünteti fel az egyesület és az állam által a községeknek és a birtokossági testületeknek kiosztott bikák létszámát.

Egyesületi kiosztás:

1890 előtt és 1894-ig 207 darab tehenet és 18 darab bikát is szerzett be az egyesület egyes gazdaságok részére.

	Magyar bika	Simm. jellegü pirostarka bika
1890-ig bezárólag	17	16
1891—1894-ig bezárólag	7	85
1895-ben	—	15
1896-ban	—	31
1897-ben	17	58
1898-ban	13	39
1899-ben (részben az állattenyésztési felügyelőséggel együtt beszerezve)	6	50
Összesen :	60	294

Állami kiosztás:

1890-ben	14	59
1901-ben	30	108
1902-ben	17	111
1903-ban	15	76
1904-ben	16	93
1905-ben	17	120
1906-ban	26	58
1907-ben	20	93
1908-ban	28	82
1909-ben	21	66
Összesen :	204	866

Lótenyésztés. E vármegye lakosai régtől fogva mindig előszeretettel foglalkoztak a lótenyésztéssel, de reá is voltak erre utalva. Az 1778. évi összeírás szerint a pilisi és solti járások álhattak a lótenyésztés terén első helyen, mert ez az összeírás e járások nagyobb fajta lovairól tesz említést. Fényes Elek 1847. évi leírása szerint a csepelszigeti németek és még inkább a ráczok lovai állottak jó hírben, de a rákospalotai, fóti, versegi, tóalmási, zagyvarékasi, és más magyar községek lakosainak is igen jó lovai voltak, mert a Pest—Debreczen között való élénk fuvarozást is ők bonyolították le. Abonyt is jó lótartó vidéknek jelzi. Hartának nagycsontu lovairól tesz említést. Számos kisebb ménesről is megemlékszik. Mindez azt mutatja, hogy e vármegye lótenyésztése már a múlt század elején is fejlett volt.

Galgóczy Károly 1877-ben közrebocsájtott monografiájában a *Beniczky-Lipcsey* család tázlári, *Blaskovich* László tápiószentmártoni, *Beniczky* Ödönné czinkotai, *Blaskovich* Ernő tápiószentmártoni, *Györgyey* Adolf tápiógyörgyei, *Halász* Béla gyóni, a *Halász-Konkoly* család gyóni, hg. *Kóburg* vacsi, *Kégl* István pakonyi, gróf *Károlyi* István fóti, *Karsai* testvérek boldogi, báró *Lipthay*

Béla sarlósári, báró *Orczy örök.* ujszászi, báró *Podmaniczky* János peszéradacsi, báró *Prónay* Elek tóalmási, báró *Prónay* Dezső acsai, a *Lipcsey* család tázlári, *Schossberger* Zsigmond turai, a *telki* apátság, a gróf *Teleki* család révbéri méneseiről emlékszik meg, Nagykőrös r. t. város, Zsámbék, Rákospalota, Páty, Tök, Törökbálint, Szigetszentmiklós, Tápiószentmárton, Telki, Budajenő, Uszód és Tóalmás községek népies tenyésztését pedig elismeréssel említi fel.

A lótenyésztés fejlesztésének megalapozása a lótenyésztésnek állami kezelés utján való ellátásával történt és a magán, de különösen a népies tenyésztésnek ez vetette meg az alapját. Ez utóbbi azonban e vármegye területének nagysága és talajviszonyok változó volta miatt, egyöntetű jelleget nem nyerhet. Az alföldi homokos rónákon a könnyebb, arabs jellegű lovak tenyésztése válik be. A duna- és tiszamenti kötöttebb földeken inkább a csontosabb angol félvér tenyésztése indokolt, míg a vármegye felső és pedig a pilisi hegyvidéki részén, a nehezebb, igavonásra is alkalmas, (Nónius, Furiosó) de nem hidegvérű anyag tenyésztése válik be. És tényleg ez a tenyésztési irány terjedt el.

Minthogy a változó vidékek tenyésztése között határvonalat vonni nem lehet, népies lótenyésztésünk egyöntetűség és minőség tekintetében a szomszédos Heves, Csongrád, Bács és Komárom vármegyék fejlett népies tenyésztését még nem érhette el, de viszont vannak vidékek, melyeknek népies tenyészanyaga e vármegyék népies tenyésztésével szemben már nincsenek hátrányban. Igy Czegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas r. t. városoknak a monori, abonyi, solti, kalocsai, kiskőrösi (alsórész) járások több községének — különösen katonai szolgálatra — kiváló jó anyaga van.

Báró *Podmaniczky* Gyula összeírása szerint e vármegyében a következő birtokosok tulajdonában vannak számbavehető ménesek: *Beniczky* Ádám Zsámbok,*) *Beretvás* Endre örök. Tóalmás, *Blaskovich* Ernő Tápiószentmárton, *Geréby* Imre örök. Adacs, *Glancz* Sándor Monor, *Gosztonyi* Tibor Váczhartyán,*) *Gróf* Adolf Fülöpszállás, *Györgyey* Illés Tápiógyörgye, *Hajós* József Dömsöd, báró *Harkányi* Frigyes Abony, *Hauer* Béla Harta, *kalocsai érsekség* Hajós, gróf *Károlyi* Sándor örök. Főt, Kakucsi *Liebner* József Kakucs, gróf *Nemes* Vincze örök. Solt, báró *Podmaniczky* Géza Kartal, gróf *Ráday* Gedeon Iklad, *Sefcsik* István Jászkarajenő, *Strassburger* Antal Páhi-Tabdi, gróf *Szapáry* István Alberti, *Szappanos* Elek Tázlár, *Szász-Kóburg-Gótai* Fülöp herczeg Pusztavacs, gróf *Teleki* Gyula Solt-Révbér, gróf *Teleki* József Dunatetétlen. E méneseknek egy része a telivér-tenyésztés terén is kiválik.

Meg kell itt emlékezni a Blaskovich Ernő tápiószentmártoni ménesében nevelt Kincsem nevű (Cambuscan-Waternymph) minden idők legjobb kanczájáról, mely Európa minden nevezetes pályáján 54 versenyben futott és győzött; 384.815 korona pénzdíjat s ezenkívül számos tiszteletdíjat nyert.

E méneseknek kihatásuk van a népies tenyésztésre is, mely ez idő szerint katonai szolgálatra alkalmas lovak nevelésére, könnyebb hintós és gazdasági szükségletek ellátására irányul. — A hidegvérű anyagot igen kis mértékben, egyes nagyobb gazdaságok szükségletére tenyésztik.

A vármegye lóállománya — mint jeleztük — minőség tekintetében fejlődött, de a létszám nem emelkedett. Ennek oka abban keresendő, hogy a legelőfelosztások, birtokmegoszlások és parczellázások következtében a lónevelés a téres legelőkről az udvarokra, kifutókra szorul; a vármegye felső részén pedig, hol a tejtermelés a fő, a szarvasmarha-tartás a lótenyésztés rovására terjed.

A vármegye lóállománya a múltban és ez idő szerint a következő: 1884-ben 108496, — 1895-ben 106007, — 1904-ben 101137, — 1908-ban 104963 és 1909-ben 102507 drb.

A tenyészkancza-állományt statisztikailag megállapítani nem lehet, mert a kanczáknak nagy számát nem használják tenyésztésre. Némi támpontot azonban mégis nyújt az 1895. évi összeírás, mely szerint a négy éven felüli kanczák száma 43541 darab, az 1 éven alóli csikók száma pedig 7656 volt; ebből tehát az következtethető, hogy a kanczáknak legfeljebb negyedrészét használták tenyésztésre.

A tenyészmének túlnyomó részét a nagykőrösi magy. kir. ménteleposztály bocsátja a tenyésztő közönség rendelkezésére, a községekben elhelyezett fedeztetési állomások útján. Igen tekintélyes azonban a száma a tenyész-igazolványt nyert és községi tulajdonban levő magán-méneknek is, melyeket tenyésztésre másoknak is átengednek. — Bár a hatóság szigorúan ellenőrzi, hogy tenyész-igazolványt nem nyert méneket köztenyésztésre ne használjanak és az ilyeneknek a tulajdonosait érzékenyen bünteti, az ellenőrzés, az Alföldön kifejlődött tanyarendszer mellett, igen meg van nehezítve. E tekintetben azonban a helyzet évről-évre javul s a zugmének száma csökken.

---

*) Időközben megszüntek.

A nagykőrösi méntelepnek a teleposztálya látja el ez idő szerint a vármegye ménszükségletét. Ezt a teleposztályt 1868-ban szervezték és a várostól átengedett és átalakított kaszárnya-épületben helyezték el. Ezelőtt a vármegyei fedeztetési állomásokra kiosztott mének a nagykőrösi, dorozsmai és bajai méntelep-osztályokon voltak szétosztva; *Beniczky* Ádám lótenyészbizottmányi elnök indítványára azonban, a törvényhatóság 1903-ban kieszközölte, hogy a vármegyében szükséges összes méneket csak Nagykőrösön helyezzék el. Ez idő szerint mintegy 150 (144) darab mén áll ott a pestmegyei tenyésztők rendelkezésére, melyek 1910-ben 50 fedeztetési állomáson vannak elhelyezve.

A fedeztetési állomásokat 1873-ban állították fel. 1873-ban még csak 18 fedeztetési állomás volt, 1874-ben már 25, a fedező mének száma pedig 80 volt; 1877-ben 28 állomás keletkezett 83 ménnel. Ez idő óta a következő táblázat tünteti fel a fedeztetési állomások terjedését és a tenyésztési eredményt:

1892	évben	46	állomás	107	ménnel
1893	„	46	„	121	„
1894	„	48	„	126	„
1895	„	48	„	123	„
1896	„	51	„	127	„
1897	„	53	„	136	„
1898	„	53	„	149	„
1899	„	52	„	149	„
1900	„	53	„	156	„
1901	évben	52	állomás	152	ménnel
1902	„	55	„	164	„
1903	„	52	„	150	„
1904	„	52	„	147	„
1905	„	52	„	146	„
1906	„	50	„	144	„
1907	„	50	„	148	„
1908	„	49	„	149	„
1909	„	49	„	148	„

Tenyésztési eredmény 1908-ban 6880 kancza után, 4241 csikó volt.

A tenyész-igazolványokkal ellátott magán-mének száma 1904-ben 29, 1905-ben 31, 1906-ban 23, 1907-ben 25, 1908-ban 29, 1909-ben 26, 1910-ben 30.

A törvényhatóság már 1872-ben megalakította a lótenyészbizottmányt, mely 1886. évtől egyúttal a vármegye gazdasági egyesületének lótenyésztési szakosztályaként is működik; ennek tagjaiból alakul ki, de elnökeit mindenkor a törvényhatósági bizottsági közgyűlés választja. A lótenyészbizottmány feladata a fedeztetési állomások javaslatba hozatala, az állami mének megválasztása, a fedeztetési állomásoknak helyi bizottsági tagjai által való felügyelete, a magántulajdonban levő méneknek járási bizottságai útján évről-évre való megvizsgálása, mely alkalommal a köztenyésztésre alkalmas ménekre fedeztetési igazolványt állít ki. Általában feladata: a vármegye lótenyésztésének fejlesztése érdekében a törvényhatóságnak és a minisztériumnak javaslatot tenni, a hatósági rendelkezések végrehajtását ellenőrizni, a jutalomdíj-kiosztásokat, kiállításokat rendezni s a katonai lóvásárokon a tenyésztők érdekeit képviselni.

Az utóbbi években a lótenyészbizottmány évenként mintegy 1500 korona állami és 300 korona egyesületi díjat osztott ki, a 3—4 helyen tartani szokott lótenyésztési jutalomdíjosztások alkalmával, a kis-tenyésztők között. Gazdakörök útján pedig 300 koronát juttat ugyane czélra, hogy azokat a lótenyésztés érdekében való közreműködésre serkentse.

Az 1885. évi budapesti, az 1888. évi nagykőrösi, az 1899. évi szegedi országos kiállításokon, a törvényhatóság támogatása mellett, gyűjteményes kiállítást rendezett, a vármegye népies tenyésztésének bemutatása czéljából. Az 1890-ben Bécsben tartott nagyszabású gazdasági kiállításon a kistenyésztőktől vásárolt, 24 darab jól belovagolt és behajtott lovat állított ki, hogy a vármegye kisgazdáitól nevelt anyag használhatóságát beigazolja. Ez a kiállítás ott általános feltünést keltett, az első díjak egyikét (Ehrendiplom) nyerte el és a lovak nagyrészét külföldre vásárolták meg. Hasonlóképen történt az 1896-ban megtartott millenáris kiállításon is, mely alkalommal 30 lovat állítottak ki. Ezeket a nagyobbszabású kiállításokat 1890-ben *Beniczky* Gábor, 1896-ban gróf *Teleki* József lótenyészbizottmányi elnökök rendezték.

A bizottmány Kalocsán több ízben nagyobbszabású lóvásárt rendezett. Népies lóversenyeket is több helyen rendezett, így Kalocsán több ízben és Nagykőrösön. Tervbe vette továbbá egy állandó versenypálya alakítását is. Czeglélen 1899, 1900, 1901, 1903, 1904, 1907. években, az úrlovasok szövetkezetének özreműködésével, az állam és a vármegye támogatásával, rendes versenyeket artottak és egy-egy versenyen mintegy 6000 K. versenydíjat fizettek ki a nyereseknek. Az ilyen versenyeket népies versenyek követték.

Sertés.

E vármegye sertéstenyésztését a múlt század elején Fényes Elek 1847. évi eírásában, igen virágzónak mondja ; e szerint ,,a sertéstartásban is főgazdasága ekszik Pest vármegyének, kivált Kalocsa tájékán, hol ezt a nagy kiterjedésű yökeres, bozótos, posványos helyek s a kukoriczatermesztés hatalmasan előnozdítják ; lehet mondani, hogy az elhíresedett bajai sertésvásárt főképen e idék virágzó sertéstenyésztése tartja fenn. Megkülönböztető jele a kalocsai serésnek a nyulánk test s a hosszú fül.“ Kalocsa után Nagykőrös tartott legtöbb ertést. A Kiskunság is sok sertést tenyésztett. Az értékesítés a pesti és egyéb iaczok ellátása útján történt s így e téren, különösen a szalona és zsíradék értéesítésében élénk kereskedelem fejlett ki.

A sertés-fajta, a fentiek szerint, bizonyára a mangalicza volt. Úgy látszott, ogy a sertéstenyésztés, mely a múlt század elején virágzó volt, visszaesett ; nert Galgóczy 1877-ben írott monografiájában jelzi, hogy az a 139.913 darab ertés, mely összeíratott, a népesség háziszükségletére is alig elég és a kereskelelmi nagyhízlalásra aránylag igen kevés anyagot ad.

A sertéstenyésztés túlnyomólag, mint ma is, a földmívelő nép kezén volt, ár Galgóczy megemlékszik egyes birtokosokról is, kik a faj-egyformaságra és iegyenlítettségre gondot fordítanak. A népies tenyésztés azonban még alacsony okon áll, úgy hogy csak némileg is kiegyenlített egyforma községi sertésnyájat átni ritkaság. Egyik okául ennek azt veti, hogy a községi kanok mellett, a pászorok vegyes fejletlen kanokat is tartanak. A mi a fajtát illeti, előbb a rövidorrú, pró, hegyes fülű kis mangalicza volt elterjedtebb, melyet a konya fülü, szőke agy mangalicza váltott föl. A népies tenyésztésben tényleg állandóan és még ma a mangalicza a túlnyomó és köztenyésztésre csakis ez a fajta van megállapítva. jabban azonban a hússertéssel Polland China-Yorkshir és Berkshirrel való eresztezésnek is nyomát látjuk, mert a sertésvész pusztítása közben, különféle ocza-anyagot szedett össze a nép. 1884-ben azonban már 289.056 darab sertést rtak össze, tehát épen kétszer annyit, mint a mennyit Galgóczy említ. Ebből 81.394 a kisgazdák tulajdonában volt.

A sertéstartás ez idő óta fejlődött ; de megakasztotta fejlődésében az óriási árokat okozó sertésvész, mely e vármegyében 1895-ben lépett fel, néhány év latt óriási pusztításokat okozott és még ma is gátolja sertéstenyésztésünk fejleszését. A létszám a régibb összeírásokhoz képest apadt: 1895-ben 304.168 darab, 904-ben 243.798, 1905-ben 218.025, 1906-ban 216.731, 1907-ben 231.601, 1908-an 236.804 és 1909-ben 202.202 darab sertést írtak össze.

A sertéstenyésztés irányítására a törvényhatóság annyiban hat közre, ogy a köztenyésztésre használható fajtát szabályrendeletileg megállapította; rre a kondorszőrű fehér mangaliczát — mely népies tenyésztésre legalkalmasabbak bizonyult, — jelölvén meg. A vármegye gazdasági egyesülete, járási izottságai útján, évről-évre a tenyészkanokat is megvizsgáltatja s a nem alkalnasakat a tenyésztésből kizárja, míg az állam jófajta tenyészkanoknak mérsékelt ron való kiosztásával támogatja a községeket. A községi apaállat-gondozókat, a izsgálat alkalmával kiosztott jutalomdíjakkal serkenti a gazdasági egyesület.

Ezt a tevékenységet azonban éveken át megbénította a sertésvész, mert megörtént, hogy a kipusztultak helyébe beszerzett új kanok rövid idő alatt szintén lpusztultak. A vész az utóbbi időben szelídebb lefolyást nyert és hathatós állatgészségügyi ellenőrzés következtében némileg lokalizáltatik.

A köztenyésztésben megállapított fajtán kívül, egyes nagyobb tenyésztők ngol sertés-fajtákkal is kísérleteznek és több helyen eredményesen.

A sertéshízlalás a vármegye területén igen el van terjedve. Sokan Kőányán hizlalják fel az összevásárolt vagy tenyésztett anyagot. Nagyban hízalnak Kiskunhalason, Kiskunfélegyházán, Nagykőrösön, Váczon, Monoron, e különösen Czegléden. Kisebb-nagyobb mérvű értékesítésre való hízlalás öbb községben történik és a vészen átment sertésért magas árt fizetnek.

Ez idő szerint jelesebb tenyésztést űznek: a kalocsai *érseki* és *káptalani* uradaom, *Darányi* Béla Pusztaanyácsa, *Dinnyés* Lajos Alsódabas, *Forster* Kálmán Bugyi, *osztonyi* Miklós Kisnémedi, *Gulner* Gyula örök. Abony, *Györgyey* Illés Tápiógyörgye, *Halász* Gyula Káva, *Katona* Lajos, Ferencz és Gyula Boldogkáta, *Kóczán* László Maglód, L. *Kovách* Gáspár Káva, báró *Podmaniczky* Géza Kartal, gróf *Ráday* Gedeon Iklad, gróf *Serényi* János Duka, gróf *Teleki* József Solt, *Windisch* József Keczel.

Juh. A juhtenyésztés terén a múlt század utólsó harmadában vármegyénkben is megindult a hanyatlás, melynek nagysága azonban vármegyénkben, hol annyi kizárólag juhlegelőnek alkalmas terület van, szembeötlő és okát nemcsak az országos hanyatlást előidéző okokban, de egyébben is keresnünk kell.

A juh nálunk főképen gyapjával hasznosít. A juh-húst, érthetetlen okokból, nálunk nem fogyasztják kellő mennyiségben. A bárány- és hizlalt ürü-húsnak van kelete, de a közép- és gyengébb minőségű juh-húsnak csak inkább a vidéki piaczokon.

Egyes gazdaságok a hanyatlás következtében tenyészirányt is változtattak ; a kisebb testű finom-gyapjas merinó helyett, tiszta és félvérben, a durvagyapjas, nagytestű s jobb húsú angol és franczia fajták, sőt a tejelő-fajták tenyésztésére, szóval több irányú hasznosításra tértek át ; ha itt-ott eredményeket is értek el, de ez nem mondható általánosnak.

A múlt század elején e vármegyében is nagy figyelmet fordítottak a juhtenyésztésre. A juhok nagy része már nemesített gyapjas-fajta ; hosszú szőrű magyar juh már ekkor is csak a déli rész pusztáin volt található. A terjedelmes pusztás határu községekben a köztenyésztésben is kiterjedt juhászat volt.

Galgóczy már 1877-ben jelzi a hanyatlást. A tenyésztés főczélja még mindig a gyapju, kevésbé a hústermelés ; a turó- és sajt-készítés is csökkent. 1870-ben még 897.337 darab juhot írtak össze. Finom gyapjas juhtenyészeteket, herczeg *Kóburg* vacsi, a gróf *Károlyiak* több birtokán, gróf *Sándor* biai, a gödöllői *koronabirtokon* és kalocsai *érseki* birtokon, több közép-birtokos birtokán tartottak. A hosszúszőrű magyar juhot ebben az időben a Csepelszigeten, a dunamenti lapályos helyeken és a kiskunsági vizenyősebb pusztákon tenyésztették.

1884-ben még 451.899 juhot és birkát írtak össze. 1895-ben már csak 212.655 darabot. Ez a szám 1908-ban 176.677, 1909-ben 143.959 darabra csökkent.

Legtöbb juh van a dunavecsei 20.159 (1884-ben 45.037) és kunszentmiklósi 20.117 darab (1884-ben 52.084) járásokban, hol téres, szíkes legelők vannak. A pomázi járásban, hol 1884-ben 5590 darabot írtak össze, 1909-ben a Szentendrén összeírttal együtt, már csak 609 darabot találtak. A r. t. városok közül Kiskunhalason van a legtöbb, de itt is csak 8792 darab.

Nagyobb juhászatokat ez idő szerint a következő gazdaságokban tartanak fenn : *Darányi* Béla pusztaanyácsai, Halomi *Deutsch* Sándor vecsési, az *egri káptalan* zsigeri és kömpöczi, *Forster* Kálmán bugyi, *Györgyey* Illés tápiógyörgyei, *Hajós* József dr. dömsődi (magyar fésüs alapon Improved Kent és Rambouillet keresztezésből kitenyésztve), a kalocsai *érsek* és *káptalan* birtokain, herczeg *Coburg* vacsi, a korona uradalom gödöllői, *Metternich-Sándor* Paulina herczegnő biai, báró *Prónay* acsai, gróf *Teleki* Tibor gyömrői, *Windisch* János keczeli, *Wodiáner* János maglódi gazdaságaiban.

Baromfi. A baromfi-tenyésztés vármegyénknek egyik legtöbb hasznot hajtó gazdasági ága, melynek azért van különös fontossága, mert a baromfitenyésztés jóformán a kisbirtokosság kezén van s így ennek jövedelmezősége népünk vagyonosodásának igen nagy tényezője.

E vármegye területi és talajviszonyai a baromfitenyésztésre és tartásra rendkívül alkalmasak. A tyúkfélének és pulykának a homok a hazája. A víziszárnyasok tenyésztésére pedig a lapályos, kopolyás, eres vidékek alkalmasak kiválóan. A baromfi és baromfi-termékek nemcsak a budapesti és a vidéki nagyobb középpontokon találnak jó piaczot, de baromfiból és baromfi-termékekből a külföldre is nagy a vármegye kivitele.

A múlt század elején a baromfitenyésztés egyéb gazdasági ágak mellett, szerény helyet foglalt el. Pest vármegye alsó részét Fényes 1847-ben mint baromfitenyésztő vidéket említi meg. Galgóczy 1877-ben már a baromfi-tenyésztés fejlődéséről tesz ugyan tanúságot, de jelzi azt is, hogy a vármegye termelése a főváros roppant szükségletét nem tudja kielégíteni. „A tenyésztett fajtákat illetőleg, mindenféle baromfinál még mindig a régi magyar-fajta a túlnyomó. Ludak és kacsák körül még semmi keresztezés sem észlelhető. Tyúkoknál azonban már a Cochinnal és egyéb fajtákkal kereszteznek.“

Ez az állapot az utóbbi évtizedek alatt kedvezően megváltozott. Baromfitenyésztésünk óriási lendületet vett. Az állam nagy áldozatot hoz országszerte a baromfitenyésztés fejlesztése érdekében és a társadalmi tevékenységgel karöltve fejleszti és irányítja ezt a gazdasági ágat, mely kezdetlegességéből kibontakozva, egyikévé válik legkeresettebb kiviteli czikkünknek.

A vármegye termelését és a kivitelben való részesedését kiszámítani alig lehet, de tény, hogy 77,850.440 K. értéket képviselő kivitelünkben és nagyobb belföldi piaczok ellátásában nagy arányban vesz részt.

Az 1884. év szeptember hóban történt összeírás e vármegyében 2,296.849 baromfit talált, melyből tenyészanyag 737.779. Az 1895. évi összeírás november hó végén összesen 1,678.966 darabról tesz említést. Ha azonban azt vesszük, hogy az összeírás november hó végén történt, a mikor már jóformán csak a tenyészanyag van meg, feltehetjük, hogy az összeírt anyag 60%-a tenyészanyag, a fejlődés tehát nyilvánvaló. Ez idő óta a fejlődés feltétlenül megállapítható.

A baromfitenyésztés fejlődése három irányban: a szám szerint való szaporítás, a nagyobb testre való nevelés és a tojás-termelés terén észlelhető.

Az utóbbi két évtized alatt a társadalmi tevékenység — az állam hathatós támogatása mellett — országszerte s így e vármegyében is sokat tett a tenyésztés fejlesztése és irányítása érdekében. A gazdaságilag jól bevált fajták tenyésztésének a felkarolása volt az irányadó. A tyúkféléknél a nagyobb testre való nevelés érdekében első ízben a Plymouth Rochs és Langshannal tettek kísérleteket. Egyes birtokosok igen nagy mérvben több száz-számra nevelték ezeket a fajtákat, a mi keresztezésben kihatott a népies tenyésztésre is. 1890-ben azonban az orpington és ennek különösen sárgaszínűfélesége kezd elterjedni és minthogy az állami kiosztás jóformán erre a fajtára szoritkozik, ez a fajta mind a magán-, mind a népies tenyésztésben, tiszta vérben tenyésztve és keresztezés útján igen elterjedt, úgy hogy ennek nyoma már majdnem minden községben feltalálható. Az Orpington mellett több vidéken eredetiségében a magyar sárga és magyar fehér, vagy ezeknek a parlagi- és egyéb tyúkfélékkel való keresztezését tartják fenn. Az előbbi, különösen a Halas vidékén fekvő pusztákon, az utóbbi Solt vidékén, a Dunamentén van elterjedve.

A magyar fajta ugyan kisebb testű, a tojás nagysága sem elsőrendű, de igénytelenebb és gyorsabb fejlődésű amannál, a fiatal csirke husa pedig — ha minőségre a nagyobb fajtáké mögött is áll — bizonyos czélokra használhatóbb. A fajjelleg a népies tenyésztésben nem alakult ki, mert az anyag vegyes.

A víziszárnyasok nemesítése terén nagyot haladtunk. Az emdeni és emdeni × olasz ludakkal való keresztezés kihatása ma már a népies tenyésztésben is szembeötlő. E mellett azonban egyes vidékeken a kisebb testű fehér magyar ludat is fenntartották, mert gyorsabb fejlődésű.

A kacsa-tenyésztés, mely 20—25 évvel ezelőtt még kezdetleges volt, azóta nagyot fejlődött. Fajta tekintetében mind a nagyobb, mind a népies tenyésztésben a pekingi jelleg terjedt el, mely a magyarnál nagyobb testű és hizékonyabb. A pulyka a vármegye téres, homokos vidékein van nagyon elterjedve, hol jóformán falkásan tartják; a 300—500 darabból álló falkák nem is ritkák. Nevelése csak a kitollasodásig okoz gondot. Az a gyakorlat van itt elterjedve, hogy tarló szabadulás után a nagyobb gazdák a kisebb tenyésztőktől a növendékpulykákat összevásárolják; őszszel szőlőtörkölyön, főtt burgonyával kevert darán tartják, november végén, deczember elején pedig tengerivel felhízlalva, falkásan értékesítik a szabadkai, kiskunhalasi, kiskunfélegyházai, nagykőrösi, czeglédi nagykereskedők útján, kik a levágott anyagot deczemberben, óriási mennyiségben szállítják külföldre, különösen Angliába.

A vármegyében általában a magyar fehér pulyka van elterjedve; a bronzpulyka kevésbé. A fehér pulykának egyik haszonvétele a kopasztás is. A szárny alatt és a czombon lévő pihét „marabu“ készítésére adják el. Egy pulyka tolláért — az ennek gyűjtésével foglalkozók, a kik tanyáról-tanyára járva, maguk tépik a tollat, — darabonként 0·80—1 koronát is fizetnek. A test nagyságának fejlesztésére újabban, különösen Kiskunhalason helyeznek nagy súlyt, hol a Schneider-czég által Francziaországból hozott mexikói fehér pulykák után, szép, nagy testű és finom tollazatú állatokat nevelnek. Ez a pulyka ma jóformán az első helyen áll. A jobb tenyésztők a test nevelésére már ezelőtt is gondot fordítottak. Az 1892-ben, szeptemberben, Pozsonyban tartott országos kiállításra, Kiskunhalasról és vidékéről szállított 6—7 hónapos pulyka-kakasok súlya 6—7 kg. volt. Az egy éveseké 10 kg.-on felül.

A vármegye népe előszeretettel foglalkozik a baromfitenyésztéssel. A szegényebb sorsú ember lakószobájában kelteti és neveli a korai baromfit, hogy jó pénzen értékesíthesse. Az alföldi tanyákon a baromfi százait találjuk. A tanyás birtokos ú. n. lakót tart, kivel minden nyári munka teljesítésére megegyez és a ki felében, vagy harmadában neveli a baromfit is.

Bár a baromfitenyésztés terén haladás van, de azért a népies tenyésztés terén még sok a tennivaló. Kellő ápolás és gondozás mellett lényegesen több állat és tojás volna épen abban az időben termelhető, mikor a legkeresettebb. Nagy veszedelme baromfitenyésztésünknek a baromfi-vész, mely különösen őszszel óriási áldozatot szed. Összeépült községeknek sokszor majdnem az egész állománya kipusztul. Ha népünk a kellő védekezésre nagyobb gondot fordítana, a baromfitenyésztésből az eddiginél kétszer nagyobb bevétele lehetne.

Az állami és a társadalmi tevékenység a baromfitenyészétés fejlesztése terén e vármegyében sokat tett. Az állam a baromfitenyésztők országos egyesülete közvetítésével beszerzett nemes anyagból évenként nagy mennyiséget oszt ki a községekben, hol a jó tenyészanyagot kicserélik s a kiadott mennyiségnek megfelelő korcs anyagot bevonják. A vármegye gazdasági egyesülete szintén hathatósan működik közre, tenyésztojások és fajbaromfitörzsek kiosztásával, népies előadások tartásával és díjazással egybekötött tenyészállatvásárok rendezésével. Fokozattabb tevékenység kifejtése czéljából pedig 1903-ban az egyesület, gróf *Teleki* Józsefné elnöklete alatt, a baromfitenyésztés előmozdítására külön szakosztályt alakított, melynek nők is lehetnek tagjai.

Az 1899. évben Szegeden tartott országos kiállításon mutatták be tenyésztőink először nagyobb mértékben tenyészetüket. Az 1902-ben tartott pozsonyi országos kiállításon már az egyesület 6 udvarban és számos rekeszben csoportosítva állította ki a vármegye népies tenyésztésének anyagát, a nagyobb tenyésztők pedig külön udvarokban és rekeszekben mutatták be tenyésztésök eredményét, úgy hogy a kiállítás zömét pestmegyei és kecskeméti anyag alkotta. Résztvettek tenyésztőink ez idő óta jóformán minden nagyobb országos kiállításon. Az 1907-ben Budapesten tartott nemzetközi kiállításon számos első díjat vittek el. Külföldi kiállításokra is többször küldöttek anyagot.

A vármegye gazdasági egyesületének baromfitenyésztési szakosztálya majdnem minden második évben rendez a vármegye különféle helyén vármegyei jellegű, díjazással egybekötött tenyészbaromfi-vásárt, hogy a tenyésztők anyagának értékesítését és a baromfitenyésztési ismereteket előmozdítsa. Ezeken a vásárokon a jobb tenyésztőket állami és egyesületi díjak és oklevelek és állami érmek kiosztásával jutalmazzák. Ilyen vásárt tartottak 1900-ban Kecskeméten, 1903-ban Czegléden, 1905-ben Monoron, 1907-ben Nagykőrösön és 1909-ben Váczon.

A tenyésztés mellett baromfi-kereskedelmünk is fejlődött. Kiskunhalasról, Kiskunfélegyházáról, Czeglédről, Nagykőrösről nagy czégek szállítják a baromfit élő és leölt állapotban Ausztriába és a vámkülföldre. Maga a halasi Schneider-czég évenként kb. 50.000 pulykát, 25.000 libát, 60.000 kacsát, 480.000 csirkét, 12.000 kappant és nagy mennyiségű tojást és tollat szállít el e vidékről.

A nép között is sokan űzik a baromfikereskedést. Érdekes pl. a szabadszállási „tömők" eljárása. Ezek az egész vidéken, különösen Kiskőrös és Akasztó vidékén, szedik össze a kitollasodott fiatal libát, megtömik s kihízlalva értékesítik. Sok család él ebből és egy-egy helyen 100—200 db fiatal libát tömnek.

Sajnos, Budapest és a magyarországi piaczok ellátásának szervezése még nem alakult ki. Kisebb kofák szedik össze vidéken az anyagot, nagyobb kereskedőknél hordják össze s így a fogyasztásra kerülő anyag már több kézen át, s így aránylag drágán kerül a fogyasztóhoz. A székesfővárosi piacz ellátásának szervezése pedig vármegyénk baromfitenyésztését még inkább fokozná. A baromfi-ár ingadozásának egyik oka a fentieken kívül az is, hogy a tenyésztők zöme összes anyagát őszszel egyszerre veti a piaczra, hogy a telelés költségétől megszabaduljon és mert ilyenkor szokott fellépni a baromfivész is.

Ujabban a mesterséges keltetés előmozdítása czéljából is mozgalom indult meg. Az egyesület állami segítség mellett, hat keltető-gépet és mesterséges anyát szerzett be, melyeket évről-évre más-más tenyésztőknek ad ki használatra. A Baromfitenyésztők Országos Egyesülete pedig 11 ilyen gépet engedett át hasonló czélból, vármegyénk területére, a minek az az eredménye, hogy ma már több kisgazda birtokában is találunk keltető-gépeket.

A baromfitenyésztés emelésében hathatósan közreműködtek azok a tenyésztők is, a kik a fajtiszta tenyésztést karolták fel sikeresen. Kecskemét tenyésztői is hozzájárultak ehhez, mert tenyészetük kihatott a vármegyére is.

A vármegyében többen foglalkoznak sikerrel a fajbaromfitenyésztéssel. *Fehér magyart* tenyészt : *Hauer* Béláné Hartán ; *sárga magyart* : *Borbás* Imréné Kiskunhalason. — *Sárga orpingtont* : *Balog* Péter Szentendrén, *Csikay* Imréné Dunavecsén, *Greszn yarik* Aladár dr. Soroksáron, P. *Horváth* Istvánné Örkényben, *Kubinyi* Endre Ujszászon, *Nagy* Ágost Szentendrén, *Nick* Edéné Gödöllőn, *Vargha* Ferencz Béla Péczelen. — *Fehér orpingtont* : *Ducker* Ödönné Aszódon, *Greszn yarik* A. dr. Soroksáron, *Kubinyi* Béla Ujszászon, *Parthay* Géza Pilisen, *Pucher* Ödönné Káván, báró *Wimmersperg* Manó Dunakeszin. — *Plymouthot*: *Baross* Endre Pilisszántón, *Fiedler* Lajosné Monoron, *Horváth* István Üllőn, L. *Kovách* Gáspárné Káván, *Kovács* Ödön Piliscsabán. — *Langshánt* : gróf *Keglevich* Gáborné Nagykátán. — *Emdeni lúdat* : *Dobos* László Czegléden, *Dudás* Józsefné Pa. Kömpöczön, *Ducker* Ödönné Aszódon, *Farkas* Lászlóné Ócsán, P. *Horváth* Istvánné Őrkényben, *Halasi kistenyésztők* többen, *Hartyáni* Imre Czegléden, Nemeskéri *Kiss* Pálné Gödön, *Tahy* István Galgagyörkön. — *Pekkingi kacsát* : *Fiedler* Lajosné Monoron, *Hartyáni* Imréné Czegléden, gróf *Keglevich* Miklós Nagykátán, *Kovács* Ödön Piliscsabán, Nemeskéri *Kiss* Pálné Gödön, gróf *Teleki* Józsefné Tetétlenen. — *Pulykát* : első helyen a kiskunhalasi tenyésztők : *Borbás* Imréné, *Gyenizse* Józsefné, *Szecsődi* Györgyné, *Szalay* Imréné és többen, továbbá *Hartyáni* Imréné Czegléden, *Koperniczky* Jánosné Tiszaújfalun. Több fajta tyúkfélét *Parthay* Gézáné Pilisen.

A községi kistenyésztők között az állam évenként 500—800 drb nemes baromfit szokott kiosztani, az egyesület pedig egyes helyeken a helyi viszonyoknak megfelelő nemes faj kiosztásával mozdítja elő az ott beváló tenyészirányt.

Házi nyúl.

A kisebb gazdasági haszonvételeknek igen figyelemreméltó ága a *házinyul-tenyésztés* is, melynek okszerű tenyésztésére irányuló törekvések e vármegyéből indultak ki. Első ízben 1850-ben báró *Nyáry* Gyula pilisi földbirtokos foglalkozott ezzel. Az ő tenyésztése volt talán az országban az első ; az első nyulgazdaság pedig a 70-es évek végén, a rákospalotai istvántelki földmíves-iskolában volt, de azután nagyobb figyelmet a házinyul tenyésztésére hosszabb időn át nem fordítottak, míg végre 1906-ban L. *Kovách* Gáspár kávai birtokos buzgó munkásságával úttörője volt e kisebb gazdasági ág elterjedésének, mely helyes mederbe : a kis emberek körébe tereltetett.

Bár még a kezdet nehézségeivel küzdünk, de a helyes alap meg van vetve s az értéktelen anyagot lassan kiszorítják a becses szőrméjű és hústermelésre alkalmasabb fajták. A házinyul-tenyésztés terjedőben van és Nagykőrösön a legelterjedettebbnek látszik lenni.

A gazdasági egyesület az általa rendezett tenyészbaromfi-kiállítások keretébe ezt a kisebb gazdasági ágat is bevonta, s így Nagykőrösön és Váczon a kiállításnak ez a része is már nagyon figyelemreméltó volt.

Az állam és az állam támogatásával : a gazdasági egyesület, tenyésztörzsek kiosztásával segíti e termelési ág elterjedését ; de egyes jeles tenyésztők telepei is eszközei a helyes irányú tenyésztésnek. Leginkább az ezüst-szürke nyul van elterjedve, de kívüle még a kék és a belga óriás van terjedőben.

E vármegyében nagyobb tenyészetet tartanak fenn : *Hajós* Emil Szentmártonkátán, *Justi* Károlyné Törökbálinton, L. *Kovách* Gáspár Kávān, M. *Kossa* Péter Tápiószentmártonban, *Kubinyi* Béla Ujszászon, *Ludwigh* Rezső dr. Alagon. Nyultenyésztő-telep *Auffenberg* János Csillaghegyen, *Parthay* Géza Pilisen, *Porzsolt* Ernőné Szentendrén, *Vargha* Ferencz Béla Péczelen.

Az állam e vármegyében tenyésztési czélra ezüst, orosz, normandi, kék-óriás, belga-óriás és franczia kosorrú fajtákból 1907-ben 139, 1908-ban 130, 1909-ben 185, összesen 454 darabot osztott ki.

Állategészségügy.

A vármegye *állategészségügyi* szolgálatának ellátása a múltban is szervezve volt. A járásokban már 1877-ben járási állatorvosok működtek és több nagyobb város és község tartott állatorvost. A törvényhatóság a járási orvosok közül kettőt bízott meg a vármegyei állatorvosi teendőkkel. Az állategészségügyről szóló 1888 : VII. t.-cz. törvény végrehajtása és a fejlődő állattenyésztési érdekek követelményeinek megfelelően a törvényhatóság is rendezte az állategészségügyi szolgálatot. Nemcsak a járási állatorvosi intézményt fejlesztette, de egyúttal a körorvosi intézmény mintájára, a körállatorvosi intézményt is szervezte. A szervezet tervét *Földváry* Mihály alispán kezdeményezésére, *Fazekas* Ágost aljegyző, — ki akkor az állategészségügy előadója volt, — a vármegyei gazdasági egyesület közreműködésével dolgozta ki; a felügyeletet és a gyakorlati irányítást pedig *Kurcz* Ferencz m. kir. állategészségügyi felügyelő látta el. Állatorvosokul csakis kellő képzettségű állatorvosokat alkalmaztak. Az állategészségügyi szolgálat ellátására már 1890-ben három járási, hét városi, 18 községi, két körállatorvost alkalmaztak, 1900-ban már két vármegyei, 55 járási — városi, — községi és körállatorvos látja el az állategészségügyi szolgálatot és még 63 magán állatorvos is működik. E téren tehát a vármegye úttörő volt és az államosításról szóló 1890: XVII. t.-cz. itt már rendezett állapotokat talált, sőt a jelesebb állatorvosok közül az állam többet át is vett.

Ez idő szerint az állategészségügyi szolgálatot a központban egy m. kir. állami főállatorvos, egy m. kir. állatorvos, 18 járási és városi m. kir. állatorvos és az államiakon kívül, 57 helyhatósági állatorvos látja el.

Az állategészségügyi szolgálat, a kilenczvenes évek elején már járványos jellegű ragadós száj- és körömfájás lokalizálásában érvenyesült és ma már ez a ragály vármegyénkben is csak elvétve lép fel.

1889-ben megbetegedett 16.531 szarvasmarha, 440 juh, 85.885 sertés; 1895-ben 131.320 szarvasmarha, 156.956 juh, 105.646 sertés: 1903-ban 11.385 drb; 1905-ben 1880 drb szarvasmarha; 1908-ban csak egy major volt fertőzve.

A sertésvész, mely az 1895. évben Kőbányáról terjedt el, állategészségügyi szolgálatunkat szintén teljes mértékben vette igénybe. 1895 végén 12 járásban 51792 drb sertés betegedett meg, elhullott 43.583 drb, a következő évben csökkenést mutat. 1900-ben már csak 7580 drb betegedett meg, elhullott 5202; 1905-ben a járvány újólag terjed; megbetegedett 12.887, elhullott 7889, 1909-ben a betegség enyhül; 7460 betegedett meg, 4469 hullott el. A sertésvész mellett terjedt a sertés-orbáncz is, mert a sertésvész miatt az ojtásokat abbahagyták.

A székesfőváros körzetében fekvő nagy tehenészetekben, de általában is, állandóan a gümőkór réme kísért. E baj kiküszöbölésére már maguk az állattartó gazdák is minden lehetőt elkövetnek és több nagyobb gazdaság a tehénszükségletnek legalább egy részét maga iparkodik nevelni, mert a bevásárolt anyag ellenőrzése nehezebb, az importált anyag pedig erre nagyobb hajlamot mutat, mint az, a melyet a mi éghajlatunk és viszonyaink között neveltek fel. Több nagyobb gazdaság a gümőkór ellen tuberculinozással védekezik; a tőgy-gümőkóros teheneket pedig, állami közbenjárás mellett, kisajátítják.

A baromfitenyésztésünket gyakorta pusztító vész ellen állategészségügyi szolgálatunk jóformán tehetetlenül áll, mert a lokalizálásra vonatkozó intézkedések betartásának ellenőrzése majdnem lehetetlen. Egy-egy községet zár alá helyeznek, de ezzel még a bajon segítve nincs. E tekintetben majd csak akkor lehet eredményeket várni, ha a baromfitenyésztők maguk is a vész nagyságának tudatára jutnak, végrehajtói és ellenőrzői lesznek az intézkedések betartásának.

Közvágóhíd a vármegye területén 120, magánvágóhíd 75 van. A lóvágás a vármegye területén 1905. évben kezdődött és ez idő szerint 3 helyen van lóvágóhíd: Ujpesten, Kispesten és Erzsébetfalván. A húsvizsgálat is mindenütt a vonatkozó rendelet értelmében történik.

A *gazdasági mellékágak* közül a méh- és selyemtenyésztésnek van vármegyénkre fontossága, mert a méh-, de különösen a selyemtenyésztéssel túlnyomóan csak a kisember foglalkozik és kevés munkával jut jövedelemhez.

Méhészet. A *méhészetet* népünk mellékfoglalkozásként űzi, bár vannak oly nagyobb méhészetek is, melyeket kizárólag e termelési ág hasznosítására alapítottak.

1870-ben csak 15.126, 1884-ben 23.805, 1895-ben 23.745 méhcsaládot írtak össze, 1908-ban azonban már 219 községben és városban, mozgó szerkezetű kaptárokban 19.781, közönséges köpükben 10.208, összesen 29.989 méhcsaládot vettek számba, mely után 2054 m. mézet és 62 m. viaszt termeltek, 184.936 korona értékben. Az országos termelés értéke 4.204.856 korona volt.

Az utóbbi időben a méhészet — termelési eljárás tekintetében — nagyot fejlődött, mert az 1884. évi összeírás szerint, mozgó szerkezetű kaptárokban 2141, az 1908. évi szerint már 19.781 méhcsaládot kezeltek.

A méhészeti ismeretek terjesztésére az állam vándortanítók kiküldéséve ıat közre ; de vármegyénk területén van a mintaszerűen és szakszerűen beren- lezett, nagykiterjedésű gödöllői méhészeti tanintézet és telep is, s így méhészeink- ıek bő alkalmuk nyílik a gyakorlati ismeretek elsajátítására. Ezen kívül sok jeles néhészetünk közül felemlítjük Kakucsi *Liebner* József kakucsi és pilisi méhészetét, ıol 1000 kaptár méh van ; továbbá *Pohanka* Ödön csővári, *Imrey* Ferencz péczeli, *osztonyi* Tibor váczhartyáni, L. *Kovách* Gáspár kávai, *Kubinyi* Ferencz üllői és öbb Péczel vidéki méhészek méhészetét. A vármegye gazdasági egyesületének néhészeti szakosztálya is közreműködik a méhészeti ismeretek terjesztésében, ıépies előadásokkal és időszakonként rendezni szokott kiállításokkal.

Selyemtermelés.

A *selyemtermelés* terén nagyobb eredményt még nem mutathatunk fel. rad, Bács, Baranya, Somogy, Temes, Tolna, Torontál vármegyék termelése ényegesen nagyobb, mert míg Bácsmegye 1,022.475 korona, Somogymegye 2.683 korona értékű selyemgubót termelt 1908-ban, addig vármegyénk csak 3.660 korona értékűt állított elő.

A termelés fejlődését korlátozza vármegyénkben a nagymérvű szőlő- és yümölcstermelés, melynél a kisgazda családtagjai jobban értékesíthetik munká- ukat. A fejlődésnek azonban meg van vetve az alapja, mert a törvényhatóság zabályrendeletileg biztosította az útak egy részének szederfával való beülteté- ét, a községek pedig a faiskolában termesztett szederfát közterekre és községi ıtakra ültetik ki, miáltal a szederfa nagyon terjed.

A szegszárdi m. kir. selyemtenyésztési felügyelőség is a hozzáforduló özségeket szederfa-maggal és csemetékkel bőségesen ellátja s minden útba- gazítást megad. A kiültetés évről-évre több ; 1908-ban a közútakra és a közte- ekre 14437 darab szederfát ültettek ki. Ez idő szerint a selyemtenyésztést kalocsai és a kiskőrösi járásban űzik a legtöbb sikerrel.

Gazdasági ipar.

A *gazdasági iparágak* közül a vármegye területén legfontosabbak a szemes letet feldolgozó, nagyszámú malmok, melyek egyrésze külföldre is szállít.

Nagyobb sörgyár csak egy van : a Haggenmacher-féle Budafokon és egy isebb : Kalocsán.

Nagyobb ipari szeszgyár is csak egy van : a Gschwindt-féle Budafokon.

A burgonya-feldolgozásra szánt gazdasági szeszgyárak száma örvendetesen rjed. Ma már 13 ilyen szeszgyárunk van, 13.480 hl. szeszkontingenssel.

A gyümölcs és zöldség feldolgozása terén a vármegye területén ez idő szerint ámot tevő telep a kecskeméti konzervgyár, mely az e vármegye területén rmelt anyag jó részét dolgozza fel.

Források: *Fényes* Elek „Magyarország leirása 1847.“ *Galgóczy* Károly „Pest-Pilis-Solt-iskun megye monografiája 1877.“ *Borovszky* Károly „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mező- zdasági statisztikájara vonatkozó adatok 1888.“ *Korizmics-Benkő-Morócz* „Mezei gazdaság- nyve 1855.“ *A m. kir. központi statisztikai hivatal* kiadványai. A gazdagközönségtől nyert atok.

*

Gazdasági leírások.

Az egyes vidékek nagyobb birtokainak a következőkben közölt gazdasági emét a szerkesztőség állitotta össze:

Abony. *Beliczey Tiborné szül. Antos Mária birtoka.* Abony és Tószeg határában terül el. szterület 745 m. hold. Ezen kívül még Biharban van 550 m. hold birtoka. A pestvármegyei bir- kból kert és beltelek 30, szántóföld 550, kaszáló 100, erdő 35 és szőlő 12 hold. Termelnek dohányt Marha-állomány összesen 96 darab. Ebből jármos ökör 42, tehén 52 és tenyészbika 2. A tejgaz- ság napi 200—220 liter termelését Budapesten értékesítik. A munkaerőt helyben szerzi. Napszám- k férfiaknál 1—3 korona, nőknél 0.60—2 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben , nagyban 30 korona holdanként.

Abony. *Gaál Gyula birtoka.* Abony és Tószeg határában terül el. Összterület 380 m. hold, ből kert és beltelek 2, szántóföld 339, kaszáló 30, erdő 6, szőlő 1 és adó alá nem eső terület 2 hold. zdasági és üzemrendszer hármas vetőfogó. Lóállomány összesen 4, ebből igás 2, kocsiló 2 darab. arvasmarha-állomány összesen 44, ebből jármos ökör 24, tehén 10, gulyabeli 10 darab. Sertés- omány 8 anyakocza és szaporulata és egy kan. A munkaerőt helyben szerzi ; napszámárak fér- knál 1.60—3 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken holdanként 30 korona.

Acsa. *Báró Prónay Szilveszter Gábor gazdaságai.* Idetartozik Tóalmás is. Összterület 3262 m. ld és 415 négyszögöl. Ezenkívül Zemplénben 2040 és Nógrádban 4607 m. hold. Az acsaiból szántó 2, kaszáló 53, legelő 44, erdő 474 és adó alá nem esik 21 m. hold. A tóalmásiból : szántó 1243, száló 326, legelő, 483, erdő 42, szőlő és kert 15, nádas 6 és adó alá nem eső 39 m. hold. Acsán itott 3-as, Tóalmáson 12-es és 6-os és a fehér homokban 3-as vetőforgóban gazdálkodik. Tóal- son 9 k. hold dohányt és 28 m. hold mákot is termel. Van 14 muraközi ló és egy mén. Pest vármegyében 84 jármos ökör, magyar és tarka, 9 innthali tehén, 200 gulyabeli vegyes fajú, 40 hízómarha és egy innthali tenyészbika. A juhállomány 700 darab Merino Precos. Az erdőgazdaságban Acsán a fanemek tölgy és cser, melyek rendszeres üzemtervvel, 60 éves fordában kezeltetnek. A termék tűzifa. A tóalmási szőlőben a fő borszőlőfajok kövidinka, fehér gohér, ezerjó és rizling és Acsán kb. 150 diófa. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlet és két kévekötő aratógép. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 1—2 kor., nőknél 80—90 fill. A földhaszonbér a nagyon eltérő talajviszonyok következtében, változó.

Akasztó. *Báró Kaas Ivor gazdasága:.* Összterület 983 m. hold. Birtoka van még neje Lónyay Ilona nevén Beregben 3000 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer : szabad gazdálkodás. Lóállomány összesen 7 Nonius, ebből igás 4 és csikó 3. Marhaállomány összesen 66, ebből jármos ökör 24 magyar, tehén 22, tinó 10, üsző 8 és 2 gróf Wenckheim-féle tenyészbika. A sertésállomány kipusztult. Baromfitenyésztésében a pulyka és liba kiváló. Borászatában a fő borszőlőfaj ezerjó, kövidinka, rizling és fehér bakator, a fő csemegefaj chasselas és muskotály. A munkaerőt Akasztón és Pusztaszentimrén szerzi, napszámárak férfiaknál 1.60—3 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken változó.

Alsódabas. *Dinnyés Lajos birtoka.* Alsódabas és Majosháza (Pusztababád és Délegyháza) határában terül el. Összterület 600 k. hold, ebből kert és beltelek 10, szántóföld 300, kaszáló 100, legelő 100, erdő 20, szőlő 15, nádas 15 és adó alá nem eső terület 40 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer : váltógazdaság. Szarvasmarhaállomány összesen 45, ebből jármosökör 24, tehén 10, hízómarha 10 és tenyészbika 1 darab. Sertés-állomány összesen 80 darab, kisjenői fajta, közötte 20 anyakocza és 2 kan. Borászatában a fő borszőlőfajok a rizling és kövidinka. A munkaerőt helyben szerzi ; napszámárak férfiaknál 1.20—2.40 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 10—30 kor.

Alsónémedi. *Gróf Dégenfeld József uradalma.* Összterület 3500 m. hold. Ezenkívül még Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Trencsén vármegyében mintegy 15.000 m. hold birtoka van. Pest vármegyében kert és beltelek 2, szántóföld 1800, kaszáló 200, legelő 1213, erdő 200, szőlő 15, nádas 20 és adó alá nem eső terület 50 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer : szabad gazdálkodás. Rozsot, tengerit és burgonyát kb. 1500 holdon termel. Lóállomány összesen 24 ; ebből igás 18 muraközi félvér, hintósló 6 angol félvér. Szarvasmarha-állomány összesen 364 ; ebből jármosökör 70 magyar, tehén 150 vegyes (simmenthali és bonyhádi), tinó 100 magyar, üsző 40 vegyes és tenyészbika 4 simmenthali. Napi tejtermelés 550 liter, a mit Budapesten értékesítenek. Erdészetében uralkodó fanem az akácz. Borászatában a fő borszőlőfaj a rizling és ezerjó, a fő csemegefaj a chasselas, muskotály és luzitáni. Van egy darab 8 lóerős gőzcséplő-készlete. A rendes munkásokat helyből, az aratókat a környékből szerzi. Napszámárak férfiaknál 1—3 korona, nőknél 0.84—1.50 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 10—12, kicsiben 35—40 korona.

Alsónémedi. *Jálics Géza birtoka (Szőlősgyál.)* Összterület 1000 m. hold ; ebből kert és beltelek 30, szántóföld 500, kaszáló 100, erdő 80, szőlő 220 és adó alá nem eső terület 70 m. hold. Rozsot 200 holdon termel. Lóállomány összesen 30, ebből 16 nóri, hintósló 4 magyar-angol félvér, csikó 9 és egy nóri mén. Szarvasmarha-állomány összesen 81, ebből 24 jármos ökör, 36 tehén, 20 üsző és egy tenyészbika. Napi tejtermelés kb. 150 liter, a mit helyben értékesítenek. Van baromfitenyésztés házi szükségletre és méhészet 15 kaptárral. Borászatában, a mely a vármegye elsőrendű szőlőbirtoka, a fő borszőlőfaj a merlot, burgundi, carbonet és a fő csemegefaj a chasselas. Zöldséget négy holdon termel és gyümölcsösében 2000 baraczk és 1000 egyéb gyümölcsfa van. Gőzcséplőkészlete 8 lóerős. A munkaerőt a környéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 1.50—3 K, nőknél 1—1.50 K.

Alsónémedi. *Gróf Károlyi László gyáli uradalma.* Összterület 3236 kat. hold 669 négyszögöl. Ezenkívül birtoka van még a vármegyében Fót környékén, továbbá Abaúj, Csongrád, Szatmár, Szilágy és Zemplén vármegyékben kb. 100.000 kat. hold. A gyáli uradalomban kert és beltelek 68 kat. hold 1376 négyszögöl, szántóföld 2020 kat. hold 213 négyszögöl, kaszáló 416 kat. hold 477 négyszögöl, legelő 463 kat. hold 700 négyszögöl, erdő 180 kat. hold 331 négyszögöl, szőlő 9 kat. hold 285 négyszögöl, adó alá nem eső terület 78 kat. hold 487 négyszögöl. Gazdasági és üzemrendszer : szabadgazdálkodás. Rozsot 900, tavaszi árpát 30, zabot 100 és tengerit 250 kat. holdon termel. Lóállomány összesen 22, ebből igás 15, kocsiló 7 darab. Szarvasmarha-állomány összesen 556, ebből jármos ökör 128 magyar, tehén 180 bonyhád-simmenthali, tinó 160 magyar, üsző 50 bonyhád-simmenthali, hízómarha 34 magyar, tenyészbika 4 simmenthali. A tejgazdaság napi termelése 700—1000 liter tej, a mit Budapesten értékesítenek. Erdészetében az akáczfa dominál. Borászatában a fő borszőlőfaj az ezerjó és olasz rizling és a fő csemegefaj a muskotály. Van két gőzcséplő-készlete 6 és 8 lóerőre. A munkaerőt helyben, Dányon és Lajosmizsén szerzi. Napszámár férfiaknál 1—2.80 korona, nőknél 0.80—1.60 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 30—40 korona, nagyban 15—20 korona.

Bia, Torbágy és Herczeghalom. *Metternich Sándor Paula herczegné uradalmai.* A herczeghalmi részhez tartoznak Csonka-Tebe, Kizárom és Móriczmajor. A herczeghalmi intézőség kezeli a fehérmegyei 1100 kat. holdat is. Összterület Pest vármegyében 4365 kat. hold. Ebből Herczeghalmon kert- és beltelek 18, szántó 1020, kaszáló 68 kat. hold és a többi adó alá nem eső terület. Vetőforgó a norfolki négyes. 55 kat. holdon bükköny, borsó és baltaczim-magvakat termel és czukorrépát 90 kat. holdon. Lóállomány 14 Percheron-keresztezés. Marhaállomány 60 magyar jármos ökör, 250 borzderes tehén és 4 ugyanilyen bika. Juhállomány 600 Merino-Electoral-Negretti, 18 tenyészkossal. Napi tejtermelés 1750 liter, melyet Budapesten értékesítenek. Van vaj- és sajtgyára is, de jelenleg üzemen kívül. Van egy 8 lóerős gőzcséplőkészlete és gőzekét bérel. A munkaerőt helyben és Lengyelországból szerzi. Napszámárak férfiaknál 120-tól 250 fillérig, nőknél 100-tól 200 fillérig. — A bia-torbágyi részből kert és belsőség 20 kat. hold, rét 202, legelő 125, nádas 20, kőbánya 16, terméketlen 110, erdő 1250, a többi pedig szántó. Négyes és hármas vetőforgóban dolgozik. Czukorrépát 100 kat. holdon termel. Van 24 Percheron-fajú igás és 8 angol félvér tiszti-ló. Marha-állomány : 100 drb magyar jármos ökör, 280 drb borzderes és tarka tehén, 120 vegyes gulyabeli és 7 borzderes és simmenthali bika. Három holdra esik egy nagy marha és 9 hold termőföldre egy állandó gazdasági munkás. A juhállomány 770 Merino és Southdown. A bárányokat 1 és 1½ éves korukban hízlalva eladják. Tenyészkos 16. A napi tejtermelés 1700 liter, a mit szintén Budapesten értékesítenek. Az erdőben a fő-fanem a cser és a tölgy ; de ez utóbbi, továbbá a juhar, szil és akácz már újabb kultúra. A forda 40 éves, termék : tűzifa. Van két 8 lóerejű gőzcséplő, bérelt gőzeke és 4 kaszálógép. A napszámos-viszonyok ugyanazok.

Bugyi. *Forster Kálmán birtoka.* Összterület 1200 kat. hold. Ebből kert és beltelek 67, szántóföld 700, kaszáló 200, erdő 200, szőlő 30 és nádas 3 kat. hold. Gazdasági és üzemrendszer hármas és ötös forgó. Lóállomány összesen 24, ebből igás 8, kocsiló 8, csikó és mén 2 darab. Szarvasmarha-állomány összesen 124, ebből jármos ökör 36, tehén 54, tinó 10, üsző 20 és tenyészbika 4 darab. Juhállomány összesen 400 darab Cigája-Rambouillette, 10 Rambouillette tenyészkossal. Sertésállomány összesen 60 darab mangalicza és Yorkshirei, 30 anyakocza és 2 kan. A tejgazdaság napi termelése 200 liter, a mit helyben és Budapesten értékesítenek. Van méhészete, 30 Zirzon-kaptárral ; a mézet Budapesten értékesítik, kgm-ként 3 koronaáért. Erdészetében jelentős fanem az akácz, nyár és fenyő ; az erdőket 20 éves fordában kezelik. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling és a fő csemegefaj a chasselas. Kertészetében, a mely 15 kat. hold, karfiolt, petrezselymet, zellert, sárgarépát, káposztát, salátát, spenótot stb. termeszt. Gsümölcsészete 10 kat. hold és többféle nemes alma, körte, baraczk és szilvafajok benne az uralkodók. Az évi forgalom zöldségfélékből 3000, gyümölcsből 1800 korona. Van gazdasági gőzmalma, félmagos őrlésre és egy darab 8 lóerős lokomobilja. A munkaerőt helyben szerzi ; napszámárak férfiaknál 1—3 korona, nőknél 1—2.40 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 20 korona.

Csengőd, Pusztaszentimre. *Blaskovich Sándor birtoka.* Ide tartozik az akasztói rész is. Összterület 1100 m. hold. Ebből kert és beltelek 14, szántó 600, kaszáló 250, legelő 220, erdő 8, szőlő 4 hold. Vetőforgó : hármas. Lóállomány 33 félvér Saghya-ivadék. Ebből 4 igás, 4 kocsiló, 10 anyakancza, 15 csikó. Marhaállomány 200 magyar fajú. Ebből 36 jármos, 30 tehén, 23 tinó, 15 üsző, 90 gulyabeli és három tenyészbika. Sertésállomány 18 magyar anyakocza és szaporulata, három kannal. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt Akasztó községből szerzi. Napszámárak : férfiaknál 140—300, nőknél 120—210 fillér.

Domony. *Domony Ödön birtoka.* Összterület 600 kat. hold. Ebből bert és beltelek 6 kat. hold, szántó 520, kaszáló 36, legelő 26, erdő 12 kat. hold. A vetőforgó négyes. A lóállomány 11, ebből 8 igás és 3 urasági. Szarvasmarha 132 darab. Ebből 30 magyar igás, 60 montafoni és bonyhádi tehén, 40 ugyanolyan üsző és két bika. Sertés : 60 kisjenői, 10 anyakoczával és egy kannal. Napi tejtermelés kb. 350 liter Budapest számára. Van egy 6 lóerejű gőzcséplőkészlete.

Domony. *Segesváry Ödön birtoka.* Összterület 800 m. hold. Ebből kert 9, szántó 719, kaszáló és legelő 50, erdő 20 és szőlő 12 m. hold. A vetőforgó négyes. Lóállomány 30 darab angol félvér. Ebből igás 10, urasági 6 és csikó 14. Marhaállomány 177. Ebből 30 magyar jármos ökör, 60 félvér berni tehén, 25 magyar tinó, 40 berni félvér-üsző, 2 berni bika és bikanevelés (berni félvér) 20 darab. Sertésállomány 50 darab westfáliai hússertés, 10 anyakoczával és egy kannal. Napi tejtermelés Budapest számára 300 liter. Van orpington fajbaromfi-tenyésztés is. A fő-borszőlőfajok : ezerjó és szerémi-zöld, a csemegefajok chasselas és muskotályok. Zöldségtermelés is van két holdon. A zöldségből körülbelül 30 métermázsát Aszódon és a környéken értékesítenek. Van egy 6 lóerejű gőzcséplőkészlet. A munkaerőt a vidékről szerzi. Napszámárak férfiaknál 80—250 fillér, nőknél 80—180 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 32 korona. A gazdaság nagy súlyt helyez a tehén- és bikanevelésre és így bikái és tehenei keresettek. A gazdaság és az úrilak villamos világítással van ellátva. A motor a takarmánykészítő-gépeket, a dinamóval együtt, továbbá a vízvezeték szivattyújának elektromotorát egyidejűleg hajtja, illetőleg az akkomulátorral táplálja.

Dömsöd. *Hajós József dr. birtokai* Összterület 1791 kat. hold 1403 négyszögöl, mely Dab, Dömsöd, Szentivánpuszta, Szenttamás és Tass határában terül el. Ebből bel- és kerttelek 37 hold 659 öl, szántóföld 1229 hold 732 öl, kaszáló 178 hold 109 öl, legelő 72 hold 816 öl, erdő 20 hold 345 öl, szőlő 10 hold 800 öl, nádas 47 hold 1502 öl és adó alá nem eső terület 195 kat. hold 1240 négyszögöl. Gazdasági és üzemrendszer részben 5, részben 12 nyomásos. Búzát 375, rozsot 68, árpát 12 zabot 128, tengerit 188 kat. holdon termeszt. Lóállomány összesen 110, ebből igás 12, hintósló 128, ménesbeli 50, anyakancza 32, mén 1, mint angol félvér. Szarvasmarha-állomány összesen 192, illetőleg 262 ; ebből jármos ökör 86, magyar fajta és keresztezés, tehén 60, vörös tarka, kuhland, simmenthali keresztezés, üsző 42, tenyészbika 4 és a cselédeké 70. Juhállomány összesen 1200 magyar fésűs, 14 tenyészkossal és a növendékekkel. Sertésállomány összesen 350 fehér mangalicza és szalontai keresztezés, 70 anyakocza és 4 kan. A napi tejtermelés 300 liter, a mit Budapesten értékesít. Erdészetében uralkodó fanemek a populusok, melyeket rendszeres üzemterv szerint 30 éves fordában kezelnek ; termék tüzelő- és szerszámfa. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling és kövidinka, a fő csemegefajok a chasselas változatai. A kertészet 24 hold ; zöldségtermelés házi használatra ; van 3000 darab gyümölcsfa ; alma, baraczk, cseresznye, dió évente 150—200 métermázsa kerül eladásra. Van 2 darab 14 lóerős gőzcséplőkészlete és egy aratógépe. A munkaerőt a környékből szerzi és 32—40 tartalékmunkást Galicziából. Napszámárak férfiaknál télen 120, egyébkor 208 ; nőknél télen 90, egyébkor 130 fillér. E vidéken az átlagos földhaszonbér kicsiben 40, nagyban 8—24 korona kat. holdanként.

Dunakeszi. *Magyar Lovar-Egylet birtoka.* Összterület 1200 kat. hold. Ebből kert és beltelek 290, szántóföld 500, kaszáló 80, legelő 30 és erdő 300 kat. hold. Gazdasági és üzemrendszer : szabadgazdálkodás. A birtok részben bérbe van adva. Lóállomány összesen 29. Ebből igás 24, urasági kocsiló 5, mind nemes fajú. A birtokon levő tréningtelepen többeknek kb. 400 darab angol telivér versenylova van. Szarvasmarha-állomány összesen 20. Ebből jármos ökör 4, tehén 16, mind bonyhádi fajta. A napi tejtermelés 120 liter, a mit helyben értékesítenek. A munkaerőt Fóton szerzi. Napszámárak férfiaknál 1.60—3 korona, nőknél 1.20—2 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 30, kicsiben 60 korona.

Egreskáta. *Gróf Keglevich Gábor birtoka.* Összterület 2560 m. hold ; ebből kert és beltelek 35, szántóföld 2000, kaszáló 40, legelő 340, erdő 20, szőlő 50, nádas 60 és adó alá nem eső terület 15 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer : részben négyes és nyolczas vetőforgó, részben szabadgazdálkodás. Dohányt 73 kat. holdon termel. Lóállomány összesen 58 ; ebből igás 18, hintósló 12, anyakancza 10, csikó 13 és mén 2. Nevezetesebb anyakanczák Wirthin és Missis C, nevezetesebb mén Egreskáta II. amerikai telivérek. Szarvasmarha-állomány összesen 408 ; ebből jármos ökö; 80 fehér, 120 vöröstarka tehén, 40 tinó és 36 üsző ; gulyabeli 78 és hízómarha 30—50 vegyesfajtar tenyészbika 4 simmenthali. Sertésállomány 60 anyakocza és 6 kan, szőke mangalicza. Napi tejtermelés 300—600 liter, a mit Budapesten értékesít. Baromfitenyésztésében a fehér fajtyúkok és pekingi kacsák után az évi forgalom 2000 korona. Van méhészete 16 kaptárral és haltenyésztése három tóval, melyekben főfaj a ponty, a mit Budapesten értékesít. Erdészetében uralkodó fanem az akácz, a mit gazdasági czélokra használnak fel. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling, ezerjó, dinka, szlankamenka és a főcsemegefaj a fehér és piros chasselas. Kertészetében a dinnye termesztést űzi 20—25 m. holdon, kb. 5000 korona évi forgalommal. Van téglaégetője, a mely szükség szerint évente 50.000 téglát tud előállítani s van 2 darab 8 és 10 lóerős gőzcséplőkészlete, egy gőzekéje és 3 aratógépe. A munkaerőt Nagykátán és a környékén szerzi. Napszámárak férfiaknál 1.60—3 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 40 korona.

Fót. *Gróf Károlyi László uradalma.* Ide tartozik még Csomád, Káposztásmegyer, Rákospalota és Ujpest. Összterület 5100 kat. hold. Ezenkivül Csongrád, Szatmár, Abauj, Zemplén és Pest vármegyékben még kb. 100.000 hold. A fóti uradalomban kert és beltelek 350, szántó 2600, kaszáló 600, legelő 400, erdő 900, szőlő 100 és adó alá nem eső terület 150 kat. hold. A vetőforgó 6-os. Lóállomány 43. Ebből igás 30 muraközi, 8 urasági, angol félvér, 4 muraközi csikó és egy ardeni mén. A marhaállomány 755. Ebből 200 magyar, erdélyi jármos ökör, 450 bonyhádi tehén, 50 magyar tinó, 50 bonyhádi keresztezésű üsző és 5 simmenthali bika. A napi tejtermelés Budapest számára kb. 3000 liter. Az erdő akáczosból áll és 25 éves fordában kezelik. Termék: tüzifa. Főszőlőfajok a mézes-fehér, chasselas, oporto és burgundi. Van két 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt a vidéken szerzi. Napszám ára férfiaknál 160—400, nőknél 100—250 fillér. A földhaszonbér e vidéken kicsiben 70, nagyban 40 korona.

Galgagyörk. *Ibrányi Mihály birtoka.* Összterület 1060 m. hold. Ebből kert és beltelek 8, erdő 14, a többi szántó. Vetőforgó négyes. Most kisérletezik czukorrépatermeléssel. Lóállomány 16 angol félvér. Marhaállomány 230. Ebből 56 magyar és nyugati jármos ökör, 100 borzderes és nyugati tehén, 70 gulyabeli és 4 montafoni bika. A napi tejtermelés kb. 500 liter, melyet Budapesten értékesit. Van méhészete is 52 Göndöcs-féle kaptárral. A mézet szintén a fővárosban értékesiti. Van mészkő-kőbányája. Egy 6 lóerős gőzcséplő-készlet. A munkaerőt helyben szerzi. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 25 korona.

Gomba. *Özv. Patay Ferenczné, szül. báró Podmaniczky Gizella birtoka.* Összterület 1600 m. hold. Vetőforgó 5-ös, 3-as és 9-es. Lóállomány 14 darab vegyes faj. Marhaállomány 89. Ebből 44 magyar jármos ökör, 44 tehén és egy bika. Juhállomány 890 darab Merino 30 tenyészkossal. Sertésállomány 71 darab mangalicza, 29 anyakoczával és 3 kannal. A fő borszőlőfajok a kövidinka és mézesfehér, csemegefélék a chasselas és madlain. Van egy 8 lóerős gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi; napszám-árak férfiaknál 1.20—3 korona, nőknél 1—1.80 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 20 korona m. holdanként.

Gomba. *Szemere Huba és neje Báji Patay Anna birtoka.* Összterület 1248 m. hold. Ebből kert és beltelek 32, szántó 1050, kaszáló 40, erdő 40, szőlő 5 és a többi legelő. Szabad gazdálkodás. Dohány 56 holdon, módosított Vásárhelyi-féle szerkezetű dohánypajtákkal (dupla tetővel, 14 méter széles és ugyanolyan magas). A lóállomány 18, ebből 14 vegyes igás és 4 angol félvér. Marhaállomány 280. Ebből 44 pinzgaui keverék jármos ökör, 135 telivér simmenthali és bonyhádi tehén, 60 ugyanolyan üsző, 5 ugyanolyan bika és 20 vegyes hízómarha. Napi tejtermelés a Budapesti Központi Tejcsarnok számára 600—700 liter. A fő borszőlőfajok kövidinka és rizling. A csemegefajok vegyesek. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. A napszámárak férfiaknál 120—300, nőknél 100—180 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdankint 20 korona.

Gyömrő. *Gróf Teleki Tibor uradalma.* Ide tartozik Túzberek és Pomáz is. Összterület 5990 m. hold. Ezenkívül Nógrádban még 2400 m. hold. A pestvármegyei birtokból kert és beltelek 64, szántó 2200, kaszáló 90, legelő 200, erdő 3500, szőlő 33 és a többi adó alá nem eső terület. Vetőforgó négyes. A lóállomány 37 darab. Ebből 22 vegyes igás és 15 urasági és tiszti kocsiló. A marhaállomány 302. Ebből jármos ökör 108 magyar, tehén 90 nyugati, gulyabeli 100 vegyes és tenyészbika 4 nyugati. Juhállomány 300 fésűsgyapjas, 5 tenyészkossal. Napi tejtermelés a Központi Tejcsarnok és a helyi piacz számára kb. 600 liter. Az erdőben Gyömrőn akácz, Pomázon tölgy a domináló fanem. Van rendszeres üzemterv, Pomázon cserüzem, 20 éves fordával, az akáczos pedig 35 évessel. A termékek és kihasználás: cserhántás, tüzifa és szerszámfa. A főborszőlőfajok a mézesfehér, kövi- és vörösdinka és kadar. Van egy $^{10}/_{0}$ lóerejű gőzcséplőkészlet. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 120—220, nőknél 100—160 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20 korona adóval.

Harta. *Hauer Béla birtoka.* Összterület 600 m. hold. Ebből kert és beltelek 2, szántó 550, kaszáló 10, legelő 11, szőlő 25, nádas egy és tó egy m. hold. Gazdasági és üzemrendszer: hármas vetőforgó. Dohányt 40 k. holdon termel. Lóállomány összesen 25, ebből igás 8, kocsiló 2, anyakancza 10 és csikó 2, mind angol félvér. Szarvasmarha-állomány összesen 140, ebből jármos ökör 30 darab magyar fehér, tehén 25, tinó 30, üsző 30, hízómarha 24 és tenyészbika egy, mind simmenthali. Baromfitenyésztésében 200 darab magyar fehér fajú tyúkot nevel évente eladásra. Van méhészete 100 darab mozgó kassal, a mézet Budapesten értékesíti, évenként 90—100 koronáért. A Harta melletti halastóban rendszeresen tenyészti a harcsát, potykát, süllőt és keszeget, a miket helyben és a környéken adnak el. Borászatában a fő borszőlőfaj a mézesfehér, ezerjó, zöld szilváni, muscat lunel és olasz rizling, a fő csemegefaj a piros és fehér chasselas. Az 500 darab gyümölcsfából álló gyümölcsös évi forgalma 300—400 korona. Van egy darab 8 lóerős gőzcséplője és két darab aratógépe. A munkaerőt helyben szerzi; napszámár férfiaknál 1.20—2 korona, nőknél 0.80—1.60 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 20—30 korona.

Iklad. *Gróf Ráday Gedeon birtoka.* Összterület 1270 m. hold. Ebből kert és beltelek 12, szántó 759, kaszáló 147, legelő 70, erdő 154 és szőlő 12. Vetőforgó hetes és négyes. 50—60 m. holdon lóheremagvat is termel. Lóállomány 22 angol félvér, ebből 10 darab urasági kocsiló. Marhaállomány 167. Ebből 60 magyar jármos ökör, 50 borzderes tehén, 40 vegyes gulyabeli, 2 bika és 10—15 hízó. Sertésállomány kb. 100 magyar mangalicza, 22 anyakoczával és 3 kannal. A napi tejtermelés 300 liter, de borjúneveléssel. Az erdő cser és akácz. A fő borszőlőfajok olasz rizling, ezerjó, nagyburgundi, bakator. A csemegeszőlők chasselas és madlain. Felemlítendő, hogy habár e vidék tulajdonképen nem borvidék, mégis vannak itt kiváló minőségű szőlők. Ilyen elsőrendű szőlő ez is és bora a bordeauxi, amsterdami és a trieszti kiállításokon díszoklevelet nyert. Van egy hold fiatal gyümölcsös is. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete és egy 3½ lóerős benzinmotora a munkagépeknek. A munkaerőt helyben szerzi. Napszám-árak férfiaknál 100—240, nőknél 70—150 fillér. A földhaszonbér itt nagyban 20, kicsiben 30 korona.

Irsa. *Irsay testvérek birtoka.* Összterület 1900 m. hold. Ezenkivül Nógrádban 1200 hold. Az irsai birtokból kert és beltelek 20 m. hold, szántó 1300, kaszáló 200, legelő 200, szőlő 40, a többi erdő. Vetőforgó négyes. Dohány 20 kat. holdon. Lóállomány 26, ebből 10 Nonius és arab félvér igás, 6 urasági kocsiló és 10 csikó. Marhaállomány 184 darab, ebből 58 magyar jármos ökör, 54 simmenthali tehén, 50 gulyabeli, 2 simmenthali és berni bika és 20 vegyes hízó. A napi tejtermelés a Budapesti Központi Tejcsarnok számára 300—350 liter. Van rendszeres pulykatenyésztés és az állomány 100—150 között váltakozik. Az erdő akácz ; termékei tűzifa és szőlőkaró. A fő borszőlőfajok rizling, kövidinka, fehér-bakar, mézesfehér és oporto. Csemegeszőlők : chasselas és passatuti. Van egy hat lóerejü gőzcséplőkészlet. A munkaerőt helyben szerzik és ezek nagyobbára szerződéses munkások, kiknek napszáma 60—200 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 18 korona m. holdanként. 1910-ben a birtokosok 720 hl. szeszkontingenst kaptak és a szeszgyár az ősz folyamán megkezdi üzemét, napi 4 hl. szesztermeléssel ; ezzel kapcsolatban a fejős tehenek számát 120-ra emelik.

Kakucs. *Kakucsi Liebner József birtoka.* Kakucs és Ujhartyán határában, de egy tagban terül el. Összterület 3707 m. hold. Ebből kert és beltelek (négy majorral) 12, szántóföld 1500, kaszáló 300, legelő 700, erdő 500, szőlő 25, nádas 20 és terméketlen mocsár 50 m. hold. Dohányt 45, burgonyát 325, luczernát 50, zabosbükkönyt 50, takarmányrépát 30, tököt, mákot és dinnyét 40 m. holdon termel. A lóállományból 20 igásló, Furiózó kancza. Szarvasmarha-állomány összesen 176, ebből 44 jármos ökör, 130 bonyhádi tehén és 2 tenyészbika ; a kiselejtezett fejős tehenek hizlalva eladásra kerülnek. Sertésállomány 80 anyakocza és szaporulata, 10 kannal, kisjenői és Sulykovszky keresztezés. Az évi tejtermelés, naponta 100 tehén után kb. 250.000 liter, a mit legnagyobbrészt a fővárosba szállítanak. Van méhészete 1000 saját rendszerű mozgó törzskaptárral. Erdészetében, melyet sarjerdőként kezelnek, uralkodó fanem az akácz ; termék : haszonfa és szőlőkaró, a selejtese tűzifa. A bort egy mennyiségben Budapesten értékesítik. A konyhakertészetben nagymennyiségű zöldségfélét és a gyümölcsösben almát és körtét termelnek eladásra. Van gazdasági gőzmalom, két hengorrel és két pár kővel ; szeszgyár, napi 4 hl. szesztermelésre és 1 darab 8 lóerős gőzcséplőkészlete. Van 60 éves-alkalmazotja, míg az aratáshoz és csépléshez helyben szerzi a munkaerőt.

Kalocsa. *A kalocsai érsekség uradalmai.* Összterület Pest és Bács vármegyében 85.633 kat. hold és 855 négyszögöl. Ebből Pest vármegye területére esik 63.753 kat. hold és 278 négyszögöl. Ebből kert és beltelek 71 k. hold ; szántó 20.593, kaszáló 4665, legelő 10186, erdő 17064, szőlő 100, nádas 2931 és adó alá nem eső terület 8174 kat. hold. A birtokoknak $^{3}|_{5}$ része bérbe van adva s $^{2}|_{5}$ részét házilag kezelik. A bérletek között van nagyobb-kisebb (200—700 kh) és parczellás bérlet. A házi kezelésben levő birtokok a kalocsai és hajósi kerületekre vannak osztva; mindkét kerületben 4—4 gazdaság van. A gazdálkodásnak mindenütt a növénytermesztés és állattenyésztés az alapja. A forgók legnagyobb része vetésváltó rendszerü. A főbb kulturnövényeken kivül, 60—70 holdon lóheremagot és dohányt 100 kat. holdon termel. A lóállomány 326. Van két ménes, angol fehér és arabs tenyésztéssel és öt ménnel ; a mének közül három angol telivér, egy félvér és egy arabs. Nevezetesebb mének : Apolló és Laudon. A marhaállomány 2332 darab. A hajósi kerületben magyar marhát tenyésztenek, 267 tehénnel, a kalocsaiban simmenthali félvér tehenészet van 100 tehénnel. Juhállomány 3500 egynyíretű Rambouillette-keresztezés, 28 Rambouillette tenyészkossal. Sertésállomány 2000 szőke mangalicza, 250 anyakoczával és 40 kannal. Napi tejtermelés a kalocsai gazdaságban, 100 tehénnel 500 liter, helyi eladásra ; de ebben a borjutej nem foglaltatik. Van dunai halászat is, bérbeadva. Az erdőkben a fanemek fűz, nyár, szil, akácz és kevés tölgy, melyek rendszeres üzemterv szerint 20 és 40 éves fordákban kezeltetnek. Kihasználás olyképen, hogy a vágásokat eladják. Fő borszőlőfajok a kövidinka, olasz rizling, kadarka és piros veltelini. Csemegefajok chasselas blanc és rouge. Van egy 10, öt 8 és egy 6 lóerős gőzcséplőkészlet és 6 aratógép. A munkaerőt helyen és a vidéken szerzik. A napszámárak férfiaknál 140—240, nőknél 100—160 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 22, kicsiben 28 korona. Különös figyelmet érdemel az érsekség mintaszerű sertéstenyésztése. Az érseki uradalom kalocsai kerületében nagyarányú szőkeszőrű mangalicza sertéstenyésztés van. E czélra három gazdaságban három sertéstelep van berendezve : a csornai telep (pestmegyei) a törzstenyészet folytatását czélozza és a süldőnevelést 100 darab anyagöbével, míg a drágszéli és a böddbakódi telepeken egyrészt a továbbtenyésztés folyik, ugyancsak 72—72 darab anyagöbével és sertéshizlalás, évenként kettős turnusban, 800—800 darab hízósertéssel. E sertéstenyésztést az uradalom 1899-ben állította be, tehát állategészségügyi tekintetben eléggé kritikus időben ; ennek ellenére e telepeken 10 év alatt sertésvész még sporadikusan sem pusztított. A telepek úgy is vannak berendezve, hogy azok az állathigiéniai szempontoknak mindenben megfelelnek. A telepek és sertéslegelők a forgalomtól lehetőleg el van zárva, a kanászok semmiféle állatot nem tarthatnak, a telepeken a legnagyobb tisztaságnak kell uralkodni és a fertőtlenítéseket gyakran megismétlik. A telepek mellett 8-as forgóban lóhere is van kombinálva. A lóhere az első és második évben kaszálóul, a harmadikban egész aratásig sertéslegelőül szolgál, a mikor a sertések tarlóra kerülnek. Egy anyasertésre évi szaporulatával ¾ kat. hold herevetés számíttatik. A here helyére még az évben búza jön. A sertéstenyésztés czélja a hízlalás. A sertéseket éves korukban állítják hízóba páronként 90 kg. élősúlyban és hat hónapi hízlalás után zsírsertésekként átlag 320 kg. élősúlyban adják el Bécsbe, a kőbányai szokvány szerint, 120—130 fillér kilogrammonkénti egységár mellett. A bécsi vásáron fiatalságuk és zsírosságuk miatt kedveltek. Egy-egy hízósertés a hízlalási idény alatt elfogyaszt kb. 70 kg. árpát, 470 kg. tengeri darát, 30 kg. burgonyát, 7·5 kg. herepolyvát és 1 kg. kősót. E hízlalási mód mellett a befektetett tőke kb. 30%-ot kamatozik. — Az érseki uradalom, nem tekintve egyéb fontos morális és humánus szempontokat, már csak annak biztos tudatában is, hogy a hű, lelkiismeretes és állandó cselédség a gazdaságnak elsőrendű érdeke, a cselédlakások építésére és azok berendezésére nagy áldozatot és figyelmet fordít. A lakások építésénél főelv, hogy minden cselédnek külön szobája, konyhája, kamrája, pinczéje és elrekesztett padlása legyen, szóval külön lakása, külön otthona. E czélra két tipus van használatban. Az egyik az olyan csolédlak, mely egy család részére van berendezve, mely esetben minden család külön épületben lakik s külön körülkerített udvara s mellékhelyisége van. Ilyen gazdasági cselédlak-telep a kalocsai gazdaságban fekvő úgynevezett 48 ház, mely a gazdasági udvar tőszomszédságában fekszik. A telep szabályos utczákra van beosztva, köröskörül kerítéssel. akáczfa-sorral és vízlevezető árokkal szegélyezve. Az egyes épületek téglából, szilárdan épültek. Minden udvarnak van egy Northon-kútja, mely egészséges, jó, iható vizet szolgáltat; minden házhoz tartozik egy-egy 200 négyszögöl területű konyhakert is, továbbá sertés- és baromfiól. Maga a szoba 20 négyszögméter területű, modern kettős nagy ablakokkal van ellátva, továbbá zsalukkal és szunyoghálóval. Egy-egy ilyen cselédlak 4000 koronába kerül. A másik tipus 8 családra van berendezve, természetesen szintén külön-külön lakószobával és a hozzávaló mellékhelyiségekkel egy-egy család részére, egy közös, nagy épületben. E tipus előnyo a másikkal szemben, hogy jóval olcsóbb (kb. 17.000 koronába kerül). Ilyen cselédlakok vannak az uradalom drágszéli gazdaságában.

Kalocsa. *Kalocsai káptalan uradalma.* Kalocsa, Keczel, Császártöltés, Akasztó, Dusnok, Géderlak és Szentbenedek határában terül el. Összterület 19.390 kat. hold. Ebből kert és beltelek 14 hold 1430 négyszögöl, szántó 4498 hold 1270 négyszögöl, kaszáló 2341 hold 1076 négyszögöl, legelő 4457 hold 27 négyszögöl, erdő 4191 hold 182 négyszögöl, szőlő 70 k. hold, nádas 1242 hold 545 négyszögöl és adó alá nem eső terület 2581 kat. hold 976 négyszögöl. Nagy része bérbe van adva, csak a Császártöltés és Keczel határában fekvő 7000 holdas Csalapuszta áll házi kezelés alatt. Hármas vetőforgó szerint rozsot és tengerit 2400, dohányt pedig 45 kat. holdon termel. Lóállomány összesen 35, ebből igás 22 angol félvér és muraközi, kocsiló 2 és ménesbeli csikó 11 angol félvér. Szarvasmarhaállomány összesen 304, ebből 72 jármos ökör és 125 gulyabeli tinó magyar, 106 üsző és egy tenyészbika bonyhádi fajta. Juhállomány összesen 670 darab merinói, 10 tenyészkossal. Sertésállomány 200 darab mangalicza, 60 anyakocza és 12 kan. Erdészetében uralkodó fanem a nyár és akácz; az előbbit rendszeres üzemterv szerint 40, az utóbbit 20 éves fordában kezelik. Termékek: ölfa, szerfa és szőlőkaró. Borászatában a fő borszőlőfaj olasz rizling, kövidinka, ezerjó, erdei fehér és mustos fehér, a fő csemegefaj a muscat lunel és m. otonel. Van egy 8 lóerős gőzcséplőkészlete. Napszámárak férfiaknál 1.20—2 korona, nőknél 1—1.60 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 30, nagyban 15 korona.

Káva. *Halász Gyula birtoka.* Összterület 750 m. hold: ebből kert és beltelek 17, szántó 630, kaszáló 20, legelő 61 és erdő 14 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer hatos vetőforgó és egyhatodrész ugar. Buzát 200, rozsot 30 holdon, a többin árpát, zabot és kukoriczát termel. Dohánytermelés 25 kat. holdon. Lóállomány összesen 8, ebbő igás 4, urasági kocsiló 4 darab. Szarvasmarha-állomány összesen 125, ebből 28 jármos ökör és 64 tinó vegyes fajú, 20 tarka üsző, 12 vegyes hízómarha és egy tarka tenyészbika. Sertésállomány 164 darab magyar kondor fehér, 28 anyakocza és 2 kan. Erdészetében a tölgy és akácz a jelentős fanem. Zöldséget és gyümölcsöt csak saját szükségletre termel. A munkaerőt helyben szerzi; napszámár férfiaknál november elejétől február végéig 1 korona, nyáron 2 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20 korona és az adó.

Káva. *Leleszi Kovách Gáspár birtoka.* Káva és Bénye községek határában fekszik. Összterület 453 hold. Ezenkívűl még Hevesben van 150 hold. Itt a gazdasági és üzemrendszer négyes vetőforgó. Mákot 5 és dohányt 15 holdon termel. Lóállomány összesen 14, ebből igás 4 arabs félvér, urasági kocsiló 6, csikó 4. Szarvasmarha-állomány összesen 90; ebből jármos ökör 24 vegyes fajú, tehén 20 és üsző 36 simmenthali és bonyhádi, hízómarha 3 és egy simmenthali tenyészbika. Juhállomány összesen 50 darab 2 tenyészkossal. Sertésállomány összesen 120 szőke kondor, közötte 25 anyakocza és 3 kan. A baromfitenyésztés 90 darab Plymouth-Rock fajtyúkkal történik, évi forgalom 2500 korona. A gazdaság különlegessége a házi nyúltenyésztés, ugyanis van 70 darab pepinéria anyanyúl s 5500 korona az évi forgalom. Van méhészete, 50 Zirzon-kaptárral, a mézet 5 kilós csomagonként 7 koronáért értékesítik. Borászata 25 hold, a fő borszőlőfajok olasz rizling, kövidinka és ezerjó, a fő csemegefaj passatuti. A gazdaságban kisebb üzemű téglaégető van. A munkaerőt helyben szerzi.

Keczel, Pusztapolgárdi. *Windisch József birtoka.* Összterület 5816¾ m. hold. Ebből kert és beltelek 17½, szántó 2765, kaszáló 200, legelő 994, erdő 1660, szőlő 29, nádas 2 és a többi adó alá nem eső terület. Vetőforgó részben hármas, részben váltórendszer. Lóállomány 43. Ebből igás 27, kocsiló 4 és ménesbeli 15. Marhaállomány 270. Ebből 100 magyar jármos, 40 tehén, 80 tinó, 46 üsző és négy tenyészbika. Juhállomány 2600 Electoral-Negretti, 40 tenyészkossal. Sertéstenyésztés 400 mangalicza, 80 anyakoczával és 6 kannal. Van 2 holdas álló vize, melyben pontyot és kárászt tenyészt. Az erdő fanemei az akácz és nyár, melyek rendszeres üzemterv szerint 20 éves fordában kezeltetnek. A fát árverés útján lábán adják el. Termék: tüzifa, szerszámfa, szőlőkaró és épületfa. A fő borszőlőfajok: rizling, erdei fehér, szlankamenka, kövidinka és kadarka. Csemegefajok: muskotály, chasselas, madelaine. Van egy 8 lóerős cséplőkészlete. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak: férfiaknál 120—300, nőknél 80—180 fillér. A haszonbér e vidéken nagyban 18-tól 10, kicsinyben 30-tól 90 koronáig.

Kerekegyháza. *Farkas Zoltán dr. birtoka.* Kerekegyháza és Gyón községek határában terül el. Összterület 2040 m. hold. Ebből Kerekegyházán kert és beltelek 10, szántóföld 300, kaszáló 140, erdő 1000 és szőlő 150 m. hold, Gyónon szántóföld 20, kaszáló 400 és legelő 20 m. hold. A kerekegyházi birtokot házilag kezelik, a gyóni bérbe van adva. Gazdasági és üzemrendszer: szabad forgó. A lóállomány csak luxus kocsi és hátas lovakra szorítkozik. Szarvasmarha-állomány összesen 132 darab. Ebből jármos ökör 30 magyar fajta, tehén 2, tinó 20, hízómarha 80 tarka. Erdészetében uralkodó fanem az akácz; van ezenkívűl kevés nyár, fenyő és tölgy. Az akáczot 20—24 éves fordában kezelik. A termék ölfa, szőlőkaró és épületfa. Borászatában a kizárólagos borszőlőfaj az olasz rizling, a fő csemegefaj a chasselas, három holdon. Van egy 8 lóerős gőzcséplője. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 1—2 korona, nőknél 0.80—1.40 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 30—40 korona, nagyban 10—20 korona.

Kiskartalpuszta. *Báró Podmaniczky Géza birtoka.* Idetartozik még a nagykartali, versegi és mindszenti rész is. Összterület 2200 m. hold, melyből azonban 1550 hold bérbe van adva. A nagyobbik birtok Szabolcs, Bereg és Nógrád vármegyében és Debreczen város határában van. A saját kezelésű pestvármegyei 650 holdas birtokból kert és beltelek 100 és szántó 450 hold, melyen szabad gazdálkodás folyik. Lóállomány 37 lipiczai, ebből 8 igás, 18 csikó, a többi urasági kocsiló. Marhaállomány 90, ebből 32 magyar jármos ökör, 74 pinzgaui tehén, 2 tenyészbika és 12 gulyabeli. Sertésállomány 70 fekete mangalicza, 9 anyakoczával és 4 kannal. Napi tejhozam 200 liter, Budapest számára. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 25 korona. A birtokon meteorologiai állomás van.

Kiskunhalas. *Zseny József és István birtoka.* Összterület 1615 m. hold; ebből kert és beltelek 15, szántóföld 800, kaszáló 200, legelő 350, erdő 200, szőlő 15, nádas 20 és adó alá nem eső terület 15 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás. Nyúlszapukát 30 holdon termelnek. Lóállomány összesen 12; ebből igás 8, hintós ló 4. Marha-állomány összesen 148; ebből jármos ökör 30 alföldi magyar, tehén 20, tinó 20, üsző 25, gulyabeli 30, hízómarha 20, tenyészbika 3. Juhállomány összesen 400 fésűsgyapjas, 4 tenyészkossal. Baromfitenyésztésében a főfajok a fehér orpington-tyúk és a fehér pulyka, mintegy 700 darab. Van méhészet is, 25 Zirzon-kassal. Erdészetében az akácz és nyárfa az uralkodó; termék: tűzifa, szőlőkaró és bognárfa. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling és kövidinka, a fő csemegefaj a piros chasselas és muskotály. A gyümölcskertben van 600 alma, 1200 kajszin és 690 őszi baraczk fa, az évi forgalom 6000 korona. Van egy darab 8 lóerős gőzcséplőkészlet és két marokrakó gép. A munkaerőt Jánoshalmáról szerzik. Napszámárak férfiaknál 1.60—2.80 korona, nőknél 1—2 korona. A földhaszonbér kicsiben 24, nagyban 16 K.

Kisnémedi. *Gosztonyi Miklós birtoka.* Összterület 1720 m. hold. Ebből kert és beltelek 8, szántó 1200, kaszáló 30, erdő 50, szőlő 40, a többi legelő. Szabad gazdálkodás. A lóállomány 25, ebből 20 vegyes igás és 5 urasági kocsiló. Marhaállomány 200. Ebből 44 magyar jármos ökör, 53 borzderes és vöröstarka tehén, 100 gulyabeli borzderes és 3 ugyanolyan tenyészbika. Sertésállomány 30 mangalicza, 4 kannal. A napi tejtermelés Budapest számára kb. 300 liter. Fő borszőlőfajok: olaszrizling és ezerjó, a csemegefélék: muskotály és chasselas. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. A napszámárak: férfiaknál: 70—200, nőknél 60—150 fillér.

Maglód. *Wodiáner János birtoka.* Összterület 2000 m. hold. Ebből kert és beltelek 25 m. hold, szántó 1600, kaszáló 60, szőlő 20 és a többi legelő. A vetőforgó négyes. 50 holdon lóheremagot is termel és dohányt 40 kat. holdon. A lóállomány 49. Ebből 20 magyar és muraközi igás, 8 félvér angol kocsiló, 20 vegyes ménesbeli és egy ardeni mén. A marhaállomány 194. Ebből 60 magyar jármos ökör, 100 nyugati tehén, 30 gulyabeli nyugati és 4 borzderes és nyugati bika. Juhállomány 700 merino, 20 tenyészkossal. Sertésállomány 16 magyar kondor anyakocza és szaporulata, 3 kannal. Napi tejtermelés 600 liter a Budapesti Közp. Tejcsarnok számára. A fő borszőlőfajok: mézes-fehér, fekete-kadar, olasz-rizling, a csemegefélék pedig chasselas. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak: férfiaknál 160—300, nőknél 100—160 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 24 korona.

Maglód, Kóczán-tanya. *Kóczán László birtoka.* Ide tartozik a gyömrői és péczeli rész is. Összterület 1124 kat. hold. Ebből kert és beltelek $8^{1}/_{8}$, szántó $942^{1}/_{2}$, kaszáló $80^{3}/_{4}$, legelő $52^{3}/_{4}$, erdő 34, szőlő $5^{3}/_{4}$ és adó alá nem eső $9^{1}/_{4}$, kat. hold. Vetőforgó 3-as, 4-es és 5-ös. Lóállomány 31, ebből igás 20 angol félvér, 5 urasági kocsiló, 5 csikó és egy mén. Marhaállomány 207. Ebből 52 vöröstarka jármos ökör, 93 vöröstarka és borzderes tehén, 58 gulyabeli és 3 berni és egy montafoni bika. Sertésállomány 25 fehér mangalicza anyakocza és szaporulata, 4 kannal. Napi tejtermelés 580 liter a Budapesti Közp. Tejcsarnok számára. Az erdő akáczos, termékek: tűzi- és szerszámfa. Fő-borszőlőfajok kövidinka, ezerjó, erdei és mézesfehér. Van egy 6 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkás- és bérleti viszonyok ugyanazok.

Monor. *Kégl János dr. birtoka.* Monor, Nyáregyháza és Vasad határában fekszik. Összterület 670 kat. hold. Ebből kert és beltelek 10, szántóföld 400, kaszáló 170, legelő 50, erdő 10, szőlő 20 és nádas 10 kat. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás, lehetőleg a négyes forgóhoz alkalmazva. Lóállomány összesen 12, ebből igás 6, kocsiló 2, anyakancza egy és csikó 3, mind angol-arabs és angol-nonius keresztezés. Szarvasmarha-állomány összesen 97, ebből jármos ökör 24 fehér hazai; tehén 60, üsző 10 és tenyészbika 3, mind simmenthali és bonyhádi keresztezés. Sertésállomány összesen 50 darab kisjenői keresztezés, 10 anyakocza és 2 kan. Napi tejtermelés 300—400 liter, a mit Budapesten értékesítenek. Erdészetében uralkodó fanem az akácz, a mit 30 éves fordában kezelnek: termékek: tűzifa, épület- és szerszámfa és szőlőkaró. Van egy darab 6 lóerős gőzcséplőkészlete és egy aratógépe. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi; napszámárak férfiaknál 2—3 korona, nőknél 1.20—2 kor. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 20, kicsiben 40 K.

Nagykartal. *Báró Tornyai Schossberger Lajos uradalma.* Nagykartal, Bag és Hévizgyörk község határában terül el. Összterület 5300 m. hold. Heves vármegyében Tornaméra községben van még 4000 m. hold birtoka. Pest vármegyében kert, beltelek és park 150, szántóföld 4957, kaszáló 70, erdő 20, szőlő 62, nádas 1, és adó alá nem eső terület 40 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer: norfolki négyes vetőforgó. Koriandert 150, fénymagot 20, mákot 100, repczét 100, lent 50 és czukorrépát 1200 m. holdon termel. Lóállomány összesen 64, ebből igás 40 muraközi, hintósló 16 magyar és angol telivér, csikó 8 muraközi. Szarvasmarha-állomány összesen 1050; ebből jármos ökör 250 tarka, tehén 200 vegyes, hízómarha 600 tarka. Napi tejtermelés 2200—2400 liter, a mit Budapesten értékesítenek. Van méhészete 20 anyakaptárral, a mézet Budapesten értékesítik. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling, mézes fehér, ezerjó, zöld szilváni, vörös burgundi és kövidinka, a fő csemegefaj a muscat lunel és ottonel és chasselas. Van gazdasági gőzmalom, több kővel, parasztőrlésre; továbbá négy à 12, együtt 48 lóerős gőzcséplőkészlet, egy kettős rendszerű gőzeke-készlet, 10 marokrakó és 8 kévekötőgép. A munkaerőt Eger vidékéről szerzi. A napszámárak változók. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 40, nagyban 30 K, adóval együtt.

Nagykovácsi. *Gróf Tisza István uradalma.* Összterület 3143 k. hold. Azonkívül van birtoka Bihar és Szatmár vármegyékben. A nagykovácsi birtokból csak a 2555 k. holdnyi erdőt tartja házi kezelésben; a többi kis parczellákban bérbe van adva helybeli lakosoknak és csak a 348 m. holdnyi Juliánna-major van egy tagban bérbeadva. Az erdőben a tölgy-, cser-, bükk- és gyertyánfa uralkodik és az erdőt rendszeres üzemterv szerint 40 és 60 éves fordában kezelik. A termékek: tűzi- és haszonfa. Az erdőből Geist Gáspár 500 holdat bérel és ezt vadaskertnek keríttette körül és tartja fenn. A határ éjszaknyugati részén olygocén homokkőbánya van, mely építkezési czélokra rendkívül alkalmas, de jelenleg csak a gazdaság czéljaira szolgál. Innen az országúthoz is sok követ szállítottak. Vannak dolomit-mészkőbányái is, melyekből részben csak a nyers mészkövet termelik ki és ipari czélokra használják föl, ú. m. aszfalt-lemezek és aszfalt behintésére, továbbá műkő-, czement- és műtrágyagyártásra. Egy részét az itteni mészégető dolgozza fel. A község határában nagy széntelepek s vannak, de kiáknázatlanul.

Ócsa. *Baráth Gyula és Kálmán bérlete.* Tulajdonos gróf *Haller* Györgyné. Az ócsai bérlet 4000 m. hold, de B. Gyulának Csengődön 160 holdas saját szőlőtelepe, melyből 100 hold be van ültetve és Bócson 96 hold legelője van. Kert és beltelek 20, szántó 1000, kaszáló 1000, erdő 1000, szőlő (Ócsán is) 30 m. hold, a többi legelő. A birtokon szabad gazdálkodás folyik. Lóállomány 10 darab. Marhaállomány 46 magyar igás-ökör, 120 simmenthal-bonyhádi tehén és növendékei és 3 simmenthali bika. A napi tejtermelés 300—500 liter között váltakozik és a tejet Budapesten értékesítik. Az erdőben a nagyobb rész akácz-, a kisebb rész éger- és kőrisfa. Ez utóbbit 30, az előbbit 20 éves fordában kezelik. Termékek : tűzifa, szerszámfa, szőlőkaró és haszonfa. A fő borszőlőfajok a rizling és kadarka, a csemegeszőlő : chasselas és muskotály. A csengődi szőlőgazdaság mintaszerűen van fölszerelve. Pinczéje 2800 hl. befogadóképességű és 1200 hl. üvegezett czementhordó. A présház hidraulikus és Röck-féle présekkel van fölszerelve. A szőlőt telepes családok kezelik szakmányszerűen, kik ezért m. holdanként 100 koronát kapnak, de a szüretelésért külön napszám jár. A szőlőben kb. 1000 alma-, körte- és baraczkfa van. A munkaerőt helyben szerzik. Napszámárak férfiaknál 120—300 fill., nőknél 100—180 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20 kor.

Ócsa, Pusztafelsőbabád. *Farkas László birtoka.* Összterülete 3237 m. hold. Ebből kert és beltelek 25, szántóföld 600, kaszáló 1612, legelő 200, erdő 480, szőlő 50, nádas 250 és adó alá nem eső terület 20 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás. Lóállomány összesen 8, ebből 2 igás és 4 urasági kocsiló félvér, 2 pedig irlandi hátas vadászló. Marhaállomány összesen 112, ebből 40 magyar jármos ökör, 2 tehén és 70 hízómarha nyugati fajta. Baromfitenyésztésében az emdeni libákból és orpington-tyúkokból 1000—1200 darab az évi forgalom. Erdészetében uralkodó fanem a kőris, éger és akácz, a melyeket 20 és 30 éves fordában kezelnek. Termék : szerszám- és tűzifa, m. holdanként 800—1000 K-t jövedelmez. Borászatában a fő borszőlőfaj olasz rizling, a fő csemegefaj a piros és fehér chasselas. A munkaerőt a szomszéd községekből szerzi ; napszámár férfiaknál 1.20—2.60 K, nőknél 1—1.80 K. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 40, nagyban 20 K m. holdanként. Az egész birtok még ma is nagyobbrészt vadvizes terület, a „Pestvármegyei Dunavölgy-lecsapoló és öntöző társulat“ megalakulásával azonban remélhető, hogy az egész terület mind elsőosztályú szántóföld lesz.

Örkény. *Pálóczi Horváth István uradalma.* Tulajdonosok : Pálóczi Horváth István és neje Katona Ilona. Összterülete 10.000 m. hold, melyből 8060 hold házi kezelésben van s két kerületre és egy szőlőgazdaságra beosztva, a tulajdonos vezetése alatt áll. A földek minősége nagyrészt homok, a buczkástól a televénydús fekete homokig, de kellő tárgyázás mellett mind jól termő ; 360 hold területet szőlőgazdaságként kezelnek, melyből 1905-ig 200 hold volt szőlővel és gyümölcscsel beültetve, míg a többi most van telepítés alatt. A birtokon 1897-ig teljesen külterjes gazdálkodás folyt. A midőn azonban a vasút megépítése után a földek értéke emelkedett, a gyengébb homokbuczkás és távolabbi fekvésű területek kis parczellánkénti eladásával az addigi 1800 lelket számláló lakosság fokozatosan 6000 lélekre emelkedett, s így napszámoskéz bőven állott rendelkezésre, szeszgyár, gőzmalom, mészhomoktéglagyár és tehenészet fölállításával áttért a belterjesebb gazdálkodásra. A nagyobb forgalom lebonyolítására tíz kilométer hosszú, 76 cm. nyomtávú mezei vasút is épült, mely az örkényi vasútállomásról kiindulva, a szőlőtelepet és a majorokat köti össze az állomással. 1906-ban egy Fowler-féle 16 lóerejű, két mozdonyú gőzekét szereztek be, mely a gazdasági szántások elvégzése után erdősítés alá forgatja a könnyű homokterületeket, s így évente 250—300 holdat erdősítenek, czélul tűzetvén ki legalább 3000 hold beerdősítése ákáczfával, melynek értéke az utóbbi években csaknem kétszeresére emelkedett. A szeszgyárnak 1400 hektoliter törzskontingense van és tíz hónapi üzemidő alatt 25.000 hektoliter moslék-takarmányt juttat a gazdaságnak. A szeszgyárral kapcsolatosan van a gőzmalom, melynek teljesítő képessége naponta 100—120 métermázsa őrlemény, továbbá az 1901. évben felépített mészhomoktéglagyár ; mind a három gyárüzemet egy kazán és egy gőzgéptelep hajtja. A tehenészetben jelenleg 230 darab fejős tehén van. A tehenészetet további 300 darab fejőstehénnel a közel jövőben fejlesztik, hogy a trágyatermelés lehetőleg fedezhesse a szükségletet. Sertésállomány 85 darab fehér mangalicza anyasertés és lehetőleg kétszeri elletés mellett nyerhető 600—800 szaporulata évente. Dohánytermelés : Tiszai fajdohány 250 holdon. A szőlőtelepen leginkább az olasz rizling, kövidinka és a chasselas-fajok váltak be nagybani termelésre. A legfinomabb bort azonban a muskatel, rajnai rizling és zöldszilváni adják.

Páhi, Pusztatabdi. *Strassburger Antal birtoka.* Összterület 1400 kat. hold. Ebből kert és beltelek 4, szántó 600, kaszáló 200, legelő 446, erdő 50, szőlő 30, nádas 10 és a többi adó alá nem eső terület. Vetőforgó : hármas. Lóállomány 60 angol félvér. Ebből 10 igás, 4 kocsiló és 46 ménesbeli. Marhaállomány 200. Ebből 40 magyar jármos ökör, 50 nyugati tehén és 110 gulyabeli. Juhtenyésztés 800 magyar rövidszőrű, 20 tenyészkossal. Sertésállomány 200 magyar mangalicza, 50 anyakocával és öt kannal. Napi tejtermelés 200 liter Budapest számára. Az erdőben a kőris dominál. Termék : tűzi- és szerszámfa. Fő borszőlőfajok : rizling, mézes, fehér bakator, kadarka. Csemegefaja chasselas. Kajszinbaraczkot is termel és kb. 50 métermázsát hoz eladásra. Van egy 6 lóerejű cséplőkészlet. A munkaerőt a szomszéd községekből szerzi. Napszámárak : férfiaknál 140—240, nőknél 100—180 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 8—12, kicsiben 12—16 kor.

Páty. *Várady László birtoka.* Ide tartozik a budakeszi rész is. Összterület 700 m. hold. Ezenkívül még Barsmegyében is van birtoka. A pátyiból beltelek és kert 8, kaszáló 20, erdő 160 m. hold és a többi szántó. Vetőforgó: négyes. Lóállomány 8 vegyes. Marhaállomány 102. Ebből 20 magyar jármos ökör, 60 tarka tehén, 20 ugyanolyan üsző és 2 simmenthali tenyészbika. A napi tejtermelés 300—400 liter, melyet helyben értékesít. Az erdő fanemei tölgy és cser, melyeket 33 éves fordában kezel. Termékek : tűzi- és haszonfa. Van gyümölcstermelés is, kb. 100 alma-, körte- és szilvafával. Van egy 6 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 150—300, nőknél 120—200 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken k. holdanként 24 kor.

Pilisborosjenő. *József cs. és kir. főherczeg piliscsabai uradalmának pilisborosjenői gazdasága.* Összterület 2681½ kat. hold. Ebből a szántóföld bérbe van adva. Az erdőn a tölgy és cser az uralkodó. Rendszeres üzemterv szerint, 50 éves fordában kezelik. Termék : tűzi- és haszonfa. A gazdasághoz nagy körkemencze tartozik, mely bérbe van adva és évenként kb. két millió téglát tud gyártani. Van még az uradalomnak egy mészkő, lapkő- és egy homokkőbányája, melyek szintén bérbe vannak adva. A gazdasági munkaerőt helyben és a környéken szerzik. Napszámárak : férfiaknál 160—320. nőknél 140—280 fillér.

Pilisszántó. *Baross Endre birtoka.* Összterület 503 m. hold. Ebből kert 4, szántó 400 és szőlő 13 hold. Vetőforgó : négyes. Lóállomány 13 vegyes. Marhaállomány 127. Ebből 40 magyar jármos ökör, 6 simmenthali tehén, egy ugyanolyan tenyészbika és 80 hízómarha. Van méhészet is 48 Zirzonkaptárral és kassal. Fő-borszőlőfajok : oporto, othcllo, mézesfehér és muskotály. A csemegefélékből : chasselas, delavare és muskotály. Zöldségtermelés 2 holdon, melyből az évi forgalom kb. 300 kor. Van gazd. szeszgyár 482 hl. kontingenssel. Egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlet. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Navszámárak : férfiaknál 120—260, nőknél 80—160 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 16 kor. m. holdanként.

Pilisszentiván. *Gróf Karácsonyi Jenő uradalma.* Ide tartozik a vörösvári és solymári rész is. Összterület 3000 k. hold. Ezenkívül van Torontál vármegyében 32,000 és Szerém vármegyében 4000 m. hold. A pestmegyei birtokból kert és beltelek 33, szántó 900, kaszáló 56, legelő 345 és a többi erdő. A szántóföldek parczellázva vannak. Az erdőség tölgy-, szil-, gyertyán-, kőris- és akáczfákból áll, melyet — a 20 éves fordáju akáczfán kívül — 40 éves fordában kezelnek. Termék : tüzifa.

Pócsmegyer-Leányfalu. *Schaeffner Károly birtoka.* Összterület 400 m. hold. Ebből 360 szántó, 16 belsőség és park, 4 konyhakert és 20 m. hold szőlő. Vetőforgó : négyes. A lóállomány 21 vegyes. Marhaállomány 80 tehén, simmenthali és bonyhádi keresztezés és egy telivér simmenthali tenyészbika; 300 húsjuh ; legelő-gazdaság. Napi tejtermelés 800 liter, melyet többi kerti termékeivel együtt, a saját budapesti árúcsarnokában értékesít. Baromfitenyésztés most van berendezés alatt. Halászat bérbeadva. Fő-borszőlőfajok : ezerjó, mézesfehér, kadarka, olaszrizling. Csemegefajok : chasselas. 3 holdon zöldségtermelés, öntöző berendezéssel. E kezdő termelés jelenlegi havi forgalma kb. 400 kor. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 200—400, nőknél 140—200 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken k. holdanként 28 kor.

Pomáz. *Mandics Milán dr. és Lagyevics Mária birtoka.* Ide tartozik a budakalászi rész is. Összterület 1800 m. hold. Ebből kert és beltelek 50, szántó 600, kaszáló 150, erdő 800, szőlő 20 m. hold. Vetőforgó ötös és hármas. A lóállomány 7 vegyes. Marhaállomány 60, ebből 26 magyar igás ökör, 4 nyugati tehén és 30 tinó. Juhállomány 350 félmerino, 6 tenyészkossal. Erdő bükk- és cserfából áll. Termék : tüzifa. Fő-borszőlőfajok : kadarka, mézesfehér és kövidinka. Van gyümölcsöse is, kb. 400 cseresznyefával, melyeknek gyümölcsét helyben értékesíti. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 200—300, nőknél 140—180 fill. Egy m. hold haszonbére 40 kor.

Pomáz. *Gróf Teleki Tibor uradalma.* Ide tartozik a csobánkai és budakalászi rész is. Összterület 4540 m. hold. Ebből kert és beltelek 13, szántó 1303, erdő 3207 és szőlő 18 m. hold. Vetőforgó : hármas. Lóállomány 8 vegyes. Marhaállomány 135, ebből 40 magyar jármos ökör, 40 simmenthali tehén, 40 tinó, 14 üsző és egy simmenthali tenyészbika. Juhállomány 250 darab fésüs gyapjas, ebből 100 anya és 4 tenyészkos. Napi tejtermelés Budapest számára 300 liter. Az ordőben a cser és tölgy dominál, melyeket 20 éves fordában kezelnek. Termék : tüzifa. Fő-borszőlőfajok a kadarka, mézesfehér, kövidinka és rizling. Csemegfaj a chasselas. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak ugyanazok.

Pusztavacs. *Fülöp Szász-Coburg-Gothai herczeg uradalma.* Összterület 13.912 k. hold 1014 négyszögöl. Ezenkívül még két nagyobb birtok van Pest vármegyében, továbbá Gömör, Hont, Heves, Nógrád, Borsod és Szepes vármegyékben és Alsóausztriában. A pusztavacsi uradalomban kert és beltelek 127 hold 1242 öl, szántóföld 7061 hold 1165 öl, kaszáló 642 hold 1586 öl, legelő 2495 hold 1111 öl, erdő 3175 hold 144 öl, szőlő 42, nádas 6, adó alá nem eső terület 361 kat. hold 566 négyszögöl. Gazdasági és üzemrendszer : szabad gazdálkodás, hatos, ötös és négyes forgó. Dohányt 115 k. holdon termel. Lóállomány összesen 160 ; ebből igás 20 herélt, hintósló 16, anyakancza 45 igában használva, csikó 77, mén 2 ; mind angol félvér. Szarvasmarha-állomány összesen 678 ; ebből jármos ökör 366 és gulyabeli 124 magyar fajú, hízómarha 175 kevert, tenyészbika 12 simmenthali és magyar fajta. Juhállomány összesen 6248 rambouillet, 200 darab ugyanolyan tenyészkossal. Erdészetében az uralkodó fanem kocsányos tölgy, nyárfa és akácz. A szálerdőket rendszeres üzemterv szerint 90 éves, a sarjerdőket 35 éves fordában kezelik. Termék : haszon- és tüzifa. Szállítási viszonyok kielégítők. A gyümölcsös 41 hold, 5000 darab gyümölcsfával. Az évi forgalom 3000 K. Az uradalomban van gazd. szeszgyár 1405 hl. kontingenssel, gőzmalom két kőre és két hengerre és czementtéglagyár, 200.000 darab évi termeléssel. Van négy darab egyenként 8 lóerős gőzcséplőkészlet. A munkaerőt helyben és a környéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 1—2.80 K, nőknél 0.80—1.80 K. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 30, nagyban 16 K.

Solt. *Hetényi József birtoka.* Ide tartozik a hartai rész is. Összterület 1200 m. hold. Ebből kert és beltelek 30, szántó 750, szőlő 20, a többi legelő. Vetőforgó : hármas. Dohány 40 kat. holdon. Lóállomány 22 vegyes. Marhaállomány 142, ebből 40 magyar jármos ökör, 20 tarka tehén, 80 vegyes gulyabeli és két tarka tenyészbika. Fő-borszőlőfajok : kadarka, mézesfehér, rizling, ezerjó és szlankamenka. Csemegefajok : chasselas és passatuti. Van egy 12 lóerejű gőzgépe, mely egyszersmind magánjáró szántógép egy ötös ekével és egy aratógépe. A munkaerőt Akasztó községből szerzi. A szerződött munkások napszámárai : férfiaknál 100—200, nőknél 80—140 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 16—17 kor.

Solt. *Gróf Teleki Gyula uradalma.* Összterület 3000 kat. hold. Máramaros vármegyében az 59.000 holdnyi dolhai uradalomnak résztulajdonosa. A Solthoz tartozó révbéri uradalomban a gazdasági és üzemrendszer : hármas vetőforgó. Lóállomány összesen 50, ebből igás 10, anyakancza 15, mén 2, a többi csikó és ménesbeli. Szarvasmarha-állomány összesen 271, ebből jármos ökör 78, tehén 100, tinó 60, üsző 30 és tenyészbika 3. Napi tejtermelés 500 liter s ezt Budapesten értékesítik. Baromfitenyésztésében a magyar fehér tyúk, liba és pulyka kiváló. Van méhészete is, 30 kaptárral ; a mézet 1 K ért értékesíti kg-ként. Halászata van a Dunában. Erdészetében a mocsári tölgy, nyár- és füz az uralkodó fanem. Borászatában a fő-borszőlőfaj olasz rizling, szilváni, muscat és a fő csemegefaj chasselas és otonel. Van kisebb üzemű téglavetője, egy gőzcséplőkészlete és 3 aratógépe.

A munkaerőt Dunaegyházán szerzi. Napszámár férfiaknál 1.20—2.60 K, nőknél 0.60—1.20 K. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 16, kicsiben 30 K.

Szentmártonkáta, Tamáskáta puszta. *Katona Gyula birtoka.* Összterület 900 m. hold. Ebből kert és beltelek 10, kaszáló 30, legelő 20, erdő 3, szőlő 12, atöbbi szántó. Vetőforgó : hármas. Dohány 50 kat. holdon. Lóállomány 20, ebből 10 igás angol félvér, 8 kocsiló angol félvér és amerikai, 2 muraközi mén. Marhaállomány 194, ebből 36 magyar jármos ökör, 95 simmenthali tehén, 30 ugyanolyan üsző, 3 tenyészbika és 30 hízómarha. Sertésállomány 40 mangalicza anyakocza és szaporulata, öt kannal. Napi tejtermelés a Budapesti Közp. Tejcsarnok számára 450 liter. Van három kb. három holdas halastava pontytenyésztésre. A halat a környék piaczain értékesíti. Fő-borszőlőfajok rizling és kövidinka. Gyümölcstermelés kb. 150 körte- és 200 almafával. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete és egy hét-ekés magánjáró gőzekéje. A munkaerőt a környékről szerzi. Napszámárak férfiaknál 120—220, nőknél 80—160 fillér.

Szentmártonkáta. *Kenessey Miklós birtoka.* Összterület 500 m. hold. Ezenkívül Veszprém vármegyében is van birtoka. A kátai birtok haszonbérbe van adva.

Sződ, Sződrákos. *Floch-Reyhersberg Alfréd dr. birodalmi lovag birtoka.* Ide tartozik a csöröghi és kisgödi rész is. Összterület 1280 k. hold. Kert és beltelek 100, szántó 517, kaszáló 122, legelő 385, erdő 120, szőlő 20, nádas 4 és adó alá nem eső terület 12 k. hold. Dohány 60 k. holdon. Lóállomány 22; ebből 8 magyar igás, 6 félvér kocsiló és 8 muraközi igásló. Marhaállomány változó : 35—40 magyar jármos ökör, 50—75 pirostarka tehén, 15—20 tinó, 25—30 üsző. Napi tejtermelés 350—450 liter, melyet Budapesten és a saját gödi nyaralótelepén értékesít. Van dunai halászat is a budapestvidéki halászati társulat kötelékében. Akáczerdő 20 éves fordával. Termékek : szerszámfa és szőlőkarók. Fő-borszőlőfajok : ezerjó, kövidinka, olasz rizling. Csemegefaj chasselas. Van három holdnyi gyümölcsös, szélmotoros vízvezetékkel ; a gyümölcsöt a gödi nyaralótelepen értékesítik. Van téglagyár Sződrákoson és Gödön, 15 millió tégla évi termőképességgel. Egy 6 lóer. gőzcséplő. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 120—250, nőknél 80—180 fill. Az átlagos földhaszonbér 20 kor. A gödi pusztát nyaralótelep és családi házak céljaira parczellázza. Három vasuti állomása van, ú. m. Göd, Sződ és Kisgöd megállóhelyek.

Sződ. *Gajáry Géza birtoka.* Összterület 424 hold ; ebből kert és beltelek 5, szántóföld 277, kaszáló 80, legelő 20, erdő 30, szőlő 10 és nádas 2 hold. Ezenkívül Váczon 30 hold szőlő. Gazdasági és üzemrendszer : hármas forgó. Dohányt 60 holdon termel. Lóállomány összesen 11 ; ebből igás 6, hintós 4 és hátas 1 ; mind angol félvér. Szarvasmarhaállomány összesen 61 ; ebből jármos ökör 12, tarka és magyar ; tehén 40, innthali, montafoni és bonyhád-simmenthali ; 8 üsző ; az előbbiek keveréke ; egy tenyészbika, simmenthali és bonyhádi keverék. Sertésállomány összesen 27 ; 16 anyakocza, 9 növendék és 2 kan ; mind angol-magyar keverék. Napi tejtermelés 200—350 l., a mit Ujpesten értékesítenek. Borászatában a fő borszőlő-fajok ezerjó, mézesfehér, olasz rizling, oporto és kövidinka ; a fő csemegefaj madelaine angerine és chasselas. Zöldséget 3 holdon termel. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 1—2.40 K, nőknél 0.80—1.60 K.

Sződ, Gödpuszta. *Nemeskéri Kiss Pál birtoka.* Összterület 2500 m. hold. Nógrádban külön 2000 m. hold. A gödi birtokból kert és beltelek 125, szántó 1500, kaszáló és legelő 250, szőlő 35, a többi fásítás. Vetőforgó, a föld minősége szerint háromféle. Burgonya 130, dohány 60 holdon. Lóállomány 30 magas angol félvér. A kancza-anyag a véghlesi családi uradalomból való. A 30 közül 12 igás, 12 kocsiló és 6 csikó. Az uradalom csikóneveléssel is foglalkozik. Marhaállomány 80 magyar jármos ökör, 100 tehén : borzderes és simmenthali-bonyhádi keresztezés, 50 vegyes gulyabeli és három ulteni és innthali tenyészbika. Napi tejtermelés 650 liter, melyet helyben és Budapesten értékesítenek. Baromfitenyésztés : nagy pekingi kacsák, emdeni-, olasz-keresztezésű ludak, pulykák tyúkok és gyöngytyúk. Különösen a tojásra fektetik a súlyt. Méhészet 60 Zirzon-kaptárral. A mézet helyben értékesítik. Az erdőben fő-fanemek akácz és feketefenyő; rendszeres üzemterv szerint, 20—25 éves fordában kezeltetnek. Termékek : tűzi és szerszámfa, szőlőkaró és gerendák. Fő-borszőlőfajok: rizling, mézesfehér, ezerjó, zöldszilváni, szlankamenka, kadarka és merlot. Csemegeféle a chasselas. Zöldségkertészet : 4 hold a saját kezelése alatt és kb. 30 hold bolgár kertészeknek bérbe adva. Fiatal gyümölcsös, kb. 1500 sárga- és őszibaraczk-, körte- és meggyfával. Van egy 22 lóerős gőzcséplője, egy 10 HP nyersolajmotora és két marokrakó aratógépe. A birtokon két trainig-telep van, 55 boxxal, mely pályák — szakemberek véleménye szerint — idomító munkára elsőrendűek.

Sződ. *Szalachy Béla birtoka.* Összterület 720 m. hold. Ebből kert 5, kaszáló 130, legelő 30, szőlő 20 k. hold, a többi szántó. Vetőforgó : hármas. Dohány 50 k. holdon. Lóállomány 20 félvér amerikai, ebből 10 igás, 6 kocsiló és 4 csikó. Marhaállomány 82, ebből 20 magyar jármos ökör, 35 nyugati tehén, 25 ugyanolyan gulyabeli és két montafoni tenyészbika. Sertésállomány 10 anyakocza és szaporulata, két kannal. Napi tejtermelés Ujpest számára 200 liter. Fő-borszőlőfajok az olasz rizling és ezerjó. Csemegeszőlő: chasselas. A munkaerőt helyben szerzi. Napszám ára férfiaknál 100—160, nőknél 100—140 fill.

Tápiógyörgye. *Györgyey Illés és László uradalma.* Tápiógyörgye, Tápiószele és Farmos határában terül el. Összterület 9245 k. hold. Ebből kert és beltelek 50, szántóföld 7223, kaszáló 631, legelő 342, erdő 142, szőlő 410, nádas 118 és adó alá nem eső terület 329 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer : hatos vetőforgó. Buzát 2000, árpát 400, rozsot 600, tengerit 400, czukorrépát 750 és dohányt 354 k. holdon termelnek. Lóállomány összesen 184, ebből igás 70, urasági kocsiló 44, anyakancza 24, részben telivér, részben félvér, csikó 45 és mén egy. Szarvasmarha-állomány összesen 1566, ebből jármos ökör 372 magyar, a többi 800 tehén, 140 tinó, 221 üsző és 33 tenyészbika, egyharmadrészben borzderes és kétharmadrészben simmenthal-bonyhádi. Juhállomány 1000 darab hazai fésűs, 19 db. ugyanolyan tenyészkossal. A sertés-állomány 260 anyakocza és 40 kan, magyar kondor fajta. A napi tejtermelés 4800 l., a mit a Budapesti Közp. Tejcsarnok értékesít. Van méhészet is saját használatra. Erdészetükben az akácz az uralkodó. A borászatban a fő borszőlőfaj a rizling, kövidinka, fehér bakar, szilváni és a fő csemegefaj a chasselas és passatuti. Az uradalomban van egy daráló-malom saját szükségletre. Van 6 darab 10 lóerős gőzcséplőkészlet, egy db. 20 lóerős gőzeke és 12 db. aratógép. A munkaerőt helyben szerzik. A földhaszonbér nagyban 40, kicsiben 60 K.

Tápiósáp. *Reusz Henrik birtoka.* Összterület 1170 m. hold. Ebből kert és beltelek 6, szántó 870, kaszáló 78, legelő 103, erdő 50 és szőlő 20 m. hold. Vetőforgó a föld minősége szerint 6-os és

4-es. Kb. 50 holdon luczerna- és lóheremagot termel. Dohányt 25 k. holdon. Lóállomány 22 angol félvér és pedig igás 10, kocsiló 6 és csikó is 6. Marhaállomány 162. Ebből 44 magyar és tarka jármos ökör, 64 nyugati tehén, 36 ugyanolyan gulyabeli, 3 tenyészbika és 15 hizómarha. Napi tejhozam 400 liter, a Budapesti Közp. Tejcsarnok számára. Fő-borszőlőfajok : mézesfehér, ezerjó és pozsonyi kadarka. Van egy 8 lóer. gőzcséplő, két marokrakó és egy kévekötő aratógép. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 100—240, nőknél 80—160 fill. A földhaszonbér 20 kor. és adó.

Tápiószecső. *Gróf Szirmay Sándor birtoka.* Tápiószecső, Tápióbicske, Pánd és Uri határában terül el. Összterület 1603 k. hold 1148 □-öl. Ebből kert és beltelek 32 h. 607 □-öl, szántó 824 h. 552 □-öl, kaszáló 178 h. 631 □-öl, legelő 423 h. 202 □-öl, erdő 120 h. 230 □-öl, szőlő 10 hold, nádas 8 h. 526 □-öl és adó alá nem eső terület 7 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer : szabadgazdálkodás. Lóállomány összesen 27, ebből igás 10 muraközi és félvér, kocsiló 12 félvér, csikó 4 és mén 1. Szarvasmarha-állomány összesen 156, ebből 48 jármosökör és 25 hízómarha, részben magyar, részben vöröstarka, 80 tehén és 3 tenyészbika pedig simmenthali. Juhállomány 70 db. merino, 26 tenyészkossal. Napi tejtermelés 380 l. Baromfitenyésztésében a bronzpulyka és a sárga orpington kiváló. Erdészetében az akácz és a nyárfa az uralkodó. Termék : tűzi és haszonfa házi szükségletre. Borászatában a fő borszőlőfaj kövidinka, olasz rizling, mézesfehér és a fő csemegefaj a fehér és piros chasselas. A konyhakertészet 3 holdon most van a telepités kezdetén, hasonlóképen a gyümölcsös is, 1800 db. gyümölcsfával. A vízimalom egy hengerrel és 2 kővel dolgozik. Van egy db. 8 lóerős gőzcséplőgépe. A munkaerőt helyben szerzi, napszámárak férfiaknál 1—2 K, nőknél 0.80—1.20 K. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 24—32 K.

Tápiószentmárton. *Magyary-Kossa Sámuel birtoka.* Összterület 850 m. hold. Ebből kert és beltelek 50, szántó 682, legelő 55, erdő 20 és szőlő 30 m. hold. Vetőforgó négyes. Lóállomány 14 vegyes. Marhaállomány 93. Ebből 42 magyar jármosökör, 40 nyugati tehén, 40 vegyes gulyabeli és egy nyugati tenyészbika. Van házinyultenyésztés, melynek iránya : tenyész- és húsállatok nevelése. Méhészet 60 Zirzon-kaptárral. A mézet Budapesten értékesíti. A fő-borszőlőfajok : olasz rizling, ezerjó és kadar. A rizling és az ezerjó borával már több kiállításon díjat nyert. Van fiatal gyümölcsös : 5 holdon alma, 4 holdon körte és 3 holdon szilva. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 100—300, nőknél 80—180 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 30—40 kor.

Tatárszentgyörgy. *Báró Bors Frigyes örökösei : özv. gróf Bissingen Ottóné és báró Lipthay Frigyesné uradalma.* Összterület 4116 k. hold. Özv. gróf Bissingennének Beszterczé-Naszódban van 2500 és Maros-Tordában 1800, b. Lipthaynak pedig Torontálban 1500 s Biharban 7000 k. hold birtoka. A tatárszentgyörgyi uradalomban kert és beltelek 50, szántóföld 1350, kaszáló 826, legelő 1053, erdő legelőhaszonnal 500, szőlő 30, nádas 60 és adó alá nem eső mocsaras terület 247 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. Rozsot 700, tengerit 200 és czirokot 30—40 holdon termelnek. Lóállomány összesen 32 angol félvér ; ebből igás 24, hintósló 6 és csikó 2. Az 50 darabból állott ménest az örökösök föloszlatták. Szarvasmarha-állomány összesen 357, felerészben magyar, felerészben bonyhádi ; ebből jármos ökör 80 tehén 63, tinó 26, üsző 25, gulyabeli 100, hízómarha 57 és 6 berni-simmenthali tenyészbika. Sertés-állomány 100 db mangalicza kocza. Juhállomány 2000 fésűs-gyapjas, 20 tenyészkossal. Erdészetében uralkodó fanem az akácz és nyár és van kevés tölgy. Termék : szőlőkaró és tűzifa ; a szállítási viszonyok rosszak. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling, kövidinka és mézesfehér ; a fő csemegefaj fehér és piros chasselas. Van gőzmalom két pár kővel és egy hengerszékkel, parasztőrlésre és egy homokbánya. Van egy 6 lóerős gőzcséplő. A munkaerőt a környéken szerzik. Napszámárak férfiaknál nyáron 1—2 K, télen 1 K ; nőknél nyáron 1—1.60 K, télen 80 fill. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 5—6, kicsiben 10—20 K.

Tápiószentmárton. *Szentkirályi Kálmán birtoka.* Összterület 1200 m. hold. Ebből kert és beltelek 45, szántó 900, erdő 20, szőlő 12, és a többi legelő. Szabadgazdálkodás. Lóállomány 8 angol félvér. Marhaállomány 112, ebből 32 magyar jármos ökör, 10 nyugati tehén, 50 gulyabeli és 20 hízómarha. Fő borszőlőfajok : ezerjó, kövidinka, rizling. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 160—300, nőknél 80—150 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 24 korona.

Tinnye. *Vásárhelyi Géza birtoka.* Összterület 400 m. hold. Ezenkívül még Esztergom vármegyében is. A tinnyei birtokból kert és beltelek 10, szántó 270, kaszáló 30, szőlő 6, a többi erdő és legelő. Vetőforgó : négyes. Lóállomány 6 darab vegyes. Marhaállomány 17 darab vegyes. Juhállomány 350 gyapjas, 4 tenyészkossal. Fő borszőlőfajok : rizling és mézesfehér. A birtokon a jászfalusi pusztán, a Somlyóhegyen, a vasút mentén 99%-os mészkőbánya és építő kőbánya van. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak: férfiaknál 160—240, nőknél 80—160 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként 20—24 korona.

Tiszaujfalu. *Özv. gróf Pálffy Pálné szül gróf Károlyi Geraldine uradalma.* Összterület 9251 k. hold 56 négyszögöl ; ebből kert és beltelek 2 hold 507 öl, szántóföld 5632 hold 366 öl, kaszáló 1559 hold 1269 öl, legelő 849 hold 758 öl, erdő 114 hold 1273 öl, nádas 91 hold 1530 öl és adó alá nem eső terület 1000 k. hold 753 négyszögöl. A birtok örök bérletbe van kiadva. Halászatát a Szolnokvidéki alsótiszai halászati társulat bérli. Erdészetében az uralkodó fanem az akácz ; termék : szerszámfa. Napszámárak férfiaknál 1.20—3.20 korona, nőknél 0.80—1.80 korona. Az átlagos földhaszonbér e vidéken brutto 19.70 korona holdanként.

Tóalmás. *Özv. Beretvás Endréné szül. Wahrmann René birtoka.* Összterület 1200 m. hold Ezenkívül Hevesben 2000, Szabolcsban 9000 m. hold. A tóalmási birtokból kert és beltelek 70. szántó 900, kaszáló 30 és szőlő 100 m. h. Szabad gazdálkodás. Dohány 40 k. holdon. Lóállomány 28, melyből 8 igás, a többi urasági és tiszti kocsiló. Marhaállomány 200-on felül. Ebből 60 magyar jármos ökör, 60 nyugati tehén, 40 ugyanolyan gulyabeli, két tenyészbika és 30—50 hízómarha. Napi tejhozam 500 liter, Budapest számára. Fő borszőlőfajok : rizling, ezerjó, erdei és kadarka. Csemegefaj : chasselas. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlet. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 100—300, nőknél 80—200 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken m. holdanként (szőlő nélkül) 16 korona.

Tóalmás, Alsóboldogkáta pa. *Katona Ferencz birtoka.* Összterület 900 m. hold. Ebből kert és beltelek 8, kaszáló 15, legelő 38, szőlő 10 m. hold és a többi szántó. Vetőforgó : hármas. Dohány

25 k. holdon. Lóállomány 20, ebből 14 igás angol félvér és 6 kocsiló, amerikai félvér. Marhaállomány 170, ebből 48 magyar jármos ökör, 60 simmenthali tehén, 35 ugyanolyan üsző, két tenyészbika és 25 hizómarha. Sertésállomány 60 mangalicza anyakocza és szaporulata, 8 kannal. Napi tejtermelés 300 liter, a Budapesti Központi Tejcsarnok számára. Borszőlőnek rizlinget termel. Van kb. 200 sárga baraczkfa, melyből pálinkát főznek. Egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlet. A munkaerőt a vidéken szerzi. Napszámárak mint Tamáskátán.

Tóalmás, Boldogkáta pa. *Katona Lajos dr. birtoka.* Összterület 900 m. hold. Ebből kert és beltelek 13, kaszáló 20, legelő 150, erdő 14, nádas 5 m. hold és a többi szántó. Vetőforgó : hármas. Dohány 50 k. holdon. Lóállomány 19. Ebből 12 angol félvér igás, 4 ugyanolyan kocsiló és 3 csikó. Marhaállomány 105. Ebből 40 magyar jármos ökör, 28 bonyhádi tájfajta tehén, 20 üsző, két telivér simmenthali tenyészbika és 15 hízómarha. Juhállomány 420 merino-precosse, 5 tenyészkossal. Sertésállomány 50 fehérszőrű mangalicza anyakocza és szaporulata, 5 kannal. Napi tejtermelés 180 liter, melyet helyben és Budapesten értékesít. Van baromfitenyésztés is és az évi forgalom lud-, fehér orpington-tyúk és pulykafélékből kb. 1000 korona. Fő borszőlőfajok a rizling és kövidinka, a csemegeszőlőfajok : passatuti, chasselas és muskotály. Van kb. 160 dió-, körte- és almafa. Egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlet, 3 lóer. daráló, ohió szártépő. A munkás- és bérviszonyok ugyanazok, mint Szentmártonkátán.

Üllő. *Váczi káptalani uradalom.* Bérlő : *Macourek Lajos.* A bérlet Monor, Vasad és Vecsés községek határában terül el. Összterület 3000 m. hold. A somogyvármegyi Gálosfán gróf Festetich Páltól 3800 m. holdat bérel. A pestvármegyei bérleten kert és beltelek 45, szántóföld 2379, kaszáló 60, legelő 50, erdő 400, szőlő 18, nádas 8 és adó alá nem eső terület 40 m. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás és hármas vetőforgó. Rozsot 1200 holdon termel. Lóállomány összesen 30, ebből igás 26 muraközi, hintósló 4. Szarvasmarha-állomány összesen 536 ; ebből jármos ökör 36 magyar, tehén 400 bonyhádi, hízómarha 100 kevert. Napi tejtermelés 3500 liter, a mit Budapesten értékesítenek. Erdészetében uralkodó fanem az akácz, a mit rendszeres üzemterv szerint 45 éves fordában kezelnek. Termék: tűzi- és szerszámfa. Borászatában a fő borszőlőfaj a rizling és kadarka, a fő csemegefaj a chasselas és passatuti. Van gazdasági szeszgyár 1400 hektoliter kontingenssel ; gőzmalom két kővel, daráló és finom őrlésre ; továbbá három készlet, 4—6—8 lóerős gőzcséplő, egy gőzeke és három aratógép. A munkaerőt Üllőn szerzi. Napszámárak férfiaknál 1.40—2.40 korona, nőknél 0.80—1.60 korona. Az átlagos földhaszonbér nagyban 12—24, kicsiben 22—48 K.

Váczbottyán. *A m. kir. vallásalapitványi uradalom birtoka.* Bérlők Gosztonyi Tibor és Viczián Antal. Összterület 853 k. hold. Ebből kert és beltelek 3, szántó 470, kaszáló és legelő 50, erdő 295, szőlő 28 és adó alá nem eső terület 7 k. hold. Vetőforgó : négyes. Lóállomány 13 félvér. Marhaállomány100, ebből 32 magyar jármos ökör, 40 nyugati tehén, 24 üsző és 4 borzderes nyugati tenyészbika. Sertéstenyésztés felujítás alatt. Napi tejhozam kb. 240 liter, Ujpest számára. Az erdő tölgy-, cser-, juhar- és kőrisfából áll és rendszeres üzemterv szerint, 40 éves fordában kezeltetik. Termék : tüzifa. Fő-borszőlőfajok : ezerjó, olasz rizling, szlankamenka, kövidinka és burgundi. Csemegefaj a chasselas. Van egy kévekötő és két marokrakó aratógépjök. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzik. Napszámraák : férfiaknál 80—200, nőknél 60—100 fillér. Egy k. hold haszonbére 18 kor.

Váczduka. *Gróf Serényi János birtoka.* Összterület 978 k. hold 55 négyszögöl. Ezenkívül még Temes vármegyében van 4350 k. hold birtoka. Pest vármegyében kert és beltelek 56 hold 69 öl, szántóföld 770 hold 978 öl, kaszáló 37 hold 1574 öl, legelő 14 hold 1581 öl, erdő 68 hold 238 öl, szőlő 14 hold 230 öl, adó alá nem eső terület 11 k. hold és 385 négyszögöl. Gazdasági és üzemrendszer szabadgazdálkodás. Lóállomány összesen 65, ebből igás 31 muraközi, hintósló 10 vegyes, csikó 24 (6 amerikai futó, 18 muraközi). Szarvasmarha-állomány összesen 156. Ebből jármos ökör 32 magyar és vöröstarka, tehén 70 hollandi, simmenthali, innthali és berni, tinó 21 vöröstarka, üsző 22 berni, hollandi, simmenthali és innthali, hízómarha 10 magyar, vörös és feketetarka, tenyészbika egy hollandi. Sertésállomány összesen 478 mangalicza. Napi tejtermelés 400 liter és Budapesten értékesítik. Van méhészete 20 Zirzon-kassal ; a mézet Budapesten adják el 1 korona 40 fillérért kilogrammonként. Borászatában a fő borszőlőfaj a mézesfehér és a fő csemegefaj a chasselas. Van kő- és homokbánya, melyek termékeit értékesítik s van két 8 és 10 lóerős gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak férfiaknál 1.20—2, nőknél 0.90—1.20 korona.

Váczhartyán. *Gosztonyi Tibor birtoka.* Összterület 612 m. hold. Ebből kert és beltelek 16, kaszáló 20, legelő és erdő 24, szőlő 36 és adó alá nem eső terület 8 m. hold. Szabad gazdálkodás. Lóállomány 33, ebből 20 félvér igás, 8 kocsiló és 5 csikó. Marhaállomány 91, ebből magyar jármos ökör 28, borzderes tehén 61, tenyészbika kettő. Napi tejtermelés kb. 300 liter, melyet Ujpesten értékesít. Méhészet 150 Zirzon-kaptárral. A mézet helyben és Budapesten értékesíti. Fő-borszőlőfajok ezerjó és olasz rizling. Csemegefaj a chasselas. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 80—160, nőknél 60—120 fillér. A földhaszonbér nagyban 20—24, de kicsiben 60—70 korona m. holdanként.

Vecsés, Halomegyháza. *Halmi Deutsch Sándor örökösei birtoka.* Összterület 2738 k. hold 1000 négyszögöl ; ebből kert és beltelek 30, szántóföld 1565 hold 400 öl, kaszáló 332 hold 596 öl, legelő 302 hold 778 öl, erdő 228 hold 900 öl, szőlő 85 hold 1178 öl, nádas 99 hold 781 öl, és adó alá nem eső terület 94 k. hold 1223 négyszögöl. Gazdasági és üzemrendszer: négyes vetőforgó. Búzát, rozsot, árpát 855 holdon termelnek. Lóállomány összesen 16 magyar erdélyi : ebből igás 10, hintósló 6. Szarvasmarha-állomány összesen 263 ; ebből jármos ökör 92, tehén 3, tinó 85, tiszti és cselédtehén 60, hízómarha 22 és tenyészbika 1. Juhállomány 1000 darab posztógyapjas, 42 tenyészkossal. Erdészetében uralkodó fanem az akácz, melyet rendszeres üzemterv szerint 20 éves fordában kezelnek. Termék: szerszám- és tűzifa ; szállítási viszonyok jók. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling, mézes, szilváni, szlankamenka és kövidinka, a fő csemegefaj chasselas, passatutti stb. Az uradalom kavicsbányájából a gazdasági útakat javítják. Van egy darab 8 lóerős gőzcséplő és két kévekötő aratógép. A munkaerőt a környéken szerzik, de nyári munkásokat távoli vidékről is hozatnak. Napszámárak férfiaknál 1.40—2.40 korona, nőknél 1—1.60 K. A földhaszonbér nagyban 20 K.

Verseg, Fenyőharaszt puszta. *Báró Podmaniczky Levente birtoka.* Összterület 723 m. hold. ami 5 hold kert kivételével, mind szántóföld. Szabad gazdálkodás. 50 holdon vöröshere és luczernamagot is termel. Lóállomány 10 angol félvér. Marhaállomány 75, ebből 32 magyar jármos ökör, 28 montafoni-innthali keresztezésű tehén, 14 vegyes gulyabeli és egy montafoni tenyészbika. Sertésállomány 60, nyolcz anyakocával és egy kannal. Napi tejhozam 125 liter, Budapest számára. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 100—170 és ugyanennyi, csekély különbséggel, a nőké is. Az átlagos földhaszonbér m. holdanként 26 korona.

Zsámbok. *Beniczky Ádám birtoka.* Bérlők : Scheinovitz és Schwartz. Összterület 1800 m. hold. Ezenkívül Borsodban is van birtoka. A pestvármegyei részben kert és beltelek 38, szántó 1068·814, kaszáló 106·229, legelő 101·1052, erdő 19·1207, szőlő 1395, nádas 28·598 k. hold. Vetőforgó : hármas. Czukorrépatermelés 120 m. holdon. Lóállomány 17 vegyes. Marhaállomány 173, ebből 38 magyar jármos ökör, 90 nyugati tehén, 38 vegyes gulyabeli, 5 nyugati tenyészbika és két bivaly. Napi tejhozam 800 liter. Budapest számára. Van egy 8 lóerejű gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámárak : férfiaknál 90—300, nőknél 80—220 fillér. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 34 korona.

A GÖDÖLLŐI M. KIR. KORONAURADALOM.

A gödöllői m. kir. koronauradalom Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye gödöllői és váczi járásában, Gödöllő, Galgamácsa, Domony, Kerepes, Bag, Galgahéviz, Váczszentlászló, Isaszeg, Valkó és Dány községek határában terül el.

Története.

Története Gödöllőével együtt tulajdonképen csak a XIV. században kezdődik, mert addig — állítólag — Gödöllő több kisebb földbirtokos tulajdonában az akkor még nagy Besnyő (ma Máriabesnyő puszta) községhez tartozott. Azonban a XIV. század közepe táján különvált Besnyőtől, a mely a legrégibb adatok szerint 1387 előtt a horvátországi *Iván* nemzetségé volt. Ezektől hűtlenség miatt elkoboztatván, újból a királyra szállt vissza. Nagy Lajos király *Pohárnok* Péternek adományozta, kinek családja 1405-ig bírta. E család kihaltával Zsigmond király a birtokot nejének : Borbálának adta, de már 1439-ben az addigi bérlő : *Tamásy* Henrik a birtok tulajdonosa. Azonban ettől is elkobozták Ulászló király idejében, a ki viszont *Rozgonyi* János vajda Rajnold és Oszvald nevű öcscseinek juttatta. Az 1456. évben a birtokért pör folyt s az ítélet szerint Gödöllő a vajdáé és öcscseié, Szada pedig Macsafalvi *Reichel* Seboldé lett. 1640-ben Kürthi *Vámosy* István volt Gödöllő, Babat, Besnyő és Egerszeg puszták tulajdonosa, de 1665-ben már felerészben a *Mocsáry* nemzetségre szállott. Ez időtől kezdve Gödöllő tulajdonosai örökösen változtak.

Végre 1722-ben a pozsonyi országgyűlés a török uralom alatt megzavart birtokviszonyok rendezésére kiküldte a neo-aquistica comissiót, melynek *Grassalkovich* Antal volt az elnöke, a ki részletekben az egész Gödöllőt megvásárolta. 1744-ben megkezdette gödöllői kastélyának építését s Gödöllőt székhelyévé s hatalmas birtokainak középpontjává tette. Az előbb bárói, majd grófi s végül herczegi méltóságra emelkedett Grassalkovich család 1841-ben fiágon kihalt s az uradalmakat 1850-ben leányágon gróf Hédervári *Viczay* Károly örökölte. De már 1851-ben az adósságok miatt el kellett árverezni, a mikor is a gödöllői és hatvani uradalmakat 7,300.000 forintért báró *Sina* György vette meg, a ki, valamint fia : Simon, a birtokot rendbe hozta s azt 1864-ben a ,,Societé belgique du Credit foncier ej industrielle de Bruxelles" nevű belga banknak eladta.

Ettől a banktól, illetőleg a vele egyesült ,,General Company for the promotion of Landkredit" czégtől a magyar kormány 1867 márczius 22-én kelt szerződéssel 1,840.000 forintért vette meg a gödöllő-hatvani uradalmat, a mely főleg erdőkből állott. A vételt az 1868 : V. t. cz. alapján törvénybe iktatták és a birtokot, a mely a Gödöllő, Kerepes, Dány és Isaszeg községek határában fekvő majorságokból, továbbá az egerszegi, besnyői, babati, szentgyörgyi, nyiregyházai, szentkirályi és kisbagi pusztákból állt, az elidegeníthetetlen magyar királyi koronajavak állományába fölvették. Még 1867-ben hozzávásárolták a galgamácsai birtokot 488.000 forintért, 1868-ban az Esterházy-féle valkói, váczszentlászlói és galgahévizi uradalmakat 250.000 forintért és 1891-ben a nagyváradi káptalantól a szadai és veresegyházi erdőket 51.353 forintért.

Igazgatás.

A koronauradalmat a megvétel után minden tekintetben egy igazgatóság alá helyezték. Azonban 1869-ben a királyi várkastélyt a 120 k. hold 450 □ öles parkkal együtt az egyesült budai-gödöllői várkapitányság kezelésébe bocsátották, a vadászati ügyek vezetését pedig 1874-ben az udvari vadászati hivatalra bízták. Míg az erdők és az erdőtisztások viszont az erdőkincstár kezelésébe kerültek. A koronauradalom mezőgazdasági része 1867-től 1890-ig a pénzügyminisztérium fönnhatósága alá tartozott, ekkor a földmívelésügyi minisztérium vette át. Az uradalom igazgatása az átvétel óta szintén több változáson ment át. Kezdetben külön igazgatósága volt, majd az óbudai kincstári jószágigazgatósággal egyesítették, 1883-ban pedig ismét külön igazgatósággal ruházták föl. A mezőgazdasági kezelést jelenleg a Gödöllőn székelő jószágigazgatáság végzi, melyet egyes kerületek főmajorjaival távbeszélőhálózat kapcsol össze. A tiszti létszám a következő: egy jószágigazgató, egy jószágfelügyelő, kilencz gazdasági intéző, egy ellenőr, három segédtiszt és egy gyakornok. Van ezeken kívül állandó ember- és állatorvos és gyógykovács.

Természeti viszonyok.

Politikai tekintetben a birtok nagyobb része a gödöllői, kisebb része a váczi járáshoz tartozik. Az egész terület — a föntebb említett községek határában — a rákosi síkságból kiemelkedő dombcsoportozatot foglalja el s tengerszín fölötti magassága 143—345 méter között váltakozik. Legnagyobb folyóvize a Rákos; ez táplálja az uradalom halastavait és több malmot is hajt. Kisebb vizek még az Aranyos és Fáczános, Domony határában az Egres, Isaszegnél a Tápió és Galgamácsa határában a Galga patak. — A talajnemek főleg kétfélék: 1. kötött talaj, csekély humuszréteggel s a magasabb fekvésű helyeken többnyire kötött agyag-altalajjal. 2. Homoktalaj, a völgyekben több helyen futóhomokkal és homokkő-altalajjal. A birtokon a termőtalaj mintegy 33%, a jobb minőségű homok 26 és a silány kvarczhomok 41%.

Az éghajlat a mezőgazdaságra szintén nem kedvező, mert többnyire szélsőségekben mozog és a csekély csapadék elosztása aránytalan az egyes évszakokban. A tél rendszerint későn áll be és hosszú; a tavasz ellenben rövid; a nyár forró és hosszú, de éjjel erősen lehül; csak az ősz kedvező, a mikor az őszi munkák rendesen végezhetők.

Földmívelés.

Ez idő szerint a koronauradalom két, egymástól teljesen független részből: az erdő- és mezőgazdaságból áll. A mezőgazdasági rész 10.588 k. hold 1070 □ öl, mely terület a következő hat gazdasági kerületre oszlik: a gödöllő-haraszti 888 k. h. 1562 □ öl, a kerepesi 1297 k. h. 1228 □ öl, az ilkamajori 1364 k. h. 779 □ öl, az isaszegi 3174 k. h. 1580 □ öl, a babati 2536 k. h. 396 □ öl és a galgamácsai 1326 k. hold 325 □ öl.

A birtok mívelési ágak szerint a következőképen oszlik meg: szántóföld 7083 k. h. 1092 □ öl, rét 650 k. h. 1036 □ öl, legelő 1809 k. h. 1494 □ öl, szőlő 88 k. h. 1353 □ öl, gyümölcsös és kert 155 k. h. 1005 □ öl, erdőfásítás 167 k. h. 1196 □ öl, füzes 4 k. h. 560 □ öl, beltelek 274 k. h. 955 □ öl, mocsár és tó 47 k. h. 1101 □ öl, terméketlen 226 k. h. 350 □ öl és bérbe van adva 79 k. hold 528 □ öl.

Az összterületből mívelési ágak szerint a kalászosokra 32·86%, kapásokra 11·67, vetett takarmányokra 21·66, fűvelőkre 25·17, kertre és gyümölcsösre 0·62, szőlőre 0·76, fásításra 2·33 és a mívelésen kívül álló területre 4·35% esik. A birtok fontosabb kultúrnövényeinek tíz évi átlagos terméseredményei a következők: búza 876, rozs 773, árpa 786, zab 600, tengeri 809, magbükköny 652, burgonya 4438, takarmányrépa 10.406, murok 6431, mesterséges széna 1083 és réti széna 1260 kg.

A kalászosok termésének legnagyobb részét a nagyszámú cselédség illetményéül osztják ki, a zabot és az árpát etetésre fordítják és csak a mi ezek után fönnmarad, az kerül eladásra. — Különleges termelési ágként említhető a *len*, melylyel a galgamácsai gazdasági kerületben végeztek kísérleteket és pedig kedvező eredménynyel. — A mívelésre nem alkalmas területeken akáczosokat telepítettek, melyek szőlőkaróüzemre vannak berendezve, de egyelőre csak az uradalom szőlőkarószükségletét fedezik.

Állattenyésztés.

A koronauradalom az állattenyésztésnek négyféle ágát: a ló, szarvasmarha, sertés és juhtenyésztést űzi.

Ló.

A nagyobbarányú lótenyésztésre az uradalom 1897-ben tért át, a mikor Mezőhegyesről kis „Nonius“-fajta tenyészkanczákat és méneket hozatott, hogy nemcsak nehezebb gazdasági munkára alkalmas, de könnyű kocsiban és katonai szolgálatra is használható anyagot neveljen, sőt a melynek szebben fejlett egyedei köztenyésztés czéljára is megfelelnek. A kis „Nonius“ minde czélokra kitünően bevált s így az utóbbi években már a hároméves méncsikók 80%-át lehetett 1400 korona árban köztenyésztési czélokra értékesíteni. A tenyésztésbe be nem osztott kanczákat és herélteket átlag 800 korona áron adták el a hadseregnek. A lóállomány jelenleg a következő: tenyészmén 4, kétéves 23, egyéves 23, választott 27 és szopós mén 17 ; tenyészkancza 85, nem tenyész kancza 34, hároméves 12, kétéves 23, egyéves 15, választott 20, és szopós kancza 19 és öreg herélt 28 ; összesen 330 darab. Az átlagos szaporulat évenként 50—60 darab csikó.

Szarvasmarha.

Az uradalom a szarvasmarha-tenyésztéssel részben a tejtermelést, részben a köztenyésztésre szükséges tenyészbikák nevelését és a trágyatermelés fokozását czélozza. Eredetileg csak tisztavérű borzderes (innthali) és pinzgaui fajtákat tenyésztettek, de néhány év előtt áttértek a bonyhádi tájfajtára is ; a bonyhádi tehenekre tisztavérű szimmenthali bikákat használnak. A tejet részben az alkalmazottak illetményére fordítják, de a nagyobb részét helyben literenként 20—22 fillérért értékesítik. — A szarvasmarha-állomány a következő : *Innthali:* tenyészbika 6, egyéves 4, választott 1 és szopós bika 19 ; tehén 126, kétéves üsző 63, egyéves 45, választott 71, és szopós üsző 30 ; összesen 355. *Pinzgaui:* tenyészbika 5, kétéves 8, egyéves 23, választott 28 és szopós bika 16 ; tehén 163, hároméves üsző 20, kétéves 64, egyéves 65, választott 49 és szopós üsző 15 ; összesen 456. *Bonyhádi:* tenyészbika 3, kétéves 4, egyéves 5, választott 9 és szopós bika 9 ; tehén 74, hároméves üsző 12, kétéves 18, egyéves 22, választott 29 és szopós üsző 10 ; összesen 196. Az *igás* erő és tinóállomány : magyar 280, nyugati ökör 227, hároméves 53, kétéves 131, egyéves 100 és választott tarka tinó 80, összesen 871. Ez utóbbiak fedezik részben az uradalom igáserő-szükségletét. A szarvasmarha-állomány teljes száma 1878 darab.

Sertés.

A sertéstenyésztés kondor magyar mangalicza-fajtával s 100 anyakoczával történik. Czélja ennek is a tenyésztésre alkalmas kanok és koczák nevelése s évente kb. 80 kan és 50 kocza kerül eladásra. Az ártányokat és miskároltakat hízottan értékesítik. — A sertésállomány a következő : öreg kan 29, süldő 108 és választott kan 144 ; kocza 109, süldő 3 és választott kocza 180 ; süldő és választott ártány 54—54 ; süldő miskárolt kocza 49, választott miskárolt kocza 194 ; összesen 924.

Juh.

A precoce-merino juhokat törzsállományként tenyésztik, gyapjutermelés és tenyészkosok nevelése czéljából. A precoce merino és hampshire down keresztezésből eredő bárányokat elválasztás után hízlalják és darabanként átlag 50 kg súlyban árusítják. Ujabban a húsbárányok szopós korban is piaczra kerülnek, a mi szintén jövedelmezőnek bizonyult. — A juh-állomány a következő ; öreg kos 3, harmadfű 19, toklyó 21 ; anya 632, harmadfű 130, toklyó 151 : harmadfű ürü 122, toklyó ürü 111 ; összesen 1189.

Halászat.

Már föntebb említettük, hogy a Rákos patak az uradalomban két halastavat táplál, melyekbe minden év tavaszán fél kg. súlyú, kétnyaras cseh pontyokat eresztenek. Halászásuk egy évi növekedés után történik és akkor, ha már egy kilogrammnál nehezebbek.

Borászat.

Az uradalomban telepített szőlő területe 82 k. hold s ebből mintegy 55 k. hold immunis homokon van, míg a többi ojtvány. Az ültetett fajták között az olasz rizling az uralkodó, mert ennek a bora itten a legértékesebb.

Kertészet.

Van az uradalomnak feles bolgár konyhakertészete is, melyet annak idején 28 k. hold nagyságban, silány futóhomokon telepítettek, de a tekintélyes évi jövedelmen kivül azóta — az erős trágyázás és öntözés következtében — a talaj értéke is megháromszorozódott. A kert öntözésére a Rákos mellett ásott kút szolgál, melyből a vizet gőzerővel emelik föl és juttatják el az öntöző csatornákba. A termények legnagyobb részét a környék piaczain értékesítik. Ujabban fölmerült a terv, hogy a galgamácsai gazdasági kerületben hasonló konyhakertészetet fognak berendezni.

Cseléd- és munkásviszonyok

A koronauradalomban az állandó cselédség létszáma a következő : egy műhelyvezető, egy szeszfőző, három gépész, három kovács, három bognár, egy asztalos, egy szíjgyártó, egy molnár, hét kőmíves, négy kovácssegéd, kilencz majoros gazda, három magtáros, tíz mező-őr, nyolcz első béres, 84 szekeres, kilencz takarmányos, kilencz göbölyös, egy csikós-gazda, egy tanító kocsis, négy csikós, 55 kocsis, hat tehenes gazda, 42 tehenes, egy gulyás számadó, 20 gulyás, két juhászszámadó, négy juhász, négy kanász, hét udvaros, egy fővinczellér, 18 szőlőmunkás és 70 ostoros ; összesen 393. Azonban a munkásviszonyok nem kedvezőek, mert a közeli főváros rengeteg sok vidéki munkást von el a gazdasági munkától. S ha a koronauradalom az időszaki munkákhoz szükséges napszámosokat és szakmányosokat biztosítani akarja, tetemes anyagi áldozatokat kell hoznia. Ennek következtében a napszámárak férfiaknál tavaszszal és őszszel

2 koronáig, nyáron 3 koronáig, nőknél és gyermekeknél tavaszszal és őszszel 1 korona 20 fillérig, nyáron 2 koronáig emelkednek.

Gépüzem. A föntebb elsorolt iparosok a koronauradalom *gépműhelyében* foglalatoskodnak, hol nemcsak az összes gazdasági gépeket, fogatos és kézi eszközöket javítják, hanem újakat is készítenek. A gépműhelylyel kapcsolatosan *gazdasági malom* van üzemben, mely az alkalmazottak gabonáját őrli és a szükséges darálásokat végzi. A burgonyatermés kedvezőbb értékesítésére pedig 1906-ban nagyszabású és mintaszerű berendezéssel bíró *szeszgyár* épült, mely egyúttal az országos szeszkísérleti állomás czéljaira is szolgál. A szeszgyártásnál származó moslékot a szarvasmarhák följavítására használják.

Közlekedés. A koronauradalom közlekedési viszonyai nagyon kedvezőek, mivel a m. kir. államvasútak *budapest-hatvani* vonala és a *budapest-kassai* állami út rajta vezet át. Ezekenkívül a galgamácsai gazdasági kerületet az *aszód-balassagyarmati* h. é. és a kerepesit a *budapest-kerepesi* h. é. vasút szeli át. Ujabban pedig építés alatt van a *budapest-váczi* villamos vasút, melynek Gödöllőn állomása lesz és a kerepesi h. é. vasútnak Gödöllőig leendő meghosszabbítása és villamos üzemre való átalakítása.

Kegyuraság. A koronauradalom tetemes áldozatot hoz a róm. kath. egyház érdekében, a mennyiben kegyura a gödöllői, bagi, galgamácsai, isaszegi, kerepesi és dányi templomoknak és plebániáknak, valamint a besnyői kapuczinus-zárdának.

A birtok első sorban az uralkodónak szolgál vadászterületül, mely czélnak különösen megfelel, mert fekvése hegyes, völgyes és számos patak szeli át. A mezőgazdasági területek az erdőtestekkel fölváltva fekszenek és míg a nagy vadállomány a gazdaság nyílt területein bő táplálékot, addig az erdők sűrűjében alkalmas menedékhelyet talál.

Erdészet. Fekvés. A Pest vármegyében fekvő erdőkincstári, illetőleg koronauradalmi erdőbirtok, a gödöllői m. kir. erdőhivatal kezelése alatt áll és megszakításokkal az éjszaki szélesség 47° 25′—47° 50′ és keleti hosszúság 36° 30′—37° 10′ alatt, 200—668 tengerszin feletti magasságban fekszik. Kiterjedése 31,691·1 k. hold, a melyből erdőterület 29,460·1 k. hold. Az erdőköz tartozó szántó 560·7, a beltelek 100·2, rét és legelő 1346·8 és a terméketlen terület 223·3 hold. Helyrajzi tekintetben a budakeszi, visegrádi, szigetmonostori, galgamácsai, és a babat—valkó—isaszegi erdőkből áll, a melyek részint síksági, részint pedig előhegységi erdőjellegűek. Fontosabb csúcsai a Feketehegy 493, Kis-Kopaszhegy 359, Csikihegy 366, Prédikáló-hegy 641, Ágas-hegy 480, Nagysom-hegy 476, Öregpap-hegy 568, Szentlászló-hegy 506, Öreg-bükktető 570, Urak-asztala 594, Kálvária-hegy 301, Juharostető 308, Látó-hegy 283, Bancsok 317, Bolnoka 329, Margita-hegy 345, Ecskend 321 és Szoma-hegy 307 m. magassággal. A hegyoldalak lejtője a lankás 5—10°-től a 20—40° meredekig változik. Számottevő patak vagy folyó az egész uradalomban nincs ; megemlítésre méltók a Kalicsa völgy és Lepencz-völgy. Uralkodó szelek iránya Ény. és Dk. Csapadékban nagyon szegény.

Fanem. Az előforduló fanemek között a tölgy az első helyet foglalja el, azután jön a bükk, cser, ákácz, kőris, juhar és a fekete fenyő. Terület szerint a fanemek a következőkép oszlanak meg : Tölgy 73%, bükk és más kemény lombfa 19%, nyár és lágy lombfa 5%, fekete fenyő 3%.

Igazgatás. Az uradalom igazgatóságának székhelye Gödöllőn van, a melyhez mellérendelt hivatalokként az erdőrendezőség és erdőszámvevőség tartoznak. Az uradalom hét erdőgondnokságra van beosztva, 46 erdőőri kerülettel. Ide tartozik még a budapesti faraktárgondnokság is. Az erdőgondnokságok a következők : A *budakeszi* m. kir. erdőgondnokság, Budakeszi székhelylyel, átlag 300 m, tengerszín feletti magasságban, 4221·4 k. hold kiterjedéssel és 7 erdőőrzési kerülettel. Személyzete egy erdőgondnok és 8 erdővéd. — A *babati* m. kir. erdőgondnokság, székhelye Fáczánkert, átlag 250 m tengerszín feletti magasságban, 5778·3 k. hold kiterjedéssel és 12 erdőőrzési kerülettel. Személyzete egy erdőgondnok és 12 erdőőr. — A *galgamácsai* m. kir. erdőgondnokság, székhelye Megyerke, átlag 25 m tengerszín feletti magasságban, 3742·7 k. hold kiterjedéssel és 6 erdőőrzési kerülettel. Személyzete egy erdőtiszt és 6 erdőaltiszt. — Az *isaszegi* m. kir. erdőgondnokság székhelye Szentgyörgy-puszta, átlag 250 m tengerszín feletti magasságban, 5893·6 k. hold kiterjedéssel és 5 erdőőrzési kerülettel. Személyzete egy erdőtiszt és 5 altiszt. — A *nagymarosi* m. kir. erdőgondnokság kezelése alatt álló állami erdőkből Pest vármegyébe a Szigetmonostor község határában levő erdő esik, a mely 100 m tengerszín feletti magasságban és 861·0 k. hold kiterjedésben egy erdőőrzési kerület. — A *valkói* m. kir. erdőgondnokság 200 m tengerszín feletti magasságban fekszik, 5079·4 k. hold kiterjedésben és 4 erdőőrzési kerülettel. Székhelye Valkó. Személyzete egy erdőtiszt és 4 erdőaltiszt. — A *visegrádi* m. kir. erdőgondnokság 450 m tengerszín feletti magasságban van, 6114·7 k. hold kiterjedéssel és 11 erdőőrzési kerülettel. Székhelye Visegrád. Személyzete egy erdőtiszt és 12 erdőaltiszt.

Fölújítás.

Hogy az udvarnak alkalmas vadászterülete legyen, ennek megfelelőleg a gazdasági tervek is úgy vannak összeállítva, hogy a vadászati érdekek mellett az erdőállományt is fenntartsák és így a felújításra nagy gondot fordítanak. A felújítás részben természetes úton, fokozatos felújító vágások vezetésével, részben mesterséges úton, az előkészítőre vágott állományok csemetével való telepítésével, vagy pedig a hol a vad megengedi, makknak való alákapálásával történik. Ott, a hol a viszonyok megengedik, a felújitás mezőgazdasági elő- és közöttes használattal történik oly formán, hogy a tarolt területet kissebb parczellánként a körülfekvő falvak lakosai vállalják el és mindaddig, míg tölgymakk vagy csemete nem kerül bele — rendesen egy-két év, — évi bért fizetnek, a mikor pedig már a makkot elvetik vagy a csemetét elültetik, bért már nem fizetnek, de azért a csemete-sorok között burgonyát, kukoriczát tenyésztenek. Ez a közöttes használat addig tart, a míg a csemete záródása azt megengedi. Ilyen eljárással sikerül szép és kellő sűrűségű állományokat nevelni.

Erdősítésre kerül évente kb. 500 k. hold, a melyre átlag 28,000 kor. költséget fordítanak. Az erdősítés rendszerint tavaszszal történik, a mikor még a talaj kellően nedves. A kiültetendő csemetét saját csemetekertekben nevelik, melyeknek összes kiterjedése 25 k. hold és évi megmívelésük 13,500 koronába kerül. Az erdősítéshez és a csemete-kertekhez szükséges magvakat más kincstári erdőhatóságtól szerzik be és csak kivételes esetben magkereskedőktől. Egy k. hold erdősítési költsége 20—100 kor. között változik. Az erdősítések foganatosítására évente kb. 20,000 munkanapot használnak fel. 1·20—3·00 kor. átlagos napszám mellett.

Fatermelés.

Az uradalom évi fatermése 33.000 tömör m³, a miből haszonfára 850 m³ esik. Az évi vágásterület 350 k. hold. A fakihasználás télen történik és a haszonfát a tűzifával egyszerre vágják. A szükséges munka- és fuvarerőt a környékbeli falvak adják. A kihasznált fát még télen ki is fuvarozzák a faraktárakba. Mind a műfa, mind a tűzifa legnagyobb részét a gondnokságok székhelyén levő faraktárakból kis mennyiségekben a kis fogyasztóknak értékesítik és csak a fennmaradó részt szállítják a bpesti kincstári faraktárba. Az átlagos faárak a következők:

Közép átmérő cm.	Tölgy	Juhar. Kőris	Cser és Bükk	Fenyő és Nyár
10—20	15 kor	17 kor.	12 kor.	7 kor.
21—30	19 ,,	21 ,,	16 ,,	10 ,,
31—40	25 ,,	27 ,,	20 ,,	15 ,,
41—50	35 ,,	39 ,,	25 ,,	21 ,,
51—60	47 ,,	53 ,,	31 ,,	29 ,,
61—feljebb	67 ,,	71 ,,	37 ,,	39 ,,

	Tölgy	Cser. Gyertyán	Lágyfa
1 m³ hasáb tüzifa ára átlagban a raktárban	6·50—7·80	7·00—9·20	5·00—5·70
1 ,, dorong ,, ,, ,, ,, ,,	5·50—6·80	6·00—7·00	3·80—4·20
1 ,, selejtes ,, ,, ,, ,, ,,	5·00—6·30		3·60—4·30

Az erdei termékeknek az erdőből való kiszállítása, a jókarban tartott erdei útakon, igavonó marhával és lóval történik, még pedig lehetőleg télen, hogy nyáron a vadat ne nyugtalanítsák. A munkás-viszonyok, a galgamácsai erdőgondnokság kivételével, kedvezőtlenek, a minek a kivándorláson kívül Budapest közelsége az oka, a menyiben a napszámos munkaerőt elvonja. A fatermelési bérek a következők: 1 m³ kemény és lágyfa termelése 70 fill. 1 m³ dorongfa 60 fill. 1 m³ vegyes tűzifa 80 fill. 1 m³ kemény épületfa 1 kor. 1000 drb hasított szőlőkaró 13—17 kor. 1000 drb gömbölyű 9—11 kor. — Fuvarbérek: 1 m³ kemény épületfa szállítása a raktárba 4, 1 m³ szőlőkaró, tüzifa-szállitás átlagban 4 klm-ig 1, 4—10 km-ig 2 és 10 km. felül átlag 3 kor. A mellékhasználatokból, a vadászatra való tekintettel, csak a nyiladékokon és erdei tisztásokon való fűkaszálást gyakorolják.

Károk.

Az erdőkárosítások lényegtelenek. Erdei tüzek gyéren fordulnak elő. A rovaroktól okozott kár is ritka. Előfordul ugyan, hogy még az apácza-gyaponcz

(Liparis Monacha) tömegesebben lép fel, de a gyorsan megtett óvóintézkedések a bajt még csírájában elfojtják. Az emberek okozta károsítások — bár az uradalom köröskörül falvakkal van körülvéve — nem gyakoriak; előfordulnak ugyan szigorú telek alkalmával a falopások, de minthogy olcsó faanyag, száraz galyfa és hulladékfa áll a nép rendelkezésére, ez sikeresen gátat vet a nagyobb fatolvajlásoknak. Érzékeny károsítást okoz a fiatalosokban a vad, olyannyira, hogy több helyt fiatalost csak úgy lehet nevelni, ha el van kerítve.

Erzsébet-park.

Végül megemlítendő a gödöllői erdőhivatal két nagyobb szabású alkotása : a gödöllői Erzsébet-park és József királyi herczeg fenyőkisérleti telep. Az Erzsébet-park *Darányi* Ignácz dr. földmívelésügyi miniszter rendeletére 1898-ban keletkezett, néhai Erzsébet királyné emlékére. Területe 53 k. hold és a parkhoz az ország valamennyi kincstári erdőhatósága küldött fa- és cserje-csemetéket. A park közepén Erzsébet királyné emlékéül egy kőből felépített, kb. 15 m magas halmot emeltek, tetején a magyar koronával. Ez előtt áll közvetetlenül a közadakozásból emelt Erzsébet-szobor.

Fenyőkisérleti telep.

A József királyi herczeg fenyőkisérleti telepet szintén Darányi Ignácz földmívelésügyi miniszter kezdeményezésére, 1902-ben állították föl, hogy a kisérletekkel a magyar homokon kipróbálják azokat a külföldi fenyő és lombféléket, a melyek a külföldi homokon jól fejlődnek és így ezután, a magyar nagy homokpusztákon az ákáczon kívül más fafajokat is sikeresen lehessen erdősíteni. A telepen kisérleteket tesznek a *Pinus* Ponderosa, Banksiana, Corsica, Pireneika, Rigida, Cembra, Montone, az *Abies* Cancolor, Balsamea, Nordmannia, Pseudo Asuge Duglassii, *Picea* Pungens, Picea pungens Argentea, Chemacciparis Lavsaniana, a Larix Leptolepis, Larix Liberica, továbbá a Prunus Serotina, Fraxinus Amerikana, Acer Dasicorpun, Quercus rubra, Quercus Boniste, Quercus macrocarpa, Populus canadensis, Populus petrowskiana, Populus rosumowskiana, Populus trichocarpa, Populus Angulata, Populus Balsamifera, Philodendron Amoreuse, stb. fanemekkel. A telep kiterjedése 326 k. hold. Kiegészitő része a 12 k. hold nagyságú középponti csemetekert, hol 2—3 éves korukig nevelik a különböző fanemek csemetéit és innen ültetik ki a telepre.

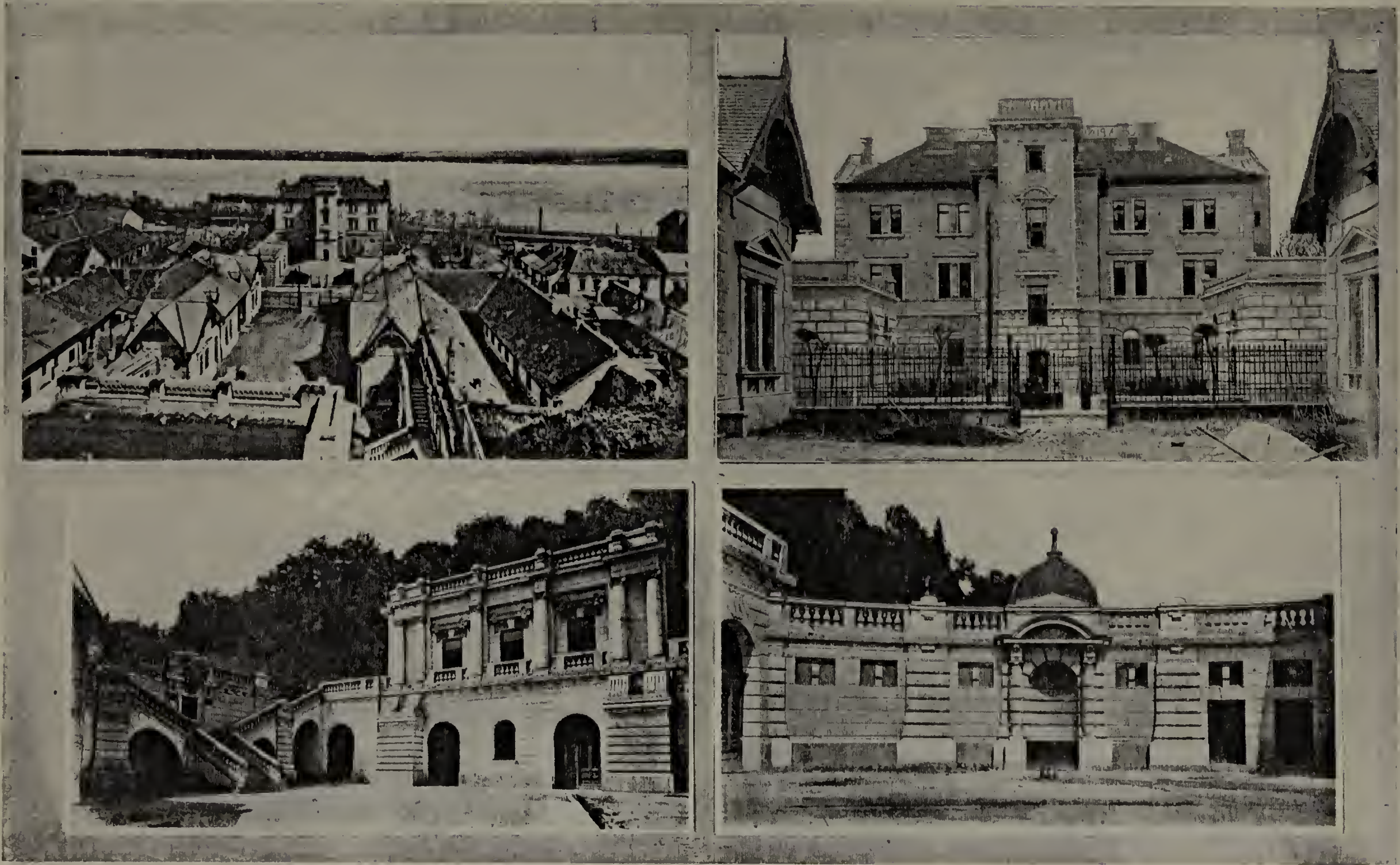

A telep látóképe. A budafoki m. kir. pinczemesteri tanfolyam. A főépület.
Borárverező csarnok. Udvari részlet.

1.

2.

3.

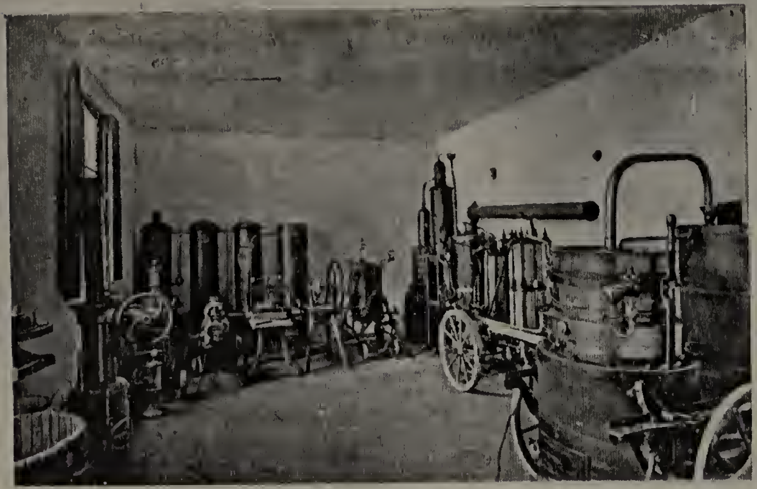

4.

[illegible]

SZŐLŐMÍVELÉS ÉS BORÁSZAT.

Magyarország borvidékeinek beosztása szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szőlővel beültetett területei három borvidékbe tartoznak. Ezek 1. a buda-sashegyi borvidék, a vármegye Duna-jobbparti részén fekvő hegyi szőlők; 2. a pest-nógrádi borvidék, a vármegyének váczi és gödöllői járásaiban levő hegyi szőlők, 3. az alföldi borvidék, az előbbi két borvidékbe nem tartozó járásokban, valamint, a bár ezeknek földrajzi területén, de nem a hegyen, hanem sík területeken ültetett szőlők.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szőlőterülete az 1908. évi statisztikai adatok szerint 50.080 hektár, a mi az egész ország szőlővel beültetett területének 17·29%-a. Ezzel a szőlő-területtel nemcsak messze túlhaladja a többi vármegyék szőlőterületeit, hanem a szőlővel beültetett területet az összes termő területhez viszonyítva is, 4·08%-al — Tolna vármegye 4·18%-a után — a második helyet foglalja el. A vármegye 221 községe közül, beleszámítva a városokat is, csupán 7 községben nem foglalkoznak szőlőmíveléssel.

Jóllehet a vármegyének ilyképen vezető helyen álló szőlőmívelése csak a filloxera-vész után emelkedett a mai helyére, már a korábbi időkben is ismeretes volt jó híre, nemcsak az országban, hanem külföldön is.

Története.

A vármegye szőlőmívelése és bortermelése nagyobb múltra tekinthet vissza, mint maga a vármegye. Kétségtelen, hogy már a bort kedvelő rómaiak alatt voltak itt szőlőtelepek és a kereszt felvétele után a korábbi szőlőmívelés általában fellendült, a mennyiben magának az egyháznak — különösen szerzetes rendjei utján — kiváló gondja volt a szőlőmívelés terjesztése.

A XI-ik században már nemcsak a vármegye dunajobbparti hegyoldalain, valamint a duna-balparti felső dombvidékén, hanem az Alföldön, a Duna—Tisza közén, a homokterületeken is voltak szőlők. (V. ö. Hornyik János, Kecskemét város története.) Buda vidékén a szőlőmívelés úgyszólván virágzott, a budavidéki vörös borok az Árpádházi királyok idejében már híresek voltak s később az Anjouk és Mátyás király idejében még nagyobb hírre tettek szert. De kitűnők voltak a fehér borok is, a melyekről Bertrand de la *Broquiére*, a burgundi herczeg főlovászmestere, 1432-ben, Budán átutaztában kóstolva, dicsérően emlékszik meg. (V. ö. Herczeg M., Magyarország szőlő- és bortermelésének tört.)

Bél Mátyás írja, (Notitia Hungariae novae historico-geographica) hogy Mátyás király Francziaországból, Champagneból és Bourgoundból hozatott szőlővesszőket s azokat a budavidéki hegyeken ültette el. Úgy látszik, hogy a vörös bor termelése a mai buda-sashegyi borvidéken azóta nyert nagyobb tért. Bár azelőtt is jó híre volt a budavidéki vörös bornak, de Mátyás idejében annyira emelkedett, hogy azt akkor a magyar borok között legjobbnak tartott szirmiai borokkal állították egy sorba. (Bél Mátyás.)

Savoyai Jenő, a zentai hős, a ráczkevei birtok uraként 1739-ben Badenből, Breisgauból svábokat telepít a mai Budafok területére, a kik az erdőket kiirtva, majdnem az egész határt szőlővel ültetik be s csak a szőlőmívelésre alkalmatlan, mély fekvésű partmenti területeket hagyják meg legelőnek.

A XVII. század vége felé telepednek meg a szerbek is a dunamelléki falvakban, (Szentendrén stb.) s miután a települők nagy része oly vidékről származott, a hol szőlőtermeléssel foglalkoztak, az itteni, szőlőmívelésre alkalmas hegyoldalokat is csakhamar beültették s jelentékeny bortermésükkel nemcsak a belföldi, dunamenti városokat, Komáromot, Győrt, Pozsonyt, keresik fel, hanem Bécsig s azon túl is eljutnak s élénk kereskedelmet űznek. A szentendrei vörös bor annyira ismert és kedvelt lett, hogy alig volt említésre méltó hely Ausztriában, Orosz- és Lengyelországban, a hol azt nem fogyasztották volna. (V. ö. Schams Ferencz : Ungarns Weinbau.)

Szentendre, Buda, Budafok (akkor Promontorium) és Tétény voltak a leghiresebb vörös bortermő-helyek s ott még a múlt század első felében is, a termelés háromnegyedrésze vörös bor volt, s csak azután hanyatlott a vörös bortermelés, a hogy a felemelt vámok következtében a kivitel és kereslet csökkent. A vármegye többi részén a fehér bor termelése volt túlsúlyban. Schams (1832) különösen kiemeli a vecsési, szadai és csömöri borokat s egyébként azt mondja, hogy a borok minősége annál gyengébb, minél távolabb esik a termelőhely a Dunától.

A múlt század elején némi hanyatlás állott be a vármegye hegyi szőlőmívelésében, egyrészt a kivitel csökkenése miatt, másrészt pedig azért, mert a síkvidéki és homoki szőlők telepítése is megindult. Schams szerint a múlt század harminczas éveiben e vármegyében körülbelül ugyanannyi sík vidéki és homoki bor termett, mint hegyi s azok a hegyi borokat a helyi fogyasztásból kiszorították.

A XIX. században.

Schams Ferencz, említett munkájában, a vármegye bortermeléséről a következő statisztikát adja : Promontoron 55.000 akó (56 liter) volt az évi termés, Kis- és Nagytétényben 60,000, Szent-Endrén 70.000, Pócsmegyeren 25.000, Tótfalun 10.000, Bogdányban 20.000, Visegrádon 3000, Budaörsön 20.000, Csömörön 8000, Csörögön 3000, Váczon és vidékén 150.000, Szadán 6000, Ürömben és Csobánkán 35.000, Budakeszin, Zsámbékon, Tökön, Perbálon 40.000 és a többi hegyi szőlőkben együtt : 80.000 akó, vagyis összesen 585.000 akó volt a hegyi bor, a sík vidéknek mintegy 100 községében pedig 400.000 akó. E számítás szerint a vármegye bortermelése felülmúlta a Lombard-Velenczei királyság és Tirol együttes akkori évi bortermelését. A szőlővel beültetett terület akkori nagyságára, egyéb adatok hiányában, a termésmennyiség után lehet következtetnünk.

A mi a termés-átlagokat illeti, ugyancsak a fönt idézett forrás után a gazdagabb talajokon s egyéb tekintetekben is jobb körülmények között levő szőlőkben 1200 öles holdanként 60—80 akó, a sovány, rossz területeken pedig 10—20 akó termett. Terület-egységül, általános szokás szerint, vagy a 800 □-öles fertály, vagy a 150—200 □-öles kapás, — vagyis egy nap bekapálható terület — szolgált.

A szőlőterületek értéke a helyi körülmények szerint változó volt. Budafok és Tétény vidékén 800 □-öles fertályonként 1500—1800 frtig is fizettek, Szentendre határában a 150 □-öles kapás szőlőterületek ára, rosszabb körülmények között, 20—30 frt, igen jó körülmények között 200—250 frtra is rugott.

A mívelési költségek a szerint változtak, a mint közelebb vagy távolabb feküdt az illető szőlő a fővárostól, közvetetlen a főváros környékén holdanként a szőlő egész nyári megmunkálásáért 36 frtot fizettek a vinczelléreknek vagy kapásoknak, a távolabb eső helyeken azonban, pl. Szentendrén csak 12—15 forintot.

A szőlő megmunkálása, lényegében, különösen a Duna jobbparti részén a mult században is úgy történt, mint ma, természetesen a filloxera, peronoszpora stb. ellen való védekezés munkáját kivéve, a melyeket akkor nem ismertek. Nyitás, metszés, karózás, kapálás, kötözés, válogatás vagy gyomlálás, (irtás) s végül a fedés, s ritkábban a trágyázás alkották a szőlő egész évi megmunkálását. A karózást sok helyen, még a hegyi szőlőkben is, kivált a sovány talajú helyeken, elhagyták ; az igen sovány talajon a szőlő vegatácziója gyenge lévén, a karózást a tőke nélkülözhette is. Valószínű, hogy a homoki gyalog-szőlőknek ezek a szőlők szolgáltak például, de a karónak való fa hiánya is hozzájárulhatott a gyalogmívelés kialakulásához. Buda vidékén ma is szokás, hogy válogatáskor a hajtások alsó leveleit leszedik. Ezt az eljárást már Schams Ferencz is helytelennek mondotta. Kapálni sekélyen szoktak ; a régi, meredek állású, rövidnyelü budavidéki kapával mélyen kapálni nem is lehetett, sőt a budavidéki szőlőmunkások ma is sekélyen kapálnak. Különösen sík vagy kevésbé lejtős területeken ezzel a kapával a munka nagyon tökéletlen volt ; legfeljebb meredek fekvésű helyeken volt jelentősége az ilyen kapálásnak, mert a földet így kevésbé hordta le a víz.

A budavidéki szüret, mint az egész évi munkálkodásnak jutalma, a legtöbb helyen valóságos ünnepnap volt ; víg zene és ének mellett folyt le, s a termést csengős és lobogós fogatok beszállítván a borházba vagy a falukba, esténként a fiatalság tánczra perdülve fejezte be a napot s azzal kezdte a másikat.

A borkezelés kezdetleges és hiányos volt, kivált a sík és homokos szőlőkben, vagy ott, hol megfelelő pinczék nem voltak. Az ilyen helyeken a bort lehetőleg újbor-korában adták el, csak azok tartották tovább, a kiknek pinczéjük is volt.

A borokról, különösen a vecsési, csömöri és szadai borokról, azt tartották, hogy csak 3—4 éves korukra fejlődnek jól ki. A borok ára általában igen alacsony volt. Schams szerint a múlt század közepén akónként 2 frt 24 kr. — 3 frtért is adták a budavidéki silányabb borokat ; de egyes jobb borok és jobb évjáratok 15—20 forintig is emelkedtek, különösen a vecsési, szadai és csömöri borok, de a budavidékiek is. Külön említést érdemel a szentendrei aszu, a melyet a jól megérett s ezenkívül a padláson egy ideig szikkasztott, jobbára kadarka-szőlőből készítettek, ó-borral való felöntés emllett ; ezeket a borokat a budapesti, bécsi és lengyel vevők nem ritkán 60—150 forintjával fizették akónként.

A borkereskedelem majdnem teljesen a budapesti borkereskedők kezében volt s a budapesti borvásárok igen nagy hírnévnek örvendtek s bővebb szüretek után 100.000 akónál is több bor került egy-egy vásáron eladásra. A boroknak túlnyomó része a helyi fogyasztást fedezte, csak kisebb része került kivitelre.

Meg kell emlékeznünk még a szőlőfajtákról, melyek a filloxera előtti időkben a vármegye területén szerepeltek. Első helyen állt a kadarka, mely nemcsak a buda-sashegyi borvidéken, hanem a Duna-balparti szőlőkben is legjobban el volt terjedve. Tényleg a buda-sashegyi borvidék borainak jellegét a kadarka adta s talán szín tekintetében a kadarka vörös bor sokszor nem állta ki a kritikát, szelíd, kellemes íze, finom illata s szegfűszegre emlékeztető zamatja kedveltté tette s nagy hírnevet szerzett a buda-sashegyi boroknak. A buda-sashegyi bor a külföldön ma is keresett boraink egyike, jóllehet a buda-sashegyi borvidéknek igen lényeges része ma már a multé. Szerette is a régi budavidéki szőlősgazda a kadarkát s nem ok nélkül lett a közmondás a németek ajkán :

„Allen Samen lob' im Ganzen,
Doch Kadarken sollst du pflanzen“,

vagy a Szentendreieknél :

„Svaku fajtu chwali
A Skadarku sadi“.

A kadarka mellett, bár kisebb arányban, ültették a kék fajták közül a kék góhért, a csóka szőlőt (Kleinschwarz), a rácz feketét, a kölni kéket (Grobschwarz), a fekete muskotályt stb. A rácz feketéről azt tartották a régi kapások, hogy a kadarkával vegyesen adja a legjobb vörös bort, az egyik megadja a savát, a másik pedig a borsát. A fehér fajták közül a mézes-fehér, apró-fehér, fehér kadarka hosszúnyelű, rakszőlő, a szemendriai fehér, a muskotály, továbbá a vörös dinka s még néhány más, jelentéktelenebb, voltak a vármegye ősi szőlőfajtái, a melyekhez később a szlankamenka és kövidinka járult. Általában véve a szőlőfajtákat vegyesen ültették, fajtiszta ültetvények alig fordultak elő, a minthogy az idevaló fajták egyike sem lett volna alkalmas arra, hogy fajtisztán ültetve, valami nemesebb bort adjon. Andrée Károly osztrák gazdasági író meg is bírálta a fajták megválasztását, minthogy e fajták valamennyije inkább a mennyiségre, mint a minőségre való termelés czéljának felel meg.

A filloxera.

A filloxera megjelenése és elterjedése egész Magyarország szőlőmívelését fordulóponthoz juttatta, de az az átalakulás, a mely a vármegye szőlőmívelésében a filloxera-pusztítás következményeként beállott, a maga nemében páratlanul áll. 1875-ben állapították meg hazánkban először a filloxerát Pancsován, s a vármegye területén 1880 június 13-án találták meg először Tahitótfalu községben, Málnay dr. szőlejében, a ki már évek óta látta, hogy szőleje pusztul, de nem ismervén a bajt, jelentést nem tett róla ; vessző-kereskedéssel foglalkozott és szőlővesszőit tovább is árulta. Tahitótfalu községben ekkor már 180—200 holdnyi szőlőterület volt filloxerás. Ugyanez évben, július 14 és november 1 között megállapították még Dunabogdány, Leányfalu és Szentendre határában, mely infekciók a tahitótfaluival összefüggésben voltak. Ugyanekkor megtalálták még Gomba község határában is s 1882-ben Visegrádon, Békásmegyeren és Váczon. Az 1889. évben már a vármegye 92 községe volt filloxera-lepett. Mint mindenütt, úgy itt is, teljes készületlenségben találta szőlősgazdáinkat a filloxera, egyrészt magában a filloxera-pusztításban való kételkedés, másrészt a védekezési módok kellő ismeretének hiánya okozta, hogy bár a pancsovai első eset óta egy évtized eltelt, szőlősgazdáink könnyező szemekkel, de tétlenségre kárhoztatott kezekkel vártak, míg rövid egy-két év alatt parlag terület lett azelőtt zöldelő szőlőhegyükből. Történtek ugyan kisérletek a filloxera-lepett területeken az ú. n. irtási eljárással, ezek azonban eredményre nem vezettek ; részint azért, mert az eljárás már elkésett, részint pedig azért, mivel a vész miatt amúgy is lehangolt szőlősgazdák elkeseredettsége majdnem lázadásszerű ellentállást idézett elő. Abba hagyták tehát a filloxerás szőlőterületek írtását, szabadjára engedvén a vészt, a mely feltartóztatás nélkül terjedt, míg az „olajcseppek“ — Planchon hasonlatát idézve — összefolytak s az ezeréves szőlő-kultura korszaka a vármegyében is bezárult.

De a kipusztult szőlő, az azt mívelő népességnek részint egyedüli, részint elsőrendű kereset-forrása lévén, a gazda nem nézhette sokáig tétlenül üres parlagját, hanem a csüggedést leküzdve, megkezdte a romokon az újjáépítés munkáját. Sajnos, a felújítás kezdete újabb csalódásokkal és újabb csapásokkal járt ; sok pénz s verejték-áldozatba került, míg a felújítás a helyes mederbe terelődött.

Fölujítás. A filloxera ellen való védekezéssel kapcsolatos felújításnak három módját, t. i. a szénkéneggel való gyérítésre hazai fajták ültetését, az amerikai direkt termő fajták ültetését és amerikai alanyú oltványok ültetését próbálták meg a vármegye szőlőterületén. A szénkéneggel való gyérítés kezdetben sok helyütt nem vezetett sikerre, s a szőlősgazdák egy része abba is hagyta, jóllehet a vármegye területén fönnállott farkasdi kisérleti szőlőtelepen végzett kisérletek megmutatták a helyes szénkénegezés útját, s az állam is, hogy a gyérítés terjedését mentül jobban előmozdítsa, a budafoki szénkénegraktárban a szénkénegnek korábbi 24 forint métermázsánkinti árát az 1889. évben 15 forintra szállította alá, de a tapasztalatlan, hozzá nem értő szőlősgazdák és munkások helytelenül, vagy nem a maga idején végezvén a szénkénegezést, sok helyütt a szénkéneg, máshol pedig a filloxera tette tönkre a szőlőt s a kipusztult területen annak gazdája más felújítási módhoz kezdett. A legkönnyebbnek s a kisemberek részére legalkalmasabbnak igérkező felújítási mód, a direkt termő amerikai fajták ültetése, a felújítás első éveiben nagyon népszerű lett, sőt a vármegye területén levő farkasdi, istvántelki és budafoki telepekről maga az állam terjesztette a különféle direkt termő fajták vesszőit, melyek azonban csekély ellentálló képességük miatt, egy-két évi tengődés után — az egy othelló kivételével — a filloxerának áldozatául estek. A direkt termő fajták közül egyedül az othelló maradt meg hosszabb ideig, sőt sok helyen, különösen a buda-sashegyi borvidéken, a kis gazdák szőlejében a mai napig is, s volt idő, mikor borát mesés árakon fizették s más gyengébb színű veres borok festésére használták, hogy ily módon jobban értékesíthessék azokat. A direkt termő fajtákkal való szőlő-kultúra azóta teljesen letünt a színtérről a vármegyében is, s az othelló-telepítvényeket is, ott, a hol még vannak, ma már többnyire szénkéneggel való gyérítéssel tartják fenn. Sok baj volt az amerikai alanyú oltványok ültetésével is a felújítás első éveiben. Nem ismerték az alany-fajtáknak sem ellentálló képességét, sem a talajok iránt támasztott igényeit s így sok vállalkozást ért balsiker ebből a tekintetből is, de az oltványok helytelen készítése, kezelése és ápolása miatt is. Majdnem egy évtized kellett ahhoz, míg részint az állam, részint a vármegyei gazdasági egyesület támogatásával a vármegyei hegyi szőlősgazdák reátérhettek a mai helyes szőlőmívelésre.

Homoki telepítés. Mialatt a hegyi szőlők felújítása körül évekig tartott a kisérletezés és a felújítási módok megválasztásában való ingadozás, addig a filloxera-mentes homoktalajok beültetése egyre fokozódó arányban indult meg a vármegye területén. A mint a homoknak filloxera-mentessége tapasztalatok útján is igazolást nyert, az 1890-es évek eleje óta egyre több vállalkozó fogott a homoki szőlő míveléséhez, úgy, hogy a míg a múlt század közepe táján (1833.) Schams Ferencz területre körülbelül ugyanannyinak jelezte a vármegyében a homoki szőlőket, mint a mennyi hegyi szőlő volt, ma több mint tízszer annyi, s nem lehetetlen, hogy a jövőben még emelkedik. A homoki szőlő-kultúra felvirágzása nemzetgazdasági szempontból nagy horderejű jelenség. A Duna—Tisza között elterülő homoksivatagok nagyrészét korábban itt-ott silány erdő fedte, vagy birka-nyájak legelőjéül szolgált. Ma ezek helyén a virágzó szőlőterületeken a számban is erősen gyarapodott nép egész éven át foglalkozást és kenyeret talál. Azok az értéktelen homokterületek, a melyek a filloxera előtti időkben holdanként 20—60 korona ellenében kerültek új gazda kezébe, ma 800—1000 koronáért kelendők és sokszor még ennél magasabb árt is adnak érettük. Az a csapás tehát, a mely a hegyi szőlőkre végpusztulást s azután is küzdelmes jövőt hozott, a homoki vidékekre valóban áldás lett s a szőlőmívelés súlypontját a homokterületre helyezte át.

Állami tevékenység.

Az elpusztult hegyi szőlők felújításának s a helyes alapokra fektetett homoki szőlő-kultúrának a nagy munkájában, részint egymással karöltve, részint különkülön, kivette a maga részét mind az állami és törvényhatósági, mind a társadalmi és magántevékenység is. Az állami intézmények között meg kell említenünk a budai vinczellériskolát, mely nem volt ugyan szorosan véve a vármegye területén, de a helyes szőlőmívelés terjesztésének, a felújítási munkák tanításának és ismertetésének a révén, mégis befolyást gyakorolt a vármegye szőlőmívelésére. A farkasdi állami kisérleti szőlőtelep a filloxera-ügygyel kapcsolatos kérdések megfejtése és egyes eljárások kipróbálása útján közvetve szintén támogatta a vármegye szőlőmívelését. Mind a farkasdi, mind az istvántelki és budafoki állami szőlőtelepek, valamint a később fölállított szentendrei és zsámbéki állami amerikai szőlőtelepek évenkint több százezer síma és gyökeres amerikai alanyvesszőket és kész oltványokat termeltek, hogy azokat önköltségi áron alul a telepíteni szándékozó gazdáknak kiadják. A 200 holdas kecskeméti állami Miklóstelep, bár szintén kívül esett a vármegye területén, a homoki szőlőmívelés kérdéseinek tanulmányozása, kipróbálása és a homoki szőlők terjesztése körül a vármegye részéről is elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki. Az állami szakközegek időleges és állandó tanfolyamokon tanították a fás és zöld oltás, a szénkénegezés, a helyes felújítás és mívelés s a peronoszpora ellen való védekezésre vonatkozó ismereteket. Ezenkívül az állam Budafokon, majd Szentendrén, Gödöllőn, Váczon, Aszódon és Maglódon szénkéneg-raktárakat állított fel. Hogy a homoki szőlőmívelés terjedését elősegítse, Vácz, Veresegyháza és Őrszentmiklós községek határában immunis homokterületeket parczelláztat, s azokat előnyös feltételek mellett kis emberek kezére juttatja.

Vármegyei tevékenység.

Az állami tevékenység mellett méltó elismerés illeti a vármegyei gazdasági egyesületet, mely jókor átérezve a szőlőmívelésnek fontos szerepét a vármegyében, az egyesület titkári állásánál kötelezővé tette a szőlészeti és borászati szakképzettséget. Halas város területén 13½ kat. holdas homoki szőlőtelepet ültet, hol a vármegye viszonyainak megfelelő szőlőmívelést és szőlőfajtákat gyakorlatilag kipróbálja, útmutatással és példával szolgál a közönségnek Az 1891—93. években a vármegye szőlőmívelési szempontból fontosabb községeiben 22 kisebb, 600—3200 □-öles kisérleti szőlőtelepet alapított, hogy mentül hozzáférhetőbbé tegye a szőlősgazdáknak az újabb szőlőmívelési ismereteket és tapasztalatokat, Ilyen kisebb telepek voltak és pedig amerikai szőlővel : Budakeszin, Váczdukán, Csömörön, Budajenőn, Hartán, Kistétényben, Budakalászon, Kiskunlaczházán, Makádon, Nagytétényben, Pándon, Perbálon, Solymáron, Szentendrén, Tökön, Galgagyörkön és Zsámbékon, továbbá európai szőlővel immunis homok-talajon: Dömsödön, Gyónon, Rákoscsabán, Zsámbékon s végül európai szőlővel kötött talajban Kává n. Az egyesület az állammal karöltve tanfolyamokat, minta-szüreteket, permetező és gépversenyeket rendez, sikerült telepítésekre és helyes kezelésre díjakat tűz ki s a helyenkint korábban megkezdett felújitás sikerét kirándulásokon buzdító például állítja az érdeklődőknek. Azok között a férfiak között, a kik a vármegye mai nagyarányú szőlőmívelésének megalapításánál az állami és vármegyei tevékenységnek rendezői és végrehajtói, az ügynek valódi apostolai voltak, fel kell jegyeznünk *Rácz* Sándor — akkori kerületi szőlészeti és borászati felügyelő — és *Serfőző* Géza, a vármegyei gazdasági egyesület titkárának nevét, a kiknek buzgalma és fáradozása meghozta gyümölcsét.

Magántevékenység.

A magántevékenység egyes nagyobb szőlőbirtokosok például szolgáló telepítésében, az újabb és helyes szőlőmívelés meghonosításában nyilatkozott meg. Különös elismerés illeti *Jálics* Géza szőlősgyáli nagyszőlőbirtokos érdemeit, a ki gyáli szőlőgazdaságát a franczia s általában újabb tapasztalatokon nyugvó szakértelemmel úgy rendezte be, hogy az a telepitő homoki szőlősgazdák Mekkája lett s a homoki szőlők telepitésének megindulása után a látni és tanulni akaró gazdák ezrei keresték fel, hogy maguknak példát vegyenek. Meg kell még említenünk azt is, hogy a gyáli telepen a birtokos saját költségén szőlőmunkás-tanfolyamot tartott fenn, hol a felvett egyének egy éven át alapos gyakorlati oktatást nyertek.

Szőlőterület.

Az állami, társadalmi és magántevékenységnek a szőlők felujítása körül a vármegye területén elért sikerét semmi sem bizonyítja jobban, mint a szőlővel beültetett területnek óriási emelkedése a filloxera előtti időhöz viszonyítva. Összehasonlítás kedvéért lássuk a vármegye szőlőmívelését a filloxera-pusztítás kezdetén és az újabb statisztikai adatok szerint. Az 1884. évben a vármegye szőlőterülete: 33.536 hektár*), 1896-ban 34.668 és 1900-ban 36.092 hektár, a melyből immunis homok 29.420 hektár. — Az 1908. évben a vármegye szőlőterülete a következő volt: 1. Immunis homokszőlő, a legujabb telepítéseket is beleszámítva 44.166 há. 2. Hegyi szőlő oltványokkal telepítve, a legújabb telepítésekkel együtt 1120 há. 3. Szénkéneggel való gyérítésre telepített szőlő, a legújabb telepítésekkel együtt 2579 há. 4. Síkvidéki kötött talajú szőlő, oltványokkal 125 há. 5. Ugyanaz hazai fajtákkal 2090 há.; összesen 50.080 hektár.

Ezek a számok eléggé mutatják egyrészt azt, hogy a homoki szőlő telepítése a filloxera-vész után rendkívül fellendült s a vármegye szőlőmívelésének súlypontja ide helyeződött át, másrészről pedig, hogy a felújított hegyiszőlők területe a filloxera előbbi kiterjedéséhez képest erősen csökkent. Bár az elpusztult szőlők felújítása még mindig folyamatban van, a változott viszonyok között alig remélhetjük a rekonstrukczió lényeges emelkedését; a megdrágult munkáskéz, a főváros és közlekedési eszközeinek rohamos fellendülése s az ennek kapcsán értékükben erősen emelkedett szőlőtelkek, a jövedelemmel járó szőlőmívelést úgyszólván lehetetlenné tették, s ma ott, a hol azelőtt a buda-sashegyi borok legjobbjai termettek, vagy villa-telkeket találunk, vagy a nehezebben hozzáférhető részeken ma is kopár területek vannak, egy-két elvénült gyümölcsfával.

A bortermelés.

A vármegye évi bortermése az egész ország termésének körülbelül $^1/_7$-ed része, a mi a beültetett területek arányának is megfelel. Az 1908. évi bortermés 1.061,010 hl. volt s bár az 1908. esztendő sokkal bővebb volt, semhogy azt átlagnak venni lehetne, ha figyelembe vesszük, hogy a szőlővel beültetett területből az 1908. évben 7420 hektár volt az új, még nem termő telepítés, s hogy a telepítés azóta is még mindig tart, kerekszámban bátran vehetjük a közel jövőben 1 millió hektoliternek a vármegye átlagos bortermését. A szőlőbirtokok megoszlására nézve — területnagyságok szerint — tájékozódhatunk az alább. adatokból: 100 kat. holdnál nagyobb szőlőbirtok van 13, 50—100 k. hold között 31, 20—50 k. hold között 99, 10—20 k. hold között 197, s olyan termelői a kinek évi átlagos bortermése a 100 hl.-t meghaladja, közel ezer van,

A 100 kat. holdnál nagyobb szőlőbirtokok névszerint megemlítve a következők: Az uralkodó család ráczkevei alapítványi uradalmának szigetcsépi szőlőgazdasága, továbbá *Jálics* Géza szőlősgyáli, *Deutsch* Sándor vecsési, báró *Schossberger* Zsigmondné galgahársi, B. *Tóth* Ferencz kiskunhalasi, *Oppenheim* E. és H. izsáki és nyársapáti, *Altstock* Félix nagykátai, *Beretvás* Endréné tóalmási, *Györgyey* Illés tápiógyörgyei, *Roheim* Samu veresegyházi, Pálóczi *Horváth* István örkényi és *Bátori* Antal örkényi szőlőgazdasága.

Csemegeszőlő.

Igen jelentékeny ága a vármegye szőlőmívelésnek a csemegeszőlő-termelés is. Azelőtt a nagymarosi szőlő a külföldi nagyvárosok piaczán számottevő fogyasztásra talált, a mióta azonban e vármegye homok-területe nagy tömegekben termeli a csemegeszőlő többféle fajtáját, különösen a fehér és piros chasselast, azóta a nagymarosi mézes-fehér leszorult a kiviteli piaczokról. Alig van nagyobb homoki szőlő a vármegyében, kivált ha a közlekedési eszközöktől nem fekszik távol, a mely a borszőlő mellett csemegeszőlőt is ne termelne. Ennek nagy része a budapesti piaczot látja el, de Bécs, Berlin s Galiczia felé is sokat szállítanak, bár a kivitel körül még mindig vannak nehézségek s az koránt sincs azon a magaslaton, a mely a termelés nagyságának megfelelne. Az 1908. évben eladott csemegeszőlő 62,342 métermázsa volt. Nagy baj az, hogy a tömeges termelés és az egyidőben érő fajták következtében a piaczok a rövid ideig tartó éréskor túlzsufolódnak s nagyrészük, mint csemege-szőlő, nem értékesülhet.

Állami intézmények.

Ma a vármegye újból virágzó szőlőmívelésének szolgálatában álló állami intézmények között felsorolhatjuk a szőlőmunkás-tanfolyammal egybekötött zsámbéki állami szőlőtelepet, a kecskeméti egyéves tanfolyamú vinczellér-iskolát és állami Miklós-telepet, mely ugyan Kecskemét város határában van, de hatása és működési köre a vármegyére is kiterjed, továbbá a budapesti és kecskeméti kerületi szőlészeti és borászati felügyelőségeket, mely utóbbinak teendőit a kecskeméti vinczellér-iskola igazgatósága látja el. Van a vármegye területén 7 bizományi szénkéneg-raktár, Aszódon, Budafokon, Budaőrsön, Ráczkevén, Szentendrén, Váczon és Zsámbékon. A vármegye területén van a budafoki pinczemesteri tanfolyam.

---

*) Egy hektár = 1.737,726 kat. hold.

A korábban állami kezelés alatt állott budafoki és szentendrei szőlőtelepek időközben az illető községek kezelése alá jutottak. A vármegyei gazdasági egyesületnek Halas város határában levő 13½ kat. holdas homoki minta-szőlőtelepe korábbi czéljának és feladatának megfelelvén, 14 évi kezelés után Halas község tulajdonába és kezelésébe ment át. A szőlőmívelés érdekében 23 hegyközség is alakult a vármegye területén, azonban ezeknek egy része nem felel meg feladatának, s ez idő szerint csak hét községben áll fenn összesen 15 hegyközség és pedig Csömör, Aszód, Újkécske, Őrszentmiklós, Budafok községekben egy-egy, Ráczkevén és Váczon pedig öt-öt.

Borfajok.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye borait a három borvidék szerint csoportosíthatjuk, ezek között mint legnagyobb borvidéké, első helyre kerül az alföldi homoki szőlők bora. Elmultak már azok az idők, a mikor a homoki borokról általában a lekicsinylés hangján lehetett beszélni, mert az újabb homoki kultúra megválogatott fajtáiból gondos kezelés mellett szűrt borok komoly versenytársai a hegyi boroknak. A mi a fehér borokat illeti, nem a jobb fekvésű hegyiszőlők kiváló borait, hanem a termelés zömét alkotó úgynevezett asztali borokat értve, bátran állíthatjuk, hogy keresettebbek és könnyebben értékesíthetők a homoki borok, mint az ugyanilyen hegyiborok, s ha az alább található elemzési adatokat szemléljük, a borok összetételében sem találunk különös szélsőségeket. A homoki vörös borok pedig a szőlőfajták helyes megválasztása mellett akárhány hegyi vörösborral méltán versenyeznek, mint pl. a szőlősgyáli merlot borok, melyek Francziaország világhírű vörösboraival is vetekednek. A hegyi fehér borok között a budaörsi, zsámbéki, váczi, csömöri, szadai borok legtöbbje jó asztali bor s egyes fajták után igen jó pecsenye-bor is. A vörösbor-termelés általában véve a hegyiszőlőkben gyenge, s jóformán csak a buda-sashegyi borvidékre szoritkozik. Az alábbi táblázatban láthatjuk néhány hegyi és homoki bornak elemzési adatait, Kramszky Lajos fővegyész elemzése után:

Év	A bor termőhelye és faja	Szesztartalom térfogat százalékban	100 cm³-ben gram		
			Összes sav borkősavb.	Vonatanyag	Hamu
	Homoki borok:				
1901.	csengődi rizling	13·86	0·55	1·97	0·16
1901.	kiskunfélegyházai	9·15	0·67	1·78	0·16
1901.	szabadszállási rizling	10·62	0·56	1·68	0·15
1901.	szabadszállási kadarka	11·15	0·61	1·79	0·14
1902.	dunaharaszti cabernet, vörös	8·40	0·67	2·06	0·18
1902.	tiszaugi burgundi vörös	11·41	0·58	2·30	0·20
1903.	nagykőrösi	11·11	0·82	2·22	0·14
1903.	czeglédi	11·09	0·62	2·05	0·21
1903.	csengődi vörös	11·71	0·54	2·17	0·25
1904.	szabadszállási kadarka	11·86	0·94	2·60	0·18
1906.	pusztaszentimrei rizling	11·32	0·44	1·90	0·20
1906.	soltvadkerti	9·15	0.58	2·08	0·19
1906.	tápiógyörgyei vörös	12·64	0·53	2·90	0·31
	Hegyi borok:				
1902.	budaőrsi	11·54	0·53	1·89	0·15
1903.	budaőrsi	10·21	0·57	2·15	0·15
1903.	zsámbéki	11·16	0·62	2·22	0·16
1903.	veresegyházai	12·40	0·59	1·97	0·17
1903.	veresegyházai rizling	11·49	0·62	1·99	0·17
1904.	budaőrsi	10·61	0·59	2·05	0·15
1904.	zsámbéki rizling	11·72	0·61	2·51	0·18
1904.	zsámbéki muskotály	13·22	0.55	2·76	0·20
1904.	,, burgundi	10·79	0·58	2.51	0·16
1905.	,, rizling	11·47	0·55	2·47	0·18
1905.	,, mézes	11·05	0·44	2·21	0·22
1905.	,, muskotály	13·44	0·49	2·56	0·24
1905.	,, burgundi	11·32	0·48	2·60	0·22
1906.	,, rizling	9·48	0·57	0·23	0·20
1906.	,, mézes	12·23	0·40	3·10	0·33

Szigetcsépi pinczegazdaság. A nagyobb szőlőbirtokok között, mint a legújabb és legmodernebb berendezésű szőlőgazdaságok egyikéről, bővebben kell megemlékeznünk a felséges uralkodó család ráczkevei alapítványi uradalmának szigetcsépi szőlő- és pinczegazdaságáról. A Csepel-sziget nagykiterjedésű homokbuczkáinak egy részén elterülő szőlőbirtokok korábban értéktelen terület volt s most az uradalom intenziv gazdálkodása mellett egyike az ország legvirágzóbb telepeinek. A szőlő telepítését 1889-ben kezdték meg, de legnagyobb részét 1902-ben ültették. A szőlő mai területe 113 hektár, a melyet azonban kedvező körülmények között a jövőben tervszerűen nagyobbítani fognak. A termelés fősúlya a fehér asztali boron nyugszik, de vörös bort és csemege-szőlőt is termelnek. A bortermés túlnyomó részét Ausztriában értékesítik. Az egész terület olyan szőlőfajtákkal van beültetve, a melyek az adott viszonyok és körülmények között az eddigi tapasztalatok szerint legjobban beváltak. Olasz-rizling, kövidinka, ezerjó, rakszőlő, bogdányidinka, erdei és mézes-fehér, valamint muskát-ottonell adják a fehér borokat, cabernet és nagyburgundi pedig a vörös borokat. Csemegeszőlőfajták közül a chasselas-féléket és passatuttit választották ki telepítésre, mint a melyek a mi viszonyaink között és a mi piaczainknak legjobban megfelelnek.

Az egész szőlő fogatos mívelésre van berendezve, a sortávolság 120 cm., a tőke-távolság 80 cm., nyitás, fedés és a terület nyári mívelése a tőke-sorok irányában, tehát egy irányban, fogatos eszközökkel történik, a körülmények szerint szükségesnek mutatkozó kézimunkával való kiegészítéssel. A trágyázás, mely a homoki szőlőknél legfontosabb, műtrágya-félékkel történik.

Az uradalomnak az 1907. évben épült sajtóháza és pinczéje, az országnak ezidőszerint legújabb és legmodernebb ilynemű épülete. Ennek építésénél nemcsak az a czél lebegett a tervezők szeme előtt, hogy az a mai igényeknek minden tekintetben megfeleljen, hanem az is, hogy sürgős esetekben minél gyorsabban és minél kevesebb kézierővel minél nagyobb termés legyen itt feldolgozható és elhelyezhető. A sajtóháznak czélszerű és a legkisebb részletekig gondos berendezése, a mustelválasztó tartányok, kézi és víznyomású sajtók, a vasúti síneken gördülő sajtókosarak, mint gyüjtőtartányok stb. lehetővé teszik, hogy a szőlő nagy termése gyorsan és kényelmesen megy át a feldolgozáson, a must rövid idő alatt hordóba kerül s a teljes felszereléssel naponkint 350—400 hl. must is leszűrhető. A pincze földfeletti épület, miután a magas talajvíz a pinczének föld alá való építését megnehezítette. A pincze falai és mennyezete a hőszigetelő tulajdonságáról ismeretes parafakő-lemezekkel van burkolva, a mivel egyrészt a külső hőmérséklet ingadozásának befolyását akadályozták meg, másrészt pedig lehetővé vált a pincze falait a közönséges lakóházak falainál is vékonyabb mérettel építeni. Az építési költségek ennek következtében annyira mérsékelhetők voltak, hogy a pinczében elhelyezhető 6000 hl. bornak hl.-jére az építési költségekből csak 10 korona esik. Az egész pincze alapterülete 640 m^2, pillérekkel három hajóra van osztva s benne 40 darab százhektoliteres fahordó és kétoldalt összesen 2000 hl. ürtartalmú czementhordó áll. A mennyezet vasgerendákon nyugvó borított gerenda-mennyezet, alsó és felső parafa-hőszigeteléssel, melyet padlásnélküli faczement-tető takar. Említésre méltó a pinczének két önműködő szellőztetője, mely a pinczének két diagonalis sarkában könnyű kezeléssel és szabályozással kitünően teljesíti feladatát. A pincze hőmérsékletét az erjedés alatt a szükséghez képest két kályha fűtésével emelik. A sajtóház fölötti padlástér raktárul és csemegeszőlő-csomagolási helyül szolgál.

Szőlősgyál. A másik nagyobb szőlőgazdaság a vármegyében, a mely a maga nemében első és mintául szolgáló modern homoki szőlőtelepe volt az országnak, Jálics Géza *szőlősgyáli* szőlőtelepe. A szőlősgyáli telep, mely az országnak elsőrendű vörösbor-termelő helye, jó ideig páratlanul állott hazai viszonyaink között abból a szempontból is, hogy a vele összefüggésben levő gazdaság összes mívelési ágai a szőlőmívelésnek alá vannak rendelve s azoknak alakulása, fejlődése és terjedelme a szőlőmíveléshez, mint termelési főághoz alkalmazkodik. Az egész birtok, mely Alsónémedi községhez tartozik, 1000 magyar hold s ebből a szőlő 200 hold, vagyis a területnek 20%-a.

A terület felszíni alakulása szelíd hullámos dombokból áll s így a szomszédos területeknél átlag 8—12 méterrel magasabb, tehát a késői fagyok nem tesznek annyira kárt a szőlőben, mint a közvetetlen környéken. A birtok leg magasabb pontja 119 m. a tenger színe fölött. A szőlővel beültetett terület talaj

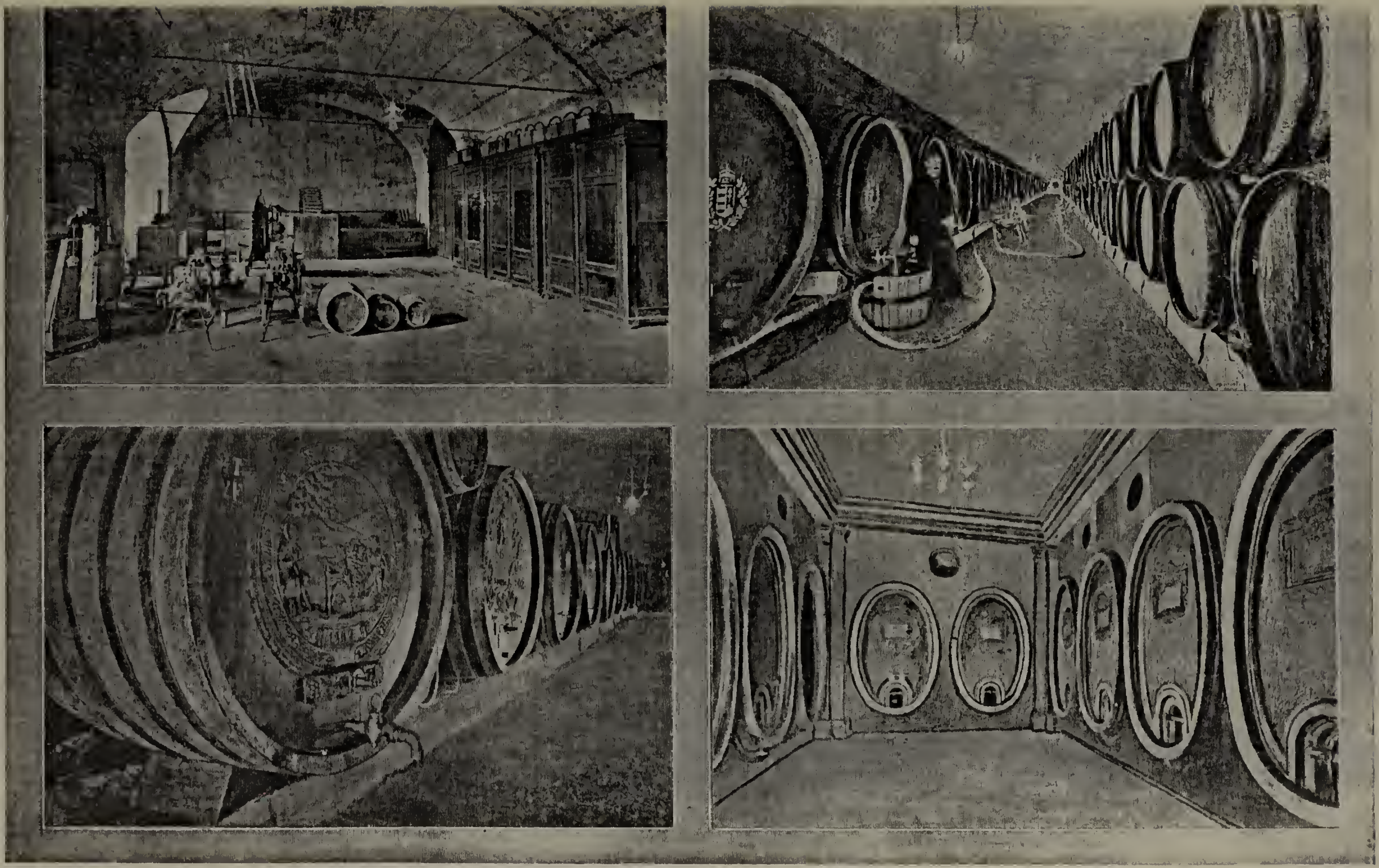

A budafoki pinczemesteri tanfolyam pinczéi.

1. Előpincze. — 2. A pincze főága. — 3. Faragványos hordók. — 4. Czement-pincze.

1.

2.

3.

Részletek a gödöllői koronauradalom erdőségeiből.

1. Vadetető. — 2. Az egerszegi erdőőri lak, a hol hajdan Grassalkovich herczeg vadászvendégei gyülekeztek. — 3. A ligeti erdőrész u. n. „Szép juharfa“ tisztása, a hol ő felsége vadászvendégeivel gyülekezni és étkezni szokott.

mindenütt immunis homok, feltalaj és altalaj között különbség nincsen. A szőlő ültetését 1892-ben kezdték meg s 1895-ben érte el a betelepített terület a 200 holdat. Nagyon tanulságos a telepített fajtáknak megválasztása, a melynél a birtokost az a szempont vezérelte, hogy elég jó termés mellett a bor minősége is kiállja a bírálatot. Mivel a homoki fehér borok a hegyi fehér borokkal nem versenyezhetnek, a jól megválasztott homoki vörös borok ellenben a hegyi vörös borokkal bátran egy sorba állíthatók, a fősúly a finom vörös borok termelésére helyeztetett. Az ültetett fajtáknak 64%-a vörös bor, 23%-a fehér borfajta és 11%-a csemegeszőlőfajta, miután a kedvező közlekedési viszonyok s a budapesti piacz közelsége a csemegeszőlő-fajták felkarolását is indokolttá teszik. Ezeken kívül 2%-a az ültetett fajtáknak amerikai anyatőke. Az összes szőlőtőkék száma a lugasokkal együtt a fél milliót meghaladja.

Az egész terület 252 táblára van osztva s az egyes egész táblák területe 1000 □-öl s a sor- és tőke-távolság 120 cm. lévén, minden teljes táblában 2500 tőke foglal helyet. A szőlőtáblák között a szabályosan kitűzött fő-, mellék- és osztó-útak teszik könnyűvé és kényelmessé a közlekedést ; a főútak szélessége 7·2 m., míg a mellék- és osztó-útaké 4·8 m. és 2·4 m. A táblák kapálása részint fogatos eszközökkel, részint kézzel történik. A tőkéken alacsony czombmívelést gyakorolnak, s a szőlő rendes nyári munkáit (karózás, kötözés, válogatás, permetezés, stb.) mintaszerűen hajtják végre. Trágyázásra istálló-trágyát és műtrágya-féléket kombinálva használnak.

A szőlőgazdaságnak egyik nevezetessége a szüretelő és erjesztő-ház. Czélszerű berendezésénél és felszerelésénél az a szempont volt irányadó, hogy az — vörösbor-termelésre lévén a súly fektetve — minden tekintetben megfeleljen a vörös bor készítésénél mutatkozó igényeknek. A puttonyokban behordott szőlőt felhúzógéppel az épület padlásrészébe emelik s a padlás hossztengelyében fektetett síneken tovább gördülő tartányokba zúzzák és bogyózzák le, az ú. n. mainzi központfutó zúzó és bogyozókkal. A padlás alatti földszinten van az erjesztő-ház, a melyben két sorban mintegy 40 darab100 hektoliteres hordó van elhelyezve. A hordók aknanyilásuknál is ajtókkal vannak ellátva s minden hordó-pár fölött a mennyezetben egy nyílást hagytak, a melyen át a padlástérben megzúzott és lebogyózott vörös törkölyös mustot a síneken tovagördülő tartányból a hordókba eresztik, a hol a törkölyös must kierjed. Az összezúzott fehér törkölyös must pedig facsatornán az ugyancsak a földszinten elhelyezett sajtókba kerül. A törkölyös must kierjesztése után ugyanezekbe a hordókba helyezik el a borokat is. Az erjesztő helyiség fűthető s oldalai üregesen falazottak, hogy a helyiség a külső hőmérséklet ingadozásai ellen szigetelve legyen. Az erjesztő helyiség előtt vele ugyanegy tető alatt van a sajtóház. A sajtóház és erjesztő hossztengelyében lefektetett síneken és kitérőkön a törkölynek kiszállítása kényelmesen s nagy munkamegtakarítással megy végbe. A sajtóház több nagyobb kézi és hidraulikus sajtóval akként van felszerelve, hogy az aránylag igen nagy termés feldolgozása és elhelyezése a lehető legkevesebb költséggel, a helyes szüretelés szabályainak megfelelően s igen rövid idő alatt történhetik meg. Az épület kiegészítő része a munkások ruhatára, kézi laboratorium és iroda, továbbá egy kis kézi raktár a gyakrabban szükséges anyagok és eszközök elhelyezésére s végül a gépház, a mely utóbbiban elhelyezett motor hajtja az emelőgépet, a bor-szivattyúkat s vizet szállít a padláson elhelyezett víztartányba, a mely a sajtóház és erjesztő vízvezetékét táplálja.

Borkereskedelem.

Borkereskedelmi szempontból nemcsak a vármegyének, hanem jóformán az egész országnak legfontosabb helye, úgyszólván góczpontja *Budafok*, s Magyarország bortermésének igen lényeges hányadrésze a budafoki pinczék útján kerül a fogyasztó piaczokra. Hogy Budafok az ország legnagyobb borforgalmi helyévé fejlődött, annak okát három körülményben találjuk. Első a főváros közelsége. Mind a kereskedelmi érintkezés, mind a városi fogyasztó nagyközönség szükségletének könnyű és gyors kielégítése szempontjából a kőbányai hasonló pinczék mellett közelebb és jobban megfelelő helyet nem is képzelhetnénk. A második körülmény a közlekedési eszközök révén előállt kedvező helyzet. A dunai hajózás, a Magyar Állam- és Déli vasút, villamos vasút, országút, igen nagy forgalom lebonyolítását teszik lehetővé. A harmadik körülmény pedig az, hogy abba a geologiai harmadkori üledékes mészkő-rétegbe, a mely Budafok és a vele szomszédos községek határának nagy részében majdnem a felszínen van, aránylag kevés költséggel és fáradsággal oly kitünő és nagykiterjedésű pinczéket lehetett építeni, a melyek mind a bor kezelése, fejlődése és iskolázása, mind a ki- és beszállítás, raktározás, egyszóval a nagy forgalom előnyös lebonyolításának lehetősége tekintetében párjukat ritkitják. E szikla-pinczék egyrésze régebben, még a szőlők telepítése utáni időkben készült, nagyrésze azonban újabb keletű s építésüknek ideje összeesik egyrészt a főváros régi híres borvásárjainak hanyatlásával, másrészt a főváros építkezésének a közelmultban történt emelkedésével.

A fogyasztási adók emelkedése ugyanis nagyon megnehezítette a fővárosi borkereskedők helyzetét s arra kényszerítette őket, hogy borkészleteiket a fogyasztási adóvonalon kívül, tehát adómentesen raktározzák. Igy jutott azután egyre több kereskedelmi pincze Budafokra és Kőbányára s a fővárosi borkereskedelem súlypontja lassankint Budafokra helyeződött át. Elősegítette a pinczék szaporodását az a körülmény is, hogy azok építése aránylag igen kevés költségbe került, mert a pinczék kivájása alkalmával kibányászott követ — főként ha jó rétegre akadtak — a főváros építkezéseinél — addig, míg a tégla ki nem szorította — igen jól értékesítették; sőt volt reá eset, hogy a kitermelt kőanyag értékesítése után a pincze nemcsak ingyenbe maradt, hanem még nyereség is mutatkozott. Van ugyan lösz-rétegbe ásott pincze is Budafokon, de a híres szikla-pinczék a fiatalabb harmadkor szarmata emeletébe, a cerithium mészkőrétegekbe vannak vájva. A tétény-budafoki fennsíkot ez a mészkő alkotja, mely összefüggő területen, a Dunától nyugat felé, mintegy 8 kilométer hosszúságban és 2—3 kilométer szélességben, az alig egynehány deciméter vastag termőréteg alatt mindenütt megtalálható, sőt sok helyen a rétegek fejei a felszínen vannak.

Ezekbe a rétegekbe a pinczék vízszintesen úgy vannak vájva, hogy a pincze alja az előtte levő térrel egy síkban fekszik, lépcsőkre nincs szükség, a hordók ki- és beszállítása tehát semmi nehézséggel nem jár. A hol, mint pl. a Duna felé eső szélen, a kőzet a Duna alá hajlik, ott a bejárat kedvéért a sziklát függélyesen kellő mélységig lefaragták s az így képződött falhomlokzatba vájták a bejáratot. A fennsíkon pedig a pinczék előtt aknaszerű udvarokat ástak, a melyekbe lejtős kocsiút vezet le, úgy hogy a pincze bejáratát kocsival is a lehető legjobban meg lehet közelíteni, sőt miután a pincze méreteivel nem takarékoskodtak, sok helyütt magába a pinczébe is bejárhat a kocsi. A cerithium-rétegek vastagsága — Szabó József megállapítása szerint — több mint 100 láb, s a szerint, hogy mily mélységben van a pincze síkja, a felette levő kőzet-réteg vastagsága változik, néhol csak egy-két méter, máshol 15—20, sőt több méter vastag. Ez a körülmény okozza, hogy a pinczék hőmérséklete a külső hőmérséklet ingadozásától majdnem teljesen független, s így a borok raktározására és kezelésére úgyszólván ideális. A pinczék hőmérséklete általában 12—13 C^0 körül van, az egész évi ingadozás a legtöbb pinczében nem haladja meg az 1 C^0 fokot; s miután a külső hőmérséklet évszakok szerinti emelkedése vagy sülyedése csak a vastag szikla-rétegeken át juthat hosszabb idő alatt a pinczék síkjáig, a külső hideg vagy meleg a pinczében csak hónapok múlva jelentkezik, leghidegebbek a pinczék április s legmelegebbek deczember hónapokban. A kedvező hőmérsékleti viszonyok mellett nagy előnyük a pinczéknek az is, hogy mérsékelten nyirkosak vagyis se nem nedvesek, se nem szárazak, a párolgás okozta veszteség tehát a borokban mérsékelt, viszont fölösleges nedvesség nem lévén jelen, nem penészesednek és romlanak a hordók. Egyébként a pinczék szellőztetése és tiszta levegővel való ellátása, az azok fölött levő sziklarétegbe vájt szellőztető aknák útján, könnyen és a szükség szerint eszközölhető.

Ezek a kedvező körülmények tették azt, hogy Budafokon ma 302 kereskedelmi borpincze van, melyek közül a nagyobbakba 50—80—100 ezer hl. bor is elhelyezhető s az összes budafoki pinczék befogadó képessége körülbelül egy millió hl. Ha még megemlítjük, hogy az évi borbehozatal átlag 250—300 ezer hl, s a kivitel majdnem ugyanannyi, akkor Budafoknak borkereskedelmi szempontból való jelentőségét el kell ismernünk. A behozott borok egy része a vármegyei szőlőterületek termése, de képviselve van abban az országnak többi, aránylag közelebb eső borvidéke is. A kivitel részint a főváros fogyasztását látja el, de más belföldi piaczok felé is élénk, Ausztria felé is számottevő, de a vámkülföldre gyenge. Általában véve a forgalom tárgya inkább az olcsóbb és tömegbor, a drágább, finomabb borok s a vörös borok forgalma nagyon korlátolt.

Az eladás túlnyomó részben nagyban és hordókban történik, palaczkborok árusítását számottevő forgalommal csak mintegy 10—15 pincze eszközli.

A be- és kiszállított borok mennyisége 1908- és 1909-ben így oszlik meg:

Behozatott	1908-ban	1909-ben
Hajón	9091 hl.	34287 hl.
Vasúton	287231 „	242660 „
Összesen	296322 hl.	276947 hl.

Ezenkívül a közelebb fekvő községekből tengelyen is hoztak be borokat, de azok mennyiségére nézve pontos adatok nem állanak rendelkezésre. Valószínű, hogy 1—2 ezer hektoliternél nem több az ily módon beszállított bor. A behozott bor majdnem kizárólag egész vaggonrakományonként érkezett, a darabárúként behozott bor mennyisége az 1908. évben 12 vaggon, 1909-ben 9 vaggon volt.

Kiszállíttatott	1908-ban	1909-ben
Hajón	11410 hl.	6145 hl.
Vasúton	170462 „	173918 „
Tengelyen történt szállítás hozzávetőleg	110000 „	90000 „
Összesen	291872 hl.	270063 hl.

A vasúton elszállított borokból az 1908. évben 831 vaggon vagyis kb. 70.000 hl., 1909-ben pedig 920 vaggon, vagyis kb. 75—78.000 hl. mint egész kocsirakomány, a többi pedig, vagyis 1908-ban kb. 110.000 hl., 1909-ben kb. 105.000 hl. mint darabárú adatott fel. Ezek az adatok némi tájékozást nyujtanak az iránt egyrészt, hogy a kivitelből mennyi esik Budapestre, mivel az ideválló szállítás jóformán kizárólag tengelyen történik, másrészt pedig, hogy a nagyban és kicsinyben való eladás milyen arányban állanak egymáshoz.

Budafokon kívül nagyobb borkereskedelmi góczpont a vármegyében nincsen. Egyes nagyobb telepek közvetetlen eladással is foglalkoznak, s bort és ki nem erjedt mustot is szállítanak, ez utóbbit különösen Bécsbe, de a boroknak is igen lényeges része kerül Alsó-Ausztriába, melynek savanyú boraihoz házasításra igen jól használhatják az aránylag lágyabb homoki borokat.

A kisebb homoki termelőknek szüretelő háza és pinczéje sok helyütt ma sincsen, s így ezek legtöbbje kénytelen termését szüret után mielőbb eladni, sokszor áron alul is, mely körülmény az általános borárakra természetesen kedvezőtlen befolyást gyakorol. A kistermelők egy részének még okulniok kell azon, hogy a szertelen telepítés, kellő felszerelés és berendezkedés hiányában, nem hogy kellő haszonnal nem jár, hanem a vállalkozást is a tönk szélére juttatja.

Borszövetkezetek.

Termelői pinczeszövetkezet a vármegye területén ez idő szerint csak egy van, a „Czeglédi bortermelők első pinczeszövetkezete.“ A szövetkezet 1909-ben alakult, s czélja a Czegléd város területén levő szőlők jövedelmezőségének biztosítása és fokozása. E végre feladatául tűzte a tagok szőlőtermésének együttes feldolgozását, a borok közös kezelését, s mind a boroknak, mind a csemegeszőlőnek és a melléktermények közös értékesítését, továbbá a szőlőmíveléshez és a szőlőbetegségek ellen való védekezésekhez szükséges anyagoknak, gépek- és eszközöknek a tagok részére való előnyös közös beszerzését. A tagok kötelezettsége korlátolt, s az 1200 öles holdanként megállapított 50 korona üzletrész ötszöröséig terjed. A tagok által beszállított termésnek előre megállapított becsértéke és az eladási ár közötti különbözet nem a szövetkezet nyeresége, hanem a tagok jogos része, s a jutalék és költségek levonása után a tagok között a termés becsértékének arányában kerül felosztásra. Ezenkívül borok értékesítésével és forgalomba hozásával a vármegye területén még több nagyobb szövetkezet foglalkozik. A „Magyar Mezőgazdák Szövetkezete“ — melynek pinczegazdasága Budafokon van — főleg a nagybani vételt és eladást s a nagyobb készletek adásvételének közvetítését tűzte feladatául. Az eladás és közvetítés csupán Ausztria és a vámkülföld felé irányul. A „Hangya“, a Magyar Gazdaszövetség fogyasztási és értékesítő szövetkezete budafoki pinczéje az egész ország területén levő fogyasztási szövetkezeteket látja el borral. Van azután a köztisztviselők fogyasztási szövetkezetének és a m. kir. államvasúti alkalmazottak fogyasztási szövetkezetének is nagyobb pinczegazdasága, az előbbié Budafokon, az utóbbié Nagytétényben; ezek mindegyike a szövetkezeti tagok szükségletét látja el palaczkozott borokkal.

Budafoki pinczemesteri tanfolyam.

A szőlőmívelés és bortermelés országszerte való fellendülése szükségessé tette, hogy a fölhalmozódó borkészletek helyes kezelésére az eddiginél nagyobb gond fordíttassék, s ez okból kiindulva *Darányi* Ignácz dr. akkori földmívelésügyi miniszter több oly intézményt alapított, a melyeknek czélja és feladata a helyes borkezelésre vonatkozó ismereteknek és gyakorlati munkáknak minél szélesebb körben való terjesztése és irányítása. Ez intézmények egyike *a budafoki m. kir. pinczemesteri tanfolyam*, a hol a kétéves vinczellériskolai előképzettséggel bíró egyének az ötnegyedévig tartó tanidő alatt a borkezelésben elméleti és gyakorlati kiképeztetést nyernek, hogy annak elvégzése után a gyakorlati életben mint pinczemesterek, esetleg mint szőlőkezelők, terjesszék a helyes borkezelés ismeretét. A budafoki pinczemesteri tanfolyam — melynek kezdettől fogva *Rácz* Sándor m. kir. szőlészeti és borászati főfelügyelő az igazgatója — nemcsak az országban, hanem az egész világon egyedüli olyan intézmény, a mely a lehető legintenzívebb alapon szolgálja a helyes borkezelés ügyét. Gyakorlati anyagául az állami szőlőtelepeken termelt és ide beszállított borok szolgálnak, a melyekben képviselve van az ország valamennyi borvidéke, mindegyik a maga összetételének és jellegének megfelelő kezelésben részesülvén. A gyakorlati oktatás anyagául szolgáló borkészlet 12—16 ezer hektoliter, melynek nagyobb része palaczk-érettségig kezelve, mint palaczkbor kerül eladásra ; a többit pedig hordóban rendes forgalomban vagy árverésen adják el.

A tanfolyam pinczéje egyike a legnagyobbaknak Budafokon. Két, egyenes irányban, párhuzamosan haladó főágú és 8 oldalágú, összesen 540 méter hosszú, szélessége átlag 6—7 méter, magassága 4—6 méter. Egész alapterülete 3240 □-m. A térnek czélszerű kihasználása mellett benne 40—50.000 hektoliter bor kényelmesen elhelyezhető. A tanfolyam az 1901. évben kezdődött, s évenként 20—25 tanuló nyer benne kiképeztetést. Az ötnegyed éves tanfolyamon kívül kéthetes időleges borkezelési tanfolyamok is tartatnak, nagy- és kis szőlőbirtokosok, vinczellérek, továbbá lelkészek és néptanítók részére ; s az egyéves vinczellér-iskolát végzett egyéneknek is módjukban áll, hogy mint gyakorlati pinczemunkások, a borkezelés fogásait és ismereteit elsajátíthassák. A pinczemesteri tanfolyam működési körébe tartozik az is, hogy a technika fejlődése mellett egyre szaporódó újabb borkészítési és pinczegazdasági gépeket és eszközöket tanulmányozás tárgyává tegye, kipróbálja ; a hozzá forduló bortermelőknek szakkérdésekben tanácscsal és útbaigazítással szolgáljon. Ugyane czélból vándor-pinczemesterek is vannak alkalmazva a tanfolyamnál, a kiknek feladatuk, hogy a szőlősgazdák kívánságára az illetőkhöz kiszálljanak, nekik boraik kezelésére a szükséges útbaigazításokat megadják, az egyes munkákat a helyszinén végrehajtsák, vagy azok végrehajtására őket beoktassák.

Pezsgő- és cognac-gyártás.

A pezsgő- és cognacgyártás, mint a termelt borok feldolgozás útján való értékesítésének módjai, a vármegye területén igen fejlett és virágzónak mondható. Van a vármegye területén három nagyobb pezsgőgyár és öt nagyobb cognac-gyár, valamennyi, egy pezsgőgyár kivételével, Budafokon. A pezsgőgyárak közül legnagyobb a Törley József és Társa czég budafoki pezsgőgyára, mely 1881-ben keletkezett, s 1888—89-ben nyert nagyobbszabású átalakítást. A gyár műszaki berendezése és méretei tekintetében is nemcsak a hazai gyárak között tart számot az első helyre, hanem kiállja a versenyt a külföldi nagyobb és híresebb ilynemű vállalatokkal is. Ez idő szerint egy millió palaczk évi termelésre van berendezve. Óriási pinczéi két emelet magasságában vannak építve s az egyes emeleteket felvonó-gép köti össze. A pinczék rakodó felülete 10.000 négyszögméter. A másik pezsgőgyár Budafokon a François Lajos és Tsa czég cs. és kir. udvari szállítók pezsgőgyára. A harmadik pezsgőgyár a vármegye területén Hölle J. Márton, cs. és kir. udvari szállító első magyar pezsgőborgyára Budaörsön. A budafoki öt nagyobb cognacgyáron kívül a vármegye területén több termelő is foglalkozik cognacfőzéssel, valamint számos kisebb vállalat van, a melyek a szőlő és borgazdaság mellékterményeinek feldolgozásával és értékesítésével tesznek szolgálatot a vármegye szőlőmívelésének.

ERDÉSZET.

Pest vármegye területét hajdan hatalmas erdőségek borították, miről a m. kir. korona-uradalomhoz tartozó visegrádi, úgyszintén a váczpüspöki erdőségekben előforduló terebélyes tölgy és bükk hagyásfák, nemkülönben a Duna alsó részén levő futóhomokon álló erdőben található hatalmas fatuskók tanúskodnak. De a XVI. és XVII. században a német tartományokból történt bevándorlások és telepítések, úgyszintén a múlt században befejezett tagosítások és úrbéri birtok-rendezések miatt számottevő erdőség esett a fejsze áldozatául, hogy szántóföldeknek és szőlőknek adjon helyet. Az 1879. évi XXXI. erdőtörvény rendelkezései alapján a vármegye összes erdőterülete az állam felügyelete alá került, s a felügyeletet a budapesti kir. erdőfelügyelőség és Pest vármegye közig. bizottsága gyakorolja.

Kiterjedés.

A vármegyei erdőségek az éjszaki szélesség 47⁰ 25′—47⁰ 30′ s a keleti hosszúság 36⁰ 30′—37⁰ 10′ alatt 120—750 m tengerszínfölötti magasságban terülnek el és öt jelleges csoportba oszthatók: 1. a Duna jobb partján a pilisi és vértesi középhegységek lánczolatához tartozó visegrádi, szentendrei és pilisszentlászlói erdőségek; 2. a Duna balpartján a cserháti hegységhez tartozó vácz—acsai erdőségek; 3. a gödöllői és monori járásban beerdősült domborulatok és hullámos területek; 4. a Duna balpartján kelet felé terjedő szigetek és árterületek; 5. a Duna balpartjától a Tisza jobb partjáig terjedő nagy kiterjedésű alföldi rónaságon és futóhomokos területen álló erdők.

Pestvármegye összes földterülete 2.281,735 k. hold, ebből erdő 244,696 k. hold, vagyis a vármegye összes területének 10·7%-át erdő borítja. Törvényhatóságok szerint elosztva esik az erdőből Budapest székesfővárosra 3019·3 k. hold, Kecskemét törvényhatósági joggal felruházott városra 15,855·3; a vármegye többi 14 közigazgatási járására 225,822·1 k. hold, mely erdőterület járásonként a következőképen oszlik fel: 1. a pomázi járásra 36,515·35, 2. a biaira 11,974·15, 3. a váczira 16,328·85, 4. a gödöllőire 20,132·00, 5. a monorira 15,373·44, 6. az alsódabasira 18,418·18, 7. a ráczkeveire 17,137·51, 8. a dunavecseire 1,711·07, 9. a kalocsaira 16,078·82, 10. a kiskőrösire 36,585·49, 11. a kunszentmiklósira 17,374·89, 12. a kiskunfélegyházira 9,083·48, 13. az abonyira 3,071·78, 14. a nagykátaira 6,037·10; összesen 225,822·1 k. hold. Figyelembe véve a vármegye területén levő 825,779 lakos számát, egy lélekre 0·21 kat. hold erdő esik, mely a helyi faszükségletet nem fedezi, különösen keleten és délen.

Birtokviszonyok.

A vármegye területén fekvő összes erdőterületből az állami erdő 29,424·9, közalapítványi 4,873·9, rendezett tanácsú városoké 7,380·3, községi 1,736·0, egyházi testületeké, személyeké 19,456·9, hitbizományi 6,495·3, volt úrbéresek tulajdona 10,636·7, egyéb közbirtokossági erdő 4,914·9, magánerdő 131,323·20; összesen 216,241·9. k. hold. A birtokhoz tartozó egyéb termékeny terület 4,491·2 és terméketlen terület 5.088; mindössze 225,822·1 k. hold.

Az állami 29,429·9 k. hold erdő magában foglalja a gödöllői m. kir. erdőhivatalhoz tartozó pomázi, biai, gödöllői és váczi járásokban fekvő m. kir. koronauradalmi erdőségeket, a közalapítványi 4873·9 k. hold erdő pedig a pilisszentkereszti és telki m. kir. erdőgondnokságokhoz tartozó erdőségeket.

A magántulajdonban levő nagyobb erdőbirtokok közül, melyek az 1500 k. hold terjedelmet túlhaladják, felemlíthető József főherczeg piliscsabai, a csász. és kir. családi uradalom ráczkeve—csepeli, Fülöp Szász-Coburg-Gothai herczeg vacsi, a kalocsai járásban a kalocsai érsekség és káptalan, a váczi járásban a váczi püspöki és káptalan, gróf Tisza István nagykovácsi, gróf Vigyázó Sándor vecsési és báró Prónay Dezső acsa—csővári erdőségei.

Fekvés.

Fekvés és termőhelyi viszonyok tekintetében a vármegye erdőségei szintén öt csoportba oszthatók. Az első csoport a vármegye nyugati részén, a pomázi és biai járásokban, a Duna jobb partján terül el; nyugatról az esztergomi, délfelől a fehérmegyei Vértes hegység, keleti irányban a székesfővárosi erdőségek határolják és 48,489 k. hold összefüggő beerdősült területet foglal magában. Ezeknek az erdőségeknek a Duna felé hajló éjszaki és keleti része a pilisi hegylánczolathoz tartozik, melynek legmagasabb pontja Pilisszentkeresztnél a 750 m magas Pilisi hegy és a visegrádi határban a 640 m magas Prédikáló-szék, tehát az egész erdőcsoport a középhegység övébe esik. A völgyek, melyeket állandó forrásokból táplált patakok szelnek át, meredek, 20—30^0, sőt helyenként 35^0 lejtésű hegyoldalak közé vannak ékelve. Az éghajlat annyira mérsékelt, hogy az erdő közvetetlen szomszédságában terjedelmes szőlők vannak, melyek jó bort teremnek. Az átlagos hőmérséklet 10^0 C-ra tehető. Az altalaj trachit, a feltalaj középmélységű homokos agyag, melynek a jobb zárlatú erdőrészekben — kivált a bükkösökben — mély televénytakarója van. Az első csoport erdőinek déli része a budai hegyek és a Vértes-hegység nyúlványán terül el s legmagasabb pontja az 520 méter magas Jánoshegy. Az altalaj törmelékes mész, dolomit és homokkő, a feltalaj homokos agyag és helyenként fehér homok, a silányabb meredek rétegek pedig kopasz sziklák. Az egész erdőségben kevés a forrás és patak, a mi az egész hegység növényzetére káros. Ehhez hozzájárul még az is, hogy a régen gyakorolt legeltetés a termőréteg javarészét tönkretette.

A második csoporthoz tartoznak azok az erdőségek, melyek a váczi járásban a Duna balpartján terülnek el és nyugatról a nógrádi hegységtől, kelet felől a hevesi erdőségektől, délfelől a gödöllői járástól határoltatnak és 16,328 k. hold erdőterületet foglalnak magukban. Ezek az erdőségek szintén két részre oszolnak és pedig a Duna balpartjának déli oldalán elterülő Cserhát-hegylánczolathoz tartozó erdőségek, melyek altalaja mészkő, feltalaja pedig sárga és homokos agyag. A hegyoldalak lejtése 20—25^0 s legmagasabb pontja Vácz határában a 650 m magas Nagyszál hegy. Az egész hegységben a források és patakok igen gyéren találhatók. Második a Galga völgyével elkülönített rész s a váczi járás keleti oldalán terjed. Ez inkább előhegység jellegű s legmagasabb pontja a 320 méteres Acsai hegy. Az altalaj bazalt és homokkő, a feltalaj kötött agyag és homokos agyag, mely helyenként 1·5—2 méter mély. Az éghajlat mérsékelt, átlagos hőmérséklete 10—12^0 C-ra tehető.

A harmadik csoporthoz tartoznak a gödöllői, monori és nagykátai járásokban található erdőségek, melyeket déli és keleti irányban a Rákosmező, nyugat és éjszak felől a jászkunsági rónaság határol és közel 41,541 k. hold erdőterületet foglalnak magukban. Ezek az erdőségek előhegység és dombvidék jellegével bírnak s legmagasabb pontjaik a Babatvölgy nyugati végén levő 340 m magas Margittai és Máriabesnyő határában a 280 m magas Látó-hegy. Mint minden dombvidéki erdőségben, itt is a völgyeknek némi jelentőségük van, a mennyiben a mérsékelt lejtőjű éjszaki oldalak kevésbé levén a nap szárító hevének kitéve, szép növésű, egészséges állabokat nevelnek, míg a nap szárító sugarainak kitett déli és keleti oldalak szenvedő, csúcsszáraz s igen alacsony növésű faegyedeket nevelnek. A dombokat agyag vagy homokos agyag borítja, míg a völgyeknek állandó mezőgazdasági mívelésre nem alkalmas részét homok és részint kavicsos homok fedi. A fent említett erdőterületnek az a része, mely a monori járásban a kunsági alfölddel határos, az erdőnyilvántartási törzskönyvben a futóhomokon álló erdők rovatába van felvéve és alföldi jellegű. Az egész erdőségek éghajlata átlagosan mérsékelt, az évi átlagos hőmérsék 10^0 C; a legmagasabb hőmérsék 25—30^0 C, a legkisebb pedig 18^0 C. A tavasz korán áll be, azonban rövid; a nyár átlagosan meleg és száraz; az ősz hosszú és igen szép; a tél változékony s ezért az állandó hótakaró rövid ideig tart. Az uralkodó szél nyugati és délnyugati; a tavaszi fagyok nagy károkat okoznak a fiatal erdősítésekben.

A negyedik csoporthoz tartoznak a Duna balpartján elterülő ártéri erdők és a Szentendre, valamint a Csepel-ráczkevei szigeteken rendes gazdasági üzemben kezelt erdőségek 17,137 k. hold kiterjedésben. Az árterületeken található erdőtalaj általában véve igen jó minőségű, mert vizhordta fekete homok és agyagtalaj alkotja ; a vízjáratok közelében azonban kavicsos. A szigeteken levő talaj a Duna medrének régebbi időben történt átalakulása miatt igen változékony és homoksíkságból homokbuczkákra alakul át ; helyenként kavics-lerakodások fordulnak elő, melyek az állabok növekvésére igen kedvezőtlen hatásúak. Mivel azonban e szigeteken a homoktalaj mindig bizonyos mértékben nedves, ennélfogva a terméketlenek közé nem sorozható s így az összes benépesített szigetek teljes mívelés alatt állanak. E szigetek felső része a vízhordalék lerakódása következtében egyre épül, holott az alsó részek elmosódásnak vannak kitéve s a lakosok partbiztosítással látják el.

Az ötödik és legnagyobb csoport azokat az erdőrészeket foglalja magában, melyek a Duna és Tisza folyam között az alsódabasi, kiskőrösi, kunszentmiklósi, kiskunfélegyházai és kalocsai járásokban terülnek el, közel 112,320 k. holdnyi területen, kisebb-nagyobb csoportban és a futóhomokon álló erdők közé vannak felvéve. A fenti terület altalaja az alluvium, víz- és szélhordta sárga agyag képződménye, melyet futóhomok borít ; a futóhomokos talaj a keleti és déli szárító szelek hatása alatt kifúvásokat s befúvásokat alkot (buczkák), mely buczkák körül zsombékos lápok, szíkes rétegek és helyenként kavicsos, s úgynevezett rétegkő-lerakodások találhatók. Az alföldi homok vegyi tartalma mész, magnézium és sok kálium, azonban a kifúvásokon televényes fekete homok is található, mely már 15—20 cm mélységben elegendő nedvességet tart s így a kerti és mezőgazdasági mívelésre igen alkalmas ; immunis tulajdonsága miatt a szőlőkultúrának is megfelel s ezért a futóhomokot szélfogókkal és faültetésekkel igyekeznek megkötni. Az 1879. évi erdőtörvény 165. §-ának intézkedése a futóhomok további terjedésének meggátlása czéljából és közgazdasági szempontból elrendeli a talaj megkötését. E téren *Coburg* Ferdinánd herczeg már a mult század 40-es éveiben a dabasi járásban levő 14.000 k. holdnyi Vacs pusztát ötsoros akáczszélfogokkal tagokra osztva, a silányabb részeket beerdősíttette s a megvédett területeken majorok telepítésével a volt futóhomokot igen jövedelmező mezőgazdasági birtokká változtatta. E jó példa után ma már nagykiterjedésű volt futóhomok-területek találhatók, melyeket nagy áldozatokkal erdősítettek be.

Fanemek.

A pestmegyei erdőségekben uralkodó fanem a tölgy, mely négy fajban, ú. m. kocsányos, kocsánytalan, cser és magyar tölgy-fajban található. A kocsányos és kocsánytalan tölgy tiszta állabokban Pest vármegye nyugati és éjszaki hegységeiben, a pomázi, biai, váczi, gödöllői s a monori járásban fordul elő és 39,667 k. holdnyi területre tehető. Elszórtan a Vértes hegység déli oldalán a magyar tölgy is előfordul. A csertölgy tiszta állományban a váczi járásban, a Cserhát-hegységhez tartozó Galgavölgy éjszaki és keleti oldalán található és 10,803 k. holdnyi területet foglal magában. E fanemmel üde homokos erdőtalajon csemeték ültetésével kísérletet tettek, melyek elég sikeresnek mondhatók.

A *bükk* — *gyertyánnal* vegyítve — nagyobb összefüggő állabokban a pilisi hegységhez tartozó visegrád—szentendrei, nemkülönben a váczi járásban a nógrádi hegységben található és 14,312 k. holdra terjed. Az erdőgazdaság az utólsó időben a bükkösöket ott, hol a talajviszonyok megengedik, mesterséges ültetésekkel vagy vetővágások aláépítésével tölgyesekké változtatni igyekszik, mivel ez a fanem bükkel sokkal értékesebb.

Kőris, szil és *juhar* elegyes és elegyetlen állabokban a Duna balpartján levő árterületeken a Csepel-szigeten s a kalocsai és kiskőrösi járásokban található, 15,387 k. holdnyi területen. E járásokban sok helyütt a fűzeseket kőris és szilcsemete-ültetésekkel pótolják, mely ültetéseknek sikerét a Coburg herczegi birtokhoz tartozó dömsödi Dunaparton 320 hold kiterjedésű, 20 éves, szép növésű tiszta szil (ulmus campestris) erdő bizonyítja. Hogy a szil a homokos területen, ha az altalaj némileg nedves, jól tenyészik, bizonyítják a Máriabesnyői kolostorhoz vezető fasoron álló 120—140 éves 80—100 cm átmérőjű szilfák, melyek most is nagy részben egészségeseknek mondhatók.

Az *akácz* a múlt század elején részint szépítési szempontból parkokban, részint fasorokban és alföldi delelőkön fordult elő. Csak a múlt század 40-es éveiben kezdte meg Coburg herczeg pusztavacsi erdőgondnoksága ezzel a fanemmel a nagyobb s addig hasznavehetetlen homok- és futóhomok-területeket beültetni és azt mint erdőt kezelni. E sikertől buzdítva és tekintetbe véve, hogy az akácz már rövid fordulóban és silány talajon kezelve is kitünő szerszám- és tűzifát, de különösen jó szőlőkarót szolgáltat, a többi alföldi birtokosok és városok is homokos és futóhomokos területeiket, melyek mezőgazdasági és szőlőmívelési czélokra alkalmasak nem voltak, akácz-csemetékkel ültették be. Jelenleg a pestmegyei akáczerdők kiterjedése 36,780 k. hold.

Az erdei és fekete *fenyő*-állományok ültetése Pest vármegyében a múlt század 50-es éveiben vette kezdetét és azok kisebb-nagyobb kiterjedésben 620 k. holdon a gödöllői, monori és ráczkevei járásokban találhatók. E fenyőültetések főczélja abban rejlik, hogy a homokos és silányabb talajú erdőségekben a tűlevelek gazdag lehullásával a talajt javítsák és a szomszédságban levő mezőgazdasági berendezéseket a hófuvásoktól megóvják. Ott, hol a birtokos a vadtenyésztésre különös súlyt helyez, a fenyőerdők téli időben a vadnak kedves menedékhelyet szolgáltatnak. Az újabb fenyő-ültetéseknél a fekete fenyő azért részesül előnyben, mert az erdei fenyőnél a szárazságot jobban kibírja, a káros rovarok pusztításának kevésbé van kitéve és a tűlevelek hullása gazdagabb.

A *fűz*- és *nyárfa*-erdők még a múlt század közepén a dunai árterületeken a Szentendrei és Csepel-szigeteken, nemkülönben a kiskőrösi, kiskunfélegyházi és kalocsai járásokban levő mocsaras és vizenyős területeken nagy kiterjedésben fordultak elő. Jelenleg e fűzeseket a sokkal nemesebb kőris, szil- és égerfa-ültetésekkel pótolják és csak azokon a területeken tartják fenn, melyek a Duna áradása és jégzajlása miatt más fanemekkel be nem ültethetők. A nyár, de különösen a kanadai nyárnak dugványokkal történő erdősítését sikerrel alkalmazzák az üdébb homoktalajon; a fűz- és nyárfa-állomány jelenleg 67,800 k. hold.

A fent elősorolt fanemeken kívül elszórtan találhatók még a vármegye területén a korai és mezei juhar, a hárs, barkócza, vadalma, vadkörte, vadcseresznye, bálványfa és gleditschia és az újabbi telepítvényeken a fekete dió; a cserjék közül a som, vörös és fekete bodza, a vörös gyűrű, fagyal, bangita, sóska cserje, hólyagfa, mogyoró, galagonya, kökény, boróka, málna és szeder.

Erdőgazdálkodás.

Pest vármegyében a nagyobb uradalmakban és városi erdőségekben már az erdőtörvény előtti időben is tétettek oly intézkedések, melyek az erdőüzemet az akkori viszonyoknak megfelelőleg szabályozták. Fontos ez különösen Pest vármegyében a szélsőséges időjárás hirtelen változásainak kiegyenlítése szempontjából. A multban dívott mértéktelen legeltetést nagy mértékben korlátozta a meglevő dús vadállomány kimélete, és a vadászati sport közkedveltsége.

Az 1879. évi XXXI. t.-cz. értelmében a hatóságilag már jóváhagyott rendszeres használati terv szerint az alábbi erdőállományok kezeltetnek, ú. m.: a nevezett törvény 2. §-a alá tartozó véderdők 1406·7 hold; a 17. §. értelmében, mint kincstári 29.429·9; mint közalapítványi 4873·9; rendezett tanácsú városoké 7380·3; községi 1736; volt úrbéresek tulajdona 9806·9; egyéb közbirtokossági erdő 4914·9; egyházi testületek és személyeké 19.456·9; hitbizományi erdők 6070·5; az erdőtörvény 16. §-ában megjelölt adókedvezményben részesült magánbirtok 4958 kat. hold, ezek szerint rendszeres gazdasági terv szerint kezeltetik összesen 90,034 kat. hold.

A vármegye területén fekvő többi magántulajdonú erdő 120,207·9 kat. hold, mely erdőterületből egyszerű gazdasági terv szerint csakis a nagyobb magánuradalmak erdeit kezelik, míg a kisebb magántulajdonú erdők részint szépítési szempontból, mint parkok és ligetek, részint a mezőgazdaságban nélkülözhetetlen szerszám- és tűzifa-szükséglet fedezésére szolgáló erdők, szállaló módban kezeltetnek; azonban a feltétlen erdőtalajon álló erdők, bárkinek a tulajdonához tartoznak is, az erdőtörvény 5. és 47. §-a értelmében a kihasználás után újból beerdősítendők, s ezt a budapesti kir. erdőfelügyelőség ellenőrzi. Az alkalmazott gazdasági módok: a szálerdő, középerdő és sarjerdő. A szálerdő gazdasági mód pedig eloszlik a szállaló és fokozatos felújító vágásokra.

Szállaló gazdasági módban kezeltetnek a vármegye egész területén elszórtan levő hatóságilag kijelölt véderdők 1406·7 kat. hold kiterjedésben, és ezekben az erdőkben a használat csakis a száraz és széttört fák kiszedésére szorítkozik. A legnagyobb véderdő a visegrádi m. kir. erdőgondnokság kezelése alatt áll s a visegrádi várromok és a Mátyás király-forrás környékére terjed ki, a szomszédos Visegrád községi véderdővel együtt, 182 kat. hold terjedelemben. A fokozatos felújító vágásban és tarvágásban 80—100 éves fordulóban kezelik a vármegye hegyes és dombos vidékein tenyésző tölgy, bükk és kisebb kiterjedésben található fenyő-szálerdőket 97,532·2 kat. hold kiterjedésben. Középerdőüzemben kezeltetnek a gödöllői, ráczkevei és váczi uradalomhoz tartozó erdők közül azok, melyekben a fáczántenyésztés tekintetéből az aljfa 30—40 éves, a főfa 60—80 éves fordulóban használtatik ki s e középerdő kiterjedése közel 10,480 kat. hold. A sarjerdő-gazdasági módban kezelt erdők területe 106,823 kat. hold ; e csoporthoz tartoznak az árterületeken található nyár és füzesek, a lapályos és vizenyős helyeken előforduló kőris, szil és égererdők s a homokon és futóhomokon levő akáczerdők. E sarjerdőket, a füzesekben alkalmazott botoló és nyesési gazdálkodást kivéve, 30—40 éves fordulóban kezelik ; kivétel csupán az akáczerdőknek az a része, hol a szőlőkarók termelése tekintetéből a fordulót 10—20 évben állapították meg. Cserhántó-üzemben kezelik a visegrádi m. kir. erdőgondnoksághoz tartozó tahitótfalusi m. kir. korona-uradalmi erdőbirtokban levő 400 kat. holdnyi tölgyerdőt, — de miután ez a gazdasági mód a tölgy-szálerdők fenntartása érdekében károsnak bizonyult, ezt az üzemmódot felhagyták.

A hatóságilag jóváhagyott gazdasági üzemtervekben kitüntetett, valamint a nagyobb rendezett uradalmi erdőhivataloknál beszerzett becslési adatok szerint az egész vármegye erdőterületén az évi fatermés átlagosan holdanként 1·13, összesen 244,352 tömörköbméterrel van felvéve, melynek mintegy 15%-a, azaz 36,652 m^3 épület-, haszon- és szerszámfa, 60%-a, azaz 146,612 m^3 tűzi-hasáb és dorongfa, 25%-a, azaz 61,088 m^3 mint galy és rőzsefa értékesíttetik és ennek pénzértéke a vármegyei átlag szerint 1,014,056 kor. évente.

A vármegyei erdőségeket a következő erdőhatóságok és erdőgondnokságok kezelik : 1. A gödöllői m. kir. erdőhivatal igazgatásában a babati, budakeszi, galgamácsai, isaszegi, nagymarosi, valkói és visegrádi erdőgondnokságok 2. A kisebb községek, valamint az úrbéres közbirtokosságok, úgyszintén a kisebb egyházi személyek tulajdonában levő erdők kezelését az 1898. évi XIX. t.-cz. értelmében a budapesti m.kir. állami erdőhivatal vezetése alatt a kecskeméti és váczi m. kir. járási erdőgondnokság vette át. 3. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium közvetetlen felügyelete alatt a pilisszentkereszti és telki közalapítványi erdőgondnokságok. 4. József főherczeg piliscsabai erdőgondnoksága. 5. Coburg herczeg vacsi erdőhivatala. 6. A kalocsai érseki és váczi püspöki erdőhivatal. 7. A csász. és kir. család ráczkevei uradalmának erdőhivatala. 8. Gróf Tisza István nagykovácsi erdőgondnoksága. 9. Gróf Breuner leányfalusi erdőgondnoksága. 10. Báró Prónay Dezső acsai erdőgondnoksága. Ezeknek az erdőhatóságoknak, illetőleg erdőgondnokságoknak erdőtiszti személyzete az erdőtörvény 36. §-ában megkívánt minősítéssel birnak, s közigazgatási esküt tettek ; számuk 45. A 37. §-ban kívánt felesketett erdőőrök száma 128.

Mellék-használat.

A székesfőváros közelsége, nemkülönben a vármegye területén évrő-évre szaporodó lakosság száma következtében mindennemű erdei melléktermények és mellékhaszonforrásnak a kihasználása és értékesítése könnyű. Első sorban felemlítendők a vadászati haszonbérek oly erdőbirtokokban, hol a tulajdonos a vadászati jog gyakorlását a maga részére fent nem tartja ; ez a haszonbér holdanként és évenként átlagban 50 fillért ér el. Ott, a hol a talaj jósága megengedi és a vágásokat mesterséges úton újítják, a mezőgazdasági elő- és köztes-használat szokásos, mely használatért a haszonbér holdanként és évenként 20—30 korona összegre emelkedik. Előfordul a fiatal vágásokban a fű sarlózása és a sikárfű-gyökér kiásása is. A magvak és vad gyümölcsök közül felemlítendők a tölgy-, makk, gubacs, vadalma, vadkörte, vadgesztenye (szarvas vad etetésére), szamócza, málna és gombák, továbbá hársfavirág, belladona-gyökér (gyógyszertáraknak), úgyszintén az ibolya és gyöngyvirág ; végül igen lényeges jövedelmet biztosítanak a visegrádi erdőgondnoksághoz tartozó trachyt, a váczi erdőhivatalhoz tartozó mészkő és a főváros határszélén feltárt dolomit-kőbányák.

Értékesítés.

A vármegyében külkereskedelemre alkalmas faanyag alig fordul elő. A kisebb birtokosok és községek az erdeikben termelt fát saját szükségletükre használják fel, a nagyobb birtokosok pedig azt a faanyagot, mely a saját és a helyi szükséglet fedezése után fennmarad, erdei rakhelyeken vagy berendezett faraktárakban, kisebb ürméteres mennyiségben, szabályozott árak mellett és határozott napokon értékesítik. Csak a vármegye éjszaki és nyugati dunaparti erdőségeiben termelt faanyagot, melyet helyben el nem adhatnak, viszik hajón a fővárosba vagy az alföldi erdőszegény vidékekre. A mű- és szerszámfát többnyire a kijelölt évi vágásokban tövön értékesítik. Nincs olyan faanyag, mely a vármegye területén értékesíthető nem volna, sőt még a hulladékfát és a vágások letarolása után visszamaradó forgácsot is nagy becsben tartja a szegényebb nép és sok helyen hulladékfa-szedhetés ellenében erdősítési munkákat is végeznek.

A vármegye területén a fa tőárai átlagosan a következők: egy köbméter kemény hasáb tűzifa 4—5 koronáig, lágy hasábfa 2—3, kemény dorong tűzifa 3—4, lágy dorongfa 1—2, kemény selejtes 2·5—3, lágy selejtes 1·50—2, vékony dorong 1·05—1·50, rőzsefa 1·00—1·20 koronáig köbméterenként; egy kétfog. szekér tuskófa 1—2, egy taliga fekűfa 0·50—0·80 és egy hátteher fekűfa 0·10—0.20 korona. Épület- és műfa tövön: köbméterenként tölgy és akácz 20—25 kor., juhar, kőris, szil, gyertyán 25—30, cser és bükk 15—20, fenyő, hárs, topoly, éger 12—15, 1 drb távirda-oszlop 2—2·50, 1 drb erdei lécz 0·50—1·00, 1 kétfogatú szekér fonó-fűzvessző 6—8 korona; gömbölyű akácz szőlőkarók vasúti kocsiba berakással: 1000 drbként, 1·60 méter hosszúságban, 40, 1·80 méter hosszúságban 50 és 2 méter hosszúságban 60 korona.

A vármegye területén levő faipari vállalatok közül megemlítendők: a visegrádi határban levő Riegler-féle író- és rajzszergyár, melyben a vadgyümölcsfák, nemkülönben a szép fodros juhar, kőris- és égerfák jó árak mellett értékesíthetők. A másik vállalat a váczi kir. orsz. fegyintézetben berendezett kosárfonó, a hol a dunai árterületeken termelt sárga és uráli fűzet dolgozzák fel; a harmadik vállalat az aszódi m. kir. javítóintézetben berendezett kocsigyár, melyben a vármegye akáczosaiban termelt mű- és szerszámfa jó vevőre talál.

Erdőmívelés. Az erdőmívelés feladata Pest vármegye erdőgazdaságára nézve különösen fontos, minthogy a nyugati részen levő dolomit- és mészkő-sziklákától kezdve egész a déli részen levő futóhomok-buczkákig a silány talajnak csaknem minden faja képviselve van és vannak évek, melyekben a korai fagyoktól megkimélt kiültetett csemeték a júliusi és augusztusi szárazságok és a tropikus szelek hatása alatt pusztulnak el. E mostoha erdősítési viszonyok között igen örvendetes jelenség, hogy egyes birtokosok, a nélkül, hogy arra az erdőtörvény kötelezné őket, szorgalmasan és szakszerűen erdősítenek, faiskolákat tartanak fenn és mezőgazdaságra kevésbé alkalmas területeket fásítanak be, úgy hogy az állami erdőfelügyelőség kimutatása szerint 1908-ban Pest vármegyében 1457 kat. holdat mesterséges úton erdősítettek be. Az állam 1908-ban a Váczott keletkezett állami csemetekertből 1,872.000 darab különféle fajta csemetét szolgáltatott ki részben ingyen, részben az előállítási költségek megtérítése mellett. Hat birtokos pedig összesen 1250 korona erdősítési pénzsegélyben részesült. A földmívelésügyi minisztérium 1908. évi erdősítési jutalmából az első pályadíjat báró *Schossberger* Viktor nyerte, a ki 1903-ban az 1849. évi honvédsírok körül levő silány homokos területet, 53 kat. hold kiterjedésben, tölgy, akácz, juhar és erdei fenyő-csemetékkel ültette be és azt szorgalmas ápolással díszes ligetté változtatta. A jutalom Mesterházy nemrég elhúnyt magyar festő olajfestménye volt. *Fekete* Sándor uradalmi tiszttartó és *Hajdu* István uradalmi intéző pedig érdemeik elismeréséül egyenként 250—250 korona jutalomban részesültek.

Ott, a hol a talaj más mezőgazdasági mívelésre nem alkalmas, az erdősítés a fokozatos felújító vágások útján vagy erdei magvak és csemeték alátelepítésével történik; a hol pedig a mezőgazdasági elő- és köztes használat alkalmazható, a vágásterületet az első évben megtisztítják és felszántják, mezőgazdasági növényekkel vetik be, s a második évben a csemetekertben nevelt és a talajnak megfelelő csemetékkel úgy ültetik be, hogy a sorok közötti területen 1—2 éven át kapás növények tenyészthetők legyenek. Ezzel a köztes használattal nemcsak a kiültetett facsemetéket kapálják és tisztogatják meg a gyomtól, hanem még számottevő mellékjövedelmet is biztosít a birtokosnak. Ott, a hol mezőgazdasági köztes használat nem alkalmazható, az erdősítési módok közül a gödrös ültetés, dombos ültetés, árkos ültetés szokásos meztelen gyökérzettel vagy földgomolylyal. Egyes lágy lombafajok (fűz, nyár) megtelepítése dugványozással történik a legsikeresebben. Ritkás akáczosok sűrítését sokhelyt igen czélszerűen egymással párhuzamos sűrítő árkok ásásával végzik.

Említést érdemel a budapest—hatvani vasútvonal mellett Isaszeg és Gödöllő állomások között a „József főherczeg-liget" nevű fenyőkísérleti telep, melyet a gödöllői koronauradalomnál ismertetünk.

Károk. Az elemi csapások közül a korai és késői fagyok említendők. Legnagyobb kárt okozott azonban az utólsó évek nyári nagy szárazsága és azzal összeköttetésben az erdei tüzek nagy száma, melyek terjedését a hatósági gyors oltási intézkedések némileg korlátozták. Az 1909. évben a vármegye területén hét erdőégési esetet jelentettek be, melyek azonban mint földön futó tüzek, magukban az erdőállományokban nagyobb kárt nem okoztak. Az emberek okozta erdei kihágások a fatolvajlásra és tilos legeltetésre terjednek ki. Fatolvajlásokat a szigorú telek beálltával a szegényebb lakosok követnek el, de e lopások nem lényegesek. Nagyobb kárt okoznak a száraz nyarak idején a fiatal vágásokban az éjjeli tilos legeltetések. Ott, hol a nagyvad tenyésztése az erdőbirtok kiterjedésével kellő arányban nem áll, a fiatalosok csakis kerítésekkel óvhatók meg a vadrágástól. A rovar-károsítások között az akácz paizstetű említendő első helyen, de az akácz nagy sarjadzási képessége következtében ellene — a fiatalosnak tőre való vágásával — sikerrel lehet védekezni. A tölgyerdőkben a cserebogár, közönséges gyaponcz és búcsos pohók, a nyár- és fűz-erdőkben a czinczérek, a fenyőerdőkben a a hylesinus piniperda szokott fellépni, de eddig oly kis mértékben, hogy hatósági beavatkozásra nem volt szükség. Egyes fiatal tölgyültetésekben és makkvetésekben a cserebogár pajorja érzékeny károkat okoz. Erdőrendészeti áthágás miatt az emúlt tíz évben nem indítottak eljárást.

Munkás-viszonyok.

Pest vármegye területén sem a fatermés feldolgozására nagyobb ipartelepek, sem a fa kiszállítására nagyobb berendezések, tehát állandó erdei munkások sincsenek. Az évi vágások feldolgozására és a kitermelt faanyagnak tengelyen való kiszállítására a földmíves-osztálynak azt a részét alkalmazzák, a mely mezőgazdasági munkájával tél idején elfoglalva nincsen. E bizonytalan munkásviszonyoknak, s a munkabérek drágaságának főoka a kivándorláson kívül a főváros közelsége, hol a munkás mindenkor elég munkát talál. Az átlagos fatermelési bérek a következők : Egy köbméter hasábfa termelése 70 fillér, dorongfáé 60 fillér, műhasábfáé 80 fillér, kemény épületfáé 1 korona, 1000 darab hasított szőlőkaróé 15—17 korona, 1000 darab gömbölyű szőlőkaróé 9—10 korona. Egy köbméter kemény épületfa szállítása az erdei rakodóra 4—5 korona, Egy köbméter tűzifa szállítása 4 km távolságig 1, 4—10 km-re 2, 10 km-en felül 3 korona. Erdőmívelési munkálatnál őszi és tavaszi időben egy férfi-napszám 2, nőé 1·60, gyermeké 1 korona. 1 négyszögméter földforgatásért homokban 12 fillér, agyagban 15 fillér. Cserebogárpajor szedéseért 100 darabonként 30 fillér. Erdőben 1 hl. tölgymakk szedéseért 3 koronát fizetnek.

Darányi Ignácz földmívelésügyi miniszter rendeletére 1898-ban a gödöllői határban Erzsébet királyné emlékére parkot ültettek, melyet szintén a korona-uradalomnál ismertetünk.

Emlékfák és ültetések.

Említésre méltó Szigetmonostoron a Horányi csárda melletti korona-uradalmi erdőrészben levő erdei fenyő-csoport, mely alatt 1888 deczember 19-én néhai Rudolf trónörökösünk ottani vadászata alkalmával Magyarországon töltött utolsó napján reggelizett. A Visegrád várhegyi véderdőben ma is áll ama négy darab szelíd gesztenyefa, melyeket a hagyomány a Róbert Károly királytól telepített ilyfajú fák utódainak vall.

Máriabesnyőn a zárda melletti erdőrészben látható még ama 95 cm átmérőjű tölgyfaóriás, melynek lombozata alatt Feszler Ignácz kapuczinus barát Magyarország történetét megírta. Állandó bámulat tárgya a Gödöllőről a besnyői zárdatemplomhoz vezető hatalmas szilfasor, melyet mintegy 150 évvel ezelőtt Grassalkovich herczeg jobbágyai ültettek. A (ráczkevei) Csepel-szigeten a császár és kir. családi birtokhoz tartozó Dunaparton van egy szilfa csoport, melyet 1720-ban Jenő kir. herczeg emlékére ültettek. E csoportban egyes fák kerülete mell-magasságban 4—4·2 méter.

Az ezeréves Magyarország emlékét hirdeti : a valkói határban a Csákó nevű korona uradalmi erdőrészben egy 20 k. hold kiterjedésű kocsányos tölgyültetés ; az isaszegi határban a Martonberek nevű korona-uradalmi erdőségben egy 4 holdas hárs- és szilfa-ültetés ; a váczszentlászlói határban a báró Schossberger-féle Pusztaligeti erdőrészben egy 10 holdas nyárfa-csoport ; Pusztavacson Coburg herczeg birtokán egy 3 holdas Celtis-facsoport. A vármegyében ezen felül még számos ezredévi emlékfa-ültetés van. Ezeket azonban városok és falvak közelében, erdőterületen kívül ültették és tartják fenn.

VADÁSZAT.

Természeti alakulat.

Pest vármegye a szó szoros értelmében az ország szíve. Nagy Magyarországnak gyöngye, mindenképen. Ragyogóan szép, remek fejlődésben levő és fiatal erőtől duzzadó fő- és székvárosától kezdve, végig egész tizenharmadfélezer □kilométernyi területén, jóformán mindent megtalálunk, a mi ennek a mi édes hazánknak tipikus külsősége. Éppen csak a havasok hiányzanak róla ; de a remek hegyvidék már itt van éjszakon s éjszaknyugaton, Pilis és Visegrád környékén : a honnan lefelé, délnek, hömpölyög a magyarországi vizek királya, a Duna ; s a hogyan mind lejebb-lejebb jutunk az Alföld irányába : a Cserhát nyúlványai, a dombok is eltünedeznek ; ezek a kedves, magyar dombok, a melyek a hegységnek s a rónának a szeretkezéséből születtek, s a melyeknek a hangulatos szelid változatosságában benne van apjoknak-anyjoknak a lelke, egyesülve. Túl rajtok az igazi Alföld következik ; a nagy magyar síkság, a melynek napragyogásos, széljárta rónái mezei virággal ékesek, s a róna csendjében régi daloknak új csendülésekén, hallik a tavaszszal érkező, őszszel távozó vándormadár üzengetése. Itt vanntak ezen a pestvármegyei nagy síkságon, Magyarországnak legigazibb olyan pusztái, a melyek a pásztornépet nevelik, s ebbeli multjokkal a népvándorlásig visszaröpülő történelmük is van . . . Pest vármegyéé a híres kecskeméti róna, a messze környékre kinyúló nagy legelő-területekkel, a melyek az egykoron nomád magyar nép szívét, szeretetét egyszerre megnyerhették. S a rónák régi arczulatának minden szépségéből kap, a ki utána jár. A végtelen mezőség, a korán zsendülő füvekkel, vetésekkel, márcziustól kezdve dúsgazdag igéretek reménységét zöldelteti ; s aztán a nagy nyár teljességében aranynyá érik rajta minden, aranyszínűvé és aranyat érővé. A magyarság legnagyobb értékei ezek s a nemzeti erő alapjai ; kezdve a megalkuvást nem ösmerő szabadságszereteten, a mit a róna világa nevel a fiaiba ; mindaddig az anyagi erőig, a mit ez a föld ont magából, a mi számunkra.

S lám, a mikor a kultura nem tűr egy talpalatnyi térséget sem, a minek az ember érdeke szerint való nagyobb kihasználása más formában jobban lehetséges : még nádasa is annyi van Pest vármegyének, hogy a kik ma élnek, ennek a megösmeréséből is sejthetik, milyen lehetett a régi világ itt és általában a nádaslepte lápvidékeken, a hol a természetnek sok, bár nem modernül értékes, ám költő szemével nézve annál remekebb képei tárulhattak elénk hajdanában.

Egy roppant nagy „D" betű Pest vármegyének az alakja, a melynek függélyes szárát a Duna hulláma mossa ; domború vonalának középrésze pedig a magyar folyók szeszélyes királynéjának, a Tiszának a vizét kóstolgatja.

Kilencz vármegye ölelgeti körül a tizediket ; magát Pest vármegyét ; fönt Esztergomnak, Hontnak, Nógrádnak emelkedő erdős vidékei, sőt hegységei koronázzák ; azután a rónák nagyszerű magyar vármegyéi fonnak köréje koszorút entestökből ; Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád, Bács-Bodrog, Tolna- és Fehér vármegye állja a testőri szolgálatot ; közöttük pedig terül a szemünk fénye, a magyar föld szívetája ; Magyarország ékes, világvárosnak induló gyöngyével, Budapesttel.

Gondolni lehet, hogy az olyan, minden ősfoglalkozásért mindig rajongó nemzet, a minő a magyar, mennyire kiaknázza ezt a vármegyét, sőt főképen ezt, a vadászat szempontjából is.

Hogy ez a kiaknázás sok apró furcsaságot és elfajulást mutat, az nem ronthat a lényegen : azon, hogy Pest vármegye, Budapest középponttal a magyarországi vadászoknak egész légióját egyesíti, beleértve a legjobbakat is.

Vadászok.

Tessék kinézni a „szezonban“ a budapesti pályaudvarokról reggel induló vonatokhoz vasárnap és ünnepnap : s az ember olyformán érzi magát, mintha a konstantinápolyi nagy hídon figyelné a tarkán vegyes nép hullámzását. Csak persze, a mi „vegyesünk“ alatt jobbára *vadászt* kell érteni, vagy legalább is puskást, a ki a szabadnapját kint akarja tölteni az isten ege alatt. Mert mindenesetre ez a fődolog ; a vadászat a legtöbb ilyen kirándulóra nézve talán mellékes is ; lehet, hogy az eredmény még inkább. Az úgynevezett vasárnapi vadász nem s lehet nagyon válogatós ; hisz' akkor mehet ki, a mikor éppen ráér ; s a ráérő dejét szeszélyesen ronthatja meg a változó időjárás, a mi nem alkalmazkodik sem üzlethez, sem hivatalhoz. De meg a „vasárnapiságot“ még a vérbeliekre, az igazi vadászokra, — a valósággal ahhoz értőkre — is olyan kényszer igazolja, a miről nem tehetnek, s a min nem változtathatnak. Ez a kényszer a vidék munkás népének hétköznapi más elfoglaltsága egyrészt, — a mikor tudniillik nem mehet hajtónak — másrészt pedig az, hogy az ünnepi pihenőnapokon kívül a mezei vadászterületeken rendszerint sok a munkásember, a ki nemcsak azzal zavarja a vadászt, hogy nyugtalanítja a vadat, hanem főképen azzal, hogy ugyancsak ügyelni kell ilyenkor, hogy elhirtelenkedett lövéssel ilyen békésen foglalkozó munkásban ne essék kár.

Marad tehát a budapesti vadászok legtöbbje számára a vasárnap, meg az ünnepnapok ; és ilyenkor mutatják a mi pályaudvaraink azt a furcsán vegyes képet, a melynél hálásabbat a tréfás „mozik“ számára keresve is alig találhatnánk. Hisz' a vadászok külsőségeinek még a tapasztalt praktikusok között sincsenek általános érvényű szabályai ; hát még azok között, a kik maguk sem veszik valami komolyan az ilyen kirándulásaikat, és nem is értik, mit mosolyog meg rajtuk sok nevető szem, holott a tükörből olyan teszetős képmás nézett vissza rájuk odahaza.

Pest vármegye gazdagságának a vadászat terén is nagy a híre. Hozzátehetjük ugyan nyomban, hogy ez a gazdagság tulajdonképen inkább változatosságot, mint vadakban való bővelkedést jelent ; de azért még ebben a tekintetben is vannak nagyobb igényeket kielégítő környékei. Igaz, hogy ezek jobbára magántulajdonban levők ; vagy a mi még többet mond : koronauradalmiak. Mert a „vadász-társaságok“, a melyeket Budapest ont magából, (természetesen a vidéken is bőségesen vannak,) csak ritka kivételképen szoktak a helyzetüknek úgynevezett „magaslatán“ lenni.

Dicséretes kivétel ebben az immár régi, de talán tulságosan is nagyszámú budai vadásztársaság, a melynek az alapszabályai jelentősen korlátozzák a a mohó vadászoknak abbeli hajlandóságát, hogy a területet lehetőleg minél hamarabb siváran szegénynyé, jóformán vadnélkülivé és üressé tegyék. Azzal, hogy a budai vadásztársaságot emelem ki, nem állítom, hogy nincsenek más kisebb társaságok, a melyek korrektül vadásznak ; de ezeknek annyiban kevesebb erre a nehézségük, (tehát kisebb az érdemök is), mert jóval kevesebb tagot számlálnak, a kik azután valahogyan mégis csak összeférnek és barátságos megegyezéssel vannak egymás érdekei iránt, a melyek elseje, t. i. a vadászterület okszerű kímélése, elvégre közös érdek.

Szarvas.

Pest vármegye a vadászat terén minden változatosságot kínál, ha nem s — mindenkinek. Van nagy vadja, még pedig aránylag a javából ; mert például a pilisi és a visegrádi szarvas általában a legjobb magyar szarvas-klasszisok közé tartozik. Gyöngébb nálánál a gödöllői, ámbár érdekes adatok vannak arra, hogy ez a szinte már alföldinek mondható szarvas hogyan közlekedik a visegrádival, a mikor egy-egy erős bika, a bőgés évadjában, háremet keresve, a Dunát keresztülússza s úgy teszi meg asszonynéző kirándulásait, ugyancsak messze öldre.

Visegrád ! . . . Az ember lelkében minő csodálatos érzések rezdülnek meg a történelmi emlékezésekre, a melyek ezt a mi gyönyörűségünket egykoron királyi szórakozásnak a színhelyévé tették. Mátyás királynak, a nagynak, az gazságosnak, legkedvesebb vadászterülete volt Visegrád, a melynek hajdanta még így nevezhető őserdeiből a bölény sem hiányzott. Az örök elmúlásba tünt zázadokból felénk száll máig is a régi magyar vadászok kürtjének zengése a kopjás leventék hogy űzhették az azóta oly mélyen elcsöndesült erdők nemes vadját! De ennek a nemes vadnak késő utódai máig is megvannak, bár — hajh! — többé-kevesbé elkorcsosulva. Hisz' a kultura sok ősiséget megront, s közöttük a nagy vadnak való hegyi erdőket nem hogy megtizedeli, hanem szinte csak tizedrészökben hagyja meg. Hol van mai napság az a nyugalom és békesség, a mi a magányos, néma erdők mélyén a nemes vadnak feltétlenül megfelelő otthont biztosíthatott! A pompás erdei rétek vagy eltünnek, a mikor ekevas alá kerülnek; vagy az ember szelíd nyájainak kínálják fűtermésöket; a szarvas pedig onnan kiszorul s zaklatottsága folytonos érzetében nem fejlődhetik a régi módon; nem is szólva a legnagyobb veszedelemről, a mi az ember kapzsiságából ered, a mikor mindenki, a ki teheti, nemcsak üldözi a nemes vadat, hanem még annak is a színe-javát, legszebb példányait igyekszik elejteni. Már pedig ha lelőjjük a mai tizes vagy tizenkettes szarvast: miből legyen a tizennégyes, a tizenhatos, a húszas?! A természetben ugrások nincsenek, s rendes körülmények között bizony a szarvas fejlődése is csak normális; ámbár a szükség s a nyomorúság éppúgy visszavetheti, a mint viszont a bőség és a jó élet gyorsabbá teheti erősödését. Hanem ebben a kivételes esetben is a legszebb példányok válnának még szebbekké, a mit az emberi önzés hovatovább lehetetlenné tesz. Mindamellett a visegrádi szarvas — ezt bátran mondhatjuk — a mi java-szarvasaink közül való; nem éri el a máramarosi klasszist; sem a maga nemében kiváló bélyeit; de messze túlhaladja a jóval satnyább Vértes-vidékit, s a szinte már degenerált hontit és nógrádit, a melyek között az igazán számottevő példány, sajnos, már ritkaság.

Ámbár a visegrádi szarvas az értékesebb: a királyi család tagjai s a magyar király vendégei, már régóta egyáltalában nem keresik föl Visegrád környékét. A hajdanában híres-nevezetes visegrádi erdők mindjobban csak az emlékezetből merítik egykori érdekességük maradványait. A múló idővel elmult dicsőségük is, és a legmagasabb körökben való kedveltségük. Nem kell hozzá borongós sötéten látás, hogy elmondhassuk: „Nem úgy van már, mint volt régen; — nem az a nap süt az égen! . . .“

Visegrádnak tulajdonképen csak múltja van; a jelene elszíntelenedett; s ebben — minden magyar ember fájdalmára — követi Visegrádot az újabb korszak egyetlen magyar királyi vadászterülete, a gödöllői is.

Királyi vadászterület.

Gödöllőt még melegebb, mert közvetetlenebb emlékek fűzik a mai magyar vadászok szívéhez, mint amazt, az immár rég történelmivé vált vadászterületet. Hisz' Gödöllőt, a hozzá tartozó tizennyolczezer hektárnyi koronauradalommal együtt, a nemzet adta az ő királyának, koronázási emléknek egyrészt, és minden szép, nemes, férfias szórakozása területeképen másrészt, hogy ezzel is idekösse, idevonzza hozzánk és közénk az ő koronás urát, a kinek a vadászszenvedélye közismeretes volt.

S a nemzetnek ez a forró vágya hosszú időn át számottevő mértékben teljesült is. — Gödöllő I. Ferencz Józsefnek évtizedeken át igen kedvelt szórakozó helye volt; sőt bízvást hihetjük: az volna ma is, ha a királyt öreg kora nem kényszerítené rá, hogy most már kímélje magát s a vadászat szép sportját csak igen mérsékelten gyakorolja.

Még a legutóbbi években is gyakran ellátogatott királyunk Gödöllőre, a hová őt, férfias szenvedélyén kívül, sok kedves emléke fűzi a múltnak. Hisz' áldottszívű felesége, a mi hű és nagylelkű védőasszonyunk, az oly megrendítően tragikus sorsot ért Erzsébet magyar királyasszony, sehol sem érezte magát otthonosabban, mint éppen Gödöllőn, a hol évről-évre, hosszú időn át, mindíg húzamosan tartózkodott.

A régi Grassalkovich-palota százszobás hatalmas épülete méltán válhatott megfelelő királyi otthonná; és a mi drága emlékű királynénk igazi otthont is talált benne, ha ő érte rajongó magyarjai közé vágyott.

Ott töltötte, a királyi kastély gazdag és változatos növényzetű parkjában élete legédesebb pihenő-óráit, és csak kősébbi éveiben vált mind ritkább vendégévé ennek az elhagyottságba kerülő otthonnak, a mikor lelkének mély és soha nem szünő gyászát az Achilleion-tündérkastély méla falai közé vitte inkább.

De a király még azután is majd minden vadászszezonban ellátogatott Gödöllőre, a hol némelykor a legmagasabb rangú külföldi vendégeket látta szívesen ; rendszerint pedig meghívatta egyszerűbb vadászszórakozásaira, a kis vadra rendezett hajtóvadászatokra, a magyar úri vadászok egyikét-másikát is ; közöttük nem egyszer olyanokat, a kik nem a rangjukkal, hanem az egyéni kiválóságukkal szereztek erre érdemet.

Legszebb, legigazibb vadászörömei mégis akkor voltak és vannak királyunknak Gödöllőn, ha ő *egymaga* vadászik nagy vadra, egyetlen kisérővel, a ki egyszersmind a vezetője. A király megkülönböztetett nagyvadja pedig nem a szarvas, hanem a vaddisznó, a vadkan. A mint a legtöbb igazi kemény vadászember, a kit a vadállomány degenerálódása lehangol és az átlagos kvalitások iránt közönyössé tesz : úgy a király sem tudott nagyon lelkesedni azért, hogy a gödöllői koronauradalom nagy erdeiben fölöttébb elszaporodott, (mert folyvást szaporított) szarvasállományt minden nehézség nélkül dézsmálgassa. A hol annyi a szarvas, a mennyi néhanapján Gödöllőn volt, sőt a mennyiről ma is bátran beszélhetünk : ott semmi különös vadászélvezettel sem jár, hogy szarvast kapjon a vadász maga elé ; kivált ha az erdész és a vadászszemélyzet is mindenképen közremunkálkodik a siker érdekében. Csuda-e, ha királyunk, a ki Tirol bérczein szokott volt vadászni meg nem szelídülő vad zergére : inkább az ő kitüntetett vendégeinek kezdte átengedni lassanként az etetőkhöz szoktatott szarvasokat, s a maga számára az őslények utólsó maradványát választotta ; a külsejére oly imponáló és mogorva vadkant, a mely egyszersmind megtartotta régi veszedelmességét.

Erős vadkant lőni a gödöllői uradalmi vadászatokon állandóan tilalmas máig is. És ámbár a király, éppen öreg korára tekintettel, mind ritkábban veszi ki immár az ő részét a legszebb férfias vadászmulatságból : mégis törvény maradt, hogy kímélni tartozik minden vadász a király számára fenntartott vadat, az erős kant.

Ilyen, királyi golyóra méltó vadkan nem is ritkaság a besnyői, babathi, szentgyörgyi, szentkirályi, valkói és kisbagi területeken, a melyek egy része eldorádója minden vadnak.

A mezőgazdasági múzeum vadászati osztályában állandóan láthatunk két egymással viaskodó hatalmas agyarast (kitömve), a melyek a gödöllői királyi vadászterületekről valók, s mindakettő a király zsákmánya volt. A ki ezeket az igazi bestiákat teljes erejök ellenállhatatlanságában csak sejti is : megérti, mért néz le az a vadász minden más vadat, a kinek szerencsés sorsa azt a lehetőséget adta, hogy ily szörnyszámba menő erdőlakókat teríthessen le, esetleg még a veszély tudatával is, a mi a *férfiú* hevét és kellemes izgalmát mindenesetre csak növeli.

Később azután, a mikor királyunknak is emberi jogává vált az évtizedek során, hogy ezer komoly gondja és feladata között kímélje magát, és a szórakozását megkönnyítse : érdekes és azóta már ösmeretessé vált módját eszelték ki a gödöllői udvari vadászok annak, hogyan lövessenek a királylyal bizonyosan vadkant, holott ez a komor állat sem egy bizonyos területhez nem ragaszkodik valami állandóan, sem pedig valamely kijelölt pont felé tereltetni magát nem engedi.

Rég megirtam én már „a babathi vadkan" történetét ; azaz, a hogy a király az ő egyik legszebb vadkanját a babathi erdőségben puskavégre kapta, oly módon, hogy a vadőrök egyike, a király jöttét megelőzőleg, hosszú időn át napról-napra végigment az alkonyat óráiban, de szinte másodperczyi pontossággal, a babathi erdő egy olyan részén, a hol tudta, hogy vadkannak van járása ; s azután halk fütyülgetés között hullatgatott el maga mögött kukoriczaszemeket. A rendkívül óvatos vadállat, a mely valahol bent a sűrűségben hallgatta a közeledő s azután fütyölgetve távozó ember halk neszét : jó későn, a mikor már minden elcsöndesült, mégis kijött a maga váltóján s ime, ott találta a csalogató kukoriczát, a mit azután gyanutlanul fölszedegetett. Igy volt másnap, harmadnap, tizednap ; s a nagy kan már tudta, a mikor a füttyszót hallotta, hogy nemsokára mehet csemegézni a terített asztalhoz. Végre a király ellátogatott Gödöllőre és vadászni óhajtott. Ekkor odavezették arra a pontra, a hol az ozsonnához szokott vadkan egy bizonyos órában pontosan megjelent. Gyönyörűség lehetett azt kivárni s látni, hogyan dugja ki bozontos fejét a sűrű bokrok közül ez a gyanakvó, sötét lény; hogyan fúj, szimatol, a míg végre rászánja magát, hogy egész testével kilépjen s azután a kukoricza-vonalon egyenest odabotorkáljon az ő végzete elé, a golyó-halálba.

De mint kisvad-vadász is híres volt a király valaha, s mint igen kiváló fáczánlövőt ismerik azok, a kik színről-színre láthatták ilyen alkalommal, az ő pompás vadászterületén. Ilyenkor szokott az történni, hogy a vadásztársaság legtöbbje az egyszerű polgári társadalomból kerül ki, a király egyenes rendelkezésére. A gödöllői urak közül nem csak egy dicsekedhetik azzal a kitüntetéssel, hogy együtt vadászott a magyar királylyal. S hogy ebben mily páratlanul előkelő gondolkodású a mi királyunk, azt egy, a maga nemében igen érdekes eset is bizonyítja.

A meghívottak között annak idején rendszerint ott volt egy fiatal ügyvéd, a kit, mint gödöllői lakost ért a szerencse, hogy meghíváshoz jutott a fővadászmester részéről, a ki természetesen a király jóváhagyásával és engedelmével válogatta össze a vadásztársaságot.

Egyszer ezt az urat a király nem látta a vendégek között s megkérdezte a fővadászmestert, hogy hol van a kis ügyvéd.

A fővadászmester erre jelentette, hogy az ügyvédnek azért nem küldött meghívót, mert valami orvvadászt védett a koronauradalom ellenében a bíróság előtt, még pedig sikerrel, mert az orvvadászt felmentették.

S mit tett a király?

Rögtön elrendelte, hogy az ügyvédet ezentúl is mindig meg kell hívni, mert csak hivatásbeli kötelességét teljesítette, a mikor a hozzáforduló ügyesbajos embert védelmezte. Ezért pedig ne érje mellőzés.

S az ügyvéd azután is gyakori vendég volt a koronauradalmi vadászatokon.

Gödöllő környéke Pest vármegyének kétségkívül legvaddúsabb területe s változatosság tekintetében is első helyen áll. Hogy így van és így lehet, azt természetesen első sorban a nagy gondozásnak és szakszerű kezelésnek kell tulajdonítani, a miben ez a terület a koronauradalomtól részesül. Nemcsak magán az uradalmi területen van nagyszámú gondozó személyzet, hanem a vadászterület kiegészítése czéljaira bérelt területeken is, a melyeknek a lefoglalására azért volt szükség, hogy a gondozott, ápolt, tenyésztett és védett vad az idegen szomszédos határban, a hová könnyen átmehetett, azok zsákmánya ne legyen, a kik a vadtenyésztés és óvás érdekében ugyan semmit sem tesznek, de annál szívesebben veszik, ha az idegen területről hozzájok átváltó vad sült galambként kerül a szájokba.

A mikor egyszer, nem is oly régen, a gödöllői *községi* határt valami félreértéssel kapcsolatban, elliczitálták a koronauradalom elől: meg is volt mindjárt a szomorú következménye annyiban, hogy egy aránylag nagyszámú társaság alakult, a mely tulajdonképen nem volt egyéb, mint vadirtó-szövetkezet. Egyetlen szezon elég volt arra, hogy a folyvást zaklatott s egykor oly híres vadászterületen még magva is alig maradjon a vadnak, a mely nélkül azután a ,,nagyszerűnek" hirdetett terület természetesen értéktelenné vált. (Okulására azoknak, a kik azt hiszik, hogy csak az a vadász, a ki vadászik, és nem értik, vagy nem akarják érteni, hogy az igazi vadász az, a ki *okosan* vadászik; azaz: a vad állományához képest.)

Alföldi vadászat.

Pest vármegye áldott és változatos területének többi legnagyobb része síkság, már legalább délfelé, mert éjszak-éjszakkeletnek vannak az erdős dombok, a félhegyek, a minők például Püspökhatvan táján is oly kedves, szép tájékkal szórakoztatják a vadászt, a ki ezen a környéken kivált a szalonkázás gyönyörűségeiből veheti ki busásan a részét.

Míg Nagykőrös környékén a váczi uradalomból elszármazott dámvad sem ritkaság, addig a vármegye legdélibb részén, Bogyiszló mellett, a kalocsai érsekség erdőségeiben, nagyszerű szarvasállomány tenyészik, a melynek a számát nagyítás nélkül tehetjük több ezerre. A gógai, gemenczi, rezéti, várszegi erdők mindmegannyi otthonai a nemes nagy vadnak, a mely ezen a környéken eszményi táplálkozás mellett oly hatalmassá fejlődik, hogy még a szarvastehenek között sem ritkaság a százhúsz-százharmincz kilogrammos, még pedig kizsigerelt állapotban. A bikák agancsa kilencz, sőt néha tíz kilogrammos súlyt is elér, de még ennél is többet, a mi már erősen verseny-súly; és éppen duplája az aránylag jónak tartott vértesbeli szarvasagancs súlyának. Itt, ezen az egykoron kiöntésektől szorongatott, de azután éppen ezek következtében buja területen, a hol az erdőt iszalag és vadkomló, valamint vadszeder indája veri föl, s az iszalag meg a komló sátoros labirintok tömegével árasztja el a sűrűségeket: rendkívül szeret a nagy vad; nemcsak a szarvas, hanem a vaddisznó is. Az úgynevezett malátok, a beiszaposodott aljterületek buja füzesei, megközelíthetetlen tanyát biztosítanak minden közéjük menekülő vadnak; a Sárvízcsatorna mellékágai s a holt Dunaágak gödrei épp oly jó vadászterületek a vidra számára, a mily jók arra, hogy vidrát foghasson a korhadó nagy vízparti fatörzsek gyökérszövedéke alatt az ebben jártas vadász, a vállalkozó és vakmerő foxterrierekkel.

Mindenütt buja élete van a növényzetnek, ősereje a talajnak; aránylag ritkán tapasztalható nyugalma az erre vágyó vadnak. A vadász elragadtatással járhatja végig sok kilométer hosszúságban az ármentesítő töltéseket, a hol rendes közlekedés nincsen s így a közvetetlenül oldalvást terülő erdők és síkságok minden vadja békességet élvez. A tájék alföldi, és mégis változatosan érdekes. Itt egy sűrű vágás, a melynek bozótosa a szó szoros értelmében járhatatlan, s így annál jobb búvó a fáczán és a szalonka számára, már a mikor az utóbbi éppen itt van nálunk. Amott a szálerdő hatalmas sudarfái, a melyek lombosan hajlanak össze nyáron; s szövedékes ágaikkal ölelkeznek a levelet hullató ősz beálltával. Néhol óriás törzsű, másfélméteres átmérőjű ősfák, fűz és nyár, sőt tölgy is, a mely ki tudja, minő nagy időt ért meg; de az is lehet, hogy rohanvást fejlődött ezen a televénytalajon és sokkal fiatalabb, mint a minőnek látszik.

Mindenütt, bármerre tekintünk, elsőrangú területalakulás arra, hogy a vadnak szinte paradicsoma lehessen; hogy tehát a vadász a legszebb élvezetben részesüljön.

Nagyvadja, kisvadja bőven van. Fáczánt olyan helyeken is találni már, a hol néhány évvel ezelőtt azt sem tudták, milyen ez a behonosított exotikus vadmadár, a melynek olyan kiváló a híre. De ember legyen, a ki ezekben a nehezen járható erdőkben puskavégre kap belőle egy párt. Pedig ezrével van betelepítve. A telepítő megérdemli, hogy megneveztessék. *Fónagy* József, a magyar vadászok egyik legjobbja ez, minden értelemben; úgyis, mint kitűnő vadász; úgyis, mint széleslátókörű szakértő vadtenyésztő, a ki fáradsággal, áldozattal, tudással, szorgalommal és kitartással tette Pest vármegyének ezt a részét olyan vadászterületté, hogy repes az ember szíve, ha megösmeri az értékét, meg a szépségeit.

Ragadozó madarak.

Ámbár a vármegye éjszaki részét borító erdőségek s az onnan lefelé huzódó lomberdős dombok volnának tulajdonképen a nagy ragadozó szárnyasok legigazibb hazája, (Gödöllő környékén például évről-évre remek sas-példányokat ejt el a vadász-személyzet) itt, a déli határ mentén, a magyar sasfélék legszebbje, leghatalmasabbja is otthonos; ez az *albicilla*; a fehérfarkú nagy halászsas, a mely hatalmas erejével és termetének imponáló méreteivel küzdi ki amolyan korcssas létére is szinte az elsőséget többi rokonsága között. Az albicilla csüdje tudniillik meztelen, nem tollas, mint az igazi arisztokrata-sasoké; és ez az egy szépség-hibája némileg megbélyegzi; pedig sem olyan óriási teste, sem olyan csudásan világító toll-legyezője nincs egyetlen más hazai nemes ragadozó madárnak sem, mint neki. A fehérfarkú ölyv próbál hasonló lenni hozzá, — a buteo ferox, — a mely ezt a nevét a vadságáról s kegyetlen mivoltáról kapta. De ez félakkora, a minő az albicilla, ámbár a röpülése viszont minden más ragadozó között egyedül emlékeztet a sasok merész, fölséges lendülésére, a mikor egyetlen szárnycsapás nélkül, csigavonalban száll fölfelé, föl a felhőkig, az égi mezőség azurjáig. Az albicilla is, a fehérfarkú ölyv is, itthon van ezekben a pestmegyei határerdőkben, a melyek a Dunára hajlanak; a kameleon-keblű vén Dunára, a melynek épp oly kék a hulláma tiszta nyári napon, a milyen szürkévé válik a téli és a tavaszi áradások szélpaskolta viztömegei között.

Fáczán.

Az éjszaki és a déli határ között nyúlik végig az egész nagy vármegye elrónásodó hosszúsága. Budapest alatt már kezdődik az igazi Alföld, a mely szétterjeszkedik a vármegye medrében. Fölötte a szentendrei sziget ad egy kis kóstolót, a mely magában foglalja a monostorszigeti koronauradalmi vadászterületet. Valamikor híres fáczánozó terület volt; még boldogult Rudolf trónörökös idejében; de már sok esztendő óta hallgat róla a hír s csak néhány budapesti vadász tud róla, a kit vadlelövőnek hív meg a terület erdésze s egyben fővadásza. A szigetségek folytatása lentebb a nagy Csepelsziget, a mely maga is egy kis ország, s ha vadászat szempontjából nincs is kiválósága, de a ráczkevei s a tököli határok vadászai sohasem bánták meg, ha oda kirándultak. (Hacsak a szerfelett virágzó „orvvadászüzlet“ miatt nem, a mi ennek a kedves vidéknek különös átka szokott lenni.)

Apró szárnyasok.

Azután következik a nagy rónák végtelen világa, arra Czegléd, Kecskemét és Fülöpszállás felé ; végig Kiskunfélegyházáig, a honnan a nyílt róna Kiskunhalas felé fut, Bács-Bodrog vármegyéig.

Itt lakik az a csudálatosan beszédes egyhangúság, a melynek a szépségeit olyan nehezen érti meg a hegyvidéki ember, holott a rónák szülöttének még a lelke is megremeg, a mikor a határtalanságnak ezeket az elvesző térségeit látja.

Mert ez itt a viszonylagos végtelenség, a mi az ember térdét az istenség fogalma előtt meghajlítja. Mert itt a nap egyenesen az ég öléből kél fel és oda fekszik vissza ; és a míg ragyogó nagy útját megfutja : minden pusztai fűszálnak egyformán adja fényét s melegségét.

Vadászembernek a rónaság ez egyforma világa nem kínál sokfélét, de a mit az észrevevő szem megtalálhat rajta s a figyelő értelem kibetűzhet nyitott könyvéből : az éppen a maga kevesével fejleszti rendkívül a pusztát járó, ott lakó, ebben otthonos ember megkülönböztetését.

A pusztai juhász minden bárányról tudja, melyik juh az anyja ; minden kondás ösmeri valahány koczája minden malaczát ; a gulyás messziről rámutat *annak* a kajlaszarvú tehénnek a borjára ; s amannak a téglavörös boczinak az édes anyjára. Így és ennyire aligha tudja ezt a hegyi pásztor, mert hisz nem ér rá, hogy megtanulja; ezer más foglalja el; a látnivalókban gazdag tájék, a szörnyetegalakú sziklatömbök, a távolban kéklő hegyláncz, meg a zúgó erdő beszéde. Mormol a patak és mesél a félénken babonás pásztornak. A kecske, a riska, magára van azalatt és akár el is téved. De itt a magyar alföldi rónaságon, a kecskeméti végtelenségen, a matkói, az orgoványi, a jakabszállási, a köncsögi, a bugaczi pusztákon : ha nő a fű, még azt is külön érdemes meghallania a pásztornak, a kinek mindig csak a jószágán a szeme és látja, megjegyzi annak minden legkisebb tulajdonságát, a mit más szem, értően, meg nem pillanthatna . .

Ha járom az alföldi rónákat, mint vadász, a szemem százszor nyitva ; s a kicsinyen a piczinyt is keresem. Meglátom a nagy vetéstáblában április táján, a fejét felütő fogolykakast kétszáz lépésről is, és megösmerem. Közben a laposok tocsogói felé haladok, a hová a mocsári sneffek csalogatnak. Ott, az alig arasznyi magas zsombik lassanként úgy megpúposodik a folytatásaiban, hogy térdig se látszom ki belőle, ha közéje kerülök, s mégsem tévesztem el azt a pontot, a hol egy másodperczre felnyujtotta zöldzománczos fejét a tőkés gácsér, hogy azután újra lebukjék s úgy próbáljon megcsalni.

Vízi szárnyasok.

Itt voltak hajdanta a nagy nádasok, a melyekből ma már csak mutatónak akad, de még akad. S ezek a nádasok és a vele összefüggő erek, tocsogós laposok, szíkes tavak : mind remek élvezetek forrásaivá váltak és válhatnak még ma is a vadásznak.

Egész Pest vármegye tele van ilyen emlékeivel a régi vízgazdagságnak, s ha a legtöbbje teljesen kiszárad is nyáron, megtelik őszre és még inkább tavaszra, hóolvadás után. Olyankor mutat rónatavakat az adacs-peszéri síkság öble, arra Alsódabason túl, Tatárszentgyörgy felé ; onnan szalad le a puszták világa a Kiskunságnak immár eltanyásodott területeire, a hol a fülöpszállási és szabadszállási meg az akasztói délibáb izelítőt mutat a kecskeméti homokvidéken születő képzelt tengerekről.

Itt lakik még ma is a hovatovább mind jobban fogyó vízimadár, a melynek sisegő szárnyalását hallani esténként-hajnalonként, a mikor már homály borul az égre. Némely esztendőben, ha elég nedvessége van a talajnak, még megtelnek a zsombikosok vízzel s csalogatják a vadruczaféléket, a melyek legszebbje a nyílfarkú récze, a „dafila acuta“, sokadmagával költ ilyenkor a peszérkörnyéki apró erdei nádereken. A fülöpszállási „Balázs“, meg a szabadszállási, meg az izsáki Kolontó környéke inkább a tisztán lápkedvelő szárnyast csalogatja ; a sok csörgő és kercze-réczét, a barátréczét; s a mocsár czigányát, a szárcsát, ennek legjobb pajtását, a vörösfejű kis czigánykacsát. Azután a gémek ! . . . A telepesek, minő az éjjeli gém ; a nádlakók, minő a bölömbika. A vörös biborgémek, a nagy szürkegémek, a kis zsemlyeszínű, fehérvillogással röpülő selyemgémek ! Mind itthon vannak itt, ezeken a pestmegyei kisebb és nagyobb mocsarakon, a melyek néhol, mint folyómenti ingovány is jelentkeznek, például a

Tápió vonalán, á hol valaha csudálatosan gazdag élete volt a vizi faunának s a pestmegyei úri vadászok, husvét hetében, az egész nagyhetet végig vadászták, a mikor elkezdték a Tápiót és mellékét járni nagyhét hétfőjén s eljutottak Újszászig, onnan pedig vissza, hogy csak nagyszombatra, feltámadásra bírtak hazakerülni Nagykátára.

Mostanában évről-évre fogynak a vizek s még tavaszszal is, a mikor pedig máskor járhatatlan volt a Tápió közvetetlen környéke, sok helytt átgázolhat rajta az ember, legföljebb magasszáru, (derékignyúló) gumicsizma kell hozzá.

Különben itt s az ily helyeken vannak még a hosszú vadászszünet után szinte kiéhezett vadászok számára a véghetetlenül kellemes *tavaszi* mórsneffezések, a mikor a vadász a sárgavirágos gólyahíres laposok nedves szőnyegén tocsogva lövi a mi leggyorsabb madarunkat, a mocsári szalonkát, a mely csak átvonul itt kikeleti vándorlása közben, ámbár mindíg elmarad belőle néhány megkésett pár, a mely már nem ér rá, hogy tovább siessen, mert a tojócska sürgősen kotlik s így fészkelni kénytelen.

Csak kócsag nincsen már Pest vármegyében seholsem. A szűzfehér kócsag elment, elköltözött nyugodtabb hazába s onnan is mind tovább húzódik. — A kócsag vadmadár. Vadabb a darunál is. Embert nem tűr ; fehérvitorlás légi csónakon szökik az ember közeléből.

Valamikor a tetétleni síkon, a böddi nádas mocsár környékén, sok volt a kanalas gém az áradások után, meg a fekete gólya, ez az embergyülölő két ellentétes szépség. Az árvizek múltával eltüntek. Most többnyire száraz a szikestavak medre, a hol az aszúgyeppel gyéren borított sivár talaj ökölnyi hepehupáin költött a gulipán-sneff, a kardcsőrű madár. Szép sötétbarna foltos, szinte feketébe játszó tarkázatú fehér testét hogy himbálta a magasban, ha a fészke tájékára vetődött valaki s közben dallamos fütyülő jajongással panaszkodott. Sokkalta szebben, de épp oly árulóan, a hogy a bibicz szokta.

A szépszavú polimadár máig is megmaradt, a síró bibiczczel együtt. Hallani tavaszszal, a mikor a hímek külön csoportban előre érkeznek, és hallani őszszel, a mikor mélabúsan csendül a szavok a kihalt, letarolt rónákon, a hova szöcskézni járnak, meg tücsköt falatozni.

A vadász szinte sajnálja lőni, olyan kedvesen élénkíti a pusztai magányt ez a bús hang ; ez a gyönyörű hang ! De minthogy a póli ravasz, óvatos madár : ehát ingerel bennünket. Szélkiáltót (pólimadarat) lőni, mindíg virtus.

A rónák nádasaiban nagyon otthonos a pusztai róka. Néhol a legélvezetesebb mulatság télidőben, a mikor a ravaszdinak máshol nincs buvója, egy-egy ilyen nádfoltot megbolygatni, meghajtatni; akár egy pár gyerekkel is, de még inkább tacskó-ebekkel, a melyek a rókát érzik és úgy hajtják ki. Pár holdnyi nádasból öt-hat rókát is kilőnek így a gyakorlott, ügyes vadászok, a kik már tudják a módját s jó helyen állanak el, úgy várják a vörösbundás csirkefogót, a ki egyszersmind minden egyéb gyilkoló gonosztettre is gondolkodás nélkül vetemedik.

Nyúl, fogoly és fürj : ezek a tulajdonképen való vadászati áldozatai a síksági, alföldi vadásznak. Sok változatosságot egyik sem kínál ; de a konyhára mindegyik elsőrangú zsákmány. A fürjet sokan a kicsinysége miatt nem lövik ; azt tartják : kár a patronért, kivált ha még el is hibázza az ember az öklömnyi tyúkocskát. Hanem a másik kettő: az a főmédium. Egy pár csapat fogoly s néhány nyúl elvégre minden határban akad. Minél vadabbak, annál jobb. Legalább sokáig lehet „mulatni" velök. Végre is, főképen a budapesti vadásztársaságbeli „tagnak" ez a főöröme és vágya. Veszi a puskáját, (persze tok nélkül) a zsebébe csúsztat öt patront, a tarisznyáját ellenben megtölti enni-innivalóval, s aztán : megy, vadászni. Csuda-e, ha a patron megmarad a végén, de a tarisznya végképen megkönnyebbül? Csak a szegény vadász nehezedik el kissé. Vagy megázik, vagy elázik, de legalább „élvezett" és legjobban élvez akkor, ha valahára otthon elnyujtózik az ágyán.

Túzokja, vadlibája szintén van Pest vármegyének. A túzok a nagy puszták madara, a melyet igazán nincs miért lőni, minthogy csak a fiatalja élvezhető, ellenben gyönyörű látvány tavaszszal a seregbegyűlt sátorozó túzokkakas, a mely tized-huszadmagával büszkélkedik ; leereszti a szárnyát, szétteríti a farkát, mint a pulyka és nagyokat dobbant, úgy dürrög. Verőfényes április ragyogásában, a smaragdos rónán, bronzcsillogással ékes a túzokkakas ködmöne és háta ilyenkor.

A pestmegyei Alföld típikus madara a vadlúd, a melyre vígan vadásznak kivált a Kiskúnság tájékán. Többnyire gödrökből, a mit előre meg kell ásni, hogy a rendkívül szemes vadlúd lassanként hozzászokjék. Akkor azután ki ül a vadlúdvadász és oda várja a vonuló falkákat, a melyeknek rendszerint megvan a járásuk, ki a vetésekre s vissza a vetésekről a szikes tavakra. De a vadászat főképen akkor eredményes, ha a messzenyuló határban minden szikes tónál van vadász, mert akkor nem bír a vadlúd megnyugodni ; jön-megy ; s aközben hol egyik, hol másik puskás kapja lövésre. A nagy szürke lúd, ez az egyetlen hazainak mondható ludunk, itt költ nálunk s csak a fagyok viszik el. A többi, a vetési, az örvös meg a lilik, csak vendégünk. Rendszeres vadászatuk a vonulásuk idejére esik, mind tavaszszal, mind őszszel.

Falkavadászat

Pest vármegye vadászati viszonyainak dióhéjba szorított körvonalozása is hiányos lenne, ha nem említenők a híres-nevezetes falka-vadászatokat, a melyekben valamikor az udvar is részt vett, de most már nincs a magyar királyi udvarban senki sem, a kinek ez a ,,parforce" gyönyörűsége volna.

Mindamellett a budapesti falka-vadászatok élénk részvéttel folynak a szezonban, a mely őszutóljától kezdve mindaddig tart, a míg az időjárás a hajszát lehetetlenné nem teszi.

A káposztásmegyeri határ, a régi Pascal-malom környéke, s általában Budapestnek alföldi oldala az a színtér, a hol a kopófalka a vörösfrakkos vadásztársaságot maga után rántja, hogyha jó ,,cent"-je van. Ilyenkor aztán megindul a vágtató hajsza, a mely nem ösmer akadályt s próbára tesz lovat és lovast egyaránt, a mig csak el nem vész a szimat és így nincs tovább miért koczkára tennie a bőrét az okos és meggondolt lovasnak.

De a míg a falka csaholásának idegizgató zenéje tart, addig lovasbecsület dolga a végsőig kitartani és küzdeni a ,,halaliért", sőt az elsőségért a halalinál, a mikor a diadalmas kürtszó felhangzik az agyonhajszolt, s ebek harminczadjára került vad mellett.

Ámbár a ,,parforce" nem a szó szoros értelmében vett ,,vadászat", (a mi alatt aomagyar gondolkodás a vadásznak közvetetlen szereplését érti a vad elejtésében), mindamellett annyira hozzátartozik Pest vármegye speciális érdekességéhez a falka-vadászok előkelő úri társaságának ez a mulatsága, hogy a vadászatról szóló tájékoztatásba be kellett iktatnunk erre vonatkozó megemlékezésünket.

IPAR, KERESKEDELEM, HITELÜGY ÉS FORGALOM.

I. AZ IPAR.

Az Árpádok alatt.

Azokon a kézműiparosokon kívül, kik a honfoglalókkal jártak a Duna—Tisza közén, kétségkívül már voltak építő-munkások is, mert Árpád, a ki a Csepel-szigetet választotta magának lakóhelyül, ott díszes fejedelmi hajlékot építtetett családja számára. Példáját követték a törzs többi előkelői is, kiknek lakásai az övé körül emelkedtek. Állandóan vándorló honfoglaló elődeink ugyanis, a kik szilárdabb anyagból, rendszeresen alkotott épületekben nem igen lakhattak, ily nagyobb és díszesebb telep építésére bizonyára nem rendelkeztek megfelelő munkaerővel, hanem igénybe vették az e területen található építőiparosokat is, mert habár ez időben a házak még csak fából és vályogból épültek, ily nagy telep mégis nagy munkaerőt igényelt.

Az első Árpádkori oklevelek tele vannak a magyar iparélet jelenségeivel Ez időben indultak virágzásnak a városok is, mint Visegrád, Vácz, Pest, Buda és Kalocsa, a melyek a hatalmas közlekedési vonal : a Duna mellett feküdvén, melegágyai voltak a kézmívességnek és majd mindegyiknek jelentős réve volt.

Tatárjárás után.

A fejlődést azonban teljesen tönkre tette a tatároknak 1241-ben történt betörése, úgy hogy IV. Béla királynak újra kellett kezdenie a honalapítást. Az elpusztult és kihalt városokat telepítések útján újra benépesítette és a városoknak szabadalmakat adott. Igy 1244-ben megújította a pesti és budai polgárok régi jogait is, kik hamar kiheverték a tatárok dúlását. Ugyanekkor az ipar előmozdítását czélozza amaz intézkedése, hogy Keve úr földjét jövedelmi forrásul Pest városának adományozta, mert a város lakosai kézi ügyességből élvén, elegendő élelmezést nem nyerhetnének.

Vegyesházi királyok korában.

Az Anjouk alatt nagy fényt és pompát fejtett ki az udvar és a főúri osztály, miáltal a XIV. és XV. században az építőipar, ötvösség és a zománczművészet európai hírnévre emelkedtek. Róbert Károly Visegrádon 350 szobából álló palotát építtetett. Körülötte a főurak díszes épületei csoportosultak. S midőn 1335-ben itt számos európai uralkodó fölkereste, azokat gazdagon megajándékozta, hazai mesterektől készített ötvösművekkel, melyek között volt 50 drága ezüst edény, tegez, kardöv, fegyver, értékes sakktábla és gyöngykagylóból készített díszes tál. A magyar zománczművek és kardok ekkor külföldön nagy keresletnek örvendettek. Zsigmond király, a ki a városoknak és kézmíves polgárainak számos kiváltságot adott, 200 építőiparost hozatott Francziaországból és a visegrádi várat roppant költséggel kijavíttatta. S mind ő, mind Róbert Károly Budán is pompás palotákat építtettek.

Hasonlóképen Mátyás király is előmozdította ez iparágat nagyarányú építkezéseivel. Visegrádot valóságos tündérkertté varázsolta s oly fénynyel és művészettel rendezte be, hogy még a külföldi követek is földi paradicsomnak nevezték hazájukba küldött jelentéseikben. A király budai, de főként visegrádi várpalotája gazdagon volt díszítve márványoszlopokkal, aranyozással, széles lépcsőkkel és tágas csarnokokkal, a kert pedig medenczékkel, szökőkútakkal és szobrokkal. Ugyancsak Mátyás alatt Báthory Miklós váczi püspök az ottani székesegyházat és palotát, költséget nem kímélve, megújíttatta. Ez időben kezdtek építeni városi székházakat is. Más iparágak is jelentékeny fejlődésre emelkedtek. Nevezetesen ugyanekkor Budán a gyolcskészítés virágzott.

A czeglédi szabók 1455-ben kaptak privilégiumot Héderváry László egri püspöktől, Egerrel és más városokkal együtt. A csepelszigeti esztergályos-munkák külföldön is nagy kelendőségnek örvendtek. Az ács ipar haladásának bizonyságaképen a vízimalmok és hajók megszaporodtak. A magyar eredetü kocsi révén a budai kocsigyártás és lószerszámkészítés termékei is Európaszerte keresettek voltak. Az a hintó, melyen Erzsébet anyakirályné 1343-ban Olaszországba utazott, ott nagy föltünést keltett. Beatrix nyolcz aranyozott díszkocsit kapott ajándékba s azon vonult be Budára. Férjével pedig az első télen aranyozott szánon járta be Budát. Azonban az iparnak ekkori fejlettségét egyszerre elsöpörte a mohácsi vész.

Hódoltság után.

Pest-Pilis-Solt vármegye nehezen heverte ki a török uralom pusztításait és a kurucz mozgalmak szenvedéseit, azonban a XVII. század végén s a XVIII. század elején lassan fejlődésnek indult közgazdasági tekintetben is, a mi főként a népesség betelepülésének volt a következménye. Az ipari élet ugyan a két szabad királyi városra: Budára és Pestre szorítkozott, de a vármegye mezővárosaiban és községeiben is megtaláljuk már némi nyomát. Igy 1715-ben Csanádon hajósok és halászok, Ráczkevén pedig halászok laktak nagyobb számban. 1720-ban Szántón 3 mészégető, Váczon 1 hajós volt. Ugyanekkor Pest-Pilis-Solt vármegyében még a következő iparosok laktak: Solymáron 1 kovács, Váczon 1 ács, 1 borbély és sebész, 1 fazekas, 1 kádár, 1 kovács, 1 kőmíves, 1 lakatos, 4 szabó, 5 varga és 2 más iparos; ezek közül az egyik serfőző, a másik kelmefestő. Noha az akkori összeírások elég hézagosak voltak. a föntebbi adatokat mégis majdnem teljesen hiteleseknek fogadhatjuk el. Ez összeírás alapján a Kiskunkerületben ipari élet egyáltalában nem volt, a lakosság csak földmíveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, de azzal sem a megkívánható mértékben. Ellenben a malomipar meglehetősen virágzott. 1715-ben Pest-Pilis-Solt vármegyében 105, a Kiskun kerületben 6, 1720-ban pedig a vármegyében 180, a Kiskun kerületben 8 malmot írtak össze, melyeknek tekintélyes százaléka vízimalom volt. A Kiskun kerület 1720. évi 8 malma közül 4 Halason állott fönn.

Czéhek.

Az iparnak, mint mindenütt, úgy e vármegyében is hathatós szervei voltak a czéhek, a melyek itt is, főként Budán, Óbudán és Pesten már a XV. században, Zsigmond király idejében szépen virágzottak. A vármegye többi városaiban és községeiben azonban leginkább az újjászervezés után, a XVII. és XVIII. században terjedtek el. Eleinte a czéhek maguk alkották meg czéhszabályzatukat, a más városoktól kölcsönvett minták után, de azt azután a felsőbb hatóságokkal megerősíttették. Igy a *czeglédi* csizmadiák 1699-ben, a szabók pedig 1727-ben Pesttől kértek czéhszabályokat; a szűcsök 1727-ben a pestiek német czéhszabályzatát vették át; a lakatos-, órás- és puskamívesczéhnek 1774-ben Pest vármegye adta a pestiek czéhlevelét; a kovácsok és kerékgyártók 1782-ben az 1766. évi, a szíjgyártók pedig 1805-ben az 1779. évi czéhszabályokat szintén Pesttől kapták. *Dunaföldváron* a szabók 1703-ban a budaiak 1695-iki czéhszabályait veszik át. A *kecskeméti* szappanosok 1642-ben Debreczentől s az asztalosok 1742-ben Pesttől kapnak czéhszabályzatot. *Nagykőrös* szappanosai 1642-ben szintén Debreczen, a vargák 1667-ben Esztergom, Komárom, Buda és Vácz városok XVI. századbeli, a lakatos-, órás-, ágyúöntő-czéh 1744-ben Pest 1701. évi, a kovácsok 1750-ben Buda 1695. évi és a kerékgyártók 1803-ban Pest 1776. évi hasonló czéhszabályait veszik át. A *ráczkevei* szűcsök 1711-ben az óbudaiaktól, a csizmadiák pedig 1721-ben a budaiaktól kölcsönöznek czéhszabályokat. A *váczi* csizmadiák 1624-ben a komáromiaktól nyerik czéhszabályzatukat. Az *óbudai* csizmadiák pedig 1624-ben kölcsönveszik ezt a vácziaktól s átadják 1662-ben a nagykőrösieknek. Viszont az óbudai aranyműveseket, a mit azok 1696-ban kaptak, a vácziak vették át 1828-ban. Az óbudai takácsokét 1725-ben ismét a vácziak és 1755-ben a *patajiak* kölcsönzik át. *Váczon* ezenkívül még a vargák 1607-ben Esztergom, Komárom és Buda XVI. századbeli, a kádárok 1696-ban, a csizmadiák (újból) 1714-ben, a gombkötők 1718-ban, a kovácsok és kerékgyártók 1725-ben a pestiekét, a szíjgyártók 1714-ben a komáromiak 1692. évi s az asztalosok 1770-ben a budaiak czéhszabályait veszik át.

Királyi megerősítésre eleinte csak akkor volt szükség, ha a czéh valami különös kiváltságot akart magának biztosítani. De később szokássá vált, hogy a czéhszabadalmakat az uralkodó adományozza. Azonban ilyeneket adhattak a helységek földesurai, a hatóságok és püspökök is. A vármegye legtöbb czéhének a czéhlevelét az uralkodók adták. Többek között Mária Terézia adta 1768-ban a dunaföldvári kötélgyártókét, a pesti remek betoldásával. A czeglédi lakatos-, órás- és puskamíves-czéhnek 1774-ben a vármegye adta a pestiekét. A dunaföldvári szűcsök a kalocsai érsektől nyertek czéhszabadalmat 1753-ban. A váczi fazekasokat 1698-ban az akkori váczi püspök a győriek 1633. évi, illetőleg a pozsonyiak 1596. évi czéhszabályaival ruházta föl. Gróf Esterházy Károly váczi püspök az ottani kovácsok és kerékgyártók 1725-ben Pesttől és a takácsok 1762-ben Budától átvett czéhszabályait 1762-ben még a maga külön megerősítésével is ellátta. Az ilyen főpapi megerősítéseknek volt azután a következménye, hogy a czéhek legtöbbje bizonyos vallásos szinezettel bírt. Sőt Esterházy püspök egyenesen hangsúlyozza a váczi czéh katholikus jellegét, a mint azt a Lipót czéhleveléhez illesztett pótlóartikulusokban olvashatjuk.

Czéhszabadalmak.

A vármegye városaiban és községeiben fönnállott iparosczéhek czéhszabadalmai a következő években keltek:

Abony : a csizmadiák 1773-ban és 1817-ben ; szabók, szűcsök és szűrszabók együtt 1818-ban ; takácsok 1822-ben ; kovács, lakatos, kerékgyártó és asztalos együttes czéh 1824-ben. — *Alberti :* csizmadiák 1817-ben ; szabók és szűcsök 1831-ben és 1832-ben. — *Apostag :* szabók 1817-ben ; kovácsok, lakatosok és mások 1817-ben ; molnárok 1817-ben ; takácsok 1824-ben. — *Aszód:* kőmívesek, ácsok, asztalosok, lakatosok, üvegesek és rézmívesek 1841-ben, szabók és szűcsök 1842-ben. — *Bogdány :* az itteni molnárok a bényi és börzsönyiekkel együtt 1844-ben. — *Budán* és *Óbudán* a XV. században, Zsigmond király idejében már a következő czéhek álltak fönn : ötvösök, patikáriusok, kalmárok (kiskereskedők), mészárosok, halászok, kovácsok, kötélverők, talpbőr-szabók, molnárok, pékek, pénzváltók (münzer), aranyverők (goltslaher), sebészek, vadhúsárulók, halárusok; az egyesült, harangöntő, lakatos, sarkantyús, vasöntő és tűcsináló czéh ; az egyesült ácsok, kőfaragók, kőmívesek, téglavetők és utczakövezők czéhe ; kocsigyártók, bodnárok, nyil- és íjjkészítők, esztergályosok és asztalosok, nyereggyártók, tímárok, vargák, irha-készítők (irher) ; az egyesült keztyűs, tarsolyos (taschner), erszény- és övkészítő-mesterek ; posztósok (wolslaher), takácsok ; posztónyírók, szabók, ócska-ruhakereskedők (gewäntler), mäntlerek (szintén ócskások, de ruhát fordíthattak is), ruhafestők, vászonfehérítők, kerékgyátók (wagner), takarmányárusok (fuetrer), olaj- és heringárusok stb. A későbbi budai és óbudai czéhszabadalmak a következők : vargák 1500 körül, 1560 táján, 1667-ben, 1754-ben és 1824-ben ; magyar és horvát vargák 1827-ben ; csizmadiák 1624-ben, 1697-ben, 1723-ban, 1728-ban és 1764-ben ; kőmívesek és kőfaragók 1644-ben, 1662-ben és 1695-ben ; esztergályosok 1692-ben ; kovácsok 1695-ben ; aranymívesek 1696-ban ; rácz kalaposok 1696-ban, 1767-ben és 1837-ben ; kötélverők 1697-ben ; nyereggyártók 1697-ben ; szíjgyártók 1697-ben ; pékek 1701-ben ; szűcsök 1700-ban, 1702-ben és 1711-ben ; asztalosok 1712-ben, 1765-ben és 1770-ben ; harisnyakötők 1715-ben és 1744-ben ; „vegyes czéh“ 1718-ban ; gombkötők 1718-ban és 1744-ben ; szabók 1723-ban ; szabók és szűrszabók 1763-ban ; német szabók 1765-ben és 1825-ben ; gör. nem egyesült szabók 1765-ben ; gör. kel. mészárosok 1724-ben és 1827-ben ; takácsok 1725-ben, 1755-ben és 1759-ben ; rézmívesek 1746-ban ; gör. nem egy. szappanosok 1752-ben ; róm. kath szappanosok 1754-ben ; kalmárok, gör. nem egy. fűszerárusok 1756-ban ; fazekasok 1758-ban ; fésűsök 1758-ban ; szekeresek 1760-ban és 1826-ban ; kádárok 1763-ban ; ácsok 1765-ben ; puskamívesek, sarkantyúcsinálók és órások 1765-ben ; halászok 1765-ben ; cserepesek és utcza kövezők a pestiekkel együtt 1767-ben és 1839-ben ; szitakötők 1782-ben és 1821-ben ; kéményseprők 1819-ben ; kefekötők 1820-ban : tímárok 1821-ben ; bádogosok 1824-ben ; hentesek 1830-ban ; vidéki kocsisok 1830-ban ; órások 1833-ban ; ónöntők 1833-ban ; festők 1835-ben ; viaszöntők és mézeskalácsosok 1838-ban ; szegkovácsok 1838-ban ; eczet- és pálinkafőzők 1838-ban ; molnárok 1749-ben és 1839-ben ; vargák 1817-ben ; pékek 1824-ben ; magyar és német szabók 1824-ben ; asztalosok 1825-ben ; molnárok 1825-ben ; kádárok 1831-ben ; szűcsök, tímárok 1833-ban ; csizmadiák 1841-ben. — *Budafok :* molnárok 1817-ben ; lakatos, szabó, kerékgyártó, varga, pék, takács, asztalos, kádár, esztergályos, nyerges, kötélgyártó, kovács együttes czéh 1739-bon. — *Czegléd :* szabók 1455-ben és 1727-ben ; csizmadiák 1699-ben ; szűcsök 1727-ben ; takácsok 1773-ban ; lakatos, órás és puskamíves czéh 1774-ben ; asztalosok 1777-ben ; kovácsok és kerékgyártók együtt 1782-ben ; szíjgyártók 1805-ben ; molnárok, ácsok 1825-ben ; takácsok 1830-ban ; szíjgyártók és kötélverők 1841-ben. — *Dömsöd :* kovácsok, lakatosok és mások 1821-ben. — *Dunaegyháza :* takácsok 1830-ban. — *Dunaföldvár :* szabók 1703-ban ; csizmadiák pecsétje 1711-ből, a kir. adománylevél 1847-ből ; takácsok pecsétje és czéhládája 1725-ből, czéhlevelük 1768-ból ; szűcsök 1753-ban ; asztalosok pecsétje 1751-ből és 1775-ből, levelük 1828-ból ; kötélgyártók 1768-ban ; német varga vagy czipész czéh 1768-ban, megerősítve 1777-ben ; fazekasok 1768-ban ; bognár és kovács czéh 1774-ben ; molnárok egyik czéhládája 1739-ből ; másik 1779-ből, czéhlevelük 1828-ból ; szíjgyártók 1821-ben váltak el a ráczkevei czéhtől, pecsétjük 1822-ből, czéhlevelük 1828-ból és 1851-ből ; ácsok 1837-ben ; ácsok és kőmívesek 1837-ben ; a kalapos czéh 1845-ben alakult czéhlevél nélkül. — *Dunapataj :* takácsok 1725-ben, 1755-ben, 1778-ban, 1828-ban és 1836-ban ; csizmadiák 1779-ben és 1817-ben. — *Dunavecse :* szabók, szűcsök 1817-ben ; kovácsok, lakatosok és mások 1817-ben ; molnárok 1817-ben ; csizmadiák 1822-ben ; takácsok 1725-ben és 1824-ben. — *Félegyháza :* kovácsok, lakatosok, asztalosok és kerékgyártók 1804-ben ; szabók, szíjgyártók 1817-ben ; takácsok 1817-ben ; kovácsok és lakatosok 1817-ben ; csizmadiák 1817-ben ; szűcsök 1817-ben ; ácsok, molnárok és kőmívesek 1841-ben. — *Foktő :* molnárok 1828-ban. — *Fülöpszállás :* takácsok, szabók, szűcsök 1817-ben ; csizmadiák 1823-ban — *Gödöllő :* takácsok 1824-ben ; szabók, csizmadiák 1839-ben, — *Hajós :* ácsok, kádárok, kovácsok, lakatosok, kerékgyártók 1841-ben. — *Halas :* takácsok 1817-ben ; szabók szűcsök, csizmadiák, szíjgyártók, gombkötők 1817-ben ; ácsok, lakatosok 1817-ben ; kovácsok, bodnárok 1817-ben. — *Haraszti :* molnárok, sütők, kerékgyártók és kovácsok 1847-ben. — *Irsa :* szabók, szűcsök 1832-ben. — *Kalocsa :* csizmadiák 1737-ben, 1773-ban és 1822-ben ; szabók 1741-ben; szabók és szűrszabók együtt 1766-ban és 1822-ben ; takácsok 1744-ben és 1822-ben ; irhások és szűcsök 1754-ben ; fazekasok és korsósok 1817-ben ; kovácsok, lakatosok, asztalosok, kádárok, kerékgyártók 1819-ben ; szíjgyártók 1822-ben ; kéményseprők 1819-ben ; szűcsök 1822-ben. — *Kecskemét :* szappanosok 1642-ben és 1665-ben ; borbélyok 1649-ben ; lakatosok 1701-ben ; szűcsök 1726-ban és 1817-ben ; szíjgyártók 1724-ben, 1735-ben és 1837-ben ; asztalosok 1742-ben és 1826-ban ; csizmadiák 1744-ben és 1817-ben ; szabók 1660-ban, 1744-ben és 1824-ben ; takácsok 1725-ben, 1767-ben és 1829-ben ; kovácsok 1633-ban, 1773-ban és 1815-ben ; gombkötők 1724-ben ; kőmívesek 1779-ben ; tímárok 1817-ben ; molnárok 1817-ben ; lakatosok, órások, sarkantyúsok, puskamívesek 1818-ban ; kéményseprők 1819-ben ; szűrszabók 1824-ben ; kőmívesek és ácsok 1827-ben. — *Kisharta :* asztalosok, kovácsok, kerékgyártók, kádárok 1836-ban — *Kiskőrös :* csizmadiák, tímárok, szíjgyártók, vargák 1817-ben ; szabók, szűcsök, takácsok 1817-ben ; lakatosok, kerékgyártók, asztalosok és kádárok 1841-ben. — *Kőbánya :* kőmívesek 1714-ben. — *Kunszentmiklós :* lakatosok, asztalosok stb. 1818-ban. — *Laczháza :* kovácsok, lakatosok, szíjgyártók, kerékgyártók, asztalosok 1823-ban. — *Monor :* kerékgyártók, kovácsok, takácsok 1841-ben. — *Nagykáta :* festő, asztalos, kalapos, kovács, kötélgyártó, lakatos, kerékgyártó, csizmadia, szabó, szűcs, molnár, takács együttes czéh 1839-ben. — *Nagykőrös :* szappanosok 1642-ben ; csizmadiák 1662-ben, 1698-ban, 1714-ben és 1780-ban ; vargák 1667-ben és 1750-ben ; szűcsök 1724-ben ; lakatosok, órások és ágyúöntők 1744-ben ; kovácsok 1750-ben ; asztalosok 1777-ben ; kerékgyártók 1803-ban ; ácsok, molnárok, kőmívesek 1817-ben ; lakatosok 1742-ben és 1822-ben ; tímárok 1828-ban ; szabók 1694-ben és 1828-ban ; takácsok 1725-ben és 1831-ben. — *Őrkény :* csizmadiák 1716-ban. — *Pest :* szabók 1694-ben ; magyar és német szabók 1725-ben és 1727-ben ; magyar szabók 1775-ben, német szabók 1778-ban és 1824-ben ; kádárok 1696-ban és 1776-ban ; szűcsök 1696-ban, 1778-ban és 1824-ben ; csizmadiák 1699-ben, 1714-ben, 1724-ben, 1731-ben, 1759-ben és 1763-ban ; kőmívesek 1700-ban és 1777-ben ; kovácsok 1701-ben és 1832-ben ; lakatosok, órások, puskamívesek 1701-ben és 1742-ben; gombkötők 1718-ban és 1760-ban ; kovácsok és kerékgyártók 1725-ben és 1766-ban ; asztalosok 1742-ben, 1795-ben és 1824-ben ; szappanosoké megerősítve 1744-ben ; magyar borbélyek 1745-ben ; molnárok 1753-ban és 1831-ben ; takácsok 1763-ban és 1768-ban ; üvegesek 1756-ban és 1826-ban ; ötvösök 1760-ban; tímárok 1766-ban, 1828-ban és 1830-ban; cserepesek és utczakövezők a budaiakkal együtt 1767-ben és 1817-ben ; magyar lakatosok és sarkantyúsok 1768-ban ; halászok 1775-ben és 1826-ban ; kalaposok 1775-ben és 1815-ben ; pékek 1776-ban ; pokróczcsinálók 1777-ben ; német vargák 1777-ben és 1824-ben ; magyar vargák 1779-ben ; nyereggyártók 1778-ban ; esztergályosok 1779-ben és 1839-ben ; kötélverők 1779-ben ; szíjgyártók 1779-ben ; rézmívesek 1780-ban ; szattyán- és kordovánkészítők 1780-ban ; szitakötők 1782-ben és 1821-ben ; fésűsök 1815-ben ; paszomántkészítők 1815-ben ; sárgarézmívesek 1815-ben ; keztyűsök 1819-ben ; kéményseprők 1819-ben ; sárgarézöntők 1820-ban ; paplanosok 1823-ban ; kefekötők 1824-ben ; bádogosok 1824-ben ; hentesek 1825-ben ; mészárosok 1825-ben ; kocsisok 1827-ben ; mázolók 1827-ben ; festők 1828-ban ; vidéki fuvarosok 1828-ban ; harisnyakötők 1829-ben ; körzőkészítők 1829-ben ; politurozók 1830-ban; hajósok 1830-ban és 1833-ban ; tűcsinálók 1831-ben és 1845-ben ; kordovánosok 1831-ben ; czinnöntők 1833-ban ; viaszöntők 1834-ben ; pálinka és eczetfőzők 1835-ben ; órások 1835-ben ; hangszerkészítők 1836-ban ; kosárfonók 1837-ben ; szegkovácsok 1838-ban ; kertészek 1843-ban ; rézmívesek 1843-ban ; fazekasok 1845-ben ; kereskedők és kalmárok 1845-ben ; serfőzők 1845-ben ; posztónyírók 1847-ben ; molnárok 1800 elején. — *Pilis :* csizmadiák 1817-ben : piliskerületi mészárosok 1817-ben ; mészárosok czéhe 1812-ben keletkezett, czéhszabálya 1826-ból ; szabók, szűcsök 1831-ben. — *Ráczkeve :* szabók 1708-ban ; szűcsök 1711-ben és 1817-ben ; szappanosok 1716-ban ; csizmadiák 1697-ben, 1721-ben, 1817-ben és 1818-ban ; molnárok 1728-ban, 1729-ben és 1817-ben ; csizmadiák és szíjgyártók 1764-ben ; takácsok 1725-ben és 1817-ben ; kovácsok és kádárok 1817-ben ; szíjgyártók 1817-ben. — *Solt :* szabók, szűcsök, csizmadiák, szíjgyártók, kovácsok, kerékgyártók, asztalosok 1822-ben ; takácsok 1830-ban. — *Soroksár :* kovácsok, kerékgyártók 1817-ben ; molnárok, pékek 1818-ban ; csizmadiák, vargák 1840-ben. — *Szabadszállás :* takácsok 1817-ben ; asztalosok, lakatosok, kalaposok 1817-ben ; asztalosok, lakatosok, 1823-ban ; csizmadiák 1823-ban, szabók, szűcsök 1835-ben. — *Szalkszentmárton :* szabó, kovács és lakatos ; molnár czéh külön-külön 1817-ben ; takácsok 1725-ben és 1824-ben. — *Szentendre :* tímárok 1698-ban ; paplancsinálók 1695-ben és 1702-ben ; szűcsök 1700-ban ; görög szappanfőzők 1715-ben ; vargák az óbudaiakkal együtt 1754-ben és 1817-ben ; kovácsok, lakatosok és szíjgyártók 1759-ben ; csizmadiák 1695-ben és 1817-ben ; kádárok 1817-ben és 1821-ben, molnárok 1817-ben ; szabók 1708-ban és 1821-ben ; asztalosok 1836-ban ; lakatosok, kovácsok és kerékgyártók 1758-ban és 1822-ben ; kalmárok 1825-ben molnárok, pékek 1833-ban. — *Újhartyán :* kovácsok, bodnárok, csizmadiák, takácsok 1845-ben. — *Vácz :* magyar vargák 1607-ben, 1695-ben, megerősítve 1728-ban ; 1767-ben, 1795-ben és 1829-ben, német vargák 1728-ban ; csizmadiák 1624-ben, 1714-ben és 1847-ben ; kádárok 1696-ban ; fazekasok 1698-ban ; szűcsök 1699-ben ; magyar szabók 1699-ben, 1761-ben, 1781-ben és 1844-ben ; német szabók 1722-ben ; szabók és szűrszabók 1755-ben ; kőmívesek és kőfaragók 1731-ben ; szíjgyártó, nyerges- és sarkantyús czéh 1714-ben ; szobafestők 1711-ben ; gombkötők 1718-ban ; kovácsok és kerékgyártók 1725-ben ; asztalos, lakatos, puskamíves és órás czéh 1728-ban ; borbélyok 1739-ben; takácsok 1730-ban és 1762-ben ; asztalosok 1770-ben ; kéményseprők 1819-ben ; hentesek 1828-ban ; molnárok 1838-ban. — *Zsámbék :* vargák 1725-ben ; csizmadiák 1725-ben ; szabók 1726-ban, kovácsok és kerékgyártók 1839-ben.

Ujjászervezés kora.

Az újjászervezés idején telepítésekkel igyekeztek előmozdítani a vármegye ipari fejlesztését. Igy az 1723. évi 117. t.-cz. elrendeli külföldi kézművesek betelepítését, de egyben eltiltja őket a földvásárlástól, hogy el ne hanyagolják kézműiparukat. A posztógyártáson, a melyet Pesten és Budán űztek nagyobb mértékben, nagyot lendített az, hogy a katonai egyenruhák szállítását Magyarországnak juttatták. A helytartótanács 1761 márczius 16-án elrendelte

1.

2.

3.

1. Az Egyesült izzólámpa és villamossági r.-t. gyártelepe Ujpesten. — 2. Az ujpesti Lysoform-gyár. — 3. A Bernauer-féle növényolaj-gyár Ujpesten.

1.

2.

3.

1. A B. U. R. vasut villamostelepe Ujpesten. — 2. Leiner Testvérek enyvgyára Ujpesten. — 3. Leiner Fülöp és Fiai enyvgyára Ujpesten.

a vármegyében a czéhek összeírását és a kiküldött bizottság ez évi deczember 1-ére lett készen munkájával. Pest-Pilis-Solt vármegyében — Buda és Pest kivételével — ekkor már 59 czéhet írtak össze. Ezek között volt 8 csizmadia, 8 szabó, 7 takács, 6 szűcs, 4 varga, 3 kovács, 1 kovács és kerékgyártó, 2 gombkötő, 2 molnár, 2 lakatos, 2 borbély, 2 szappanos, 1 szijgyártó, 1 nyerges és sarkantyús, 1 fazekas, 1 ruhafestő, 1 asztalos, 1 asztalos, lakatos, puskamíves és órás, 1 kőmíves és kőfaragó, 1 szűrszabó, 1 kádár, 1 paplanos és 1 tabakos czéh és 1 kereskedő-testület. Váczra 17, Kecskemétre 11, Szentendrére 9, Nagykőrösre 7, Ráczkevére 5, Kalocsára 4, Óbudára 2, Zsámbékra 2, Dunapatajra 1, Dunavecsére és Szalkszentmártonra szintén 1—1 czéh esett. Ezenkívül voltak még iparos-mesterek az itt föl nem sorolt városokban és községekben is, azonban ezek a többi városok, nemkülönben Buda és Pest czéheinek voltak vidéki tagjai. Az országban nemrég meghonosított selyemtenyésztéssel is ez időtájt, a XVIII. század második felében tettek kísérletet a vármegyében. Legjobban bevált ez Kecskeméten, a hol 1774-ben 423, 1775-ben 606, 1776-ban 874, 1780-ban 960, 1781-ben 995, 1782-ben 1255 és 1783-ban 1266 font selyemgubót termeltek. A pálinkakészítés ekkor már iparszerűleg folyt és Piliscsabán rozsolisgyár keletkezett. Elterjedt volt már a vármegye területén a sziksó és salétromfőzés, nemkülönben a lőporgyártás. Pesten dohánygyárat állítottak, Budán pedig a hajógyártás lendült föl, a kard, kés és sodronykészítéssel egyetemben.

II. József alatt és után.

II. József roppant sokat tett az ipar előmozdítása érdekében. Nagyarányú telepítéseket eszközöltetett. 1781-ben Óbudán selyemgyárat állított, a melyben egy kerék 4240 orsót hozott mozgásba. 1783-ban pedig új selyemgombolyítót alapított, a hol 40 gép dolgozott. Aszódon báró Podmaniczky bőrgyárat építtetett, a mely juhbőr-bundákat is készített. Ez időtájt keletkezett és lendült föl a budai hintógyár és a két majolika-edénygyár. A II. József utáni időkben a fejlődés — bár lassan — de egyre tart, egészen a szabadságharcz koráig. Igy nagyforgalmú lőporgyár volt Budán és a pestvármegyei Monostor községben. A vármegye törvényhatósága 1799-ben határozatilag állapította meg az ácsok és kőmívesek napibérét 20—27 krajczárban. Ugyanekkor összeírták az árvákat is és ajánlatot tettek az iparos mestereknek, hogy közülök szaporítsák a szükséges iparosok számát. Farkas János házak fedésére alkalmazható követ talált föl és arról 1799-ben jelentést tett a vármegyének. 1801-ben a vármegye limitálta a hús árát, 1805-ben pedig a mesterművek árát a következőképen szabta meg:

Mészárosoknál: nagy ökörbőr 26 frt, középszerű 22, kisebb és tehénbőr 18 frt, két esztendős marhabőr 12, esztendős borjúbőr 6, kis borjúbőr 3 hónaposig 2—3 frt párja. — Cserző magyar tímároknál: nagy ökörbőr párja 30, középszerűé 26, kisebb 22 frt, feketére cserzett bőr kikészítöse 2 frt, legjobb pár bocskor 51, középszerű 40, kisebb 30 kr. — Német tímároknál: nagy bőr kikészítése feketére 4 frt 30 kr, ökörbőr kikészítése talpnak 8 frt, hámhoz való bőrnek 6 frt, fischledernek 2 frt, szopós borjúbőr kikészítése 51 kr., lóbőré 3 frt. — Csizmadiáknál: kordován v. halzsíros bőrből készült csizma párja 4 frt 30 kr., fejelés 2 frt, asszonycsizma 3 frt. — Német vargáknál: egy pár stibli 6 frt 30 kr, rámás fejelés 2 frt 42 kr. — Magyár- és német szabóknál: férfi mente varrás 1 frt 30 kr, bélés nélkül 1 frt 10 kr, kaput varrás 2 frt, stb. — Kovácsoknál: egy parasztszekér egész vasalása 16 frt, lópatkó fölverése 5 kr. — Szűrszabóknál: legjobb öreg szűr 7 frt, legjobb szűrnadrág 2 frt, stb. — Megállapították még a kerékgyártók, kádárok, szíjgyártók, kalaposok, kőmívesek, ácsok, szűcsök és lakatosok munkabéreit is. — Molnároknál és liszteseknél: legszebb lisztláng mázsája 7 frt, középszerűé 6 frt 30 kr, zsemlyelisztė 5 frt, béllisztė 3 frt 30 kr, cselédlisztė 3 frt. — Mesteremberek mellett dolgozó napszámosok napibére Szent-Mihálytól Szent-György napig férfinél 17 kr, nyári hónapokban 20 kr, mindig étel nélkül; nőknél 15 és 18 kr. szintén étel nélkül.

Pest vármegye 1812 deczember 2-án tartott közgyűlésében újból megállapította az ipari készítmények és mesteremberek bérét. E határozatban a csizmadiák, kordoványosok, magyar vargák, czipészek, magyar szíjgyártók, német szíjgyártók, nyergesek, irhások, keztyűsök, bőröndösök, magyar és német szabók, nőszabók, posztónyírók, szűcsök, szűrszabók, gombkötők, kalaposok, sapkások, paplanosok, takácsok, festők, kapczások, asztalosok, kádárok, kerékgyártók, kovácsok, lakatosok, sarkantyúsok, puskások, mézeskalácsosok, czímöntők, üvegesek, kályhások, stb. munkabére és iparczikkeik ára, nemkülönben a nyers és kikészített bőröké is, egyenként és részletesen van fölsorolva. 1816-ban Fóthon posztógyár fölállításának a munkálatai folynak s ennek nyoma van a vármegyei jegyzőkönyvekben is, de a gyár nem valósult meg. 1848-ban a vármegye lemondott Pestet és Budát illetőleg hús-árszabási jogáról.

A kiegyezés után.

Az 1848 előtt gróf Széchenyi István föllépésével megindult iparfejlesztési mozgalom és Kossuth Lajos *Védegyletének* a honi ipart pártoló törekvése a szabadságharcz gyászos kimenetele következtében megszünt és csak a kiegyezés megkötése után lehet ismét ipari haladásról beszélni. Hogy a helyreállított alkotmányos rend hatása három év alatt mit eredményezett, mutatják az 1870-ben megtartott népszámlálás adatai, melyek szerint 554.076 lélek közül volt a vármegyében 29.560 kézi és gyáriparos (5·3%); ezek közül 13.044 önálló vállalkozó s 16.516 hivatalnok és munkás. Az iparosok iparágak szerint a következőképen oszlottak meg: *épitészet* (kőmíves, ács, cserepező, téglaégető) és *művészet* (hangszerkészítő, húrcsináló, órás, stb.): 763 önálló, 24 hivatalnok, 1265 munkás, összesen 2052; *fém* (kovács, lakatos, sarkantyús, ezüst, arany s rézmíves stb.), *kő* (kőfaragó, fazekas, kályhás stb.) és *faipar* (asztalos, bognár, kádár, kosárkötő, járomkészítő stb): 3135 önálló, 198 hivatalnok, 5224 munkás, összesen 8557; *vegyészeti, élelmezési és dohányczikkipar* (szappanos, czukrász, sütő, pálinkafőző, sörfőző, eczetgyáros, stb.): 1954 önálló, 98 hivatalnok, 2103 munkás, összesen 4155; *szövőipar* (takács, kötélgyártó, harisnyaszövő, szitaszövő, férfi- és nőszabó, szűrszabó, pokrócz- és halinakészítő stb.): 2533 önálló, 26 hivatalnok, 2777 munkás, összesen 5336; *bőr, papir és egyéb hasonló ipar* (timár, varga, csizmadia, czipész, nyerges, szíjgyártó, bőröndös, könyvkötő stb.): 3702 önálló, 79 hivatalnok, 3805 munkás, összesen 7586; *nem közvetetlenül termelő ipar* (hirdetési intézetek, borbély, uszoda, vendéglő, kocsma, látványosság mutogatói, mulattatók stb.) 957 önálló, 43 hivatalnok, 874 munkás, összesen 1874.

A következő évtizedben, bár a viszonyok elég kezdetlegesek, állapíthatunk meg némi ipari fejlettséget, azonban ezt is csak a kisipar gyarapodása terén. Legelterjedtebb volt a kovácsmesterség. Alig volt a vármegyének községe, hol kovács ne lett volna. Az ipar ez időben főként Kecskeméten s a rendezett tanácsú városokban volt számottevő s nemcsak a kisipar, hanem a gyáripar is. Igy jelentős hely volt Czegléd, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas és Nagykőrös. Szentendrén, hol a szövőipar virágzott, a gyáripar nem igen tudott gyökeret verni, pedig erre több kísérlet történt. Volt már itt papír-, olaj- és hét téglagyár, de mind megszünt; hasonlóképen a sörgyár is. Csak a fűrészmalom maradt meg. Váczon egy kocsigyár és több szeszgyár volt üzemben, szövőipara szintén jóhírű. Újpest, a mely akkor még nem volt rendezett tanácsú város, a vármegyében a legnagyobb gyáriparral dicsekedhetett. Volt szeszgyár 150 munkással, göböly és sertéshízlalással, több bőrgyár, gyufagyár, hajógyár, három vattagyár s szeszfinomító. 1873-ban légszeszgyár is alakult, de hamarosan megszünt. Gyáripari tekintetben jelentősek voltak még a következő nagyobb helyek: Aszód, hol czukorgyár keletkezett, de 1874-ben megszünt; Budafokon nagyforgalmú sörgyár, Rákospalotán olaj-, ponyva- és téglagyár, Soroksáron keményítő-, festék- és téglagyár, Sződrákoson téglagyár, Üllőn szeszgyár és Vacson szintén szeszgyár állott. Fejlett kisipara volt még a föntieken kívül Abony, Albertfalva (asztalosai révén), Dunapataj, Dunavecse, Gödöllő, Kalocsa, Kisharta (számos faiparossal és hajóácscsal), Kiskőrös, Kispest, Monor, Nagykáta (1875-ben 65 iparosa volt), Ráczkeve, Solt, Szalkszentmárton, Szigetszentmiklós (szelelőrosta-készítéssel), Tószeg (tetőcserép és korsókészítés) és Zsámbék községnek. Jelentékenyebb kisiparosságot találunk még Acsa, Alberti-Irsa, Alsónémedi, Budaörs, Bogdány, Dabas, Dömsöd, Hajós, Kóka, Kunszentmiklós, Laczháza, Nagytétény, Ócsa, Pomáz, Péczel, Sükösd, Szabadszállás, Tinnye, Tura, Újkécske és Vadkert községekben.

A malomipar e korbeli állapotáról a következő számbeli adatok tanúskodnak: Kalocsán, Nagykőrösön és Zsámbékon 2—2; Czegléden, Félegyházán, Mácsán, Monoron (8 kőre), Nagykátán, Ókécskén (2 kőre), Soroksáron (6 kőre) és Vacson egy-egy gőzmalom állott fönn. A vízimalom-ipar Váczon, Szentendrén, Dömsödön, Szigetújfaluban, Lóréven, Ráczkevén és Dunavecsén virágzott, de elvétve találunk vízimalmokat a többi dunamenti községekben is. A czéheket még az 1848-i törvények törölték el, de azok tulajdonképen csak a kiegyezés utáni évtizedben szüntek meg, a mikor ipartársulatokká alakultak. Ipartársulattá alakult át Szentmártonkátán, Zsámbékon mind, Budafokon a molnárczéh, Aszódon, Gödöllőn, a solti alsó járásban négy, Solton a takács-, kovács- és asztalos-czéh, Szalkszentmártonban és Dunavecsén a molnár- és Dunavecsén a csizmadia-czéh. Kalocsán valamennyi régi czéh „Kalocsai egyesült ipartársulat“ czím alatt egyesült, Kiskőrösön pedig két új ipartársulat keletkezett.

Mai viszonyok.

Az 1880-as évektől kezdve a vármegye ipari fejlődése szemmel látható s a legújabb idők iparpolitikája az ország egyik első iparos vármegyéjévé tette. Pest vármegyének mind kis-, mind nagyipara fejlett, talán az utóbbi még jobban, az előbbinek a rovására és nemcsak a városokban, hanem a kisebb helységekben is. Azonban a megoszlást illetőleg már nem mondhatjuk a viszonyokat kielégítőknek, mivel a gyáripar — a városokon kívül — csak a fővároshoz közel eső községekben virágzik. Ennek az eredménye az, hogy *Újpest* — a főváros tőszomszédságában — a vármegye legnagyobb gyáripari városa. Van itt több vas-, gép-, tégla-, gomb-, faárú-, bőr-, fonó-, szesz-, festék-, vegyi stb. gyár. Nagy a gyáripara *Kecskemét* törvényhatósági városnak, de már kisebb az Alföldön levő *Czegléd*, *Nagykőrös*, *Kiskunfélegyháza* és *Kiskunhalas* rendezett tanácsú városoké. Míg a dunamenti városok, *Vácz* és *Szentendre* ismét nagyobb haladásról tanúskodnak. A főváros közelében még nagyobb gyáriparral dicsekedhetik Erzsébetfalva, Kispest, Pestszentlőrincz, Rákospalota, Rákosszentmihály, Albertfalva, Czinkota, Üllő, Békásmegyer, Budafok és Budakalász, távolabb pedig Visegrád, Dunabogdány, Aszód, Gödöllő, Soroksár és Kalocsa községek. Mint új és hézagpótló iparfejlesztő intézményt, föl kell említenünk az erzsébetfalvai *közműhelytelepet*, melyben számos kisebb gyári-üzem nyer czélszerü elhelyezést. A mai ipari állapotokról azonban lehetőleg megközelítő képet az alább közölt statisztikai adatok és a részletes földolgozások nyújtanak.

Ipari statisztika.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, Kecskemét törv. hat. jogú várossal együtt az 1890. évi népszámláláskor 735.185 volt az összes népesség száma. Ezek között 308.363 a keroső és 426.822 az eltartott. Az összes lakosságból 685.585 lélek jutott a vármegyére, 286.655 keresővel és 398.130 eltartottal; míg Kecskemétre 49.600 lélek, 21.708 keresővel és 27.892 eltartottal. Az iparra eset a vármegyében 87.991 (12.8%), Kecskeméten 6785 (13.7%), összesen 94.776 lélek. Ezek közül a vármegyében 36.119 volt a kereső és 51.872 az eltartott, Kecskeméten pedig 3229 a kereső és 3556 az eltartott; összesen 39.348 kereső és 55.428 eltartott. Az 1900. évben volt a vármegyének 825.779, Kecskemétnek 57.812 lakosa, összesen 883.591 lélek. Ezek között a vármegyében 334.803 volt a kereső és 490.976 az eltartott, Kecskeméten 23.965 a kereső és 33.847 az eltartott; együtt 358.78 kereső és 524.823 eltartott. Az ipari foglalkozásra a vármegyében ekkor már 140.552, (17%), Kecskeméten 8895 (15.4%), együtt 149.447 lakos esett. A vármegyében tíz esztendö alatt 4.2% volt az iparos népesség százalékának a szaporodása, a mi ugyan nem sok, de mégis több, mint Kecskeméten, a hol csak 1·8% volt a százalékemelkedés. Azonban ez a szaporodás sem annyira az egész vármegyére, mint inkább a székesfőváros közvetetlen környékére esik. Az ipari foglalkozásúak közül a vármegyében 55.556 volt a kereső és 84.996 az eltartott, Kecskeméten 4088 a kereső és 4807 az eltartott; összesen 59.644 kereső és 89.803 eltartott. Az adatok további földolgozásánál már csak a kereső iparosokat vesszük figyelembe. A vármegyében *tulajdonképeni iparral* foglalkozott 46.431 férfi, 7984 nő, együtt 54.415 lakos; Kecskeméten 3186 férfi, 848 nő, együtt 4034; összesen 49.617 férfi, 8832 nő, együtt 58.449 lakos. *Házi és népiparral* foglalkoott a vármegyében 599 férfi, 335 nő, együtt 934; Kecskeméten 16 férfi, 13 nő, együtt 29; összesen 615 férfi, 348 nő, együtt 963 lakos. *Vándoriparral* foglalkozott a vármegyében 203 férfi, 4 nő, együtt 207; Kecskeméten 24 férfi, 1 nő, együtt 25; összesen 227 férfi, 5 nő, együtt 232 lakos. — *A tulajdonképeni iparral* foglalkozók közül *önálló* volt a vármegyében 15.336 férfi, 3410 nő, együtt 18.746; Kecskeméten 1153 férfi, 460 nő, együtt 1613; összesen 16.489 férfi, 3870 nő, együtt 20.359 lakos. *Segédszemély* volt a vármegyében 31.095 férfi, 4574 nő, együtt 35,669; Kecskeméten 2033 férfi, 388 nő, együtt 2421; összesen 33.128 férfi, 4962 nő, együtt 38.090 lakos. A segédszemélyek közül a vármegyében volt 617 tisztviselő, 1529 segítő családtag, 708 müvezető és előmunkás, 25.678 segédmunkás, 5328 inas, 1809 szolga, 100 önállóra esett 190 segédszemély; Kecskeméten 28 tisztviselő, 172 segítő családtag, 62 müvezető és előmunkás, 1350 segédmunkás, 614 inas, 190 szolga, 100 önállóra esett 150 segédszemély; összesen volt 645 tisztviselő, 1701 segítő családtag, 770 művezető és előmunkás, 27.028 segédmunkás, 5942 inas, 1999 szolga. — Iparral csak mellékesen foglalkozott a vármegyében 3705 férfi, 6738 nő, együtt 10.443 lakos; Kecskeméten 258 férfi, 190 nő, együtt 448; összesen 3963 férfi, 6928 nő, együtt 14.891 lakos.

Vállalatok.

A tulajdonképeni ipar körébe tartozó *vállalatok* száma az 1900. évi népszámláláskor a vármegyében 21.780, Kecskeméten 1849, összesen 23.629 volt. Ezek közül a vármegyében segéd nélkül dolgozott 14.041, egy segéddel 4185, két segéddel 1803, 3—5 segéddel 1312, 6—10 segéddel 292, 10—20 segéddel 76, 20-nál több segéddel 69 vállalat; Kecskeméten segéd nélkül dolgozott 1095, egy segéddel 371, két segéddel 198, 3—5 segéddel 135, 6—10 segéddel 34, 11—20 segéddel 9, 20-nál több segéddel 7 vállalat; együttvéve segéd nélkül dolgozott 15.136, egy segéddel 4556, két segéddel 2001, 3—5 segéddel 1447, 6—10 segéddel 326, 10—20 segéddel 85, 20-nál több segéddel 76 vállalat. — A 20-nál több segédet foglalkoztató iparvállalatok személyzetök nagysága szerint így oszlottak meg: 21—50 segéddel dolgozott 39, 51—100 segéddel 18, 101—200 segéddel 3, 201—300 segéddel 6, 301—500 segéddel 2, 501—700 segéddel 1. Ezek között volt Budafokon egy parafadugógyár 21, egy sörfőző 210, egy konyakgyár 23, egy pezsgőgyár 39, egy gyufagyár 96, Gyömrőn egy téglagyár 65, Kispesten mezei és iparvasúti felszerelések gyára 87, egy téglagyár 29 és két másik téglagyár 134, szemétfuvarozási vállalat 212, Békásmegyeren egy téglagyár 46, Csobánkán kőfaragó telep 38, Pesthidegkúton mészégetés 23, Ürömön kőfaragó-telep 43, Visegrádon rajz- és irószer-gyár 27, Csepelen egy érczárúgyár 316, egy tölténygyár 270, Erzsébetfalván villamostelep 25, téglagyár 42, pipagyár 36, keményítőgyár 23, gyufagyár 119, aszfaltgyár 52, Soroksáron egy kötélgyár 23, gőzmalom 45, műtrágyagyár 40, Szigetújfaluban építési vállalat 27, Dunakesziben vízvezeték építési vállalat 63, Rákospalotán aranyozó 24, olajgyár 39, Ujpesten hajógyár 63, fűrészgyár 99, parkettagyár 39, két asztalosárúgyár 42, egy bőrgyár 36, egy másik 78, egy harmadik 230 és egy negyedik 392, egy pamutfonógyár 521, honvédhadfelszerelési gyár 54, kétszersült és csokoládégyár 77, szeszgyár 157, egy enyvgyár 27 és egy másik 54, Czegléden egy gőzmalom 63, Kiskunfélegyházán egy gőzmalom 36, építési vállalat 25, Nagykőrösön építési vállalat 23, Szentendrén vasszerárúgyár 26, Váczon horganylemezgyár 26, kocsigyár 46, szalmahüvelygyár 28, kötő- és szövőgyár 278 és egy, hengermalom 64 segéddel; összesen 69 vállalat 5788 segéddel. Kecskeméten volt két téglagyár 70. egy fűrészgyár 30, két gőzmalom 52, egy könyvnyomda 22 és egy szálloda 33, összesen hét iparvállalat 207 segéddel. A vármegyében és Kecskeméten együttvéve volt 76 olyan iparvállalat, a mely 20-nál több segéddel dolgozott és ezek összesen 5995 segédet foglalkoztattak.

Bányászat.

A bányászat a vármegyében nem áll épen valami nagy fejlettségi fokon, a minek oka abban rejlik, hogy a vármegye legnagyobb része síkság. A bányászat legnagyobbrészt kő-, kavics- és homokbányák kiaknázására van utalva, noha egy nagyobb kőszénbányája is van a vármegyének. Szénréteget már a múlt század 30-as éveiben fedeztek föl a Buda és Visegrád között elterülő tarkői hegyekben, de az első tárnát csak 1846-ban tárták föl Pomázon. Bár néhány hónap alatt 6000 mázsát fejtettek ki, a kiaknázás a szén gyenge minősége miatt abbamaradt. Később Nagykovácsi és Pilisszentiván körül tártak föl barnaszén-telepeket és az utóbbi helyen most is nagyméretü szénbánya van; majd Szentendre környékén kutattak szén után, de nem sok eredménynyel. Ujabban Pilisvörösváron is bányászszák a szenet. 1830 körül a hidegkúti, borosjenői, kovácsi, csabai, budakalászi és csobánkai bányákból került kemény homokkőből malomköveket és művészi faragásokat készítettek. Az 1870-es években már üzemben voltak a Budafok, Tétény, Bia, Torbágy, Tinnye, Perbál, Páty és Zsámbék határában levő kőbányák, melyekből épület- és kútkövek előállítására szolgáló követ vágtak. Bián homokbányák, Rákoskeresztúron és Szentlőrinczen pedig kavicsbányák álltak mívelés alatt. Az 1890. évi népszámláláskor 32 egyén foglalkozott a vármegyében bányászattal és kohászattal; ezek közül 15 volt a kereső és 17 az eltartott. 1900-ban már a bányászat 959 lakost foglalkoztatott, a kik közül 301 volt a kereső és 658 az eltartott. Ez adatok azonban nem adnak teljesen hű képet a vármegye bányászatáról, mivel a homok-, kavics-, agyag- és kőbányászattal foglalkozókat újabban a népszámláláskor a kő- és agyagiparosokhoz számították s mi is ott fogjuk részletesen fölsorolni. Mégis módunkban van, hogy az 1900. évi nagyobb üzemű ilyen bányák számadatait föltüntessük. Igy Kispesten volt kavicsbánya 48 munkással, Békásmegyeren kőbánya 52, Budakalászon három kőbánya 109, Dunabogdányban három kőbánya 99, 104 és 201, összesen 404, Nagykovácsiban kőbánya 21, Pilisszántón kőbánya 23, Ürömön kőbánya 32 és Visegrádon kőbánya 23 munkással. A pilisszentiváni kőszénbányában 291 munkás dolgozik. Összesen 13 bánya 1003 munkással. Ez idő szerint még nagyobb kőbányák és kőfaragó-telepek vannak Budakalászon, Csobánkán, Dunabogdányban, Nagykovácsiban, Pesthidegkúton és Visegrádon.

Fémipar.

A vármegye *vas- és fémipari* telepei nagyjelentőségűek, nemcsak a kis- (kovács, lakatos, bádogos stb.), hanem a nagyipar terén is. A fémek közül főleg vasat, aczélt, rezet és horganyt használnak föl a gyárak különféle fémárúk készítésére. A legnagyobb gyárak Újpesten, Váczon és Erzsébetfalván találhatók nagy számban, azonkívül a fővároshoz közelebb eső községekben. A jelentékenyebb gyárak és fémöntőtelepek fémárúkat, szerszámokat, reszelőt, lószerszámveretéket, kovácsmunkákat, lópatkókat, lakatosárúkat, sodronyszövetet, vasbútorokat, permetezőket, mérőeszközöket, zárpecsétet, bádogárúkat, fémjátékokat, beretva és késféléket, tűzzománczgombokat és jelvényeket, zománczos-edényeket, lámpa-árúkat, kocsi-lámpákat és világítási berendezéseket, töltényeket stb. készítenek. A statisztika szerint vas- és fémiparral foglalkozott az egész vármegyében 5994 lakos; ezek között volt 2680 kovács és 1251 lakatos. Ez ágban a nagyobb ipar- és gyártelepek, az üzemerő és munkáslétszám megjelölésével a következők:

Arányi Adolf rézművessége *Ujpest*, 10 munkás. *Bendel* Gusztáv zárpecsét és fémárútelepe *Erzsébetfalva*, 16 lóerős gép, 20 munkás. *Csoknyay* Jenő első magyar szerszámgyára *Izbég*, 52 lóerős gép, 70 munkás. Első magyar *tüzzománczkézelőgomb* és jelvénygyár *Erzsébetfalva*, villamoserő, 10 munkás. *Farkas* és *Broock* lakatosárúgyára *Erzsébetfalva*, 5 lóerős gép, 4 munkás. *Fémárúgyár* r. t. *Erzsébetfalva*, 34 lóerős gép, 200 munkás. *Gerő* Zsigmond bádogos és dobozgyára *Ujpest*. *Györffy* Kornél ércz-, fém- és vasárú-gyára *Ujpest*, 70 lóerős gép, 200 munkás. *Hégen* János fémöntője *Kispest*, 25 munkás. *Herz* Adolf budafoki zománczozott edénysajtoló és fémárúgyára *Budafok*, 100 lóerős gép, 300 munkás. *Heuffel* Sándor lámpaárú és cseppfolyós gázgyára *Czinkota*, 28 lóerős gép, 25 munkás. *Hirmann* István mérőeszköz- és szerszámgyára *Vácz*, 18 lóerős gép, 40 munkás. *Horganyhengermüvek* r. t. *Vácz*, 250 lóerős gép, 40 munkás. *Kis Molnár* János gépjavítója és sodronyszövetgyára *Soltvadkert*, 3 lóerős gép, 7 munkás. *Korányi* Miksa szerszám- és gépműhelye *Erzsébetfalva*, 3 lóerős gép, 3 munkás. *Krautschneider* József kocsilámpagyára *Pestszentlőrincz*, 10 lóerős gép, 24 munkás. *Lám és Korlát* magyar lószerszámveretek gyára *Szentendre*, 13 lóerős gép, 70 munkás. *Lenkei* és Társa fémárúgyára *Kispest*, 18 lóerős gép, 40 munkás. *Lugosi* Ferencz permetezőkészítő *Czegléd*, benzinmotor, 30 munkás. *Lukics* Miklós és Társa kovácsmunkák gyára *Monor*. *Magnézia* világítási berendező társaság (Bíró Jenő) *Üllő*, 6 lóerős gép, 10 munkás. M. kir. *fegyintézet* vasbutorgyára (bérlő : Buchwald és Társa) *Vácz*. *Marnics* és *Deák* lakatosárúgyára *Erzsébetfalva*, 3 lóerős gép, 3 munkás. *Martinovics* József lószerszámveretek gyára *Újpest*, 8 lóerős gép, 16 munkás. *Oguliczky* és Társa reszelőgyára *Újpest*. *Ott* Frigyes butorvasalásgyára *Újpest*, 6 lóerős gép, 30 munkás. Ifj. *Perich* Károly lakatosárúgyára *Ujpest*. *Reszelő- és szerszámgyár* r.t. *Erzsébetfalva*, 200 lóerős gép, 160 munkás. *Rőzner* J. és Társa lópatkósarok gyára *Vecsés*, 6 lóerős gép 20 munkás. *Settmacher* Antal fémárúkészítése *Újpest*, 15 munkás. *Spitzer* Samu fémjátékgyára *Erzsébetfalva*, 4 lóerős gép, 3 munkás. *Topics* V. és Fiai ráspolykészítése *Csepel*, 7 lóerős gép, 11 munkás. *Vadász* és *Schwarcz* gép- és bádogosárúgyára *Erzsébetfalva*, 5 lóerős gép, 7 munkás. *Weisz* Manfréd érczárú- és tölténygyára *Csepel*, 2500 lóerős gép, 3000 munkás. *Werkner* Artur hazai kovácsolható vas- és aczélöntvénygyára *Újpest*, 40 lóerős gép, 110 munkás. *Zaorál* János borotva- és késműárúgyára *Újpest*, 12 lóerős gép, 12 munkás.

Gépgyártás.

A *gépek- és közlekedési eszközök* gyártása magas fokon áll. Nagyobb mezőgazdasági gépgyárak és gépjavító-műhelyek vannak Erzsébetfalván, Újpesten, Kispesten és Kecskeméten. De készítenek kötőgépeket és légszesz-mérőket is. Hatalmas gyárak állítanak elő vasúti fölszereléseket és keskenyvágányú vasútakat. Jelentékeny hajógyárat találunk Újpesten és csónakgyárat Váczon. A kocsigyártás Aszódon és Váczon virágzik. A hangszeripart a rákospalotai orgonagyár képviseli és van egy irószergyár is. A villamosáramfejlesztő telepek száma a vármegyében szintén nagy s az áramot világításra, közúti vasútak hajtására és ipari czélokra is használják. Budafokon és Újpesten két-két, Budaörsön, Erzsébetfalván, Gödöllőn, Kalocsán, Kecskeméten, Kiskunhalason, Kispesten, Nagykőrösön, Soroksáron és Váczon egy-egy áramfejlesztő van. A vármegyében gépgyártással 6566 lakos foglalkozott. A nagyobb ipartelepek és fontosabb adataik a következők :

Bittmann Pál gépgyára *Kispest*. Budafoki *villamossági* r. t. áramfejlesztője *Budafok*, 210 lóerős gép, 10 munkás. *Budapest-budafoki h. é. villamos* vasút áramfejlesztője és kocsigyára *Budafok*, 300 lóerős gép, 30 munkás. *Budapest-szentlőrinczi h. é. villamos* vasút áramfejlesztője *Kispest*, 200 lóerős gép, 27 munkás. Budapest-újpest-rakospalotai *villamos közuti* vasút áramfejlesztője *Ujpest*, 850 lóerős gép, 41 munkás. Budapest-vidéki *villamos r.-t.* áramfejlesztője *Erzsébetfalva*, 500 lóerős gép, 16 munkás. Budapest-vidéki *villamos r- t.* áramfejlesztője *Soroksár*, 164 lóerős gép, 4 munkás. Egyesült *izzólámpa* és *villamossági* r. t. *Ujpest*, 2300 munkás. Egyesült *Villamossági* és *gépgyár* r. t. *Ujpest*, 100 lóerős gép, 150 munkás. Első magyar *kötőgépgyár* r. t. *Kispest*, 18 lóerős gép, 30 munkás. *Elster* S. légszeszmérőgyára *Erzsébetfalva*, 28 munkás. *Fehér* Ferencz gépműhelye *Erzsébetfalva*, 6 lóerős gép, 3 munkás. *Follner* József villamos áramfejlesztője *Budaörs*. *Ganz* és Társa városi villamos áramfejlesztője *Gödöllő*. *Gép- és vasutfelszerelési* gyár r. t. *Kistarcsa*, 350 lóerős gép, 650 munkás. *Gyulay* Márton gépjavítója *Soltvadkert*, 6 lóerős gép, 3 munkás. Halasi *villamos világitási* r. t. *Kiskúnhalas*, 75 lóerős gép, 4 munkás. *Herczeg* László első magyar regatta-csónaképítő vállalata *Vácz*, 5 lóerős gép, 7 munkás. *Hofherr-Schrantz* magyar gépgyári művek r. t. *Kispest*, 1600 lóerős gép, 1600 munkás. Kalocsai *villamos* r. t. áramfejlesztője *Kalocsa*, 180 lóerős gép, 12 munkás. *Kecskeméti* gazdasági gépgyár r. t. *Kecskemét*, 50 lóerős gép, 180 munkás. Kecskemét törv. hat. jogú város *villamos* áramfejlesztője *Kecskemét*, 770 lóerős gép, 16 munkás. *Laczkovics* J. és Társa kazánjavító műhelye *Ujpest*, 6 lóerős gép, 31 munkás. *Luczenbacher* Jenő gépműhelye *Vácz*, 16 lóerős gép, 3 munkás. *Máv.* gépjavító-műhelye *Istvántelek* (Rákospalota), legnagyobb az egész országban. *Magyar épitő* r. t. hajó- és gépjavító műhelye *Apostag*, 20 lóerős gép, 34 munkás. *M. kir, javitóintézet* kocsigyártóipariskolája *Aszód*, 198 lóerős gép, 120 munkás. *Nicholson* gépgyár r. t. hajógyára *Ujpest* 30 lóerős gép, 200 munkás. *Orenstein* és *Koppel* keskenyvágányú vasutak gyára *Pestszentlőrincz*, 70 lóerős gép, 200 munkás. *Országh* Sándor és Fia cs. és kir. udvari orgonagyára *Rákospalota-Ujfalu*, 8 lóerős gép, 30 munkás. *Phoebus* villamos vállalat r. t. áramfejlesztője *Ujpest*. *Reitter* István utóda Reitter Ödön cs. és kir. udv. kocsigyára *Vácz*, 50 lóerős gép, 130 munkás. *Rigler* József Ede rajz- és irószergyára *Gizellatelep*, 50 lóerős gép, 120 munkás. *Stareck* Károly gépműhelye *Kalocsa*, 2 lóerős gép, 7 munkás. *Szigeti* Sándor szőlőgazdasági gépgyára *Kecskemét*, gázmotor, 15 munkás. Vácz r. t. város *villamos* áramfejlesztője (Ganz és Társa) *Vácz*, 362 lóerős gép, 7 munkás.

Kő- és agyagipar.

Pest vármegye *kő- és agyagipara* egyike a legfejlettebbeknek. Az éjszaknyugati részen levő kőbányák és kőfejtő telepek kitünő anyagot adnak a nagyszámú kőmegmunkáló telepeknek. A mészkőbányák viszont a mészégetőket látják el. Minden nagyobb községben találunk téglaégetőt és nem egy helyen gőztéglagyárat is, melyek — a helyi és vármegyei szükségleten fölül — épitőtéglát, fedőcserepet, műkövet, czementlapokat és mészhomokkövet termelnek. Különösebb figyelmet érdemel a mészhomoktégla, a melyet a múlt század 70-es éveiben kezdtek gyártani Németországban és 1900-ban honosítottak meg hazánkban. Az ország első ilyen gyára Budapesten nyílt meg, míg a vidéken az első mészhomoktégla-gyárat Pálóczi *Horváth* István alapította Örkényben 1901-ben. Ezt a téglát, a mely kiválóan alkalmas építkezésre, mésztejjel kevert tiszta homokból sajtolják. Ujabban vaslemezből készült hengeralakú kazánokban, 7—8 légkörnyomású gőzerővel sajtolják, a mely eljárással a mészhomok megkövesedik s 8—10 óra alatt tökéletes köveket lehet előállítani. Ez a találmány főként olyan vidéken tesz fontos szolgálatot az építő-iparnak, a hol a téglaégetéshez nincs alkalmas anyag. Különös előnye, hogy télen-nyáron mindig egyformán lehet gyártani s a gyárba vitt nyers homok 10—12 óra múlva kész téglaként kerül ki onnan. E tégla teljesen fagyálló, teherbírása pedig majdnem kétszer akkora, mint a legjobb agyagtégláé. Ilyen mészhomoktéglagyár van Kiskunhalason és újabban még több épült. Legutóbb Kispesten állította föl Pálóczi Horváth második ilyen gyárát. Van ezeken kívül agyagárúgyár Újpesten, agyagkályha- és szobrászárúgyár Nagykőrösön és agyagpipagyár Erzsébetfalván. Ide tartoznak még a csiszolóárúk is, miket Budafokon és Erzsébetfalván állítanak elő. Van még egy gyöngyházgombgyár Megyeren és porczellán- és üvegfestő-telep Pestszentlőrinczen. A vármegyében kő-, föld-, agyag- és üvegiparral foglalkozott 2595 lakos, a kik közül a téglagyártásra 1057 és a fazekasiparra 146 személy esett. Ez iparágban a nagyobb telepek a következők:

Áprily Károly kőfejtőtelepe *Pilis-Borosjenő*, 38 munkás. *Beck* Sámuel kőbányája és kőmegmunkálótelepe *Budakalász*, 100 munkás. *Beke* Gyula és Társa téglagyára, *Aszód*, 13 munkás. *Budapest-szentlőrinczi* téglagyár r. t. téglagyára *Pestszentlőrincz*, 230 lóerős gép, 300 munkás. Budapest-vidéki *kőszénbánya* r. t. téglagyára *Solymár*, 45 lóerős gép, 88 munkás. *Csiszár* Oszkár czementtéglagyára *Rákospalota*. *Czementgyár* és építési vállalat czementgyára *Dunaharaszti*. *Egenhofer*, *Molenda*, *Biró* és *Lesergerber* kőbányája *Tinnye*. Egyesült *gőztéglagyár* r. t. gőztéglagyára *Kecskemét*, 80 lóerős gép, 120 munkás. Egyesült *gőztéglagyár* r. t. téglagyára *Kecskemét*, 86 munkás. *Első czeglédi* téglagyár r. t. *Czegléd*, 54 munkás. *Fabianek* és Társa téglagyára *Czegléd*, 43 munkás. *Fabró* Ferencz kőbányája és kőmegmunkálótelepe *Budakalász*, 150 munkás. *Fáy Halász* Béla és Gida gőztéglagyára *Péczel*, 14 lóerős gép, 27 munkás. *Flock-Reyhersberg* H. János dr. lovag sződrákosi és gődi tégla- és czementlapgyára *Sződrákos*, 48 lóerős gép, 100 munkás. *Goldberger Simon* kőbányája *Nagykovácsi*. *Grefl* Mihály mészkőbányája *Nagykovácsi*, 11 munkás. *Gyömrey* Aurél gőztéglagyára *Gyömrő*, 80 lóerős gép, 66 munkás. Halasi *mészhomokkő* és téglagyár r. t. *Kiskunhalas*, 10 lóerős gép, 30 munkás. *Heller* Ferencz agyagpipagyára *Erzsébetfalva*, 40 munkás. *Hermann* Ferencz téglagyára *Nagykáta*, 75 lóerős gép, 45 munkás. *Huttera* Márton téglagyára *Páty*, 18 munkás. *Kovács* és *Reisz* kőbányája *Pomáz*, 10 lóerős gép, 16 munkás. *Kőszénbánya* és *téglagyár* társulat tégla- és cserépgyára *Erzsébetfalva*. *Kovácsics* Lajos czementkútcsőgyára *Erzsébetfalva*. *Lipták dr. és Társa* vasbetongyára, *Pestszentlőrincz*. *M. kir. kincstári* kőbányakezelőség, *Visegrád* és *Dunabogdány*, 160 munkás. *Molnár* Dániel agyagkályagyára és szobrászati műterme *Nagykőrös*, 20 munkás. *Müller* Ernő márványkőipar gyártelepei és kőbányatelepei *Csobánka* és *Budakalász*, 80 lóerős gép, 280 munkás. *Nagykőrösi* mészhomok-műkőgyár r. t. *Nagykőrös*, 30 lóerős gép, 16 munkás. *Naxos* csiszolóárúgyár r. t. *Budafok*, 300 lóerős gép, 80 munkás. *Oberländer* és *Weisz* I. sz. téglagyára, 4 lóerős gép, 30 munkás és II. sz. téglagyára *Vácz*. *Oroszlán* Lipót csiszolókoronggyára *Erzsébetfalva*, 6 lóerős gép, 10 munkás. *Pálóczi Horváth* István mészhomokkő-, tégla- és fedélcserépgyára *Örkény*, 125 lóerős gép, 40 munkás. *Pendl* Testvérek agyagárúgyára *Ujpest*, 1 lóerős gép, 4 munkás. *Polacsek* Lipót mészégetője *Nagykovácsi*, 18 munkás. *Rácsky* János mészkőbányája és mészégetője *Nagykovácsi*, 25 munkás. *Schwartz* Adolf téglagyára, *Pilis-Borosjenő*, 49 munkás. *Sicher* és *Ligeti* mészgyára és kőfejtőtelepe *Pesthidegkút*, 61 munkás. *Souheitl* Ferencz utódai gőztéglagyára *Pestszentlőrincz*, 105 lóerős gép, 50 munkás. *Stágel* és *Spát* kőbánya-vállalata *Dunabogdány*, 200 munkás. *Steinberger* Mórné téglagyára *Hévizgyörk*, 40 lóerős gép, 33 munkás. *Szende* Frigyes első magyar gyöngyházgombgyára *Ujpest-Megyer*. *Téglagyár* és keresk. r. t. téglagyára *Nagykőrös*, 26 munkás. Ujlaki *tégla- és mészégető* r. t. tégla- és cserépgyára *Békásmegyer*, (a budapestivel együtt), 1570 lóerős gép, 3500 munkás. *Urbéresek* alsó kőbányája (bérlő: Roheim K. fia) *Visegrád*, 29 munkás. *Urbéresek* felső kőbányája (bérlő: ugyanaz) *Visegrád*, 33 munkás. *Urbéresek* kőbányája (bérlő: Vasútépítkezési r. t.) *Visegrád*, 83 munkás. *Veréb* A. és Társa téglagyára *Sükösd*, 2 lóerős gép, 7 munkás. Özv. *Weresmarthy* Bertalanné Dunabogdány, doboshegy-zebegényi trachit-kőbányák haszonbérleti vállalata *Dunabogdány*, 150 munkás. *Zsoldos* János téglagyára *Visegrád*, 28 lóerős gép, 22 munkás. *Zucker* Henrik porczellán és üvegfestőtelepe, *Pestszentlőrincz*, 15 munkás.

Faipar. A vármegye *faipara* nagy kiterjedtségnek örvend. A nyersanyag első földolgozását számos nagyméretű gőzfűrésztelep végzi. Az asztalosipar tekintélyes nagyipartelepeket mutathat föl, főként Újpesten és Erzsébetfalván, a melyek asztalosárú- és bútorgyártással, sőt művészi kivitelű butorok készítésével is foglalkoznak. Ezek mellett van még Rákosszentmihályon egy nagyarányú székgyár, a mely csak faszékállványokat készít és Budafokon koporsógyár. A nagyobb faföldolgozó ipartelepek még a lécz-, parkéta- és kerékküllőgyártás körébe tartozó árúkat állítanak elő. A bognár- és kádáripar szintén fejlett és nagyobb hordó- és dongafagyárakkal rendelkezik. Készítenek még itt gyárilag szerszámfát, kaptafát, Újpesten kefefát, Dunakeszin és Erzsébetfalván pedig fajátékárúkat. A *szalmaárú* és szalmatok-gyártás, kosárkötés és a menyezetnádszövés hasonlóképen mutathat néhány ipartelepet, míg a *csontipart* csak az újpesti fésűgyár képviseli. A vármegyében fa- és csontiparral 5363 lakos foglalkozott, a kik közül a fűrészárúgyártásra 171 és az asztalosiparra 3938 személy jutott. A nagyobb ipartelepek ez ágban a következők:

Antal és *Fodor* fűrésztelepe *Ujkécske*, gőzüzem, 15 munkás. *Cherven* János modellasztalossága *Ujpest* 36 lóerős gép, 24 munkás. Ifj. *Eberhardt* Vilmos gőzfűrésze *Budafok*, 12 lóerős gép, 3 munkás. *Ehrenwald* László famegmunkáló telepe *Ujpest*, 8 lóerős gép, 3 munkás. *Faber* Frigyes hordógyára *Budafok*, 10 lóerős gép, 14 munkás. *Fejes* János szalmaárúgyára *Soroksár*, 2 lóerős gép, 80 munkás. *Flamm* János léczgyára *Erzsébetfalva*, 20 lóerős gép, 20 munkás. *Fried* és *Benedek* parkéta és kerék küllőgyára *Soroksár*, 150 lóerős gép, 150 munkás. *Gedeon* Ferencz kádársága *Soroksár*. *Gráf* György fajátékárúgyára *Dunakeszi*, 7 lóerős gép, 16 munkás. *Hold* András kaptafa- és sámfakészítése *Ujpest*, 4 munkás. *Juhász*, *Nád* és *Társa* fésűárúgyára *Ujpest*, 14 lóerős gép, 30 munkás. *Kirschner* Lipót asztalosárúgyára *Ujpest*, 40 lóerős gép, 50 munkás. *Klikar* Adolf első magyar faszerszám- és faárúgyára *Ujpest*, 8 lóerős gép, 24 munkás. *Kruck* József asztalossága, *Budaörs*. *Kovács* Ferencz motoros bognármühelye *Kecskemét*, 4 lóerős gép, 4 munkás. *Kovács* Géza fűrésztelepe *Kisalpár*, 50 lóerős gép, 60 munkás. *Kuchenbauer* József cservágótelepe *Pomáz*, 6 lóerős gép, 20 munkás. *Laczkó* Mihály kádártelepe *Kispest*, 5 lóerős gép, 7 munkás. *Lőwinger* József első magyar aranyozó- és butorárúgyára *Vácz*, 20 lóerős gép, 80 munkás. *Lőwy* Dávid és Fia parkétagyára *Ujpest*, 240 lóerős gép 260 munkás. M. kir. *fegyintézet* asztalosárúgyára (bérlő : Gmehling Hugó) és famegmunkáló telepe (bérlő : Neu Samu) *Vácz*, 5 lóerős gép, 188 munkás. *Marton* Ernő faárúgyára *Erzsébetfalva*, 17 lóerős gép, 20 munkás. *Mazaray* Elemér asztalosárúgyára *Erzsébetfalva*. 25 lóerős gép, 4 munkás. *Meckl* Frigyes dongafagyára *Budafok*, 6 lóerős gép, 17 munkás. *Miszlovits* Ernő műbutorasztalossága *Ujpest*, 15 munkás. *Modor* Kálmán villamos fűrésze *Kalocsa*, 15 lóerős gép, 4 munkás. *Müller* József butorgyára *Ujpest*, 6 lóerős gép, 27 munkás. *Némedy* Béla asztalossága *Aszód*, 6 lóerős gep, 8 munkás. *Némethy* Gyula asztalosárúgyára *Kispest*, 4 lóerős gép. *Neumann* Zsigmond és Társa szalmatokkészítése *Vácz*, 9 munkás. *Grosz* és *Goldmann* magyar fa- és gyermekjátékárúgyára *Erzsébetfalva*, 16 lóerős gép, 40 munkás. *Perémi* Vilmos és *Pollák* Ignácz szalmaárú és mennyezetnádszövő gyára *Soroksár*, 6 lóerős gép, 15 munkás, 15 háziiparos. *Princz* Antal kefefagyára *Ujpest*, 12 lóerős gép, 10 munkás. *Prokop* József és Társa koporsógyára *Budafok*, 16 lóerős gép, 50 munkás. *Saxlehner* András szalmahüvelygyára *Vácz*, 44 munkás. *Schuster* Vilmos székállványgyára *Rákosszentmihály*, 14 lóerős gép, 20 munkás. *Segesvári* Imre asztalossága *Nagykőrös*, 4 lóerős gép, 8 munkás. *Spitzer* Testvérek famegmunkáló telepe *Kalocsa*, 10 lóerős gép, 20 munkás. *Sternthal* Miksa famegmunkáló telepe *Ujpest*. *Szentlőrinczi* parkétagyár r. t. *Pestszentlőrincz*, 253 lóerős gép, 150 munkás. *Vukovics* asztalosmunkák gyára r. t. *Kispest*, 16 lóerős gép, 40 munkás. *Zwick* A. és Fia hordógyára *Soroksár*, 15 m.

Bőripar.

A *bőr- és sörteipar* a vármegyében főként a dunamenti helyeken jelentékeny, a hol a timárok a szükséges víznek bővében vannak. Számos és nagyméretű bőrgyárat és bőrfestőtelepet találunk Újpesten, a melyek a munkások százait foglalkoztatják. Ugyanitt hatalmas bőrárú-, gépszíj- és hadfölszerelési gyár is van. A kefegyártás és ostornyélkészítés szintén virágzónak mondható és a szitaszövés terén is nagyobb ipartelep működik. Az egész vármegyében a bőr-, sörte-, szőr- és tollipar 1273 lakost foglalkoztatott. Nagyobb ipartelepek ezek :

Fuchs Henrik bőrfestőtelepe *Újpest*, 8 lóerős gép, 20 munkás. *Grünbaum* Ede első magyar forrcső és öntvénykefegyára *Újpest*, 10 munkás. *Mauthner* Testvérek és Társai bőrgyára *Újpest*, 700 lóerős gép, 350 munkás. *Strasser* és *Schönfeld* bőrgyára *Újpest*, 8 lóerős gép, 40 munkás. *Unger* József ostornyélkészítése *Kispest*, 10 munkás. *Weisz* Adolf bőrgyára *Újpest*. *Weisz* Ármin és Fia bőrgyára *Újpest*, 50 lóerős gép, 100 munkás. *Wolfner* Gyula és Társa bőr, gépszíj és hadfölszerelési gyára *Újpest*, 380 lóerős gép, 1000 munkás. *Zsuffa* Béla szitaszövése *Újpest*.

Fonás, szövés.

A *fonó- és szövőipar* a vármegyében nagyjelentőségű. Egész sereg nagyobb ipartelep foglalkozik kenderfonással, fonálfestéssel, fehérítéssel, pamutkészítéssel és gyapjúmosással. A kötélgyártást a fejlett iparágak közé számíthatjuk s emellett ponyvakészítést és telítést is találunk. A kötőszövő ipar a harisnyák és kötött árúk gyártása terén kitünőt és nagymennyiségűt termel. A takács- és műszövőipar magas színvonalon áll és jelentős telepei vannak Kecskeméten. Az iparművészeti iskola gödöllői szövőiskolája művészi kivitelű függönyöket, fali és ágyszőnyegeket készít. A selyemfonás el van maradva. Van még jutagyár, szalagszövő és vattagyár s velük együtt fölemlítendő a csipkeverés és paszományképzítés is. A vármegye területén fonó- és szövőiparral 2574 lakos foglalkozott. A nagyobb ipartelepek a következők :

Abeles és *Perlesz* mechanikai amerikai szövőkötőgyára *Erzsébetfalva*, 10 lóerős gép, 60 munkás. Első magyar *fonó- és szövőgyár Vácz*, 150 lóerős gép, 1300 munkás. *Gödöllői* szövőiskola *Gödöllő*, 20 munkás. *Heinrich* és *Hauer* mechanikai szalagszövőgyára *Erzsébetfalva*, villamos és gőzüzem, 120 munkás. *Helle* Antal kötélgyára *Rákospalota-Ujfalu*. *Herzmann* Zsigmond és Társa ponyvatelítő gyára *Erzsébetfalva*, 15 lóerős gép, 25 munkás. *Hirschler* Samu selyemcsévelője *Erzsébetfalva*. 4 lóerős gép, 14 munkás. *Juta-* és kenderipar r. t. *Erzsébetfalva*, 730 lóerős gép, 800 munkás. *Kis, pesti* textilgyár r. t. *Pestszentlőrincz*, 350 lóerős gép, 320 munkás. *Körtvélyesi* Antal kötélgyára *Budafok*, 8 lóerős gép, 20 munkás. *Kovács* István műszövése *Kecskemét*, 4 munkás. Magyar-amerikai *Northrop* szövőszék és textilgyár r. t. pamutszövőgyára *Pestszentlőrincz*, 300 lóerős gép, 400 munkás. Magyar *pamut-ipar* r. t. *Ujpest*, 1500 lóerős gép, 1200 munkás. Magyar *szalagszövőgyár Pestszentlőrincz*, 7 lóerős gép, 36 munkás. *Neubauer* és *Sárkany* „Mungo“ textilipari hulladéktépő és vattagyára *Budakalász*, 80 lóerős gép, 50 munkás. *Plesch* H. fémtisztító szövetgyára *Budafok*. *Prepeliczay* Arpád fonálfestő és fehérítő gyára *Czinkota*, 25 lóerős gép, 32 munkás. *Schöffer* Árpád paszománykészítése *Rákospalota*, 12 munkás. *Schottola* Ernő Bruns-vattagyára *Budakalász*. *Schreiber* és *Maurer* szövő- és kötőgyára *Erzsébetfalva*, 7 lóerős gép, 15 munkás. *Váczi* Ferencz gyapjúkártolója *Kalocsa*, 25 lóerős gép, 6 munkás. *Virág Apró* József műszövése *Kecskemét*, 5 munkás. *Wolfner* Gyula és Társa gyapjúmosó gyára *Ujpest*.

Ruha-ipar.

A vármegye *ruházati ipara* termelésre nézve igen fejlett. Bár nagyobbrészt kisipar, de vannak ez ágban jelentős nagyipartelepek is, melyek a helyi szükségleten fölül termelnek. Kiváló az egyenruhakészítő- és szűcsipartelep. Vannak nagy czipőgyárak, kalapgyárak és kötött czipő-gyárak. Váczon keztyűgyárat találunk, míg Félegyházán hónajlizzasztólapok előállításával foglalkozó gyár van. A ruházati ipar a vármegyében a legnépesebb és 14.364 lakost foglalkoztatott. Ezek közül legtöbb a szabó és czipész és pedig a szabóiparnál 3394, a czipész- és csizmadiaiparnál 5890 személy nyert alkamlazást. Ez ágban a nagyobb ipartelepek a következők :

Fantus Adolf kötött czipőkészítőtelepe *Zsámbék*, 10 lóerős gép, 35 munkás. *Kobrák* czipőgyár *Vácz*, 135 lóerős gép, 360 munkás. Özv. *Meinhardt* Jánosné keztyűgyára *Vácz*, 11 munkás. *Nemes* L. és Társa egyenruhakészítő telepe *Erzsébetfalva*, 3 lóerős gép, 12 munkás. *Ocskó* Ádám „Adria“ czipőgyára *Zsámbék*, 10 munkás. *Politzer* Izabella hónaljizzasztó-készítése *Kiskunfélegyháza*, 6 munkás. *Rankov* József szűcsipartelepe *Kecskemét*, 15 munkás. *Szende* Géza kötött czipő-gyára *Dunaharaszti*, 4 lóerős gép, 36 munkás. *Tölgyszéky* Ferencz kalapgyára *Soltvadkert*, 2 lóerős gép, 3 munkás. *Váczi* Ferencz kalaptompkészítése *Kalocsa*, 2 lóerős gép, 4 munkás.

Papir-ipar.

A vármegye *papiros-ipara* nem áll valami magas fokon. A könyvkötőipartelepek száma csekély. Ellenben van néhány papiros-szivarszipka és táskagyár Czegléden és Kiskunfélegyházán. Hasonlóképen találkozunk a doboz- és jegyzőkönyvgyártással is. Lampionok, farsangi czikkek és vegykészítményű másolópapirosok előállításával is két nagyobb ipartelep foglalkozik. A papirosipar — a statisztika szerint — 145 lakost foglalkoztatott az egész vármegye területén. Az emelkedés a tíz év előtti viszonyokhoz képest a 100 százalékot meghaladja. Ez ágban a nagyobb ipartelepek a következők :

Bazsó Lajos könykötőtelepe *Nagykőrös*, 6 munkás. *Emmerling* Adolf tűzijáték, lampion, fáklya, zászló és farsangi czikkek gyára *Erzsébetfalva*, 25 munkás. *Grünberger* M. alföldi papírszopóka, szivarkahüvely, iskolai és piaczi táskagyára *Kiskunfélegyháza*, 65 munkás, 10 háziiparos. *Halász* József szivarszipkagyára *Czegléd*, 50 munkás. *Jegyzőkönyvgyártás* és könyvkötő-vállalat *Ujpest*, 10 munkás. *Neményi* Testvérek nyomdai műintézete és dobozgyára *Erzsébetfalva*. *November* Ignácz papírosszivarszipkagyára *Czegléd*, 80 munkás. *Oser* Jakab magyar vegykészítményű papírgyára *Erzsébetfalva*, villamos üzem, 14 munkás.

Élelmezési ipar.

Az *élelmezési ipar* és az *élvezeti czikkek gyártása* hatalmas arányú a vármegyében. A *mészáros- és hentesipar* virágzó és ennek megfelelőleg az iparszerűleg űzött *szarvasmarha- és sertéshízlalás* nagy mértékben van elterjedve vármegyeszerte. Találunk szalámi- és konzervgyárat is. A *szeszipar* különféle ágai, a pálinka, likőr, rum, *konyak*, *pezsgőbor* és *sörgyártás* rendkívül fejlettek és országos hírű gyártelepeket mutathatnak föl. Főként a budafoki konyak és pezsgőgyárak híresek és külföldi kivitelük is számottevő. A szeszıparral kapcsolatos *élesztőgyártás* nem nagyjelentőségű, ellenben a *szikvizgyártás* gyorsan fejlődik. De valamennyinél nagyobb a *malomipar*, mely a legszámosabb ipartelepekkel dicsekedhetik. Az élelmezési és élvezeti ipar, a statisztika adatai szerint, az egész vármegye területén 6970 lakost foglalkoztatott. Ezek közül a malomiparra 1939, a sütő-iparra (pék és czukrász) 1040, a hentes- és mészáros-iparra 1918 és a szeszgyártásra 213 személy esett. A nagyobb ipartelepek a következők :

Ábrahámtelep mezőgazdasági szeszgyárszövetkezet *Budakalász*, 30 lóerős gép, 8 munkás. *Baruch* Jenő gazdasági szeszgyára és finomítója *Bugyi*, 24 lóerős gép, 6 munkás. *Braun* és *Davidovics* pálinkagyára *Erzsébetfalva*. *Czuba-Durozier* és Társa cs. és kir. udv. szállítók franczia konyakgyára *Budafok*, 3 lóerős gép, 9 munkás. *Dékány* Péter és Társa konyakgyára *Budafok*, 8 munkás. *Dostal* Antal hentesárúgyára Kispest, 3 lóerős gép, 5 munkás. *Dozzi* József szalámigyára *Rákospalota*. *Egyedi* Lajos szeszgyára és finomítója *Ujpest*, 240 lóerős gép, 160 munkás. Első *alföldi konyakgyár* r. t. *Kecskemét*, 10 lóerős gép, 60 munkás. Első kecskeméti *konzervgyár* r. t. *Kecskemét*, 36 lóerős gép, 300 munkás. *Erős* Ármin gazdasági szeszgyára, finomítója, és gőzmalma *Taksony*, 50 lóerős gép, 9 munkás. *François* Lajos és Társa cs. és kir. udv. szállítók pezsgőborgyára *Budafok*, 8 lóerős gép, 24 munkás. *Ginner* Béla szikvízgyára *Alpár*. *Gschwindt*-féle gyár r. t. konyak, törköly és szilvóriumfőző telepe *Nagykőrös*, 7 lóerős gép, 24 munkás. *Haggenmacher* kőbányai és budafoki sörgyárak r. t. *Budafok*, 750 lóerős gép, 416 munkás. *Hölle* J. Márton cs. és kir. udv. szállító első magyar pezsgőborgyára *Budaörs*. Kecskeméti *jéggyár* r. t. *Kecskemét*. Gróf *Keglevich* István utódai konyakgyára *Budafok*, 40 munkás. *Kincstári* szeszgyár *Szentgyörgypuszta*, 16 lóerős gép, 8 munkás. *Macourek* Lajos szeszgyára *Üllő*, 20 lóerős gép, 7 munkás. *Pálóczi Horváth* István szeszgyára, pálinkafőzője és gőzmalma *Örkény*, 15 munkás. *Puchle* András szikvízgyára *Soroksár*, 2 lóerős gép, 3 munkás. *Raichl* Testvérek sörgyára *Kalocsa*, 2 lóerős gép, 3 munkás. *Reiner* Adolf szikvízgyára *Kispest*, 3 lóerős gép, 2 munkás. *Reisz* D. és Fiai szikvízgyára *Ujpest*, 6 lóerős gép, 16 munkás. *Rigó* István szódavízgyára *Czegléd*. *Schlarp* Gusztáv és Társa dragéekülönlegességek és bonbon-gyára *Ujpest*, 3 lóerős gép, 6 munkás. *Schloesser Germain* és Társa konyakkészítő telepe *Budafok*, 8 munkás. *Schmidl* dr. és Társa „Alexin“ zsírművek gyára *Budafok*, 75 lóerős gép, 100 munkás. Özv. báró *Schossbergerné* szeszgyára *Valkó*, 12 lóerős gép, 8 munkás. *Schreiber* Henrik eczetgyára *Ujpest*. *Schwartz* Károly és Albert szeszgyára *Baracspuszta*, 5 munkás. *Sonnenschein* E. margaringyára *Erzsébetfalva*, 36 lóerős gép, 30 munkás. *Szalády* Antal Hungária kávégyára *Rákospalota*, 3 lóerős gép, 6 munkás. Szász-*Coburg-Gothai* Fülöp herczeg szeszgyára *Pusztavacs*, 30 lóerős gép, 8 munkás. Szeremlei *tejszövetkezet* tejföl-

1.

2.

3.

1. A Magyar Pamutipar r.-t. gyártelepe Ujpesten. — 2. A Wollner-féle vasgyár Ujpesten. — 3. Részlet az Egyedy-féle szeszfinomitóból Ujpesten.

1.

2.

3.

1. A Löwy-féle faipari gyár Ujpesten. — 2. A hazai kovácsolható vas- és aczélöntvénygyár Ujpesten. — 3. A Mauthner-féle bőrgyár Ujpesten.

dolgozó telepe *Szeremle.* 4 munkás. *Szilágyi* S. és Társa likőrgyára *Erzsébetfalva. Thorma* Károly szikvízgyára *Izsák.* Tinnyei *mezőgazdasági szeszgyár* szövetkezet *Tinnye. Törley* József és Társa pezsgőborgyára *Budafok,* 111 lóerős gép, 95 munkás. *Weisz* és *Witz* szeszgyára *Máriaházapuszta,* 17 lóerős.

A vármegyében, a nem gőzüzeműek megjelölésével, a következő malmok állanak fönn : Malmok.

A *városokban. Czegléd :* B. Farkas Elek „Árpád“ gőzmalma, 30 lóerős, 10 munkás. B. Farkas Mihályé, 30 lóerős, 12 munkás. Czeglédi gazdasági gőzmalom r. t. 50 lóerős, 16 munkás, (leégett). Czeglédi gőzmalom r. t. 350 lóerős, 120 munkás. Holló Istváné, 70 lóerős, 7 munkás. Hunnia gőzmalom r. t. 150 lóerős, 35 munkás. Özv. Hunyadi F.-néé, 25 lóerős, 9 munkás. Kartal Istváné (szívógázmotor), 30 lóerős, 4 munkás. — *Kecskemét :* Balázs Rezső malma. Kecskeméti gazdasági gőzmalom és gőzfürdő r. t. 240 lóerős, 30 munkás. Kecskeméti „József“ gőzmalom r. t. 200 lóerős, 22 munkás. Kook Sámuelé, 30 lóerős, 4 munkás. Kovács Gézáé, 50 lóerős, 3 munkás. Sertéshízlaló r. t. gőzmalma, 203 lóerős, 27 munkás. Szentkirályi Tóth Sámuelé, 40 lóerős, 3 munkás. Vujovich Györgyé, 50 lóerős, 7 munkás. — *Kiskunfélegyháza :* Kiskunfélegyházi egyesült gözmalom r. t. 350 lóerős, 65 munkás. Kiskúnfélegyházi II. egyesült gőzmalom r. t. 100 lóerős, 21 munkás. Krausz Józsefé, 120 lóerős, 18 munkás. — *Kiskunhalas :* Gazdasági bank r. t. malma. Kmeth Benőé (benzin), 10 lóerős, 1 munkás. Halasi gazdasági gőzmalom. Kőrösi Antalé, 39 lóerős, 6 munkás. Körösi Antalé (szél és gőz) 6 lóerős, 3 munkás. Kovács B. Imréé (villamos daráló), 3 lóerős, 1 munkás. Magyar Kálmáné (benzin). Szüle Lajos két malma, 40 lóerős, 6 munkás. — *Nagykőrös :* Első gőzmalom r. t. (Kollársz L.) 80 lóerős, 7 munkás. Khirer Ferenczó (motoros). Nemcsik Gusztávé, 85 lóerős, 13 munkás. Vladár Károlyé, 64 lóerős, 14 munkás. — *Vácz :* Váczi hengermalom r. t. 300 lóerős, 75 munkás.

A *járásokban.* **Abonyi járás :** *Abony :* Flegner János és Társáé, 30 lóerős, 6 munkás. Báró Harkányi Frigyesé, 80 lóerős, 7 munkás. Ifj. Szaitz Gáboré, 40 lóerős, 7 munkás. *Jászkarajenő :* Bamberger Lajosé, 100 lóerős, 12 munkás. *Kocsér :* Ifj. Vér Jánosé, 16 lóerős, 4 munkás. *Tápiógyörgye :* B. Farkas Eleké, 16 lóerős, 4 munkás. Hirn Sámuelé, 40 lóerős, 7 munkás. *Tápiószele :* Barta Kristófé, 50 lóerős, 4 munkás. Szántha Pálé, 30 lóerős, 4 munkás. *Tószeg :* Tószegi gözmalom r. t. 60 lóerős, 9 munkás. *Törtel :* Fehér Pálé, 46 lóerős, 4 munkás. Szegedy Lászlóé (motoros) 35 lóerős, 3 munkás. *Újszász :* Gróf Dessewffy Emilé, 20 lóerős, 7 munkás. *Zagyvarékás :* Glück Salamoné, 80 lóerős, 6 munkás. — **Alsódabasi járás :** *Alsónémedi :* Kovács Józsefé (benzin) 12 lóerős, 3 munkás. *Bugyi :* Mészöly Károly és Lászlóé. *Gyón :* Staudinger Lipóté, 8 lóerős, 1 munkás. Özv. Stehr Jánosnéé, 20 lóerős, 4 munkás. *Kakucs :* K. Liebner Józsefé (bérli Kirtyán Sámuel) 25 lóerős, 5 munkás. *Lajosmizse :* Buday Péteré, 90 lóerős, 9 munkás. Skultéti János és Istváné, 50 lóerős, 10 munkás. *Ócsa :* Mercz Antalé. *Pusztavacs :* Szász-Coburg-Gothai Fülöp herczegé, 30 lóerős, 4 munkás. *Rádapuszta :* Forster Kálmáné. *Sári :* Kovács Bálinté (benzin) 16 lóerős, 3 munkás. *Sarlóspuszta :* Báró Bors Frigyesé, 20 lóerős, 4 munkás. — **Biai járás :** *Herczeghalom :* Metternich Sándorné herczegnéé (daráló) 10 lóerős, 3 munkás. — **Dunavecsei járás :** *Dab :* Dabi Imréé. *Dömsöd :* Várkonyi Bálinté, 30 lóerős, 6 munkás. *Dunapataj :* Őry József és Társaié, 90 lóerős, 14 munkás. Schwartz Samué, 40 lóerős, 8 munkás. *Dunavecse :* Dömök Lajosé (daráló). Dunavidéki gőzm. r. t. 40 lóerős, 4 munkás. *Harta :* Ludwig Jánosé (benzin). Wolfinger Alajosé (daráló) 10 lóerős, 1 munkás. *Solt :* György Józsefé, 60 lóerős, 4 munkás. Nagy Imréé (motoros) 8 lóerős, 2 munkás. *Szalkszentmárton :* Dunavidéki gőzmalom r. t. Takács Jánosé (benzin) 6 lóerős, 3 munkás. Takács Palé (motoros) 8 lóerős, 1 munkás. *Tass :* Berényi Jánosé (motoros) 14 lóerős. Gubacsi István (motoros) 8 lóerős, 1 munkás. — **Gödöllői járás :** *Aszód :* Kálmán István és Bertalané, 100 lóerős, 7 munkás. *Boldog :* Bakorik Károlyé, 8 lóerős, 2 munkás. *Iklad :* Kuzma Ferenczé, 20 lóerős, 3 munkás. *Kartal :* Tornyai Schossberger Lajosé (daráló) 20 lóerős, 3 munkás. *Péczel :* Jeszenszky és Urbáné (motoros). *Rákoscsaba :* Pintér Endréé (motoros) 26 lóerős, 3 munkás. *Rákoskeresztúr :* Rónai Istváné (benzin) 30 lóerős, 2 munkás. *Tura :* Dóra Istváné, 35 lóerős, 5 munkás. Kálmán Istváné, 40 lóerős, 6 munkás. *Váczszentlászló :* Borbás Józsefnéé, 30 lóerős, 4 munkás. *Verseg :* Deutsch J. S. és Fiáé, 15 lóerős, 3 munkás. Özv. Francsek Pálnéé, 60 lóerős, 4 munkás. *Zsámbok :* Varga Istváné, 15 lóerős, 2 munkás. — **Kalocsai járás :** *Bátya :* Vojnits Gergelyé, 24 lóerős, 8 munkás. *Kalocsa :* Bagó Soós Gergelyé, 18 lóerős, 6 munkás. Krigovszky Jánosé, 42 lóerős, 16 munkás. *Miske :* Miskei gőzmalom, 30 lóerős, 6 munkás. *Öregcsertő :* Gatter Jánosé, 60 lóerős, 3 munkás. Vén Testvéreké, 20 lóerős, 2 munkás. *Szakmár :* Szabó Jánosé, 4 munkás. — **Kiskőrösi járás :** *Császártöltés :* Walter József és Társáé, 25 lóerős, 5 munkás. Walter Lőrinczé, 3 munkás. *Hajós :* Stareck Károly és Társáé, 12 lóerős, 4 munkás. *Keczel :* Fischl Móré, 25 lóerős, 7 munkás. *Kiskőrös :* Guttmann M. és Társáé, 70 lóerős, 8 munkás. Gyalog Jánosé (daráló). Weszely Dezsőé (daráló). *Soltvadkert :* Lehóczky Frigyesé (benzin) 4 lóerős, 2 munkás. Schwartz Móré, 102 lóerős, 9 munkás. Szakál Istváné (benzin). *Sükösd :* Siptér Jánosé, 10 lóerős, 2 munkás. — **Kiskunfélegyházai járás :** *Alpár :* Alpári gőzmalom r. t. 85 lóerős, 10 munkás. *Jászszentlászló :* Petróczy Gáboré, 25 lóerős, 5 munkás. *Kiskunmajsa :* Horváth Jánosé (benzin). Ifj. Molnár Imréé, 70 lóerős, 13 munkás. Törteli Testvéreké, 100 lóerős, 18 munkás. *Ókécske :* Ókécskei gőzmalom r. t. 50 lóerős, 11 munkás. *Pálmonostora :* Langer Béláé (benzin), 30 lóerős, 3 munkás. *Ujkécske:* Gőzmalom és gőzfürdő r. t. 120 lóerős, 9 munkás. — **Kunszentmiklósi járás:** *Csengőd:* Patyi Vinczéé. *Fülöpszállás:* Gazdasági gőzmalom r. t. 100 lóerős, 10 munkás. *Izsák:* Mezőgazdasági, kereskedelmi, ipar r. t. malma, 50 lóerős, 5 munkás. *Kerekegyháza:* Kaunitzer Andoré, 50 lóerős, 7 munkás. Kovács Gáboré, 25 lóerős, 4 munkás. *Kunszentmiklós:* Deutsch Sámuelé, 8 lóerős, 7 munkás. Diószegi Gáboré (daráló). Lukácsy Péteré (benzin) 8 lóerős, 2 munkás. Pordán Lajosé (benzin) 8 lóerős, 2 munkás. *Orgovány :* Szele János és Társáé (motoros). *Szabadszállás :* Bodai Sándoré (benzin). Miskolczi Testvéreké, 50 lóerős, 13 munkás. — **Monori járás :** *Alberti-Irsa :* Pető Fülöpé, 50 lóerős, 6 munkás. *Czeglédberczel :* Blutzer Lénárdé, 6 lóerős, 2 munkás. Kunszt Istváné (benzin) 6 lóerős, 1 munkás. Pintér Ferenczé, 50 lóerős, 8 munkás. *Gomba :* Szemere Hubáé (daráló), 8 lóerős, 4 munkás. *Gyömrő :* Gyömrey Aurélé, 65 lóerős, 6 munkás. *Mikebuda :* Bleyer Gyuláé, 45 lóerős, 4 munkás. *Monor :* Gazdasági gőzmalom és gőztéglagyár r. t. 100 lóerős, 100 munkás. Vantulek Pálé, 40 lóerős, 6 munkás. *Pilis :* Özv. Gubányi Mnéé, 20 lóerős, 9 munkás. *Tápiósüly :* Cseri Andrásé (motoros) 20 lóerős, 3 munkás. Novák Jánosé, 30 lóerős, 5 munkás. *Üllő :* Geley József „Cornélia“ gőzmalma, 25 lóerős, 7 munkás. — **Nagykátai járás :** *Kóka :* Ifj. Turák J. (szívógázmotoros). *Nagykáta :* Filka Ferenczé, 16 lóerős, 4 munkás. Sződi Móré, 20 lóerős, 5 munkás. *Pánd :* Baranyi István és nejéé, 30 lóerős. 6 munkás. *Szentmártonkáta :* Bicktarszky Ernőé, 40 lóerős, 7 munkás. *Tápióbicske :* Bátori Venczelé (benzin) 20 lóerős, 2 munkás. *Tápiószecső :* Detáry F. és G. (benzin), *Tápiószentmárton :* Ifj. Burján Pálé (benzin). Hoffmann Ignáczé, 37 lóerős, 2 munkás. Turák Jánosé, 15 lóerős, 4 munkás. *Tóalmás :* Piffkó Jánosé, 40 lóerős, 4 munkás. — **Pomázi járás :** *Pomáz :* Freissleder Árpádé (őrlő) 16 lóerős, 5 munkás. Reiss Dávidé (őrlő) 17 lóerős, 25 munkás. — **Ráczkevei járás :** *Kiskunlaczháza :* Faragó és Tóthé, 30 lóerős, 4 munkás. Horváth Józsefé, 45 lóerős, 7 munkás. *Ráczkeve :* Gönczy Mihályé, 35 lóerős, 6 munkás. *Soroksár :* Ledofszky Gézáé, 250 lóerős, 50 munkás. Kovács Gyuláé (motoros) 50 lóerős, 8 munkás. *Tököl :* Kudi Gergelyé (daráló). Marlyn L. és Jánosé. Schleiniger és Pollakovicsé (daráló) 25 lóerős, 3 munkás. — **Váczi járás :** *Acsa :* Dóra Istváné, 12 lóerős, 4 munkás. *Fót :* Nagy Lajosé. *Galgagyörk :* Özv. Szalay Jánosnéé, 18 lóerős, 3 munkás. *Galgamácsa :* Schott Nándoré, 12 lóerős, 4 munkás. *Püspökhatvan :* Babják Jánosé, 14 lóerős, 2 munkás. *Rákospalota :* Huszár Lajosé, 12 lóerős, 1 munkás. Ifj. Liva Józsefé, 43 lóerős, 2 munkás.

Vegyi ipar.

A vármegye *vegyi ipara* aránylag nagy fejlettségnek örvend, egyéb iparágak rovására. Van számos keményítő-, olaj és szappangyára ; ez utóbbiak mosó- és pipereszappant, mosóport, szódát és lúgkövet termelnek. Gyufagyárakat Budafokon, Erzsébetfalván, Kecskeméten és Kiskunfélegyházán találunk. Nagy jelentőségű a festékgyártás is, a mely több gyárban a legkülönfélébb festékeket állítja elő. Hasonlóképen jelentékeny az enyvgyártás is. A vegyi gyárak aszfaltot, kátrányt, illatszert, szájvizet, fogkrémet, vazelint, gyümölcszamatot, különféle fénymázakat, zsíradékokat és tisztító kenőcsöket készítenek. A műtrágyagyártást a spódiumgyár képviseli. Légszeszt vagy világítógázt csak Újpesten és Czinkotán gyártanak ; Újpesten közvilágításra használják, Czinkotán pedig folyékony alakban gyártják és árusítják. A vegyi ipar a vármegyében 1223 lakost foglalkoztatott. Ez ágban a nagyobb ipartelepek a következők :

Bernauer Lajos növényolajgyára *Ujpest*, 45 lóerős gép, 100 munkás. *Biehn* János aszfalt- és kátránygyára *Kispest*, 6 lóerős gép, 500 munkás. *Boros* Samuné szappangyára *Erzsébetfalva*, 32 lóerős gép, 8 munkás. *Brázay* Kálmán vegyészeti gyára *Budafok*, 80 munkás. *Céry-féle* szemétfeldolgozó r. t. *Pestszentlőrincz*, 120 lóerős gép, 260 munkás. *Eiser és Weiss* első budapesti ätherikus olajok, vegyi termékek, eszencziák, erősen töményített gyümölcszamatok és festőanyagok gőzüzemű gyára *Albertfalva*. *Elsner* Rezső és Társa vegyi ipar r. t. *Ujpest*, 4 lóerős gép, 40 munkás. Első kecskeméti *gyufagyár* részvénytársaság *Kecskemét*, 70 lóerős gőzgép, 250 munkás. Első pesti *spódium- és enyvgyár* mütrágyagyára *Soroksár*, 30 lóerős gép, (üzemen kívül.) I. *Picot*-féle Lessive Phenix mosóporgyár *Vácz*, 9 lóerős gép, 15 munkás. *Fantusz* János és Társai Hungária lúgkőgyára *Erzsébetfalva*, 8 munkás. *Gerő* Kálmán keményítőgyára *Erzsébetfalva*, 75 lóerős gép, 48 munkás. *Gertler* Jenő czipőkrémgyára *Erzsébetfalva*. *Halfer* József festékgyára *Budakeszi*, 3 lóerős benzinmotor, 7 munkás. *Ilits* Kornél lakk-, festék- és vegyi termékek gyára *Erzsébetfalva*, 6 lóerős gép, 16 munkás. *Keleti* dr. és *Murányi* vegyészeti gyára *Ujpest*, 100 lóerős gép, 100 munkás. *Kohn* és *Fried* vegyészeti gyára *Ujpest*, 20 lóerős gép, 60 munkás. *Kovács* Ferencz gyufagyára *Kiskunfélegyháza*, 40 munkás. *Krayer* Ede és Társa festék-, kencze- és mázgyára *Ujpest*, 20 lóerős gép, 20 munkás. *Kuzmányi* Gyula gyógyszerész pipere-szappangyára *Erzsébetfalva*, 7 lóerős gép, 15 munkás. *Leiner* Fülöp és Fia enyvgyára *Ujpest*, 80 lóerős gép, 120 munkás. *Leiner* Testvérek enyvgyára *Ujpest*, 110 lóerős gép, 120 munkás. *Lorilleux* Ch. és Társa betéti társaság festékgyára *Budafok*, 12 lóerős gép, 10 munkás. M. kir. *államvasutak* olajgázgyára *Gödöllő*, 3 lóerős gép, 2 munkás. Magyar *lugkőgyár Kispest*, 14 munkás. *Mellinger* Mór keményítőgyára *Erzsébetfalva*, 55 lóerős gép, 58 munkás. *Móczár* Gyula festékgyára *Solymár*, 180 lóerős gép, 120 munkás. *Olaj- s vazelinművek* r. t. olaj- és vazelingyára *Pestszentlőrincz*, 20 munkás. *Olajipar* társaság *Rákospalota*, 100 lóerős gép, 100 munkás. Osztrák-magyar *légszesztársaság* légszeszgyára *Ujpest*, 28 lóerős gép, 35 munkás. *Posnansky* és *Strelitz* aszfalt- és kátrány vegyi termékek gyára *Erzsébetfalva*, 16 lóerős gép, 138 munkás. *Reisz* Frigyes dr. vegyipari termékek gyára *Erzsébetfalva*, 7 lóerős gép. *Sándori és Trencséni* „Amidon“ keményítőgyár *Taksony*, 40 lóerős gép, 10 munkás. *Schmiedek* és *Grünstein* festékárúgyára *Kispest*, 14 lóerős gép, 9 munkás. *Schmiedl* Márk szappangyára *Vácz*, 6 munkás. *Stein* és *Rosenstrausz* olaj- és kenőcsgyára *Erzsébetfalva*, 25 munkás. *Stein* és *Rosenstrausz* gyufagyára *Erzsébetfalva*, 16 lóerős gép, 150 munkás. „*Unio*“ magyar általános gyufagyár r. t. *Budafok*, 280 lóerős gép, 450 munkás. *Winternitz* Gyula szappan- és szódagy. *Ujpest*, 5 m. Özv. *Wolf* Vilmosné szappanfozöje, Soroksár.

Építő-ipar.

A vármegye közönsége körében megnyilatkozó építési kedv nagy, ennélfogva az *építőipar* is elég fejlett. A kő- és agyagipar gyártelepei részéről előállított építőanyagok tetemes részét a vármegye építőipara dolgozza föl. A gyáripari vállalatok folytonos szaporodásával a nagyobb arányú építkezések száma is egyre nő. Nagyszabású középítkezés ez idő szerint a kispesti munkásházak építése, a mely több száz építőmunkást foglalkoztat és a Budapesten a város részéről megindított nagyarányú építési akczió, mely szintén a megyebeli téglagyáraknak juttat munkát. A statisztika adatai szerint 7413 lakos foglalkozott építőiparral. Ezek közül 3100 volt a kőmíves és 1756 az ács. Tíz év alatt a szaporodás az előbbinél a 100, az utóbbinál a 30 százalékot meghaladja.

Sokszorosító-ipar.

A *sokszorosító és műipart* a vármegyében a nyomdák és fényképező műtermek képviselik. Alig van jelentősebb helység, a hol nyomda és fényképész ne volna. A városokban több is van mindegyikből, a melyek többé-kevésbé szép és tiszta munkákat produkálnak. Van egy szentképkészítő ipartelep is, *Neuburg* Balduiné Erzsébetfalván. A sokszorosító és műipar 726 lakost foglalkoztatott az egész vármegyében. Pest vármegye nyomdái a következők :

Aszód : M. kir. javítóintézet nyomdája. *Budafok :* Leopold és Frank. *Czegléd :* Nagy Elek, 7 munkás ; Sebők Béla, 5 munkás. *Erzsébetfalva :* Mártonfi L. Neményi Testvérek. *Kalocsa :* Jurcsó Antal, 12 munkás ; Werner Ferencz, 9 munkás. *Kecskemét :* Első kecskeméti hírlapkiadó és nyomda r. t. Első naptárkiadó és hirdetési vállalat nyomdája ; Első nagyalföldi hirlapkiadó- és nyomdavállalat ; Fekete Mihály ; Fischl Dávid ; Gichner Gábor ; Spitzer Vilmos ; Szilády László. *Kiskőrös :* Szekulesz és Majoros, 4 munkás. *Kiskunfélegyháza :* Feuer Illés ; Vesszősi József. *Kiskunhalas :* Horváth Gyula, 2 munkás ; Prager Ferencz, 3 munkás. *Kispest :* Fischof Henrik. *Kunszentmiklós :* Özv. Bors Károlyné. *Monor :* Süveges József. *Nagykáta :* Nagykátai és monori könyvnyomda. *Nagykőrös :* Első nagykőrösi könyvnyomda, 5 munkás ; Ottinger Ede, 2 munkás. *Ráczkeve :* Róde Mihály. *Szentendre :* Schwartz J. *Ujpest :* Fuchs Antal József, 4 munkás ; Salgó és Társa, 4 munkás. *Vácz :* Dercsányi Dezső, 4 munkás ; Kir. orsz. fegyintézet nyomdája, 60 munkás ; Mayer Sándor, 9 munkás.

Vendéglős-ipar

A *vendéglős-, kávés- és szállodás ipar*, a melyhez a fürdők is tartoznak, széles kiterjedtségnek örvend az egész vármegyében. Gőzfürdő is sok van, nemcsak a városokban, hanem a nagyközségekben is és majdnem kivétel nélkül mindenütt a gőzmalmok mellett. A statisztika adatai szerint a vármegye egész területén a vendéglős, kávés, szállodás, pálnkamérő és fürdős-ipar 3219 lakost foglalkoztatott. Ez a szám tíz év előtt 2062 volt, tehát a szaporodás 1157, a mi 56 százaléknak felel meg. Jelentékenyebb szállodák a következő helyeken vannak :

Abonyban 2, Apostagon 1, Aszódon 1, Budafokon 1, Czegléden 5, Dunakeszin 1, Dunavecsén 1, Dusnokon 1, Erzsébetfalván 1, Foktőn 1, Fóton 1, Fülöpszálláson 1, Gödöllőn 2, Irsán 1, Izsákon 2, Jászszentlászlón 1, Kalocsán 4, Kecskeméten 5, Kerekegyházán 1, Kiskőrösön 1, Kiskunfélegyházán 2, Kiskunhalason 3, Kiskunlaczházán 2, Kunszentmiklóson 2, Monoron 2, Nagykátán 2, Nagykőrösön 2, Ókécskén 1, Ráczkevén 1, Solton 1, Szabadszálláson 2, Szalkszentmártonban 1, Szentendrén 1, Tasson 1, Ujkécskén 2. Ujpesten 3, Ujszászon 1, Váczon 3, Visegrádon 1.

Ipari szövetkezetek.

Az 1898. évi XXIII. t.-cz. kedvező hatása alatt és a kereskedelmi minisztérium kezdeményezésére a vármegyében több ipari szövetkezet alakult. A kormány az ipari szövetkezeteket pénzsegélylyel és gépekkel, az Országos Központi Hitelszövetkezet pedig hitelnyujtással és tanácsadással támogatta, tehát azok fejlődésnek indultak. A jelentősebb iparszövetkezetek a következők :

Csak tagjaik hiteligényeinek a kielégítésével és vállalataikban való támogatásával foglalkoznak : *Aszódvidéki gazdák és iparosok hitelszövetkezete.* Alakult 1907-ben. — *Erzsébet-Kossuthfalva ipartestületi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben : 798 tag, 3488 üzletrész 174.400 kor. értékben. — *Gazdák és iparosok kecskeméti hitelszövetkezete.* — *Kecskeméti ipari hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. 123 tag, 312 üzletrész, 31.200 K értékben. — *Kispesti ipartestületi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 462 tag, 2362 üzletrész, 104.480 korona értékben. — *Szentlőrinczi ipari és gazdasági hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1907-ben. 164 tag, 1005 üzletrész, 40.200 kor. értékben. *Váczi ipari és gazdasági hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 845 tag, 1156 üzletrész, 57.800 K értékben. — Nyersanyag-beszerzéssel, árútermeléssel, beraktározással, értékesítéssel és közszállítással foglalkoznak : *Czeglédi csizmadia-iparosok bőrraktárszövetkezete* Czegléden. — *Czeglédi faiparosok termelő-szövetkezete,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1907-ben. 44 tag, 60 üzletrész, 6000 K. értékben. — *Erzsébetfalva és környéke faiparosai butorcsarnok és hitelszövetkezete,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1905-ben. 50 tag, 217 üzletrész, 10.850 korona értékben. — *Kecskeméti butoriparosok árúraktárra,* mint szövetkezet. — *Kecskeméti bőriparosok nyersanyagbeszerző szövetkezete,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1903-ban, 110 tag, 150 üzletrész, 7500 K értékben. — Kecskeméti épitőmunkások közös termelőszövetkezete. — *Ujpesti cipészek nyersanyagbeszerző, termelő és árucsarnok szövetkezete,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1901-ben. 97 tag, 155 üzletrész, 7750 K értékben. — *Ujpesti ipartestületi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Butorkészítéssel és beraktározással foglalkozik. Alakult 1900-ban tagjai hiteligényeinek a kielégítésére. 1903-ban árúcsarnokot, 1907-ben pedig famegmunkáló gyárat is állított. Most 526 tagja és 1465 üzletrésze van, 73.250 K. értékben. — *Ujpesti munkásotthonszövetkezet,* alakult 1909-ben. — *Ujpesti szabómunkások termelő-szövetkezete,* alakult 1909-ben.

Házi-ipar.

A vármegye népének nagyjelentőségű keresetforrása a *házi és népipar.* A kendertörés és kikészítés ma már nem nagyarányú, ellenben az iparhoz közelebb álló ágak, mint a harisnyakötés, csipkeverés és kosárfonás, meglehetősen el vannak terjedve. A háziipar többféle ága főként Kalocsán és környékén virágzik. Igy a *„Kalocsavidéki földmivelők és iparosok egyesületének“ harisnyakötőtelepe* 25 belső munkást, míg *kosárfonó telepe* 150 háziiparost foglalkoztat. *Tantos* Ferencz *rózsafüzérkészítő* kalocsai háziipar-telepe 12 belső munkással és 140 háziiparossal dolgozik. Solton a *reczecsipkekészítés* jelentékeny. *Galambos és Kovács* itteni csipkeverő tanműhelyében 40 belső és 20 házi munkás talál foglalkozást. Pilisszántón és Visegrádon szintén *a csipkeverést* űzi a lakosság háziipar-szerüleg. Híres a *halasi csipke* is, még pedig nemcsak az ország határain belül, hanem azon túl is. Az iparművészeti iskolának a vármegyében több helyen van háziipartelepe, melyekkel leginkább hímzést és csipkét készíttet. A Tápió mellékén *gyékényfonással* foglalkozik egy-két háziipari szövetkezet, melyek szatyorokat és lábgyékényeket állítanak elő. Monoron csinosan hímzett *csikó-*

Népipar

bőrös kulacsokat készítenek. A háziipari termelést az Országos Háziipari Szövetség, melynek élén gróf Apponyi Albertné és Szterényi József államtitkár áll, irányítja és értékesíti. a magyar háziiparnak piaczot szerez nemcsak Európában, hanem még a tengeren túl is. Házi és népiparral a vármegyében 615 férfi 348 nő, összesen 963 kereső lakos foglalkozott. A népipart újabban nagy mértékben képviseli a selyemtenyésztés, a mely évről-évre szélesebb körben terjed el. Ez idő szerint a vármegye selyemtenyésztésének állapotát az alábbi adatok tüntetik föl:

Az 1908. évben a vármegye 99 községében 827 tenyésztő 16.211 kg. selyemgubót termelt. Ennek a sok selyemhernyónak 13.594 köztéren álló szederfáról szedtek lombot. A gubókat a selyemtenyésztési felügyelőség 33.660 koronáért váltotta be. A tenyésztők átlagos keresete 40 s a legnagyobb kereset 200 korona volt. A selyemtenyésztés újabb megkezdése (1880) óta a vármegyében gubókért kifizettek 586.834 koronát. A selyemtenyésztési felügyelőség eddig községeknek, magánfeleknek s állami és törvényhatósági útak befásítására kiosztott 33.116 drb kiültetésre alkalmas szederfát és 4,990.899 drb 2—3 éves csemetét. A községi faiskolákból kiültettek 12.376 drbot. Az elmult évben elpusztult 5056 drb fiatal, 239 drb öreg, összesen 5295 drb szederfa. A tenyésztés legjobban sikerült a következő községekben: *Kalocsán* 43 tenyésztő 1292 kg gubót termelt 2615 kor. értékben; átlagos kereset 60, legnagyobb 129 korona; eddig kifizettek 35.723 koronát. *Szeremlén* 45 tenyésztő 1053 kg gubót termelt 2277 korona értékben; átlagos kereset 50, legnagyobb 106 K; eddig kifizettek 22.100 K-t. *Dunapatajon* 41 tenyésztő 1002 kg gubót termelt 2067 K értékben; átlagos kereset 50, legnagyobb 186 K; eddig kifizettek 30.788 K-t. *Dusnokon* 27 tenyésztő 694 kg gubót termelt 1366 K értékben; átlagos kereset 50, legnagyobb 73 K; eddig kifizettek 30.895 K-t. *Érsekcsanádon* 32 tenyésztő 557 kg gubót termelt 1199 K értékben; átlagos kereset 37, legnagyobb 80 K; eddig kifizettek 66.550 K-t. *Apostagon* 20 tenyésztő 554 kg gubót termelt 1141 K értékben; átlagos kereset 57, legnagyobb 103 K; eddig kifizettek 8127 K-t. *Dömsödön* 15 tenyésztő 502 kg gubót termelt 1025 K értékben; átlagos kereset 68, legnagyobb 116 K; eddig kifizettek 6310 K-t. *Géderlakon* 14 tenyésztő 470 gubót termelt 984 K értékben; átlagos kereset 70, legnagyobb 149 K; eddig kifizettek 17.630 K-t. *Vadkerten* 15 tenyésztő 443 kg gubót termelt 903 K értékben; átlagos kereset 60, legnagyobb 113 K; eddig kifizettek 5822 K-t. *Kerekegyházán* 12 tenyésztő 357 kg gubót termelt 827 K értékben; átlagos kereset 68, legnagyobb 97 K; eddig kifizettek 3860 K-t.

Kamara.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét városa a *budapesti kereskedelmi és iparkamarához* tartozik, a mely a pozsonyi, soproni, kassai, debreczeni, temesvári, kolozsvári és brassói kamarákkal együtt 1850-ben alakult meg. A kamarai kerület akkor 9 alkerületből állott s ilyen alkerületei voltak: Pest-Pilis-Solt vármegye a törvényhatósági várossal együtt, a székesfőváros, Fehér, Esztergom, Heves, Szolnok, Borsod és Csongrád vármegyék és a Jász-Kun kerületek. Az első megalakuláskor, 1850 szeptember 4-én, a kamara rendes és póttagjai valamennyien pesti, budai és óbudai iparosokból és kereskedőkből kerültek ki. A kamara alkotmányos megalakulása a kiegyezés után, 1869 augusztus 2-án történt, a mikor a fővároson kívül Pest-Pilis-Solt, Esztergom, Fehér, Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, Csongrád és Bács vármegyék és a Jász-Kun kerületek tartoztak a területéhez, az itt lévő szab. kir. városokkal együtt. Ekkor már a kültagok között, kiknek száma 30 volt, négy kecskeméti és négy váczi lakost találunk. A vármegyében két alkerület volt: a solti és kecskeméti járás Kecskemét, továbbá a pesti, pilisi, újpesti és váczi járás Vácz főhelylyel, a hol — mint láttuk — 2—2 iparost és 2—2 kereskedőt választottak kültagul a kamarába. 1880-ban a miskolczi kamara szervezésével kihasították a kamarai kerületből Heves vármegyét, 1890-ben pedig, mikor Baross Gábor öt új kamarát állított föl, Esztergomot a győri, Nógrádot a beszterczebányai, Jász-Nagykun-Szolnokot a debreczeni, Csongrád és Bács-Bodrog vármegyét a szegedi kereskedelmi és iparkamarához csatolták. Ez időszerint tehát a budapesti kamara hatásköre csak Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Fehér vármegyék, Budapest székesfőváros, Kecskemét és Székesfehérvár szab. kir. városok területére terjed ki. A megalakulástól kezdve a kamara elnökei a következők voltak: *Valero* J. Antal 1850—51, *Appiano* József 1851—1852 *Valero* Antal 1852—1853, *Appiano* József 1854—1857, *Fuchs* Rudolf 1858-ban, *Kochmeister* Frigyes (később báró) 1859—1891, *Wahrmann* Mór 1891—1892, *Lánczy* Leo 1893-tól máig. A kamarai titkárok a következők: *Rósa* Lajos 1850—1868, *Eberling* Gusztáv dr. 1869-ben, *Szvetenay* Miklós dr. 1869—1886, *Steinacker* Ödön 1886—1892, *Fritz* Péter 1892-től 1909-ben bekövetkezett haláláig. Jelenleg *Thék* Endre alelnök és *Krejcsi* Rezső dr. másodtitkár buzgólkodnak a kamara vezetésében.

A budapesti kamara területe 17.329 kat. hold. Van 48 iparos és 48 kereskedő, összesen 96 tagja. A vármegye 17 iparost és 14 kereskedőt, Kecskemét pedig 4 iparost és 4 kereskedőt küld a kamarai tagok sorába. A kamara vagyona a 200.000 koronát meghaladja. A nyugdíjalap 182.980 K. Van tekintélyes könyvtára, gazdasági szakmunkákkal és folyóiratokkal. A kamara az elmúlt évben véleményt adott 12 törvényjavaslatra. Az irodában be volt iktatva 32.761 ügydarab. Ezek között véleményt adtak 1363 és bizonyítványt kiállítottak 1323 esetben, elintéztek 21.052 czégbejegyzést és változást és belajstromoztak 1511 árúvédjegyet és 1462 mintát.

Ipartestületek és társulatok.

Az 1884. évi XVII. t.-cz. alapján a vármegyében is megalakultak az *ipartestületek*, melyeknek a száma negyedszázad alatt a múlt év végéig 35-re szaporodott. Ez idő szerint a vármegye területén a következő ipartestületek állanak fönn: az abonyi, albertfalvai, alberti-irsai, aszódi, budafoki, czeglédi, dunavecsei, erzsébet-kossuthfalvai általános, gödöllői, kalocsai, kecskeméti, kiskőrösi, kiskunfélegyházai, kiskunhalasi, kiskunlaczházai általános, kiskunmajsai, kispesti általános, kunszentmiklósi, lajosmizsei, monori általános, nagykátai, nagykőrösi, péczeli és rákoscsabai egyesült, rákoskeresztúri általános, rákospalotai vegyes, solti általános, soltvadkerti, soroksári általános, szabadszállási általános, szentendrei, tápiószelei, újkécskei, újpesti vegyes, váczi és a zsámbéki ipartestület. Ezeken kivül Újpesten van a Vendéglősök, kocsmárosok és szállodások ipartestülete. Az ipartestületekhez hasonló szervezetek az *ipartársulatok*, melyek a következők: *Kecskeméten* hat, Csizmadiák, Kovácsok, Szabók, Szűcsök, Tímárok és a Vendéglősök és kocsmárosok ipartársulata, a *Kiskunfélegyházai* ipartársulat és az I. általános ipartársulat *Váczon.*

Ipari egyesületek.

A vármegye ipari élénkségét jellemzi, hogy az ipartestületek és társulatok mellett az egyesületi élet is meglehetős mértékben ki van fejlődve. A városokban a következő helyeken vannak iparos-körök és egyesületek: 1. *Czegléd:* Iparosifjak önképző egylete; *Kecskemét:* Iparegyesület, Iparosifjak önképző egyesülete, Épitőiparosok szövetsége és az országos munkás szakszervezeteknek 9 fiókja, az ács-, czipész-, építő-, fa-, föld-, szabó-, szobafestő-, vas- és fémmunkásoké és könyvnyomdászoké; *Kiskunfélegyháza:* Iparosifjak egyesülete; *Kiskunhalas:* Iparegyesület, Iparosifjak önképző egylete; *Nagykőrös:* Iparoskör, Iparosifjak önképző egylete, Épitőiparos munkások egyesülete; *Szentendre:* Keresztény munkásegylet; *Újpest:* Bőrmunkások országos szövetsége és az országos munkásegyesületeknek 10 szakszervezeti fiókja; *Vácz:* ipari szakegyesületek. A járásokban pedig: Abonyi iparosifjúsági önképzőkör, Budafoki iparoskör, Budafoki kádárok egyesülete, Budakeszi iparoskör, Erzsébetfalvai iparosok köre, Izsáki iparosok és kereskedők egyesülete, Kiskőrösi iparos olvasóegyesület, Kókai iparos társaskör, Monori iparos olvasókör, Rákospalatai iparosifjak otthona, Szigetújfalusi kőmívesek önsegélyző-egyesülete stb. — Számos tagja és néhány fiókja van a vármegyében a Magyar gyáriparosok országos szövetségének. — A Magyarországi munkások rokkant- és nyugdíjegyesületének a következő helyeken van fiókja: Csepel, Czegléd, Dunapataj, Erzsébetfalva, Gödöllő, Kalocsa, Kiskunhalas, Kispest, Kunszentmiklós, Monor, Pestszentlőrincz, Rákospalota, Újpest, Újszász és Vácz.

Iparfelügyelet.

1882-től a múlt század utolsó évéig az *iparfelügyeletet* maga a kereskedelemügyi minisztérium gyakorolta, előbb négy, majd hat, később pedig nyolcz középponti felügyelő útján. 1898-ban szervezték a kerületi iparfelügyelőségeket az 1893. évi XXVIII. t.-cz. alapján, még pedig úgy, hogy átlag két kamarára esett egy iparfelügyelői székhely. A részletes decentralizáczió 1901 április 1-én következett be, mikor az országban 17 iparfelügyelőség kezdte meg működését, közötte a *budapesti kerületi iparfelügyelőség* is, melyhez a szervezéskor Budapest főváros, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét, Fehér vármegye és Székesfehérvár tartozott. Ugyanekkor egyesítették a kazánvizsgálók működési körét az iparfelügyelőkével. Az iparfelügyelőség vezetője a szervezéstől kezdve 1904-ig *Lóde* Rezső volt. 1904 augusztus 1-én egyesítették a kerületi iparfelügyelőséget a vele egyidőben fölállított főfelügyelőséggel s ez az állapot 1905 november 1-ig tartott. Ezalatt *Magyarits* Ágost műszaki főtanácsos állott a hivatal élén. 1905-ben különválasztották a felügyelőséget a főfelügyelőségtől s ezzel az iparfelügyelőségi kerület nagysága is megváltozott. A főfelügyelőség hatáskörébe utalták a fővárost, míg a kerületi iparfelügyelőséghez Pest vármegye és Kecskemét városa tartozik mind a mai napig. Ezt a törvényhatósági rendszert főként az tette szükségessé, hogy a vármegyében a nagyobb üzemű ipartelepek és kazánok száma rendkívül elszaporodott. 1905 november 1-től *Hlaváts* Kornél volt a budapesti kerületi iparfelügyelő 1907 május 1-ig. Májustól november 1-ig *Szabó* Lajos kir. iparfelügyelő vezette ideiglenesen a hivatalt, mikor *Brooser* Mórt helyezték át ide Kassáról ipari főfelügyelőül és még ma is ő tölti be ezt a terhes hivatalt. Mellette még *Hoor* Géza iparfelügyelő, *Haidekker* Gyula és

Daymos Illés ipari segédfelügyelők működnek, de még így is alig győzik a rengeteg sok kiutazással és helyszíni vizsgálattal járó munkát. Az elmult évben az iparfelügyelőség elintézett 3104 ügyiratot, tartott 374 gyárvizsgálatot, 116 balesetvizsgálatot, 64 aczetilénkészülék-azonosítást és 130 kazánvizsgálatot. A kerületben van 1740 kazán: 539 ipari, 1122 gazdasági (gőzcséplő, gőzeke) és 79 egyéb czélú; ezek közül 485 helyhez kötött és 1160 helyhez nem kötött kazán.

Betegsegélyezés.

A legutóbbi időkig *betegsegélyző pénztárak* gyakorolták a vármegyében azt a nemes hivatást, hogy a munka közben megbetegedett munkást ingyen gyógyszer, dijtalan orvosi kezelés és pénzbeli segélyben részesítették. S ebben a kedvezményben néhol nemcsak a betegpénztári tagok, hanem azok hozzátartozói is részesültek. 1906-ig a vármegyében az alábbi betegsegélyező pénztárak működtek s azoknak 1906. évi taglétszáma a következő volt:

Kerületi betegsegélyző pénztárak: Kecskeméti kerületi betegsegélyző pénztár 2346 férfi, 472 nő, együtt 2818 tag. Váczi kerületi betegsegélyző pénztár 1307 férfi, 558 nő, együtt 1865 tag. Összesen két kerületi betegsegélyző pénztár 365 férfi, 1030 nő, együtt 4683 tag. — *Ipartestületi betegsegélyző pénztárak:* Czeglédi ipartestület betegsegélyző pénztára 509 férfi, 3 nő, együtt 512 tag. Kecskeméti ipartestület betegsegélyző pénztára, 1278 férfi 58 nő, együtt 1336 tag. Kiskunfélegyházai ipartestület betegsegélyző pénztára, 504 férfi, 10 nő, együtt 514 tag. Nagykőrösi ipartestület betegsegélyző pénztára, 405 férfi tag. Soroksári ipartestület betegsegélyző pénztára, 375 férfi, 10 nő, együtt 385 tag. Ujpesti ipartestület betegsegélyző pénztára (adatok hiányoznak). Váczi ipartestület betegsegélyző pénztára, 699 férfi, 34 nő, együtt 733 tag. Összesen 7 ipartestület betegsegélyző pénztára 3770 férfi, 115 nő, együtt 3885 tag. — *Vállalati betegsegélyző pénztárak:* Kőszénbánya és téglagyár-társulat (Erzsébetfalva) betegsegélyző pénztára, 403 férfi, 238 nő, együtt 641 tag. „Lechner“ rákosi téglagyár r. t. betegsegélyző pénztára (adatok hiányzanak). Magyar pamutipar r. t. (Ujpest) betegsegélyző pénztára, 204 férfi, 406 nő, együtt 610 tag. Ujlaki tégla és mészégotő r. t. gyári betegsegélyző pénztára (adatok hiányzanak). Rigler József Ede papir- és irószergyár r. t. (Visegrád) betegsegélyző pénztára, 280 férfi, 312 nő, együtt 592 tag. Wolfner Gyula és Társa bőrgyára (Ujpest) betegsegélyző pénztára, 425 férfi, 74 nő, együtt 499 tag. Összesen 6 vállalati betegsegélyző pénztár 1312 férfi, 1030 nő, együtt 2342 tag. — Az egész vármegyében összesen volt 15 betegsegélyző pénztár, 8735 férfi, 2175 nő, együtt 10.910 taggal.

Az 1907. évi XIX. t.-cz. — a mely még az év julius 1-én életbe is lépett — gyökeresen megváltoztatta a betegsegélyezés addigi rendszerét. A kerületi betegsegélyző pénztárak átalakultak munkásbiztosító pénztárakká. Az ipartestületi pénztár mind és a vállalati betegsegélyező pénztárak legtöbbje föloszlott és beolvadt az országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztárba. Azóta ez teljesíti a vármegyében emberbaráti hivatását, a kerületi munkásbiztosító és a megmaradt vállalati betegsegélyző pénztárak útján, a melyek — külön vagyonjogi önállóság nélkül — az Országos Pénztár helyi közvetítő szervei és annak számlájára és felelősségére ellátják a betegsegélyek kiszolgáltatását. A vármegyében ez idő szerint a következő kerületi munkásbiztosító pénztárak működnek az Országos Pénztár felügyelete alatt:

Budapesti kerületi munkásbiztosító pénztár. Hatásköre kiterjed a fővároson kívül Szentendre és Ujpest városokra, a biai, gödöllői, monori, nagykátai, pomázi és ráczkevei járásokra. Beleolvadt a Dunabogdányi Szent József-egyesület és Wolfner Gyula bőrgyár (Ujpest) betegsegélyző pénztára. Tagok száma az 1908. év végén 168.358. Ezeknek azonban mintegy háromnegyedrésze a fővárosra esik és csak a többi a vidékre. Az orvosok létszáma és a megbetegedések forgalma a következő volt: Ujpesten: 9 orvos 27.332 beteget kezelt; Kispest: 2 orvos, 7337 beteg; Erzsébetfalva: 5 orvos, 13.224 beteg; Dunakeszi: 1 orvos, 468 beteg; Rákospalota-Ujfalu: 4 orvos, 5689 beteg; Rákosszentmihály: 1 orvos, 1008 beteg; Czinkota, Kistarcsa: 1 orvos, 1071 beteg; Rákoskeresztúr, Rákosliget: 1 orvos, 1097 beteg; Péczel: 1 orvos, 100 beteg; Aszód, Bag, Kartal: 1 orvos, 229 beteg; Gyömrő: 1 orvos, 289 beteg; Maglód: 1 orvos, 125 beteg; Nagykáta: 1 orvos, 135 beteg; Vecsés: 1 orvos, 818 beteg; Üllő: 1 orvos, 491 beteg; Monor, Péteri: 1 orvos, 2137 beteg; Albertiirsa, Czeglédberczel, Pilis: 1 orvos, 787 beteg; Szentlőrincz: 1 orvos, 3024 beteg; Soroksár: 2 orvos, 4023 beteg; Dunaharaszti: 1 orvos, 372 beteg: Alsónémedi, Ócsa: 2 orvos, 76 beteg; Kiskunlaczháza: 1 orvos, 120 beteg; Csepel: 2 orvos, 4534 beteg; Szigetszentmiklós: 1 orvos, 308 beteg; Ráczkeve: 1 orvos, 219 beteg; Kisharta: 1 orvos, 84 beteg; Budakeszi: 2 orvos, 515 beteg; Borosjenő, Nagykovácsi, Solymár, Üröm: 2 orvos, 1679 beteg; Békásmegyer, Budakalász: 1 orvos, 1844 beteg; Csobánka, Pomáz: 1 orvos, 398 beteg; Szentendre: 1 orvos, 651 beteg; Dunabogdány: 1 orvos, 396 beteg; Visegrád: 1 orvos, 694 beteg; Piliscsaba, Pilisszántó: 1 orvos, 367 beteg; Budafok: 1 orvos, 4162 beteg; Nagytétény: 1 orvos, 729 beteg; Érd: 1 orvos, 129 beteg; Sóskút: 1 orvos, 660 beteg; Budaörs: 1 orvos, 1183 beteg; Törökbálint: 1 orvos, 1434 beteg; Bia: 1 orvos, 249 beteg; Torbágy: 1 orvos, 116 beteg; Zsámbék: 1 orvos, 131 beteg; összesen működött 64 orvos, a kik 90.431 beteget kezeltek. Ezek közt 49.195 volt a tag, a töbi pedig családtag. — *Kecskeméti kerületi* munkásbiztosító pénztár. Beleolvadt a czeglédi, kecskeméti, kiskunfélegyházai és nagykőrösi ipartestületi betegsegélyző és a czeglédi gőzmalom r. t betegsegélyző pénztára. Hatásköre kiterjed Czegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza és Nagykőrös városokra és az abonyi és kiskunfélegyházi járásra. Tagjainak száma az év végén 7093, volt 5710 könnyebb és 1952 súlyos megbetegedés, meghalt 54. — *Kiskunhalasi kerületi* munkásbiztosító pénztár. Hatásköre kiterjed Kiskunhalas városra, az alsódabasi, dunavecsei, kalocsai, kiskőrösi és kunszentmiklósi járásokra. Taglétszáma az év végén 3357; volt 2101 könnyű és 1021 súlyos megbetegedés, meghalt 17. — *Váczi* *kerületi* munkásbiztosítási pénztár. Hatásköre kiterjed Vácz városra és a váczi járásra. Tagjainak száma az év végén 3480 ; volt 6356 könnyű és 1433 súlyos megbetegedés, meghalt 41. — A vállalati pénztárak közül tovább működnek a következők : *Kőszénbánya és téglagyár* társulat betegsegélyző pénztára. Tagjainak száma 697 ; volt 1794 könnyű és 415 súlyos megbetegedés, meghalt 14. — *Magyar pamutipar* r. t. betegsegélyző pénztára. Taglétszáma 900. — *Ujlaki tégla- és mészégetőgyár* r. t. bets. ptára. Tagjainak száma 1058 ; volt 1430 könnyű és 990 súlyos megbetegedés,meghalt 19.

Munkásjóléti intézmények.

A vármegye *munkásjóléti intézményei* már jelentékeny fokon állanak és számuk egyre szaporodik. A nagyobb ipartelepek belátták, hogy helyes szocziálpolitikát követve, csak úgy tehetnek szert állandó munkásanyagra, ha azokat kedvezményekben részesítik és lekötik. Ennélfogva a vármegyében évről-évre több lesz a munkáslakások száma és a munkástelepeken az iskolák is gyarapodnak. Egyébként a munkásjóléti intézmények — az iparfelügyelőség szerint — az 1908. év végén a következőképen oszlottak meg a vármegyében :

Volt összesen — a törvényhatósági várossal együtt — 412 ipartelep 21.266 munkással. Lakást kapott 132 telepen 1112 munkáscsalád. Hálóteremben alvóhelyet kapott 20 telepen 330 munkás. Földhaszonélvezetben részesült 1 telepen 17 munkás. Tűzifát és világítást kapott 51 telepen 2376 munkás. Kantin és étkezőhelyiség volt 9 telepen 5125 munkás számára. Fürdő- és mosdóhelyisége volt 10 telepen 5886 munkásnak. Fogyasztási szövetkezet volt 2 telepen 2751 munkás számára. Orvos volt 9 telepen 2844 munkás részére. Kórház- és ambulatórium volt 4 telepen 4361 munkás számára. Iskola volt 6 telepen 224 munkásgyermek részére. Munkáskör fönnállott 3 telepen, melyeknek 4476 tagja volt. Munkáskönyvtár volt 3 telepen.

Iparoktatás.

A vármegye *ipari szakoktatása* még nem tekinthet vissza nagy múltra. Az alsófokú iparosiskolák az 1884. évi ipartörvény alapján alakultak meg a vármegyében, a hol jelenleg a következő városokban és községekben állanak fönn : Abonyban, Albertfalván, Aszódon, Budafokon, Csepelen, Czegléden, Erzsébetfalván, Gödöllőn, Kalocsán, Kecskeméten, Kiskőrösön Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Kunszentmiklóson, Monoron, Nagykőrösön, Rákospalotán, Soroksáron, Szabadszálláson, Szentendrén, Újkécskén, Újpesten (fiú és leánytanulók számára), Váczon és Vecsésen van *alsófoku ipariskola* — Magasabb ipari szakiskolák vannak a következő helyeken : Újpesten állami *faipari szakiskola*, melynek négy évfolyama van s nagy súlyt helyez mind a szakrajzolásra, mind a gyakorlati műhelymunkára. Gödöllőn Kőrösfői-Krisch Aladár festőművész vezetése alatt *szövőiskola* (az orsz. m. kir. iparművészeti iskola tanműhelye), a mely kiváló és értékes műipari termékeket produkál. Solton *csipkeverő tanmühely*, a mely szintén csinos dolgokat alkot, de inkább gyakorlati jellegű, semmint iskola. — Újabban a kereskedelmi minisztérium rendeztet szaktanfolyamokat az iparosok továbbképzésére. Ilyen *ipari továbbképző szaktanfolyam* volt a vármegye területén Czegléden és Kecskeméten, még pedig általános szaktanfolyam a következő tárgyakkal : üzleti fogalmazás, ipari számtan és mértan, az ábrázoló mértan ipari alkalmazása és a szabadkézi rajz ipari alkalmazása. Ezenkivül ruházati ipari szaktanfolyam volt a szabók és lábbeli-készítők részére Czegléden, Kecskeméten, Nagykőrösön és Újpesten. Mintaasztalossági szaktanfolyam volt Újpesten. A tanfolyamok november 1-től márczius 31-ig tartanak. A tanfolyamoknak általában számos hallgatójuk volt, kivéve Kecskemétet, a hol oly nagy volt a részvétlenség, hogy az általános szaktanfolyamot az 1909—10. évben már be ki llett szüntetni.

*

Gyárak és ipartelepek.

A következőkben ismertetjük Pest vármegyének ama nagyobb ipar- és gyártelepeit, melyeknek adatait az illető vállalatoktól megszereznünk sikerült.

Albertfalva. — *Eiser és Weisz aetherikus olajok és vegyi termékek gyára.* 1906-ban alapította Eiser Sándor és Nándor és Weisz Izidor. Fióktelepe van Budapesten, Bécsben és Párizsban. Gyárt aetherikus olajokat, eszencziákat és vegyi termékeket. Különlegessége mesterséges illatos virágolajok készítése. A gyár területe 4000 m² és négy épületből áll. A hajtóerő gőz- és villam. Munkások száma 6. Évi termelési képesség több millió korona értékü árú. Hazai vevői az ország pálinkagyárosai és droguistái. Kivitele van Ausztriába, Német-, Franczia-, Spanyol-, Olasz-, Orosz- és Törökországba, továbbá Egyiptomba. A gyár állami kedvezményben részesül.

Budafok. — *Budapest-budafoki h. é. villamos vasút áramfejlesztője és kocsigyára.* Keletkezett 1899-ben. Villamos áramot fejleszt és saját kocsijainak a fönntartásáról gondoskodik. A telep 3 épületből áll. A hajtóerő 300 HP gőzgép. Munkások száma 30. Termelésképesség 220 kw.

Budafok. — *Brázay Kálmán vegyészeti gyára.* Alapította a tulajdonos, fióktelepe van Bécsben és Münchenben. Gyárt szappant, sósborszeszt, kozmetikai czikkeket s az ezekhez szükséges ládákat és szalmatokokat. Különlegessége a sósborszesz és Mentolszesz. Területe 3200 ☐ m. s 3 épületből áll. Munkások száma 80, ezek közül 64 nő. Piacza az ország s kivitele van mind az öt világrészbe.

Budafok. — *Czuba-Durozier és Társa cs. és kir. udvari szállitók cognac-gyára.* 1884-ben alapított Czuba-Durozier W. H. és Ulbrich Gyula. Csak konyakot gyárt. Területe 2200 ☐ m. s két épületből áll, megfelelő pinczékkel. A hajtóerőt villamos és hőlég-motorok szolgáltatják. Munkások száma 9, ezek közül 2 nő. Évi termelési képesség 7500 hl. Piacza az egész monarchia.

Budafok. — *François Lajos és Társa pezsgő-gyára.* 1886-ban alapította a tulajdonos. Különlegessége a „Transylvania sec". Területe 42000 □ m. s egy nagy gyárépületből áll, egy km. hosszú pinczével. Hajtóerő 8 HP villamos motor. Munkások száma 24. közöttük 8 nő. Évi termelési képesség 3000.000 palaczk. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Ausztriába, Angol és Oroszországba, Belgiumba és Amerikába.

Budafok. — *Haggenmacher kőbányai és budafoki sörgyárak r.-t.* 1869-ben építette Frohner János, a későbbi híres bécsi szállodás, de nem fejezte be és üzembe sem hozta. 1873-ban ifj. Haggenmacher Henrik a tulajdonosa, a ki az építkezést befejezte és a gyárat üzembe vette. 1908-ban részv.-társasággá alakult. Fióktelepe van Kőbányán. Sört és malátát gyárt. Különlegessége Szalon-, Maltos- és Szent Gellért-sör. A gyár területe 49.345 □ m. s 67 épületből áll, 4055·5 m. hosszú pinczével. A hajtóerőt 750 lóerős gőzgép szolgáltatja. Munkások száma 416, ezek közül 40 nő, kik csak a palaczkokat mossák. Évi termelés 230.000 hl. Kivitele van Bosznia-Herczegovinába, Szerbiába és Lengyelországba. Hazai piacza az egész ország s állandó raktára van a vármegyében a következő helyeken , Czegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kiskunlaczháza, Kunszentmiklós, Nagykáta: Solt, Újkécske és ezeken kívül az ország minden nagyobb városában és községében.

Budafok. — *Gróf Keglevich István utódai cognac-gyára.* Alapította Gombó Arnold. Különlegessége a négycsillagos, Extra, a V. S. O. és V. S. O. P. konyak. Területe 2000 □-öl s négy épületből áll. Munkások száma 30—40, ezek közül 8 nő. Évi termelési képesség 3—400.000 l. Hazai piacza az egész ország, kivitele van Ausztriába, Németországba, Hollandiába, Éjszakamerikába és Chinába.

Budafok. — *Naxos csiszolóáru-gyár r.-t.* Keletkezett 1904-ben. Gyárt csiszolóárukat és csiszolókorongokat. Különlegessége a magas hőfokúlag égetett korong. Hat épületből áll. Hajtóerő 300 HP gőzgép. Munkások száma 80, ezek közül 5 nő

Budafok. — *Schloesser-Germain és Társa konyakgyára.* 1887-ben alapították a tulajdonosok. Csak konyak-gyártással foglalkozik. A gyár három épületből áll. Munkások száma 8, ezek közül négy nő. Évi termelés kb. 2000 hl. konyak. Piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába.

Budafok. — *Schmidl dr. és Társa „Alexin" zsirművek gyára.* 1906-ban alapította Sch. Miklós dr. és Sch. László. Gyárt növényzsírt, növényvajat és zsírsavakat ; különlegessége a Kalács-Alexin. Terület 6000 □-öl s öt épületből áll. A hajtóerő 75 lóerővel gőz, benzin és villam. Munkások száma 100, ezek közül 60 nő. Évi termelési képesség 400 vaggon növényzsír stb. Hazai piacza az egész ország, kivitele van Ausztriába.

Budafok. — *Törley József és Társa pezsgő-borgyára.* 1882-ben alapította Csantavéri Törley József. Fióktelepe van Budapesten. Csak pezsgőt gyárt franczia módszer szerint. Területe 15 hold s 14 épületből áll. Hajtóerő : 80 HP gőzgép, 7 db 20 HP villamos és 3 db 11 HP benzinmotor, akkumulator-telepek, famegmunkáló s más speciális gépek. Munkások száma 95, ezek közül 43 nő. Évi termelési képesség másfél millió palaczk. Hazai piacza az egész ország s kivitele van a világ minden részébe. Vannak munkásjóléti intézményei, nyugdíjintézete, munkáslakásai, ingyenes szolgálati ruházkodás stb.

Budafok. — *Unió magyar általános gyufagyár r.-t.* 1895-ben alapította a Budapesti hazai bank r.-t. Gyárt foszforos és svéd gyufát. Különlegessége a Fmke, Eke, Vasuti stb. gyujtó. A gyár területe 12.000 m^2 s 16 épületből áll. A hajtóerőt 280 lóerős gőzgép adja, munkások száma 450, s ezek közül 220 nő. Évi termelési képesség egy millió korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország, kivitele van Ausztriába, európai és ázsiai Törökországba.

Budakalász. — *Neubauer és Sárkány „Mungó" textilipari hulladéktépő és vattagyára.* 1900-ban alapították a tulajdonosok. Gyárt konfekcziós és paplanvattát, mázsás vattát, jutakóczot kárpitosoknak és tisztítócsepűt. Különlegessége a Brunsz-vatta gyógyászati czélokra. A gyár területe kb. 7200 m^2 s hat épületből áll. A hajtóerőt 80 lóerős gőzgép adja. Munkások száma 50, ezek közül 26 nő. Évi termelési képesség 3400—40000 mm. árú. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Bécs, az osztrák tartományok és Balkán-államok. A gyár adómentességben részesül.

Budakeszi. — *Halfer József festékgyára.* Különlegessége a könyvkötőknek szükséges márványozó festék előállítása. A találmány 30 éves és eleinte kb. 25 évig Budapesten gyártották e festéket. A budakeszi gyárat 1904-ben alapította a tulajdonos, a ki a festéket és eljárást föltalálta. A gyár területe 800 □-öl és egy épületből áll. A hajtóerőt 3 lóerős benzinmotor szolgáltatja, a mely állami segélyképen 25.000 korona értékű. Az üzem nem kíván nagy munkaerőt és így a munkások száma csak 7. Termelési képesség évente kb. 30.000 l. Kiviteli piacza az egész világ. Tervbe van véve, hogy a gyárat könyvkötőknek szükséges színes papiros készítésére is berendezik.

Budaőrs. — *Hölle J. M. első magyar pezsgőbor-gyára.* 1852-ben alapította id. Hölle János Márton. Gyárt pezsgőbort franczia módszer szerint. Különlegessége : „Pannonia sec." A gyár területe 3000 m^2 s két épületből áll. Munkások száma 10, ezek közül 3 nő. Évi termelési képesség 200.000 palaczk pezsgő. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába és Oroszországba.

Czegléd. — *Első czeglédi téglagyár r.-t.* 1885-ben alapította Balogh József, Bíró Mihály és Szegedi László. Téglát és tetőcserepet gyárt. Területe 32.000 □-öl és 20 épületből áll. Munkások száma 54, a kik közül 16 nő. Évi termelés 7 millió tégla és cserép. Hazai piacza Czegléd és környéke.

Czegléd. — *Halász József szivarszipkagyára.* 1899-ben alapította a tulajdonos. Papírosszivarszipkákat gyárt. A gyár egy fő- és két melléképületből áll. A hajtóerőt kézigépek adják, de mihelyt a villamos telep elkészül, villamos áramot vesznek igénybe. Munkások száma 2 férfi és 50 nő. Évi termelési képesség 1,500.000, vagyis naponta 30—35.000 db szivarszipka. Hazai piacza Budapest és a többi nagyforgalmú város, kiviteli piacza Bécs és az osztrák városok.

Czegléd. — *Hunnia gőzmalom és árpagyöngy-gyár r.-t.* 1887-ben keletkezett, mint a Bedei hizlaló-telep daráló malma, de a nagy sertésvész következtében kénytelenségből átalakították árpagyöngy-gyártásra s újabban részvénytársasági alapon újjáalakította Bohus József, Tálassy Árpád, Fabianek Vilmos, Haczay János, Sándor Rezső, Bálint András és Antal Antal. A darálás és vámőrlés mellett különlegességként árpagyöngyöt gyárt. A gyár területe kb. 5 k. hold és öt épületből áll. A hajtóerő 150 lóerős gőzgép, munkások száma 35. Évi termelési képesség 400 vaggon árpagyöngy, 300 vaggon dara és 150 vaggon sima őrlés. Hazai piacza Pest vármegye és Éjszak-Magyarország. Kiviteli piacza Galiczia és Herczegovina.

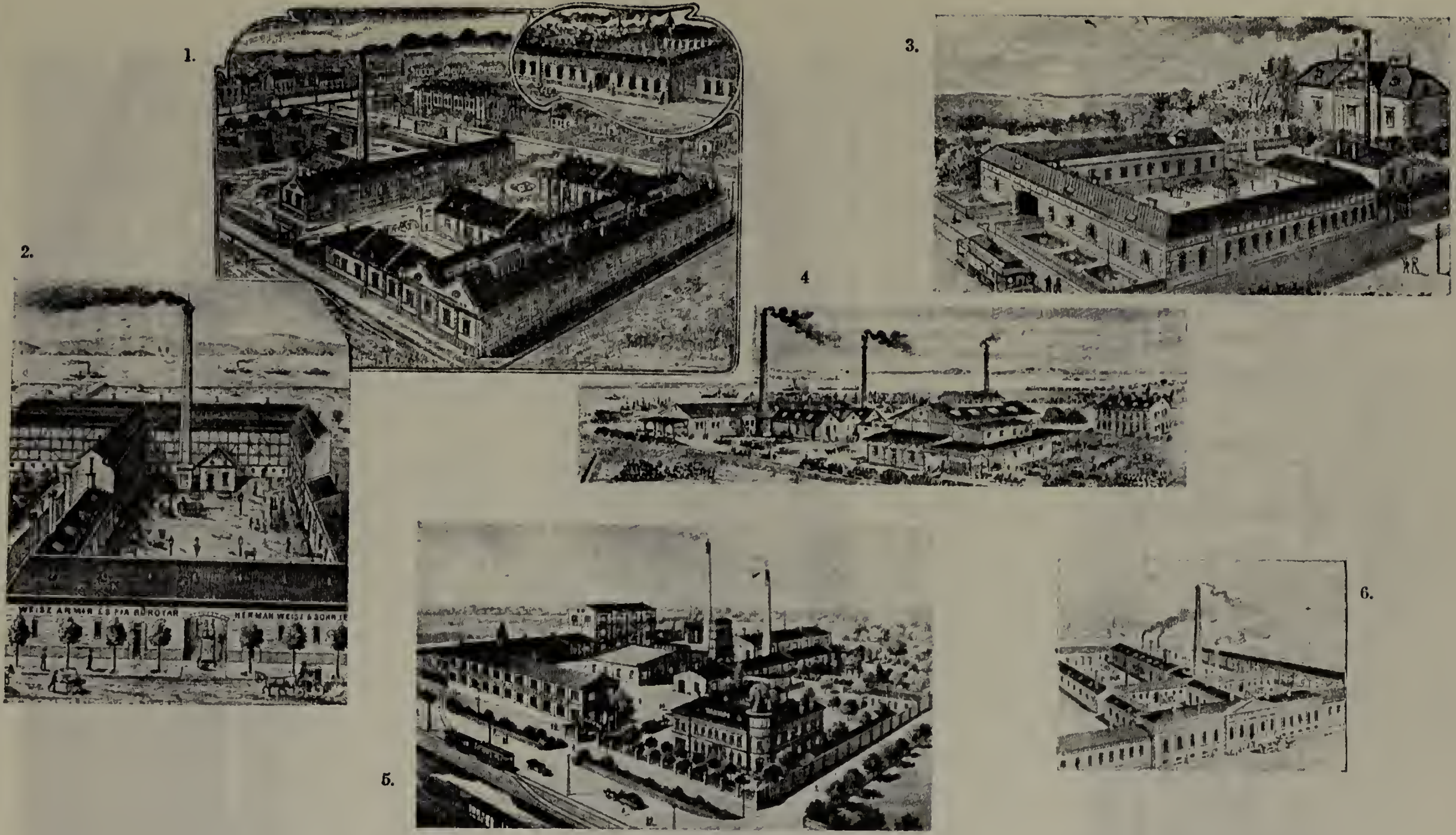
1.
2.
3.
4
5.
6.
WEISZ ÁRMIN ÉS FIA BŐRGYÁR
HERMAN WEISZ & SOHN

1. A reszelő- és szerszámgyár r.-t. telepe Erzsébetfalván. — 2. A Weisz-féle bőrgyár Ujpesten. — 3. A Krautschneider-féle kocsilámpagyár Pestszentlőrinczen. — 4. Az „Alexin“ zsirművek gyártelepe Budafokon. — 5. A „Naxos“-féle r.-t. telepe Budafokon. — 6. A Reitter-féle kocsigyár Váczon.

1.

2.

3.

1. A szalagszövőgyár Pestszentlőrinczen. — 2. A váczi kötő- és szövőgyár. — 3. Részlet a M. Á. V. mühelytelepéről Rákospalotán.

Czegléd. — *Lugosi Ferenc permetező gyára.* 1898-ban alapította a tulajdonos. Gyárt szabadalmazott „Kurucz“ szőlő- és gyümölcsfa-permetező gépeket. Különlegességképen készít még kisebb gazdasági gépeket, répavágót és morzsolót. A gyár területe 354 m^2 s három épületből áll. A hajtóerő benzinmotor, munkások száma 20—30. Hazai piacza az egész ország.

Czegléd. — *November Ignácz papirosszivarszipkagyára.* 1893-ban alapította a tulajdonos. Papirosból és ludtollból szivarszopókákat gyárt. A gyár területe 250 □-öl és két épületből áll. A hajtóerőt kézi gépek szolgáltatják. Munkások száma 80, nő. Évi termelés 5,200.000 darab szipka.

Czinkota. — *Heuffel Sándor lámpaárú és cseppfolyós gázgyára.* 1906-ban alapította a tulajdonos. Gyárt lámpaárúkat, légfűtési berendezéseket és cseppfolyós gázt, a mely olcsósága és könnyű kezelhetősége miatt kiválóan alkalmas közintézmények, fürdőhelyek és községek világítására. A gyárnak, a mely első az országban és második a világon, 2300 □-öl a területe és négy épületből áll. A hajtóerőt 28 lóerős gőzgép szolgáltatja. Munkások száma 25. Termelési képesség naponta 600 kg. gáz, a mivel 360.000 lángórát lehet ellátni. Hazai piacza az egész ország.

Czinkota. — *Prepeliczay Árpád fonálfestő és fehérítő gyára.* 1906-ban alapította a tulajdonos. Fonálfestéssel és fehérítéssel, míg különlegességképen Bruns-féle gyógyvatta-fehérítésével foglakozik. A gyár területe 1970 □-öl és három épületből áll : gyárépület, lakóház és munkáslakás. A hajtóerő 25 lóerős gőzgép, munkások száma 32 s ezek közül 20 nő Évi termelési képesség : 3,000.000 angol font fonálfehérítés, 200.000 angol font festés, 100.000 kg. Bruns-féle vatta-fehérítés. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába. A gyár állami segélyt élvez.

Dunaharaszti. — *Szende Géza kötött czipőgyára.* 1908 november 1-én alapította a tulajdonos. Gyárt valkolt kötött mamuszokat. A gyár területe 30 m^2 s egy épületben három helyiségből áll. A hajtóerő 4 lóerős benzinmotor. Munkások száma 36, ezek közül 30 nő, a kik odahaza dolgoznak. Évi termelési képesség 12.000 pár kötött czipő. Hazai piacza az egész ország.

Erzsébetfalva. — *Boros Samuné szappangyára.* 1892-ben alapította Boros Samu. Szappant és zsiradékfélét gyárt. Különlegessége a kutyaeledel, tepertőből őrölve, mint húsdara. A gyár területe 602 □-öl és öt épületből áll. A hajtóerőt egy 24 és egy 12 lóerős gőzgép és egy 30 m^2 tűzfelületű gőzkazán szolgáltatja. Munkások száma 8. Évi termelési képesség 70 vaggon árú. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába. Államsegély megszerzése most van folyamatban.

Erzsébetfalva. — *Elster S. légszesz- és vizmérő-gyára.* Főtelepe : Berlin. Fióktelepe van Hamburgban, Drezdában, Bécsben és Erzsébetfalván. A magyarországi telepnek, a melyet 1848-ban alapított Elster Sigmar, ez idő szerint Gamauf Jenő a vezetője. Gyárt légszesz- és vízmérőket, légszeszkészülékeket és légszeszgyárakat épít. Munkások száma 28. Piacza az ország minden városa.

Erzsébetfalva. — *Emmerling Adolf tűzijáték és papirárúgyára.* 1890-ben alapította a tulajdonos. Gyárt zászlót, tűzijáték, papir- és fáklyaárút. Különlegessége a karácsonyi csodagyertya és a füstnélküli bengáli tűz. Területe 8000 □ m. s 5 kő- és faépületből áll. Munkások száma 25, kiknek fele nő. Évi termelési képesség 100.000 K értékű árú. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Ausztriába és a Balkán-államokba.

Erzsébetfalva. — *Fémárugyár r.-t.* 1900-ban alapította Wolf Sándor mérnök. Fióktelepe van Budapesten. Területe 1800 □-öl s négy épületből áll. Hajtóerő 20 HP szívógáz és 14 HP villamos motor. Munkások száma 200, ezek közül 10 nő. Évi termelési képesség 500.000 K értékű árú. Hazai piacza a főváros és környéke s kivitele van Ausztriába, Olaszországba és a Balkánra.

Erzsébetfalva. — *Flamm János faárúgyára.* 1902-ben keletkezett. Gyárt különféle faárúkat és façon-léczeket. Különlegessége a kévekötőzárak készítése. A gyár területe 300 m^2 s két épületből áll. A hajtóerőt 20 lóerős gép szolgáltatja. Munkások száma 20, ezek közül 3 nő. Évi termelési képesség 100.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába.

Erzsébetfalva. — *Heinrich és Hauer mechanikai szalagszövő-gyára.* 1902-ben alapították a tulajdonosok. Gyárt aljzsinórt gyapjúból, selyem beszegőt, köper-szalagot, köténydíszt, sújtást és borítást. Területe 1200 □ m. Hajtóerő villam. Munkások száma 120, ezek közül 70 nő. Évi termelési képesség 5—600.000 K értékű árú. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Ausztriába és Törökországba. A gyárnak állami kedvezménye van.

Erzsébetfalva. — *Ilits Kornél festék- és vegyi termékek gyára.* 1896-ban alapította Hollós Oszkár. Gyárt különféle festéket, minden iparágra és kereskedelemre szükséges lakkokat, szigetelő-anyagot és kábelviaszt. Különlegessége a porczellán-zománcz-lakk. A gyár területe 1300 m^2 és négy épületből áll. A hajtóerőt egy 6 lóerős gőzgép és több őrlőgép szolgáltatja ; munkások száma 16. Évi termelés egy millió kor. értékű árú. Hazai piacza az egész ország. Kiviteli piacza Ausztria és Szerbia.

Erzsébetfalva. — *Juta és kender-ipar r.-t.* 1905-ben alapította báró Radvánszky Béla, báró Tornyai Schossberger Rezső, Fuchs Leó és Beocsini Ohrenstein Henrik. Gyárt fonalat, szövetet és zsákot. Területe 9000 □ m., 20 épületből és 3 munkásházból. Hajtóerő 730 HP gőzgép. Munkások száma kb. 800, ezek közül 250 nő. Évi termelési képesség 6,000.000 m. szövet és 30.000 mázsa fonal. Piacza az egész monarchia. Tiz évi adómentességet élvez.

Erzsébetfalva. — *Marton Ernő faárúgyára.* 1906-ban alapította a tulajdonos. Fióktelepe van Lüdenscheidban (Westfália) 6 munkással. Gyárt mindenféle faárút, letörhető fogvájót és esztergályozott tömegárúkat. Különlegessége : manikür-készülékek, polisoarok stb. A gyár területe 328 m^2 és egy épületből áll. A hajtóerőt 17 lóerős villamos motor szolgáltatja. Munkások száma 20, a kik közül 5 nő. A termelt czikkek 80%-át külföldre : Ausztriába, Német- és Olaszországba, Svájczba és az Amerikai Egyesült-Államokba szállítják.

Erzsébetfalva. — *Neményi Testvérek nyomdai műintézete és dobozgyára.* 1908 januárjában alapította Neményi Rezső és József. Készít papírosdobozokat mindenféle iparág részére és nyomtatványokat. Különlegessége a háromszín és dombornyomás. A gyár területe 300 m^2 és egy épületből áll. A hajtóerő villam. Munkások száma 40, közüle 29 nő. Évi termelés 2·5—3 millió doboz.

Erzsébetfalva. — *Posnansky és Strelitz aszfalt-gyára.* 1893-ban alapították a czégtulajdonosok. Fióktelepe van Budapesten, Bécs és Witkovitz városokban. Gyárt aszfaltot, fedéllemezt, karbolineumot, szurokfáklyát, kreozotinumot és karbolsavat. Különlegességei a műtuffkő, ólombetétes elszigetelő lemez, hővédőanyag, Hütl-féle védőanyag, hő és hideg elleni elszigetelők, Permanit és Gloria czem. aszf. fedéllemez. Területe 4254 □-öl s 23 épületből áll. Hajtóerő 16 HP gőzgép s két gőzkazán 94 □ m. fűtési felülettel. Munkások száma 138. Évi termelési képesség 600 kocsirakomány árú. Hazai piacza az egész ország s kiviteli piacza Ausztria, Szerbia, Bulgária, Románia és Törökország.

Erzsébetfalva. — *Reszelő és szerszám-gyár r.-t.* 1907-ben alapította Mezey Lajos. Gyártmányai : mindenféle reszelő és ráspoly öntött aczélból, kalapács, buzogány, csákány, fejsze, balta, kaszaverő, hideg és melegvas és aczélvágó, kőfaragó, malom, lakatos, kovács, vízvezeték, villam és légszeszvilágítási szerelő szerszámok. Területe 13.000 □ m. s 3 épületből áll Hajtóerő 200 HP gőzgép Munkások száma 160, ezek közül 5 nő. Évi termelési képesség egy millió új reszelő, 400.000 reszelővágá- és 400.000 K értékű szerszám. Hazai piacza az egész ország s kiviteli piacza Ausztria, Szerbia, Romn. nia, Bulgária, Olasz-, Török- és Görögország. 150.000 K államsegélyt élvez, 10 évi egyenlő részletbeás

Erzsébetfalva. — *Sonnenschein E. margaringyára.* 1900-ban alapította a tulajdonos. Gyártási ág : oleomargarin, margarinzsír, premierjus, technikai és présfaggyú. A gyár területe 1000 □-öl s 8 épületből áll. Munkások száma 30, ezek közül 7 nő. Évi termelési képesség 10.000 mm. árú. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Németország, Hollandia és Amerikai Egyesült-Államok.

Kalocsa. — *Kalocsa-vidéki földmívelők és iparosok egyesülete.* 1904 junius 24-én alakította Tarajossy Sándor dr., Greguss Gyula, Szántó Lajos dr. és Deák Imre, a háziipar különféle ágainak mívelésére. Tagsági díj 2 korona. Ingyenes méhészeti, harisnyakötő (géppel) és kosárfonó tanfolyamot tart. Készít agyagiparban agyagedényeket és kályhákat ; asztalos-közműhelyben butort és minden e szakmába vágó árút ; kötőiparban férfi- és női harisnyákat és javítást ; háziiparban kosarat, kaptárt, méhészeti és kisebb fajta gazdasági eszközöket. A telepek egyike 420, másika 1707 □-öl területű s négy épületből áll. A hajtóerőt villamosmotor adja s van 26 kötőgép. Belső munkások és házi iparosok száma 100—200 között váltakozik, sőt télen 300-ra is emelkedik, a kik közül 25—30 nő. A termelt árúkat helyben, Kalocsa vidékén és Kecskeméten értékesítik. Az egyesület időnként csekély államsegélyben részesül.

Kalocsa. — *Spitzer Testvérek faárúgyára.* 1905-ben alapították a tulajdonosok. Gyárt asztalos és gazdasági faárúkat, mosóteknőt, talicskát, jármot stb. Különlegessége a kubikos talicska, a kapa- és kaszanyél. A gyár területe kb. 500 m² s három épületből áll. A hajtóerő egy 10 lóerős Vohanka-féle nyersolaj-motor, azelőtt villamos motor volt. Munkások száma 15—20. Az évi termelési képesség a kereslettől függ. Hazai piacza Budapest, Szeged, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Czegléd stb. Kiviteli piacza Stájerország, Mürzthal, Wartberg.

Kecskemét. *Első kecskeméti gyufagyár r.-t.* Keletkezett 1909-ben. Gyárt : kénes, Rózsaszalon, Mikádó, svéd, Amazon, Horgany, Merkur, Uj Idők, Délibáb, Szent-Gellért, Kurucz, Hirös város, Kossuth-szobor és Magyar gyufát. Területe öt és fél k. hold. A nagy gyárépületen kívül van igazgatói lakás, egy épületben portás és gépész lakás és öltöző, mosdó és étkező helyiségek, egy épületben kocsisok lakása és istálló, raktár és külön robbanóanyagok raktára és saját vízvezeték. A hajtóerő 70 HP gőzgép. Munkások száma 250, kiknek nagyobb része nő. A napi termelési képesség 100.000 hüvely kénes, 30.000 hüvely szalon pattogó és 200.000 doboz különféle svéd gyufa. Piacza az egész ország.

Kecskemét. — *Kecskeméti egyesült gőztéglagyár r.-t.* Keletkezett 1901-ben. Fali téglát és fedélcserepet gyárt. Három gyártelepe van : I. 40, II. 50, III. 28 hold területű. Van rajtuk három körkemencze, három tiszti lakás hat család, öt munkáslakás 120 család részére és 18 szárító szín. Munkások száma nyáron 120 férfi, 40 nő, télen 15 férfi. Évi termelési képesség 10 millió fali tégla és egy millió fedélcserép. Hazai fogyasztói a környékbeli városok.

Kecskemét. — *Kecskeméti gazdasági gépgyár r.-t.* 1907-ben alapította Wéber Ede, Révész Vilmos, Révész Sándor és Közgazdasági Bank. r.-t. Gyárt kisebb mezőgazdasági gépeket, borsajtókat, szőlőzúzókat, textilipari gépeket, „Kecske“ védjegyű metsző-ollókat és szürke vasöntvényeket. A gyár területe 5800 □ öl és nyolcz épületből áll. A hajtóerő 50 lóerős gőzgép ; munkások száma 180, a kik közül 15 nő. Évi termelési képesség kb. 600 vaggon nyersöntvény és kb. 10.000 db. gép. Hazai piacza az egész ország. A gyár állami kedvezményt élvez.

Kiskúnfélegyháza. — *Grünberger Mimi bőrárú és papirszopóka gyára.* 1896-ban alapította a tulajdonos. Készít papírosból szivarszopókát, és dobozt, bőrből és bőrutánzatból piaczi és iskolatáskát és utazó bőröndöket stb. Különlegessége a „Kiskun“- és „Ilona“- táskák. A gyár területe 1200 m² és három épületből áll. A gépek kézi- és lábhajtásra és nyersolajmotorra vannak berendezve . Munkások száma most 45—65, a kik közül 20—25 nő, de egy éven belül 100 főre emelik a munkások számát. Évi termelési képesség háromnegyed millió bőrárú és hat millió papírszopóka, de ez a mennyiség a szükséghez képest háromszorosra fokozható. Hazai piacza az ország minden része s kivitele van Ausztriába, Boszniába és Romániába.

Kiskunfélegyháza. — *Kiskunfélegyházi egyesült gőzmalom r.-t.* Keletkezett 1861-ben. Csak gabonaőrléssel foglalkozik. Területe két hold és két épületből áll. A hajtóerő 350 lóerős gőzgép. Munkások száma 65, ezek közül 6 nő. Évi termelési képesség 200.000 mm. őrlemény. Eddig csak a helyi piacznak dolgozott, de 1910 óta kivitelre is őröl.

Kiskunfélegyháza. — *Kovács Ferencz gyufagyára.* 1877-ben alapította a tulajdonos. Gyárt kénes és szalongyufát. A gyár területe 1600 m². A gyár és a raktárak folytatólag egybe vannak építve. A hajtóerő kézi. Munkások száma 40, ezek közül 15 nő. Évi termelési képesség 150.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország.

Kispest. — *Grosz és Goldmann magyar fa- és gyermekjátékárú-gyára.* 1906-ban alapította Ormos és Grosz. Gyárt gyermekjátékokat, mankót, orvosi vizsgáló-készlet és műszer-kazettát, házi gyógytár- és mentőszekrényt, mindenféle üzem számára. Területe 1200 □ m. s egy épületből áll. Hajtóerő 16 HP szívógázmotor. Munkása 40 férfi. Évi termelés 200.000 K értékű árú. Piacza az ország és Bécs.

Kispest. — *Hofherr-Schrantz magyar gépgyári müvek r.-t.* 1900-ban alapította Hofherr és Schrantz bécsi czég. Gyárt mindenféle gépet és eszközt, különlegessége a gőzcséplőkészlet és gőzeke. Területe kb. 50.000 □-öl s 32 épületből áll. Hajtóerő 1600 lóerővel 3 gőzgép. Munkások száma 1600, ezek közül 40 nő. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Ausztriába, a Balkánra, Franczia-, Olasz- és Oroszországba. Állami kedvezményben részesül.

Kispest. — *Kispesti Textil-gyár r.-t.* Keletkezett 1898-ban. Gyárt színes pamutszövetet. Területe 15·000 □ m. s 10 épületből áll. Hajtóerő 350 HP gőzgép. Munkások száma 320, ezek közül 240 nő. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Boszniába. Állami kedvezményt élvez.

Kispest. — *Lenkei és Társa érczöntője és fémárúgyára.* Készít mindenféle fémnyomást, sajtolt tömegczikkeket, díszműárúkat, petroleumlámpát, szeszgázfőzőt; vaskereskedelmi, villanyossági légszeszfelszerelési, vízvezetéki és fürdőberendezési czikkeket; templomi, temetkezési és fodrászati fémtárgyakat; függöny- és szőnyegrudakat, kirakatállványokat stb. Foglalkozik azonkívül csiszolással és galvanizálással. Különlegessége a kézi tészta és kenyérdagasztó gép. A gyár területe 240 □-öl és három épületből áll. A hajtóerő 18 lóerős motor, munkások száma kb. 40, a kik közül 1—2 nő. Évi termelési képesség 200.000 korona értékű árú. Hazai piacza Budapest és a vidék. Kiviteli piacza a Balkán-államok és Egyiptom. A gyár állami kedvezményben részesül.

Kispest. — *Pálóczi Horváth István mészhomok-téglagyára.* 1909-ben alapította a tulajdonos. Gyárt falazótéglát, formatéglát, és járdalapokat. Különlegessége a futóhomokból mészhozzáadással készített műkő. A gyár területe 24.000 □-öl s több egymáshoz illesztett épületrészből áll; van egy kétemeletes főépület, több földszintes részszel és egy földszintes melléképület lakásokkal. A hajtóerő egy 400 lóerős kondenzácziós gőzgép és villamos erőátvitel. Munkások száma 200 s ezek közül 20—30 nő. Évi termelési képesség 40 millió tégla. A termelést több éven át teljesen elfogyasztják a Wekerletelepen készülő 1200 munkásháznak az építkezésénél.

Kistarcsa. — *Gép- és vasútfelszerelési gyár r.-t.* 1907-ben alapította a Budapesti helyiérdekű vasutak r.-t. Gyártási ágak: járművek készítése, fogaskerékmarás, vas- és aczélöntés. A gyár területe 22.954 m² s 14 épületből áll. A hajtóerő 350 lóerős gőzgép. Munkások száma 650, a kik közül 30 nő. A gyárteleppel szemben munkástelep van, melyen öt földszintes és hat emeletes lakóház áll. A telep nyilvános elemi iskolájában 42 gyermeket tanítanak.

Örkény. — *Pálóczi Horváth István szeszgyára, gőzmalma és mészhomoktéglagyára.* A szeszgyárral kapcsolatos gőzmalmot 1898-ban alapította a tulajdonos. Gyárt nyers szeszt, búza- és rozslisztet. Területe 1600 □-öl és egy többemeletes épületből áll. A hajtóerőt egy 125 lóerős kompaund kondenzácziós gőzgép szolgáltatja. Munkások száma 15. Évi termelési képesség 1400 hektoliter szesz és naponta 120 mm. őrlés. Fogyasztója a környék. — A mészhomoktéglagyárat 1901-ben alapította a tulajdonos. Gyárt falazótéglát, formatéglát díszítéshez, fedélcserepet és áteresz-csöveket. Különlegessége a futóhomokból oltott mészszel készített műkő mindenféle alakban. Területe 2400 □-öl és több egymáshoz épített földszintes épületből áll. A hajtóerő 125 lóerős gőzgép. Munkások száma 40. Évi termelés 3,000.000 tégla és 625.000 fedélcserép. Fogyasztója a környék.

Pestszentlőrincz. — *Budapest-szentlőrinczi téglagyár r.-t.* A gyárat 1889-ben alapította Gedőfi, Hegedüs és Wagner. Gyárt mindenféle fajú agyagtéglát. Területe 488.284 m² és 32 épületből áll. Hajtóerő: 230 lóerős gőzgép. Munkások száma kb. 300, ezek közül kb. 50 nő. Évi termelési képesség 20 millió tégla. Hazai piacza Budapest, Kispest és Pestszentlőrincz.

Pestszentlőrincz. — *Cséry-féle szemétfeldolgozó gyár r.-t.* 1893-ban alapította Cséry Lajos, 1900-ban részvénytársasággá alakult. Gyártási ág a szemét feldolgozása és értékesítése. Különlegessége a Cséry-féle komposztált szeméttrágya. A telep területe 43 hold, 8 épületből és több faraktárból áll. Hajtóerő 120 lóerős gőzgép. Munkások száma 200—260, ezek közül 70 nő.

Pestszentlőrincz. — *Krautschneider József kocsilámpagyára.* 1886-ban alapította a tulajdonos. Készít kocsi- és automobil-lámpákat és lemezelt kocsivasalást. A gyár területe 900 □-öl és három épületből áll. A hajtóerőt egy darab négy és egy darab hat lóerős benzinmotor szolgáltatja. Munkások száma 24. Hazai piacza az egész ország, kivitele van Cseh-, Morva- és Törökországba, Bulgáriába és Romániába.

Pestszentlőrincz. — *Szentlőrinczi parkétagyár r.-t.* 1906-ban alapította Lichtig Samu. Gyárt parkétát, kerékküllőt és egyéb faárút. Különlegessége a franczia szalagpadló keményfából. A gyár területe 20.520 m² és hét épületből áll. A hajtóerőt 253 lóerős gőzgép szolgáltatja, munkások száma 150 és ezek közül 60 nő. Évi termelési képesség 300.000 m² parkéta és 5000 m² egyéb faárú földolgozása. Piacza az egész ország, Ausztria, Angol, Olasz- és Törökország, Egyiptom és Argentinia.

Rákospalota. *Helle Antal kötélgyára.* Fióktelepe van Budapesten. Gyárt kötelet, spárgát, hevedert stb. A gyár területe 2500 m² és öt épületből áll. A hajtóerő kézi. Munkások száma 20. Hazai piacza az egész ország.

Rákospalota. — *Komáromy László utóda templomberendezési vállalata.* 1870-ben alapította K. László. Készít templomberendezéseket: oltárt, szószéket, padokat, keresztelő-kutat stb. A gyár területe 400 □-öl és egy épületből áll. A hajtóerő kézi, munkások száma 15. Évi termelési képesség 80.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország. A legutóbbi 3—4 év alatt a következő nagyobb munkákat végezte: a rákospalotai új plebániatemplom, a kúnszentmiklósi, zagyvarékási, czeglédi, czeglédberczeli, erzsébetfalvai, a Kecskeméthez tartozó helvécziapusztai templom, a márianosztrai fegyház, rákospalotai leányjavító és kassai közkórház kápolnájának, a lapujtői róm. kath. templom, újpesti plebánia-templom, pálmonostori, nagykőrösi, rákosszentmihályi, kiskunmajsai, csongrád-csányi, divényi, szentesi, cseszneki stb. templom berendezése.

Rákospalota. — *Olajipar-Társaság gyára.* 1871-ben alapította a bécsi Olajipar-Társaság, melynek Bécsben és Triesztben is nagy telepei vannak. Gyárt repczeolajat, gépolajat, gépkenőcsöket, és belföldi aetherikus olajak finomításával is foglalkozik. A gyár területe 3 hold 912 □-öl és hat épületből áll. A hajtóerőt egy 100 lóerős gőzgép adja, munkások száma 90—100. Évi termelési képesség magvakban 60.000 mm. különféle nyersterményekben 16.000 mm. Piacza főleg Magyarország és Ausztria és részben a Kelet. 1910-ben a gyárat átalakítják és kibővítik.

Rákospalota-Ujfalu. — *Országh Sándor és Fia orgonagyára.* 1861-ben alapította Országh Sándor. Gyárt orgonákat és harmóniumokat. A gyár területe 760 □-öl és három épületből áll. A hajtóerőt egy 8 lóerős gőzgép szolgáltatja, munkások száma kb. 30. Évi termelési képesség 120.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Bulgáriába. 1885-ben a Ferencz József-rend lovagkeresztjét kapta, ugyanakkor kitüntetést nyert az országos kiállításon, 1904-ben pedig Veszprémben és 1906-ban Kassán.

Rákospalota. — *Szalády Antal „Hungária“ kávégyára.* 1882-ben alapította a tulajdonos A telep azelőtt Budapesten volt. Gyárt táp-, pót- és gyógykávét. Különlegessége a Hungária-kávé. A hajtóerőt három lóerős villamos motor adja. Munkások száma 6.

Rákosszentmihály. — *Schuster Vilmos székállványgyára.* 1906-ban alapította a tulajdonos. Gyárt székeket, butorokat és építkezéshez szükséges asztalosárúkat. Különlegessége a bőrszékgyártás. A gyár területe 1726 □-öl és két épületből áll. A hajtóerő 14 lóerős gőzgép, munkások száma 20. Évi termelés 40.000—50.000 K értékű árú. Piacza az ország. A gyár államsegélyt kap.

Solymár. — *Fried Zsigmond gőztégla- és agyagárú gyára.* 1880-ban alapította a tulajdonos. Gyárt tömör fali téglát. Különlegessége a burkolattégla és fedélcserép. A gyár területe 320.000 m^2 és 67 épületből áll. A hajtóerőt egy gőzgép és több villamos motor szolgáltatja. Munkások száma 250—620 között váltakozik és ezek közül 120 nő. Évi termelési képesség 15 millió tégla és cserép. Hazai piacza a főváros és környéke. A gyár a munkástelepen saját iskolát tart fönn.

Solymár. — *Móczár Gyula dr. festékgyára.* 1896-ban alapította a tulajdonos. Gyárt mindenféle vegyi, szépített és földfestékeket. A gyár területe 2300 □-öl, 12 épületből áll és 250 hold a kiaknázható terület. A hajtóerő 180 lóerős gőzgép. Munkások száma 100—120, a kik közül 25—30 nő. Évi termelési képesség 3,600.000 kg. festék. Hazai piacza Budapest és az ország, kiviteli piacza Ausztria, Cseh és Morvaország, Galiczia, Bukovina, Szerbia, Bulgária, Románia, Török- és Görögország. Állami kedvezmény gyanánt adómentességet és készpénzszubvencziót élvez.

Soroksár. — *Fejes János szalmaárú-gyára.* 1898-ban alapította a tulajdonos. Készít palaczktokokat szalmából üvegek csomagolására, szalmakötelet vascsőöntéshez, csomagolási és gazdasági czélokra, raffia- és sodronyhálót üvegek díszítésére és mennyezetnádat. Különlegessége a szabadalmazott fagyvédő lapok, szőlő- és más alacsony növényeknek a tavaszi fagyok elleni megvédésére. A gyár területe 1700 □-öl és négy épületből és három fedett színből áll. A tokvarrógépeket lábbal hajtják, a többi gépet pedig három két lóerős villamos motor hozza mozgásba. Munkások száma 50—80, a kik közül 35—60 nő. Évi termelési képesség 15 millió szalmatok, 2,400.000 m. szalmakötél és a többi czikkből szükség szerint. Hazai vevői szalmatokra Budapest környékén és vidéken a sörgyárak, bor- és sörkereskedők és vizforrások, szalmakötélre a vas- és czementgyárak. Kiviteli piacza Ausztria, Szerbia és Bulgária és legújabban Anglia és Amerika.

Soroksár. — *Ledofszky Géza gőzmalma.* 1875-ben alapították a soroksári kenyérsütők. Majdnem csak rozsőrléssel foglalkozik. A gyár területe 4000 m^2 és négy épületből áll. A hajtóerő 250 lóerős gőzgép, munkások száma 50. Évi termelési képesség 150.000 mm. (1500 vaggon) őrlemény. Hazai piacza Felsőmagyarország és Dunántúl ; kiviteli piacza Ausztria, Német-, Franczia- és Angolország, Hollandia és Egyiptom.

Soroksár. — *Fried és Benedek parkétagyára.* 1893-ban alapította Fried Ármin és Benedek Sándor Beszterczén, 1903 óta van Soroksáron. Fióktelepe van Bécsben. Gyárt mindenfele parkétát és kerekküllőt. A gyár területe 2400 □-öl és hat épületből áll. A hajtóerő 150 lóerős gőzgép. Munkások száma 150, a kik közül 35 nő. Évi termelési képesség 280.000 m^2 parkéta. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába, Olaszországba és Svájczba.

Szentendre. — *Csoknyay Jenő első magyar szerszámgyára.* 1865-ben alapította Zinner János. Gyárt ács, bognár-, kádár-, bádogos-, lakatos-, és kovács-szerszámokat és tűzoltó-felszereléseket. Különlegessége asztalos-gyaluvasak, posta- és tűzoltó-zárkapcsok készítése. A gyár területe 12.000 m^2 és öt épületből áll. Munkások száma 50—70. Évi termelési képesség 200.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába. A gyár állami kedvezményt élvez.

Szentendre. — *Lám és Korlát lószerszámveretek gyára.* 1902-ben alapította Lám J. A. és Korlát Artúr. Gyárt mindenféle fémárút és lószerszámveretéket. A gyár területe 5000 m^2 és hat épületből áll. A hajtóerőt egy benzinmotor, egy Diesel-motor (együtt 13 lóerős) és vizierő szolgáltatja. Munkások száma 70, ezek közül 2 nő. Évi termelési képesség 500.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Ausztria, Szerbia, Bulgária, Törökország és Egyiptom.

Sződrákos. — *Lovag Flock-Reyhersberg Henrik János dr. sződrákosi és gödi tégla- és czementlapgyárai.* A sződrákosit 1869-ben alapította a „Sződrákosi téglagyár-társulat“ és midőn ez megszünt, 1873-ban megvette a mai tulajdonos atyja. A gödi gyártelep 1900-ban keletkezett. Gyárt kézi- és géptéglát, tetőcserepet, burkolattéglát és kúpcserepet. Különlegessége a kút- és csatorna-tésgla. A gyár területe Sződrákoson kb. 100, Gödön 50 kat. hold. Az épületek: két körkemencze, téglaprépház gépházzal, irodaépület, modern lakóházak és szárítók. Hajtóerő : 35 lóerős szívógázmotor tréshajtáshoz, 4 lóerős benzinmotor víz- és villamhoz, 2 lóerős szivattyú és 7 lóerős bányaszivatyú., Munkások száma átlag 100, a kik közül 40—60 nő. Évi termelési képesség Sződrákoson 4—5 millió Gödön 7—10 millió tégla. Főfogyasztói Budapest és Ujpest.

Ujpest. — *Arányi Adolf rézmívessége.* 1897-ben alapította a tulajdonos. Szeszgyárberendezéseket, mosó-üstöket, rézcsöveket és fazondarabokat, de különösen pálinkafőzőüstöket készít. A gyár területe 900 □-öl és öt épületből áll. A hajtóerő : gáz. Munkások száma 10. Évi termelési képesség 100.000 korona értékü árú. Piacza az ország és kivitele van Ausztriába, Bulgáriába és Szerbiába.

Ujpest. — *Bernauer Lajos növényolajgyára.* A főtelep Budapesten. 1872-ben alapitotta Lukács Zsigmond és Müller Adolf. Fióktelepe van még Lang-Enzersdorfban Bécs mellett. Gyárt repczeolajat, repczepogácsát ásványkenőolajat, gépzsírt stb. Különlegessége a degras és solin. Területe 3000 □-öl és 8 épületből áll. Hajtóerő 45 HP gőzgép. Munkások száma 100. Évi termelési képesség 1000 kocsirakomány árú. Hazai piacza az egész ország s kiviteli piacza Ausztria, Bosznia, Szerbia, Románia, Olasz- és Törökország. Állami kedvezménye van.

Ujpest. — *Cherven János mintaasztalosárú-gyára* és famegmunkáló telepe. 1908 május 2-án alapította a mai tulajdonos. Gyártási ág : butorasztalos-kellékek megmunkálása, gépek és gépalkotórészekhez szükséges modellek készítése. Különlegesség : fogas- és csigakerekek marása géppel. A gyár területe 350 m^2 és egy fő- és két melléképületből áll. A hajtóerőt 36 lóerős motor szolgáltatja. Munkások száma 24. Évi termelési képesség 100.000 korona értékű árú. Hazai piacza Budapest és környéke és az ország gépipari városai. A gyárnak állami kedvezményképen 3 munkagépe van.

Ujpest. — *Egyedi Lajos szesz- és szeszfinomitógyára.* 1862-ben alapította Stern Ignácz, a mai tulajdonos atyja. Gyárt nyers, finomított és denaturált szeszt és szárított moslékot. A gyár területe 50.000 m^2 és 25 épületből áll. A hajtóerőt két, egyenként 120 lóerős gőzgép szolgáltatja. Munkások száma 160. Évi termelés 30.000 hl. szesz és 25.000 mázsa moslék. Piacza az ország és Bosznia.

Ujpest. — *Egyesült izzólámpa és villamossági r. t.* Az 1875-ben keletkezett Egger B. és Társa és az 1888-ban keletkezett Villamos izzólámpa-gyár r. t. czég 1896-ban egyesült e név alatt. A két társaság és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapította. Gyárt villamos izzólámpát, telefon- és távíróczikkeket s vasúti biztosító berendezéseket. Területe 40.000 □-m. s 8 nagyobb épületből áll.

Hajtóerő 1000 HP-vel 3 gőzgép. Munkások száma 2300, ezek közül 1500 nő. Évi termelési képesség 9 millió K értékű árú. Piacza Magyarország és az egész világ. Állami kedvezményben részesül.

Ujpest. — *Egyesült villamossági és gépgyár r. t.* Az előbbiből kiválván, 1907-ben külön czéggé alakult. Gyárt dinamogépeket, motorokat, kapcsolótáblákat stb. Területe 3000 □-m. s egy nagy épületből áll. Hajtóerő 100 HP gőzgép ; munkások száma 150. Évi termelési képesség 500.000 K értékű árú. Piacza az egész monarchia.

Ujpest. — *Győrffy Kornél ércz-, fém- és vasárugyára.* 1903-ban alapította a tulajdonos. Különlegességei a a rézvédőrudak, díszek és díszes butorvasalások. Területe 3700 □-öl s 2 épületből áll. Hajtóerő egy 50 és egy 20 HP Diesel-motor. Munkások száma 200, ezek közül 26 nő. Évi termelésképesség 800—900.000 K értékű árú. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Ausztriába, Bulgáriába, Szerbiába és Romániába.

Ujpest. — *Keleti dr. és Murányi vegyészeti gyára.* 1903-ban alapította K. Kornél dr. és M. Iván. Gyárt föld- és vegyfestéket. Különlegessége a Lysoform és ólomfehér. Területe 22.000 □-m. és 10 épületből áll. Hajtóerő 100 HP gőz- és szívógázmotor. Munkások száma 100, ezek közül 20 nő. Évi termelési képesség kb. egy millió K értékű árú. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Ausztria, a Balkán-félsziget, Oroszország és Kisázsia. Adómentességet élvez.

Ujpest. — *Kohn és Fried vegyészeti gyára.* 1884-ben alapították a tulajdonosok. Gyárt kocsikenőcsöt, vegyi és kátránytermékeket. Területe 3000 □-öl s 9 épületből áll. Hajtóerő 4 HP gőzgép és 16 HP motor. Munkások száma 60. Évi termelési képesség 600 vaggon árú. Az országon kívüli piacza Ausztria, Bosznia, Herczegovina és Szerbia.

Ujpest. — *Krayer E. és Társa festékgyára.* 1880-ban alapították a tulajdonosok. Gyártási ág : festék, kencze, lakk és ablaktapasz. A gyár területe kb. 700 □-öl és öt épületből áll. A hajtóerő 20 lóerős gázmotor. Munkások száma 10—20. Évi termelés 160 kocsirakomány.

Ujpest. — *Leiner Fülöp és Fiai enyvgyára.* 1864-ben alapította Leiner Fülöp. Enyvet és zselatint gyárt. Területe 14.000 □-öl s 9 épületből áll. Hajtóerő 80 HP gőzgép. Munkások száma 120, ezek közül 40 nő. Évi termelési képesség 65 vaggon árú, melyből 62 vaggon külföldre, a többi Magyarországra és Ausztriára jut. Adómentességet élvez.

Ujpest. — *Leiner Testvérek enyvgyára.* 1860-ban alapította L. Simon, József és Samu. Börenyvet gyárt. Területe 2000 □-öl s 8 épületből áll. Hajtóerő 110 HP-vel 2 gőzgép. Munkások száma 120, ezek közül 35—40 nő. Évi termelés 100 vaggon enyv, melyből csak 15% marad idebent.

Ujpest. — *Lőwy Dávid és Fiai parkétagyára.* 1838-ban alapította Lőwy Dávid. Gyártási ág : amerikai parkéta, fournér, fűrészelt kéményfa-anyagok és lemezek. A gyár területe 25.000 m² és 14 épületből áll. A hajtóerőt 240 lóerős gőzgép szolgáltatja. Munkások száma 260, ezek közül 40 nő. Évi termelési képesség : fournér 18,000.000, parkéta 160.000 és lemez 1,000.000 m², fűrészelt anyag 10.000 m³. Hazai piacza az egész ország, kivitele van Ausztriába és Németországba.

Ujpest. — *Magyar Pamutipar r. t.* 1882-ben alapította Szurdai Weisz Leó. Gyártási ágak : pamutfonás, szövés, festés, fehérítés, nemesítés, vatta, tisztítógyapot és munkásruha. Különlegességei „Ujpest Gyöngye“ sifon, „Palotai Gyolcs“, „Havas-Gyolcs“ és „Emke-vászon“. Területe 60.000 □-m., 8 épülettel. Hajtóerő 1500 HP gép. Munkások száma 1200, ezek közül 570 nő. Évi termelési képesség 6 millió K értékű árú. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Ausztria, Bosznia, Szerbia, Románia, Bulgária, Törökország, Smyrna és a Kelet. Állami kedvezménye van.

Ujpest. — *Martinovics József lószerszámvereték gyára.* 1875-ben alapította a tulajdonos. Lószerszámveretékeket készít. A gyár területe 300 m² és két épületből áll. A hajtóerőt 8 lóerős nyersolajmotor szolgáltatja. Munkások száma 16. Évi termelési képesség 50.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Ausztria és Szerbia. A gyárnak állami kedvezménye van.

Ujpest. — *Mauthner Testvérek és Társai bőrgyára.* 1889-ben alapította M. Mihály. Gyárt talp-, felső- és blankbőrt és gépszíjjat. Területe 11.000 □-öl s 22 épületből áll. Hajtóerő 700 lóerővel két gőzgép. Munkások száma 350, ezek közül 5 nő. Évi termelési képesség kb. 100.000 db. bőr. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Ausztriába és a Balkán-államokba.

Ujpest. — *Nicholson gépgyár r.-t. hajógyára.* A czég főtelepe Budapest. Az újpesti hajógyár, a melyet 1895-ben alapítottak Nicholson Fülöp és társai, hajókat, uszályokat, gőzösöket és kotrókat készít, különlegesség gyanánt pedig ponton elevátorokat gyárt gabonakirakáshoz. A gyár területe 2155 □ méter és három épületből áll. A hajtóerőt egy 30 lóerős gőzgép és két dinamó szolgáltatja. Munkások száma 150—200. Az évi munkaképesség 10—15 hajótest. Hazai vevői a magyar hajózási vállalatok és azonkívül szállít Bulgáriába, Romániába és Oroszországba kerekes és csavaros gőzösöket, vasuszályokat, dereglyéket, gabonaszállító gőzösöket és egyéb vizi járműveket.

Ujpest. — *„Phöbus“ villamos vállalatok r. t.* Keletkezett 1905-ben. Fióktelepe van Székesfehérvárott, Munkácson, Zilahon, Zomborban, Fehértemplomban, Veszprémben és Poprádfelkán. Villamos áramot fejleszt világítási és erőátviteli czélokra, villamos vasutakat épít és tart üzemben. Területe 8000 □-öl, 3 épülettel. Hajtóerő 6500 HP. Munkások száma 50. Évi termelés a fióktelepekkel együtt 10 millió kw.

Ujpest. — *Weisz Ármin és Fia bőrgyára.* 1856-ban alapította Weisz Ármin. Juhbőrkikészítéssel és kristályszóda-gyártással foglalkozik. A gyár területe 5150 m² és több épületből áll. A hajtóerőt 50 lóerős gőzgép szolgáltatja. Munkások száma kb. 100 és ezek közül kb. 40 nő. Évi termelési képesség 300.000 darab kikészített juhbőr. Hazai piacza Budapest, Pozsony és kivitele van Bécsbe.

Ujpest. — *Werkner Artur hazai kovácsolható vas- és aczélöntvény-gyára.* 1906-ban alapította a tulajdonos. Különlegessége az ökörpatkó lágyöntvényből. Területe 1500 □-öl, négy épülettel. Hajtóerő 40 HP gőzgép. Munkások száma 110. Évi termelési képesség 50 vaggon lágyöntés és ugyanannyi szürkeöntés. Piacza az egész ország. Adómentességet élvez.

Ujpest. — *Zaorál János késgyára.* 1891-ben alapította a tulajdonos. Két fióktelepe van Budapesten. Készít mindenféle késműárút és különlegességképen borotvát. A gyár területe 371 □-öl és négy épületből áll. A hajtóerőt 12 lóerős benzin-motor szolgáltatja. Munkások száma 8—12. Évi termelési képesség 20.000 korona értékű árú, a melynek 80 %-át az ország, 20 %-át pedig a külföld fogyasztja el. Állami kedvezmény gyanánt a gyár adómentes benzint kap.

Vácz. — *Első magyar szövő- és kötőgyár r. t.* Keletkezett 1885-ben. Fióktelepe van Selmeczbányán, Hodrusbányán és Rohonczon. Gyárt szövött és kötött árút, harisnyát, trikót, alsóruháka sportczikkeket, mellényeket és katonai keztyűket. Különlegessége a berlini kendő, gallérvédő és vathalin. Területe 11.000 □-m. s 10 épületből áll. Hajtóerő 150 HP. Munkások száma 1300, kiknek 90%-a nő. Évi termelési képesség 3 millió K értékű árú. Hazai piacza az egész ország. Kiviteli piacza Anglia, a Balkán, Törökország és Egyiptom.

Vácz. — *Gmehling Hermann bőrbutorgyára.* Főtelep Budapesten 30 munkással. A váczi fióktelepet 1892-ben alapította a tulajdonos, a ki egyben az ottani m. kir. fegyintézet asztalos-árú-gyárának a bérlője. Gyárt mindenféle bőrbutort. Különlegessége a vasúti kocsik berendezéséhez szükséges bőrök, angol készletek és faragott és préselt bőrszékek stb. előállítása. A gyár területe 610 □-öl és két épületből áll. A hajtóerőt villamos- és légszeszmotorok szolgáltatják. Munkások száma 65. Évi termelési képesség kb. 30.000 darab bőrszék és különféle bőrkellékek. Hazai piacza az egész ország, kivitele van az osztrák tartományokba Balkán-államokba és Egyiptomba.

Vácz. — *Herczeg László regatta-csónak gyára.* 1904-ben alapította a tulajdonos. Gyárt regatta-csónakokat és evezőket. A gyár területe 228 m^2 és egy épületből áll. A hajtóerőt 5 lóerős villamos motor szolgáltatja. Munkások száma 6—7. Évi termelési képesség 40—50 darab regatta. Hazai vevői az ország evezős-egyesületei. A gyár állami kedvezményt élvez.

Vácz. — *Hirmann István mérőeszköz és szerszámgyára.* 1908-ban alapította a tulajdonos. Irodája és raktára van Budapesten. Gyárt mérőeszközöket és szerszámokat a gépgyártáshoz, ú. m. csiga és csavarmenetfúrókat, csavarmetszőket, dörzsárakat és mindenféle marót fa, vas, aczél megmunkálásához. A gyár területe 800 □-öl és négy épületből áll. A hajtóerőt 18 lóerős motor adja. Munkások száma 35—40. Évi termelési képesség kb. 250.000 korona értékű árú. Hazai piacza az egész ország és kivitele van Ausztriába és a Balkán-államokba. A gyár állami kedvezményben részesül.

Vácz. — *Kobrak czipőgyár.* 1901-ben alapította Kobrak Mór. Gyárt mindenféle férfi-, női és gyermekczipőt. Területe 20.000 □-m, hat épülettel. Hajtóerő 135 HP villamos motor. Munkások száma 360, ezek közül 130 nő. Évi termelési képesség 3 millió czipő. Hazai piacza az egész ország, kiviteli piacza Ausztria, Svájcz, Német, Olasz- és Oroszország, a Balkán államok és Egyiptom. Állami kedvezményben részesül.

Vácz. — *Löwinger József aranyozott áru és butorgyára.* 1867-ben alapult. Gyárt butort, lakberendezéseket, kép- és tükörkeretet, üvegképeket és kápolna-fölszerelést Különlegessége a hazafias tárgyú zenélőkép. Területe 4000 □-m, öt épülettel. Hajtóerő 20 HP benzinmotor. Munkások száma 80, ezek közül 30 nő. Évi termelési képesség 350.000 K értékű árú. Hazai piacza az ország minden nagyobb városa s kivitele van az osztrák tengerpartra, a Balkán-államokba és ázsiai Törökországba.

Vácz. — *Osztrák-magyar horganyhengerművek r. t. váczi horganyhengerműve.* Központi igazgatóság Oderfurt (Morvaország). Fióktelepe van még Oswiecimben (Galiczia) és Dzieditzben (Szilézia). Keletkezett 1895-ben. Gyárt horganylemezeket és lapokat. Különlegessége a simító, fürdőkád és koporsó-lemezek, nikkelezési, czinkografiai és kazánkibélelési czélokra és az elemeknek való lemezek. Területe 1500 □-m. s egy épületből áll. Hajtóerő 250 HP gőzgép. Munkások száma 40. Évi termelési képesség 28.000 mázsa árú. Hazai piacza Budapest.

Vácz. — *Reitter Ödön cs. és kir. udvari kocsigyára.* 1853-ban alapította. R. István. Raktárak és műhelyek Budapesten, Fecske-u. 15. Gyárt mindenféle kocsit és azok alkotórészeit. Különlegessége a hintó, betegápolókocsi és hintótengely-gyártás. Területe 1300 □-öl s 11 épületből áll. Hajtóerő 50 HP gőzgép, saját villamos világítással. Munkások száma 130. Évi termelési képesség 350 kocsi. Hazai piacza az egész ország s kivitele van Szerbiába és Törökországba.

Vácz. — *Saxlehner András szalmahüvelygyára.* A Hunyadi János-keserűvíz forrástelep Budapesten 1863-ban keletkezett, a váczi szalmahüvelygyárat 1878-ban alapította a tulajdonos. A gyár csak szalmahüvelyeket készít, melyek csupán a Hunyadi János-keserűvizes palaczkok védőburkolata gyanánt kerülnek forgalomba. A gyár területe 8283 m^2 s a következő épületekből áll : gyárépület, melléképület, lakóház, istálló, tűzoltó-szertár és három nagy szalmapajta. Van több lábbal hajtott varrógép, munkások száma 44, ezek legnagyobbrészt nők.

Vácz. — *Váczi hengermalom r.-t.* 1891-ben alapította Rudnyánszky László, Tarcsay Pál, Gajáry Géza és Lőwy Sándor. Búza- és rozslisztet őröl nagybani eladásra. A gyár területe 12.762 m^2 és tíz épületből áll. A hajtóerőt 300 lóerős gőzgép szolgáltatja. Munkások száma 75. Évi termelési képesség 19,500.000 kg. őrlés. Piacza az ország, kivitele van Ausztriába, Cseh- és Morvaországba.

Zsámbék. — *Fántus Adolf első magyar kötött czipőgyára.* 1899-ben keletkezett és mostani alakjában 1909 óta áll fönn. A hajtóerőt egy 10 lóerős benzinmotor szolgáltatja, mely egy ványoló gépet és az összes fonó, talpvágó stb. munkagépeket hajtja. A gyár területe kb. egy hold. A munkások száma a gyárban 35, házon kívül kb. 100, mivel a kötött czipők felsőrészét háziiparilag dolgozzák föl. A belső munkások férfiak, a külsők leginkább nők. A gyártmány kiszorította a morvaországi készítményeket, piacza az ország; Stájerország és Felsőausztria. A gyár öt évi adómentességet élvez.

Zsámbék. — *Ocskó Ádám „Adria" czipőgyára.* Itt 1909 óta működik. Alapitotta a tulajdonos. Gyárt gyermek-, női- és férficzipőket. A hajtóerőt több munkagép szolgáltatja. Munkások száma 10. Termelési képesség hetenként 40 tuczat lábbeli. Piacza az egész ország és Horvátország. Az üzem kibővítése most van folyamatban.

II. KERESKEDELEM.

Története. Már az Árpád-házból származó első királyok alatt fontos kereskedelmi góczpontok voltak a vármegye területén. Visegrád, Vácz, Pest, Buda és Kalocsa dunai kikötőhelyek, a hol régi okirati adatok szerint vaj, bőr, gyapjú, viasz, méz, méhser, sajt, zsír és más hasonló terményekkel nagyban folyt a kereskedés. Ez időben már a kereskedelem könnyebb lebonyolításának a segítségére pénzverő műhelyt is állítottak Budán. Azonban a virágzásnak indult kereskedést legnagyobb részben egy csapással tönkre tette a tatárdúlás. IV. Béla újjászervező munkájának a nyomában csakhamar föléledt a kereskedelmi tevékenység és adataink vannak arról, hogy a budai borkereskedés a külfölddel még az ő életében tekintélyes forgalmat ért el. Budának, mely már azelőtt is vámos hely volt, kikötői és piaczi vámját ugyancsak ő szabályozta 1255-ben. E vámszabadalom fontosabb intézkedései a következők:

„Minden posztóval terhelt szekér szállítmányától, mely öt márkányi értékű, fizettetik egy nehezék; egy gabonával terhelt szekértől két dénár; száz sókőtől egy sókő, tíztől egy dénár s így följebb negyvenig; egy szekér komlótól három dénár; egy szekér vastól szinte három; egy edény bortól, mely a piaczon eladatik, két nehezék; egy szekér ólomtól három nehezék; egy szekér vadállat-bőrtől, mely öt márkányi becsű, egy nehezék; szinte így a viasztól; egy ökörbőrrel terhelt nagy szekértől fél ferting; ugyanannyi egy edény méztől; egy vég posztótól két dénár; egy lótól mind a vevő, mind az eladó részéről külön két dénár; egy mázsa faggyútól két dénár; ezüsttől, minden öt márka érték után, egy nehezék; egy hajó gabonától fél ferting; egy dereglyétől egy nehezék; ugyanannyi egy hajó haltól; egy vizi talptól, melyet két evezővel kormányoznak, két nehezék; egy szekér szénától két dénár stb."

Még inkább emelkedett a kereskedés a vegyesházi királyok, főként az Anjouk alatt, noha a különféle vámok terhe és a közlekedési útak rosszasága és bizonytalansága nagy kárára volt mind az iparnak, mind a kereskedelemnek. Már Róbert Károly szabályozta a pénzügyet, Nagy Lajos pedig 1367-ben Budának árúmegállítási jogot adott, a mely akkor az egyetlen volt az egész országban. Üdvösek voltak Zsigmond király pénzügyi intézkedései is, a ki a városokba kir. pénzváltókat rendelt, hogy az eladó és vevő közönséget a zsarolás és uzsora ellen megvédelmezze. Számottevő volt a külfölddel való kereskedés is; erre vall Zsigmond amaz intézkedése, hogy eltiltotta azoknak a nyersterményeknek a kivitelét, melyek az iparhoz szükségesek voltak. Az ő uralkodása alatt történt, a mint az oklevelek bizonyítják, hogy boroszlói kalmárok 623 vég posztót szállítottak Budára, hol 86 strigaui és 102 görliczi posztódarabot 43 mázsa rézért cseréltek be, 588 véget készpénzen adtak el, 452 görliczi posztón pedig 60 mázsa borsot vettek.

A török korban.

A mohácsi vész szomorú korszaka e vármegye kereskedését, különösen az első években, nem igen sújtotta. Tanúsítja az, hogy Szapolyay János király alatt még élénk volt a kereskedés a vármegye lakosai és a török között. Az utóbbiak keleti szőnyegeket, selyem-, szőr- és gyapjúszöveteket és gyarmatárúkat hoztak a budai és kecskeméti vásárokra. Budán ez időtájt olasz, német és lengyel kalmároknak voltak üzleteik, Pest pedig 1541-ben főpontja volt a ló és marhakereskedésnek, a melyet osztrákok és morvák látogattak, míg a borért lengyel és sziléziai kereskedők jöttek el távoli hazájukból. De ez az állapot Szapolyay halála után megváltozott és a viszony ellenségessé vált a török és a magyar nép között. Azonban már 1605-ben az egyik felvidéki város követe Budán újra magyar kalmár-boltokat talált, a melyekben selyemszöveteket és festett kanalakat árultak s mint előtte egy török hivatalnok dicsekedett, a magyarok ott szabadon kereskedhettek. Mindamellett a magyar kereskedők biztonsága nem volt valami rózsás. A törökök megtámadták az utazó kereskedőket s kirabolták őket. Ezért a török főtisztektől a legtöbb város menedék levelet kért a kereskedők számára, a kiket még kísérettel is elláttak. Igy Vácz városa, hol akkor vám- és harminczad-hivatal volt, 1576 október 22-én a budai basától kért ilyen menedéklevelet, melynek teljes szövege a következő:

„Mi váczi birák és polgárok köszönetünket és teljes szívünk szerint való jó akaratunknak és szándékunknak ajánlását írjuk minden rendbeli igaz kereskedő személyeknek, Erdély és Magyarországban, kik volnának, nekünk jó barátinknak, atyánkfiainak: Minthogy látjuk és tudjuk, ez mostani időnek dolga erre intett, hogy sok emberek meg nyomorodnak, néha tulajdon és Istentől reájok bocsátott terhek miatt, néha más idegen és gonosz pörpatvart akarók miatt, sok kárvallásra és különkülön féle sanyarúságban esnek: Mely esetekben gyakorta látjuk, hogy az kereskedő rend háborog, ki idegen és halhatlan adósságnak tartóztatása miatt, igen és sírva kesereg, meg azok és ezek mellett, kik az fejedelmeknek és országunk bíróinak igaz vámján és harminczadján igaz szívvel, lélekkel járnak: Kényszerítette erre az N. kegyelmes budai fejedelmet, az dolognak nagy volta, hogy kegyelmes hit levelet adna, egész Erdély országba és ennek kívüle birodalma alatt való kereskedő rendnek, szabad és szokott kereskedőknek igaz járására, melyet meg iratott levelével meg is bizonyított. Mi is azért mind fejenként, ez kegyelmes N. budai fejedelemnek fogadását látván, igérjük magunkat tehetségünk és erőink szerint emberségünkre, tisztségünkre szólván, oltalommal és segítséggel lenni, ha valamikor, valaha és valahol más idegen és gondolt adósság miatt, valamely jámbor uton járó kereskedőnek bolygatása lenne, hírünkkel levén igyekezünk mindenkor szabadulására lenni: Mely dolognak erősb voltáért, hogy minden rendbeliek járjanak, jőjjenek országunk és városunk igaz harminczadján és vámján járván, tulajdon városunknak pecsétit és levelünket adtuk. Isten tartson meg minden rendbeli igaz kereskedő atyánkfiait, barátinkat.

Költ Váczon 1576-ban octob. 22-kén." — A zöld viaszba nyomott pecsét Szent Mihályt ábrázolja, jobbjában keresztтel, a mint a sátánt üldözi. Körirata : Sigillum Civitatis Vaciensis.

A fölszabaduláskor.

A kereskedés a török uralom megszünése utáni időben nagyon kezdetleges volt és leginkább az állatok és nyerstermények értékesítésére : marha, bor és gabona eladására szorítkozott. Ez idő tájban 1 forint volt 1 köböl gabona ára. Tulajdonképeni hivatásos kereskedő alig lakott a vármegyében. Budán és Pesten kívül csak a mezővárosokban találkozunk némi kereskedelmi élénkséggel. Igy 1715-ben Czegléd mezővárosban 3 kereskedő lakott, kik a boltért 30 frt bért fizettek a városnak. Nagykőrös mezővárosban a lakosság maga nem foglalkozott kereskedelemmel, hanem a város idegen kereskedőktől élvezett 20 frt bérjövedelmet. Ráczkeve mezővárosban volt néhány marhakereskedő, míg Szentendre mezővárosban a ráczok egy része kereskedett és faboltokban árúsították apróságaikat, sőt vásárokra is jártak. A szentendrei görög kereskedők és kalmárok 1698 július 13-án czéhszabadalmat nyertek. 1720-ban Kecskemét mezővárosban néhány görög és örmény boltos lakott, a kik 80 frt bért fizettek a városnak. Nagykőrösön az idegen kereskedők ekkor 28 frt bért fizettek. Dunapataj mezővárosban 1 görög kereskedő 30 frt bért fizetett a városi bolthelyiségért. Ráczkevén 2 marhakereskedő és néhány szatócs lakott. Szentendre mezővárosban volt 3 marhakereskedő és 4 bolt ; ez utóbbiakból 170 frt bérjövedelme volt a városnak. Az 1720. évben Pest-Pilis-Solt vármegyében (a Kiskunság kivételével) összeírtak összesen 7 kereskedőt. A Kiskun kerületben alig van ekkor a kereskedelemnek némi nyoma. Csak Halason élt 1 görög boltos és ez fizetett némi haszonbért a városnak.

Vásárok.

A kereskedelemnek jelentékeny tényezői voltak a vásárok. Főként az országos vásárok, mert a hetivásárok csak később kezdtek kifejlődni és jelentőségre emelkedni. Már az Anjouk idejében volt a vármegye területén levő városoknak vásártartási joguk. A németországi kereskedők e korban a pesti, főként a kecskeméti vásárokon szerezték be marhaszükségletüket. Sőt egész Ausztria csak az Alföldön vásárolt magyar marhákból élt. De ezeknek a forgalma a török korban megszűnt. A török kiűzetése után legelőször Kecskemét 1696-ban és Nagykőrös 1697-ben kapott vásártartási jogot. Az újjászervezés után egészen a XIX. század első feléig az alábbi helységek kaptak a vármegye területén vásárszabadalmat :

Abony orsz. vásárra 1748 január 8-án, *Alberti* orsz. vásárra 1784 február 13-án, *Aszód* orsz. és heti vásárra 1761 április 21-én, *Czegléd* orsz. vásárra 1731 márczius 21-én, *Dorozsma* (mely akkor a vármegyéhez tartozott) orsz. vásárra 1838 október 5-én, *Dunapataj* orsz. vásárra 1725 október 2-án, 1780 deczember 9-én, 1793 július 15-én, 1795 január 22-én és heti vásárra 1847 február 25-én, *Dunavecse* orsz. vásárra 1761 július 7-én és heti vásárra 1832 április 26-án, *Félegyháza* (a mai Kiskunfélegyháza) orsz. vásárra 1774 február 4-én, *Fülöpszállás* orsz. vásárra 1825 július 22-én, *Gödöllő* orsz. vásárra 1763 július 11-én, *Hajós* orsz. vásárra 1756 február 2-án, *Halas* (Kiskunhalas) orsz. vásárra 1721 szeptember 21-én, orsz. és heti vásárra 1804 november 30-án, *Izsák* orsz. vásárra 1816 június 14-én, *Kalocsa* orsz. vásárra 1720 márczius 17-én és 1731 márczius 27-én, *Kecskemét* orsz. vásárra, 1696 július 19-én, 1744 szeptember 24-én, 1746 július 4-én, orsz. és heti vásárra 1793 augusztus 24-én, *Kiskőrös* orsz. vásárra 1784 június 18-án, orsz. és heti vásárra 1803 deczember 30-án, *Kunszentmiklós* orsz. vásárra 1794 július 10-én, *Laczháza* (Kiskunlaczháza) orsz. vásárra 1839 február 21-én, *Majsa* (Kiskunmajsa) orsz. és heti vásárra 1836 deczember 9-én, *Monor* orsz. és heti vásárra 1848 február 10-én, *Nagykáta* orsz. vásárra 1743 május 25-én, *Nagykőrös* orsz. vásárra 1697 január 25-én, orsz. és heti vásárra 1759 deczember 11-én, *Nagymaros* orsz. vásárra 1804 május 11-én, és 1804 szeptember 21-én, *Óbuda* orsz. vásárra 1823 május 30-án, *Pilis* orsz. vásárra 1805 június 28-án, *Solt* orsz. vásárra 1733 július 12-én és 1794 május 26-án, *Soroksár* orsz. vásárra 1759 szeptember 11-én, *Szabadszállás* orsz. vásárra 1819 november 12-én, *Szalkszentmárton* orsz. vásárra 1793 márczius 26-án, *Szentendre* orsz. és heti vásárra 1777 január 20-án, *Vácz* heti vásárra 1761 július 7-én, *Zsámbék* orsz. vásárra 1725 január 6-án.

Az újjászervezéstől 1848-ig.

Az újjászervezés után következő időben, a XVIII. században Pest négy vásárja volt a kereskedelem középpontja, hol a bel- és külföldi kereskedők találkoztak. Ide hajtották a törökök is marháikat. Kecskemét három vásárja : a melyet Szent-György, Szent-Lőrincz és Szent-Katalin napján szoktak tartani, szintén óriási forgalmú volt és azokra rengeteg sok marhát hajtottak föl. E vásárokon összecsődültek a kereskedők, főként a ráczok és itt találkoztak az ország minden városának a sőrészei ; de jöttek törökök is, keleti árúikkal. Hasonlóképen híresek voltak a pesti és váczi gabonavásárok is. 1770 táján a vármegyében egy pozsonyi mérő búza ára 1 frt 30 kr., a kétszeresé 1 frt 12 kr., rozsé 50 kr., árpáé 45 és a zabé 36 kr. volt. II. József alatt a kereskedelmi növények közül kísérletet tettek Félegyházán a virginiai dohány termesztésével, a mi szépen bevált. 1799-ben a vármegye elrendelte, hogy a gyolcsos tótok és vászonkereskedők hiteles rőföket váltsanak és tartsanak, de a váltásért ne fizessenek taksát. Hogy Pest-Pilis-Solt vármegye hatóságának ipari és kereskedelmi ügyekben

Pálóczi Horváth István kispesti mészhomoktéglagyára.

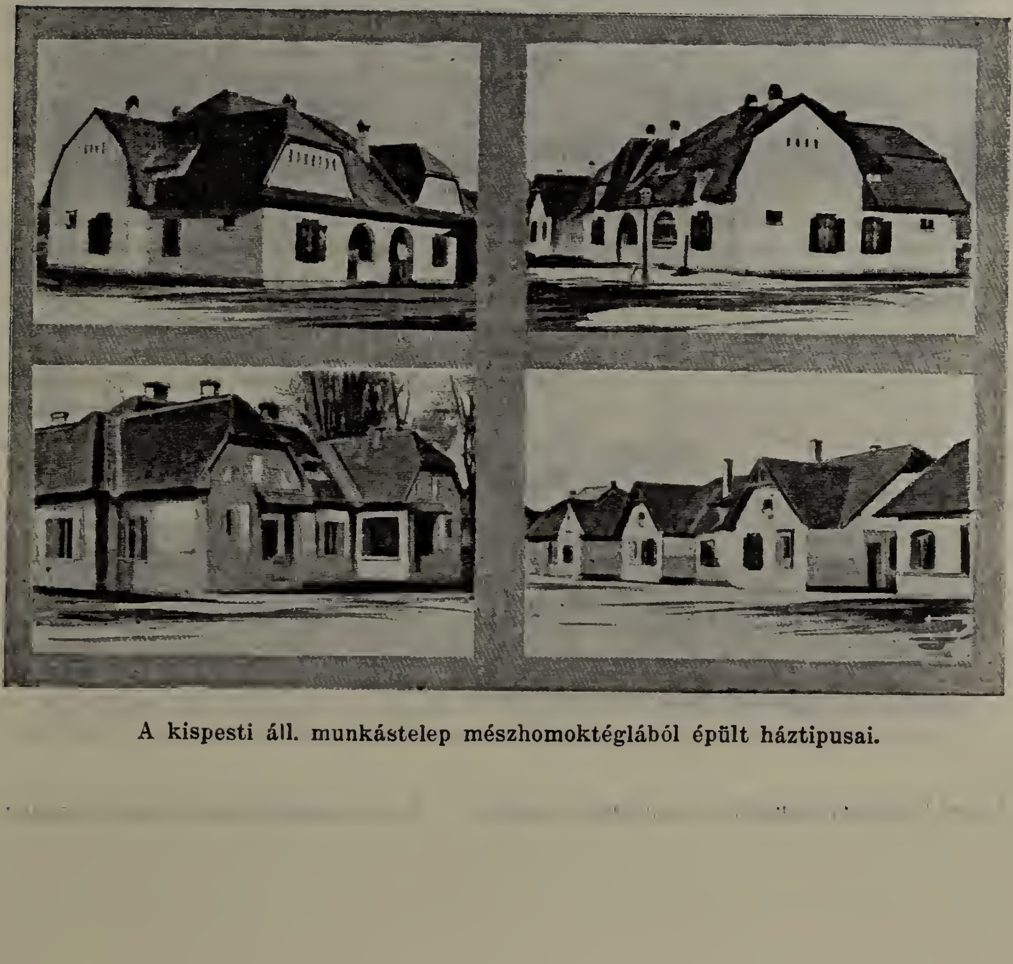

A kispesti áll. munkástelep mészhomoktéglából épült háztipusai.

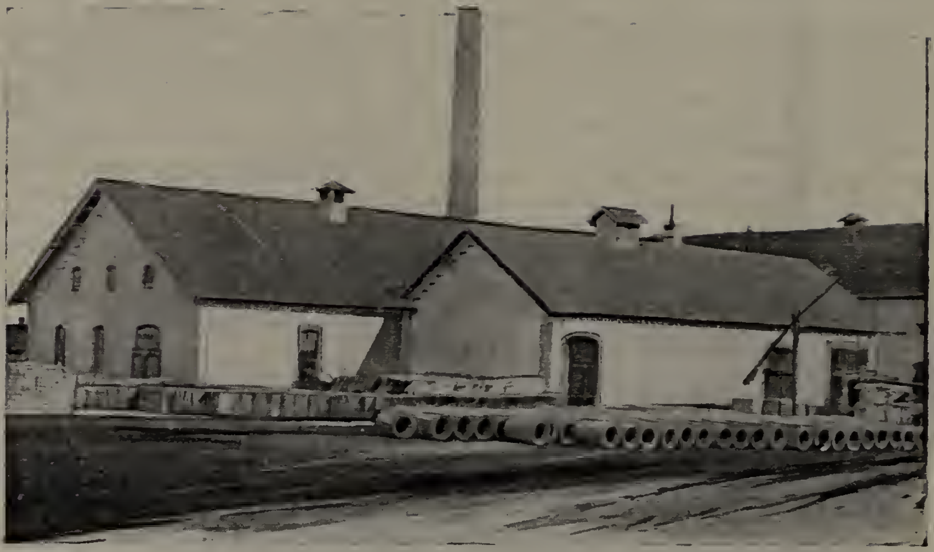

1.

2.

3.

1. és 2. Pálóczi Horváth István örkényi gyárai. — 3. Az erzsébetfalvai közműhely-telep.

1848-ig még a két szabad királyi főváros területén is volt befolyása, mutatja az, hogy 1810 Szent-András havának (november) 15-én Buda, 1811 Szent-Mihály havának (szeptember) 24-én Pest város száraz vámjait az akkori viszonyokhoz képest szabályozta és a vámdíjakat megállapította. Gróf Széchenyi Istvánnak a föllépésével vetődtek föl nagyszabású tervek a kereskedelem fejlesztését illetőleg, de ezeket a szabadságharcz elsöpörte.

A kiegyezés máig.

Az elnyomatás korában a vármegye kereskedelmi élete is csak alig tengett és a tulajdonképeni fejlődés a kiegyezés utáni időben indult meg. A kiskereskedelemnek jelentős helyei voltak akkoriban Abony, Nagykáta, Monor, Irsa, Ráczkeve, Nagykőrös, Kalocsa, Aszód, Gödöllő, Újpest, Kecskemét, Czegléd és Soroksár. Gabona-, marha- és lóvásárjairól Nagykőrös, Czegléd, Félegyháza, Abony, Dömsöd, Dunavecse, Szabadszállás, Halas, Kunszentmiklós, Apostag és Monor volt híres. A sertéskereskedés főként a Kiskunságban virágzott, honnan a Bácskába, Szerémségbe és Bánságba jártak el az élelmes sertéskereskedők. A borkereskedés főtelepei Budafok, Szentendre és Vácz voltak. Az utóbbi helyen gyapjúval is nagyban kereskedtek. A főváros iparosai az egész vármegyébe lerándultak a vásárokra. Különben a városok vásárait messze vidékek lakosai látogatták s Kalocsára még túl a Dunáról is átjöttek. A kereskedelem mai jelentékeny forgalma mellett az előbbiekben fölsorolt nagy ipartelepek száma és nagysága bizonyít legélénkebben. Mind a kis-, mind a nagykereskedelem leginkább a városokban virágzik, azonban a legkisebb községnek is megvannak a maga forgalmas boltjai és üzletei. A vármegye leginkább nyerstermékekkel, állatokkal és állati termékekkel kereskedik, a melyek legnagyobb részben kiviteli árúczikkek is és ezek ellenében — bár elég fejlett a gyáripar — fél és egész gyártmányokat és gyarmatárúkat hoznak be. A kereskedelemnek ma is fontos szervei a heti és az országos vásárok, a hol a közvetetlen környék szerzi be szükségleteit.

Kereskedelmi statisztika.

A kereskedelem és hitel az 1890. évi népszámláláskor a vármegyében 16.827, Kecskeméten 1930, összesen 18.757 lakost foglalkoztatott. Ez a szám a vármegyében az összes népességnek 2·5, Kecskeméten pedig 3·9, tehát majdnem 4 százaléka volt. Ezek közül a vármegyében 6559 volt a kereső és 10.26 az eltartott, Kecskeméten 847 a kereső és 1083 az eltartott, összesen 7406 kereső és 11.351 eltartott. A kereskedelemmel és hitellel foglalkozóknál 100 keresőre esett a vármegyében 157, Kecskeméten pedig 128 eltartott. Az 1900. évi népszámlálás idején már a kereskedelemre és hitelre a vármegyében 25.522, Kecskeméten 2750, összesen 28.272 lakost esett. Ez a vármegyében a teljes népességnek 3·1, Kecskeméten pedig 4·8 százalékára rúgott. A százalékbeli emelkedés tíz év alatt nem nagyon nagy; a vármegyében 0·6, Kecskeméten pedig 0·9 százalék volt. Ellenben a tényleges emelkedés mégis számottevő. Ugyanis a vármegyében 8695, Kecskeméten 820, összesen 9515 egyénnel szaporodott a kereskedelemmel és hitellel foglalkozók száma. Ezek közül a vármegyében 9664 volt a kereső és 15.858 az eltartott. Kecskeméten 1323 a kereső és 1427 az eltartott, összesen 10.987 kereső és 17.285 eltartott. A vármegyében 100 keresőre esett 164, Kecskeméten pedig 108 eltartott; az utóbbi számadat azt bizonyítja, hogy a városban a családtagok is többnyire alkalmazva voltak ugyanabban a foglalkozásban. Ez időtől kezdve azonban e számarányok megnagyobbodtak és a viszonyok kedvezőbbre változtak. A mai állapotoknak megfelelőeg a kereskedelem egyes ágait külön-külön ismertetjük.

Állatkereskedés.

Az állatforgalom egyik legjelentősebb ága a vármegye kereskedelmének. A *lókereskedés* virágzó, a mi a lótenyésztés fejlett fokának az eredménye. A kitünő lóanyag mind igás és katonalónak, mind versenylónak egyaránt használható. Hintóslovakat a vármegyében nem igen nevelnek. A katonai lovak ára 650 K-ról 800-ra emelkedett s a többi árak ehhez igazodnak. A jó és nagytestű igásló keresett és jó áron értékesíthető. Lovat nagy mennyiséget szállítanak Német- és Olaszországba, nemkülönben a balkáni államokba és ezek átlagos ára 750—1000 korona. — A *szarvasmarhakereskedés* elsőrendű. A főváros hússzükségletét nagyrészben a vármegye látja el, de az elsőrendű hízott marha nagy részét a budapesti piacz elkerülésével külföldre, Bécsbe, Német- és Olaszországba viszik. A levágni való borjú is jó áron értékesíthető, mert Budapest sokat fogyaszt. A fejős-tehén ára változó ugyan, de a jó fejős-tehénnek állandóan magas az ára, mert a tejgazdaságok sok és csakis jó minőségű tehenet szereznek be. Az igás ökör-szükségletnek nagyrészét a vármegyei gazdaságok az Alföldről és Erdélyből, a tarka ökröket pedig nagy részben Nógrádból, a Dunántúlról és a tenyésztéssel jobban foglalkozó más vidékekről szerzik be. Az igás-ökör ára állandóan magas. A növendék-marha árát a takarmánytermési viszonyok inkább befolyásolják, de jó takarmánytermő években ennek is jó az ára. — A *juhkereskedés* ma már nem nagyon jelentékeny, mert a juhhús ez idő szerint nem keresett és egyéb húsfélékhez viszonyítva, aránylag kevés fogy belőle. A pecsenye-báránynak azonban Budapest jó piacza. Egyes gazdaságok, melyek félvér angol húsjuh-tenyésztést űznek, a bárányokat felhízlalva, Bécsben és egyéb helyeken is elég jó áron értékesítik. — A *sertéskereskedés* főként az alföldi részeken, Kecskeméten, Czegléden és Kiskunhalason virágzik, a hol nagy hízlaló-telepek vannak, melyekben a sertéstenyésztéssel iparszerűleg foglalkoznak. Ezek nagy mennyiségben szállítanak külföldre. A sertés ára ingadozó ugyan, de állandóan magas. Mind a budapesti, mind a külföldi piaczon a sertés jól értékesíthető. A tejes-malacz is keresett czikk. — A *baromfikereskedés* szintén jelentős és újabban nagy súlyt helyeznek a fajbaromfiak tenyésztésére, a melyek keresettebbek. Mind élő, mind vágott csirke és tyúk-félében és pulykában tetemes a kivitel. A legutóbbi években a liba és a kacsakivitel is emelkedett. A baromfi ára igen változó. Azokon a vidékeken, melyek kiviteli piacz (Nagykőrös, Czegléd, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza) vagy Budapest közelébe esnek, a baromfi állandóan jó áron, sőt sok esetben drágábban értékesíthető, mint Budapesten. Azokon a vidékeken azonban, melyek távolabb esnek ilyen piaczoktól, az értékesítés kedvezőtlenebb. Az értékesítés ily vidékeken a gyalog és szekeres kofák útján történik.

Állati termékek.

Az állati termékekkel való kereskedés is nagy szerepet játszik. A *disznózsír- és szalonnakereskedés* jelentékeny, bár a külföldről behozott növényi zsírok emelkedő mennyisége nagy hátrányára van. Mindamellett a kivitel szaporodott, mert az amerikai disznózsír a magyar mellett Ausztriában versenyképtelenné vált. — A *tej- és vajkereskedés* terén a kereslet oly nagy, hogy a termelők alig tudják a növekvő szükségletet kielégíteni. A tejnek Budapest és a vármegye vidéki nagyobb városai állandó és biztos piacza. Noha Budapest nagy tejszükségletét e vármegye mezőgazdasága csak részben tudja ellátni. Nagyobb gazdaságok 15—17 fillérrel értékesítik átlagban a tejet. A tejtermékeket előállító tejszövetkezetek száma a vármegyében egyelőre még igen csekély. — A *tojáskereskedés* — a külkereskedelem szempontjából — mind mennyiségben, mind értékben örvendetesnek mondható. A tojást jóáron szintén faluzó kofák szedik össze és viszik az eladási középpontokba: a városokba és Budapestre. A tojáskivitel leginkább Bécs és Berlin felé nagy. — A *gyapjuüzlet*, mint fontos kiviteli ág, igen élénk, bár újabban erős versenynek van kitéve. Ez az oka, hogy az árak a legutóbbi évben 5—15%-ot csökkentek. Az átlagos árak akkor a következők voltak: mosott gyapjú legfinomabb és finom minőségű 412—780, középfinom 240—385, durva 140—232; mosatlanul nyírott legfinomabb és finom 140—200, középfinom 120—140 és a durva 80—120 korona között váltakozott métermázsánként. A kivitel Ausztria és Németország felé irányul. — A *nyersbőrkereskedés* nem áll azon a fokon, a melyet megérdemelne. A készletet marha-, ló, birka és kecskebőrökben nehezen lehet értékesíteni. Csak a sózott és szárított borjúbőrnek volt keletje a legutóbbi évben, a mikor Amerika mind megvásárolta. — A *tollkereskedés* szintén jelentékenynek mondható. Az ágytollkereskedésnek ma már nagy a forgalma. A dísztollak közül a kakastoll és a fehér pulykatoll örvend keresletnek. A lúdszárnytollnak, a mit a vármegyében levő szivarszopókagyárak dolgoznak föl, meglehetősen magas az ára: 350 korona métermázsánként.

Gazdasági termények.

A vármegye *gabonakereskedelme* virágzó, a mi természetes is, mert Pest vármegye az ország egyik első gabonatermelő helye. Az évi termés nagyobb fele eladásra és kivitelre kerül. Az értékesítési viszonyok kedvezőek, mert a közlekedési és forgalmi eszközök a termények elszállítását és piaczravitelét megkönnyítik. A gabonaneműek közül a *búza*, *rozs* és *árpa* ára a külföldi piaczokéhoz alakul, míg a *zab* és *tengeri* árát a helyi piaczok is befolyásolják. A búza és rozs mellett főként az árpa keresett; ezt a magyarországiakon kívül az ausztriai és bajorországi sörgyárak veszik. — A hüvelyes vetemények, magfélék és kereskedelmi növények fontos szerepet játszanak a kereskedelemben. A *köles* elég jelentékeny. — A felső járásokban termesztett *babot* a helyi fogyasztáson kívül Éjszakamerikába, az Egyesült Államokba és Angolországba szállítják. — A pestmegyei *borsó* és *lencse* már nem emelkedik olyan jelentőségre, mivel a zsuzsok miatt kereskedelmi czélra nem alkalmas. — A *burgonya* jó áron értékesíthető, mert a másfél millió mázsa termés tekintélyes hányadát a vármegyében levő szeszgyárak veszik meg és dolgozzák föl. — A *mák* fontos kereskedelmi czikk, de a termés-mennyiség nagyon kevés és így a vármegye szükségletét még behozatallal is kell pótolni. — A *len- és kender-kereskedés* nem áll magas színvonalon. A termés tekintélyes hányadát a vármegyében levő gyárak dolgozzák föl, de azért jut kivitelre is. — A *gyógynövények* közül a székfűvirág (kamilla) és bodzavirág jelentékeny és mindkettőből kivitel is van. — A *paprika-kereskedés* és kivitel számottevő, főleg a nyugati államokba, bár a spanyol paprika erős konkurrencziát fejt ki. — A *czukorrépa* fontos kereskedelmi czikk s az 1909-ben termett 354.100 mázsát a czukorgyárak 1·90—2·25 K áron vették meg mázsánként. — A *dohány* a vármegyében I. és II. osztályú ; a termett 5,121.051 kg-ot az állam mm-ként 40·56 K átlagárban váltotta be. — A *takarmányfélék* állandóan és minden időben jól értékesíthetők, mert kivitel is van és a budapesti piacz is sokat felvesz és végül, mivel Budapest vidékén a tejtermelést igen nagy mértékben űzik, a takarmány minden időben keresett czikk, sőt a zöld takarmány is, p. a fonnyasztott luczerna, jól értékesíthető.

Gyümölcskereskedés.

A *gyümölcskereskedés* a vármegyében egyike a legfontosabbaknak. Jó termés idején a nagyobb termelési vidékek központjait a bel- és külföldi kereskedők nagy számban keresik fel, kik a gyümölcstermés idején állandóan ott tartózkodnak ; raktárakat bérelnek, hol a piaczra hozott kitűnő anyagot jó áron beváltják, osztályozzák, csomagolják és vaggonszámra szállítják szét ; a zömét külföldre. Nagy gyümölcs-piacz van Kiskunhalason, Czegléden, Kiskunfélegyházán, Nagykőrösön, de a vármegye alsó része termelésének tekintélyes részét mégis Kecskemét európaszerte ismert nagyhírű gyümölcs-piacza veszi föl és a Kecskeméten fizetett ár szerint alakul ki vidéki piaczokon is a gyümölcs ára. A gyümölcsök közül a meggy, cseresznye, nyári és őszi baraczk, szilva, alma, körte, dió és dinnye kiváló, melyek Ausztria és Németország felé kerülnek kivitelre. — Hasonlóképen jó áron értékesíthető a *csemegeszőlő* is, melyből kivitel is van. — A *zöldségfélék*, melyeknek a dunamenti járások és dunai szigetek községei a főtelep-helyei, zöldbab, káposzta, saláta, hagymák, paradicsom, spárga, virágzó forgalmat mutathatnak föl. Rákospalota, főként Nagykőrös ugorkakereskedelme országos hírű. Ez utóbbiak kivitele óriási méretű.

Borkereskedés.

A vármegye *borkereskedése* nagy forgalmú, a mi az utóbbi évek kedvező termésének az eredménye. Maga Budapest is jó fogyasztási piacz, de a borértékesítési viszonyok a vármegye területén sem kedvezőtlenek. Bár sok bort termel e vármegye és annak egy részét alacsony áron is értékesíti, de tekintélyes része a bortermésnek mégis elég jól értékesíthető. Legutóbb a homoki borok ára szüretkor 9—12, kiforrottan pedig 14—16 K volt hl-ként. A homokon termett fajborok ára 22—24 K. Hátrányosan befolyásolja a bor árának kialakulását az a körülmény, hogy a szőlősgazdák egy részének nincs kellő szüretelési eszköze, elegendő hordója, rendes erjesztő kamrája vagy pinczéje és így kénytelen szüret után a mustot azonnal piaczra vinni és így olcsón értékesíteni.

Fakereskedés.

A *fakereskedés* nem nagy arányú, a minek a vármegye csekély erdőmennyisége az oka. Az erdőtermelés még a helyi szükségleteket sem tudja kielégíteni. Puhafában hatalmas tutajok érkeznek a Dunán a Felvidékről és ezeknek Újpesten Kalocsán és egyéb dunamenti helyeken vannak a főértékesítési telepei. Az első földolgozást a nagyarányú gőzfűrészek végzik és így kerülnek az ipari czélokra szolgáló puhafa-anyagok a forgalomba. A drágább keményfa-anyagot bútorok és hordódongák készítésére a közvetítő kereskedelem szolgáltatja. Az utóbbit legnagyobbrészt Oroszországból és Amerikából szállítják a vármegye hordógyárainak. A vasútépítéshez szükséges bükk- és tölgytalpfát Szerbiából hozzák a vármegyébe, bár az utóbbi időben a kereskedelmi kormány elhatározta, hogy a talpfát ezentúl tulnyomó részben Magyarországon szerzi be. Idetartozik még a tölgykéregkereskedés is, a mely a bőriparnak szállít kikészítő anyagot.

Kereskedő-testületek.

A kereskedelmi testületek, mint föntebb láttuk, már a czéhek idejében kezdtek fejlődni a vármegyében. A kereskedelmi kamara mellett ma is számos egyesületbe tömörültek a vármegye kereskedői. E közösségek némelyike tisztán üzleti jellegű, némelyek a kereskedők érdekeinek megvédésére törekednek, mások viszont a társasélet és közművelődés fejlődését vannak hivatva szolgálni.

Gyakorlati czélokat szolgálók : Rátkay-szőlőtelepek bor- és fakereskedelmi r.-t. Dunavecsén. Alakúlt 1905-ben. Alaptőke 100.000 korona, 1000 darab 100 koronás részvény. — Kecskeméti kiviteli kereskedelmi r.-t. Alakult 1906-ban. Alaptőke 250.000 korona, 1250 darab 200 koronás részvény. — Hungária terménykiviteli r.-t. Kiskunfélegyháza, alakult 1909-ben. — Monor és vidéke gabonaraktári és gazdasági értékesítő szövetkezet, mind az O. K. H. tagja. Alakult 1902-ben. Hatásköre kiterjed 11 községre. 142 tag, 215 üzletrész, 4300 korona értékben. — Újpesti kereskedők és szatócsok árúbeszerzési szövetkezete. — Társadalmi jellegű egyesületek vannak még a következő helyeken : Aszódi kereskedelmi egyesület, Czeglédi kereskedő ifjak kaszinója, Erzsébetfalvai kereskedők egyesülete, Kalocsai kereskedelmi ifjak egyesülete, Kecskeméti kereskedői kaszinó, Kecskeméti kereskedő-ifjak egyesülete, Kiskunfélegyházi kereskedelmi egyesület, Kiskunfélegyházi kereskedelmi alkalmazottak egyesülete, Kiskunhalasi kereskedelmi kaszinó, Monori kereskedők köre, Szalkszentmártoni kereskedők és iparosok egyesülete, Újkécskei kereskedők köre, Váczi kereskedő-ifjak társulata. — A Magántisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak országos szövetségének egy-két nagyobb községben van helyi csoportja. — Legtekintélyesebb kereskedő-testület az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE.), melynek Kecskeméten és Újpesten van helyi fiókja.

Szakoktatás. A *kereskedelmi szakoktatás* nagyon szegényes a vármegyében és története sem nyúlik vissza messzire. Az alsófokú kereskedelmi oktatás a múlt század 80-as éveinek a közepén kezdődött s ma sem áll fejlettebb fokon, mint akkor. *Alsófokú kereskedelmi iskola* négy van a vármegyében : Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Nagykőrösön és Váczon, Czegléden pedig az alsófokú ipariskolával kapcsolatban van egy. A magasabb kereskedelmi műveltség terjesztői volnának a *felsőkereskedelmi iskolák*, de ezekből egy sincs a vármegyében. A tanuló ifjúság e tekintetben a fővárosra van utalva. Már több városban indult meg mozgalom kereskedelmi iskolák fölállítására, de eddig csak Kecskemét kapott engedélyt, hol 1910 szeptember 10-én fog megnyílni a felsőkereskedelmi iskola. *Női kereskedelmi tanfolyam*, a melyre hasonlóképpen nagy szükség volna, szintén egy sincsen az egész vármegyében.

III. HITELÜGY.

Története. A vármegye hitelügyi fejlődése még nem régi keletű, 1730-ban ugyan már nyomát találjuk annak, hogy a vármegye a nemzeti bank fölállítását sürgeti. 1839 deczember 30-án alakította meg a vármegye az ország legelső pénzintézetét s ez a ,,Pestmegye pártfogása alatt álló hazai első takarékpénztár" volt, a mely 1840 január 11-én kezdte meg működését a vármegyétől ingyen átengedett helyiségben. Alapszabályait 1845-ben a helytartó-tanács is megerősítette. A szabadságharcz után következett időben kikerült az intézet a vármegye befolyása alól s a 70-es években még a pártfogást is elhagyták a czímből. A kiegyezés előtti nyomott viszonyok között csak néhány pénzintézet keletkezett a vármegyében, így Nagykőrös városa 1859-ben alakított takarékpénztárt ; Váczon 1864-ben, Kalocsán pedig 1866-ban alakult egy-egy. A kiegyezés után két év alatt hat pénzintézetet alakítottak és pedig 1868-ban Aszódon és Újpesten, 1869-ben Czegléden, Félegyházán, Gödöllőn és Szentendrén. 1870-től kezdve azután a hitelügy fejlődése rohamosan megindult és a pénzintézetek gyorsan elszaporodtak a vármegye területén.

Pénzintézetek. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében ez idő szerint a következő pénzintézetek állanak fönn :

Abony. — *Czeglédi népbank r.-t. fiókja.*

Pestmegyei abonyi takarékpénztár. Alakult 1870-ben. Alaptőke 160.000 korona, 800 darab 200 koronás részvény.

Nagyabonyi önsegélyző egyesület.

Akasztó. — *Akasztó községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 247 tag, 416 üzletrész, 20.800 korona

Alberti. — *Alberti-Irsai—czeglédberczeli népbank r. t.* Keletkezett 1896-ban. Alaptőke 200.000 korona, 200 darab 100 koronás részvény.

Alberti-irsai takarékpénztár r.-t. Alakult 1883-ban. Alaptőke 100.000 korona, 500 darab 200 koronás részvény.

Alpár. — *Alpári hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1902-ben. 488 tag, 849 üzletrész, 42.450 korona.

Alsódabas. — *Kúnszentmiklós-dabas-szabadszállási takptár fiókja.* (Főtelep Ksztmiklós.)

Alsónémedi. — *Alsónémedi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 853 tag, 2867 üzletrész, 286.700 korona.

Áporka. — *Áporkai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1909-ben.

Apostag. — *Első dunavidéki takarékpénztár.* Keletkezett 1873-ban. Fióktelepe van Kiskőrösön Soltvadkerten és Dunavecsén. Alaptőke 720.000 korona, 3600 darab 200 koronás részvény.

Apostag községi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban, 307 tag, 500 darab üzletrész, 25.000 korona.

Aszód. — *Aszódi hitelbank és takarékpénztár r.-t.* Alakult 1893-ban. Alaptőke 160.000 korona, 1600 darab 100 koronás részvény.

Aszódi takarékpénztár. Keletkezett 1868-ban. Fióktelepe van Nagykátán és Turán. Alaptőke 200.000 korona, 1000 darab 200 koronás részvény.

Aszódvidéki gazdák és iparosok hitelszövetkezete. Alakult 1907-ben.

Bajaszentistván. — *Bajaszentistváni hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1892-ben. 625 tag, 1095 üzletrész, 45.750 korona.

Bátya. — *Bátya községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 435 tag , 480 üzletrész, 19.200 korona.

Békásmegyer. — *Békásmegyeri önsegélyző-egyesület, mint szövetkezet.*

Bénye. — *Bénye községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 347 tag, 597 üzletrész, 35.820 korona.

Bia. — *Biai hitelszövetkezet.*

Első biai takarékpénztár r.-t. Alakult 1900-ban. Alaptőke 60.000 K 600 db 100 k.-ás részvény.

Boldog. — *Boldog községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1895-ben. 351 tag 438 üzletrész, 21.900 korona.

Budafok. — *Budafok és vidéke takarékpénztár r.-t.* Alakult 1897-ben. Alaptőke 200.000 korona, 1000 darab 200 koronás részvény.

Budafoki önsegélyző-egyesület, mint szövetkezet. 607 tag, 1990 üzletrész.

Budakalász. — *Budakalászi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1901-ben. 647 tag, 1334 üzletrész, 66.700 korona.

Budakesz. — *Budakeszi takarékpénztár r. t.* Alakult 1885-ben. Alaptőke 100.000 korona, 100 darab 100 koronás részvény.

Budakeszi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. — Alakult 1895-ben. 401 tag, 984 üzletrész, 49.200 korona.

Budaörs. — *Budaörsi takarékpénztár.* Keletkezett 1870-ben. Alaptőke 200.000 korona, 1000 darab 200 koronás részvény.

Budaörsi segélyegyesület, mint szövetkezet.

Bugyi. — *Bugyi községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1895-ben. 603 tag, 2095 üzletrész, 104.750 korona.

Császártöltés. — *Császártöltés községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 263 tag, 765 üzletrész, 38.250 korona.

Csepel. — *Soroksár-haraszti-taksonyi takarékpénztár* fiókja. (Főtelep Soroksár.)

Csobánka. — *Csobánkai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 180 tag, 343 üzletrész, 17150 korona.

Csővár. — *Csővár-Acsa községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 153 tag, 285 üzletrész, 14.250 korona.

Czegléd. — *Czeglédi hitelbank r.-t.* Alakult 1892-ben. Alaptőke 200.000 korona, 2000 darab 100 koronás részvény.

Czeglédi hitelszövetkezet. mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 290 tag, 406 üzletrész, 20.300 korona.

Czeglédi ipar- és kereskedelmi bank r.-t. Alakult 1892-ben. Alaptőke 300.000 korona, 3000 darab 100 koronás részvény. Van termény- és árúraktára 70.000 mm. befogadására.

Czeglédi népbank r.-t. Keletkezett 1883-ban. Fióktelepe van Abonyban. Alaptőke 300.000 korona, 3000 darab 100 koronás részvény.

Czeglédi takarékpénztár-egyesület. Keletkezett 1869-ben. Az Osztrák-magyar bank mellékhelye Alaptőke 400.000 korona, 1000 darab 320 és 1000 darab 80 koronás részvény.

Czeglédberczel. — *Czeglédberczeli hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1904-ben. 192 tag, 427 üzletrész, 42.700 korona.

Czinkota. — *Rákoscsabai takarékpénztár r.-t. fiókja.* (Főtelep Rákoscsaba.)

Dab. — *Dabi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1906-ban. 216 tag, 524 üzletrész, 31.440 korona.

Domony. — *Domonyi hiteltelszövetkezet,* mint a O. K. H. tagja. Alakult 1909-ben.

Dömsöd. — *Dömsöd községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1887-ben. 1128 tag, 1742 üzletresz, 104.520 korona.

Dunabogdány. — *Dunabogdány és kisoroszi takarékpénztár r.-t.* Alakult 1905-ben Alaptőke 15.000 korona, 300 darab 50 koronás részvény.

Dunaegyháza. — *Dunaegyháza községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 545 tag, 1335 üzletrész, 66.750 K.

Dunaharaszti. — *Dunaharaszti hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1904-ben. 345 tag, 1530 üzletrész, 76.500 korona.

Dunakesz. — *Dunakeszi községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 298 tag, 362 üzletrész, 36.200 korona.

Dunapataj. — *Dunapataji takarékpénztár r.-t.* Keletkezett 1882-ben. Fiókja van Ordason. Alaptőke 80.000 korona, 400 darab 200 koronás részvény.

Dunapataji hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1902-ben, 502 tag, 1010 üzletrész, 50.500 korona.

Dunapataji önsegélyző-egyesület, mint szövetkezet. Alakult 1894-ben. 1312 üzletrész.

Dunavecse. — *Dunavecsei takarékpénztár r.-t.* Keletkezett 1884-ben. Alaptőke 120.000 korona, 600 darab 200 koronás részvény.

Dunavecsei hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakúlt 1888-ban. 612 tag, 1554 üzletrész, 77.700 korona.

Első dunavidéki takarékpénztár r.-t. fiókja. (Főtelep Apostag.)

Dusnok. — *Dusnoki hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben, 408 tag, 573 üzletrész, 28.050 korona.

Erzsébetfalva. — *Erzsébetfalvai takarékpénztár r.-t.* Alakúlt 1890-ben. Alaptőke 200.000 korona, 2000 darab 100 koronás részvény.

Erzsébet-kossuthfalvai ipartestületi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 798 tag, 3488 üzletrész, 174.400 korona.

Soroksárvidéki takarékpénztár r.-t. erzsébetfalvai fiókja.

Fajsz. — *Kereskedelmi és gazdasági bank r.-t. fiókja.* (Főtelep Kalocsán.)

Fajszi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakúlt 1890-ben. 523 tag, 1181 üzletrész. 59050 korona.

Foktő. — *Fokt*ő *községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 639 tag, 1096 üzletrész, 43.840 korona.

Fót. — *Fót községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1896-ban. 277 tag, 371 üzletrész, 18.450 korona.

Fülöpszállás. — *Fülöpszállási hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 553 tag, 1062 üzletrész, 53.100 korona.

Fülöpszállási önsegélyző népbank mint szövetkezet.

Galgagyörk. — *Galgagyörk községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 109 tag, 143 üzletrész, 5720 korona.

Galgamácsa. — *Galgamácsai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1887-ben. 182 tag, 230 üzletrész, 18.400 korona.

Gomba. — *Gomba községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 390 tag, 524 üzletrész, 31.440 korona.

Gödöllő. — *Gödöllői polgári takarékpénztár r.-t.* Alakult 1904 deczember 15-én. Alaptőke 100.000 korona, 1000 darab 100 koronás részvény.

Gödöllői takarékpénztár. Keletkezett 1869-ben. Alaptőke 300.000 K 1500 db 200 k-ás részvény.

Gödöllői hitelszövetkezet.

Gödöllői néphitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1907-ben. 43 tag, 263 üzletrész, 13.150 korona.

Gyón. — *Gyóni hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1906-ban. 211 tag, 1019 üzletrész, 50.950 korona.

Hajós. — *Hajósi községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 405 tag, 413 üzletrész, 20.650 korona.

Harta. — *Kishartai takarékpénztár r.-t.* Keletkezett 1885-ben. Alaptőke 80.000 korona, 400 darab 200 koronás részvény.

Hartai hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 662 tag, 1368 üzletrész, 68.400 korona.

Soltjárási takarékpénztár fiókja. (Főtelep Solt.)

Héviz. — *Hévizi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 93 tag, 110 üzletrész, 11.000 korona.

Hévizgyörk. — *Hévizgyörk községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 247 tag, 282 üzletrész, 14.100 korona.

Homokmégy. — *Homokmégy községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 289 tag, 328 üzletrész, 13.120 korona.

Izsák. — *Izsáki népbank r.-t.* Alakult 1893-ban. Alaptőke 120.000 korona, 600 darab 200 koronás részvény.

Izsáki polgári takarékpénztár r. t. Alakult 1909.-ben. Alaptőke 60,000 K.

Mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari r.-t. Alakult 1907-ben. Alaptőke 100.000 korona.

Jászkarajenő. — *Jászkarajenői és vidéke takarékpénztár r.-t.* Alakult 1906 augusztus 5-én.

Jenő. — *Jenőtelki hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1893-ban. 235 tag, 769 üzletrész, 46.140 korona.

Kalocsa. — *Kalocsai takarékpénztár.* Keletkezett 1866-ban. Az Osztrák-magyar bank mellékhelye. Alaptőke 240.000 korona, 600 darab 400 koronás részvény.

Kalocsai hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1891-ben, 770 tag, 1345 üzletrész, 67.250 korona.

Kereskedelmi és gazdasági bank r.-t. Alakult 1905-ben. Fióktelepe van Fajszon. Alaptőke 400.000 korona, 2000 darab 200 koronás részvény.

Közgazdasági bank r.-t. Alakult 1898-ban. Alaptőke 400.000 K 2000 db 200 k-ás részvény.

Sárközi takarékpénztár. Keletkezett 1873-ban. Fióktelepe van Keczelen. Alaptőke 120.000 korona, 600 darab 200 koronás részvény.

Káva. — *Kávai hitelszövetkezet,* mint az O. K. K. tagja. Alakult 1890-ben. 78 tag, 93 üzletrész, 4650 korona.

Kecskemét. — *Gazdák és iparosok kecskeméti hitelszövetkezete.*

Kecskeméti hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 408 tag, 555 üzletrész, 55.500 korona.

Kecskeméti kereskedelmi ipar-hitelintézet és népbank. Keletkezett 1871-ben. Alaptőke 1,000.000 korona, 2000 darab 500 koronás részvény.

Kecskeméti közgazdasági bank r.-t. Alakult 1907-ben. Alaptőke 500.000 korona.

Kecskeméti központi takarékpénztár. Keletkezett 1872-ben. Alaptőke 1.200.000 korona, 3000 darab 400 koronás részvény.

Kecskeméti leszámítoló és pénzváltó bank r.-t. Alakult 1896-ban. Alaptőke 600.000 korona, 3000 darab 200 koronás részvény.

Kecskeméti takarékpénztár egyesület. Keletkezett 1878-bon. Alaptőke 600.000 korona, 2000 darab 300 koronás részvény.

Magyar általános hitelbank kecskeméti fiókintézete. (Főtelep Budapest).

Osztrák-magyar bank kecskeméti fiókintézete.

Keczel. — *Sárközi takarékpénztár-fiókja.* (Főtelep Kalocsa.)

Keczeli kölcsönös népsegélyző-egyesület, mint szövetkezet.

Keczel községi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 446 tag, 569 üzletrész, 28.450 korona.

Kerekegyháza. — *Jászkerekegyházai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 392 tag, 574 üzletrész, 28.700 korona.

Kerekegyházi első takarékpénztár r. t. Alakult 1909-ben. Alaptőke 50.000 K.

Kiskőrös. — *Első dunavidéki takarékpénztár fiókja.* (Főtelep Apostag.)

Kiskőrösi közgazdasági bank r.-t. Alakult 1905-ben. Alaptőke 300.000 korona, 1500 darab 200 koronás részvény.

Kiskőrösi takarékpénztár r.-t. Alakult 1908-ban. Alaptőke 150.000 korona.

Kiskunfélegyháza. — *Félegyházai kereskedelmi iparhitelintézet és népbank.* Alakult 1882-ben. Alaptőke 400.000 korona, 1000 darab 400 koronás részvény.

Félegyházai mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi bank r.-t. Alakult 1898-ban. Alaptőke 300.000 korona, 600 darab 300 koronás részvény.

Félegyházi takarékpénztár r.-t. Keletkezett 1869-ben. Az Osztrák-magyar bank mellékhelye. Alaptőke 400.000 korona, 800 darab 500 koronás részvény.

Kiskunfélegyházi takarék és hitelegylet. Alakult 1909-ben.

Közgazdasági takarékpénztár r. t. Alakult 1905-ben. Alaptőke 200.000 korona, 1000 darab 200 koronás részvény.

Kiskunhalas. — *Halasi gazdasági bank r.-t.* Alakult 1897-ben. Az Osztrák-magyar bank mellékhelye. Alaptőke 600.000 korona, 3000 darab 200 koronás részvény.

Halasi kereskedelmi bank r.-t. Alakult 1904-ben. Alaptőke 300.000 korona, 1500 darab 200 koronás részvény.

Halasi takarékpénztár r.-t. Keletkezett 1873-ban. Alaptőke 300.000 korona, 1500 darab 200 koronás részvény.

Kiskunhalasi önsegélyző szövetkezet.

Kiskunlaczházai — *Ráczkevei takarékpénztár fióktelepe.*

Kiskunmajsa. — *Kiskunmajsai takarékpénztár.* Alakult 1889-ben. Alaptőke 100.000 korona, 1000 darab 100 koronás részvény.

Önsegélyző-szövetkezet.

Kisnémedi. — *Kisnémedi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben, 117 tag, 143 üzletrész, 11.440 korona.

Kisoroszi. — *Pestkisoroszi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1906-ban. 133 tag, 266 üzletrész, 13.300 korona.

Kispest. — *Kispesti takarékpénztár r.-t.* Alakult 1895-ben. Alaptőke 200.000 korona, 1000 darab 200 koronás részvény.

Soroksár-haraszti-taksonyi takarékpénztár fiókja. (Főtelep Soroksár).

Kispesti ipartestületi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 462 tag, 2362 üzletrész, 104.480 korona.

Kispest-szentlőrinczi hitelbank r.-t. Alakult 1908-ban. Alaptőke 160.000 korona.

Kocsér. — *Kocséri hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1904-ben. 326 tag, 506 üzletrész, 25.300 korona.

Kóka. — *Kókai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1894-ben. 472 tag, 627 üzletrész, 30.600 korona.

Kunszentmiklós. — *Kiskunsági takarékpénztár r.-t.* Alakult 1904-ben. Alaptőke 80.000 korona, 400 darab 200 koronás részvény.

Kunszentmiklós—dabas—szabadszállási takarékpénztár. Keletkezett 1874-ben. Fiókja van Alsódabason és Szabadszálláson. Alaptőke 750.000 korona, 3750 db. 200 koronás részvény.

Kunszentmiklósi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja, Alakult 1899-ben. 525 tag, 1270 üzletrész, 63.500 korona.

Lajosmizse. — *Lajosmizsei takarékpénztár r.-t.* Alakult 1893-ban. Alaptőke 200.000 koronás, 2000 darab 100 koronás részvény.

Lajozsmizsei hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1891-ben. 476 tag, 605 üzletrész, 30.250 korona.

Majosháza. — *Majosházai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1902-ben. 129, tag, 541 üzletrész, 27.050 K.

Makád. — *Makádi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 308 tag, 564 üzletrész, 22.560 K.

Miske. — *Miske községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 180 tag, 226 üzletrész, 11.300 K.

Monor. — *Monori hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1882-ben. 395 tag, 738 üzletrész, 36.900 K.

Monorkerületi hitelbank r.-t. Alakult 1892-ben. Fiókja van Pilisen. Alaptőke 300.000 kor., 1500 darab 200 koronás részvény.

Monorkerületi takarékpénztár. Keletkezett 1872-ben. Fióktelepe van Uriban. Alaptőke 320.000 K, 1600 db 200 koronás részvény.

Nagykáta. — *Aszódi takarékpénztár fiókja.* (Főtelep Aszód.)

Nagykáta és vidéki takarékpénztár r. t. Alakult 1906-ban. Alaptőke 50.000 K, 1000 db. 50 koronás részvény.

Nagykáta községi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 433 tag, 540 üzletrész, 54.000 K.

Nagykőrös. — *Nagykőrösi közgazdasági bank r.-t.* Alakult 1905-ben. Alaptőke 200.000 K, 1000 db. 200 koronás részvény.

Nagykőrösi községi takarékpénztár. Keletkezett 1860-ban. Tulajdonosa: Nagykőrös városa. Alaptőke 200.000 K.

Nagykőrösi népbank. Keletkezett 1873-ban. Az Osztrák-magyar bank mellékhelye. Alaptőke 400.000 K, 2000 db. 200 koronás részvény.

Nagykovácsi. — *Nagykovácsi községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 286 tag, 347 üzletrész, 34.700 K.

Nagytarcsa. — *Nagytarcsai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1902-ben. 138 tag, 252 üzletrész, 12.600 K.

Nyáregyháza. — *Nyáregyháza községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 419 tag, 463 üzletrész, 18.520 K.

Ócsa. — *Ócsai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. 394 tag, 708 üzletrész, 70.800 K.

Ókécske. — *Ókécskei takarékpénztár r.-t.* Alakult 1888-ban. Alaptőke 50.000 K, 500 db. 100 koronás részvény.

Ókécskei gazdák hitelszövetkezete, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1909-ben.

Ordas. — *Dunapataji takarékpénztár r.-t.* fiókja. (Főtelep Dunapataj.)

Örkény. — *Örkényi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1906-ban. 224 tag, 512 üzletrész, 25.600 K.

Őrszentmiklós. — *Őrszentmiklósi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1894-ben. 217 tag, 300 üzletrész, 30.000 K.

Pálmonostor. — *Pálmonostori hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 349 tag, 1836 üzletrész, 91.800 K.

Pánd. — *Pándi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 199 tag, 246 üzletrész, 12.300 K.

Páty. — *Pátyi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban, 365 tag, 556 üzletrész, 27.860 K.

Péczel. — *Péczeli hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1887-ben. 490 tag, 731 üzletrész, 73.100 K.

Pereg. — *Virágperegi hiteszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 367 tag, 822 üzletrész, 41.100 K.

Pesthidegkút. — *Pesthidegkúti gazdasági hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Al. 1908.

Pilis. — *Monorkerületi hitelbank* fiókja. (Főtelep Monor.)

Pilisi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 557 tag, 713 üzletrész. 28.520 K.

Piliscsaba. — *Piliscsabai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 214 tag, 388 üzletrész, 19.400 K.

Pilisszántó. — *Pilisszántóvidéki gazdák hitelszövetkezete,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 263 tag, 282 üzletrész, 14.100 K.

Pócsmegyer. — *Pócsmegyer-Leányfalvi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1891-ben. 216 tag, 336 üzletrész, 33.600 K.

Pomáz. — *Pomázi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 539 tag, 1614 üzletrész, 80.700 K.

Püspökhatvan. — *Püspökhatvani hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 93 tag, 139 üzletrész, 5560 K.

Püspökszilágy. — *Püspökszilágyi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1909-ben.

Ráczkeve. — *Ráczkevei takarékpénztár.* Keletkezett 1872-ben. Fióktelepe van Dabon és Kiskunlaczházán. Alaptőke 150.000 K, 750 db. 200 koronás részvény.

Ráczkeve járási takarékpénztár r.-t. Alakult 1903-ban. Alaptőke 120.000 K, 1200 db. 100 koronás részvény.

Ráczkeve községi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 607 tag, 2216 üzletrész, 110.800 K.

V. Ráczkevei önsegélyző-egyesület, mint szövetkezet, alakult 1909-ben.

Rákoscsaba. — *Rákoscsabai takarékpénztár r.-t.* Alakult 1905-ben. Fióktelepe van Czinkotán. Alaptőke 200.000 K, 1000 db. 200 koronás részvény.

Rákosfalva. — *Rákosmezei takarékpénztár r.-t.* Alakult 1905-ben. Alaptőke 10.000 K, 100 db. 100 koronás részvény.

Rákoskeresztúr. — *Rákoskeresztúri kölcsönös segélyző-egyesület, mint szövetkezet.* Al. 1905.

Rákoskeresztúri takarékpénztár r.-t. Keletkezett 1891-ben. Alaptőke 80.000 K, 100 db. 100 koronás részvény.

Rákosliget. — *Rákosligeti takarékpénztár r.-t.* Alakult 1907-ben. Alaptőke 50.000 K.

Rákospalota. — *Rákospalota községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1902-ben, 122 tag, 171 üzletrész, 8550 K.

Rákospalota községi korona-egyesület.

Rákospalota községi takarékpénztár r.-t. Alakult 1896-ban. Alaptőke 70.000 K, 1000 db. 70 koronás részvény.

Rákospalotai hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1894-ben. 92 tag, 144 üzletrész, 7200 K.

Rákospalotai önsegélyző-egyesület, mint szövetkezet. 329 tag, 586 üzletrész.

Rákospalotai takarékpénztár r.-t. Alakult 1896-ban. Tőke 60000 K, 600 db. 100 k-ás részvény.

Rákosszentmihály. — *Rákosszentmihály és vidéke első takarék- és hitelszövetkezete.* Alakult 1904-ben: 378 tag, 2098 üzletrész.

Solt. — *Dunaföldvári járási takarék- és hitelbank, mint r.-t. fiókja.* (Főtelep Dunaföldvár.)

Solt járási takarékpénztár. Keletkezett 1882-ben. Fióktelepe van Hartán és Bölcskén. Alaptőke 80.000 K, 400 db. 200 koronás részvény.

Solt községi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 1144 tag, 234 üzletrész, 93.640 K.

Soltvadkert. — *Első dunavidéki takarékpénztár r.-t. fiókja.* (Főtelep Apostag.)

Solymár. — *Solymár községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1892-ben. 431 tag, 604 üzletrész, 60.400 K.

Soroksár. — *Soroksár-haraszti-taksonyi takarékpénztár.* Keletkezett 1872-ben. Fióktelepe van Csepelen és Kispesten. Alaptőke 160.000 K, 2000 db. 80 koronás részvény.

Soroksári népbank és takarékpénztár r.-t. Alakult 1907-ben. Alaptőke 20.000 K.

Soroksári takarékpénztár r.-t. Alakult 1892-ben. Tőke 200.000 K, 2000 db. 100 k-ás részvény.

Soroksárvidéki takarékpénztár r.-t. Alakult 1898-ban. Alaptőke 250.000 K, 2500 db. 100 koronás részvény.

Szabadszállás. — *Kunszentmiklós-dabas-szabadszállási takarékpénztár fiókja.*

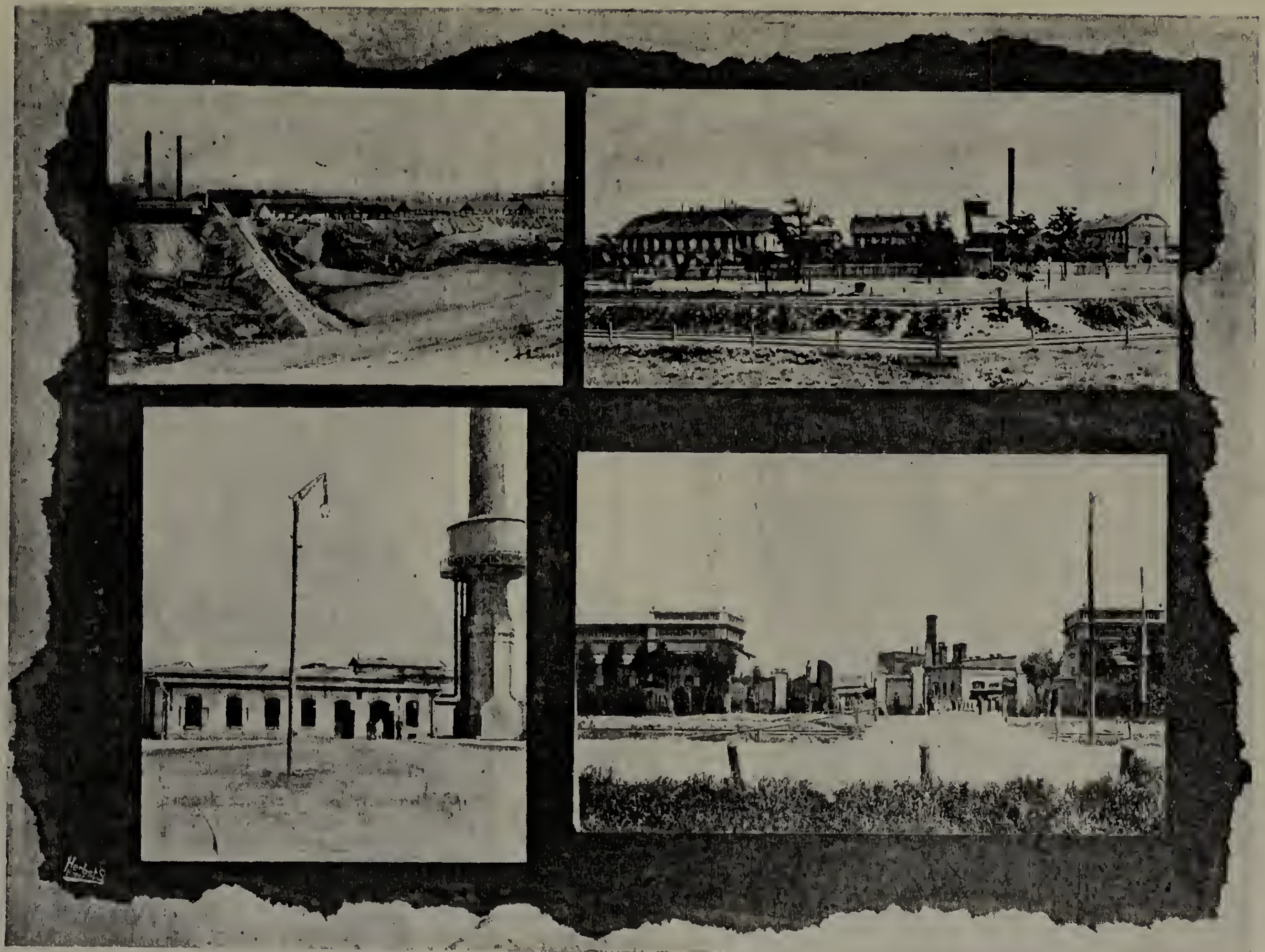

A gubacsi téglagyár.
Részlet a juta- és kenderfonógyárból.

Erzsébetfalva.

A fegyvergyár.
Posnanszky és Strelitz vegyi gyára.

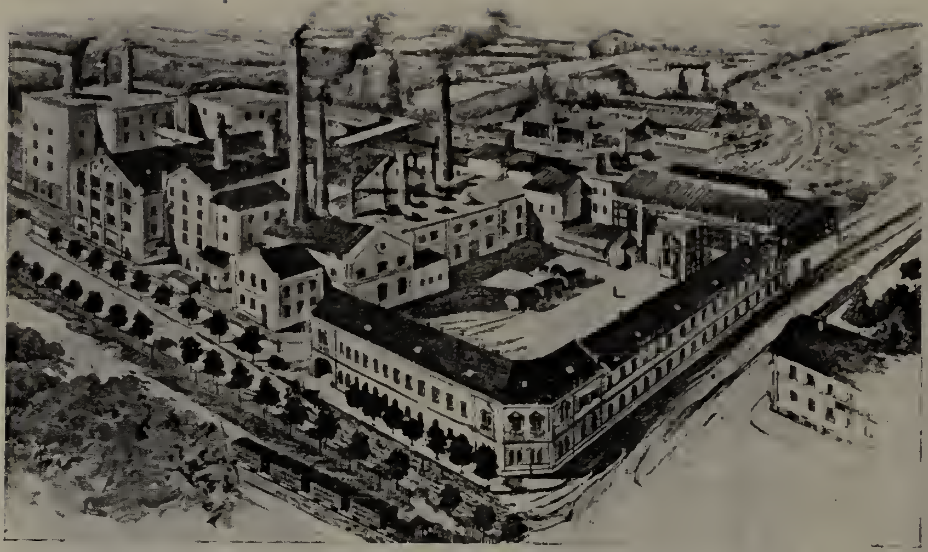

A Haggenmacher-féle sörgyár Budafokon.

HOFHERR & SCHRANTZ

A Hofherr és Schrantz-féle gépgyár Kispesten.

Szada. — *Szadai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1886-ban. 239 tag, 422 üzletrész, 42.200 korona.

Szakmár. — *Szakmári hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 202 tag, 268 üzletrész, 13.400 K.

Szalkszentmárton. — *Szalkszentmártoni hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 430 tag, 597 üzletrész, 29.850 K.

Szank. — *Szank községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1906-ban. 182 tag, 613 üzletrész, 30.650 K.

Szentendre. — *Szentendrei takarékpénztár.* Keletkezett 1869-ben. Alaptőke 100.000 K, 1000 db. 100 koronás részvény.

Szentendrei hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 509 tag, 1132 üzletrész, 56.600 K.

Szentlőrincz. — *Szentlőrinczi ipari és gazdasági hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1907-ben. 164 tag, 1005 üzletrész, 40.200 K.

Szentmártonkáta. — *Szentmártonkáta községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban, 114 tag, 134 üzletrész, 13.400 K.

Szeremle. — *Szeremlei hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 245 tag, 436 üzletrész, 21.800 K.

Szigetcsép. — *Szigetcsép községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1898-ban. 202 tag, 463 üzletrész, 23.150 K.

Szigetmonostor. — *Szigetmonostori hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 270 tag, 543 üzletrész, 27.150 K.

Szigetszentmárton. — *Szigetszentmártoni hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1887-ben. 151 tag, 336 üzletrész, 33.600 K.

Szigetszentmiklós. — *Szigetszentmiklósi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1904-ben. 608 tag, 806 üzletrész, 32.240 K.

Szigetújfalu. — *Szigetújfalui hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1903-ban. 234 tag, 555 üzletrész, 27.750 K.

Sződ. — *Sződi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1903-ban. 145 tag, 175 üzletrész, 8750 K.

Tahitótfalu. — *Tahitótfalui hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 354 tag, 577 üzletrész, 57.700 K.

Taksony. — *Taksonyi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1896-ban. 431 tag, 625 üzletrész, 31.250 K.

Tass. — *Tass községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1887-ben. 455 tag, 624 üzletrész, 31.200 K.

Tápióbicske. — *Tápióbicske községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 480 tag, 582 üzletrész, 23.280 K.

Tápiógyörgye. — *Tápiógyörgye községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 678 tag, 719 üzletrész, 28.760 K.

Tápióság. — *Tápiósági hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1895-ben. 170 tag, 225 üzletrész, 11.250 K.

Tápiószecső. — *Tápiószecső községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1892-ben. 305 tag, 414 üzletrész, 20.700 K.

Tápiószele. — *Tápiószele községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1894-ben. 552 tag, 710 üzletrész, 28.400 K.

Tápiószentmárton. — *Tápiószentmárton községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1890-ben. 255 tag, 375 üzletrész, 18.750 K.

Tinnye. — *Tinnye községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1896-ban. 113 tag, 165 üzletrész, 16.500 K.

Tóalmás. — *Tóalmási hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1905-ben. 231 tag, 257 üzletrész, 12.850 K.

Tószeg. — *Tószeg községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1895-ben. 563 tag, 980 üzletrész, 49.000 K.

Tök. — *Tök községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 148 tag, 346 üzletrész, 17.300 K.

Tököl. — *Csepelszigeti takarékpénztár r.-t.* Alakult 1895-ben. Alaptőke 100.000 K, 500 db. 200 koronás részvény.

Tököli hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1899-ben. 300 tag, 788 üzletrész, 39.400 K.

Törökbálint. — *Budaörs és törökbálinti takarékpénztár r.-t.* Alakult 1905-ben. Alaptőke 25.000 K, 500 db. 50 koronás részvény.

Törökbálinti takarékpénztár r.-t. Alakult 1896-ban. Tőke 50.000 K, 1000 db. 50 k-ás részvény.

Törökbálinti hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1895-ben. 264 tag, 295 üzletrész.

Törtel. — *Törtel községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1907-ben. 50 tag, 115 üzletrész, 5750 K.

Tura. — *Aszódi takarékpénztár fiókja.* (Főtelep Aszód.)

Tura községi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1887-ben. 151 tag, 161 üzletrész, 16.100 K.

Ujhartyán. — *Ujhartyáni hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1903-ban. 218 tag, 366 üzletrész, 36.600 K.

Ujkécske. — *Ujkécskei takarékpénztár r.-t.* Alakult 1893-ban. Alaptőke 50.000 korona. 1000 darab 50 koronás részvény.

Ujkécskei gazdasági hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1907-ben. 83 tag, 350 üzletrész, 17.500 korona.

Ujkécskei takarék- és önsegélyző-szövetkezet. Alakult 1908-ban.

Ujpest. — *Ujpesti általános önsegélyző egyesület, mint szövetkezet.* Alakult 1891-ben.

Ujpesti ipartestületi hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 526 tag, 1465 üzletrész, 73.250 korona.

Ujpesti kereskedelmi és iparbank r.-t. Alakult 1890-ben. Alaptőke 200.000 korona, 2000 darab 100 koronás részvény.

Magyar kereskedelmi hitelszövetkezet. Alakult 1907-ben.

Ujpesti önsegélyző-egyesület, mint szövetkezet.

Ujpesti polgári hitelszövetkezet. Alakult 1898-ban.

Ujkesti takarékpénztár. Keletkezett 1868-ban. Alaptőke 200.000 korona, 1000 darab 200 koronás részvény.

Ujpestvidéki önsegélyző szövetkezet. Alakult 1896-ban.

Ujpestvidéki takarékpénztár r.-t. Alakult 1895-ben. Tőke 300.000 K, 3000 db. 100 kás részvény.

Ujszász. — *Ujszász községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 458 tag, 531 üzletrész, 21.240 korona.

Uri. — *Monorkerületi takarékpénztár r.-t. fiókja.* (Főtelep Monor.)

Uszód. — *Uszód községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 358 tag, 580 üzletrész, 11.600 korona.

Üllő. — *Üllői hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1894-ben. 516 tag, 1164 üzletrész, 58.200 korona.

Vácz. — *Ipari és kereskedelmi hitelintézet.* Keletkezett 1870-ben. Alaptőke 200.000 korona, 365 darab egész és 105 darab harmadrészvény.

Váczi ipari és gazdasági hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1900-ban. 845 tag, 1156 üzletrész, 57.800 korona.

Váczi takarékpénztár. Keletkezett 1864-ben. Tőke 120.000 K, 600 db. 200 k-ás részvény.

Váczkisujfalu. — *Váczkisujfalu-Zsidó községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 144 tag, 151 üzletrész, 12.080 korona.

Valkó. — *Valkó községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban, 700 tag, 719 üzletrész, 71.400 korona.

Vasad. — *Vasadi hitelszövetkezet,* mint O. K. H tagja. Alakult 1901-ben, 109 tag, 193 üzletrész, 6950 korona.

Vecsés. — *Vecsés községi hitelszövetkezet,* mintaz O. K. H. tagja. Alakult 1892-ben. 585 tag, 2126 üzletrész, 106.300 korona.

Veresegyháza. *Veresegyházai hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 401 tag, 558 üzletrész, 27.900 korona.

Verseg. — *Versegi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 191 tag, 245 üzletrész, 9800 korona.

Zagyvarékás. — *Zagyvarékás községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1888-ban. 1083 tag, 225 üzletrész, 91.360 korona.

Zsámbék. — *Zsámbék községi hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1889-ben. 241 tag, 324 üzletrész, 16.200 korona.

Zsámbok. — *Zsámboki hitelszövetkezet,* mint az O. K. H. tagja. Alakult 1905-ben. 100 tag, 104 üzletrész, 5200 korona.

IV. KÖZLEKEDÉSÜGY.

A vármegye közlekedésügyi viszonyai igen fejlettek és olyan színvonalon állanak, hogy majdnem minden tekintetben elsők az egész országban. A közútak jókarban vannak és kiépítésük fokozatosan halad előre. A vasútak száma tekintélyes; alig van a vármegyének községe, a melyet fő- vagy helyi érdekű vasútvonal ne érintene s e mellett a vasútak évről évre még mindig szaporodnak. Vannak villamos üzemű közlekedési eszközök is, melyek a főváros közelében levő községek forgalmát bonyolítják le. A vízi útnak két hatalmas ere a Duna és Tisza, melyeken különféle vállalatok hajói közlekednek. Egyébként a vizi útak száma csekély és a vármegyének egyetlen mesterséges vízi útja vagy csatornája sincs, bár ilyennek építése már többször volt tervbe véve. A posták és távíróhivatalok nagy mennyiségben vannak elterjedve és közülök már számosat bekapcsoltak a távbeszélő hálózatba is. A bérkocsisipar és fuvarosság, a mely szintén a közlekedésügy ága, a lakosság nagy részének nyujt megélhetést.

A közlekedésügy — a melyhez a közútak, hídak, révek, államépítészeti hivatalok, továbbá a gőz, villamos- és lóvasútak, nemkülönben a hajózás, posta, távíró és távbeszélő személyzetei és végül a bérkocsisok, fuvarosok, hordárok és temetkezési vállalatok tartoznak — az 1890 évi népszámláláskor a vármegyében 10.727, Kecskeméten 484, összesen 11.211 lakost foglalkoztatott. E szám a vármegyében az összes népességnek 1·6 és Kecskeméten 1 százaléka volt. Ezek közül a vármegyében 3277 volt a kereső és 7450 az eltartott, Kecskeméten pedig 184 a kereső és 300 a eltartott, összesen 3461 kereső és 7750 eltartott. A közlekedésből élőknél 100 keresőre esett a vármegyében 227, Kecskeméten pedig 163 eltartott. Az 1900. évben már a közlekedésügyre a vármegyében 28.717, Kecskeméten 1389, összesen 30.106 lakos esett, tehát majdnem háromszor annyi, mint tíz évvel azelőtt. Ez a vármegyében az összes népesség 3·5 és Kecskeméten 2·4 százalékának felelt meg. A százalékbeli emelkedés a vármegyében 2·9, Kecskeméten pedig 1·9 százalék; míg a tényleges emelkedés a vármegyében tíz év alatt 17.990, Kecskeméten 905, összesen 18.895 lakos volt. Ezek közül a vármegyében 7851 volt a kereső és 20.866 az eltartott, Kecskeméten 432 a kereső és 957 az eltartott, összesen 8283 kereső és 21.823 eltartott. A vármegyében 100 keresőre esett 266, Kecskeméten pedig 222 eltartott, a mi a tíz év előtti arányhoz viszonyítva, nem sok eltérés.

1. *Közutak.*

Története. Jó szárazföldi út szükségét már századok előtt belátták a vármegyében és főként az Anjouk és az utánuk következő királyok idejében már gondot is fordítottak rá. Zsigmond Budát és Pestet állandó híddal akarta összekötni, de szándéka csak terv maradt. Mátyás király a vármegyén átvonuló útak helyreállítását elrendelte és hogy azok folytonossága meglegyen, a Dunán hajóhídakat építtetett. Később, a török hódoltság után, kezdtek újból a kereskedelmi fejlődésre fontos közlekedési útak építésével foglalkozni. A XVIII. század végén jelentős újvonalak voltak azok, a melyek a fővárosból Nagykanizsa, Komárom, Debreczen és Szeged felé ágaztak ki. A XIX. század elején, az 1825—1827. évi országgyűlés az országban 13 kiépítendő útvonalat jelölt ki, a melyek legtöbbje a vármegyén vonult át. Ez útakat egyben vasútépítési czélokra is szánták (1836 : XXV. t.-cz.), de e terveket az 1848-as évek zavarai megsemmisítették. Később, különösen a kiegyezés után, annál fokozottabb mértékben indult meg az útépítés. Az 1870-es évek elején már öt állami útja volt a vármegyének. Ezek voltak a buda—esztergom—bécsi, buda—fehérvári, pest—bányavárosok, pest—kassai és pest—bajai útak, melyek kőalapon makadámmal voltak burkolva. 1874-ben az állami útak hossza 28·5 mértföld. Ugyanekkor volt 34 vármegyei út, 120·25 mérföld hosszúságban ; ebből kőalapú 14·875, kavicsos 27.25 és feltöltött 77·125 mérföld s volt rajtuk 172 híd és áteresz. Ekkor a vármegyei útak javítási és fönntartási költsége 356.988 koronára rugott. 1875-ben már több vármegyei útat átvett az állam s ekkor az állami útak hossza 41, a vármegyei útaké pedig 119 mérföld volt. Ebből kőalapra épült 42, kavicsalapra makadámmal 36·5 és csak feltöltött vármegyei út volt 81·5 mérföld. Az állami útak fönntartási költsége árlejtés útján 358.276 koronára rugott. A vármegyei útakat közmunkával és közmunkaváltsággal tartották fönn, a mely pénzértékben 345.941 korona 98 fillért képviselt. Ebből 153.531 koronát megváltottak, a többit természetben szolgálták le. A községi közlekedési útak hossza 89 mérföld ; ebből csak 5 mérföld kavicsozott, a többi feltöltött és kiépíttetlen.

Igy haladtak az útépítések fokozatosan előre, de még mindig nem a szükséges arányokban és megkívántató gyorsasággal. Az 1890. évi I. t.-cz. jelent nagyobb haladást az útépítések terén, melyek a vármegyében főként 1901 óta vettek hatalmas lendületet. Ez évtől kezdve a közúti alap terhére 98·718 km. új útat építettek ki, 73·424 km.-nyi útat pedig állandó burkolattal vagy hengerelt kőpályával átépítettek. Ezeken kívül 43 nagyobb híd és 70 beton áteresztő készült a vármegye útain. Az 1904. évi XIV. t.-cz. alapján a beruházási hitel terhére mintegy 520 km. törvényhatósági közút kiépítését irányozták elő, körülbelül 9.000.000 korona költséggel. Ebből az 1908. év végéig 170 km. útat teljesen kiépítettek, a mely mintegy 3,000.000 korona költségbe került. Továbbá 40 km. út kiépítését pedig munkába vették. A helyi érdekü vasútak szaporodásával a vármegye közúti hálózata is jelentékenyen megváltozott. Hogy a községek a vasúti és hajóállomásokat, nemkülönben a réveket könnyen megközelíthessék, a vármegye nagy gondot fordított az ilyen hozzájáró útak építésére és elsősorban azok készítését foganatosították. Ma már egész sereg hozzájáró út van a vármegye területén. Az 1908. év végén a törvényhatósági közútak hossza 1295·0885 km., ebből 842·9475 km. ki volt építve, a többi 452·141 km. pedig kiépítetlen. A kiépített útak nagy része terméskőalapon hengerelt s zúzott kavicsréteggel van fedve és hengereléssel tartják fönn. Mintegy 200 km.-nyi út gödörkavicscsal van kiépítve és fönntartva. A kispesti (2·432 km.), erzsébetfalvai (0·800 km.), soroksári (2·800 km.), ráczkevei (1·568 km.) és csepeli (2·300 km.) átkelési szakaszok összesen 9·900 km. hosszúságban keramit-burkolattal vannak ellátva. A budapest—zimonyi és kalocsa—uszódi th. közút kalocsai átkelési szakasza és a kalocsai vasúti th. közút, összesen 2·971 km. hosszúságban kiskőburkolattal ; a budapest—zimonyi th. közút erzsébetfalvai átkelési szakaszából 600 fm., az újpest—fót—gödöllői th. közút újpesti átkelési szakasza 2·500 km. és a kecskemét—szegedi th. közút kiskunfélegyházai átkelési szakasza 1·550 km. hosszúságban félkoczka (fejkő) burkolattal van fedve. Újabban tervbe van véve, hogy az állam átveszi a budapest—szolnoki (61·095), budapest—kecskemét—kiskunfélegyháza—szegedi (92·921), heves—szolnoki (9·771) és baja—bátai (13·102) th. közútakat, melyek hossza a vármegyében 176·889 km. — Az útadó 1908. évi adatai a következők : kézi munka 337.557 korona, igás napszám

144.942 korona, százalék szerinti kivetés 557.474 korona, természetbeni lerovásból várt fedezet 57.000 korona, összesen 1,096.973 korona. A kiadások a következők : személyi járandóság 31.055 korona, dologi kiadás 31.106 korona 98 fillér, útfönntartási és felügyeleti költség 805.017 korona 02 fillér, összesen 867.179 kor.

A vármegyében az alább következő útak vannak :

Közutak. *Állami közútak:* Budapest—Kassa—Zboró—országhatár 54·1422 km, Budapest—Vácz—Kassa 42·7060 km, Budapest—Eszék 17·5010 km, Budapest—Bécs 31·7000 km, Ipolyság—Esztergom—Székesfehérvár 18·0850 km, Baja—Csongrád—Erdőhegy 133.6140 km, Dunaföldvár—Debreczen—Máramarossziget 118·5210 km ; összesen 7 út 416·2692 km.

Törvényhatósági közútak: Budapest—Esztergom 41·613, Pomáz—Pilisvörösvár 12·367, Budapest—Győr 21·889, Bia-Etyek 3·168, Budapest—Zsámbék 20·656, Aszód—Verseg 13·136, Aszód—Vácz 29·367, Galgamácsa—Acsa—Guta 14·305, Vácz-Rád 7·137, Csővár—Acsa 9·700, Aszód—Zsámbok—Tápiósüly 33·128, Tura-vasútállomás 1·460, Ujpest—Fót—Gödöllő 19·587, Gödöllő—Szada—Vácz 18·173, Czinkota—Isaszeg—Gödöllő 22·874, Rákoskeresztúr—Péczel 7·045, Budapest—Jászberény 47·2705, Szolnok—Heves 9·771, Budapest—Szolnok 61·095, Dabas—Jászberény 46·818, Kecskemét Tápiószele - Farmos 22·930, Nagykőrös—Ujkécske 26·900, Nagykőrös—Törtel—Abony 31·877, Kiskunfélegyháza – Alpár—Szolnak 49·718, Kecskemét—Szeged 31·053, Kecskemét—Kiskunhalas 45·170, Kiskunhalas—Mélykút 16·228, Kiskunfélegyháza—Izsák 43·349, Kiskunmajsa—Dorozsma 16·530, Kiskunhalas—Dorozsma 22·800, Budapest—Arad 61·868, Kunszentmiklós—Soltvadkert 61·788, Kunszentmiklós—Tass 8·000, Budapest—Zimony 135·104, Szalkszentmártoni révút 1·660, Kiskőrös-Solt 25·600, Kiskőrös-Kalocsa 27·480, Kiskőrös—Keczel 4·350, Csepel—Ráczkeve—Pereg 41·830, Szalkszentmárton-vasút 1·655, Kalocsa—Gerjen 5·000, Baja-Báta 13·102, Kalocsa—Dusnok 18·000, Kolocsa-Uszód 9·480, Verseg—Kálló 2·236, Kiskunlaczháza-vasút 2·920, Gödöllő—Valkó—Váczszentlászló—Zsámbok 20·933, Apostagi út 1·278, Monor—Tápiószentmárton—Tápiószele 40.675, Tápiószecső-vasutállomás 2·000, Nagykáta-vasutállomás 1·512, Abony-vasútállomás 2·172, Tápiószele-vasútállomás 1·320, Tápiógyörgye-vasútállomás 1·350, Ujszász-vasútállomás 3·115, Pestszentlőrincz-vasútállomás 1·400, Vecsés-vasútállomás 1·726, Üllő-vasútállomás 0·845, Monor-vasútállomás 2·700, Albert-Irsa-vasútállomás 1·000, Maglód-vasútállomás 0·700, Gyömrő-vasútállomás 2·300, Sülysáp-vasútállomás 3·660, Soroksár-vasútállomás 0·754, Dunaharaszti-vasútállomás 0·940, Taksony-vasútállomás 1·940, Dömsöd-vasútállomás 7·465, Lajosmizse-vasútállomás 0·800, Gödöllő-vasútállomás 0·834, Aszód-vasútállomás 0·400, Kiskőrös-vasútállomás 0·300, Szabadszállás-vasútállomás 1·030, Soltvadkert-vasútállomás 0·300, Kalocsa-vasútállomás 0·683, Harta-hajóállomás 1·125, Ordas- hajóállomás 4·600, Soltrévbér 3·400, Baja—Mélykút 1·400, Zsámbék-Szomor 1·244, Gomba—Tápiósüly 12·000 ; összesen 80 út 1295·0885 km hosszúságban. Ebből kiépített 842·9475, kiépítetlen 452·141 km.; a kiépítettből kőalappal ellátott 406·3765, kőalap nélküli 436·571 km. A törvényhatósági közútakon van 568 áteresz és 212 híd.

Vasuti hozzájáró közútak: Iklad-domonyi 0·060, dunakeszi 0·396, piroskai 0·050, alpári 0·100, tiszaújfalusi 0·100, jászszentlászlói 0·118, kiskunmajsai 0·187, piliscsabai 0·200, pilisvörösvári 0·260, ürömi 250, kerekegyházai 0·700, szalkszentmártoni 0·144, dunavecsei 0·2865, apostagi 0·0159, dunaegyházai 0·0141, solti 0·1623, dunatetétleni 0·606, hartai 0·0496, dunapataji 0·248, kunszentmiklósi 0·500, összesen 20 vasúti hozzájáró út 4·4474 km hosszúságban. Ebből kiépített 3·7474, kiépítetetlen 0·700 ; a kiépítettből kőalapú 3·1414, kőalap nélküli 0·606 km s van 3 áteresz.

A községi közlekedési közútak száma 123 és hosszúsága 1367·943 km. Ebből ki van építve 110·525 km, kiépítetlen 1257·418 km. Van rajtuk 210 híd és 173 áteresz.

A *községi közdűlő közútak* száma járások és városok szerint a következő : Abonyi járás 34, alsódabasi járás 173, biai járás 60, dunavecsei járás 117, gödöllői járás 168, kiskőrösi járás 70, kiskunfélegyházai járás 88, kunszentmiklósi járás 67, monori járás 142, nagykátai járás 67, pomázi járás 114, váczi járás 112 ; Czegléd 14, Kiskunfélegyháza 9, Kiskunhalas 15, Nagykőrös 28, Szentendre 4, Vácz 7 ; összesen 1289 községi közdűlő közút, 4148·176 km. hosszúságban.

A közútak folytonosságát fönntartó közúti híd — a főváros kivételével — csak egy van a Duna pestvármegyei szakaszán, még pedig a soroksári Duna-ágon Ráczkevénél, hol a csepel—ráczkeve—peregi th. közút megy keresztül. Fölemlíthetjük még részben az újpesti vasúti hidat, a mely személyforgalomra is be van rendezve.

Áll. ép. hivatal. A vármegye közútainak építésére és jókarban tartására, nemkülönben a magasépítési ügyekre a budapesti m. kir. *államépítészeti hivatal* ügyel föl. Az államépítészeti hivatalnak *Kuklay* Béla kir. műszaki főtanácsos a főnöke ; helyettese *Bauer* Bódog kir. főmérnök. Kívülük még három kir. műszaki tanácsos, nyolcz kir. főmérnök, nyolcz kir. mérnök és a hivatali tiszt vezetése alatt működő segédszemélyzet végzi a hivatali teendőket. A külső személyzethez tartozik 19 útmester és 245 útkaparó. A törvényhatósági közútakon 11 útkaparó ház van. Az útmesterek szertárbért kapnak és ezért kötelesek közúti szertárt tartani, a hol az útfönntartáshoz szükséges eszközöket elhelyezik. Az útszemélyzet a rendes útiszerekkel és szerszámokkal van fölszerelve. A vármegyének van 3 gőz- és 4 lóvontatásra berendezett közúti hengere.

2. *Hajózás és vizszabályozás.*

Hajózás. A vármegyében a dunai hajózás majdnem egyidős hazánk történetével. Tudjuk, hogy főként hadi czélokra használták és már a keresztes hadak is itt vonultak át. Azonban III. Endre alatt olyan hajóstársaság is volt Pesten.

a mely a Dunán a személyszállítási forgalom lebonyolításával foglalkozott. Mátyás király pedig hajózható csatornát akart építeni a Duna és a Tisza között, de e terv nem valósult meg, bár nyomok vannak arról, hogy Mátyás az építést megkezdette. A XVI. században már az eddigieknél sokkal nagyobb hajók közlekedtek a Dunán, sőt a tengeri hadihajókhoz hasonló hadihajókat is építettek, a melyek ágyúkkal voltak fölszerelve. A török hódoltság után II. József a Willeshoven kalmárháznak adott szabadalmat a dunai hajózásra. Az utána következő időkben két csatorna-terv is merült fel a Duna és a Tisza között. Mindkettő Pestről kiindulva, egyik Szolnoknál, a másik Szegednél torkolt volna a Tiszába. Az előbbi részvétlenség, az utóbbi pedig műszaki akadályok következtében nem valósult meg. A hajózás csak a gőzhajók feltalálásával nyert nagy lendületet. Ekkor a dunai hajózásra az ,,*Első cs. kir. szab. Dunagőzhajózási társulat*“ kapott szabadalmat. A társulat 1830-ban alakult meg s első hajója, az ,,I. Ferencz“ még az év szeptember 4-én tette meg útját Bécsből Budapestre. A következő év április 22-én Budapestről a vármegye hosszában egész Moldváig ment le a nevezett hajó, fedélzetén gróf Széchenyi Istvánnal, a ki a hajózás fejlesztése érdekében nagy tevékenységet fejtett ki s mint a társaság egyik főrészvényese, arra ösztönözte az igazgatóságot, hogy szerezzen be több javított rendszerű gőzhajót is. 1833-ban már a második gőzhajó is elkészült, a mely szeptember 1-én szintén Budapesttől lefelé tette meg első útját. 1848-ban már 46 gőzöse és 128 uszályhajója volt a társaságnak s ezek 634.000 személyt és 2,300.000 mázsa árút szállítottak. 1860-ban 119 gőzös és 469 uszályhajó 591.000 utast és 16,800.000 mázsa árút, 1870-ben pedig 155 gőzös és 547 uszályhajó 1,520.000 utast és 20,200.000 mázsa árut szállított. 1909-ben a szállítási teljesítménye *Magyarország területén* 1.426 ezer utas 47 millió személykilométerrel és 19 millió métermázsa árú 813 millió tonnakilométerrel. Ma a társulat körülbelül 20—22 millió korona forgalommal dolgozik évente s ebből mintegy 1·5—2·0 millió esik a hajók építésére és tatarozására. A Dunagőzhajózási társulatnak a vármegyében a következő járatai vannak:

Bécs—Budapest, állomásai a vármegyében: Vácz és Budapest. Postahajó közlekedik naponta egyszer, mindkét irányban.

Budapest—Kalocsa—Mohács, állomásai: Budapest, Budafok, Nagytétény, Dunavecse, Harta, Ordas és Kalocsa (Uszód). Személyhajó közlekedik naponta mindkét irányban.

Budapest—Zimony, állomásai ugyanazok. Postahajó közlekedik le- és fölfelé naponként.

Budapest—Ujpest között a nyári hónapokban reggel hét órától este tíz óráig óránként közlekedik a helyi hajójárat.

Mikor 1856-ban a Dunát szabad folyamnak nyilvánították, idővel több hajóstársaság keletkezett a dunai hajózásra. Ilyen volt 1860-ban Luczenbacher Pál és János vállalata pesti székhelylyel; 1866-ban a Középdunai gőzhajózási társulat, mely utóbb Első magyar gőzhajó-társulattá alakult. Jelentékenyebb volt még a Magyar Lloyd és a Hajóteher-kölcsönző társulat, de ezek annyi nehézséggel küzdöttek, hogy 1871-ben Egyesült magyar gőzhajózási társulat czím alatt egyesülni voltak kénytelenek. Ez a társulat 1874-ben megbukott, s összes hajóit (45 gőz-, 125 uszályhajó) 4·4 millió átalányösszegért az I. Cs. k. szab. Dght. vette át. Ez idő szerint a vármegyére fontos hajóvállalat még a *Magyar folyam- és tengerhajózási részvénytársaság*, a mely 1894-ben alakult meg ezzel a névvel. 1907-ben a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási r.-t. nevet vette fel. A vármegyét érintő vonala a Dunán a *budapest—visegrád—dömösi*, a következő állomásokkal: Budapest, Szentendre, Leányfalva, Tahitótfalu, Tahi, Dunabogdány és Visegrád. Személyhajó tavasztól őszig naponként kétszer, július 1 és augusztus 31 között háromszor közlekedik mindkét irányban. — A Tiszán a *szolnok—csongrádi* vonal érinti a vármegyét s e vonalon Újkécske az egyetlen állomás. A személyszállító teherhajók hetenként háromszor, vasárnap, kedden és csütörtökön közlekednek mindkét irányban.

*

Vizszabályozás.

A vármegyét tekintélyes hosszuságban érinti a Duna folyam, a melynek alacsony ágya miatt a jég gyakran összetorlódott benne és a vizet visszaszorította. Körülbelül 1700-ig visszamenőleg vannak adataink a vármegyében pusztított árvizekről. Igy a XVIII. századvégi árviz-pusztítások alkalmával semmisültek meg Kara, Kákony, Pandur és Varajt vármegyei községek. Érsekcsanád, Géderlak és Sükösd pedig magasabb fekvésű helyekre költöztek. De egyik legnagyobb árvíz volt az 1838. évi, a mely alkalommal az akkori *solti járás* 25 községében összedűlt 2371 lakóház, 796 kamra, 1162 istálló ; megrepedt 1339 lakóház, 244 kamra, 384 istálló ; a kár épületben, eszközökben, vetésben, gabonában, takarmányban, marhában és készpénzben 829.370 korona 62 fillér volt. Az akkori *pilisi járás* 23 községében összedűlt 1830 lakóház, 975 istálló és megrongálódott 1134 épület ; a kár épületben, marhában, bútorban és árúban 2,207.840 korona 54 fillérre rugott. Legkevésbé szenvedett a *váczi járás,* de ott is 91.816 korona volt a kár. Az árvizek megakadályozása czéljából szükségessé váltak a folyamszabályozási munkálatok, a melyek töltésemelések és mederátmetszések útján hivatva voltak a jég szabad lefolyását és egyben az akadálytalan hajózást is biztosítani. Első ilyen szabályozási munka volt a Dunának Ordas alatt, Imsós és Zádor között való átmetszése, a mit 1841-ben hajtottak végre. Az 1850-es években készült a bogyiszlói átvágás. 1856-ban készítették Apostag és Solt között az úgynevezett lombéri védőgátat. Ebbe az időbe esik a soltvejtei védőgát építése is. Hasonlóképen a pest—zimonyi állami útnak a töltése is arra volt hivatva, hogy védőgátul szolgáljon.

Az 1875—76. év telén újból nagy árvíz pusztított a vármegyében, a melytől főként a Szentendre és Csepel-sziget községei szenvedtek sokat. A Budapest alatt levő balparti szakaszon a föntebb említett védőmunkálatokat mind tönkre tette és az ott elterülő községekben óriási károkat okozott. A kormány *Jankovich* Miklós képviselőt küldte ki kormánybiztosul a vármegye alsórészébe. Ekkor indult meg a védőmunkálatok nagyobb arányú teljesítése. Az átszakított töltéseket és gátakat megerősítették. Dunavecse és Apostag között 365 öl hosszú, háromszakaszos új védőgátat készítettek. Apostag és Solt között a lombéri töltést 240 öl hosszúságban karózással erősítették meg. Solt és Kisharta között a vejtei töltést 3500 öl hosszúságban építették ki és koronáját egész szélességben egy méterrel emelték föl, a tassi és dabi töltést pedig, a mely egyben állami út is, 350 ölnyire erősítették meg. Ekkor tervezték és valósították meg a Dunán az újpesti kikötőtől a csepeli szőlőkig terjedő folyamrész szabályozását, jégtorlódás ellen való megvédését és kényelmes kirakodó helyek építését. Budapesten fölül az újpesti kikötőtől a Neuschloss-féle gyárig terjedő szakaszt 1800 öl hosszú töltéssel látták el. Budapest és a csepeli szőlők közötti folyammedret pedig kimélyítették. Az úgynevezett Kopasz-zátonynál 62.000, lejjebb pedig 98.600 köböl kavicsot kotortak ki és a meder szélességét 200 ölre szorították össze. Hasonlóképen kotrással szabályozták a további Dunaszakaszt is és az egész vármegye területén a folyam főágának mindkét partját, a hol annak szüksége fönnforgott, párhuzam-művekkel látták el. Az 1890-től 1906-ig terjedő időközben végezték a Sükösd, Érsekcsanád és Bajaszentistván között levő három átmetszést. Dunaszabályozási munkákra kb. 20 millió K költséget fordítottak.

De nemcsak a Dunán, hanem a Tiszán is voltak nagy árvizek. E folyamnak, a mely néhány mérföld hosszúságban érinti a vármegye keleti részét, nagy víz alkalmával 110, kis víznél 88 öl a középmederszélessége. Középmélysége a víz sodrában legkisebb víznél 3·6 m, legnagyobb víznél 8·3 m. Mikor 1847-ben a tiszaszabályozási munkákat nyolcz osztályra osztották, a vármegyét érintő szakasz a negyedik osztályba jutott. A folyó közvetetlen partja is elég magas, de azért mindenik község magasabban fekszik az ártérnél, a mely sehol sem nagy. Az árterekből Tószeg, Ó- és Újkécske, Bög és Alpár községek határainak jut egy-egy rész. 1859-ben újból megállapították a vízállás 0 pontjait és a közvetlen part még a legalacsonyabb helyeken is 4—5 méterrel magasabban van a 0 pontnál. Szabályozási töltés van Tószeg és Kécske alatt 12.000 öl hosszúságban. Révet találunk Bögről Nagyrévre, Ókécskéről Inokára és Kürtre és Alpárról a túlsó oldalra. 1876-ban itt is összetorlódott a jég és az árvíz átcsapott a töltésen, anélkül azonban, hogy a gátat átszakította volna.

Szabályozási művek.

A Duna pestvármegyei szakaszának jelentősebb szabályozási művei :

Az *újpesti téli kikötő* 1858-tól 1863-ig készült és Újpest és a Népsziget között terül el. Kiterjedése 32 hektár s a bejáratnál 0 vízállásnál 2 m mély. A medencze 400 m hosszú, 30 m széles és 0 víznél 1·5—1·7 m mély. A parthosszúság balról 2470, jobbról 2166 m. Jégzajlás ellen védőgát, jégtörő és a sziget erdősége védi. A kikötőben 600 hajó fér el. Az éjszaki végén zsilip van, vas zárókészülékkel.

A *soroksári Dunaágat* 1872-ben elzárták és a hajózást megszüntették rajta. Az alsó, u. n. gubacsi zárógát hossza a két part között 230 öl. E gáton zsilip van, hogy az elzárt ágba friss vizet bocsássanak, a mely az ott rekedt vizet a poshadás ellen megvédje. A csepelszigeti oldalon levő tápzsilip és a pesti part közötti szélesség 245 öl, míg a zsilip nyílása 20 m széles és másodperczenként 63 köbméter vizet ereszt át. A zárógáton fölül levő kikötő 2800 m hosszú, 280 m széles és a bejárata 30 öl. Az elzárás óta több terv merült föl a soroksári ág további kiképzése iránt. Akarták hajózható csatornának, mesterséges halastónak és téli kikötőnek. Sőt innen akarták a Dunát egy Szolnokig vezetendő csatorna útján a Tiszával összekötni. Végre elhatározta a kormány, hogy a soroksári Dunaágat újból megnyitja a hajózásnak és e czélból az egész Dunaágat hajózható csegés csatornává alakítja, mely munkálatok már is folyamatban vannak. Egyben megvalósítják a téli kikötő eszméjét is és a munkálatokat már az 1909. év folyamán megkezdték.

A *tassi téli menedékhely* a soroksári Dunaágnak alsó torkolatában van és a medencze bejárata fölött 14 hektár kiterjedésű. A menedékhely 290 hajó elhelyezésére szolgál.

A vármegyében levő víztársulatok a következők:

Víztársulatok.

A „*Pestmegyei sárközi ármentesítő-társulat*“ 1872-ben alakult meg „Pestmegyei sárközi Dunavédgát- és csatorna-társulat“ czímmel, hogy a Dunapatajtól Bajáig terjedő Dunaszakasz balparti ártereit vízmentesítse. A társulat 1885-ben a mai czímmel újjáalakult a belvizek levezetése czéljából. Székhelye Kalocsa és elnöke *Városy* Gyula dr. kalocsai érsek. A társulat kiterjedése 117.111 k. hold, belvízlevezető csatornáinak a hossza 300, töltéseinek a hossza 61 km. A töltésekbe 8 csőzsilip van beépítve. A belvizek kiszivattyúzására 1897-ben szivattyútelepet építettek Pusztacsanádon, mely 3 darab egyméteres nyílású körszivattyúból áll, a melyek másodperczenként 5 köbméter vizet tudnak kiemelni. Normális emelési magasságnál a gépek teljesítő képessége 250 vízlóerő. Az összes munkálatok eddig 4,388.000 koronába kerültek.

A „*Gerje és Perje vizszabályozó-társulat*“ a Tisza folyamvidékébe tartozik és 1873-ban alakult, hogy a Gerje és Perje patakok szabad lefolyását a Tiszába biztosítsa. Székhelye Abony; a társulatnak 1879-ig önkormányzati joga volt, de ez idő szerint miniszteri biztos vezetése alatt áll; miniszteri biztosa *Létay* Lajos kir. főmérnök. A társulat hatásköre 20.261 k. holdra terjed ki. A belvízlevezető csatornák hossza 68·543 km, a töltéseké, a melyekben 3 zsilip van, 39.343 km. Az eddigi költség 774.269 korona.

A „*Dömsöd-pataji Duna-védgát-társulat*“ 1881-ben alakult, hogy a Duna balpartján, Kiskunlaczháza és Ordas községek között elterülő árterületet vízmentesítse, hol az 1870-es évekig a budapest—zimonyi állami út töltésén kívül védelmi munkálatok egyáltalában nem voltak. A társulat székhelye Tass, elnöke *Hajós* József és kiterjedése 122.630 k. hold. A töltések hossza 68 km és ezekbe a belvizek levezetésére 11 zsilip van beépítve. Az eddigi befektetés 1,857.894 kor.

A „*Galgavölgyi viztársulat*“ a Galga patak szabályozása, illetőleg mocsarainak lecsapolására alakult 1885-ben, Aszód székhelylyel. A társulat hatáskörébe az a terület tartozott, a mely a Galga patak mentén Püspökhatvan felső határától Jászfényszarú határáig, a Galgának a Zagyvába szakadásáig terjedt s ez 4530 k. holdon terült el. A munkálatok 180.000 korona költségbe kerültek s mindennel elkészülvén, a társulat 1903-ban föloszlott. Azóta az általa épített védőművek további karbantartásáról a hatóság gondoskodik.

A „*Kécske-kecskeméti tiszai ármentesítő-társulat*“ 1895-ben alakult meg, mint a „Szolnok-csongrádi jobbpart tiszai ármentesítő-társulat“ jogutódja. Hatásköre kiterjed Kecskemét törv.-hatósági város határán kívül Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyében Ó- és Újkécske, Jász-Nagykún-Szolnok vármegyében pedig Tiszainoka község határrészeire. A társulat székhelye Újkécske, autonomiája föl van függesztve és ez idő szerinti miniszteri biztosa *Tahy* Jakab dr min. oszt.-tanácsos. Kiterjedése 5130 k. hold, védőtöltéseinek hossza 17 km, melyekbe 2 zsilip van beépítve. A belvizeket kiszivattyúzással távolítják el és e czélból 1898-ban a laki fok mellett szivattyu-telepet építettek, a hol egy darab 40 cm.-es körszivattyú van, a mely másodperczenként 240 liter vizet tud kiemelni. Rendes emelési magasságnál a gépek teljesítő képessége 11 vízlóerő. Az eddigi befektetés 1,094.594 korona.

A *„Csepelszigeti ármentesítő-társulat“* 1898-ban alakult, hogy a Csepelszigetnek a Duna árvize alatt fekvő területeit vízmentesítse. A társulat székhelye Ráczkeve, elnöke *Rudnyánszky* László főszolgabíró és hatásköre 20.900 k. holdra terjed ki. A védőtöltések hossza 70 km és 3 csőzsilip van beléjük építve. A munkálatok eddig 1,427.801 koronába kerültek.

A *„Dab-tassi nyári védgát-társulat“* 1903-ban alakult, hogy Dab és Tass községek határait, melyek a dömsöd—pataji védgát társulat töltésén kívül a Duna árterébe esnek, a nyári árvizektől mentesítse. A társulat székhelye Tass, kiterjedése 2348 k. hold és elnöke *Hajós* József, a minthogy mérnöke és tisztikara is ugyanaz, mint a dömsöd—pataji védgát-társulaté. Védőtöltéseinek hossza 13 km, melyekbe 4 zsilip van beépítve. Költsége 35.138 K.

A *„Szentendre szigeti ármentesítő-társulat“* 1905-ben alakult, hogy Pócsmegyer és Szigetmonostor községek határrészeit a nyári árvizektől mentesítse. A társulat székhelye Pócsmegyer, elnöke *Almásy* Sándor pomázi főszolgabíró és kiterjedése 2220 k. hold. Védőtöltéseinek hossza 25 km, melyekben 3 zsilip van. A befektetett tőke 244.344 korona.

A *„Pestvármegyei dunavölgyi lecsapoló és öntöző-társulat“* 1909-ben alakult meg, hogy Dunaharaszti és Alsónémedi éjszaki határától a sárközi ármentesítő-társulat éjszaki határvonaláig terjedő, 16 négyzetmértföldnyi mocsaras területről, a mely eddig keveset jövedelmezett, vagy a művelésre teljesen használhatatlan volt, a belvizeket levezesse és öntöző műveket építsen. A társulat székhelye Budapest és elnöke *Wágner* Géza dr. Hatásköre kiterjed 123.070 k. holdra és a munkálatok költsége 6,475.300 koronára van előirányozva.

Vízügyi hivatalok.

Vízügyekben felügyeletet gyakorol: a *budapesti folyammérnöki hivatal*, a melyhez a Dunának Esztergom vármegye határától Bajáig terjedő szakaszán a folyamszabályozás és ármentesítés tartozik. A hivatal főnöke *Wirthl* József kir. műszaki tanácsos, a ki mellett még három főmérnök, két mérnök és két segédmérnök működik. — A *szolnoki folyammérnöki hivatalhoz* tartozik a Tiszának Pest vármegyét érintő szakasza. A hivatal vezetője *Pósa* Károly kir. főmérnök. — A *budapesti kultúrmérnöki hivatalhoz* tartoznak a belvízlevezetési, patakszabályozási, öntözési és alagcsövezési ügyek. A hivatal főnöke *Zlinszky* Elek kir. műszaki tanácsos, a ki mellett még két főmérnök, egy mérnök és egy segédmérnök végzi a hivatalos teendőket.

3. *Vasutak.*

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének vasútügyi története egyidős az ország vasútügyének a történetével. Ugyanis a vármegye területén épültek az ország első vasútjai. A vármegye vasúthálózata kiterjedt és még korántsem jutott el teljes sűrűségéhez. Bár eddig is keresztül-kasul szelik az állami és helyi érdekű vasútak a vármegye területét, azért még mindig egész sereg vasutterv van napirenden. A vármegye állami és helyi érdekű vasútjait megnyitásuk időrendjében fogjuk tárgyalni.

Államvasutak.

A *budapest—párkánynána—bécsi* vasút budapest—váczi szakasza 1846 július 15-én nyílt meg, mint a Magyar Központi Vasút vonala. A vácz—párkány-nánai szakasz 1850 deczember 16-án nyílt meg, mint a Délkeleti Államvasút vonala. Az egész vasútat 1891-ben államosították. Hossza a vármegyében 41 km. E vasút mentén a következő állomások vannak: Budapest nyugati p. u., Rákos-rendező, Palotaújfalu, Rákospalota-Ujpest, Dunakeszi-Alag, Göd, Felsőgöd, Sződ és Vácz. E vonalon Ujpestig 25 személy, Alagig 17 (nyáron 21) személy, Váczig 13 személy és egy gyorsvonat közlekedik naponta mindkét irányban. Az express vonat Párizsból és Ostendéből, nemkülönben vissza, naponta közlekedik.

A *budapest—szeged—orsovai* vasút budapest—czeglédi szakasza 1847 szeptember 1-én nyílt meg, mint a Magyar Központi Vasút vonala; a czegléd—kiskunfélegyházai szakasz 1853 szeptember 3-án, a kiskunfélegyházai szakasz pedig 1854 márczius 4-én nyílt meg, mindkettő mint a Délkeleti Államvasút vonala. Az egész vasútvonalat 1891-ben államosították. Hossza a vármegye területén 147 km. E vasút mentén a következő állomások vannak: Budapest nyugati p. u., Kőbánya, Pestszentlőrinczi nyaralók, Pestszentlőrinczi kavicsbánya, Vecsés, Kertekalja, Üllő, Monor, Nyáregyháza, Pilis, Alberti-Irsa, Czeglédberczel, Czeglédberczel-Cserő, Budai út, Czegléd, Czeglédi szállások, Nyársapát, Nagykőrös, Fekete, Katonatelep, Kecskemét, Kecskeméti földmíves-iskola, Kiskunfélegyházai út, Páka, Kiskunfélegyháza-Jakabszállás, Kiskunfélegyháza, Szentkút és Pálmonostora. A keleti expressz Budapestről hetenként kétszer: szerdán és szombaton indul és Budapestre kétszer: hétfőn és csütörtökön érkezik. E vonalon Czeglédig 7 személy és 6 gyorsvonat, Kiskunfélegyházáig 7 személy- és 3 gyorsvonat közlekedik és még tovább 6 személy- és 3 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

A *czegléd—szolnoki* vasút a budapest—czeglédi vasut folytatásaként szintén 1847 szeptember 1-én nyílt meg, mint a Magyar Központi Vasút vonala és 1891-ben államosították. Hossza a vár-

1.

2.

3.

1. A pestszentlőrinczi textilgyár. — 2. és 3. Részletek a gép- és vasutfelszerelési gyárból Kistarcsán.

A pilisvörösvári bányatelep.

A pilisszentiváni bányatelep.

megyében 23 km, állomásai a következők: Czegléd, Kecskéscsárda, Abony és Paládicspuszta. E vonalon 6 személy-, egy vegyes és 3 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

Déli vasut.

A déli vasút *budapest—nagykanizsai* szakasza 1861 április 1-én nyílt meg. Hossza a vármegyében 17 km s állomásai a következők: Budapest, Kelenföld, Budafok, Budafok-megálló és Nagytétény. E vonalon 5 személy és 2 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

Államvasutak.

A *budapest—hatvani* vasút 1867 április 2-án nyílt meg, mint a Magyar Éjszaki Vasút vonala. 1868-ban államosították. Hossza a vármegyében 68 km. E vasút mentén a következő állomások vannak: Budapest keleti p. u., Kőbánya felső p. u., Rákos, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákoscsaba, Péczel, Isaszeg, Gödöllői méhészgazdaság, Gödöllő, Máriabesnyő, Máriabesnyői kolostor, Bag, Aszód, Hévizgyörk, Galgahéviz és Tura. E vonalon Gödöllőig 16 személy- és az egész vonalon 10 személy-, 2 vegyes és 6 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

A *budapest—szolnoki* vasút újszász—szolnoki szakasza 1873 márczius 10-én nyílt meg, mint a hatvan—szolnoki vasút vonala, rákos—újszászi szakasza pedig 1882 márczius 12-én nyílt meg, mint államvasút. Hossza a vármegyében 95 km és állomásai a következők: Budapest keleti p. u., Kőbánya felső p. u., Rákos, Rákoskeresztúri nyaralók, Ecser, Maglód, Gyömrő, Mende, Pusztaszentistván, Tápiósüly-Tápiósáp, Tápióság, Tápiószecső, Szentmártonkáta, Nagykáta, Farmos, Tápiószele, Tápiógyörgye, Pokoltanya, Ujszász, Zagyvarékás és Abonyi út. E vonalon 9 személy-, egy vegyes és egy gyors- és azonkívül a nyugati pályaudvarról még 4 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

A *budapest—pécsi* vasút kelenföld—baranyaszentlőrinczi szakasza 1882 november 16-án nyílt meg. Hossza a vármegyében 33 km. E vasút mentén a következő állomások vannak: Budapest keleti p. u., Budapest-Ferenczváros, Budapest-Kelenföld, Budafok megálló, Budafok, Kistétény és Nagytétény-Diósd. E vonalon 4 személy, egy vegyes és 4 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

A *budapest—szabadkai* vasút 1882 deczember 5-én nyílt meg. Hossza a vármegye területén 145 km. E vasút mentén a következő állomások vannak: Budapest keleti p. u., Budapest-Ferenczváros, Budapest kitérő, Erzsébetfalva, Soroksár, Dunaharaszti, Taksony, Kisvarsány, Áporka Kiskunlaczháza, Dömsöd, Kunszentmiklós-Tass, Homokszentlőrincz, Szabadszállás, Fülöpszállás, Pusztaszentimre, Csengőd, Kiskőrös, Soltvadkert-Tázlár, Pirtó, Kiskunhalas és Göböljárás. E vonalon a keleti expressz-vonat hetenként háromszor közlekedik, mindkét irányban. Továbbá négy gyors,- 8 személy- s ezeken kívül Budapest és Kiskőrös között még egy személy- és egy vegyesvonat közlekedik naponta.

A *kiskőrös—kalocsai* vasút az előbbivel egyidőben, 1882 deczember 5-én nyílt meg. Hossza 31 km, állomásai a következők: Kiskőrös, Keczel, Őrjeg, Öregcsertő, Szakmár és Kalocsa. E vonalon 3 személy- és 2 vegyesvonat közlekedik mindkét irányban.

A *budapest—komárom—bécsi* vasút kelenföld—újszőnyi szakasza 1884 július 15-én nyílt meg. Hossza a vármegyében 46 km és állomásai a következők: Budapest-Kelenföld, Kőérberek, Budaörs, Törökbálint, Torbágy és Herczeghalom. E vonalon 8 személy- és 5 gyorsvonat közlekedik mindkét irányban.

A *félegyháza—csongrádi* vasút 1888 szeptember 16-án nyílt meg. Hossza a vármegyében 14 km és állomásai Kiskunfélegyháza és Gátér. E vonalon 3 motoros és egy vegyes vonat közlekedik mindkét irányban.

H. é. vasutak

A *budapest—tiszai* helyi érdekű vasút három szakaszból áll és mindenik különböző időben épült ki. Első volt a *budapest—lajosmizsei* helyi érdekű vasút, a mely 1889 július 8-án nyílt meg. Második volt a *kecskemét—tiszaugi* h. é. vasut s ezt 1896 október 3-án nyitották meg. Végül ezt a két vonalat a *lajosmizse—kecskeméti* h. é. vasút szakaszával kötötték össze s ez 1905 január 15-én nyílt meg, a három helyi érdekü vasúttársaság pedig a fönti czím alatt egyesült. Az egész vonal hossza 129 km. Mellette feküsznek a következő állomások: Budapest nyugati p. u., Városliget, Ferencz József-laktanya, Kőbánya alsó p. u., Kispest-Pestszentlőrincz, Soroksárpéteri, Gyálpuszta, Ócsa, Ócsai szőlők, Inárcsi szőlőtelep, Inárcs-Kakucs, Alsódabas, Gyón, Alsóhernád, Örkény, Csurgay major, Felsőlajos, Lajosmizse, Szent-Lajos, Klabertelep, Felsőméntelek, Méntelek, Alsóméntelek, Nagynyír, Kisnyír, Kuti erdő, Kunszentmiklósi út, Miklóstelep, Máriakápolna, Széktó, Kecskemét-Máriaváros, Kecskemét alsó p. u., Kecskemét, Műkert, Alsóúrrét, Kisfái, Koháryszentlőrincz, Világoshegy, Szikra és Lakytelek. Budapest és Lajosmizse között 8 személy-, Lajosmizse és Kisnyír között 6 személy- és 2 vegyes, Kisnyir és Kecskemét között 6 személy- és 10 vegyes, Kecskemét és Tiszaug között pedig 6 vegyes vonat közlekedik naponta. — Ugyancsak a tiszai helyi érdekű vasúttársaságé a *kisnyir—kerekegyházi* vonal, a mely 1905 január 16-án nyílt meg. Hossza 9 km, állomásai: Kisnyír, Hetényegyháza, Szarkás, Móczártelep és Kerekegyháza. E vonalon 10 motoros vonat közlekedik naponta.

A *kecskemét—fülöpszállási* helyi érdekű vasút 1895 október 10-én nyilt meg. Hossza 43 km. Vasúti állomásai a következők: Kecskemét, Kecskemét alsó p. u., Kórhánköz, Beretvástelep, Helvéczia, Ballószeg, Köncsög, Ágasegyháza, Ágasegyházi tanyák, Agárdytelep, Izsák, Uzovicstelep, Fülöpszállás-kitérő, és Fülöpszállás. Naponta 6 vegyes vonat közlekedik.

A *budapest—esztergomi* h. é. vasút 1895 november 17-én nyílt meg. Hossza a vármegyében 43 km. E vonal Ujpestnél a vasúti hídon megy át a Dunán és a következő állomások fekszenek mellette: Budapest-nyugati p. u., Rákos-rendező, Budapest-Angyalföld, Óbuda, Üröm, Solymár, Pilisvörösvár, Piliscsabai tábor, Klotildtelep, Piliscsaba és Tinnye. Naponta 12 személy- és a téli hónapok kivételével vasárnaponként Piliscsabáig még két személyvonat közlekedik.

Az *aszód—balassagyarmati* helyi érdekű vasút, a mely a Nógrádvármegyei helyi érdekű vasúttársaságé, 1896 augusztus 13-án nyílt meg. Hossza a vármegyében 25 km és állomásai a következők: Aszód, Iklad-Domony, Galgamácsa, Galgagyörk, Püspökhatvan és Acsa-Erdőkövesd. E vonalon 2 vegyes és egy személyvonat közlekedik naponta mindkét irányban.

A *szolnok—kiskunfélegyházai* helyi érdekű vasút 1897 deczember 9-én nyílt meg. Vonalhossza 66 km. E vasút mentén a következő állomások vannak: Szolnok, Piroska, Tószeg, Tiszavárkony, Vezseny, Pusztajenő, Újbőg, Újkécske, Lakytelek, Tőserdő, Alpár, Tiszaújfalu, Borsihalom és Kiskunfélegyháza. Naponta 6 vegyesvonat közlekedik.

A *félegyháza—majsai* helyi érdekű vasút megnyílt 1899 augusztus 3-án. Hossza 26 km. Vasútállomásai a következők: Kiskunfélegyháza, Halesz, Galambos, Ilonaszállás, Jászszentlászló, Őzfa és Kiskunmajsa. E vonalon 4 vegyesvonat közlekedik naponta.

A *kunszentmiklós—dunapataji* helyi érdekű vasút 1902 október 21-én nyílt meg. Hossza 50 km. Állomásai a következők: Kunszentmiklós-Tass, Szalkszentmárton, Csabony, Dunavecse, Apostag, Dunaegyháza, Solt, Dunatetétlen, Állampuszta, Harta és Dunapataj. E vonalon 6 vegyesvonat közlekedik naponta.

A *halas—regőczei* helyi érdekű vasút megnyílt 1903 október 31-én. Hossza a vármegyében 16 km. Állomásai a vármegye területén Kiskunhalas, Kopolya és Fehértó. E vonalon naponta 6 vegyesvonat közlekedik.

A *czeglédvidéki* helyi érdekü vasút megnyílt 1909 november 25-én. Hossza 15 km. Vasútállomásai a következők: Czegléd, Czegléd megálló, Széchenyi-tér, Kossuth-tér, Ujváros, Gerje, Zöldhalom, Véghtelep, Csemő, Mikebuda és Kupai Kovácsmajor. Czegléd és Gerje között naponta 28 és az egész vonalon 6 motoros vonat közlekedik naponta.

Kisebb mértékben érdekli még a vármegyét az *újszász—jászapáti—vámosgyörki* helyi érdekű vasút, a mely Ujszásznál és a *vácz—ipolysági* helyi érdekű vasút, a mely Vácznál ágazik ki az államvasutakból. — Az itt fölsorolt helyi érdekü vasutak. mind az államvasút kezelése alatt állanak. Az alább következő magánvasútak egyúttal magánkezelésben is vannak:

H. é. villamos vasutak.

A *Budapest-vidéki* h. é. vasuttársaság vonalai a következők: *Budapest—Szentendre*, megnyilt 1888 augusztus 17-én. Hossza 16·530 kilométer. Vasútállomásai: Budapest-Pálfy-tér, Lukács- és Császárfürdő, Hajógyár, Óbuda-Filatorigát, Aquincum, Római fürdő, Csillaghegy-Árpádfürdő, Békásmegyer, Budakalász, Pomáz és Szentendre. Mindkét végállomásról naponta 14 személy- és vegyesvonat indul. — *Budapest-Kerepes*, megnyílt 1888 július 20-án, hossza 20·030 kilométer. — Vasútállomásai: Budapest, Ruggyantagyár, Ferencz-József-laktanya, Fehérút, Rákosfalva megálló, Rákosfalva, Sárgacsikó, Rákosszentmihály, Almássy Pál-telep, Mátyásföld felsőmegálló, Mátyásföld, Mátyásföld alsó megálló, Czinkota, Caprera fürdő, Árpádtelep, Csömör, Kistarcsa és Kerepes. Mátyásföldig naponta 47, Czinkotáig 36, Csömörig 20 és az egész vonalon 14 személy- és vegyesvonat közlekedik oda és vissza. — *Budapest-Erzsébetfalva*, megnyílt 1887 augusztus 7-én. Hossza 4 kilométer. Vasútállomásai: Budapest-Vágóhíd, Sertésközvágóhíd, Honvédmenház-Petroleumgyár, Fegyvergyár és Erzsébetfalva. Reggel 4 óra 55 percztől este 9 óra 5 perczig részint gőzüzemű, részint villamos vonatok 15 perczenként közlekednek mindkét irányban. — *Budapest—Soroksár—Dunaharaszti*, megnyílt Soroksárig 1887 augusztus 7-én, Dunaharasztiig 1887 november 24-én, hossza 15·150 kilométer. Vasútállomásai: Budapest-Vágóhíd, Sertésközvágóhíd, Honvédmenház-Petroleumgyár, Fegyvergyár, Erzsébetfalva, Erzsébetfalva alsó megálló, Jutagyár, Soroksár felsőmegálló, Soroksár középső megálló, Soroksár templomtér, Soroksár, Soroksár vásártér, Milleniumtelep és Dunaharaszti. Soroksárig naponta 39, Dunaharasztiig pedig 18 személy- és vegyesvonat közlekedik oda és vissza. — *Dunaharaszti—Ráczkeve*, megnyílt 1892 november 7-én, hossza 27·540 kilométer. Vasútállomásai: Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Szilágyitelep, Tököl, Szigetcsép, Uradalmi szőlőtelep, Szigetszentmárton—Szigetújfalu és Ráczkeve. Naponta 6—6 személy- és vegyesvonat közlekedik mindkét irányban. Az összes vonalak villamos üzemre való átalakítása folyamatban van.

A *budapest—budafoki* h. é. villamos vasút 1899 szeptember 19-én nyílt meg és Budapestről Budafokon át Nagytétényig jár. Budapest és Budafok között reggel 5 órától este 10-ig 20 perczenként, Budapest és Nagytétény között pedig 40 perczenként közlekedik a villamos.

A *budapest—szentlőrinczi* h. é. villamos vasút 1900 október 12-én nyilt meg villamos üzemben. Addig pedig 1887 április 12-től kezdve gőzüzemben kezelték. A fővonal mentén a következő állomások vannak: Budapest-Orczy-út, Vágóhíd-utcza, Hungária-út, Iparvasút, Damjanich-utcza, Kispesti kitérő, Villamostelep, Tiszai h. é. vasút, Pestszentlőrincz és Szarvascsárda. E vonalon reggel 5 órától este 11-ig 15 perczenként közlekedik a villamos. A szárnyvonal Budapest-Orczyútról Kispest-Erzsébet-térig vezet és itt 8 perczenként közlekednek naponta a villamosok.

A *budapest—újpest—rákospalotai* villamos vasút 1894-ben nyílt meg. Pályahossza 17·208 kilométer. Fővonala Budapest-Nyugoti p. u.—Ujpest—Rákospalota, szárnyvonalai Megyer- és istvántelki főműhelytelep felé ágaznak ki. A fővonalon 10 perczenként, a szárnyvonalakon pedig 15 perczenként közlekednek a villamosok. E vasút teherforgalomra is be van rendezve, villamos mozdonynyal. Csatlakozása van az újpest-rákospalotai és angyalföldi állomásokkal és mintegy 22 iparvágányon bonyolítja le a körzetébe tartozó nagyobb vállalatok forgalmát.

Már építés alatt van és még az 1910. év folyamán megnyitni tervezik a *vácz—budapest—gödöllői* h. é. villamos vasútat, mely a *rákospalota—váczi* fővonalból és a *veresegyház—gödöllői* szárnyvonalból áll. A fővonal állomásai a következők lesznek: Rákospalota, Alag, Kundházatelep megálló, Fót, Csomád, Veresegyház, Vicziántelep, Őrszentmiklós—Váczbottyán, Rudnaykert megálló, Váczhartyán, Váczrátót, Csörög és Vácz. A szárnyvonal Veresegyháznál ágazik majd ki a következő állomásokkal: Veresegyház, Szada, Őreghegy megálló és Gödöllő.

Vasut-tervek.

A vármegye törvényhatósága tetemes áldozatokat hoz a vasútügy fejlesztése érdekében, a mi mellett bizonyít az, hogy a már meglevő sűrű vasúthálózat mellett egész sereg új helyi érdekű vasútvonal van engedélyezés alatt és ezek legtöbbjét részvényjegyzéssel, anyagilag is támogatja a vármegye. A tervbe vett vasútvonalak legnagyobbrésze rendes nyomtávú és gőzüzemű, de van közöttük néhány villamos üzemű is. Ez idő szerint a következő helyi érdekű vasútvonalakra adott engedélyt a kereskedelemügyi miniszter:

Baja, Hajós, Kalocsa és Dunapataj között.

Baja, Bajaszentistván, Nemesnádudvar, Hajós és Kiskőrös között.

Heves, Jászapáti, Jászmihálytelek, Jászberény és Nagykáta, esetleg: Jászberény, Jászfelsőszentgyörgy, Szentlőrinczkáta, Tóalmás, Kóka és Sülysáp között.

Czegléd, Tápiószentmárton, Tápióbicske és Nagykáta között.

Monor, Gomba, Bénye, Káva, Pánd, Tápióbicske, Tápiószentmárton és Nagykáta között.

Kecskemét, Orgovány, Szabadjakabszállás, Bugacz, Móriczgát, Szank, Kiskunmajsa, Mérges, Ötömös, Átokháza, Tompa és Szabadka között.

Szarvascsárdától a budapest—czeglédi törvényhatósági út mentén Vecsésig.

A czeglédvidéki h. é. vasút mentén levő Kupai Kovácsmajortól Lajosmizséig.

Monor, Vasad, Csév, Pótharaszti puszta és Ujhartyán között.

Budapest, Soroksár, Alsónémedi, Bugyi, Felsőpeszérpuszta. Középpeszérpuszta, Középadacspuszta, Dinnyéshalom, Felsővári major, Vágójárás, Kisnyír és Kecskemét között.

A Tiszaparton levő inokai komptól Ókécske, Ujkécske és Kocsór érintésével Nagykőrösig.

Torbágy, Páty, Telki, Jenő, Zsámbék. Tök, Szomor, Gyermely. Bajna, Nagysáp és Tokod.

Dunaharaszti, Alsónémedi, Ócsa, Gombosmajor, Pótharaszti puszta, Lengyelfalva, Lujzamajor, Viktóriamajor, Kisnándormajor, Amáliamajor, Klotildmajor és Nagykőrös között.

Kiskunhalas, Harkapuszta és Kiskunmajsa között.

Budapest Ferencz-József-híd, Gellérthegy, Sashegy, Farkasvölgy, Svábhegy, Jánoshegy, Nagykovácsi, Pesthidegkút, Solymár és Üröm között. Ebből négy mellékvonal ágaznék ki : A Rupphegytől Budaörs, Máriamakk mellett Budakeszig ; Budaörstől Törökbálinton át Budafokig ; a Szép juhásznétól Máriaremetén át Pesthidegkútig és Solymártól Pilisszentivánig. A vasút a lehetőséghez képest motoros, villamos vagy gőzüzemű lenne.

Budapest, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba és Péczel között h. é. villamos.

Budapest, Kispest, Szentlőrincz, Halomegyház, Vecsés, Üllő és Monor között h. é. villamos.

Monor, Pilis, Alberti, Irsa, Czeglédberczel és Czegléd között h. é. villamos.

Óbuda, Üröm, Pilisborosjenő, Csobánka és Pilisszentkereszt között h. é. villamos.

4. *Posta, távíró és távbeszélő.*

Története.

A postaintézmény Magyarországban és így a vármegyében is, a török hódoltság megszünése után kezdett kialakulni. Már II. Rákóczi Ferencz fejedelem alatt két jelentékeny postavonal állott fönn, melyek mindegyike keresztezte a vármegyét ; egyik a határszél—győr—komárom—pesti, a másik a pest—hatvani vonal. A fejedelem bukása után ezek is a gróf *Paar*-családnak, mint a postaszabadalom tulajdonosának birtokába kerültek. Az 1715 : XXII. t.-cz. azt is elrendeli, hogy Magyarországon magyar postamestereket alkalmazzon az engedményes. 1749-ben Budapestről kiindulva, öt postavonal szeli át a vármegyét : a pest—komáromi 12 állomással, pest—hatvan—kassai 23, pest—debreczen—kolozsvári 29, pest—nagykőrös—kecskemét—szeged—temesvári 11 és a székesfehérvár—eszék—belgrádi 22 állomással. E vonalak mentén a vármegye minden jelentősebb helységében volt postaállomás. A diligence (személyszállító postakocsi) közlekedés 1750-ben indult meg Bécs—Budapest—Temesvár között. 1783-ban II. József elrendelte, hogy a magyar postaigazgatási teendők a Budán székelő helytartótanács hatáskörébe tartozzanak, azonban a főpostamester továbbra is a gróf Paar-család feje maradt. 1788-ban Budapest—Pétervárad között a Bácskán át új postavonalat nyitottak. 1780 körül kezdett a posta pénzküldeményeket szállítani, nemkülönben hírlapokat is. Ekkor a postajárat Bécs—Budapest—Temesvár között már hetenként kétszer közlekedett.

A XIX. század elején a postaforgalom hatalmas arányokban kezdett növekedni. 1803-ban a következő irányokba történtek postaindítások : Bécsbe naponta ; Kassa kedd, péntek ; Gács, Ipolyság stb. kedd, szombat ; Léva, Nyitra szerda, szombat ; Tolna, Pécs, Eszék vasárnap, csütörtök ; Székesfehérvár, Veszprém, Grácz ; továbbá Szabadka, Zimony ; Kecskemét, Temesvár és végül Czegléd, Abony, Debreczen felé szintén vasárnap és csütörtökön. A budai prefektura alá ez időben 67 postaállomás tartozott. 1804-ben a diligence már hetenként közlekedett minden irányban. 1813-ban Paar herczeg lemondott kiváltságairól s ekkor kezdett a posta állami intézmény lenni, a mi még inkább előmozdította fejlődését. Azonban a forgalom emelkedése maga után vonta a postatolvajok veszedelmes szaporodását. Igy 1820-ban megtörtént, hogy Buda és Vörösvár között két gonosztevő két értékes postacsomagot lelopott a kocsiról. Az ilyen tolvajlások meggátlására elrendelték, hogy a postakocsikat fegyveres őrök kisérjék. 1825-ben szervezték a gyorskocsijáratot, a mely Bécs és Budapest között hetenként háromszor közlekedett. Midőn a Dunán a gőzhajózás és nemsokára az első vasút megnyílt, a posta nyomban fölhasználta e közlekedési eszközöket a maga czéljaira. 1848-ban a posta a magyar kereskedelemügyi miniszter fönnhatósága alá került, de 1849-ben újra közös intézménynyé vált.

Az abszolutizmus szomorú korszakára esik a távíró meghonosítása. Az ország első távíró-vonalát Bécs—Budapest között 1850-ben állították föl, 1853-ban pedig meghosszabbították Pesttől Szegedig. A következő időkben a vármegyén át még több távíró-vonalat is nyitottak s a távíró akkor még, egészen a század utolsó negyedéig, független volt a postaintézménytől. A kiegyezés megkötésekor a posta újból és immár véglegesen a magyar kormány hatáskörébe került. 1868-ban ismét olyan veszedelem merült föl, hogy Szeged—Kecskemét—Kalocsa között be kellett szüntetni a postaszállítást, mivel e vonalon rövid idő alatt 9 postarablást követtek el. S nem egyszer megtörtént, hogy a rablók gerendákkal a vonatot is kisiklatták, csakhogy az értékes postaszállítmányhoz hozzájussanak. A távírót a postával 1877—78-ban egyesítették. Az 1890-es évek elején pedig a távbeszélőt kezdték fölállítani a vármegyében. Kecskeméten 1894-ben nyílt meg a telefon, a vármegye többi városában pedig 1900-tól kezdve. Ma már a járási székhelyek és a nagyobb községek is be vannak kapcsolva a távbeszélőhálózatba.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében az alábbi *kincstári hivatalok* vannak :

Posta-hivatalok.

Czegléd, Gödöllő-udvar, Kalocsa, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Ujpest és Vácz ; összesen 8. Ezek közül Gödöllő-udvar csak távíró-hivatal és időlegesen működik, míg a többiek mind posta, távíró és távbeszélő állomások.

A *nem kincstári hivatalok* a következők :

Posta-, távíró- és távbeszélő- hívatalok : Abony, Alberti-Irsa, Apostag, Aszód, Budafok, Budakeszi, Czegléd 2, Dunabogdány, Dunakeszi, Dunavecse, Erzsébetfalva, Göd, Gödöllő, Gyömrő, Harta, Kiskőrös, Kiskunhalas, Kispest, Kunszentmiklós, Monor, Nagykáta, Örkény, Péczel, Pilis, Piliscsaba, Pócsmegyer-Leányfalu, Pomáz, Pestszentlőrincz, Ráczkeve, Rákospalota, Solt, Soroksár, Szabadszállás, Szentendre, Tahitótfalu, Tápiógyörgye, Tápiósáp, Tass, Tura, Ujkécske, Ujszász, Visegrád és Zsámbok ; összesen 42.

Posta- és távíró- hivatalok : Alsódabas, Dömsöd, Dunapataj, Fülöpszállás, Hajós, Izsák, Jászkarajenő, Keczel, Kiskunlaczháza, Kiskunmajsa, Lajosmizse, Pusztavacs, Soltvadkert, Sükösd, Szada, Tápióbicske, Tápiószele, Tápiószentmárton, Ujpest 2, Ujpest 4, Ülő és Zsámbék ; összesen 23.

Posta- és távbeszélő-hivatalok : Békásmegyer, Bia, Budaörs, Csepel, Csömör, Czinkota, Dunaharaszti, Fót, Isaszeg, Kóka, Mátyásföld, Nagykovácsi, Nagytétény, Nyáregyháza, Pesthidegkút, Pilisszántó, Pilisvörösvár, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Solymár, Szalkszentmárton, Taksony, Tóalmás, Tököl, Törökbálint és Vecsés ; összesen 28.

Csak *posta-hivatalok :* Acsa, Akasztó, Állampuszta, Alpár, Alsónémedi, Bag, Bajaszentistván, Bátya, Bócsa, Bogyiszló, Boldog, Budakalász, Bugyi, Császártöltés, Csengőd p. u., Csillaghegy, Csobánka, Czeglédberczel, Domony, Dunaegyháza, Dunatetétlen, Dusnok, Érsekcsanád, Fajsz, Felsődabas, Foktő, Galgagyörk, Galgahévíz, Galgamácsa, Géderlak, Gomba, Gyálpuszta p. u., Helvéczia p. u., Homokmégy, Homokszentlőincz p. u., Inárcs-Kakucs p. u., Jászszentlászló p. u., Katonatelep, Káva, Kerekegyháza, Kerepes, Kisalpár p. u., Kisvarsány p. u., Kocsér, Maglód, Makád, Máriabesnyő p. u., Mende p. u., Miske, Nemesnádudvar, Ócsa, Ókécske, Ordas, Öregcsertő, p. u., Örkény-tábor, Pálmonostora, Palotaújfalu, Pánd, Páty, Perbál, Püspökhatvan, Szentmártonkáta, Szeremle, Szigetmonostor, Szigetszentmárton, Szigetszentmiklós, Szigetújfalu, Sződ, Tápióság, Tápiósüly, Tápiószecső, Tatárszentgyörgy, Tinnye, Tiszaújfalu p. u., Torbágy, Tószeg, Törtel, Ujhartyán, Ujpest 3, Ujpest 5, Uri, Uszód, Üröm, Váczhartyán, Váczszentlászló, Valkó, Veresegyház, Verseg és Zagyvarékás ; összesen 89.

Forgalom.

Az egész vármegye területe a törvényhatósági várossal együtt 13.007 km és itt a hivatalok kézbesítési kerületéhez tartozó helyek lélekszáma 883.591. A legutóbbi évi hivatalos kimutatás szerint van összesen 190 posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal, 32 postaügynökség és 1 postagyüjtőhely. A levélgyüjtőszekrények száma 565, a postai értékczikkárusítóké 340. Van 214 távíróhivatal (a vasútiakkal együtt) és 1033 távbeszélő-állomás. A hivatali személyzet nagysága a kincstári hivataloknál : 95 tiszt és 117 altiszt és szolga, a nem kincstári hivataloknál 699 ; összesen 911 és 12 faluzó levélhordó. — A vármegye területén lévő valamennyi posta-, távíró- és távbeszélő-hívatal legutóbbi évi forgalmi adatai a következők : Levélpostai küldemény érkezett 20,185.000 darab, csomag és pénzküldemény érkezett 860.000 darab, postautalvány érkezett 687.000 darab, postai utánvétel volt 290.000 darab, postai megbízás történt 14.200 esetben, távirat érkezett 299.000 darab és távbeszélgetés volt 2,414.000. A forgalom nagysága a népességhez viszonyítva a következőképen aránylott : a vármegyében egy-egy lakosra esett 25 levélpostai küldemény, 1·1 csomag- és pénzküldemény, 0·9 postautalvány, 0·45 távirat és 7·7 távbeszélgetés.

Források : Horváth Mihály : Az ipar- és kereskedelem története Magyarországon a középkorban. — *Kossovics* Károly : Az ipar története Magyarországon 1526-ig. — *Körömy* Árpád : Iparviszonyaink a czéhek szabályozásától a mohácsi vészig. — *Szádeczky* Lajos : A czéhek történetéről Magyarországon. — *Acsády* Ignácz : Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. — *Galgóczy* Károly : Pest vármegye monografiája. — Magyar statisztikai közlemények, 1900. — A budapesti kereskedelmi és iparkamara évkönyvei. — A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének a története. (Szerkesztette a budapesti kereskedelmi és iparkamara.) — Iparfelügyelők tevékenysége 1908-ban. (Kiadta a kereskedelemügyi minisztérium.) — *Bezerédj* Pál selyemtenyésztési felügyelő évi jelentése Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye selyemtenyésztésének állapotáról az 1908. évben. — Hazai ipari beszerzési források. (Szerkesztette a kereskedelmi múzeum.) — *Matlekovics* Sándor dr. : A kereskedelem története. — *Illésy* János dr. : Vásárszabadalmak jegyzéke. — *Vargha* Gyula dr. : Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelügyi viszonyaink fejlődésére. — *Kormos* Alfréd : Pénzügyi Compass. — *Tominac* József : A Magyar szent korona országainak vasúthálózata. — *Huber* Károly : A posta története Magyarországon. 1881. — A magyar posta, távíró és távbeszélő statisztikája 1908. — Az Országos Központi Hitelszövetkezet évi kimutatása 1908. — Kimutatás az iparoktatási intézetek 1907—1908. évi állapotáról. — A Budapesti kerületi munkábiztosító pénztár évi jelentése. 1908. — Az Országos munkásbetegsegélyző és balesetbiztosító pénztár évi jelentése 1908. — A helyszinen gyüjtött és magánfelektől nyert adatok.

KÖZOKTATÁSÜGY.

A legrégibb nyomok.

A mohácsi vész előtti időből mindössze a *visegrádi városi iskoláról* maradt fenn némi adat. 1495 június 5-ike előtt a visegrádi tanulókról esik szó, a kik II. Ulászló királynál énekeltek (recordantes). Két forintot kaptak, a mint II. Ulászló számadáskönyveiből kitünik.[1]) Azoknak a fiúknak ugyanis, a kik a mise alatti éneklésben szorgalmatoskodtak, egy-egy forint járt egyenként egy évre.[2])

Kétségtelen, hogy a XVI. században minden róm. kath. és protestáns egyház mellett elemi iskola is működött. Egy, a XVII. század elején készült kimutatás szerint a protestánsoknál — a legszegényebb protestáns egyházközségek kivételével — mindenütt volt külön iskolamester.[3])

Első összeírás.

Az első összeírás a XVIII. század második feléből való. 1770-ben a királyi kormány körrendeletet intézett a vármegyékhez, hogy tudakolják ki az iskolamesterek nevét, növendékeik számát, jövedelmüket, a tanítás módját és anyagát. Az országos összeírás adatai csonkán maradtak ránk. A conscriptio adataiból Pest-Pilis-Solt vármegye területén 186 népiskola létele állapítható meg.

Nemzeti iskolák.

A vármegye iskoláinak rendszeres történetét a nemzeti iskolák korszakával nyithatjuk meg, a melyre becses alapot találunk a vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyveiben, 1780-ból. A budai megyeház egy részét Erdélyi Józsefnek, *a budakerületi nemzeti iskolák* felügyelőjének adják bérbe. A márczius 7-én Pestent artott vármegyegyűlésjegyzőkönyve erről így szól:

> Előterjeszti első alispán úr, hogy újabb emlékezet szerint, midőn a megyének budai curiális háza, nem közönséges költséggel kijavíttatott, a megye közönsége azt határozta, hogy annak felső emelete, a házi pénztár némi segítése tekintetéből, bérbe adassék; ezt most a földszinten a lépcső mellett levő egy szobával, a kisebbik pinczével, istállóval, félszerrel, udvari és padlás helyiségekkel együtt, főtisztelendő *Erdélyi Jósef apát és kecskeméti plebános*, miután a *buda-kerületi nemzeti iskolák felügyelői* tisztsége van reá bízva, szándékozik kivenni, a mint az iránt administrator úr ő nagyságánál már nyilatkozott is; csak az van tehát hátra, hogy a főtisztelendő úrral, a ki jelen van, a bér iránt nyilvánosan megkössék az egyezséget. A megye örömét fejezvén ki azon, hogy oly tisztességes és mondott hivatalánál fogva, lakosaira nézve is kétségtelenül igen hasznos tagtársát fogadhatja házába, az évi bérösszeget 150 forintra határozza, azzal a közbevetett feltétellel, hogy bírt palotában, ha a szükség és körülmények kivánandják, szabad legyen és jogában álljon a megye közönségének összejöveteleket és nyilvános gyűléseket tartani. Meghagyatik főpénztárnok úrnak, hogy a fennebbi 150 forintot, mint évi illetőséget, a házi pénztár részére vegye be. A földszinti résznek többi alkalmatosságai pedig továbbra is átengedtetnek alszolgabíró Setéth Farkas, és Gyurcsányi István biztos uraknak, kik azon házat eddig is lakták. Kiadta Tahy György esküdt aljegyző, (aláirva) Erdélyi Jósef a budai kerület nemzeti iskolájának felügyelője.[4])

A *budai tankerületben*, a melybe Pest, Esztergom, Komárom, Nógrád, Fehér és Heves vármegyék, a Kis-Kunság és a Jászság tartoztak, 1780-ig a *nemzeti iskolák* alapítása tekintetében vármegyénket érdeklőleg csak Pesten, *Váczott*, *Czegléden* és *Félegyházán* történtek lépések. Pesten négy osztályt, Váczott, Félegyházán és Czegléden három-három osztályt állítottak, ugyanannyi tanítóval. Czegléden a budai klarisszák szerzete, mint földesúr szerepel a szervezésnél.[5])

---

[1]) Békefi Remig dr.: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. — 170. lap.

[2]) V. ö. i. m. 116. l.

[3]) V. ö. Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 17. és 18. l.

[4]) Eredetije latin nyelven. — Galgóczy: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monografiája.

[5]) V. ö. Fináczy: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.

Közigazgatási intézkedések.

Iskolai törvények, szabályok a XVIII. század végétől gyakran kerülnek tárgyalás alá a vármegye gyűlésein. 1798-ban az iskolai ifjúság „fegyver- és puskaviselés, tiltott helyekre való járás, veszekedések indítása és azokba való keveredése, sőt az illető jurisdictió rendeléseinek megvetése miatt vádoltatván“, a rossz következmények meggátlására a helytartótanács kötelezi a localis direktorokat, hogy tartsák meg az iskolai törvényeket, ügyeljenek az ifjúság magaviseletére. A rendtartást áthágók az 1771 deczember 1. napján 15. jegyzőkönyvi szám alatt közzétett iskolai törvények 241. czikkelye szerint büntetendők. Kemény fenyíték alatt meghagyatik, ha valaki az iskolai ifjúság közül a Civilis Jurisdictio által fogságba vitetnék, összecsoportosulni ne bátorkodjanak, hanem ha magát az iskola-ifjúság sértve érzi, vagy valaki közülök : fölsőségéhez tegyen panaszt orvoslás végett. Azok pedig, „a kik pártütésben tapasztaltatnának, kemény büntetés alá húzattassanak és az iskolákból kiűzettessenek“ és büntetésöket országszerte tegyék közhírré. A vizsgálat vezetése a localis direktorokra bízatott, azzal az utasítással, hogy azokat, „a kik testben való csonkítást okoznak, oly sebeket ejtenek, melyekből halál következhetik, vagy nagyobb tolvajságba s olyas vétkekbe keverednek, melyek magok után criminális büntetést húznának“ : az ilyeneket az illető jurisdictióknak adják át.[6])

1802 július 8-án Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék kisebb ülése a helytartó tanács rendelete alapján intézkedett az iránt, hogy a mely szülék gyermekeiknek az iskolai törvények áthágására segítséget nyújtanak : „ezek fiscalis actioval conveniáltatni fognak.“ A mi pedig a nationalis helybeli oskolákat illeti : ezek iránt ő királyi fölségének az az akaratja, hogy mindenütt, a hol 50 tanulásra alkalmatos gyermek találtatik, ottan iskolák nyittassanak, sőt, a hol kevesebb számú gyermekek vannak is, ha fundus praezistál : ott is iskolák nyittatni rendeltetnek. Hogy pedig az iskolákba több gyermekek összejőjjenek : a lelkipásztorok által az iskolai tanulásnak haszna a szülőknek előadatni rendeltetik. Ama nem nemes szülőkre, a kik gyermekeiket a vallási tanításra el nem küldik, testi fenyítéket (az uraságnak vagy jurisdictio tisztjeinek assistentiája mellett) szabtak. „Ha pedig az nem használ : magistratualis büntetés alá“ vetendők. [7]) 1802-ben kávé-, bálos- és kocsmaházakba és theatrumokba való járástól“ tiltják az ifjúságot büntetés terhe alatt.[8])

A helytartótanács 1811-ben az iránt intézkedik a vármegyénél, hogy miután a falukon az ifjúságot a pásztorkodás vonja el az iskolától : „minden helységben közönséges pásztorok fogadtassanak.“ Azután tapasztalták, hogy némely helyen az ifjúságot csak az iskolamesternek tulajdon szobájában oktatják s „különös iskolák nincsenek“, tehát külön iskolaházakat kell építeni, továbbá az iskolák pátronusai szorgalmazandók, hogy a téli hónapokban a fűtéshez tüzelő-fáról gondoskodjanak.[9]). — 1813-ban *Miskey* Ferencz főszolgabíró arról tesz jelentést, hogy a budai kerületben a görög nem egyesült vallásbeliek nemzeti s praeparendális iskolájok felállítására és tartására minő önkéntes adományokkal járúltak.[10]). — Ugyanez évben a helytartótanács megküldi ama rendszabályokat, melyek szerint megengedi ő Felsége, hogy a görög nem egyesült vallást követő magyarországi lakosok maguknak iskolákat építhessenek és tanítókat fogadhassanak. A vármegye kis gyűlése a „kegyes intéző levelet“ annak módja szerint felolvastatván, kiadta a kecskeméti, solti és pilisi járásbeli főszolgabíráknak azzal a meghagyással, hogy azt a görög nem egyesült valláson levő eklézsiák elüljáróival közöljék a végett, hogy az iskolák felállítására, elrendelésére és a tanítók fogadására nézve a rendszabályokhoz alkalmazkodjanak. [11])

Egyik 1817. évi kisgyűlésen a *hidegkúti oskolaház* került szóba, a mely a tanítványok számához (120) képest szük s különben is romladozó állapotban van· *Majthényi* Károly főszolgabírónak meghagyják, hogy a földesuraságnál megfelelőleg járjon el.[12]) — Az 1820 november 9-iki közgyűlés foglalkozik a helytartótanács amaz intézkedésével, hogy „minekutána a községeknek kötelességében áll, ott, a hol grammatikális iskolák vannak, alsóbb, úgynevezett elementális iskolákat is felállítani s ebbeli kötelességének teljesítésére Kalocsa városát szorítsa rá a vármegye.[13])

---

[6]) Vármegyei Ltár 1798. év 238. jkönyvi szám.

[7]) Vármegyei Ltár 1802. évi 1475. jkönyvi szám.

[8]) Vármegyei Ltár 1802. év 1108, 1475 sz.

[9]- Vármegyei Ltár 2425. szám.

[10]) Vármegyei Ltár 2159. sz.

[11]) Vármegyei Ltár 1813. év 7006. szám.

[12]) Vármegyei Ltár 3182. szám.

1828-ban intézkedés történik az iránt, hogy pusztákon és népesebb helyeken kápolnákat és iskolákat kell állítani.[14]) — Ugyanez évben intézkedik a vármegye arról is, hogy a tanítók özvegyeinek, kik férjökkel, mint tanítókkal, csak egy esztendeig éltek is, nyugdijul férjeik fizetésének egyharmad része szolgáltatandó ki.[15]) Már 1829-ben arról olvasunk följegyzést, hogy a tanítók özvegyei részére penziót rendelő 1807-beli rendszabályok az országgyűlés megállapításától vannak függővé téve.[16]) — Az 1829 november 19-iki közgyűlés Csacskovits Mihályné Sticker Borbála váczi tanító özvegye nyugdíj iránti kérelmét tárgyalta. A tanács odautasíttatott, hogy az özvegynek nyugdíj fejében férje tanítói fizetésének egyharmad részét, ha másként nem lehetne, az adózó lakosokra való kivetés útján is fizetni köteles. A város azonban fölmentését kéri a teher alól, mert Csacskovits különben is nem mint tanító, hanem mint tanácsbeli halt el s fundus sincs a nyugdíjra s „mivel teljesíttetvén a rendelés özvegy Csacskovitsnéra nézve : hívatalában megvakult tanító Stintzl Ferencz és Botsányi Ádám, normális tanító özvegye nyomban hasonló kedvezéseket követelvén, a váczi adózó lakosokra nagy teher háramlanék“. — A tanítói jövedelmek egyébiránt nemcsak a városi pénztárból, hanem a püspöki uradalom pénztárából (innen évenként 200 frt átalány jár) fedeztetnek.[17])

Pest, Pilis és Solt vármegyék 1839-40. évi követei törvényczikkelybe foglalását szorgalmazták annak, hogy megengedtessék a katholikus gyermekeknek az evangélikus iskolák látogatása, úgyszintén a katholikus szülőknek evangélikus nevelők tarthatása, azután „az evangélikusoknak elemi és grammatikális oskolák felállításában való biztosítás“ adassék s végül a tanítók fizetése s egyebek tekintetében a katholikus és evangélikus vallásúak között, vallásuknál fogva, különbség ne tétessék. (A törvényczikkelyt 1840 május 7-én terjesztették ő felsége elébe.)[18]) Az 1845 szeptember 2-iki közgyűlés tárgyalta a helytartótanács amaz intézkedését, hogy a vármegye tegyen jelentést az iskolák állapotáról s egyben a „közoktatási akadályokról is.“ A vármegye „előleges megfontolás végett“ a rendeletet „az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó küldöttségnek“ azzal az utasítással adja ki, hogy a mennyiben „az iskolák újabb rendezése a törvényes út mellőzésével kormányilag szándékoltatnék foganatba vétetni, a tárgyalás alkalmával, s teendő tudósításában kiterjeszkedjék azon körülményre is, mi tekintet alá esik az az uton való intézkedés.“[19])

A magyar nyelv.

1805-ben a főispáni helytartó előterjesztésére a rendek — miután a közelebbi országgyűlésen hozott törvény elegendő módot nyujt „a magyar nyelvnek tökéletesítésére és a nemzet azzal összekapcsolt boldogításának hathatós előmozdítására“ a magyar nyelv ügyében hoztak nagy jelentőségű határozatokat, a melynek minket érdeklő része a következő : „Mivel pedig a nyelv tökéletesítésére és gyarapodásának előmozdítására nem volna annál hathatósabb mód, mintsem, ha a növendék ifjúság első zsengéjével abban gyakoroltatik : annálfogva a járásbeli szolgabírák oda utasíttatnak, hogy azon közönségeket, a melyeknek közelében magyar iskolamesterek eddig nem tartattak, arra kötelezzék, hogy innentúl oly iskolamestereket felfogadván, a kik magyarul is tudnak, általuk az ifjúságot magyar nyelvre is oktassák és a magyar nyelv tanítását rendszerint való tudománynak tegyék.“[20])

A közoktatás állapotáról az első rendszeres statisztikai adatok a múlt század hatvanas éveinek közepétől állanak rendelkezésünkre.

---

[13]) Vármegyei Ltár 4293. szám.

[14]) Vármegyei Ltár 2619 és 2620. szám.

[15]) Vármegyei Ltár 2075. jkönyvi szám.

[16]) Vármegyei Ltár 1829. év 3259. szám.

[17]) Vármegyei Ltár 5259. szám.

[18]) Jelentése Pest, Pilis és Solt t. e. megyék 1839—40. évi országgyülési követeinek. Pesten 1840. Trattner és Károlyi betűivel. 50—51. l.

[19]) Vármegyei Ltár 5635. szám.

[20]) Vármegyei Ltár 1805. évi 2682. jkönyvi szám.

Elemi-iskolák 1864—5-ben

Az 1864/5. iskolaévben az elemi tanügy állása a következő :

A *római katholikusoknak* az esztergomi érsekségben 5 anya-, a kalocsai érsekségben 19 anya- és 18 leányegyház, a székesfehérvári püspökségben 33 anya- és 17 leány-, a váczi püspökségben 84 anya- és 79 leányegyház mellett volt iskolájuk. Az esztergomi érsekséghez Budapest városi része és Budapest megyei része tartozott mint tankerület. A kalocsai érsekséghez Pest-Pilis-Solt területéről a kalocsai közép-, felső- és Kalocsa város tankerület; a székesfehérvári püspökséghez a bicskei részben az érdi, továbbá a budai alsó-, felső- és szigeti tankerületek tartoztak ; a váczi püspökséghez 14 tankerület, ú. m. a székesegyházi és Vácz városi, részben a kiskunsági, alsónémedi, czeglédi, ecsegi, fóti, gödöllői, hatvani, kecskeméti, nagyabonyi, nagykátai, soroksári, szolnoki és zsámboki tankerületek. Volt összesen 144 anya- és 114 leányegyház. (E leányegyházak számában bentfoglaltatik az érdi tankerület fehérmegyei részében levő leányegyházak száma is, minthogy ezek a rendelkezésre álló kimutatásban nincsenek elkülönítve. Iskola nélküli telepek száma 287.)

Az iskolák közül : 8 főelemi fiú, 5 főelemi leány, 8 főelemi közös, 9 alelemi fiú, 12 alelemi leány, 231 alelemi közös és 9 alelemi szükségbeli, összesen 282. Az iskolai épületek közül : állandó 229, ideiglenes 29, jó 135, tűrhető 82, rossz 45. Gyümölcsfa-iskola 121. Tantermek száma 382. Tannyelvre nézve: 266 magyar, 23 német, 1 tót, 24 magyar-tót, 47 magyar-német, 8 magyar-német-tót, 9 magya-német-illir. Tanítók száma 418, ezek közül 51 fő, 320 al, 26 segéd, 21 nő. Tanítók összes jövedelme : 99,199 frt 52 kr., egy tanítóra esett 282 frt 79 kr. Tanköteles 6—12 éves gyermek volt 30.301 fiú és 28.345 leány, összesen 58.646. Ezek közül iskolába járt 21.787 fiú és 19.133 leány, összesen 40.920. Nem járt 8614 fiú és 9390 leány, összesen 18.004. Egy iskolára esett 192 és egy tanítóra 108 tanuló. Ismétlő köteles 12—15 éves gyermek volt 11.297 fiú, 4665 leány, összesen 15.962 ; ezek közül járt 4359 fiú és 3614 leány, összesen 7973. Nem járt 6938 fiú és 1051 leány, összesen 7989.

A dunamelléki *ref.* egyházkerületben Pest-Pilis-Solthoz és a Kis-Kunsághoz a kecskeméti, pesti, solti és részben a vértesaljai tankerületek tartoztak. Anyaegyház 94, leányegyház 12. (Iskola nélküli telepek száma 46.) Az iskolák közül volt 5 főelemi fiú, 4 főelemi leány, 3 főelemi közös, 16 alelemi fiú, 15 alelemi leány, 90 alelemi közös, 2 alelemi szükségbeli, összesen 135. Az iskola-épületek közül állandó 109, ideiglenes 17, jó 55, tűrhető 60, rossz 12. Gyümölcsfaiskola 34. Tantermek száma 203. Tannyelvre nézve magyar 197, tót 1, német 5. Tanítók száma 232, ezek közül 38 fő, 175 al, 15 segéd és 4 nő. Tanítók jövedelme 54,883 frt 77 kr, egy tanítóra esik 256 frt 14 kr. Tanköteles 6—12 éves gyermek 9433 fiú és 8961 leány, összesen 18394, ezek közül járt 8765 fiú és 7890 leány, összesen 16.655. Egy iskolára 124 és egy tanítóra 87 tanuló esett. Nem járt 668 fiú és 1071 leány, összesen 1739. Ismétlő 12—15 éves tanköteles 2818 fiú és 2584 leány, összesen 5402 ; ezek közül járt 1576 fiú és 1826 leány, összesen 3404. Nem járt 1242 fiú és 756 leány, összesen 1998.

Ág. h. ev. iskola a *bányai egyházkerületben* 24 anya- és 15 leányegyház mellett volt. (Iskola nélküli telepek száma 33.) Az iskolák száma 39 ; mind alelemi közös. Állandó iskolaépület 39, jókarban 22, tűrhető 13, rossz 4. Gyümölcsfaiskola 14. Tantermek száma 49 ; tannyelvre nézve magyar 12, német 1, tót 2, vegyes 34. Tanítók száma 51, ezek közül 5 fő, 44 al és 2 segéd. A tanítók jövedelme 17.288 frt 12 kr, egy tanítóra esik 221 frt 81 kr. Tanköteles 6—12 éves gyermek volt 2572 fiú és 2347 leány, összesen 4919. Ezek közül tényleg járt 2349 fiú és 2212 leány, összesen 4561 ; egy iskolára esett 117 és egy tanítóra 89 tanuló. Mindennapi iskolába nem járt 223 fiú és 135 leány, összesen 358. Ismétlő 12—15 éves tanköteles 186 fiú és 203 leány, összesen 389 ; ezek közül nem járt 186 fiú és 203 leány, összesen 389.

A *görög keletieknek* a budai püspökségből Pestben 13 anyaegyház mellett volt iskolájuk. A budai tankerülethez itt Fehérben 5, Győrben 1, Komáromban 1, Nógrádban 1 iskolás anyaegyház volt még. Az egész budai tankerületben 18 anyaegyház mellett volt iskola. (Iskola nélküli telep 5). Az iskolák közül 17 alelemi közös és 1 alelemi szükségbeli, összesen 18. Az iskolai épületek közül 17 állandó, 1 ideiglenes, 12 jó, 5 tűrhető, 1 rossz. Gyümölcsfa-iskola 4. Tantermek száma 21 ; tannyelvre nézve szerb 9, szerb-magyar 2, görög-magyar 1, szerb-magyar-német 7. Tanítók száma 21, ezek mind altanítók. Tanítók összes jövedelme 5467 frt 83 kr, egy tanítóra esett 260 frt 37 kr. Tanköteles 6—12 éves gyermek 334 fiú és 336 leány, összesen 670. Tényleg járt 312 fiú és 307 leány, összesen 619. Egy iskolára 34, egy tanítóra 29 tanuló esett. Nem járt 22 fiú és 29 leány, összesen 51. Ismétlő 12—15 éves tanköteles 130 fiú és 127 leány, összesen 257, ismétlőbe járt 95 fiú, 101 leány, összesen 196. Nem járt 35 fiú és 26 leány, összesen 61.

Izraelita iskola a budai felügyelőség alatt Pest-Pilis és Solt egyesült vármegyékben 44 anyaegyház mellett volt. Iskola nélküli telep 85. Az iskolák közül 2 főelemi fiú, 1 főelemi leány, 2 főelemi közös, 1 alelemi fiú, 1 alelemi leány, 36 alelemi közös, 17 alelemi szükségbeli, összesen 60. Az iskolai épületek közül 26 állandó, 36 ideiglenes, 39 jó, 17 tűrhető, 3 rossz. Tantermek száma 128. Tannyelvre nézve magyar 2, német 7, német-magyar 119. Tanítók száma 175, ezek közül 69 fő, 24 al, 69 segéd és 13 nő. Tanítók összes jövedelme 37.445 frt, egy tanítóra esett 213 frt 97 kr. Tanköteles 6—12 éves gyermek 2645 fiú és 1555 leány, összesen 4200, tényleg járt 2588 fiú és 1378 leány, összesen 3966. Egy iskolára 60 és egy tanítóra 22 tanuló esett. Nem járt 57 fiú és 177 leány, összesen 234. Ismétlő-iskolába 12—15 éves tanköteles volt 114 fiú és 58 leány, összesen 172, járt 92 fiú és 23 leány, összesen : 115. Nem járt 22 fiú és 35 leány, összesen 57.

Tehát az 1864—65. iskolaévben 323 anya- és 141 leány-egyház mellett volt iskola. (Iskola nélküli telepek száma 456.) Az iskolák közül : 15 főelemi fiú, 10 főelemi leány, 13 főelemi közös, 26 alelemi fiú, 28 alelemi leány, 413 alelemi közös, 29 alelemi szükségbeli, összesen 495. Az iskolai épületek közül : 420 állandó, 80 ideiglenes, 263 jó, 172 tűrhető, 65 rossz. Gyümölcsfa-iskola 173. Tantermek száma : 783 ; tannyelvre nézve 477 magyar, 46 német, 4 tót, 183 magyar-német, 41 magyar-tót, 8 magyar-német-tót, 9 magyar-német-illir, 9 szerb, 2 szerb-magyar, 8 szerb-magyar-német. Tanítók száma : 897, ezek közül 153 fő, 584 al, 112 segéd, 38 nő. Tanítók összes jövedelme : 214.282 frt ; egy tanítóra esett 246 frt. Tanköteles 6—12 éves gyermek : 45.285 fiú és 41.544 leány, összesen : 86.829, ezek közül járt 35.801 fiú és 30920 leány, összesen : 66.721. Nem járt iskolába: 9584 fiú és 10.524 leány, összesen : 20.108. A tanulók közül egy iskolára esett 105 és egy tanítóra 67 tanuló. Ismétlő-köteles 12—15 éves gyermek : 14.545 fiú és 7677 leány, összesen : 22.182, ezek közül járt 6308 fiú és 5769 leány, összesen : 12.077, nem járt 8237 fiú és 1868 leány, összesen : 10.105.

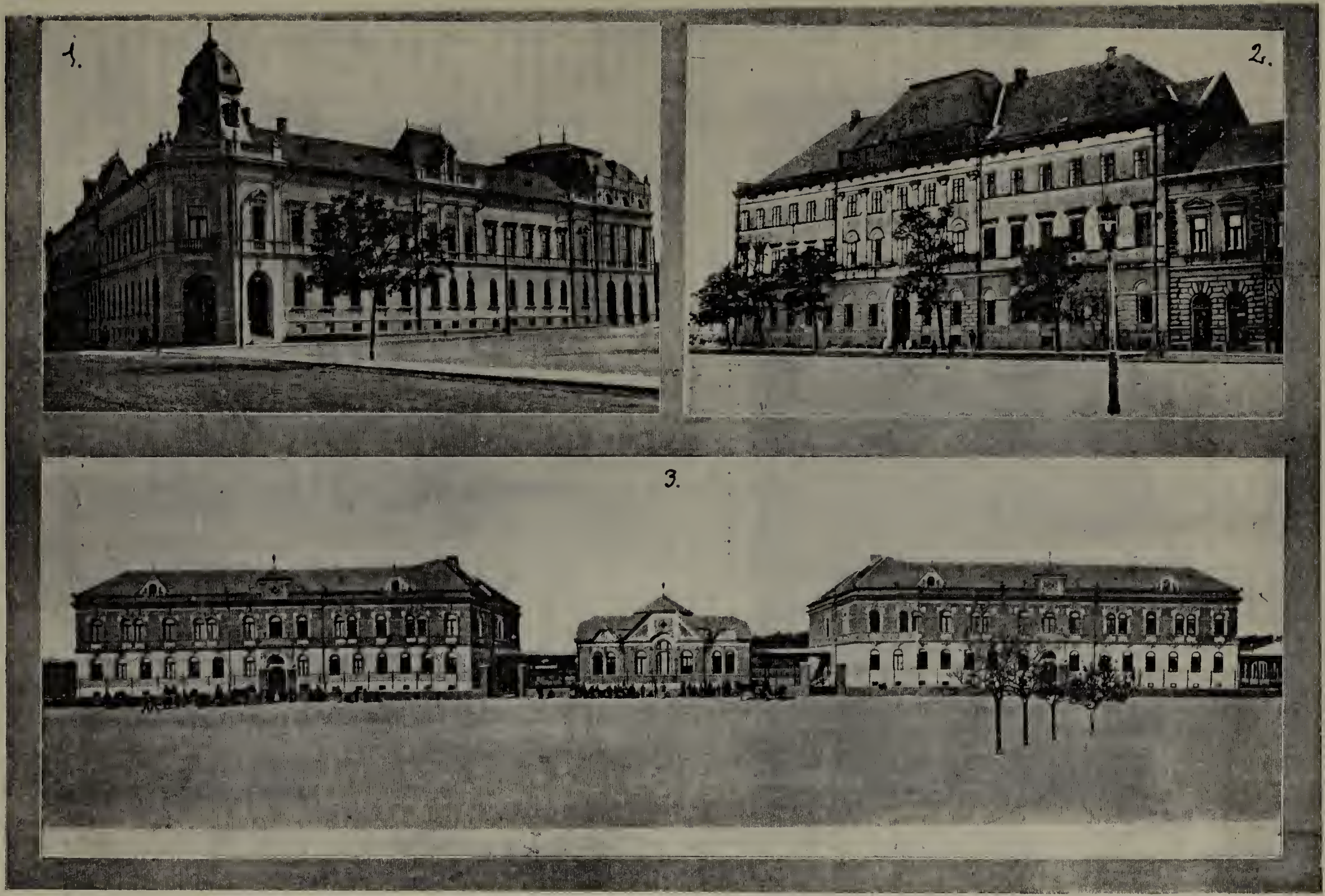

Kecskemét. — 1. A polg. leányiskola. — 2. A ref. főgimnázium. — 3. Az orsz. tanítói árvaház.

A kiskunhalasi ref. főgimnázium.

A czeglédi m. kir. állami főgimnázium.

1869.

Az 1869. évi november 17-iki iskolatanácsi ülésen azt mondja a kir. tanfelügyelő, hogy beutazta a vármegye délnyugati részét, t. i. csaknem az egész terjedelmes solti járást, Hartától, Izsáktól és Akasztótól le Szeremléig és Császártöltésig, megfordult a vármegye éjszaki részében, egyes pontokon, különösen a pilisi járásban. Sajnos, a szorgalomidő csak 4—5, legfölebb 6 hónapra tehető az egész vármegyében. A szorgalomidő még a téli hónapokban is szakadozott. Volt a vármegyében ekkor 513 tanító, holott még 215-re lett volna szükség.

Szász Károly és az iskolatanács.

Az 1869. év két szempontból nevezetes dátum. Ekkor indult meg a népoktatási törvény végrehajtása és az első kir. tanfelügyelő *Szász* Károly, a jeles író és költő, a későbbi dunamelléki ref. püspök, ki három évig volt tanfelügyelője a vármegyének. Szász Károly működéséről évnegyedenként *a vármegyei iskolatanácsnak* tett jelentéseket, a melyek fölötte érdekesek.

A tankerületi iskolatanács alakulása iránt, mint tudjuk, az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. rendelkezik. A tanácsok számára báró *Eötvös* József Budán 1869 május 21-én adott ki *utasítást*, a mely szerint tagjai (l. a törvény 125. és 126. §§-ait) öt évre választattak, elnöke a kir. tanfelügyelő ; a tanács negyedévenként tartotta üléseit. Rendesen két szakbizottságot alakított : egyiket az *elemi*, a másikat a *felső* népiskolák számára. A tanács teendői két körre oszlottak, ú. m. : közigazgatási és bíráskodási eljárásra. Az elsőhöz tartoztak a népiskolák állítására, rendezésére, ellátására és az egész népiskolai tanügy igazgatására vonatkozó intézkedések, a másikhoz a peres ügyekben való bíráskodás ; a minők általában a közig. bizottságok illetékességi körébe esnek.

1869 szeptember 2-án tartotta alakuló ülését Pest-Pilis és Solt vármegyék tankerületi iskolatanácsa Szász Károly vallás- és közoktatásügyi min. osztálytanácsos és ideiglenes megyei tanfelügyelő elnöklete alatt. Ekkor az iskolatanács tagjai a vármegyei bizottmány részéről a következők voltak : Battha Andor, Beniczky Ödön, Beniczky Márton, Boskovits Alajos dr., Drágffy Sándor, Fáy Béla, Földváry Mihály, Gózon István, Tahy Lajos, Hunyady Artúr, Jankovics Miklós, Jordán István, Ivánka Imre, Kiss Miklós, Kubinyi Géza, báró Lipthay Béla, Dalmady Győző, Madarassy István, gróf Szápáry István, Mészáros Zsigmond, Nagy Ignácz, Nikolics Sándor, Beőthy Lajos, báró Podmaniczky Ármin, báró Podmaniczky Frigyes, legifj. gróf Ráday Gedeon, Reviczky István, Szalay Samu, Szilassy János, Taffler Adolf, Tomory Anasztáz, Várady József, Vargha János, Végh János. A megyebeli vallásfelekezetek részéről : Neszverda István kanonok, Csikay Imre ref. esperes, Sárkány Sámuel ág. hitv. ev. esperes.

A tagok az 1869 november 17-iki ülésen jelentek meg teljes számmal, a mikor Kecskemét sz. kir. város közönsége az iskolatanácsba *Fördős* Lajos esperest és a kecskeméti ref. egyház lelkipásztorát, *Horváth* Döme igazságügyi miniszteri tanácsost és országgyűlési képviselőt, *Kecskeméthy* Lajos dr. izr. vallású községi tagot és *Kovács* József r. kath. egyházi főgondnokot küldötte.

Szász Károly az iskolatanács 1869 szeptember 2-iki gyűlésén mutatott az új intézményre : a tankerületek, tanfelügyelői állások szervezésére, iskolatanácsok állítására. Fejtegeti azután, hogy nálunk az állam nem gondolt a közoktatással századokon át. A mit legfelsőbb felügyeleti jog néven biztosítottak törvényeink és a fejedelmek : az nem volt más, mint csupán forma szerint való bepillantás a statisztika legfelületesebb adataiba és a felekezetek, maguk kizárólagos jogának tartva a közoktatást, még a felületes bepillantás elől is, a hol és a hogy lehetett, elzárkózni igyekeztek, szóval : mindig elismerték annak jogosultságát és tényleg meghiúsították hatályát. Az állam jogának örve alatt anynyiszor a legnemzetellenesebb befolyások érvényesültek, hogy a tartózkodás, sőt az ellenhatás, nemcsak érthető, de szinte kötelesség gyanánt tünt föl. Azután az egyháznak, mint intézménynek, kivált a felekezeti egyháznak természetében fekszik a féltékeny kizárólagosság, mindent, a mit kezébe vett s magáénak tart, maga egész szerkezetét, egész lényét elzárja, minden idegen befolyás, sőt csak betekintés elől is. Mert országa erkölcsi ország lévén, tulajdona a hit s remény birodalmaiban fekvén, annak birtoklása oly kizárólagos jogot ad az egyes egyénnek is, az egész testületnek is, melyhez idegen kéznek nyulni, melyet idegen szemnek bírálni nem szabad. Fölveti a kérdést, vajjon czélszerű-e a közoktatás ügyét oly kizárólagos természetű és bírálatot nem tűrő testületek kezében mintegy egyedárúkép hagyni, minők a felekezeti egyházak? Mikép jutott nemcsak hazánkban, hanem az egész világon mindenütt a közoktatás, eredetileg az egyház kezébe, mindenki előtt ismeretes. A középkorban tulajdonképi közoktatás nem volt. A népvándorlás, keresztes hadak és örökös belső és külső háborúk viharai elől a tudomány a zárdák falai közé menekült. A leendő papok tanultak, más nem. Mikor királyok és államférfiak voltak és pedig többségök, kik nevöket alig tudták leírni, csoda-e, hogy a nép nagy tömege még annyit sem tudott? A nép egész értelmi élete a vallástanításban határozódott és még ezt sem lehetvén könyvből vagy a bibliaolvasás által tanítani, képek által kelle Jézus és a szentek életének főmozzanatait érzékíteni. A reformáczió, (mely egyébiránt nem előidézője volt az új kor hajnalának, a mit nagy önhittség volna követelnie, mert nem események teremtik a korszakot, hanem a megérlelődött korszellem hozza elő az eseményeket úgy, mint az embereket) — úgymond — melyet az öntudatra ébredt emberi szellem idézett elő, korszakot jelöl a közoktatás történetében is, azaz tulajdonképen nála kezdődik a keresztyén közoktatás, az igazi népoktatás története. És mert a reformáczió, bár másodsorban, oly mélyen hatott az állami és társadalmi intézményekre is, első sorban mégis az egyház kebelében levő tudós iskolák reformján és a közoktatás kiterjesztésén kezdette meg; mi természetesebb, minthogy az egyház és pedig mind a kiszakadt, mind az előbbi közösségben megmaradt, bár a haladás elvét és a reform szükségét szintén elismerő egyház, szóval mind a protestáns, mind a katholikus felekezet, maga kezébe vette a közoktatás ügyét oly korban, midőn az emberek összes elmevilága a vallásban központosult, minden, még az exakt tudományok is, a vallással hozattak összeköttetésbe és Galilei tana, hogy a föld forog, a Józsué könyvének bírálata alá vettetett ; oly korban, midőn az államnak, csak háború által levén elfoglalva, eszébe sem juthatott az erkölcsi képzéssel oly szorosan összefüggő értelmi képzést irányozni vagy épen közvetetlenül kezelni akarni, sőt örült, hogy akad valaki, a ki annak gondját és terhét helyette viselni kész, az egyháznak, illetőleg a felekezeteknek pedig érdekükben állt, egymás ellenében is kezükbe ragadni a szellemek ez első irányzóját, a szellemi lét e hatalmas emeltyűjét : a közoktatást. Helyesli azt, hogy a törvényhozás a bár nem természeti, hanem csak történelmi jogot respektálta és meghagyta a felekezetek kezében az iskolatartás szabadságát. Hangsúlyozza : csak történelmi jog. Nem mintha a történelmi jogot csekélylené, magyar ember azt nem teheti. De el kell ismernünk, hogy szellemi téren a természeti jog alapjára kell visszatörekednünk, ha történelmi események arról letereltek is. Már pedig — kérdi — kire ruházta a természet a gyermekek nevelését és oktatásának kötelességét s tehát jogát is? Nemde — fejtegeti tovább — a szülőkre és a családra? Minthogy pedig a házi, a magánnevelés némely tagadhatatlan előnyeit, számos hátrányai mellett a közoktatás előnyei kétségkívül felülmúlják, kivált az élet küzdelmei közé kilépendő fiúra, a leendő férfira nézve és még inkább, mert a szülők és a családok túlnyomólag legnagyobb része e kötelességet kellőleg teljesíteni és tehát e joggal helyesen élni nem tud : annálfogva természetes és czélszerű, hogy többen összeállva, a községre, és végelemzésben az egész polgári társaságra, az államra ruházzák át a kötelességet és jogot, mindnyájok összesített erejével teljesítendőt és gyakorlandót. S miért nem, kérdezik a felekezetek, miért nem az egyházi és miért épen a polgári községre, holott az egyház is az egyes családok közössége. Igaz, az egyház az egyes családok közössége, egy tárgyban, mely bármi fontos, de mégsem az ember egész lényét alkotó, t. i. a hit s a jövő élet üdvének reménysége és eszközlése tárgyában. S míg a közoktatás jóformán csak erre, a vallástanításra terjedt ki, jó is volt az iskolának a templom árnyékában lenni. Ma már, midőn a felvilágosodás és a tudomány mindinkább közvagyon lesz és kell még sokkal nagyobb mértékben azzá válnia, ma már a kor igényei szerint a közoktatásnak a vallásos oktatás és az erkölcsi képzés bár igen fontos, de végre is csak egyik részét teszi. Azt tartsa kezében az egyház továbbra is. De mi dolga az egyháznak azzal, hogy a növények közül melyik a mérges, melyik a hasznos, hogy Amerika nyugatra esik-e vagy keletre, stb. A minthogy egy tekintet a felekezeti iskolák túlnyomólag nagyobb részére meggyőz, hogy bizony az egyháznak mindezekre vajmi kevés gondja van. Vád nélkül legyen mondva, sőt elfogyhatlan és őszinte hálával elismerve az egyházak érdeme, melyek hazánkban is három századon át oly buzgalommal, bár sokszor meg nem felelő anyagi erővel, viselték maguk vállán az állam kötelességének terhét, ápolták, kebelökre szeretettel ölelve az iskolákat, mint örökbe fogadott leányt az anya, úgy szeretve, úgy hozzászokva, hogy végre igazán saját leányának érzi, hiszi, vallja. Nagyon értékes gondolatokat találunk folytatólag is, midőn kifejezést ad annak: nincs kétsége, hogy hoszszabb idő múltával rendre-rendre az összes iskolatartás és az egész közoktatásügy az állam kezeibe kerülend és közvetetlenül vagy községileg az ő terhe leend. A tavaly hozott törvény — úgymond — e föltevésre mutat és azt eszközölni is fogja. Legalább az útat egyengeti és megkönnyíti arra. Lehet végczélja is az. De hogy legközelebbi czélja nem egyéb, mint hogy felekezeti vagy községi, mindegy, csak jó iskolák legyenek, azt, úgy hiszi, e törvénynek felekezetességi szempontból ellenzői sem fogják tagadhatni és meg van győződve, hogy a legközelebbi föladat sem lehet más, mint erre hatni. „Hogy ez irányban a törvény már eddig is s még úgyszólván a megkezdett végrehajtás előtt jótékonyan hatott, az tény. Mert míg naponként szaporodnak az esetek és pedig e kerület legnépesebb és legnagyobb értelmiségű községeiben, hogy a felekezeti érdek önként visszalépvén a közművelődési érdek elől, az iskolák községieknek nyilváníttatnak és a polgári község azok felvirágoztatására tetemes áldozatokat hoz vagy készít, másfelől ott is, a hol ez nem történik, a felekezetek, az iskolák eddigi, csaknem kizárólagos birtokosai, valódi vagy vélt jogaik védelmére, kétszeres tevékenységre ébredtek és számbavéve a 11. §. feltételeit, csakhogy iskoláik felekezeti jellegét megtarthassák, ím összeszedik minden erejöket, hogy jó iskolákat mutathassanak föl az ellenőrködő államnak, s ime itt van, a miben testületünk egyik érdemes tagja, báró Podmaniczky Frigyes is, az isk.-törvény egyik kiváló figyelmet érdemlő és elmaradhatlan főeredményét reméli, mint ezt a bányakerületi ágost. hitv. kerületi elnöki székéből csak nemrég kimondotta, t. i. a verseny, melyet e törvény kétségtelenül előidézend és részben már is megindított. Ha pedig a felekezetek majd tapasztalásból fognak meggyőződni, hogy az állam fölvigyázati jogát és ellenőrködési tevékenységét nem fordítja a szabad vallásgyakorlat, a felekezeti autonomia és a lelkiismeret örök jogai ellen, csak a közoktatás fölvirágoztatására, ha majd államéletünket annyi megtámadás, annyi ingadozás és esélyek után megszilárdultnak érzendik, hihetőleg félelem és féltékenység nélkül bízandják mindenütt az állam kezére azt, mit századokon át féltett kincsként őriztek: a közoktatás ügyét. Akkor az 1868. XXXVIII. t.-cz. ama szakaszai, melyek a felekezeti iskolákról szólnak, miután az átmenet talán hosszas processusának megfeleltek, clévülnek; a törvény többi része akkor lesz igazán teljes mértékben végrehajtva. Az átmenet természetes lefolyását erőszakosan siettetni nem szükség. Egészséges testben az assimilatió a maga ideje alatt biztosan végbemegy, annak erőszakos hatású szerekkel siettetése nem eshetik az organizmus kára nélkül. S a mi közoktatási törvényünk, bár javítni való lehet és van is rajta sok, mely emberi mű tökéletes, kivált első öntvényében? e törvény nem egy pillanatnyi szükségre, hanem hosszas időre, talán egy félszázadra, talán többre is, készült, mi, kik bölcsejénél bábáskodtunk, nem igen fogjuk megérni, hogy az idő által túlszárnyaltassék és egészen új intézményeknek kényszerüljön helyet adni.“ Rámutat a törvénynek önkormányzati, valódi demokratikus irányzatára, midőn az iskolaügyben az első tényezővé a községet teszi, mert a vármegyének csak irányzó, az államkormánynak csak felügyelő szerepet hagyott fenn és hogy ennélfogva annak végrehajtása nem felekezeti, nem politikai pártkérdés, hanem tisztán a kultúra és szabadság kérdése, vagyis *nemzeti* kérdés. „Legyen bár a tanfelügyelő a kormány közege és politikájának híve és legyen bár Pest vármegye túlnyomóan ellenzéki e téren, a közoktatás felvirágoztatásának, a közoktatási törvény foganatosításának terén nemcsak megférhetnek, de a legjobb lélekkel és a legnagyobb buzgósággal is fogják egymást támogatni. Illesszük be azért — úgymond — magunkat uraim, Pest vármegye tisztelt iskolatanácsa, ez új intézmény gépezetébe.“

Az iskolatanács jegyzőkönyvbe vétette a beszédet, mint oly tény emlékét, mely az 1868. évben hozott népoktatási törvény végrehajtásának s a megyei tanrendszer korszerű átalakításának első mozzanatát és így a megyére nézve történelmi érdekű, továbbá mint oly álláspont jelzőjét, mely a vármegye fiaival a késő utókorban is alkalmas lesz megértetni, mely elvek és eszmék lelkesítették a közművelődés és általános szellemi jóllét kérdésében ez idő szerint a m. kir. kormányt és az iskolatanács tagjait. — Azután elkészíttették a pecsétet is a következő köriráttal: *A pestmegyei tankerületi iskolatanács pecsétje.* 1869. A jegyzőkönyvet *Dalmady* Győző jegyezte, mint tanácsjegyző.

Szász Károly az iskolatanácsnak 1869 november 17-én tartott ülésében a többi között az iskolaügy számos betegségei közül, mint legnagyobbat s legelterjedtebbet, a rendetlen iskoláztatást jelöli meg. Majd sürgeti az ismétlő iskolák rendezését és szaporítását. Indítványozta végül : kérjék föl a vármegyét, ,,mint a törvény végrehajtásának saját kebelében illetékes közegét, hogy tekintélye egész súlyát latba vetve a szent ügy érdekében, tegyen oly intézkedéseket, hogy alárendelt közegei : a községi elüljáróságok a népoktatási törvény 1. és 4. §-ainak szigorúan érvényt szerezzenek.“ Az iskolatanács sajnos tudomásúl veszi azt a szomorú tapasztalatot, hogy a vármegye területén és pedig mind a hitfelekezeti, mind a községi iskoláknál a gyermekek iskolalátogatása a lehető leghanyagabb. A törvény által kiszabott 8 havi tanidő a legtöbb helyt amiatt nem tartatik meg, mert a gyermekek csak a 3—4 téli hónap alatt látogatják az iskolát s akkor is rendetlenül. Ismétlő-iskola pedig, igen kevés helyet kivéve, nem is tartatik. E súlyos bajon segítendő, az iskolatanács a tanfelügyelő indítványához képest az épen együtt ülő megyei bizottmányhoz felterjesztést intéz, melyben végül ezt mondja : ,,Felkérjük a t. megyei bizottmányt, méltóztassék még jelen együttüléséből oly hatályos intézkedéseket tenni, hogy a községi elüljárók a népoktatási törvény illető szakaszainak szoros végrehajtását, a népoktatási törvény végrehajtása tárgyában a községek számára kiadott miniszteri utasítás ide vonatkozó 1. és 2. §-aiban megjelölt módon elengedhetetlen kötelességüknek ismerjék s arra feleletteher alatt köteleztessenek.“

Az iskolatanácsnak 1870 november 16-iki évnegyedes közgyűlésén tett előterjesztéséből a következő részek a fontosabbak : A tanfelügyelő október elején megkezdett iskolalátogatásai alkalmával az iskolákban elvétve vagy alig talált tanulókat, mivel a kedvezőtlen időjárás miatt a gazdasági munkákat később lehetett végezni és így a tanítás október 1. helyett csak november 1-én kezdődhetett. — A Kalocsán és Nagykőrösön tartott tanítóképzői póttanfolyam, melyen 80 már működő tanító vett részt, kitünő eredménynyel végződött. — Elismeréssel szól a vármegye közgyűléséről, mely a közigazgatási közegeket utasította, hogy a tanködelesek iskoláztatása érdekében szigorúan járjanak el. S ez intézkedés következménye lesz majd az iskolahelyiségek és tanítói állások szaporítása. Legújabb örvendetes mozzanatul jelzem, hogy Czegléd polgári iskoláját, melyet a múlt tanévben egy osztálylyal (fiúk és leányok számára párhuzamosan), s két rendes és egy segédtanárral nyitott vala meg, erre a tanévre már fokozatosan két osztályra emelte. (Az óbudai polgári iskoláról hasonló gyarapodást nem jelenthet. Ott a jelen tanév is csak egy osztálylyal s egy rendes tanárral maradt.) A nagykőrösi felső leányiskola ügyeiről is külön jelentés szól. Rátér itt egyben arra, hogy a vármegyében sok olyan város van, melyeknek a törvény 59 §-a értelmében polgári vagy legalább felsőbb népiskolákat kellene állítani és fenntartani ; Kecskeméten, Nagykőrösön, Czegléden és Óbudán kívül, melyek e kötelezettségnek részben legalább eleget tenni már megkezdettek, még Kalocsát, Váczot, Abonyt, Kiskőröst, Dunapatajt, Dunavecsét, Monort, Nagykátát, Soltot, Ráczkevét és Ujpestet említi meg, mint a melyek e kötelezettség alá tartoznak, tehát tizenegy népes mezővárost, melyeknek felsőbb népiskolával kellene birniok; de — mint mondá — még alsóbb vagy elemi iskoláik sincsenek egészen a törvény színvonalán. Nagyobb községeink aránylag hátrább állanak iskoláik szervezetében, mint igen számos kisebb községek, a mi (bár mentséget találni lehet) mindenesetre szomorú, sőt aggasztó jelenség.

De nemcsak a legnagyobb községekben, hanem a másik végletnél, a többékevésbé népes pusztákon van a legnagyobb baj, az iskolák legkiáltóbb hiánya. Oly puszta, mely nem ugyan egész nagy területén, de csak oly csoportokban is, melyeknek középpontján egy-egy kisebbszerű s 20—30—50 gyermeknek hozzájárulható iskola állhatna, s kellene is a 44., 46., 47. §-ok értelmében és szellemében állania, oly puszta, mely külön iskola állítására kötelezhető volna, van Pest vármegye területén legalább 40. Ezek : Tetétlen, Pótharaszt, Nyársapát, Dánszentmiklós, (alsó és felsőrész), Alsó- és Felső-Nyáregyháza, Vacs, Vasad, Sarlósár, Baracs, Adacs, Apaj, Szent-Tamás, Homok, Csabony-Vadas, Mátéháza, Révbér, Bojár-Mikla-Tetétlen, Páhi, Csengőd-Kaskantyú, Pöszér, Kis- és Nagy-Bócsa, Tázlár, Harka, stb. S ezek közül — kérdi — s a többi még elő nem is számláltak közül alig négy-ötben van iskola s ott is évenként alig 3—4 hónapig, alkalmatlan helyen, képzetlen tanítóval, fölszerelés és taneszközök teljes hijjával. S azért panaszolja föl ezeket épen most az iskolatanács előtt, hogy egy nagyfontosságú s elmélkedésre igen is méltó eszmeszálát köthessem hozzájok s ajánlhassa azt az iskolatanács meggondolásába.

A közoktatási miniszter nemcsak a tanfelügyelőket utasította a pusztai iskolák felállítására s szervezése körüli teendőkre, hanem a vármegyéket is fölhívta, hogy a tanfelügyelőket e részben támogassák s részükről is intézkedjenek a pusztai tankötelesek iskoláztatásáról. S mivel másfelől a törvény 130. §. 4. pontja szerint az iskolatanács is arra van utalva, hogy a mi hiányokon maga nem segíthet, azokról jelentést, illetőleg javaslatot a megyei (illetőleg sz. kir. városi) képviselőtestülethez intézzen, — úgy hiszi, a legjobb, legilletékesebb helyen zörget, midőn az iskolatanácsot kéri, támogassa őt mind az 5000 léleknél többet számláló városoknak felsőbb népiskolákkal, mind a 30-nál több tankötelest számláló pusztáknak elemi iskolákkal való ellátására irányzott törekvéseiben. És hogy egyesített igyekezetüknek minél terjedtebb sikere legyen és pedig már e tanév folyamán, indítványozza, hogy „oszsza magát a teljes iskolatanács, a terjedelmes vármegye öt járásához képest, öt bizottságra és a bizottságok még a tél folyamán vegyék számba : *a*) a körükbe eső s 5000-nél nagyobb népességű mezővárosokat s azoknak a 35., 38., 39. §-ok értelmében községi tanintézetekre fordítható anyagi erejét, a felsőbb népiskolák felállítása szempontjából ; és *b*) a körükbe eső oly népességű pusztákat, melyek számára szintén felekezetiség nélküli községi jellemű iskola volna felállítandó : és ezeken a pusztákon a birtokosok összes egyenes adóját és azoknak iskolai pótadó czímén kivetendő 5% mennyiségét ; jelöljék meg ama pontokat, melyeken a pusztai iskola legczélszerűbben felállítandó volna; s jelöljék ki ama pusztákat, melyeknél az államsegély, főleg az iskolaépületek előállítására igénybe volna veendő ; és végre ama pusztákat, melyek a törvény 37. §-a szerint valamely szomszéd községhez volnának gyermekeik iskoláztatása tekintetében csatolandók.“

E jelentése a következő szép szavakkal zárul : Az 1868. XXXVII. t.-cz, tisztelt iskolatanács, egy óriási horderejű elvet proklamált, melynek termékeny méhében nemzetünk műveltségének s azzal együtt egész jövőjének, sőt léte és nem létének kérdése szendereg ; s ez elv, hogy *Magyarországon innentúl nem szabad lenni egy szívnek, mely ne érdeklődjék, egy karnak, mely ne mozduljon ’s egy talpalatnyi földnek, mely ne adózzék a közoktatás szent ügyéért !*

Az iskolatanács 1871 márczius 22-iki ülésén számol be Szász Károly másfél évi tanfelügyelői működéséről. Ekkor Pest vármegye 189 rendezett községe közül csak *Telkin* nem volt iskola. A többiben volt mindenütt, valamennyi helyen *felekezeti.* A puszták elemi és az ötezer lakosnál népesebb városoknak felső, illetőleg polgári népiskolákkal való ellátása tekintetében alig történt valami. A mi a pusztákat illeti, Pest vármegye iskolatanácsa járásonként bizottságilag történendő összeírást rendelt el, melynek első eredménye a szükséglet kellő felismerése lett. Jelenti, hogy Kistétényben, Nyáregyházán, Dánoson államsegélylyel épülnek iskolák, Bojáron, Tetétlenen a tanítók államsegélyben részesülnek. Vasadon, Érsekhalmon, Zöldhalmon, a kalocsai 18 szálláson felekezeti és községi, Váczon, Máriaházán és még néhány pusztán magánurasági költségen vagy segélylyel vannak pusztai iskolák, de e részben még fölötte sok a teendő. A nagyobb községek felsőbb népoktatási intézetei közül Óbudán polgári főiskola egy tanárral, Czegléden polgári fiú- és leányiskola két évfolyammal, három rendes tanárral és egy tanítónővel, Nagykőrösön felsőbb leányiskola egy igazgatónővel és egy rendes tanítóval keletkezett s ide sorozható a Tatay Karolina háromosztályu leánynöveldéje Kecskeméten. 1869 óta ezeken kívül már új iskola 6 alakult. E hat új intézetben 14 tanteremben 17 tanító, (illetőleg tanítónő) működött. A már fönnállott iskolák közül 56-ban történt gyarapodás. A tantermek száma 35-el, a tanítóké 41-el. A czélszerűtlen tantermek átalakíttattak, 20 pedig egészen újonnan épült.

Az akasztói róm. kath. iskolában 80, a kecskeméti ref. iskolában 200, a solti ref. iskolában 900 és a váczi ágost. hitv. iskolában 100 frtot fordítottak taneszközökre és felszerelésekre ; Kalocsán a pusztai tanítók fizetését 180—190—200 frt helyett 300 frtra emelték, Tatárszentgyörgyön új iskola építésére már 950 frtot tőkesítettek. A magánáldozatok közül megemlítendő gróf *Pejacsevich* János adománya, ki a szadai községi iskola építésére 3000, második tanítói állásra 3000, összesen 6000 frtos alapítványt tett ; a váczi püspök Alpáron harmadik tanítói állásra 30 hold földet, Tápióbicskén iskolaépítésre 200 frtot adományozott és 2000 frt alapítványt tett szegény gyermekeknek könyvekkel és ruhával való ellátására ; gróf *Keglevich* Béla a nagykátai közs. iskola alapjához 5000 frttal és a faiskolához hét hold földdel járult és azonkívül taneszközök beszerzésére 300 frtot ajándékozott. 1871-ben 23 községben 27 magániskola volt. Ezek túlnyomó száma izraelita. Valóságos zugiskolák voltak, s alig akadt közöttük olyan, a mely a törvénynek megfelelt volna. Csupán felekezeti tekintetből türettek meg. Ily izr. magánintézet a 27 közül van 14, melyek közül kiválnak a pomázi és a gödöllői, mely utóbbiban a magyar nyelvet, földrajzot és történelmet a gödöllői ref. lelkész tanítja. A többiek közül kiválik a Tatay Karolináé Kecskeméten és Krenedics Matildé Váczon. Váczon herczeg Koburg, Máriaházán pedig a Vécsey grófok tartottak fenn magániskolát. Jegyzéket mutatott be 102 olyan községről, a hol az épületek rosszak, továbbá ama községekről, melyekben egyik vagy másik felekezet nyilvánította, hogy nem akar (vagy nem tud) a törvénynek megfelelő iskolát tartani és ezért az iskolatartás jogáról lemondván, annak kötelességét a községre hárította, mely azonban kötelezettségének még eddig nem tett eleget, tehát a 44. §. szerint arra kötelezendő. Ezek Gyón, Monor, Péczel, Vadkert és Szada.

Az 1869 november 17-én tartott ülésben bemutatott jelentésben a tanköteles és a tényleg iskolába járó gyermekek kimutatását hiányosan terjesztette elő, mert ez adatok abból a jelentésből valók voltak, melyet báró Eötvös József terjesztett az országgyűlés elébe. E szerint Pest vármegyében 1869-ben volt 6—12 éves tanköteles : 32.700 fiú és 30.273 leány, összesen 62.973 ; 13—15 éves : 13.176 fiú és 12.649 leány, összesen 25.825, mindössze 98.728. Ezekből iskolába csak 51.168 járt, vagyis az összes tanköteleseknek 48 %-a. Ebből azonban tévedés volna azt következtetni, mintha a népnek fele iskolázatlanul maradna. Az iskolába nem járók roppant számának egy részét a 13—15 évesek teszik, a kik 1869-ben — mivel a legtöbb helyen nem volt szervezve az ismétlő-iskola — nem iskoláztattak, ezek azonban nem sorozhatók az „iskolázatlanu maradottak" közé, mert nagyobbrészt 6—12 éves korukban iskoláztattak. Ezeket leszámítva, a 6—12 éves iskolaköteleseknek körülbelül csak 20 %-a nem járt iskolába. Pest vármegye közönsége, valamint az összes főszolgabírák, a községek elüljáróihoz intézett szigorú rendeleteikkel mindent elkövettek a közoktatási törvény végrehajtására. Az iskolaszékeket pedig utasították, hogy az iskolamulasztók névsorát esetről-esetre adják át végrehajtás végett a községi elüljáróságoknak. A vármegyében, kivált egyes vidékeken, tetemesen javult az iskoláztatás, legalább a részben, hogy a szorosan vett téli hónapokban, novembertől—február végéig az iskolák tele vannak és ha mind feljárnának az iskolakötelesek, a legtöbb helyen nem férnének az iskolákba. De a részben, hogy a törvényszabta nyolcz, illetőleg az 53. §. kedvezményével a tízéven felülieke re nézve ne csak négy—öt hónap legyen a szorgalomidő, hanem hat és a rendesen október közepén megkezdődő tanév ne márcziusban záródjék, még nem állapítható meg javulás.

A felnőttek oktatásának üdvös eszméjét, báró Eötvös József rendelkezései nyomán, a most bevégződött téli időszak alatt kisérelte megvalósítani, egyelőre azokban a községekben, a hol az elüljárók buzgalmától és a nép értelmességétől sikert lehet remélni. A siker a várakozáson alul maradt. A felszólított 50 község közül a nagyobb rész még csak nem is válaszolt a felhívásra, 22 község ígéretet tett s nyolcz község jelentett csupán pozitív tényeket. Mindamellett, hogy az eredmény kevés, a kísérlet megtörtént és eddig nyolcz községben 400 felnőtt és hozzávetőleg a többiekben, honnan még nem érkeztek be a jelentések, 500—600 és így összesen 1000 körül van ama felnőttek száma, kik Pest vármegye területén a tél folyamán néhány hónapi iskoláztatásban részesültek.

Pest vármegyében az iskolák szellemi szükségleteinek gyarapítására 1869 óta a következők történtek : A tanítók egy részénél a törvény igényelte számos tantárgyakban, tanrendszerben és módszerben való jártasság hiányzott. A tanítók kicserélése már kezdetét vette. A felekezeti képzőkből az utóbbi évek alatt mind jobb és jobb tanítók kerültek ki. Az állami képzők felállítása is, melyeknek számát a törvény húszra határozta, gyorsan halad. 1870 nyarán országszerte tanítói póttanfolyamokat rendeztek hivatalban levő, de kellő képzettséggel nem bíró tanítók számára. Ilyen tanfolyamot Pest vármegyében a kalocsai róm. kath. és a nagykőrösi ref. tanítóképzőben tartottak, amott húsz, emitt hatvan résztvevővel. A nagykőrösi póttanfolyamon a hallgatók 50 kr. napidijban is részesültek. A kalocsai tanítóképzőt, a melyben eddig a hitoktatón, irást, rajzot, zenét és festőgyakorlatot tanító segédtanárokon kívül csak egy rendes tanár volt s hol egy, hol két tanfolyammal bírt, a kalocsai érsek a törvény követelményeinek megfelelőleg szervezte s három évfolyamúvá fejlesztette. A nagykőrösi ref. tanítóképző, a mely akkor már három tanfolyamú volt, a törvény és a kor színvonalán állott. Az iskoláknak taneszközökkel való ellátása tekintetében óriási haladás történt 1869 óta. A miniszter gondoskodott nemcsak elegendő taneszközökről, de azok oly kitünő minőségűek voltak, hogy a külföld legjobb termékeivel diadalmasan is versenyezhettek. A szegény iskolák részére szükséges taneszközök beszerzése czéljából az 1869—70. tanévben államsorsjátékot rendeztek, melynek tiszta jövedelméből körülbelül 5000 iskolát láttak el a legszükségesebb szerekkel. Ebből az adományból pestvármegyei iskoláknak 131 földgömb, Magyarország 120 fali és 268 kézi térképe, Európa 176 fali térképe, 56 fali olvasó-tábla, 195 természetrajzi és 49 természettani ábra, 8 természettani eszközgyüjtemény és 175 számológép jutott. A tanrendszer tekintetében is óriási a haladás. A gazdaság- és alkotmánytanon kívül már az összes tárgyakat tanították, habár sok helyen még kezdetlegesen.

Az iskolák feletti főfelügyeletről, illetőleg a tulajdonképeni tanfelügyelői működésről ma is sok tekintetben aktuális megjegyzést tett. A tanfelügyelői hivatás két részre oszlik. Egyik az összes iskolák meglátogatása, második a tapasztalt hiányok pótlására szükséges intézkedések megtétele. Jelenti, hogy eddigi tanfelügyelői működése alatt, kevés kivétellel be van fejezve az iskolák látogatása. Ő maga meglátogatott 109 községben 232 iskolát, a segédtanfelügyelő 42 községben 66 iskolát, 7 községben leginkább a hozzáférhetés akadálya miatt meg nem fordúlhatott, a fennmaradó 31 község 53 iskolájában pedig a külön miniszteri rendelettel megbizott Fáy Béla, Jordán István, Várady József és Wargha János iskolatanácsi tagok végezték az iskolalátogatást. Azután vázolta azt a sok teendőt és feladatot, a mi a tanfelügyelőre vár. 1869 júniustól az év végéig 483, 1870-ben 924 s az 1871. év első negyedében pedig már 529 darabot iktattak. Tanfelügyelői működésének egész idejéből az a tapasztalata a legerősebb, hogy az 1868-iki népiskolai törvénynek Achilles-sarka, melyen jó czélzatai nagy része megtörik, a tanfelügyelői intézményben fekszik. A törvénynek sok hiánya van. A 35. §. 5%-a sehol sem elég az iskolaköltségek viselésére. A községi iskolában a hitoktatás sincs határozattal szabályozva. Az iskolatanács szervezete nem czélszerű, hatásköre nincsen kellőleg megszabva. A tanítók fizetésének minimuma elijeszti a jó erőket a tanítói pályától. Hogy a tanfelügyelői intézmény egész súlyát kifejthesse, arra éppen most, a kezdet kezdetén, az átalakulás korszakában volna szükség s ime, az merő lehetetlenség. Míg a törvény 14. §-át egyszerű módosítással oda nem javítják, hogy az állam főfelügyeletét a kormány nemcsak saját közegei, hanem az iskolatanács tagjai utján is gyakorolhatja; míg ehhez képest a kormány minden tankerületben mérsékelt, de tisztességes napidíjak és utazási költségek mellett 6—8—10 ügybuzgó férfiút meg nem nyer az iskolák évenkénti gyakori meglátogatására; míg a tanfelügyelőt a folytonos utazás kötelessége alól fel nem oldja és csak ott kötelezze megjelenni, hol jelenléte mulhatlanul szükséges s lehetővé nem teszi neki a folytonos intézkedést és az egésznek tiszta átnézhetését: addig czél nem érhető.

Szász Károly 1871 június 15-iki előterjesztése sok keserű panaszt is tartalmaz. Megemlíti, hogy a tanfelügyelői hivatal ügyvitele a jelen évben oly mérvben szaporodott, hogy iktatókönyvében már az 1067. számot írja, melyek elintézésére egymaga, kezelőszemélyzetül egyetlen egy irnokkal működik, bár vannak egyes számok, melyeknek, pl. körleveleknek, a 200 községhez vagy a 360 iskolaszékhez csak egyszerű szétküldése is napokat vesz igénybe; míg ismét egyes számok pl. az időszaki vagy szakszerű jelentések a kormányhoz ismét a fogalmazásra s összeállításra kívánják több nap megfeszített munkáját. Hogyan és meddig lehet a tanfelügyelői hivatalt így, jelen alakjában vinni, még nem tudja, de szükségesnek tartja felemlíteni ezeket a napilapokban hétről-hétre felmerülő s egész általánosságban elmondott ama vádak ellen, hogy a tanfelügyelőknek semmi dolguk és semmit sem tesznek. S azzal végzi előterjesztését, hogy bár a rendeletek megvoltak, jók s tökéletesek voltak, de a végrehajtást nem votte számba senki. Papiroson marad a közigazgatás. Az intézmények, legyenek jók vagy rosszak, magukban nem elegendők. Emberek kellenek, nem intézmények, vagy inkább emberek, kik az intézmények czélzatait megvalósítsák.

1871 augusztus 30-iki évnegyedes előterjesztése a faiskolákra és testgyakorló helyekre is kiterjeszkedik. A földmívelésügyi miniszter a vármegyék útján rendelkezett a községi faiskolák rendezése és kezelése iránt, gazdasági és fatenyésztési szempontból. Azonban a faiskolák, melyeknek mindenütt községi tulajdonban kellene lenniök, igen sok helyen ki vannak adva felekezeteknek, a kezelés pedig majdnem mindenütt a felekezetek kezében van. Természetesen a faiskola czéljaira a fatenyésztés és népiskolai gazdaságtanítás gyarapítására kellene azt kezelniök. De ezt a legtöbb helyen nem teszik. Erre vonatkozólag 24 községtől nem érkezett jelentés. Továbbá 25 községben nincs faiskola, sem annak való üres tér, részint, mert a tagosítás még nem történt meg, részint mert megtörténtekor nem gondoskodtak róla. 36 községben van ugyan hely faiskolának, de vagy merőben alkalmatlan, vagy még parlagon hever és semminemű használatba véve nincs. 72 községben van faiskola, használja is néhol a község, de sokkal több helyen a felekezet, néhol faültetményes helyül, itt-ott igen szép sikerrel a fatenyésztésre és nemesítésre, többnyire azonban szántás-vetésre, vagy kapa alá a község vagy felekezet jövedelmének szaporítására, de a gyermekeket a gazdaságban s fa- és gyümölcstenyésztésben nem oktatják és így a faiskola egyik legfőbb czélja elérve nincs. 32 községben a faiskola kellő használatba van véve e részben is és a gyermekeket a fatenyésztésben többé-kevésbé rendesen oktatják. Látnivaló e számokból, hogy e részben is mennyi a teendő.

A faiskolákkal együtt a testgyakorló helyekre is ki kell terjeszteni a figyelmet. Alig néhány helyen van rendszeres testgyakorlótér. Igy Nagykőrösön, Ujpesten és Kecskeméten.

Szász Károly a tankerületi iskolatanács 1872 márczius 20-án tartott rendes évnegyedes közgyűlésén szerepelt utóljára. Jelenti, hogy mind ő, mind *Dallos* Gyula másodtanfelügyelő, szorgalmasan folytatták iskolalátogatásaikat. A vizek nem engedték, hogy a kecskeméti járás tiszai szögében elmaradt három vagy négy községet meglátogathassa. Az iskolalátogatások most már nem a tájékozást kereső első ismerkedés jellegével bírnak. A legtöbb helyt, a tavalyi tapasztalatok s minden viszonyokra nézve bevett értesítések alapján, meglehetős biztos talajon mozognak. A tanfelügyelői levéltár, mely harmadfél év alatt 3800 ügydarabra szaporodott, minden község képét — iskolai tekintetében — meglehetős hűséggel és részletességgel tükrözi vissza. Az egyes községek különleges teendőin kívül, különösen két fontos dologra fordították figyelmöket. Egyik az iskolaköteles gyermekeknek rendes iskolábajárása, a másik az ismétlő-iskola.

A legtöbb helyen még a jelen tanév elején sem indult meg az ismétlő iskolázás. Az iskolák legnagyobb része felekezeti lévén, a törvény 50. §-a jó támpontot nyújtott megkerülni a kérdést. E § ugyanis azt mondja : „ha a felekezeti iskolában csak a rendes hat évi tanfolyam van, azon iskolákból kikerült gyermekek is községi ismétlő-iskolába kötelesek járni." A tanfelügyelő tehát értesítette a községeket, hogy ha a felekezet nem tart ismétlő-iskolát, akkor a község kötelessége arról gondoskodni, mert a 12—15 évesek ismétlő iskolázását a törvény ép oly feltétlenül szigoruan követeli, mint a 6—12 évesek rendes iskolázását. Ezt a község két úton eszközölheti; vagy külön önálló ismétlő-iskola felállításával mindenik felekezet számára közösen, mikor egy külön tanítói állomást állíthat, vagy a községben levő egy vagy több felekezeti iskolánál alkalmazásban levő tanítóknak valamely mérsékelt, de méltányos külön dijat ad az ismétlő iskolások tanításáért. Kb. 40 községben az ismétlő-iskolát ily módon állították föl ; néhány község, pl. Aszód, Fót, Gödöllő községileg intézkedik közös ismétlő iskola állításáról ; de a legtöbb helyen a felekezeti iskolák tanítóinak ad a község külön díjat az ismétlők tanításáért.

A rendes tankötelesek iskolázásáról kevés örvendetest jelent. Panaszolja, hogy az elüljárók hanyagok. A pusztai iskolák ügye se haladt előre. Úgy látszik, ez az ügy is a jövőnek marad föl elintézésre. Már a felnőttek oktatását, mely az előző évben szép sikerrel indult meg, folytatták. Majd áttér az iskoláknál az utóbbi évben történt gyarapodásokra. 189 község közül 75-ben volt gyarapodás. E 75 közül hét hely szerepel községi iskolával. Még nagyobb a gyarapodás a felekezeti iskolákban, hol a tantermek száma 40-nel szaporodott ; 19-et részint czélszerűen átalakítottak, részint a régi rossz helyett egészen újjal cseréltek föl,

1.

M.KIR. ÁLLAMI
FŐGIMNÁZIUM

2.

3.

1. Az ujpesti m. kir. áll. főgimnázium. — 2. A váczi kegyesrendi főgimnázium. — 3. Az ujpesti polgári leányiskola.

A budafoki m. kir. állami polg. fiu- és leányiskola.

M. KIR ÁLL EL ISKOLA.

Az isaszegi m. kir. áll. iskola.

do számbeli szaporodás nélkül; a tanítók száma 39-el szaporodott; 23 iskolában tetemesebb felszerelés történt; 20 iskolában egyéb gyarapodás, minők: alapítvány, ajándékozás, tanítói fizetések jelentékenyebb fölemelése. Ha e számokhoz hozzáadjuk a mult évi jelentésben felsoroltakat, melyek a megelőző két évről szólnak, kitünik, hogy 1869 óta, tehát nem egészen három év alatt a tantermek száma 89-el szaporodott, 39 tetemes átalakítást nyert, a tanerőkben a gyarapodás 97 új tanítói állomást mutat fel, 43 iskolában tetemesebb felszerelés történt s 40 iskola nyert másnemű jelentékenyebb gyarapodást.

Bár máris hosszasan foglalkoztunk ez időszakkal, mégis ideiktatjuk e becses jelentés befejező részét, a mely egyben búcsuja is a kiváló tanfelügyelőnek:

„Ha a mult e szemléléséről a várható jövőre fordítom szemeimet s említem, hogy a jelen év tavaszán ismét számos új építkezés elhatározott szándéka van bejelentve s hogy e részben a már eddig történt törvényes megintések, melyek ellen a felsőházban egy nagynevű főpap oly élesen kelt ki, mintha általok a kormány alárendelt közegei, mi: szegény tanfelügyelők — csak a felekezeti iskolák rossz hírbe hozását czéloznók! — holott ha e részben a kormánynak valamit lehet szemére vetni, az nem a túlszigorú, hanem a törvény alkalmazásában túlságos engedékenység, melylyel a törvény hatályba lépte után évekkel nyúlt a 15. § fegyveréhez, hogy mondom, a megintések következtében, az eddiginél még nagyobb mérvű mozgalmat várhatunk a felekezeti iskolák körében, vagy ennek megfelelő szaporodását a községi iskoláknak: így multra és jövőre tekintve, teljes megnyugvással teszem le tanfelügyelői hivatalomat, három évi ideiglenességem után e napokban kinevezendő utódom kezébe. S midőn ez alkalommal van utólszor szerencsém e nemes testület körében elnökölni, nem válhatok meg e széktől a legőszintébb köszönet s egyszersmind egy bizalmas bocsánatkérés nélkül. Bocsánat mind hivatali, mind egyéni gyöngeségeimnek; azokat tehetségem korlátoltsága, emezeket túlbuzgóságom okozhatta. Köszönetem, uraim, önöket egyenként s öszszesen az egész iskolatanácsot illeti, melynél oly szíves támogatást, oly kegyes elnézést, oly buzdító elismerést találtam, hogy három évi hivataloskodásom ezer nehézségei, olykor túlterhelt munkája a lázas tevékenysége között igazi ünnepekül csak e testület körében töltött óráimat éreztem. Buzgón óhajtom, s erősen remélem, hogy a miniszter bölcsesége, midőn engem az erőmet túlhaladó feladattól saját kérelmemre fölment, helyembe tehetségesebb és szerencsésebb férfiút állítson, kinek sikerei az én kezdeményeimet mielőbb feledtessék s ha az óhajtás és remény mellett önöket mégis arra kérem: tartsanak engem becses jó emlékezetökben, e kérésre csak az az érzés bátorít fel, hogy én Pest vármegye iskolatanácsának emlékét szívemben, elmémben örökre megtartom.“

Az iskolatanács erre a következő határozatot hozta:

„Fájdalmasan érinti az iskolatanácsot az elnöki előterjesztés ama része, melyben a tanfelügyelő úr, három évi buzgó és fáradhatlan tevékenység után elnöki székétől megválik. Veszteségnek tartja ezt az iskolatanács nemcsak magára, hanem a népiskolai közoktatás ügyére is, kivált most, midőn az előterjesztés szerint mind községi, mind a felekezeti iskolák körében, legfőkép a tanfelügyelői tevékenység következtében, az eddiginél még nagyobb mérvű mozgalom várható. Hol a tettek szólanak, elnémul minden beszéd. Az iskolatanács csak elismerését és köszönetét fejezheti ki e tettek láttára, melyek a népiskolai közoktatás ügyének a kezdet nehézségei ellenére rövid idő alatt is, nevezetes lendületet adtak a vármegyében, úgy hogy nincs az iskolatanácsnak ülése, melyben a tanfelügyelői jelentések az ügy előremenetelét ne jelezték volna. Azt hiszi az iskolatanács, hogy a tanfelügyelő úrnak szebb emléket nem állíthat, mintha ezúttal is egyszerűen csak elismerésének és köszönetének kifejezésére szorítkozik és azt jegyzőkönyvbe véteti.“

Nagy László tanfelügyelősége.

1872 június 12-én az iskolatanács ülésén már *Dallos* Gyula, ideiglenes másodtanfelügyelő elnökölt. Ugyanis addig, míg e hivatal végleg betöltetnék, a tankerület ügyeinek vezetését reá bízták. Dallos harmadfél hónapig vezette a tankerületet, a mely idő alatt egész működése leginkább a póttanfolyamok, az alakulóban levő s újonnan felállítandó iskolák ügyeinek intézésére irányult. *Nagy* László az 1872 augusztus 29-iki iskolatanácsi ülésen mutatkozott be. Jelentésében hangsulyozta, hogy „a népiskolák csak úgy tölthetik be rendeltetésüket, csak úgy gyakorolhatnak döntő befolyást a közművelődés és jóllét előmozdítására, ha azok a népiskolák eszméjének legújabb fejlődési álláspontjára emeltetnek, ha azok ama néposztláy szükségeinek, melyek számára rendeltetvék, megfelelnek. Ily népiskoláink nekünk a legújabb időkig nem voltak. A szellemiekkel foglalkozó magasabb osztályokról gondoskodtak gimnáziumok, akadémiák, theologiai intézetek és egyetem; az anyagi dolgokkal foglalkozók felsőbb osztályáról reál, kereskedelmi és gazdászati tanintézetek útján; de nem gondoskodtak kellőleg a közföldmívelő és alsó iparos-osztályról. Ezek számára általában csak elemi iskoláink voltak; olyanok, melyek főleg az egyházak céljainak álltak szolgálatában; olyanok, melyekben az alsó néposztály nélkülözte azt a kiképzést, mely a kor igényeinek megfelelőleg, jövő állására és polgári hivatására is tüzetes tekintettel lett volna. Most már a nemzet törvényhozása útján követeli, hogy a népnevelési ügy minden hivatottai a közoktatás magasztos célját gyámolítsák.“ Jelenti továbbá, hogy a tornászat tanítására az idén különös súlyt fektettek, mert a testgyakorlatok tanítását a népiskolákban tovább mellőzni nem lehet. Ezenkívül a néptanítók számára államsegélylyel egybekötött gazdasági tanfolyamot nyitottak meg a magyarországi gazdasági tanitézetekben, tornászatit a pesti tornatanodában oly néptanítók számára, kik e szakmában tanítói oklevelet akarnak nyerni, szőlőszetit a budai vinczellér-képzőben. Ezek mindegyikében vettek részt pestmegyei néptanítók.

Nagy László az iskolatanács 1872 november 13-iki közgyűlésén arról számol be, hogy állásának elfoglalása óta mik történtek a legközelebb lefolyt harmadfél hónap alatt a tanfelügyelőség részéről, miket tapasztalt, mikre irányozta főkép teendőit s mely nevezetesebb tanügyi mozzanatok jöttek tudomására. Jelentése szerint az ismétlő-iskolák általában vagy el vannak hanyagolva, vagy épen nincsenek. A tankötelezettségi törvény rendeleteit a községi elüljáróság gyéren vagy épen nem alkalmazza. A faiskolákat, kevés kivétellel, nem használják kitűzött czéljokra. Testgyakorlatot sehol, a törvényszerinti többi tantárgyakat a legtöbb helyen csak részben és felületesen tanítják. Talált községet, melynek bírája és elüljárói a törvénytől előírt tantárgyak tanítását, a vallás, írás, olvasás, számoláson kívül, merő haszontalanságnak nyilvánították. De örvendetes mozzanatként jelzi, hogy néhány helyen új iskolák épülnek és új tanítói állásokat szerveztek. Az oktatást illetőleg haladásról tehet jelentést. Az iskolák nagyobb része hat évi tanfolyamra van beosztva és bár a törvénytől megszabott tantárgyakat teljesen még sehol fel nem ölelték s az oktatás eredménye a különféle kedvezőtlen befolyások alatt általában korlátolt, de kétségtelen, hogy az oktatás és a népiskolák szellemi élete fejlődésnek indult.

Iskolalátogatásai alkalmával a tanfelügyelő figyelemmel volt arra, hogy az iskolai hatóságoknak a tapasztalt hiányokat részletesen eléjök terjeszsze, azokat a törvény betöltésére sürgesse, a hiányok elhárításának módja és eszközei felől velük tanácskozzék, azokat a hiányokat, melyek felsőbb iskolai hatóság közvetítésével elháríthatók, elintézés végett jegyzésbe vegye, a tanítókkal az osztályok berendezése, az alkalmazott tanrendszer, tanítói eljárások, gátló akadályok, az iskolai rendtartás, kézikönyvek s általában az iskola beléletébe tartozó dolgokról értekezzék. Kiváló gondja volt az ismétlő-iskolák felállítása községi alapon, hol a felekezetek ilyeneket nem tartanak. A tankötelezettségi törvények érvényesítése czéljából utasították a tanítókat, helyi iskolai hatóságokat és községi bírákat, miként járjanak el e tekintetben közösen. Azután szól a nagykőrösi póttanfolyamról s az alakulóban levő pestvármegyei tanítóegyesületről.

Dömötör János tanfelügyelősége.

Dömötör János az 1875 szeptember 1-i tanácsülésen mutatkozott be. Beszédében rámutat a népoktatás bajaira: a községek szegénységére, az iskolalátogatás elhanyagolására s az egyház és község gyakori ellentéteire a népnevelés tekintetében. Ismerve a viszonyokat, nem áltatja magát hiú ábrándokkal, hanem buzgalmához az iskolatanács tagjainak támogatását kéri. Javaslatai közül fontosabb az, hogy keresse meg az iskolatanács a vármegye területén lévő izraelita kerületi elnökséget: küldje át azoknak az izraelita hitközségeknek a névsorát, a melyek szabályszerűen megalakultak. Az ily hitközségek iskoláit az 1868: XXXVIII. t.-cz. 11. §-a értelmében, ha nem kizárólag egyesek tartatják fenn, tekintsék hitfelekezeti nyilvános tanintézeteknek; a diasporában élők iskoláit pedig tekintsék magánháznál való tanításnak, mely után a tanulók évenként valamely megfelelő nyilvános intézet tanítói előtt kötelesek vizsgát tenni, s ennek ellenőrzését, nyilvántartását, s róla a tanfelügyelőségnél és a megyei iskolatanácsnál való jelentés évenkénti beszolgáltatását tegyék a községi elüljáróság kötelességévé. Ezzel akarta kiirtani a mindenképen veszedelmes és hazafiatlan zugiskolákat, melyeknek fenntartói, tanítói és növendékei sejtelemmel sem bírnak arról, hogy Magyarországon közoktatási törvény is van. Ha nekik tetszik, minden héten megnyitják és minden héten megszüntetik iskolájokat, melynek egész felszerelése egy asztal, néhány szék, egy vásáron fogadott tanító s e tanítónak egy vonalzója és irásmintái, ha ugyan ilyenek is vannak. Ismétlő-iskolai oktatás ezekben soha sincs. A növendék nem tudja, hogy neki hazája is van, melynek történelmét, földrajzát, alkotmányát, természeti viszonyait neki meg kell ismernie, hogy szerethesse. Az állam védelmét igényli, megköveteli a polgári jogokat, élvezi, de polgári kötelesség előtte nincs. Utasítsa továbbá az iskolatanács a községeket és városokat, hogy az ismétlő-iskolák megnyílásáról az őszi iskolai időre gondoskodjanak; akár a felekezetek tegyék ezt, akár a községek, akár egyház és község egyesült erővel. A felső népiskolák és polgári iskolák felállítása ügyében egyelőre ő maga tesz kísérletet, valamint a magániskolák ügyében is intézkedni fog. Majd szól az uradalmaktól pátronusi kötelezettség nélkül, az összes lakosság gyermekei számára fenntartott, többnyire pusztai iskolákról s azok jellegéről. Az uradalom uradalmi, az egyházi hatóság felekezeti iskoláknak nevezik ezeket. Mindkettő ellen lehet kifogást tenni, mert egyik sem egészen jogos. E kérdésben az iskolatanács döntését fogja kérni.

Nagyfontosságú ügynek jelzi az iskolai statisztikát is. Hogy a népiskolai kimutatások pontosak lehessenek: mulhatatlanul szükséges, hogy minden községnek és minden városnak legyen egy főkönyve, mely évről-évre kimutatja a tanköteleseket pontosan, születési éveik szerint, 6—12 és 12—15 év között. Míg ezt a község és egyház együttesen el nem készíti : addig nincs ellenőrzés ; addig nem tudjuk, hogy az évi kimutatás szerint iskolába nem járó tankötelesek nagy seregéből hányan nem járnak egyáltalában iskolába ; hányan nem járnak egy-két évig s végre hányan járnak egy-két évig. Az iskolai mulasztások rendes vezetése szintén mulhatatlanul szükséges, mert a községi elüljáróságot s a vármegye szolgabíráját nem lehet arra kényszeríteni, hogy esetleg a tanító emlékezete szerint hajtsa be a mulasztási büntetéspénzeket. A népiskolai törvény 133. §-a ellen is fordulnak elő vétségek a felekezeteknél. Egész sereg azoknak a rendes tanítóknak a névsora, a kik tanképesítési vizsgálat tétele nélkül már több év óta vannak rendes tanítói állomásra megválasztva, anélkül, hogy egyházi hatóságuk őket az oklevél megszerzéséig ideigleneseknek tekintené, s bizonyos záros időn belül, elmozdíttatás terhe alatt, követelné tőlük, hogy a törvénynek eleget tegyenek. S mily gondatlanság az adminisztráczióban, hogy a tanítóknak gyakran még csak egy írott sorban sincs a fizetésök megállapítva, sem díjlevél, sem jegyzőkönyvi határozat, sem szerződés formájában. A tanítók fizetésére nézve még arra is fölveti a kérdést, hogy ki van feljogosítva a kántortanítói díjak szétválasztását megállapítani? Ugyanis nyomára jött, hogy a kántortanítói fizetésekből 8—9 frtot számítanak a tanításért, 4—500 frtot és a stólát a kántorságért. Pedig a „canonica visita“ nem egyoldalúlag s nem csupán egyházhatóságilag megállapított közokírat s azért nem is lehet azt egyoldalúlag, csupán az egyházhatóságnak magyarázni, hanem annak magyarázásába be kell folyni mindazoknak, a kik a „canonica visita“ megalkotásában tényező részt vettek. Hisz így az is el fog következni, hogy az úrbéri rendezések alkalmával, országos törvény alapján, a tanítónak adott legelői illetménybeli fizetés is megszünik az egyháznak *iskolai vagyona* lenni.

Az iskolai jövedelmek kimutatásánál különben is igen sokszor előfordul az a kifejezés, hogy „az iskolának nincs semmi jövedelme“, holott ugyanakkor a másik oldalon 500—600 frt kiadás van kimutatva. Hogyan lehet tehát az iskolának kiadása, ha jövedelme nincs? A felelet igen egyszerű : egyházi vagy községi segélyből. De sem az egyház, sem a község nem igen mutat hajlandóságot az iskolának valami határozott jövedelmet, alapvagyont, tőkét vagy bármi jövedelmi forrást határozottan kijelölni, hanem az évi segélylyel akarja függésben tartani magától az egész iskolát, tanítójával együtt. Ezek alapján kéri tehát a tanfelügyelő az iskolatanácsot, hogy a népiskolai állapotok pontos kimutatásának elérhetése czéljából következőleg intézkedjék :

a) Utasítsa a megye összes községeit, városait, hogy a tankötelesek főkönyvét az egyházi elüljáróság segélyével készítsék el.

b) Szerezzen minden község a kebelében lévő iskolák részére mulasztási naplót, mert csak annak pontos vezetése s hiteles kiírása alapján lehet a népiskolai törvény 4. §-át végrehajtani.

c) Utasítsa a községeket az iskolatanács, hogy a statisztikai adatok bejegyzésénél vagy bediktálásánál a felekezetektől csupán oly adatokat fogadjanak el hitelesek gyanánt, melyek az említett főkönyv, egy szabályszerűen vezetett felvételi, egy anyakönyv és egy másik mulasztási napló alapján készültek, melyeknek hitelessége tehát kimutatható.

d) A községek csupán olyan tanítói fizetések behajtására vállalkozzanak, melyek szabályszerű díjbevétlevélben, vagy akárminő, de mindenesetre irott ügyirat formájában mutathatók be az elüljáróságnál. Iskolai vagy tanítófizetési hátralékokat is csak az esetben hajtson be a község, ha a járandóságaikat megfizetők és meg nem fizetők rendes könyvbe jegyeztetnek s onnét hitelre méltóan jegyeztetnek ki.

c) A kántori és tanítói teendők különválasztásakor keresse meg az iskolatanács a megyei bizottságot, hogy a hol csak befolyásával állapíttatott meg a kántor-tanítói fizetés, ott mindenütt érvényesítse befolyását a szétválasztásnál is. Sőt általában mindenütt kívánatos, hogy a tanítói fizetések változtatása ne történjék az állam vagy a törvényhatóság tudta nélkül, hogy így biztosítékot nyerjünk afelől, hogy a mit államtörvények adtak a felekezeti tanítóknak, azt a felekezetek valóban az ő fizetésökre fordítsák.

Ezek szükségesek a tanfelügyelőnek, ha erejét elfecsérelni nem akarja.

Fölemlíti még, hogy a népiskolai köteles tantárgyak közül a mezei gazdászatra és kertészetre s ezekkel kapcsolatban az iskolai kertekre és faiskolákra vonatkozó régebbi határozatok felfrissítendők, ugyancsak a tornahelyek előállítására is kötelesztetni kéri a községeket, a hol ilyen még nincs.

Pest-Pilis-Solt vármegye tanügyi állapota — *Dömötör* János idejében — 1876-ban, mikor a vármegye épp utóljára szerepel e névvel, a következő volt :

Tan. állapot 1876-ban. A vármegye községeinek a száma : 222 ; lakosainak a száma : 493,680. Az iskolák közül 36 községi és 317 felekezeti, összesen 353. Ezeken kívül Czegléden és Kecskeméten községi polg. leány és Nagy-Abonyban magán polgári fiúiskola. Faiskola 159. A tanköteles 6—12 éves gyermekek száma : 60,203, 13—15 éves ism.-kötelesek 25,222, összesen 85.425. — A tankötelesek közül járt mindennapi iskolába 26.177 fiú és 23.860 leány, összesen 50.037 ; ismétlőbe 7178 fiú és 6444 leány, összesen 13.622; felső, illetőleg polgári iskolába : 294 fiú és 149 leány, összesen 443 ; magánintézetbe 119 fiú és 197 leány, összesen 316; középtanodába 589. Összesen járt iskolába 65.007, vagyis a tanköteleseknek 76%-a. Egy iskolára 93 és egy tanítóra 69 tanuló esett. Iskolába nem járt 9390 fiú és 11.028 leány, összesen 20.418. Az iskolába járók vallásra nézve 40.280 r. kath., 7 gör. kath., 465 gör. keleti, 15.970 ref., 5762 ág. hitv. ev. és 2523 izr. vallású ; nyelvre nézve : 48.037 magyar, 11.239 német, 4677 tót, 455 szerb és 599 horvát. — Az iskolák közül 249 magyar, 12 német, 2 szerb, 79 kétnyelvű és 11 három tannyelvű. Iskolaépület 364 tulajdon és 41 bérelt, összesen 405. — Tantermek száma 693. — Tanítók száma 677, ezek közül képesített 590, nem képesített 87 ; rendes 590, segéd 87. — Az iskolák összes jövedelme 346,445 frt, ebből a tanítók fizetése 300.379 frt, egy tanítóra esett 443 frt. — Kisdedóvó 12. (Czegléd, társulati ; Kecskemét, 2 községi ; Kiskőrös, községi ; Nagy-Abony, magán ; Budafok, magán és községi ; Ujpest, Fröbel-féle községi ; Vácz, Fröbel-egyesületi ; Gödöllő, egyesületi ; Nagykőrös, egyesületi ; Kalocsa, róm. kath.) Kisded-óvóba járó gyermekek száma : 1904. (A kalocsaiba járók száma nincs kitüntetve.) Óvónők száma : 16.

1877-ben. Az 1876 : XXXVIII. t.-cz. alapján a *Kiskunság* s a *Jászság* egy része is idecsatoltatván, a vármegye a *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye* nevet nyerte. Az 1877-ből való alábbi adatok tehát már erre a jelenlegi területre vonatkoznak. *Tóth* Józsefet *Trefort* Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1877 január 9-én nevezte ki Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kir. tanfelügyelőjévé, a ki a közig. bizottság február 10-iki ülésén tartotta beköszöntőjét. A főváros környékén akkor nem hangzott magyar szó sem az iskolákban, sem a templomokban. A magyar vidékeken túlzsúfolt tantermek ; az iskolaköteleseknek alig 60%-a járt iskolába, ezek is mindössze csak 3—4 hónapon át. A pusztákon még szomorúbb jelenségek, mert itt alig 20—30% járt „úgy a hogy“ iskolába ; tanítóik : kiszolgált káplárok, őrmesterek vagy mesteremberfélék. 241 zugiskola működik a vármegye területén.[21] Mint ő maga írja egy kis kézirati visszaemlékezésében : minderről 1877 áprilisában jelentést tett miniszterének és kérve-kérte őt, hogy helyezze át más vármegyébe, a hol sikerrel végezheti munkáját. Azonban a miniszter, azzal a megokolással, hogy ha fölfedezte a bajokat, akkor orvosolja is, meghagyta őt továbbra is a pestmegyei tanfelügyelőség élén.

1877-ben a vármegye községeinek száma 244, lakosa 574.971. Iskola : 38 községi, 330 felekezeti, összesen 368. Tanköteles 6—12 éves : 65.958 és 13—15 éves : 25.697 ; összesen 91.655, a lakosságnak 15·9%-a. A tankötelesek közül elemi iskolába járt 28.558 fiú és 26.213 leány, összesen 54.771; ismétlőbe 7445 fiú 6468, leány, összesen 13.913; felső nép- v. polg. iskolába 210 fiú, 131 leány összesen 341 ; magánintézetbe 55 fiú, 282 leány, összesen 337 ; középtanodában 699. Az iskolába járók főösszege 70.061 ; vagyis 76.4%. Egy tanítóra 70 és egy tanteremre 71 tanuló esett. Nem járt 10.621 fiú és 10.973 leány ; összesen 21.594. — Az iskolába járók vallásra nézve 43.456 róm. kath., 7 gör. kath., 411 gör. kel., 17.836 ref., 5628 ág. h. ev., 15 unitárius, 2708 izr. ; nyelvre nézve : 52.021 magyar, 11.619 német, 1 román, 5369 tót, 437 szerb, 614 horvát. Az iskolák közül 244 magyar, 13 német, 1 tót, 2 szerb, 100 két és 8 három tannyelvű. — Tanítók száma : 774, ezekből képesített 658, nem képesített 116 ; rendes 660, segéd 111. Tantermek száma 765 ; tanítólak 489, faiskola 168, kertek száma 51, testgyakorló helyiség 76, könyvtár 71. Az iskolák évi jövedelme 385.893 frt ; ebből a tanítók fizetése 332.057 frt, egy tanítóra esett 426 frt. Kisdedóvó volt 2 községi, 1 róm. kath., 3 egyleti és 4 magán, 1082 gyermekkel és 16 óvónővel.

1884-ben. 1884-ben tanköteles összesen 104.939, ezekből 6—12 éves 39.640 fiú és 38.377 leány ; 13—15 éves 14.427 fiú és 12.495 leány. Vallásra nézve 63.310 róm. kath., 37 gör. kath., 783 gör. keleti, 26.035 ref., 10.753 ág. hitv. ev., 6 unitárius, 4015 izr. Nyelvre nézve 81.121 magyar, 16.445 német, 26 román, 6204 tót, 553 szerb, 528 horvát, 62 ruthén. A vármegye lakosainak száma 627.981 és ebből 16·71% volt a tanköteles. A tankötelesek közül járt elemi iskolába 37.897 fiú, 31.026 leány, összesen 68.923 ; ismétlőbe 9.254 fiú, 8.542 leány, összesen 17.796 ; polgári iskolába 100, felső népiskolába 34 fiú, polgári leányiskolába 260 és felső népiskolába 49 leány, összesen 443 ; magán-intézetbe 20 fiú, 165 leány, összesen 185 ; középtanodába 1160, összesen 88.507, vagyis a tanköteleseknek 84·34%-a. Nem járt 5602 fiú és 10.830 leány, összesen 16.432, vagyis 15·66%. Az iskolába járók közül 52.018 róm. kath., 18 gör. kath., 585 gör. keleti, 23,401 ref., 8710 ág. hitv. ev., 3 unitárius, 3772 izr. Nyelvre nézve 67.790 magyar, 14.025 német, 7 román, 5938 tót, 402 szerb, 310 horvát, 35 ruthén. Az iskolák száma 504, ezekből állami elemi 24, áll. polg. 1, vegyes 3, fiú 8, leány 14 ; *községi* : 79 elemi, 2 felső népiskolába, 3 polgári, 60 vegyes, 11 fiú, 10 leány ; *róm. kath.* 230 elemi, 1 polgári, ezekből 196 vegyes,

---

[21] *Emlékkönyv* Tóth J. kir. tanácsos és kir. tanfelügyelő 25 éves tanfelügyelői jubileuma alkalmára. Szerkesztette : Grézló J., Greizinger J. és Józsa D. — 47. l.

17 fiú és 18 leány ; *gör. keleti :* 8 elemi vegyes ; *református :* 79 elemi és 1 felső nép, ezekből 51 vegyes, 14 fiú és 15 leány ; *ágost. hitv. ev. :* 38 elemi vegyes ; *izraelita :* 32 elemi vegyes ; *magán :* 5 elemi, ezekből 1 fiú, 4 leány ; *egyesületi :* 1 elemi leány. Az iskolák közül állami 18 magyar, 7 magyar-német ; községi 82 magyar, 2 német-magyar ; róm. kath. 184 magyar, 29 német-magyar, 16 tót-magyar, 2 horvát-magyar ; gör. keleti 8 szerb-magyar ; ref. 78 magyar, 2 német-magyar ; ág. hit. ev. 24 magyar, 2 német-magyar, 12 tót-magyar ; izr. 32 magyar ; magánjellegű 5 magyar ; egyleti 1 magyar. — Az iskolák közül 453 saját és 51 bérelt házban volt elhelyezve. 1869 óta 134 épült. A tantermek száma 891, 1869 óta épült 231. Törvényszerű 593, azaz 66.9% ; felszerelve 727 tanterem, vagyis 81.6%. 618 tanító számára volt lakás természetben. Iskolakertje összesen 183, testgyakorló helyisége 81 iskolának volt. Faiskolák száma 291. Tanítói és iskolai könyvtára volt 459 iskolának. — Tanítók száma 912, ezek közül áll. 55, községi 171, róm. kath. 408, gör. kel. 8, ref. 148, ág. hitv. 62, izr. 53 ; magán 5, egyleti 2; 844 képesített és 68 nem képesített ; 791 rendes, 121 segéd ; férfi 828, nő 84 ; a magyar nyelvet tökéletesen 906, kevésbé jól 6 birta. Az iskolák jövedelme 482.385 frt, ebből a tanítók fizetésére 400,638. egy rendes tanítóra 463, segédre 316 és dologi szükségletekre 154 frt esett. Felső népiskola 3, ezek közül 1 áll. seg. közs., 1 községi és 1 ref., 2 fiú és 1 leány, a tanulók száma 83. A tantermek száma 9, tanítók száma 11, ezek közül 6 rendes, 2 segéd, 3 óraadó, 7 képesített, 4 nem képesített. Tanítók évi fizetése 4950, lakbére 550, tiszteletdíja 200, összesen 5700 frt. A fönntartásban volt államsegély 1200, más jövedelem 5430 frt. Polg. iskola 5, ebből 1 állami, 3 áll. seg. közs. és 1 róm. kath., fiú 1, leány 4 ; tanulók száma 360, tantermek száma 23, tanítóké 28 ; rendes 16, segéd 6, óraadó 6, képesített 16, nem képesített 12. — Tanítók évi fizetése 16.020, lakbére 1360, tiszteletdíja 650, összesen 18.030 frt. A fenntartásban volt államsegély 17.538, más jövedelem 5917 frt. Kisdedóvók közül 7 községi, 4 egyleti, 3 magán, 1 róm. kath., 1 ref., összesen 16. Bejáró gyermekek száma : 691 fiú, 853 leány, összesen 1444. Óvónők száma 12, nem okleveles 5. Fenntartására fordíttatott : államsegély 1000, egyéb jövedelem 8455, összesen 9455 frt. Árvaház volt Kalocsán róm. kath. jelleggel, fenntartója az érsekség, növendékek száma 45, fiú 20, leány 25. Volt 2 felügyelő nő, mosónö ; a 3 éves korral fölvett növendékeket 12 éves korukig tartották.

Az 1894—95. iskola-évben a tankötelesek összes száma : 157.119, ezek közül 6—12 éves : fiú 59.510, leány 57.568, 12—15 éves : fiú 20.679, leány 19.362. Vallásra nézve 106.591 róm. kath., 38 gör. kath., 501 gör. keleti, 34.561 ref., 10138 ágost. hitv. ev., 5290 izraelita. Nyelvre nézve : 132.939 magyar, 17.854 német, 17 román, 4751 tót, 460 szerb, 1098 horvát. A lakosság száma 732.786, a tankötelesek 21·6%-a a népességnek. Az iskolába járók közül elemibe járt 55.707 fiú, 44.492 leány, összesen 100.199, ismétlőbe 13.265 fiú és 13.398 leány ; iparos-inasiskolába 2607 ; alsófokú kereskedelmibe 161 fiú, összesen 29.431 ; felső népiskolába 67 fiú és 125 leány ; a polgáriba 592 fiú, 605 leány ; összesen 1389 ; középiskolába 1986, összesen 133.005, vagyis a tanköteleseknek 84·7% a. Iskolába nem járt 5801 fiú és 18.310 leány, összesen 24.114, a tanköteleseknek 15·3%-a. Az iskolába járók nyelvre nézve : 111.578 magyar, 15.869 német, 17 román, 4328 tót, 362 szerb, 851 horvát ; vallásra nézve : 90.659 róm. kath., 31 gör. kath., 433 gör. keleti, 28.342 ref., 9087 ágost. hitv. ev., 4453 izraelita. Az iskolák összes száma 621, ezek közül 65 állami, 99 községi, 275 róm. kath., 7 gör. kel., 87 ref., 42 ágost. hitv., 34 izraelita, 9 magán, 3 egyesületi ; 557 magyar, 29 német-magyar, 26 tót-magyar, 9 szerb-magyar tannyelvű. — A tanítók száma 1281, ezekből áll. 177. községi 179, róm. kath. 561, gör. keleti 7, ref. 183, ágost. hitv. ev. 84, izr. 57, magán 21, egyes. 12 ; képesített 1240, nem képesített 41, rendes 1157, segéd 154, férfi 1007, nő 274. — Felső népiskola : Kecskeméten áll. seg. közs. fiú, 6 tanulóval és 2 tanítóval. Nagykőrösön közs. leány, 57 tanulóval és 3 tanítóval. Kalocsán róm. kath. leány, 60 tanulóval, 3 tanítóval. Kiskunhalason ref. leány, 61 tanulóval, 2 tanítóval. Rákospalotán (Istvántelek pusztán) egyleti fiú, 60 tanulóval, 4 tanítóval. — Polg. iskolák száma : 9, ezek közül 6 leány és 3 fiú, 4 állami, 1 községi, 2 kath., 1 ág. hitv. ev. és 1 magán. Tanulóinak száma 592 fiú és 605 leány, összesen 1197. Tanítók száma 55, ezek közül rendes 36, segéd 13, óraadó 6. Áll. polg. fiúiskola volt Czegléden és Ujpesten, leány Czegléden és Ujpesten, közs. leány Kecskeméten, róm. kath. leány Kalocsán és Váczon, ág. hitv. leány Aszódon, magán fiú Rákospalotán. Kisded-óvók száma 87, ezekből áll. 23, községi 34, egyleti 12, róm. kath. 12, magán 6. Állandó menedékház 3, nyári 10, 3—5 éves gyermekek száma 58.418, ezek közül otthon gondozásban nem részesült 14.060. Óvókötelesek közül járt 9145 ovodóba, 213 állandó és 407 nyári menedékházba. 1894—5-ben.

Az 1900. évi népszámlálás szerint irni és olvasni tudott Pest vármegyében polgári egyén 496.690, polgár és katona 498.172 ; az összes polgári népességből 1890-ben 54·6%, 1900-ban 60·3%. A hat évnél idősebb polgári népességből irni és olvasni tudott 1890-ben 66·2%, 1900-ban 73·2%. Kecskeméten 30.627 polgári egyén tudott irni és olvasni 1900-ban ; polgár és katona 31.574. Az összes polgári népességből irni és olvasni tudott 1890-ben 48·8%, 1900-ban 53·9%. — A hat évnél idősebb polgári népességből irni és olvasni tudott 1890-ben 58·5%, 1900-ban 64·2%. 1900-ban.

Az 1904—905. tanévben Pest vármegyében volt kisdedóvó 132, állandó menedékház 11, nyári menedékház 4, mindennapi elemi iskola 556, általános ismétlő-iskola 307, gazd. ism.-iskola 123, önálló szaktanítós 3, iparos inas-iskola 23, kereskedő inas 3, felsőnépiskola 2, polgári iskola 20, tanítóképző 3, tanítónőképző 2, gimnázium 9, hittani intézet 2 ; rendes kisdedóvó növendék 13.476, állandó menedékházé 960, nyári menedékházé 280, mindennapi el. iskoláké 97.217, általános ism. iskoláké 12.413, gazd, ism.-iskoláké 10.319, szaktanítós gazd. iskoláké 265, iparos inas-iskoláké 20778. kereskedő inas-iskoláké 83, felső népiskoláké 98, polgári iskoláké 2298, tanítóképzőké 326, tanítónőképzőké 170, gimnáziumoké 2527. hittani iskoláké 86. Kecskeméten kisdedóvó 4, mindennapi el.-iskola 35, általános ism.-iskola 9, gazd. ism.-iskola 24, iparos inas-iskola 1, kereskedő inas-iskola 1, polgári iskola 1, gimnázium 2, reáliskola 1, jogakadémia 1. — Növendékek száma : Kisdedóvókban 326, elemi iskolákban 5401, általános ismétlőben 796, gazdasági ismétlőben 744, iparos-inas-iskolában 463, kereskedőinas-iskolában 106, polgári iskolában 264, gimnáziumban 555, reáliskolában 203, jogakadémiában 119. A vármegyében volt óvóköteles fiú 32.884, leány 31.684, összesen 64.568, szülői gondozásban nem részesült 5002 fiú, 4777 leány ; magyar 53.369, azaz 82.7%. Ezek közül járt 8904 fiú és 8845 leány, összesen 17.749, azaz 27%. Kisdedóvóba járt gyermekek közül magyar 11.864, azaz 66·8% és az összes magyar anyanyelvű óvókötelesek 22·2%-a. Kecskeméten óvóköteles fiú 1988, leány 1923, összesen 3911 ; gondozásban részesült 93 fiú, 92 leány ; óvókötelesek közül magyar anyanyelvű 3909, azaz 99·9%. Kisdedóvódába járó 96 fiú, 98 leány, összesen 1904—5-ben.

194, azaz 5%, valamennyien magyar anyanyelvűek. Tanköteles Pest vármegyében 6—11 éves: fiú 59.495; leány 58.606; 12—14 éves: fiú 22.362, leány 22.169; 15 évnél idősebb iparos- és kereskedő inas: fiú 1.856, leány 56, összesen: 164.544. A tankötelesek közül járt 131.419, azaz 79·8%. Az összes tankötelesek közül magyar anyanyelvű 136.920, azaz 83·2%; iskolába járók 105.806, azaz 80·5%, vagyis a magyar anyanyelvű tankötelesek %-ban 77·3. — Kecskeméten 6—11 éves tanköteles fiú 4282, leány 4416; 12—14 éves fiú 1955, leány 1774; 15 évnél idősebb iparos és kereskedőinas: fiú 413, leány 16, összesen 12.856. Iskolába járt 8706, azaz 67·7%. Kecseméten magyar tanköteles 12.838, azaz 99·8%, iskolába járó 8692, azaz 99·8%, a magyar anyanyelvű tankötelesek %-ban 67·7. — Pest vármegyében elemi iskola 556, vegyes 462, fiú 49, leány 45, osztatlan 267, részben osztott 267, teljesen osztott 22, ötnél kevesebb évfolyamu 99, öt vagy hat évfolyamú 457, 8 hónapnál hosszabb ideig működött 422, rövidebb ideig 134; áll. 86, községi 71, róm. kath. 238, ref. 72, ág. h. ev. 40, gör. kel. 7, izr. 31, társulati 2, urad. 4, magán 5; magyar tannyelvű 515, magyar tannyelvű kisegítő nyelv használatával 34; magyarral vegyes szerb 2, szerb nyelvű 5, tanítók száma 1450. — Kecskeméten el. iskola 35, vegyes 28, fiú 3, leány 4, osztatlan 28, részben osztott 3, teljesen osztott 4, ötnél kevesebb évfolyamú 4, öt vagy hat évfolyamú 31, 8 hónapnál hosszabb ideig működött 7, rövidebb ideig 28; állami 1, községi 34, magyar nyelvű 35, tanítók száma 77. Áll. el. iskola Pestvármegyében: 42 községben mindennapi 86, vegyes 51, fiú 14, leány 21; tanulók száma 26.153, mindennapi 22.401, ált. ismétlő: 1902, gazd. ism. 1850. Anyanyelvre 17.271 magyar, 7669 német, 812 tót, 3 oláh, 1 ruthén, 6 horvát, 24 szerb, 367 egyéb; tanítók száma 400. Kecskeméten mindennapi 1 leány, tanuló 238, ebből magyar 236, német 1, szerb 1; tanító 4.

1907—8-ban. Az 1907—908. iskolaév adatai szerint a kisdedóvó-intézetek száma 143, a melyek közül kettő állami (1900 kor.), 14 községi segélyt élvez. A kisdedóvók közül áll. jellegű 70, községi: 49, róm. kath. 13, társulati 9, magánjellegű 2. Ezekben a kisdedóvó-intézetekben 13.875 gyermeket gondoztak, a kik közül magyar 8353, német 4611, tót 782, horvát 4, szerb 51, egyéb anyanyelvű 74 volt; vallásra nézve pedig ekként oszlottak meg: róm. kath. 9544, gör. kath. 20, ref. 2512, ág. h. ev. 1009, gör. kel. 48, unit. 1, izr. 730, baptista 10, egyéb 1. — Óvónők száma: 152. Állandó menedékház 9, még pedig közs. 6, róm. kath. 1, társulati 1, magán 1; a két utóbbi közs. segélyt élvez. Ezekben a menedékházakban 823 gyermeket gondoztak, a kik közül magyar 743, német 70, tót 10; vallásra nézve róm. kath. 358, gör. kath. 8, ref. 432, ág. h. ev. 1, izr. 24. Állandó menedékházaknál alkalmazott személyzet száma: 14. — A nyári menedékházak száma 5, községi jellegűek, ezekben a gyermekek száma 197, valamennyien magyarok; vallásra nézve róm. kath. 49, ref. 136, ág. h. ev. 14, izr. 4, baptista 3. — A nyári menedékházaknál a személyzet száma: 6. — Kecskeméten 4 rendes kisdedóvó működött, a melyekbe 339 gyermek járt, a kik közül 337 magyar, 1 tót és 1 oláh anyanyelvű; vallásra nézve róm. kath. 174, ref. 112, ág. h. ev. 4, izr. 49. Óvónők száma 4. — Az elemi mindennapi iskolák száma 582, melyek jelleg szerint ekként oszlanak meg: állami 112, községi 65, róm. kath. 240, ref. 70, ág. h. ev. 39, egyes. protestáns 1, gör. kel. 7, izr. 31, társ. 3, magán 14. — A tanerők összes száma a hitoktatók nélkül: áll. 536, közs. 96, róm. kath. 620, ref. 185, ág. h. ev. 82, egyes prot. 5, gör. kel. 7, izr. 55, társulati 10, magán 18. Összesen: 1610. — Államsegélyt 41 községi, 48 róm. kath, 23 ref., 16 ág. h. ev., 1 egyes. prot., 11 izr., társulati iskola, csak közs. segélyt vagy járulékot 58 róm. kath., 8 ref., 3 ág. h. ev., 3 gör. kel., 2 izr., 1 társulati, 1 magán, áll. és községi segélyt 95 róm. kath., 32 ref., 19 ág. h. ev., 14 izr., 1 társulati és 1 magániskola élvezett. Az államsegélyek összege: 338.789 korona. — Hat évfolyamú mindennapi iskola 411, öt évfolyamú 54, négy évfolyamú 97, három évfolyamú 12, két évfolyamú: 5, egy évfolyamú 3. Az ötnél kevesebb évfolyamú isk. 117.

Általános és gazdasági ismétlő tanfolyam volt szervezve 11, csak általános 304, csak gazdasági 110 mindennapi iskolával kapcsolatosan. A mindennapi iskolába járt 107.730 gyermek, az általános ismétlőbe: 13.515, a gazdasági ismétlőbe: 10.834. — Anyanyelvre nézve a mindennapi iskolában magyar 87.575, német 14.296, tót 4732, oláh 6, ruthén 4, horvát 8, szerb 335, vend 5, illir 719, czigány 26, olasz 11, cseh 6, lengyel 2, egyéb 5. — Vallásra nézve a mindennapi iskolában: Róm. kath. 74.422, gör. kath. 102, ref. 20.530, ág. h. ev. 7791, gör. kel. 366, unit. 20, izr. 444, baptista 50, egyéb 5. — Az általános ismétlő-iskolai tanulók közül anyanyelvre nézve: magyar 8989, német 2605, tót 766, ruthén 1, horvát 2, szerb 131, vend 19, olasz 2. — Vallásra nézve: róm. kath. 9709, gör. kath. 6, ref. 2359, ág. h. ev. 1118, gör. kel. 131, izr. 191, baptista 1. — Gazdasági ismétlő-iskolai tanulók közül: magyar 7877, német 1914, tót 779, szerb 15, illir 246, czigány 2, cseh 1. — Vallásra nézve: róm. kath. 7161, gör. kath. 4, ref. 2733, ág. h. ev. 792, gör. kel. 16, unit. 1, izr. 125, baptista 2. — Kecskeméten van 1 áll. és 35 közs. mindennapi iskola, a melyekben 85 (áll. 6, községi 79) tanerő működik. — Államsegélye van 33 községi iskolának 28.580 K. — Hat évfolyamú mindennapi iskola 5, öt évfolyamú 11, négy évfolyamú 19, három évfolyamú 1. Az ötnél kevesebb évfolyamú mindennapi iskolák száma 20. Általános ismétlő-iskola 4, gazdasági ismétlő-iskola 28. A mindennapi iskolába járt 5567 gyermek, az általános ismétlőbe 615, a gazdasági ismétlőbe 881. Anyanyelvre nézve a mindennapiak közül magyar 5552, német 9, tót 3, oláh 3; az általános ismétlő tanulók közül magyar 612, oláh 2, ruthén 1, a gazd. ismétlő-iskolában valamennyi magyar. Vallásra nézve a mindennapi iskolában: róm. kath. 3899, gör. kath. 16, ref. 1363, ág. h. ev. 84, gör. kel. 7, unit. 1, izr. 197. Az általános ismétlőben róm. kath. 430, gör. kath. 2, ref. 169, ág. h. ev. 5, unit. 9; a gazdasági ismétlő-iskolába: róm. kath. 643, ref. 226, ág. h. ev. 12. — Pest vármegyében az iskolába be nem írt tankötelesek összes száma 6—11 évesek: 15.119, 12—14 évesek: 11.563, összesen: 26.682. A tankötelesek közül a tankötelezettség alól fölmentetett: 4824. A be nem írottak (mindennapi és ismétlő együtt) vallásra nézve ekként oszlanak meg: róm. kath. 21.088, gör. kath. 12, ref. 4223, ág. h. ev. 940, gör. kel. 10, unit. 3, izr. 369, baptista 37. Anyanyelvre nézve: magyar 25.549, német 732, tót 200, oláh 1, ruthén 3, horvát 3, illir 108, olasz 3, czigány 80, cseh 2, angol 1. Kecskeméten az iskolába be nem írt tanulók száma: 6—11 évesek: 2456, 12—14 évesek: 1241, összesen: 3697. A tankötelesek közül a tankötelezettség alól fölmentetett: 406. A be nem írottak (mindennapi és ismétlő együtt) vallásra nézve ekként oszlanak meg: róm. kath. 2936, gör. kath. 2, ref. 685, ág. ev. 36, gör. kel. 2, unit. 14, izr. 20, nazarénus 2. Anyanyelvre: magyar 3694, német 2, oláh 1.

1907 : XXVII. t. cz. Ezek a számok magukban is beszélnek. A munka nagy erővel indúlt meg vármegyeszerte új intézetek szervezése és új iskolák építése iránt. Rendezés alatt van a tanyai iskolák ügye is. Számos község pusztai iskolázási ügyének rendezésére történtek közelebbről kezdeményező intézkedések. A mi az 1907 : XXVII. t.-cz. végrehajtását illeti, megemlíthető, hogy a rendezési munkálatok mindjárt a törvény életbelépte után megindúltak s azoknak az államsegélyeknek a főösszege, a melyet a nem állami népiskolák tanerői jelenleg fizetéskiegészítés vagy korpótlék czímén élveznek, meghaladja a vármegyében a fél milliót, (540,430 K), ebből a kecskeméti kirendeltségre esik 118,497 K.

Tanfelügyelői kirendeltség.

A kecskeméti kir. tanfelügyelői kirendeltséget az 1899—1900. iskolai év elején szervezték, még pedig olyképen, hogy a kirendeltség vezetője (eleinte segédtanfelügyelő, újabban kir. tanfelügyelő) teljesen önállóan járt el a kecskeméti s a négy alsó járásbeli (kalocsai, kiskőrösi, kiskunfélegyházi — a város kivételével — és kunszentmártoni) ügyekben, csupán a közig. bizottság elé tartozó ügydarabjait küldi revizióra a pestmegyei kir. tanfelügyelőnek.

Kisdedóvók.

Pest, Pilis és Solt vármegyék 1839—40. évi országgyűlési követei 1840 június 8-án a Karok és Rendekhez intézett jelentése szerint : kívánták egyebek mellett, hogy a *kisdedóvó* ügyében országos választmány tegyen előmunkálatokat. A kisdedóvás terén az állam mellett még az Országos Magyar Iskolaegyesület buzgólkodása emelendő ki. Kisdedóvók 1873-ban csupán Czegléden, Halason, Kalocsán, Nagykőrösön, Promontóron (Budafok), Ujpesten és Váczon (Fröbelkert) vannak. 1877-ben a következő helyeken találunk kisdedóvóintézeteket :

Czegléd, egyleti 136 gyermek, 2 óvónő, Gödöllő, magán, 61 gyermek, 1 óvónő ; Kalocsa, r. kath. 260 gyermek, 4 óvónő ; Kecskemét, közs., 137 gyermek, 2 óvónő ; Kiskőrös, közs., 132 gyermek, 1 óvónő ; Kiskunhalas, egyleti, 60 gyermek, 1 óvónő ; Monor, magán, 43 gyermek, 1 óvónő ; Nagykőrös, magán, 101 gyermek, 2 óvónő ; Ujpest, magán, 62 gyermek, 1 óvónő ; Vácz, egyleti, 90 gyermek, 1 óvónő. 1883—4-ben : Aszód, magán, 45 ; Czegléd, egyleti, 75 ; Kalocsa, róm. kath., 280 ; Kecskemét, 2 közs., 78, 2 magán, 79 ; Kiskőrös, közs. 108 ; Kiskunhalas, közs. 120 ; Kunszentmiklós, egyl., 77 ; Nagykőrös, 3 közs., 243 ; Solt, ref. 33 ; Ujpest, közs., 205 ; Vácz, egyl. 101 gyermekkel.

A kisdedóvók a következők :

A legtöbb *állami kisdedóvó* (8) Erzsébetfalván van. Az I. és II. sz. 1892-ben, a III. 1900-ban, a IV—VI. 1902-ben, a VII. 1903-ban, a VIII. 1908-ban nyilt meg. Áll. kisdedóvó van Bián (1885.) Kispesten 7. (I.—VI. sz. 1903, az áll. munkástelepi 1909.) Budafokon 5. (I. sz. 1886, II. 1888, III. sz. 1892, IV. sz. 1900, V. sz. 1907.) Soroksáron 5. (1902.) Rákoskeresztúron 4. (I. sz. 1902, II—IV. 1909.) Rákospalotán 4. (I—II. 1899, III—IV. 1900.) Pilisvörösváron 3. (I. 1885, II. 1896, III. 1903.) Békásmegyeren 2. (I. 1903, II. 1906.) Budakeszin 2. (1904.) Csepelen 2. (I. 1885, II. 1909.) Dunabogdányban 2. (I. 1902, II. 1904.) Dunavecsén 2. (I. 1905, II. 1908.) Piliscsabán 2. (I. 1902, II. 1908.) Pomázon 2. (I. 1886, II. 1901.) Rákosligeten 2. (I. 1900, II. 1902.) Solymáron 2. (1903.) Taksony 2. (I. 1885, II. 1908.) Tökölön 2. (I. 1894, II. 1908.) Budakalászon 2. (I. 1902., II. 1908.) Albertfalván (1900.) Aszódon (1902.) Czinkotán (1890.) Csobánkán (1902.) Csömörön (1895.) Hartán (1894.) Kistétényben (1907.) Nagykovácsiban (1894.) Nagytétényben (1885.) Pilisszántón (1897.) Pilisszentivánon (1908.) Pilisszentkereszten (1903.) Rákosszentmihályon (1907.) Szigetújfaluban (1903.) Szigetcsépen (1893.) Torbágyon (1887.) Törökbálinton (1903.) Ujpesten (1896.) egy-egy óvóda.

Községiek : Abony, Alberti, Czegléd (6 kisdedóvó), Dunapataj, Dömsöd, Gödöllő, Irsa-Kiskunlaczháza, Kiskunfélegyháza (4), Nagykáta, Nagykőrös (4), Pilis, Ráczkeve (3), Solt, Szigetszentmiklós, Szentmártonkáta, Szalkszentmárton, Ujpest (8), Fülöpszállás, Izsák, Keczel, Kecske, mét, Kiskőrös Kiskunhalas, Kunszentmiklós, Nemesnádudvar, Sükösd, Szabadszállás.

Róm. kath. : Budaörs (2), Fót, Szentendre, Törökbálint, Üröm, Vácz (2), Zsámbék (3), Fajsz, Foktő, Hajós, Kalocsa, Kiskúnmajsa.

Magán : Gödöllő, Perbál.

Az *Országos Magyar Iskolaegyesület* 1888 szeptember 15-én Visegrádon nyitotta meg első egyesületi kisdedóvóját. Ugyancsak ez év november havában kezdte meg működését a szigetszentmártoni, 1889 deczember havában a dunaharaszti, 1891-ben a pesthidegkúti, 1892-ben a sződi, 1893-ban a szigetbecsei, 1901-ben a szentendre-izbégi, 1903-ban a pilisborosjenői I. sz. s 1907-ben itt a II. sz. Solymáron 1891-től 1900-ig, Békásmegyeren 1897-től 1907-ig tartott fenn az egyesület óvódákat, a melyeket azután államivá tettek. Ezekben a kisdedóvókban fennállásuk óta több mint 10,000 idegen ajkú (német, Izbégen szerb és tót is) gyermek tanult meg magyarul beszélni. A *nőegyesület Váczott* 1868 óta tart kisdedóvót. Ilyen kisdedóvó van 1862 óta Kiskunhalason is.

Menedékházak : Alsónémedi, Apostag, Bogyiszló, Budajenő, Dusnok községiek, Gyömrő, Kalocsa (egyleti), Kiskunmajsa és Soltvadkert (magán), Nagytarcsa, Ordas, Tahitótfalu, Tass, Üllő és Uszód.

A kecskeméti ref. egyház 1807. évi jegyzőkönyve az új városban ,,magában támadt kisdediskolákról" beszél. 1862-ben nyílt meg egy állandó kisdedóvóintézet ; az óvó illetménye lakáson kívűl 120 frt, s a gyermekektől havi 30 kr. Ez óvóda mint róm. kath. jellegű szünik meg 1865-ben. A város az első óvódát 1869-ben állította föl. Itt jelenleg négy kisdedóvó van. *Nagykőrösön* a ref. egy-

---

21) Jelentése Pest-Pilis- és Solt t. e. megyék 1839—40. évi országgyűlési követeinek.

ház 1840—41-ben állított kisdedóvódát, mely 1858—59-ig működött. 1871-ben az itteni nőegyesület szervezett kisdedóvó-intézetet (ekkor még csak menedékhely, 1876-ban rendes óvoda), 1875-ben pedig a város egy másikat. Most itt négy községi óvoda s egy menedékház van. *Kalocsán* az iskolanénék vezetése mellett 1868 május 1-én nyílt meg az óvoda. *Monoron* 1878-ban magánjellegű kisdedóvó-intézet keletkezik. *Kunszentmiklóson* 1880-ban a nőegylet alapít óvodát, mely 1889-ben községivé lett. *Kiskunfélegyházán* 1882-ben nyílik meg az I. sz., mint egyesületi, most községi. (Itt most négy van.) *Gödöllőn* szintén 1882-ben keletkezik egy magánóvoda. *Váczott* 1888-ban Schuszter Konstantin építtetett óvodát (a felsővárosban), a melylyel kapcsolatos egy árvaház (tizenkét gyermek számára); az alsóvárosi 1892-ben nyílt meg. A *törökbálinti* róm. kath. óvodát 1890-ben Zimándy Ignácz plébános, a *szentendreit* ugyanekkor Simor herczegprimás alapította. *Erzsébetfalván* 1891-ben magánjelleggel nyilik meg az első óvoda. *Fóton* ugyanekkor gróf Károlyi Sándor s neje alapítanak óvodát is a Szent Vinczéről nevezett irgalmas testvérek házában. *Alsónémedi* és *Örkény* község 1892-ben nyári menedékházat állít. *Abony*, *Dunapataj*, *Fülöpszállás*, *Solt* ugyanekkor, *Irsa* község 1893-ban szervez óvodát. *Erzsébetfalván* 1895-ben nyílik meg az első magán jellegű óvoda, a mikor *Gyömrőn* is keletkezik óvoda községi jelleggel. *Dunavecsén*, *Nagykátán* 1896-ban keletkeznek megyei óvodák, *Irsán* ugyanekkor községi épül. A többi kisdedóvó-intézetek újabb eredetűek.

Áll. elemi iskolák. 1883—4-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében volt áll. el. iskola: Domonyvölgyön 1 tantermü, 42; Erzsébet-Kossuthfalván 1 tantermü fiú és 1 tantermü leány, 197; Felsődabas 1 tantermü fiú és 1 tantermű leány, 116; Dunaharaszti 2 tantermű leány, 106; Pesthidegkút 1 tantermű fiú- és 1 tantermű leány, 161; Kiskunfélegyháza 1 tantermű, 50; Kispest 1 fiú- és 3 leány, 357; Kistétény 1 tantermű 91, Budafok 4 tantermü leány, 275; Pestszentlőrincz p. 1 tantermű, 40; Taksony 2 tantermű leány, 112; Ujpest 31 tantermű, 3 fiú és 3 leány, 1948; Vörösvár 2 tantermű leány, 150 tanulóval. Az 1909—10. tanévben az áll. el. isk. tanterme: 484, a tanitók, tanitónők száma 497. Az áll. el. iskolákba összesen 34.316 tanuló járt, (fiú 17.173, leány 17.643). Ez a szám anyanyelvre nézve ekként oszlik meg: magyar 22.522, német 10.402, tót 1230, szerb 266, horvát 8, ruthén 3, egyéb 45; vallásra nézve pedig ekként: róm. kath. 26.513, gör. kath. 74, gör. kel. 14, ág. h. ev. 1053, ref. 4175, unit. 3, baptista 41, izr. 2442, egyéb 1. Ebből a számból esik a mindennapi iskolára 30,791, az ismétlőre 3525. Ez utóbbi számból a gazd. ism. iskolára 1360.

A legnépesebb állami elemi iskola az *újpesti*, a mely 1880 óta, a mikor a 13 tantermű községi iskolát államosították, oly rohamosan fejlődött, hogy itt ma már 98 tanerő (46 férfi, 52 nő) működik. Növendékeinek száma 5482. Az iskolák 12 körzetre oszlanak. Az Attila-utczában, Erzsébet-utczában, Ferencz József-téren, Lőrincz- és Toldi-utczában 16 tantermű épületek vannak, a melyek az 1900—1902. években épültek. A Tavasz-utczában épen most van építés alatt egy újabb 18 tantermű épület, az Árpád-úti és a Virág-utczai bérhelyiségekben elhelyezett iskolák számára. Az iskolatanács 1869-iki jegyzőkönyvben szerepel, hogy Ujpest községe a felekezeti iskolák helyébe közös elemi népiskola felállítását határozta el, két osztálylyal. Biztosította már a tanítói javadalmat is. A választás vezetésére báró Podmaniczky Ármin tanácstagot küldték ki.

Erzsébetfalván 1880-ban nyílt meg az állami elemi iskola 2 tanerővel, itt 1874-ben egy tanerős magán-, 1878-ban egy tanerős községi iskola volt. Jelenlegi tanerőinek száma: 56 (20 férfi és 36 nő.) Az iskolák 6 körzetre oszlanak. Az Erzsébet-utcai iskola 1900-ban, a Gyár- és Kálmán-utczai pedig 1903-ban épült. 1885-ben 5, 1900-ban 32, 1905-ben 45 tanerő működik. 1907-ben a Rózsa-utczán új körzet alakult.

A kispesti állami elemi iskolát 1879-ben szervezték. Az iskolák a belső területen ma már 6 körzetre oszlanak, nem számítva bele a különvált pestszentlőrinczit; a tanerők száma 56 (22 férfi és 34 nő). 1907-ben az Erzsébet-, 1909-ben a Rendesy-telepen nyíltak meg új iskolák. Itt az iskolák nagyobbrészt bérházban vannak. A Petőfi-utczában van egy 16 tantermű modern épület, (1902-ben épült), új építkezések folyamatban. Az Erzsébet-telepen két tantermű angol minta iskola-épület állíttatott fel 1909-ben. Kispestre nézve az iskolatanács jegyzőkönyvei szerint Dallos Gyula másodtanfelügyelő azt mondja az 1872 június 12-iki tanácsülésen, hogy „új községi elemi iskola felállítását jelentették be Kispestről, hol eddig semminemű iskola nincs.“

Budafokon 1882-ben szervezték az állami iskolát, 1902-ben a róm. kath. fiúiskolát is államosították, még 1907-ben Kelenvölgyön nyílt meg egytantermű állami iskola. A tanerők száma 21, (8 férfi, 13 nő). Kelenvölgyön két tantermű angol minta-iskolát állítottak föl 1909-ben.

1.

2.

3.

1. A dunavecsei, — 2. a pomázi, — 3. a pestszentlőrinczi m kir. áll. iskolák.

Az erzsébetfalvi m. kir. áll. iskolák.

Soroksáron 1885-ben nyílt meg egy két-tantermű állami elemi leányiskola. Ezt az iskolát 1897-ben és azután 1907-ben fejlesztették. Az iskolák 3 körzetre oszlanak. A tanítók száma 21 (8 férfi és 13 nő). Egy középponti 7 tantermű iskola építése, továbbá a Soroksár községhez tartozó Péteri pusztán, a hol 1907-ben épült iskola, még két új épület emelése most van folyamatban.

A monori iskolákat 1885-ben szervezték. Itt ma 7 férfi és 10 nő működik.

A legtöbb állami elemi iskola a *pomázi* járásban van. Az itteni állami elemi iskolák között a legmagyarabb a pilisvörösvári, a melyet 1883-ban szerveztek s 1904-ben fejlesztettek, 10 tantermű. A pomázit 1901-ben szervezték; 8 tanerős; a dunabogdányit, mely 7 tanerős, 1902-ben, a solymárit 1902-ben, a békásmegyerit és a hozzátartozó csillaghegyit 1901-ben szervezték. Az előbbi 7, az utóbbi 5, illetőleg 1 tantermű. Budakalászon 1902-ben nyílt meg az állami iskola, 5 tanerős. Négy-négy tanerősek: a nagykovácsi (szervezési ideje 1885), pesthidegkúti (1880), piliscsabai (1902), pilisszentiváni (1894). Három tanerősek a csobánkai (1901), pilisborosjenői (1909), pilisszántói (1885), pilisszentkereszti (1902). Pilisszentlászlón 2 tanerős iskolát 1904-ben, Leányfalván egy tantermüt 1907-ben szerveztek. — Az *alsódabasi* járásban Örkényen s a hozzátartozó Csurgay-majorban 1886-ban, illetőleg 1891-ben szerveztek állami elemi iskolát, a mely 8, illetőleg 1 tantermű. Felsődabason két tanerős iskolát 1881-ben, Alsódabason egy tantermüt 1907-ben szerveztek. — A *biai* járásban a már említett budafoki iskolán kívül még a következő községekben szerveztek állami elemi iskolákat: Budakeszin 1902-ben (5 tantermű), Nagytétényben 1884-ben (4), Törökbálinton 1885-ben (4), Albertfalván 1885-ben (2) és Kistétényben 1882-ben (2). — A *dunavecsei* járásban Dunavecsén 1905-ben (10), Szalkszentmártonban 1904-ben (6) és Tasson 1904-ben (4). — A *gödöllői* járásban Rákosszentmihályon 1884-ben (10), Rákosligeten 1900-ban (7), Isaszegen 1905-ben (7), a Czinkotához tartozó Mátyásföldön 1903-ban (2) és Ehmann-telepen 1898-ban (4). — A *monori* járásban a már említett kispesti és monori iskolákon kivül Vecsésen 1905-ben és a hozzátartozó telepen 1899-ben (12, illetőleg 2 tantermű), Czeglédberczelen 1895-ben (7), Nyáregyházán 1885-ben (3). — A *nagykátai* járásban Tápióbicskén 1901-ben (7 tantermű). — A *ráczkevei* járásban a már említett erzsébetfalvi és soroksári iskolákon kivül: Csepelen 1884-ben (9), Tökölön 1889-ben (6), Dunaharasztin 1883-ban (4) és a hozzátartozó Rákóczi-ligeten 1909-ben (1), Taksonyban 1883-ban (3), Áporkán 1905-ben (2), Majosházán 1896-ban (2), Szigetújfalun 1885-ben (2), Szigetcsépen 1884-ben (1) és Szigetszentmártonban 1885-ben (1 tantermű). — A *váczi* járásban Galgagyörkön 1894-ben (2) és Sződrákoson 1904-ben (1). — A *Szentendréhez* tartozó Izbégen 1902-ben (2 tantermű).

Tanítói értekezletek.

Ujpesten, Kispesten, Erzsébetfalván, Budafokon, Soroksáron és Monoron, mint a mely helyeken az állami elemi iskolák körzetekre oszlanak, az iskolák tanítói, óvónői közös (együttes) értekezleteket is tartanak. Ez értekezleteknek az a czélja, hogy a szétszórt körzetek munkája bizonyos egyöntetűséget nyerjen. Szeptemberben a tanév-megnyitó intézkedéseket beszélik meg. Novemberben a tanulmányi eredményeket egyeztetik és a szegény gyermekek segítésének módozatait állapítják meg; januárban és márcziusban az iskolák tanulmányi állapotát beszélik meg. Májusban a tankönyvek, tanszerek jegyzékét állapítják meg és megvitatják a tantervben mutatkozó szükséges változásokat is. Júniusban a tanév eredményeit összegezik és azután a következő évi együttműködés tervezetét készítik elő. A közös értekezletek tisztikarát alkotja: az elnök és társelnök, az igazgatói kar és a két jegyző. A közös értekezletek elnökét és társelnökét az igazgatók közül titkos szavazás mellett választja az együttes tanítótestület, az illetőket állásaikban a kir. tanfelügyelő erősíti meg. A két jegyzőt a tantestületből kijelölt egy-egy tagból az együttes értekezlet választja. A tisztikar megbízatása 3 évre terjed. A határozatokat a tanfelügyelő hagyja jóvá.

A kirendeltséghez tartozó áll. el. iskolák.

A *kecskeméti kirendeltség* területén a fülöpszállási központi fiú és leány 3—3 tantermű, továbbá a hozzátartozó Balázsi, a Fülöpkerekegyháza p. I. és II. sz. és Kurjantó pusztán egy-egy tantermű vegyes iskolákat 1900-ban; Jászszentlászlón 3 és a hozzátartozó Lantos és Felső tanyákon egy-egy tantermű vegyest 1907-ben; Kecskeméten 4 tantermű leány 1904-ben; Kiskunhalason a központban 7 tantermű fiú és 7 tantermű leány, a Szabadságtéren, Vörösmarty-utcza és Zerge-utczában és a városhoz tartozó Balota, Bodoglár, Füzes és Tajó pusztákon egy-egy tantermű vegyes iskolát 1907-ben; Kunszentmiklóson a belterületen 4 tantermű fiú és 4 tantermű leány és a városhoz tartozó Kunkerekegyháza pusztán 1 tantermű vegyes iskolát 1907-ben és Szank, Alsómóriczgát, Felsőmóriczgát pusztákon 1901 és 1902-ben, az izsáki, félegyházi és tázlári úton 1900-ban és 1901-ben egy-egy tantermű vegyes iskolákat szerveztek. Kiskőrösön a belső területen 2 tanteremmel, a Czebe-pusztán és Feketehalmon egy-egy tanteremmel szerveztek az 1909—10. tanévben állami elemi iskolát.

Az áll. népoktatás hatása.

Halász Ferencz : *Állami népoktatás* czímű munkájában az állami népoktatás hatásáról Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyére vonatkozólag azt írja 1902-ben, hogy ezek külső és belső életének színvonala, viszonyítva a más jellegű iskolákéhoz, határozottan kedvező, mind a növendékek általános tudása, mind a rendes iskoláztatás tekintetében is.[22]) Rámutat a nemzetiségi helyeken működő állami iskolákra, mint a melyek hatása a magyarságra nyilvánvaló.[23]) A székesfőváros környékén levő idegenajkú lakosság nehezen magyarosodik, az állami iskolák hatása azonban mind erősebb lesz. Azokban a községekben, a melyekben az állami népiskolák hosszabb idő óta vannak működésben, igen örvendetes képet találunk.[24]) A székesfőváros közvetetlen közelében levő ama községekben, a hol a magyar nemzeti népoktatás nem vert még gyökeret, elsőrangú kultúrpolitikai feladat, hogy a népoktatás ügye rendeztessék. Ma már nagyrészben segítve van e bajon, azonban még ma is sok a megoldásra váró feladat.[25]) A nagyobb építkezések közül az újpesti, kispesti és erzsébetfalvi iskolákat emeli ki Halász. Az előbbi kettő 16, az erzsébetfalvi 12 tantermes épület. Az újpesti és kispesti épületek költsége 124.490, illetőleg 127.187 K, az erzsébetfalvaié 77.000. [26]) Ujpesten egyébiránt az 1901. évben négy új állami iskola épült, közel 490.000 korona költséggel.[27])

Közs. el. iskolák.

Községi elemi iskolák : Kecskemét (73), Rákospalota (14), Ujkécske (13), Lajosmizse, Nagykőrös (12), Czegléd (9), Ráczkeve (6), Dány, Pusztavacs (5), Solt (4), Orgovány, Szabadszállás, Pánd, Váczszentlászló (3), Alberti, Gödöllő, Izsák, Koháryszentlőrincz, Peszéradacs, Soltvadkert, Nagykáta, Szigetbecse, Tápiószentgyörgye (2), Tápiószele, Tószeg, Törtel, Ujszász, Budakeszi, Dab, Dömsöd, Pereg, Szalkszentmárton, Verseg, Taksony, Sződ, Kisnémedi, Nyáregyháza, Bócsa, Ókécske, Pálmonostora (1).

Szász Károly az iskolatanács 1872 márczius 20-iki ülésén beterjesztette a tankerületben levő összes községi iskolák kimutatását, mely szerint elemi iskolák voltak Óbudán 12 tanteremben 12 tanítóval ; Ujpesten 4 tanteremben 4 tanítóval ; Miskén 3 tanteremben, 3 tanítóval ; Szalkszentmártonban 4 tanteremben 4 tanítóval ; Nagykátán 3 tanteremben, 3 rendes és 1 segédtanítóval ; Ujkécskén 3 tanteremben 3 tanítóval ; Szadán 2 tanteremben 2 tanítóval ; Felsődabason 1 tanteremben 1 tanítóval ; Gyömrőn 2 tanteremben 2 tanítóval ; Tetétlen-pusztán 1 tanteremben 1 tanítóval. Már kinyert államsegélylyel biztosítva van két pusztai iskolának a felállítása, ú. m. Kistétényben és Nyáregyházán 1—1 tanteremben 1—1 tanítóval. Mivel a kormány a feltételeket helyben hagyta s az államsegély ügyét már tárgyalás alá vette, felekezeti iskolának községivé való átalakulása a megvalósulás stádiumába jutott Dunavecsén, hol 6 tanteremben 6 tanító lesz. S így a községi jellegű intézetek létszáma 52 tanteremben ugyanannyi tanító lesz ; vagyis jelenleg már 44 tanteremben 44 tanítót mutat föl. Ekkor az alábbi községekben történt gyarapodást a községi elemi iskoláknál : Gyömrőn az előbb egy osztályú felekezeti iskola községivé válván, a közbirtokosság iskolául és tanítólakul alkalmas épülettel ajándékozta meg, melyben a második osztályt a szükséges átalakítások után felállították s a második rendes tanítói állomást szervezték. Miskén a község csekély összeggel gyarapította az iskola-alapot. Szadán az iskolaépítés befejeztetvén, az előbbi felekezeti egy osztály helyett két osztály áll, két rendes tanítóval ; az építkezés az előirányzatnál (melyhez az állam 2000 forinttal járult) 1500 forinttal többe került és e jelentékeny összeget gróf *Pejacsevich* János fedezte, a ki a volt tanítónak élethosszig 300 forint évi nyugdíjt biztosított s még az iskolának taneszközökkel való felszerelésére is 100 forintot ajándékozott. Szalkszentmártonban a községi iskola két szűk és rozzant tanterem helyett két díszes és czélszerű osztálylyal hirdeti e szegény, de lelkes község becsvágyát, melyet törekvésében 2300 forintnyi államsegélylyel a kormány is támogatott, végre Tetétlenen gróf *Teleki* Sándor majorjában s az ő költségén jól ellátott pusztai iskolát állítottak.

---

[22]) 97. l.

[23]) 97—98. l.

[24]) Halász Ferencz említett munkájában Pestvármegyéről is közöl az 1890-iki és az 1900. évi népszámlálás alapján ily összehasonlító táblázatot. 158—159. lap.

[25]) V. ö. : i. m. 175—176. l.

[26]) I. m. 71—72. l.

[27]) I. m. 73. l.

A legtöbb községi iskola, mint láttuk, Kecskeméten van. A ref. híveknek itt már 1567-ben volt iskolájuk, a melyből a kollégium fejlődött ki. A város 1599-ben fogadott mindkét felekezetnek (kath. és ref.) iskolamestert. Az addig felekezeti iskolákat 1877-ben tették községiekké, a mikor a város belső területén 34, a pusztákon 11 tanító volt, jelenleg a városban 48, a pusztákon 30. A pusztai iskolák közül tíz 1885-ben keletkezett. Mostani épületei 1881, 1888 és 1892/1893, 1904 és 1906-ból valók. Az iskolai zászlóaljak intézménye 1903-ban innen indult ki. Elemi iskolába járt 1878-ban 2760 gyermek, jelenleg 6025.

Róm. kath. el. iskolák.

A váczi püspök hatósága alá tartoznak a következő helyeken levő iskolák: Abony (14), Alberti (1), Alsódabas (2), Alsónémedi (3), Apostag (1), Aszód (2), Bag (4), Boldog (4), Bugyi (2). Czegléd (19), Czinkota (2), Domony (1), Csömör (3), Dunaharaszti (2), Ecsed (2), Farmos (2), Fót (4), Galgahéviz (3), Galgamácsa (3), Gomba (1), Gödöllő (5), Máriabesnyő (2), Gyón (2), Gyömrő (7), Hévizgyörk (2), Irsa (2), Jászkarajenő (8), Kakucs (4) egy iskola Csikóspusztán, Kartal (2), Kéve (1), Kerepes (3), Kiskunfélegyháza (45), Kistarcsa (2), Kocsér (7, egy-egy iskola a Kálmán tanyán, Árpádúti, Takács és Faluhegyi tanyákon.) Kóka (8 és 1 uradalmi), Maglód (1), Mende (2), Mogyoród (3), Monor (3 és a Brenda-majorban egy), Nagykáta (8), Nagykőrös (5), Ócsa (3), Őrszentmiklós (1), Pereg (3), Péczel (3), Pilis (1), Püspökhatvan (3), Püspökszilágy (2), Rákoscsaba (4), Rákoskeresztúr (3), Rákospalota (9), Sári (4), Soroksár (4), Szada (1), Szentlőrinczkáta (2), Szentmártonkáta (2), Sződ (4), Taksony (1), Tápiógyörgye (4), Tápióság (2), Tápiósáp (3), Tápiószecső (5), Tápiósüly (5), Tápiószele (4 és a Halász-pusztán egy iskola), Tápiószentmárton (4), Tass (1), Tatárszentgyörgy (2), Tóalmás (5), Tószeg (4), Törtel (4), Tura (7), Ujhartyán (3), Újszász (7 és a Göbölyjárási pusztán 1 uradalmi), Úri (5), Üllő (7), Vácz (20), Váczbattyán (1), Váczduka (2), Váczhartyán (1), Váczkisújfalu (1), Váczrátót (2), Váczszentlászló (4), Valkó (4), Vecsés (4), Veresegyháza (2), Verseg (2), Zagyvarékás (8) és Zsámbok (4), Alpár (5), Izsák (4), Kerekegyháza (5), Kiskunhalas (4), Kiskunmajsa (18), Kunszentmiklós (4), Kispáhi (1), Pálmonostora (2), Pétermonostora (1), Szabadszállás (1), Szank (1), Tiszaújfalu (2) és Újkécske (2).

A székesfehérvári püspökség területén: Bia (3), Budakeszi (3), Csepel (3), Nagytétény (3), Páty (2), Perbál (3), Pilisborosjenő (2), Piliscsaba (2), Pilisszántó (1), Ráczkeve (5), Szigetcsép (1), Szigetmonostor (1), Szigetszentmárton (1), Szigetújfalu (2), Tahitótfalu (1), Tinnye (1), Torbágy (3), Törökbálint (4), Üröm (3) és Zsámbék (8).

Az esztergomi érsekség területén: Budajenő (3), Budaőrs (12), Kisoroszi (1), Szentendre (8), Telki (1) és Visegrád (4).

A kalocsai érsekség területén: Dunapataj (2), Harta Érsekharta-Szentkirály (1), Akasztó (5 tantermű), Bajaszentistván (4), Bátya (5), Bócsa (1), Bogyiszló (1), Császártöltés (4), Dunaszentbenedek (1), Dusnok (5), Érsekcsanád (1), Fajsz (5), Foktő (3), Géderlak (3), Hajós (8), Homokmégy (9), Kalocsa belvárosi (5 fiú), eperföldi (5 vegyes), újvárosi (1), Vörösszállás (1 vegyes), iskolanénék vezetése alatt (5 leány), Keczel (9), Kiskőrös (2), Kecskemét (1), Miske (4), Nemesnádudvar (4), Páhi (5), Prónayfalva (1), Soltvadkert (3), Sükösd (5), Szakmár (8), Szeremle (1) és Uszód (1).

Az egyes róm. kath. elemi iskolák története a következő:

Abony. A hitközség az 1700-as évek végén épített két tantermet, egy kántortanítói lakással. 1908-ban négy tantermes új épületet emeltek.

Akasztón 1738-ban jegyzőkántortanító van, a kinek fizetése: 25 frt s 25 pozs. mérő búza. 1762-ben Szánovszky György, 1780-ban Méreg János a kántortanító. 1802-ben a község új iskolaépületet emel.

Alberti. Az iskolát gróf Szápáry István, pestm. főispán alapította 1888-ban. Az *irsairól* 1745-ből ezek olvashatók a Historia domus cz., az egyház levéltárában levő írott könyvben: „A kántortanítói lakásban levő iskolában a kántor köteles a fiatalságot tanítani.“

Apostag. 1841-ben szervezték, a mikor tanítója Urhegyi József.

Aszód. Az 1700-as években szervezték.

Bag. 1768-ban a tanítónak és az ifjúságnak egy-egy szobát engedtek át, melyeket a communitas épített. 1838-ban Mondok István volt a tanító. A tanulók száma ekkor 100 fiú és leány.

Bátya plebániáját (a legrégibb az egyházmegyében) 1698-ban szervezték. 1762-ben Novák József, a ki theologiát végzett, a jegyző-kántortanító; fizetése: 37 frt, 29 pesti m. búza s egyéb terményekből állt. 1852-ben épült egy kántortanítói lakás s két tanteremből álló iskolaépület.

Bia. 1840-ben szervezték.

Boldog. Az első biztos adat 1673-ból való, a mikor a községben plebánia volt. Az 1838. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv azt rendeli, hogy a kántortanító köteles egy segédet tartani. A mostani iskola és kántori lak 1870-ben és 71-ben épült.

Budajenő. Alapította a bécsi skót szentbenedekrendi apátság 1703-ban. A tannyelv 1899 előtt német volt.

Budakeszi. A leányiskolát a község építette 1899-ben.

Császártöltés. Első tanítója 1762-ben Schille Ádám, a kinek — egyben sekrestyési hivatala után is — 10 pozs. m. búzája volt, ezenkívül minden gyermek egy garassal adózott.

Czegléd. 1743 körül a reformáczió után vert gyökeret itt újra a kath. vallás, midőn a Clarissaapáczák kath. jobbágyokat telepítettek le. 1746-tól, a mikor a váczi püspök Botka Istvánt nevezte ki plebánosnak, a kántor a fiú- és leánygyermekeket együtt oktatta. A tanítás anyjaga: írás, olvasás számolás és a bibliai történet elemei. 1774-ben a fiúkat és leányokat külön oktatják. 1777-ben nemzeti iskola nevet nyert, a mikor a fiúk részére 3 osztályt szerveztek, mindegyik osztályt külön tanítóval, a leányoknak egy tantermük volt. A jelenlegi épületet a hitközség 1895-ben vásárolta és alakittatta át. A külvárosi iskolák közül a legrégibb a II. ker. iskola, a melyet 1865-ben alakitottak át.

A vallásalapitvány négy tanító fizetéséhez járul hozzá, még pedig károméhoz egyenként 1666 K 90 fillérrel, egynek a fizetéséhez pedig 1200 K.-val. 1778-ból 3 tanító neve ismeretes Déts György, Kraupner András és Henpi István. A rendszeres iskoláztatás akkor vette kezdetét, a mikor nemzeti iskolává lett. Az első ilyen iskola befogadására szolgáló épületet a jelenlegi parochia mellett a Clarissák épitették 1776-ban. Az iskola megnyitása 1778-ban történt. 1805-ben kir. nemzeti főiskola czímet nyer, 1828-ban a leányiskolát külön épületbe helyezik át. 1845-ben czíme: Kir. nemzeti főelemi tanoda. Erről azonban már másutt van szó. Egy 1832-ből fennmaradt tanterv szerint a tantárgyak és órák száma a 3. osztályban a következő: vallás és erkölcstan 2½ óra, evangélium magyarázata ½ óra, biblia ½ óra, magyar helyesírás 1 óra, latin nyelvtan 12½ óra, magyar olvasás 1 óra, német olvasás 1 óra, magyar és német írás 1—1 óra, írásjavítás 1 óra, számtan 2 óra, diktandó írás a grammatikai órákon mindennap, összesen 24 óra. A fősúly a latin nyelvre volt fektetve, már az I. osztálytól kezdve. Az iskolai év rendesen október elején kezdődött és két félévre oszlott s mindkét félévben vizsgákat tartottak.

Dunaharaszti. A canonica visitatio 1702-ben tesz említést iskolamesterről.

Dunapatajon 1738-ban van szó iskola építéséről. 1762-ben Király István a tanítója, a ki syntaxist végzett; fizetése csekély terménybeli járandóság. A mostani épület 1886-ból való.

Dusnokon az iskolák nyomára 1762-ben találunk, a mikor Mandich Mátyás jegyző-kántortanítójáról van szó. 1869-ben három tanítói állást szerveznek. Két tanterem 1857-ben épült.

Fajsz. 1739-ben a jegyző-kántortanítóról van szó. 1762-ben Kovács Ferenc végzett theologus nevével találkozunk itt. 1770-ben róm. kath. tanítójának a következő illetményei voltak: 30 frt készpénz; 45 pozsonyi mérő búza (22 frt 50 dinár értékben), 15 öl tűzifa (7 frt 50 dinár). 25 font zsír (2 frt 50 dinár); egy prémes bekecs (6 frt); egy hordó bor (2 frt); 50 font só (1 frt $77^{2}/_{4}$ d.); 10 meszely vaj (3 frt); 4 kocsi széna (4 frt); egy kalap (1 frt 50 d.); egy pár új csizma és egy talpalás (4 frt): nyolcz házasság után (á 25 d.); 4 frt; nyolcz avatásért (introductio) 40 d.; nyolcz hirdetési czédula után $46^{1}/_{2}$ d.; ötvenkét keresztelés után 8 frt 55 dinár; 13 nagyobb temetés után 3 frt 25 d.; 18 kisebb temetés után 2 frt 10 d.; ostyapénz 1 frt 10 d.; koledából, abból a gyűjtésből t. i., a mi a házaknak évenként egyszer szokásban volt beszentelése alkalmából került, 60 d.; temetéskor bucsúztató énekért 2 frt 25 d.; éjjeli virrasztásért holtak mellett 3 frt 50 dinár. Összesen 110 frt 18 dínár évi jövedelem.28) 1868-ban az iskola községivé, de két év mulva újból felekezetivé lett.

Farmos. 1798-ban épitették a hívek.

Foktő. Az első r. kath. tanító 1762-ben jött a községbe, mikor önálló plebániát nyer. A jelenlegi épületeket Haynald alapitványából 1894-ben emelték.

Fót. 1845-ben, a mikor a fóti leányegyház a mogyoródi anyaegyháztól elvált, már volt egy osztályú elemi iskolája.

Galgahéviz. Az 1779-iki canonica visitatio említést tesz egy iskoláról, de az, hogy mikor és ki építette, meg nem állapítható.

Galgamácsa. 1775-ben alapította Grassalkovich herczeg.

Gomba. 1871-ben építette a hitközség.

Gyón. 1868-ban nyilt meg, épült Peitler Antal váczi püspök adományából, a vallás-alap hozzájárulásával. 1868-ban Szalabéry Horváth Imre volt a tanítója.

Hajóson 1738-ban a tanító a jegyzői teendőket is végezte. Utódja — a ki egyébiránt már nem végzett jegyzői teendőket — a harangozónak tartozott segédkezni, különösen akkor, midőn ez a felhők ellen harangozott. 1842-ben Klobusiczky Péter kalocsai érsek új iskolaépületet emeltet.

Hévizgyörk. A régi iskola 1838 előtt, az új 1907-ben épült.

Homokmégy. Az iskolák a szakmáriakéhoz hasonló módon keletkeztek, míg aztán 1856 táján Kalocsa város kezelésébe kerültek.

Jászkarajenő. 1867-ben keletkezett.

Kakucs. 1784-ben Kakucs község építette Grassalkovich herczeg támogatásával. A mostani épületek 1882-ből és 1907-ből valók.

Kalocsa. Az első meglevő s 1738-ról szóló can. visit. szerint a kántortanítónak 10 Rh. frt a fizetése s a stola, a ki egy segédet is tartott. 1761-ben Kovács Ferencz a város iskolamestere s orgonása. 1789-ben három tanítóval bíró elemi iskolát szerveztek, a melyben a latin s német nyelv, mint rendes tantárgy szerepelnek. 1829-ben az érsek támogatása mellett a város emeletes új iskolaépületet építtet, a mely helyett 1828—29-ben Haynald építtet másikat 1860-ban a belvárosi elemi kolisai leányok tanítását a Miasszonyunkról nevezett iskolanének vették át.

Keczel. 1738-ban van szó jegyző-tanítójáról. A mostani épületek 1895-ből valók.

Kerepes. 1860 előtt keletkezett, 1903-ban épült a 3. tanterem.

Kiskőrös. Első tanítója Stolár György, 1793-ban Kelemen Gábor, a ki azonban harangozó s csizmadiamester is volt egyben, mert tanítói fizetéséből nem tudott megélni.

Kiskunfélegyháza. A város első lakossága 1743-ban kezdett telepedni. Iskolát 1768-ban állítottak Erdélyi Józsefnek, a város harmadik plebánosának buzgólkodására. Az iskola első tanítója Béres József segédlelkész. 1805-ben Már András kiskunkerületi kapítány kérelmére Bodonyi Sándor püspöki vikárius megengedte, hogy a török dúlás óta romokban heverő ferenczszállási pusztatemplom köveit s még fennálló falait fölhasználhassák a kath. népiskola új épületéhez, mely ma is fennáll a templom mellett. Új iskolák özv. Kalmár Józsefné nagy alapítványaiból fognak épülni. 1855-ben, a mikor még ötosztályú volt az iskola, 445 volt a növendékek száma. 1909—10-ben 40 tanteremben 2809. Az utólsó negyedszázad alatt az iskolák száma a város belső területén megháromszorozódott, kün a tanyákon 13 iskola keletkezett és 15 új tanyai iskola felállítása most folyik.

Kistarcsa. 1868 előtt már fönnállott.

Kocsér. 1857-ben Jászapáti város, mint az akkori puszta tulajdonosa, építette az iskolát. 1886-ban a róm. kath. egyház építette a belső iskolát két tanteremmel. 1887-ben már négy iskola volt. 1909-ben új modern épületet rendeltek.

---

28) Fináczy Ernő dr: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. k.

Kóka. A XVIII. században a községházában volt egy tanterem az összes tanulók számára. 1857-ben, mikor a kegyúri jogot gróf Károlyi István vette át, épült a mostani épület. 1909-től a Szentkeresztről nevezett apáczák is tanítanak. Gróf Pálffy Pálné pusztai iskolát tart fönn.

Mende. 1818-ban szervezték.

Miskén a tanítóról (egyben jegyző) 1728-ban esik szó. 1858-ban Pásztory András 53 évi szolgálat után vonul nyugalomba. 1893-ban emeltek új épületet.

Monor. 1776-ban keletkezett.

Nagyhartán 1877-ben szervez az érseki uradalom tanítói állást.

Nagykáta. 1856-ig egy tantermű, 1856-tól két tantermű az iskola; 1869—1878-ig községi, azóta megint felekezeti jellegű. 1886-ben és 1902-ben épültek új iskolák. A legelső önálló tanító Samu János. A legelső iskolát (*nemzeti iskola*) voltakép 1790-ben vagy 1792-ben állították föl. A vármegye sürgette 1789-ben az iskola felállítását. A gróf Keglevich család építési anyagot adott, az építést pedig a község teljesítette.

Nagykőrös. 1781-ben Mária Terézia királyné 8000 váltóforintot utalt ki a templom és iskolára. A kántori laknál 1884-ben épült az új iskola. 1897-ben épült 4 tanterem és egy tanítói lakás, melyek építésére Schuster Konstantin püspök közel 33 ezer koronát adott. Tanítói 1829 és 1859 között Mészáros Mihály, Horti Kovács István, Milecz Lőrincz. Tanulóinak száma 1845-ben 75, most 360.

Nagytétény. A fiúiskola 1773-ban, a leányiskola 1884-ben keletkezett.

Nemesnádudvar. 1738-ban az iskolába járó gyermekek havonként 3 krt fizettek a tanítónak és az iskola fűtésére egy darab fát vittek. 1784-ben iskolát és tanítói lakást építenek téglából. 1843-ban az érsek építtet új iskolát.

Páty. 1845-ben a Telki apátság majorjában van két szoba, egyik a tanulók, másik a tanító részére. A hatvanas években kapott az iskola külön épületet és 1880 körül, a mikor az apátsági birtok a közalapítvány birtokába ment át, épült 2 tantermes és 3 szobás tanítólakásból álló épület. 1845-ben Scholtz Károly volt a tanító.

Perbál. 1794-ben keletkezett.

Pereg. Az első tanterem 1738 körül, a második 1873-ban és a harmadik 1891-ben épült. A tannyelv 1873 előtt részben tót.

Pilis. 1882-ben Liebner József nagybirtokos építtette az iskolát, a melyet 1908-ban 2000 korona költséggel újjáalakított.

Pilisborosjenő. 1700 körül keletkezett. Mostani épülete 1846-ból való.

Piliscsaba. 1711-ben a canonica visitatió alkalmával már szó van kántortanítóról. Mostani épületei 1779 körül épültek.

Pilisszántó. 1779-ben épült a kir. kincstár költségén, a mely ez időben kegyúr.

Prónayfalván (Tázlár) 1890-ben a Beniczky-féle kastélyt vásárolják meg iskolai czélra.

Püspökhatvan. 1808-ban építette Kármánházi László váczi püspök, bővítették 1886-ban.

Ráczkeve. 1850-ben két tanterme és két tanítója volt, 1860-ban állították a 3-ikat. Mostani épülete 1896-ból való.

Rákoscsaba. 1775-ben már fönnállt. Alapítója báró Laffert Antal. Mostani épületei 1859—1896—1898 és 1907-ből valók. Az iskola tannyelve régebben német volt.

Rákoskeresztúr. Épült 1850 körül, bővítve 1904-ben.

Sári. 1841-ben keletkezett.

Solt. 1868-ban gróf Vécsey Karolina alapította.

Soltvadkert első kántortanítója 1769-ben Molnár Ignácz.

Soroksár. 1763-ban épült herczeg Grassalkovich Antal bőkezűségéből. Átalakítása 1848-ban történt. A letelepített frankok és würtembergiek már 1840-ben tanúságot tettek Pest vármegye kiküldöttei előtt a magyar nyelvben való előhaladásukról.

Sükösd. A tanító fizetése, a ki egyben jegyző is, 1745-ben 30 frt és 24 pesti mérő búza. Jánosy Pálnak 1794-ben már nincs más kötelessége, mint a tanítás.

Szakmáron a szállások keletkezésekor az egyes nagyobb szálláscsoportokon állítottak a lakosok iskolákat. A tanítók élelmezéséről a gazdák, illetőleg szülők gondoskodtak, a tanulók után egy-egy garast kaptak, innen a *garasos tanítók* elnevezés. 1856-ban vette kezébe Kalocsa városa a szállási iskolák ügyének kulcsát.

Szentendre. 1723-ban alapította a gróf Zichy-család, mint kegyúr. Mostani épületét 1779-ben emeltette a Zichy család. Tannyelve német, magyar-tót és illír volt. 1777-ig az iskola ügye kizárólag az egyházi joghatóság alá tartozott. A Ratio Educationis után a kir. kamarai uradalom, a visitatió szerint nagy költséggel új épületet emel számára, egyik tanítójának fizetéséhez 80 frttal járul. 1890-ben Simor János esztergomi érsek, 1898-ban Vaszary Kolozs herczegprimás nagyobb összegeket áldozott iskolai czélra.

Szentlőrinczkáta. 1727-ben a birtokosság állított iskolát, a jelenlegi 1859-ben épült.

Szentmártonkáta. 1805-ben már megvolt az iskola, mostani épülete 1902-ből való.

Szigetszentmárton. 1742-ben keletkezett.

Szigetújfalu. 1742-ben keletkezett. 1809-ben új épületet emeltek.

Sződ. 1819-ben keletkezett. Mostani épülete 1876-ban épült, 1907-ben bővítették.

Tahitótfalu. 1801-ben, mostani épületét a föld. minisztérium, mint kegyúr, 1900-ban építette.

Taksony. Sváb lakosainak már 1755-ben volt egyházuk és iskolájuk. 1795-ben Trezner Nándor földbirtokos építtetett iskolát. Mostani épülete 1873-ból való.

Tápióság. 1810 körül szervezték, mostani épületei 1857 és 1876-ból valók.

Tápiószecső két tanterme a hatvanas években, a harmadik 1899-ben épült.

Tápiószele. 1790-ben alapították A halmi iskola 1891-ben, a belső területiek 1895-ben épültek.

Tass. 1823-ban keletkezett.

Tatárszentgyörgy. 1840-ben szervezték.

Telki. 1840-ben keletkezett, a mikor a telki apátság emelte az épületet. 1860 előtt német a tannyelv. A telki apátság törzsvagyonából 1888-ban újra építették.

Tóalmás. 1859-ben, mostani épületei 1872, 1905 és 1909-ből valók.

Torbágy. Tantermei 1710-ben, 1869-ben és 1907-ben épültek.

Törökbálint. Legrégibb adatai 1799-re vezetnek, mikor a község elüljárósága mestert hívott ide. Mostani épülete 1850-ből való.

Törtel. 1820 körül, mostani épületei 1820, 1896 és 1903-ból valók.

Uszódon 1806-ban a szentbenedekrendi tanító segédje tanított. 1861-ben emeltek új épületet.

Vácz. A székesegyháztéri fiúiskola 1770-ben épült, jelenleg egy osztály van benne. Az alsóvárosi iskolát a múlt században a város építette. 1893-ban 3 tantermű. A szentmiklós-téri fiúiskola 7 tanteremmel 1885-ben épült, Peitler Antal püspök idejében. A felsővárosi 8 tantermű iskola 1892-ben épült. Ez épületet a régi helyére Schuster Konstantin püspök emeltette. A Karolina-leányiskolát gróf Csáky Károly Emánuel püspök 200.000 kor. adományából 1905-ben épült. Az épületben van 4 el., 4 polg. isk. tanterem, mellékhelyiségek többek között: tornaterem s igazgatói lakás. Ez iskolák 1880-ig a városi képviselő-testületből választott iskolatanács vezetése alatt állottak. Ez időtől fogva a városi róm. kath. hitközség kebeléből választott iskolaszék vezeti.

Váczbottyán. 1800-ban, mostani épülete 1909-ből való.

Váczhartyán. 1785 körül, mostani épülete 1909-ben épült.

Váczkisújfalu. 1775 körül herczeg Grassalkovich alapította, mostani épülete 1904-ből való.

Valkó. A XIX. sz. elején keletkezett, mai épülete a régi templom köveiből 1871/72-ben épült.

Visegrád. Körülbelül 1712 óta áll fenn. Két tantermű épületet 1908-ban emeltek. 1868 tájt kántortanítója Niedermüller József.

Verseg. A török hódoltság idejében keletkezett. 1829-ben 2 tantermű az iskola, mostani 4 tantermes épülete 1907-ből való.

Újhartyán. 1779-ben a község építette herczeg Grassalkovich anyagi támogatásával. Mostani épületei 1833 és 1902-ből valók.

Újkécske. 1745-ben keletkezett, 1908-ban építettek.

Újszász. 1890-ig 2 tantermű volt az iskola. Az első iskolaszéki gyűlés 1869-ben volt.

Úri. 1777 előtt, 1908-ben öt tantermű az iskola.

Üröm. A XVIII. század elején a Klarissza-apáczák kegyurasága alatt keletkezett. Az 1788. évi alapító-oklevél szerint a község kötelezte magát, hogy a régi iskolaház helyett 16 □-öles új tantermet építtet. A 3. tanterem 1908-ból való.

Zagyvarékás. 1828 előtt már megvolt.

Zsámbék. Mostani iskolája 1791-ben épült.

Zsámbok. 1712 körül szervezték. 1781-ben Nagy Ferencz a kántortanító.

Zsidó. 1775-ben alapította herczeg Grassalkovich.

Ref. el. iskolák. *A ref. elemi iskolák* közül legnépesebb a nagykőrösi, melynek 22 tantermébe 1490 tanuló jár. A czeglédi 20, a solti 9, a dunapataji, kiskunlaczházai 6, az abonyi, ócsai, dömsödi, gombai, rákospalotai 4, az alsónémedi, pátyi, gödöllői, péczeli, rákoscsabai, szentmártonkátai, fóti 3, a budaörsi, töki, ordasi, gyömrői, üllői, pócsmegyeri, tahitótfalui, makádi, váczi 2, a kocséri, jászkarajenői, tápiószelei, tószegi, törteli, alsódabasi, bugyii, gyóni, lajosmizsei, biai, tinnyei, apostagi, hartai, hévizgyörki, mogyoródi, vasadi, kisoroszi, szigetmonostori, szigetszentmiklósi, őrszentmiklósi, váczhartyáni, veresegyházi és szentendrei egy tantermű. A kecskeméti kirendeltség területén legnépesebb a szabadszállási, 9 tanteremmel. Az izsáki 4, a bogyoszlói és ókécskei 3, a dunaszentbenedeki, érsekcsanádi, soltvadkerti, szeremlei és uszódi 2, az akasztói, kerekegyházi, prónayfalvai és szanki egy tantermű. Ezek a dunamelléki ref. egyházkerülethez tartoznak.

1770-ben a Pest vármegye hatósága alá tartozó Óbudán (egy katholikus némettannyelvű iskola mellett) egy *ref.* magyar iskolát találunk. Tanítója Pataky Benjámin, kihez 15 növendék járt, kik fejenként 50 dénárt fizettek.[29])

A ref. elemi iskolák közűl becses történeti adataink vannak az alábbiakról:

Apostag. 1739-ben szervezték, tanítója ekkor Mérei Márton.

Bia. Az egyház és iskola 1600 táján keletkezett.

Bugyi. 1819-ben említik első tanítóját, de az iskola állítólag már 1783-ban keletkezett.

Czegléd. A felekezeti jellegű népiskola keletkezése, a reformáció elterjedésének idejére esik. Szegedi Kiss István itt 1546/7-ben nemcsak a templomban, hanem az iskolában is tanított. 1864-ben nyolcz, 1874-ben 13 tanítója van. A növendékek száma 1868/9-ben 1073, ma körülbelül 1600. Az iskolák 1876-ig csak négyosztályúak voltak.

Dunavecse. A rektorok és tanító káplánok névjegyzéke 1690-től van meg. 1690-ben Szijjártó Kocsi János a tanítója. 1693-ban Debreczeni Kiss Mózes, 1694-ban Munkácsi Kerekes Ferencz, 1700-ban Földvári Biró Mihály stb. 1721-ben Szőllősi Mihály, a kit később jegyzővé választottak. Eleinte Debreczenből kerültek ide a tanítók. Az egyház 1840-ben nem Debreczenbe, hanem Kecskemétre „küldött be rektorért". 1849 május 27-én Bernolák Sámuel, a ki a kecskeméti kollégiumban tanult, „lóháton, fegyveresen jött a magyar táborból." A leánytanítók közül elsőül Haraszti Mátyás van följegyezve 1744-ben. 1826-ban 5 tanító működik itt. 1873-ban lett községivé az iskola, 6 tanerővel. Az állami iskola, a melyet az iskola bevonásával szerveztek, mint tudjuk, 1906-ban nyílt meg.

Fót. 1744-ben keletkezett.

Gödöllő. Az iskola legrégibb tanítójáról 1722-ből van följegyzés, ugyanis a gödöllői ref. eklézsia anyakönyvének czímlapját Marosi Mihály tanító rajzolta. Az egyház már 1646-ban fönnállt. A templom melletti iskola 1744-ben a templommal egyidejüleg épült. Ez az épület azonban már a második volt. A jelenlegi épület 1905-ből való. A tanítók névjegyzékét egyébiránt 1753-tól följegyezte 1847-ben Erdei Ferencz lelkész. Dömsödi János 1753-tól 18 évig szolgált. Utána Szilvási, Megyaszai, Sári,

---

[29]) Fináczy dr. i. m. I. k. 244. l.

Domonkos, Nyitrás, Tokos és Haraszti neveit találjuk a XVIII. században. Az 1819. évi canonica visitatio pontjai közül különösen becsesek a következők: „A gyermekek csak télen járnak teljes számmal az iskolába, nyáron pedig csak 4 vagy 5 hétköznapokon; hanem vasárnapokon a nagyobbak is feljönnek. Itt is a kisebbekre nézve is, minden igyekezet mellett is inpracticabile, hogy az iskolában járattathassanak. Itt a jó olvasás a legfőbb punctum, a melyre kiváltképen taníttatnak a gyermekek. Annakutána a kis Historie, kisebb és nagyobb Katekizmus, Hübner Históriája, a helyesírás, számvetés, énekek, nóták és a könyörgések. Az alkalmatosak az úr asztalához is késztíttetnek.“

Gyón. 1872-től van feljegyzés.

Harta. 1858 körül keletkezett.

Hévizgyörk. Tanítói 1798—1868-ig voltak, azóta lelkész tanít. Az épületek 1804-ből valók.

Jászkarajenő. 1882-ben keletkezett. Az épület 1906-ból való.

Kisoroszi. Első tanítója Eperjesi István 1783-ban.

Lajosmizse. 1878-ban keletkezett, az épület 1882-ből való.

Makád. Az egyház 1570-ben keletkezett. A jelenlegi helyiség 1877 körül épült.

Mogyoród. Az iskolaház 1797-ből való; újra épült 1880-ban. Tanítója 1797-ben Nagy István.

Nagykőrös. Az iskola a reformáció korában keletkezett. Azonban a Hármas Kis Tükör írója, Losonczy István nagykőrösi professor még 1770-ben is így panaszkodik: „a mi iskoláinknak nagy fogyatkozása, hogy mindenütt, minden különbség nélkül a gyermekek Cellariusra, deák rudimentára szoríttatnak, melyeknek paraszt állapotjokban semmi hasznát nem veszik.“ Leányiskola már 1740-ben három volt (alszegi, középső és felszegi). A gimnázium 1851-iki rendezésével következett be a népiskolai ügy rendezése is. 1865-ben a kántorral 13 tanítója van. 1885/6 óta 22 tanítója. Tanulóinak száma 1786-ban 492 fiú és 384 leány. Most összesen 1772.

Ordas. 1819-ben keletkezett.

Ócsa. 1626 óta egy tantermű az iskola.

Őrszentmiklós. Az egyház 1628-ban s nemsokára iskola is keletkezett. 1857-ben báró Sina Simon a kisszentmiklósi iskola tanítója részére 13, növendékek ösztöndíjára 10 és tankönyvek beszerzésére szegény gyermekeknek 10 frtot adományozott. Az iskola mai épülete 1885-ből való.

Páty. 1753-ban említik rektorát. A rektor díjlevele 1761-ben kelt. Mai épülete 1853-ból való.

Péczel. 1649-ben keletkezett. A tanítók neve 1720-tól megvan. I. tanítója Vitallus Ferencz.

Pócsmegyer. 1763-ban van említés Keresztesi Sámuel iskolamesterről. Az első, teljesen megfelelő iskola 1874-ben, a másik 1890-ben épült. A tanítók 1830-ig jegyzők is voltak.

Rákoscsaba. A mostani iskola 1890-ben épült. 1826-ban Tóth András a tanító, azonban előtte már többen működtek.

Rákospalota. 1700 körül keletkezett. 1749—1783-ig Dömsödi Mihály iskolarektor, előtte azonban már Szöke István és Kerepesi tanítók működnek.

Solt. 1756-ban épült az iskola. A mostani fiúiskola helyiségét 1879-ben átalakították; a leányiskola 1860-ban épült. 1756-ban Torma Ferencz a tanítója. 1867-ben 4 tanítója volt, a tanulók száma 1756/7-ben 162 fiú és 116 leány, most összesen 463.

Szabadszállás. Az anyakönyvek szerint már 1720 körül volt iskola; mostani épülete 1902-ből való.

Szentendre. 1822-ben alakult meg a leányegyház s ekkor szervezték a tanítói állást is 200 frt fizetéssel. Az iskolaépület 1835-ből való.

Szentmártonkáta. A régibb épület 1865-ben, az újabb 1889-ben épült. 1866 táján 120 tanulója volt.

Szigetmonostor. 1744-ben keletkezett, tanítója 1819-ben Borbély Benjámin, a ki még jegyzői teendőket is végzett. 1894-ben építettek.

Tahitótfalu. 1600 körül szervezték. Tanítóit csak a „kurucz világvége táján“ ismerjük, első Kecskés Albert, majd Igmándi, a „kurucz világ után“. 1811-ig a tanítók többnyire theologusok és jurátusok, a kik közül a legtöbb visszament a kollégiumba s folytatta tanulmányait.

Tápiószele, 1890-ben.

Tinnye. 1890-ben.

Tószeg. Az egyház és iskola 1600-ban keletkezett. A mostani iskolaépület 1870 táján épült.

Törtel. 1892-ben.

Üllő. Az 1800-as években keletkezett. Mostani épületei 1859 és 1899-ben épültek.

Vácz. 1783-ban keletkezett. 1867-ben építettek.

Váczhartyán. 1786-ban épült, a tanítója 1856-ig egyszersmind a község jegyzője is. Tanítója 1786-ban Virág Mihály.

Vasad. 1758-ban keletkezett. Tantermei 1892-ben és 1908-ban épültek.

Veresegyháza. 1631-ben. 1784-ben Kreknit György a tanító. Az iskola épülete 1808-ból való.

Ág. h. ev. el. iskolák.

Az ág. h. ev. v. el. iskolák közül legnépesebb a pilisi 7 tanteremmel s 545 tanulóval. A rákoskeresztúri, albertii 4, a czeglédi, dunaegyházai, irsai 3, a gyóni, apostagi, aszódi, czinkotai, bényei, petérii, tápiószentmártoni, rákospalotai, domonyi, nagytarcsai és acsai 2, a tápiószelei, hartai, csömöri, hévizgyörki, ikladi, mogyoródi, kávai, mendei, csomádi, csővári, fóti, váczbottyáni, váczkisújfalui, zsidói és váczi egy tantermű; a kecskeméti kirendeltség területén Kiskőrös és Soltvadkert 4 tantermű. Ezek valamennyien a *bányakerületi ág. hitv. ev. püspökséghez* tartoznak.

Az *ág. h. ev. elemi iskolák* érdekesebb adatait az alábbiakban soroljuk föl:

Acsa. 1636-ban alapították, alapítója a Prónay család. A mostani iskola a Prónay család áldozatkészségéből 1804-ben épült. Legrégibb tanítója, kinek nevét ismerjük, 1736-ban Valaszkay Jakab.

Alberti. 1721-ben szervezték, mostani épülete 1858-ból való. 1721-ben Benedikti Izrael a tanítója. 1868-ig tót a tannyelve.

Apostag. Mostani helyisége 1787-ben épült. 1795 előtt Jánovszky Viktor a tanítója. Tannyelve régebben tót.

Bénye. 1725 óta áll fönn, mostani épülete 1871-ből való.

Czegléd. Első tanítója Lévi János 1792-ben foglalta el állását. Mostani épülete 1861-ből való, 1896-ban bővítették.

Csővár. 1669-ben tanítója Klenovszky Ádám, 1848-ban az iskola leégett, a gyermekeket 8 éven át a falun kívül fekvő pásztorlakban oktatták, a tanító pedig, ki egyszersmind jegyző is volt, a faluházán lakott. 1852-ben épült fel újból az iskola. Tanítója 1703-ban Gelo Pál.

Domony. 1681-ben alapították, mostani épülete 1889-ből való.

Dunaegyháza. 1806-ban az első, 1857-ben a második és 1889-ben a harmadik tanítói állást szervezték.

Érsekcsanád. 1723-ban keletkezett. Hont vármegyéből a községbe letelepedett néhány magával hozott tanítót. Mostani épületei 1893-ból valók.

Farmos. 1850-ben keletkezett.

Fót. 1748 táján keletkezett. Építkezések 1876-ban, 1892-ben és 1909-ben történtek.

Gyón. 1780-ban. Mostani helyiségei 1870-ben és 1902-ben épültek.

Harta. Az iskola 1738 körül keletkezett, a mikor Gunszt János Jakab a tanító. Alapítója : gróf Ráday Pál író. Az iskola 1807-ben épült, 1872-ben második tanteremmel bővült.

Iklad. Az egyház és iskola 1763 körül keletkezett. Az iskola mostani épülete 1868-ból való.

Irsa. Az egyházközség s az iskola 1714-ben keletkezett, mert a Zólyom vármegyéből ide telepített ev. hívek papjukkal és tanítójukkal együtt jöttek Irsára. Mostani épülete 1859-ből való. Tanítók 1764-ben Georgiades, 1766-ban Salamonidesz Sámuel.

Káva. 1824-ben keletkezett.

Kiskőrös. 1720-ban már van tanítója (Szabadka György). Mostani épületeit 1836 és 1871-ben emelték. A tanítás nyelve 1840-ig tót, 1875-ig tót-magyar.

Maglód. 1700-ban, a mikor a tanító Hiros András ; épülete 1872-ből való. 1902-ig tót volt a tannyelv.

Mende. 1785-ben épült. 1785—1789-ig Paulini Sámuel a tanítója, 1863-ban történt újabb építkezés.

Mogyoród. 1859-ben szervezték.

Pilis. 1724-ben alapították. Mostani épületei 1840, 1860 és 1907-ből valók. 1875 előtt tót.

Rákoskeresztúr. 1784-ben keletkezett, habár a nyomok 1757-ben is feltalálhatók, midőn a Steierországból és Karinthiából bevándorolt nématajkú evangélikusok Mária Teréziától engedélyt kaptak, hogy „preceptort“ tartsanak. Ez kb. 16 évig állott fenn. Az 1779-ben Würtembergből ide telepített ev. családok első tanítója Putz György volt. Pár év mulva a németek és tótok együtt választottak tanítót. Tanteremül a német községházán szolgált egy szobácska. Az első iskola 1784-ben épült, mely 1856-ban leégvén, 1858-ban újonnan épült 2 tanteremmel. Építkezések történtek még 1900-ban és 1905-ben is.

Tápiószele. 1814 óta van rendes tanítója, de az iskolára vonatkozó adataink 1797-ig nyúlnak vissza. Az iskola építését 1825-ben tett adományaikkal Ruttkay János és Dubraviczky Antal segítették elő. Az iskola 1855-ben épült a községháza helyén.

Váczbottyán. 1800-ban az egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsága szerint volt már iskola.

Váczkisujfalu. 1810 körül szervezték. Mostani épülete 1906-ból való.

Zsidó. 1890-ben épült.

Gör. kel. el. iskolák.

A *görög nem egyesülteknek* Pest vármegyében az 1771—2-ik évi kimutatások szerint hét helyen volt szabad vallásgyakorlatuk és iskolatartási joguk.³⁰) Jelenleg gör. kel. iskolák vannak : Szentendre, Budakalász, Csobánka, Ráczkeve, Lórév, Szigetcsép és Pomáz helységekben, a melyek valamennyien a budai szerb püspökséghez tartoznak.

1798-ban a helytartó tanács (válasz a vármegye tudósítására) azt kívánja, hogy nemes Földvári Mihály szentendrei lakos „az ott való capitalis illyrica oskolamesternek Stoichich Györgynek megverettetéséért“ a kiküldendő szolgabíró s esküdt által — a helybeli tanács, vicariusnak és a görög nem egyesült vallású papoknak jelenlétében — „a környülállásokhoz képest megpirongattasson.“ Az is kimondatott, hogy „senki a köztanítókra kezét rátenni ne merészelje, hanem az ellenök tehető panaszt az elégtétel megnyerése végett — a helybéli director eleibe terjessze.“ ³¹) 1804-ben a görög óhitű lakosok iskoladirektorainak a katholikus nacionális iskolák direktoraitól való függéséről van szó a vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiben.³²)

A *gör. kel. iskolák* főbb adatai a következők : *Budakalász.* Az 1760-as évek körül szervezték, mostani épülete 1895-ből való. — *Csobánka.* 1846-ban, mostani helyisége 1906-ban épült. — *Szigetcsép.* 1860 előtt keletkezett, mostani épülete 1870-ből való.

Izr. el. iskolák.

Az izraelita el. iskolák közül legnépesebb a váczi ; 6 tanteremmel és 322 tanulóval, a kiskunfélegyházi 4, a czeglédi 3, a nagykőrösi, abonyi, aszódi, rákospalotai 2, a tápiószelei, zsámbéki, dunapataji, gödöllői, péczeli, irsai, pilisi, nagykátai, kiskunlaczházai, soroksári és szentendrei egy tantermű. A kecskeméti kirendeltség területén Kalocsa, Kiskőrös és Kiskunhalas 2, Izsák, Keczel, Kiskunmajsa, Soltvadkert, Szabadszállás és Újkécske 1 tantermű.

---

³⁰) Fináczy dr. : A Magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. k. 251. l.

³¹) Vm. Lt. 1798. évi 2571. jkönyvi sz.

³²) Vm. Lt. 1804. évi 1518. sz.

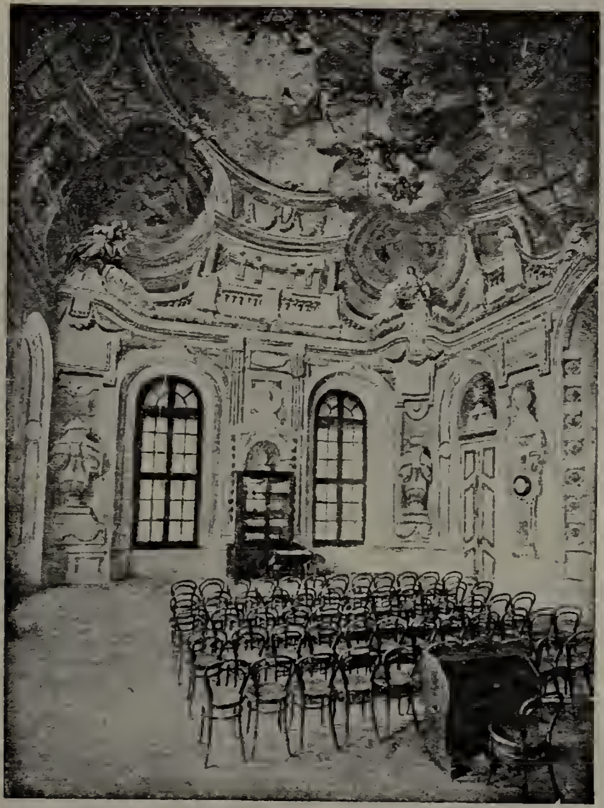

1. Az aszódi ev. leánynevelő intézet díszterme.

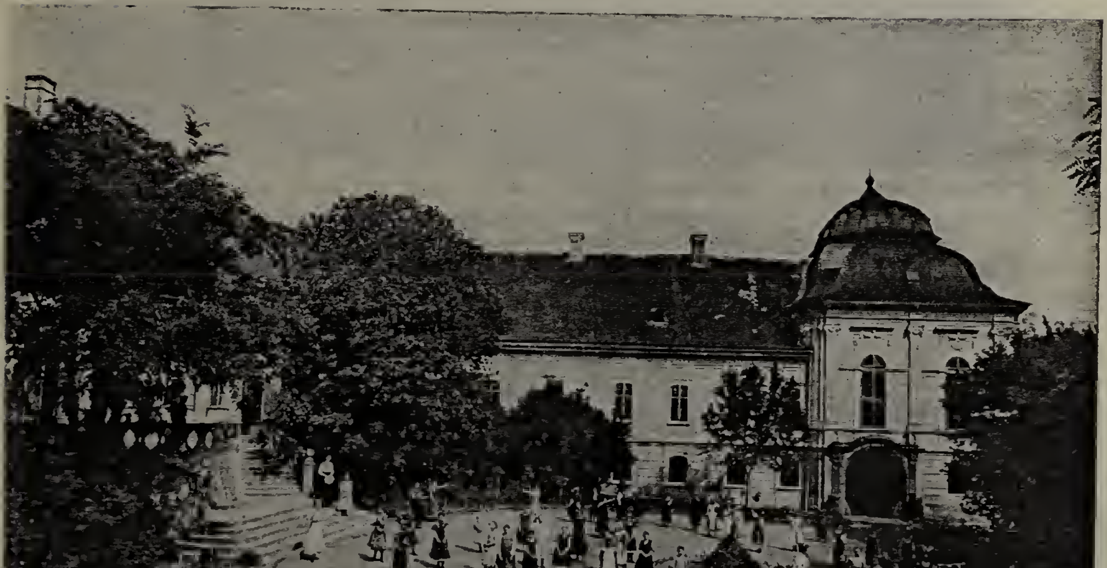

2. Az aszódi ev. leánynevelő intézet.

1.

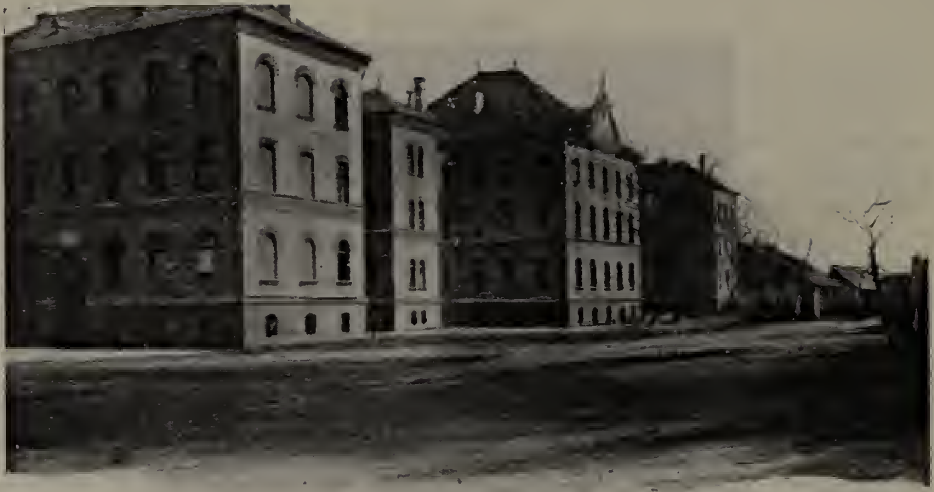

2.

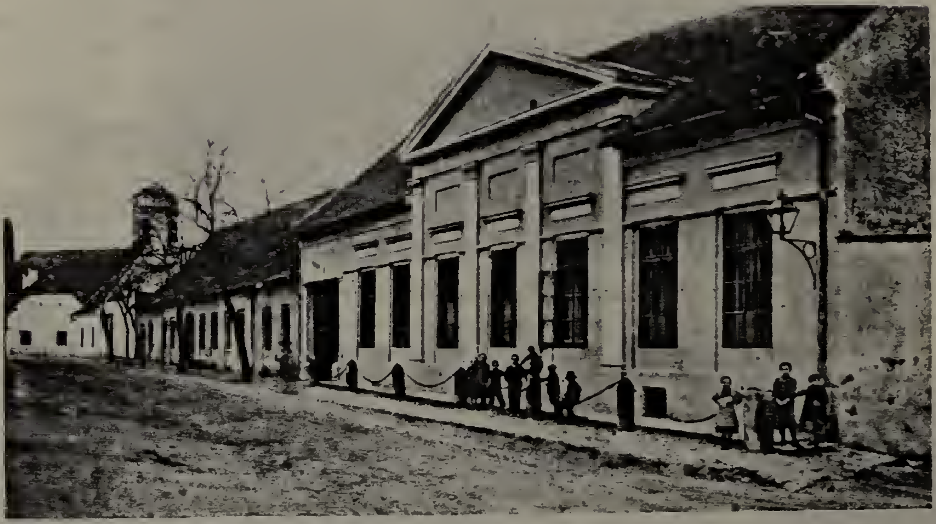

3.

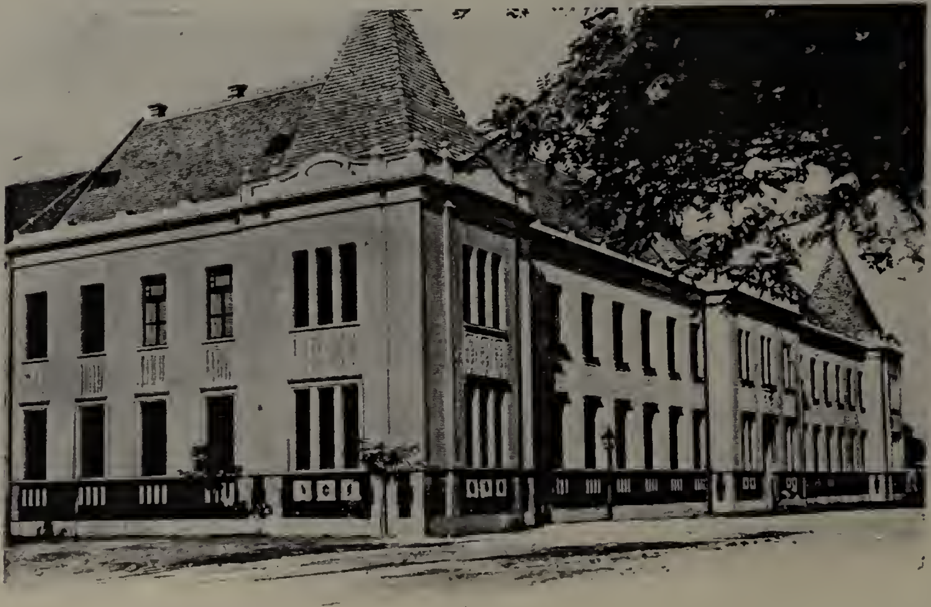

1. A „Magyar Gazdasszonyok orsz. intézete“ Czinkotán. — 2. A szentendrei róm. kath. elemi leányiskola. — 3. A Constantinum zárdaiskola Kiskunfélegyházán.

1798-ban az abonyi, aszódi és irsai zsidó iskolába járó gyermekek összeírásáról van szó s ez évben Aszódon 33 zsidóiskolába járandó fiú- és leánygyermeket írtak össze.33) Később a zsidó gyermekeknek a keresztény normális iskolákba rendelt befogadásáról van följegyzés.34) 1802-ben kötelezik az abonyi zsidó hitközséget, hogy a gyermekek tanítója részére ajánlott 150 frtot fizessék meg.35) 1803-ban arról olvasunk intézkedést, hogy az abonyi, aszódi és irsai zsidó iskolák állapota felől a felvigyázó szolgabírák tudósítsák minden esztendő végével a pozsonyi kerületbeli nemzeti iskolák direktorát.36)

Az *izr. el. iskolák* főbb adatai a következők:

Abony. Az első tanítóról (Politzer Márkus) 1788-ban van szó, mint a kit a hitközség fölfogadott. Az egyik iskolájukat 1856-ban, a másikat 1880-ban építették, illetőleg alakították át.

Gödöllő. 1857-ben keletkezett.

Irsa. Rendes iskolájuk 1851-től van. Az iskolaépület azonban még 1809-ben épült.

Kalocsa. 1872-ben szervezték, 1885-ben építettek.

Kiskunlaczháza. 1884-ben keletkezett, 1889-ben épült.

Kiskunfélegyháza. 1856-ban van szó iskolaépítésről, a mostani iskola azonban 1890-ben épült. Első okleveles tanítója: Reich Mór 1860.

Nagykáta. 1884-ben szervezték, 1895-ben építettek.

Nagykőrös. 1850-ben keletkezett, a jelenlegi épület 1860-ból való. Tanítója a negyvenes években Rothbaum Salamon.

Péczel. 1850-ben építettek, de rendes iskoláról csak 1860-tól van szó.

Rákospalota. 1892 előtt magániskola volt.

Soroksár. 1872-ben szervezték.

Vácz. 1845 körül keletkezett, a mostani épülete 1890-ből való. (Statusquo izr.)

Magán és egyl. el. iskolák.

Magán elemi iskola van Rákospalotán egy fiú, és egy leány, Dömsödön, Czinkotán, Gödöllőn, Isaszegen, Rákoskeresztúron, Monoron, Tápiószentmártonban és Solymáron. Egyesületi iskola csak Nagykőrösön van.

Alsófokú ipar és keresk. iskolák.

Az iparoktatás múltjára nézve csak egy kis adatot találunk a vármegye jegyzőkönyveiben. Egy 1815. évi kisgyűlés a helytartótanács ama rendeletével foglalkozik, mely szerint a mesterlegények a szépírás s rajzolást tanító iskolák gyakorlására szoríttassanak.37) Iparoktatásról voltaképen csak a múlt század nyolczvanas éveitől kezdve beszélhetünk. Az abonyi iparosinasiskolát 1882-ben, az albertfalvit 1886-ban, az aszódit 1908-ban, a budafokit 1891-ben, a czeglédit 1884-ben, az erzsébetfalvit 1896-ban, a gödöllőit 1901-ben, a kiskunfélegyházi iparos- és kereskedő-inasiskolát 1884-ben, a kispesti iparosinasiskolát 1889-ben, a monorit 1885-ben, a nagykőrösi iparos- és kereskedő-inasiskolát 1884-ben, a rákospalotai iparos-inasiskolát 1898-ban, a soroksárit 1894-ben, a szentendreit 1908-ban, az újpestit (fiú és leány) 1884-ben és 1905-ben, a váczit 1884-ben, a vecsésit 1908-ban szervezték. Csepelen Weiss Manfréd gyártulajdonos lőszer és aczélgyárában tart fönn 1909 óta inasiskolát.

Legnagyobb az újpesti, a mely faiparira, fémiparira és vegyesiparira oszlik. A tanulók száma 1909-ben 1058 fiú, 83 leány. A tanítóké a hitoktatókon kívül 26. Czegléden az inasok száma: 304 iparos és 34 kereskedő, a kiket 7; Erzsébetfalván az inasok száma 307, a kiket 12; Kiskunfélegyházán 249 iparos és 33 kereskedő, a kiket 9, illetőleg a kereskedőknél 3; Kispesten az inasok száma 344, a kiket 13; Nagykőrösön az inasok száma 223 iparos és 140 kereskedő, a kiket 6; Váczon 350 iparos és 41 kereskedő, a kiket 6 tanító oktat. Albertfalván 1907-ben, Kispesten 1908 és Váczon 1906-ban Inas-Otthont szerveztek.

A kecskeméti iparos- és kereskedő-inasiskolát 1883-ban szervezték, tanítóinak száma: 17 és 8 hitoktató. Tanulóinak összes száma: 574. A kecskeméti kir. tanfelügyelői kirendeltség területén ezenkívül iparos-inasiskolák vannak Kalocsán, Kiskőrösön, Kiskunhalason, Kiskunmajsán, Kunszentmiklóson, Szabadszálláson és Újkécsken, melyek mind községiek.

Gazdasági iskolák.

Gazdasági önálló népiskola van Lajosmizsén, mezőgazdasági és kertészeti irányú, községi jelleggel, a melyet 1902-ben szerveztek egy tanítói állással olyképen, hogy a szaktanítót az állam nevezi ki. Tanulóinak a száma az 1909—10. tanévben 77. Gyakorló terület terjedelme 21 kat. hold 1552 □-öl. A rákospalotai majorosgazda-intézetet a gróf Károlyi Istvántól ajándékozott 150 holdnyi István-

---

37) Vm. Lt. 1124. sz.

33) Vm. Lt. 1798. évi 577, 1148, 1325 és 1496. jkönyvi számok.

34) Vm. Lt. 1798. évi 1489. jkvi sz.

35) Vm. Lt. 1802. évi 369, 2327. sz.

36) Vm. Lt. 1803. évi 2434. sz. 1804. évi 1572. sz.

telken az Orsz. Gazdasági Egyesület, az állam támogatásával és magánadakozásokból 1876-ban állította föl 1 igazgatóval és 1 segéddel. Ennek a helyén van ma a Clarisseum (róm. kath. el. leányiskola hat tanulóval.) A kecskeméti kirendeltség területén Szabadszálláson van gyümölcstermelési irányú önálló gazdasági népiskola, a melyet 1905-ben szerveztek. Gyakorló területe: 3 hold 1361 □-öl. Gazd. ism.-iskola 145 helyen működik. Legrégibb a bajaszentistváni és tahitótfalui (1896), a dusnoki és érsekcsanádi községiek (1899) és a sződi róm. kath. (1897.)

Az iskolatanács 1872 augusztus 28-iki ülésén jelenti Nagy L., hogy Kecskeméten egy gazdasági szakosztálylyal egybekapcsolt felsőbb népiskola szervezését vették tervbe, hogy az első osztályt a jövő tanév végén már megnyithassák. Kecskemét e czélra ajánlott épülettelket, építési anyagokat, a szükséges kézi és igás napszámot, 200 hold földterület, melyből 60 hold föld mintagazdaságnak rendeztetnék be, 140 hold pedig külön úgy kezeltetnék, hogy ennek jövedelme a mintagazdaság felszerelésére s általában gazdasági czélokra fordíttatnék. A városi hatóság kérelmezte a közokt. minisztériumtól a tanárok fizetését és az építendő iskola építési költségeinek fedezését. A miniszter azonban kijelentette, hogy a tervezett felső népiskolában működő gazdasági igazgató-szaktanár fizetése s egyéb járandóságai fedezésére megkívántató összeget helyezi csak kilátásba. Ez a felső népiskola az 1894—5. isk.-évben szünt meg; a mikor a földmíves-iskolát alapították 200 hold területtel. 1877-ben a tanító illetménye összesen (fizetés és járulék) 1050 frt volt.

Hittani intézetek.

A *kalocsai érseki hittani intézet* 1735 óta áll fenn (magyar tannyelvű). 1873-ban 1 igazgató, 4 rendes tanár, 1 tanító van benne, a bennlakó tanulók száma 28. 1866-ban 4 évfolyamú, egy igazgató és 4 rendes, összesen 5 tanárral és 33 hallgatóval. 1877/8-ban a tanulók száma 23. Az 1906/7. tanévben 3 rendes, egy rendkívüli és egy helyettes tanár működik; a hallgatók száma 38.

A *váczi püspöki hittani intézet* 1764-ben keletkezett, (magyar tannyelvű) 1873-ban 1 igazgatót, 4 rendes tanárt s 13 bennlakó hallgatót találunk itt. 1881-ben újra alapították. 1877/8-ban 4 osztályú, tanára 4, tanulója 29. 1906/7-ben 2 rendes, 2 helyettes tanár működik; a hallgató 46.

Polgári iskolák.

Legnagyobb az *ujpesti áll. polg. leányiskola*, a melyet 1883-ban alapítottak, a mikor 8 tanerővel, kik között 4 hitoktató, 3 osztálylyal kezdte meg működését; a három osztályban volt 79 növendék. Ma itt a tanerők száma 34 és a növendékeké 824. Az iskola főépületét az 1896/7. évben építették s bővítették 1902/3-ban és 1909/10-ben. De a szomszédtelket is megvásárolták s új építkezések vannak tervbe véve. Az intézetben női kézimunka-tanfolyamot is szerveztek, a melyhez művezetőt először az 1902/3. évben alkalmaztak. A kézimunka-tanfolyamnak második szakosztályát az 1903/4. tanévben, a harmadik szakosztályát (műhimzői) az 1905./6. tanévben szervezték. 1907/8-ban a csipkekészítő és iparművészeti szakosztály is megnyilt.

Az *újpesti áll. polg. fiuiskolát* az 1894/5. tanév elején szervezték. Ferencz József-téri helyiségei 1902-ben épültek. Tanárainak száma az első évben öt, jelenleg 15 és 4 hitoktató. A tanulók száma az első évben 151, ma 661. Tanulóinak 50%-a önálló pályán, 30%-a felsőkereskedelmi iskola elvégzéséhez kötött pályákon, a többi a tanítói pályán oszlik meg.

Abonyban községi jelleggel szerveztek polg. fiú- és leányiskolát 1901/2-ben. Az első évben mind a fiú-, mind a leányiskolában egy-egy tanár, a fiúiskolában 38, a leányiskolában 28 növendék volt. Ezt az iskolát 1902/3-ban államosították, ekkor épültek a mai helyiségek. Most itt a fiú- és leányiskolában 5—5 tanár működik, a fiúiskolai növendékek száma 106, a leányiskoláé 63. Ez iskolák növendékeinek 80%-a az ipari és kereskedői pályát keresi föl.

A *bányai ág. h. ev. egyházkerület aszódi leánynevelő-intézetét* 1891-ben szervezték. Ebben 4 osztályú polg. iskola, továbbá az 1908/9. tanévtől háztartási és gazdasági tanfolyam is van. Az intézet a báró Podmaniczky-féle kastélyban van, a melyet az egyházkerület 1890-ben vásárolt meg. A tanerők száma 1891/2-ben 7, a tanulóké 63, jelenleg 14 tanerő van és 131 tanuló.

A *budafoki áll. polg. fiu- és leányiskolákat* 1904-ben szervezték. 1907/8-ban nyertek új épületet. 1908/9-ben szervezték a női kézimunka-tanfolyamot művezetőnői állással, ekkor állították a slöjd-műhelyt és kosárfonó-tanfolyamot is. A tanárok száma 1904/5-ben a fiúiskolában 2, a leányiskolában 1; a tanulók száma a fiúiskolában 49, a leányiskolában 20. Ma ez iskolákban 6—6 tanár 128, illetőleg 116 növendéket oktat.

Czegléden 1869-ben szerveztek közs. polg. fiú- és leányiskolát, melynek igazgatója 1869/70-től 1900/01-ig Elefánty József. A fiú- és leányiskolában az 1869/70. évben 4, az 1873/4. tanévben 8 tanerő működik. A leányiskolánál az 1884/5. tanévtől nyílt meg a 3. és 4. osztály. A növendékek létszáma 1869/70-ben a fiúiskolában 28, a leányiskolában 22. A fiúiskola 1901/2-ben szünt meg, a mikor 99 növendéke volt. Teljesen áll. jellegű lett az intézet 1885-ben. Kézimunka-tanfolyammal bővült 1902-ben ; a fehérvarró és himző és egy felsőruha szabó-varró-csoport 1908-ban alakult. A fiúiskolában 3544 növendék, a leányiskolában az 1909/10. tanévig, a mikor a növendékek száma 218, összesen 3362 növendék tanult. A tanárok jelenlegi száma a művezetőnővel együtt 9. A kézimunka-tanfolyam helyisége s az igazgatói lakás 1877 előtt, az osztályok helyiségei 1877-ben, a tornaterem, egy osztály s az iroda 1905-ben épültek. Új építések tervben.

A *Magyar Gazdasszonyok Orsz. Egyesületének czinkotai* polg. leányiskolája 1905/6-ban épült. Az intézetet voltaképen még 1866-ban szervezték s a már említett évben telepítették Czinkotára. 1909-ben a tanerők száma 6, a tanulóké 117 (bennlakók). Az internátusban a belügyminiszter 75 állami alapítványi helyet szervezett. Itt is vannak kézimunka-tanfolyamok. Az egyesület internátusában a középosztály gyermekei közül eddig 1166 leányt nevelt.

A Miasszonyunkról nevezett iskolanénék *Kalocsán* 1860 szeptember havában négy évfolyamú felsőbb leányiskolában kezdték meg működésüket. 1868 óta a konviktusi iskola a polgári iskola 4 osztályát foglalja magában. 1883/4-ben 30 növendéke van. Az iskolanénék felső népiskolát is szerveztek, a melynek két osztályában 1896-ban 56 növendék van.

Kecskeméten a leányoknak magasabbfokú oktatása 1852-ben kezdődik, a mikor két osztályból álló városi nőnöveldét alapítottak. Tóth Lajosné Dianovszky Anna volt az első nevelőnő, a ki a várostól évenként 200 pfrtot és 6 öl puhafát kapott, ezenkívül a növendékek az I. osztályban havonként 1, a II-ban 2, a franczia nyelvért 2, a rajzért szintén 2, a zongoráért 4 frt rendes tandíjat fizettek. 1861-ben e helyett a katholikusok, s a protestánsok részére egy-egy községi nőnöveldét szerveztek. A közs. polg. leányiskolát 1875-ben szervezték. A jelenlegi modern épületek 1899-ből valók. Tanerőinek száma 1875-ben 3, jelenleg 11. 1875/6-ban, a mikor még két osztály volt, a tanulók száma 49, 1880/1-ben (4 osztályú) 94. Az iskolát 1904-ben államosították. Növendékeinek száma ma a nyolcz tanteremben 341. Említésre valók kézimunka-kiállításai.

Kiskőrösön 1905-ben alakult a polg. isk.-egyesület, a mely az 1903-ban megnyílt magán polg. iskolát átvette. A négy-négy osztályú fiú- és leányiskolát 1907-ben a község vette át. A tanulók száma a két intézetben 1909/10-ben 123.

Kiskunfélegyházán 1895-ben szerveztek közs. polg. leányiskolát, a mely 1908-tól mint r. kath. jellegű folytatja működését. 1899-ben kézimunka-tanfolyammal bővítették. Növendékeinek száma az első években 100—110, legutóbb 155. A tanerők száma 6. Az intézet kiegészítő része a Constantinumnak.

A *kiskunhalasi* ref. polg. leányiskolát 1872-ben szervezték. Első igazgatója özv. Balparlaky Györgyné Tóth Antónia. 1873-ban az igazgatón kívül még csak egy rendes tanítónő működik, óraadók 4—7 főgimn. tanár. 1895-től az igazgatón kívül 3 tanítónő s rendes kézimunka-tanítónő is van alkalmazva. Tanulók száma 1883/4-ben 25. Az 1905/6. iskolai évben 5 tanára s 54 növendéke volt. Az 1908/9. tanévben a tanítók száma változatlan, a tanulóké 56.

Monoron közs. fiú és leánypolg. iskolát 1903-ban szerveztek. 1906/7-ben államosították. 1906-ban épültek a mai helyiségek. Tanerőinek száma 11, a tanulóké az első évben 51, jelenleg 245. Az 1909/10. tanévben a naponként vidékről utazó növendékek részére napközi otthont szerveztek.

Nagykőrörön 1877-ben szerveztek közs. felső leányiskolát, mely 1905-ben polgári iskolává fejlődött. 1877/8-ban a tanerők száma 5, a tanulóké 26. A tanerők száma ma is 5, a tanulóké 126. A mai iskola 1904/5-ben épült.

Törökbálinton 1909 szeptember hóban a Francziaországból elűzött Notre dame apácza-rend tagjai szerveztek polg. leányiskolát. A tanerők száma 6. Bennlakó növendék 60, bejáró 10. Helyiségei 1907-ben épültek.

Váczon 1892-ben szerveztek róm. kath. polgári leányiskolát, vezetői a Szent Vincze-nővérek. 1905-ben a gróf Csáky püspök adományából épült Karolinaiskolaépületben van elhelyezve. Tanárok száma hitoktató, torna- és ének-tanítókon kívül ma 5, a növendékeké 1892/3-ban 103, 1908/9-ben 158.

Zsámbékon a Szentkereszttől czímzett irgalmas nővérek kongregációja 1905-ben szervezett polg. leányiskolát. Ekkor és 1906-ban épültek a jelenlegi helyiségek. A tanulók száma az első évben 10, most 64, a tanerőké 4.

Erzsébetfalván az 1909/10. tanévben nyílt meg áll. polg. fiú- és leányiskola s *Rákosligeten* közs. polg. fiú- és leányiskola. Az itt említetteken kívül magán polg. iskolák vannak még *Rákospalotán*, *Soroksáron*, *Szentendrén* fiú- és leányiskola, a melynek felekezitévé való átszervezése folyamatban van; *Erzsébetfalván*, *Kispesten*, *Rákosszentmihályon* és *Gödöllőn* leány.

Óvó és tanítóképzők.

Pest, Pilis és Solt vármegyék 1839/40. évi követei (Dubraviczky Simon és Szentkirályi Móricz) sürgették *a papi növendékek oktatását*, „a mennyiben ezek, mint *népoktatók*, a nép erkölcsi és szellemi kifejlődésére legnagyobb befolyást gyakorolnak." Az országos biztosság kirendelésére vonatkozó egyesség azonban nem sikerült.[38]) Az iskolatanács 1869. nov. 17-iki ülésén került szóba, hogy a tankerületben működő tanítók számára neveléstani ideiglenes tanfolyamot rendezzenek. A kalocsai róm. kath. s a nagykőrösi ref. képzőt jelölik ki, a hol ilyen tanfolyamok a nyári szünidő alatt szervezhetők volnának.

Kalocsán a Miasszonyunkról nevezett iskolanénék vezetése mellett *óvónőképző*-intézetet szervezett Haynald érsek. Ebbe az óvónőképzőintézetbe eleinte csak szerzetesnőket vettek fel, 1888 óta külső növendékeket is. A két tanfolyam hallgatóinak száma 1895-ben 52. Az 1906/7. tanévben 10 tanár működik, a tanulók száma 10 rendes és 3 magán.

A kalocsai r. kath. tanítónőképzőt, mely a Miasszonyunkról elnevezett nénék vezetése alatt áll, Haynald érsek alapította, az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. életbeléptetése után, 3 éves tanfolyammal. 1875/6-ban 11 tanára van, tanulók száma 72. 1883-ban bővítették ki a 4. évfolyammal. 1894/5-ben 12 rendes, 1 hitoktató, összesen 13 tanára van, tanulók száma 103, oklevelet nyert 20. 1896-ban a növendékek száma 121, kik közül 89 az internátusban volt elhelyezve. Az 1906/7. tanévben 11 tanár működik, a tanulók száma 110 rendes és 9 magán.

A Miasszonyunkról elnevezett iskolanénék vezetése alatt áll itt a polg. *tanítónőképző*-intézet is. A kétéves tanfolyam 1883-ban 3 tanfolyamúvá lett és magában foglalja a polgári képzőkre előírt összes szakcsoportokat. 1894/5-ben 7 rendes, 1 hitoktató, összesen 8 tanár működik, tanulók száma 21, oklevelet nyert 4 rendes és 11 magántanuló. Az intézet fennállása óta 1896-ig 122 növendék nyert itt oklevelet, kik közül 95 szerzetesnő volt és 27 világi. A tanképesítővizsgálatokat 1895 óta a minisztertől kinevezett bizottság előtt tartják. 1896-ban a 3 tanfolyamban 21 rendes és 19 magántanulót találunk. Az 1906/7. tanévben 9 tanár működik, a tanulók száma 43 rendes és 13 magán.

Ugyancsak a Miasszonyunkról nevezett iskolanénékre bízták az *árvák* nevelését is abban a díszes épületben, a melyet Haynald érsek az iskolanénék temploma mellett építtetett. Az intézetben 1896-ban 45 árva volt elhelyezve.

A kalocsai *róm. kath. elemi fiu-tanítóképző* intézet alapítója Kunszt József érsek, ki 1856-ban, egyetértve a helytartótanácscsal, a beszüntetett érsekújvári királyi képzőintézetnek Kalocsán adott új hajlékot. A tanfolyam 1856—1870-ig kétéves volt. Ez idő alatt az intézetnél 239 alkalmazott, de még nem képesített tanító és 150 növendék kapott tanítói oklevelet. A hároméves tanfolyamot 1870-ben, a négyévest 1883-ban állították be Haynald Lajos biboros-érsek áldozatkészségéből. A hároméves tanfolyam alatt 24 alkalmazott tanító, 157 intézeti növendék, 1 magántanuló és 6 érettségizett egyén nyert elemi tanítóságra képesítő oklevelet. A négyéves tanfolyam idejében az 1908/9. tanév végéig 8 alkalmazott tanítót, 434 intézetbeli növendéket és 2 érettségizett egyént képesítettek elemi tanítóságra. 1908/9. végéig 1030 okleveles tanítót adott az intézet a hazának. Az intézet területe 865 □-öl. Eredetileg két tanteremből és egy kis irodából állott. Haynald Lajos 1871-ben két új termet építtetett, majd 1883-ban emeletes épületté alakíttatta át 40.000 K költséggel. 1902-ben Császka György érsek újjáalakíttatta, torna- és zeneteremmel bővitette ki, 20.000 K költséggel. Az intézetben van jelenleg négy osztályterem, egy zene-, egy torna- és egy fizikai szertárterem, egy kis vegytani laboratorium, egy tanári tanácskozóterem, egy igazgatói iroda, egy orgona- s egy harmonium-szoba egy gyakorló iskolai terem és egy pedellus-szoba. A gazdasági gyakorlatokra van az intézetnek 2400 □-öles kertje. Gyakorlóiskolául az intézet alapításától kezdve a kalocsai róm.kath. belvárosi iskola szolgált, míg 1902-ben Császka György érsek bőkezűségéből osztatlan hatosztályú gyakorlóiskolát szerveztek az intézetnél. A szegénysorsú növendékek segélyezésére jelenleg évi 7800 koronát utalványoz a kalocsai érsek. Van ezenkívül 4 drb 84 koronás ösztöndíj és egyes növendékek más ösztöndíjakban és segélyben is részesülnek. Az intézet évi fenntartási költségei 28,000 K. 1885 óta kath. kántorképző tanfolyam is van. A növendékek művelődésére 1885 óta ifjúsági önképzőkör, a lelki élet fejlesztésére pedig 1904 óta Mária-kongregáczió áll fenn. Fenntartói a kalocsai érsekek voltak; jelenleg Várossy Gyula. Az intézetnek 1856-ban, mikor megnyitották, csak 11 növendéke volt; jelenleg a tanulók száma megközelíti a százat. 1870-ben a hittanáron és képzőtanáron kívül még egy rendes és 8 segédtanár (ezek között 2 zene- és 1 tornatanár); 1883-ban összesen 3 rendes és 8 segédtanár; 1891-ben 4 rendes és 6 segédtanár működött az intézetnél; végre 1903 óta 5 rendes és 2 segédtanári állást szerveztek, és így az igazgatóval és a gyakorlóiskola tanítójával együtt a tanári testület 9 tagból áll.[39]

---

[38]) I. m. 54. l.

Schuster Konstantin, váczi püspök 1888-ben 40.000 frt alapítványt tett oly czélra, hogy abból Kiskunfélegyházán nagyobbszabású leánynevelő-intézetet állítsanak. Ez vetette meg alapját a *Constantinum*-nak, melyben négy elemi s négy polgári osztály (a volt községi iskola bevonásával) az 1908/9. iskolai évben, az elemi *tanítóképző-intézet* pedig egyelőre két évfolyammal, 1909 szeptember hó 1-én nyílt meg. A Constantinum a váczi püspök főhatósága s a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanénék vezetése alatt áll.

A *kiskunfélegyházai áll. tanítóképző-intézetet* 1876-ban Csongrádról helyezték át Kiskunfélegyházára Dömötör János kir. tanfelügyelő idejében. Az intézetet Szász Károly miniszteri tanácsos 1876 október 8-án nyitotta meg. A tanárok száma ekkor 10, a növendékeké 103. A képzőt az 1883/4. tanévben alakították át négy évfolyamuvá, a mikor 6 rendes, 1 segédtanár és 3 hitoktató működik, a növendékek száma 64. 1894/5-ben 7 rendes, 2 segéd-, 2 hitoktató, összesen 11 tanár, tanulók száma 52, oklevelet nyert 4. Az intézet e jelenlegi új helyiségébe az 1904/5. iskolai évben költözött, a mikor felvétetett 130 növendék, kik közül 114 bennlakó és 16 bejáró. Az 1906/7. tanévben 12 tanár működik, a tanulók száma 125. Első igazgatója Dékány József, a ki 1878-ig működött.

A dunamelléki ref. egyházkerületben a tanítók még a XIX. század első tizedében is a gimnáziumokból kerültek ki. Gróf Teleki Sámuel egyházkerületi főgondnok kezdeményezésére a nagykőrösi ref. egyháztanács 1836-ban a *néptanítókat képző és gazdálkodást tanító szék* betöltésére pályázatot hirdetett. 1837-ben a dunamelléki egyházkerület Kasidra Pált választotta meg erre. 1850-ben mint gazdasági intézet végkép, mint preparandia, egy ideig megszünt. 1855-ben az egyházkerület újból Nagykőrösön állítja fel a képzőt. A képző fenntartói: az egyházkerület s a nagykőrösi egyház. Mindegyik testület maga fizeti az általa választott tanárokat, a tantervet is az egyházkerület állapítja meg, a mely a főfelügyeletet az egyházkerületi főválasztmány útján gyakorolja. Igazgatóul 1858 aug. 30-án Nagy László kisújszállási ref. gimn. tanárt választották meg. Az 1860—1869. években Ballagi Károlyt találjuk az egyházkerület részéről fizetett tanszéken. A kormányzó-választmányt az egyházkerület 1863/4-ben szünteti meg, annak hatáskörét a tanítóképzőintézeti iskolaszékre ruházván. A két fenntartó testület 1869-ben határozza el a gyakorlóiskola felállítását. 1870-ben Kiss Áront, 1882-ben Kiss Kálmánt választják meg igazgatóul. A negyedik évfolyam 1885/6-ban nyilt meg. Növendékeinek száma 1855/66—1895/6-ig 2471. Az egyházkerületi tanítóképesítő bizottság 1895/6-ig 675 növendéknek adott tanítói oklevelet. Az 1906/7. tanévben 11 tanár működik, a tanulók száma 112 rendes és 10 magán.

Az *aszódi ág. h. ev. algimnáziumra* vonatkozólag biztos adatok vannak Középiskolák.
1786-tól. Hosszú időn keresztül csak egy tanára volt, kezdetben *Schola latina* a neve, 1859/60-ban *felső elemi fitanoda*, 1860/61-ben fiúk és leányok együttesen járnak ide, 1862/3-ban *algimnázium*. Mostani alakját 1865-ben nyerte. A tanárok

---

[39] Huber Lipót igazgató közlése alapján.

száma 1853/4-ben 2, 1865/6-ban 3, 1868/9-ben 4, 1880/1-től 5 (a hitoktatókon kívül.) Tanulóinak száma 1833/4-ben 28, 1858/9-ben csak 12, 1874/5-ben 104, 1887/8-ban 121, jelenleg 128. Petőfi Sándor tanára : Koren István végzett teologus, 1833-ban vette át az aszódi iskola vezetését s itt 23 évig működött. Az iskola épen az ő idejében vette föl a gimnázium nevet s három osztályból állott : donatus, grammatika és syntaxis. Koren a három osztály növendékeit így nevezte : ejtegető, szófejtő és szókötő. Koren a magyar nyelvet, történelmet, földrajzot, természetrajzot és az első két osztályban a hittant magyarul tanította, a többi tárgyat latinul. Petőfi 1835/6-tól — 1837/8-ig, három éven át járt ebbe a gimnáziumba. Most fáradoznak abban, hogy az intézetet főgimnáziumá fejlesszék *Petőfi főgimnázium* névvel.[40]

A *czeglédi* ref. iskolát magas színvonalra emelték már a XVI. század közepe táján Szegedi Kiss István s Bakonyi Albert (püspök). A mint a czeglédi régi jegyzőkönyvekből olvassuk : ez az iskola szolgáltatta régente még a debreczeni anyaiskola rektorait is.[41] Az iskola később alsóbbrendűvé vált. De sokáig nem tudunk róla. 1722-ben Patai József rektorságában ismét tógás deákok vannak.[42] 1753-ban a kormány a czeglédi protestáns iskolát a grammatikáig lefokozta. 1752-ben ugyanis a reformátusok megverték a katholikus iskolamestert, a mikor a budai klarisszák följelentették, hogy a reformátusok jogtalanul bírják a templomot tartozékaival együtt. A vizsgálat alkalmával arra hivatkoztak a kálvinisták, hogy vallásukat 1547 óta gyakorolják s hogy a templom az 1681. évi XXV. t.-cz. meghozatalakor már az övék volt. A kanczellária akképen döntött, hogy Czegléd 1683 után, hat évig lakatlan volt s ha a reformátusok birtokában voltak is a templomnak 1681-ben, már annak szakadatlan birtoklására nem hivatkozhatnak, mert a földesúrra szállott a vitatott terület. De különben is az 1681. évi XXVI. t.-cz. megalkotásakor Czegléd a török hódoltság alatti részekhez tartozott. A királyné részökre más területet adat templom- s iskolaépítés céljaira ; de az iskolára nézve kimondatott, ,,hogy a grammatikánál magasabb tanulmányokat, vallásgyakorlatuk elvesztésének terhe alatt, hagyják abba s következésképen a bölcsészet tanárát s más szükségtelen oktatóikat azonnal bocsássák el.“[43]

A czeglédi mai áll. főgimnáziumot 1899-ben alapították, a mikor két párhúzamos I. osztálya 92 tanulóval nyilt meg, a kiket három tanár oktatott. Ma (1909/10.) 18 tanára s 368 tanulója van. Az első érettségi 1907-ben volt, 16 növendékkel. Az intézet jelenlegi helyiségeit 1903-ban építették.

Gróf Batthyány József érsek megyéjének székhelyén emelt a kegyesrendiek vezetése alatt oly intézetet, a mely első korszakában magában foglalta a középiskolai tanfolyamot s itt a kegyesrendiek a bölcseletet és teologiát is előadták s a székesegyházban hitszónokokként is működtek. Az alapítólevél 1765-ből való. A jelen intézetet alapítója Kunszt József kalocsai érsek 1860-ban. Az átvétel első évében csak 4 osztály állott fenn, 8 osztályúvá az intézet 1864/5-ben fejlődött. 1865-ben volt az első érettségi a gimnáziumban, a mikor 24 tanuló közül 22 lett érett. Az intézet jelenlegi épületei 3 részből állanak : a Stephaneum, a kollégium (tanárok lakásai) és gimnázium. A gimnázium kétemeletes épület, a mely 1870-ben épült föl. Az intézet élén a pater rektor áll, a ki egyúttal a gimnázium igazgatója. Mellette főfelügyelői fölhatalmazással a gimnáziumi prefektus működik a gimn. teendők végzésére. A Stephaneumban a rektor után a stephaneumi főfelügyelő (praefektus generalis) következik. Az obszervatoriumot Haynald biboros-érsek alapította. Az első korszak első igazgatója Zsigmondovics Illés, 1765—1766-ig ; az utolsó Vida Imre 1855—1860-ig. A második korszak első igazgatója Weninger Sándor 1861—1866-ig. Érettségi vizsgálatot tett 1895/6-ban 28. A tanulók összes száma ekkor 518.

A *kecskeméti róm. kath. főgimnáziumot* 1714-ben alapította gróf Koháry István országbíró 30.000 rhenus forinttal s telekkel ; főgimnáziummá alakult a kecskeméti róm. kath. egyházközség hozzájárulásával (1859-ben.) Első igazgatói 1715-ben Kovátsovits Pál ; 1715—16-ban Zabojnik Péter, helyettes igazgató Vilhem Ádám. Az intézet 1832-ben épül emeletre, a mai helyén, a város kath. tanácsa s polgárai hozzájárulásával. 1859-ben a homlokzatot meghosszabbították; 1894-ben szárnyépülettel látta el a róm. kath. egyházközség. Tanárok száma: 1715—53-ig 2—3; 1754—1806-ig 4—5; 1806—59-ig, mint a nagy gimnáziumokban; 1863-tól, mint a főgimnáziumokban. Tanulók száma 1715-ben 63, 1715—54-ig 114—400 között, 1754—77-ig 260—506 között, 1778—1806-ig 26—300 (26 1790-ben volt), 1807—50-ig 200—300 között, (1851—59 között 100-on alul) most 290. Az intézet 1715—25-ig a ferenczrendiektől vezetett normális iskolák épületében volt. 1753-ban a poétikai és rhetorikai osztálylyal bővülvén, a rend új épületet emelt a mai kath. konviktus telkén a Jókai-utcza és Régi Iskola-utcza sarkán. 1832-ben készült a mai helyére a gimnázium. 1806-ban a Nova Ratio értelmében a IV. oszt. normális iskolák hozzákapcsolásával öt osztályúvá, majd nagygimnáziummá lett. 1849—58-ig kisgimnázium. 1859-ben nyilt meg a főgimnázium. 1863-ban volt az első érettségi vizsgálat.[44])

---

[40] Az Aszódi Ágostai Hitv. Evang. Algimnázium Értesítője az 1900—1901. iskolai évről. Közli Balla Lajos igazgató. Budapest. 1901.

[41] Molnár Aladár : A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. köt.

[42] I. m. 511. l.

[43] V. ö. Fináczy : i. m. I. k. 37—39. l.

Kecskeméten nagyobb ref. iskola már a XVI. században volt. 1596 körül Veresmarti Mihály tanított benne. Erről az iskoláról a város régi jegyzőkönyvében ez a följegyzés olvasható: „Anno 1599. megfogadtuk várasostúl György deákot (azaz Petri Györgyöt) mesternek, a ki magasabb tanintézetté emelte az iskolát". Egy 1683-ból való jegyzék szerint a theologus (tógás?) deákok száma (30—40) a háborús idők miatt leapadt. A főgimnáziumot 1830-tól kezdve többszörös megszakítással építtette a kecskeméti református egyház a városi és egyházkerületbeli hitsorsosok pénzsegítségével. Kezdetben egy professzor volt három segédtanítóval, 1809-től 2 professzor, 3 segédtanítóval, 1856-tól 11 tanár, ma 15. Tanulók száma az első években nincs feljegyezve, mostanában 280 körül. A tanári fizetés 1599-ben 32 forint, 3 fertály búza, egy verő ártány; 1695-ben 80 forint, egy ölő ártány, egy mázsa só, 100 font hús, 25 font faggyu, 50 fő káposzta, 5 fertály búza; 1759-ben 209 forint, 15 öl fa és egy szőlő; 1808-ban 400 forint, 70 véka búza, egy szőlő, 15 öl fa; 1857-ben 700 forint; 1868-tól 1000 forint, 1896-tól az állami fizetési fokozatok szerint. 1750-ben az akadémikus rektorok helyét állandó professzorok váltják fel. 1830-ban a gimnázium kerületi főiskolává lesz a nagykőrösiekkel vívott nehéz küzdelem után, de a Thun-féle Entwurf 1851-ben algimnáziummá degradálja. 1856-ban újra főgimnáziummá és nyilvánossá lesz. 1860-ban megszünik a vele kapcsolatos theologia és jogakadémiát kap, mely 1875-ben külön válik tőle. 1896-ban államsegélyt nyer.[45])

A kecskeméti kegyesrendi tanárok pendítették meg 1853-ban az eszmét, Kecskeméten a reálirányú oktatás meghonosítása iránt. A város képviselőtestülete azután 1855-ben elhatározta, hogy önálló, három osztályú városi reáliskolát állít. Az iskola I. osztályát 1857-ben nyitották meg, 14 tanulóval. Ez az iskola az 1860—61. tanévben 27 tanulóval megszünt. Az *állami főreáliskolát* 1869-ben alapították. 1895-ig 1303 növendéke volt (évenként átlag 52.) [46])

Kecskeméten felső-kereskedelmi iskola is van szervezés alatt, melynek I. osztálya az 1910/11. tanévben fog megnyílni.

A *kiskunfélegyházi* róm. kath. négyosztályú *jászkun-kerületi algimnáziumot* 1810-ben állitották fel. 1866-ban egy világi igazgató, egy hittanító, egy rendes, 3 helyettes, összesen 6 tanár (4 világi, 2 egyházmegyei) működik, tanulóinak száma 107. 1875—76-ban mint községi algimnáziumban (négy osztályú) 8 tanár működik, a tanulók száma 94. 1885-ben a tanárok száma 11, a tanulóké 87. 1894—95-ben községi főgimnázium; van 5 rendes, 6 helyettes, 4 hittanító, egy tornatanító, 4 rendkívüli, összesen 20 tanár. Érettségit tett 20. 1906—907-ben 18 tanár működik, a tanulók száma: 306.

A *halasi* ref. iskola rektorai a kecskeméti egyházmegye jegyzőkönyvében 1592 óta vannak följegyezve. Ott említik, hogy hajdan tógás deákjai is voltak. Az egyházközségi nyolczosztályú főgimnázium eredete tehát 1592-ig vezethető vissza. A kiskunhalasi ref. algimnáziumban 1866-ban egy igazgató, 6 rendes, összesen 7 (hat világi, egy pap) tanár működik, tanulók száma 63. 1875—76-ban mint főgimnáziumban 13 tanár és 101 tanuló van, érettségit tett 19 tanuló. 1877—78-ban (nyolczosztályú főgimnázium) 12 tanára van, a tanulók száma 103, érettségit tett 15. 1885-ben a tanárok száma 14, a tanulóké 189, érettségire jelentkezett 23. 1894—95-ben 10 rendes, 2 helyettes, 3 hittanító, egy óraadó, egy tornatanító, összesen 17 tanár, tanulók száma 280, érettségit tett 20. 1906—907-ben 15 tanár működik, a tanulók száma 271.

---

[44]) Tóth György dr. róm. kath. főgimn. igazgató közlése nyomán.

[45]) Az intézet igazgatójának közlése nyomán.

[46]) Hanusz István: Az első huszonöt év a kecskeméti m. kir. áll. főreáliskola életéből. 1895.

A *kunszentmiklósi* ref. egyházközségi hatosztályú *reálgimnáziumot* 1735-ben alapították. 1866-ban 4 rendes, 2 helyettes, összesen 6 tanár (mind pap), tanulók száma 75. 1873-ban egy papi igazgató, 2 világi, 3 papi rendes tanár, egy világi helyettes működik benne, tanulóinak száma 89 rendes, 2 magán. 1885-ben a tanárok száma 9, a tanulóké 88. 1894—95-ben összesen 8 tanára van s 102 tanulója. 1897—98-ban hatosztályú, a tanárok száma 7, a tanulóké 88. Az 1906—907. tanévben a tanárok száma 8, a tanulóké 110.

A *nagykőrösi ref. főgimnázium* első rektora 1580 körül Szilvásújfalusi Imre. Utána pedig Veresmarti Mihály 1598-ban vállalkozott az iskola vezetésére. Tanárai között találjuk 1741—69 között Losonczi Istvánt, a „Hármas kis tükör“ szerzőjét; 1848—49-ben Galgóczy Károlyt, a monografust. Az ötvenes évek tanári testületében mind csupa irodalomtörténeti neveket találunk. 1632-ben 16 növendék subscribált, 1722-ben 62. Az 1863—37-ik évben a három bölcsészeti osztályban 54, az 1847—48. évben 65 növendék volt. Az újraszervezéskor, az 1851—52-ik évben, az I—VIII. osztályban 175, 1895-ben 294, 1908—909-ik évben 377 a tanulók száma. Tanárai : eleinte a rektor professzor változó számu publicus praeceptorokkal 1851—52-ig ; az 1852—53-ik évben 12, 1908—909-ben 17 tanára van. 1851—52-ben egy rendes tanár fizetése 600 frt. 1898-ig tanári törzsfizetés 800—1000 frt. 1898-ban az állammal kötött szerződés alapján a tanári létszámot szaporították s az állami tantervet vezetik be. A jelenlegi épületet a ref. egyház, az állam s a város anyagi segítségével 1901-ben emelték.

Ujpesten 1905 szeptember 1-én nyilt meg a *községi gimnázium* két párhuzamos I. osztálya 85 tanulóval. 1908-ban államosították. Most hat osztályú; tanulója : 356 ; tanárai : 9 rendes, 1 rendkívüli, 4 helyettes s 5 hitoktató.

A váczi kegyesrendi tanintézetet gróf Kolonics Zsigmond püspök s bíbornok alapította 1714-ben. Csakhamar a grammatikai osztályokat is fölállították. Gimnáziumuk 1725--1727 között épült. A költészeti s rhetorikai osztályokat 1730/1-ben állították föl. [47]) 1866-ban 8 tanár működik, tanulók száma 177. 1875/6-ban hat osztályú algimnázium, 11 tanár, 160 tanuló. 1877-ben a tanárok száma változatlan, tanuló 150. 1885-ben a tanárok száma 16, a tanulóké 282. 1894/25-ben (róm. kath. főgimnázium) 9 rendes, 5 helyettes, 3 hittantanító, 1 tornatanító, 1 rendkívüli, összesen 19 tanár, 350 tanuló, érettségit tett 20. Az 1906/7. tanévben (kegyesrendi főgimnázium) 19 tanár működik, tanulója 427.

A *rákospalotai* Wagner-féle *magánfőgimnáziumban* 1906/7-ben 28 tanár működik, a tanulók száma 249.

Jogakadémia. A kecskeméti magasabb iskola már a XVI. században fennállott. A XIX. század IV. évtizedében szervezték át kollégiummá s 1831-ben kezdték meg a jogi tárgyak előadását. A jogi tanfolyam két évig tartott. 1848 után szünetelt a jogtanítás az 1860/61. tanévig, 1863-ban nyitották meg a III. évfolyamot. 1874-ben Kecskemét városa 3 tanszék költségeit vállalta el. 1882-ben pedig a IV. tanszék fenntartását. A ref. jogakadémia kormányzó testülete az egyházker. tanügyi biz. akad. osztálya és a húsz tagból álló igazgató-tanács, az egyházkerület, kecskeméti ref. egyház, Kecskemét városa s a jogakadémiai tanári kar képviselőiből alkotva. 1866-ban (3 évfolyamú) tanári kar : 1 igazgató, 5 rendes, 1 helyettes és 1 segéd, összesen 8 tanárral. Hallgatóinak száma : az I. félévben 66, a II. félévben 72. Az 1875/6. tanévben (4 évfolyam) 7 rendes, 2 helyettes, 3 magán, összesen 12 tanára és 131 hallgatója van.1877/8-ban 8 r., 1 h. és 3 magántanár működik. A tanulók száma 64. 1884/5-ben a tanárok száma 12, a hallgatóké 64. Az 1894/5. tanévben 8 rendes, 1 rendkívüli és 7 magán, összesen 16 tanára s az I. félévben 48, a II. félévben 44 hallgatója van. Az 1906/7. tanévben 7 rendes, 1 rendkívüli, 9 magántanár működik, a hallgatók száma az I. félévben 97, a II-ban 101.

Siketnéma intézetek. Pest, Pilis és Solt vármegyék 1839/40. évi országgyűlési követei, a mint 1840 június 8-án a „Tekintetes Karok és Rendek“-hez intézett jelentésükből kitünik, kívánták többek között azt is, hogy a vakok és siketnémák már fennálló intézetei tárgyában is megtegyék a szükséges munkálatokat. [48])

---

[47]) Molnár Aladár i. m. 553. l.

[48]) I. m. 48. l.

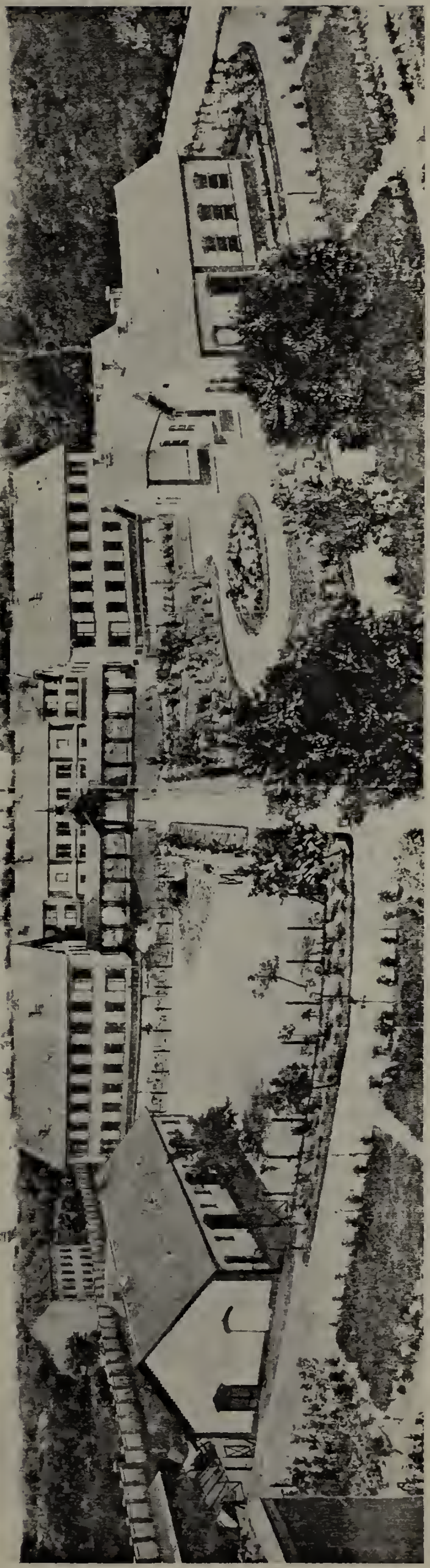

A rákospalotai m. kir. javító intézet.

Az aszódi m. kir. javítóintézet.

A siketnémák váczi királyi országos intézete az 1884/5. iskolaévben 93 növendék nevelésével és oktatásával foglalkozott. Mind a fiúk, mind a leányok kézimunkákat tanultak. E mellett gyakorolták a kertészetet és a házkörüli munkát. A gyakorló oktatás több iparágat is felölelt és pedig a varga-mesterséget 7, a szabóságot 11, az asztalos-ipart 4, a szíjgyártó-ipart 2, a kerékgyártóságot, kocsifényezést, kosárfonást és kárpitos-ipart 1—1 növendék tanulta; női kézimunkát 32-en tanultak. 1884/5-ben a fenntartás 37.000 frtba került. Az 1906/7. tanévben a tiszti személyzet 24, a növendék 102 fiú és 76 leány.

A siketnémák államilag segélyezett *kecskeméti* intézetét 1900-ban szervezték. A város törvényhatósági bizottsága ugyanis kimondotta, hogy a siketnémák és vakok intézetét fölállítja, ha az állam a tanerőket s a város csak a dologi kiadásokat fizeti. 1905 végén a vakok oktatása megszünt, és csak siketnémák részesülnek oktatásban. Az intézetben, melynek első igazgatója Németh László, 11 tanterem van. Az 1906/7. tanévben a tiszti személyzet száma 10, a növendékeké: 37 fiú és 27 leány.

Javító-intézetek.

Az aszódi m. kir. fiújavító-intézet, (az igazságügyi m. kir. minisztérium kocsigyártó ipariskolája) 1905-ben keletkezett. Az intézet épületét az igazságyminisztérium emeltette 1904-ben, két tanteremmel. 1906-ban a tiszti személyzet száma 27, a növendékeké 250.

A *rákospalotai* kir. leányjavító-intézet (I—VI. elemi oszt.) az 1889. évben keletkezett. A jelenlegi épületek 1902—1905-ben épültek. 1889-ben 12, 1909-ben 172 a növendékek száma, a tiszti személyzet 17 tagból áll.

Árvaházak.

A *kecskeméti tanítói országos árvaházat* 1899-ben alapította a vallás- és közoktatásügyi minisztérium az orsz. tanítói nyugdíjalapból, Kecskemét városa pedig mintegy 100.000 kor. értékkel járult hozzá. Bent iskolázás nincs; a növendékek az I. osztálytól a középiskola VIII., illetőleg a képzőintézet IV. osztályáig minden osztályba járnak. Az 1909. év folyamán a hódmezővásárhelyi áll. óvóképzővel kapcsolatos kis ovodás árvaházat is ide telepítették át. A fiúk és leányok négy-négy csoportra oszlanak a helyiségekben és a 3—6 éves árvák számára is megfelelő lakrész van. Az igazgatónak és két-két árvaatyának, illetve árvaanyának van nagyobb lakása és két-két segéd-árvaatyának, illetőleg segéd-árvaanyának egy-egy butorozott szobája. Az intézetek eddig 565 növendéke volt.

Nagytétényben a Fehér Kereszt-Egyesületnek van kisebb árvaháza.

Könyvtárak.

Pest vármegyében — a kecskeméti kirendeltséget kivéve — az 1908/9. tanévben *ifjúsági könyvtár* 81 állami, 5 községi és 18 felekezeti iskolánál van. Az állami iskolák ifjúsági könyvtáraiban 15.054 kötet van 32.150 K 88 fillér; a községi iskolák ifjúsági könyvtáraiban 548 kötet, 1303 korona 61 fillér; a felekezeti iskolák ifjúsági könyvtáraiban pedig 3997 kötet, 4443 korona 74 fillér értékben. A legrégibb ifjúsági könyvtár a soroksári róm. kath. iskoláé, alapításának éve 1858, azután a váczi rofermátus iskoláé, a melyet 1859-ben alapítottak. Az állami és községi iskolák ifjúsági könyvtárának alapítása az utóbbi évekre esik, a legrégibb pl. az újpesti Árpád-úti iskoláé, 1902-ből való. A kecskeméti kir. tanfelügyelőségi kirendeltség területén volt ifjúsági könyvtár 7 állami, 3 községi, 4 róm. kath., 3 ref. és 3 izr. iskolánál. Az állami iskolák ifj. könyvtáraiban 1768 kötet, 3213 korona 02 fillér; a községi iskolák ifj. könyvtáraiban 2745 kötet, 4563 korona és a felekezeti iskolák könyvtáraiban 1725 kötet, 1863 korona értékben. Ezek alapítása is a legutóbbi évekre esik. A legrégibbek: mint pl. a fülöpszállási állami, kiskunhalasi állami, koháryszentlőrinczi községi, kalocsai róm. kath., ókécskei ref., kiskőrösi izr. iskolák mellettiek 1904-ből valók. Az 1907. évben a kalocsai főszékesegyházi könyvtárban (alapítási éve 1784) 61.767; a kalocsai Jézus-társasági kollégium könyvtárában (alapítási éve 1860) 17.285; a kecskeméti városi múzeumban, a mely 1898-ban alakult, 6725 drb (gyarapodás az év folyamán 605); a kecskeméti ref. főisk. könyvtárban (alapítási éve 1830) 14,957; a kunszentmiklósi ref. gimn. könyvtárban (alapítási éve 1820) 11.065; a halasi ref. főgimnázium könyvtárában, a mely 1760-ban alakult, 35.672; a váczi kegyestanítórend házi könyvtárában (alapítási éve 1714) 16.236 kötet volt.

Iskolai zászlóaljak.

Az *iskolai zászlóaljak* szervezése Gullner Gyula főispán és Fazekas Ágoston alispán kezdeményezésére 1907-ben indult meg nagyobb erővel. Az alispán 1907 augusztus 21-én körrendeletileg hívta föl a főszolgabírákat, polgármestereket és a községi elüljáróságokat, hogy az isk. zászlóaljak alakulását elősegítsék. Az isk. zászlóaljak kérdését azután a tanítótestületek és egyesületek is megvitatták s az eredmény csakhamar mutatkozott is. Az isk. zászlóaljakat oly képen alakították, hogy az iskola egy-egy osztálya egy-egy századot alkot, a négy vagy hatosztályú népiskolák osztályai egy zászlóaljat; kisebb helyiségekben vagy pusztákon, a hol a tanulók száma százon alul van, csak századok alakíthatók. Több helyen a katonai gyakorlatok mellett czélbalövést is végeznek. Ezek közül az isk. zászlóaljak közül különösen a kecskeméti közs. el. (a legrégibb), az újpesti áll. polg., az erzsébetfalvai, budafoki, rákosszentmihályi áll. elemi iskoláknál szervezett zászlóaljak értek el szép eredményeket. A vármegye törvényhatósága ezeknek a zászlóaljaknak egyöntetü vezetésére felügyelői állást is szervezett.

Ifjusági egyesületek.

Ifjúsági egyesület ez idő szerint a vármegyében, a kecskeméti kirendeltséget ide nem számítva, 27 községben van, Kiskunfélegyházán az áll. tanítóképzővel, azután 4 közs. el. iskolával és a többi helyütt áll. el. iskolákkal kapcsolatban. Legnépesebb a monori vegyes egyesület 215 taggal. Legrégibb a Kispest-Hunyadi-utczai áll. el. iskolával kapcsolatos leányegyesület, a mely 1902-ben keletkezett. 1903-ban alakult a rákosszentmihályi, 1904-ben a kispest—szentlőrinczi, 1905-ben a majosházi, 1906-ban a solymári, 1907-ben a békásmegyeri, czeglédberczeli, nagykovácsii, pesthidegkúti, pilisvörösvári, tassi, vecsési; 1908-ban nyáregyházi áll., pándi községi, szalkszentmártoni áll.; 1909-ben az áporkai, dunabogdányi, dunaharasztii áll. el. iskolával, kiskunfélegyházi áll. tanítóképzővel kapcsolatban, a monori áll. el., őrkényi áll. el., peregi közs. el., leányfalvi, pomázi, pilisszentkereszti áll. el., szadai és váczszentlászlói közs. el. iskolákkal kapcsolatban. Áporkán 80, Dunabogdányban 71, Peregen 50 a tagok száma, a többi helyt kisebb; a dunaharasztii leány, az áporkai, monori, nyáregyházi, őrkényi és pándi vegyes, a többi fiú-egyesület; 12 egyesület mellett könyvtár is van. Monoron 243, Vecsésen 215, Szalkszentmártonban 212, Dunabogdányban 150, Váczszentlászlón 127, Nyáregyházán 123 mű, a többi helyen száznál kisebb számú műből. A kecskeméti kir. tanf. kirendeltség területén Bátya, Fülöpszállás, Hajós, Kalocsa, Keczel, Kiskőrös, Helvécziatelep, Szabadszállás, Újkécske helységekben és Kecskemét városban vannak ifj. egyesületek.

Tanítói egyesületek.

A vármegye területén, vagy legalább is a területet érdeklőleg is, a következő tanítóegyesületek működnek:

1. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye általános tanítóegyesület, 2. Váczi egyházmegyei r. kath. tanító-egyesület, 3. Czegléd—kecskemét kerületi r. kath. tanítóegyesület, 4. Ecseg—hatvani r. kath. tanítóegyesület, 5. Fót—gödöllői r. kath. tanítóegyesület, 6. Újszász—szolnoki r. kath. tanítóegyesület, 7. Soroksár—alsónémedi r. kath. tanító-egyesület, 8. Váczvárosi és székesegyházkerületi r. kath. tanító-egyesület, 9. Zsámbok—nagykátai r. kath. tanító-egyesület, 10. A pesti ref. egyházmegyei tanító-egylet, 11. A solti ref. egyházmegyei tanító-egylet, 12. A kecskeméti ref. egyházmegyei tanító-egyesület, 13. A vértesaljai ref. egyházmegyei tanító-egyesület, 14. Pestmegyei ág. h. ev. esperességi tanítói testület.

Nagy László kir. tanfelügyelő 1874 márczius havi körözvényében hívta föl a vármegye községi tanítóit, hogy egyesületté alakuljanak. Április 8-án Kecskeméten a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Hivatalos Tanítótestület 47 tagga megalakult. Elnök Nagy László, alelnökök Böszörményi Mihály és Elefánti József, főjegyző Bátky Károly, pénztáros Máthé Sándor. Az alapszabálykat két hónap mulva, június 23-án, Gönczy Pál erősítette meg. Elhatározták vármegyei tanító-könyvtár és tanítói segélyegyesület alapítását. A vármegyét felosztották három, ú. m. kecskeméti, pesti és solti tanítói járáskörre. A könyvtárnak 1891-ben Tóth József tanfelügyelő és az újpesti igazgató-választmány 300 kötetre menő művel vetette meg alapját. A segélyegyesületnek az alakuláskor 126 frt 78 kr alapvagyona lett, mely összegből 100 frtot a budapesti első hazai takarékpénztár adott, 26 frt 78 krt pedig Nagy László közbenjárására a pestmegyei iskolatanács. A Pestmegyei Tanítói Önsegélyegylet azonban csak később alakult meg. A második, illetőleg az első rendes évi közgyűlést augusztus 7-én tartották Czegléden. A vármegyei iskolatanácsba Elefanti József, Kálniczky János, Máthé Sándor, Bátky Károly, Nagy József és Tipray Mihály tanítókat választották be. Az egyesület tagjainak száma 1908-ban 999.

A *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei községi tanítók önsegély-egyletet* is alakítottak 1879-ben. Ez egyesület czélja tagjainak betétek útján tőkegyűjtésre alkalmat adni s szorult helyzetbe jutott tagjain olcsó kölcsönök nyujtásával segíteni, az egyleti, munkaképtelen tanítókat s ezek özvegyeit vagy árváit segélyezni.

Közművelődési egyesületek.

Az *Országos Magyar Iskola-Egyesület*, mint már tudjuk, a vármegyénkben 9 nemzetiségi községben tart fenn kisdedóvót. De ez az egyesület más tekintetben is nagy szolgálatot tesz a magyarosítás és népművelés terén a vármegyében. Pest vármegye egyes községeiben népkönyvtárakat állít; 1909 deczember havában az Országos Közművelődési Tanács támogatása mellett analfabéta tanfolyamokat rendezett, a melyek hallgatóit ingyenes író-taneszközökkel látta el, tanítóit tiszteletdíjban részesíti ; évről-évre jutalmakat ad tanítóknak ; támogatja a nép daloskröket s könyvajándékkal jutalmaz tanulókat is.

A vármegye nagyszámú közművelődési egyesületei közül a *váczi járási közművelődési egyesületet*, mint az Országos Magyar Szövetség váczi osztályát, említjük, a mely Ivánka Pál főszolgabíró kezdeményezésére 1904-ben alakult s a többek között a magyar nyelv tanításában kitünő tanítók támogatását és jutalmazását is czélul tűzte. Tagjainak száma 194.

A kir. tanfelügyelőség szervezése óta a vármegye tanfelügyelői a következők voltak, kiknek életrajzát röviden az alábbiakban ismertetjük :

Szász Károly élete és működése sokkal ismertebb az irodalomtörténetből, semhogy szükség volna itt bővebben kiterjeszkedni élete történetére. Életének általánosan ismert fényes és gazdag pályájából csak az alábbi adatokat ragadjuk ki : 1851-ben tanár Nagykőrösön, 1854-től Kézdivásárhelyen, 1857-től Kunszentmiklóson és 1863-tól Szabadszálláson ref. pap. 1865-ben képviselő, két év mulva osztálytanácsos a vallás- és közoktatási minisztériumban. Az 1869. és 1872. évek közé ékelődik be pestmegyei, aztán kiskunsági tanfelügyelői működése. 1874-ben előbbi állásába tér vissza. 1875-ben miniszteri tanácsos ; a közép- és felsőbb tanintézetek vezetője. 1883-ban lépett újra egyháza szolgálatába, mint budapesti pap s dunamelléki püspök. Jól mondja róla Széchy Károly, hogy „félszázados működése az irodalomban, közoktatásban és egyházban ép oly termékenyítő, mint éltető ; nemcsak ragyogása, de áldása volt.[49]

Nagy László, 1816 június 9-én Kunhegyesen született. A gimnáziumot Debreczenben, a bölcsészeti tanfolyamot Nagykőrösön végezte, míg a jogi és hittani tanfolyamra Debreczenbe ment vissza. Iskolái végeztével rektornak ment Érmihályfalvára, a hol három évet töltött. Azután magánnevelő a Gencsi háznál. 1851-ben a kisujszállási algimnázium tanára. 1858-tól tíz évig a nagykőrösi ref. tanítóképzőintézet igazgatója. Azután eleinte a tolna- és baranyavármegyei tankerületek vezetője, 1872-től pestmegyei kir. tanfelügyelő ; 1874-től a Jász-kun kerület tanfelügyelői teendőit végezte mellékesen. Mint életrajzírója följegyzi róla, nem az az ember volt, a ki dolgát a könnyebb végéről fogja. „Feláldozta magát. Éjt nappallá tett ; mindenütt szervezett, irányozott, tanácsolt, intézkedett." Bármennyire el volt foglalva, ráért a népiskolai tankönyvirodalom terén is működni. A beszéd- és értelemgyakorlatokról és az anyanyelv oktatásáról írt könyvei tették nevét különösen ismertté. 1875 május 6-án halt meg.[50]

Dömötör János, született a tolnavármegyei Dunaszentgyörgyön, 1843 deczember 20-án. 1857 őszén a nagykőrösi főgimnázium, 1863 őszén a pesti ref. theologiai intézet növendéke. 1865 őszén Edinburgba megy, a hol egy évelt tölt. Hazatérve, a pesti ref. egyház gimnáziumában előbb ideiglenes, majd 1867 októbertől rendes tanárul alkalmazták. 1872 elején a *Korunk* szerkesztője, (fél évig), a mely a kiegyezés mellett foglalt állást. 1873 nyarán Tolna és Baranya vármegyék tanfelügyelője. 1875 nyarán nevezték ki pestmegyei tanfelügyelővé. Irt verseket, birálatokat, életrajzokat és ismeretterjesztő czikkeket s ő írta Falusi János leveleit a Képes Néplapba. Irodalmi munkássága elismeréseül a Kisfaludy-társaság 1876 elején tagjává választotta. Mint életírója, Baráth Ferencz megjegyzi : „hivatalába, bár azt hiven és pontosan elvégezte mindig, utóbb kezdett belefáradni. Arra is gondolt, hogy lemond s kizárólag az irodalomnak él", majd egyetemi magántanár óhajtott lenni. De a társaságokban mindig jókedvűnek ismert ember búskomorságba sülyedt. Talán édes anyja betegségének örökölhetésétől is félt, a mi öngyilkosságba kergette, 1877 január 8-án.[51]

Tóth József, a biharvármegyei Mezősas községben 1839 május 27-én született. Tanulmányait a debreczeni ref. kollégiumban végezte ; itt tett érettségit 1858-ban. Azután nevelősködik s a jogot végzi, nyilvános jogu nevelőintézetnél is tanít, míg 1876 július havában Sopron-, Moson vármegye másodtanfelügyelőjévé nevezték ki. Innen állíttatott Pest vármegye tanügyének élére. Tóth 29 és fél évig volt a vármegye kir. tanfelügyelője. 1905 végén vonult nyugalomba hosszu és küzdelmes munkásság után. Hogy több eredményt nem érhetett el : nem az ő tudásán, buzgalmán mult, hanem ez az itteni nehéz viszonyokban keresendő.

Mosdóssy Imre, kir. tanácsos, előzőleg a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban működött, mint berendelt kir. tanfelügyelő. Csak háromnegyed évig volt a vármegye tanfelügyelője, mert már 1906 július havában a székesfőváros kir. tanfelügyelőjéül helyezték át.

Petri Mór dr. 1906 október 1-én kezdte meg itt tanfelügyelői működését.

---

[49] Beöthy Zs. : A Magyar Irodalom Története, II. k., 720. l.

[50] Vas. Ujs. 1875. 21. szám.

[51] Vas. Ujs. 1877. 2. sz.

IRODALOM, TUDOMÁNY, MŰVÉSZET.

Egyházak és monostorok hatása.

Az a földterület, a mely ma Pest vármegyéhez tartozik, elég korán részesült a magyar kultúra áldásaiban. Még a XI. század első felében két egyházi középpont keletkezett itt : a kalocsai és váczi püspökség, a melyekhez időfolytával több monostor : Kalocsán, Mogyoródon, Telkin egy-egy benczés, Pilisszentkereszten pálosok, cziszterczita és klarissza, Aszódon, Jánoshidán, Zsámbékon, Ócsán egy-egy premontrei, Váczon dömés-kolostor csatlakozott. Ez intézetek székházai, székestemplomai ma már nagyrészt egészen elpusztultak, vagy mint a pilisszentkereszti, telki, mogyoródi apátságok és a zsámbéki prépostság, omladékokban ismeretesek.

Műemlékek.

A váczi ősi székesegyházat még 1241-ben teljesen szétrombolta a tatárság, azt a fényes templomot pedig, melyet IV. Béla épített helyette, miután egyideig mecsetül szolgált, 1629-ben mindenestül lebontották s köveit a vár erődítésére fordították. A kalocsai székesegyház, mely eredetileg ősmagyar modorú, négy saroktoronynyal ellátott épület volt s a XVII. század elejéig, mint az ország legszebb temploma szerepelt, Nádasdy hajduinak esett áldozatul. A monostortemplomok közül, melyeknek sorában kétségkívül több művészi alkotás találkozott, mindössze az ócsai, mely ma ref. egyház, érte meg épségben korunkat, és a gyönyörű zsámbéki egyházból maradtak ránk tetemes és omladék állapotukban is pompás részletek.

A világi építkezésnek is van egy értékes emléke: a visegrádi alsóvár hatalmas donjonja, melyett IV. Béla felesége, Mária királyné rakatott és a hagyomány hibásan keresztelt el Salamon tornyának. Utóbb a XIV. században, mikor a csúcsíves építés már Magyarországon is egész divattá lett, felsővárat építettek hozzá s az ekként kiegészített erőség az Anjouk alatt fényes napokat latott. Károly Róbert ragyogó palotát építtetett a vár aljába, melynek művészi pompáját I. Mátyás annyira fokozta, hogy Castelli püspök, a pápai követ Visegrádról mint „földi paradicsom“-ról emlékezett. Azonban a török világ zivatarai ennek a pompának is véget vetettek.

Vácz sorsa sokban hasolított Visegrádéhoz. Mint emezt, Váczot is több király kedvelte, lakóhelyül szolgált több fejedelemnek és Mátyás korában érte el virágzásának tetőpontját. Báthory Miklós püspök az olasz ízlés pompás alkotásaival árasztotta el a várost. Azonban a török kor itt is véget vetett minden művészi törekvésnek.

A XVIII. század műépítés tekintetében is az újjászületés korszaka volt a vármegyében. Kalocsa és Vácz főpásztorai székesegyházakat, székpalotákat és monostorokat építtettek, melyeket a festő- és szobrászművészet remekeivel díszítettek fel. E korból való a máriabesnyői kapuczinus-zárda és templom, mely a hajdani kápolna romjai alól előkerült s csontból készült Mária-szobor révén látogatott búcsújáróhelylyé vált. A világi építkezés terén viszont e korból való nagyobb szabású és művészileg megoldott épületek a herczeg Grassalkovichok gödöllői, Savoyai Jenő herczeg ráczkevei, a báró Prónayak acsai, a gróf Rádayak péczeli, és a Beleznayak pilisi kastélyai.

A XIX. század első feléből és közepe tájáról a vármegyének legszebb építészeti emléke a Károlyi-család empire-ízlésű fóti kastélya és a fóti templom, Ybl Miklósnak remeke. Azonban építettek egyebütt is. Czegléden ugyanebben az időben emelték a kéttornyú, reneissance-stílű ref. templomot s nemsokára rá Kecskeméten a zsidók mór ízlésű imaházát. Azonban legnagyobb lendületet az építés, mint a képzőművészetek gyakorlati alkalmazású ága, mégis a XIX. század második felétől kezdve tanusít, a mint azt a törv. hat. és hét rend. tan. városban, nemkülönben jelentősebb helyeken emelt egyházi és világi középületek hathatósan bizonyítják.

A vármegye egyházi intézményeinek és klastromainak száma arra vall, hogy a középkor parcziális műveltsége itt a Duna—Tisza közén s vidékén szintén meleg fogadtatásra talált. Kalocsán, Váczon bizonyosan volt káptalani, székesegyházi iskola, a kolostorokban középiskolai tanfolyam, melyekben a grammatikán kívül a logikát és filozófiát, sőt a sémi nyelveket is tanítani kellett, továbbá könyvgyűjtemény, könyvmásoló és díszítő, mint ama váczi Pál szerzetes, a ki 1480-ban Aquinói Tamás Summájának 1477-ben, Velenczében megjelent I. részét illusztrálta. Később az új áramlat szellője járta át a szellemi életet s a humanizmus, a rennaissance hódításaira már sokkal tüzetesebb, kimerítőbb egykorú tudósítások árasztanak világosságot. Váradon, Budán, Pécsett, Esztergomban valóságos rennaissance-udvarokkal találkozunk, de az „újjászületés“ hatása Visegrádon s Pest vármegye egyéb helyein is érezhető. Kalocsán Mátyás korában Várady Péter, tudós humanista volt az érsek, ki Beroaldo szerint Olaszországnak összes tudósaival barátságban élt s fönnmaradt leveleinek (126) tanusága szerint, mint latin író nem állt alantabb Vitéz Jánosnál. Váczon ugyanakkor Báthory Miklós ült a püspöki székben; szép, előkelő modorú ember, a ki Itáliában nevelkedett, levelezésben állott Marssigliocinoval, művelte a költészetet, Galeottót nem szünt meg biztatni, hogy Mátyás király jeles cselekedeteinek megírását el ne mulassza, és annyira lelkesedett a klasszikusokért, hogy még a király előszobájában is kedvelt Cicerójával foglalkozott. Báthory szerette a fényűzést, de emellett nemcsak humanistához, hanem főpaphoz is méltó életet folytatott. „Mert házában mindig nyájas társalgás vagy tanulmányozás járja; koboz mellett énekelt dalokat hallgatnak, tisztességes tárgyakról beszélgetnek, a tétlenség, henyélés, időpazarlás pedig ismeretlen dolog. A püspök gyakran sétálgat kiváló férfiak társaságában, könyveket vive magukkal és vitatkozva. Néha pedig hintón rándul ki s olvasgatás és tisztes társalgás közben nézi meg kellemes, verőfényes hegyeit, melyek köröskörül szőlővel és gyümölcsfával vannak beültetve s az emberben azt a gondolatot ébresztik, hogy a Bachusnak szentelt halmokon Minerva és a múzsák örömest időznek.“

A reformáczió hatása.

A humanizmus és előkelő kedvtelései azonban, mint az ország többi részeiben, Pestmegyében sem válhattak általánosakká. A rennaissance-fényűzést megbámulta a nép, de szellemét csak igen kevesen értették s a közjólét roppant sülyedése a XVI. század elején, majd háborúk, a pusztulás és nyomor különben is másfelé terelték az emberek gondolatait. A sokaság a keresztény Istennél keresett segélyt és vigasztalást, nem a klasszikusok szellemében. Mint az országban mindenfelé, Pestmegyében is megindul és rohamosan terjeszkedik a reformáczió. Czegléd, Kecskemét, Nagykőrös, Kunszentmiklós, Dunapataj, Dömsöd, Solt, Halas, Ráczkeve, Vácz — a nagyobb helységek csaknem kivétel nélkül — versenyezve fogadják be az új tanokat és alapítják részben ma is meglevő s virágzó protestáns gyülekezeteiket. Több híres protestáns iskola támad: a váczi, a czeglédi, melyben 1546-ban nem kisebb ember, mint *Szegedi Kiss* István tanítja a theológiát, a kecskeméti, halasi, nagykőrösi, mély hatást gyakorolva egész nagy vidékek szellemi fejlődésére. Érdekes azonban, hogy a pestmegyei reform-mozgalmak éppen nem járnak a sajtó meghonosításával. A pestmegyei első könyvnyomtató-intézetek a katholikus középpontokban, Váczon és Kalocsán támadnak és a restauráczió korának szüleményei. A legelső pestmegyei ismert nyomtatványok 1770-ből, váczi nyomdából valók, melynek 1773—92-ben Ambró Ferencz, 1792—1823 Gottlieb Antal, 1823—1864. Plessel Lipót, 1869—75. pedig egy részvénytársaság volt a gazdája. Akkor az intézet Serédy Géza birtokába került s egyuttal jövőjébe vetett bizalommal ünnepelte meg Mária Terézia amaz intézkedésének százados évfordulóját, hogy Ambró Ferencz részére a könyvnyomtató szabadalmat kiállította.

Könyvnyomtatók.

Körülbelül abban az időben, a melyben Váczon, Guttenberg találmánya Kalocsán is meghonosult. A meghonosítója Batthyányi József érsek, a ki az ifjúság nevelését metropolisában a kegyesrendi atyákra bízta s nékik segédeszközül 1766-ban teljes nyomdafelszerelést adományozott.

A nagy protestáns empóriumok, Kecskemét, Czegléd, Nagykőrös egyelőre nem érezték szükségét, hogy nyomtató-műhelyet állítsanak.

Ám az irodalmi élet nagymérvű nekilendülése és az a rohamos haladás, mely az országban a reformkorszaktól fogva mind szélesebb rétegeket hódított szolgálatába, a pestmegyei nagy községeket is lassanként bevonja a könyvnyomtatás szolgálatába. *Szilády* Károly nyomtató, a ki mesterségét valamikor Bécsben tanulta és a Magyar Kurirnak szedője volt, aztán a pápai kollégium könyvnyomtató műhelyét igazgatta, mint ilyen, még a harminczas évek elején lépéseket tett, hogy egy Kecskeméten nyitandó könyvnyomda alapítására szabadalmat nyerjen. Nyolcz évi küzdelem után sikerült végre czélhoz vergődnie. Szabadalomlevele 1841 október havában kelt ugyan, de működését még 1840 július 1-én megkezdette Tatai András professor görög nyelvtanának nyomtatásával. Szilády a negyvenes és ötvenes években Pestről is kapott megbízásokat, s a kecskeméti nyomda már akkor egyike volt az ország legjobb nevű typografus-műhelyeinek. Szilády Károly 1871-ig állott élén a nyomdának. 1871 májusában már Szilády Lajos mérnök, 1878-ban pedig Szilády László vette át, a mai tulajdonos, ki tanulmányait annak idején Kocsi Sándor jóhírű budapesti műhelyében végezte.

Míg Váczon csak 1872-ben keletkezik második nyomtató műhely, a Spitzer Miksa-féle, Kecskeméten már 1868-ban megalapítja a második nyomdát Szilády Károly tanítványa, Tóth László. 1900-ban az üzlet Fekete Mihály birtokába került.

A harmadik kecskeméti nyomdát 1899 októberében alapította egy részvénytársaság, a negyedik, az „Első Kecskeméti Naptárkiadó és Hirdetési Vállalat“ műhelye, melynek tulajdonosa Eötvös Nagy Imre, 1904-ben keletkezett.

Közben egyéb városok is csatlakoztak a mozgalomhoz. Még 1876-ban beáll a sorba Nagykőrös az Ottinger-féle nyomdával, 1878-ban pedig már Félegyházán is nyomatnak.

A hovatovább fejlődő politikai és társadalmi élet fölpezsdülése és surlódásai nagy lendületet kölcsönöztek a hirlapirodalomnak, a mi viszont egész sereg új nyomtatóműhely alapítását tette szükségessé. Hirlap és nyomda ettől fogva rendszerint együtt járnak. A nyolczvanas évektől kezdve több ilyen kettős vállalattal találkozunk. Ballagi Aladár 1878-ban mindössze hat, illetőleg hét nyomtató-műhelyt talált Pestmegye területén ; 1908-ban e műhelyek száma már nem volt kisebb ötvennél, s e sorozatban csupán Aszód, Budafok, Majsa, Monor, Nagykáta és Szentendre szerepelnek egy-egy intézettel ; ellenben a legtöbb helynek, mint Félegyháza, Gödöllő, Kalocsa, Abony, Halas, Kispest, Nagykőrös, Ráczkeve, két, sőt Czeglédnek három, Vácznak és Ujpestnek öt-öt, Kecskemétnek pedig még ennél is több nyomdája volt kimutatva.

Könyvtárak.

Hasonló hatalmas lendületet észlelünk a könyvtárak és tudományos gyüjtemények dolgában. A pestmegyei középkori könyvgyüjtemények közül egy sem jutott el az utókorra és az ismeretes megyei könyvtáraknak egyike sem régibb a reformáczió termékeny századainál. A protestáns iskolák, melyek közül a kecskemétinek, nagykőrösinek és halasinak ma már nagy és becses könyvtára van, ekkor alapítják gyüjteményeiket, melyek főkép a XIX. században izmosodnak tekintélyes kollekciókká. Mindamellett a gyüjtő buzgalom első nagyobbmérvű fellángolásának korául a XVIII. század tekinthető. Nagykőrösön ekkor él Balla Gergely, a ki 1772-ben 2000 kötetes könyvtárt hágy maga után ; Magyary István hasonlókép a XVIII. században veti meg a Magyary-Kossák tápiószentmártoni könyvtárának alapját, melyet később utódai 4000 kötetre növeltek, Kossa Sámuel pedig a múlt század második felében újabb 12.000 kötettel gyarapított s az ország legnevezetesebb magángyüjteményeinek tett egyikévé. Váczon ebben az időben keletkezik a piaristák gazdag könyvtára ; Kalocsán Patachich Ádám érsek 17.000 kötetnyi könyvkollekcziót ajánl az érseki gimnázium czéljaira (1778)*), Batthyányi József viszont a ma már 70.000 kötetre rugó érseki könyvtárt teremti meg palotája fényes termeiben.

Mindamellett Pestmegyében a XVIII. század végének és a következő évszáz elejének nem ez, hanem Ráday Gedeonnak Ludányból 1760 körül Péczelre hozott könyvtára, a Ráday-könyvtár legtöbbször emlegetett és legtöbb lelkesedéssel magasztalt gyüjteménye. Kazinczynak és kortársainak iratai telve vannak dícséretével és ezt a magasztalást a modern és a régi magyar irodalom termékeinek gazdag táraként, a melynek kötetszáma idővel 25.000-re emelkedett, meg is érdemelte.

---

*) A kalocsai érseki könyvtár bővebb leirását a Kalocsát tárgyaló fejezet tartalmazza.

A későbbiek közül azután ott van 1878-ból a 60.000 kötetes váczi püspöki könyvtár, Peitler Antal hatalmas alapítványa ; Halason Szilády Áron nagyértékű magángyüjteménye, az 1902-ben Váczra telepített 5000 kötetes Cházár-féle gyüjtemény s végül a legmodernebb és legdemokratikusabb : Kecskemét városának derék nyilvános bibliothékája.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a múlt század második felétől kezdve több helyütt múzeum keletkezett, régiségek vagy ethnografiai tárgyak gyüjtésére ; azonban mindenek fölött kimagaslik néhai Haynald Lajos kalocsai érseknek két nagystilű alkotása : a kalocsai herbarium és csillagvizsgáló intézet, melyek közül az utóbbi a tudományt máris sok becses megfigyeléssel gazdagította.

Irodalomtörténeti visszapillantás.

A középkorból olyan embert, a ki Pest vármegyében irodalmi működést fejtett ki, mindössze kettőt ismer a történelem : Andreas de Petra és Váradi Péter kalocsai érsekeket. Később, a reformáczió idejében, a török uralom nehezedik a vármegye területére. Az egész nagy földdarabon nincs egyetlen nagy iskola, mely a szellemi élet munkásainak valamelyes csoportját állandóbban falai közé gyüjtené, s még kevésbé sajtó, mely efféle körök alakulására és együtt tartására hatást gyakorolhatna. Két hosszú évszázad alatt Váczon, Nagykőrösön, Kecskeméten alig egy-két tollforgató magyar válik ismeretessé.

A XVIII. század, mint minden téren, az irodalomban is némi pezsgést támasztott. Váczon és Kalocsán püspökök, kanonokok, szerzetesek több-kevesebb buzgósággal vetik magokat a tudós, deáknyelvű literaturára, különösen a szónoklat és történelem ápolására s nem kisebb embereket számlálhatnak magok közé, mint Katona István és Dezsericzky. De ennek az előkelő irodalomnak csupán a nagy, püspöki városokban van kelendősége. Kinn a periferiákban, Nagykőrösön, Kecskeméten már ebben az időben csaknem kizárólag magyarul írnak a tollforgatók, sőt a mi még több : jól éreztetik az új áramlatok hatását. Különösen a kecskemétiek. Itt még a XVIII. század folyamán megszólal — s nem éppen rosszul — a franczia vígjáték, az aufkläristák csúfolódása, a franczia bölcselkedés, a modern természettudomány, s a mi szintén figyelmet érdemel, a testvérvárosok írói közül ők vannak legtöbben és városuknak elsősége a vármegye helyi irodalmában már általok megnyilatkozik.

Szó sincs róla, az irodalomtörténet soha sem fog valamely sajátságos kecskeméti, nagykőrösi, váczi vagy kalocsai irodalomról beszélni. Arról lehet szó csupán, hogy egyik helynek több, vagy kevesebb írója van, mint a másiknak, hogy egyik több, a másik kevesebb nevezetes irodalmi alakkal dicsekedhetik. Kalocsa büszkén mutat Katona Istvánra, Városy Gyula érsekre, Tóth Mikére vagy Fényi Gyulára, mint a kik egy-egy tudományszakban jeles munkálkodást végeztek ; Váczнak megvan a maga Beniczky Péterje, Dezsericzky Inczéje, Kovách Pálja, Argenti Döméje, Váry Gellértje a Kazalyja és szorgalmas, derék Karcsú Arzénja ; Kecskemét büszkén vallja a magáénak Horváth Dömét, Hornyik Jánost, Bulcsu Károlyt, Fördős Lajost, Czeldert, Kovács Pált, Hanusz Istvánt és a nagyok nagyját, Katona Józsefet, a ki falai között nemcsak született, hanem mint író is folytatta egyideig munkásságát ; Nagykőrösnek megvan a maga Losonczi Hányoki Istvánja, kinek „Hármas Kis Tükör"-je nemzedékeknek szolgált táplálékul és „Arany-decenniuma", mikor az ország legnagyobb elméinek egész sora áraszt fényt a nyolcz osztályúvá épp akkor (1851) fejlesztett szerény kőrösi gimnáziumra : Arany János, Mentovics Ferencz (1850—56), Ács Zsigmond (1851—55), Szász Károly (1851—53), Szilágyi Sándor (1853—67), Losonczy László (1853—70), Tomory Anasztáz (1853—54), Salamon Ferencz (1854—55), Szabó Károly (1855—60) és a jeles munkáknak egész sora kerül Kőrösről a könyvpiaczra. Szilágyi, Szabó Károly ekkor adják ki a helyi irodalom történeti emlékeit ; maga Arany, kelletlenül bár, egész évtizedet (1851—60) töltött a városban. Az iskolai foglalkozás, a kicsinyes környezet, az anyagi gondok, betegeskedése és a nemzetet ért csapásokon érzett gyötrelmei, alkalmatlanná tették terjedelmesebb munkák alkotására, ez idétt kezdett művei : a Csaba királyfi (1852—3), Mátyás diadalünnepe, a Bolond Istók, Daliás Idők, Edua, Csanád, Az utolsó magyar — mind befejezetlenül maradtak; ám másfelől lirája épp ekkoriban volt legtermékenyebb. Legművészibb költeményeinek, balladáinak javarésze Nagykőrösön keletkezett.

Ám egyéb helyeknek is vannak nevezetességei. Péczel a XVIII. század végén s a XIX. elején Rádayék, majd Szemere Pál révén nem egyszer látta falai között az írók javát; Fótot a negyvenes években Fáy András vidám szüretei teszik emlegetetté, melyekre számos író, művész, publiczista szokott kirándulni, a gazdának részint barátai, részint tisztelői, s ha a fővárosban volt, Deák Ferencz is megjelent ott. Vörösmarty 1842-ben a fóti szüreten olvasta fel azt a híres költeményét, mely aztán a jelenvoltaktól *Fóti dal*-nak keresztelve, ezen a czímen vált országszerte ismeretessé. — Ma Kunszentmiklós nevét senki sem ejti ki a nélkül. hogy a jeles, magyarostollú kálvinista papra, Baksay Sándorra ne gondolna, s viszont Halasnak szintén megvan a maga irodalmi nevezetessége az ősz tudósban, Szilády Áronban, a kinél több és nagyobb érdemeket a régi magyar irodalom körül senki ez ideig nem szerzett.

Nem egy, hanem éppenséggel tíz helyre árasztja a maga tündöklő fényét Petőfi Sándor munkássága. A nagy lírikus különösen sokat írt Szalkszentmártonban; itt készültek 1845-ben: a Fekete kenyér, Falun, Jó öreg kocsmáros, az Imádságom, az Alku cz. költemények, a „Szerelem gyöngyei"-nek 23 darabja, a Csárda romjai, Változás, Szemere Pálhoz, Téli éj, a gyüjteményekből kimaradt Oh mi szép, Álmos vagyok, Távozol hát ifjúságom, Számüztem magamat cz. darabok; 1846-ban a „Felhők", az Isten csodája, Az őrült, A szökevények, A szerelmes tenger, Elhagytam a várost, Erdőben, Gyermekkori emlékek, Mint felhők a nyári égen, Zöld leveles, fejér ..., Rég elhúzták az esteli harangot; a Tündérálom, Szilaj Pista cz. elbeszélések.

Dunavecséről valók: 1841-ből: az Örök bú, Zivatar, Csal, Vendég, Elégia és Epigrammok cz. kísérletek; 1842-ből a Furcsa történet; 1844-ből: a Füstbe ment terv, Egy estém otthon, Ebéd után, Magány, Zsuzsikához. Éjjel, Vizen, Álmodom-e, A faluban utczahosszat ..., Sírom, Poharamhoz, Deákpályám, Gazdálkodási nézeteim, Hattyúdalféle, Az én torkom álló malom, Te szívemnek szép gyönyörűsége, Meredek a pinczegádor, Katona barátomhoz s a gyűjteményekből kimaradt Zsuzsikához cz. költemények.

Kecskeméten s még 1843-ban költek: a Dinomdánom, Jövendölés, Halálvágy, Farkaskaland, Pálnapkor, Lopott ló; és a gyűjteményekből kihagyottak közül: Az első dal, Könyeim, Jön az ősz, Kakasszóra hajnal ébred, Emlény, Víz és bor. — Gödöllői eredetűek: a Temetőben és a Merengés 1843-ból s az Ablakodból hogyha .... 1845-ből; kunszentmiklósiak: 1844-ből a Megy a juhász szamáron, Pusztán születtem, s 1845-ből a Búcsú Kunszentmiklóstól; dömsödiek: a Piroslik már a fákon a levél, Váradi Antalhoz (1845.) és a Salgó (1846).

Végre egy-egy darabbal vannak képviselve: Aszód (1838. Búcsúbeszéd), Czinkota (1845. Felhő és csillag), Péczel (1846. Barna menyecskének), Nagykőrös (1848. Úton vagyok s nem vagy velem), Vácz (1848. Anyám tyúkja) és Félegyháza (Szülőföldemen.)

Pest vármegye városai közül e napig Kecskemétnek van legtöbb írója és legpezsgőbb irodalmi élete. Egyedül neki van színháza és irodalmi társasága is egyszersmind, a „Katona József Kör", melyet 1891-ben a derék Horváth Döme indítványára alakították. Ma a pestvármegyei városok közül Kecskemétnek van leggazdagabb iskolai élete. A különféle intézetek, a két gimnázium, főreáliskola, a jogakadémia, a polgári és szakiskolák évről-évre újabb tollforgató embereket vonnak falaik közé.

A sajtó. A helyi irodalmaknak legsajátosabb és legjellemzőbb, mert leginkább helyi érdekű és színezetű része az újságirodalom, a társadalmi fejlődés nagyfontosságú segédeszköze és fokmérője. Pest vármegyében a hírlapírás egészben véve az alkotmányos érának produktuma. A kiegyezés előtt Kecskeméten nyomtatnak egy-két teljesen egyházias időszaki vállalatot, mint a „Magyar prot. egyházirodalmi ismertetések és bírálatok", vagy a „Kecskeméti Prot. Közlöny" cz. füzetes vállalat (1850—60), de a valóságos hírlapok mind később indulnak pályájukra.

Legkorábban kezdődik a tevékenység s legnagyobb terjedelmet ér el Váczon és Kecskeméten. Amott Robonyi Géza még 1867-ben indít egy Magyar Iparos czímű szaklapot, mely abban az évben megszünik ugyan, de csakhamar helyet ád egy újabb vállalkozásnak, a Váczi Lapoknak (1870.), melynek Naszál Jenő neve alatt ugyancsak Robonyi a tulajdonosa és szerkesztője. Mint ilyen azonban a

Váczi Lapok sem él hosszabb ideig: még ugyanabban az évben Éliássy Gyula ügyvéd kezébe kerül s Vácz czímmel, Éliássy, majd Taritzky Ferencz siketnémaintézeti tanár (1873.), $^3/_4$ év mulva Serédy Géza s végre Edvi Illés Géza, gyógyszerész-segéd szerkesztésében folytatja pályáját. 1875-ben megszünt a Vácz; de közben újabb lapok támadtak: 1872-ben a negyedévig élt Közbiztonság (1872. Szerk. Forster József), a szintén rövid életű Látcső (szerk. Felix Mihály, 1873.) s az ugyancsak Felix Mihály szerkesztésében 1873-ban megindult Váczvidéki Lap, melyet 1874—75-ben a tehetséges, de szerencsétlen sorsú Mátrai Ompolyi Ernő szerkesztett és folytatott (1875-ben már mint Váczvidékét). Ugyancsak ebből az időből való Ompolyinak egy másik lapja, a Magyar Jegyző, továbbá a Siketnémák Lapja (szerk. Atyimovits Péter) és a Váczi Közlöny, melynek egyebek között Freysinger (Tordai) Lajos, ifj. Varázséji Gusztáv, Kapás Aurél, Varga Mihály voltak szerkesztői. Aztán mintegy tíz évvel utóbb, 1885-ben, ismét Csányi János ügyvéd lép a hírlapalapítók sorába a Váczi Hírlappal, melynek 1891-ig nemcsak összeállítója, hanem nagyrészt írója is volt. E vállalattal azonban, melyet utóbb Falcsik Dezső jogtanár, majd Kulcsár Ernő vett át, ma pedig Dercsényi Dezső szerkeszt, egyelőre be is zárul a maradandó alapítások sora. A 90-es években, sőt azóta is történtek kisérletek, mint Nagy Gyuláé a Vácz és Vidékével 1895-ben, Varga Mihályé a Reménységünkkel, a Tanoncz-Ujság stb. rövidebb-hoszszabb pályafutás után elpusztultak. Ma Vácznak mindössze két újságja van: a Váczi Közlöny (megj. vasárnap) és a Váczi Hírlap (megj. szerdán és vasárnap).

Kecskeméten szintén a múlt század hatvanas éveinek végén kezdődik a helyi hírlapírás. Ekkor — 1868. — indul meg a Kecskeméti Lapok cz. hetilap, mely azóta a város érdekeit híven és mindig kellő komolysággal szolgálta. Első szerkesztői Hornyik János és Madarassy László voltak, kiket aztán Horváth Döme, Dékány Ráfael, Beliczay Jónás, Fekete József, Szeless József, Dömötör Sándor, Horváth János, Tassy Pál, Hanusz István, Habina János, Fördős Dezső, Dalotti Ödön, ifj. Tóth István és Nagy Mihály követtek. 1900-ban a vállalat egyesült Kovács Pálnak ugyanez évben alapított lapjával, a Kecskeméti Friss Ujsággal, politikai napilappá alakult s 1903-tól Szántó Kálmán, 1907-től Hajdú József tanárok szerkesztésében folytatja pályáját.

A Kecskeméti Lapok nem sokáig állott egyedül. Csakhamar, még 1873-ban, versenytársa támadt a szintén hosszú életű „Kecskemét"-ben, a melynek Horváth György, Fehér Péter, Dalotti Ödön, Kada Elek, Németh Dániel, Kovács Pál, Bódogh Lajos, Bagi László, Horváth Ádám és Hajdú József volt, jelenleg pedig Eötvös Nagy Imre a szerkesztője. Ugyancsak 1873-ban indul meg Pásztor Ferencz ügyvédnek hetilapja, a Kecskemétvidéki Közlöny, melyet az első évben Pesten, a következőben pedig Szegeden nyomtattak. A vállalat azonban nem volt hosszabb életű, valaminthogy teljes tíz esztendőn belül nem is akadt új alapítás, a mely a városban tetemesebb ideig prosperálhatott volna. A Kecskeméti Közlöny, melyet a nyolczvanas évek elején Kada Elek szerkesztett, még évekre terjedő pályát futott meg; ellenben Murai Károly Megyei Lapok cz. szépirod. és társadalmi hetilapja (1881.) már egyetlen hónapig sem győzte lélegzettel. 1883-ban Eötvös Nagy Imre a Testvériség czímű keresztény-társadalmi hetilapot, majd 1887-ben, a Kecskemét és Vidékét alapította. E vállalat utóbb vétel útján Somogyi János könyvnyomtató birtokába került, a ki Pestmegyei Hírlap czímmel 1898-ig folytatta. Ez évben a függetlenségi párt megvásárolta; szerkesztését ismét Eötvös Nagy Imrére bízta és 1900-ban politikai napilappá változtatta. Félév mulva újra hetilap lett és Szappanos István szerkesztésében még egy darabig futotta pályáját.

Időközben a legkülönbözőbb természetű vállalkozások ostromolták a közönség hajlandóságát: 1885-től Czelder Márton vállalatai: a nagyértékű és tekintélyű Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő s a Vasárnap cz. prot. népújság; a Czudar Világ, Alföldi Kis Ujság, a Németh Dánieltől szerkesztett Kecskeméti Gyorsírászati Lapok, a Bodnár Sándortól 1893-ban alapított Táncztanítók Lapja, 1898-tól Maurer Jánosnak Kassán 1880-ban alapított és most Kecskemétre áthozott vállalata, a Szőlészeti és Borászati Lap, melyhez utóbb naptárak is járultak; 1899-ben Fördős Dezső és Aczél Sándor újságja, a Kecskeméti Napló; 1900-ban a Sándor Istvántól alapított, de még ugyanebben az évben meg is szünt „Városok"; a Kecskemét-Vidéki Friss Ujság (alap. és szerk. Erdélyi Árpád; u.

Fekete Mihály sz.); a már említett Kecskeméti Friss Ujság; Mayerfi Zoltán ampelologiai folyóirata, a Homok, melynek ma Petrovits István a szerkesztője; 1902-től a ma is meglévő Országos Ellenőr ... s a fejlődés méreteit eléggé mutatja az a körülmény, hogy 1910-ben a városnak három napilapja, négy hetilapja s két havi folyóirata volt.

Kalocsán Hang Ferencz ügyvéd 1871-ben indította meg a Kalocsai Lapokat, melynek a következő évben már Gajáry Ödön volt a szerkesztője; Mócsy Antal tanítóképző-intézeti tanár, majd igazgató 1873-ban lépett föl Sárközi Lapok cz. vállalatával, majd 1878-ban a Kalocsai Néplappal, melyet 1900-ban történt haláláig szerkesztett. Kalocsán a Néplap mellett mindössze pár folyóirat keletkezett: a Jézus Szent Szíve Hírnöke, melynek 1884 óta Tóth Mike a szerkesztője, a Fonyó Páltól alapított Kath. Hitoktatás (1885—92), az ezzel körülbelül egyidős Szűz Mária Virágos Kertje cz. hitbuzgalmi füzetes vállalat (szerk. Tóth Mike) és 1907-ben A Kalocsai Jézus Társaság Stefaneum Levelező-Lapja, mely P. Bíró S. J. szerkesztésében évenként kétszer jelenik meg.

Nagykőrösön Tóth József ügyvéd szerkesztette az első hírlapot. A vállalat, melynek czíme „Nagy-Kőrös" volt, 1877-ben indult meg és 1893—94-ben Csiptető cz. rendkívüli melléklettel gyarapítva, futotta pályáját. Azonban közben újabb organumok támadtak mellette: 1883-ban a Nagy-Kőrösi Lapok (szerk. Gubody Sándor), mely még keletkezése évében megbukott, 1893-ban a Nagykőrösi Hírlap, melylyel a Nagy-Kőrös végre is összeolvadni volt kénytelen. 1895-től fogva a két vállalat mint Nagykőrösi Hírlapok, Tóth József főszerkesztősége, ifj. Takács Béla felelős és Plager Gyula társ-szerkesztése alatt folytatta munkásságát és mint a Közérdek cz. újságnak versenytársa, melynek viszont Losonczy László tanár volt a szerkesztője (1895—98.). 1907-ben Nagykőrösnek mindössze két helyi lapja élt: a Nagykőrösi Hírlap és a Nagykőrösi Ujság.

A hírlapírás azonban egyre terjedt tovább. Egy évvel utóbb, mint Nagykőrösnek, már Félegyházának is megvolt a maga újságja: a Félegyházai Lapok (szerk. Honthy László), vagy, a mint a következő 1879. évben nevezte magát: a Félegyháza és Vidéke; s még utóbb: Kún-Félegyháza és Vidéke. E vállalatot követték a többiek: a Félegyháza, a Kereskedő-Ifjak Lapja (1884.), a Félegyházi Hírlap, melyet Holló Lajos alapított 1885-ben és szerkesztett 1887-ig; azután a XX. század elejéről a Félegyházi Közlöny és Az Alföld cz. napilap; következtek a czeglédi újságok: a Czegléd és Abony, a Czegléd, Czeglédi Független Hírlap, Czeglédi Ujság és a Czeglédi Hírlap; a Halasi Ujság, Halas és Vidéke, Kis-Kunság, Halas és a Kis-Kun-Halasi Ujság, a Kiskunhalasi Helyi Értesítő; az újpesti hírlapok egész sora: az Ujpest (1884—5. szerk. Ágoston János) és folytatása, az Ujpesti Hírlap (1885.), Ujpesti Közlöny, Ellenzéki Hírlap, Közérdek, Festő-Munkás, Ujpest, a Rendezett Tamás cz. élczlappal. A 90-es évek elején Nagykőrösön nyomták a Kécske és Vidékét. Kispesten Seper Kajetán szerkesztett a század vége felé sokat emlegetett újságot, a Kispest-Szent-Lőrinczi Ellenőrt, melyet idővel Sepernek más vállalata: a Kispest-Szent-Lőrinczi Lapok és melléklapja, a Darázs követett. A XX. század elején már alig van község, mely egy, esetleg több újságot nem táplálna s 1907 elején a vármegye területén a már említetteken kívül a következő vállalatokat találjuk: Abony; Alsó-Dabas és Vidéke; Aszód és Vidéke; Budafok és Vidéke; Dunavecse és Vidéke; Gödöllőn: Zászlónk, Gödöllői Hírlap, Gödöllő és Vidéke; Kis-Kun-Majsa; Kis-Kun-Majsai Hírlap; Kispesti Napló; Kispest és Vidéke; Kun-Szent-Miklós és Vidéke; Kis-Kunsági Híradó (Kunszentmiklóson); Lajosmizsei és Kerekegyházi Híradó; Monorkerületi Lapok; Monor és Vidéke; Nagy-Kátai Hírlap; Ráczkevei Hírlap; Ráczkevei Közlöny; Szabad Hon (Rákospalota); Dunamellék (Solt); Szent-Endre és Vidéke.

Művészet

Művészeink közül Tury Gyula Czegléden (1866.), Fényes Adolf Kecskeméten (1867.), Thorma János Halason (1870.), Vesztróczy Manó Ujpesten (1875.) született. Lotz Károly és Temple János Váczon töltötték gyermekkorukat; de másutt szerezték hírnevöket és jórészt a fővárosban vagy egyéb középpontokon fejtették ki munkásságok javarészét. A Váczon élt festők, kikről Karcsu emlékezik, Lencs Vilmos Lajos és Forster Gusztáv mint másolók keresték kenyeröket, csupán Nagy Török Ede (szül. Vácz, 1836.), Zichy Ipoly kanonok udvari festője vált ki eredeti képekkel.

Legújabban Gödöllő erdős lankáin alakult egy művésztelep. A kis csoport tagjai : Kőrösfői-Kriesch Aladár, Nagy Sándor, Zichy István, azután Raab Ervin, Remsey Jenő, Undi S. Carola festők, Sidlo Ferencz képfaragó és társaik.

*

A következő sorok — különösen Szinnyei nyomán — a pestmegyei születésű, vagy itt hosszabb időn át működött írók életrajzának és írói munkásságának főbb adatait kívánják összefoglalni.

Abonyi Lajos.

Abonyi Lajos (családi nevén Zsarolyáni *Márton Ferencz*) abonyi földbirtokos (l. Nógrád m.), kiváló elbeszélő, az alföldi népéletnek magyaros, egészséges, népies ízű rajzolója. 1861-ben Pest vármegye aljegyzője, 1867—72-ben járási gyámfelügyelője volt. Meghalt 1898-ban. Kezdetben a Hölgyfutárba dolgozott, de különösen 1857 óta fejtett ki gazdag munkásságot. Elbeszélései egymást érték a lapokban és albumokban. Bővebb életrajzi adatait szülővármegyéje monografiájában fogjuk közölni.

Ábrahámffy János.

Ábrahámffy János, a kalocsai érseki uradalom ügyésze, a XIX. század közepe táján nagy szerepet játszott Kalocsa közéletében. 1858—59-ben naptárt adott ki és 1862-ben, az árvíz alkalmából Hang Ferenczczel és Mennyei Józseffel együtt a károsultak javára könyvet szerkesztett (Sárközi árvízkönyv, Kalocsa, 1862), melyben Heine-fordításokat közölt. Irogatott még a Törvényszéki Csarnokba (1860—62) és a Gazdasági Lapokba (1860.). Megh. 1867.

Ács Károly.

Ács Károly, szül. Kis-Bankháza pusztán, 1824-ben. 1845-ben a pilisi járásnak tiszt. esküdtje, 1848-ban szolgabíró lett és tevékeny részt vett a szabadságharczban. E miatt elfogták és 1852-ben halálra ítélték, majd — kegyelemből — várfogságba hurczolták. Hat évi raboskodás után kiszabadult, a pesti Seltenreich-féle intézetben nyolcz évig mint magyar nyelvtanító működött s 1861-ben, majd 1865-ben a szentendrei kerület országgyűlési képviselőjévé választották. Közben mint az első magyar ált. biztosító-társaság igazgatósági jegyzője, majd mint a Pannonia viszontbiztosító-társaság titkára a biztosítás terén is működött. Meghalt 1894-ben, Ráczkevén.

Munkássága : Költeményeket és czikkeket írt az Atheneumba (1842), a Vas. Ujságba (1856., 1859.), a Magyar Sajtóba (1857), Szépirod. Közlönybe (1858.), a Kalauz, Nővilág, Napkelet czímű lapokba, (1858—60), a Honba (1865) és Igazmondóba (1871); ifjúsági dolgozatokat a Kis Pajtások czímű füzetekbe és az Ifjúság Lapjába. — *Önálló munkái :* Virágok a román népköltészet mezejéről, Pest, 1858. Mgyar, német és cseh-tót beszélgetések. U. o., 1859. Magyar, német, román beszélgetések. U. o., 1859. Magyar, német és szerb beszélgetések. U. o., 1859. Magyar, német, olasz, román, cseh-tót és szerb beszélgetések. U. o., 1859. — Biztosítsd javaidat. Arad, 1862. Még három román népdallam Pest, 1871.

Acsay Antal.

Acsay Antal, kegyesrendi áldozópap, theol. és bölcs. doktor, egyet. magántanár, szül. 1861-ben Felső-Alpáron. 1889-ben tanár és tanulmányi felügyelő lett a kegyesrendiek nyitrai hittudományi intézetében s 1894-től ugyanily minőségben Budapesten működik. 1897-ben a budapesti tudományegyetem bölcs. karán a pedagógia történetéből magántanárrá képesítették ; 1907-ben ugyanott a hittud. kar a ker. neveléstudomány előadásával bízta meg. Beutazta Olasz-, Német-, Franczia- és Angolországot, Belgiumot és Hollandiát.

Munkássága : Dolgozott a Budapesti Szemlébe, Athenaeumba, Egyet. Philol. Közlönybe Magyar Paedagógiába, Kath. Szemlébe, Magyar Szemlébe, Uj Magyar Szemlébe, Hittudományi Folyóiratba, Bölcseleti Folyóiratba és a Magyar Középiskolába. — *Önálló művei :* A magyarországi kegyes Tanítórend befolyása XVIII. szazadi tanügyünk fejlődésére. Vácz, 1887. — A humanisták és a skolasztikusok küzdelme. Budapest, 1895. és 1898. — Cicero, mint bölcselő. U. o., 1899. Dante, Macchiavelli, Savonarola. U. o., 1900. A renaissance Itáliában. U. ott, 1905. Munkában : Neveléstudomány (a Szt. István-Társulat megbízásából). A pedagógia történelme két kötetben.

Ádám Gerzson.

Ádám Gerzson, szül. Izsákon, 1832-ben. A nagykőrösi gimn. igazgatója volt.

Munkája : A nagykőrösi ev. ref főgimnázium története. Nagy-Kőrös, 1896. (Joó Imrével.)

Alpáry Lajos.

Alpáry Lajos, szül. 1867 aug. 27-én Váczott. Egyetemi tanulmányai végeztével előbb tanárkodott, majd átvette a Parlament czímű folyóirat szerkesztését. 1897-ben Pozsony vármegyébe nevezték ki kir. segédtanfelügyelőnek. Négy év mulva Árva vármegye kir. tanfelügyelője lett s itt az elhanyagolt nemzeti népoktatás ügyének rendezésével kiváló érdemeket szerzett. 1901-ben Zólyomba, 1906-ban pedig Heves vármegyébe helyezték át s jelenleg is itt működik.

Munkássága : Vadvirágok, verskötet. — Elbeszélések, novellagyüjtemény. — Bánffy Dénes czímű drámáját a Kisfaludy-Társaság dicséretben részesítette. — Az ezeréves Magyarország históriája czímű népies könyvecskéje 10.000 példányban forog közkézen. — Több tudományos szakmunkát fordított németből, francziából és csehből.Nagy elterjedtségnek örvendenek az új tantervhez alkalmazott elemi és polgári iskolai történelmi és földrajzi kézikönyvei. (6 kötet.) Több budapesti napilapnak ma is dolgozótársa.

Alvinczi Ferencz.

Alvinczi Ferencz, váczi egyházm. áldozópap, szül. Váczon, 1827-ben. Kegyesrendi tanárnak készült, de 1848-ben ő is kardot kötött és utóbb, a fegyverletétel után, világi papnak állott. A theologiát Egerben és Pesten hallgatta, aztán 1853—58-ig több helyen káplánkodott. 1859-ben Kecskeméten a nemzeti iskolák igazgatója volt, 1860-tól a sámsoni curatia adminisztrátora. 1865-ben csongrádi plebánossá nevezték ki s 1869-ben a hódmezővásárhelyi kerület alesperese lett. Irogatott a pesti növendékpapság Munkálataiba (1852—4.), a Religióba, Kath. Néplapba és a Tanodai Lapokba.

Munkái : Szent Miklós napja. Pest, 1854. — Pali és Gyuri. U. o., 1854. — A braminok. U. o., 1856. — Erkölcsi példák. U. o., 1858. — A braminok. Lemercier A. u. ford. Eger, 1862. — A Szent István Társulatnál kiadásra elfogadva: Stuart Mária története, regényes tört. vázlat; — Vadorzók, ifjúsági olvasmány francziából.

Arany János.

Arany János. 1851—1860 között a nagykőrösi ref. gimnáziumnak volt tanára. Ebbeli működésének irodalmi emlékei : A magyar nemzeti versidomról szóló értekezés, mely az intézet 1855—56. évi tudósítványában jelent meg először; továbbá magyar irodalomtörténeti kompendiuma, melynek 54 lapra terjedő kéziratát Szilágyi Sándornak adta át, ki a tanszéken örökébe lépett. E kéziratból megjelent a legújabb korról való résznek 30—42. §-a (Pesti Napló, 1893. május 14. 137. sz.), 27., 39. és 40. §. (Benkó Imre, Arany J. tanársága Nagykőrösön. Nagy-Kőrös, 1897.) s az 1—17. §. az Egyet. Philol. Közlönyben.

Argenti Döme.

Argenti Döme, orvos, szül. Váczon. Értekezései a Gyógyszerészeti Hetilapban, a Hasonszenvi Közlönyben, a Hasonszenvi Lapokban, melyet 1868—70-ben szerkesztett is, továbbá a Homoepath. Zeitung hasábjain jelentek meg.

Aszódi Sámuel

Aszódi S. Sámuel, családi nevén Seitleben, hirlapiró, szül. Aszódon, 1844-ben. A XIX. század hatvanas éveiben munkatársa volt a Gyermekbarát czímű ifjúsági lapnak, melyet utóbb szerkesztett is, továbbá a Szabad Sajtónak, a Szabad Egyháznak és a Temesi Lapoknak. Szerkesztette a Kis Ujságot (1870), a Kis Tükör czímű gyermeklapot (1872—73) és a Tükör-Naptárt (1873) s belső munkatársa volt a Chorin-féle Magyar Hiradó czímű kőnyomatosnak. 1876-ban halt meg.

Munkái : Szünnapok. (Beszélyek az ifjúság számára.) Pest, 1868. — Magyar köszöntő, 1874.

Bagi László.

Bagi László, hirlapiró, 1852-ben, Kecskeméten született. Tanulmányait szülővárosában végezte s ugyanott 1872-től kezdve különféle városi hivatalokat viselt. Jelenleg h. polgármester. 1871-ben munkatársa a K. Lapoknak, 1873-tól a Kecskeméti Közlönynek s 1874-től fogva a Kecskemétnek, melyet 1881---82-ben szerkesztett is, e mellett verseket, rajzokat, elbeszéléseket, emlékbeszédeket, társadalmi és jogi dolgozatokat közölt különféle vidéki és fővárosi vállalatokban : a Jász-Kunságban, Szentesi Lapban, Zala-Somogyi Közlönyben, a „Katona József-Kör“ Évkönyvében (1896), a Hornyik-Albumban (1894), a Városok cz. közigazg. lapban, a Magyar Közigazgatásban és a Jogtud. Közlönyben. Adonis cz. tragédiájával 1881-ben az Akad. Teleki-pályázatán dícséretet aratott.

Munkája : A kecskeméti róm. kath. egyházközség szervezeti szabályainak tervezete. — Kecskemét, 1887. — Szerkesztette a „Kecskemét múltja és jelene“ czímű monografiát (I. kötet Kecskemét, 1896.) a kecskeméti „Millenniumi beszédek“, „Emlékkönyv a honvédemléktábla leleplezésére“ és az „Ünnepi beszédek az 1848 márczius 15 félszázados évf. alkalmából“ cz. gyüjteményeket.

Bajtsy János.

Bajtsy János, komárommegyei főszolgabíró, majd alispán, szül. Váczon, 1742-ben, meghalt Komáromban, 1798-ban. Deák alkalmi versezeteket írt.

Munkái : Epigrammatum libri II. Comáromii, 1795. — Epigrammatum liber III. U. o., 1796.

Bajtay Antal.

Bajtay Antal, báró, Zsidón, 1717-ben született. Mint a piarista-szerzet tagja, 1736-ban Rómába, s innen Párisba utazott, ismereteinek gyarapítása czéljából. 1747-ben a pesti gimnáziumban tanított ; 1749-ben a bécsi Teréziánumhoz nevezték ki a történelem és archaeologia tanárává, majd József trónörököst oktatta. 1754-ben rendfőnökké, 1760-ban pedig erdélyi püspökké lett s báróságot nyert. Meghalt 1775-ben.

Bakos Gábor.

Bakos Gábor, szül. Ráczkevén, 1847-ben, 1872-ben a Közigazgatást és 1874-ben a Budapest czímű politikai napilapot szerkesztette. Irt az Egyetértésbe és a Magyar Szalonba.

Munkái : Vélemény a közös ügyek közös kezelése tárgyában. Pest, 1865. Az első magyar rendőri congressus okmányai. U. ott, 1871. Az első magyar országos rendőri zsebnaptár. U. ott, 1872. A közigazgatás jogtudománya. I. köt. Bpest, 1878. A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. U. ott, 1880. A jogi műnyelv alapelvei és törvényei. U. ott, 1883.

Baksay Sándor.

Baksay Sándor (l. Baranya m.) ref. püspök, mint halasi gimn. tanár (1855—1862) s 1866-tól kunszentmiklósi lelkész, szintén Pest vármegyében fejtette ki jeles irodalmi munkásságát. Dolgozott a prot. egyházi lapokba és vállalatokba, továbbá más lapokba, s 1872-ben a Kisfaludy-Társaság tagjai közé emelte. Irodalmi működését Baranya monografiájában fogjuk bővebben ismertetni.

Balázs István, ref. főgimn. tanár Kecskeméten, szakczikkeket írt a helyi lapokba, különösen a Homokba. Balázs István.

Munkái: A pollenről. Kolozsvár, 1896. A kolozsvári piaczi tej. Kecskemét, 1899. A franczia és svájczi Jura hegység természeti és politikai földrajza. Bpest, 1900. — Kéziratban: Egy erdélyi tanulmányút. Adatok a kecskeméti ev. ref. collegium történetéhez.

Baligó János, kegyesrendi szerzetes (szül. Kalocsán, 1852.) Selmeczen, Léván, Veszprémben, Kecskeméten, Váczon, Máramarosszigeten, Szegeden, Kolozsvárt és Nagykárolyban tanárkodott. Kisebb dolgozatokat írt a helyi és vidéki lapokba. Baligó János.

Munkái: A piaristák alsóbb iskoláinak tanmenete és módszere a Ratio Educationis előtt. Kisfaludy S. mint regeköltő. (A m.-szigeti algimn. Ért. 1877.) Az ókori mythusok magyarázási módja. (A szegedi főgimn. Ért. 1881.)

Balla Gergely, nagykőrösi bíró, szül. Nagy-Kőrösön, 1710 körül, megh. 1772 után. Munkája: Nagy-Kőrösi Krónika. Kiadták: Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Kecskemét, 1856. Balla Gergely.

Balla Károly, pestmegyei várkapitány, az Akadémia lev. tagja (szül. Nagykőrösön, 1792., megh. 1873.) 1817-től 1868-ig sokat írt az egykorú hirlapokba és folyóiratokba. Balla Károly.

Munkái: Örömvers. Pest 1813. Gyászdal. U. o., 1814. A schaumburgi nympha-pásztorok. U. o., 1815. Zsebtükör. U. o., 1825. Hősregék a magyar előidőkből. U. o., 1826. Vélemény a büntetésmód javítása iránt. U. o., 1841. Rhapsodia. Szűrös elmefuttatás. Pest, 1865. 1836—37-ben a Kémlő czímű gazdasági, ipar- és keresk. lapot szerkesztette. Igen sokat foglalkozott meteorologiával és időjóslással, rengeteg idevágó adatot és jegyzetet hordott össze; meteorologiai munkáját azonban az Akadémia nem méltatta kiadásra.

Ballagi Aladár, országgyűlési képviselő, a jeles történetíró és tudós, Kecskeméten, 1853-ban született. Iskolai tanulmányait Budapesten és Heidelbergben végezte és a tanári pályára lépett. Már 1875-ben tanított a budapesti ref. theol. intézetben, a következő évben pedig a sárospataki jogakadémián, 1877-ben pedig a budapesti egyetem magántanárrá képesítette; két évvel utóbb már egyet. helyettes, 1883-ban rk. és 1889-ben rendes tanárrá nevezték ki. Mint író, rendkívül gazdag tevékenységet fejtett ki a lapokban és folyóiratokban: a Prot. Egyh. és Isk. Lapban, a Vas. Ujságban, Századokban, a Hazánk és Külföld, Magyarorsz. és a Nagyvilág, Magyar Nyelvőr, Közérdek, Athenaeum, Figyelő, Typographia, Arch. Értesítő, Pesti Napló, M. Könyvszemle, Hon, Magyarország, Budapesti Hirlap, Budapesti Szemle, Ung. Revue, Egyet. Phil. Közlöny, Földrajzi Közlemények, Prot. Szemle stb. hasábjain. Ballagi Aladár.

Főbb munkái: A magyar kir. testőrség története. Pest, 1872. A magyar nyomdászat tört. fejlődése. Budapest, 1878. Világtörténelem Duruy nyomán, francziából átdolgozva. U. o., 1880. Wallenstein horvát karabélyosai. U. o., 1882. Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. U. o., 1884. Colbert. U. o., 1887—90. Bucsujáróhelyek Oroszországban. U. o., 1888. I. Frigyes Vilmos porosz király. U. o., 1888. Francziaország hatása Európa művelődésére. U. o., 1889. Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtört. Szótár. U. o., 1904. — 1901—903. az Akadémia Irodalomtörténeti Közlemények czímű folyóiratát szerkesztette. — Mint az Akadémiának tagja, 1898—99-ben kemény harczot indított a Nyelvtört. Szótárt bíráló hatalmas felolvasásaival.

Ballagi Béla, jogtudor, keresk. minisztériumi tisztviselő (szül. 1860-ban, Nagy-Kőrösön), czikkeket írt a M. Nyelvőrbe és a Nemzetgazdasági Szemlébe. Ballagi Béla.

Munkái: Az éjszakamerikai Egyesült-Államok megalapítása. Bpest, 1886. Az ipartörvény magyarázata. U. ott, 1886. A mezőgazdasági hitelszövetkezetekről. U. ott, 1887.

Ballagi János, orvostudor (szül. Nagykőrösön, 1857.), a ki 1881—82-ben Korányi tanár belgyógyászati klinikájának volt gyakornoka, 1883—86-ban a görbersdorfi Brehmer-féle intézetben működött s 1887-ben Miskolczon telepedett le; a szakbavágó folyóiratokban közölt czikkeket. Ballagi János.

Munkái: A gyomor hámsejtjeiről. Budapest, 1881. A fertőző betegségek kórtani szempontból. U. o., 1883.

Ballagi Károly, kir. tanácsos és tanfelügyelő, 1852—56-ig Kecskeméten, 1856—69-ig Nagykőrösön tanárkodott. Mint ilyen, munkatársa volt a Vas. Ujságnak; 1858-ban az Iparosok Naptárát adta ki, 1860-ban a Nagy-Kőrösi Naptárt 1861-re. Ballagi Károly.

Munkái: Történeti életrajzok. I—II. k. Pest, 1852. — Aranybánya. Képes ABC. U. ott, 1852. — Az állatvilág csodái. Egy kecskeméti tanártól. U. ott, 1853. — Német olvasókönyv. U. ott, 1853. — Regék és elbeszélések. U. ott, 1855. — (Egy nagykőrösi u. a.) Magyar feladatok a német nyelv gyakorlására. U. ott, 1857. — Geschichte Ungarns für Volksschulen. U. ott, 1860. — Magyarország története. U. ott, 1861. — Magyarország és Erdély története izr. népisk. számára. U. ott, 1862. — Der ungarische Sprachmeister. U. ott, 1864.

Balogh Lajos.

Balogh Lajos, ref. lelkész, 1847-ben, Szabadszálláson született. Pátkán, Vaálon káplánkodott s 1872-ben Gyúróra (Fehér m.) rendes lelkészszé választották. Oktatásügyi, politikai és szépirodalmi dolgozatokat írt a lapokba és Öreg Jánossal együtt szerkesztette Gyakorlati Lelkészetet (Székesfehérvár, 1874—77), 1882-től a Magyar Földmíves szerkesztője. Fehér vm. biz. tagja, egyh. tanácsbiró és áll. gazd. tudósitó.

Munkái : Honpolgártárs. Népisk. tanulók számára. Székesfehérvár, 1870. — Gazdászattan. U. ott, 1872. — Szóljunk igazságot. Pest, 1872. — Gondűző, Bpest, 1873. — A métermértékek ismertetése. Székesfehérvár, 1873. — A tanítók segélyezése. U. ott, 1874. — Észrevételek a II. egyet. tanítógyűlésre. U. ott, 1874. — Hasznos olvasmányok. Bpest, 1876. — Gecsemáné-kert. Elmélkedések, imák. Székesfehérvár, 1879.

Bangó Pető.

Bangó Pető, aradi ügyvéd, halasi születésű, a szabadságharczban mint honvéd, majd mint Kovács Ágoston kormánybiztos titkára vett részt. Utóbb elfogták s Haynau halálra itéltette, azonban kegyelmet nyert és 1852 körül halt meg. Költeményeket írt különféle lapokba. A korszerű epos cz. értekezését (Kisf.-társ. Évk. VI. k.) a Kisfaludy-társaság dícsérettel tüntette ki (1844), a Nagynak és fenségesnek fogalmáról írt dolgozatát pedig 15 aranynyal jutalmazta (1846). Szerkesztette és kiadta az Arad cz. polit. lapot (1848.)

Bankos Károly

Bankos Károly, szül. Izsákon, 1821-ben. Kunszentmiklós városának közbírájává, közgyámjává lett. 1867-ben a városi törvényszék polgári s bűnügyi bírójává s a telekkönyvi ügyek előadójává választották meg, 1872-ben pedig a kunszentmiklósi kir. járásbírósághoz albíróvá nevezték. Tudósításokat, apróságokat és vegyes czikkeket írt a lapokba. Egyike volt Petőfi barátainak ; a költő többször meglátogatta s 1845 július 23-án B. házánál rögtönözte ,,Búcsú Kun-Szent-Miklóstól" czímű költeményét. Mikor pedig Petőfit 1848 június 15-én a követválasztásról elűzték, Bankos kelt védelmére a Pesti Divatlapban (június 27-én) közölt levelével, melyet azután a többi lapok is átvettek.

Bányik Ignácz.

Bányik Ignácz, jézustársasági áldozópap, szül. 1850-ben Kalocsán. Jelenleg éppen harminczadik esztendeje, hogy a kalocsai érs. főgimnáziumban a klasszika filológiát s a magyar és német nyelvet tanítja. Közben (1885—1889) mint az osztrák-magyar rendtartományi főnökség kormánysegéde és tanácsosa is működött és a tanuló-ifjuságnak több éven át vasárnapi, majd ünnepi szónoka volt. — Czikkeket, költeményeket írt a folyóiratokba s a tőle készített ,,Jézusszíve társulati beíratkozó füzetke" kb. 300.000 példányban forog közkezén.

Önálló művei : A barátkozás. Olaszból. Kalocsa, 1882. — B. Petri Canisii S. J. theologi Catechismus Graeco-latinus. Opera R. P. Georgii Mayr S. J. Textum recognovit atque appendicem precum adiunxit. 1883. — Katholikus oktató és imádságos könyv egészségesek és betegek használatára. Schlőr és Kochem u. németből. U. ott, 1884. — Jézus édes Szíve. Schaumburg-Hattler nyomán, németből. U. ott, 1888. — Kosztka Sz. Szaniszló élete. Arndt u. németből. U. ott, 1893.

Baráth Ferencz.

Baráth Ferencz, tanár, szül. Kunszentmiklóson, 1844-ben. 1867 végén Edinburgba ment s két évi ott-tartózkodás után 1869-ben a budapesti ref. főgimnáziumak lett tanárává. Megh. 1904-ben. Baráth egyike legjobb tanulmányíróinknak. Igen sokat dolgozott a lapokba és folyóiratokba.

Munkái : Nyugat-Európa és Hazánk. Pest, 1871. — A prostitutio. U. ott, 1872. — Deákpárti vagy ellenzéki ? U. ott, 1872. — Magyar tan- és olvasókönyv. Magyar olvasókönyv. U. ott, 1872. — Aesthetika. U. ott, 1872. — Az országos nőképző-egylet története. Bpest, 1873. — A franczia forradalom. Ford. Carlyle után. Bpest, 1875—78. — Irodalmi dolgozatok. Bpest, 1895. — Sajtó alá rendezte Vörösmarty (1871) és Dömötör János műveit (1878.) — Megindítója s egyik szerkesztője volt (1882—84.) a M. Philos. Szemle cz. folyóiratnak.

Barina Vendel.

Barina Vendel, írói nevén *Kuthen*, a költő, 1834-ben Halason született. 13 évig Tápióbicskén s egyebütt káplánkodott. 1870-ben Tápiószentmártonban helyettes, majd később ugyanott rendes lelkészszé lett s 1875-ben ugyanily minőségben Tápiógyörgyére került. Meghalt 1875-ben.

Munkái : Egy főispán családja. Regény. Bpest, 1861. — Fehér Bandi. U. ott, 1865. — A végrendelet. U. ott. — Ujabb költemények. U. ott, 1866. — Isten újja, vagy egy szegény család története. Esztergom, 1868. — Kuthen hátrahagyott költeményei. Kiadta Gyurinka Antal. 1888.

Barna Jónás.

Barna Jónás, budapesti elemi (1877) s 1889 óta polgári iskolai tanító (szül. Kecskeméten, 1851) a tanügyi lapokba irogatott. Önállóan megjelent munkái tankönyvek elemi és polgári iskolai használatra.

Bartek Lajos.

Bartek Lajos. Váczon és Kecskeméten tanított, 1898 szept. 1-től pedig a kiskunhalasi ref. főgimnázium tanára. Számos értekezése és közleménye jelent meg a helyi lapokban, szakfolyóiratokban és értesítőkben.

Önálló munkái : A természet az ember szolgálatában. Vácz, 1887. — Esztergom és vidéke, Esztergom, 1889. A bubusok földrajzot tanulnak. — Válaszul egy ,,Apá"-nak. Kiskunhalas, 1902. — Tanügyi észrevétel egy elfajulni látszó ügynek érdekében. U. ott, 1902.

Báthory Gábor.

Báthory Gábor, theol. doktor, szül. Solton, 1755-ben. Előbb a tassi, majd a dunapataji ref. egyház lelkésze, 1814-ben a dunamelléki ref. egyházkerület püspöke lett. Az 1838-iki nagy árvíz után Nagykőrösre, nyugalomba vonult és ugyanott meghalt 1842-ben. Dolgozott a Fördős-féle Papi Dolg. Gyászesetekre cz. vállalatba és kiadta Pesten a nagyváradi bibliát. Ezenkívül igen sok alkalmi prédikácziót bocsátott közre nyomtatásban.

Művei : A ker. vallás igazságának ... megmutatása. Vácz, 1807. — (A ker. vallás igazsága cz. füzetben, Megyei Pál és Mocsi István beszédeivel együtt). Emlékezet kövekkel megrakott temetőkert. Pest, 1820—21. — (Halottas prédikácziók.) Az evangeliumi keresztyén tolerantia két prédikáczióban előadta. U. ott, 1822. — Lehet-e, van-e egyedül idvezítő ecclesia ? U. ott, 1822. — Kéziratban : több mint 80 alkalmi, ünnepi és gyászbeszéd s imádság és a heidelbergi káté magyarázata.

Bátky Károly.

Bátky Károly, ref. tanító, 1817-ben Monorra, 1820-ban Gyömrőre, 1827-ben Alsónémedire s végre 1841-ben Kecskemétre került, hol 1859-ben meghalt.

Munkái : A tökéletes dohánytermesztésnek ... leírása. Pest, 1837. — Elemi olvasókönyv. Kecskemét, 1841. — Rövid útmutatás a magyar nyelvtudományra. U. ott, 1842. — Futó-homok megfogása és használása módjáról. Pest, 1842. — Gyors olvasótáblák. U. ott, 1843. — Erkölcsi kalauz növendékgyermekek számára. Kecskemét, 1843. — Mulatva oktató könyvecske. U. ott, 1845. — Budapestnek árvíz elleni megóvásáról. Pest, 1845. — Rövid általános földleírás. Gyermekek számára. U. ott, 1847. — Gyermekbarát. Kecskemét, 1852. — Bibliai történetek. Buda, 1854.

Bátorfi Lajos.

Bátorfi (Bibók) *Lajos*, hirlapíró, Félegyházán 1835-ben született. 1854-ben szülővárosában az árvaszéknél nyert alkalmazást. Azután egészen az írásra adta magát. 1858—60-ig a Borászati Lapok, 1861—64-ig a Győri Közlöny munkatársa volt, 1867—71-ig pedig Nagykanizsán a Zala-Somogyi Közlöny segédszerkesztője. Közben (1868) Kandi Klári cz. élczlapot szerkesztett ; majd 1872—74-ig a Somogyi Közlönynek s 1874—82-ig a Zalai Közlönynek volt szerkesztője s 1876—78-ig az Adatok Zala vármegye Történetéhez czímű füzetes vállalaté. 1878-ban Szabó Lajossal együtt a Párisi Lapokat és 1880—87-ig a Zalai Tanügyet szerkesztette. 1887-ben a Zalai Közlönynek kiadótulajdonosa és szerkesztője lett s mint, ilyen Zalai Közlöny könyvtára cz. füzetes vállalatot alapított. Igen sokat írt saját lapjaiba és más lapokba.

Önálló munkái : Mezei virágok. Vácz, 1858. — Bánatos szív. Pest, 1860. — Nemzeti szikrák. Debreczen, 1861. — Juliska, népszínmű 3 felv. Győr, 1862. — Darázsfészek. Pikáns színdarabok. Nagy-Kanizsa, 1868. — 111 költemény. U. ott, 1869. — Virág-csokor. U. ott, 1869. — Sonettek. Pest, 1871. — Jenő. Dr. 5 felv. U. ott, 1871. — Antónia, tört. színmű 5 felv. U. ott, 1872. Konstantinápolyig és vissza. U. ott, 1873. — Mirza, a szép kunleány, tört. színmű 3 felv. U. ott, 1873. — A muraközi kérdés. U. ott, 1873. — Tengerész küzdelme. Regény, németből. U. ott, 1873. — Női fegyver, vígj. 4 felv. U. ott, 1875. — Tíz év emléke Zalában. 1867—76. U. ott, 1878. — Párisig és vissza. U. ott, 1878. — A szülőföld és a haza. Zalamegye földrajza. U. ott, 1880. — Anya mint honleány. U. ott, 1881. — Nefelejtsek. (Költemények). Keszthely, 1884. — Utolsó Zrinyi. Költ. beszély I. r. Mura-Szombat, 1885. — Irénke. N.-Kanizsa, 1886. (Költemények.) Rómáig és vissza. U. ott, 1888. — Tizenöt év emléke Zalában. 1876—90. (szétszórtan megj. czikkek gyűjteménye.) — Nagy-Kanizsa monografiája. — A Palini Inkei család története.

Belák József.

Belák József, 1829—32-ig Kecskeméten tanárkodott, 1832—42-ig Őkécskén lelkész, s végre 1842—49-ig újra a kecskeméti ref. gimnázium tanára.

Munkája : Római régiségtan. 1844. — Magyar irodalomtörténetének kézirata elveszett.

Beliczay Jónás.

Beliczay Jónás, jogakad. tanár Kecskeméten (1875—90), római tárgyú értekezéseket írt a Kecsk. Jogakad. Évkönyvébe (1879), 1882, 1884.) s különféle tárgyú dolgozatokat a szaklapokba. Szerkesztője volt a Kecskeméti Lapoknak.

Munkái : Marsigli élete és művei. Bpest, 1881. — Az egyetlen leány. Elbeszélés. Kecskemét, 1881. — A magyar stílről. U. ott, 1887. — Műveltség és nyelvismeret. U. ott, 1887.

Beniczky Péter.

Beniczky Péter, aranysarkantyús vitéz, szül. Váczon, 1603-ban. Házi nevelésben részesült és jól ismerte a deák klasszikusokat, de a hadakozásban is kitünt és 1648-ban több rendbéli kir. adományt kapott. Miután elbetegesedett, Nagyszombatra költözött és ugyanott 1664-ben meghalt. Jeles költő hírében állott sokáig és Magyar rhitmusok cz. munkája, mely istenes és világi énekeket s 250 versbe foglalt „példabeszéd"-et tartalmaz, a XIX. század elejéig számos kiadásban forgott közkézen. Egyéb munkáit részben közölte, részben ismertette a Pesti Napló (1855. I. 80.) és Vas. Ujság (1873. 45.)

Benyovszky Zsigmond.

Benyovszky Zsigmond, solti birtokos és a M. Tud. Akad. l. tagja (megh. 1877-ben, 74 éves korában). Politikai, államgazdasági és ipari czikkeket írt a Sasba (1831), Társalkodóba és a politikai hirlapokba.

Munkája : Őszinte vélemény a magyar büntető törvényjavaslatról. Pest, 1844. Kéziratban A magyar népnek és nyelvének eredetéről.

Berecz Antal.

Berecz Antal, szül. 1836-ban Boldogon. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte. 1861-ben a kolozsvári kath. lyceumnak tanára lett, 1864-ben nevelő a Pálffy grófoknál. 1866-ban ismét gimn. tanárnak rendelték Pestre. 1871-ben a budapesti nőiparegylet leányiskolájában, 1873-ban a budapesti ág. ev. gimnáziumban nyert alkalmazást ; 1875-ben az első áll. felsőbb leányiskola tanárává s 1877-ben igazgatójává nevezték ki. 1894-ben szolgálattételre a vallás- és közokt. minisztériumba rendelték be, majd a felsőbb leányiskolák főigazgatójává léptették elő. Megh. 1908-ban. Közben rendkívül tevékeny részt vett a természettudományi mozgalmakban ; 1871-ben titkára lett a Természettud. és 1872-ben a Földrajzi Társulatnak ; eljárt a külföldi geogr. kongresszusokra, melyeknek munkájáról jelentésekben számolt be, s egyik alapítója és titkára volt a magyar afrikai társulatnak. Sokat írt a szaklapokba és folyóiratokba.

Munkái : A mennyiségtani földrajz alapvonalai. Pest, 1868. — A különleges természettani földrajz alapvonalai. U. ott, 1869. — A hold befolyása a légköri tünetekre. U. ott, 1870. Az ó- és újvilág összehasonlítása. Bpest, 1884. — A csillagászati földrajz elemei. U. ott, 1886. — Kréta. U. ott, 1897. — Greguss, Természettan. Átdolg. U. ott, 1875.

Berecz Ede.

Berecz Ede, tanár, szül. Boldogon, 1839-ben. 1862-ben Kolozsvárt tanítói oklevelet szerzett s ugyanott két évig elemi isk. tanitó. 1868-ban karnagy a kalocsai székesegyházban ; 1879-ben a budapesti áll. felsőbb leányisk. tanára.

Munkái : A zene alapelmélete. Bpest, 1883. — Dalfüzér polg. és fels. leányisk. számára. U. ott, 1883. — Dalkönyvecske népisk. szám. U. ott, 1883. — Népszerű vegytan. U. ott, 1889. — Nemzeti lant. U. ott, 1889. — Természettan és vegytan. Emericzy u. átdolg. U. ott, 1889. — Zenedarabok.

Berecz Gyula.

Berecz Gyula, polg. isk. igazgató, szül. Boldogon, 1856-ban. Több helyen tanítóskodott ; 1884-ben a fiumei polg. iskola igazgatójává nevezték ki. 1888-ban a háromszékmegyei tanfelügyelőséghez osztották be. Czikkeket írt a tanügyi szaklapokba, továbbá a fővárosi és vidéki lapokba.

Munkái : Jelentés az első országos tanítóképviseleti közgyűlésről. Temesvár, 1881. — A délmagyarorsz. tanítóegylet fehértemplomi egyesületének múltja és jelene. Fehértemplom, 1882. — Fehértemplom város tanügyi története. U. ott, 1882. — Háromszékmegye iskoláinak története. Sepsiszentgyörgy, 1890. — Comenius élete és működése (1892.)

Berényi Pál.

Berényi Pál, bölcseleti doktor, keresk. isk. tanár (szül. 1860-ban Kecskeméten.) Erdősi Zoltán név alatt verseket és könyvbírálatokat, színi kritikákat írt. A Harmoniának 1885-ig szerkesztője is volt ; 1885-ben Művészeti Szemle czímmel kritikai folyóiratot alapított.

Munkái : A logikai álláspontokról. Bpest, 1883. — Elbeszélések. U. ott, 1887. — A könyvvitel és keresk. levelezés kézikönyve. Sopron, 1889.

Béres János.

Béres János, földmíves, népköltő, szül. Fóton, 1813-ban, megh. ugyanott 1873-ban. Munkája : Szabad hangok. Pest, 1848.

Bertalan Alajos.

Bertalan Alajos, kegyes tanítórendi áldozópap, tanár és jószágkormányzó (szül. Vácz, 1843.) értekezéseket közölt a Természettud. Közlönyben és a selmeczbányai gimn. 1876-iki Értesítőjében.

Munkái : A drágakövek az ó-, közép- és újkorban. Nagy-Kanizsa, 1879. — Szeged ... földrajzi és meteorologiai viszonyai. Szeged, 1884.

Bessenyei Ferencz.

Bessenyei (*Besnyei*) *Ferencz*, szül. Halason, 1840-ben. Eleinte Temes vármegyét szolgálta, mint gyakornok, al-, utóbb főjegyző, azután (1875) az ügyvédi pályára lépett s a temesvári ügyvédi kamarának titkára, majd elnökhelyettese lett. 1883-ben Temes vármegye középponti főszolgabírájává, 1891-ben a kisbecskereki kerület orsz. képviselőjévé választották. Megh. 1905-ben. Czikkeket, verseket, tárczákat, tudósításokat, adomákat írt a lapokba.

Blásy Lajos.

Blásy Lajos, (szül. 1809-ben Aszódon), 1834-ben apostagi, 1837-től kiskőrösi ev. lelkész volt. Megh. Kiskőrösön, 1871-ben. Elbeszéléseket fordított.

Munkái : Egyházi törvény. Pest, 1844. — Prot. új zsinati törvények. U. ott, 1860. — Evangyéliumi Káté. U. ott, 1860.

Bódogh János.

Bódogh János, m. kir. távirótiszt és gyorsirás-tanár, szül. 1852-ben Kecskeméten. 1876-ban Szegeden a kegyesr. főgimnáziumban, 1880-ban pedig a főreáliskolában a gyorsírás tanára lett.

Munkái : Jegyzetek Bódogh János előadásához. (A gyorsírás rövid tankönyve.) Szeged, 1880. — Gyorsírási olvasókönyv. U. ott, 1881. — Vitairási olvaskönyv. U. ott, 1882. — A magyar gyorsirás tankönyve. U. ott, 1886—90. — Levelezési gyorsírás betűi és állandó rövidítései. U. ott, 1889. — A gyakorlati gyorsírás állandó rövidítései. U. ott, 1889. — A levelezési és gyakorlati gyorsírás állandó rövidítései. U. ott, 1890.

Bogyay Mihály.

Bogyai Mihály, kosdi plebános, utóbb váczi kanonok, (szül. 1753-ban, megh. 1830-ban Váczon.)

Munkái : A catholica hit tudománya. Bossuet után magyarítva. Vácz, 1793. — Vasárnapi prédikácziók. U. ott, 1809—10. — Ünnepi prédikácziók. Pest, 1825.

Bogyó Pál.

Bogyó Pál, kecskeméti apátplébános, jeles szónok, (szül. Kecskemét, 1821.), alkalmi beszédeket bocsátott közre.

Munkája : A kecskeméti r. kath. egyház és plebánia köréből. Kecskemét,

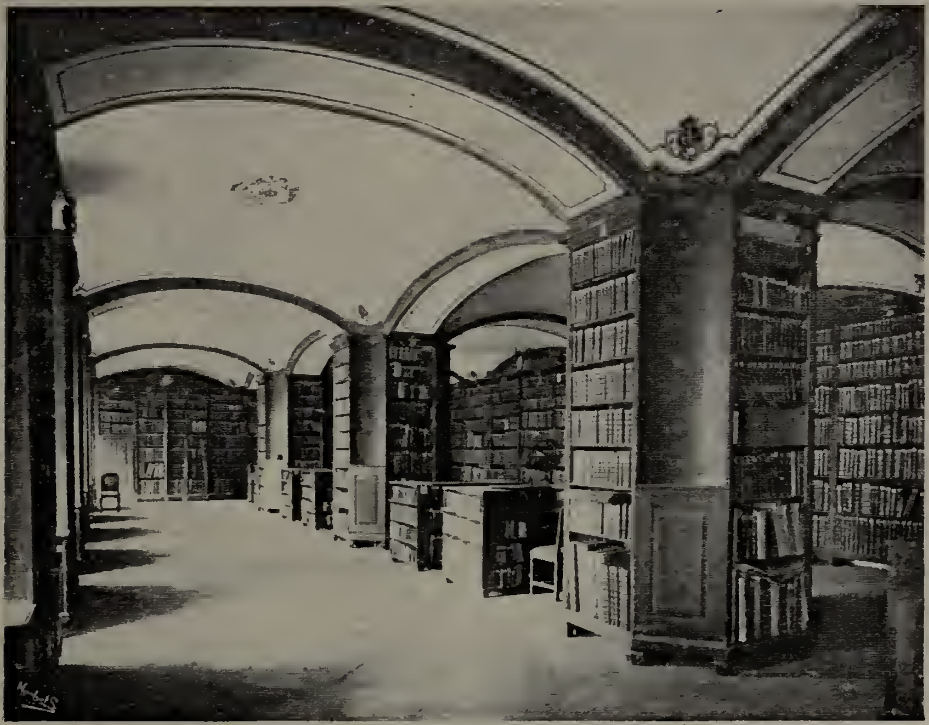

A kalocsai főszékesegyház Patachich könyvtára.

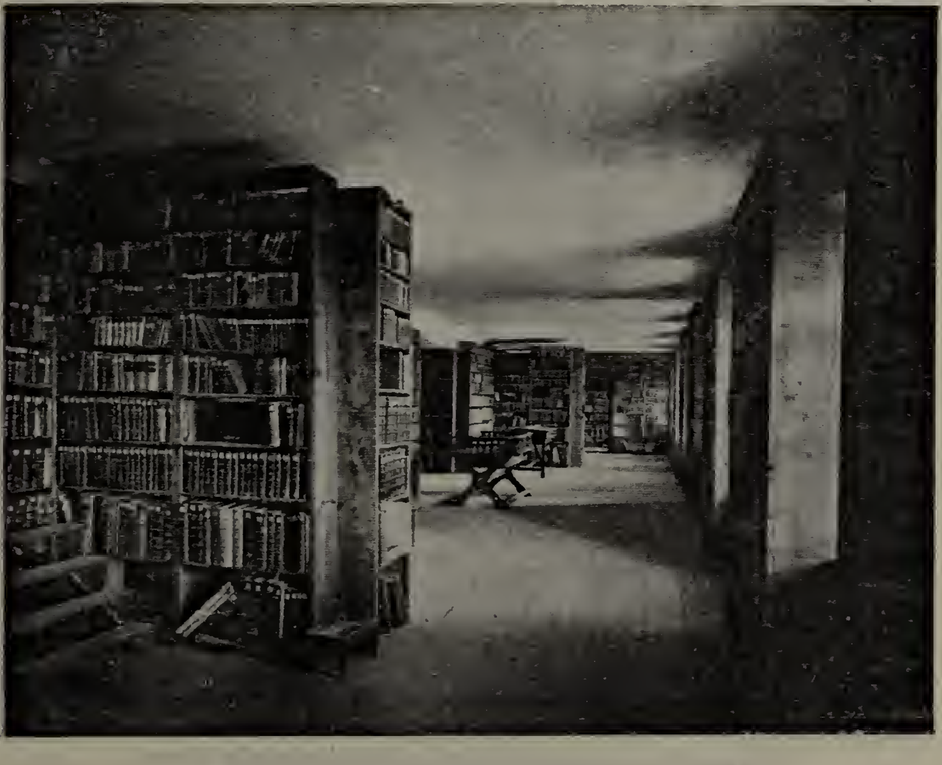

A kalocsai főszékesegyház Kollonich könyvtára.

A kalocsai főszékesegyház Haynald könyvtára.

Magyary-Kossa Sámuel könyvtára Tápiószentmártonban.

Bolyó Károly.

Bolyó Károly, a budapesti országos tébolyda főorvosa, (szül. 1833-ban Kiskunszentmiklóson), czikket írt a Vas. Ujságba a budai őrültekházáról, szakdolgozatokat közölt a Gyógyászatban, Orvosi Hetilapban és az Orvosok és Természetv. Munkálataiban.

Boromisza István.

Boromisza István, r. k. áldozópap, szül. Kalocsán, 1852-ben. Három évi káplánkodás után, 1878-ben mint tanítóképző-intézeti tanár újra szülővárosába került. Dolgozott 1886-tól a tanügyi lapokba. Munkája : A földrajztanítás módszereinek kritikája. Nagyszombat, 1888.

Boromisza Mátyás.

Boromisza Mátyás, jászberényi főgimn. tanár (szül. Kalocsán, 1858-ban), bírálatokat írt az Egyet. Philol. Közlönybe, értekezést a jászberényi gimn. Értesítőjébe s 1889-ben szerkesztője lett a Jászberény és Vidékének. (Megh.)

Bors Károly.

Bors Károly, tisztviselő Kunszentmiklóson, czikkeket írt a kunokról és Kunszentmiklósról a Vas. Ujságba (1859) s a Divatcsarnokba (1862) és jogi dolgozatokat a Jogtud. Közlönybe (1873—74, 1878—80). Szerkesztette a Kis-Kunságot (1884—88) és 1889-től a Kiskunsági Hiradót.

Borzsák Endre.

Borzsák Endre, gyöngyösi, majd szegzárdi ref. lelkész (szül. 1844-ben, Monoron) czikkeket írt a Gyöngyösbe, melynek szerkesztője is volt (1873).

Munkái : Gyász- és sírbeszédek. Szegzárd, 1877—85. Két köt. — Papszentelési beszéd. Bpest, 1879. — Víg versek. Szegzárd, 1880—85. Két füzet. — Ujabb gyász- és sírbeszédek. Budapest, 1886.

Breznyik János

Breznyik János, kir. tanácsos, szül. 1815-ben Ikladon. Selmeczen a lyceumban a magyar nyelv és irodalom tanárává választották. A szabadságharcz után megfosztották hivatalától s éveken át nevelősködéssel kereste kenyerét, míg végre 1858-ban mint igazgató újra visszatérhetett intézetéhez. Megh. 1897-ben.

Munkái : A gimnáziumok feladatáról. Beszéd, a selmeczi ev. gimn. Értesítőjében, 1860. — Tervezet a magyarhoni ág. h. ev. tanodák czélszerű elrendezésére. Pest, 1852. — A czigánynyelv elemei. U. ott, 1853. — A selmeczi bányakerületi ev. lyceum tanári karának véleményadása a m. kir. kormánynak a gimnáziumokat és lyceumokat szervező tanterve ügyében. U. ott, 1869. — A selmeczbányai ev. egyház és lyceum története. Selmeczbánya, 1883—89. Két kötetben.

Bulcsu Károly.

Bulcsú Károly. 1855—65-ig Kecskeméten tanárkodott. Mint ilyen adta ki gyüjteményét : Bulcsú K. költeményei 1850—1860 (megj. Kecskeméten) s írta következő munkáit : Viadár. Pest, 1858. Homokai Pál tanár emlékezete. Kecskemét, 1858. Szent László halála, szomorújáték 5 felv. (Kézíratban maradt.)

Bulyovszky Gyula.

Bulyovszky Gyula, ügyvéd és hirlapíró, szül. 1827-ben Rákoskeresztúron. 1847-ben ügyvédnek esküdött fel. 1848-ban egyik főszereplője volt a márcziusi napoknak, azután hivatalnak lett a belügyminisztériumban. A szabadságharcz után egyedül az irodalomnak szentelte munkásságát s 1883-ban Budapesten halt meg. Igen korán kezdett írni s már a múlt század negyvenes éveinek elején jelentek meg tőle novellák és költemények. A Nemzeti Ujság színi birálója volt és a Kossuth Hirlapjának dolgozótársa. Működésének főtere : a tárczaírás ; a magyar irodalomban ő volt ennek a fajnak egyik megteremtője s legszorgalmasabb művelője. Ebbeli munkásságát 1849 végén a Magyar Hirlapnál kezdette meg és csaknem haláláig folytatta. Tárczákat, elbeszéléseket, színi és képzőművészeti kritikákat írt. A Nefelejtset 1859—64-ig szerkesztette ; a Hölgy-futárt 1862-ig, és a Sürgönyt, melynek 1864—66-ig volt szerkesztője ; Vas Gerebennel együtt készítette az első magyar humorisztikus naptárt (1851-re), melyet a rendőrség lefoglalt, és a Gombostű-Naptárt (1863—66-ra.)

Munkái : Ifjúkori színműveín (Pest éjjel ; Öregeknek bajt okoz a szerelem) kívül : A székely leány, ered. regényes víg opera. Pest, 1858. — Fuzió, vígj. 3 felv. Bpest, 1879. — Uriel Acosta, Gutzkov u. ford. Nádaskayval együtt. (Először a Nemz. Színházban, 1850 június 20.)

Csabai Imre.

Csabai Imre, okl. mérnök, 1824-ben Kunszentmiklóson született. 1856 óta a mathematika tanára s 1874-ben igazgató a kecskeméti ref. gimnáziumban. Értekezéseket írt u. o. az iskola értesítőjébe (1859, 1880).

Munkája : Népiskolai természettan, Krüger után. Kecskemét, 1858.

Csák Alajos.

Csák Alajos Czirjék dr., minorita-szerzetes, (szül. 1855-ben Félegyházán), 1877-től kézdivásárhelyi, 1879-től nagybányai tanár és 1884-től a szilágysomlyói gimnázium igazgatója. A hirlapirodalom terén is működött. Főmunkatársa, majd szerkesztője volt a Szilágy-Somlyó cz. hetilapnak (1884—89) és a Nagybánya és Vidékének (1884—86). E mellett megírta a szilágysomlyói gimnázium történetét. 1895-ben rendfőnökké választották s ez állását 12 évig töltötte be, mely idő alatt plebános is volt Aradon, hol uj templomot, rendházat s bérpalotát építtetett. 1903-ban a vaskoronarendet kapta. A szerzet tagjainak — több ezer koronát ajándékozván e czélra — nyugdijintézményt alapított. 1907-ben nyugalomba vonult Kolozsvárra.

Csányi János.

Csányi János, jogtudor, váczi ügyvéd, majd váczi takarékpénztári igazgató (szül. Váczon, 1854) különösen a helyi lapirodalom terén működött. Munkatársa volt a Váczi Közlönynek s alapítója a Váczi Hirlapnak.

Csatskó Imre.

Csatskó Imre, bölcselet és jogtudor, ügyvéd, a m. kir. kúria legfőbb itélőszéki osztályának bírája, az Akad. lev.-tagja, szül. Váczon, 1804-ben. Kezdetben kassai, majd győri jogtanárként működött. 1844-ben könyvvizsgálóvá nevezték ki s 1847-ben a helytartótanács mellett levő tanulmányi bizottság s könyvbíráló testület ülnökévé léptették elő. Az elnyomás idejében különféle bírói hivatalokat viselt és 1860-ban a kir. itélőtábla ülnöke lett. 1867-ben a büntető törvénykönyvi javaslat átvizsgálásával bízták meg; 1871-ben a kúria legfőbb itélőszéki osztályának bírájává tették. Megh. 1874-ben. Sokat írt a lapokba és folyóiratokba.

Munkái : Bevezetés a természetjogba, Győr, 1839. — Büntetőjogi elméletek. U. ott, 1843. — Büntetőjog elemei. Pest, 1850. — Az 1852. május 27. ausztriai birod. büntető törvény magyarázata. U. ott, 1853. — Ausztriai császárság számára 1853. júl. 29-én kihirdetett büntető perrendtartásnak magyarázata. U. ott, 1854. — A franczia polg. törvénykezés. U. ott, 1867. — A büntetésrendszerről általában, különösen a halálbüntetésről Poroszországban. U. ott, 1870.

Csepreghy Endre.

Csepreghy Endre, 1897—1908-ig a tanítóképző igazgatója volt Félegyházán, hol jelenleg nyugalomba vonulva tölti napjait. Az előtt 1862-től kezdve Kis-zomboron, Makón, Aradon, Csáktornyán és Győrött működött s mind tanügyi, mind társadalmi téren hasznos munkát végzett. A hirlapokban, tanügyi Értesítőkben, az általa Győrött alapított Szeretet naptárban jelentek meg nagy számú czikkei.

Csereklyey Károly.

Csereklyey Károly, kecskeméti születésű. A Kecskemétvidéki Gazdasági Egyesület titkára, gazdasági czikkeket írt a helyi lapokba.

Munkája : A gyöngyszőlők (Chasselasfajok) mívelési módjainak népszerű ismertetése.

Cserép József.

Cserép József, bölcs. doktor, egyet. magántanár, szül. Félegyházán 1858-ban 1882-ben a sátoraljaújhelyi, 1893-ban az aradi, 1897-ben a budapesti VIII. ker. főgimnázium tanára lett s jelenleg a gyakorló főgimn. r. tanára. Az ó-klassz. filologiának jeles munkása. Filologiai és paedagogiai czikkeket s értekezéseket közölt a szaklapokban. Mint aradi tanár, nyilv. felolvasásokat tartott görög- és törökországi tanulmányútjának benyomásairól és több tankönyvet írt.

Munkái : Sallustius történetírása. Sátoraljaújhely, 1883. — Vergilius alvilága. U. ott, 1887. — C. Sallust. Crispus életviszonyaira és munkáira vonatkozó függő kérdések. Arad, 1896. — C. Julius Caesar Commentariusainak folytatásai és Asinius Pollio. Bpest, 1907. Homeros Ithakája. U. ott, 1908. — Határidőszámítás a rómaiaknál. Bpest 1906. — Sallustius Crispus összes munkái. Bpest 1910. stb.

Cserkuthy József.

Cserkuthy József, kegyesrendi szerzetes (szül. Váczon, 1816, megh. Szegeden, 1864) több helyütt tanárkodott és a tanuló-ifjúság részére írt könyveket.

Csikay Imre.

Csikay Imre, ref. lelkész (szül. Kecskeméten, 1820) 1851-től a nagykőrösi ref. iskola tanára volt, 1856-ban pedig dunavecsei pappá s 1863-ban főesperessé lett. Az ötvenes években több beszédet írt a Fördős-féle „Papi dolgozatok“ cz. vállalatba és utóbb a Kecskeméti Lelkészi Tárba.

Munkája : Vezérfonál a bibliaismeret és történethez. Kecskemét, 1855.

Csikvári Jákó.

Csikvári Jákó, m. k. államvasuti ny. főfelügyelő, 1847-ben Pilisborosjenőn született. Eleinte a tanítópályán működött és csak 1871-ben lépett a m. k. államvasutak szolgálatába. Számos dolgozata jelent meg a lapokban.

Önálló munkái : irodalmiak : A végrendelet. Székesfehérvár, 1867. — Kalászok az élet mezejéről. Pest, 1870. — A kik czélt tévesztettek. Bpest, 1876. — A téli estékre. U. o. 1878. — Az apa unokája, népszínmű, 1882. — Szakbeliek : Vasúti könyvvitel, Bpest, 1874. — A világforgalom eszközei. U. ott, 1877. — Magyar vasúti lexikon. U. ott, 1879. — A közlekedési eszközök története. U. ott, 1881—83. — Vasúti számvitel. U. ott, 1887. — Alapítója és szerkesztője volt a Magyar Közlekedésügynek és a Magyar Tisztviselőnek. Jelenleg az „Állami Tisztviselők Lapja“ szerkesztője.

Csillag Gyula.

Csillag Gyula, egyet. tanár, a magyar földhitelintézet ügyésze, 1851-ben, Kecskeméten született, 1876-ban már a telekkönyvi rendtartás magántanára volt a budapesti egyetemen s 1883-ban rendkívüli tanári czímmel tüntették ki. Számos történelmi és jogtudományi dolgozatot írt a lapokba és folyóiratokba.

Munkái : A régi magyar alkotmány és az 1848. és 1867. évek közjogi alkotásai. Pest, 1871. — Az 1869—72. országgyűlésről. U. ott, 1873. — A nyilvánkönyvek közkötelessége. Bpest, 1876. — Telekkönyvi rendszerünk reformjáról. U. ott, 1878. A vízszabályozási s talajjavítási hitelügyi jogi rendezéséről. U. ott, 1882. — A talajjavítási értéktöbbletről. U. ott, 1882. — Telekkönyv és kataszter. U. ott, 1884. Nézetek a telekkönyvi reformról. U. ott, 1885. — A királyi kisebb haszonvételek megváltásáról. U. ott, 1888. — Irányeszmék a reálhitel fejlesztése körül. U. ott, 1889.

Csiszár Gáborné.

Csiszár Gáborné, Ugróczy Ida (szül. Foktőn, 1836). A szépirodalmi lapokban fejtette ki munkásságát.

Önálló munkái: Beszélyek, Pest, 1872. — A szerelem harczosai. Regény. Bpest, 1875. — Anikó, a kis nő-Robinson. U. ott, 1889. — Csillámka. Tündérrege. U. ott, 1889. — A család számüzöttje. — Az elrabolt örökösnő. — 1873-ban Ifjúsági Könyvtár czímű ifjúsági folyóiratot adott ki; 1883-ban egyideig a Magyar Háziasszony czímű lapot szerkesztette. — Lenczkirálynő czímű népszinművét 1884-ben, Kecskeméten adták elő.

Csősz Mihály.

Csősz Mihály Imre, theológiai doktor, kegyesrendi szerzetes, szül. Kecskeméten, 1838-ban. Miután 1863-ban misés pappá lett, Esztergomban, majd Pesten mint főgimnáziumi, 1865—1886-ban Nyitrán mint főgimn. és theológiai tanár működött. 1886—7-ben Nagybecskereken tanított és 1887-ben a szerzetház másodfőnökeként Liptórózsahegyre került. Igen sokat írt különféle lapokba.

Önálló munkái: Theses ex universa theologia. Pestini, 1866. — A Kegyes Tanítórend nyitrai gimnáziumának története. Nyitra, 1876. — Egy tanév a nyitrai róm. kath. főgimnáz. életéből. — U. ott, 1877. — A Kegyes Tanítórendiek Nyitrán. U. ott, 1878. — A Kegyes Tanitórendiek Nyitrán. U. o. 1879. — Kegyeletes megemlékezés Horváth Ferenczről. U. ott, 1884. — A gimn. ifjúság segélyző-egyesülete. U. ott, 1885. — Nyitra város közművelődési viszonyai. U. ott, 1885. — A nyitrai gimn. igazgatók. U. ott, 1886. — Bonn Sándor félszázazados papi jubileuma. Nagy-Becskerek, 1887. — Eszmék a vallásos nevelésről. Liptószentmiklós, 1888. — Töredék egy spanyol utas naplójából. U. ott, 1889. — A rózsahegyi gimnázium vá latos történetéből. Rózsahegy, 1890. — Boldog Pirotti Pompilius Mária emlékezete. Liptószentmiklós, 1891. — A lelki tehetségek kiképzése s a valódi műveltség. U. ott, 1891.

Czeglédi János.

Czeglédi János, ref. prédikátor (szül. Czegléden) 1589-ben a wittembergi egyetemre ment, hol bölcseletet, theológiát és orvostant hallgatott. Visszatérve Báthori István fia, Gábor nevelője lett s mint ecsedi lelkész és középszolnoki esperes halt meg 1639-ben. Több egyházi munkát írt.

Dalotti Németh Ödön.

Dalotti Németh Ödön, kecskeméti ref. főgimnáziumi tanár, 1878—79-ben a Kecskemét cz. hetilapot, 1892-től a Kecskeméti Lapokat szerkesztette. A Katona József-körben Petrarca élete és költészete cz. székfoglalót tartott.

Darvai Fülöp.

Darvai Fülöp, budapesti gyakorló ügyvéd (szül. Aszódon, 1857), a hírlapokban fejt ki tevékenységet. Első tárczaczikkei a Kelet Népében (1874) jelentek meg, melynek külföldi rovatát is szerkesztette. 1879-ben az Ellenőr, majd a Nemzet munkatársa lett, melyben különösen zenészeti dolgozatokat, külpolitikai vezérczikkeket közölt és esküdtszéki beszédeit hozta nyilvánosságra.

Darvai Móricz.

Darvai Móricz, bölcseleti doktor, tanker. főigazgató, szül. Aszódon 1849-ben, 1876-ban a pécsi, 1880-ban a dévai főreáliskola, 1891-ben az aradi főgimnázium tanára lett. 1893-tól a bpesti V. ker. főreáliskolánál működött; 1895 óta szolgálattételre a közokt. minisztériumba van berendelve. Sokat és sokfélét írt a lapokba és folyóiratokba, jelesűl: politikai vezérczikkeket, tárczákat, természettudományiakat, pedagógiaiakat. Forditott angol, franczia és olasz tudományos és szépirodalmi műveket.

Munkái: Üstökösök és meteorok. Bpest, 1888. — Üstökös csillagok. Győr, 1889. — Benvenuto Cellini élete és művei.

Dékány Mihály.

Dékány Mihály, szül. 1848-ban Kecskeméten. 1866-ban az országos építészeti igazgatóságnál vállalt hivatalt. 1889-ben a földmívelési minisztériumhoz osztották be, melynek kebelében ugyanaz évtől fogva mint osztálytanácsos a tiszaszabályozási ügyosztályt igazgatta. Szakczikkeket írt és a Nemzetgazdasági Szemlének több éven át segédszerkesztője is volt, továbbá az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben cz. munkában is részt vett. Megh. 1907.

Munkái: A magyarországi ármentesítő-társulatok. Budapest, 1878. — Vízügyeink. U. ott, 1879. — Vízszabályozási ügyek. U. ott, 1885. — A Tisza szabályozása. U. ott, 1888. — Szerkesztette „A hazai közmunka- és közlekedési ügyek története és fejlődése.“ Budapest, 1885.“cz. munkát, melynek a vízügyekre vonatkozó részét maga írta.

Dékány Ráfael.

Dékány Ráfael, orvos-doktor, főreálisk. igazgató, szül. Kecskeméten, 1828-ban. 1857-ben mint orvos-doktor tért vissza Kecskemétre, melynek városa az akkor szervezett alreáliskolához tanárrá választotta. 1861-ben Beszterczebányára nevezték ki tanárnak, 1862—64-ben a pozsonyi főreáliskolában, 1864—70-ben a budai főgimnáziumban működött. 1870—73-ban a kecskeméti főreáliskolát szervezte, melynek igazgatója is lett; 1883-ban a budai II. ker. főgimnáziumhoz helyeztette vissza magát és 1890 óta a Ferencz József nevelőintézetben tanított. Számos értekezése jelent meg.

Önálló munkái: Tankönyvek, továbbá: Kecskemét város szellemi művelődésének fejlődése. Kecskemét, 1876. — A Kecskeméti reáliskola története. U. ott, 1876—83. — Szerkesztette a Kecskeméti Lapok (1872. és 1880—1881.)

Dezső Gyula.

Dezső Gyula, államtud. doktor, (szül. Nagykőrösön, 1848.) 1885-től a nagykőrösi ref. tanítóképző-intézet tanára, a fővárosi és a helyi lapokba írogatott.

Munkái : Zács Felicián, dráma. Debreczen, 1876. — A két kamara-rendszer kérdése. Nagykőrös, 1878. — Magyar nemzeti politika. U. ott, 1880. — Prometheus, dr. költemény Aeschylos után. U. ott, 1890. — Sokrates, dr. költemény. U. ott, 1891.

Dobóczky Lajos.

Dobóczky Lajos, tornatanító (szül. Hévízgyörkön, 1857), 1887-től a privigyei r. kath. algimnázium tornamestere, pedagógiai czikkeket írt a lapokba.

Munkái : Népszerű nemzetgazdaságtan. Block M. nyomán. Budapest, 1883. — Gazdasági és kertészeti füzetek az elemi iskolák számára. U. ott, 1884—5. — Gazdaságtan polg. leányiskolák használatára. U. ott, 1888. — Az iskolai nevelés köréből. Vessiot A. nyomán. Losonc, 1889.

Dobos János.

Dobos János, jeles ref. lelkész, óbudai születésű, a ki 1845—46-ban Péczelen, 1852—53-ban Tótfalun volt pap, és 1854—82-ben Czegléden pásztorkodott s ott is halt meg 1887-ben, derekas egyházirodalmi munkásságot fejtett ki.

Dóczi István.

Dóczi István, maglódi közs. jegyző (szül. Monoron, 1847), közigazgatási czikkeket írt a szaklapokba; szerkesztője volt a gödöllői tört. és régészeti múzeum-egylet évkönyveinek (1877—78), a Községi Közlöny (1879—82), az Új Közs. Közlöny cz. vállalatnak (1883—84); belmunkatársa a Magyar Közigazgatásnak s kiadója (1883-tól) a Leányvilág és Magyar Ifjúság cz. ifj. lapoknak.

Dóczi Imre.

Dóczi Imre. Mint nagykőrösi főgimn. tanár (1876—87), élénk tevékenységet fejtett ki a lapokban és folyóiratokban Önálló munkája ez időből: Görög nyelvtan. Bpest, 1887.

Domaniczky István.

Domaniczky István, katonai író, szül. Váczon, 1839-ben. 1859-ben katonának állott s 1869-ben a honvédelmi minisztériumba rendelték szolgálatra. 1870—71-ben a budapesti egyetemen a hadtudományoknak rendkívüli tanára volt; 1883-ban tényleges szolgálatban honvéd-őrnagy, 1889-ben alezredes, 1892-ben ezredes lett. Czikkeket írt különféle lapokba.

Munkái : Utasítás a Werndl-rendszerű gyalogpuskának vizsgálására stb. Pest, 1879. — Elemi fegyvertan. Reitter nyomán. Pest, 1871. — A honvéd-altiszt kézikönyve. Budapest, 1874. — Fegyvertan. Lankmayer Nándor után. U. ott, 1878—84. — Grundriss zur Schaffung eines öst.-ung. International-Rathes. U. ott, 1879. — Állami szertartások. U. ott, 1880. — Katonai értekezések. U. ott, 1890. — Katonai szótár. Német—magyar rész. U. ott, 1892.

Dombóváry Géza.

Dombóváry Géza dr. ifj. ügyvéd, jogtudorrá avatták 1898-ban a bpesti egyetemen; az ügyvédi vizsgálatot 1900-ban tette le. Azóta a Büntető Jog Tárában, a Jogtudományi Közlöny-ben és az Ügyvédek Lapjá-ban jelent meg számos büntetőjogi értekezése.

Munkái : A favor defensionis elve és a kir. Curia. 1903. — A Nyáry-féle 1842. évi Büntető jogszolgáltatási Eljárás. 1906. — Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pestmegyében a XIX. század első felében. 1906. — A büntetőbirósági rehabilitácioról 1908. — A czáfolat közlési kényszer. 1910. — Hérics Tóth János, a magyar bonjuge 1910. — E monografiában tőle való a törvénykezési fejezet.

Dongó Gyárfás Géza.

Dongó Gyárfás Géza, zemplénvármegyei főlevéltáros, szül. 1853-ban Félegyházán. Kora ifjúságában a tanári pályára lépett; tanárkodott M.-Szigeten, Nagykárolyban és Ujhelyben. 1878-ban Zemplén vármegye szolgálatába állott; előbb al-, majd főszámvevő. Számos czikke jelent meg a különféle lapokban. Szerkesztője volt a Máramarosnak (1876), 1886-tól a Zemplénnek és a Zemplén Naptárának és 1895-től az Adalékok Zemplénvármegye történetéhez cz. havi folyóiratnak. Megirta 1907-ben Sátoraljaújhely Története cz. könyvének I. kötetét.

Munkái : Lapok a tudományok könyveiből. Budapest, 1877. — Vázlatok az ősmagyar életből. Nagykároly, 1877. — A boszorkányokról. U. ott, 1878. — Őskeletü temetési hagyományok Ujhely, 1878.

Dömötör Bertalan.

Dömötör Bertalan, ref. lelkész (szül. Dömsödön, 1844). Czikkeket írt az egyházi lapokba.

Munkái : Jézus története és a ker. egyház eredete. Vőgelin Salamon után ford. Kecskemét, 1872. — A tassi ref. egyház templomépítési pénztárának története. Budapest, 1877.

Dömötör László.

Dömötör László, aradi főreáliskolai tanár (szül. Kunszentmiklóson, 1850) műkritikákat, ipartörténeti, útleíró tárczákat, ismeretterjesztő- és vezérczikkeket írt. Szerkesztője volt (1884-től) az aradi Kölcsey-egyesület Évkönyvének.

Dulácska Géza.

Dulácska Géza, orvos-doktor és szülész, szül. Ráczkevén, 1838-ban. 1861—65-ig a budapesti Rókus-kórházban működött, 1866—67-ben a józsefvárosi, 1867—69-ben a lipótvárosi ker. orvost helyettesítette és 1871-ben a fegyenczek kórházának volt helyettes főorvosa. 1871-től kezdve mint magánorvos futotta pályáját. Orvosi czikkeket írt a szaklapokba. Szerkesztette a Gyógyászatot (1874—86), a M. orvosok és természetvizsgálók XVIII—XXII. nagygyűlésének Munkálatait, a Napi Közlönyt (1879) s a Budapest és Környéke cz. monografiát (1879.) Munkái: javarészt szépirodalmi művek fordításai az ifjúság számára.

Egner Adolf.

Egner Adolf, tanítóképző-intézeti tanár, szül. Kecskeméten, 1844-ben. 1871-ben tornatanító volt a szatmári kir. főgimnáziumban, de még ugyanebben az évben az iglói tanítóképzőhöz nevezték ki zene-, ének- és tornatanárnak. 1888-ban Znióváralján tanított, a következő évben pedig Kunfélegyházára került. Pedagógiai czikkeket írt a szaklapokba.

Munkái : Vezérkönyv a népisk. énektanításban. Budapest, 1874. — Éneklő ABC. U. ott 1874. — Módszertani s gyakorlati vezérkönyv a népisk. fi- és leánytornászáshoz. U. ott, 1878. — Népiskolai tanszerek tervrajza. Szepesigló, 1879. — Tátrai emlékek. Költemények hangokban, szóban és képben. Lipcse, 1880—83. — Elméleti-gyakorlati összehangzat-zenetan. Heinze után.

Eisler Mátyás.

Eisler Mátyás, bölcs. doktor, szül. Pátyon, 1865-ben. 1890—91-ben a budapesti orsz. izr. tanítóképző tanára volt ; 1891-ben kolozsvári rabbi lett és 1893-ban a kolozsvári egyetemen a sémi nyelvek magántanára. Czikkeket írt hazai és külföldi lapokba, részben Enyedi Mátyás névvel, a Magyar Zsidó Szemlébe, az Erdélyi Múzeumba — és számos más tudományos folyóiratba. Több egyházi beszédet adott ki és szerkesztette a kolozsvári Izr. Felolvasó-Egyesület évkönyvét.

Dolgozatai : A gyökbeli hangok interdialektikus változásai az aram nyelvekben. Budapest, 1889. — A talmud, szemelvényekkel. Kolozsvár, 1893. — Apáczai Cseri János héber tanulmányai. (Az izr. m. irod. társulat Évkönyvében, 1900.) — Az erdélyi országos főrabbik. Bpest, 1901. — Az erdélyi zsidók multjából. Kolozsvár, 1901. — Majmuni és az agáda. Bpest, 1905. — A kolozsvári izr. nőegylet tiz éves története. Kolozsvár, 1906.

Elefánt Mihály.

Elefánt Mihály, (szül. Aszódon, 1816) czeglédi, 1842-től tápiószentmártoni, 1855-től nyiregyházai, 1860-tól acsai és 1867-től pesti ág. ev. lelkész (megh. Pesten, 1872), a Prot. Egyh. és Isk. Lapba s Török-Székács: Préd. Tárházába írt.

Munkái : A hívő szív ömledezései imádságokban. Kecskemét, 1843. — Hit, remény, szeretet. Halotti énekes könyv. Pest, 1855. — Szent lant. Bibliai szavalmányok. Sárospatak, 1860. — Dávid szent lantja. Imák, zsoltárok, énekek. U. ott, 1860. — Előkészület a confirmatióhoz. U. ott, 1870. — Kéziratban : A reformáció története népiskolák számára. Lutheriás (hősköltemény vázlata.)

Eörsi Gyula.

Eörsi Gyula, hírlapíró (szül. Ráczkevén, 1863), szépirodalmi, köz- és mezőgazdasági czikkeket írt a fővárosi és vidéki lapokba.

Munkái : Tavaszi gallyak. Versek. Budapest, 1882. — A virágnak megtiltani nem lehet. Regény. U. ott, 1888. — Paraszt históriák. U. ott, 1891. — Kettős gazdasági könyvviteltan. U. ott, 1892. — Alapítója és 1887—89-ben szerkesztője volt a Gazdatisztek Lapjának, Budapesten.

Eötvös K. Lajos.

Eötvös Károly Lajos, ügyvéd és pedagógus (szül. Solton, 1847.) Szegszárdon és 1882-től Budapesten működött ; 1888-ban Háromszék vármegye tanfelügyelőjévé lett. Közigazgatási és pedagógiai czikkeket írt.

Munkái : A selyemtenyésztés 100 éve Magyarországon. Szekszárd, 1881. — Kis Világ. Budapest, 1884. — Népoktatásügyi emlékeztető. U. ott, 1887. — Az egyházi közigazgatás kézi könyve. U. ott, 1888—89. — A honfoglalás ezer év előtt és ezer év multán. U. ott, 1891. — Béri Balogh Ádám kurucz brigadéros. Isk. színdarab. Debreczen, 1995. — Szerkesztette a Tolnamegyei Közlönyt (1881—82.) és a Szekszárd című irodalmi emléklapot. (1882.)

Eötvös Nagy Imre.

Eötvös Nagy Imre, hírlapíró, szül. Kecskeméten, a Kecskemét szerkesztője. Az újságírás terén kívül különösen naptáraival gyakorolt hatást.

Munkái : Országos antisemita naptár, 1884—89. — Kecskeméti nagy képes naptár, 1890—1910. — Országos függetlenségi naptár, 1895—1910. — Mindenszentek naptára, 1893—1910. — Emlékkönyv és Kalauz, melyet a kecskemétvidéki iparkiállítás rendezőinek megbízásából szerkesztett, továbbá színdarabok, melyek közül a „Szerelem és politika“ czíműt elő is adták.

Erdélyi Árpád.

Erdélyi Árpád, kecskeméti hírlapíró, a Szőlészeti és Borászati Lapok főmunkatársa volt s a Kecskeméti Friss Újságnak alapító-szerkesztője (1900.)

Munkája : Kecskeméti Kalauz. Kecskemét, 1899.

Erdélyi Gyula

Erdélyi Gyula, hírlapíró (szül. Gödöllőn, 1851-ben), a szépirodalomnak termékeny tollú művelője, a múlt század hatvanas éveinek második felétől kezdve, igen sokat írt a lapokba, tárczákat, verseket, elbeszéléseket. A Bolond Istókban az ő kreaturája Peczek Demeter, a Borsszem Jankóban Czenczi néni alakja.

Munkái : Vázlatok. Elbeszélések. Temesvár, 1878. — Kis pajtások könyvesháza. Budapest, 1879. — Nana. Regény, ford. francz. U. ott, 1881. — Sári bíróné. Elbeszélés. Temesvár, 1882. — Gavallér asszony. Regény. U. ott, 1884. — Kovász nélkül. Víg regény. Budapest, 1885. — Tessék elolvasni. Víg regény. U. ott, 1886. — Négy eredeti elbeszélés. U. ott, 1887. — Hálás szerep. Regény. U. ott, 1890. — Zúg a malom. Regény. U. ott, 1890. — A medve. Regény. U. ott, 1891. — A mult. Regény. U. ott, 1892. — Két szemöldök. Regény, U. ott, 1892. — Az utólsó isten. Regény. U. ott, 1892. — Szegény Dezső. U. ott, 1896. — Munkatársa volt a Közérdek, Kelet Népe, Magyarország és Uj Község Közlöny czimű lapoknak; szerkesztette a Közrendészeti Lapokat (1871—72), az Új Községi Közlönyt, Magyar Közigazgatást (1884.) és a Buda és Vidéke cz. hetilapot Budapesten.

Erdélyi Zoltán.

Erdélyi Zoltán, hírlapíró (szül. Kecskeméten, 1872-ben.) Vesztett boldogság cz. verses regényével elnyerte az akadémia Nádasdy-díját. 1893-ban a Magyar Újság beltagja, 1898-ban a Veszprémvármegye szerkesztője.

Munkái : Május. Költemények, 1892. — Tündérlagzi, gyermekmese versekben, 1894. — Epizódok. Költemények, 1896. — Laura-dalok, 1898.

Faragó Ödön.

Faragó Ödön, magasrangú tisztviselő Chinában, szül. Dunaszentbenedeken, 1853-ban. Iskolai tanulmányait Gyönkön, Baján és Fiumében, a keresk. tengerészeti akadémiában végezte. 1873-ban Chinába indult s több kikötőben hivatalnok volt, míg végre 1880-ban az ichangai kikötő igazgatásával bízták meg. 1881-ben már tengerészeti vámigazgatóvá nevezték ki, s majd Pekingbe hívták be, hogy a főfelügyelőségnél a chinai titkárságot vezesse, s csakhamar a tientsini vámigazgatóságig emelkedett. 1882-ben itthon járt és november 16-án a Földrajzi Társaságban felolvasást tartott. Leveleket írt 1872—73-ban és 1879—80-ban a Vas. Újságba, a Honba (1874., 1877), a Néptanítók Lapjába (1883). Felolvasása a Földr. Közlemények X. kötetében látott napvilágot.

Farkas Elek.

Farkas Elek, nagykőrösi földbirtokos.

Munkái : A pesti és budai házi secretarius. Pest, 1830. — (A 4. kiadás : czíme : A legújabb magyar és német házi titoknok. Pest, 1835. — A 8. kiadásé : Legújabb szerkezetű népszerű magyar levelező és házi ügyvéd. U. ott, 1863. — A 11. kiadásé: Népszerű magyar levelező és házi ügyvéd. Bpest, 1889.) — Legújabb és legtömöttebb német-magyar és magyar-német zsebszókönyv. Pest, 1848—51. — Latin-magyar szótár. Pest, 1865.

Fáy István.

Fáy István (gróf), zongoraművész, péczeli születésű (megh. 1862-ben Fülesen, Sopron m.), számos értekezést írt a lapokba s különösen Liszt Ferencznek a czigányokról vallott nézeteit czáfolta.

Munkája : Régi magyar zene gyöngyei, Bécs, 1857. Kéziratban : A magyar zene története.

Fayer László.

Fayer László, jogi doktor, egyet. tanár, az Akad. l. tagja, szül. Kecskeméten, 1842-ben. Jogi tanulmányait Budapesten végezte és 1870-ben jogi doktor, 1874-ben ügyvéd lett. 1873-ban a budapesti egyetem magántanárrá képesítette a bűnvádi eljárásból s 1886-ban rendkívüli tanári czímet nyert. 1870-ben főmunkatársa lett a M. Themisnek, 1880-ban a Jogtud. Közlönynek. Számos dolgozatot írt a szakfolyóiratokba és a Pallas Lexikonába.

Munkái : A szóbeli eljárás és a gyorsírászat. Pest, 1870. — Bűnvádi eljárásunk reformjához. Bpest, 1884. — Bűnügyi esetek semináriumi használatra. U. ott, 1888. — A Pribil-esethez U. ott, 1888. — Büntetési rendszerünk reformja. U. ott, 1889—92. — Tanulmányok a büntetőjog és a bűnvádi eljárás köréből. U. ott, 1894. — A magyar büntetőjog kézikönyve. U. ott, 1895—6. — Az otthon védelme a magyar büntetőjogban. U. ott, 1895. — Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyüjteménye. U. ott, 1896—8. — A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala. U. ott, 1898—9. — Szerkesztette a Gyorsirási Évkönyvet (1866—67), a Gyorsirászati Lapokat (1870), a a M. Themis (1870 - 1880), a Döntvények gyüjteményét 1876-tól az Igazságügyi törvénytárt (1877.) és a Jogtudományi Közlönyt 1880-tól fogva.

Fehér Péter.

Fehér Péter, középiskolai tanár, 1857-től 1876-ig Kecskeméten, a ref. főgimnáziumban. Czikkeket írt és a Kecskemétnek alapító szerkesztője volt.

Fekete József.

Fekete József, hírlapíró, szül. Kecskeméten, 1854-ben. Egyik alapítója volt a lipcsei magyar egyletnek s 1878-ban hazatérve, mozgalmat indított Katona József szülőházának emléktáblával való megjelölésére és a Katona-kör alapítására. 1884-ben Budapestre költözött és Hevesi Józseffel együtt alapította és szerkesztette a M. Salont. Számos czikket írt a Kecskeméti Lapokba, melynek 1882—83-ban szerkesztője is volt és más lapokba.

Munkái : Anfänge des ung. Schauspiels. Berlin, 1873. — Geschichte des Geldes. Leipzig, 1874. — Geschichte der Ehe. U. ott, 1874. — Deutsche Reichseisenbahnfrage. U. ott, 1875. — Társadalomtudomány elvei. Angolból. Budapest, 1879. — Az esküdtszéki intézményről. U. ott, 1884. — A magyar nemzet gazdasági története. U. ott, 1887. — Geschichte der ung. Volkswirtschaft. U. ott, 1889. — A vallástalanságról. U. ott, 1890. — Halandó Istenek. U. ott, 1890. — Magyar festők műtermeiben. U. ott, 1894. — Cselédügyi reform. — Színműveit (A Zuhany-kúra, vígjáték ; Szereti a feleségét, vígjáték ; Tudományosan, vígjáték.) Kecskeméten adták elő.

Fekete Károly.

Fekete Károly, a váczi süketnéma-intézet igazgatója (szül. Váczon, 1822-ben, megh. u. ott, 1889-ben.) Ismereteit külföldi tapasztalatokkal is gyarapította. 1842-ben tanár, 1874-ben igazgató lett a váczi süketnéma-intézetben. Szakértekezései megjelentek a váczi süketnéma-int. Értesítőjében (1883—1888), Müller Gyula Nagy Naptárában (1853) és a Kalauzban (1887—88-ban.)

Felix Mihály.

Felix Mihály, sződi kántor és jegyző. 1873-ban Váczon a Vácz-Vidéki Lap és a Látcső cz. újságot, 1877—78-ban Pesten a Jegyzők Lapját szerkesztette.

Munkája : Észrevételek a közadók kezeléséről szóló törvényjavaslatra. Vácz, 1874.

Fényi Gyula.

Fényi Gyula, jézustársasági tag, a kalocsai rendház tagja, 1885-től mint a Haynald-observatorium igazgatója, különösen a protuberánciák kutatása körül szerzett érdemeket. Irodalmi tevékenysége csillagászati és meteorológiai munkákra és értekezésekre szorítkozik. Megjelent a Haynald-observatorium közleménye czímén 5 füzet, mely a Kalocsán végzett protuberancia-észleléseket 1886—1890-ig, a meteorológiai szélméréseket, továbbá a napsütést 1888-ról és a Boromi meteorológiai észleléseket 1891., 1892. és 1893—1897-ben tartalmazza. Ezenkívül számos, többnyire külföldi tudományos szaklapokban, több mint 130 értekezése és közleménye látott napvilágot.

Ferenczy József.

Ferenczy József, (Örkényi). Munkája : Tekintetes Pest-Pilis és Solt vármegyékben, valamint a Kis-Kunságban is található városoknak, helységeknek, pusztáknak névtára, vagy átaljában politikai földleírata. Buda, 1833-ban.

Festetics Andor.

Festetics Andor (gróf), színműíró, (szül. Harasztin, 1857-ben,) középiskoláit Pesten elvégezve, 1876-ban az országos színésziskolába járt, de egyidejűleg az egyetemet is látogatta. 1880-ban Tolnai Andor névvel a kolozsvári színházhoz szegődött, s miután a vidéken még több helyütt szerepelt, 1887-ben a budapesti Nemzeti Színház tagja, később titkárja, 1895-ben az intézetnek igazgatója lett. Ez állása alól fölmentetvén, 1900-ban kinevezték a vidéki szinészet orsz. felügyelőjévé. Czikkeket írt a kolozsvári Ellenzékbe, a Kolozsvár Közlönybe, a M. Thaliába, az Élet és Irodalomba, az Abaúj-Kassai Közlönybe (1884) és a Fővárosi Lapokba (1892).

Findura Imre.

Findura Imre, az orsz. statisztikai hivatal könyvtárosa, váczi lakos, egyéb művei mellett több helyi érdekű czikket közölt a Váczi Közlönyben és a Földrajzi Közleményekben. Hasonló természetű munkája : Vácz története rövid előadásban. Rimaszombat, 1875-ben. (L. Gömör m. monogr.)

Fleischer Antal.

Fleischer Antal, szül. Kecskeméten, 1845-ben, eleinte gyógyszerésznek készült ; de azután a khemiának mélyebb tanulmányozására adta magát. Than Károly vegytani intézetében készült a doktori szigorlatra s ennek letevése után 1868—72-ben mint segédtanár működött és önálló vizsgálódásokat folytatott, melyeknek eredményeit az Akadémiában és külföldi szaklapokban közölte. 1872-ben a kolozsvári egyetemhez a kémia rendes tanárává nevezte ki a király. Megh. 1877-ben. Értekezései a bel- és külföldi szaklapokban jelentek meg.

Munkái : A szobránczi hideg sós-kénes ásványvíz vegyi vizsgálata. A fölmangansavas kálium behatásáról szerves savakra. Pest, 1872. — A dithio-cyansavról. A rhodanamnon néhány kettős sójáról. Bpest, 1875—77. A cyansav-vegyületek szöveti alkatáról. U. ott, 1877.

Fonyó Pál.

Fonyó Pál, r. kath. áldozópap, 1883-tól a kalocsai r. kath. fiképző tanára, 1886-tól 1890-ig sükösdi plebános, szintén Pest vármegyében fejtette ki egyházirod. munkásságának javarészét s ugyanitt alapította szakvállalatát, a Kath. Hitoktatást, melynek egyúttal szerkesztője is volt (1885—1892-ben.)

Forgó György

Forgó György, pesti orvosdoktor, Kisfaludy Károlynak hű barátja (szül. 1787-ben, Tószegen, megh. 1835-ben, útközben Lovrinban), az irodalomnak és minden nemes törekvésnek lelkes, áldozatokra kész pártfogója volt. Czikket írt a Tud. Gyüjteménybe (1817-ben. Rendkívül való szükség idején, a közönségesen szokásban lévő gabonafajokon kívül miből készíthetni még kenyeret hazánkban stb.) és az Orvosi Tárba.

Munkái : Organona a gyógyművészségnek, vagy Hahnemann S. homoeopathiája. Pest, 1830. — Utasítás az egészségre ügyelő hivataloknak, nemkülönben a pestismentő intézeteknél felügyelő személyeknek számára. U. ott, 1831.

Forster Rezső

Forster Rezső, könyvnyomtató (szül. Czegléden, 1833-ban.) Budapesten, Sárospatakon, Miskolczon működött. Irogatott több fővárosi és vidéki lapba, szerkesztője volt a Zempléni Híradónak (1864—66) Sátoraljaújhely és a Pitypalatty cz. humorisztikus lapnak (1884.) Miskolczon.

Munkái : A víg pesti illedelmi, társalgási, bűvészeti stb. zsebkönyv és kalauz minden mulatságban. Pest, 1855. — Régi idők emlékei. Miskolcz, 1893. — Emléklapok a Miskolczon 1893. szeptember 8—11-ik napjain tartott 3. ipartestületi kongresszus lefolyásáról. U. ott, 1894.

Földvári László.

Földvári László, ref. lelkész, szül. Kunszentmiklóson, 1838-ban. 1881-ben a váczhartyáni gyülekezet rendes papjává választotta. — A múlt század hatvanas éveiben tört. czikkeket írogatott és elbeszéléseket fordított.

Munkái : Szegedi Kis István élete s a Tisza—Duna mellékének reformácziója. Budapest. — Adalékok a dunamelléki ref. egyházkerület történetéhez. 1898. — Id. Wesselényi Miklós és Cserey Ilona előélete, küzdelme és szenvedése vallásáért. 1898. — A bába, keresztelés és a halasiak. Kézírat : A gyásztized és áldozatai. A dunamelléki ref. egyházkerület egyházainak története.

Fördős Lajos.

Fördős Lajos, ref. lelkész, egész pásztori és írói pályáját Pest vármegyében, mint kunszentmiklósi (1847—56) és kecskeméti (1856—84) pap futotta meg. Czikket írt a kunszentmiklósi egyház eredetéről és személyzetéről a Prot. Egyh. és Isk. Lapba (1847) és abban a versengésben, a mely a kecskeméti és pesti ref. theologiai intézet között kitört, erélyesen védelmezte Kecskemét jogait. Fő érdemeit prédikáczióival aratta, (l. Tolna m.) és időszaki vállalataival, melyek majdnem mind Kecskeméten jelentek meg. (Különféle viszonyokra vonatk. papi dolg., 1849—58-ban, Papi dolgozatok gyászesetekre, 1850—71-ben ; Magyar prot. egyházirodalmi ismertetések és bírálatok ; Kecskeméti Prot. Közlöny ; Kecskeméti Lelkészi Tár, Pest 1870—71-ben.)

Freysinger Lajos.

Freysinger (*Torday*) *Lajos*, kir. tanácsos, szül. Váczon, 1850-ben. 1873-ban ügyvédi oklevelet nyert s 1875-ben váczi közjegyzővé neveztetett. Czikkeket írt az Athenaeumba (1873—74) és a Főv. Lapokba, dolgozott a Budapesti Szemlébe (1873) ; a Toldy István Nemzeti Hírlapjának egyik alapítója s vezérczikkírója volt s 1879—81-ben a Váczi Közlöny szerkesztője.

Munkája : Adatok a váczi lövészegylet százéves múltjából 1793—1893. Vácz, 1893.

Friebeisz István.

Friebeisz István (*Rajkai*), szül. Váczon, 1822-ben. 1842-ben pestvármegyei esküdt lett s 1848-ban honvédnek állott. 1849-ben Klapkát Komáromba kísérte s átvette a Komáromi Lapok szerkesztését. A kapituláczió után Pesten telepedett le és egészen az irodalomnak szentelte idejét. 1869-ben Lőnhardt Edével megalapította az első magyar színházi ügynökséget, mely színészetünk fejlődésére nagy hatással volt. Megh. 1890-ben. Az 1840., 1844., 1847—8. pozsonyi országgyűlésen mint egyesek és társulatok levelezője volt jelen; ugyanekkor czikkeket írt az akkori lapokba. 1853-ban a Pesti Naplónak volt állandó munkatársa. Szerkesztményei : Müller Gyula Nagy Naptára 1853—56-ra ; a Délibáb Képes Naptár, 1857-re ; a Divatcsarnok (1853—54), a Magyar Nép Könyvtára (1854—55) ; a Délibáb (1855—58), a Hazai Beszély- és Regénytár (1857), a Színpad (1872—90). E mellett nagy érdemeket szerzett mint kiadó (Tompa Virágregéi, Tompa Verseinek II. köt., Czuczor népies költ., Szelestey : Falu pacsirtája stb).

Munkái : Törvénytanító a nép használatára-Pest, 1846. Gyakorlati jegyzetek a közigazgatási pályán működők s e pályára készülők használatára. U. ott, 1851. Népjegyzői hivatal és a falusi tanács. Községi elüljárók használatára. U. ott, 1851. Törvénykezési Kalauz. U. ott, 1852. Községek könyve. Községi hivatalnokok és lakosok használatára. U. ott, 1853—56. Önügyvéd. U. ott, 1854. Magyarország legújabb felosztása, betűrendben. U. ott, 1856. Színművek (Karácsonyi ajándék, Bem apó ; fordítottak : Szőke Duna, Jég-palota, Cancan a törvényszék előtt.)

Füredy Mihály.

Füredy Mihály, énekes, szül. Váczon 1816-ban. Kovácsnak készült s 1834—5-ben Pesten az állatgyógyászati tanfolyamot is elvégezte. Gáspárik Károly kanonok azonban észrevette hangjának kiválóságát és a művészi pályára buzdította. 1837-ben belépett a Nemzeti Színház énekkarába ; de önálló szerephez nem juttatva, 1838-ban a vidékre távozott s Kassán és Kolozsvárt szerepelt. 1842-ben visszatért Budára és mint Szigligeti népszínműveinek hőse, egy csapásra meghódította a közönséget. 1844—45-ben Bécsben Basadovna tanár vezetése alatt tökéletesbítette magát az éneklés művészetében. Visszatérése után pedig rögtön ünnepelt tagja lett a Nemzeti Színház operájának. Megh. Bpesten, 1861-ben. — A szabadságharcz után Bognár Ignáczczal ő adta ki a magyar népdalok legelső gyüjteményét (100 magyar népdal énekhangra zongorakísérettel), melyet aztán újabb 100 dal követett. E mellett mint eredeti dalköltő is megpróbálkozott s több dala átment a nép ajakára. Munkája : 25 eredeti magyar dal, Mosonyi Mihály összhangosításával és zongorakíséretével, 1860 körül.

Gajári Ödön.

Gajári Ödön, hírlapíró, komáromi születésű (l. o.), mint kalocsai főjegyző élénk társadalmi és politikai tevékenysége mellett a helyi irodalmat is gazdagította, mint a Kalocsai Lapok szerkesztője és több helyi érdekű munkát írt.

Munkái : A Duna-balparti vasútról. Bpest, 1877. A pestmegyei sárközi dunavédgát és csatornázási társulat évi működése 1878 ; U. a. 1879—80 ; U. a. 1881—2 ; U. a. 1884 ; U. a. 1889. Kalocsa, 1879—1890. Kalocsa város szállásainak elválása. U. ott, 1884.)

Galgóczy János.

Galgóczy János, biztosítótársasági tisztviselő (szül. 1838-ban Nagykőrösön), a múlt század hetvenes éveiben humoros verseket írt az Üstökösbe, a Nemzetgazdasági Közlönybe (1876) és a Pester Lloydba (1880) ; 1875—79-ben mint az Ellenőrnek belmunkatársa, e lap nemzetgazdasági rovatát szerkesztette és számos közleménynyel gazdagította. Munkája : A magyar vasútak. Bpest, 1878.

Galgóczy Károly.

Galgóczy Károly, gazdasági író, a M. T. Akadémia l. tagja (l. Tolnam.), a szabadságharcz után egyideig Nagykőrösön tartózkodott, hová még 1848-ban tanárnak választották. 1849 november 20-án a kormány tilalma következtében megvált tanári hivatalától és 1853-ig mint bérlő él tovább a városban.

Munkái : Pest-Pilis-Solt-Kiskun-megye monografiája. Budapest 1876-77. 3 kötetben. Nagy-Kőrös város monografiája U. ott, 1896. Péczel község leirása, régi és ujkori ismertetése.

Garzó Gyula.

Garzó Gyula, a gyönki gimnázium tanára és igazgatója (1863—72), gyomai ref. lelkész (szül. Kecskeméten, 1839-ben), egyházirodalmi vállalatokba írogatott. Egyszersmind szerkesztője volt a Békésmegyei Közlönynek (1881—85) és 1881 óta a Gyakorlati Bibliamagyarázatok cz. szakfolyóiratnak.

Munkái : Néh. gróf Török Lajos cholera ellen alkalmazott rusztincturája s .... fényes sikerének okiratai. Kecskemét, 1873. Garzó Gyula gyomai lelkész felelete Kovács István békésmegyei főorvos úr röpiratára. (A halottégetés ellen). Mezőtúr, 1874. Hatalmas dolgokat cselekedett az úr!

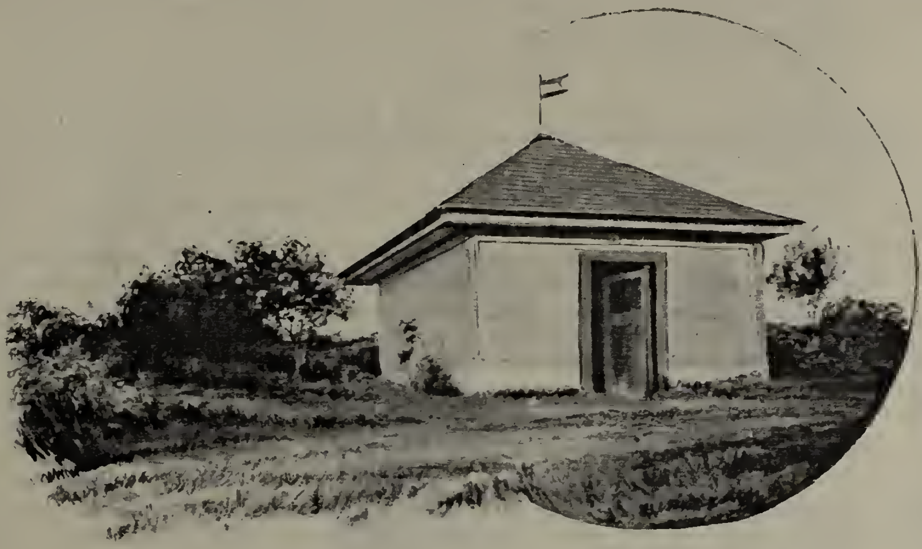

Kunyhó a fóti szőlőben, hol Vörösmarty Mihály a fóti dalt irta.

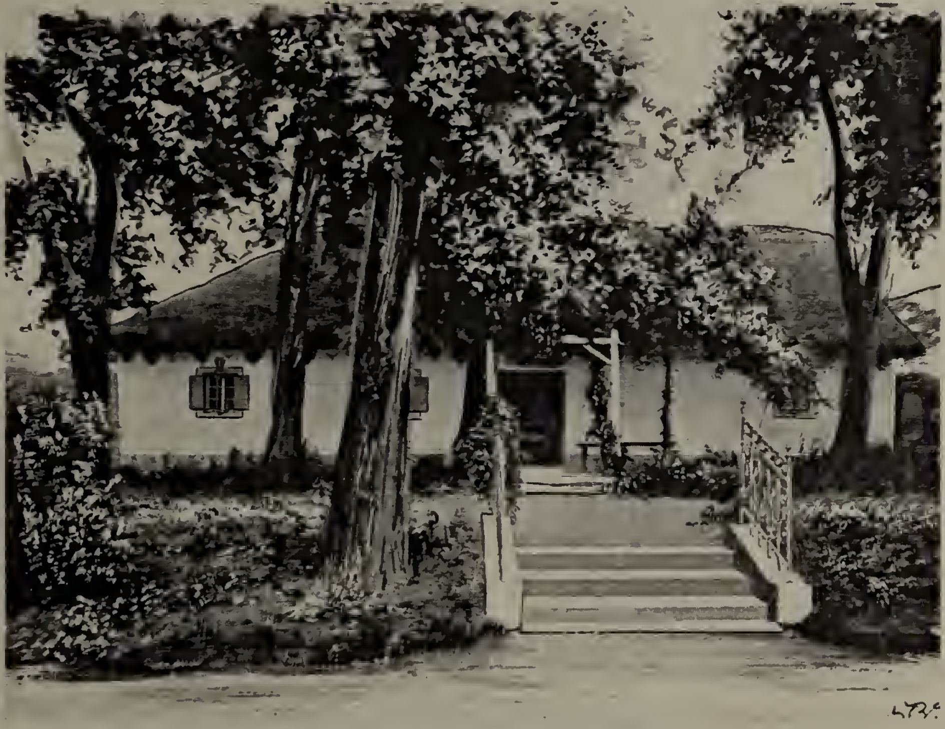

Fáy András háza a fóti szőlőben.

Arany János szobra Nagykörösön,

Egy. beszéd. U. ott, 1879. Emlékirat a gyomai ref. templomtér ügyében. B.-Csaba, 1879. Péter és és Pál földmívesek beszélgetése a baptisták . . . tévelygései felett. 1880. Konfirmácziói bizonyítvány.

Gerő Károly.

Gerő Károly, drámaíró, szül. Hévízgyörkön, 1856-ban. Ügyvédnek készült, de a színészet iránt való rajongása elvonta a jogi pályától : 1882-ben a Népszínházhoz szegődött s 1886-ban a Nemzeti Színház titkára lett. Irt néhány tárczát a lapokba, de működésének igazi tere a színműírás.

Munkái : Vadgalamb. Eredeti népszínmű. Bpest, 1885. A czigánybáró operette dallamainak szövege. Jókai Mór után. U. ott. Tunikás leányok. 1886. Az eladó leány. Vígj. U. ott. 1888. Az uzsai gyöngy. Ered. népsz. U. ott, 1889. A kis madaram. Népsz. U. ott, 1892. A kirchfeldi pap, népszínmű, Anzengruber L. után ford. (1884.). Angyal és ördög, ered. népszínmű (1887.) A vadonban, dráma (1892.) Próbaházasság, énekes színmű (1893.) A kis pékné (1894.) Rózsaszínű levelek (1896.)Felhőszakadás (1898.)

Gonda Béláné.

Gonda Béláné, Nagy Irma (szül. Nagykőrösön, 1859-ben, megh. Budapesten, 1888-ban). Czikkeket írt a Pesti Naplóba (1877, 1879), elbeszéléseket a Budapesti Bazárba és Ország-Világba (1879) s fordításokat a Mérnök- és Építészegylet Közlönyébe és a férjétől 1877-ben megindított Gazdasági Mérnökbe. Munkája : Eszmék és emlékek. Bpest, 1889.

Gömöry Frigyes.

Gömöry Frigyes, ügyvéd, 1848—49-ben honvéd, (szül. Kecskeméten, 1813), 1848-tól kezdve 41 éven át szolgálta szülővárosát mint pénztáros, al- és főjegyző, törvényszéki tanácsos és közgyám. Költeményeket, czikkeket, leveleket, elbeszélést, korrajzokat írt.

Gubody Sándor.

Gubody Sándor, szül. 1798-ban, Nagykőrösön. Eleinte jogi pályára készült, de utóbb a mérnökire tért át. Miután több rendbéli nehéz feladatnak megfelelt, 1848-ban a magyar vasútak építési igazgatójának nevezték ki. A szabadságharcz után 1865-ig a magánéletbe vonult vissza ; akkor nagykőrösi polgármesterré, majd országgyűlési képviselővé lett. 1875-ben visszavonult Nagykőrösre és 1885-ben meghalt. 1883-ban a Nagykőrösi Lapokat szerkesztette. Beszédei és politikai czikkei megjelentek a napilapokban.

Munkái : Választóimhoz. Pest, 1869. Épületes prédicatio, melyet szept. közepén az Egyetértésben a magas aristocratiának, a főpapságnak és a kormánynak tartott. U. ott. 1871. Az orsz. takarékpénztár kérdéséhez. Pest, 1872. Megvilágítása a pénzügy és közlekedési minister urak együttes jelentésének. Bpest, 1873. Komoly szó a nagykőrösi választó közönséghez. Nagykőrös, 1879. G. S. a nagykőrösi függetlenségi párt képviselőjelöltjének aug. 4-én tartott programmbeszéde. U. ott, 1879. Nyílt levél a Nagy-Kőrös szerkesztőjéhez. U. ott, 1880. Beretvás Endre és érdektársai által a budapesti törvényszék előtt városunk ellen megindított perhez csatolt keresetlevélben olvasható óriási követelésnek van-e törvényes igazságban és méltányosságban gyökerező alapja? U. ott, 1880. A nőkről és a nők neveléséről. U. ott, 1880. Historiai, politikai elmélkedések nemzetünk múltja, jelene és jövője felett. U. ott, 1882.

Gyárfás István

Gyárfás István, kir. táblai bíró, a M. Tud. Akad. levelező tagja, szül. Dömsödön, 1822-ben.1846-ban letette az ügyvédi vizsgát s Pesten tartózkodott. Horváth Istvánt, kinek előadásait hallgatta, igen megkedvelte és élete fogytáig rendületlen híve maradt Horváth tört. iskolájának. 1847-ben felesküdött ügyvédnek, atyjának halála hírére csakhamar hazament Halasra, hol ügyvédkedéssel foglalkozott s a Jászkun kerületek tiszteletbeli aljegyzője lett. 1849-ben menekülnie kellett ; 1850. elején fölmentették s újra hivatalt vállalhatott. 1851. derekán félegyházi járási alkapitány volt ; 1854-ben Gödöllőre ment járási szolgabírónak, 1862-ben kerületi táblabíróvá nevezték ki Halasra, 1871-ben Szabadkára kir. ügyészszé, 1873-ban Budapestre kir. táblai rendes bíróvá. Meghalt 1883-ban. Igen sokat írt a lapokba és folyóiratokba, különösen gazdasági, főkép gyümölcsészeti, történelmi, archaeologiai és jogi dolgozatokat.

Önálló munkái : A jászkunok története. Kecskemét, 1870—85. (Négy kötet.) Dobó István Egerben. Bpest, 1879. A paraszt vármegye. U. ott, 1883. A jászkunok nyelve és nemzetisége. U. ott, 1882. A Petrarka-codex kun nyelven. U. ott, 1882. A jászkunok személyes és birtokviszonyainak történelmi és jogi fejtegetése. U. ott, 1883. Jerney János emlékezete. U. ott, 1884.

Gyurinka Antal.

Gyurinka Antal, r. kath. lelkész (szül. Váczon, 1824-ben). Uriban, Tápió-Bicskén, Szentesen, Félegyházán, Kecskeméten, Czegléden káplánkodott, 1859-ben a nagykőrösi plebániát nyerte el. Nagyszámú dolgozata jelent meg szétszórtan.

Munkái : Emléklapok IX. Pius félszázados aranymiséjére. Kecskemét, 1869. A megtért. Tört. elbeszélés. Esztergom, 1869.

Hajdu József.

Hajdu József, szentesi születésű, 1903 óta a kecskeméti ref. főgimnázium tanára. Zamatos magyarsággal írt tárczákat közölt a vidéki és fővárosi lapokban, programmértekezést (Az elektromos hullámok és a drótnélküli telegrafálás) a kecskeméti ref. főgimnázium 1903—4. évi Értesítőjében. 1906—7-ben a Kecskemétet szerkesztette ; 1907—09-ben a Kecskeméti Lapok fel. szerkesztője volt.

Hajnik Pál.

Hajnik Pál, szül. Váczon, 1809-ben. Ügyvédi pályára készült s a Nemzeti Casinónak Pesten 9 évig igazgatója volt. A vármegyei mozgalmakban szintén részt vett mint Nyáry Pál és Kossuth Lajos buzgó támogatója és az első minisztérium megalakulása után belügyminiszteri tanácsossá s később rendőri osztályfőnökké lett. Mint a váczi kerület képviselője, a Házat Debreczenbe is követte s 1849-ben mint kormánybiztos és orsz. rendőrfőnök, Pestre küldetett. Világos után Törökországba, innen Párisba menekült; 1851-ben Kossuthtal Amerikába ment, honnan 1852-ben visszatérve, Párisban telepedett le. 1858-ban amnesztiát nyerve, hazajött s 1860-ban Vácz újra képviselőjévé választotta. 1861-ben a pestvármegyei árvabizottmány elnöke, aztán a belga Hypothek-bank meghatalmazottja s végre az Anker biztositó-egylet igazgatója lett. Megh. 1864-ben, Pesten. Külföldi tartózkodása alatt czikkeket írt angol és franczia lapokba. Munkája.: Az életbiztositás és az Anker. Pest, 1861.

Hajnóczy József.

Hajnóczy József, a kiváló magyar jakobinus, szül. Aszódon, 1750-ben. A jogi tanfolyamot Pozsonyban végezte el. 1773-ban ügyvédi oklevelet szerzett s 1774-ben gróf Forgách Miklósnak, 1779-ben pedig Széchenyi Ferencznek ügyvédje s titkárja lett, kit 1783-ban Horvátországba is elkisért. 1786-ban Széchenyi a magánéletbe vonult vissza, Hajnóczyt pedig Szerém vármegye alispánjává nevezték ki. Mint alispán, többször beútazta vármegyéjét, azonban 1790-ben, az alkotmányos élet helyreálltával, mint nem-nemes, hivatalát elvesztette. Igy került ismét Pestre, hol a Magna nimitas nevű szabadkőmíves-páholyban Martinovics Ignáczczal megismerkedett, majd régi pártfogójának, Széchenyi Ferencznek czenki kastélyába, hol 1792 május 5-ig maradt. Ekkor Pestre jött s július 15-én elfoglalta új hivatalát, melyre Széchenyi neveztette ki: budai kamarai titkár lett. Itt főképp a történelemmel foglalkozott. Már mint Széchenyi titkára, buzgón gyűjtötte az okleveleket. 1790-ben az 1618-iki pozsonyi országgyűlés irományait adta ki. Titkári pályáján elég alkalma volt rá, hogy a hazai állapotok ziláltságát megismerje s mint nem-nemes származású, szintén mélyen érezte a viszonyok visszásságát. Meggyőződéssel szolgálta József császárt, kitől a korhadt alkotmánynak javítását bizton remélte. Emlékíratot dolgozott ki, melyet a megyéknek figyelmébe kivánt ajánlani, utóbb, a diéta megnyitása után pedig magához az országgyűléshez akart fordulni reformjavaslataival. A franczia forradalom eseményei szintén erősen hatottak rá. Hitt Rousseau ideális államrendjének megvalósulásában. Történelmi tanulmányai mellett forradalmi olvasmányokba merült s lefordította Martinovicsnak I. Ferenczhez intézett híres levelét. 1793. május 10-én Martinovics beavatta a titkos szövetség titkaiba, sőt a társaság egyik igazgatójává tette. Hajnóczy most már az ember és polgár kátéját fordította németre. Még 1791-ben két dolgozata látott napvilágot: Dissertatio politica de regiae potestatis in Hungaria limitibus és De comitiis regni Hungariae deque organisatione eorundem, mindkettő névtelenül. Ferencz király véleményt kivánt róluk a kanczelláriától, a mely azokat veszedelmeseknek találta. Hajnóczyt és a szövetség egyéb tagjait elfogták. Meghalt 1795. május 20-án reggel, a budai Vérmezőn.

Munkái: Politisch-kirchliches Manch-Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn. H. n. 1790. — Extractus legum de statu ecclesiastico catholico in regno Hungariae latarum. 1792. — (Teljes vallás-szabadság; a házassági bíráskodás az egyházi bíróságoktól elveendő.) De diversis subsidis publicis dissertatio. H. n. 1792 ? — Intoleranz des katholischen Klerus. H. n. 1792.

Halász Géza.

Halász Géza, orvosdoktor, A M. Tud. Akad. lev. tagja, szül. Alsódabason, 1816-ban. Egyetemi tanulmányait Pesten és Bécsben végezte és mint gyakorló orvos, Pesten működött. 1873-ban nyugalomba vonult; 1881—84-ben a ráczkevei kerületnek országgyűlési képviselője. Meghalt Budapesten, 1888-ban. Számos czikket írt az Orvosi Tárba, a Magy. orvosok és természetvizsgálók Munkálataiba, a Gyógyászatba, az Államorvosba, Pesti Naplóba stb. Szerkesztette a magy. orv. és természetvizsg. VII. és VIII. nagygyűlésének Munkálatait.

Művei: Orvostudori értekezés a kopogtatás és hallgatódzásról. Pest, 1841. — Az első magy. biztosító társaság életbiztosító osztályánál az orvosi eljárásra vonatkozó utasítás stb. U. ott, 1860. — Emlékírat a pesti kir. m. természettudomány-egyetem orvoskara ügyében. Buda, (másokkal.) — A kholerajárvány Pesten az 1872. évben. Pest, 1873. — A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme. Bpest, 1879. — Halász Géza a ráczkevei kerület képviselőjének az országgyűlésen 1882. május 20-án tartott beszéde a bosnyák politikáról. U. ott, 1882.

Halász Náthán.

Halász Náthán, elemi isk. igazgató, szül. 1834-ben, Apostagon. 1856-tól, Kajászószentpéteren, 1858-tól Lovasberényben, majd Győrött, 1863-tól Ujhelyben, 1867-től Pesten működött mint tanító és elemi isk. igazgató. Több száz czikket írt a pedagógiai és izr. lapokba és a bécsi Wandererbe.

Hang Ferencz.

Hang Ferencz, 1861-től kalocsai ügyvéd, fordított elbeszéléseket közölt.

Eredeti munkái : A törvényszéki teremből. Bpest, 1874. Kalocsai szellemi omnibus. Följegyzések a város ötvenéves multjából. Kalocsa, 1855. — Magyar Pitaval. U. ott, 1884. Szerkesztette a Sárközi Árvizkönyvet (1862.) alapítója volt a Kalocsai Lapoknak. (1871—72.)

Hanusz István.

Hanusz István, főreáliskolai igazgató, tiszteletbeli kath. esperes, szül. Váczon, 1840-ben. 1865-ben a kunfélegyházi kath. gimnázium, 1871-ben a kecskeméti áll. reáliskola tanára és 1886-ban ugyanez intézetnek igazgatója lett. Meghalt 1908-ban. Rengeteg földrajzi, természetrajzi és tanügyi czikket írt a lapokba és folyóiratokba. 1886—87-ben, a Kecskeméti Lapokat szerkesztette.

Munkái : Képek a növényvilágból. Léva, 1887. — Az állatok világából. Bpest, 1890. — A földközi tenger. Kecskemét, 1891. — A nagy magyar Alföld. U. ott, 1894. — Az első huszonöt év a kecskeméti főreáliskola életéből. U. ott, 1895. — Déleurópából föld- és néprajzi képek. Pozsony, 1896. — Hőmérsékleti változások. Kecskemét, 1896. — Közép-Európából föld- és néprajzi képek. Pozsony, 1897. — A tölgyekről. Kecskemét, 1899. — A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. U. ott, 1900. — A növények világából. Bpest. 1901. — A borág és nedűje. Kecskemét, 1901.

Hegedűs János.

Hegedűs János, szül. Szabadszálláson, 1858-ban, eleinte közs. jegyző volt, utóbb Torontálmegye aljegyzője lett s a nagybecskereki jegyzői szaktanfolyam tanára. Közigazgatási czikkeket írt. Szerkesztette a Krassó-szörénymegyei Jegyzői Értesítőt (Szapárfalva, 1885—6), a Községi Lapokat (N.-Becskerek, 1890—91) és Jegyzői Almanachot (1892—4) s a Községi Közigazgatást.

Munkái : Bereghi leányok. Elb. Lugos, 1886. — Jegyzői szigorlat. Kézikönyv közs. s.-körjegyzők számára. Kecskemét, 1888. — Ismétlő-könyv a jegyzői vizsgára készülők számára. Mezőtur, 1888. — A magyar örökösödési eljárás körüli teendői a közs. és körjegyzőknek. Nagybecskerek, 1889. — Közs. ügyviteli szabályok. U. ott, 1891. — Magyar Közjog. U. ott, 1891. — Községi pénzügytan. — U. ott, 1891. Magyar közigazgatási jog bevezető s ált. része. U. ott, 1892. Tiszti irálytan. U. ott, 1892. — A községekről szóló 1886. XXII. törvényczikk. U. ott, 1894. — Közigazgatási törvénytár. U. ott, 1894. — 1877. XXII. t.-cz. a községi bíráskodásról. U. ott, 1894. — A közs. képviselő-testület közgyűlési jegyzőkönyveiről. Szeged, 1895. — Közigazgatási törvénytár. Nagy-Becskerek, 1895. — Egyházpolitikai törvények. U. ott, 1895. — Magyar államjog. Szeged, 1895. — A nyilvános betegápolás ügye. Bpest, 1899.

Helmeczy Kőrösi István.

Helmeczy Kőrösi István, dunamelléki ref. püspök, 1723—47-ben Nagykőrösön lelkészkedett. Meghalt u. ott, 1753-ban. Több egyházi művet írt.

Hetesy Viktor.

Hetesy Viktor, drávafoki, majd csúzai s végre ómoraviczai ref. lelkész (szül. Halason, 1843-ban). A vidéki és egyházi lapokba dolgozott.

Munkái : A gazdag és szegény találkozása. Három prédikáczió idősb Coquereltől. Ford. Kecskemét, 1870. — A drávafoki egyház évkönyve. Kaposvár, 1877. — Kalauz a helvét hitvallást követők énekes könyvéhez. Bpest, 1883. — Egyházi beszédek. Pécs, 1884—7. (Hirneves franczia szónokok után.) Az alsóbaranya—bácsi ref. egyházmegye végzései 1810—1888. Pécs, 1888. — Vigasz a siralom völgyében. Imádságok. U. ott, 1893. — Ima és emlékbeszéd Kossuth L. felett. 1894. — Köznépi imádságok, 1896.

Hoitsy Pál.

Hoitsy Pál, bölcs. doktor, volt országgyűlési képviselő, szül. Vatyán, 1850-ben Iskolai tanulmányait Nagykőrösön, Sopronban, Pesten, Szarvason, a budapesti és berlini egyetemen végezte. 1877-ben a budapesti VIII. ker. főreáliskolához nevezték ki helyettes tanárnak ; 1881-től országgyűlési képviselő és a függetlenségi pártnak egyik vezérembere. Mint publiczista, számos czikket írt a napilapokba, különösen az Egyetértésbe, melynek 1880—89-ben munkatársa és vezérczikkírója volt, a Függetlenségbe, melyet egyideig szerkesztett is, a Nemzeti Hírlapba, Magyar Hírlapba és a Budapestbe. Mint természettudós, sokat dolgozott a Természettud. Közlönybe, (1877-től) és a Vas. Ujságba, melynek szerkesztője s egyéb vállalatokba (Havi Szemle, Otthon stb.)

Munkái : Csillagészlelés a kelet-nyugati vonalban. Bpest, 1877. — A biztosság feltételei bolygók pályaelemeinek számításánál. U. ott, 1877. — A mi az embert környékezi. Olvasmányok a természet világából. U. ott, 1883. — A nagy természet és a kicsiny ember. U. ott, 1883. — Mikor lesz eső? U. ott, 1884. — Népszerű csillagászattan. Flammarion u. ford. U. ott, 1882. — Jövőnk és az uralkodóház. Geologia mint politikai tényező. U. ott, 1894. — Kéziratban : Az égitestek mozgásának mechanikájából.

Holdházy János.

Holdházy János, vál. püspök, győri kanonok, szül. Váczon, 1840-ben. Fölszentelése után rögtön püspöki udvari pappá, utóbb a győri kisebb papnevelő igazgatójává lett. 1877-ben József főherczeg fiai mellé ment nevelőnek ; 1882-ben győri kanonokká nevezték ki és 1892-ben nevelő működésének befejeztekor tribuniczi vál. püspökké. Dolgozott a pápai Ifjúsági Plutarchba (Mezzofanti József, 1860), a győri tört. és régészeti füzetekben (1862), a Religióba (1863), a Győr vármegye és város egyetemes leírásába (1874) és a napilapokba.

Holló Lajos.

Holló Lajos, országgyűlési képviselő, szül. 1859-ben, Kiskunfélegyházán. A jogot Budapesten hallgatta. 1885-ben ügyvédi irodát nyitott és megindította a Félegyházi Hírlapot, melyet 1887-ig szerkesztett. 1887-ben képviselővé választották; azóta az országgyűlésnek és a függetlenségi pártnak tagja és a Magyarország cz. politikai napilapnak, melyet ő alapított (1893), szerkesztője. Munkája: A közigazgatás rendezése. Bpest, 1891-ben.

Horner István

Horner (Vezekényi) István, Gyöngyös városának tiszti orvosa (szül. Üllőn, 1808-ban, megh. Gyöngyösön, 1891-ben.) Közegészségi és orvostud. czikkeket írt a bel- és külföldi szaklapokba és a Hasonszenvi Közlönybe, melynek 1864—5-ben szerkesztője is volt.

Hornyik János.

Hornyik János, az Akad. lev.-tagja, szül. 1812-ben, Kecskeméten. Iskolai tanulmányait Kecskeméten és Pesten végezte. 1834-ben szülővárosának szolgálatába szegődött mint írnok s 1842-től 1871-ig, midőn nyugalomba ment, ismételve levéltárnoki, al-, majd főjegyzői hivatalt viselt. Megh. 1885-ben, Kecskeméten s szülővárosa emléket állított sírja fölé. Történelmi dolgozata jelent meg a lapokban, jelesül az Életképekben (1848), az Új M. Múzeumban (1853, 1859), a Vas. Újságban (1861), az Akad. Értesítőjében (1863), a Századokban (1868), a Kecskeméti Lapokban, melynek 1868—69-ben főmunkatársa, 1870—72-ben szerkesztője, 1878-ban ismét főmunkatársa és 1879—80-ban társ-szerkesztője volt, a Budapesti Hírlapban (1883) és a Hornyik-Albumban (1894).

Munkái: Kecskemét város története, oklevéltárral. Négy kötet. Kecskemét, 1860—62, 1866. Pusztaszer története. U. ott, 1865. Kéziratban hagyta hátra a következő művet: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. I. r. (A másodikból csak 52 lap készült el.) .

Horváth Cyrill József.

Horváth Cyrill József, a jeles bölcselő, szül. Kecskeméten, 1804-ben. Középiskolai tanulmányait Kecskeméten, Privigyén végezte és 1820-ban a kegyes tanítórendbe lépett. 1822-ben Podolinban és 1823-ban Váczon tanárkodott s 1824—25-ben ugyanott filozófiával foglalkozva, 1825-ben bölcseletdoktori oklevelet szerzett. 1826-ban Nyitrán és a köv. évben Szentgyörgyön elvégezte a theológiát és 1828-ban áldozópappá szentelték. 1828—9-ben Váczon, 1830—44-ben Szegeden tanított; 1844—48-ban a szegedi s 1849—59-ben a pesti főgimnázium igazgatója volt. 1859—60-ban ismét a szegedi gimnáziumot igazgatta. 1860-ban újból Pestre helyezték át, hol 1861—62-ben az egyetemen a bölcseletet helyettes tanári minőségben tanította. 1863-ban a gimn. tanárvizsgáló bizottság tagjává nevezték ki s 1864-ben az egyetemen a bölcselet rendes tanára lett. Megh. Budapesten, 1884-ben. Költeményei a Regélőben, a Budapesti Árvízkönyvben, a Buda cz. zsebkönyvben és a Szikszói Enyhlapokban jelentek meg. Bölcseleti dolgozatait az Akadémia Évkönyveiben, az Akad. Értesítőben, az Egyházi Lapokban és a M. Philosophiai Levelében közölte, pedagógiai értekezéseit a pesti és a szegedi kegyesr. nagy-gimn. Értesítőjében, a Tanodai Lapokban az Új M. Múzeumban a Népiskolában stb.

Munkái: Alkalmi költeményeken kívül: Tyrus, szomorújáték. Buda, 1834. — Kuthen kunkirály, szomorújáték. Szeged, 1838. — Vetélytársak, szomorújáték. Kecskemét, 1850. — A philosophiai módszerek jelen állapotjáról. Pest, 1867. — A philosophiai módszerek akadályairól. U. ott, 1868—9. — Apáczai Csere János bölcs. dolgozatai. Szerk. U. ott, 1869. — Horváth Cyrill összegyűjtött szépirod. munkái. Kiadja Horváth Döme. Kecskemét, 1896.

Horváth Döme.

Horváth Döme, Horváth Cyrill testvéröcscse, szül. Kecskeméten, 1819-ben. A jogot Pesten és Egerben hallgatta. 1841-ben felesküdt ügyvédnek és 1842—49-ig szülővárosában, mint tiszti ügyész és városi tanácsos működött. A szabadságharcz után évekig visszavonultan élt. 1861-ben országgyűlési képviselővé lett és ebbeli minőségét az 1865. 1869, 1872 s 1875 országgyűlésre is megtartotta. Időközben két ízben Pest vármegyének első főügyésze volt; Horváth Boldizsár igazságügyi miniszter tanácsossá nevezte ki (1869) és 1875-ben tanácselnöki minőségben a királyi táblához helyezték át. 1886-ban szemeinek elgyöngülése miatt lemondott hivataláról s szülővárosába vonult. A helyi életben nagy érdemeket szerzett; ő indítványozta a Katona József-kört, melynek elnöke lett; kiváló része volt Katona mellszobrának megteremtésében és mint Hornyik Jánosnak buzdítója, segítője, méltóvá lett a magyar tudomány hálájára. Megh. Kecskeméten, 1899-ben. Ifjúkori költeményeit s elbeszéléseit Sólyom álnévvel a Rajzolatokban (1838), Kunoss Részvét Gyöngyeiben (1838) közölte. Czikkeket írt a Részvét Lapjai cz. gyűjteményes munkába (Kecskemét, 1865), melynek szerkesztője volt; a Kecskeméti Lapokba (1869—75), a Pesti Naplóba (1867); adalékokat (Kazinczy F. levelei Cserey Farkashoz) közölt a Figyelőben (II—V.). Katona Józsefről mondott emlékbeszédei a Nemzetben (1883) és a Kecskeméti Nagy Képes Naptárban (1894) láttak napvilágot.

Munkái : Hit- és hontagadó, dráma. Kecskemét, 1848. — Borgia Lucretia, dr. Hugo V. u. ford. U. ott, 1850. — Tudor Mária, dr. Hugó V. u. ford. U. ott, 1850. — Phaedra, tragédia. Racin u. ford. U. ott, 1851. — Podmaniczky Balázs, ered. színmű, U. ott, 1851. — Zaire, dr. Voltaire u. ford. U. ott, 1853. — Lengyelhon bukása. Tört. rajz. Raumer u. ford. U. ott, 1860. — Emléklap a kecskeméti kegyesrendi feltanoda 1859 okt. 1-én történt megnyitási ünnepélyéről. U. ott, 1860. — Országgyülési beszéd. Pest, 1861. — Emlékbeszéd. Kecskemét, 1861. (Katona J. szobrának leleplezésére.) — Schakspere a magyar irodalomban és színművészetben. U. ott, 1889. — Vegyes művek. I. köt. U. ott, 1893. — A testvérek, dr. egy felv. Goethe u. ford. (Az első kiad. a Részvét Lapjaiban). Második kiadás. U. ott, 1894. — Az 1790—91. országgyülés története. Nyáry Pál életrajza. — Emléklapot szerkesztett a kecskeméti (1859) Kazinczy-ünnepélyről ; kiadta Katona József Bánk bán-ját (1856, 1860) és sajtó alá rendezte Horváth Cyrill összes szépirod. munkáit.

Horváth Elemér

Horváth Elemér, hírlapíró (szül. Czegléden, 1868-ban). 1888—93-ban az Egyetértés munkatársa volt s egyszersmind a Magyar Színpadot szerkesztette (1891—92-ben.) Utóbb a Honvédhez, majd a Szabad Szóhoz szegődött és 1894 óta az aradi Alföld szerkesztője. Költeményeket s egyéb közleményeket írt a vidéki és fővárosi lapokba. Munkái : Az én világom. Bpest, 1892. Versek. Arad, 1896.

Horváth János

Horváth János, jogi doktor, kir. ügyész (szül. Kecskemét, 1853-ban), czikkeket írt a helyi és szaklapokba.

Munkái : A magyar királyság közjoga. Bpest, 1893. — A pragmatica sanctio lényege és annak helyzete a magyar közjogban. (M. Jogászegylet Ért. XVI.) A közügyek előzményei. 1526—1848. — Az 1867. évi kiegyezés. U. ott, 1894. — Kossuth Lajos mint Pestmegye követe és mint miniszter. U. ott, 1895.

Horváth Zsigmond.

Horváth Zsigmond, kíváló philológus, szül. 1837-ben, Albertin. 1861—69-ben a pesti ág. ev. gimnázium tanára volt, aztán nyolcz esztendeig Oroszországban, Pétervárott egy császári felsőbb iskolában tanított. 1879-ben hazatért és Szolnok-Doboka vármegyének tanfelügyelője lett, de hivatalától nemsokára meg kellett válnia s betegen, nyomorogva tengődött a fővárosban. A Rókus-kórházban halt meg, 1884-ben. Görög nyelvészeti értekezéseket írt a pesti ág. ev. gimn. Értesítőjébe (1861, 1863—4), czikket a Budapesti Közlönybe és 1867-ben a Budapesti Tanár-egylet Közlönyét szerkesztette. Munkái tankönyvek a görög és latin nyelv és irodalom köréből.

Hörl Gyula.

Hörl Gyula, áldozópap, tanár s a Jézus-társaság tagja, szül. 1861-ben, Gödöllőn. 1879-ben, a Jézus-társaságába lépett. 1888-ban pappá szentelték. 1892-ben tanári oklevelet nyert a magyar nyelvből és irodalomból s a latin filologiából. Jelenleg — 20 év óta — a kalocsai gimnáziumban működik mint tanár.

Munkái : Martini Gusztáv életrajza Gruber Mátyás nyomán, 1898. — Jézus Krisztus, a századok királya, Piel Pál nyomán. Drámai költemény. 1905. — A szépnek erkölcsisége a multban és jelenben. 1907. — Irányító eszmék az ifjúság keresztény nevelésében. 1909. — Poétika a középiskolák VI. osztálya számára. 1907. — Retorika a középiskolák V. osztálya számára. 1910. — Programm-dolgozatai : Párhuzam Horatius és Berzsenyi között. 1895. — Szent Angela, az Úrnak választott angyala. (Színmű 5 felvonásban.) Németből, szabadon. A nagyszombati Orsolyák Értesítője 1906—7. — Irt azonfelül vallás-erkölcsi értekezéseket a Jézus-Szíve Hirnökébe, a Mária-Kertbe ; költeményeket különféle folyóiratokba s néhány iskolai drámát, melyek kéziratban vannak.

Huber Lipót.

Huber Lipót, kalocsai egyhm. áld. pap, szül. 1861. 1887-ben érseki iktató lett Kalocsán, 1888-ban pedig a papnevelő tanulmányi felügyelője és a theologiai lyceumban az ó- és ujszövetségi szentírástan és a héber nyelv tanára. 1898. tavaszán keleti tanulmányútat tett Egyiptomban, Palesztinában, Sziriában, Ciprus és Korfu szigetén ; 1900-ben beutazta Olaszországot ; 1907. óta a kalocsai tanítóképzőintézet igazgatója. Biblikus tárgyú értekezéseket, könyvismertetéseket, egyháztörténelmi czikkeket, tárczákat, utirajzokat s vegyes tartalmú dolgozatokat írt.

Munkái : Synchronistikus táblázatok az ó- és újszövetségi kinyilatkoztatás történelméhez. Bpest, 1892. — Jézus Krisztusnak és apostolainak nyelvéről. U. ott, 1895. — A Talmúd. Kultúrtörténeti és biblikus tanulmány szemelvényekkel. U. ott, 1897. — Drámai költészet és színház a zsidóknál. U. ott, 1900. — Az Úr Jézus szülőföldjén. Paur G. 38 rajzával. U. ott, 1900. — Fabiola. Szinmű felsőbb leányintézetek számára Wiseman-Commer után. Kalocsa, 1902. — A Messiás megjelenésének ideje Dániel próféta szerint. Budapest, 1903. — Legrégibb profán tanúbizonyságaink Krisztusról és a keresztényekről. U. ott, 1903. — Jézus Krisztus születésének esztendeje és a keresztény időszámítás. U. ott, 1904. — A napkeleti bölcsek. Exegetikus tanulmány. U. ott, 1908. — Kézíratban : Nyolcznapi lelkigyakorlatok Loyolai sz. Ignácz módszere szerint. Különösen szerzetesnők és női kongregácziók használatára.

Hufnagel. János.

Hufnagel János, theologiai doktor és székesfehérvári egyházmegyei misés pap (szül. Szigetújfalun, 1863.) czikkeket írt a fővárosi és vidéki lapokba.

Munkái : Sickingen Ferencz. Bolanden regénye. Ford. Bpest, 1887. — A birodalom ellenségei. Bolanden regénye. Bord. U. ott, 1888. — Megállának a nap és hold. Jozsue csodája hittud. és csillagászati szempontból. Nagyszombat, 1893. — Csónak-kirándulás Szigetújfalutól Zimonyig. Székesfehérvár, 1895. — Szűz-Mária-Könyv. Nagyszombat, 1895.

Huszka József. *Huszka József*, szül. Félegyházán, 1854-ben. Mint tanár először Deésen, a polg. iskolában működött; utóbb a zentai közs. gimnáziumban, majd a sepsiszentgyörgyi polg. iskolában tanított. 1891-ben a pesti kegyesrendi főgimnáziumnak lett rajztanára. Különösen műtörténettel és etnografiával foglalkozott, a magyar ornamentikai anyagot kutatta és számos régi freskót fedezett föl.

Munkái : Magyar díszítési motivumok a Székelyföldön. Sepsiszentgyörgy, 1883. — A magyar díszítő-styl. Bpest, 1885. — Teremtsünk igazán magyar müipart. Sepsiszentgyörgy, 1890. — Székely ház. Bpest, 1895. — Magyar ornamentika. U. ott, 1898. — Tárgyi etnográfiánk őstörténeti vonatkozásai. U. ott, 1898. — Az Istenfa. U. ott, 1908.

Hübner Emil. *Hübner Emil*, jogi doktor, ügyvéd, született Czegléden, 1879-ben. 1904-ben a jogtudományok doktorává avatták, 1907-ben ügyvédi oklevelet nyervén, azóta ügyvédi gyakorlatot folytat. Tartalékos hadnagy. 1896-tól a ,,Czegléd" belső munkatársa, 1904-ben pedig felelős szerkesztője lett s ma is az. 1907-ben a Muzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége részéről rendezett könyvtári szaktanfolyamon vett részt. A hirlapirodalmon kívül történelmi tanulmányokkal foglalkozik. E szakba vágó értekezései, czikkei és bírálatai a Czeglédben, az Archaeologiai Értesítőben, a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, a Katholikus Szemlében jelentek meg.

Önálló munkái : A czeglédi róm. kath. egyház története. Czegléd, 1900. — II. Rákóczi Ferencz és Czegléd városa. Czegléd, 1906. — Jelen monográfiába ő írta a Czegléd városát ismertető fejezetet.

Hübner János. *Hübner János*, szül. 1836-ban. 1856-ban főelemi tanítói oklevelet nyert. Ugyanez évben a czeglédi rk. főelemi iskolához nevezte ki a helytartótanács tanítónak, 1858-ban pedig igazgatónak. 1873-ban a keszthelyi gazd. tanintézetben a gazdasági tanfolyamot hallgatta. 1897-ben az összes czeglédi r. kath. iskolák igazgatója lett. A Czeglédvárosi tanítóegyesületének, a Czegléd—Kecskemétvidéki rk. tanítóegyletnek mindvégig elnöke volt. 1906-ban 52 évi működés után nyugdíjba vonulván, a pápa a laterári lovagkereszttel tüntette ki. Meghalt 1908-ban. Számos gazdasági felolvasást tartott. Paedagogiai értekezései a Népnevelők Lapjában, a Paedagógiai Szemlében és Néptanítók Lapjában jelentek meg.

Önálló munkái : Napi imák és énekek. Pest, 1863. — Czegléd város és Pestmegye földrajza.

Iduna *Iduna*, Szász Polixena, 1852-ben Szász Károlynak, a költőnek, akkor a nagykőrösi gimnázium tanárának felesége lett. Meghalt 1853-ban, Nagy-Kőrösön. Költemények jelentek meg tőle az egykorú szépirodalmi lapokban. Költői hagyatékát férje, Szász Károly bocsátotta közre : Iduna hagyományai. Pest, 1853.

Ihász Aladár. *Ihász Aladár*, Ihász Márton törvényszéki bíró fia, született 1856-ban. Ügyvédi oklevelet szerzett s eleinte csak ügyvédi gyakorlatot folytatott. 1893-ban, a mikor a ,,Magyarország" megindult, ennek a lapnak helyettes szerkesztője lett s azóta állandóan itt működik. Kora fiatalsága óta folytat költői munkásságot, de csak 1901-ben jelent meg a Grill Károly-czég kiadásában első kötete ,,Költemények" czím alatt, Bartha Miklós előszavával, mely olyan nagy sikert aratott, hogy a mű hamarosan több kiadást ért meg. Verseinek közvetlensége és dalszerűsége, legjelesebb dalszerzőinket is inspirálta dalainak megzenésítésére. A Rigódalok, Rózsák, Hold-dalok egyes darabjai Fráter Loránd, Székács Aladár, Hollaky Zoltán, Nemeshegyi Béla, Manchen Mariska és mások megzenésítésében országos népszerűségre tettek szert. Közülük a ,,Szerelem múlásán ne fogjon el bánat . . ." kezdetű örvend legnagyobb elterjedtségnek. A Nemeshegyitől megzenésített Ihász-dalok pedig német fordításban is megjelentek. 1908-ban második verseskönyve ,,Ujabb versek" czím alatt Singer és Wolfner czégnél jelent meg, mely szintén nagy elismerést szerzett a költőnek. A harmadik kötet a jövő télre van tervbe véve. Versei legelőkelőbb napi- és hetilapjainkban jelennek meg.

Ihász Márton. *Ihász Márton*, előbbinek atyja, aszódi, majd pesti gyak. ügyvéd, 1867-ben pestmegyei alügyész, 1869-ben törvényszéki bíró és helyettes elnök, 1872-től kecskeméti kir. törvényszék bírája (szül. Vácz, 1832-ben, meghalt Kecskeméten, 1892.) Költeményeket írt a Divatcsarnokba (1859. 1860—62) és a Napkeletbe (1860, 1862) és jogi czikkeket a Jogtud. Hetilapba (1866).

Jámbor Lajos. *Jámbor Lajos*, ref. tanító (szül. Ókécskén, 1860-ban). Szépirodalmi dolgozatokat írt fővárosi és vidéki lapokba; tanügyi és vallásos czikkeket a szaklapokba.

Munkái : Rózsák és tövisek. Békés, 1886. (Versek.) — Árva Zsófi, vagy az erényes és munkás élet jutalma. Bpest, 1890. — Szenvedők vigasza. Vallásos versek. Békés, 1891. — Imakönyvecske. U. ott, 1893. — Jézus élete képekben. Bpest, 1894. — Ó-szövetségi történetek. U. ott, 1895. — Ezeréves hazánk története. U. ott, 1896.

Jancsó Ádám.

Jancsó Ádám, tanár, nem kevesebb, mint 46 évet töltött a kecskeméti ref. gimnázium szolgálatában. Mint ilyen pedagógiai értekezéseket közölt az iskola Értesítőjében (1857—8) és a Fördős-féle Kecskeméti Füzetekben.

Jancsó Dezső.

Jancsó Dezső, hirlapíró, szül. Kecskeméten, 1856-ban, hirlapirói munkásságát a budapesti Közvéleményben kezdette meg, majd postaigazgatósági fogalmazóvá neveztetett ki, mely szolgálatában szerkesztette a Posta-Közlönyt. Hivatalától megválván, szerkesztője lett az Egyetértésnek, honnan 1892-ben a Hazánk kötelékébe lépett át, mint helyettes szerkesztő, később felelős szerkesztője lőn. 1899-ben megalapította a Budapesti Levelezőt, ennek kiegészítéseül 1907-ben a külföld tájékoztatására megindította az „Ungarische Agrarcorrespondenz"-et s 1909-ben kiterjesztte a Budapesti Levelező szolgálatát a vidéki sajtóra is.

Járosi Károly.

Járosi Károly, jogi doktor, itélőtáblai biró (szül. Halason 1848), szakczikkeket közölt a Jogtudományi Közlönyben (1884, 1886—7, 1881, 1890.)

Jónás János.

Jónás János, nyug. keresk. isk. igazgató, szül. 1848-ban. Kiskunhalason. Egyetemi tanulmányait Berlinben, Münchenben és Lipcsében végezte. 1817-től kezdve több helyen tanárkodott. 1879-ben a budapesti keresk. akadémiában lett segédtanár, majd az intézet titkára és 1885-ben a pozsonyi keresk. akadémia igazgatójává nevezték ki. Nagy tevénykenységet fejtett ki Pozsony szellemi életében : a Toldy-körben, s egyebütt tartott felolvasásaival ; de az irodalomban is, melynek több ágát művelte. Szerkesztője volt a Keresk. Szakkönyvtárnak.

Munkái : Tankönyveken kívül : Indiai tündérmesék. Vámbéry Ármin u. angolból. Pest, 1869. — A szerzetes uralma, vagy Róma a XIX. században. U. ott, 1870. (Garibaldi regénye.) — Az ókor története. Duncker Miksa u. Bpest, 1876—78. — Uarda. Regény, Ebers Gy. u. ford. U. ott, 1878. — Moritz Ballagi's Grammatik der ung. Sprache für Deutsche. U. ott, 1881. — A szociális kérdésről. U. ott, 1882. — Tanulmányok és javaslatok az életbiztosítási üzlet körül. U. ott, 1883. — Az áll. seg. pozsonyi kereskedelmi akadémia jelentései 1886 óta. O. ott, 1887—89. — Visszapillantás a pozsonyi első takarékpénztár ötven évi működésére. 1842—91. U. ott, 1892.

Joó Imre.

Joó Imre, bölcseleti doktor, főgimn. tanár Nagykőrösön, czikkeket írt a Nagy-Kőrösbe és Nagy-Kőrösi Hirlapba, melynek éveken át szerkesztője volt és Ádám Gersonnal együtt megírta a nagykőrösi főgimn. történetét.

Józsa Antal.

Józsa Antal, szül. 1862-ben, Halason. Életrajzi adatait a gömörmegyei kötetben közöltük.

Juckel Gyula.

Juckel Gyula, bölcs. doktor, főv. keresk. isk. tanár és az állami keresk. isk. tanárképző intézet tanára, szül. Váczon, 1862-ben.

Művei : Kereskedelmi Számtan a felső keresk. isk. számára. Budapest, 1896. három kiadás. — (Lengyel-Juckel) Politikai Számtan a f. keresk. isk. számára. Budapest, 1906. — (Néhány tétel az algebrai görbe vonalak elméletéből. Budapest 1884.) — Az égitestek paralaxisának meghatározása. (Pályadíjat nyert a bpesti egyetemen 1883-ban). — Ezeken kívül számos szakczikket írt a Kereskedelmi Szakoktatásba, a Magyar Könyvviteli Folyóiratba, valamint a Mathematikai és Physikai Lapokba.

Kada Elek.

Kada Elek, kecskeméti polgármester, legmagyarosabb tárczairóink és elbeszélőink egyike, szül. Kecskeméten 1852-ben. Iskolai tanulmányait szülővárosában és Pozsonyban végezte. 1872-ben fővárosi fogalmazó lett ; 1875-ben letette az ügyvédi vizsgát s Kecskemétre költözött és ügyvédi irodát nyitott. 1878—84-ben Kecskemét II. kerületének országgyűlési képviselője volt ; 1884-ben vasuti szakvizsgákat állott, s mivel az osztrák-magyar államvasut-társaság külön magyar igazgatóságot szervezett magyar vonalainak kormányzására, a társaság szolgálatába szegődött. 1891-ben Baross Gábor megváltotta a társaság magyar vonalait s a társaság alkalmazottai a m. kir. államvasútakhoz kerültek át ; Kada szintén itt működött, mint titkár és szakosztályi főnök-helyettes. 1897. elején Kecskemét polgármesterévé választották s ez alkalommal az Otthon írói bucsúlakomát rendeztek tiszteletére. — Irodalmi munkássága 1875-ben kezdődött és több munkája, mely a kecskeméti népéletet ismertette, német és franczia fordításban a külföldön is elterjedt. Számos dolgozata jelent meg a Szabad Szóban, melynek 1895—1896-ban, a Néplapban, melynek 1896-ban és a Kecskemétben, melynek 1880—1882-ben szerkesztője is volt, továbbá az Egyetértésben, Budapesti Hirlapban, a Pesti Hirlapban (1891—2), a Vas. Ujságban (1894—5) stb.

Munkái : A vasutak keletkezése és fejlődése. Bpest, 1891. — A darázs mérge. Regény, U. ott, 1893. — Magyar történeti Album. U. ott, 1894. — Helyreasszony és A tárogató szinművek. — Kéziratban : színdarabok, népdalok.

Kada Mihály.

Kada Mihály, szentszéki tanácsos, szentendrei plebános. Szül. 1860. Mint ferenczrendi áldozópap, három évig leszétei káplán, 8 évig theologiai tanár volt Galgóczon. 1893-ban szekularizáltatván, ez évi okt. 16. óta Szentendrén müködik. Dolgozatai több hitbuzgalmi lapban jelentek meg.

Önálló müve : Gazda Adalbert és Bencsics Antal XVIII. századbeli ferenczrendi írók életrajza (1893.) — E monografiában tőle való Szentendre ismertetése.

Kalovits Alajos.

Kalovits Alajos, (szül. Czegléden, 1872-ben), bodonyi, pusztahídvégi, majd 1896-tól egri tanító. Czikkeket és költeményeket írt a Hevesvármegyei Hírlapba. Az egri egyházmegyei tanítóegyesület több pályamunkáját jutalommal tüntette ki s az Eleink vallási és társadalmi élete czímüt jegyzőkönyvében is kinyomatta.

Kaltenecker Márton.

Kaltenecker Márton, váczi egyházm. r. k. áldozópap (szül. Soroksáron, 1863-ban). 1886—88-ban Verőczén s Újpesten káplánkodott, azután tanulmányi felügyelő lett Váczon, 1889-ben Rákospalotán az istvántelki int. igazgatója.

Munkái : Protestantizmus, socialismus és kommunizmus. Hohoff Vilmos u. ford. Bpest, 1886. — A szabadkömívesség eredete. U. ott, 1889.

Kapás Lajos Aurél.

Kapás Lajos Aurél, szül. 1863-ban, Váczon. A tanári pályára lépett és 1887-ben Privigyén, 1888-ban Pozsonyszentgyörgyön, 1890—92-ben Újhelyben tanított. 1892-ben búcsút mondott az iskolának és Zemplénvármegye szolgálatába szegődött. 1895-ben tiszteletbeli számvevő, a következő évben valóságos számvevő, 1899-ben Sátoraljaujhely főjegyzője lett. Szépirodalmi dolgozatokat, értekezéseket, czikkeket és programmértekezéseket írt. Több rendbeli közleménye van Dongó Gyárfás Adalékjaiban. Szerkesztette a Váczi Közlönyt (1887. id. Varázséji Gusztáv neve alatt) ; segédszerkesztője volt a Zemplénnek (1891—2), melynek azután is főmunkatársa maradt ; 1894. óta a zemplénvármegyei gazd. egyesület hivatalos lapját, a Gazdasági Értesítő szerkesztette. Elhúnyt 1900-ban.

Munkái : Dalaim. Vácz, 1884. — Jeanne d'Arc. Schiller-tanulmány. U. ott, 1887. — Hétköznapi történetek. (Elbeszélések.) U. ott, 1887. — Zemplénvármegye monografiája)

Karay Anna.

Karay Anna, Szabó József posta- és távírófőtiszt felesége Pécsett, (szül. Kecskeméten, 1863.), szépirod. dolgozatokat közölt 1882-től a pécsi lapokban és a Zalában, továbbá az „Ujság“ czimü kolozsvári lapban.

Önálló munkája : Szóvirágok (novellák) 1901.

Karay Nagy Mária.

Karay Nagy Mária, előbbinek édesanyja, Nagy Lajos septemvir leánya és Karay Nándor pénzügyi tanácsos felesége Aradon (szül. Kecskemét, 1836.), megh. u. ott, 1886., a múlt század hatvanas éveiben számos kisebb-nagyobb dolgozatot írt az aradi lapokba. Munkája : Kalászatok a történelem és az élet mezején. Arad, 1867. (két kötet) és két regény kéziratban.

Karcsu Arzén.

Karcsu Arzén Antal, ferenczrendi szerzetes, 1863—88-ban mint a váczi ferenczrendi kolostor főnöke, gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki.

Munkái : A váczi könyvnyomdászat tört. Vácz, 1875. — Vácz története, 9 k. 1880—88.

Károly Ignácz.

Károly Ignácz, cziszt. r. szerzetes (szül. Ráczkevén, 1866.), 1891—94-ben a pécsi, 1894-től az egri, 1899-től ismét a pécsi, 1902-től a székesfehérvári főgimnázium tanára, elbeszéléseket és verseket írt és egyéb hitbuzgalmi s tanulságos könyveket az ifjuság számára, melyeket a saját kiadásában s egyet a Szent István Társulat bocsátott közre.

Munkái : Az idegesség három ellenszere (a székesfehérvári főgimn. értesítőjében (1909.) — Igaz élet. — Fiúk könyve. — Lányok könyve. — Aranykönyvecske. — Ép testben ép lélekben. — Szülők könyve. — Jellemképzés.

Károly János.

Károly János, szül. Ráczkevén, 1834-ben. 1855-ben fölszenteltetvén, hét évig Agárdon mint adminisztrátor működött. 1867-ben tétényi plebános lett, 1868-ban az esperesi kerület iskoláinak felügyelője, majd esperes, 1885-ben pedig székesfejérvári kanonok s a papnevelő igazgató-tanárja. 1886-tól batai cz. apát, 1898-tól káptalani nagyprépost, 1900-tól káptalani, majd püspöki helynök. 1902-ben választott driveszti püspök.

Munkái : Alkalmi prédikácziók. Emlékkönyv a székesfehérvári püspökmegye százados ünnepére. Székesfejérvár, 1877. — Oklevelek Nádasdy Ferencz gróf nádasd-ladányi levéltárából. Bpest, 1879. — Vegyes egyházi beszédek. I. Bpest, 1887. II. Székesfejérvár, 1890. — Az ős keresztény irodalom monographiája. Bpest, 1888—90. I—II. k. — Elmélkedések az Ur Jézus Krisztus élete, halála és föltámadása felett. Nagybőjti beszédek. Székesfejérvár, 1890. — Csókakő vára és várbirtokai. U. ott, 1893. — Oklevelek alapi Salamon Vincze családi levéltárából. U. ott, 1893. — A Fejérmegyében lévő plebániák összeírása 1753 és 1754-ből. U. ott, 1893. — Fejér vármegye története. I. k. U. ott, 1896. II. k. 1898. — III. k. 1899. — IV. k. 1901. — V. k. 1904. ugyanott.

Kassay Adolf.

Kassay Adolf, ügyvéd, szül. Váczon, 1828-ban. 1846-ban ügyvédi vizsgát tett. A szabadságharczban mint honvédhadnagy vett részt s utóbb az üldözés elől Bécsbe menekült. Később hazatért, Pesten, Pozsonyban, utóbb Budapesten tartózkodott s végre alsó-szécsénykei birtokára vonult gazdálkodni. Szerkesztője volt Pesten a Községi Közlönynek, 1871-ben. Nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki, különösen a jogi szakirodalom terén.

Katona István.

Katona István, a jeles történetíró, 1790—94-ben a kalocsai érs. könyvtár őre és a papnövendékek tanára volt. 1794-ben kalocsai kanonokká, 1799-ben pedig bodrog—monostori czimz. apáttá nevezték ki s 1811-ben meghalt. Életének utólsó húsz évében hatalmas irodalmi tevékenységet fejtett ki. A Historia Colocensis ecclesiae (Colocae, 1800) cz. munkája helyi vonatkozású.

Katona József.

Katona József, a legnagyobb magyar drámaíró, szül. Kecskeméten, 1792 november 11-én. A gimnázium I. osztályát Pesten, a II—VI-at Kecskeméten végezte. A filozófiát Szegeden kezdette meg, de Pesten fejezte be, 1810-ben, s itt maradt mint jogász, jurátus és ügyvéd 1820-ig. Rajongott a színészetért, azonban a színházhoz vonta Déryné, a szép és ünnepelt színésznő iránt táplált szerelme is. Megismerkedett a színészekkel, mint benevolus actor, fellépett a színpadon, a vidékre is kirándult a társasággal, sőt rendező is volt négy hónapig. Szép tehetsége volt a színészethez s Othello volt kedves szerepe. Azonban szüleinek rábeszélésére lemondott a színi pályáról s irodalmi és eszthetikai tanulmányokba merült és megelégedett azzal, hogy a műsort öt év alatt (1811—15) huszonkét, részben eredeti, részben átdolgozott drámával gazdagította. Hozzájárult mindehhez, hogy szerelmében, sőt irodalmi törekvéseiben is csalódott ; így történt, hogy 1820-ban, a városi tiszti alügyészi hivatalra pályázott. Óhajtása teljesült s 1826-ban már főügyészszé választották. Komoly, kevés beszédű, de igazságos, könyörületes szívű ember volt és a színészeknek mindvégig nagy pártfogója. 1830-ban halt meg és szülővárosa emlékszoborral és (1861) a Katona-kör megalapításával tisztelte meg emlékét. Versei közül mindössze egyet (Vágy) közölt (Aurora, 1822.), czikket is csak hármat bocsátott közre (l. Sajó-Kaza, Tud. Gyűjt. 1817-ben, IV. 2. Mi az oka, hogy Magyarországban a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni ? U. ott, 1821 IV. 3. A kecskeméti pusztákról. U. ott, 1823. IV.). Legkiválóbb munkája Bánk bán. Dráma öt szakaszban. Pest, 1821. E mű a kolozsvári színház megnyitására, pályaműnek készült. A pályadíjat azonban mások nyerték el, s Katona, a ki a pályázat sorsáról nem értesült, abban a hiszemben, hogy az egész dolog feledésbe merült, újra átdolgozta drámáját. 1819-ben elő akarta adatni a darabot, de a czenzura nem engedte. A munka tehát csak nyomtatásban került közkézre, a mi egyúttal sorsát is eldöntötte. Színpadról bizonyára hatást gyakorolt volna ; így — az akkori irodalmi áramlatok között és kezdetleges dramaturgiai tudásunk mellett még az irodalmi előkelőségek sem bírták észrevenni jelességeit. 1834-ben azonban Egressy Gábor Kolozsvárt jutalomjátékul választotta ; a következő 1835. és 1836. évben Budán is előadták, Pesten pedig 1839-ben a Nemzeti Színháznak (márczius 29.), 579 frtot jövedelmezett. Még nagyobb sikert ért el 1845 november 1-én, a mikor mint Lendvay jutalomjátéka, 1681 frtot juttatott a pénztárnak. Végre a 60-as években a kritika (Gyulai Pál) kimondotta, hogy Bánk bán a legjobb magyar tragédia.

Munkái : Szabados Kecskemét Alsó Magyarország első mező várossa történetei. Pest, 1834. (Kiadta id. Katona József, a szerző édesatyja.) Katona József összes művei. Kiadja Abafi Lajos. Bpest, 1880—81. Három kötet. Tartalma : Bánk bán. Jeruzsálem pusztulása, ered. vitézi szomorújáték öt felv. Lucza széke, dráma három felv. Ziska, vagyis a husziták első pártütése Csehországban, ered. nézőjáték négy felv. Ziska a Calice, kettős dráma. Monostori Veronka, nemzeti vitézi szomorújáték öt felv. István, a magyarok első királya, ered. vitézi nézőjáték négy felv. (Girzich német szinész után) A borzasztó torony, vagyis a gonosz talált gyermek, ered. nézőjáték öt felv. Aubigny Clementia vagyis a vallás miatt való zenebona Francziországban IV. Henrik alatt, vitézi darab négy szakaszban. A Montbelli grófok vagy az atya és az ő gyermekei, nézőjáték három felv., francziából szabadon készítette Haussareck J. K. Der Vater und seine Söhne czimmel, magy. ford. Költemények 1815—17-ből, összesen 24. — Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Ismerteti Miletz János. Bpest, 1886. (Tart. A rózsa, vagyis a tapasztalatlan légy a pókok között, ered. vígj. 3 felv. Kisfaludy K. Ilka cz. drámájának bírálata, 1819—1820. Kidolgozott részletek, adatok Kecskemét monografiájához.) A fölsoroltakon kívül készített még több színművet, melyeket Pesten adtak elő. Az örökség, vígj. 1 felv. Vogel u. ; Szegény lantos, vígj. 1 felv. ; Szmolensk ostroma, érzékeny játék 5 felv., Weissenthurm Johanna u. ; Az üstökös csillag, vígj. 1 felv., Iffland u. ; Jolánta jeruzsálemi királyné, szomorúj. 4 felv., Ziegler Fr. W. u. ; Pártosság dühe, színj. 5 felv., Ziegler Fr. W. u. ; Élet álom, hősjáték 5 felv., Calderon u. ; továbbá Toldy Ferencz szerint : Farsangi utazás, vígj. 5 felv. Doboka vára ; Nagyidai czigányok és Comarunna.

Katona Lajos.

Katona Lajos, bölcs. doktor, egyetemi tanár, az Akad. lev.-tagja, szül. Váczon, 1862-ben. Főiskoláit a budapesti és a gráczi egyetemen végezte. 1887—89-ben a pécsi áll. főreáliskolában, aztán a budapesti II. ker. kir. kath. főgimnáziumban és a Ferencz József nevelőintézetben tanított s 1908-ban a budapesti egyetemen a régi magyar irodalom történetének tanára lett. Élénk részt vett a hazai tudományos mozgalmakban, a budapesti phil. társ. munkálkodásában, a magyar néprajzi társaság szervezésében és megalakításában, s 1891—92-ben az Ethnographiának is társ-szerkesztője volt. 1891-ben tizedmagával Élet cz. folyóiratot alapított, melyet egy évig szerkesztett is. 1893-ban a Hazánknak munkatársa lett ; 1902—4-ben az Egyet. Philol. Közlönynek szerkesztője. Mint írót és tudóst az irodalmakban való nagy jártasság és ritka alaposság jellemzi. Nagyon sokat írt a külföldi és hazai lapokba és folyóiratokba (Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes, Ethnolog. Mitteil. aus Ungarn, Zeitschr. für vgl. Litteraturgesch., Budapesti Szemle, M. Nyelvőr, Nyelvtud. Közl., Egyet. Phil. Közlöny, Ethnographia, Élet, Irodtört. Közl., Keleti Szemle, Kath. Szemle, Pesti Napló, Hazánk, Köztelek, Pesti Hírlap, Magyar Nyelv, Kath. Szemle), az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben cz. vállalatba és a Pallas Nagy Lexikonába stb. A „Magyarország Vármegyéi és Városai“ országos monografiának szerkesztőbizottsági tagja volt. Meghalt 1910-ben.

Munkái : Völund kovács és rokonai az árja regevilágban. Esztergom, 1884. — Zur Literatur und Charakteristik des magyarischen Folklore. Berlin, 1887. — Ein altdeutscher Schwank in Ungarn. U. ott, 1888. — A népmesékről. Pécs, 1889. — Molière otthon és a társaságban. U. ott, 1889. — Német olvasókönyv a gimn. III. és IV. oszt. számára. Bpest, 1891—92. Ribbeck Ottó, A római költészet története, III. köt., ford. U. ott, 1893. — Pervigilium Veneris. U. ott, 1893. — Mythologiai irányok és módszerek. U. ott, 1896. — Ipolyi Magyar Mythologiája. U. ott, 1897. — A Gesta Romanorum Sztárai-codex. U. ott, 1898. — A magyar mythologia irodalma. U. ott, 1899. — A Gesta Romanorum. U. ott, 1899. — Haller János, Gesta Romanorum. U. ott, 1899. — Temesvári Pelbárt példái. U. ott, 1902. — Alex. Sz. Katalin legendája. U. ott, 1903. — A Teleki-codex legendái. U. ott, 1904. — Bárlám és Josafát legendája és a Bod-codex egy példája. U. ott, 1905.—Középkori legendák és példák kódexeinkből és Temesvári Pelbárt irataiból. U. ott, 1907. — Petrarca. U. ott, 1907.

Katona Mihály.

Katona Mihály. 1886 óta Kecskeméten működik mint a ref. főgimnázium tanára s 1894-től igazgatója. Ez idő alatt czikkeket írt a Sárospataki Közlönybe (1887), s a Prot. Egyh. és Isk. Lapba (1887.)

Önálló munkái : Egy kis felvilágosítás a nagyszalontai gimn. alapok ügyében. Kecskemét, 1887. — A testgyakorlás fontossága. U. ott, 1889. — Jayaslat a kecskeméti ref. főgimnáziumnak államsegélylyel ujjászervezése tárgyában 1895. — A nagyszalontai gimnázium története 200 éves múltjáról. Nagyszalonta, 1896. (Gere Ferenczczel együtt.)

Katona Zsigmond.

Katona Zsigmond, gyógyszerész, 1867-ben telepedett Kecskemétre s a városnak egyik legkiválóbb polgára lett. Czikkei elszórtan jelentek meg.

Önálló munkái : Az 1872-dik évben Kecskeméten rendezett orsz. iparműtárlat emlékkönyve. Kecskemét, 1874. — Kecskemét és vidékén termelt gyümölcsök osztályozott leírása. U. ott, 1885. — Név- és árjegyzéke Katona Zsigmond kecskemét-katonatelepi mintaszőlőtelepén termelt legbecsesebb szőlőfajoknak. U. ott. — A Kecskeméten termelt összes szőlőfajok ismertetése.

Kazaly Imre.

Kazaly Imre, theol. doktor, váczi egyházmegyei áldozópap, 1871—3-ban mint püspöki szertartó, majd szentszéki aljegyző, 1873—1888-ban pedig mint a theológiai intézetnek tanára Váczon működött. Szépirod. czikkeket, egyházjogi, történelmi, társadalmi és kritikai dolgozatokat írt. 1886-tól A Külföld Szónokai cz. vállalatot szerkesztette.

Munkái : A kath. egyházjogtan kézikönyve. Vácz, 1877. Az egyet. egyháztörténelem kézikönyve. U. ott, 1879—81. — A modern jótékonyság. Bpest, 1882. — Élet és társadalom. Beszélyek és értekezések. Vácz, 1882. — A hadkötelesek, katonák és honvédek nősülését szabályozó újabb törvényeink. Temesvár, 1886. — Gyakorlati útmutatás a házassági ügyekben. U. ott, 1887.

Kecskeméti Lipót.

Kecskeméti Lipót, bölcs. doktor, nagyváradi főrabbi (szül. Kecskeméten, 1865), különösen a zsidó költészetet ismertette czikkeiben, melyek a Magyar Zsidó Szemlében, a Kisf.-Társaság Évlapjaiban (1892. XXIII.(az Alföldben (1894.) a nagyváradi Szigligeti Társaság Évkönyvében (1892—5.) és az Izr. M. Ir. Társaság Évkönyvében jelentek meg. Ugyanitt és a Dávid Ferencz-egylet Évkönyvében vallástörténeti tanulmányok.

Munkái : Zsidó költőkből. Bpest, 1887. — A pokol a középkori zsidó költészetben. U. ott, 1888. — Templomi beszédek.

Kecskeméti Vilmos.

Kecskeméti Vilmos, hírlapíró. Kecskeméten a Kecskemét és Vidékének volt szerkesztője és a Pestmegyei Hírlapnak szerkesztőhelyettese. Számos helyi érdekü, politikai, társadalmi és kritikai czikket írt lapjaiba, de a fővárosi lapokba, a Magyar Hírlapba, Egyetértésbe, Kritikai Szemlébe és a Pester Lloydba is.

Kelemen Mór.

Kelemen Mór, kúriai bíró, szül. Kunszentmiklóson. Petőfinek kortese volt s bukását is ő írta meg a Márczius cz. lapba. A múlt század ötvenes éveiben Pesten Tóth Kálmán és Vadnay Károly társaságában szépirodalmi dolgozatokat írogatott. Később állami szolgálatba lépett és mint miniszt. osztálytanácsos, tagja volt a Szeged regenerálására kiküldött kir. biztosságnak. Elbeszéléseket, verseket, czikkeket írt. Szerkesztője volt a Közigazg. Döntvénytárnak (1877—79.)

Munkái : Latin-német-magyar általános tiszti szótár. Pest, 1862. — A magyar büntetőtörvénykönyv büntetési és börtönrendszere. Bpest, 1888. — Büntetési és börtönrendszerünk reformja.

Király László.

Király László, a lévai kegyesr. főgimnázium tanára (szül. Kecskeméten, 1863). Munkája: A másodfokú határozatlan egyenletek megfejtése.

Kis-Erős Ferencz.

Kis-Erős Ferencz, kalocsai főegyházm. áldozópap. 1886-ban a kalocsai kisebb papnevelőintézet növendéke lett. 1893-ban pappá szentelték, s két évre rá, 1895-ben, a budapesti egyetemen az egyházjog doktorává avatták. 1896-ban theologiai tanár lett Kalocsán, s valamivel később ugyanitt az érseki szentszéknél a szegényeknek ügyvédje, majd szentszéki bíró. A lapokban több kisebb-nagyobb költeménye jelent meg. Idegen költőktől is fordítgatott; írt továbbá jogi és politikai czikkeket, bírálatokat, ismertetéseket, bölcseleti értekezéseket és történelmi dolgozatokat.

Önálló munkái : A kath. autonomia. Bpest, 1897. — Nevezetesebb elméletek a nyelv eredetéről. U. ott, 1905. — Ecce sacerdos. Színi jelenetek. Kalocsa, 1906.

Kiss Károly.

Kiss Károly (Franczia), szül. Kecskeméten, 1854-ben. 1878—9-ben Bosznia ocupatiója alkalmával több ütközetben harczolt. Több fővárosi iskolában tanított, mint rendes, helyettes vagy óraadó, s 1886 óta a budapesti ref. főgimn. tanára.

Munkái : Középiskolai mathem. és geometriai tankönyvek. Symmetricus függvények elmélete. Bpest, 1882. — Tizenhárom új képlet a tízes számok négyzetének meghatározására. 1894.

Klimstein József.

Klimstein (Kőhalmi) *József,* r. kath. áldozópap, szül. Váczon, 1843-ban. Váczon, Nagyszombatban és Esztergomban tanult, Nagymaroson, Ipolyságon és Esztergomban káplánkodott s 1870-ben Nagyszombatban főgimn. tanár, 1889-ben convictusi alkormányzó, 1890-ben szentszéki ülnök lett. Sokat írt a lapokba.

Munkái : Udalrik, a pápai zuáv. Bresciani u. ford. Esztergom, 1865. — Árpádházi Sz. Erzsébet élete. Stolcz Albán u. ford. Eger, 1867. — Az egyház a szabadság légkörében. Esztergom, 1868. — A divatos nevelés következményei. Hagelücken dr. Fr. A. után ford. U. ott, 1869. — Madách Imrének „Az ember tragédiája“ cz. dr. költeményéről. Nagyszombat, 1877. — Czuczor Gergely, Pozsony, 1884. — Pályám emlékei. Nagyszombat, 1884. (Értekezések.) — Pázmány Péter élete. Pozsony, 1884. — Dr. Majer István v. püspök. Bpest, 1885. — Simor János . . . . élete. Pozsony, Bpest, 1886. — Simor János Magyarország bibornokherczeg-primása. U. ott, 1886. — Vázlatok Haynald Lajos . . . . életéből. U. ott, 1889. — Emlékezés Simor János bibornokra. Nagyszombat, 1891. — Szerkesztette a Korkérdéseket (1868—9.), az István bácsi Naptárát (1871-től) és az 1886-ban, Pozsonyban megindult Magyar Sion Őrei cz. vállalatot.

Klinda Theofil.

Klinda Theofil, kánonjogi doktor, szül. 1857-ben, Kecskeméten. Dorogon, Budaőrsön, Óbudán és Budapest-Józsefvárosban volt segédlelkész. 1893-ban szentszéki jegyző. Mint ilyen, szerkesztette meg a Millenium évében a Magyarok Nagyasszonyának új ünnepére a zsolozsmát és misét, a minthogy általában az egész ünnep eszméje ő benne fogamzott meg. 1896-ban primási titkárrá és 1903-ban esztergomi prelátus kanonokká léptették elő. Munkatársa volt az Egyházi Közlönynek és a Hittud. Folyóiratnak.

Művei : Vademecum liturgicum. Bpest, 1892. — Szent Család. U. ott, 1893. (Imádságos könyv.) — Idegen világ. Rajzok és elbeszélések. (Ford. U. ott, 1897. — Mult és jelen. Rajzok elbeszélések. (Szerk. Kaposi Józseffel.) U. ott, 1897.

Kóczán Ferencz.

Kóczán Ferencz, gyömrői földbirtokos (megh. Budapesten, 1894-ben, 53-ik évében) 1887-ben 14000 frtos alapítványt tett a M. T. Akadémiánál a viszonylag legjobb magyar tört. színművek évenkénti megbírálására és jutalmazására. Czikket írt a Csal. Körbe és az Ország-Világban Csokonai 3 levelét közölte.

Kókán János.

Kókán János, a m. kir. földmívelés-, ipar- és keresk. miniszterum számtisztje (szül. Kalocsán, 1849), 187—82-ben földtani intézeti alkalmazott és egyetemi assistens Hantken Miksa tanár mellett, czikkeket írt Uranus álnév alatt.

Munkái : A termőföld ismertetése. Bpest, 1874. — Budapest környékének kőzetei. U. ott, 178. — Az ősemlősökről. U. ott, 1882.

Komárik István.

Komárik István, áldozópap, a Jézus-társaság tagja, két évi félbeszakítással 1885 óta a kalocsai érseki főgimnáziumban tanárkodik. Czikkeket és programmértekezéseket írt.

Munkái : Klobusiczky Péter kalocsai érsek élete. Kalocsa, 1891. — Gr. Koháry István élete. U. ott, 1891. — A három kassai vértanú. Bpest, 1891. — Calderon színművei. Ford. Kalocsa, 1896—7. — Magyarország oknyomozó története, approbált tankönyv a középisk. számára ; II. Rákóczi Ferencz és a Mária-kongregáczió története (Congr. Ért. 8. évf.)

Koncsek Lajos.

Koncsek (*Kondor*) *Lajos,* főv. isk. igazgató (szül. Gödöllőn, 1862), czikkeket, ered. és fordított dolgozatokat írt fővárosi és vidéki lapokba és több elbeszélést a Méhner-féle Mulattató és hasznos olvasmányok cz. gyűjteménybe (1883—87) Ezen kívül szerkesztője volt a Népnevelők Lapjának (1892—96), a Tanítók Zsebnaptárának (1898—1910), a budai könyvtár-egyesület II. és III. Évkönyvének (1895—96) s az Erzsébet királyné cz. emlékfüzetnek.

Munkái : A bajor főváros népiskoláiról. Tanulmány. Bpest, 1894. — Az iskolatársi-szellem fejlesztéséről. Tanulmány. Bpest, 1900. — Párisi jegyzetek. Bpest 1901. — Mit is főzzünk ? Bpest, 1907. — Kocsárdi vára. Verses elbeszélés, 12 énekben. (Sajtó alatt.) — Regényfordítások.

Koppi Károly.

Koppi Károly József, kegyesrendi áldozópap és egyet. tanár, szül. Váczon, 1744-ben. Nyitrán 1767-ben fölszentelték, 1774-ben Nagyszombatban bölcseletdoktorrá avatták; 1777—79-ben a kassai, 1780—83-ban a kolozsvári akadémián és 1784-től, a pesti egyetemen tanárkodott. Hajnóczinak barátja volt és a francia alkotmányra poharat emelt. E miatt 1796-ban, a Martinovics-pör alkalmával elvesztette állását és Máramarosszigetre, utóbb Nagykárolyba vonult, hol 1801-ben meghalt. Számos latin mű és kézirat maradt utána a Magy. nemz. múzeumban és Váczon a kegyes-rendiek könyvtárában.

Korda Imre.

Korda Imre, szül. Halason, 1853-ban. Két évig nevelősködött, aztán Pestre jött, az Üstökös és 1874. elején a Hon munkatársa lett s egyúttal az egyetemen a bölcs. tanfolyamot is elvégezte. 1878-ban az Egyetértés szerkesztőségébe lépett, ott működött 1881-ig, mikor Halasra hívták gimn. tanárnak. Számos közleményt írt a lapokba és folyóiratokba.

Munkái : Magnhild. Norvég elbeszélés. Ford. Bpest, 1878. — Stilisztika és verstan. Halas, 1888. — 1882—84-ig a Halasi Ujságot szerkesztette.

Koren István.

Koren István, szül. Domonyban, 1805-ben, meghalt Szarvason, 1893-ban. — 1833—56-ban az aszódi algimnázium tanára volt s mint ilyen, 1835—38-ban Petőfit is tanította; 1856—1883-ban a szarvasi főgimnáziumban működött. Értekezéseket írt a szarvasi ág. ev. lyceum Értesítőjébe (1874. és 1883. Szarvas viránya) és adalékokat Petőfi életrajzához a Vas. Ujságba (1893).

Kovács Antal.

Kovács Antal, kegyesrendi tanár, 1888-tól kezdve több mint egy évtizeden át a kecskeméti kath. főgimnáziumban működött. Ez idő alatt czikkeket írt a helyi lapokba és több dolgozatot közölt a Katona-Kör Évkönyvében.

Önálló munkái : A szerelmi bánkódás kifejezése a magyar népköltészetben. Kecskemét, 1889. — A magyar nép érzelem- és kedélyvilága dalaiban. U. ott, 1890. — Jókai mint regényíró. U. ott, 1893. — Királydal. (Megzenésítette Szent-Gály Gy.)

Kovács Gyula.

Kovács Gyula, jogi doktor, szül. Monoron, 1856-ban. 1880-tól tíz évig a miskolczi keresk. és iparkamara titkára volt. 1890-ben a kereskedelmi minisztérium szolgálatába szegődött s 1891-ben a keresk. múzeum aligazgatójává lett és egyet. magántanárrá habilitáltatott. Czikkeket írt fővárosi és vidéki lapokba és folyóiratokba. Szerkesztője volt a Közgazdaságnak (1880—81), a Borsodmegyei Lapoknak (1881—82) és a Kiállítási Czimtárnak (1895.)

Munkái : Az agio ingadozásának hatása a keresk. forgalomra. Bpest, 1881. — A miskolczi kereskedelmi és iparkamara jelentése az 1880. és 1890. évekről. Miskolcz. — A borsod-miskolczi háziiparegyesület tíz évi története. Bpest, 1885. — Az italmérési regalejogról. Miskolcz, 1888. — A magyar háziipar törzskönyve. U. ott, 1898. — Közgazdaságan. U. ott, 1899.

Kovács Ev. János.

Kovács Ev. János, szül. Kecskeméten, 1841-ben. 1860-ban Váczon a piaristák szerzetébe lépett s 1867-ben fölszenteltetvén, Kecskeméten, Újhelyben, Budapesten, Váczon és Szegeden tanárkodott. Költeményeket és czikkeket írt fővárosi, de különösen vidéki lapokba és a Dugonics-társaság I. Évkönyvébe.

Munkái : A testgyakorlat mint nevelési eszköz. Sátoraljaújhely, 1876. — Netti, a magyar zsidónő. U. ott, 1888. — Az ősök emléke. U. ott, 1880. — Latin-magyar zsebszótár Q. Horatius Flaccus műveihez. Bpest, 1887. — Tornászok indulója. Szögedi Endre zenéjével. Szeged, 1894. — Hálakoszorú. U. ott, 1896. (Költ.) — Szentelt emlék. U. ott, 1896. (Költ. Szögedi E. zenéjével). — Hymnus. A szegedi dalárda 25. évi jubileumára. Megzenésítette Szögedi E. — Programmértekezései : Petőfi és a szenvedő ige. Ujhelyi főgimn. Ért. 1877. — Vörösmarty M. Áldozatáról, u. ott, 1878. — Apró vonások a magyar tanulók életéből. U. ott, 1882.

Kovács László.

Kovács László, szül. Czegléden, 1853-ban. 1885—90-ben Szolnok-Doboka vármegye szolgabírája; 1890-től vármegyei ülnök Lugoson. A 80-as években a Nagy-Kőrös és Kecskemét munkatársa s a Függetlenség és Pesti Napló levelezője. Több vidéki lapba irt. 1883—84-ben a Gyöngyöst szerkesztette.

Kovács Ödön.

Kovács Ödön, államvasúti mérnök, szül. Szabadszálláson, 1856-ban. 1880 végén a vasuti és hajozási főfelügyelőség, 1883 tavaszán pedig a m. kir. államvasutak szolgálatába szegődött. Elbeszéléseket írt, s a Műegyet. Lapokban az 1591. kolozsvári arithmetikáról ismertetést.

Munkái : Beszélyek az ifjúság számára. Bpest, 1874. — Gyakorlatok a franczia nyelv tanulásához. I. füz. U. ott, 1875. — Az összekötő vasút pesti oldalán létesített pályamagasítás ismertetése. U. ott, 1885. — A mérnöki foglalkozás gyakorlásának törvény útján leendő szabályozása.

Kovács Pál.

Kovács Pál, jog- és államtud. doktor, okl. ügyvéd, szül. 1855-ben. Kecskeméten. 1878-ban Budapesten a Közvéleménynek, 1880-ban a Függetlenségnek munkatársa lett, 1881-ben Kecskeméten a Kecskemétnek szerkesztője. 1883-ban a kecskeméti ref. egyháztanács megválasztotta az ottani jogakadémia tanárává, melynek utóbb, 15 évig, igazgatója is volt. Nagy tevékenységet fejtett ki Kecskemét politikai és közművelődési, egyházi és iskolai mozgamaiban, s különösen lapját számos szépirodalmi, ismeretterjesztő és kritikai dolgozattal gazdagította. 1884-től azonban inkább a jogi irodalom terén fejt ki munkásságot. Szakczikkei a jogi szaklapokban jelentek meg. Szerkesztette a Katona József-Kör Évkönyveit, mint a kör titkára és a Hornyik-Albumot (1894).

Munkái : A törvényhozó hatalom viszonya a végrehajtó hatalomhoz. Kecskemét, 1884. — A statisztika és szabadakarat. U. ott, 1885. — Magyar közigazgatási jog. 1885—87. — Törvényhatósági és községi önkormányzat. U. ott, 1886. — Közigazg. jogi értekezések és irányczikkek. U. ott, 1887. — Büntetőjogi értekezések. U. ott, 1887. — A jogakadémiák kérdéséhez. U. ott, 1887. — A jog- és államtudományi államvizsgálatok szigorítása. U. ott, 1888. — Kritikai dolgozatok és értekezések a jog- és államtudományok köréből. U. ott, 1891. — A kötelező polgári házasságról. U. ott, 1893. — A kecskeméti ev. ref. jogakadémia oktatásügyi szabályainak tervezete. U. ott, 1895. — A kecskeméti Katona József-Kör Évkönyvei 1892—1900-ig. — A kecskeméti ref. jogakadémia évkönyvei 1891—1905-ig. — Igaz hazafiság. U. ott, 1891. — A népdalok statisztikája. U. ott. 1891. — Mult és jövő. U. ott, 1904.

König Gusztáv.

König Gusztáv, r. kath. áldozópap, szül. Budafokon, 1855-ben. Egyideig Budapesten, a Krisztinavárosban káplán, azután vizivárosi lelkész lett.

Munkái : Öt nap Rómában. A zarándokoknak vezetőül. Bpest, 1898. — Üdvözlő beszéde XIII. Leó pápához 1898. márcz. 31. U. ott. (Latin beszéd) — Javaslata a XIX. század végén s a XX. század hajnalán Üdvözítőnk.... földi helytartója iránt nyilvánitandó ünnepélyes hódolat ügyében kinevezett Esztergom-főegyházm. ötvenes bizottságnak. Esztergom, 1898. — Szerkesztette a Külföldi Egyh. Szónoklatok cz. havi folyóiratot. Bpest, 1897—98.

Köpesdy Sándor.

Köpesdy Sándor, főgimn. igazgató, szül. Félegyházán, 1840-ben. 1864—5-ben a bpesti II. ker. főgimnáziumban, 1865-től kilenczedfél évig Baján, azután a bpesti kir. kath. főgimnáziumban működött. 1881-től a bpesti VII. ker. áll. gimn. igazgatója volt, s végre az V. ker. áll. főgimn. igazgatótanára. Czikkei a szaklapokban jelentek meg.

Programmértekezései : M. Tullius Cicero és levelei. — Az iskola alapításának és elsőéves történetének vázlata. — Munkatársa volt a M. Nyelvtört. Szótárnak, szerkesztője az Orsz. Tanáregylet Közlönyének (1873—74), a Kritikai Szemlének (1878) és a Középisk. Könyvek Tárának (1891—93.) *Önálló munkái :* A görög irodalom története. Pest, 1873. — Magyar-latin és latin-magyar kézi szótár. Bpest, 1881—82. — Tanügyünk és a középiskolai törvényjavaslat. U. ott, 1882. — A görög irodalomtörténet synchronistikus táblája. U. ott, 1898. és isk. klasszikusok magyarázatos kiadásai.

Kőrösi Henrik.

Kőrösi Henrik, középiskolai tanár, (szül. Nagykőrösön, 1859) elbeszéléseket és czikkeket írt a budapesti napi- és szaklapokba. Munkája : A magyar népmesék anyagáról. Bpest, 1889.

Kőrösi Sándor.

Kőrösi Sándor, tanár, szül. Nagykőrösön, 1857-ben. 1884-ben a fiumei áll. főgimnáziumban a magyar nyelv és irodalom tanára lett. Több czikket írt a lapokba és szakfolyóiratokba. Alapítója és szerkesztője volt a fiumei Magyar Tengerpart cz. hetilapnak (1893—97). 1900 óta a bpesti VII. ker. István-úti áll. főgimn. tanára s a bpesti keresked. akadémián az olasz nyelv előadója.

Munkái : Grammatica teoretico-pratica della lingua ungherese. Parte I. Bpest, 1891. Parte II. Fiume, 1898. — Adalékok Fiume néprajzához. Bpest, 1892. — A magyar nyelvbeli olasz elemek. Fiume, 1892. — Zrinyi és Machiavelli, 1902. — Olasz-magyar szótár 1910. — A Magyarország vármegyéi és városai czímű munka fiumei kötetébe ő írta a következő czikkeket : Ünnepi és temetkezési szokások Fiumében ; A hitoktatás ; Fiume irodalma ; Fiume társadalma.

Kőszeghi Sándor.

Kőszeghi Sándor, szül. 1859. 1883-ban elvégezvén a budapesti egyetemen tanulmányait, a veszprémi püspöki lyceumban tanulmányi felügyelő, majd az egyházjognak és történelemnek nyilvános rendes tanára lett. 1889-ben az Országos Levéltár szolgálatába lépett, 1896-ban pedig kinevezték Pest vármegye főlevéltárosává. Kisebb, nagyobb, történelmi dolgozatai a Hadtörténelmi Közleményekben, Gazdaságtörténelmi szemlében stb. jelentek meg. A Sopronban székelő „Mária-Jozefinum“ Gyógyitókarában Nyomorék Gyermekek Menedékhelyének létrehozatalában oroszlánrésze volt.

Önálló munkája : Nemes osaládok Pest vármegyében, Bpest 1899. — E monografiában ő irta a Pest nemescsaládai cz. fejezetet.

Kuliffay Ede.

Kuliffay Ede, szül. Mácsán, 1839-ben. Papnak készült, de az utólsó pillanatban odahagyta az egyházi pályát és hírlapíró lett Pesten, jogot hallgatott (1859—62.) s azután az Idők Tanújánál dolgozott és a Napkeletnek volt segédszerkesztője. 1874-től a Nemzeti Színház segédtitkára. Megh. Budapesten, 1881-ben. Költeményeket írt a lapokba s évkönyvekbe. Munkatársa volt a Szegedi Híradónak, segédszerkesztője 1879-ben a Képes Csal. Lapoknak és szerkesztője a M. Hirlapnak (1877—79).

Munkái : Fehér rózsák. Költ. Pest, 1860. — Szentelt koszorú. Költ. U. ott, 1862. — Magyarország története. U. ott, 1871. — A szabadság hősei és vértanúi. U. ott, 1872. — Young A. : Az elveszett okmányok. Ford. U. ott, 1872. — Nemzeti Lant. Magyar költők vál. versei. U. ott, 1873. — A rablógyilkos. Vígj. About u. ford. Budapest, 1876. — Erdély története U. ott, 1878. — Rita. Víg dalmű, Vsëz G. u. ford. U. ott, 1879. — Cselre cselt, víg dalmű, Kastelli u. ford. U. ott, 1884. — Négy fordított szindarab kéziratban.

Laczkovics János.

Laczkovics János, testőrkapitány, szül. Szentlőrinczkátán, 1750-ben. 1772-ben a testőrségbe lépett és ama szellem hatása alatt, mely Bessenyeit és társait lelkesítette, megtanulta a német, franczia és olasz nyelvet, külföldi munkákat olvasott, de a magyar haladását is szívén viselte. 1776-ban átlépett a Gréven-huszárezredbe, két évig Olaszországban élt s 1778-ban részt vett a porosz hadjáratban. A békekötés után ezredével Slavoniába ment, 1787—89-ben pedig vitézül harczolt a török ellen. 1790-ben az ezred tisztjei Szerbiából az országgyűléshez kérvényt intéztek s független magyar sereg felállítását sürgették; e miatt Laczkovicsot Bécsbe idézték s Mantuába helyezték át. L. azzal felelt, hogy kilépett a hadseregből s Pesten telepedett le. Lelke keserűséggel volt eltelve a dinasztia iránt, mely önfeláldozó, hű szolgálatait s vitézségét elfeledte; elhatározta, hogy egész Európa előtt meg fogja bélyegezni. Később Martinovics Leopoldnál némi kegydíjat eszközölt ki számára; de Leopold halála után azt is elvesztette. Hiába folyamodott nyugdíjáért: elutasították. Végső elkeseredésében egészen Martinovicshoz csatlakozott, a ki viszont mindenek fölött megtisztelte bizalmával és összes terveivel megismertette. A „Kátét“ szintén ő fordította magyarra. 1794. augusztus 14-én elfogták és 1795-ben május 20-án Budán lefejezték.

Munkái: Magyarország állapotáról .... 1790. — A matzedoniai vitéz. Trenck u. ford. 1790. H. n. — A ker. vallásban magát oktattatni vágyódó utazó ember Jeruzsálemben. 1790. (A ker. vallásnak szertelen kigúnyolása.) — A Magyarország gyülésiben egyben-gyült . . . rendekhez 1790. esztendőben tartatott beszéd. Most deák nyelvből magyarra fordíttatott. (Martinovics Oratiójának bővített és átalakított fordítása.) — A Jézus-társaságbeli szerzeteseinek Khínából való kiüzettetése. Rómában, (Ford. Rautenstrauch u.) — Oratio pro Leopoldo II . . . rege ab hungaris proceribus accusato anno 1792. elucubrata. Germania, 1792. — A magyar történeteknek rövid rajzolattya. Pest, (1792.) — Discussio oratoria in eos, qui in librorum censuram invehuntur. . 1792. — Litterae ad imperatorum et regem Hung. Franciscum II. de dato 7. Octobris 1792. Francziából.

László Károly.

László Károly, mérnök, szül. Kecskeméten, 1815-ben. Részt vett a szabadságharczban, mint honvédtűzérhadnagy és az emigráczióban, 1850—52-ben, Kossuthnak titkárja volt. 1852—67-ben Amerikában mint mérnök s kereskedő működött; akkor hazatért s Dunapatajon, majd 1871-ben Kecskeméten telepedett le. 1872-ben városi mérnökké választották. 1882-ben a szolnokcsongrádi jobbparti tiszaszabályozó társulat igazgató-mérnökévé lett, s Ujkécskére költözött. Megh. Bátyán, 1894-ben. Leveleket írt Ameriből vidéki és fővárosi lapokba.

Munkái: Naplótöredék az 1849-iki menekülteket, internáltakat . . . illetőleg. Bpest, 1887. — Kecskemét városa. Kecskemét, 1895. (Térkép.)

Latabár Endre.

Latabár Endre, színigazgató, szül. Halason, 1811-ben. Jogi pályára készült, de mint harmadéves jogász, összezördült atyjával és színésznek állott. Debreczenben, majd 1833—38-ban Kassán, azután Kolozsvárt szerepelt s az utóbbi helyen, 1842-ben, társulatot alakítva, mint igazgató folytatta pályáját. 1861—2-ben és 1865—73-ban Kassán volt igazgató. Meghalt 1873-ban, Miskolczon. 33 színdarabot fordított magyarra; ezenkívül zenét szerzett Benedek Józsefnek: A szegedi Kupecz, és Feleki Miklósnak Angyalbandi cz. népszínművéhez.

Laukó Albert.

Laukó Albert, főreálisk. tanár, földrajzi író (szül. 1851-ben, Nagykátán) számos czikke és értekezése jelent meg. Programmértekezései pedig a székelyudvarhelyi (1881, 1884, 1887) és az aradi áll. főreáliskola Értesítőjében (1895).

Munkái: Rambaud, Oroszország története, Ford. Bpest, 1884—90. — Tozer, Ókori földrajz. Ford. U. ott, 1890. — Tankönyvek. Térképek.

Laukó Károly.

Laukó Károly, ev. lelkész, szül. Czegléden, 1838-ban. 1865-ben segédtanár lett a pesti ev. gimnáziumban, a következő évben pedig a kecskeméti evangélikus gyülekezet lelkésze. Czikkeket közölt a prot. lapokban.

Munkája: Schwalb M., A régi és az új hit a Krisztusban. Ford. Pest, 1870. — A magyarországi prot. egylet Évkönyve. Bpest, 1876. — Jézus Krisztus a mi gyámintézetünk fundamentuma. Egyh. beszéd. Kecskemét, 1892.

Lévay Ferencz.

Lévay Ferencz, szül. Pilisen, 1848-ban. 1871-től a szegedi főreáliskolában tanított; 1884-ben Csongrádvármegye tanfelügyelője lett, 1890-ben osztálytanácsos a kultuszminisztériumban. Megh. Budapesten, 1895-ben. Szerkesztette a Darázs cz. élczlapot, Szegedi Közlönyt s az Alföldi Iparlapot.

Munkája: A magyarországi népoktatásügy, keresk. s ipari szakoktatás szervezete és közigazgatása. I—II. k. Bpest, 1893—98. Ezenkívül számos czikke jelent meg elszórtan.

Lévay Mihály.

Lévay Mihály, r. kath. áldozópap, szül. Uriban, 1862-ben. 1885-ben felszentelték s Nagykátán és Nagykőrösön káplánkodott, majd három évi segédlelkészkedés után uj-szászi plébános lett. Később orsz. képviselőnek választották. Költeményei, könyvismertetései, paedagogiai s egyéb czikkei jelentek meg.

Munkái : A szelényi kút. Tanulságos olvasmány a józan magyar népnek. Bpest, 1892. — Dalok a magányból. U. ott, 1894. — Gyászbeszéd, melyet . . . Erzsébet királyné ő felségéért tartott isteni tisztelet alkalmával mondott. U. ott, 1898. — Imakönyv a ker. katholikusok használatára. U. ott, 1900. (Orczy Tekla rajzaival.) — Jubileumi szent énekek a róm. katholikus hívek számára. U. ott, 1900. — Kiadta Kuthen költeményeit (Nagykőrös, 1888) és Szulik József költeményeit.

Lipóczy György.

Lipóczy György, magánhivatalnok (szül. Kecskeméten, 1842-ben) Közzétette Bárány Boldizsárnak a Bánk-bánról írt Rostáját a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban (Uj. f. III. 1869.) s költeményeket, tárczákat, vegyes czikkeket és (fordított) elbeszéléseket írt a lapokba.

Munkái : Szívhangok. Esztergom, 1864. (Költemények.) — Apoteozis. Drámai költemény. Bpest, 1897. — Zsokke, A budai pasa. Ford. Bpest, 1898. — Két kötet Schmid Kristóf elbeszéléseiből.

Liszka Béla.

Liszka Béla, főreáliskolai tanár. 1893-ban Kecskemétre került. Sok czikket közölt a Kecskeméti Lapokban, melynek színi kritikusa volt, s a Katona-Kör Évkönyvében (3. és 4. köt.) szintén vannak dolgozatai.

Munkái : A „Kecskemét multja és jelene“ cz. monografiában a kecskeméti színészet története. — Az ifj. könyvtár szakszerű jegyzéke ; Kerületi tornaverseny Kecskeméten ; A színészet első nyomai Kecskeméten. (Kecsk. főreálisk. Ért. 1895., 1897., 1898.)

Lisznyai Damó Endre.

Lisznyai Damó Endre, államtud. doktor, min. fogalmazó (szül. Alsónyáregyházán, 1863) röpiratot bocsátott közre a sovinizmusról, lovagiasságról, szoczializmusról, protekczióról stb. ily czímmel : Nehány szó. Bpest, 1900-ban.

Losonczi Hányoki István.

Losonczi Hányoki István. A nagykőrösi gimnázium tanára volt 1741—1769-ben. Akkor süketsége miatt nyugalomba vonult. Meghalt 1780-ban Nagykőrösön.

Munkái : Éneklésben tanító mester, stb. Pozsony, 1754. — Artis poëticae subsidium. U. ott, 1769. — A szent históriának summája stb. Pozsony, 1771. — Hármas kis tükör. Pozsony, 1773. — A juhtartásról való oktatás és a dohánytermesztésnek mestersége. Paul Venczel u. U. ott, 1773. — Halotti énekek. Pozsony és Pest, 1791. — Kéziratban : theologiai és földrajzi kompendiumok, melyeket az iskolában előadott, a nagy-kőrösi ref. főiskola könyvtárában és a N. Múzeumben, s az utóbbiban még : a vallás eredetének rövid leírása.

Losonczy László.

Losonczy (Hányoki) *László*, szül. Nagykőrösön, 1844-ben. 1873-ban a nagykőrösi ref. tanítóképző tanára lett. Czikkeket írt az egyházi lapokba.

Munkái : Herbert Spencer : Értelmi, erkölcsi és testi nevelés. Ford. Nagykőrös, 1875. — A tanító mint orvos. Ford. németből. U. ott, 1878. — Pestalozzi János paedagógiája. U. ott, 1895. Tankönyvek népisk. számára. — Szerkesztette a Közérdeket 1895—98-ig, Nagykőrösön.

Losonczi László.

Losonczi László, a költő, szül. 1812-ben, Kecskeméten. 1844-ben a gyönki gimnázium, 1849-ben a kecskeméti, 1853-ban pedig a nagykőrösi iskolának lett tanára. Meghalt 1879-ben Budapesten, az irgalmasok kórházában. 1843—47-ben számos költeménye jelent meg a lapokban és czikket írt a a Sürgönybe (1866) és programmdolgozatot a nagykőrösi főgimn. Tudósítványába.

Munkái : Losonczy László költeményei. Pest 1853 († 1857.) — L. L. újabb költeményei. U. ott, 1862. — Dalok és szavalmányok. Nagykőrös, 1878. — Kesergő lant. Kecskemét, 1879. — Szerkesztője volt a Czeglédnek (1879). Dalok, színdarabok kéziratban.

Lovassy Sándor.

Lovassy Sándor, bölcseleti doktor, ornithologus, szül. Abonyban, 1855-ben. 1876—89-ben a nagyrőczei polg. iskola tanára volt ; 1889-ben a keszthelyi gazd. akadémia tanárává nevezték ki. A hazai ornithologia körül nagy érdemeket szerzett. Számos czikket írt, melyek szaklapokban és a Keszthelyi Hirlapban, melynek 1892-től szerkesztője volt, láttak napvilágot.

Munkái : Adatok Gömörmegye madárfaunájához. Bpest, 1883. — A Murányvölgy murány—nagyrőczei szakaszának földrajza. U. ott, 1884. — A milvus regalis tojásairól. U. ott, 1884. — A polg. iskolák czélszerü természetrajzi gyüjteményének képe. Nagyrőcze, 1884. — Ragadozó madaraink magyar elnevezései. Bpest, 1887. — Adalékok Magyarország ornithologiájához. U. ott, 1887. — Adalékok Gömörmegye madárfaunájának ismeretéhez. U. ott, 1887. — Az ornithologiai kiállítás magyarországi tojás- és fészekgyüjteményének katalogusa. U. ott, 1891. — Az árpafénybogár. Keszthely, 1893. — A madártojásnak gyüjtemények számára való kikészítéséről. Bpest, 1893. — Dolgozatok a keszthelyi m. kir. gazd. tanintézet természetrajzi tanszéke köréből. Keszthely, 1894. — A Balaton madárvilágának rendes jelenségei. Bpest, 1897. — Újabb dolgozatok a természetrajzi tanszak köréből. Keszthely, 1899. — A keszthelyi Hévviz tropikus tündérrózsái 1908.

Lukácsy Sándor.

Lukácsy Sándor, kertész, a múlt század hatvanas éveinek végétől kezdve a közs. faiskolák alakításának sürgetésével és felügyeletével megbízott kormánybiztos, szül. Tápiósápon, 1815-ben. Több százra rugó szakczikket írt a lapokba. Szerkesztette a m. kertészeti társulatnak, melynek alapítója és titkárja volt, Évkönyvét (1858) és a Kerti Gazdaság Könyvtárát (u. o.)

Munkái : A magyar nők házi könyvtára. Pest, 1854. — Selyem- és eperfatenyésztés. U. ott, 1857. — Gyümölcsfaiskolák. U. ott, 1859. — A nemzet gazdasszonyai egyesületének alakulásáról és működéséről jelentése. U. ott, 1861. — A szőlő kerti mívelése. U. ott, 1863. — Mélt. Várbogyai Bogyay Lsjos . . . . badacsonyi szőlőgyüjteményének lajstroma. U. ott, u. a. A kertészet Évkönyve. U. ott, u. a. — A magyar alföld befásítása. U. ott, 1864. — Gazdasági kiskáté. U. ott, 1869. — — Kertészeti első jelentése. U. ott, 1870. — A fatenyésztés, olvasókönyv a népisk. használatára. U. ott, 1871. — Kertészet, gyümölcs- és fatenyésztés. Vándortanári jelentés. Rákospalota, 1870. — Nyilvános jelentés a közs. faiskolák állapotáról. Bpest, 1875.

Maár József.

Maár József, közs. jegyző (szül. 1868-ban. Halason); tudósításokat írt a Kis-Kun-Halasba és a Bácskába és munkatársa volt a Közs. Közlönynek.

Művei : Egy község útja a boldogulás felé. Új-Verbász, 1897. — A magyar gazda törvénykönyve. U. ott, 1901. — Szerkesztette (s részben írta) a halasi ipariskola Értesítőjét 1897.

Madarassy László.

Madarassy László, szül. Izsákon, 1840-ben. 1864-ben a kecskeméti jogakadémia tanárává választották. 1867-ben Pestvármegye törvényszéki táblabírája lett, de hivataláról másfélévi szolgálat után leköszönt és 1871-ig Kecskeméten ügyvédkedett. Akkor a kecskeméti kir. törvényszékhez kir. ügyészszé nevezték ki. Azonban 1881-ben e hivataláról is leköszönt és Amerikába utazott. 1882-ben hazatért, s Budapesten hirlapírással és a természettudományokkal foglalkozott. 1889-ben Kispest jegyzője lett és megh. u. ott, 1893-ban. Költeményeket, czikkeket írt a budapesti lapokba. 1871-ben a Kecskeméti Lapok szerkesztője.

Munkái : Tavaszi pillangók. Költ. Pest, 1859. — Örökösödési, gyámi s gondnoksági ügyekbeni eljárás. Buda, 1869. — Polgári törvénykezési eljárás. Kecskemét, 1869. — Egy honvédtiszt bujdosása. U. ott, 1870. — Értekezés a házasságból eredő vagyoni jogviszonyok és a gyámügyről. U. ott, 1872. — Az örökösödési köteles részről. U. ott, 1874. — Ráday Gedeon gróf, a szegedi kormánybiztos. Regény. U. ott. — Az eldorádó. Regény. Bpest, 1887. — A bundás báró. U. ott, 1887. — A kastély réme. U. ott, 1888. — Túl az Oceánon. U. ott, 1889. — Az élet bohóságai. U. ott, 1889. — A majomkirály. U. ott, 1893. — A kis hadsereg. U. ott, 1895. — Harcz az állatokkal. U. ott, 1895. — Mari és Tamás. Gyermekregény. U. ott, 1898.

Maderspachné Fadgyas Etelka.

Maderspachné Fadgyas Etelka; regényt, elbeszélést, birálatot és közérdekű czikkeket írt a vármegyebeli vidéki és a fővárosi szépirodalmi lapokba; franczia fordításokat közölt Jókai: Életképek cz. lapjában; egy bohózatát Székesfehérváron elő is adták.

Munkái : Az élet utjain. Elbeszélések. Czegléd. 1899. — Bokréta. Tárczák és felolvasások. Czegléd, 1904.

Mády Ferencz.

Mády Ferencz, alsódabasi földbirtokos, szül. Nagykőrösön, 1834-ben. Költeményeket és tárczákat írt a Nagykőrös, Székesfehérvár, Dabas és Vidéke, Budapest, Kis Ujság és Mátyás Diák cz. lapokba.

Munkái : Dabasi csalánlevelek. Újpest, 1897. (költ.) II. kiadás. Budapest. — Puszták fia (regény a Kis Ujságban). — Korbács (tört. regény.) Budapest, 1907. — Utolsó csalánlevelek (költ.) Kecskemét, 1909.

Magdics István.

Magdics István, áldozópap, 1893-tól etyeki plebános, (szül. Ráczkevén, 1850), 1894-től esperes és tanfelügyelő, 1897-től zsin. vizsgáló, 1902-től t. kanonok.

Munkái : Egy lap a székesfejérvári szent Ferencz-rendű zárda és templom történetéből Székesfejérvár, 1886. — Diplomatarium Ráczkeviense. U. ott, 1888. — Alkalmi szentbeszédek.

Magyar Gábor.

Magyar Gábor, a magyar kegyes-tanítórend főnöke, szül. Kunfélegyházán, 1842-ben. 1865-ben pappá szentelték s több évi tanárkodás után 1871-ben a szegedi főgimnáziumban igazgató lett. 1898-ban helyettes rendfőnökké, 1899-ben rendfőnökké választották. A Dugonics-Társaságnak szintén egyik alapítója volt. Czikkei jelentek meg a Dugonics-Albumban (Szeged, 1876), Szegedi Hiradóban (1876), a szegedi Jóbarátban (1882) és a szegedi főgimn. Értesítőjében (1886—7).

Magyary-Kossa Sámuel.

Magyary-Kossa Sámuel, földbirtokos Tápiószentmártonban, jeles magánkönyvtárt szerzett (melynek alapjait még ősapja, M. István vetette meg a XVIII. század elején) s 1892-ben kényelmes, karzatos termet építtetett elhelyezésére. Genealogiai kutatásokkal foglalkozik, régebben költeményeket is írt. Családtörténeti kézirati feljegyzései 32 vaskos foliáns kötetre rugnak.

Maison Jeromos.

Maison Jeromos, kalocsai egyházmegyei áldozópap, 1904-től Kalocsán mint tanítóképző-intézeti tanár és a Kalocsai Néplap szerkesztője működik. Politikai és társadalmi iránycikkeket, útirajzokat, tárczákat írt és lefordította Segur egyik munkáját, „A gyakorlati szent áldozás"-t.

Maizner János.

Maizner János, egyet. tanár, szül. Váczon, 1828-ban s 1852-ben orvosdoktorrá lett. Egyideig Balassa János mellett működött, majd Semmelweiss Ignácz assistense lett, aztán jászladányi községi s végre Kapnikbányán kir. bányaorvos. 1859-ben a kolozsvári orvos-sebészi intézethez a szülészet tanárának nevezték ki, 1872-ben ugyanoda igazgatónak s utóbb a kolozsvári egyetemhez tanárnak. Semmelweissnek buzgó tanítványa és követője volt. Czikkeket írt a szaklapokba.

Munkái : A magyar orvostudományi irodalom 1770-ig. Kolozsvár, 1885. — A magyar gyógyszerkönyv második kiadásának ismertetése. U. ott, 1889. — A kolozsvári orvossebészi tanintézet történeti vázlata. 1775—82. U. ott, 1890. — Kéziratban több orvosi mű.

Márki József.

Márki József, bölcs. és jogi doktor, szül. Kecskeméten, 1815-ben. A bölcseleti és jogi tanfolyamot Pesten végezte és 1844—1856-ban a pesti tanítóképzőben tanárkodott. 1856-ban, mivel németül nem akart tanítani, elbocsátották. 1858-ban az egyet. könyvtár első tisztje, 1871-ben másodőre lett. Megh. Budapesten, 1888-ban. Költeményeket és tanügyi czikkeket írt.

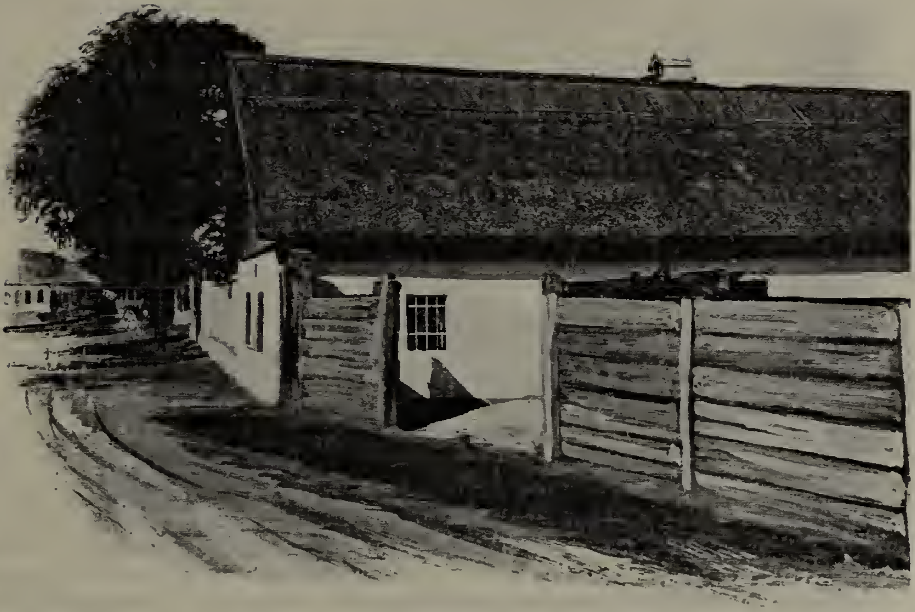

Petőfi Sándor szülőháza Kiskőrösön.

Petőfi szülőházának szobája Kiskőrösön.

Az aszódi gimnázium, a hol Petőfi tanult.

Petőfi lakóháza Kiskunfélegyházán.

Munkái : Assertioues e scienciis juridicis ac politicis. Pest, 1842. — Szóképző költemények. U. ott, 1853—55. — Népnevelői állás. U. ott, 1865. — Czímmutató a m. kir. egyetem s Pest város könyvtárának magyar, német, latin és franczia nyelven írott jogi s államtani összes műveihez. Buda, 1865—9. — Könyvtári nefelejts vagy a budapesti m. kir. tudományegyetem könyvtárának rövid ismertetése (1778—1874). U. ott, 1874. — Szak- és betűrendes kalauz az összes magyar irodalom története- s könyvészetében. U. ott, 1878. — Könyvtáram és a könyvtárrendezés. Arad, 1879. — Számos tankönyv, klasszikusok magyarázatai ; kéziratban : címmutató az egyet. könyvtárnak a XIX. században megjelent összes könyveihez ; a magyar nyelv története 1700—1858. (Németül.) — Szerkesztette a Népnevelők Lapját (1862—3. † 1867—71), a Kis Tükör cz. gyermeklapot (1871—2) és az Arany kürt cz. képes hetilapot (1873, 1—4. sz.)

Markovics Sándor.

Markovics Sándor, szül. Sződön, 1856-ban. 1882-ben tanári oklevelet szerzett és 1887-ig a Nemzeti Múzeumnál szolgált, majd 1887-ben a győri áll. főreáliskolának lett tanára. 1903-ban a budapesti II. ker. főreáliskolához került, hol 1909-ben meghalt. Nyelvészeti czikkeket irt és dolgozott több lapba.

Munkái : Mordvin dalok. Bpest, 1885. — A nyelvrokonságról és a m. nyelv rokonságáról. Győr, 1888. — Néhány szó az ifjúsági könyvtárakról. U. ott, 1898. — Németnyelvi tan- és vezérkönyv. — Szerkesztője volt a Győri Hiradónak (1887—8) ; sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el Arany J. összes műveit (Bpest, 1883—5, Ráth M.) s a Pesti Hirlaphoz mellékelve Farsangi mesék és Csolnakon cz. zeneműveket bocsátott közre. — Rendszeres német nyelvtan, közép és polg. isk. felsőbb o. r. — Német nyelv és olvasókönyv szemléltető alapon, I—V. részig, Hegedüs Izor drral. — A német helyesirás kézikönyve, Kárpáti Manóval.

Márton Lajos.

Márton Lajos dr. M. Ferencznek, az Abonyi Lajos néven ismert irónak a fia. Szül. Abonyban 1876. 1894-ben a bpesti egyetem jog és államtudományi karára iratkozott. 1898-ban Pestmegyénél közig. gyakornok, 1899-ben megszerezte az államtudományi doktorátust s tb. aljegyzővé nevezték ki ; még ez évben s. fogalmazó lett a vallás és közoktatásügyi minisztériumban, 1900-ban pedig segédtanfelügyelő Temesmegyében. Közben az egyetem bölcsészeti karán a régészeti és művészettörténeti tárgyakat hallgatta. 1902-ben a N. Muzeumhoz nevezték ki segédőrré s azóta több kölföldi kongresszuson képviselte a Muzeumot. Boszniában, Dalmácziában, Ausztria különböző részeiben, Svájczban, Német-, Franczia- és Olaszországban nagyobb tanulmányutakat tett. Több ásatást vezetett a N. Muzeum megbizásából; s 1906 óta végzi a tószegi őstelep rendszeres föltárását. Több czikke jelent meg a hazai szakfolyóiratokban, ezek főleg a magyarországi skytha leletekkel és a vaskor kezdetéről származó nagy arany kincsekkel foglalkoznak. La repartition locale des monumentes du premier áge du fer en Hongrie czimü tanulmánya az 1906. évi Monacoi nemzetközi ősrégészeti kongresszus Compte reudu-jében jelent meg. Részt vett a Kommission für präh. Typenharten őskori térkép szerkesztő bizottság munkálataiban is. A Magyarország Vármegyéi és Városai számára megirta Gömör és legújabban Pestvármegye őskorát.

Marton Sándor.

Marton Sándor, 1895-től a kecskeméti ref. főiskola tanára, értekezéseket írt a kecskeméti ref. főgimn. Értesítőjébe, a kecskeméti Katona-kör Évkönyvébe és a Ref. tanáregylet Évkönyvébe s kisebb dolgozatokat a helyi lapokba.

Önálló munkái : A gályarabok története. 2-ik kiad. Bpest, 1896. (Koszorú 2. sz.) A kurucz világ énekekben. U. ott, 1905. — Kéziratban : A kecskeméti ref. kollégium története.

Mátrai Ernő.

Mátrai (*Ompolyi*) *Ernő*, bölcselet-doktor, szül. Fóton, 1846-ban. Kiváló tehetségű s nagytudású ember volt, de szerencsétlen temperamentuma boldogtalanná tette egész életére. Szegényen, kifáradva a folytonos küzdelmekben és bolyongásban, halt meg Fóton, 1897-ben. Értékes történelmi és irodalomtörténeti dolgozatokat közölt a lapokban és szerkesztője volt a Váczvidéki Lapoknak (1874—5.) s folytatásának, a Váczvidékének (1875.), továbbá ugyancsak Váczon a Magyar Jegyzőnek (1875.).

Munká : Szépészeti nyilt levél Vithalm Gusztávhoz. Pest, 1865. — A philosophia Crestomathiája. Ford., szerk. és magyarázó szöveggel kisérte. I. füzet. U. ott, 1871. — A kolozsvári egyetem mint kultúrai szükséglet. Kolozsvár, 1871. — Kéziratban hagyta hátra a következőket : Magyar bölcsészek a XVI—XVII. században. A bölcsészet Magyarországon a XVI—XVIII. században. Virág B. poétai munkái, kiadta Toldy Ferencz.

Mátray Gábor.

Mátray Gábor, a M. Tud. Akadémia lev.-tagja, a m. n. múzeumi Széchenyi-könyvtár őre, kir. tanácsos, szül. 1797-ben, Nagykátán. Iskolai tanulmányait Pesten végezte s jogi pályára lépett. Azonban hajlamai másfelé terelték : nevelő lett Bécsben a Prónay és Széchenyi grófi családnál (1816—30.) s zenével foglalkozott. 1830-ban visszatért Pestre, jogi tanulmányait folytatta s 1832-ben ügyvédi oklevelet szerzett. 1833-ben megindította a Regélőt s ennek társlapját, a Honművészt, melyeket 1841-ig szerkesztett. Közben (1837.) a budapesti hangászegyesületnek titkára lett s 1840-ben a társulat zeneiskolájának igazgatója. 1847-ben múzeumi könyvtárőrré nevezték ki. Mint ilyen, a Széchenyi-könyvtárt még az évben átszállította a Ludoviczeumból a M. N. Múzeum új épületébe. 1875-ben nyugalomba vonult és 1875-ben Budapesten meghalt. 1827—30-ban Hunnia, Pannonia és Flóra cz. tíz füzet hangjegyet és egy Magyar dalok cz. dalfüzetet bocsátott közre. Utóbb a régi magyar históriás énekek megfejtéséhez és a magyar népdalok egyetemes kiadásához kezdett. Az elsőt végre is hajtotta, de a magyar népdalok egyetemes gyüjteményéből mindössze 3 füzet látott napvilágot. Mint múzeumi könyvtáros, számos becses jegyzetet hagyott hátra álnevű, vagy névtelen írókról s egyes művek származásáról; mint szerkesztő, különös gondot fordított lapjaiban a művészetekre s köztük a színészetre. Számos zenészeti és zenetörténeti czikket közölt a Hasznos Mulatságokban és a Tud. Gyüjteményben; színészetieket a Honművészben, tört. és vegyes dolgozatokat a Regélőben, Honművészben s irodalomtörténetieket a Tud. Gyüjteményben az Akad. Értesítőben stb.

Munkái: Verzeichniss der Mitglieder des Pester und Ofner Musikvereins im Jahre 1836—7. Pest. — A pestbudai hangászegyesület kormányzó bizottságának jelentése. U. ott, 1837—39. Három füzet. — Különféle ájtatos énekek. Sopron, 1840. — Pestbudai hangászegyesület igazgatása alatti nyilv. énekiskola szabályai. Pest, 1840. — A pestbudai hangászegyesület évkönyve. U. ott. 1840.—64. 25 évfolyam. — Az 1836. évben alapított pestbudai hangászegyesület szabályai. U. ott, 1841. — A pestbudai hangászegyesület nyugpénzintézetének alapszabályai. U. ott, 1841. — A p. hangászegyesület igazgatása alatti ny. énekiskola növendékei. U. ott, 1841. — A nemzeti képcsarnokot alakító egyesület alapszabályai. U. ott, 1845. — Ugyanennek évkönyve. U. ott, 1845—61. 17 évf. — Pyrker János László .... képtára. U. ott, 1846. — Kimutatás néhai Horvát István .... könyvtára s ehhez tartozó gyűjtemények felől. U. ott. — Emlékbeszéd Horvát István .... fölött. U. ott, 1847. — Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. U. ott, 1850. — — Magyar népdalok egyetemes gyüjteménye. U. ott, 1852, 1854. 1858. — Dícsértessék a Jézus Krisztus. Dal, zongorakísérettel. U. ott. 1855. — Dicsének a bold. szűz Mária szeplőtelen fogantatásáról. Szövegét írta Szabó Imre. U. ott, 1858. — Krisztus az olajfák hegyén. Ima-dalmü. Zenéjét szerzé Betehoven Lajos. U. ott, 1861. — Dalok a XVI. századból, négy énekszóra, zongorakísérettel. U. ott, 1860. — A rendszeres szavallattan alaprajza. U. ott, 1861. — Egyetemes szövegkönyv a pest-budai zenede negyedszázados ünnepélye alkalmával 1865-ben tartott zeneelőadásokhoz. U. ott, 1865. — A Magyar Nemzeti Múzeum Évszakai. U. ott, 1868. — A Konstantinápolyból legújabban érkezett négy Corvin-codexről. U. ott, 1870. — Vallomás a halál előtt. Hármas Illés. Az elátkozott várrom. U. ott. — Alk. beszédek. — Kéziratban: A budai magyar játékszínképző iskolának terve, 1835. — Egy helyes opera felállításának módjai, 1837. — B. Mednyánszky A. vágvízi utazása. Ford. 1833—35. — A Nádor-codexben levő 3 hymnus megfejtése és átírása, 1850. — Két idegen opera és 35 dalszöveg fordítása. — Régi s újabb magyar népdalok, 4 kötet. Magyar dalszövegek; 5 kötet szavalásra való darab. — A M. N. Múzeum régi magyar kéziratainak, XVI. századbeli magyar nyomtatványainak katalogusa; Széchenyi F., a M. N. Múzeum alapítója, 1853.

Mátyási József.

Mátyási József, ügyvéd, dalszerző, szül. Izsákon. Ügyvédi oklevelet szerzett és 1796 körül gróf Fekete János lovasgenerális titkára lett, kivel már 1790-óta baráti viszonyban állott s 1792-ben Frankfurtot is meglátogatta. 1803-ban megvált titkári hivatalától, egyideig Pesten ügyvédkedett s végre Kecskeméten települt le. Megh. Kecskeméten, 1849-ben.

Melczer Gyula.

Melczer Gyula, bölcs. doktor, szelei, utóbb acsai ev. lelkész (szül. Rákoskeresztúron, 1836), munkatársa volt a Margócsy-féle Prot. Egyh. Beszédtárnak (Kecskemét, 1870), és az Evangyél. Prot. Lapnak; verseket, czikkeket írt.

Munkái: A mi Urunk Jézus Krisztus kínszenvedésének és halálának szent története. Bpest, 1884. — Magyar passio. U. ott, 1885.

Mendelényi Béla.

Mendelényi Béla dr., (szül. Aszódon, 1875.), szépirod. dolgozatokat (tárczák, versek, mesék) közölt a budapesti és vidéki lapokban, vigjátékát Kommandóra czimen előadták a nagyváradi Szigligeti szinházban 1903. Katóka Tündérországban czimü látványos tűndérregéjét ugyanott 1905-ben, 1898-ban segédszerkesztője volt a Tiszántúlnak, azután a Nagyvárad belső dolgozótársa lett. Jelenleg ügyvédjelölt.

Munkái: Singalériák Nagyvárad 1898, Kommandóra, vígjáték Nagyvárad 1903, Csodaduda és egyébb mesék, Budapest 1904. Katóka Tündérországban és egyébc mesék, Budapest 1905. Állandó doldozótársa mint meseiró az Én Ujságomnak és a Jó Pajtásnak.

Menyhárt László.

Menyhárt László, a Jézustársaság tagja és 1885—89-ben a kalocsai rendház és főgimn. igazgatója; mint kalocsai tanár, értékes tanulmányokat végezett Kalocsa környékének flórája körül, melyeknek eredményeit a Kalocsa vidékének növénytenyésztése cz. munkájában bocsátotta közre. (Bpest, 1877-ben.)

Merényi László.

Merényi László, pestvármegyei tisztviselő, szül. Pomázon, 1837-ben. Másfél évig Pesten a jogot hallgatta. Akkor a M. T. Akadémia megbízásából 6 évig székely tájszólásokat és meséket gyűjtött. 1867-ben hazatért szüleihez Kecskemétre; 1871—74-ben a pénzügyminisztériumban szolgált; majd ismét meséket gyüjtött s végre 1887-ben Pest vármegye szolgálatába állott. Elbeszéléseket írt.

Munkái : Eredeti népmesék. Pest, 1861. — Sajóvölgyi eredeti népmesék. U. ott, 1862. — Dunamelléki eredeti népmesék. U. ott, 1863. — Cselényessy Gyula. Regény.

Mészáros Ferencz.

Mészáros Ferencz, főgimn. tanár (szül. Vácz, 1862) Magyaróvárt, Máramarosszigeten, Nagybecskereken tanított s végre 1896-ban a szatmári ref. főgimnáziumnak lett tanára. Programmértekezése van a főgimn. Ért. 1898.)

Munkái : Demosthenes, tört. rajz. M.-Sziget, 1890. — Quaestiones de epistola ad Pisones. Nagy-Becskerekini, 1893.

Mészáros Kálmán.

Mészáros Kálmán, színész (szül. Nagykátán, 1859.), színészeti szakczikkeket írt. A Színészek Lapjának 1896 óta szerkesztője. Szerzett több drámát, melyek a vidéken színre is kerültek és lefordította Sue látványos darabját, A bolygó zsidót.

Mihályi Imre.

Mihályi Imre Caesar, ferenczrendi szerzetes pap, volt gimn. tanár (szül. Kecskemét, 1845.), vidéki lapokba verseket, tárczákat írogatott és egyh. beszédeket közölt a szegedi Hitszónoklati Folyóiratban (1900-tól). Programmértekezése van a gyöngyösi r. k. gimn. Ért. 1884. Mint a verebélyi szentkúti kegyhely lelkésze, átdolgozta és újra kiadta Salgó Jánosnak e helyről szóló munkáját.

Mikler Gusztáv.

Mikler Gusztáv, politikai és jogi doktor (szül. Kőrösön, 1874.), 1891-től költeményeket írt a fővárosi lapokba.

Munkái : Éjjel-nappal. Költ. Bpest, 1895. — Lidérczfény. Miskolth. (= M. G.) újabb költeményei. Beszterczebánya, 1899. — Szerkesztője volt Budapesten a Világnak (1894), aztán a Beszterczebánya és Vidékének.

Miklós Ferencz.

Miklós Ferencz, bölcs. doktor, szül. Pomázon, 1869-ben. 1890-ben az államvasútak szolgálatába lépett, de hét év múlva ott hagyta állását s bölcseleti tanulmányokkal foglalkozott. 1901-ben doktori és tanári oklevelet nyert s még ugyanaz évben tanár lett a budapesti IV. ker. közs. főreáliskolában. Jelenleg a Révai Nagy Lexikona főszerkesztője.

Munkái : A drámai hármas egység. Bpest, 1901. — Mikes Törökországi Leveleiről. U. ott, 1902. — Zágoni Mikes K. Törökországi Levelei. U. ott, 1906. (A kormány támogatásával készült illusztrált emlékkiadás.) — Különféle czikkek tudományos tanugyi és irodalmi lapokban. Német irodalomtörténeti és nyelvtani kézikönyvek a középisk. számára.

Miletz János.

Miletz János, tanár, szül. Tápiógyörgyén, 1841-ben. 1863-ban a kiskunfélegyházi, 1870-ben a verseczi gimnázium, 1871-ben a temesvári áll. főreáliskola, 1879-ben a budapesti II. ker. kath. főgimnázium, végre 1880-ban a budai áll. főreáliskola tanára lett. Czikkei elszórtan jelentek meg. A Történelmi és Régészeti Értesítőnek 1875—79-ben szerkesztője is volt. Programmértekezéseket is irt.

Munkái : Gizella első magy. királyné élete. Temesvár, 1875. — Chronologiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról. U. ott, 1875. — Temes és Arad vármegyék tört. és régészeti emlékei. U. ott, 1876. — Temesvár hadászati jelentősége . . . Mátyás király haláláig. U. ott, 1877. — Torontál vármegye tört. és régészeti emlékei. U. ott, 1877. — Bem délmagyarországi hadjárata. Bpest, 1882. — Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. U. ott, 1886. — Somogyszentyörgy vára. Humoros versezet. Irta T. M. J. Nagykanizsa, 1892.

Milhoffer Sándor.

Milhoffer Sándor, gazda, szül. Kecskeméten, 1869-ben. 1892 óta százakra rúgó gazdasági czikket írt a lapokba és folyóiratokba.

Mocsáry Béláné.

Mocsáry Béláné, Fáy Mária, Fáy András gyámleánya, szül. Pomázon, 1845-ben. Igen sokat utazott és úti emlékeit dolgozta fel munkáiban. Czikkei az Ország-Világban (1899) és a M. Szalonban (1901) jelentek meg.

Önálló müvei : India és Ceylon. Úti jegyzetek. Bpest, 1899. — Keleti utazás. U. ott, 1901. (Önéletrajzzal). — Utazásom Éjszak-Amerika nyugati partvidékein. U. ott, 1902.

Mócsy Antal.

Mócsy Antal, 1869—96-ban mint tanár, aztán mint igazgató a kalocsai tanítóképzőben működött s egyszersmind 1873-ban a Sárközi Lapokat, 1878—1900-ban a Kalocsai Néplapot szerkesztette.

Móczár József.

Móczár József, bölcs. doktor, szül. 1869-ben, Félegyházán. 1893-tól Szegeden, Kolozsváron tanított s 1897 óta a nagyszalontai közs. gimnázium tanára. Számos czikke jelent meg a tanügyi és vidéki lapokban és a Pesti Naplóban.

Munkái: Hugó Károly, élete és színművei. Szeged, 1893. A Szentírás pedagógiája, Nagyszalonta 1905. Nagyszalonta monografiája, Nagyszalonta 1906. Régi magyar tankönyveink, Nagyszalonta 1909. Számos előadás és alkalmi beszéd, értekezések a nagyszal. áll. főgmn. értesítőjében.

Molnár János.

Molnár János, a váczi siketnéma-intézet első tanára (megh. Váczon, 1836), négy színművet fordított magyarra.

Munkái : Első megesmerések a siketnémák számára. Ford. Vácz, 1810. (Tankönyvül.) — Bevezetés a siketnéma oktatásmódba, a szerént, a mint azt Párisban de L Épée apátúr előadta. A magyar nyelvhez alkalmaztatta . . . Első rész. Pest, 1812.

Molnár László.

Molnár László, színész, szül. Félegyházán, 1857-ben. 1881-ben Pest vármegye tiszteletbeli aljegyzője lett; azonban 1884 végén színésznek állott, Temesváron, Egerben, majd Budapesten szerepelt és 1900-ban a kolozsvári nemzeti színházhoz szegődött. Tárczákat, elbeszéléseket, szini kritikákat írt. Munkája : Az egyéniség a művészetben. Bpest, 1893-ban.

Molnár Sándor.

Molnár Sándor Albert, gazdatiszt (szül. Monoron, 1865), czikkeket írt a M. Földbe és a gazdasági lapokba. 1901-től a Monorkerületi Lapok szerkesztője.

Móra István.

Móra István, tanító, szül. Kiskunfélegyházán, 1864-ben. Jászkarajenőn, utóbb Mindszenten, Horgoson, Zentán tanított. 1885-ben székesfővárosi tanító, 1899-ben polg. isk. tanár lett. Talentumos, magyaros tollú író, kinek kitünő tárczái, melyek nagyobbára a budapesti lapokban jelentek meg, közismertek.

Munkái : Földszint. Bpest, 1895. (Költ.) — Atyámfiai. Elbeszélések. U. ott, 1878. — A levél. Színmű. U. ott, 1891. — A gyűrű. Szinmű. U. ott, 1901. — Kossuth Lajos születésnapja az iskolában.

Móricz Károly.

Móricz Károly, jogi doktor, pénzügyi fogalmazási szakvizsgát tett, 1892-ben jogakadémiai tanár lett Kecskeméten. Czikkei és értekezései a helyi és szaklapokban, a jogakadémia évkönyveiben jelentek meg.

Munkái : Az elméletileg legtökéletesebb pénz. Nagy-Szeben, 1892. — A legczélszerübb alkotmány. U. ott, 1892. — Az újabb egyházpolitikai küzdelmek keletkezési okai és eredményei. Kecskemét, 1895. — A csók jogi és erkölcsi szempontból. U. ott, 1895. — A jogi szakoktatás szervezése Magyarországon. Bpest. 1898. — A jogi vizsgák reformja tárgyában. U. ott, 1902.

Moussong Géza.

Moussong Géza, székesfővárosi elemi, háztartási és ipariskolai igazgató, a Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetségének elnöke (szül. Pomázon, 1864-ben), számos czikket írt a tanügyi lapokba és a Turista Közlönybe, melynek 1894-től szerkesztője, a Turisták Lapjába, melynek 1894-ig társ-szerkesztője volt. Szerkesztette a tanítói turista-osztály Közlemények cz. havi értesítőjét (1894). Főszerkesztője volt a Magyar Népiskolának. (1909). Belső munkatársa a Paedag. Encyklopediának.

Munkái : Kirándulás a zsiványbarlanghoz. U. ott, 1890. — Csobánka, U. ott, 1891. — Turistaság és tanügy. U. ott, 1893. — Tizenhat nap Itáliában. U. ott, 1900. — Az iskolai kirándulások a fővárosi iskoláknál. U. ott, 1901. — A budapesti tanítók segélyzőegyesületének Évkönyve. U. ott, 1902. — A magyar tanítók turista-egyesületének tíz éves története. U. ott, 1902. — Földrajz. Budapest székesfőv. elemi isk. IV. osztálya számára. 1906. U. az. V. oszt. sz. U. az VI. oszt. számára. — Földrajz elemi népiskolák számára IV., V., VI. oszt., 3 kötet (1907.) — Földrajzi útmutató, Budapest székesfőv. elemi isk. III. oszt. számára (1908.).

Murai Károly.

Murai Károly, (csal. nevén Kovács László), hírlapíró, szül. Kecskeméten, 1857-ben. Hírlapíró-munkásságát a Független Hírlapnál kezdette (A magyar humorista-irodalom ókoráról, 1879 147. sz.). Később a Kitartásnak, az Arad és Vidékének (1884—86), a nagyváradi Szabadságnak s végre a Pesti Hírlapnak lett munkatársa. 1889-től a Mátyás Diáknak szerkesztője. Dolgozott a Képes Csal. Lapokba (1887.), az Új Időkbe, az Én Újságomba, a Szegedi Naplóba Ország-Világba, a Báttaszéki Emlékkönyvbe (1888.) és a Főv. Lapokba.

Munkái : Virágfakadás, vígj. 1 felv. Bpest, 1889. — Ádám és Éva. Szinpadi tréfa 1 felv. Arad, 1889. — Huszárszerelem. Vígj. 2 felv. Bpest, 1891. — A ki mer, az nyer. Jelenet. U. ott, 1891. — A mama. Vígj. 2 jelenésben. U. ott, 1891. — A revolver. Jelenet. U. ott, 1891. — A váratlan fordulat. Jelenet. U. ott, 1891. — Az ördög fia. Vígj. 1 felv. U. ott, 1892. — A két befőttes üveg. Vígj. 1 felv. U. ott, 1892. — A kis szobrász. Szinmű 1 felv. U. ott, 1892. — A kígyó. Vígj. 1 felv. U. ott, 1892. — A kis libapásztor. Szinmű 1 felv. U. ott, 1892. — Ki lesz a huszár? Vígj. 1 felv. U. ott, 1892. — Komédiás Palkó. Róka Pál furfangjai. U. ott, 1895. — Ejnye be jó! Adomák és mókák. U. ott, 1895. — Mosolygó történetek, 6 humoros elbeszélés. — Derűs históriák. U. ott, 1896. — Finom falatok. Adomák és mókák. U. ott, 1896. — Bandi és egyéb apróságok. U. ott, 1897. — Víg történetek. U. ott, 1899. — Mese-mese. U. ott, 1899. — Az új nevelőnő. Vígj. 1 felv. U. ott, 1901. — A párisi baba. Vígj. 1 felv. U. ott, 1901. — Az első évforduló. Vígj. 1 felv. (Nemz. Szính. 1882 május 14.) — A pezsgő, vígj. 3 felv. (U. ott, 1893. január 27.)

Nádai Pál

Nádai Pál, bölcs. doktor, szül. 1881-ben, Czegléden. A középiskolai tanári oklevél megszerzése után a budapesti IV. kerületi községi főreáliskolánál kapott alkalmazást. Irodalmi munkásságát az Új Század cz. társadalmi hetilapnál kezdte, majd az Üstökös cz. élczlapnak lett előbb munkatársa, utóbb segédszerkesztője. 1907 óta A Hét belső munkatársa, a melybe főleg színházi és irodalmi kritikákat s esztétikai czikkeket ír. Az Újság cz. napilapba hasonló tárgyú tárczákat ír. Ezenkívül szocziálpedagógiai tanulmányai jelentek meg a Népművelésben és a Magyar Pedagógiában. A Magyar Nyelvőrbe is huzamosabb ideig dolgozott s egyik nagyobb nyelvészeti tanulmánya önállóan is megjelent. (A magyar népetimológiáról. Budapest, 1905.)

Nagy Albert.

Nagy Albert, budapesti orvos-doktor (szül. Kecskeméten, 1870). 1892-ben a Nemzeti Újság dolgozótársa volt s 1894-ben a Magyarország szakreferense lett. 1902-től a Jó Egészség szerkesztője.

Nagy Gáspár.

Nagy Gáspár, nagykőrösi városi aljegyző, czikket közölt a Vas. Újságban (1874. A nagykőrösi titkos levéltár okmányaiból.) Kéziratos munkája: Nagy-Kőrös városának ismertetése 3 részben, 1864-ben.

Nagy József.

Nagy József dr. szül. 1885. Egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán végezvén, 1905 óta a Kiskunhalasi ref. főgimnázium tanára. Kisebb-nagyobb czikkei jelentek meg a Budapesti Szemlében, Irodalomtörténeti Közleményekben, E. Philologiai Közlönyben, Urániában, Tanáregyesületi Közlönyben, Társadalomtudományi Szemlében, Protestáns Szemlében, Katholikus Szemlében, Budapesti Hirlapban és a helyi lapokban.

Önálló munkái: A görög atomista fizikusok filozófiája. Bpest 1907. — A tudomány értéke. Bpest 1908. — A jelen munkában Kiskunhalas városának mai ismertetését írta.

Nagy Lajos.

Nagy Lajos, ref. lelkész és tanító (szül. Kecskeméten, 1857-ben), munkája: A nazarénusok Baranyában. Vörösmart 1883.

Nagy Mihály.

Nagy Mihály, a jog- és államtud. doktora, mint pestvármegyei közigazgatási gyakornok kezdette pályáját. Utóbb vármegyei tiszteletbeli aljegyző lett. 1888-ban igazságügyminiszteri segédfogalmazóvá, 1889-ben kecskeméti kir. alügyészszé, 1894-ben kecskeméti kir. törvényszéki bíróvá nevezték ki. 1896-ban és 1901-ben a kecskemét alsó kerület országgyülési képviselőjévé választották. Czikkeket írt a Kecskeméti Lapokba, melynek 1897-től szerkesztője volt és a Büntetőjog Tárába; szerkesztette 1900-tól (ifj. Tóth Istvánnal együtt) a Kecsk. Lapok melléklapját, a Kecskeméti Friss Ujság cz. napilapot. Országgyűlési beszédei a Naplókban olvashatók. Munkája: Kiadatási eljárás. 1895.

Nánási Fodor Gerzson.

Nánási Fodor Gerzson, 1793—1815-ben Nagykőrösön mint tanár, aztán mint lelkész működött. Megh. 1835-ben. 1794-ben — Szentjóbi Szabó László látogatása következtében — szintén összeesküvés gyanújába keveredett. Egy éjjel elfogták és Budára hurczolták. 1795-ben kiszabadult.

Munkái: Hazafiúi látás, melyet a magyar nemes felkelő-seregnek készülete alkalmatosságával látott és leírt. 1809. — Az egészség fentartásáról való rendszabások. Készítette orv. doct. Zsoldos János. Versekbe foglalta.... Sárospatak, 1818. — Két alkalmi gyászbeszéd (Pest, 1803—4.). — Kéziratban: Bredow rövid históriája és Walther értekezése; hal. prédikácziók, 52 katekhizáczió.

Navarra József.

Navarra József, Budaújlakon született. Több pestvármegyei községben viselt segédjegyzői hivatalt. 1894-ben Albertfalva, majd Borosjenő jegyzője lett. Dolgozott több élczlapba, a Közs. Közlönybe s pestvármegyei helyi érdekű czikkeket közölt a Buda és Vidékében.

Némai József.

Némai József, orvosdoktor, egyet. magántanár, szül. 1862-ben, Váczon. 1887-ben egyetemes orvosdoktor, 1887-ben a budapesti Rókus-kórház gégészeti osztályán Navratil tanár mellett gyakornok lett s 1895-ben a budapesti egyetemen az orr- és gégetükrözés magántanára. Szakczikkeket írt az orvosi lapokba.

Némedy Imre.

Némedy Imre, domonyi birtokos, czikkeket, verseket és rajzokat közölt a Vas. Újságban és a Hazánkban.

Neményi Ambrus.

Neményi Ambrus, jogi doktor, szül. Péczelen, 1852-ben. A jogot Bécsben s Párisban hallgatta s a budapesti egyetemen doktori oklevelet szerezve, 1887-ig a Pester Lloydnak vezérczikk-írója volt. 1884-ben a szilágy-csehi kerületben orsz. képviselővé választották. Czikkeket írt a legtekintélyesebb budapesti lapokba; több évig levelezője volt a Republique Française-nak és a Nouvelle Revuenek s 1896—1901-ben a Pesti Napló főszerkesztője.

Munkái: Rabelais és kora. Bpest, 1877. — Parlamenti fegyelem és tekintély. U. ott, 1879. — Journale und Journalisten der franz. Revolution. Berlin, 1880. (Magyarul Bpest, 1885.) — Kortörténelmi rajzok. Bpest, 1880. — Hungaricae res. Ein Commentar zu dem Aufruf des „Allg. deutschen Schulvereins.“ Bpest, 1882. — Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. U. ott, 1883. — Das moderne Ungarn. Berlin, 1883. — Az állam és határai. U. ott, 1889. — Die Verstaatlichung der Eisenbahnen in Ungarn. Leipzig, 1890. — Bureaukracia Magyarországon. Bpest, 1902.

Neményi Dezső.

Neményi Dezső, szül. Rákospalotán, 1860-ban. 1888-ig a közös hadseregben, aztán a honvédelmi minisztériumban szolgált. 1895-ben megvált a katonai szolgálattól és a fiumei hitelbank petroleum-gyárának főnökévé lett Fiuméban. Czikkeket írt a Honvédbe, melynek 1893—4-ben főmunkatársa és kiadója volt; a bécsi katonai szaklapokba és szépirod. lapokba. Munkája: Honvédségünk. 1895.

Neményi Imre.

Neményi Imre, bölcs. doktor, szül. Rákospalotán, 1863-ban. Gyorsan szerzett el. isk. tanítói, majd polg. isk. tan. oklevelet és 1883-ban a szerajevói osztrák-magyar iskoláknak, majd a liptó-szent-miklósi áll. polg. iskolának igazgatójává nevezték ki. 1884-ben a budapesti IX. ker. keresk. iskola tanárává választották; 1888-ban ismét az újpesti áll. polg. leányiskola igazgatójává, 1893-ben pedig Csanád vármegye tanfelügyelőjévé nevezték ki. 1896-ban a kultuszminiszteriumba rendelték be; 1900-ban miniszteri titkárrá lett s még abban az évben osztálytanácsos. Sokat utazott a külföldön és számos pedagógiai czikket írt.

Munkái: A gyermekek szünidejének értékesítése. Bpest, 1888. — Néhány őszinte szó az anyákhoz leányaikról. U. ott, 1889. — Polg. leányiskoláink fogyatkozásai. U. ott, 1891. — Az eltévesztett irány. U. ott, 1891. — Sajátlagosságok a paedagogia világából. Ujpest, 1893. — Apáczai Csere János mint paedagogus. Bpest, 1893. — Emlékbeszéd Szathmáry György felett. U. ott, 1898.

— Szemelvények Apáczai Csere János paedagogiai müveiből. U. ott, 1900. — Ifjúsági könyvtárak és ifj. olvasmányok a nevelés szolgálatában. U. ott, 1902. — Nőkérdés a multban és jelenben. U. ott, 1902. — Állami népoktatás. U. ott, 1903. — Tankönyvek.

Német Dániel.

Német Dániel, gyorsíró, a kecskeméti gyorsíró-egyesület alapítója (1874), a Kecskeméti Gyorsírászati Lapokat és 1879—80-ban a Kecskemétet szerkesztette.

Német Gábor.

Német Gábor, bölcs. doktor, szül. Gombán, 1880-ban. 1906-ban tanári oklevelet szerzett és jelenleg a budapesti ref. főgimnázium r. tanára. Székfoglaló értekezése : „Johann Gaudenz von Salis-Seewis költészete“ a budapesti ref. főgimn. Értesítőjében (1908—9.) olvasható. Munkája : A Vitkovics-kódex nyelvjárása.

Németh László.

Németh László, a kecskeméti siketnéma-intézet igazgatója (szül. Kecskeméten, 1866.) Budapesten theologiát hallgatott s 1893-ban a váczi siketnémák intézetében a tanári tanfolyamot abszolválta. 1895-ben oklevelet nyert és u. ott tanárrá kinevezték. 1897-ben Budapestre és 1900-ban Kecskemétre helyezték át s azóta itt működik. Czikkeket írt a Hajnalba (1895) és a Kalauzba. 1899-ben Váradi Zsigmonddal megalapította a Gyógypaedagogiai Szemlét, melynek fel. szerkesztője is lett. Munkája : ABC és olvasókönyv . . . a siketnémák iskoláinak I. oszt. számára. Bpest, 1902. (Váradi Zsigmonddal együtt.)

Neumann Károly.

Neumann Károly, fazekasvarsándi ev. lelkész. Petőfinek jó barátja Aszódon, hol N. anyja P.-nek háziasszonya volt, Petőfinek két ismeretlen versét közölte a Vas. Ujságban (1880. Kuruttyó, Álom) ; egyszersmind a Nemz. Muzeumnak ajándékozta 1. emlékkönyvét, melybe P. 1841-ben ápr. 17-én Selmeczen, hol együtt jártak iskolába, Sólyom Sándor névvel költeményt írt, 2. Petőfinek ifjúkori versfüzetét, melyet a költőtől 1841 őszén Pozsonyban kapott.

Nyáry Pál.

Nyáry Pál, szül. 1806-ban, Nyáregyházán. Iskolai tanulmányait Debreczenben végezte és az ügyvédi vizsgálat letétele után megyei szolgálatba lépett. 1836-ban Pest vármegye főjegyzője, 1845-ben másodalispánja s 1848-ban országgyűlési képviselője lett. Mint politikus, a kormánynak kemény, alkut nem ismerő ellenőrzője volt ; de erélyes intézkedéseiben viszont teljes erővel támogatója. A honvédelmi bizottmánynak kiváló tagja volt, valóságos „czím nélküli belügyminisztere.“ Kossuth szélső politikáját azonban nem helyeselte ; Debreczenben a Márczius Tizenötödike ellen békepárti közlönyt (Esti Lapok) alapított s a függetlenségi nyilatkozatot sem pártolta. A világosi fegyverletétel után elfogták s hét évet töltött Josephstadban ; de 1860-ban ismét fellépett a megyei és politikai élet terén s a decz. 11-iki megyei gyűlésen az 1848-iki törvényes alap visszaállítását követelte. 1861-ben a határozati pártnak tagja volt ; az 1865-iki országgyűlésen pedig a Ghiczy-Tisza-párthoz tartozott ; de régi eszméinek bukása, anyagi csapások és veszteségek mindinkább elkedvetlenítették s 1871. április 21-én véget vetett életének. Czikkeket írt a Honművészbe (1836, 1840) az Athenaeumba (1840) s a múlt század 60-as éveiben virágzott politikai lapokba ; országgyűlési beszédeit az 1848—49-iki Közlöny és a Naplók őrzik.

Munkái : Jelentése a pesti magyar színház építésére ügyelő küldöttségnek a színészeti pénztár mibenlétéről. Pest, 1837. — T. N. Pest vármegyének 1839 jún. 19-én Pesten tartatott közgyűlése határozatából kiadott rövid köznépi értesítés, t. Fáy András úrnak . . . terve szerint felállítandó megyei takarékpénztárról. — Javaslat Pest vármegye közigazgatási rendszere iránt. Pest, 1840. — Indítvány a megyei bünvádi eljárás lehető javítása iránt. U. ott, 1841. — Nyáry Pál és Zlinszky György 1861 június 1-én tartott országgyűlési beszédeik. U. ott, 1861.

Nyiry Lajos.

Nyiry Lajos, hirlapíró, szül. Kecskeméten, 1872-ben. Évekig az ügyvédi pályán működött. 1898-ig költeményeket, elbeszéléseket, eszthetikai s közgazdasági czikkeket írt a fővárosi lapokba; ekkor Magyar Krónika cz. lapot alapított, melynek 1900-ig szerkesztője volt. 1900 elején a Gödöllő és Vidéke, utóbb pedig a Hatvan és Vidékének s az Aszód és Vidékének is szerkesztője lett

Olasz József.

Olasz József, bölcs. doktor, nagykőrösi főgimn. tanár (szül. Nagykőrös, 1873). czikkeket írt a M. Nyelvőrbe (1896) és a M. Szemlébe (1900)

Ottinger Ede.

Ottinger Ede, bereg-komlósi körjegyző, szül. Nagykőrösön, 1865-ben. Mint jogász (1895—6) munkatársa volt az Egyetértésnek ; 1897-től pedig más lapokba írt tárczákat és vegyes czikkeket. Munkája : A törvényszék előtt. Elbeszélések.

Pál Károly.

Pál Károly, félegyházi kath. főgimn. tanár, szül. Félegyházán. 1876-ban. Munkája : Báró Kemény Zsigmond mint regényíró. Kunfélegyháza, 1899.

Palotai Hugó.

Palotai Hugó, hirlapíró, szül. Ujpesten, 1876-ban. 1895-ben a Szabad Szó, majd a Függetlenség, aztán az Egyetértés és Magyar Szó munkatársa lett s 1903-ban a Függetlenség szerkesztője. Szépirod. dolgozatokat, politikai és pénzügyi czikkeket írt s az Ország-Világ számára regényfordításokat készített. Munkái : Versek, Bpest, 1899. — A magyar alkotmány. U. ott, 1902.

Papp Károly.

Papp Károly, ref. lelkész, jeles egyh. szónok, szül. Kishartán, 1832-ben. Kecskeméten, Halason, Pesten működött mint káplán és tanár. 1863-ban theologiai tanár lett Pesten ; de 1894-ben már laskói, 1874-ben sziget-szent-miklósi, 1884-ben pedig pesti ref. lelkészszé választották Megh. Budapesten, 1903-ban. Czikkeket írt az egyházi és tanügyi lapokba. 1893—4-ben társ-szerkesztője volt a Kalászok az életnek kenyeréhez cz. egyház-szónoklati vállalatnak.

Munkái : Esti harang, vagy újabb ker. tanítások. Bpest, 1878. (Imádságos könyv.) — Ünnepi és alkalmi prédikácziók. U. ott, 1889. — A vándor útja Istenhez. Imádságok. U. ott, 1892. — Az életről és halálról a természeti és lelki világban. Drummond H. u. ford. U. ott, 1893. — Keresztelési és esketési beszédek. U. ott, 1902. — Tankönyvek. — Néhány alkalmi beszéd.

Papp Károly.

Papp Károly, bölcs. doktor, kir. geologus, szül. Tápióságon, 1873-ban. 1894-ben a budapesti I. ker. kath. főgimnáziumban a földrajzot tanította ; 1895—1900-ban a József-műegyetemen a technikai-geologiai tanszék tanársegéde volt s 1900-ban a földtani intézet második geologusa lett. Geologiai vizsgálódásokat végzett itthon és a külföldön s 1898-ban Déchy Mór VI. kaukázusi expeditiójában is részt vett. Czikkei a napi-, heti- és szaklapokban jelentek meg.

Munkái : A tornai eocaen-medencze a Vértesben. — Ősdelfin a szentmargittai lajtamészből. — Kaukázusi kövületek leírása.

Papp László.

Papp László, pápateszéri, majd zalaszentgyörgyi s végre nagykutasi r. k. kántortanító (szül. Kecskeméten, 1857-ben). Tanügyi czikkeket közölt.

Munkái : A magyarok története dióhéjban. Nagykanizsa, 1882. — Temetési rendtartás.

Parragh Gedeon.

Parragh Gedeon, ref. főgimn. tanár, 1857-től 1901-ig Kecskeméten tartózkodott. Sokat írt a Természettud. Közlönybe.

Önálló munkái : Physikalische Apparate, die Nachbildung der Säculer-Perturbationen durch Experimente, und ein elektrolybischer Chronometer. — Százalékostábla félben levő hordók tartalmának kiszámításához.

Pásthy Károly.

Pásthy Károly, jeles pedagógus, 1875-től a kecskeméti polg. leányiskola igazgatója. Igen sok czikke jelent meg a vidéki és szaklapokban.

Munkái : Vegytan és ásványtan polg. leányisk. számára. Irta Wettstein H., ford. Kecskemét, 1877. — Természetrajz polg. és felsőbb leányisk. részére. Bpest, 1889. — Természettan polg. és fels. leányisk. r. Wettstein müve nyomán. U. ott, 1891. (Szarvassy Margittal együtt.) — Vegytan és ásványtan. U. ott, 1893. — A kecskeméti polgári leányiskola 1875-től 1895-ig. Kecskemét, 1896. — Kecskemét közoktatásügye a múltban és jelenben. U. ott, 1899.

Pathai János (csal. nevén Baratsi), szül. 1623-ban, Patajon. 1650 körül Kecskeméten rektorkodott. 1654-ben prédikátorrá lett s egyebek közt Czegléden, Némedin, Dömsödön működött. 1691-ben dunamelléki püspökké választották s Ráczkevére, innen Patajra költözött, hol 1729-ben meghalt.

Munkája : Tancz felbonczolása. Az az Oly együgyü Praedikallas, melyben hogy a Pokolbeli ördögnek egy hathatob eszköze, Pokla töltesere, az ő tojta Táncznal nem lehet . . . Kifejtegettetik. Debreczen, 1683.

Patai P. Sámuel.

Patai P. Sámuel, ref. püspök, valószínűleg Patajon született (mivel atyját *Kaánnásinak* hívták). 1634-ben tolnai pappá választották, s ebben az állásában találta Szilágyi Benjamin István 1647-ben ama kérelmével, hogy a tőle megírandó magyar egyháztörténethez a felső- és alsóbaranyai s a szomszédos prot. egyházak régi s ujabb állapotáról adatokat gyűjtsön. P. teljesítette a kérelmet : 1647 szept. 10-én már el is küldötte a kívánt dolgozatot s ezzel a dunamelléki prot. egyháznak első történetírója lett. Meghalt 1653—63 között.

Pataky Imre.

Pataky Imre, főgimn. tanár, ipar- és keresk. iskolai igazgató, 1871 óta negyedfél évtizeden át működött Kecskemét iskoláiban. E hosszú idő alatt több czikket írt a helyi és szaklapokba. Meghalt 1910-ben.

Munkái : Építészettan elemei, ipariskolák számára. Kecskemét, 1888. — Mértan. A polg. leányisk. számára. U. ott, 1888. — Rajzoló geometria, polg. isk. számára. U. ott, 1890. — Kecskemét iparvállalatainak és iparegyesületének története. (Kecskemét monografiája, 1897.)

Pauer Imre.

Pauer Imre, bölcs. doktor, egyet. tanár, az Akad. r. és igazgató-tagja és oszt. titkára, szül. Váczon, 1845-ben. Tanulmányait a pesti és több más külföldi egyetemen végezte. 1861—8-ban a szombathelyi főgimn. tanára, 1868—75-ben igazgatója volt. 1875-ben a pozsonyi akadémiának bölcselettanárává nevezték ki s egyszersmind külföldi tanulmányútra küldötték. 1886-ban a budapesti egyetemnek lett bölcselettanára s mint ilyen, 1894-ben a közokt. tanács tagja s 1898-tól min. tanácsos. Czikkei jelentek meg a különféle vidéki, egyházi és szaklapokban és az Atheneumban (1892), melynek 1891 óta szerkesztője, stb.

Munkái : A philosophia története. Pest, 1868—9. — Vázlatok az újkori philosophia köréből. U. ott, 1872. — A jogakadémiák kérdéséhez. Pozsony, 1879. — Alvás és álom. Pozsony, 1883. — Egy fejezet a nő lélektanából. U. ott, 1883. — Emlékbeszéd Horváth Cyrill felett. Bpest, 1885. — Új álláspont, módszer és irányelvek az ethikában. U. ott, 1889. — Phantasia. Pozsony. 1885. — Az ethikai determinismus elmélete. Bpest, 1890. — Válasz Plagiosippusnak. U. ott, 1902.

Pauer János.

Pauer János, theologiai doktor, székesfejérvári püspök, az Akad. l. tagja, szül. Ráczkevén, 1814-ben. A középiskolát Székesfejérvárt és Pesten, a theologiát Rómában végezte. 1838-ban pappá szentelték s püspöke 1841-ben a Religio és Nevelés, továbbá a Fasciculi Ecclesiastico-Litterarii cz. lapok mellé segédszerkesztőnek Pestre küldötte. 1844-ben a székesfejérvári papnevelőnek lelki igazgatója és hely. tanára, 1852-ben püspöki titkár, 1858-ban kanonok s 1860-ban ismét a papnevelő tanára lett. 1866-ban budai vál. püspökké, 1869-ben püspöki vicariussá, 1873-ban nagyprépostté, és végre 1878-ban megyés püspökké nevezték ki. Élénk részt vett a fehérvári Vörösmarty-szobor előmunkálataiban, a fehérmegyei és városi történ. és régészeti egylet. s a Vörösmarty-Kör megalapításában s általában székvárosának kultúrális mozgalmaiban. A fehérmegyei és városi tört. és rég. egyletnek 1210 darabból álló értékes éremgyüjteményt ajándékozott, értékes könyvgyüjteményét pedig, mely haláláig mintegy 20.000 kötetre szaporodott, püspöki könyvtárrá alakította. Több dolgozata jelent meg a lapokban és folyóiratokban. Munkatársa volt az Egyet. M. Encyclopaediának.

Munkái : A kisdedek vallási oktatása. Szfejérvár, 1841. — Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. U. ott, 1847. — A Szfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról. U. ott, 1849. — A szent keresztút. U. ott, 1851. — A szentek canonisatiójáról. Pest, 1852. — Vita praesulum Albaregalensium. Albae, 1853. — Memoria capellae S. Annae. U. ott, 1858. — Ősök emléke, vagyis szerette-e a magyar nemzeti történetét? U. ott, 1860. — A székesfehérvári szegények és betegek intézetének története. U. ott, 1864. — Antigonus, egy ismeretlen bölcs fölfedeztetése (Renan ismeretes munkájához.) U. ott, 1864. — Farkas Imre püspök életrajza. Szfehérvár, 1865. — Vestigia historica Basilicae Alba-Regal. B. M. V . . . item Capellae Custodiatus S. Annae. U. ott, 1866. — Emléklap a szfehérvári székesegyház beszentelési ünnepélyére. U. ott, 1867. — Szent Gellért püspök ereklyéinek emléke. U. ott, 1870. — Történelmi fejtegetés a kérdés fölött : Mi volt Domokos fejérvári prépost csal. neve? U. ott, 1870. — Szentmihályi érem-lelet ismertetése. U. ott, 1871. — A hosszútemetői kápolna alapköve letételének okmánya. U. ott, 1872. — Székesfehérvárott koronázott királynők. U. ott, 1872. — Officia cultus Divini. U. ott, 1873. — A régészeti gyüjtemények jelentősége. U. ott, 1874. — Historia dioecesis Alba-Regalensis. U. ott, 1877. — Herennius- és Postumius-érmek. U. ott, 1878. — Allocutio ad clerum populumque dioecesanum . . . . dum 24. Apr. 1879. canonoica inauguratur. U. ott, 1879. — Tóth István versezetét. U. ott, 1881. — De anno jubilari elevati corporis S. Stephani I. regis Hungariae apostolici. U. ott, 1883. — Horvát István emléke . . . . május 11. 1884. U. ott. — Supplementum ad Historiam Dioecesis Alba-Regalensis. U. ott, 1887. — Kéziratban : értekezések ; saját könyvtára incunabulumainak ismertetése.

Paulovics István.

Paulovics István, bölcs. doktor, selmeczbányai főgimn. tanár (szül. Kiskőrösön 1876-ban). Verseket írt a Debreczeni Hirlapba, Halas és Kiskőrösbe, a Felső-Bácskába és a Selmeczbányai Hiradóba ; czikket a Prot. Egyh. és Isk. Lapba, Új M. Szemlébe, a Pesti Hirlapba, Magyar Nyelvőrbe, a selmeczbányai ev. főgimn. értesítőjébe és az Evang. Őrállóba.

Munkái : Bérczy Károly élete és jellemzése. Budapest, 1903. — Szemelvények Phaedrus meséiből. Budapest, 1906. — Bartal, Malmosi, Paulovics : Livius XXI. és XXII. könyve. Budapest, 1909. Reviczky Gyula. Budapest, 1910. — Kéziratban, sajtó alá készen : Poétika. Pesti Mizsér Gábor ezópusi meséi. — A selmeczi bányászélet. — Degré Alajos életrajza. — Felelős szerkesztője a Selmeczbányai Hirlapnak.

Perényi József.

Perényi (*Szukáts*) *József*, bölcs. doktor, szül. Aszódon, 1855-ben. Külföldi tanulmányi utat tett Berlinben, Párizsban, Londonban és Nápolyban. Utóbb Mihalkovits Géza, majd Török Aurél mellett tanársegédként működött s a budapesti V. ker. áll. főreáliskolában Borbás Vinczét helyettesítette. 1887-ben a kecskeméti főreálhoz, 1897-ben pedig a budapesti VI. ker. áll. reáliskolához nevezték ki r. tanárnak. A szőlőmívelés és rovarírtás terén több találmánya van forgalomban, melyeket a Borászati Lapokban és az Ung. Weinbauban ismertetett. Irodalmi munkásságát 1876-ban, a napilapokban kezdette. Czikkeket írt a fővárosi napi- és szaklapokba és több külföldi folyóiratba. Akad. értekezései a Math. és természettud. Értesítőben láttak napvilágot.

Munkái : A petefészek és petevezeték a békafféléknél. Bpest, 1881. — Népszerű előadás a koponyáról. U. ott, 1882. — A divat mint az emberi test eltorzítója. U. ott, 1885. — Legújabb tapasztalatok a homoki szőlőmívelés terén. Kecskemét, 1895. — Az állatok fejlődése. Pozsony, 1902. — A gyümölcsmívelésről s értékesítéséről. Bpest, 1903. — A homoki szőlő és bora. U. ott, 1904. — Tankönyvek középisk. számára. 1900—1906. u. ott. — Összefoglaló természetrajz. Összefoglaló növénytan, állattan, ásvány és vegytan, Budapest 1908.

Perényi Lajos.

Perényi (*Szukáts*) *Lajos*, székesfőv. tanító (szül. Aszódon, 1861-ben), tárczákat és szépirod. dolgozatokat közölt vidéki és fővárosi lapokban ; munkatársa a Turista-Közlönynek, az Én Újságomnak, a Zenelapnak, melyben 1886-tól a „Népszínház“ rovatot vezette ; a Mátyás Diáknak 1890 óta állandóan dolgozik, az Uram Bátyámba, a Bolond Istókba. is éveken át irt. Vadnay Károly Fővárosi lapok cz. lapjába számos tárczát, szinházi és hangversenykritikát irt. Hoós János M. Daltárában nép- és gyermekdalai jelentek meg ; a P. Hírlap zenemellékletében

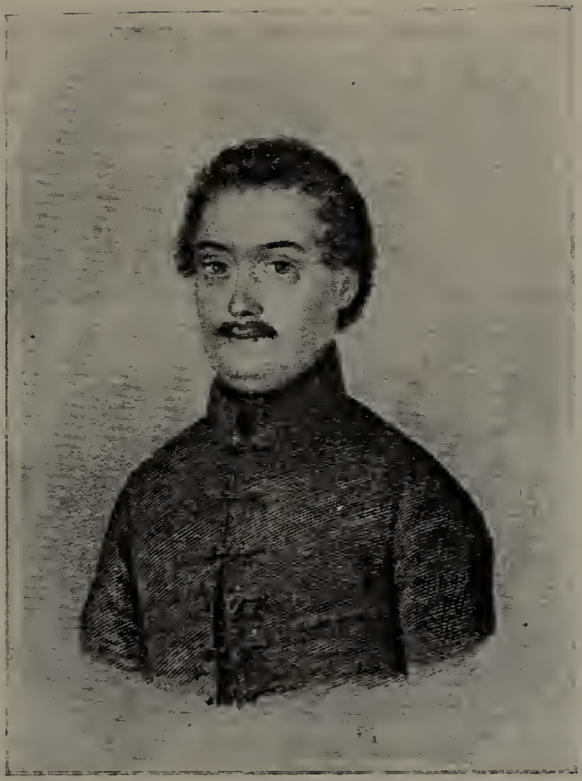

Katona József.

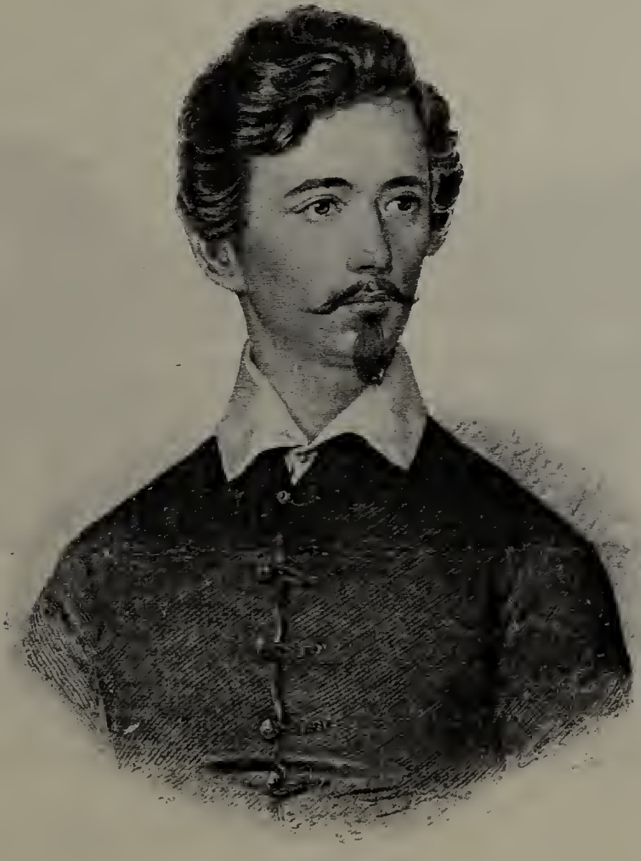

Petőfi Sándor.

ABONYI LAJOS

Abonyi Lajos szobra Abonyban.

Abonyi Lajos háza Abonyban.

népdalai és csárdásai láttak napvilágot (1889—90.) Fel is le is czimü regénye 1881-be a Zalai Közlönyben jelent meg. Egy vigjátékát (Tanár úr) s egy tragikomédiáját (A pénz) műkedvelők adtak elő ; A fehér elefánt cz. 3. felv. operetteje (zen. Schodl Jánostól) színre került Kecskeméten, 1887-ben. Munkája : A hazáért. Bpest, 1904-ben. Madárvilág. Állatország. 1906. 1908 és 1909-ben az Apró Ujság képes gyermeklapot szerkesztette. Mikor az ágyuk beszélnek cz. hazafias zenés színművét a városligeti Műszinkörben adták elő 1908-ban. Az „Evangélikus családi körben" több humorisztikus felolvasást tartott 1909 és és 1910. évben.

Péter Dénes, földbirtokos, szül. 1837 körül Halason. Megh. 1904-ben u. ott. Péter Dénes.
A lapokban számos szépirodalmi dolgozata jelent meg Kiséri név alatt. A Borsszem Jankó Tolyáss Dánielének több levele szintén az ő tollából származott.

Munkái : Jó.kedvemből. Humoros elbeszélések és életképek. Bpest, 1889. — Kéziratban : Egy frakk kevés. Vígj. 1 felv. (Előadták a pesti Nemzeti Színházban 1859 júl. 8.)

Petőfi István, Petőfi Sándor testvéröcscse, 1825-ben, Kiskőrösön született. Petőfi István.
Atyja mesterségére, a mészárosságra adta magát. A szabadságharczban mint honvéd, a kapitányságig vitte. A nemzeti küzdelem bukása után az osztrákok besorozták s 1850-ben Schleswig-Holsteinba küldték ; de egy év mulva szabadságolták és ekkor Péterváradra ment, hogy mesterségét folytassa. 1852 nyarán azonban, mint lázadásra hajló embert, újból elfogták és Theresienstadtba vitték, hol három évig raboskodott. Szabadulása után egyideig sógornéja második férjénél, Horvát Árpádnál lakott, aztán Geiszt Gáspárnak csákói pusztájára gazdatisztnek szegődött s mint ilyen halt meg 1880 április 30-án. Verseket írt a Vas. Újságba (1857—8.), a Hölgyfutárba (1858—60.) ; hátrahagyott költeményei a Pesti Hírlapban (1880, 121), a Koszorúban (1880), az Alföldi Képes Újságban (1887. 22.) jelentek meg ; czikke — Petőfi S. arczképéről — a Honban (1879, 211.) látott napvilágot.

Petőfi Sándor, a legnagyobb magyar lírai költő, költészetünk legnagyobb Petőfi Sándor.
büszkesége, Kiskőrösön, 1823 január 1-én született. Atyja Petrovics István, nemes származású ember s mészáros volt ; anyja Hrúz Mária, túróczvármegyei születés. A család szerényen, de növekedő jólétben élt 1824-ig, Kiskőrösön, hol székbérletük volt, aztán Félegyházán, hol hat évre szintén széket béreltek, s fiukat 1828 elején a r. kath. elemi iskolába adták. A félegyházi iskolázás azonban nem tartott soká : a fiú még abban az évben Kecskemétre, az ág. iskolába került, hol egy kevés latint is tanult. 1831-ben az egész család Szabadszállásra költözött, hol házuk és kis birtokuk volt. A fiút itt egy darabig Újlaky István ref. tanító oktatta ; de még abban az évben a sár-szent-lőrinczi ág. gimnáziumba íratták be, hol két évig tanult s különösen a szépírásban és latin nyelvben tett szép haladást. 1833-ban Pestre, az ág. gimnáziumba vitték át német szóra ; de már csak elsőrendű osztályzatot szerzett, miért is 1834—35-re a piaristák gimnáziumába adták, hol a magyar nyelvben, írásban és rajzban leginkább kivált társai közül, de elsőrendű bizonyítványnál jobbat megint nem érdemelt. Atyja már-már azon volt, hogy kiveszi az iskolából ; azonban 1835-ben még egyszer szerencsét próbált s az aszódi algimnáziumba íratta, s a fiú a kis városban újra kitünt derék magaviseletével és szorgalmával, mely a köv. 1836—38. években még jobban fokozódott. Kedvvel gyakorolta magát a deák versformákban, s az iskolai könyvtár költői és történelmi könyveit olvasgatta. Azonban egyéb hajlama is jelentkezett : egyszer, mikor Aszódon színtársulat járt, színészszé akart lenni ; aztán szerelemre lobbant Cancriny Emma iránt s verset írt hozzája. Bizonyítványa azonban igen jó volt : a természetrajzot kivéve, minden tárgyból kitünő jegyet kapott. Az aszódi iskolázással azonban boldog gyermekkora is befejeződött ; atyját 1838-tól kezdve több súlyos csapás érte : az 1838-iki árvíz elvitte házát ; egyik megbízottja hűtlenül kezelte pénzét ; 1839-ben birtoka egyrészét is elárverezték ; egyik rokona, kiért jótállott, megbukott, úgy hogy 1840-ben már alig volt valamije. A sok csapás ingerültté tette fiának hibái iránt is. Petőfi 1838 végén Selmeczre került s buzgón működött az önképző-körben, az ú. n. magyar társaságban, melynek Szeberényi Lajos volt az elnöke ; az isk. tanulmányokban azonban újra hanyatlott : csak egyes tárgyakat tanult s inkább kedvelt olvasmányaiba (Csokonai, Gvadányi, Vörösmarty) merült. Hogy a német színházba eljárhasson, holmijából egyet-mást eladogatott, miért is részeges gazdája korhelységgel vádolta meg tanárai s atyja előtt. 1839-ben a félévi vizsgálat is rosszul sikerült neki : szláv érzelmű tanára a magyar történelemből megbuktatta. Atyja megírta neki, hogy

leveszi róla kezét, s ő a tanév végét be sem várva, Pestre indult, hová márczius első napjaiban érkezett meg és színésznek állott. Májusban egy rokona, Salkovics Péter mérnök, Ostfiasszonyfára (Vas. m.) vitte, hogy majd Sopronban fiával együtt taníttatja. Itt vakácziózott Orlay Somával, ki szintén rokona volt és közben szerelemre lobbant egy földbirtokos leánya, Tóth Róza iránt. A vakáczió végén azonban Salkovics megváltoztatta szándékát s azzal a kifogással, hogy úgy sem lesz belőle komédiásnál egyéb, elbocsátotta. P. erre Sopronban katonának állott. De a diákok között így is gyakran megjelent; megismerkedett Pákh Alberttel, a ki szintén Sopronban tanult; eljárt az előadásokra és a magyar társaságba és a tanulóktól kapott könyvekből buzgón művelte magát. Hivatásába vetett hite nem engedte, hogy a durva katonai társaságba elmerüljön. Tanult és verselgetett s őrállása helyét, a faköpönyeget is versekkel írkálta tele. A következő év tavaszán azonban ezredét Horvátországba helyezték át. A sok nyomorúság és a gyakorlatok kimerítették erejét s kórházba került, honnan csak négy hónap mulva szabadult ki. Szenvedéseit ennyi baj között csak katonatársának, Kupis Vilmosnak barátsága enyhítette. Végre azonban ütött a szabadulás órája: február 23-án mint rokkantat fölmentették, Sopronba vitték s obsittal végkép elbocsátották. Sopronban kissé fölvidult barátai között és atyjához igyekezett. Pápára gyalogolt, hol Orlaynál lakott s barátainak rábeszélésére beiratkozott a VII. osztályba. Társai és tanára, Tárczy Lajos, gondoskodtak megélhetéséről; de a tanuláshoz egyáltalában nem volt többé kedve s három heti időzés után Pozsony felé indult, hol, mint hitte, Szeberényi segítségével jobb sorsba juthat. Márczius 25-én már Pozsonyban volt; de csalódott reményeiben s április elején útra kelt, hogy színésztársaságot keressen, melyhez hozzácsatlakozhatik. Győrnek vette útját, de hiába; Pestre jött tehát és Dunavecsén fölkereste szüleit, a kik ott a falu kocsmáját bérelték. Anyja rábeszélte, hogy tanulását folytassa; de az iskolai év kezdete még távol volt s ő nem akart szegény szüleinek terhére lenni; elhatározta, hogy még egy próbát tesz a színészettel s 1841 július elején Pestre, onnét Veszprémbe, Füredre, majd Ozorára vándorolt és ott Sepsy Károly színészcsapatához szegődött. A nyomorult társaság Tolna és Fehér vármegye kis községeiben játszott s Petőfi is fellépett (először a Peleskei Nótáriusban); de a dicsőséget megúnva, igéretéhez képest iskolába készült. Igy kerül október közepén Pápára, hol 1841—2-ben elvégezte a VII. osztályt, de különösen önképzését folytatta: magyar és német írókat olvasott s németül franczia és angol költőket. Legjobban Gvadányit, Csokonait, de különösen Vörösmartyt kedvelte; társasága is jó volt: Jókai Mórral és Orlayval társalkodott legszívesebben; az önképzőkörben, mint verselő, bíráló és szavaló, egyaránt kitünt s 1842 május 22-én Bajza kiadta „A borozó“ cz. költeményét az Athenaeumban. Szülei örömmel fogadták megtért fiokat, ki most már — egy boldogan átkóborolt vakáczió után — októberben ismét Pápára sietett; azonban munkát és így kenyeret nem talált s így, mit volt tennie, Székesfehérvárt Borostyán névvel újra színésznek állott. De valódi színi sikerei nem voltak és sokat nélkülözött. Karácsonyra feljött Pestre; megismerkedett Vörösmartyval és Bajzával s egy boldog félnapot töltött körükben. Pár nap múlva a székesfehérvári színésztársaság szétvált s Petőfi az egyik részszel Kecskemétre vándorolt. A nyomorúság, a nélkülözés folyton zaklatta; 1843 májusára Pozsonyba készült, hová akkorra országgyűlést hirdettek; azt hitte, hogy ott jobb társulatot talál. El is indult s Pesten, Pápán, Győrön át odaérkezve (május 12-én.) Fekete Gábor színigazgatónál kopogtatott. Hiába; a társulatban nem volt számára hely s P. nagy ínségében az Országgyűlési Tudósítások szerkesztőjénél keresett s kapott csekély másoló munkát. Közben több verset küldött Bajzának s Garaynak, ki a Regélőt szerkesztette; megismerkedett Lisznyayval, a ki mint jurátus, az országgyűlésre érkezett. Lisznyay fölkarolta, megismertette a fiatal írókkal, kik közül Vahot Imre 30 forintot gyüjtött P. javára és kieszközölte, hogy Nagy Ignácz a Kisfaludy-Társaság külföldi regénytára számára regények fordításával bízta meg. Petőfi június végén már Pesten volt s 3 hét alatt lefordította Bernard Koros hölgy cz. regényét, melyért 100, aztán James Robin Hood cz. regényét, melyért 400 frtot kapott. Ettől fogva elég vígan élt a fővárosban; de a fordítást únta már és újra színészi dicsőségről álmodozott. Igy kerül újra a vidékre, Debreczenbe, Komlóssy Ferencz társulatához s egy hét mulva egy másik, kis társulathoz, melylyel Diószegen játszott. Székelyhídon azonban (november 24-én) ez a trupp is szétoszlott s Petőfi betegen, nyári ruhában került vissza Debreczenbe, hol nagy nyomorban, Pákh Alberttől segítve és vigasztalva, de franczia nyelvet tanulva, Hugo Viktort és Berangert olvasgatva és verseit másolva, húzta ki a telet. 1844 február 11—14-ike közt végre megindult Pest felé : meghalni, vagy pénzt és dicsőséget találni. Egerben a kispapok szívesen fogadták s útiköltséget gyüjtöttek és szekeret fogadtak számára. Pesten hiába keresett kiadót ; végső kétségbeesésében Vörösmartyhoz fordult s a nagy ember sietett az ifjú költő verseit a nemzeti körrel kiadatni. A költségeket Tóth Gáspár, a derék szabómester vállalta magára. Jobb napok következtek ezután. Vahot Imre július 1-én Pesti Divatlap cz. vállalatot indított s Petőfit maga mellé vette segédszerkesztőnek. A költő sietett Dunavecsére, szüleihez, kiket másfél éve nem látott, s két egész hónapot töltött náluk nagy boldogságban, melynek emlékeit gyönyörű költemények örökítik. E két hónap alatt lobbant szerelemre a még félig gyermek Nagy Zsuzsika, Nagy Pál vecsei birtokos leánya iránt, a mi szintén több szép költemény alkotására ihlette. Visszatérve Pestre, Vahot Imrénél lakott és eljárogatott a Pilvaxba s Komlóba, az írók kedvelt gyülekezőhelyeire; 1844 október 12-én még egyszer és utóljára föllépett a Szökött katonában, mint nótárius ; sőt a vidékre is ki-kirándult. Egyébként azonban nagy írói tevékenységet fejtett ki, s a mi fő, költészete is folyton mélyült, mind jobban eltért a Bajza-féle iránytól s mind egyszerűbbé, közvetlenebbé, könnyebbé, gazdagabbá vált. E mellett népszerűsége is nőttön-nőtt. Első kötetét mások követték, így A helység kalapácsa és a János vitéz, a Cypruslombok Etelka sírjáról, melyet Vahot Sándorné testvérhuga, Csapó Etelka emlékéhez tapadt érzései sugalltak. 1845 tavaszán Kerényi Frigyes Eperjesre hívta ; erre márczius 31-én elbúcsúzott barátaitól s április 1-én útra kelt Felsőmagyarországba. Miskolczra, innen Kassára s Kassáról Eperjesre utazott s Tompával és Kerényivel naponként vidám kirándulásokat rendeztek a szomszédos helyekre. Ekkor írta az Erdei lak cz. költeményt. Eperjesről Lőcsére, innen Késmárkra mentek át, azután Iglóra, hol Pákh Albert szüleinél három hetet töltött és bevárta Pákh hazaérkezését. Csak május 23-án indult vissza Pestre, hová Rozsnyón, Füleken, Losonczon, Rimaszombaton, Gyarmaton, Váczon át június 24-én érkezett vissza. Az utazás és az iránta mindenfelé nyilatkozott lelkesedés igen jól hatott reá s élményeit czikksorozatba foglalva, sietett az Életképekben közzétenni (Úti jegyzetek.) E pompás, szellemes reflexiókkal telt mű egyike legjobb prózai alkotásainak. Időközben összegyűjtötte 1844—45-ben megjelent verseit, melyeket azután ki is adott és Szalkszentmártonban meglátogatva szüleit, egy hét alatt megírta Zöld Marczi cz. színművét, melyet azonban a színházi bíráló-bizottság visszavetett. E bukás mélyen sértette s szórakozás végett augusztusban Gödöllőre rándult s megismerkedett Mednyánszky Bertával, kit aztán többször is felkeresett. Azt hitte, szereti a szép és előkelő leányt; de elutasították s csakhamar kiábrándult. E szerelemből azonban remek dalok fakadtak, a Szerelem gyöngyei, melyeket október 20—23-ika között bocsátott közre. Egyébiránt szorgalmasan dolgozott a lapokba : a Honderűbe, Életképekbe és Vahot Pesti Divatlapjába. Népszerűsége egyre terjedt, de ellenségei is támadtak, kiket részben modora, részben költészetének szokatlan eredetisége, részben sikerei bántottak s valóságos hadjáratot indítottak ellene. Azonban védte magát s a mi fő, a valódi nagyok : Vörösmarty, Bajza, Szemere Pál, Toldy mellette állottak. Mindamellett keserű, pesszimisztikus hangulatok vettek rajta erőt s ebben az időben írta Felhők cz. szeszélyes, keserű verseit, melyeket 1846-ban bocsátott közre. Kellemetlen lelki állapotán kirándulásokkal próbált segíteni ; többek között november 20—25. körül szüleihez utazott s több mint egy hónapot töltött Szalk-szentmártonban, hol a Felhők egyrészét s a Tigris és hiéna cz. drámát irta, melyet szüleinek fölsegítésére akart előadatni. A drámabíráló bizottság elfogadta a művét, s ő még január 16-án újra szüleihez sietett és megírta A hóhér kötele cz. regényt, melyért Hartleben kiadótól 150 frtot kapott. Szent-György napján szülei Dömsödre költöztek ; ekkor P. is visszatért a fővárosba és Vahottal összekülönbözve, Jókaival, Pálffyval, Degrével, Obernyikkel, Pákh Alberttel, Bérczyvel, Tompával és Lisznyayval megalakították a ,,Tizek társaságát", mely azonban már novemberben föloszlott. Petőfi Frankenburg lapjához, az Életképekhez szegődött s csak májusban rándult le szüleihez Dömsödre, hol a Salgó cz. költeményt írta. A nyarat Pesten, olaszul tanulgatva töltötte. Augusztus végén nagyobb körútra indult és Kolozsvárra, az országgyűlésre szándékozott ; előbb azonban fölkereste Pap Endrét Szatmáron, szeptember 4—5-én ellátogatott

Nagykárolyba, megismerkedett gróf Teleki Sándorral és szeptember 8-án a Térey-család kertjében meglátta Szendrey Juliát, Szendrey Ignácznak, a Károlyiak inspektorának szépséges 18 éves leányát. Ez a pillanat döntő volt életében. Még aznap este bemutatkozott a leánynak, kit aztán szeptember 19-én otthonában, Erdődön is meglátogatott. Október 10-én ismét Erdődön volt s elbúcsúzott Juliától, a ki szerette ugyan, de vallomására határozott választ nem mert adni. Azonban október 22-én ismét találkoztak Nagykárolyban s a költő most már igéretet nyert szerelmesétől, hogy a tavaszra határozott feleletben részesül. Boldogan indult Nagybányára, majd Telekihez Koltóra, hol november 10-ig tartózkodott s az Erdélyben cz. szép hazafias ódát költötte ; aztán Debreczenen át Pestre utazott vissza (november 20-án). Juliához való viszonya azonban nem volt zavartalan ; többrendbéli félreértések támadtak közöttük, melyeket csak 1847 májusa elején sikerült tisztázniok. Sorsukat nehezítette a leány szüleinek tartózkodása is, a kik gyermekök sorsát semmiképp sem merték Petőfire bízni és a költőt több ízben elutasították. Szerelmök, kitartásuk azonban végre is győzelmeskedett s az esküvőt május 26-án sikerült szeptember 8-ra kitűzniök. Petőfinek addig távol kellett magát Erdődtől tartania, csupán a levelezés volt megengedve. A költő az időt utazgatással töltötte. Még május 31-én Arany János látogatására indult, kivel a Toldi megjelenése óta levelezett, s tíz napot töltött a szalontai jegyzőlakban ; azután Pestre tért vissza ; június 26-án Emichnek örök áron (1500 frton) eladta összes költeményeit, kikötve, hogy Emich minden hasonló, később megírandó kötetéért 2000 frtot fog fizetni ; szerződést kötött az Életképekkel, s július 1-én nekiindult Felsőmagyarországnak. Végre szeptember 8-án az erdődi vár kápolnájában megtörtént az esküvő, melyen Juliának csupán anyja és huga jelent meg, míg az apa áldás és anyagi segítség nélkül bocsátotta őket útra. A mézesheteket Koltón töltötték, majd hat hét mulva Kolozsvárra, innen Váradra, onnan Szalontára s november 4-én Pestre érkeztek és a Dohány-utcza 373. sz. házának első emeletén vettek lakást. Egyszerűen, de boldogan éltek ; Julia mint asszony is múzsája maradt P. lyrájának s a költő feleségéhez írta legszebb szerelmi költeményeit, melyek, mint ilyenek merőben újság voltak a magyar költészetben. 1847 márczius 15-én megjelentek összes költeményei s a műből pár hónap alatt 3000 példány elfogyott ; 1848 január 1-én pedig már a második kötetet is eladta 1220 forintért, melyet Emich havi 100 frtos részletekben tartozott megfizetni. Ekkép sorsuk biztosítva volt jóideig ; a kritika is melegen nyilatkozott a költő műveiről s irányáról ; P. nyugodtan és újult erővel élhetett hivatásának. Sokat írt az Életképekbe ; 1848 elején megírta a Lehel Vezért, Bolond Istókot ; lefordította Coriolanust s Vörösmartyval és Aranynyal Shakspere teljes lefordítására egyesülve, hozzáfogott a Romeo és Julia átültetéséhez. Közben a politikai életben mind élénkebbé vált a demokratikus áramlat, mely az ő lelkét is áthatotta. Rajongott a szabadságért, gyűlölte Ausztriát és követelte a népnek, melynek fia volt, fölszabadítását. Tudta, hogy ez vérbe fog kerülni, s épp ezért türelmetlenül várja a forradalmat, mely a hazát függetlenné s a népet úrrá teszi. Azt akarta a politikában, a mit már is végrehajtott a költészetben, s meggyőződését, szenvedélyeit csak izmosították kedvelt olvasmányai : a franczia forradalom története. Így éri meg 1848 márczius 13-át, mikor a Nemzeti dalt írja, 14-ikét, mikor az ellenzéki körben a 12 pontot összefoglalják, márczius 15-ét. Neve a legnépszerűbbek egyike volt Magyarországban. Utóbb azonban csappant népszerűsége : a közönség zokon vette szélső republikánus elveit s azokat a nyers kifakadásokat, melyeket az urak, a királyok és a tőle gyengének, erélytelennek hitt nemzeti kormány ellen intézett. Szeretett volna a nép ügyének az országgyűlésen is szószólója lenni ; de a követválasztáson megbuktatták, s e miatt támadt izgalmas és keserű lelkiállapotában írta Az apostol cz. költeményét. Politikai türelmetlensége utóbb Vörösmartyval is ellenkezésbe keverte, bár aztán csakhamar megbékéltek. A Márczius Tizenötödikében mind keményebb és élesebb czikkei és versei láttak napvilágot, s szeptember 17-én már bosszúra hívta fel az országot. Október 15-én pedig már ő is katona volt : kapitány a 28. zászlóaljban. Szüleit, kiket magához vett volt, Orlay gondozására bízta, feleségét Erdődre, azután november 31-én az oláhok elől Debreczenbe vitte. Itt született deczember 15-én Zoltán fiuk ; 1849 január 31-én, Vetter tábornokkal lett összekülönbözése miatt, Bem táborához helyeztette át magát, s feleségét és fiát Aranyékra bízva, január közepén elindult seregéhez. Bem örömmel fogadta, segédtisztjévé nevezte ki, vitézségét érdemjellel jutalmazta, azonban életére is vigyázott s február 8-án gyöngéd gondoskodásból futárként Debreczenbe küldötte. Petőfi nyakravaló s keztyű nélkül jelent meg Mészáros előtt ; ebből összekoczczanás támadt s Petőfi február 17-én beadta lemondását. Azonban február 23-án ismét Erdélybe indult ; jelen volt a medgyesi csatában ; aztán váltólázba esett és Bem Kolozsvárra küldötte. Innét néhány napra újólag családjához, Szalontára utazott és április 1-én megint jelentkezett Szebenben mint közvitéz a vezérnél, ki rangját visszaadta, hadsegédévé nevezte s mint fiával bánt vele. Május 3-án vezérkari századossá emelkedett ; a következő nap már ismét Debreczenbe küldötték. Petőfi Szalonta felé ment, honnan nejét Debreczenbe vitte magával ; jelentkezett Kossuthnál és Klapkánál, a ki szemrehányással illette egy levél közzététele miatt, melyet Bem Vécsey tábornok ellen intézett. Petőfi újra lemondással felelt és sietett Pestre, honnan atyjának haláláról értesült ; de odaérkezése után néhány napra anyját is elvesztette és lélekben megrendülve, május 25-én visszaindult Szalontára fiáért, a kit Pestre hozott. Június elején a kormány visszatért Pestre, s vele jött Arany is ; de július elején minden megváltozott s az általános menekülésben Petőfi szintén elhagyta a fővárost. Mezőberénybe futott családjával s ott akadt rá július 18-án Egressy Gábor és Bemnek érette küldött futárja. A család megindult Erdély felé. Ugrán, Nagyváradon, Kolozsváron át 20-án Tordára érkeztek és Miklós Miklós ref. paphoz szállottak. Július 22-én Petőfi elbúcsúzott feleségétől s elutazott Bemhez, kivel 25-én Bereczken találkozott. A vezér épp akkor tért vissza moldvai expeditiójából és sietett a távolléte alatt történt veszteségeket helyrehozni. Lóhalálban rohantak Marosvásárhelyre, hová 29-én jutottak el s Bem innen jelentette a kormánynak, hogy Petőfit újra szolgálatba fogadta és törzskarához osztotta be. Ugyanezen a napon írta Petőfi utolsó levelét feleségéhez. Bem nem akarta, sőt megtiltotta neki, hogy a következő napok veszedelmes és koczkázatos vállalkozásába kövesse ; július 30-án mégis elindult Erdőszentgyörgy felé, a hová a vezér maroknyi seregével korán reggel elvonult s még aznap délelőtt utólérte Székelykeresztúron. Este Vargha Zsigmondnál vacsorázott s Vargha Róza kérésére szenvedélyes hévvel elszavalta Egy gondolat bánt engemet cz. költeményét. Július 31-én reggel hat órakor elindult a harmadfélezernyi sereghez, a mely már útban volt Segesvár felé, s Héjasfalvánál találkozott vezérével. A magyar had a Fehéregyháza és Segesvár közt elterülő völgyben hősiesen szállt szembe a 16000 főnyi orosz sereggel. A csata kezdetén — reggel 7—8 óra körül — P. Bem mellett volt, vászonzubbonyos atillában, ló és fegyver nélkül ; aztán a tábornok a tartalékhoz rendelte vissza. Később különböző pontokon látták, a mint a harczot figyelte. Alkonyattájban eldőlt a véres küzdelem ; a túlnyomó orosz erő szétszórta a szabadsághősök kis seregét s Petőfi nem menekülhetett az orosz lovasság gyűrűjéből. Csaknem 800 költeményt hagyott hátra, melyek részben az akkori lapokban és vállalatokban, részben önálló köteteiben, részben a későbbi vállalatokban jelentek meg és ma már számos kiadásban forognak közkézen ; prózai kisebb dolgozatait a köv. helyeken közölte : Athenaeum (1843. Irói jogtapodás a Regélőben), Pesti Divatlap (1844. Az ó és új világ. Sue u. ; Jenny, franczia beszély Paul de Kock u. ; Nagybátyám és ipam, német nov. ; Álarczos bál, franczia beszély, Dumas u. ; Czáfolat ; Kérelem Benőfi úrhoz. 1844—45-ből : színi kritikák, Adatok a kritika titkaihoz, Köszönet a pápai képző-társulatnak, Egy szó Tárczy Lajos úrhoz ; A szökevények, beszély ; Nyílt levél Vahot Imre úrhoz) Életképek (1845. Úti jegyzetek ; 1847. A nagyapa, beszély ; III. Richard király, Shakespearetől ; A fakó leány és pej legény ; 1848 : Pest, május 27-én ; Jegyzet a Vörösmartyhoz czímzett vershez ; Első és utólsó felszólalásom egy igen piszkos dologban.), Hazánk (1847. Úti levelek Kerényi Frigyeshez, I—XX.), Márczius Tizenötödike (1848. Pest, augusztus 10-én ; Pest, szeptember 17-én), Kossuth Hírlapja (1848. Válasz Vörösmartynak), Pesti Hírlap (1848. Levél : Erdőd, október 1.), Közlöny (1849. Levelek a Közlöny szerkesztőjéhez : Vízakna, február 3-án ; Debreczen február 15-én ; Szászsebes, április 11-én ; Karánsebes, április 17-én ; Nyilatkozat, június 11-én.) Önállóan jelentek meg : Lapok Petőfi Sándor naplójából. Első ív. (A magyar szabadság születése. Márczius 15-ike. A német polgárok és a zsidók. Az országgyűlés és az úrbér. Kir. leírat a minisztériumról. Monarchia és respublica. Nagypéntek napja. A katonaság. Kliegl, Széchenyi, hivatal, rágalmak.) Pest, 1848. A kis-kunokhoz Petőfi Sándor. U. ott, 1848. Nyílt levél a szabadszállásiakhoz. U. ott. A nemzetgyűlési követekhez. U. ott. Az Egyenlőségi Társulat proclamatiója. U. ott. — Posthumus kiadások: Halasi, Petőfi-Reliquiák. Bpest, 1878-ban. Baróti, Petőfi újabb reliquiái. U. ott, 1887-ben. Arany János és Petőfi levelezése. U. ott, 1894-ben. (Ráth M.)Összes művei : Jókai Mór életrajzi bevezetésével s Havas Adolf jegyzeteivel hat díszes kötetben Bpesten, 1892—96-ban, az Athenaeum kiadásában láttak napvilágot. Híre, dicsősége és költészete azonban bejárta az egész világot s költeményei közül igen sok német, angol, ír, franczia, olasz, svéd, norvég, flamand, holland, tót, cseh, szerb, vend, orosz, rumén, spanyol, örmény, görög, izlandi, khinai, japán, héber, stb. fordításban is megjelent. Élete, eltünése, egyénisége, művei egész irodalmat támasztottak; munkáinak értékét a legjobb kritikusok igyekeztek megállapítani ; legjobb méltatását Gyulai Pál nyujtotta az Új M. Múzeum 1854-iki folyamában.

Petri Mór.

Petri Mór dr. kir. tanfelügyelő, kir. tan. Szül. 1863-ban. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. 1886-ban segédtanár a zilahi kollégiumban. 1789-ben tanári oklevelet nyert s ekkor rendes tanárrá választották. 1894-ben bölcseleti doktorrá avatták, s még az évben Szilágy vármegye tanfelügyelőjévé nevezték ki. Innen 1905-ben a kultuszminisztériumba rendelték s 1906-ban Pest vármegye tanügyének élére került, a hol ma is működik. Ir költeményeket, történelmi munkákat, tanügyi czikkeket és tankönyveket. Tagja az Erdélyi Irodalmi Társaságnak és hosszú ideig tevékeny elnöke volt a szilágymegyei Wesselényi-Egyesületnek. 1889—1894-ben szerkesztette a Szilágy cz. lapot. Költeményei, melyeket a Kisfaludy és Petőfi-Társaságban is bemutattak, a fővárosi szépirodalmi és vidéki, egyéb munkái pedig a szaklapokban jelentek meg.

Munkái : A magyar lyra történeti fejlődése, 1887. — Költemények, 1892. — A két szomszédvárról, 1894. — Báró Wesselényi Miklós és munkái, 1903. — Szilágy vármegye monografiája, 1901—1904, hat kötet. — Az ifjúsági egyesületek a népművelés terén, 1907. — *Tankönyvei :* Rendszeres magyar nyelvtan, polg. isk. és tanítóképzők r. — Magyar olvasókönyv, polg. fiúisk. II. o. r. — U. a. polg. fiúisk. I. o. r. — Göőz Józseffel : Magyar olvasókönyv, polg. leányisk. I. o. r. — U. a. polg. leányisk. II. o. r. — Magyar nyelvtan, polg. isk. I. és II. o. r. — Szántó Kálmánnal : Stilisztika, verstan és retorika, polg. leányisk. III. o. r. — Poétika és irodalomtörténet, polg. leányisk. IV. o. r. — Jelen monografiában ő írta Pest vármegye közoktatásügyi fejezetét.

Petrovits István.

Petrovits István, m. kir. szőlészeti és borászati felügyelő és szőlő-nagybirtokos. (Szül. 1856-ban), 1878-ban állami szolgálatba lépett. Mint az állami kísérleti szőlőtelep kezelője, kísérletek útján bebizonyította a homok phylloxera-mentességét s amerikai alanyokon ő készített legelőször szőlőoltványokat. Dolgozatai jelentek meg az összes szakmabeli lapokban és folyóiratokban és a Homokban, melynek felelős szerkesztője. — Önálló munkája : A homoki szőlők telepítése és mívelése, Bpest, 1894.

Pettenkoffer Sándor.

Pettenkoffer Sándor, m. kir. szőlészeti és borászati felügyelő. Szül. 1868. A főgimnázium után elvégezte a magyaróvári gazdasági akadémiát, majd a budapesti felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyamot. Irodalomi működésének szintere a szaklapok : a Borászati Lapok, Köztelek, Mezőgazdák.

Munkái : A jó pinczegazda, kiadta az O. M. G. E. — Sajtó alatt : Utmutatás a must és a bor helyes kezelésére, kiadja a m. kir. földm. minisztérium. — E monografiában ő írta a szőlészeti és borászati fejezetet.

Pilisi Róza.

Pilisi Róza, szül. 1857-ben, Pilisen, Klarisz és Gentry névvel tárczákat írt a lapokba s munkatársa volt a M. Figarónak.

Munkái : Pity-palaty. Elbeszélések. Bpest, 1887. — Csillagok. Regény az életből. U. ott 1893. — Réz István és egyéb elbeszélések. U. ott, 1896. — A három kadét. U. ott, 1899.

Pintér Imre.

Pintér Imre, színész, (szül. Váczon, 1864.) A budapesti Népszínháznak volt tagja. Költeményeket, tárczákat írogatott vidéki lapokba s több népszínművet és opperettet (Szellő Judit, A falu rózsája, Lugosi erdő, Nesze semmi, fogd meg jól, A pezsgő) szerzett.

Pintér Jenő.

Pintér Jenő dr., budapesti áll. főreálisk. tanár. (szül. Czegléden, 1881), magyar irodalom- és műveltségtört. tanulmányokat végzett.

Munkái : A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. Bpest, 1903. — Szent Adalbert. U. ott, 1903. — A Magyar Tud. Akadémia és geografiai irodalmunk Hunfalvy János felléptéig. U. ott, 1903. — Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1850-ig. Jászberény, 1906. — Listius László Mohácsi Vesedelmének forrásai. Bpest, 1906. — Petőfi Sándor. Jászberény, 1907. — Jászberény múltja. U. ott, 1907. — A hadtörténelem elmélete. Bpest, 1908. — A magyar nemzet évlapja a királyság megalapításáig. Kortani átnézet. Jászberény, 1908. — Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez. U. ott, 1909. — A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György felléptéséig. Két kötet. Bpest, 1909.

Pivár Ignácz.

Pivár Ignácz, kegyesrendi áldozópap és a vakok orsz. intézetének igazgatója Bpesten, szül. 1843-ben, Csobánkán. Először Kolozsváron tanított; 1881-ben a váczi siketnéma-intézet hittanára, 1892-ben igazgatója lett. Szakczikkeket írt.

Munkái : A beszélő siketnémák nyelvtanítása. Vácz, 1887. — Czáfolat Taritzky Ferencz .... és Scherer István ..... uraknak „A siketnémák nyelvoktatása“ cz. „Válasz“-ára. U. ott, 1887. Az Ige megtestesülése. U. ott. 1887. — Bibliai történet siketnéma növendékek számára. U. ott, 1888. — Kis hangtan (fonetika) vezér- fonalul a siketnémák tanítóinak számára. U. ott, 1895. — Carmen. (Alk. versezet XIII. Leo jubileumára.)

Podhradszky Lajos.

Podhradszky Lajos, beszterczebányai polg. isk. tanár (szül. Dunaegyházán, 1863). 1888-ban Beszterczebányán megalapította a Beszterczebánya és Vidékét, melynek egyideig szerkesztője is volt, továbbá a Magyar Iskolát és a Havi Szemlét s e lapokban mintegy 800 czikket, azonkívül fordított elbeszéléseket, költeményeket közölt. 1904 óta a zólyommegyei hazafias olvasmányokat terjesztő egyesülettől kiadott Krajan és Politično Članky néplapok szerkesztője.

Munkái : A szláv mythologia elmélete. Beszterczebánya, 1888. — Morina. Sládkovich A. u. ford. U. ott, 1888. — Bevezetés az orosz irodalom XVIII. sz. történetébe. — U. ott, 1898. — Gymnasium és elemi iskola. U. ott, 1899. — Modern magyar realisták. U. ott, 1903. — Az orosz irodalom története. Szláv myth. tanulmányok.

Podmaniczky Géza.

Podmaniczky Géza, báró, a M. Tud. Akadémia l.-tagja, szül. 1839-ben, Aszódon. Kartalon csillagvizsgálót alapított, és feleségével együtt tudományos észleleteket végezett s a tudományt több értékes eredménynyel gazdagította. E mellett czikkeket írt a Vadász és Versenylapba (1862, 1865, 1868—9, 1874), a Gazdasági Lapokba (1870.) s a Földmív. Érdekeinkbe (1874.)

Podmaniczky Gyula.

Podmaniczky Gyula, báró (szül. Aszódon, 1855), mint a földmívelésügyi minisztérium hivatalnoka, Magyarország állami és magánménesei lótenyésztésének kézikönyve (Bpest, 1903) cz. munkát állított össze.

Polónyi Manó.

Polónyi Manó, kecskeméti vasúti állomásfőnök (szül. Soroksáron 1855-ben) A Baromfitenyésztés fő-, az Állattenyésztési és Tejgazdasági Lapnak áll. munkatársa, 1902-ben európai tanulmányútjáról Emlékiratot készített.

Munkái : A baromfitenyésztés irányítása az értékesítés és kereskedelem szempontjából. Kecskemét, 1903. — Miként válhatik a baromfitenyésztés biztos kereseti forrássá. U. ott, 1905.

Posta Béla.

Posta Béla, bölcs. doktor, szül. Kecskeméten, 1862-ben. 1885-ben nemzeti múzeumi régiségtári írnoknak, 1886-ban segédőrnek, 1895-ben őrnek nevezték ki ; 1899 óta a kolozsvári egyetemen a régészetnek tanára. Tanulmányi útakat tett Németországban, Dániában, Svájczban és Francziaországban s 1897-ben Zichy Jenő ázsiai expediczíójának egyik tagja volt. Czikkei a különféle szaklapokban jelentek meg.

Munkái : Érmészeti bizonyítékok Magyarország történetéhez. Bpest, 1886. — Útmutató Budapest főváros történelmi kiállításában. U. ott, 1886. — Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. U. ott, 1897. — Baranya vármegye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1898. — Mátyáskori emlékek az Erdélyi múzeumegylet érem- és régiségtárában. U. ott, 1901. — Útmutató az Erdélyi orsz. múzeum érem- és régiségtárában. Kolozsvár, 1903. — Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Bpest, 1905.

Prochnov József.

Prochnov József, orvosdoktor, budapesti egyet. magántanár (szül. 1857-ben, Pilisvörösvárott), számos szakczikket írt.

Munkái : Magyar orvosok és természetvizsgálók 1896 szept. 12-én Budapesten tartott XXVIII. vándorgyűlésének tört. vázlatai és munkálatai. Bpest, 1896. — Útmutató a hadsebészetben. U. ott, 1898. — A székesfővárosi Szent Margit-kórház fiókosztályának 1898. évi betegforgalma.

Prónay Sándor.

Prónay Sándor, báró, a M. Tud. Akadémia igazgató-tagja (szül. 1760-ban, Acsán, megh. 1839-ben, Pesten.) Munkája : Az országgyűlés elrendezéséről.

Puky Miklós.

Puky Miklós, 1848—49-ben kormánybiztos (szül. Káván, 1806-ban, megh. Karácsondon, 1887.) 1868-ban a M. Újságban (július 29), P. Naplóban (júl. 31) és a Honban (augusztus 28.) polemikus czikkeket közölt Horváth Mihály ellen, mivel ez Teleki László emigrácziónális iratait, melyeket néki Puky az emigráczió történetének megírásánál leendő felhasználás végett adott át, Kossuth ellen intézett támadásában használta. Egyéb czikkei : Gróf Dessewffy Aurél „adj istenére“ „fogadj isten“ (Pesti Hírlap, 1841) Komáromi emlékeim (Hazánk, 1885) Komáromi dolgok. (U. ott, 1887) Nyilatkozat (Budapesti Hírlap, 1885.)

Raffay Ferencz.

Raffay Ferencz, jogi doktor, szül. 1870-ben Czegléden. 1897-ben ügyvédi vizsgálatot állott ; 1901-ben a kolozsvári egyetemen magántanári képesítést szerzett a magyar magánjogból s 1901-ben az eperjesi ev. kollégiumnak tanárává választották. Szakczikkei a szaklapokban láttak napvilágot. Meghalt 1909.

Munkái : A hűtlen elhagyás. Bpest, 1898. — A párbérkérdés megoldása. U. ott, 1898. — Házassági perrendtartás. U. ott, 1898. — A házassági törvény és a polg. törvénykönyv kodifikácziója. U. ott, 1899. — Új szöveg a magyar ált. polg. törvénykönyv tervezetének házasságjogi részéhez. U. ott, 1901. — A magyar házassági jog. U. ott, 1902. — Az egyesületi jog kodifikálása. U. ott, 1903. — A különvagyon és közszerzemény kodifikálása. U. ott, 1903. — Die Ungültigkeit der Ehe im Sinne des ung. Ehegesetzes. U. ott, 1903. — Die Besitzlehre im Entwurfe des ung. allg. bgl. Gesetzbuches. U. ott, 1903. — A magyar ált. polg. törvénykönyv tervezetének birtoktana. U. ott, 1903.

— A magyar magánjog kézikönyve. Eperjes, 1904. — Az osztrák magánjog tankönyve. U. ott, 1906. — 1896—7-ig a Czegléd és Vidékét szerkesztette ; 1905-től az Eperjesi Lapok szerkesztője.

Raffay Sándor.

Raffay Sándor, ev. lelkész, 1866-ban Czegléden született. 1892-ben a beszterczebányai ev. gimnázium tanára, 1893-ban tápió-szent-mártoni lelkész, 1896-ban a pozsonyi ev. theológiai akadémia tanára lett ; 1908-ban a pesti ev. gyülekezet papjává választották. Czikkeket írt a vidéki és a különféle szaklapokba és az általa 1902-ben megindított és szerkesztett Theol. Szaklapba.

Munkái : Die Hussiten in Ungarn. Jena, 1891. — Ev. konfirmandusok kátéja. Orosház 1898. — A hellenismus és a philonismus kosmogoniája. Bpest, 1899. — A logos eredete, tartalma és jelentősége a jánosi iratokban. Pozsony, 1899. — A synoptikus kérdés mai állása. U. ott, 1900. — Apróságok. Bpest, 1904. — A szerencse. U. ott, 1904. — Péter Apostol. U. ott, 1905. — Jézus példázatai. U. ott, 1905. — Uj szövetségi apokrifusok. Pozsony, 1905.

Rajna Ferencz.

Rajna Ferencz iró és hírlapíró, szül. Solton, 1861-ben. Irói működését a Harmónia cz. kritikai lapnál kezdte, a melynek később szerkesztője lett, majd 1886-tól a Neues Pester Journalnál folytatta, melybe irodalmi, művészeti, politikai és társadalmi czikkeket, tárczákat, ismertetéseket írt. Több színdarabját (Asszonyregement, A hajdúk hadnagya, Ex-lex, A pesti utcza, „Rab Mátyás“, „Tánczos Huszárok“, „A vig miniszter“) nagy sikerrel játszották a fővárosi és külföldi színházakban. Az ördög, Huszárszerelem és A próbaházasság színműveket németre forditotta, azonkivül számos külföldi darabot fordított magyarra.

Rákóczy Lajos.

Rákóczy Lajos, székesfőv. tanító (szül. Váczon, 1844), pár czikket írt az Iskolabarátba (1867) s a Néptanítók Lapjába (1870).

Munkái : A közs. iskola a társadalom-, állam- és művelődéshez való viszonyban. Pest, 1871. — A Humanitas I. kőbányai jótékony-egyesület története Bpest, 1904. — Népisk. tankönyvek.

Récsei Ede.

Récsei Ede, kegyesrendi tanár és áldozópap, szül. Zsámbékon, 1868-ban. 1893-ban Magyaróvárt, 1894-ben Léván, 1895—98-ban Váczon tanárkodott, honnan Kecskemétre s 1903-ban Kolozsvárra rendelték. 1918. óta a nagykárolyi kegyesrendi ház főnöke és h. plebános. Czikkeket írt számos lapba. Munkája : Erzsébet királyné túrista-útjairól. Bpest, 1905-ben.

Reich Miklós.

Reich Miklós, orvosdoktor, a budapesti mechanikai Zander-gyógyintézet tulajdonosa és igazgató orvosa, a mechanikai gyógyrendszerek meghonosítója Magyarországon, szül. Zsámbékon, (1856), 1881-ben utazási ösztöndijjal tanulmányutra indult, főleg a svéd gimnasztikai gyógyrendszer tanulmányozása czéljából s a telet Stockholmban töltötte, honnan visszatérve, Budapesten nyitotta meg első intézetét, melyben orvosok és szigorlók számára dijtalanul kurzusokat tartott. Azonfelül előadások, ujságczikkek és monografiák utján tárgyalta a fizikai gyógyszakok különböző fejezeteit. 1896-ban bővítette ki intézetét teljes fölszerelésű Zander-rendszerü mechanikai gyógyintézetté, s azt a legfontosabb fizikai gyógytényezőkkel egészítette ki. Szakczikkeket írt a Balneológiai Évkönyvbe (1896), a M. Orvosok Lapjába (1902), Budapesti Orvosi Ujságba (1903) a Verhandlung des XVII. Congresses für innere Medizin-be (1899), a Zeitschr. für diätetische u. physikalische Therapie-ba (1902—3) a Schwarzenberg-féle Lexikon der physik. Therapie-ba (1904) és társ-szerkesztője volt a Bpesti Orv. Ujság Physikai Gyógymódok cz. mellékletének.

Munkái: Mechanotherapia (Magyar orvosi Vademecum 1902.). — A túlhevített száraz levegőfürdők módszerei és javallatai (Bpest, 1901.) — Az enteroptosis és annak mechanikai kezelése (1902). — A Thermo-aerophor : a forrólég kezelés uj formája (Bergman, Wiesbaden, 1899). — A furunculosis abortiv gyógyítása túlhevített forrólevegővel (Leipzig 1903). — A bevezető massageról. Végtagok massagea. Arczmassage. Gyomormassageról. Az idegnyujtás. Rendszeres passziv testmozgások. A mechanikai vibratiós massage. (Lexikon d. physik. diät. Therapie 1904). — A baleseti sérülések medico-mechanikai utókezelése. Előadás a munkásbizt. kongresszuson 1910.

Reinitz Máté.

Reinitz Máté József, hírlapíró, (szül. 1881-ben Újpesten, megh. Óbudán, 1905), munkatársa volt a Budapesti Hírlapnak s 1905-ben az Alkotmánynak, melyekbe vezérczikkeket, tárczákat, tört. és egyházi fejtegetéseket írt.

Réthi Mór.

Réthi Mór, bölcs. doktor, műegyetemi tanár, a Magy. Tud. Akad. r. tagja, szül. Nagykőrösön, 1846-ban. Egyetemi tanulmányait Bécsben, Budán, Göttingában és Heidelbergben végezte. 1874-ben a kolozsvári egyetem, 1886-ban pedig a budapesti József-műegyetem tanára lett. Számos szakkczikket írt a különféle szaklapokba és tudományos folyóiratokba. Az akadémia megbízásából kiadta Bolyai Farkas Tentamenjét (Bpest, 1897.)

Munkái : A diffractio elméletéhez. Bpest, 1874. — A kerületre redukálható felületegészletek elméletéhez. U. ott, 1874. — A három méretű homogén tér síktani trigonometriája. U. ott, 1875. — A propeller és peripeller-felületek elméletéhez. U. ott, 1875. — A fény törése és visszaverése. U. ott, 1880. — A sarkított fényrezgés elhajlító rács által való mozgatásának magyarázata. U. ott, 1880. — Folyadék-sugarak. U. ott, 1894. — Über schwere Flüssigstrahlen. U. ott, 1898.

Révay József.

Révay József, bölcs. doktor, szül 1881-ben Kecskeméten. 1902-ben a nyitrai, 1903-ban a nagykanizsai, 1904-ben a soproni Lähne-féle, aztán pedig a szabadkai főgimn. tanára lett. Költeményeket és czikkeket írt és munkatársa volt több vidéki lapnak, 1903-ban pedig Nyitrán A toll cz. szépirod. lapnak szerkesztője.

Munkái : De vita et operibus Commodiani Gazaei. Temesvár, 1902. — Dalok könyve. Versek. Bpest, 1903. — Bimbilla. Ifj. szindarab. Nagykanizsa, 1904. — Mars főhadnagy. Kómikus eposz.

Révész Gyula.

Révész Gyula, budapesti állatorvos (szül. Halason 1859-ben) czikket írt az Archeol. Értesítőbe (1869. Kiskunhalas.)

Munkái : A fejős tehenek czélszerű takarmányozásáról és tartásáról. Bpest, 1889. — A sertések nevelése, tartása és gondozása. U. ott, 1900. — Az egészséges állatok gondozása és a betegek ápolása. U. ott, 1900.

Révész Lajos.

Révész Lajos, turóczszentmártoni felső ker. isk. tanár (szül. Halason, 1854.) Főmunkatársa, utóbb szerkesztője volt a Felvidéki Híradónak (1887—93).

Munkái : A magyarországi középosztály házi nevelése napjainkban. T.-sz.-márton, 1887. — Igaz történetek. U. ott, 1892. — Antik és modern képek. U. ott, 1897.

Ripka Ferencz.

Ripka Ferencz, (szül. Isaszegen, 1871-ben). 1893-ban a Magyar Ujság, majd Hazánk munkatársa lett. 1894 óta sok czikket írt a vidéki és közg. lapokba.

Munkái : Kegyelet. Honvéd-album. Bpest, 1890. — Egyházpolitikánk és a közvélemény. U. ott, 1894. — Gödöllő. U. ott, 1896. — Mechwart-album. U. ott, 1899. — Erzsébet királyné Gödöllőn 1867—1897. U. ott, 1901.

Róna Sámuel.

Róna Sámuel, orvosdoktor, egyet. tanár Budapesten (szül. Halason, 1857-ben.) Tömérdek czikket írt a szaklapokba és folyóiratokba.

Rosty Kálmán.

Rosty Kálmán, költő, a Jézus-társaság tagja, 1865-től 1905-ig működött Kalocsán mint az érs. főgimnázium magyar irodalom-tanára és hitszónoka. E hosszú idő alatt sokat írt az egyházi és szaklapokba. Programmértekezései . Az éposz korszerűsége, feltüntetve Arany J. epikájában ; Szépészeti Levelek Arany J. hősköltészetéről ; A magyar földmívelő-osztály fejlődése az Árpádok korában (Kalocsai főgimn. Ért. 1877, 1879, 1891.)

Önálló munkái : Június havi koszorúka Jézus Szíve tiszteletére. Kalocsa, 1877. — Pius-emlék. U. ott, 1877. — Bethlehemi királyfiú. Karácsonheti áhitat. U. ott, 1879. — Mária lantja. U. ott, 1879. — (Négy füzet költ.) Manresai kalászat. U. ott, 1882. — A szent ácsmester. U. ott, 1883. — Emléklombok Kalocsa múltjából. Költemények. U. ott, 1885. — Mária-Költemények. U. ott, 1889. — Haynald-Album. U. ott, 1889. — Magyar szentek legendái. Bpest, 1889. — Karácsonyi képeskönyv. U. ott, é. n. — Kereszt és gyár. Költ. beszély. U. ott. — Gonzaga Szent Alajos háromszázados ünnepe Kalocsán. Kalocsa, 1891. — Márcziusi ibolyakoszorú Sz. József tiszteletére. U. ott, 1891. — Május havi füzér. U. ott, 1891. — Mammon és kereszt. Költ. beszély. Bpest, 1893. — Magyarok Nagyasszonya. Kalocsa, 1903. — Színművek és akadémiák (21 darab.)

Rozsnyay Mátyás.

Rozsnyay Mátyás, gyógyszerész, szül. 1833-ban, Szabadszálláson. Mint a szabadszállási gyógyszertár kezelője, laboratoriumában chemiai búvárlatokat folytatott. A 60-as években Zombára költözött át és föltalálta a „Chininum tannicum insipidum Rozsnyay" készítményt, mely azóta világszerte elterjedt. 1874-ben Aradon telepedett le, hol 1895-ben meghalt. Természetudományi és gyógyszerészeti czikkeket írt.

Munkái : A sakkjáték elemei. Pest, 1860. — Studien über die qualit. und quantit. chemische Analyse der China-Alcaloide. Arad, 1878. — Négy új találmányról. U. ott, 1882.

Rudolffi József.

Rudolffi (*Kácser*) *József*, szegedi gyakorló orvos (szül. Bugyin, 1844-ben). szakczikkeket írt a Gyógyászatba.

Ruttkay Miksa.

Ruttkay (*Rothauser*) *Miksa* szül. Váczon, 1863-ban. 1881 óta hirlapíró. 1890-ig a Pester Journal, majd a Budapester Tagblatt segédszerkesztője volt ; azóta a Pester Lloyd belső munkatársa, tárczaírója és szinházi kritikusa. Számos czikket írt, sok magyar munkát németre fordított és mint színműírónak szintén voltak sikerei (Peking rózsája, Holtomiglan, Moharózsa, Sötétség, Vénusz).

Ruttkay Sándor.

Ruttkay Sándor, salgótarjáni ev. lelkész (szül. Maglódon, 1849-ben). Verseket közölt vidéki lapokban; irogatott az Üstökösbe és a Prot. Pap cz. vállalatba.

Munkái : Salgóvár és Salgótarján. Losoncz, 1902. — Jungmann Mihály vasúti és körorvos humorisztikus jellemrajza. U. ott, 1902. — A salgótarjáni ev. egyház története . . . A salgótarjáni prot. egyház jubiláris Évkönyve 1897-ről. Salgótarján. Luther Márton. Költ. Losoncz. — Szarvasi deákévek 1862—68. Balassagyarmat, 1906. — Tan- és hitbuzgalmi könyvek, egyh. és hazafias alk. versek, énekek és beszédek.

Sajó Aladár.

Sajó Aladár, hirlapíró, szül. Váczon, 1869-ben. Már jogász korában irogatott. Egyetemi tanulmányainak befejezése után a Magyar Hirlap munkatársa (1891), majd segédszerkesztője, 1898-ban pedig az Országos Hirlap szerkesztőségének tagja s még ugyanabban az évben a Budapesti Hirlap munkatársa lett s ma is ott működik. 1897-ben az Otthon titkárává választották s mint ilyen 1897—1903-ban szerkesztője volt a kör hivatalos közlönyének. A Vörösmarty-szobor megteremtésére alakult országos nagybizottságnak ő volt a jegyzője és e minőségében megirta a szobor történetét.

Munkái : Katonáéknál. Bpest, 1893. — De profundis. Rajzok. U. ott, 1894. — Kaszárnyatitkok. Elbeszélések. U. ott, 1895. — Regruták és más katonák. U. ott, 1897. — Ezredes Boriska. U. ott, 1897. — A császár kenyerén. Történetek a kaszárnyából. U. ott, 1901. — Az Ujság. Ujságírás, ujságkiadás. U. ott, 1902. — A Vörösmarty-szobor. U. ott, 1908.

Sajóhelyi Frigyes.

Sajóhelyi Frigyes, tanár, szül. Acsán, 1848-ban. 1871-ben a budapesti józsefvárosi főreáliskola tanára lett. Szakczikkeket írt a Földtani Közlönybe, melynek 1872—76-ig szerkesztője is volt ; az Országos Tanáregylet Közlönyébe, (1872—3), a budapesti VIII. ker. főreáliskola Értesítőjébe (1880) s a Természettudományi Közlönybe (1895—1902).

Munkái : A vegytan elemei. Bpest, 1875. — Geologia. Pozsony, 1903.

Sándor István.

Sándor István, Kecskemét th. város főjegyzője ; mint első aljegyző, 1900-ban Városok czímű kéthetenként megjelenő közigazgatási szaklapot inditott, mely a törvhat. és a r. t. városok érdekeit szolgálta, de a lap 13 szám után megszünt. Kecskemétet érdeklő ügyekkel gyakran foglalkozott a helyi lapokban, a városok ügyeire vonatkozó nehány czikke a Budapesti Hirlapban és a Városok Lapjában, a parczellázásról készített tanulmánya a Magyar Gazdák Szemléjében, Kecskemétről szóló ismertető közleményei egyes gyüjteményes munkákban jelentek meg. „A városok állami dotatiója" czímen 1910-ben külön füzetben adta ki a városok állami támogatásáról és a városi tisztviselők fizetésrendezéséről készített törvénytervezetét és annak megokolását.

Sánta Béla,

Sánta Béla, (szül. 1846. Nagykőrösön). 1868—70-ben a nagyszalontai, 1870—1902-ben a nagykőrösi ref. főgimn. tanára volt. Költeményeket és czikkeket közölt a vidéki és fővárosi lapokban.

Munkái : Az 1848—49-iki szabadságharcz rövid története. N.-Kőrös, 1878. — Pihenőre. Költemények. U. ott, 1897.

Sántha Károly.

Sántha Károly, ev. lelkész, egyházi költő, szül. 1840-ben, Kecskeméten. 1866-ban sár-szent-lőrinczi káplán, 1867-ben tolna-némedi, 1868-ban sandi, 1870-ben várpalotai s 1876 óta sár-szent-lőrinczi lelkész. Költeményeket közölt a korabeli szépirodalmi és egyházi lapokban.

Munkái : Egyházi költemények. Kecskemét, 1869. — Buzgóság könyve. Bpest, 1888. — Jó gyermekek verses könyve. U. ott, 1888. — Őrangyal. Imakönyv. U. ott, 1896. — Költemények. U. ott, 1897. — Adventi böjti imák. Brassó, 1898. — Konfirmácziói áldások. Bpest, 1899. — Zsivora György. U. ott, 1899. — Szent hangok. U. ott, 1899. — Romlásfalva. U. ott, 1899. — Szent hangzatok. U. ott, 1899. — Olajfalevelek. U. ott, 1901. — Hárfahangok. U. ott, 1905. — Szózat a néphez. U. ott. — Vándor utja (bujdosó) U. ott. — Mintegy 250 éneke az új énekeskönyvben. Sok kiadatlan imája és egyházi beszéde.

Sárkány Imre.

Sárkány Imre, szül. Kaskantyu-pusztán, 1854-ben. 1880 óta az aszódi ev., majd a rimaszombati egyesült prot. s 1897-től a szarvasi ev. gimnázium tanára. Történeti ismertető czikkeket és költeményeket írt.

Munkái : Magyarország történetének főeseményei. Rimaszombat, 1889. — Az osgyáni ág. h. ev. egyházmegyei nemz. gimnázium története. U. ott, 1897.

Sárkány Loránd.

Sárkány Loránd, bölcs. dr, a dési áll. főgimn. tanára. (Szül. Aszódon, 1879).

Munkái : A levegőben végbemenő tünemények elméletéhez. Kolozsvár, 1900. — További adatok a levegőben végbemenő hangtünemények elméletéhez. U. ott, 1902. — A föld a világürben.

Sárkány Sámuel.

Sárkány Sámuel, ev. püspök, szül. Dunaegyházán, 1823-ban. Mint deák, barátja, tanuló- és lakótársa volt Petőfinek. A theologiát Pozsonyban hallgatta, aztán mint Feldinger Frigyes felolvasója beutazta Angol-, Német- és Francziaországot. 1848-ban pilisi ev. lelkészszé, 1890-ben püspökké választották s 1895-től mint ilyen a főrendiháznak szintén tagja volt. Czikket írt a Honba (1879. 34. Petőfi egy régi pajtásának levele Ompolyihoz) ; püsp. székfoglaló beszéde a Prot. Egyh. és Isk. Lapban olvasható. Munkái : alk. egyh. beszédek.

Schächter Miksa.

Schächter Miksa, orvosdoktor, műtő, budapesti egyet. magántanár (szül. Váczon, 1859-ben). A Gyógyászat szerkesztője, az igazságügyi orvosi tanács tagja és jegyzője.

Munkái : A sebek gyógyulása s a sebkezelés. Bpest, 1886. — Anleitung zur Wundbehandlung. Wiesbaden, 1887. — Az emberi akarat szabadságáról. U. ott, 1889. — Az igazságügyi orvosi tanácsról. U. ott 1897. — Egyetemeink és az autonomia. U. ott, 1898. — Az orvosszakértőkhöz intézendő kérdésekről. U. ott, 1899. — Sebészeti gyógyítás. U. ott, 1904.

Schindler József.

Schindler József, a szegedi felső keresk. iskola tanára (szül. Kecskemét, 1848-ban). Németből s franczIából fordított czikkeket és ped. dolgozatokat írt. Programmértekezése : Viktor Hugo 1802—1885-ben.

Munkái : Molière és az orvosok. Bpest, 1901. — Franczia segédkönyvtár. — Igeragozás. Rendhagyó igék. Szeged, 1902

Schlick Nep. János.

Schlick Nep. János, 1858-ban a Jézus Társaságába lépett s 1883 óta — néhány évi megszakítással — Kalocsán mint az érseki főgimnázium fizika- és mennyiségtan, majd hittanára és hitszónoka működik. Számos szentbeszédet írt a hitszónoklati folyóiratokba és czikkeket a kath. naptárak számára.

Munkái : A pápa és a péterfillér. Pécs, 1883. (Névtelenül.) — Szüz Mária virágos kertje, 1897. — A szeszes italok Molochja és Sz. János áldása, 1906. (Szabó György pleb. czikkei nyomán.)

Schmidt József.

Schmidt József, bölcs. doktor, főgimn. tanár Budapesten. (Szül. Váczon, 1868-ban). Czikkeket írt a nyelvtudományi szaklapokba.

Munkái : Cicerone a régi és új Egyiptomon át. Ebers Gy. u. ford. Nagybecskerek, 1893. — — A biblia és az újabb fölfedezések Palaestinában, Egyiptomban és Assziriában. Vigoroux F. u. ford. U. ott, 1894. — Latin-magyar Zsebszótár. I—II. rész. Bpest, 1901—2. — Latin tulajdonnevek tára. U. ott, 1902. — Nasalis infixum névszókban. U. ott, 1904.

Schmiedt Ferencz.

Schmiedt Ferencz, r. kath. áldozópap, főreálisk. hittanár Budapesten. (Szül. Gődön, 1867-ben).

Munkái : A kálvária tragédiája. Francziából. Bpest, 1895. — A hűtelen. U. ott, 1895. — Jézus élete. Brünn, 1896. — Igaz mesék. Életképek. Bpest, 1899. — Az első szent áldozás napja.

Schön Dávid.

Schön Dávid, budapesti zsidó vallástanár. (Szül. Halason, 1841-ben). Czikkeket írt a M. Zsidó Szemlébe (1885—87).

Munkái : Szemelvények a zsoltárokból. Bpest, 1887. — A zsidók története a babiloni fogságtól a talmud befejezéseig. U. ott, 1901. — Az izr. vallásoktatás polg. isk. vezérfonala. III. r.

Sebesztha Károly.

Sebesztha Károly, szül. 1849-ben Pilisen. 1870—71-ben Németországban és Svájczban a népiskolákat és tanítóképzőket tanulmányozta ; 1872-ben a znióváraljai tanítóképző tanára, 1880-ban pestvármegyei segédtanfelügyelő, 1882-ben zólyomvármegyei s 1893-ban temesvármegyei tanfelügyelő lett. A mult század hetvenes éveiben a Matica magyarellenes kiadványait ismertette s kemény irodalmi harczott vívott a pánszlávizmus ellen (Hon, 1875). Számos czikket írt és a Pesti Napló, tanügyi rovatát is szerkesztette a nyolczvanas években.

Munkái : Lélektani rajzok. Győr, 1888. — Gróf Széchenyi István. U. ott, 1889. — Fráter György. M.-Sziget, 1892. — Kossuth Lajos élete. Győr, 1892. — Deák Ferencz. U. ott, 1892. — A rabszolgaság az ókori népeknél. U. ott. 1893. — Temes vármegye népoktatásügye az 1893—94. évben. — Tanfelügyelői jelentés. Temesvár, 1895. — Tankönyvek, tanítóképzők, polg. és elemi iskolák számára.

Seper Kajetán.

Seper Kajetán, hirlapíró Kispesten, 1896-ban a Kispest-Szent-Lőrinczi Ellenőrt, 1899-től a Kispest-Szent-Lőrinczi Lapokat s ennek melléklapját, a Darázst szerkesztette.

Munkái : Öt hét a gyüjtőfogházban, 1897 jun. 1—júl. 6. Bpest, 1897. — Kispesti gazemberek. U. o. 1899.

Serfőző Géza.

Serfőző Géza, a pestmegyei gazd. egyesület titkárja és az egyesület Értesítőjének szerkesztője, 1890—97-ben a Szántóvetők Lapját szerkesztette.

Munkája : Népies gazdasági előadások, 1898. Előadattak a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye gazdasági egyesülete, által . . . . rendezett népies gazd. előadások alkalmával. Összeállította . . . . Bpest, 1899. — A jelen monografiában ő írta a Mezőgazdaság és állattenyésztés cz. fejezetet.

Skaricza Máté.

Skaricza Máté, ref. lelkész, szül. Ráczkevén, 1544-ben. „Tanulása rendit" Szegedi Kis István, a tudós ráczkevei ref. pap irányította. 1563-ban Pesten tanítóskodott, aztán szülővárosában viselt segédtanítói hivatalt. 1567-ben Kolozsvárra ment Károlyi Péter hallgatására, egy év mulva pedig Jászberényben működött mint iskolaigazgató. Utóbb külföldre, Páduába vándorolt, hol bölcsészetet hallgatott, aztán — Róma meglátogatásaután — Genfet kereste föl (1570) s Bézának átadta Szegedinek az unitáriusok ellen írt munkáját (Assertio vera), melyet ez ki is nyomatott. Genfből Zürichbe, Párisba, Londonba, Wittembergbe utazott s 1572. április havában hazatért Ráczkevére, hol Kis Istvánnak, ki nem sokára, május 2-án, meghalt, utódjává választották. Mint lelkész, tevékeny részt vett a herczegszőlősi zsinaton (1576), melynek kánonait ő adatta ki Pápán (latinul és magyarul) ; Pécsen 1588. augusztus 28-án öt napig tartó vitába ereszkedett Válaszúti Györgygyel, az unitáriusok első papjával és gondoskodott mestere, Sz. Kis István műveinek kiadásáról.

Müvei : Énekek (Erős várunk nekünk az Isten, Luther Eine feste Burg-ja u. ford. ; Saulnak az Dávidhoz jó szerelme ; Atyaisten tarts meg minket, Luther Erhalt uns Herr, bei deinem Wort-ja u. ford. ; Jer mi kérjünk szentlelket, vele össze igaz hitet, Luther, Nu bitten wir den heiligen Geist-je u. ford. ; Hiszünk mind egy istenben, mindenható Atyában ; Dávid Doég gonoszságát hogy látá ; Hogy Jeruzsálemnek drága templomát ; ellenben az „Az jó hitű ember szelíd ez világon" kezdetű darabot hibásan tulajdonítja Gönczi György és Bod Péter, (Skariczának) Vitu Steph. Szegedini. (Megj. Szegedi müveinek élén. Basel, 1608.) Ráczkevi eredete. (Kéziratban, 1600.)

Somogyi János.

Somogyi János, könyvnyomtató iparos, a „Pannonia" nyomtatóműhely tulajdonosa Kecskeméten. A Pestvármegyei Hírlap cz. vállalat alapítója, az Országos Ellenőr cz. hetilap szerkesztője.

Munkái : Kis pillangók. (Versek és próz. dolg. gyüjteménye.) — Vértükör. (Szocziális tankönyv. — Káprázatok és Porszemek. Kecskemét, 1909.

Soós József.

Soós József, kecskeméti, majd kisújszállási ref. gimn. tanár (szül. 1868-ban Kecskeméten). 1892—94. főmunkatársa s egyideig helyettes szerkesztője volt a Kecskeméti Lapok-nak. Programmértekezéseket írt a kecskeméti és kisujszállási ref. főgimn. Értesítőjébe. Egyéb dolgozata : Leonardo da Vinci élete és művészete (a kecskeméti Katona-Kör Évkönyvében, 1894.) A. Gellius : Attikai Éjszakák, 2 köt. (A M. Tud. Akad. kiad. 1905.)

Szabó József.

Szabó József, bölcs. doktor, egyet. tanár, a M. Tud. Akad. igazgatótanácsának tagja, szül. 1822. márczius 14-én, Kalocsán. A filozófiát és jogot a pesti egyetemen hallgatta (1837—41) s 1842-ben gyakorlatra a kamaragrófi hivatalba, Selmeczbányára költözött. Itt kedvet kapott a természetkutatáshoz s 1843—4-ben jogi tanulmányai mellett a bányászakadémiának is növendéke volt. 1846-ban ügyvédi oklevelet szerzett és Zsarnóczán, Nagybányán, majd Felsőbányán hivataloskodott. 1848-ban Kossuth Lajos segédfogalmazónak nevezte ki a pénzügyminisztérium bányászati osztályba, 1849-ben pedig pestkerületi salétrom-főfelügyelővé lett. 1850-ben a pesti egyetemen a mineralogia hely. tanára volt. 1851-ben bölcs. doktorrá avatták, s a bécsi kormány a londoni iparműkiállítás tanulmányozására is kiküldötte. Mindamellett mint buzgó magyart az egyetemi kinevezéseknél mellőzték, s így 1855-ben a budai áll. főreáliskolához került tanárnak. 1858-ban átment a pesti keresk. akadémiához, melynek csakhamar igazgatója is lett. Mint ilyent érte a pesti egyetem bölcs. karának meghívása, az ásvány- és földtani tanszéknek helyettes minőségben való betöltésére (1860). Végre 1862-ben rendes tanárrá léptették elő. Megh. Bpesten, 1894-ben. Különös érdeme : a budapesti egyet. ásvány- és kőzettani intézetnek kitünő berendezése, fölszerelése és gyarapítása. Igen sok munkája jelent meg a szaklapokban és folyóiratokban ; szerkesztője volt a M. Természettud. Társ. Évkönyveinek (1857—60) és Közlönyének (1860—61) a M. orvosok és természetvizsg. 1863. IX. és 1864. X. nagygyűlése Munkálatainak és a Tokaj-Hegyaljai Albumnak (1867).

Önálló művei : Bányaműszótár. Buda, 1848. — Salétromtermelés Magyarhonban. Pest, 1851. — Jegyzetek az ásvány- és vegyipar köréből. Pest, 1853. — Ásványtan és földtan. U. ott, 1853. (Kőnyomat.) — Szemléleti ásványtan. U. ott, 1857. — Pest-Buda környékének földtani leírása. U. ott, 1858. — Original-Abhandlungen aus d. III. Bde des Jahrbuches des ung. naturwissenschaftl. Vereines. U. ott, 1858. — A magyar Alföld alakulása földtani tekintetben. U. ott, 1860. — Geologiai viszonyok és talajnemek ismertetése. 1. füzet. Békés- és Csanádm. U. ott, 1861. — Magyarítás a természettudományokban. U. ott, 1861. — Ásványtan kezdők számára. Pozsony, 1861. — Az ásványtan alapvonalai. Pest, 1861. — Kristályhálók (Kőnyomat, 60 idommal.) — Egy continentalis emelkedés- és sülyedésről Európa délkeleti részén. Pest, 1862. — Tudományos léghajózás 1862. évben Angliában. U. ott, 1862. — Tokaj-Hegyalja földtani térképe. Pozsony, 1866. — Tokaj-Hegyalja és környékének földtani viszonyai. Pest, 1866. — On the Pleistocene and recent Phenomena in the South-east of Europe. Jelentés a Londonból és Berlinből az Akadémiának küldött meteoritekről. Pest, 1868. — Die Amphibol-Trachyte der Mátra. Wien, 1869. — Az ásványok olvadásának új meghatározási módja. Pest, 1873. — Trachitok, beosztva a természetes rendszer szerint. Pest, 1873. — Az Etna utólsó kitörése alkalmával tett tapasztalataim. Pest, 1873. — Egy új módszer a földpátok meghatározására kőzetekben. Bpest, 1874. — A salgótarjáni kőszénbánya részvénytársaság bányászatának leírása. U. ott, 1874. — Az abrudbánya-verespataki bányakerület . . . . monografiája. U. ott, 1874. — A négy nevezetesebb Plagioklas jelleges kettős fénytörési tulajdonsága . . . U. ott, 1875. — Über eine neue Methode die Feldspate auch in Gesteinen zu bestimmen. U. ott, 1876. — Jelentés Görögországba tett geologiai utazásairól. U. ott, 1876. — Az ivóvíz kérdése Budapesten. U. ott, 1877. — Ásványtan. U. ott, 1877. — Sur la classification et la chronologie des roches eruptives tertiaires de la Hongrie. Paris, 1878. — Urvölgyit, egy új rézásvány. U. ott, 1879. — Fouqué munkája Santorin vulkáni szigetről. U. ott, 1879. — A gránit és Cordierit (Detroit) szereplése a magyarországi Trachytokban. U. ott, 1880. — Mikroskop a geologiában. U. ott, 1881. — Geologia. U. ott, 1883. — Emlékbeszéd Ami Boué . . . . felett. U. ott, 1883. — Északamerikai útam vonala. U. ott, 1883. — Az egyetem története. U. ott, 1884. (Rectori beszéd.) — Rectori beszéd, melyet a bpesti t. egyetem újjáalakításának CIV-ik emléknapján . . . . mondott. U. ott, 1884. — Selmecz geologiai viszonyainak előzetes ismertetése. U. ott, 1885. — Stassfurt káli-bányáiról. U. ott, 1885. — Göd környéke forrásainak geologiai és hydrographiai viszonyai. U. ott, 1887. — Selmecz környékének geologiai leírása. U. ott, 1891. — Előadások a geologia köréből. U. ott, 1893. — Ajnácskő gyógyforrásai és geologiai viszonyai. U. ott, 1896.

Szabó Károly.

Szabó Károly, a jeles történettudós, 1855—60-ban szintén Nagykőrösön tanárkodott. Mint ilyen, Szilágyi Sándorral együtt megkezdette a Történelmi Emlékek (l. o.) kiadását, lefordította Sophokles tragédiáját, az Oidipusz király-t s magyarra fordította a Névtelen jegyző krónikáját : A magyarok viselt dolgairól.

Szabó Mihály.

Szabó Mihály, orvosdoktor, Nagykőrös városának al-, 1880-tól főorvosa (szül. 1840. Nagykőrösön) szakczikkeket írt a Gyógyászatba (1877—8) és Nagykőrös monografiájába.

Szabolcska Mihály.

Szabolcska Mihály, a kiváló költő, a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagja, szül. 1862-ben, Ókécskén, szegénysorsú szülőktől. A gimnáziumot Kecskeméten és Szarvason, a theologiát Debreczenben végezte s 1890—92-ben Genfben és Párisban theologiát és irodalomtörténetet hallgatott. Hazaküldött költeményei egy csapásra ismertté és népszerűvé tették nevét, s még visszatérése évében rendes lelkész lett Felfalun. 1899 óta Temesvárnak ref. lelkipásztora. — Első költeményei 1890-ben, a Főv. Lapokban jelentek meg és ez időtől fogva gyakran lehet találkozni műveivel a lapokban, folyóiratokban s egyéb vállalatokban. 1904—5-ben a temesvári Arany János Társaság Évkönyvét szerkesztette.

Munkái : Időtöltésül. Debreczen, 1890. (Prózai iratok.) Költemények. U. ott, 1891. — Hangulatok. Költ. Bpest, 1894. — A mai napról. Prózai mű. Szászrégen, 1894. — Ujabb versek. Bpest, 1898. — Versek. U. ott, 1898. — Szabad órák. Költemények. Bpest, 1901. — Csendes dalok. U. ott, 1904. — Áhitat és szeretet, vallásos és családi költemények. U. ott, 1905. — A magam ösvényén. Költemények. Bpest, 1907. — Dalok hazulról, Bpest, 1910.

Szakács Andor.

Szakács Andor, kecskeméti születésü hirlapiró, munkatársa volt a Magyarország (1898—99.), Szegedi Napló (1899—1902.), szerkesztője a Szegedi Krónika (1902), Szeged és Vidéke (1905-ig), Szegedi Ujság (1906) cz. lapoknak 1907-től a Budapesti Hirlap és Esti Ujság polit. rovatvezetője és 1908 óta az Otthon titkára. *Regényei :* Fekete szivárvány. Egyetlen orvosság, Ifjuság királya és Szabadszerelem. (Mind Szegeden jelent meg.)

Szalay Gyula.

Szalay Gyula, kiskunfélegyházi főgimnáziumi tanár. Szül. 1865-ben. Nyitrán bevégezte a theologiai tanfolyamot s a hittani képesítést megszerezve, Budapesten hírlapíró lett. Egyetemi tanulmányait a kalocsai és budapesti egyetemen bevégezve, középiskolai tanári oklevelet nyert. Majd megszerezte a tornatanári képesítést is. Archaeologiai és kereskedő inasiskolai tanfolyamokat hallgatott. Tanárkodott a lévai és a kiskunfélegyházi főgimnáziumokban. Irodalmilag 1883. óta működik. Irt irodalomtörténeti, aesthetikai, nyelvészeti, paedagogiai, testnevelési czikkeket, vezérczikkeket, költeményeket, elbeszéléseket, kritikai tárczákat, szini és zenebirálatokat, könyvismertetéseket, régészeti, néprajzi s más egyéb irányu czikkeket. 1895-ben alapította a Félegyházi Híradót, mely magába olvasztotta a Félegyházi Hirlapot is. Több fővárosi és vidéki lapnak volt részint külső, részint belső munkatársa, szerkesztője, lapvezetője. A több éven át rendezett Irodalmi Estékkel alapját vetette a ma már 700-nál több tagot számláló Kiskunfélegyházi Közművelődési Egyesületnek. Mint a Kiskunfélegyházi Városi Muzeumnak őre, foglalkozik Kiskunfélegyháza és vidéke régészetével és ethnografiájával, összegyűjtötte lepke és bogárfaunáját.

Önálló művei : Virág Benedek élete és művei. Budapest, 1889. — A magyar nyelv rokonai. Léva, 1890. — A Miletz-féle pénz és éremgyűjtemény. Kiskunfélegyháza, 1907. I. kötet. — E monografiában ő írta Kiskunfélegyháza ismertetését.

Szamota István.

Szamota István, a M. Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottságának tagja, szül. Kunszentmiklóson, 1867-ben. A jogot Bpesten hallgatta, s egyetemi éveinek befejezése után az Orsz. Levéltárnak, 1894-ben a Nemzeti Múzeumnak tisztviselője lett. Eleinte történelemmel foglalkozott; utóbb a nyelvtudományhoz szegődött és páratlan szorgalommal az Árpád-kori okíratokban előforduló magyar szókincs összegyűjtéséhez látott. Sajnos, fáradozásainak gyümölcsét nem élvezhette : 1895. november 21-én saját kezével vetett véget már is szép eredményeket termett pályájának. — Czikkeket írt az Egyet. Philol. Közlönybe, a Budapesti Szemlébe és a Pallas Nagy Lexikonába.

Munkái : Bosznia története. Klaics-Bojnicsics u. ford. Nagybecskerek, 1892. — Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054—1717. — Bpest, 1891. — Régi magyar utazók Európában 1532—1770. Nagybecskerek, 1892. — A Schlägli magyar szójegyzék. Bpest, 1894. — A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék. U. ott, 1895. — A tihanyi apátság 1055. alapítólevele. U. ott, 1896. — Magyar oklevél-szótár. (Legnagyobbrészt Szamota gyűjtéséből szerk. Zolnai Gyula.)

Szántó Kálmán.

Szántó Kálmán, bölcs. doktor, Kecskeméten nevelkedett s 1890 óta ugyanitt működik mint a főreáliskola rendes tanára. Mint ilyen czikkeket írt a budapesti és kecskeméti lapokba.

Munkái : Weér Judit és egyéb elbeszélések. Bpest, 1896. — Alkonyat. Regény. U. ott, 1897. — Rhetorika. U. ott, 1899. — Poétika. U. ott, 1901.

Szappanos István.

Szappanos István, ügyvéd, földbirtokos, a kecskeméti Függetlenség főszerkesztője, szül. 1819-ben, Kecskeméten. Iskolai tanulmányait szülővárosában és Pesten végezte. 1842-ben ügyvédi vizsgálatot állott és szülőföldjén telepedett le. 1847-ben városi aljegyző, 1848-ban tanácsos lett, majd mint népfölkelő szolgálta a hazát. 1849-ben visszavonult a közélettől ; de 1867-ben újra városi tanácsosnak választották s mint helyettes polgármester működött 1875-ig. 1905-től 1910-ig a kecskeméti felső kerület orsz. képviselője. — Cikkeket írt a Falusi Gazdába (1860—64), a Kertész Gazdába (1865), a Remény cz. naptárba (1865. Sz. kir. Kecskemét városa) és a Nap cz. politikai napilapba.

Szász Károly.

Szász Károly, legifj. jogtud. doktor, ny. min. tan., orsz. képviselő, szül. Szabadszálláson, 1865-ben. Iskolai tanulmányait Budapesten és Strassburgban végezte s 1888-ban a vallás- és közokt. minisztérium szolgálatába lépett, melynek kebeléből — mint az irod., tudományos és közművelődési osztály főnöke, 1910. nyarán — országos képviselővé választatván az enyingi kerületben — kilépett. Külföldi útjáról tárczákat írt a Főv. Lapokba és a Vas. Ujságba ; költeményeket a Bpesti Szemlébe, Ország-Világba, Főv. Lapokba, Vas. Ujságba, Magyar Bazárba, Új Időkbe stb., czikkeket a Vas. Ujságba, az Urániába, melynek 1900 óta társ-szerkesztője, 1905-től a Magyar Nyelvbe és 1908-ban a Beöthy-Emlékkönyvbe. A L'enseignement en Hongrie cz. monografiába ő írta a magyar felső oktatásról való fejezetet ; az Education in Hungary czíműbe a Múzeumnak, a múzeumok és könyvtárak orsz. felügyeletének, a tudományos, irodalmi és közművelődési viszonyoknak ismertetését. A képviselőháznak s az orsz. nemz. munkapártnak egyik jegyzője. Tagja a budapesti ref. egyház presbitériumának, a ref. főgimnázium igazgató-tanácsának s világi tanácsbiró a mezőföldi ref. egyházmegyében.

Munkái : A múzsa, vígj. 1. felv. Bpest, 1893. — Balogh hadnagy története. Elb. U. ott, 1899. — Kántorné. Szinmű 1 felv. U. ott, 1904. — Versek. U. ott, 1908. — Kéziratban : Katolnai úr házasodik, vígj. 3 felv. (Színre került a bpesti Nemz. Színházban 1894 nov. 9.) — A botrány, vígj. 4 felv. (Az Akadémiától 100 aranyat nyert). — 1891 óta a Prot. Uj Képes Naptár szerkesztője.

Szász Póla.

Szász Póla, Vargha Gyuláné, szül. 1863-ban, Szabadszálláson. 1901-ben a Keresztyén Hiradót, 1901—1903-ban az Olajágat, a Loránffy Zsuzsánna-egylet lapjait szerkesztette ; 1903 óta pedig a Mustármag szerkesztő-kiadója. Czikkeket és verseket írt saját vállalataiba és más lapokba. Angolból és németből fordított vallásos énekeket a ,,Hozsánna" és ,,Hallelujah" cz. gyüjteményekbe.

Munkái : Mária és Mártha. Barde u. francziából. Bpest, 1901. — Reggeli harangszó. Havergal Fr. u. angolból. U. ott, 1901. — A keresztyén bevétele és kiadása. Németből. U. ott, 1902.

Szauthner Zsigmond.

Szauthner Zsigmond, karnagy, egyházi zeneszerző, szül. Tétényben, 1844-ben. Egyideig a fővárosnál, majd az államnál hivataloskodott, de utóbb egészen a művészetnek szentelte erejét. Ebbeli gyakorlati működését a budai egyházi zeneegyesületben kezdette, melynek igazgatója volt. Később a budai zeneakadémiának lett igazgató-karnagya. 1886-ban a budapesti belvárosi plebánia karnagyává, néhány év mulva pedig az orsz. kir. zeneakadémia liturgia-tanárává nevezték ki. Legkiválóbb művei : Missa academica. Missa solemnis.

Szebenyei József.

Szebenyei József, hirlapíró, szül. 1881-ben, Keczelen. Iskoláit New-Yorkban és Londonban végezte, majd hazakerülve, Budapesten, Debreczenben és Nagyváradon hirlapírással foglalkozott. 1905—6-ban a Kassai Hirlapot szerkesztette ; aztán a fővárosba költözött, hol szintén mint író és hirlapiró működik. Jelenleg a Pesti Napló munkatársa és a Daily Express tudósítója. Irodalmi dolgozatai vannak a Bpesti Hirlapban, Hétben, Vas. Ujságban és a The Strand Magazineban (The Ballad of Arany) ; ezenkívül angol, franczia és német műveket fordított magyarra.

Munkái : Elsülyedt lelkek. Regény. Bpest, 1901. — Dalok egy poétaleányhoz. Debreczen, 1902. — Poe Edgar és Rudyard Kipling költeményei. Ford. Nagyvárad, 1904. (Pásztor Árpáddal.)

Szeberényi Andor.

Szeberényi Andor, ev. lelkész, szül. Maglódon, 1824-ben. Maglódon jegyzőséget vállalt s 1846-ban Kecskeméten jogi vizsgálatot tett. 1849-ben Debreczenben a Közlöny cz. hivatalos lap korrektorává nevezték ki ; a szabadságharcz után pedig egyideig bujdosott, majd pappá lett s négy évig káplánkodott. 1853-ban Makóra, 1855-ben Nagylakra hivták lelkésznek ; 1878-ban országgyűlési képviselőnek is megválasztották. Megh. Nagylakon, 1895-ben.

Munkái : Egyház és oskola. Szarvas, 1853. — A makai ág. h. ev. fiókgyülekezetnek anyaegyházzá lett kinyilatkoztatása stb. U. ott, 1854. — A szamosfalvi tanító. Növelészeti iránybeszély. Szeged, 1861. — Az 1791. pesti ág. hitv. ev. zsinat történelme. Pest, 1869. — Slovaci a Svoboda. Turóczszentmárton, 1887. — Nagylak múltjához. Bpest, 1892.

Szeberényi Lajos.

Szeberényi Lajos, a Kisfaludy-Társaság tagja, Maglódon, 1820-ban született. A gimnáziumot Selmeczbányán végezte — ugyanitt kötött barátságot Petőfivel is, — a theologiát Pozsonyban, a jogot Pápán hallgatta. 1846-ban Pesten ügyvédi oklevelet szerzett és a fővárosban telepedve le, főkép hirlapírással foglalkozott. 1848-ban a Kossuth Hirlapjának volt munkatársa és a Népbarát tót kiadását szerkesztette. A szabadságharcz után orosz fogságba került, de megszökött; azonban 1851-ben újra elfogták, majd Csabára internálták. 1857-ben makói, 1860-ban szegedi, 1864-ben pozsonyi ev. lelkészszé lett s Pozsonyban egyúttal a gyakorlati theologia tanárává. Megh. 1875-ben, Pozsonyban. Czikkeket írt a korabeli napi, heti és egyházi lapokba. Szerkesztette a Néptanítók Könyvét.

Munkái : Búvirágok. Pest, 1848. (Költemények.) — Forradalmi szikrák. U. ott, 1848. (Jenőfi álnév alatt.) — Magyar olvasókönyv a tót ifjúság számára. U. ott, 1848. — Politikai szónoklattan. U. ott, 1849. — Tanítók és anyák könyve. Gyula, 1854. — Kis kelt. Tanúlságos és mulattató gyermeki olvasmányok. Szerk. U. ott, 1856. — Protestáns ellenőr. Arad, 1859. — Néhány év Petőfi életéből. Szeged, 1861. — Népszerű imakönyv. Pest, 1861. — Kis magyar. Arad, 1862. — Szeretet és tisztelet tolmácsa. U. ott, 1863. Hős József, egy verselő a népből. U. ott, 1863. — Búcsúszavak, 1864. aug. 28. a szegedi ág. hitv. ev. egyházhoz. U. ott, 1864. — Egészségtari szabályok népisk. számára. U. ott, 1864. — Tót népdalok. Ford. Pest, 1866. — Egyház és házasság. Irta egy pap. 1870. — Salamon. Erkölcsi tanköltemény. 1871. — A königinhofi kézirat. Eredetiből ford. Bpest, 1873. — Kéziratban és csonkán maradt : Prot. egyházi írók életrajzai.

Széchy Károly.

Széchy Károly, bölcs. doktor, az Akadémia l.-tagja, szül. 1848-ban, Czegléden. Középiskolai tanulmányait Szarvason, az egyetemet Pesten végezte s itt az egyet. olvasókört alapította. Először hirlapíró akart lenni s az Ellenőr munkatársa, majd segédszerkesztője volt (1873—78.) 1874-ben Otthon cz. folyóiratot indított; aztán külföldre utazott; 1878-ban tanári vizsgálatot tett és Münchenben Carrière-t hallgassa. 1880-ban Kolozsvárt a felsőbb leányiskola, 1905-ben Budapesten a tud. egyetemen a magyar irodalom r. tanára lett. Megh. 1906. január 3-án. Igen sokat írt a lapokba, folyóiratokba és egyéb vállalatokba.

Munkái : Bessenyei György. Tanulm. Pest, 1872. — Szép Ilonka. Verses regény. Bpest, 1881. — A kolozsvári fels. leányiskola átalakításáról. Kolozsvár, 1887. — Kazinczy Ferencz levelezése. Tanulm. U. ott, 1891. — Vajda Péter élete és művei. Bpest. 1892. — A Pannoniai Ének. U. ott, 1883. — Gróf Gvadányi József. U. ott, 1894. — Benyomások és emlékek. U. ott, 1897. — Kisebb tanulmányok. U. ott, 1897. — Zrinyi Miklós, a költő. U. ott, 1896., 1899—1903. (Öt kötetben.) — Debreczeni Márton életrajza. U. ott, 1903. — Debreczeni Márton költői művei. Szerk. U. ott, 1903. — Balassa Bálint és Zrinyi Miklós. Sajtó alá r. és bev. ellátta. U. ott, 1905. — Gróf Zrinyi Miklós művei. Sajtá alá r. U. ott. 1906.

Szeles János.

Szeles János, m. k. földmívesiskolai igazgató Hódmezővásárhelyen. (Szül. 1867-ben, Kecskeméten).

Munkái : A hódmezővásárhelyi m. k. földmívesiskola szervezeti, rend- és fegyelmi szabályai. Hódmezővásárhely, 1898. — A hódmezővásárhelyi m. k. földmívesiskolára vonatkozó főbb adatok. U. ott, 1899—1901. (Három füzet.) — A seprő-czirok. U. ott, 1900.

Szeles József.

Szeles József, jog- és államtud. doktor, szül. 1846-ban, Kecskeméten. 1870—1880-ban a kecskeméti jogakadémia tanára volt, aztán takarékpénztári igazgató lett és 1901-ben a kecskeméti II. ker. orsz. képviselője. Megh. 1907-ben, Kecskeméten. A Kecskeméti Lapoknak másfél évig szerkesztője volt.

Munkái : A statisztika tört. fejlődése és jelen állása. Kecskemét, 1878. — A bűnvádi statisztika Magyarországon. U. ott.

Szemere Pál.

Szemere Pál, az Akadémia és Kisfaludy-Társaság tagja, szül. 1785-ben, Péczelen. Iskolái elvégzésével, 1808-ban ügyvédi vizsgát tett és Schedius egyet. előadásait hallgatta ; ekkor szövődött barátsága Horvát Istvánnal és Vitkovicscsal, melyhez Kazinczyval és Kölcseyvel való ismeretsége járult. 1810-ben munkatársa lett Kultsár Istvánnak és mint ilyen, a Neuwieder Zeitungot fordította; 1811-ben Vida László segéde a pesti szinháznál. 1817-ben részt vett a Tud. Gyüjtemény alapításában; 1818—29-ben Pest vármegye második tiszti alügyésze volt s 1828-ban egyik tagja az Akadémia tervezetének előkészítésére kirendelt bizottságnak. A 30-as évektől kezdve teljességgel az irodalomnak élt s fölváltva Pesten és Péczelen lakott, hol 1861-ben meghalt. Számos czikket és költeményt írt az egykorú vállalatokba ; kiadta és szerkesztette (Kölcseyvel) az Élet és Literaturát s ennek folytatását, a Muzáriont (1833), továbbá az Aurórát s Eötvös J. és Szalay László társaságában Kölcsey F. Minden Munkáit hat kötetben.

Munkái : Alkalmi vers-darabkák. Pozsony, 1802—4. — Poétai zsengék. Pest, 1806. — Az új holmi első csomójának kritikai megítéltetése. U. ott, 1810. — Tekintetes Vida László úrhoz Sz. Szemere Pál. Buda, 1810. (Német fordításban is.) Hat sonett Kazinczytól és Szemerétől. Pest, (1881.) Dalok azoknak, a kik szeretnek. (1812.) — Felelet a Mondolatra. Pest, 1815. — A párisi adós, vígj. 4 felv. francziából. Buda, 1841. — Dithiramb-Árgyérus és Talány-Ábrándok. Pest, 1851. — Erdei elk mint dalverseny és Petőfi Sándor. . . . . közli Halász Dezső. U. ott, 1860. — Körner Tivadar, Zrinyi. Szomorújáték, ford. Bpest, 1879. (Először : az Élet és Literatura I. kötetében.) — Szemere Pál munkái. Szerk. Szvorényi József. Bpest, 1890.

Szénásy Sándor.

Szénásy Sándor, orvosdoktor, szülészmester, műtő és egyet. magántanár Budapesten, szül. 1850-ben, Abonyban. Szakczikkeket írt az Orvosi Hetilapba (1884, 1886), a Gyógyászatba, melynek főmunkatársa, az Orvosi mentés Kézikönyvébe (Bpest, 1891), és szerkesztője volt a Honvédorvosnak. Munkája : Az álképletek kórismézése. Bpest, 1885.

Szent-Gály Gyula. *Szent-Gály Gyula*, zeneszerző, még fiatal korában telepedett Kecskemétre, hol a zeneiskola szervezője és igazgatója lett s ezenkívül mint a polg. leányiskola és a kath. főgimnázium énektanára, mint a zenekdevelők egyesületének igazgatója, a daloskör karnagya, a Katona-Kör vál. tagja, nagy hatással volt a város zenei életére. Ebben az irányban mozognak czikkei is .

Munkai : Állítsunk zeneiskolát. Kecskemét, 1892. — A kecskeméti városi zeneiskola keletkezése 1894-ben és eddigi működése. U. ott, 1896. — Imádságos és énekeskönyv a kath. tanulóifjúság használatára. Kassa, 1896. — Zeneelmélet. Kecskemét, 1896. — Egyházi zenénk. U. ott, 1899. — Módszeres énektan. Bpest, 1894. — Zeneszerzeményeiből többet közöltek : a Magyar Daltár, Magyar Árion, Arany Lant, a Zenélő Magyarország ; de önállóan is sok megjelent.

Szigeti Gyula. *Szigeti Gyula*, szentesi, majd újpesti áll. gimn. tanár, szül. Aszódon, 1879-ben. Czikkeket írt az Egyet. Philol. Közlönybe (1901—2), az Arch. Értesítőbe (1903) és a szentesi áll. főgimn. Értesítőjébe (1904). Munkája : Szövegkritikai megjegyzések Herodianushoz.

Szigethy Lehel. *Szigethy Lehel*, jogi doktor, ügyvéd, jogakad. tanár Kecskeméten.

Munkái : Az állami magánvallalatokról. Kecskemét, 1890. — A magyar pénzügyi jog vezérfonala. U. ott, 1893. — A pénzügyi jog compendiuma. U. ott, 1898. — Beőthy Ödön menekülése 1849-ben. Nagyvárad, 1901. — A törlesztéses államadósságok. Bpest, 1905. — A fogyasztási szövetkezetek és a kiskereskedelem. U. ott, 1905.

Szigetvári Iván. *Szigetvári* (*Szivák*) *Iván*, bölcs. doktor, szül. 1858-ban, Félegyházán. 1882-től Félegyházán, Érsekújvárt, Pancsován s Budapesten tanárkodott. Jelenleg a központi statisztikai hivatalba van beosztva. Irodalmi, eszthetikai, tanügyi czikkeket írt a Főv. Lapokba, melynek, Vadnay idejében 1878-tól áll. munkatársa is volt, a Pesti Naplóba (1890—92) és Magyarországba (1894), melyeknek egy-egyideig belső dolgozótársai közé tartozott, továbbá más budapesti napi és szaklapokba. . A komikum elmélete cz. pályaművét 1906-ban az Akadémia száz aranynyal dijazta.

Munkái : A magyar dráma kezdete. Bpest, 1883. — Arany Toldija a középiskolában. Érsekújvár, 1884. — Kisfaludy Károly : Csalódások. Magyarázta. Bpest, 1886. — Ifjúsági játékok és kirándulások. U. ott, 1892. — Lázadó papok. U. ott, 1893. (Rutilus álnévvel.) Az orsz. liberális nagygyűlés emlékkönyve. Szerk. U. ott, 1894. — Shakspere : Coriolanus. Ford. Petőfi. Magy. U. ott, 1897. — Petőfi költészete. U. ott, 1902. — Az irodalomtörténet elméletéről. U. ott, 1905.

Szilády Áron. *Szilády Aron*, ref. lelkész, a M. T. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagja. 1859-től Gödöllőn, Ómoraviczán, Nagykőrösön volt segédlelkész ; 1862-ben halasi segéd-, s 1863-ban ugyanott rendes lelkészszé lett. Rendkívül értékes munkásságot fejtett ki az Uj M. Múzeumban (1860. Firdúzi), a Szépirod. Figyelőben (ford. arab és perzsa költőkből) és a Koszorúban (u. a.), a Budapesti Szemlében (VIII. 1867. Az arab költészet Spanyolországban és Sziciliában), az Akad. Értesítőben (1895. A königsbergi töredék), a Kisfaludy-Társ. Évlapjaiban ((IV. 1870. Rokonaink epikája. Kalevipoeg, Kalevala), a Nyelvészetben (1860), M. Nyelvőrben (1872—3), Századokban (1879. Cantio Petri Berizlo) Pesti Naplóban (1882. 303. A Toldi-mondáról), a Figyelőben (1877) és az Irodalomtörténeti Közleményekben (1893), melynek 1893- óta szerkesztője, a M. Nyelvben, Hornyik Jánosnak Kecskemét történetét tárgyaló munkájában (a török oklevelek fordítása). Szerkesztette a Török magyarhoni tört. emlékek 9 kötetét, 1863—72-ben (Szilágyi Sándorral és Salamon Ferenczczel) és a Nyelvemléktár I—III. kötetét (Budenz J. és Szarvas Gáborral).

Munkái : Magyar szófejtegetések. Pest, 1872. — A Defterekről. U. ott, 1872. — Régi magyar költők tára. Közzéteszi. Bpest, 1877—96. Hat kötet, jegyzetekkel. — Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. U. ott, 1879. (Életrajzzal és jegyzetekkel.) — Temesvári Pelbárt élete és munkái. U. ott, 1880. — Komjáthy Benedek : Szent Pál levelei. Facsim. kiadás, U. ott, 1883. — Telegdi Miklós : Kereszténységnek fundamentumi. Facsim. kiad. U. ott, 1885. — Szegedi Gergely : Énekes könyv. Facsim. kiad. U. ott, 1893. — Pesti Gábor : Novum Testamentum. Facsim. kiad. 1895. — Dévay Biró Mátyás Kézikönyve . . . . Jegyzetekkel. U. ott, 1897. — Budai Ali basa históriája. Irta Tinódi. Jegyzetekkel kísérte. U. ott, 1899.

Szilágyi Gyula. *Szilágyi Gyula*, bölcs. doktor, vegyészmérnök szül. Gyónon, 1860-ban. 1884-ben vegyészi oklevelet nyert. 1890-ben a műegyetemen a szesz-, sör- és eczetgyártás magántanára lett. 1892 óta vegykisérleti állomása van Bpesten és törvényszéki szakértő. 1910-ben a műegyetem ny. r. k. tanárává nevezték ki. Czikkeket írt a szaklapokba.

Munkái : Győr város vizei és vízvezetéke. Bpest, 1887. — Az erjedés chemiájának kézikönyve. U. ott, 1890. Untersuchung von ung. Maisgattungen. U. ott, 1892. — A magyarországi melászhamu összetételéről. U. ott, 1893. — Cognacvizsgálat és bírálat. U. ott, 1896. — A tiszta élesztő-kultúra alkalmazása az erjesztéssel termelő iparágakban. U. ott, 1898. — Bortermelés és

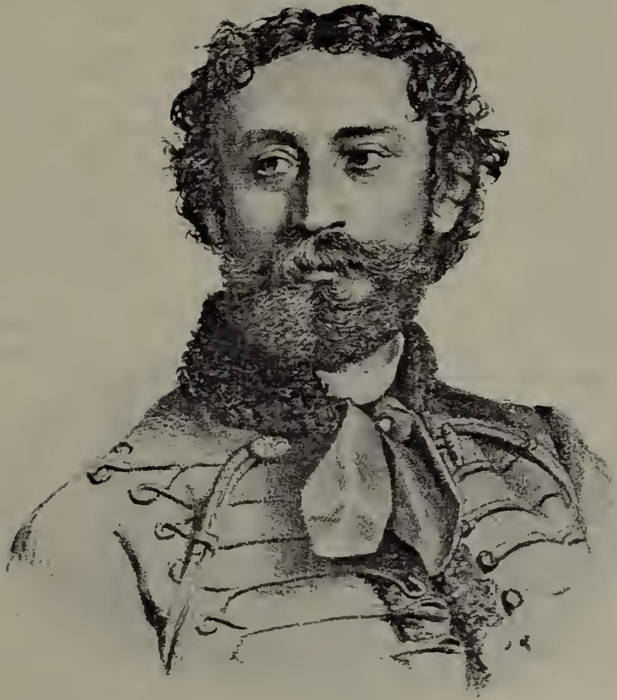

Bulyovszky Gyula.

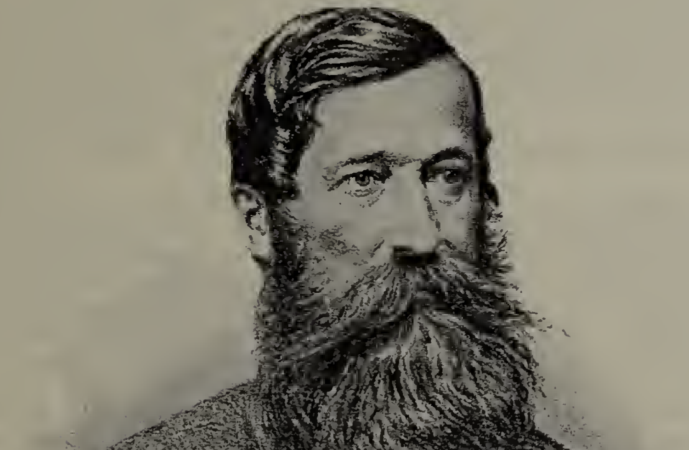

Hajnik Pál.

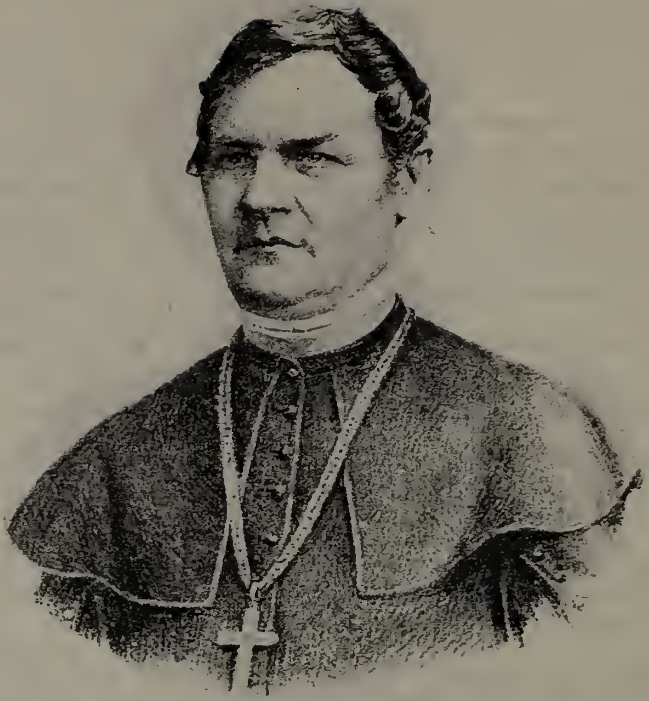

Pauer János püspök.

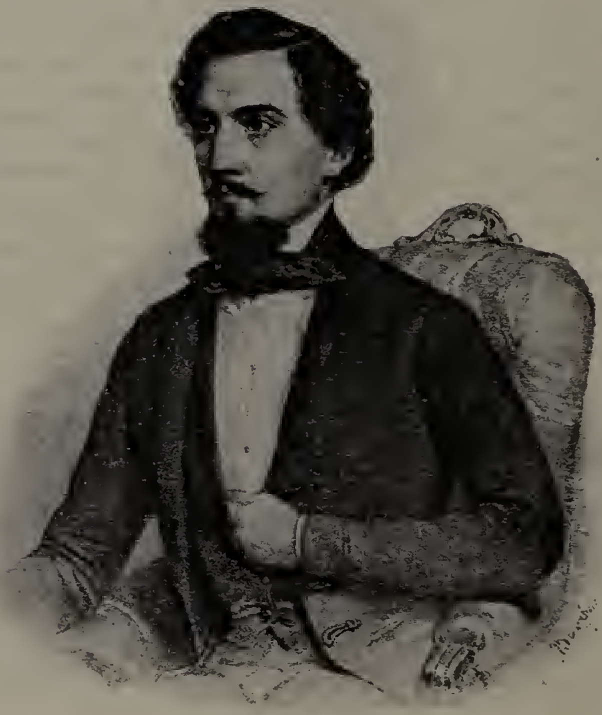

Füredy Mihály.

okszerű borkezelés. U. ott, 1902. — Die Bedeutung der Weinanalyse. U. ott, 1902. — Rationelle Kelterung und Weinmanipulation. U. ott, 1902. — Mezőgazdasági szeszipıarunk jelene és jövője. U. ott, 1904. — Az élelmiszerek hamisításának meggátlásáról. U. ott, 1905. — A szeszgyártás üzemének ellenőrzése. U. ott, 1906. — Technikusaink feladatai a mezőgazdasági iparok fejlesztése körül. U. ott, 1907. — A M. Szesztermelő szerkesztője.

Szily Kálmán.

Szily Kálmán, tiszt. bölcs. doktor, min. tanácsos, az Akad. r. és igazgató tagja, szül. Izsákon, 1838-ban. Középiskolai tanulmányait otthon és Budapesten, a felsőbbeket a budapesti József-ipariskolában és a bécsi műegyetemen elvégezve, a pesti műegyetemen Stoczek József tanársegéde, 1862-ben igazgatói segéd- és ideiglenes tanár, 1869-ben pedig a kisérleti természettan s végre 1870-ben a math. természettan és anal. mechanika r. tanára lett. Közben (1863—65) tudásának bővítése czéljából egy évet töltött a zürichi műegyetemen, felet Berlinben, aztán Heidelbergben Kirchoff előadásait hallgatta. Hazatérve, részt vett a tanárképző intézet szervezésében ; 1868-ban a Természettud. Társulatnak titkára lett s mint ilyen, 1869-ben megindította a Természettud. Közlönyt, mely a társaság tagjainak számát rohamosan megszaporította ; 1880-ban már az egyesület elnöke. 1889-ben az Akadémia, melynek 1865 óta tagja volt, főtitkárává választotta ; ennek következtében lemondott tanári állásáról s 1905-ig új hivatalában működött. 1905 márczius 27-től fogva az Akad. főkönyvtárnoka. Mint szaktudós ismételten képviselője volt Magyarországnak Párisban : először az 1870. aztán az 1872-iki méterkongresszuson. 1898-ban az Akad. állandó szótári bizottságának lett elnöke. 1904-ben az akkor alakult M. Nyelvtudományi Társaság választotta fejévé. Az Akad. Széchenyi-Muzeumának alapítója. Nagy és értékes munkásságot fejtett ki a tudományos folyóiratokban, különösen a Természettud. Társulat Közlönyében, az Akad. Értesítőben, a M. T. Akad. Évkönyvében, a Poggendorff-féle Annalen der Physik u. Chemie-ben (1872—3), a Les Mondes-ban (vol. 27), Budapesti Szemlében (1877), Irodalomtörténeti Közleményekben (1891, 1899, 1901) a M. Nyelvben stb. Szerkesztője volt a M. Mérnök-Egylet Közlönyének (1867), a Természettud. Közlönynek (1869—98), a Műegyetemi Lapoknak (1876—7) és a M. Tud. Akad. Értesítőjének (1890—1905).

Munkái : A mechanikai hő-elmélet egyenleteinek ált. alakjáról. Pest, 1867. — A Hamilton-féle elv és a mech. hő-elmélet második főtétele. U. ott, 1872. — Tudnivalók a métermértékről. Bpest, 1874. — Természettud. mozgalmak az utolsó évtizedben. U. ott, 1877. — A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban. U. ott, 1879. — A telített gőz nyomásának törvényéről. U. ott, 1880. — A kir. József-műegyetem tanárai és hallgatói. U. ott, 1883. — Adatok Bolyai Farkas életrajzához. U. ott, 1884. — Műegyetemünk elhelyezésének kérdése 1806-tól 1882-ig. — Rektori beszéd. . . . . 1893. nov. 25. U. ott, 1884. — Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. U. ott, 1886. — Magyar természettudósok száz évvel ezelőtt. U. ott, 1888. — Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. U. ott, 1898. — Az első állatorvosi könyv magyar nyelven. U. ott, 1899. — A magyar nyelvújítás szótára. U. ott, 1902. — Él-e a rovásírás a magyar nép között. U. ott, 1903. — A mágnás czím a magyarban. U. ott, 1905. — A m. t. Akadémia Széchenyi-múzeumának tárgyjegyzéke. U. ott, 1905. — A Magyar Nyelv társ-szerkesztője.

Szombathy István.

Szombathy István, főreáliskolai tanár Kecskeméten (1875—1890). Több értekezést írt.

Önálló művei : A valószínűségről. Kecskemét. — Szellemjelenés a drámában. U. ott.

Tanárky Gedeon.

Tanárky Gedeon, a M. T. Akad. l.-tag, fia T. János orvosnak, ki maga is foglalkozott az irodalommal és mint Tasso Elv. Paradicsomának (Pest, 1805), Plutarchos Életrajzainak s Robertson Amerika története cz. művének fordítója ismeretes; Kecskeméten, 1815-ben született. Isk. tanulmányait otthon és a pesti egyetemen végezte, hol jogot és bölcseletet hallgatott. 1839-ben a Lónyay-fiúk társaságában beutazta az országot és Erdélyt s útjáról érdekes leveleket írt a Társalkodóba (X. 1841.) 1840-ben, mint távollevő mágnások követe, részt vett az országgyűlésen ; 1842—48-ban pedig Kecskemét főjegyzője volt. 1848-ban Nagy-Kőrös orsz. képviselője lett s mint ilyen az országgyűlést Debreczenbe is követte. A katasztrófa után hadi törvényszék elé állították, de kegyelmet kapott. 1861-ben Pest vármegye főjegyzővé, szülővárosa pedig újra képviselővé választotta, de a provizorium életbeléptetése után ismét visszavonult s egy nagyobb munka írásához látott, melyben a birodalom pénzügyi állapotát tárgyalta. E műből azonban csupán egyes részletek készültek el, mivel Eötvös hívására, mint államtitkár, a kultusz-minisztérium szolgálatába lépett. Meghalt 1887-ben, Budapesten.

Munkái : Magyarország helyzete az európai államszerkezetben. Pest, 1867. — Ausztria pénzügyi történetéhez. I. Ferdinánd idejében. U. ott, 1868. — Emlékbeszéd Molnár Aladár felett.

Tassy Pál.

Tassy Pál, jogi doktor, kúriai biró, kecskeméti születésű, a kecskeméti jogakadémiának volt tanára, 1872-ben kezdette irodalmi munkásságát. Számos szépirodalmi s egyéb dolgozata jelent meg a Kecskeméti Lapokban, melynek három ízben szerkesztője volt, továbbá a budapesti lapokban is. Két színdarabját (Egy tárcza miatt, bohózat, 1 felv., Kecskemét, 1877; Kósa Modol, népsz. 4 felv.) eljátszották a kecskeméti színpadon (1877 és 1886-ban, illetőleg 1877). Utóbb egészen a jogi irodalom művelésére szentelte erejét s a jogi szaklapokba írt.

Jogi munkái : A magyar pénzügyi jog vezérfonala. Kecskemét, 1885. — Az európai nemzetközi jog vezérfonala. U. ott, 1887.

Tegze Gyula. *Tegze Gyula*, jogi doktor, jogakadémiai tanár Kecskeméten. Munkája: Szerves társadalomtudományi elméletek és az állam személyiségének theoriája.

Thury József. *Thury József*, tanár, orientalista, szül. Makádon, 1861-ben. Négy éven át a budapesti keresk. akadémiával kapcsolatos keleti tanfolyamon a török nyelvet tanította. 1884-ben tanulmányútat tett Törökországban; 1887-ben rövid ideig a nagykőrösi főgimnáziumban tanárkodott, 1888. elején pedig a halasi főgimnáziumnak lett r. tanára. Ethnográfiai czikkeket és számos értekezést írt a lapokba. A M. Tud. Akad. megbízásából magyarra fordította a török történetírók magyar vonatkozású munkáit (Török Történetírók, I. k., Bpest, 1893, II. k. 1896, stb.)

Művei : A kasztamunii török nyelvjárás. (Akad. ért. 1885.) — A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Bpest, 1896. — A Behdset-ül-Lugat csagataj szótár. U. ott, 1903. — Török nyelvemlékek a XIV. sz. végéig. U. ott, 1904. — A középázsiai török irodalom. U. ott, 1904.

Tormássy Sándor. *Tormássy Sándor*, kecskeméti születésű, közs. tanító Kecskeméten, tárczákat és tanügyi czikkeket írt a kecskeméti lapokba.

Munkái : A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Hivatalos Tanítótestület története. Kecskemét, 1896. — Kecskemét th. város és Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye földrajza. Vezérkönyv a tanítók számára. U. ott, 1899.

Tormay Károly. *Tormay Károly*, orvosdoktor, szül. Váczon, 1804-ben. 1830—32-én Pesten az egyetemen mint segédorvos működött. 1832—48-ban Tolna vármegye főorvosa volt. 1850-ben Esztergom vármegye főorvosává nevezték ki s mint ilyent, a magyar orvosi ügyek rendezése végett Bécsbe, a cs. belügyminisztériumba küldötték. 1850-ben Pest városának igazgató-főorvosává lett. Utóbb Pest városának aligazgató főorvosává választották s mint ilyent, 1861-ben a Rókus-kórház igazgatásával bízták meg. Megh. Bpesten, 1871-ben. Dolgozatai vannak a Budapesti Hírlapban (1856.), a M. T. Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági Közleményeiben (1867. IV.) és a bécsi Sitzungsberichte der mathematisch-naturw. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften-be (1864).

Munkái : Értekezés az ideglázról, 1829. — A fogakról, 1831. — Útmutatás törvényszéki orvosoknak, 1844. — Utasítás a védhimlő oltonyozására, 1845. — Tolnamegye orvosi helynépirata. 1846. — Bábászati Kalauz, 1846. — Terhességi naptár. 1852. — Statistische Bemerkungen aus dem Sanitäts-Berichte für die Stadt Pest v. J. 1852. (1853.) — Medicinische Topographie der kön. Freistadt Pest. Pest, 1854. (Magyarul is megj.) — Adalékok az 1854—5-ben Pest városban és környékén dühöngött kolerajárvány statisztikájához. U. ott, 1856. — A népesség mozgalmának kimutatása Budapesten 1854 és 1855-ben. U. ott, 1856. — A közegészség állapota Pest szabad királyi városban. U. ott, 1858.

Tóth István. *Tóth István*, oklev. középiskolai tanár, anyakönyvvezető, a múlt század 70-es éveiben kezdette irodalmi munkásságát. 1880—83-ban a Kecskeméti Lapoknak lett munkatársa, majd (1895) felelős szerkesztője s mint ilyen a vállalatot számos tanügyi, közgazdasági, politikai és társadalmi czikkekkel gazdagította.

Tóth János. *Tóth János*, halasi városi tanácsos, 1828—9-ben összeszedte és sorozatba foglalta a Halas városáról szóló történeti adatokat.

Tóth József. *Tóth József*, ügyvéd Nagykőrösön. Szerkesztette a Nagy-Kőröst, melynek alapítója volt, 1877—94-ben, és ennek folytatását, a Nagykőrösi Hetilapot.

Munkái : A mit mindnyájan érezünk. Nagykőrös. — Képes regélő. U. ott.

Tóth Lajos. *Tóth Lajos*, orvos, min. osztálytanácsos, szül. 1856-ban, Kiskőrösön. 1881-ben tanársegéd lett a gyógyszertani tanszék mellett, 1886—7-ben a gyógyszertannak magán- és 1890—91-ben a kolozsvári egyetem ugyanennek r. tanára, s mielőtt állását elfoglalhatta volna, osztálytanácsos a kultuszminisztériumban.

Főbb dolgozatai : Az ideg és izom között mutatkozó látszólagos különbség állandó villamáram alkalmazásakor (1880.) — A viszonylagos alkalmazkodási szélességek vizsgálata a belső egyenes izmok elégtelenségénél (Orvosi Hetilap, 1882.) — A heveny fertőző betegségek tanának átalakulása (1884.) — Kisérletek a chloroformnak bőr alá fecskendezésével (Orv. Hetilap, 1889.) — Az Orvosi Hetilapnak hosszú ideig belső munkatársa volt és a Magyar Gyógyszerkönyv 2. kiadásában a gyógyszertani részt Balogh tanárral együtt ő dolgozta ki.

Tóth Mike. *Tóth Mike*, jézustársasági atya, 38 év óta működik Kalocsán mint a főgimnázium tanára. Sokat útazott s megfigyeléseit és tapasztalait értékes munkákban gyümölcsöztette. Dolgozott a lapokba és folyóiratokba; e mellett 1884-től szerkesztője a Jézus Szentséges Szíve Hirnöke cz. folyóiratnak, továbbá a Szűz Mária

Virágos Kertjé-nek, a melyet 1885-ben ő alapított, s mindkét vállalatával derék lendületet kölcsönzött a vallásos illusztrálás művészetének.

Művei : Magyorország ásványai (Bpest, 1882.) Középeurópai műépítmények. (U. ott, 1898) Spanyolország, különös tekintettel műépítményeire (Kalocsa, 1910.) ; ezek közül az első úttörő alkotás irodalmunkban, a másodikat pedig a budapesti egyetem, 1901-ben jutalomra méltatta. — A nagy áldozat. Szatmár, 1875. — A keresztény nőnem diadala. U. ott, 1875. — (Eőri László név alatt.) A fényképészet titkai. U. ott, 1875. — A zárda. Felvilágosítások és buzdítások a zárdaélet érdekében. Bpest, 1877. — A keresztény erényeknek és tökéletességnek gyakorlása. Rodriguez Alfonz. Kalocsa, 1877. — A Magyar síkság jövője. Kalocsán, 1878. — Mária-havi virány. Budapest, 1878. — Fő-veszedelmünk. Bpest, 1879. — A mikroskop őstörténete. Kalocsa, 1881. — A legnemesebb Szív. Budapest, 1882. — Virágcsokor a katholikus gyermekkertből. Hattler F. nyomán. Kalocsa, 1883. — Jubileumi bucsú. Kalocsa, 1886. — Vasárnap. Kalocsa, 1889. — Uj és gyakorlati elmélkedések. Vercruysse nyomán. Kalocsa, 1890. — Lélekmentő. Szatmár, 1895. — Lelki kalauz az élet keskeny ösvényén. U. ott, 1896. — Hajdan és most. Bpest, 1898. — Utmutatás az elmélkedéshez. Roothaan nyomán. 1899. — Erény-Gyöngyök nők életéből. Kalocsa, 1901. — A szeretet lángjai. U. ott, 1901. — Szent-Kilenczed. (Novéna) Kalocsa, 1903. — A szent mise szolgálata. U. ott, 1903. — Életpálya választása. U. ott, 1903. — Az ásványok s az élet. U. ott, 1903. — Szerzetes rendek és Társulatok Magyarországon. U. ott, 1904. — Japán hős családok. U. ott, 1904. — Az erényesség zátonyai. U. ott, 1905. — A keresztény tökéletesség gyakorlása. Rodriguez nyomán. Három köt. 1905. — A kalocsai főgimnázium ásványtára. Kalocsa, 1908. — XIII. Leo 1888-ban ,,Pro Ecclesia et Pontifice" arany kereszttel tüntette ki.

Török István.

Török István, jogi doktor, (szül. Czegléden, 1863). Két évig Czegléden ügyvédkedett, aztán bírói pályára lépett. Számos czikket írt a lapokba, munkatársa volt a Pallas Nagy Lexikonának s a Czegléd és Vidékének szerkesztője. Fő munkája : A telekkönyvi betetszerkesztés rendszere.

Tragor Ignácz.

Tragor Ignácz, dr., a váczi Múzeum-egyesület igazgatója.

Munkái : Vácz. Ismertető kalauz. Vácz, 1903. — Vácz története 1848—49-ben. — A jelen monografiában Vácz város történeti ismertetése az ő tollából származik.

Ugró Gyula.

Ugró Gyula dr. Ujpest város polgármestere, szül. Nagykőrösön 1865-ben. Főgimnáziumi tanulmányait Budapesten és Nagykőrösön, jogi tanulmányait Pozsonyban és Budapesten végezte. A jog és államtudományok tudora, hites ügyvéd. Fiatalabb korában több költeménye és tárczája jelent meg a fővárosi és vidéki lapokban. Ujpesten szerkesztője volt az ,,Ellenzéki Hirlap" s a ,,Társadalmi Lapok" és a Rákospalotán megjelenő ,,Szabad Hon" cz. lapoknak. A m. kir. honvédségnél 14 évi szolgálat után honvéd főszámtiszti minőségben nyugdijaztatván, egész tevékenységét Ujpest anyagi és szellemi felvirágoztatására szentelte. Tevékeny részt vett és vesz Ujpest kulturális és társadalmi közéletében s Ujpestnek r.-t. várossá átalakulásában oroszlánrész illeti meg. 1907. aug. 19-én Ujpest város polgármesterévé választották. Nehéz viszonyok között kezdte meg polgármesteri működését s nagy energiával, sikeresen küzdötte le minden nehézséget, melyet Ujpestnek ez időtől fogva hatalmas módon megindult kulturális és gazdasági fejlődése bizonyít.

Munkái : Önálló vámterület, közgazdasági tanulmány 1900. Jelenleg Ujpest két kötetes monografiáján dolgozik, mely 1911-ben kerül sajtó alá. Jelen monografiában az ő tollából származik Ujpest ismertetése.

Váczy János.

Váczy János, bölcs. doktor, tanár, az Akadémia lev. tagja, szül. Kecskeméten, 1859-ben. A középiskolát szülővárosában, az egyetemet Budapesten végezte. 1783-ban tanári és doktori oklevelet szerzett és az egyetemi könyvtár gyakornoka lett. Egy év mulva a múzeumi könyvtárhoz került s ott 1891-ben segédőrré lépett elő. 1893-ban a VII. ker. gimnáziumhoz nevezték ki tanárnak s azóta ebben a hivatalában működik. Jeles irodalomtörténeti tanulmányokat s kritikákat irt.

Önálló művei : Haller János és Hármas Istóriája. Bpest, 1883. — Deák F. levelei. U. ott, 1889. — Gr. Ráday Gedeon összes munkái : U. ott, 1892. — Berzsenyi D. életrajza. U. ott, 1895. — Berzsenyi D. költői és prózai munkái. U. ott, 1901. — Kazinczy : Pályám emlékezete. U. ott, 1900. — A magyar nemzeti irodalom története, középisk. számára. U. ott, 1902. — Kazinczy Ferencz művei. Kazinczy F. levelezése. I—XIX. k. U. ott, 1890—1909. — Kazinczy Ferencz életrajza. U. ott, 1909.

Vargha Gyula.

Vargha Gyula, dr. költő, az Akad. levelező-tagja, a Kisfaludy-Társ. főtitkára, szül. Káván, 1853-ban. A gimnáziumot és jogot Budapesten végezte. Még mint joghallgató belépett a m. kir. közp. statisztikai hivatalba s ott fokról-fokra emelkedve, 1892-ben miniszteri osztálytanácsossá s aligazgatóvá lett. Jelenleg min. tanácsos és a közp. statisztikai hivatal igazgatója. Nemes formájú, tiszta hangú, lendületes költeményei a lapokban, különösen (1875 óta) a Budapesti Szemlében, a Vasárnapi Ujságban és egy kis kötetben (1881) láttak napvilágot ; sokat fordított Schillerből, Heinéből, Herediából, s az akadémia és Kisfaludy-társaság pályázatain többször diadalt aratott. Mint prózairó, különösen a közgazdasági és statisztikai szakban működött. A Láng-féle Magyarország Statisztikája cz.

munkának jelentékeny része V. tollából került, 1887-től Jekelfalussy Józseffel együtt írta és szerkesztette a Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv 9. folyamát és 1889 óta számos értekezést közölt a Nemzetgazdasági, utóbb a Közgazdasági Szemlében.

Munkái : Magyarország pénzintézetei. Bpest, 1885. — A magyar hitelügy és hitelintézetek. U. ott, 1896. — A boszuló kard, regényes dalmű 5 felv. U. ott, 1897. — Barsi József emlékezete. U. ott, 1897. — Emlékbeszéd Pólya Jakabról, 1898. (Akad. Ért. 109. f.) — Keleti Károly emlékezete. (Közgazd. Szemle, 1899.)

Vavrinecz Mór.

Vavrinecz Mór, zeneszerző, karnagy, a bpesti Ferencz József-nevelőintézet tanára, szül. Czegléden, 1858-ban Zenei kiképzését Budapesten a nemzeti zenedében és az orsz. zeneakadémián nyerte. 1878-ban több szerzeménye ráirányozta a közfigyelmet, de e mellett mint a Hon és Főv. Lapok zeneírója és kritikusa, a műirodalom terén is tevékenykedett. 1886-ban a budavári Nagyboldogasszony egyházának karnagya lett. — Irt számos szímfoniai költeményt, melodrámát, vonósnégyest, egyházi zeneművet, kantátét, magyar dalt, s éneket. 1892-ben az Ember Trag. nyomán Éva cz. zenedrámát szerzett ; utóbb Rosamunde cz. dalművet nyujtott be a berlini kir. operához ; 1865-ben pedig Ratcliff cz. zeneműve Frankfurtban általános tetszést aratott.

Vay Sándor.

Vay Sándor gróf, a régi magyar életnek művészi, nobilis és magyaros tollú rajzolója, Alsódabason élte gyermekéveit. Fejlődésére nagy hatással volt anyai nagyanyja, rajongva szeretett édesanyja és nevelője, Kászonyi Dániel. Tanulmányait Németországban, Lipcsében, Drezdában végezte. Irni — saját szavai szerint — 1903-ban kezdett „komolyan“, s azóta számos kitünő dolgozatot közölt a lapokban. A pestmegyei alföldnek annyira rajongója, hogy majdnem minden irásában szeretettel említi föl.

Munkái : Régi magyar társas-élet, két köt. Nemes urak, urasszonyok. D'Artagnan meséi. — Pestvármegyei históriák. Vay Sándor válogatott munkái, 10 díszes kötetben. (1909, az Orsz. Monogr. Társ. kiadása.)

Városy Gyula.

Városy Gyula, hittud. doktor, kalocsai érsek, az egyháztörténelemkitünő művelőjének életrajzi adatait Bács-Bodrog monografiájában közöltük.

Virányi Gyula.

Virányi Gyula, kecskeméti születés, soproni tanár, a Kecskeméti Lapokba is dolgozott. Munkája : A nevelés befolyása az emberre és a társadalomra.

Virányi Ignácz.

Virányi Ignácz, tanár, több mint húsz esztendeig (1871—93) működött a kecskeméti főreáliskolában. A helyi lapokban több czikke látott napvilágot, „Pénz és rang“ cz. drámája pedig a kecskeméti színpadról tetszést aratott.

Munkái : Módszeres német nyelvtan. Kecskemét ? — Népszerű felolvasások. U. ott.

Winkler Pál.

Winkler Pál, kalocsai érseki könyvtáros, szül. 1859. 1884-ben szentelték pappá. 1899-ben könyvtárossá és érseki levéltárossá nevezték ki, mely hivatalában ma is működik. 1902-ben a pápa tb. házi káplánjává nevezte ki. Irodalmi működését Bács-Bodrog vármegye monografiájában tüzetesen ismertettük, itt csak újabb munkásságát érintjük.

Ujabb munkái : A kalocsai nagyobb papnevelde története 1733—1910. (Kéziratban most van bírálat alatt). A kalocsai főmegye papságának statisztikája 1733—1910. (K. N. 1910). E monografiában Kalocsa története és ismertetése.

Zlinszky Aladár.

Zlinszky Aladár, bölcs. doktor, főgimn. tanár, szül. 1864-ben, Czegléden. Baján, Zomborban, Pozsonyban tanárkodott. Jelenleg Budapesten a VIII. k. főgimnázium r. tanára. Czikkei s értekezései jelentek meg a tud. folyóiratokban és a Tóth Kálmán Emlékalbumában (Baja, 1894) és a Kármán Albumban.

Munkái : Heliodoros a magyar irodalomban. Bpest, 1887. — Szondy két apródja az iskolában. 1889. — Szemelvények a magyar nemzeti lyra köréből. Bpest, 1893. — A tanárképzés reformja Pozsony, 1895. — Retorika, középisk. használatra. Bpest, 1900. — Arany balladaforrásai, 1900.

TÖRVÉNYKEZÉS.

Régi magánjogunk kodifikálatlan volt. De azért főbb vonásokban minden törvényhatóság területén azonos elvek szerint szolgáltatták ki. Ezért a bűnperrendi gyakorlat az, melyet, mint megyénként eltérőt, földolgozásunk tárgyává tettünk. Kutatásaink legfőképen az 1848-at megelőző utólsó 50 évi levéltári anyagra terjeszkedtek ki.

Nyomozat.

A szónak mai értelmében vett nyomozat akkor nem volt kötelező. Nyomozat alatt akkortájt, általában véve, csak ismeretlen tettes kipuhatolását értik. Az 1548 : L. t.-cz. arra kötelezte a vármegyei tisztikart, hogy negyedévente minden úrnál, nemesnél és nem nemesnél kutassanak, nem tartanak-e maguknál latrokat. E törvényt számos későbbi, így a Csemetei-féle gyilkosság alkalmából hozott 1625 : XIII. és az 1658 : L. t.-cz. hatályában fönntartotta. Ez a „diligens", vagy Bodó szavaival élve : „publica inquisitio" azonban a XIX. század elején már alig fordul elő. Ugyanez áll az 1794. évi 4152. sz. Pest vármegyéhez érkezett helytartótanácsi rendelet 18. *b*) pontjáról. E szerint minden tanyán évente kétszer bűnvizsgálat (nyomozat) tartandó. Ha gyanús emberek találtatnak, úgy ezek a községben lakásra kényszerítendők. A kiről ez alkalommal kiderül, hogy rossz embereket tart, az házától és földjétől fosztassék meg örökre és házát és földjét adják el jámbor embereknek, ha nem nemes.

Gyanútlan személyek szabadságának ilymérvű megszorítása ellenkezett Pest vármegye jogfelfogásával. Annál mostohább bánásmódban részesülnek a tényleg gyanúsak. Gyanús, egy Kassichban is ismertetett 1765-iki rendelet szerint, ki az osztrák örökös tartományokba fokossal (clava ferrea) akar utazni ; mért is letartóztatandó. A vármegye speciális gyakorlata szerint gyanúsak : a kik az országúton, hídakon, vámoknál, révéknél megszólíttatván, kilétüket megbízható módon nem tudják igazolni és az oly pásztorok, kondások, csikósok vagy ismeretlenek, kik ugyan e helyeken passzus nélküli lónak vagy szarvasmarhának birtokában találtatván, azt, hogy nem lopás útján szerezték, igazolni nem tudják. (Bűnösség vélelme.) A vármegye egy 1794-ben kelt, de az 1840-es években is még joghatályban levő közgyűlési határozata értelmében az ily személyeknek hivatalból való kikutatása, föltalálása esetén a szolgabírónak való átaladása, a mezei biztos kötelessége. A mezei biztost a gyanús személyek elleni írtó harczában a haramjahajhászó sereg (lovas hadnagyok és megyei katonák) segíti. Hogy ki a gyanús, azt az 1794-iki 4052. számú ú. n. országszéki rendelet,*) melyet a helytartótanács az egybegyűlt fő- és alispánok és kerületi kapitányok meghallgatása után bocsájtott ki, 55. és 56. §§-ában mondja meg: „mindazok, kik hejehuja életet élnek s magukat és a hozzájuk tartozókat erejük fölött piperésen ruházzák; ezeket fel kell jegyezni és adattassék tudtokra nékiök, hogy ők gyanús embereknek tartatnak. Házuk váratlanul és gyakran, hol nappal, hol éjjel, vizsgáltassék meg s ha otthon nem találtatnak, mihelyst hazaérkeznek, szoríttassanak, hogy adják elő : miért és hol jártak." Ezt a rendeletet több későbbi így az 1800. évi 2521, az 1806. évi november 28-iki 17057. és az 1819 július 6-iki

---

*) Mind ezekre, mind a fejezet későbbi részeiben idézett jogtörténelmi adatokra nézve lásd ifj. *Dombóváry* Géza : Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pestmegyében a XIX. század első felében.

18567. sz. leírat is fenntartja hatályában, ámde a vármegye nem mindig tiszteli a leíratokat. Deák Ferencz szerint, ha kipuhatoltatott, ki lehetett a vétkes, megszünik a nyomozó hatóság tisztje, ekkor már bizonyos személy ellen dirigáltatván a gyanú. A vármegyének fönt hivatkozott közgyűlési határozata szerint is: a mezei biztosnak tilos nyomozat során a vallatás. De a tilalom csak papiron marad. A városok tanácsai és községek elüljárói is vallatnak és pedig testületileg. (Bizottsági vallatás). A nyomozat nem mindig állítható szembe a vizsgálattal.

Vizsgálat.

A vizsgálat elrendelhető: *a*) nyomozati adatok alapján; *b*) ha nyomozat nem volt: feljelentés alapján. A hivatkozott országszéki rendelet szerint „az árulkodó jelentse be nevét és névtelen feljelentés nem ok az eljárásra.“ Tiszti vizsgálatot rendelhet: 1. a kisgyűlés vagy közgyűlés; 2. az alispán. Pótvizsgálatot ezeken kívül a törvényszék. Megokolni csak kivételkép szoktak, de e tekintetben ellentétben a XX. század joggyakorlatával — a följelentett személy becsületére és hírnevére nézve előnyös körülményeket gyakran emelik ki. A nyílvános vizsgálat eszméjét Kossuth Lajos pendíti meg. A gyakorlat nem ismeri. Megvalósítására az 1842-ki ú. n. büntetőtörvényszolgáltatási eljárásnál sem lehetett gondolni. Régi törvényeinkben sem fordul elő. Az 1655: XXXVIII. t.-cz. ama kitétele, hogy „evidens inquisitio“, az összefüggésből kivehetőleg nyilvánvaló megállapítást jelent, és nem nyilvános vizsgálatot, a mint ezt — a Márkus-féle Törvénytár szerint — Kolozsváry-Óváryék hiszik. Foganatosítják a vizsgálatot első sorban és kiválólag a törvényes bizonyság (legale testimonium), azaz a szolgabíró esküdttársával együtt. Judlium cum jurassore. (Az 1843-iki javaslatokban is így volt tervbe véve.) Más vármegyékben, úgy látszik, a tiszti ügyész. Akadály esetén csak a szolgabíró, vagy csak az esküdt. A pusztában elfogott gyanús személyek ellen a mezei biztos, ha egyúttal tiszteletbeli esküdt. Kivételesen a tiszti ügyész. Bonyolult ügyekben, különösen ha a kihallgatandó személyek száma rendkívül nagy: bizottság. Úri székeknél az úriszéki ügyész. De ez a szabály is csak elvben áll, mert, a mint az 1843. évi szeptember 1-i országos gyűlés elnöke megjegyezte: a szolgabíró sok helyütt méltósága alatt valónak tartja a benevolumokat megtenni, hanem esküdtjére, vagy holmi hányt-vetett tolvajkergető komisszáriusokra bízza, már t. i a legtöbb vármegyében.

Kínvallatások.

A panaszolt visszaéléseknek főoka a kor különös jogfelfogása, melynek jellemzésére mi sem alkalmasabb, mint az az eset, mikor Vuchetich 1819-ben kikelvén a kínvallatás ellen: Szlemenich pesti jogtanár, utóbb a magyar tudós társaság által kiadott tanulmányában azt írja, hogy „mi sem tilalmazhatja, hogy a vallató bíró a vallani nem akaró rabnak makacsságát sanyarúbb tömlöczvel, vagy mértékletes veréssel meg ne zabolázza.“ Az ily vallatást nevezték ebben a korban „benevolum examen“-nek. Az oly könyvről pedig, a milyen — az előadottak szerint — Szlemeniché volt, Fabriczy Samu azt írja az 1837-iki Figyelmezőben, hogy az azt végtől-végig átható humanitás szelleme a legjelesebb munkák sorába helyezi. A visszaélések száma aránylag csekély. Az 1791-iki törvény értelmével még a köztisztviselők sincsenek tisztában. A Csepcsányi-féle kínvallatás miatt kérdőre vont táblabíró pl. 31 évvel az 1791-iki törvény életbelépte után (alkalmasint fölös óvatosságból) nem ismeri ugyan el, hogy a vádlottat arczul ütötte, „jóllehet“, úgymond „a Praxis Criminalis II. R. 8. ágazatja szerint a vádlottat tortura által kényszeríthettem volna az ellopott tulajdon hová lett elrejtésének a kivallására.“ Ugyanígy a 2273/1795. sz. ügyben, hol a lólopással gyanusított a további veréstől való félelmében önkezűleg vetett véget életének. A panaszlott azzal védekezik, hogy 16 korbács a hazugság megengedett büntetése. A panasz rendszerint csak pofozás és botozás megtorlására irányul (4413/1790. Csepcsányi). Így a 4283/1809. sz. Telsoffer S. ügyben az a panasz, hogy egy álló hónapon át nap-nap után pofozták. Ilyenkor a vizsgálat, melyet kis- vagy közgyűlésileg kell elrendelni, nemleges eredményre vezet. Így (4378/1842. sz.) Kiss János ügyében is, hol a rendőrlegények maguk sem tudtak az esetről. — Bis repetita placent!

Gúzsbakötést csak elvétve panaszolnak. Kínvallatás egyébként a vizsgálatot sok esetben mgelőzött községelüljárósági nyomozás során sem ritka. Itt-ott természetesen nagyobbszabású visszaélések is fordultak elő; így egy 1825-iki percsomó szerint a túzhalmi pusztán megejtett zsiványüldözéskor. Szalay alszolgabíró ugyanis Földváry Gábor szolgabírót arról értesítette, hogy a túzhalmi csárdában birkafüleket talált, melyeket jelentéséhez csatolt. (E birka-fülek még ma is ott vannak félig rothadt állapotban.) Földváry itt „botoztatással, valamint pofozással“ veszi ki a benevolumot. A botozást a megyei katona, a pofozást, hajtépdesést, földreteperést a szolgabíró maga eszközli, még pedig — nyilván a nagyobb hatás kedvéért — a vizsgálatra itélt fiainak jelenlétében. Három heti sanyargatás után a gyanusított magára vállalja a bűnt. Később József nádor parancsára vizsgálatot tartanak a kínvallatók ellen, a kik a Praxis Criminalisra való hivatkozással ,,négy jogszerűleg kirótt pálczaütés“-t ösmernek be. A törvényszéknek a föntiek szerint kínvallatott Szedlák elleni lopási ügyében hozott itélete a kínvallatás útján kicsikart beismerést elfogadja, illetve nem tekinti semmisnek.

Perbeidézés.

Az inquisitio (vizsgálat) befejeztével a szolgabíró (judlium) a bűnper összes iratait species facti, azaz az ügynek összes részleteit megvilágító ,,esetírás“ kiséretében átküldi a fiskálátusi tisztségnek. A fiskus ez iratok alapján ,,írásbeli véleményt“ készít. Ez a vélemény nagyjában megegyezik a mi bűnvádi perrendtartásunk alapján beadatni szokott vádírattal, ill. ügyészi vádelejtéssel, mivelhogy a rendek ennek alapján hozzák meg inactionáló, azaz perbeidéző, levelestárbatételt rendelő, azaz megszüntető, avagy pediglen ,,az ügy bővebb felderítése czéljából szükséges további investigatiót, vagy inquisitiót“, esetleg (litis pendentiae kifogás alapján) felfüggesztést rendelő határozatukat. Látszólagos megegyezésük ellenére, a régi és új vádaláhelyezési eljárás teljesen ellentétes alapon épül. Ma a vádtanács — mert ez illetékes a most felsorolt végzések hozatalára — csak az esetben hozhat a perbeidézéssel azonos hatályú vádaláhelyező végzést, ha a vádló indítványozza. Ellenben Pest vármegyének negyvennyolcz előtti joga szerint a perbeidéző határozatnak nem előfeltétele a vád, a mennyiben igen sok oly esetet láttunk, melyekben a vádló egyszerűen ,,a tekintetes karok és rendek bölcs belátására“ bízta : ,,mi légyen a per további sorsa“ és mégis perbeidézték a terheltet. Minthogy pedig a vádelviségnek úgyszólván alfája és omegája, hogy ,,vád nélkül nem lehet bíró“, világos, hogy Pest vármegye eljárását vádelviségen alapulónak nem lehet mondani.

A perbeidézési eljárás foruma tekintetében a század eleje óta egészen negyvennyolczig mindig változik a gyakorlat. A század elején az esetek egy részét már a kisgyűlés intézi el, különösen az ú. n. nemtelenek elleni kisebb sulyú pereket. A kisgyűlés tagjai Pest vármegyében a szolgabíró, esküdt, tiszti ügyész és két jegyző. Ezeken kívül még soknak van megjelenési joga. Már a 30-as évek elején van rá eset, hogy nemes embert helyeznek vád alá kisgyűlésileg. A negyvenes évek elején a kisgyűlés rendszerint ,,határozati tervezet“-et terjeszt a közgyűlés elé nemesek ügyében. De sok nem nemes ember ügyében is a közgyűlés dönt. Ezt a rendszertelenséget óhajtja megszüntetni Pest vármegye 1846. évi 6297. sz. határozatával : ,,A fentálló bűnvádi gyakorlat szerint a nemesi kiváltságban élő egyének ellen bűnkereset egyedül a közgyűlés által lévén elrendelhető, annak megvizsgálása : elégséges oly adatok vannak-e, melyek a bűnkereset alapját tehetik, ugyane helyre tartozik. Miután ennélfogva bűnvádi esetek körül tett tiszti vizsgálati iratok a közgyűlésnek különben is előterjesztetnek, a KK. és RR. az e részben előleges véleményezéseknek szükségét fennforogni annál kevésbé látják, mivel ezen a személy és vagyonbátorságot érdeklő kötelességöket közvetetlen önmaguk is a legnagyobb figyelemmel kivánják teljesiteni. Ennélfogva kijelentik és elhatározzák, hogy a nemesek bűnvádi ügyét tárgyazó iratok egyenesen a közgyűlésen lesznek megvizsgálandók. Utasításul adván egyúttal a jegyzői tisztségnek, hogy a közel mult évi 5821. szám folytán véleményezés végett a törvényszék elibe utasított vizsgálati irományokat a közgyűlési tárgyak lajstromába iktassa és azokat legközelebb terjeszsze elő.“ Itt jegyezzük meg, hogy a rendek még ugyanazon a közgyűlésen 6456. szám alatt, Hentaller Károly ócsai postamestert perbeidéztetni rendelték a büntető törvényszék szakvéleménye alapján.

A közgyűlések bűnügyekben folytatott tanácskozásainak módjáról csak annyit tudunk, hogy az egész populus, szóval egész megyebeli nemesség részvételével folytak le. És ha volt is benne igazság, hogy ,,ott, hol hg. Esterházynak csak annyi a votuma, mint a legutólsó bocskorosnak, ott a votisatio systemája et in theoria, et in praxi merő képtelenség jellegével bír“ — a rendek mégis ragaszkodnak az általános, egyenlő, közfelkiáltással gyakorolt szavazati jog rendszeréhez és pedig annál is inkább, mert a bocskoros proletárok az akkori közlekedési viszonyok mellett csak nagyritkán tudtak a rezidencziába fellátogatni és ha megjelentek is, akkor sem tudtak befolyásra szert tenni abban a vármegyében, melyben Kossuth Lajos, Zsedényi Edvárd, Széchenyi István, Dessewffy Emil és Aurél, Prónay Albert, Földváry Gábor, Eötvös József, Nyáry Pál, Réső-Ensel Sándor, Ráday Gedeon, Szentkirályi Móricz és hozzájuk hasonlók mérték össze szellemök ragyogó fegyvereit. Ezekre a pesti közgyűlésekre gondol Ferencz király udvarának bizalmasa, Wirkner Lajos, a midőn utóbb magyar fordításban is megjelent ,,Élményei"-nek 23. lapján kifejti, hogy, ha a nemesség néha-néha vissza is élt szinte korlátlannak mondható hatalmával, annyi kétségtelen, hogy ,,hatalma honszerelménél sohase volt nagyobb."

A negyvenes években sok vármegye a honorátiorokat (tudósokat, művészeket, diplomás embereket) közgyűlési szavazati joggal ruházta fel. Ebben a nagy horderejű kultúrális reformban is Pest vármegye volt a vezér.

Teljesen elfeledik a Hk. III. Rész 2. czímének abbeli kijelentését, hogy ha a populus (Werbőcianus) két részre oszlanék, akkor a józanabb és előkelőbb rész határozata áll meg ; józanabb és előkelőbb résznek pedig az tekintetik, a melyben a méltóságra és tudományra nézve ismertebbek vannak. Ennek ellenére a szavazás közfelkiáltással történik és pediglen az 1819. évi, az ország összes törvényhatóságához intézett helytartótanácsi tilalom után is. Ebből majdnem komoly bonyodalom származott Pest vármegye és a helytartótanács között 1837-ben, a mikor Kossuth Lajos letartóztatása miatt a rendek a kormány eljárása elleni tiltakozó feliratаikat közfelkiáltással fogadták el, a mit a helytartótanács rosszalt, a rendek azonban a Hk. I. R. 4. és 9. czímjére hivatkozva, feliratukban törvényesnek minősítettek.

Perczel Móricz ügye.

1831-ben Perczel Móricz nemes ifjú Pesten az Ujépületben állomásozó 5. sz. cs. kir. pattantyús (tűzér) ezred katonaságát arra akarta bírni, hogy a Paskievics tábornok vezérlete alatt Lengyelországba rohanó orosz hadakat tartóztassák föl szabadságtipró útjokban. Az ezredkormány Perczelt a kaszárnyában letartóztatta. A rendek Perczel anyjának, Perczel Gábornénak folyamodására felszólították a hadi kormányt az ifjú szabadlábrahelyezésére. Majd József nádor főispánt kérik meg, járna el az ügyben. A nádor, ki első nejének : Alexandra Pawlownának halála óta négymillió korona évi zsoldot húzott az orosz udvartól, úgylátszik nem merte, vagy nem akarta egész befolyását latba vetni a czárnak épen nem kedves ügyben ; másrészt azonban vármegyéjének rokonszenvét sem akarta eljátszani, miért is Perczelnek szabadlábra helyezését ugyan nem, de letartóztatott állapotban való átszállítását a vármegye fogházába rövidesen kieszközölte. Minthogy azonban ,,Pestben minden jog a közgyűléstől ered," a rendek nem sokat törődtek a nádornak hangoztatott oroszbarát érzelmeivel, hanem — Nyáry Pál vicefiskális úr véleményes jelentése alapján — szabadlábra helyezik Perczelt. S megszüntetik a hadikormány feljelentésére Perczel ellen titkos összeesküvés czímén indult ügyet, mivel a Perczel lakásán Zlinszky szolgabírótól foganatosított házkutatás alkalmával fegyverek nem találtatván, Perczel nem gyanusítható.

Kossuth Lajos inasa.

A ,,Kossuth Lajos Ur Inasa" kitétellel megjelölt ügynek részleteivel az érdekelt személyek, de az ügynek politikai és jogtörténelmi fontosságára való tekintettel is bővebben kell foglalkoznunk. Szálai Kossuthnak 1842-iki Nyáry-féle ú. n. büntetőtörvény szolgáltatási eljárás és a botbüntetés eltörlése mellett kifejtett szereplésére vezetnek vissza. Kossuth 1842-ben a Szép-utcza és Zöldkert-utcza sarkán özv. László Józsefné házában, az Almásy-kerttel szemben lakott. A kert falán minden reggel Kossuth becsületét sértő rajzok és feliratok jelentek meg. A város legkülönbözőbb házainak falán is megismétlődtek a gyalázkodások, melyek ha Kossuthot nem is, de Kossuthnét csakhamar kihozták a béketűrésből. Így hát a granátosoknál 10 éven át szolgált inasukat, Neuser Józsefet bízták meg az éjjeli őrtállással, meghagyván neki, hogy a tettest, ha lehet, kézrekerülés esetén vigye be a László-ház udvarába, reggel pedig adja át a hatóságnak. Neuser az Almásykert házmesterével, Mór Istvánnal szövetkezvén, november 27-ére virradóra elfogta és csak alapos elagyabugyálás után akarta bevinni a tettest a mondott ház udvarába, a mikor is a kaput nyitó házmester lámpájánál szinte megrémülve ösmerte fel Kossuth szomszédját, Hindy János ügyvédet, a ki a Kossuthtal ellenkező követ fujó ,,Nemzeti Ujság" cz. lapnak volt a segédszerkesztője. Hindy bírói úton és pedig nem az ügyben illetékes megyei törvényszéknél, hanem az itélőtáblánál, mint elsőfokú hatóságnál, keresett elégtételt, politikai bűncselekménynek vélvén minősíthetni ezt az épenséggel nem politikai tettet. Hogy pedig a tábla mindjárt ab ovo Kossuthot tekintse tettesnek, Neusert pedig a tettért csak félig-meddig felelős eszköznek: alperes neve helyére azt a kitételt írta: „Kossuth Lajos Ur Inasa."

Hindy a kir. ügyigazgatóságnak és itélőtáblának Kossuthtal szemben már a „Törvényhatósági Tudósítások" alkalmából is megnyilvánult „jóindulatá"-ban bízva, azt remélte, hogy a cselekményt ezúttal is félreminősítik. Kossuthnak kijutott a támadásokból. Ellenfelei az elagyabugyálást Kossuthnak abbeli kijelentése ellenére, hogy erre nézve nem adott utasítást, neki tudták be bűnül, s hatalmas argumentumot véltek így kovácsolhatni a Kossuth által szükségtelennek és károsnak hirdetetett botbüntetés eltörlése ellen. De a helytartótanács nem intézkedett az ügynek itélőtáblai tárgyalása iránt, csak annyiban járt a politikai érdemeket szerzett Hindy János kezére, hogy a „Kossuth Lajos Inasa" elleni ügy soronkívüli tárgyalását hagyta meg a vármegyének. Minthogy azonban a nádor egyben az iratoknak itélet után való felküldését is elrendelte, a törvényszék, fölös óvatosságból, az itéletbe is szószerint vette be a vádlott vallomását. E szerint az őrtállásra főleg Kossuthné adott utasítást; az elagyabugyálásra pedig senki. A törvényszék, „mérlegelvén a mérlegelendőket", Nesusert csak egy hónapi fogházra itélte, egyben Egressy főügyészt utasította, hogy a közgyűlésnél Hindynek perbeidéztetése iránt tegyen indítványt. Ezzel szemben Egressy — a ki a Neuser-féle ügy tárgyalása alkalmával Hindynek még a kihallgatását is ellenezte volt — a Praxis Criminalis vonatkozó rendelkezéseire való hivatkozással, a törvényszék utasítását törvényellenesnek kimondani, az ügyet pedig megszüntetni kérte. Ezen az óriási izgalmak között lefolyt közgyűlésen Kossuth maga nem jelent meg, a rendek pedig, gróf Széchenyi István meghallgatása után, Egressy indítványát fogadták el.

Kossuth Lajos házassága.

A közgyűlés összes perbeidézést rendelő végzései közül legnevezetesebb az, melyet Kossuth Lajos házassága alkalmából hoztak. A lelkiismereti szabadság érdekében megindult küzdelemben, mint látni fogjuk, megint Pest lett a vezér. Egy 1841. évi január 14-iki kisgyűlési bejegyzés szerint Fáy András, Ráday Gedeon, Szombathelyi Antal és Szentkirályi Móricz táblabíró urak azt jelentették a vármegyének, hogy január 9-én Kossuth Lajos úr megtisztelte őket Meszlényi Teréz kisasszonynyal kötendő házasságának nászságával. Ez alkalommal Fleitinger prépost, a belvárosi plebános, a vőlegény kérelme ellenére, megtagadta mind a templombeli, mind pediglen a menyasszony házában való esketést. Estvéli 7 órakor a nászsereg az említett prépost parochiális házához hajtatott, a hol a prépost úr, káplánjaitól környezetten egy oldalszobában levő terített asztal mellé állt. Erre a nősző pár a prépost úr előtt vőn állást. A prépost pedig áldás, imádság, de sőt keresztvevés nélkül, ünnepélytelen, egykedvű hanyagsággal jelentette ki a nászsereg előtt, hogy a kihirdetés megtörtént, házassági akadályról nincsen tudomása; majd pedig — rövid esketés után — hogy az előtte történt házasság valóságosnak s mind a házasság, mind pedig a netán születendő magzatok törvényeseknek tekintendők.

Az ügy előzményei közismertek. A katholikus papság vegyes házasságok esetén reverzálisokat követelt. E miatt országszerte, de az országgyűlésen is nagy volt az elkeseredés. Minthogy az 1647. évi X. t.-cz. a vallás szabad gyakorlatát biztosító törvényeket és rendeleteket megsértő egyéneket csak az esetben engedi — és pedig 600 magyar forintban való elmarasztalással — büntetni, ha előbb alispánilag, törvénysértő cselekedetök jóvátételére, hiába hívattak fel: a közgyűlés megbízza Dubraviczky alispánt, intené meg Fleitingert, hibájának jóvátételére. Fleitinger az intelemre azzal felelt, hogy az áldást egyházi fölöttes hatóságától nyert utasításához képest tagadta meg, mire a rendek — Horarik káplán szabadelvű felszólalása után — Egressy főügyész útján Fleitingert közkereset alá venni, azaz perbeidéztetni rendelik. Majd, arról győződvén meg, hogy a herczegprimás is magáévá tette az áldást megtagadó püspöki rendeleteket: 1842 június 8-án a herczegprimást is vád alá helyezik. Erre az ország igen sok vármegyéjében perbeidéztetik az áldást megtagadó papokat. E pereknek a nádor „bölcs belátása" akként vet véget, hogy valamennyi megindított bűnper iratait a helytartótanács mint igazságügyi főfelügyeleti hatóság útján felkérvén, gondoskodik arról, hogy azokat a bűnper folytatására illetékes hatóság meg ne találhassa.

Khon Márk pere.

Politikai és nem politikai vonatkozásait tekintve, főfontosságú, mert kis híjján majdnem kanczellárválságot vont maga után 1846-ban, a hirhedt adminisztrátor-rendszer elleni küzdelem idején, az az ellentállás, melyet a váltócsempészség miatt letartóztatott Khon Márk ügyében fejtettek ki a rendek a király nevében intézkedő bécsi kanczellária bírói parancsaival szemben. A rendek a sok milliós kárt okozó bűnbanda főtettesét, kevéssel a beérkezett jelentések után elfogták és a vármegyének nem a legnagyobb kényelemmel berendezett fogházába helyeztetni rendelték. Kevéssel utóbb Khon Márk hozzátartozói, Nyáry Pál alispán szóbeli közlése szerint, egy Nyáryhoz közelálló hölgy megkörnyékezése útján arra akarják bírni a tisztakezűsége révén szinte istenített alispánt: hatna oda, hogy a közgyűlés a rabot kezesség mellett szabadlábra helyeztesse. A megvesztegetési kísérlet épen nem kívánt eredménynyel végződvén, Khon Márk — befolyásos összeköttetései révén — Bécsben, a kanczelláriai hivatalban tett szert hatalmas pártfogókra. Az ez időtájt Bécsben gúnyosan „Rákóczy"-nak csúfolt nádorfőispánnal amúgy is meglehetősen feszült viszonyban élő kanczellária meghagyta ezért a vármegyének, hogy Khon Márk további befogatásával tüstént hagyjon föl. A rendek azt felelik a kanczelláriának, hogy, ha az osztó igazság követelendi, törvényadta minden jogukkal fognak élni és pedig tekintet nélkül a leíratban foglaltakra. A király rosszalását fejezte ki a történtek fölött ; a rendek tiltakoznak Bécs beavatkozása ellen. Erre a kanczellária Khonnak azonnali szabadlábra helyezését követeli ; a rendek pedig Nyáry Pál törvényszéki elnök által készített s a közgyűléstől majdnem szószerint elfogadott felíratban kifejtik elvi álláspontjukat. A vita során lemondott Prónay Albert főispánhelyettes állása Földváry Gáborral töltetvén be, csak fokozódik a rendek elkeseredése, mert a kanczelláriától beérkezett esküminta szerint a főispánhelyettesnek arra kell tennie hitet, hogy hivataloskodásának egész idején „a Habsburg-ház barátainak barátja, ellenségeinek pedig ellensége lészen." Az eskükérdés Kossuthnak a nádor-főispánnal történt tárgyalása után, úgy a hogy elintéztetvén, a Khon-ügy közgyűlési tárgyalásaiban Kossuthon kívül báró Eötvös József, Réső-Ensel Sándor, Ráday Gedeon és Szentkirályi Móricz és pedig lángszavuk elragadó erejével fejtik ki a rendek igazát. Kossuth gyönyörű szónoklatából csak néhány összefüggéstelen mondat maradt ránk. Így hát csak annyit jegyzünk meg, hogy a nemzet alkotmányait letiporni akaró kormánynak bizalmatlanságot szavazott, mert a Khon ügyében tanusított eljárása törvénytelen. Kossuth okfejtését a „legnagyobb magyar" igyekezett megdönteni, a termet színültig megtöltő nézőség és hallgatóság folytonos nemtetszés-nyilvánításaitól kísérve. A rendeknek az adminisztrátori rendelettel szemben elfoglalt álláspontja miatt amúgy is kényes helyzetbe jutott nádor-főispán távol tartotta magát az egész vitától, mely végül a vármegyének a kanczellária fölötti teljes és tökéletes győzelmével végződött.

A vigyázó szem

A pestmegyei közgyűlés hatásköre nemcsak a perbeidézés tárgyában való döntésre, hanem az ú. n. erkölcsi büntetések (dorgálás, bűnvádi eljárás, feltételes felfüggesztés) kimondására, de sőt vigilans oculus „vigyázó (őr) szem" elrendelésére is kiterjedt. Ez esetben meghagyatik az ez úttal még szabadlábon maradt vádlott mindenkori lakhelye szerint illetékes hatóságoknak, hogy folytonosan vigyázó szemmel kisérjék (vigilanti oculo servent), helytelen viselkedése esetén pedig tegyenek jelentést a vármegyének, stb.

Föltételes elitélés.

A közgyűlésnek feltételes elitélést kimondó határozataiból közöljük a következő, 1816 Szentmihály hó 27-ki kelettel 3743. sz. a. hozott határozatot : „Af. esztendei 2970 sz. a. közölt abbeli végzésnek felolvastatása alkalmatosságával, mely által t. i. ifj. Beleznay Sámuel úrnak az általa végbevitetett, többrendbeli excessusok végett megfogattatása meghatároztátott. Előadatott királyi tanácsos Keselökői Majthényi Károly úrnak mai napon benyujtott abbeli folyamodása, melyben azt kérte, hogy az említett ifjú gróf, a ki az indulatjai által elragadtatván, a tárgyalt excessusok végett fogházban tétetett, leginkább azért, hogy mint különben is közelről való atyafia, az általa félbeszakasztott tudományait a folyamodó úrnak igazgatása és felvigyázása alatt folytathassa, kezességre a fogházból szabadon bocsájtassék. Minthogy továbbá a többször említett ifjú, megbánván cselekedeteit, a megjobbulásra tökéletes reménységet nyújtana, az eránt is esedezett, hogy az ellene rendelt fiskálisi actio függesztessék fel : az előhozott ebbeli környülállások leginkább a tekintetből, hogy a folyamodó királyi tanácsos úr a többször említett grófnak jobbra leendő vezérlésit magára vállalván, nemcsak megjobbulása eránt az egybegyűlt rendeknek reménységet nyújtott, hanem azon következések eránt is, melyektől tartatván, megfogattatása elrendeltetett, a felelés terhét magára vállalta : Királyi tanácsos úr kezességére előbbeni szabadságában leendő visszahelyezése meghatároztatott. Egyszersmind pedig az ellene rendelt fiscálisi actionak további folytatása felfüggesztetett és ahhoz képest az ügyészi tisztség a jelen való végzésnek kiadása mellett utasíttatni rendeltetik.“

Mind ebben, mind sok más hasonló esetben is a közgyűlés a bár bűnös, de csak pajkosságból, negédességből bűnözött, jobbára fiatalkorú terhelt ellenében megjobbulás reményében, felfüggeszti a továbbiakat. Ha, a mint az nincs kizárva, a többi vármegyék közgyüléseinek is olyan volt a gyakorlata, úgy fényes beigazolást nyer a büntető jogtudomány abbeli tanítása, hogy a feltételes elítélést XIX. századeleji joggyakorlatunk ösmerte. A szóban forgó esetnél maradva, a ma angol rendszerűnek mondott feltételes elitélési alakulatnak minden kellékét megtaláljuk a fönti határozatban, a mennyiben sem a próbaidő tartamát, sem az ezúttal még elengedett büntetés mérvét meg nem határozza a végzés, és probation officert, patronust rendel a kiskorú terhelt erkölcseinek elenőrzésére. Pedig ez a határozat 1816-ban kelt, Angliában pedig Hill recordernek Birminghamban való fellépte, azaz 1842 előtt, tulajdonképen azt sem tudták, mi fán terem a föltételes elitélés. És a feltételes elitélést csak az 1877. évi probation of First offenders Act szabályozta akként, hogy recognizance, azaz kezesség esetén van helye felfüggesztésnek.

Patronage.

Miss Pardoe, a költői lelkületű dilettáns irónő, a ki a 30-as évek végén hazánkat és Pest vármegyét is beútazta, Magyarországról írott művében a patronagenak egy, annak idején közfeltünést keltő példájáról emlékezik meg. Gyilkosság miatt a vármegye fogházában letartóztatott gróf Beleznay fiacskájáról van szó, a kit a jóságos lelkű palatinusné kiragadott romlasztó környezetéből, nevelését idegen országokban lakó becsületes emberekre bízva. Ennek a Pardoet is méltán megdöbbentő különös intézkedésnek okait könnyű megtalálni a levéltárban : A Beleznay családnak alig volt tagja bűnkereset nélkül. Gróf Beleznay Sámuel ellen 1808-ban szolgájának kegyetlen megverése, 1815-ben apjának lelövéssel való fenyegetése, pár évvel utóbb apjának hasbalövése, az apjának segítségére siető Jalsovitzky árendásnak pedig fejbelövése miatt indul meg az eljárás. Gróf Beleznay Károly ellen 1837-ben viszont azért, mert vagyonának gondviselőjét, Sztrokay táblabírót „jó kedvében“ le akarja lőni. Az egyik gróf Beleznay özvegye ispánjával fajtalankodván : a vármegye megindítja ellene az eljárást. 1837-ben pedig a vármegye fogházában letartóztatott s közmunkát megtagadó gróf Beleznay ellen azért kell az eljárást megindítani, mert a czellájában, az udvari kapitány (fogházigazgató) kiséretében megjelent börtönészt — azért, mert belépéskor nem vette le a sapkáját — félig holtra verte.

Bíróságok.

A XIX. század első felében nyolczféle bíróság itélkezett a vármegye kebelében : 1. Pest Pilis és Solt törvényesen egyesített vármegyék törvényszéke és pedig a vármegye területén lakott, vagy tettenért nemes és nem nemes vádlottak fölött egyaránt ; 2. az akkor még a vármegye kebelébe tartozó Pest és Buda szabad királyi városok bírósága, a nemesekre ki nem terjedő hatáskörrel ; 3. a fővesztő hatalommal bíró úrszékek, jobbágyok és zsellérek ügyeiben ; 4. nyombanitélő hatalmú törvényszékek a vármegyének mind az öt járásában, a helytartótanácstól a felség jogán esetről-esetre engedélyezett egy-egy évi időn át ; 5. a szolgabíró (judlium) nem nemesek kisebb súlyú bűncselekményeire kiterjedő hatáskörrel ; 6. az oly szomorú hírnévre szert tett kir. itélőtábla, politikai perekre kiterjedő hatáskörrel ; 7. a hadbíróságok ; 8. a budapesti tudományegyetem büntetőtörvényszéke (Sedes Judiciaria Universitatis Hungaricae) egyetemi polgárok közönséges bűncselekményeire kiterjedő hatáskörrel. (1824. 104. sz.a. Harvágy József orv.-növ. ellen, szerencsétlen gyógyítások ; 1833. évi 1089. sz. Haberle K. egyet. tanár meggyilkolásával vádolt Márkus László, IV. évi orv.-növ. ellen.)

Pest várm. törvényszéke.

E bíróságok közül Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesített vármegyék törvényszéke érdemel legnagyobb figyelmet. Ennek a század elején, a hivatalos kiadványokon is rendszerint előforduló neve: Gonosztevőket itélő törvényszék, majd rabokat itélő törvényszék. A 30-as évek végén már fenyítő- vagy büntető-törvényszék. Székhelye Pest, szabad királyi város, nevezetesen annak kuriális háza ; néha kivételesen, így az 1831. évi epemirigy-nyavalya alkalmával kitört lázadás idején (1831. évi 229) egyúttal Vácz is. A törvényszék negyedévente, a szükséghez képest körülbelül 3—4 hétig itélkezik. Ezt az 1618. évi XIV. t.-cz. tette kötelezővé, kimondván, hogy óvakodni kell, hogy az ország lakosai a törvénykezési időszakokon kívül törvénytállásra kényszeríttessenek. Hogy ez a gondoskodás mennyire káros volt a sokszor ártatlanul letartóztatott rabszemély jogaira nézve, azt nem kell külön kimutatni : Mária Therézia 1768 február 1-én kelt rendelete szerint Causarum criminalium et civilium revisionales Sedriae toties quoties necessitas exigerit, celebrentur, szóval annyiszor kell törvényszéki ülést tartani, a hányszor a szükség megkívánja, de a nőkirálynak sok tekintetben retrográd irányú intézkedései mellett ép ez a humánus tartalmú az, mely legkevésbé tudott gyökeret verni. A helytartótanács 1817. évi január 17-én 427. sz. a. kelt rendelete utasítja ugyan a vármegyéket, hogy közgyűlési napokon ne tartsanak törvényszéket, áme határozat betartása, különösen Pest vármegyében, a hol a gyakorlat szerint is csak birtokos lehet bíró, igen bajos volna, mert a birtokosságot nem igen lehet arra kötelezni, hogy a gyakran amúgy is túlhosszúra nyújtott közgyűlési napok letelte után még heteken át a városban maradjon.

A törvényszék tagjai.

A törvényszék tagjainak száma tekintetében nem tudtunk megbízható adatokat találni, de annyit mégis meg lehetett állapítani, hogy elnöke a vicispánok egyike, közbírái pedig az ú. n. törvényszéki táblabírák, kiket Pest vármegyének speciális joga szerint a főispántól kinevezettek közül a közgyűlés választ. Ezenkívül tagjai a közgyűlésnek a vármegyei tisztviselők és vármegyében levő polgári bíróságoknál conditio sine qua nonként megkívánt törvényes bizonyság (legale testimonium), azaz egy szolgabíró és az ő esküdttársa.

A főispán elnöksége.

1846-ban — minthogy a helytartótanács utasította a vármegyék főispánjait és helytartóit, hogy a törvényszéki elnöki hatalmat magukhoz ragadni iparkodjanak — Kossuth és a többségben levő ellenzék közgyűlésileg tiltakoznak e törvénytelenség ellen. Az idevonatkozó följegyzések tanúságaként az ép akkor lelépett Prónay Albert — főispáni helytartó 9 évi hivataloskodása alatt mindösszе is csak egy ízben elnökösködött, de annyi kétségtelen, hogy 1834-ig a főispán elnöksége igen gyakori. A nádor-főispán 1834-ben alkotmányos érzületének kiváló jelét adta, a midőn a rendek abbeli kérelmét, hogy maga helyett törvényszéki elnököt rendeljen ki, arra való hivatkozással tagadta meg, hogy ez merőben a rendek joga. A helytartók elnöksége fölötti vitában egyik táblabírónak, úgy látszik, Réső-Enselnek a felszólalása után, Kossuth Lajos fejtette ki a kormány álláspontjának helytelenségét. A jogtörténeti vonatkozásokban gazdag beszéd, sajnos, csak igen kivonatosan maradt fenn. A vitának diszkrét előzményeire és a rendeknek József nádorispánhoz való viszonyára vonatkozó sok érdekes adatot találunk Kossuthnak Wesselényihez intézett levelében.

Az eljárás fajai

Az eljárás kétféle : írásbeli (más szóval rendszerinti, formaszerinti, fiskálisi vagy büntető) és sommás (más szóval szóbeli rövid útu, kriminalis vagy fenyítő) per. Az előbbi nagyban egyezett az 1868 : LIV. t.-cz. rendelkezései szerint tárgyaltatni szokott rendes polgári perekkel. Az ügyet a tiszti ügyész, mint actor (A) (felperes) és a védő ügyész, mint alperes (incattus (I) in causom attractus) pertárilag, periratok beírásával és haladékok kérésével tárgyalták (qui habet tempus habet vitam), a miért egyik-másik bonyolult ügy 8—10 év mulva került csak elsőbírói döntés alá. A másikat, a rövid útu pert ezzel szemben élőszóval tárgyalták, a mostani főtárgyalások módjára, csakhogy a tanúkat és feleket nem igen faggatták, hanem csak meghitelesítették, authenticálták. Ám az authenticatió nem megesketés, hanem megkérdezés alapján adott abbeli kijelentés, hogy az inquisitió (vizsgálat) során felvett és itt a törvényszéken felolvasott vallomás helyesen van felvéve. Sommás úton tárgyalták a törvény szerint 3 évnél súlyosabb büntetéssel nem sujtható bűncselekményeket. Nemesek ügyét ez esetben is csak jegyzőkönyvbe foglalt beleegyezésök esetén. A többi (főbenjáró) pert írásban tárgyalták. Az írásos per előfeltétele a rendek gyűlésén hozott határozat és illetőleg ennek alapján a tiszti ügyész kérelmére az alispántól előterjesztett citatoriae (alispáni perbeidéző levél) szabályszerűen igazolt kézbesítése :

Ajánlom hivatalbeli szolgálatomat az Asszonynak ! Jól tudja az asszony, s ez a perben igazoltatni fog, miképpen az asszony ellen az esztergomi Szentszék előtt az ifjúságnak rontására czélzó vétkes cselekedetének megbosszulására indított és ottan eléje tet consistorialis pere ezen tettes nemes Pest vármegye törvényszéke, mint törvényes bírósága elétutasíttatván, az asszonynak a most említett bíróság előtt perbeidézése elrendeltetett azon okból, hogy az asszony elfelejtkezvén az Isteni és emberi törvényről, csinos és kellemes leányokat magához hódított, etette, itatta, férfiak becsábítására tanította . . . ezzel a rossz példát látó saját fiának az erkölcsét is megrontotta. Mivel pedig a bujaságra való csábítás (lenocinium) Nemzetünknél mint leggyülöletesebb vétek tekintetvén, a féle kerítők az 1723. esztendei czikknek értelme szerint a bünnek nagysága szerént megfenyíttetni szokott : Arra való nézve Nemes Nemzetes és Vitézlő Boros-Jenői Muslai István Ur, úgy mint ezen tettes Pest Pilis és Solt törvényesen egyesült Nemes Vármegyék főfiskálisa, kivánja az asszonyt a tettes vármegye végzése következtében perbe idéztetni és a fent előhozott és ha netalán a szükség úgy kívánná, más előhozandó törvények szerint megbüntetni és az által az igazságot kiszolgáltatni. Kinek is kívánságához képest s tiszti kötelességemhez képest rendelem az asszonynak törvényes terminusul e folyó 1826. Esztendei jún. hó 15. napját, több utánna következő törvényes napokkal együtt ezen szab. kir. Pest városában, oly meghagyással, hogy a most említett napnak szokott reggeli órájában személyesen ezen Nemes Vármegyék törvényszéke előtt megjelenni, és védelmét a maga vagy szószólója által megtenni el ne mulaszsza ; különben minden esetre a tevő lészen a tek. Törvényszék, a mit a közönséges igazság és országunk élő törvényei hozandnak magukkal. Költ Pesten, május 28-án 1826. Esztendőn. Az asszonynak hivatalbeli kész szolgája. Bárcay Pál t. Pest Vármegye ord. Vicispánja.“

Mindenesetre figyelemreméltó a bevezetés, mely szerint a törvényszék elnöke hivatalbeli szolgálatait ajánlja a kerítés czímén jogerősen már vád alá is helyezett vádlottnőnek és a befejezés, mely szerint ,,hivatalbeli kész szolgája az asszonynak.“ 1826-ban tehát a vádaláhelyezés még nem jelentett erkölcsi halált.

Nyilvánosság a sommás perekben.

Ezek után lássuk a sommás, szóbeli pereket. Büntetőjogi, de alkotmányi szempontból is egyaránt fontos, vajjon nyilvánosan tárgyalták-e ezeket a bűnügyeket. Hogy az ügyek nyilvános tárgyalása nem volt országos szokás, az kitünik abból, hogy az 1832—36-ki országgyűlés annaleseinek tanúságaként, ott több megyének a követei indítványt tettek a nyilvánosság biztosítása iránt. A királyi és hétszemélyes táblán azonban kétségtelenül nemcsak az előadás, hanem — a mint azt a Wesselényi-féle perben itélőbírói minőségben részt vett Szögyény-Marich László emlékirataiból tudjuk — a szavazás és annak megokolása a bírák részéről is nyilvánosan történt. Pest vármegye törvényszéke tárgyalásainak nyilvánosságára nézve teljesen megbízható adatokat nem találunk. Annyi azonban az 1841-ben és 42-ben kelt határozatok és felíratok alapján kétségtelen tényként állapítható meg, hogy Pest vármegyében 1777-ig nyilvános volt a tárgyalás. Egy 1842-ki közgyűlési jegyzőkönyvben pedig azt találjuk, hogy a rendek a törvényszékek nyilvános tárgyalási módját, ősi alkotmányunktól megköveteltnek mondják, mert az octavale judiciumok, a nádori bíróságok az Isten szabad ege alatt tartatván, a nép a körülfekvő halmokról hallgatta az igazság szolgáltatását, a miért is e halmok mindmáig ,,Hallom-halmok“-nak neveztetnek. Az is kétségtelen, hogy a XIX. század eleje óta a törvényszéki táblabírákat soha sem kötelezték a más vármegyékben kivétetni szokott ú. n. hallgatási eskü letételére. A kérdés egyébként — de lege lata az 1492. évi LXXIX., 1791. évi LXVII., 1486. évi t.-cz. és Albert király XXIII. czikkének bő értelmezést engedő rendelkezéseinél fogva nagy és szenvedelmes vita tárgya volt az alább jelzendő közgyűléseken. Tény azonban, hogy 1844-ben országszerte már annyi a híve a nyilvánosságnak, hogy József nádorispán azt a XIX. század betegségének minősíti.

Büntetőtörvényszolgáltatási eljárás.

Pestmegyét elsősorban a sommás perek nyilvános letárgyalásáért vívott titáni harczáért nevezték el ,,Vezérvármegyé“-nek. Az ezt megelőző országos mozgalmak idején nem egy ízben Zala volt a vezér. ,,A nyilvánosság jogáért vívott küzdelem Nyáry Pál főjegyző és Kossuth Lajos dicső nevéhez fűződik“, olvassuk az egykorú följegyzésekben. Ám báró Eötvös József, Patay, Szentkirályi Móricz, gróf Ráday Gedeon és báró Bánffy Pál neveről is csak kalaplevéve emlékezhetünk. A mikor a kormány parancsára minden rosszra kész kir. itélőtábla a szabad szónak még csak az említését is több évi fogsággal sujtotta, Nyáry Pál, a vármegyének akkor megválasztott főjegyzője, azt az indítványt terjesztette a közgyűlés elé 1841 június 8 vagy 9-én: mondanák ki, hogy a sommás pereket ezentúl nyilvánosság kizárása nélkül és védőügyvéd közbenjöttével fogják tárgyalni. A közgyűlés az ügyet széleskörű bizottság elé utalja, melynek tagjai közé Kossuthot is beválasztották. Kossuth kevéssel az előtt indította meg a Pesti Hirlapot, melynek programmjában előkelő helyet foglaltak el a büntetőjogi reformkövetelmények. Alkalmasint Kossuthnak e tárgyban ab ovo elfoglalt álláspontjára, majd közgyűlési szónoklataira vezethető vissza, hogy az ügy a megye közönségénél kedvező fogadtatásra találván, Nyáryt utasították, hogy indítványát részletesen dolgozza ki.

Így jött létre a 28 §-ból álló bűnvádi perrendtartás, melynek czíme ,,Büntetőtörvényszolgáltatási eljárás.“ Erről a, helyszűke miatt itt nem ösmertethető megyei perrendtartási javaslatról csak annyit jegyzünk meg, hogy eltekintve attól, hogy a tárgyalások nyilvánosságát európai tág keretekben, az alaki védelem jogát pedig a mai kor színvonalát is messze meghaladó szabadelvűséggel szabályozza (már a letartóztatáskor kötelező a védőrendelés), az a mai 1896-ki bűnvádi perrendtartást sok tekintetben felülmulja, intézkedéseinek szabatosságával és czélszerűségével. Maga a király is hiába tiltakozott „a törvényhozói jogkörbe való avatkozás“ ellen. A rendek a királyt „jobbágyi hódolattal“ bár, de férfias önérzettel arra figyelmeztetik, hogy jogfelfogása merőben téves, mert jogukban áll a kérdést a Nyáry által óhajtott mederben szabályozni. Az erre leérkezett királyi dorgatórium csak olaj volt a tűzre. József nádor magyar nyelven írt „kedves atyámfiai“ megszólítású levele pedig hatástalan maradt; mert a rendek a nádor-főispán úr atyai jóindulatáról tanúskodó első magyar levele fölötti örömükben elhangzott éljeneiket, a szokással ellenkező módon, ugyan jegyzőkönyvbe vétetni rendelik, de útjokról le nem térnek.

Időközben Széchenyi és Kossuth szembe kerülnek egymással. Erre nézve Széchenyinek a M. Tud. Akadémia birtokában levő eredeti német nyelven írt naplójegyzetei sok érdekes adatot tartalmaznak. Kossuth elleni kifakadásaiért majdnem fiskálisi actió alá vonják. A „Kossuth-liga“ tagjai közül — így titulálja a nyáristákat — Patay a leghevesebb. Széchenyi és Zsedényi (a későbbi aulikus politikus) véd- és daczszövetséget kötnek stb. — Az ország minden törvényhatósága lázas izgatottsággal lesi a fejleményeket. A félénkebbek bevárják a harcz jobbra vagy balra dőltét, a bátrabbak, buzdulván Pest példáján, statutáriális úton léptetik életbe Nyáry reformjait. Ezenkívül Kossuth ténylegesen életbe lépteti a nyilvánosságot; és pedig nemcsak Pesten, de az országnak úgyszólván minden törvényszékénél, a mennyiben vidéki levelezői útján minden sommás bírósági visszaélést a Pesti Hirlap hasábjain leközöl.

1842 márczius 19-én kellett volna az első nyilvános szóbeli főtárgyalást megtartani. Kovács József, Sztrokay Antal, Ilkey Sándor és Kendelényi Károly táblabírák, törvényes bizottságul pedig Zlinszky János főszolgabíró (ugyanaz, a ki Kossuthnak letartóztatása alkalmából járt el) és esküdttársa, Tassy Becz László, valamint Körmötzi János törvényszéki táblabíró és ügyész, mint kirendelt védő, Szentkirályi Móricz viczispány, mint törvényszéki elnök, vezérlete alatt a tárgyalóterem felé tartottak, a midőn a főispáni helytartó levélileg arról értesítette őtet, hogy ő felségétől nyert sürgős utasításához képest a törvényszék tagjait katonai karhatalommal fogja feltett szándékukban megakadályozni. Csak ekkor engedtek. A rendek e gravament a vármegye országgyűlési sérelmi küldöttsége elé viszik, ez azonban nem tartja sérelmesnek a felség eljárását (a hármaskönyv III. rész 2-es, II. rész 3. czímére, az 1635: XVIII. és 1791: XII. t.-cz.-re való hivatkozással), mivel a Nyáry-féle mozgalom időbelileg összeesett az 1840. évi V. t.-cz. által büntetőjavaslatok készítésével megbízott országos küldöttség munkálatával. Kossuthnak egyedül méltó ellenfele, a milliók kárára oly korán és tragikusan kimult Dessewffy Aurél, a ki a „Világ“ czímű lap vezérczikkeivel szállt síkra Kossuth, illetőleg Pest vármegye „törvényhozási rögtönzése“ ellen, néhány nappal a Nyáry-féle szabályzat fölött döntő márcziusi közgyűlés előtt meghalt. Kimulása Kossuthot könnyekre fakasztotta és a Kossuthtal egy táborban küzdő Vörösmarty azt írja róla:

> Nem vesztének-e nagyot?
> Aggva kérdjük magunkban
> S a szent nemzetség angyala súgja: igen.

A fontolva haladó pártnak a Nyáry-féle tanácskozások alkalmából több ízben vérig sértett hívei most már ama férfiú köré csoportosulnak, a kit Kossuth Lajos ép e közgyűlések egyikén nevezett a „legnagyobb magyar“-nak.

Vérhatalmu uriszékek.

1848-ig az ú. n. vérhatalmú vagy fővesztő hatalmú úriszékek a vármegye törvényszékénél nem kisebb kulturális és igazságszolgáltatási hivatást töltöttek be. Már itt jegyezzük meg, hogy a „pallósjogú“ elnevezést, mely félreértésekre szolgálhat okul, szántszándékosan kerültük el, mert a pallós általi halál a nemességnek volt az előjoga, az úrszékek hatásköre pedig nemesekre nem terjedt ki, hanem csakis a jobbágyokra és zsellérekre, némely úriszék gyakorlata szerint ezenkívül a kontraktuálistákra (oly jobbágyokra, kik az úrbériség behozatala alkalmával tulajdonjogot szereztek) is kiterjedt. Tárgyi hatáskörük azonos a vármegyék törvényszékének hatáskörével, ám inkább a gyakorlat, mint az írott jog szerint, mert a hatályon kívül nem helyezett 1551 : XVIII., 1649: XV., 1659 : CXXVII. az úrszékeket visszaállító 1790 : XXXV., a jobbágysanyargatási tilalmak korában alkotott 1836 : X. t.-czikkek a legtöbb kérdés megoldását laza szerkezetüknél fogva, a gyakorlatra bízták. A vármegyei és úrszéki törvényszékek tárgyi hatáskörének azonosságából következik, hogy az úrszékek a vármegye törvényszékétől — már t. i. büntető- és fenyítő-ügyekben — teljesen függetlenek. Itéleteik ellen csak úgy lehet a király és a hétszemélyes táblához fellebbezni, illetőleg az ügyet a „negyedik fok“, a királyt helyettesítő kanczelláriához vinni, mintha a vármegye törvényszéke ítélkezett volna. Legalább Pest vármegye levéltárában sok e mellett tanuskodó percsomót találunk.

Ha igazságszolgáltatási tekintetben nem is, de felügyelet és fegyelmi tekintetben alárendeltjei a vármegyének, a mennyiben a vármegye közgyűlése évnegyedenként táblázatos kimutatást kér a kebelébe tartozó összes úrszékek büntető ügyeiről, bár az ad ammissionem usus juris gladii, a vérhatalmú jog elvesztése iránti keresetet, melyet hanyag uradalmak ellen a kir. ügyész felperessége alatt az 1715 : XLVIII. t.-cz. 2. §-a szerint a nádor ítélőszéke, (e korban már a helytartótanács) előtt kellett volna indítani. (Bizonyítja ezt az 1822. évi Boldogasszony havának 30-án a tömlöczeit elhanyagoló solti úriszék ügyében hozott határozat). A „de privilegii valore“ iránt indított per, melyben az uradalom vérhatalmi joga tisztázandó, ezzel szemben a királyi ügyigazgató felperessége mellett a kir. ítélőtábla hatáskörébe tartozik. A mint ez Szeles Ödönnek Gömör vármegye monografiájába írt tanulmányából, egy 1601-iki eset kapcsán is, még inkább azonban a Zsoldos Benőnek Bács-Bodrog vármegye monografiájában, id. 1405 : II. t.-cz. 2. §-ának egy zárójelbe foglalt kitételéből kitünik, királyi privilegium nélkül senki sem gyakorolhat pallosjogot. Igen téves tehát és kiküszöbölendő az a felfogás, mely szerint negyvennyolcz előtti alkotmányunk minden földesúrnak jobbágya felett élet-halál-jogot adott volna kezébe. Különösen Pest vármegyére nézve teljesen ki kell zárni e feltevést, a hol p. o. alig néhány évvel az 1836. évi törvények életbeléptetése után, Vratiszláv Lajos földesurat azért, hogy egyik alkalmazottjának áldott állapotban levő nejére egy fa tövében 14 korbácsütést méretett, (3147/1843. szám alatt) büntetőperbe idéztették a rendek, ezen kívül pedig „50—100 frtig terjedő, részben a sértettet, részben a házi pénztárt megillető büntetéspénz megfizetés iránti perbe“ vonták s ráadásul jogai megvédésére még ügyvédet is rendeltek melléje.

A privilégium joghatálya tekintetében Pesten 1811-ben ugyanaz a felfogás uralkodik, mint Szeles föntebbi esetében, a mennyiben gróf Festetich hiába hivatkozik arra a körülményre, hogy Pál nevű nagyatyja már Lipót király idején gyakorolt vérhatalmú jogot Vas, Veszprém és Sopron vármegyékben : Pest megtagadja a vérjog elismerését, Egressy főügyész elaboratumához képest; nem is szólva arról, hogy a vérjog nem a személyhez, de a fekvőséghez kötött jog (onus quasi fundo inhaerens), hanem főleg azért, mert a privilégium hatályát veszti, ha elnyerésétől számított egy éven belül a megye generalis congregatiója előtt ki nem hirdették. A vérjog átruházhatatlan volta tekintetében is egyezik Pest és Gömör joggyakorlata. Kitünik ez a Nyáry Pál agitációja következtében elintézett kalocsai esetből. Az érsek a káptalan javára lemondott Dunaszentbenedek, Aszód, Dusnok, Császártöltés, Keczel és Bányasziget birtokáról 1845-ben. A közgyűlés két évvel utóbb a vérhatalmú jogot a birtokokra nézve megszünteti, mivel azt csak a király adományozhatja, főpap nem.

A vezérvármegye kebelében levő úriszékek közül a ráczkevei és az óbuda-visegrádi az 1799. évi 26422. sz. helytartótanácsi rendelettel kibocsájtott királyi pátens szerint cs. és kir. koronauradalmi úrszék. Kettő, névszerint a kalocsai és a váczi, a papok, érsek, ill. püspök kezén van. Van még három úrszéke a vármegyének, herczegek kezében : a kecskeméti a Coburgoké ; a gödöllői a Grassalkovichoké ; a buják-turai az Esterházyaké. Persze, mondanunk sem kell, hogy ezek egyikén sem elnököl a földesúr maga, hanem helyettese, plenipotentiáriusa és pedig az 1832/6-iki törvényhozás előtt is. Az úrszékek fennállásuk idején, szinte hihetetlen terhek viselésével könnyítették a „közigazság biztosítását.“ Ez az oka annak, hogy míg a büntetőjogilag épenséggel nem túlságosan előrehaladott Bajorországban — a mint azt Wischingernek 1837-ben megjelent, e tekintetben teljesen megbízható munkájában olvassuk — jóval előbb tetemesen megszorították a Patrimonialgericht-ek hatáskörét, addig nálunk a pestvármegyei urszéki börtönügyi gyakorlatnak legalaposabb ösmerői (így Rohonczy, Kossuth, Szalay és Nyáry Pál) süket fülekre találnak. Pedig a nem túlságosan rohanva haladó Széchenyi István is csak borzadva tudott visszagondolni egy általa végighallgatott úrszéki tárgyalásra. Mégsem szabad csak követ dobnunk reájuk. Törvényszéki, sőt börtönügyi visszaélések jóval később, mint mondják, az úrszékek eltörlése után is előfordultak, sőt mi több, az 1878. évi V. t.-cz. által jogkötelezőleg előírt börtönrendszert e sorok megjelenése idején sem valósította meg az állam. Ráczkeve főfiskálisa a század elején nem kisebb ember volt, mint Etre-Karchai-Georch Illés, a „Honyi Törvény", tehát az első rendszeres magyar nyelvű jogkönyv halhatatlan emlékű szerzője, majd (Ghiczy Béla közlése szerint) 1830. május 11-től 1831 elejéig Ghiczy Kálmán, a Deák melletti államtitkár, majd balközépi pártvezér, azután miniszter, végül házelnök. (A fiskálisnak évi 200 frt fizetés és 2 frt napidíj járt.)

Fegyelem a fogházban.

A fogság kirovatni szokott legrövidebb tartama két hét. Leghosszabb tartama 15 év. Elvben életfogytiglan terjedő fogság is kiróható, a mint ez az 1814. évi október 24-iki 27969. sz. helytartótanácsi leiratból kitünik, de életfogytiglani fogság az elénk került itéletekben nem fordul elő, legfeljebb a XVIII. század végén és akkor is csak kegyelmi határozatokban. A magány, a hallgató vagy dolgozó rendszer elvei még csak távolról sincsenek megvalósítva. Még csak a fölkelés, lefekvés vagy étkezés ideje tekintetében sincs a rabok szabadsága megszorítva. Ugyanez áll a rabok (foglyok) elkülönítéséről. Hosszú és rövid idejű rabok, rovott multú tolvajok és rablógyilkosok együvé kerülnek a kocsmai verekedés miatt letartóztatottakkal; fiatalok vénekkel, visszaesők az első ízben büntetettekkel, elitéltek a vizsgálati foglyokkal. Ezeknek egymástól való elkülönítését 1844-ben is csak indítványozták. (5423). Az 1819. évi 18567. sz. helytartótanácsi rendelet értelmében a másodízben halálraitélteket a többi rabtól elkülönített helyen kellene tartani, de nem gondoskodnak e rendelet következetes megvalósitásáról. Az 1784. évi 2148. sz. rendelet is előírja, hogy vigyázzanak a törvényhatóságok, hogy a rabok a fogházban össze ne beszéljenek. De ez a rendelet sem hajtható végre. Ép csak a nőfoglyok vannak elkülönítve a férfiaktól, a mennyiben ezek tömlöczei az épület emeleti részében vannak elhelyezve. Ámde ezek fölött is férfiak gyakorolják a felügyeletet. Megengedheti ugyan a kormány, a mint ez az 1796. évi 1314. sz. a. Rumprecht Kata ügyében kibocsájtott helytartótanácsi leiratból kitetszik, hogy a büntetést, kivételes körülményekre tekintettel, nem a vármegye fogházában, hanem a nőrabok elhelyezésére alkalmasabb budai apáczák klastromában, más esetekben, hogy a szegedi javítóházban töltsék ki; de az íly intézkedések ritkábban szoktak előfordulni.

Senki sem kutatja, mennyi időt töltött a letartóztatott a községi fogdában, a mezei biztos fogházában, hány napig tartott, míg a megye éjszaki vagy déli határától a vármegye fogházába elkisérték, útközben hány fogházban és hány napig tartották fogva, hányszor pofozták meg, hányszor koplaltatták. A ráczkevei úriszéknél dívott állapotok megvilágítására pedig két körülmény alkalmas. Egyik, hogy 1822-ben az óriási kiterjedésű uradalom fogházában egyetlen egy rab sincs, másik a következő, 1835-ben kelt itélet: „1755. Raboskodó Török Mihály azért, mert a tömlöcztartó egy kanna bort a tömlöczbe vinni nem engedett, azt a kannával úgy fejbe vágta, hogy az rögtön eszméletét veszté. Ezért figyelembe véve, hogy raboskodása alatt már sok büntetést kelle kiállnia, raboskodásának elteltétől számítandó még egy félévi rabságra, ez alatt két ízben elszenvedendő 80 botütésekre, mai naptól kezdve pedig, egy órát mindennap kivéve, melyben a tömlöcztartó kiséretében, a friss levegőre kisértessék, szünet nélkül elzárásra, hetenként három napi bőjtre és ezenkívül minden hevítő italoktól való folytonos eltiltásra itéltetik." — A megyei fogház kétemeletes. A fehérnép a II. emeleten van Ezekre is a tömlöcztartók és hajdúk ügyeltek, a minek természetesen nem maradnak el a következményei. Porubcsányi a rabnőket fürdőbe viszi. (1810. évi 1507.) A terhesség nem ritka, bárha Reviczky Imre főügyész 1831-iki jelentése szerint egy év alatt a tömlöczben csak öt rabasszony esett teherbe. Minthogy pedig a legfelsőbb rendelések szerint az ügyész tartozik a teherbeesés eltávolítására vigyázni, kéri, hogy a rabnőket a városban strázsa nélkül ne engedjék kóborolni és a vármegyeházán elvégezhető munkára alkalmazzák, szorosan felvigyáztatván ott őket. A II. emeleti faajtón, melyet csak 1811-ben helyettesítenek vasajtóval, könnyű szerrel a padlásra lehet jutni.

Kedélyes fogházak.

A fogházban kedélyesek a viszonyok. Több rab a fogházban kétforintos készítésével szórakozik (1822. évi 1558.) Ez azonban, úgy látszik, nem valami ritka jelenség, mert már az 1813. évi 15806. sz. helytartótanácsi rendelet minden törvényhatóságot felhívott arra, hogy vigyázzanak, hogy fogházában hamis pénzt ne készítsenek. A tömlöcztartók gyakran a rabokkal együtt esznek-isznak. (1835. évi 5224.) Porubcsányi tömlöcztartó pénzért a szigorításokat (a botot) elengedi. Zenthal rab 1825-ben a fogházban értesül a vizsgálat eredményéről, mért is a törvényszék végzésileg (102) kénytelen eltiltani a tisztviselőket attól, hogy vele szobájában, esküdt jelenléte nélkül, beszéljenek. Balla Károly udvari kapitánynak 1832-ben kelt hivatalos jelentése szerint : a vármegye tömlöczében levő rabok sem lezárva nem akarnak lenni, sem közmunkán, hanem a kapu alját ellepvén, pipáznak, a bezárt rabokhoz és azoktól postákat hordanak, rossz személyeket kerítvén be a vármegye házába, nyilvános botránkozásokat követnek el. A RR. meghagyják Rákóczy András főügyész urnak, hogy az itéleteket a közmunka tekintetében szorosabban hajtsa végre és hogy a jövőben a rabokat, ha már a városba engedi, hát ne nőgyermek, hanem strázsa kísérje.

Bikszeghy Sámuel (1822. évi 1558.) a fogházból az Emmerling-kávéházba megy minden strázsa nélkül, magánügyeinek megbeszélésére. Egy 1842 szeptember 12-iki ítélet szerint Hideg József megyebeli szentencziás rabot azért kellett negyedévi rabságra ítélni, mivel Egressy főügyésznek a boros pinczéjét feltörte és mindegy 1½ akó bort elorozott. Itt megjegyezzük, hogy eltiltani a borivástól a vizsgálati rabot egyáltalán nem, a megítélt rabot pedig csak ítéletileg lehetett. („Minden italoktóli eltiltással“ vagy a „mértéktelen borivástól eltiltással.“ N évi fogházra itéltetik.) E szigorítás különösen verengzések esetén gyakori. Az 1852/1818. sz. végzés szerint, miután jelentés tétetődött az iránt, hogy a vármegye fogházaiba annyi bor vitetik be, hogy a rabok már többször lerészegedtek, az határoztatik, hogy az a rab, ki a fogházakba ezentúl engedelem nélkül bort fog bevinni, 25, az a hajdú pedig, a kinek őrtállása alatt a bor bevitetett, minden esetben 12 pálczaütéssel fenyíttessék meg. Hogy pedig eme határozásnak annál biztonságosabb foganatja legyen : rendeltetik, hogy a vármegyeházából kijáró rabok visszaélések alkalmatosságával az őrtálló hajdú által szólíttassanak meg és a náluk lévő butorok és edények mindannyiszor vizsgáltassanak meg. A rendelkezésnek azonban kevés a foganatja.

Két budai polgárasszony jelentése alapján kisül, hogy Legény János pestvármegyebeli rab őket délután meglátogatta. Az e miatt kérdőre vont Legény János azzal védekezik a kihallgatás során, hogy sürgős ügyeinek elvégzése czéljából látogatta meg a dámákat. Karsics hajdú pedig, kire azután került a sor, azzal védekezett, hogy a vármegye előtt pipázó rab az udvari kapitány úr fiának társaságában távozott, így tehát jogosan tehette fel, hogy szabad kimenője van. Ez elfogadható védekezés miatt a vármegye 1798. évi május 16-án hozott közönséges gyűlési végzése szerint : „Nemcsak az efféle, hanem a többi rabokkal való szoros vigyázás és vigyáztatás szoros kötelességül hagyatik az udvari kapitány úrnak (1789. évi 1125.) És ezzel az ügy befejeződött. Gróf Beleznay Sámuel rabtársát báró Flödniket véresre veri. A megindult vizsgálat tanúságaként, azért, mert a báró a grófot egy fazék csunyasággal leönté.

A szökések is napirenden vannak. 1811-ben (2342) a padlás faajtaját vasajtóval helyettesítik ugyan, de ez csak gyöngébb testalkatúaknak akadály. A vármegye háza már akkor is átjáróház. Az udvarban lézengő rabokat bárki meglátogathatja. Látogatók fogadásától csak a kisgyűlés vagy a közgyűlés tilthat el. De eltiltás esetére is könnyen ad engedélyt a hatósági személy jelenlétében való látogatásra (3405/1836, 51/1897, 645/1820, 2956/1820.) Leskay Kata rableány a börtönész nejének ruháit magára öltve, hátán puttonynyal szökik meg. (1999/1843.) Titsák rab, hogy el ne árulhassák, szökése előtt, Matisz és Halmár rabtársai borába opiumot kever. A pesti színházépítkezés helyéről is többen szöknek. (5547/1837.) Egyes esetekben azonban megdöbbentő a szigor (1517/1810.) „A szökni akart rabokat tartsa az udvari kapitány éjjel folytonosan és ha kell, nappal is karikában.“ (6379/1841.) Gózony Dániel rab, ki a szintén rab gróf Beleznay Sámuel levelezését közvetítette, Balla Károly udvari kapitány igazoló jelentése szerint nem tőle, hanem Szemere főügyésztől kapott engedélyt a kijárásra. Szemere a felvett jegyzőkönyv szerint Bárczay alispánra tolja a felelősséget. A RR. ennek alapján a tömlöcztartó fiát, a ki ludas a dologban, megdorgálják, Gózonyt pedig elzárásra ítélik. A 2022. sz. szerint a vármegye segíteni akar a bajon. A fogházat fel akarja építtetni. A fogház ablakai alatt elhelyezett építési anyagot eladják. A vállalkozó egy ideig még ott hagyja az anyagot, a mit élelmes rabok sikerrel használnak fel elillanásukra.

Ennél természetesen éppenséggel nem jobbak a viszonyok az úrszéki fogházakban, a honnan tömegesen szöknek a rabok, alkalmasint az eltartásukra kötelezett úrszéknek nem minden csendes részvétele nélkül (1286/1843 kalocsai, 3798/1842. kalocsai és solti úrszék.) A fogház mindig túl van zsúfolva. Néha alig lehet rabot befogadni. (3696/1837.) 1834-ig gyakran jut két rabra egy ágy. A skorbut, mely Kubinyinak az 1843 augusztus 29-iki kerületi ülésen tett kijelentése szerint, országszerte lakója a fogházaknak, itt is bőven szedi áldozatait.

A levegő oly fojtó, hogy annak az egészségre ártalmas hatását hivatalosan is kénytelenek elismerni. (1844. évi 1851.) Az 1844. évi 5433. számú közgyűlési végzéssel kiküldött bizottság szerint a vármegye fogháza az ország legrosszabb börtönei közé méltán számíttathatik, nemcsak, mert rossz alkotású, hanem azért különösen, mert különféle betegségeket okozó állott levegővel van telítve. A friss levegőre való kibocsájtás: kedvezmény, melyhez egyesek — úgy látszik, az elzárásra ítéltek — csak külön esedezés útján jutnak. De ezek is csak betegség igazolása esetén. Az engedélyt, mely a friss levegőn tölthető idő közelebbi meghatározása nélkül (1813. évi 1857.) vagy naponta 1—2 órára szólt s a RR. meghallgatása után a kanczellária, ill. a király adta, gyakran kezességre való kibocsájtás helyett. Fegyelmi büntetésként meg is vonható. Igy 5028/1820. sz. Gózony Dániel ügyvédtől, mert a státus-rabokat tentával és papirral látta el. A fürdési jog is csak jogkedvezmény. Az 1840-es évek elején sincs még kád a fogházban. A kádba való vízhordás a század eleje óta előfordul ugyan az udvarházi munkálatok között, de ezek a kádak a tisztviselő urak kényelmét szolgálják. A 448/1841. sz. végzés rendelkezik ugyan a beszerzendő kádakról, de tudjuk, hogy a dolgozó ház fölállításáig a rab csak Budán, a Császárfürdőben fürödhet. Erre is a RR. vagy kivételesen a törvényszék engedélye kell (3277/1841.)

Rabdolgoztató ház.

Toldi Ferencz az 1830-iki Tudományos Gyüjtemény II. k. 102. lapján Friedrich: „Magazin für die Philosophische medicinische gerichtliche Seelenkunde" 1829. évi két első füzetéről írt ösmertetése kapcsán rabdolgoztató ház alapítására hívja fel az ország közönségét. Pest vármegye már 1809 karácsony havában foglalkozik ezzel az eszmével, kifejtvén, hogy a rabdolgoztató ház csak akkor fog megvalósulhatni, ha országosan szervezik, mert „egy tökéletesen felkészült intézet hasznosabb sok hejányosnál". Ámde a helytartótanács nem állít dolgozóházat. Az annak idején országos hírűvé vált Nyáry-féle rabdolgoztató intézet Tahy Károly táblabírónak 1830-tól 1837-ig — úgy látszik, szakadatlanul — folytatott közgyűlési agitációja következtében keletkezett. Hathatósan mozdították elő a börtönügyi reformot a vármegye közgyűlésein e tárgyat felszólalásaikkal napirenden tartó báró Eötvös József, gróf Ráday Gedeon és Kossuth Lajos; irodalmi téren pedig Pest vármegye udvari kapitánya (fogház-igazgatója) Balla Károly 1839-ben irt (Vélemény a büntetésmód javítása iránt), valamint Pest vármegye főjegyzőjének, Nyáry Pálnak 1831-ben megjelent (Indítvány a megyei büntető eljárás lehető javítása iránt) művei. 1841-ben Rákóczy Endre főügyész és Balla Károly „Tervezet Pest vármegye udvari lévő javítások iránt" czím alatt sürgetik a reformot.

A dolgozóház eszméjének megvalósulása közvetetlenül Vuics János rab nevéhez fűződik, a ki hosszú idejű raboskodását megúnva, felségfolyamodványt ír és azt 1845-ben sajátkezűleg adja át az alispánnak. Az alispán felbőszülvén a rabfelügyelés laza voltán, a törvényszéktől és tiszti ügyészi hivataltól kért véleményes jelentést. Ezek szerint a rabok itókáit, kártyáit és a szinte leírhatatlan visszaéléseket mindaddig nem lehet megszüntetni, a míg a vármegyének a kuriális háza átjáró-ház és a bebörtönözöttek a tisztviselőknél konyhás rabokként avagy pediglen magánosoknál dolgoztatnak. Balla Károly 1844 augusztus 26-iki jelentése szerint Vuics rabnak az alispánhoz való beférkőzése nem volt visszaélésnek tekinthető, mert az nem „szökött" az alispáni hivatalba, hanem a thékák javítása czéljából odarendelték. Szerinte a magányrendszer valósítandó meg. Zitterbarth építész készít is a vármegye részére egy 44 czellás börtön-tervrajzot, ezt azonban drágálják. Így tehát a vármegye Nagy és Crettier pesti vállalkozókkal lép szerződési viszonyba. A megállapodás szerint ezek a tömlöcz megfelelően átalakítandó helyiségeiben fonási, szövési és egyéb gépmunkálatokat fognak a rabokkal végeztetni. Így keletkezett a pestmegyei rabdolgoztató intézet, mely 1846 január 4-től 1849 május végéig, a czeglédi közgyűlésig, mintája volt minden vármegyei börtönnek.

Testi büntetés.

Testi büntetések : *a*) a bot, más szóval pálcza (baculorum ictus). Csak 18-ik évöket betöltött férfiakkal szemben és pedig a vármegye gyakorlata szerint, negyedévente rendszerint 25, a kegyelmi leíratok szerint : egyszerre elveendő 50 ütésben szokták kiróni; *b*) a korbács (scuticarum ictus) nőkre és 18-ik évöket be nem töltött ifjakra. Itt megjegyezzük, hogy a helytartótanács egy leírata szerint bot és vessző, vagy bot és korbács, ill. korbács és vesszőnek együttes alkalmazása tilos. Balla Károly udvari kapitány azonban ezt nem vette sohase figyelembe; *c*) a vesszőzés, mely a helytartótanács egy leírata szerint csak becstelenséggel sújtott bűncselekmények miatt és carnifex (hóhér) által hajtható végre ; a gyakorlat e tekintetben nagyon is ellentmondó ; *d*) a német eredetű seprűztetés (fustigare) alig fordul elő.

Míg a vármegye rendei közül gróf Széchenyi István — a mint azt Stadiumának 105. lapján olvassuk — némileg szükségesnek véli a botbüntetést, addig Bernáth táblabíró az 1835 november 17-iki közgyűlésen „csak szeméremmel tud a botoztatásra gondolni, ha látja, 800 évek alatt hová vezetett a botoztatás gyakorlata." Mégis csak 1848 márczius 15-én áll be a tényleges fordulat, a mikor is a nemes és nem nemes közötti különbség eltörlése követeltetvén, kevéssel utóbb Nyáry Pál törvényszéki elnök indítványára azt is kimondják, hogy ezentúl bottal fenyíttetni senki sem fog. A vármegye egyúttal felír a király személye körüli és az igazságügy-miniszterhez is, mondanák meg : a jogerősen már kirótt botbüntetéseket milyen tartamú fogsággal kelljen helyettesíteni. De Deák Ferencz nem dönt, mert törvényhozás körébe tartozónak véli a kérdést. Pulszky Ferencz külügyi államtitkárnak 1848 junius 3-iki leírata szerint azonban általános szabályt itten a Deák által említett okokból nem lehet felállíttatni, hanem minden egyes konkrét esetben a király döntését kell kikérni. Ezzel szemben a vármegye egyik miniszter leíratához sem alkalmazkodik, hanem kimondja, hogy 2—2 korbács vagy pálczaütés 1—1 napi fogsággal helyettesítendő.

Halálbüntetés.

Az 1848-ig érvényben volt írott jog 61 esetben alkalmazta a halálbüntetést ; az 1840 április 11-ki országos ülés elölülőjének határozott formában tett kijelentése szerint azonban országos joggyakorlatnál fogva csak előre elhatározott gyilkosság és a déli nap fényénél is világosabb próbák fennforgása esetén van helye halálos itéletnek. Ezzel a kijelentéssel némileg ellentétben áll az alább ösmertetett Schirmer eset. Ámde e honsértésként kezelt bankóhamisítás tárgyában nem a vármegyei sedria, hanem az amúgy is szomorú emlékezetű királyi tábla itélt. Tehát a tett kijelentés csak a vármegyék joggyakorlatára vonatkozhatik. De úgylátszik, a vármegyék sem valami régen követték ezt a szabályt. Kitünik ez a Jászkun-kerületek rabokat itélő törvényszékének Kiskunfélegyházán 1810 április hó 13-án hozott itéletéből, mely szerint vasban álló *Lentse* János, mint a tököli marhák erőszakos elhajtója és rablótárs, továbbá *Halasi* Péter hat ökreinek tetemes tolvaja, valamint *Széky* István is épen ezeknek a marháknak prédálója „és maguk lelkek tudja még ezeken kivül mennyi és minemű gonoszságok szerzői, a gyalázatos akasztófára függesztetvén, az élők számából kitöröltetni rendeltettek."

Rendkivül érdekes az a jelentés, melyet *Kovachióczky* László főszolgabíró és esküdttársa *Rodrovich* Ferencz irtak a vármegyének *Schirmer* János hamis bankócsinálás miatt halálra itélt rab büntetésének a végrehajtásáról 1806-ban. Ez az ügy annak idején a budai dámákat is fölöttébb foglalkoztatta, a mennyiben „nem terheltettek Ferdinánd választófejedelem és főherczeg utján kegyelmet kérni a halálraitélt részére." Ferdinándnak a vármegyéhez intézett levele szerint ő felsége akarva sem teljesíthette kérelmüket, mivel az elitéltet már a siralomházba kisérték, ilyenkor pedig ő felségének nem is helyteleníthető fölfogása szerint kegyelemnek már nincsen helye (!) Itt azonban tudnunk kell, hogy a mi régi joggyakorlatunk honárulásnak tekintette a pénzhamisítást. Ezt az elnevezést találjuk az ügyben első fokon itélkező tábla itéleteiben is talán arra való tekintettel, hogy a bűncselekménynyel sértett jogtárgy az államnak a pénzügyi felségjoga. (Alkalmasint ennek a felfogásnak a folyománya, hogy a Csemegi codex-indokolás is politikainak tekinti e bűncselekményt.) Egyébként Ferdinánd levelével egyidejüleg grationalis (kegyelmező leirat) érkezett a Pest vármegye tömlöczében fogvalevő orgyilkos ügyében. A jogeszme ily frivol megsértése annyira felzúdította a közvéleményt, hogy az még évtizedekkel utóbb is éreztette hatását, a mennyiben Pest vármegyének követe, *Szentkirályi* Móricz, az 1843-iki ú. n. Deák-féle javaslatok tárgyalása alkalmával a király kegyelmi jogának megszorítását követelte, slágerként hozván fel Schirmernek és az orgyilkosnak az esetét; *Deák* Ferencz, báró *Eötvös* József és *Klauzál* Gábor pedig indokokkal és szavazattal támogatták Szentkirályi indítványát. A történeti igazság kedvéért megjegyezzük, hogy Pest vármegye másik követe, a mindig aulikus *Dubraviczky* Simon, ebben a kérdésben is a királyi jogok kiterjesztése mellett foglalt állást.

A megye levéltárában 1806. évi 453. és 527. sz. a. fekvő jelentések szerint a hírhedt *Németh* János kir. ügyigazgató egy itélőmester kiséretében látogatván meg a rabot, közölték vele, hogy a király nem adott kegyelmet. Ezután „a halálra kipányvázott rabot átaladták a főszolgabírónak és esküdtnek, a kik „kettős őrizet alatt“ tüstént a siralomházba kisértették és másnapig ott tartották. Az itélet napján a nemes vármegye hajdui, katonái, nemkülönben falukról berendelt számos parasztőrzők kiséretében nemes Schirmer János urat a vármegye akasztófájához vitették. Itt a budai hóhértól kiválasztott helyen a falukról rendelt őrzőkkel tágas kerületet készítettek, abba a halálra itélt rabot bevezettették, néki a csoportosan kitódult nézők hallatára a latin nyelvü halálos itéletet anyanyelvén megmagyarázták. Annak utána a rab a vele volt lelki atyával végző töredelmes ájtatosságát elvégezvén, a hóhérmesternek átaladatott. Ez a rabot az e végre „szokott mód szerint elkészített“ székre leültette, majd a székhez hozzá kötözte és szemét bekötötte. Ez után „pallosával nyakában vágott, de mivel a tsapását valamivel alább tette“ az első csapással a fejét el nem ütötte ugyan, hanem nyakát mégis annyira kivágta, hogy a feje egészen félre konyult. Ezután még két vágást és egy rántást tevén pallósával, fejét vette“.

1848/49. Hogy a Balitéletek szerzőjének szavaival éljünk „A czivilizáczió riadó szava eldördult és sebzett oroszlán dühös hangján követeli vissza az elnyomott népnek századokon át bitangolt jussait.“ Ám a juss-elismerést, mint tudjuk, nyomon követte a jogfosztogatás. 1849-ben a vármegye területén három törvényszék ítél: Pest, Kecskemét és Kalocsa. E törvényszékek hatásköre alá nem eső kisebb ügyekben (politikai kihágásokban) a vármegyebeli községek tanácsai és a vármegye 17 kerületének főszolgabírái ítéltek. A törvényszéki elnököt a pestkerületi főispán nevezte ki. A közbírák 2 forint napidíjat húztak. Előadóként mindig a jegyző szerepelt. A tiszti ügyészek között egy elnöki jelentés tanúságaként a legképzettebbek egyike Fabinyi Theofil, a kit ezért közbírónak léptettek elő.

Haynau a vármegye valamennyi, a magyar hadsereghez szító polgárának javait lefoglaltatta. Ezzel szemben, intencióihoz mérten, 1849-ben a „forradalmi pártfőnökök“ által kivégzett Mericzay János szecsői és Heinsegger Antal kókai plebánosok javait és pedig a váczi káptalan megkeresésére, feloldotta a zár alól. Ezzel egyidejűleg nyomozat indult Wodiáner pesti nagykereskedő ellen, mert azt a gyapjút, melyet a pártütő kormány a ráczkevei uradalomtól elkobzott, megvette. 1849 június 27-én a budai királyi palotához tartozott konyhabeli szereket „pártütő főnök Kossuth Lajos“ elhordatván, Szent-Ivány pestkerületi főispán megkereste Madarassy László ideiglenes alispánt: ejtse meg a bűnnyomozatot. Ugyanez évben „Kossuth Lajos sógora Ruttkay József“ közalapítványi jószágigazgató ellen a püspökladányi ökörcsordából 12 darab 4 éves, egyenként 120 pft. értékkel bírt ökörnek, 200 pftnak Niczky Sándor kenderesi haszonbérlőtől, ezenkívül 24 darab ökörnek, 6 parasztszekérnek és különféle gazdasági szereknek 2000 pft értékben való eltulajdonítása miatt rendel Szent-Ivány nyomozatot. Egyidejűleg a gyanúsított vagyonát is zár alá véteti.

Egy 1849 szeptember 16-án kelt végzés szerint gróf Zichy Edmond arra kéri Szent-Iványt, hogy a „pártütő kormánytól megöletett“ Ödön nevű fivérének vagyonára vezetett végrehajtást semmisnek mondja ki, mire Szent-Ivány eleget tesz a kérelemnek, de hangsúlyozza, hogy ennek kimondása tulajdonképen szükségtelen volt, mert minden, a mit a pártütő kormány tesz, az ab ovo semmis. Nyomozatot rendeltek el Károly János és Szente Péter ráczkevei lakosok ellen is, hogy a pártütő pestmegyei választóktól adószedőkké választatásukat elfogadták, adót szedtek és azt a forradalmi sereg után utazva, annak átadták. Kevéssel utóbb a halálra keresett Nyáry Pál vagyonának lefoglalását elrendelték, és eljárás indult a hradiki és maluzsinai kir. hivatalokból a pártütők által elvitt nagyobb mennyiségű rézkészlet visszaszerzése és az egyelőre ösmeretlen tettesek megbüntetése iránt. Bárczay Györgyné szül. Szemere Ludovika pedig azt panaszolja, hogy nincs többé uraság, a mire való tekintettel — mint látszik — erdejét a pórok lefoglalták. Az íratok között fekszik végül egy fakó, két sor irásos lap, melynek tartalmát szószerint adjuk:

„Nagy Cézárok után feltünnek az ördögi Nérók.
És ki vesződik, küzd, vérzik alattok? A nép.“

1849—1867 Az 1848—1867-ig terjedő időnek leghíresebb pere a rögtönbíróságilag 1862 július 17-én kötél általi halálra ítélt Bogár Imre elleni bűnper. A büntetést az Üllői-ut és Gyáli-puszta közötti dombon hajtotta végre a hóhér.

1896—1909. Az 1896-iki bűnvádi perrendtartás életbe lépte utáni időbeli perek közül leghíresebb a gyilkossággal vádolt Sáfrány László elleni, a kecskeméti kir. törvényszék által 1900 február 4-én tárgyalt esküdtszéki ügy, mert ez volt az első közönséges (nem sajtó) bűncselekmény miatti esküdtszéki tárgyalás az országban. A pestvidéki törvényszéken tárgyalt ügyek közül a legösmertebbek egyike a Nagy Ákos elleni végrendelethamisítási ügy. A vádlott nagybátyjának halála után tanúkat hívott a holttesthez és ügyes hasbeszéd útján elhitette velök, hogy az még él és vagyonát élőszóval ő reája hagyja. A mikor a Kúria egy évi börtönre szóló ítéletét kihirdették, a vádlott már Amerikában volt. Később, védőjének igazságügyminiszterré történt kineveztetése után, salvus conductust kapott, magánügyeinek elintézése céljából. Az e miatt megtámadott igazságügyminiszter azonban arra hivatkozott, hogy a salvus conductust távollėte idején valamelyik államtitkára adta ki. Végül meg kell még emlékeznünk az 1908-iki dánosi czigányperről, mely aktuálissá tette a czigány-kérdést egész Európában. Egy czigánytrupp Dánszentmiklóspusztán Szarvas István kocsmárost, ennek nejét, fogadott leányát és kocsisát vérfagyasztó kegyetlenséggel ölte meg, persze a rablás és a nemi erőszak legbrutálisabb formái sem maradtak el. Az eset borzalmasságának egyik következménye gyanánt fölemlítjük, hogy a vármegyeház dísztermét színültig megtöltő hallgatóság a több héten át hivatásukat önzetlenül teljesítő védőügyvédekkel szemben ellenséges, sőt sértő magatartást tanúsított. Az ítélet — alkalmasint arra való tekintettel, hogy az esküdtek nem minden tekintetben megbízható tanúk vallomása alapján mondták ki a bűnösséget, — egyik esetben sem volt halálbüntetés, a mivel az ügy és ezzel a czigánykérdés is — lekerült a napirendről.

Bűnügyi forgalom. Legvégül néhány statisztikai adatban bemutatjuk Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye legutóbbi öt évének bűnügyi forgalmát.

A bűncselekmény neme	1904	1905	1906	1907	1908
Hatóság elleni erőszak	119	116	138	122	124
Pénzhamisítás	22	23	19	22	17
Szemérem elleni büntett v. vétség ...	19	29	28	25	34
Rágalmazás	86	127	138	134	127
Becsületsértés	1326	1551	1537	1738	1629
Emberélet v. testi épség elleni büneset	1288	1325	1434	1304	1255

KECSKEMÉT

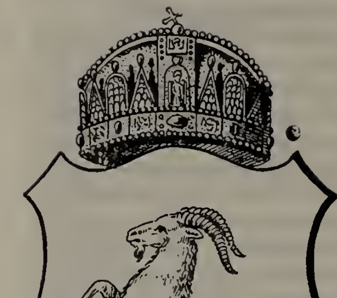

Kecskemét czímere.

Őskora.

A legrégibb történelmi adatok szerint időszámításunk első századában a mai Kecskemét város területén, mint általában a Duna—Tisza közén, a *jazygok* tanyáztak. A város ősi, mondaszerű hagyománya szerint a mai Kecskemét ugyanott épült, a hol valaha *Partiscum*, a metanasta jazygok egyik városa állott, melynek nevét *Ptolemaeus Claudius* alexandriai író emliti meg Kr. u. 120—160 között írt földrajzi munkájában. Ebben a jazygok városai közül nyolczat nevez meg, sőt ezeknek holfekvését is feltünteti az általa készített térképeken. Régebbi történetíróink, mint *Szentivány* Márton, a tudós jezsuita, *Ottrokocsi* Foris Ferencz, *Bél* Mátyás, sőt maga *Hornyik* János, a város nagyérdemű történetírója is elfogadták ezt a felfogást ; szerintük Partiscum, a jazygok egykori városa, a mai Kecskemét táján keresendő. A város nyugati oldalán 1907-ben tényleg egy nagy jazyg telepre és temetőre akadtak*) A *hunn* uralom alatt a jazygok városai eltüntek és Partiscumról többé nem emlékeznek meg forrásaink. *Attila* világbirodalmának megdőltével Magyarország az *avarok* uralma alá került, a kik már 568-ban elfoglalták a Duna—Tisza közét, melyet a VIII. század végéig bírtak.

A honfoglalás.

A honfoglaló magyarok a mai Kecskemét város tőszomszédságában, az alpári síkon kivívott diadal után, szinte akadálytalanul vették birtokukba a Duna—Tisza közét s Kecskemét város mai belterületét megszállották, a mit igazol a vásártéren 1896-ban feltárt honfoglalás korabeli nagyobb temető.

Nemzeti királyok.

Kecskemét környéke a nemzeti királyság kezdetén népesülhetett be, s ez időtől kezdve egészen a XV. század közepéig Kecskemét királyi birtokként szerepel, melynek jövedelmei a magyar királynék javadalmához tartoztak. A nemzeti királyság megalapításával *Szent István* király mindazokat a területeket, a melyek nem voltak az egyes nemzetségek birtokában, királyiaknak jelentette ki. E területek jórészt néptelenek lévén, Szent István király azoknak benépesítéséről gondoskodott. Nejével : Gizella bajor herczegnővel, majd később is még Szent István uralkodása alatt, számos gyarmatos jött be az országba, a kiknek a királyi birtokokon jelölt ki letelepedésre alkalmas területet. Az egyes tősgyökeres magyar városokban előforduló *Burgundia* nevű telepek mind ama gyarmatok maradványai, a melyeket a Géza fejedelem és Szent István király alatt beköltöző németek alapítottak. Ez az elnevezés Gizella királyné anyjának emlékét tartja fenn, a ki Konrád burgundi király leánya volt. Kecskemét egyik legrégibb, leglakottabb része, a Picsó melléke, még ezelőtt 300 évvel is Burgundia nevet viselt, miként ezt a város 1598—1602. évi jegyzőkönyvei is igazolják. E terület jelenleg is Burga néven ismeretes s emlékét a Burga-utcza tartja fenn.

---

*) Minthogy a Tisza folyó legrégibb neve a görög íróknál *Partiscus*, kétségtelen, hogy Partiscum városa csak e folyó partján állhatott. *A szerk.*

A XIV. században.

Kecskemét első ízben 1353-ban fordul elő az oklevelekben, mely évben *Nagy Lajos* király Ágasegyház pusztát egyik kun hívének, *Karla* István fiának, Jánosnak adományozta ; ekkor még birtokként (possessio) említik, hasonlókép az 1368 október 2-án kelt oklevélben is, a hol Nagykőrössel együtt, mint az óbudai apáczák czeglédi birtokával határos helység szerepel. (Orsz. Lev. Dl. 5696.) A város legrégibb pecsétnyomója, melyet 1810 táján találtak Kiskunhalason, Bikit Kovács István lakháza udvarán, szintén a XIV. századból való. E pecsétnyomón Szent Miklós püspök, a város egykori védőszentje van ábrázolva, püspökpálczával, melynek alsó részéről egy kecskefej csüng alá. A pecsétnyomón a következő körirat van : † S. Civitatis de Kechkemeth.) A XIV. század végén Kecskemét már fontos közlekedési góczpont, a Pestről Szeged-felé az alsó Tiszához vezető országút egyik megállóhelye, a hol a király és a királyné számára vámot szedtek. A XIV. századból való a város legrégibb temploma is, mely jelenleg a Ferenczrendiek birtokában van. 1382-ben Erzsébet királyné, Nagy Lajos király hitvesének birtokában találjuk a helységet. (Csánki Dezső : Magyarorsz. Tört. Földrajza I. 22. lap.)

Birtokosviszonyok a XV. században.

Czillei Borbála királyné 1415. évi rendeletében Kecskemétet már városnak mondja. Ugyanis ekkor megtiltotta itteni vámszedőinek, hogy a Kecskeméten átutazó szegedi kereskedőket és polgárokat útvámmal terheljék. 1423-ban *Zsigmond* király a szabadszállási és a burgánszállási kunok részére kiállított védlevelében Kecskemétet a saját városának mondja. 1424-ben ismét Borbála királyné birtokában találjuk. Már ekkor nagy kiterjedésű puszták tartoztak Kecskeméthez, a hol virágzó baromtenyésztést űztek a város lakosai. 1433-ban a Nándorfehérvárról Kecskeméten át Pestre utazó Bertrandon De La Broquiere csak azt említi naplójában, hogy erre mást nem látott, mint a termékeny rónákon legelésző nyájakat és csordákat. 1439-ben a várost Erzsébet királyné a *Káthai* testvéreknek adta zálogba, 2500 magyar aranyért. 1445-ben Guthori Nagy László tart hozzá jogot zálog czímén. Noha az 1446 : XVI. törvényczikk meghagyta *Hunyadi* János kormányzónak, hogy az időközben elzálogosított királyi javakat a korona részére váltsa vissza, Kecskemétet nem váltották ki, sőt rövid idő mulva még 1446—1452 között Kecskeméti *Pero* János birtokába került. Azonban ő nem sokáig bírta a várost, mert, mint Hunyadi János kormányzó sóraktárainak felügyelője, ötezer arany forintról nem tudván elszámolni, szerencsétlensége sírba vitte. Özvegye Margit asszony, továbbá fiai Miklós és Gergely, Kecskemétet 5000 arany erejéig a kormányzónak lekötötték.

A Hunyadiak.

Hunyadi Jánosnak 1456 augusztus 10-én bekövetkezett halálával Kecskemét fiaira, Lászlóra és Mátyásra szállott. Ekkor történt, hogy V. László király nagybátyjával, *Czillei* Ulrikkal Nándorfehérvárra ment ; az ott november 11-én lejátszódott véres jelenet után pedig — miután a Hunyadiak hívei hűségükről biztosították — Temesvárra utazott, a hol Hunyadi János özvegyének könyörgésére az evangéliumra megesküdött, hogy a Hunyadi-fiúkon nagybátyja haláláért nem áll boszut. A király Csanádon és Szegeden át Budára utazva, decz. elején Kecskeméten is megállapodott, a hol a helység akkori földesurai, a Hunyadi testvérek ünnepélyesen fogadták. A király, mielőtt a városba belépett volna, a kapuknál az eléje kijövő papság jelenlétében megismételte esküjét, de a történelemből tudjuk, hogy azt miként tartotta meg.

1457-ben, kevéssel azelőtt, hogy a Hunyadi testvéreket V. László elfogatta volna (márczius 14), Mátyás és László Kecskemétet *Lábathlani* Jánosnak, a Hunyadi család egyik régi hívének adták zálogba, a kit a rövid idő mulva királylyá választott Mátyás 1458 május 7-én megerősített Kecskemét birtokában. 1486 január 14-én Pero János özvegye, Margit asszony és a még életben levő egyetlen fia Gergely, visszaváltották Kecskemétet Lábathlani János utódaitól. 1505-ben Kecskemétet *Patócsi* Bertalan aradvármegyei követ birtokában találjuk, a kire a város Pero Gergely halála után nőhozományként szállott.

Mint Kunszék.

Bár maga Kecskemét sohasem volt a kunok birtokában, de már a XV. század elejétől kezdve kimutathatólag a körülötte lakó kun szállások középpontjául szolgált. 1424-ben Borbála királyné a várost a körülötte fekvő kun szállásokkal együtt kapta a királytól. 1472-ben fordul elő első ízben az oklevelekben Sedes Kecskemét (Kecskeméti-szék), a melyhez egyúttal az ótasülési szállás is hozzátartozott. 1491-ben a kecskeméti székhez Lajosszállást is hozzászámítják, egy 1509-ben kelt oklevél Kencsegszállását is említi a szék tartozéka gyanánt. 1517-ben a kecskeméti királynéi kunok ispánját is említik az oklevelek.

A fekete sereg és a pórok lázadása.

Mátyás király halála után a híres fekete sereg, mely Szeged táján táborozott, zsold híján rablással kárpótolta magát. 1492-ben többek között Kecskemét városát is kifosztotta. Valószínűleg akkor került a város legrégibb pecsétnyomója Halasra, a hol a fekete sereg elsánczolta magát. II. Ulászló király fölhivására *Kinizsi* Pál temesi gróf a fekete sereget lefegyverezte és megadásra kényszerítette. — A II. *Ulászló* király uralkodása alatt 1514-ben kitört pórlázadás hullámai Kecskemétre is eljutottak. E vidéken a köznéven nagybotu Lőrincznek nevezett *Mészáros* Lőrincz, *Dózsa* György egyik alvezére és tanácsadója, szította a lázadás tüzét. Azonban Kecskemét lakosai, a kik már akkor is kiváltságos állást foglaltak el, nem csatlakoztak a lázadókhoz.

Kalandos társulat.

Közvetetlenül a mohácsi vész előtt, a nemzeti és az udvari párt között kitört küzdelemben jelentékeny szerep jutott Kecskemét városának. Midőn az 1525. évi hatvani országgyűlésen túlsúlyra jutott köznemesség *Werbőczy* Istvánt választotta nádorrá, az udvari párt emberei lépten-nyomon nehézségeket gördítettek az új kormány útjába. *Báthori* István, *Sárkány*, *Turzó* Elek a hatalom visszaszerzésére, valamint *Szapolyai* pártjának megbuktatása czéljából titokban szövetséget kötöttek, melynek csakhamar 200 főúr és nemes lett a tagja s a melynek székhelyévé Kecskemétet jelölték ki. E szövetség czéljaira az összeesküvők Mária királynét is megnyerték s a teljesen ártatlannak látszó Kalandos társulat czímet vették fel, melynek élére az összeesküvők *Tárczy* Miklóst, szószólóvá *Ártándy* Pált választották. 1525 július havában a szövetkezett főurak és nemesek, mintegy 200-an, kiséretükkel megjelentek Kecskeméten, a hol az alakulás megtörtént. A Kalandos társulat csakhamar hozzáfogott a hatalom visszaszerzéséhez. Az 1526. évi Szent György napjára egybehívott országgyűlésen a kalandosok nagyszámú fegyvereseikkel s a kecskeméti néppel megjelenvén a Rákoson, miután a *Szapolyai* vezérlete alatt álló köznemesség távoltartotta magát az országgyűléstől, a hatalmat könnyű szerrel magukhoz ragadták s Werbőczyt megfosztották nádori méltóságától.

A mohácsi vész után.

A gyászos emlékű mohácsi csata után Budáról visszavonuló török had egy része szeptember 27-én *Ibrahim* vezérlete alatt Kecskemétet kirabolta és felgyujtotta. A város ekkori pusztulásáról részletes adatok nem állanak rendelkezésünkre, de a Patócsi testvéreknek 1536-ban kelt osztálylevele számot ád ama rettenetes pusztításról, melynek nyomai még 10 év mulva is mutatkoztak. Buda várának 1541-ben, Szolnoknak pedig 1552-ben történt eleste után a Duna—Tisza köze teljesen a törökök uralma alá került. Kecskemét városát a török császári kincstár számára tartották fönn s mint ilyen, kiváltságos helyet foglalt el a hódoltsági területen. Bár török őrsége is volt s török tisztek parancsoltak a városban, a város önkormányzatát megtartotta. 1562—63-ban Rusztem pasa bírta s jövedelmeit ekkor 47.445 akcséra becsülték.

A mohácsi vész utáni korszakban a város népessége jelentékenyen növekedett. *Tóth* Mihály 1551. évi sikertelen támadása után Szeged város lakosainak egy része, közötte az ötvös-czéh, Kecskemétre költözött s az itt letelepült czéh szabályait a török tiszt és a városi tanács 1557-ben megerősítették. Ekkor a város ipara is jelentékenyen virágzott.

Reformáczió.

Az új hit tanai közvetetlenül a mohácsi vész után csakhamar elterjedtek Kecskeméten is. Luther tanainak követői néhány évtized alatt annyira elszaporodtak, hogy igényt tartottak a Szent Miklós templomra is, mely akkoriban a város egyedüli plebánia-temploma volt. 1564-ben azonban a két felekezet követői *Végh* Mihály bíró házánál a közös templom használata felett minden idegen befolyástól menten, atyafiságosan megegyeztek. Ezt a felekezeti békét a vallásharczok korszakában is sértetlenül megőrizte a város polgársága. 1601-ben, midőn a hajdúk a kath. papot vendéglátásra kényszerítették, a város adott neki segítséget, 1602-ben pedig, mikor a tatárok a kath. papot rabul viszik, a város váltja ki 40 aranyon. 1567-től kezdve, mikor a debreczeni zsinaton az új hit követői Kalvin rendszerét fogadták el, Kecskemét is elhagyta a lutheránus vallást és az oklevelek csak kálvinista felekezetet emlegetnek. 1599-ben a református egyháznak már két predikátora volt. Az egyház hathatós támaszt nyert a *Rákóczi*-családban, mely a XVI. század végétől kezdve a város egyik földesura volt. Rákóczi György 1641-ben az itteni ref. egyháznak szép harangot adomá-

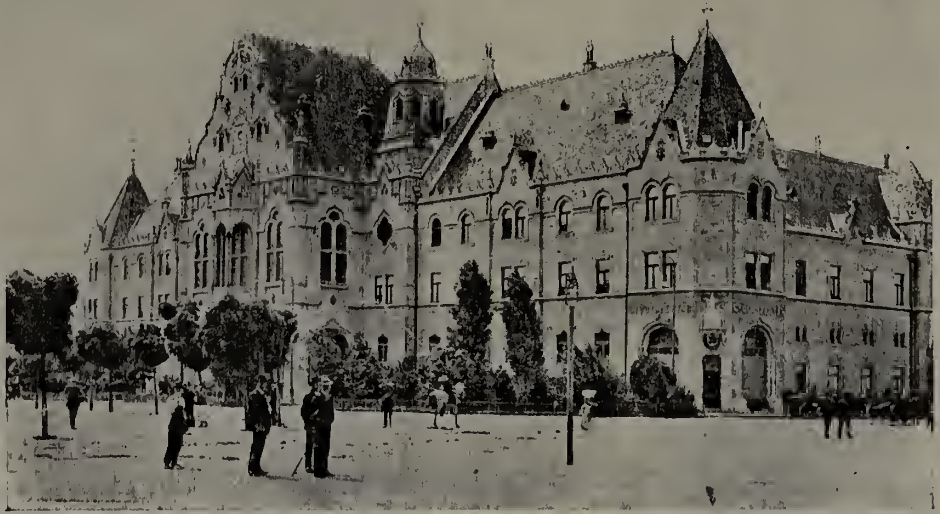

A kecskeméti városháza.

A kecskeméti szinház.

A kecskeméti városháza díszterme.

nyozott. A ref. egyház mellett a kath. egyház a XVII. században szakadatlanul fennállott, bár 1634 után már alig tudott lelkészt kapni. A kath. egyház akkor jutott ismét erőhöz, midőn a Ferencz-rendiek telepedtek le Kecskeméten.

Török-tatár betörések.

Az 1593-ban kitört 15 éves török háború folyamán a tatárhadak Kecskemét, Czegléd és Nagykőrös városok körül az összes helységeket elpusztítván, minden szolgálat e három városra nehezedett. A városok panaszos folyamodványára III. Mohamed szultán 1597 október 22-én a budai beglerbéghez és az ottani defterdárhoz parancsot intézett, hogy a városok beállapotát vizsgálja meg. Midőn 1598-ban Zombor mellett telelt a tatár tábor, az év tavaszán megkezdte betöréseit Kecskemét környékére s a tanyákon talált nyájakat elhajtotta. A folytonos háborgatások következtében a város követeket küldött a bácsi béghez, továbbá a szolnoki és a csongrádi török parancsnokokhoz, hogy a tatár hadak betörései ellen védelmet nyerjen. A követségek sikerrel jártak és 1598 nyarán nem is háborgatták a tatárok a várost, sőt a szultán az évi adó három nyolczadrészét is elengedte. 1599-ben ismét a török-tatár s egyes kóborló hajducsapatok zaklatták a város lakosait.

1600-ban *Pálffy* Miklós esztergomi lovas katonái portyázó útjokban *Mohorai* János és *Katona* János vezérlete alatt a városba jöttek, a hol a polgárok őket gazdagon megvendégelték. Ez évben a várost ismét a tatárok zaklatták, kiknek gyakori támadásai következtében az egész tisztikar elmenekült, egyedül *Varga* Ferencz állott helyt, a ki az általa felfogadott jegyzőkkel intézte a város ügyeit. Őszszel megszabadult a város a tatárok betörésétől, csakhogy ekkorra a magyar végek katonasága kezdett betörni a város területére. Egy ilyen alkalommal a végbeli vitézek a Kecskeméten talált *Szefer* budai vajdát csapatával együtt felkonczolták. Hasszán budai basa ennek hírére a város elüljáróságát maga elé idézte s csak nagy váltságösszeg lefizetése után bocsátotta szabadon. 1601-ben a tatárok több kecskeméti és nagykőrösi lakost fűztek rabszíjra, mire a polgárok hét kocsin utánuk iramodtak s a szomszédos kerekegyházi pusztán beérvén őket, a tatárokat szétverték s 11 kecskeméti és 8 nagykőrösi rabot kiszabadítottak. S még ez évben a város alatt táborozó tarárok eltartása a városra hárult, e mellett a tatár Murzának ajándékokkal is kedveskedett a lakosság.

Közigazgatás a török alatt.

Az 1597. évi háború után már nem voltak Kecskemétnek török tisztviselői. Ettől kezdve a város teljesen magára hagyatva, Czegléddel és Nagykőrössel együtt intézte bel- és külügyeit. A XVII. század közepétől kezdve már mindegyre gyakrabban szerepelt a három város törvényszéke, mely a jelentékenyebb polgári és bűnügyekben itélt. Bár a város a török hódoltsághoz tartozott, a székhelyéről kiszorult vármegyével folyton fenntartotta az érintkezést. A vármegye a török hódoltság alatt közigazgatási tekintetben igen kevés, fenyítő és törvénykezési ügyekben úgyszólván semmiféle befolyást sem gyakorolt, de azért Pest vármegye hatóságát fenntartotta Kecskemétre és folyton adóztatta a várost. A fennmaradt adatok szerint az 1624—1638 közötti években Kecskemét városa többször szállította a nógrádi, szécsényi és füleki várba, Pest vármegye időközi székhelyére az adót.

Birtokviszonyok.

1614-ben Kecskemét egy negyedrészét *Bosnyák* Tamás kir. főétekfogó szerezte meg, kinek birtokait Bosnyák Judit, gróf *Balassa* Imréné örökölte, kinek leánya Balassa Judit, báró *Koháry* István neje lett. Ennek fia gróf Koháry István 1670-ben a *Wesselényiek* birtokrészét is megszerezte, a *Rákóczi* fejedelmi ház birtokában levő részt pedig zálogba vette és így a város fele részének tulajdonosa lett. Ekkor testvéröcscsével, Koháry Imrével együtt korlátlan földesúri hatóságot kezdett gyakorolni. Csak a város elüljáróinak bölcsesége és erélye mentette meg a várost attól, hogy örökös jobbágyi sorsra s a legszorosabb földesúri hatóság alá jusson. Annyit azonban sikerült a Koháryaknak elérni, hogy a három város esküdt bíráiból alakult törvényszéket, a Koháryaktól előbb Füleken, utóbb Nógrádban, majd a török hódoltság megszüntével, Kecskeméten időnként tartott törvényszék váltotta fel, a melyen a városi tanács egy része mindig üléssel és szavazati joggal bírt. (Hornyik János i. m. II. 160—165.)

A kath. egyház a török korban.

1637-ben a kecskeméti róm. kath. egyház azzal az ajánlattal járult a jezsuita-rend tartományi főnökéhez, hogy a rend számára kész a plebániát átadni, viszont a rend a plebánia ellátására kötelezné magát. A nagyszombati rendház főnöke azonban nem teljesítvén a kecskemétiek kérését, 1644-ben a hívek a Ferencz-rendiekhez fordultak, a kik még ugyanabban az évben két szerzetest küldtek Kecskemétre, s azoknak itteni megtelepedését mind *Lippay* György esztergomi érsek, mind *Hosszutóthy* László váczi püspök megerősítette. Ez időtől kezdve egész 1772-ig a Ferenczrendiek látták el a plebánia teendőit.

A templom birtoka miatt azonban már a Ferenczrendiek megtelepedése után, 1653-ban, viszályok támadtak a két felekezet között, mire Wesselényi Ferencz nádor, mint a város akkori földesurainak egyike, mindkét felekezet megbizottait maga elé rendelte, a hol ezek, a templom, a sekrestye, a czinterem és ezek közös kerítésének birtoka tekintetében kiegyeztek.

Református templom építése.

1678 október 17-én nagy tűzvész pusztított a városban, mely alkalommal a Ferenczrendiek zárdája, a régi kőtemplom, valamint ennek kerítése mellett levő ref. fatemplom porrá égett. A város akkori földesura, Koháry István füleki kapitány, felhasználva ezt az alkalmat, a város előkelő polgárait magához rendelte s meghagyta nekik, hogy a két felekezet templomának egymástól való eltávolítására a kínálkozó alkalmat használják fel. 1679 nyarán mindkét felekezet megegyezésével a reformátusok temploma számára a belső piaczon jelöltek ki alkalmas területet. Miután a templom építéséhez szükséges engedélyt IV. Mohammed szultántól kieszközölték, 1680-ban letették a templom alapkövét. A templom azonban a véres háboruk miatt csak 1683-ban lett kész.

Puszták szerzése.

Míg a hódoltság alatt Kecskemét egyre fejlődött s népessége a város kiváltságos helyzete miatt jobban kibírta a törököktől kirótt terheket, mint apró szomszédai, melyek a mohácsi vész után egyre pusztultak s lakosaik Kecskemétre huzódtak. A város viszont azon volt, hogy az elpusztult környékbeli helységek török földesurait megmentse a szökött jobbágyok visszahurczolásának gondjaitól és az elhagyott vagy elpusztult községek területeit bérbe vette. Már az 1562—1563. évi török kincstári adóösszeírások szerint, a kecskemétiek Páka, Ágasegyháza, Köncsög, Félegyháza és Monostor pusztákat bírták haszonbérben. Az ugyanez évi összeírások szerint Kisbalázs és Karafalvak is Kecskeméthez tartoztak. (Velics-Kammerer : Török Defterek I. 149—166.) 1601-ben Kecskemét, Tatárszentgyörgy határát is bírta, évenként fizetvén a haszonbért mind a török iszpahiáinak, mind a magyar földesúrnak. Igy jutott lassanként Kecskemét a szomszéd pusztákhoz, mint Borbásszállása, Kerekegyháza, Kisszállása, Ferenczszállása, Zomok, Jakabszállása, Matkó, Orgovány, Péteri, Csöngöle, Szentlászló, Móriczgátja, Szank, Bene, Lajos Mizse, Örkény, Ujfalu, Vacs. Szer helység határát, mely 1640 táján szintén elpusztult, 1642-ben vették a kecskemétiek zálogba. Ez évben Kecskemét már hat kun pusztát is bírt haszonbérben, melynek élvezetében 1649-ben *Pálffy* Pál nádor meghagyta a várost. 1677-ben pedig még kilencz kun pusztát vett a város bérbe a pozsonyi kamarától, de e mellett a törököknek is kellett fizetnie, mivel ezek is megkívánták a magukét.

Belügyek.

A török hódoltság végszakában, 1670 óta dühöngő polgárháboru miatt nem volt tanácsos vásárokat tartani, mert gyakran megtörtént, hogy a végbeli vitézek, vagy a kuruczok, hirtelen meglepték a vásáros népet és a török kereskedőket kifosztották. Az okozott károkat azután a város volt kénytelen megtériteni. Ezért a város 1676-ben a vásárok tartásának beszüntetését kérte a királytól. I. Lipót a vásárok tartását a békésebb idők beálltáig felfüggesztette. Csak 1696-ban folyamodott újból a város vásártartási szabadalomért. Az 1677—78. évben országszerte uralkodott döghalál Kecskemétet sem kímélte meg. Az első évről nincsenek adataink a járvány áldozatainak számáról. 1678-ban 2570 embert ragadott el a döghalál.

Hadi költségek.

Midőn 1683-ban *Kara Musztafa* nagyvezir Bécs meghódítását tűzte ki czélul, a hozzá csatlakozó krimi tatárhadak *Muradgiráj* khán vezérlete alatt Erdélyen át Kecskemét felé vonultak. A budai török hatóságok már május havában tömérdek tábori munkát és élelmiszert követeltek Kecskemét vidékének lakosságától. A tatárok közeledtére a török hatóságok meghagyták a városnak, hogy a határában levő összes nyájakat a Dunántúlra hajtsák, ezenkívül megtették a szükséges óvóintézkedéseket, hogy az átvonuló tatárok pusztításait lehetőleg megakadályozzák. Csakhogy ezzel a fegyelmezetlen haddal szemben az összes óvóintézkedések hiábavalóknak bizonyultak. Fergeteg módjára vonult végig június havában a tatár had Kecskemét város határán. A tanyákon lévő nyájakat, melyeket a kecskemétiek idejében nem hajtottak bátorságosabb helyre, mind elfogták, több gazdát meggyilkoltak, sőt a városban is garázdálkodtak, többek között a Ferenczrendűek házát is kifosztották. Alig vonult el a tatár had, a kuruczok jöttek Kecskemétre *Thököly* Imre és *Wesselényi* Pál vezérlete alatt. A város 100 darab ökröt adott a kuruczok tábora részére, azonfelül tömérdek bort fogyasztottak el Thököly katonái. Bécs felmentése után a tatár had hazafelé vette útját, ekkor ugyan kikerülte Kecskemétet, de a város még késő őszszel is rettegésben volt a tatárok miatt.

Fölszabadító hadjárat.

Bár a város ekkor még török kézben volt, a következő évben megindítandó háboru előkészületei nem hagyták nyugton a lakosságot. Gróf *Karaffa* Antal vezérőrnagy még 1683 deczember 17-én meghagyta Pest-Pilis-Solt vármegyéknek, valamint a Kiskun kerület községeinek, hogy a rájuk kivetett hadiélelmezést a megyei kirovás szerint teljesítsék, különben a helységeket felprédáltatja. Kecskeméten épen 1683 karácsony napján vették e nagyhangú rendeletet, a mely az agyonsanyargatott város lakosságának ünnepét elrontotta. Kecskemétre 494 katonai adag (portio) esett, mely 601 frt-nak felelt meg. Roppant teher volt ez ama pénztelen világban. De ez nem volt elég. A kecskeméti és a nagykőrösi bírákat ezenfelül még az összes alföldi községekre kivetett beszállásolási költségek beszedésével is megbízták. Pest vármegye tisztikara Gács várából, a hol a vármegye akkoriban székelt, küldte szét rendeleteit a hódoltsági helységekhez. Kecskemét csak többszöri sürgetés után, akkor is csak részben tudott a rendeleteknek eleget tenni, *Darvas* János szolgabíró még 1685 tavaszán is sürgette a várost a Gács várába szolgáltatandó beszállásolási pénzekért.

1684 nyarán, midőn Lothringeni Károly herczeg Budát körültáborozta, az átvonuló hadak az egész vidéket kiélték, úgy hogy 1685 tavaszán éhinség fenyegette a várost. Ekkor már a tatárhad egy csapata, mely Zombor és Temesvár között telelt, szállotta meg Kecskemétet ; ez a csapat tömérdek költségébe került a városnak. Ez év október 18-án *Mercy* Péter altábornagy bevevén Szolnokot, rendeletet intézett a városhoz, hogy a hadélelmezés ügyében teljhatalmu megbizottakat küldjön a város hozzá, a kikkel megállapodásra juthat. A város el is küldte követeit Szolnokra, s az altábornagy 500 lovas katonának egész télen át való eltartását követelte a várostól. Alig ért haza a küldöttség, Mercy altábornok november 20-án kelt újabb rendeletével Szolnok megerősítéséhez 2000 db. palánkfát követelt a várostól. A császáriak hallatlan követelései mellett a törökök is fenyegették a várost. A mint Mercy Szolnokot bevette, a cserkesz *Amhet* pasa Szeged alá szállott s innen küldte szét rendeleteit az alföldi helységekhez, melyekben hadai számára élelmet követelt. A város lakosai valóban fényes tanujelét adták önfeláldozásuknak, 1686 febr. 12-től április 11-ig 47.469 frtot fizettek Szolnokra hadélelmezés czímén.

Még mielőtt az 1686. évi hadjárat kezdetét vette volna, 1686 április 13-án *Heisler* és Mercy 20.000 főből álló haddal Kecskemétet szállották meg. Ez a megszállás, mely 15 napig tartott, 71.705 frtjába került a városnak. A császári hadak ezalatt a 15 nap alatt az egész várost kirabolták, a polgárok közül sokan elmenekültek, mások csak nagy összeg árán tudtak maguknak védlevelet kieszközölni, mindennek ellenére ezeket is kifosztották. Heisler 15 napi tartózkodás után Szolnokra tért vissza, a honnan seregének élelmezése fejében 3000 frtot követelt a várostól. Alig vonult el a császári had, a török érkezett Kecskemétre s azt egész nyáron át a városnak kellett eltartani. Buda várának szeptember 2-án történt bevételével a török uralom megszünt Kecskeméten.

Fölszabadulás után.

A felszabadulás után azonban újabb terhek nehezedtek a lakosságra. Báró *Beck*, a budai császári sereg parancsnoka, 50 szekér szénát, De La Verne tábornok pedig, a ki Szeged ostromára indult, 20.000 kéve rőzsét és 80.000 karót, továbbá 100 vágómarhát és 200 kövér juhot követelt a várostól. Mivel a törökök ekkor még az ország egy részét elfoglalva tartották, a város kénytelen volt a székesfehérvári pasának az évi adót megküldeni, s mivel a város nem rendelkezett pénzzel, a polgárok ezüstneműjöket ajánlották fel, voltak egyesek, a kik ingatlanaiktól is megváltak, csakhogy a rájuk eső terheket kifizessék. A rendkívüli teher nem csupán Kecskemétet sujtotta, de a környékbeli helységeket is teljesen tönkre tette. Szentkirály, Szentlőrincz, Kocsér, Ujfalu, Monostor, Kerekegyháza, Révbér, Böld, Jenő, Dánszentmiklós, melyek 1686-ban a török uralom alatt még községek voltak, 1688-ban már mind elpusztultak s lakosaik Kecskemétre húzódtak. (Hornyik i. m. III. 182.)

Kecskemét városa a következő években is rendkívül súlyos adóval volt terhelve. 1687-ben saját földesurai és a vármegye részére beszolgáltatott adókon kívül 36.499 frt hadiadót fizetett. 1688-ban 25.000 frtot és ezenkívül tömérdek szolgáltatást és hadélelmezést tejesített. 1691-ben Nagyvárad körülvétele alkalmával a hadvezetőség számos szekeret rendelt Kecskemétről Biharba. 1692-ben Nagyvárad feladása után a török őrséget a kecskemétieknek kellett Titelig elszállítani. Ugyancsak 1692-ben Heisler tábornok, mint tábori főbiztos, 240 jármos ökröt követelt Kecskeméttől. 1695-ben Gyula várának feladása után az onnan kiköltözködő török őrséget Kecskemétnek kellett Temesvárra szállítani. 1698-ban Arad vára helyreállításához megint Kecskemét szolgáltatott szekeres munkát. A kiállított szekerek közül 80 odaveszett, 208 ökör pedig elhullott. 1698-ban a 4 millió frt hadiadóból Kecskemétre 14.381 frt esett.

Az udvari kamara a spanyol örökösödési háboru kitörésekor 1702-ben egy új adót — a fegyverváltságot — vetett ki, mely adóból 30.000 frt esett Pest vármegyére. E hallatlan összeget Pest vármegye az akkori viszonyok közepette nem tudta rögtön előteremteni, ezért kölcsönhöz folyamodott s ekkor Kecskemét 6000 frt kölcsönt adott a vármegyének. Pest vármegye 1702 végén szándékozott az adót az egyes adókötelezettekre kivetni, ez azonban elmaradt, a következő évben kitört szabadságharcz miatt s az adó beszedéséről többé szó sem lehetett, így azután Kecskemét városa csak hosszas utánjárással, a szabadságharcz lezajlása után, 1721-ben kapta vissza a kölcsönt.

Kurucz szabadságharcz.

A mint 1703 nyarán a *Rákóczi* Ferencztől megindított felkelés mindegyre jobban terjedt a Tisza mellékén, a hadvezetőség is erélyesebben látott hozzá annak leveréséhez. Pest vármegye július 26-án tartott közgyűlésében 61 felkelő lovast rovott ki Kecskemétre, de a kuruczok sikereinek hírére a felkelőket már nem merték összehívni és azért július 29-én rendelet ment Kecskemétre, hogy mindenki várja be a vármegye rendeletét. A magára hagyott Kecskemét, mely a mozgalom czéljaival nem volt tisztában, szeptember 16-án tartott tanácsülésében a város megerősítését határozta el, azonfelül mind a kapukhoz, mind a toronyba őröket rendeltek, a kik éjjel-nappal felügyeltek s idegen embert nem bocsátottak be a városba. Ekkorra már a mozgalom Kecskemét városának kapuihoz is eljutott. Szolnok elfoglalása (szept. 21) után a *Deák* Ferencz, *Szücs* János, *Borbély* Balázs, *Váradi* János és *Mócsi* János vezérlete alatt álló kurucz hadak elözönlötték a Duna—Tisza közét s október 3-án már Halas közelében ütöttek tábort. Báró *Kyba* János Ferencz, a szávamelléki császári hadak parancsnoka, szintén Halas felé vette útját, a hol megütközött a kuruczokkal. A halasi csata után, melyben a császáriak közül maga báró Kyba is elesett és a kuruczok közül 234-en lelték halálukat, Deák Ferencz hadát Kecskemétre hozta, hol a kuruczok néhány napon át megpihentek.

Alig hagyta el a kurucz had Kecskemétet, a ráczok fenyegették a várost. Kecskemét ekkor Rákóczi Ferenczhez fordult, a ki *Károlyi* Sándort rendelte a város oltalmára. Károlyi *Gencsi* Zsigmond hadaival október hó végén érkezett Kecskemétre, de nem sokáig maradt itt, mert november hó elején *Bercsényihez* csatlakozott, a kivel a bányavárosok védelmére sietett, tekintettel azonban a bácskai ráczok örökös fészkelődéseire, a várost nem lehetett őrség nélkül hagyni, ezért Károlyi Deák Ferencz és *Andrássy* István hadait hagyta vissza a város védelmére. Mindemellett a rácz felkelők november havában több ízben egész Kecskemét város határáig hatoltak s a város marháit elhajtották. Kecskemét tanácsa ekkor Nagykőrössel együtt követeket küldött Bécsbe, hogy a főhaditanácsnál szorgalmazzák a ráczok megfékezését. A küldöttségnek meg is lett a kívánt sikere, mert a kanczellária *Monaszterli* Jánoshoz, a ráczok egyik vezéréhez rendeletet intézett, hogy a rábízott katonaságot nagyobb rendben tartsa, és a jövőben hasonló kihágások elő ne forduljanak.

1704 tavaszán, midőn Rákóczi Ferencz 600 embert kért a várostól mezei hadainak kiegészítésére, a tanács kérvényt intézett a fejedelemhez, hogy a ráczok folytonos tamadásaira való tekintettel a várost ebbeli kötelezettsége alól mentse fel. Rákóczi erre a várost egy évre felmentette a mezei hadak kiállításának kötelezettsége alól, azzal a kikötéssel, hogy 600 lovas eltartására 15.000 frtot fizessen és 30 lovat adjon. Ugyanez év tavaszán Károlyi Sándor tartózkodott Kecskeméten és április havában Rákóczi ide küldötte a gyöngyösi tábort is, mely április 28—29-én tartózkodott itt. Rákóczi rendelete értelmében a tábor Soltra vonult s itt kelt volna át a Dunán, de a nagyrészt duna-tiszaköziekből álló hadak vonakodtak átkelni a Dunán, tartván a ráczoktól, a kik eltávozásuk után nyomban a védetlen helységekbe törtek volna. Rákóczi méltányolván hadainak aggodalmait, Ordasnál, majd Soltnál hagyta őket a ráczok szemmeltartására. Ezek között a hadak között volt a három város ezer lovasa is, a kik közül Kecskemét 600-at állított ki. Mivel a rácz támadás czélpontja Kecskemét volt, 1704 nyarán a három város fegyvereseiből Orgovány és Ágasegyháza pusztákon, továbbá a szegedi és a monostori útakon erős védvonalat állítottak fel.

1705 nyarán, arra a hirre, hogy *Herbeville* császári tábornok Erdélybe készül, Károlyi Sándor a Duna—Tisza közére jött hadaival. Herbeville szeptember 20-án Pestről kiindulva, Szolnok felé vette útját, de alig ért Czeglédre, hirtelen megváltoztatván útirányát, Nagykőrös felé fordult, s innen Szegednek és Csongrádnak tartott. Mialatt Herbeville Kőrösön volt, gróf *Glöckelsberg* Detre Kecskemétre vonult s a várostól 20.000 frt. készpénzt követelt. A pénzszűkében levő város azonban 9000 frt-nál többet nem tudott előteremteni, ezenkívül még 500 darab juhot és 250 darab vágómarhát adott a császáriaknak. Rákóczi értesülvén erről, október 11-én a városhoz intézett rendeletében rosszalását fejezte ki, egyuttal büntetésből *Bottyán* János ezredének felruházására kötelezte a várost. Ez azonban még nem volt elég, *Csajághy* János ezredes a mult nyáron kiállítani rendelt 400 portalis hajdu létszámának kiegészítését, *Szabó* Máté szolnoki parancsnok pedig 60 fegyveres gyalogost követelt a várostól. A német had kivonulása után Kecskemét egyideig Bottyán János főhadiszállása lett, a ki innen Szegedig üldözte Herbeville táborát.

Midőn 1706 nyarán Rabutin tábornagy Erdélyből kiindulva, Pest felé vezette hadait, hova 1707 január 21-én érkezett meg, közel fél évig tartó bolyongásai közepette három ízben közelítette meg Kecskemétet, ekkor a város lakosságának gróf *Barkóczy* Ferencz rendeletére mindannyiszor ki kellett költözködnie. Első ízben a Mátra mellékére, másodízben november 8-án Vacsra és Szentmártonkátára, harmadízben 1707 január 14—20-ig a Baracsi-pusztára és a Tiszamellékére. Ez utóbbi alkalommal sokat szenvedett a város polgársága a dermesztő hidegtől és a portyázó császári katonák is sokat kifosztottak útközben.

1707 márczius havában Károlyi Sándor parancsára Berthóthy István a Bácskába rontott, mire a bácskai ráczok Kecskemét rémséges feldúlásával boszulták meg a kuruczok pusztításait. Ápr. 3-án kora reggel 2000 rácz lovas és 1000 gyalogos rohanta meg a várost. A ráczok a halasi országút torkolatánál levő kapukon törtek be a városba s a mit sem sejtő lakosságra rontottak. A támadás oly váratlanul jött, hogy ellentállásra nem is lehetett gondolni. Csupán *Csaba* Mátyás, egy előkelő polgár kísérelte meg az ellentállást, a város nyugati oldalán mintegy 200-ad magával, de a ráczok néhány órai elkeseredett küzdelem után kiszorították a városból s a városon kívül egy árokba nyomták, hol mindnyájukat felkonczolták. Mialatt a ráczok az egyes házakat fosztogatták, a városban időző török kereskedők menekülni igyekeztek, a ráczok azonban lovasokat küldtek utánuk és a menekülőket, három súlyosan sebesült kivételével, mind egy szálig legyilkolták. Csak a Nagykőrösről érkezett segély mentette meg a várost a végpusztulástól. Szűcs István saját csapatával a fosztogató ráczok egyik utócsapatát megrohanta, mire a ráczok az összeszedett zsákmánynyal együtt gyorsan elhajtottak. A pusztulás így is rettenetes volt. Az 55 török kereskedőn kívül 396 halottja volt az öldöklésnek, ezenkívül a ráczok 155 embert fűztek rabszíjra és tömérdek szarvasmarhát hajtottak el. Az okozott kárt 230.812 tallérra becsülték. Az öldöklés áldozatait a róm. kath. és a református templom kőfalkerítésein belül temették el, míg a legyilkolt török kereskedőket és az ellentállás közben elesett ráczokat a város keleti részén ásták el, mely terület maig is rácztemető nevet visel. Az elhurczolt városi polgárok kiváltása ügyében a város a szegedi és a pétervárадi várkapitányok közbenjárását vette igénybe, de a foglyok közül többen elhaltak s nagy részük csak az év nyarán szabadult ki.

1708 tavaszán a ráczok ismét mozogni kezdtek. Kecskemét okulva az előző évi pusztításokon, most kettőzött éberséggel figyelte a ráczok mozdulatait. A ráczoktól való örökös félelem miatt Kecskemét a budai és a szegedi császári parancsnokokhoz fordult oltalomért. A két parancsnok örömmel fogadta a város hódolatát s a város részére védlevelet állított ki. Kecskemét azonban nem bízván a védlevelekben, ismét a kuruczokhoz fordult segítségért. Ekkor *Sőtér* Tamás ezredének egy százada volt Kecskeméten, mely haderő egy esetleges rácz támadás alkalmával vajmi csekély segítséget nyujtott volna. Ezért a város Sőtér Tamás egész ezredének leküldését kérte, de bizony az ezred továbbra is a Zagyvánál maradt, a várost pedig felszólították, hogy saját oltalmára önkéntes csapatokat állítson.

1709-ben Kecskeméten tanyázott csapatával *Szűcs* István lovashadnagy, a kinek neve a ráczok előtt sokkal félelmetesebb volt, semhogy támadni mertek volna. Ekkor tört ki a városban a pestis-ragály, mely augusztus elejéig tartott, és ez idő alatt a lakosság egy harmadrésze esett a járvány áldozatául.

1710 tavaszán XII. Károly svéd király szétvert hadából 2000 ember, kik *Potocky* lengyel tábornok élén Rákóczi zsoldjába állottak, táborozott a Tisza mellékén és e csapat egy része Kecskemétre szállott. A mint erről a szegedi császári hadak parancsnoka értesült, május elején Kecskemétre császári és rácz hadakat küldött, melyek a zsoldosokat innen kiverték s a tőlük nyert zsákmányt Szegedre szállították. Októberben a császári hadak már egész Pest vármegye területét elözönlötték s november 17-én Kecskemétet is megszállották. Deczember 24-én báró *Ebergényi* László császári tábornagy is megjelent Kecskeméten, a hol a kurucz seregben rendes hadiszolgálatot teljesített 102 katonát lefegyverezte s őket I. József király hűségére feleskettette. Ugyane napon a városi tanács is letette a hűségeskü Ebergényi tábornok kezébe. Ezzel a kurucz világnak Kecskeméten vége volt. (Hornyik János i. m. IV. kötet.)

A szatmári béke után.

A szatmári békekötés után a városi tanács főtörekvése odairányult, hogy az utólsó három évtized alatt a várost ért csapásokat lehetőleg enyhítse s a város polgárait az elszegényedéstől megmentse. E czélból már 1712-ben a nyolcz legnagyobb pusztát vette haszonbérbe a német lovagrendtől. A város polgárai a bekövetkezett békés idők alatt csakhamar kiheverték az utólsó évtizedek pusztításait. A fejlődést élénken tüntetik föl az 1715—1720. évi összeírások. 1715-ben 437 jobbágy, 205 zsellér és 68 egyéb háztartást írtak össze, 1720-ban pedig 3 nemes, 708 jobbágy- és 17 zsellér-háztartást. Az összeírásból láthatjuk, hogy a birtoktalan zsellérek száma jelentékenyen megfogyott, ellenben a birtokos jobbágy-háztartások száma öt év alatt 437-ről 708-ra emelkedett.

1717-ben a török háborúból visszatért győztes seregből Kecskeméten előbb 7, majd 11 ezred katonát szállásoltak el. E nagyszámú katonaság ellátását a város minden fennakadás nélkül, a hadvezetőség legnagyobb elismerése mellett teljesítette, mire III. Károly király a város akkori bíráját magyar nemességgel tüntette ki.

1718-ban a pusztákon bolyongó egykori kurucz katonák gyakran felgyujtották a város végén lévő házakat, e gyujtogatások tömérdek kárt okoztak a lakosságnak. 1727-ben ismét nagy tűzvész pusztított a városban. E tűzvész után kezdett a czélszerűbb és tartósabb építkezés itt meghonosodni. Ekkor épült a kegyes tanítórend temploma is.

A Maros mellékén kitört pórlázadás elfojtására a város *Halász* Péter vezérlete alatt 300 lovast, Mária Terézia trónjának megmentése érdekében pedig 1741-ben 180 válogatott lovast állított ki a saját költségén, noha ekkor a lakosság száma az 1739—1740. évi kolerajárvány következtében igen megfogyott. E járvány a város lakosságának mintegy negyedrészét ragadta el, minek következtében egész házak kihaltak, egyes családok pedig elköltöztek Kecskemétről, helyüket azután Felső-Magyarországból idetelepedett lakosok foglalták el. E csapást is csakhamar kiheverte a város. 1772-ben lakosainak száma már megközelítette a 30-ezeret. Ugyancsak Mária Terézia uralkodása alatt a város két ízben is, 1744 szeptember 24-én és 1746 julius 4-én vásártartásra, utóbb 1793 augusztus 24-én országos és hetivásárok tartására nyert szabadalmat.

A XVIII. században a róm. katholikus egyház is jelentékenyen fejlődött. Gróf *Koháry* István országbíró, a város egyik földesura, 1715-ben telepítette le a kegyes tanító-rendet Kecskemétre. *Althan* Mihály váczi püspök idejében került vissza a város a váczi püspökséghez. Addig az ideig a lelkészi teendőket a Ferenczrendűek látták el. 1772-ben alapította a váczi püspökség a plebániát, ugyanez évben vette kezdetét ,,Urunk Jézus Krisztus mennybemenetelének emlékére" szentelt templom építése, mely 1805-ben nyert befejezést. — 1792-ben a megszaporodott evangélikusok is külön hitközséggé szervezkedtek s egyszerű imaházat építettek maguknak. — A zsidó imaház 1818-ban épült.

1794-ben egy sövénykémény kigyulladása következtében roppant tűz támadt, mely alkalommal 1000 ház pusztult el.

1795-ben *Kelemen* László színtársulata kereste fel Kecskemétet, hol a város polgársága részéről meleg támogatásban részesült.

Franczia háboruk.

Az 1796-ban kitört franczia háborúk alatt a város több ízben adta áldozatkészségének tanújelét. A város 1809-ben egy önkéntes csapatot állított ki, mely a fölkelt nemességgel együtt vett részt a győri csatában. E csapatnak báró Bánffy Erzsébet, a város egyik földesura, selyemzászlót adományozott, melynek szalagján a következő szavak olvashatók: „A magyar szív halálig hív." E zászló alatt vonult hadba a város 1813-ban kiállított felkelő-csapata is.

1818-ban nagy tűz pusztított a városban. A görög temetőnél egy ház kigyulladván, a nagy szél behordta a zsarátnokokat a városba s rövid idő alatt 424 ház és 10 malom lett a lángok martaléka. E tűzvész emlékére minden évben április 2-án este 8 órakor megszólalnak a harangok a városban.

Középítkezések

A franczia háborúk után a város számos középülettel gyarapodott. Az állandó katonaság felállítása óta Kecskemét mindig törzsállomás volt. 1818-ban a város egy nagyszabású lovardát épített a katonaság számára. 1824—29-ben a görög nem egyesültek építettek maguknak templomot, melyet azonban a váczi püspökség több ízben bezáratott, minek következtében az ó-hitűek közül több család elköltözött Kecskemétről. A század első felében a reformátusok is mozgalmat indítottak ősi kollégiumuk újjászervezése érdekében. E főiskola még a XVII. század elején keletkezett, valószínűleg még akkor, midőn a híres tolnai kollégium Kecskemétre költözött. A kollégium épületét 1829—30-ban építették fel kétemeletesre. Midőn az 1832 május 7-én tartott dunamelléki református egyházkerületi ülés Kecskemétet jelölte ki az egyházkerületi főiskola székhelyévé, a főiskolát a már fennálló bölcseleti és theologiai tanfolyamokon kívül 1836-ban jogi tanfolyammal is ellátták. E főiskolában végezte tanulmányait 1842—43-ban *Jókai* Mór is.

Kulturviszonyok.

A társadalmi élet fellendülésével a színészet is melegebb pártolásnak örvendett. *Király* Sándor helybeli polgár 1833-ban saját házánál egy 300 néző befogadására alkalmas színkört építtetett, mely egészen a XIX. század közepéig szolgált játékszín gyanánt. Ebben a színházban lépett föl *Petőfi* Sándor 1843 első felében, midőn *Szabó* József színtársulatának egyik töredékével január havában Székesfehérvárról Kecskemétre vándorolt. Kecskeméten való időzése alatt Petőfi több dalt küldött a Bajza szerkesztése alatt álló Athenaeumnak. Ekkor írta Dinomdánom, Halálvágy, Jövendölés, Farkaskaland, Az első dal, Könnyeim czímű költeményeit s népdalait. Kecskeméti időzése alatt csupán egy ízben lépett fel nagyobb szerepben, midőn márczius 23-án Lear király bolondját játszotta. De már április elején elhagyta a társulatot és Pesten át Pozsonyba ment.

A közigazgatás kialakulása.

A város közigazgatása a XVIII. század folyamán is lényegesen átalakult. A város a bíráit mindenkor szabadon választotta s e gyakorlatot 1789-ben megerősítették. 1830-tól kezdve azonban a tiszti választásokat 1848-ig már nem az összes polgárság, hanem egy 100 tagból álló képviselőtestület gyakorolta. Az 1848 előtti városi tisztikar tagjai között találjuk *Katona* József drámaírót, a „Bánk Bán" nagynevű szerzőjét, a kit 1820 november 2-án alügyésznek, 1826-ban pedig főügyésznek választottak meg. Katona, a ki nem érte meg nagy drámájának diadalát, életében csupán szülővárosától nyert elismerést, melynek Bánk Bán-t ajánlotta, midőn a város tiszteletdíjjal tüntette ki.

A XIX. század közepén (1837) a városnak már 35.563 lakosa volt, mely az egyes vallásfelekezetek között a következőleg oszlott meg: 22.786 róm. kath., 735 evangélikus, 11.542 református, 59 görögkeleti és 441 izr.

Földesúri viszonyok.

Már a XVIII. század folyamán a város polgárainak főtörekvése oda irányult, hogy a földesúri hatóság alól végkép felszabaduljanak, ebbeli törekvésük azonban csak hosszas alkudozások után, közvetetlenül a jobbágyság felszabadítása előtt járt sikerrel. Az 1565. évi összeírás szerint a városnak öt földesura volt. A földesúri családok közül a *Pelényiek*, a *Pásztohyak*, a *Balaiak* és a *Gémesiek* $^1/_8$—$^1/_8$ részt, *Sárkándi* Pál örökösei pedig $^4/_8$ részt bírtak. A Pelényi család részét 1702-ben gróf Koháry István nyerte adományul, a Pásztohy család része, a *Fáy*, a *Fráter* családokra és ezeknek oldalági örököseire szállott. A Balai rész, melyet 1590-ben *Rákóczy* Zsigmond nyert adományul, két részre szakadt. Az egyiket I. Rákóczy Ferencztől Koháry István vette zálogba, melyre Koháry András 1731-ben gróf Pálffy Miklós nádortól nádori adományt nyert, a másik részt *Aspremont* grófné szül. Rákóczy Juliánna örökölte, kinek örökösei 1818-ban örökváltsági szerződésre léptek a várossal, mely azután az ő részüket 20.000 frtért megváltotta. A Gémesi részt, melyet 1614-ben *Bosnyák* Tamás vett meg, a gróf Koháryak örökölték. A Bosnyák-féle rész egy nyolczada azonban leányági örökösödés útján 1746-ban *Mottesiczky* István birtokába került. A Sárkándi Pál-féle rész, melyhez a helység fele tartozott, a *Wesselényi* és a *Csáky* grófokra szállott. A Wesselényi-részt 1711-ben nyerte adományul gróf Koháry István, a ki azt már előzőleg is zálogban bírta. A Csáky-féle részt, melynek jövedelmét egyideig a pozsonyi apáczák élvezték, 1807-ben váltotta meg a város 33.000 frtért.

Gróf Koháry István halálakor (1731) már a Koháryak voltak a város legnagyobb birtokosai s megtartották felsőbbségüket a többi földesurak irányában is. Koháry Ferencz, a család utólsó fisarjának halála után, az 1831-ben kelt királyi adománylevél alapján, Szász-Coburg-Gothai Ferdinánd lett az összes Koháry-javak birtokosa, így a város vele folytatta a Koháryakkal megkezdett örökváltsági tárgyalásokat. A Coburg herczegekkel 1834 november 15-én történt az egyezség, melynek értelmében a város az egykori Koháry-rész váltsága fejében 170.000 forintot fizet, egyúttal a kecskeméti lakosoktól használt vacsi pusztát a város rögtön átadja s a váltságösszegből 60.000 forintot lefizetett s a hátralevő 110.000 frtról kötelezvényt állított ki, a vacsi pusztán a szükséges gazdasági épületek kisajátításáért pedig 1568 pengő forintot fizetett. A legnagyobb földesúri illetmény megváltása után a többi földesurak kielégítése már könnyebben ment. A váltságösszeget, mely 303.620 frt 05 kr-ra rugott, 1847 végére már teljesen rendezték.

Szabadságharcz. 1848 február havában a város részére már ki volt adva a szabad királyi városi szabadalmakat biztosító királyi rendelet, sőt már ki is volt nevezve a város belügyeinek rendezésére a királyi biztos, midőn a márczius 15-iki események rövid néhány nap alatt véget vetettek a rendi alkotmánynak és az ősiségnek. Az események híre csakhamar Kecskemétre is eljutva, a város április 1-én tartott üléséből üdvözölte a pesti közcsendi bizottságot s utasításokat kért tőle. A mily örömöt okozott országszerte az első felelős minisztérium hivatalba lépte, ép oly nehézséggel kellett az új kormánynak megküzdenie. A délvidéken már hónapok óta folyt az izgatás, a minek megtörésére azonban a magyar kormánynak hiányzott a fegyveres erő és a szükséges pénz. *Kossuth* lángelméje és törhetetlen kitartása diadalmaskodott az akadályokon. A belügyminiszternek május 19-én kelt felhívására, melyben adakozásra szólította fel a nemzetet a szükséges ércz-alap előteremtésére, Kecskemét városa is gyűjtést indított polgárai között, a kik ezüstneműjöket adták a haza oltárára; maga a város a saját hatáskörében eszközölt gyűjtésen kívül 8000 frt kölcsönt ajánlott fel az államnak. (Gracza György: Magyar Szabadságharcz tört.. I. 364.)

Az országgyűlési képviselőválasztások már harczi zaj közepette mentek végbe. Kecskemét városa *Simonyi* Jánost és *Karika* János ref. lelkészt választotta meg képviselőül, a kik mindaketten hűen kitartottak a nemzeti ügy mellett. *Jellasich* horvát bán betörésének hírére Kossuth szeptember 25-én indult el alföldi körútjára, hogy a népet fegyverbe szólítsa. E történelmi nevezetességű körútjában többek között *Lopresti* Árpád, *Rákóczy* János, *Egressy* Gábor, *Jókai* Mór, *Csernátony Lajos* és *Vörös* Antal is elkísérték. Kossuth Nagykőrösről jött Kecskemétre, a hol épen vásár volt. Kossuth lángoló és lelkesítő szónoklatának hatása alatt a vásáros népből valóságos tábor lett, október elsejére már 2000 emberből álló, kaszákkal felfegyverzett csapat vonult a főváros felé. (Gracza György i. m. II. 242. 270.) A város csak 1849 január vége felé látott először ellenséget, midőn *Perczel* Mórt, a ki január 26-án Szolnok elfoglalása után egész Czeglédig és Irsáig nyomult előre, *Dembinszky*, az új fővezér, visszarendelte a Tisza mögé. Perczel visszarendelése után a császáriak elözönlötték a Duna—Tisza közét. Nagykőrös, Kecskemét és Czegléd vidékén Jellasich hadai táboroztak. Jellasich főhadiszállását hol Nagykőrösön, hol Kecskeméten tartotta. Csak az isaszegi csata után (április 6) szabadult meg a város Jellasich zsebrák hadától. Már a nagy nemzeti küzdelem vége felé járt, midőn előbb a honvéd-, majd a császári had vonult át a városon. Perczel július 20-án, az oroszokkal Turánál vívott ütközet után, Nagykátára, majd Abonyba húzódott, a honnan Nagykőrösön, Kecskeméten és Félegyházán át Szegedre vonult, a hova július 28-án érkezett meg. Alig tette ki a lábát a honvédsereg a városból, már itt voltak a császáriak. *Haynau* táborszernagy július 24-én indult el Pestről az Alvidékre. Seregét há-

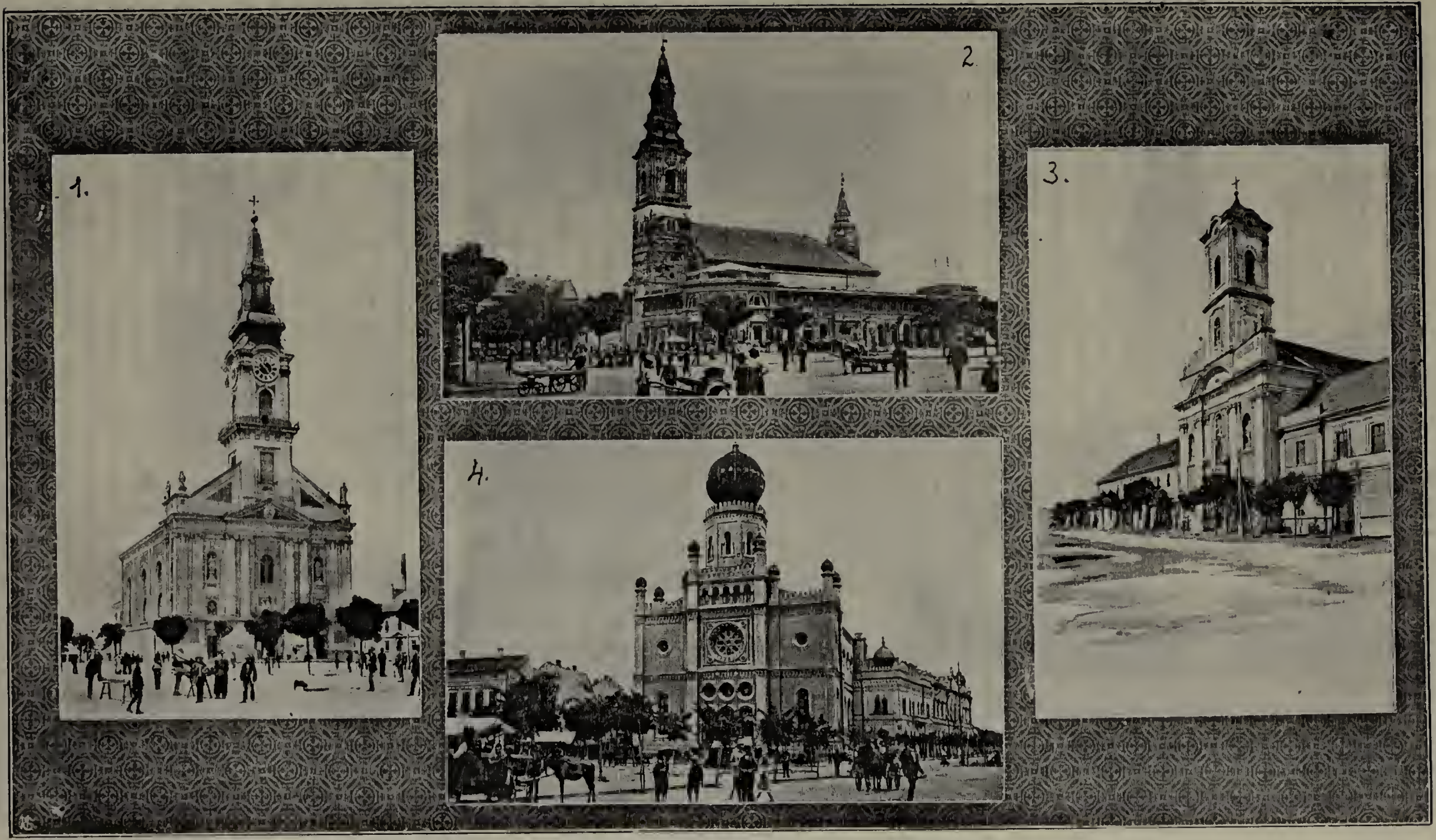

Kecskemét. — 1. Nagytemplom. — 2. A ref. templom. — 3. A r. kath. főgimnázium. — 4. Az izr. templom.

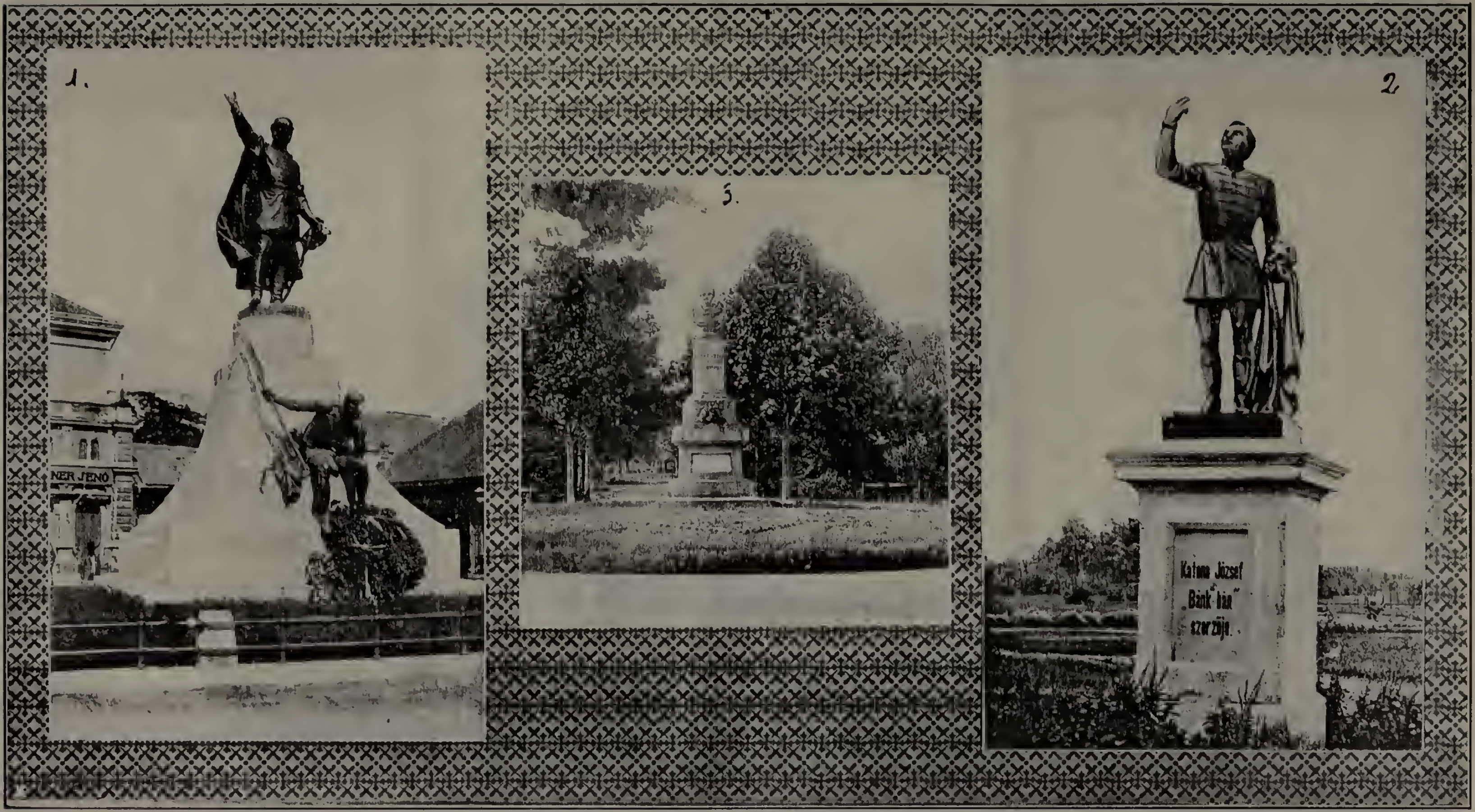
1.
NER JENŐ
3.
2
Katona József
„Bánk bán"
szerzője.

Kecskemét. — 1. Kossuth-szobor. — 2. Katona József szobra. — 3. Katona József mellszobra.

rom részre osztva, a zöm Haynau vezérlete alatt már július 26-án Kecskeméten volt, a honnan Félegyházára vonult tovább. (Gracza Gy. i. m. V. 612. 654.)

Az elnyomatás után.

A világosi gyásznap után kezdetét vette a vérboszú munkája. A város mindkét képviselője: Simonyi János és Karika János a pesti haditörvényszék elé kerültek. Az előbbit, mivel az országgyűlést Debreczenbe is követte s részt vett az április 14-iki trónfosztó határozatban, a haditörvényszék halálra itélte, de Haynau, közvetetlenül felmentése előtt, 1850 július 5-én neki is megkegyelmezett. Karika János pedig azok közé tartozott, a kik Haynau felmentése után a nyugdíjba küldött tárborszernagy kegyelmi tényének ellensúlyozása czéljából 1850 július 20-án kelt legfelsőbb elhatározással szintén kegyelmet nyertek.

Az önkényuralom elhelyezkedésével, a közigazgatás is új szervezetet és beosztást nyert. Pest vármegyét ketté osztották s Kecskemét székhelylyel új megyei hatóságot, Pest-Solt, szerveztek. A megyei hatóság hivatalos helyiségei számára az Arany Sas vendégfogadót alakították át. Ezzel egyidejűleg több más hivatalt helyeztek el Kecskeméten. Idehelyezték Pest-Solt megye törvényszékét, az adóhivatalt, azonkívül a cs. kir. csendőrség hatodik ezredének negyedik szárnyparancsnoksága is Kecskemétre került. Ez a beosztás egészen az októberi diploma kibocsátásáig volt érvényben.

Mindjárt az önkényuralom kezdetén, 1850-ben megtartott népszámlálás a város népességének jelentékeny emelkedéséről tesz tanúságot. 1850-ben 36.564 lakosa volt Kecskemétnek, a kik közül 34.694 magyar, 168 német, 195 szláv, 99 görög, 991 zsidó és 417 czigány.

Az önkényuralom a városi önkormányzatot is megszüntette. Közvetetlenül az 1848 márcziusi események előtt már ki volt adva a város részére a királyi biztosító rendelet a szabad királyi városi szabadalom iránt, sőt már a kir. biztos is ki volt nevezve a város belügyeinek rendezésére. A bekövetkezett események miatt azonban a szervezés munkája félbenmaradt. De a város polgárságának szívós kitartása hosszú tárgyalások után végre elhárította a nehézségeket, 1857-ben a várost a szabad királyi városok közé vették föl, hanem a városi igazgatás továbbra is a megyehatóság felügyelete alatt maradt.

Noszlopy-féle összeesküvés.

Az önkényuralom kezdetén sokan voltak, a kik megmenekülve az elfogatástól, az Alföld pusztáin bolyongtak, a hol nem érték őket utól a hatalom emberei. Ezek közé tartozott *Noszlopy* Gáspár 1849-iki kormánybiztos is, a ki maga köré gyüjtve mindazokat, a kik az önkényuralomba beletörődni nem tudtak, összeesküvéssel akartak a haza sorsán segíteni. A Noszlopy-féle összeesküvés, melynek középpontja Kecskemét volt, abból az alkalomból keletkezett, hogy az uralkodó körútat fog tenni az országban. Az összeesküvők terve az volt, hogy midőn az uralkodó Kecskemétre jön, elfogják s az ecsedi láp nádasai közé rejtve, addig el nem eresztik, míg az 1848-iki alkotmányt vissza nem állítja. Az összeesküvés azonban 1853 elején kitudódott, annak részeseit elfogták, Noszlopyt és négy társát 1853 márczius 3-án Pesten kivégezték.

Katona-szobor.

A mint a város közönsége az önkényuralom okozta levertségből ismét magához tért, főtörekvése oda irányult, hogy nagynevű szülöttének, Katona Józsefnek méltó emléket állítson. A gyüjtés az ötvenes évek kezdetén csakhamar megindult. 1857 február 27-én a nagynevű drámaíró szobrának javára fényes színielőadást rendeztek, mely alkalommal *Egressy* Gábor és *Jókainé* Laborfalvy Róza vendégszerepeltek Kecskeméten. A szobor ünnepélyes leleplezése 1861 május 20-án volt, mikor *Horváth* Döme tartott emlékbeszédet. A leleplezést követő társasebéden *Királyi* Pál mondott nagyhatású pohárköszöntőt.

Az 1861 április 2-ára egybehívott országgyűlésre a város *Balásfalvi Kis* Miklós 1849-iki Károlyi-huszárezredbeli századost választotta képviselőjévé.

1867-után.

Kecskemét város számottevő újabb fejlődése a kiegyezés utáni időre esik. Még 1847-ben, midőn a város a szab. kir. városi jogért folyamodott és József nádor a Nagykőrösi-utczán bevonult, hogy a kérvényre személyes tapasztalatok alapján véleményt mondjon, így szólt: „Hisz községteknek nincs város képe.“ A kiegyezés után azonban a lakosság öntudatra ébredt. Vezető férfiai és képviselőtestületének tagjai komoly akarattal munkához fogtak, hogy a város haladását előmozdítsák és a várost minden irányban átalakítsák. 1867-ben újból folyamodott a város a kiváltságért, azonban az 1870: XLII. és az 1886: XXI. t.-czikkek a törvényhatóságok és községek helyzetét szabályozván, Kecskemét 1886 juliusában lemondott a szab. kir. városi czímről és fölvette a törv. hat.

joggal fölruházott város nevét. A határbirtokok megszerzése érdekében a város egykori földesuraival másfél századon át folytatott örökváltságot 1868-ban befejezték s ezután a város pénzügyeit rendezték, hogy ennek alapján a fejlődés irányát megszabják. Az így biztos anyagi alapokra helyezett komoly munkásságnak nem is maradt el a sikere. A kultúrális és hasznos közintézmények száma évről-évre gyarapodott.

Az 1870. évben megnyilt a főreáliskola, 1871-ben az első községi kisdedóvó, melyet néhány éven belül több is követett, 1872-ben pedig a gazdasági iskola. Ez évben volt itt az országos iparkiállítás, melynek *Katona* Zsigmond volt tevékeny és buzgó elnöke. A kiállítást a Kecskeméti Iparegyesület rendezte és mint ilyen, első volt az egész országban. Az 1868-tól 1877-ig terjedő időközben a város összes felekezeti iskoláit községesítették, mert a tanyai iskolákat már eredetileg községiekként nyitották meg. Az iskolák számára tágas és csinos épületeket emeltek és *Lestár* Péter, a város akkori polgármestere az 1880-as években jogos büszkeséggel mondhatta a magyar írók és művészek látogató társaságának: „Ha magunk viskókban lakunk is, iskoláinkat palotákban helyezzük el. Ebben a város és a felekezetek versenyeznek egymással s ezek az első szent helyek templomaink után.“

1878-ban a város régi, nagyforgalmú postája állami kezelésbe került. 1880-ban állították föl a városi szegényházat. 1883-ban megnyilt az alsófoku ipari és kereskedelmi iskola. 1885-ben volt a gyümölcskiállítás, melyet a Kecskeméti Gazdasági Egyesület rendezett. 1886-ban a város zálogházat állított föl, mely e nemben szintén első volt az országban. 1887-ben az 1858-ban fölállított távírót egyesítették a postával.

Az 1890. évvel megkezdődött két évtized óta a középítkezések terén a haladás valósággal rohamosnak nevezhető. 1893-ban kezdték meg *Lechner* Ödön tervei szerint magyar stílusban a nagyszabású városháza építését, melyet 1894-ben fejeztek be és avattak föl. A mögötte levő utczát építője nevéről nevezték el. 1896-ban a város méltó fénynyel és lelkesedéssel ünnepelte meg Magyarország ezeréves fönállásának évfordulóját és kivette részét az országos ünnepségekből is. Ez évben nyitották meg az új színházat is, mely 1895—96-ban épült 640.000 K költséggel. Van benne 31 páholy 124 helylyel, 478 számozott hely és 341 állóhely. A színházat a város ingyen engedi át a színigazgatónak, sőt a fűtést és világítást, a mi évente 11.000 koronába kerül, szintén díjtalanul teljesíti. 1897-ben a városi villamostelep kezdte meg üzemét. 1898-ban a szabadságharcz ötvenéves fordulóját ünnepelték meg, 1899-ben pedig az országos tanítói árvaház nyílt meg.

1900-ban a siketnéma-intézet, 1901-ben pedig a vinczellér-iskola kezdte meg áldásos és tevékeny működését. Ez év augusztus havában volt két hétig a kecskemétvidéki iparkiállítás, melyet közel két évi készülődés előzött meg. A kiállítást *Kada* Elek polgármester elnöklése alatt a Kecskeméti Iparegyesület rendezte, Czegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas városok és ipartestületeik bevonásával, azonban ezeken kívül nemcsak Pest, hanem még más vármegyék iparosai is kiállították arra érdemes készítményeiket. Az állam 10.000, Kecskemét pedig 3000 K segélyt szavazott meg, azonkívül a város még 2000 K-át adott jutalmazási czélokra. Ezzel kapcsolatban a Pestmegyei Gazdasági Egyesület gazdasági gép-, permetező és baromfikiállítást rendezett, melyelnöke gróf *Keglevich* Gábor, társelnöke pedig Kada Elek volt. E kiállítás szintén a legnagyobb részvételnek örvendett a vármegye érdekeltjei részéről.

1903-ban megnyilt az állami gyermekmenhely, 1904-ben pedig fölállították a városi cselédszerző-intézetet, mely a cselédügy rendezését és a mizériák megszüntetését van hivatva szolgálni. Az intézet cselédmenhelylyel kapcsolatos, hol a helynélküli cselédek csekély díjért szállást kapnak. Az 1909. év augusztus 15—18-án volt Kecskeméten a Magyarországi Dalegyesületek Országos Szövetségének XVIII. dalversenye, gróf *Zichy* Géza díszelnöklése alatt. A versenyen az ország minden részéből 78 dalegyesület vett részt. A vendégek megkoszorúzták Katona József és Kossuth Lajos szobrát. A résztvevő dalegyesületek legkiválóbbjai, nemkülönben karmestereik, értékes díjakat és jutalmakat nyertek. A dalosverseny alkalmából a város emlékalbumot ad ki, mely Kada Elek polgármester és a helyi írógárda közreműködésével a város történetét és mai viszonyait ismerteti.

Tervek.

Ismertetésünk nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg a már megkezdett közmunkálatokról és az előkészített tervekről, melyek rövid időn belül megvalósulnak. A város középpontja tele van építkezésekkel és az állványok közül egyre-másra bontakoznak ki a közintézmények kétemeletes palotái. Az utczák nagy része föl van túrva, azokban a csatornázás munkálatai folynak serényen. A művésztelep a városi Műkertben még ez év folyamán fölépül; áll 6 műtermes villából, 9 műtermet és lakást tartalmazó műterem-bérházból és a művészeti szabadiskola épületéből. A képzőművészeti és iparművészeti szabadiskola mellett ugyanilyen tanfolyamok lesznek műkedvelők és iparosok részére, továbbá szőnyegszövő és keramikai műhely. Vezetők: *Iványi-Grünwald* Béla festőművész és *Falus* Elek iparművész. — A mintegy 2 millió korona költséggel épülő vízvezeték általános terveit a földmívelésügyi miniszter már jóváhagyta s egy 250 m mély kútja már elkészült a Széktó mellett. — A városi felső kereskedelmi iskola első osztálya 1910 szeptember 1-én nyilik meg. — A 400 ágyra tervezett új városi közkórház építési programmja és általános tervei már elkészültek. — A külterületi munkástelepítés szolgálatában 500 munkásház építése van tervbe véve. — Azonkívül tervezik közúti villamos vasut építését is, mely a város belterületének távoleső részeit hozná közelebb egymáshoz.

*

Természeti viszonyok.

Kecskemét a Duna—Tiszaköz vízválasztó élvonalán, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének csaknem a középpontján fekszik; Magyarországnak népességre 7-ik, terület tekintetében 3-ik városa. Területe 151,697 k. hold, mely két teljesen különálló részből áll. Mindkét részt a vármegye alsódabasi, abonyi, kiskunfélegyházai és kunszentmiklósi járásai, illetőleg Nagykőrös és Kiskunfélegyháza városok határolják. Csupán délkeletről, mintegy 5 km. hosszúságban szomszédos Jász-Nagykun-Szolnok vármegyével, melytől a Tisza folyó választja el. A legutóbbi meghatározás szerint az éjszaki szélesség 46^{0}54'39.8" és a Greenwichtől számított keleti hosszúság 19^{0}41'54.6" vonala a kath. nagytemplom tornyánál keresztezi egymást. Ugyanitt a tengerszin fölötti magasság 121·75 m.

A határ alföldi síkság, jelentékeny magasságú homokbuczkákkal váltakozva a szarkási, nagybugaczi és szikrai részeken. A talaj túlnyomó részben homok, melyben sok foszfor, vas, kálium, kálcium, gránit, trachit és bazalt-törmelék található. Azonban a homok egyáltalában nem sivár és terméketlen, a mint ezt a legújabb időkig tévesen hitték, sőt a város virágzó földmívelése, szőlő- és gyümölcstermesztése éppen az ellenkezőről tesz tanúságot. A város határában a növényzetet 728 virágos és 345-féle virágtalan növény, az állatvilágot pedig 162 gerinczes és 744-féle apróbb szervezetű állat képviseli. Ezeken kívül van 83-féle, az állat- és növényvilág határvonalán álló ú. n. véglény. — Az éghajlat jellemzően alföldi, nagy melegekkel és erős lehülésekkel. Az évi középhőmérséklet 11·3^0 C; télen 1·5^0, nyáron 23·2^0 az átlagos hőmérsék. A szelek iránya nyáron éjszaknyugat, tavaszszal, őszszel és télen délnyugat, szóval egész éven át délnyugat-nyugat. Az évi csapadék (eső, hó) 580 mm.

A város határrészei a következők: Ágasegyháza, Ágasegyházi tanyák, Alsócsalános, Alsómonostor, Alsószéktó, Alsószentkirály, Alsóúrrét, Árpádszállás, Belsőballószög, Belsőnyir, Beretvástelep, Borbás, Budaihegy, Csáktornyai hegy, Felsőalpár, Felsőcsalános, Földmívesiskola, Felsőmonostor, Felsőszéktó, Felsőszentkirály, Felsőúrrét, Halesz, Helvéczia, Hetényegyháza, Kadafalva, Katonatelep, Keresztút, Kisalpár, Kisbugacz, Kisfái, Klábertelep, Kórhánköz, Köncsög, Kőrösihegy, Külsőballószög, Külsőnyir, Máriahegy, Máriakápolna, Matkó, Méntelek, Miklóstelep, Műkert, Nagybugacz, Öreghegy, Szarkás, Szikra, Szolnokihegy, Talfája, Téglatelep, Törökfái, Tőserdő, Urihegy, Vacsihegy, Városföld, Városmajor és Vágójárás.

Vasut.

A budapest—szegedi vasutvonalon utazva, Nagykőrös elhagyása után Kecskemét nagy terjedelmű határába jutunk, melyben az első nagy állomás Katonatelep. Azután a város főpályaudvarába érünk, melynek számos sínpárján tehervonatok állanak és a tágas állomásba egész sereg helyi érdekű vasút fut be. A budapest—szegedi vasútvonal Czegléd—Kiskunfélegyháza közötti szakasza 1853 szeptember 3-án nyílt meg. Az első helyi érdekű vasút volt a kecskemét—fülöpszállási, melyet 1895 október 10-én adtak át a közforgalomnak.

A rákövetkező év október 3-án a kecskemét—tiszaugi vonalat nyitották meg, mely a Tisza felé nyitja meg a közlekedést. A kecskemét—lajosmizsei vonalat 1905 január 15-én helyezték üzembe és igy a város kettős összeköttetést nyert a fővárossal. Ebből a szakaszból Kisnyirnél ágazik ki a kerekegyházi vonal, melyet egy nappal később, 1905 január 16-án nyitottak meg. A város belterületén van három állomás : Kecskemét pályaudvar, Alsópályaudvar és Máriaváros ; a külterületeken 14 állomás és 16 megállóhely. A város az utóbbi két évtized alatt egy millió koronát költött helyiérdekű vasutakra. Ujabban még a következő két h. é. vasút építése van tervbe véve : Kecskemét, Orgovány, Szabadjakabszállás, Bugacz, Móriczgát, Szank, Kiskunmajsa, Mérges, Ötömös, Átokháza, Tompa és Szabadka ; továbbá Budapest, Soroksár, Alsónémedi, Bugyi, Felsőpeszérpuszta, Középpeszérpuszta, Középadacspuszta, Dinnyéshalom, Felsővári major, Vágójárás, Kisnyir és Kecskemét között.

A város leírása.

Kilépve a vasúti állomásból, előttünk találjuk a Katona József-sétateret, mely 11 k. holdon sűrű cserjéivel, diszes virágágyaival és árnyas utaival kellemes sétahely. Ennek mintegy a közepén van a kecskeméti *Kaszinó* dóroszlopos elejű *nyári helyisége.* Kissé oldalt pedig *Katona* József *mellszobra* áll. Innen két út vezet be a városba : a közepén keramittal és gyalogjáróin aszfalttal burkolt keskenyebb Nagy-kőrösi-utcza és a Rákóczi-út. A Nagykőrösi-utczában van a *Kecskeméti Közgazdasági Bank* r.-t., mely 1907-ben alakult. A végén pedig a régi, jónevű Beretvás-szálloda. Előbb ez volt a pályaudvarhoz vezető út, de ma már a Rákóczi-úton bonyolítják leginkább a vasut kocsiforgalmát. Ez az útvonal szintén keramittal és a gyalogjárón aszfalttal van burkolva. Az úttest oly tágas, hogy a közepén még több öl széles pázsit-út van, négy sor fával, melyek azonban még nagyon fiatalok. Befelé haladva, találjuk a hatalmas területű, kétemeletes *királyi törvényházat,* mely 1904-ben épült. Ebben a nagy épülettömbben van a járásbíróság, törvényszék, kir. ügyészség és a fogház. Az utcza végén balról egy modern kétemeletes ház van, magyar motivumu szines rajzokkal díszítve : a város bérháza, melyben többek között a *Kereskedelmi Kaszinó* helyiségei vannak. Jobbról van a *Leszámitoló-Bank* és a sarkon a vöröskupolás *izr. templom.*

A város szive.

Hatalmas, nagy tér áll előttünk, a Piacz-tér, újabban *Szabadság-tér,* mely alig két évtizedes fejlődésnek az eredménye. Azelőtt itt utczasorok voltak, a melyeket lebontottak, hogy a teret kellőképen megnagyobbítsák. Az útvonalak keramittal és az árúsoknak fönntartott helyek téglával vannak burkolva. S a kibővítése még egyre tart ; balról is van egy földszintes épületcsoport, melyet a város már kisajátított és legközelebb le is bontat. Ide épül majd a ref. főgimnázium új kétemeletes palotája. Egyébként minden oldalról csupa emeletes házak övezik és egész sereg modern palota épül éppen most nemcsak a főtéren, hanem a főbb és mellékutczákban is. A Rákóczi-út torkolatánál, az izr. templom tőszomszédságában van a *Magyar Általános Hitelbank* kecskeméti fiókja. A tér éjszaki oldalán épül mindjárt az *ág. hitv. ev. egyház* kétemeletes bérháza, fedett átjáróval, a régi, szintén épülettömbbe épült a templom mellett. Mellette van a *Kecskeméti Takarékpénztár-Egyesület,* a régi takarék kétemeletes palotája. Míg a vele szomszédos sarkon a *Kecskeméti Kereskedelmi Iparhitelintézet és Népbank* új és nagyszabásúra tervezett kétemeletes palotája, a bank régi, egyemeletes háza mellett, a mely épületcsoport azonban már beugrik a térbe, de ez már legközelebb szintén lebontásra kerül. Ennek tulsó oldalán van az Úri kaszinó, a mely már megkezdte kétemeletes palotájának építését a Rákóczi-úton. A főtéren tartják a piaczokat, melyeknek főként gyümölcs- és dinnye-forgalma oly nagy, hogy az adás-vevés a villamos lámpák fénye mellett már hajnali egy-két órakor megkezdődik. A nagy tér meglehetősen tagolt és minden részének más a neve s az utczák és terek új elnevezése éppen most van folyamatban.

A balra, azaz délfelé kinyuló tér a Főiskola-tér, itt van a *ref. kollégium* régi épülete, a hol már csak a főgimnázium lakik, mert a jogakadémia átköltözött az egyháznak a gimnázium mellett levő egyemeletes épületébe. Ezekhez sorakozik az idő vasfogától szürkére rágott *ref. templom,* körülötte a ref. bazárépülettel, mely már a Szabadság-térre néz és bolthelyiségek vannak benne. A tér nyugati oldalát a *városháza* hosszú négyszögben, teljesen szabadon álló, igazán szép és impozáns, kétemeletes épülete foglalja el, homlokzatán árkádszerű folyosóval, keleti stílusra emlékeztető íves hajlásokkal és majolika-díszekkel.

A városháza épületében van elhelyezve a *városi múzeum* is, a mely egyelőre még nem nyilvános. A régiségtár és néprajzi gyüjtemény 1713 darabból áll, míg a képzőművészeti osztály 44 műalkotást őriz. Előtte kis, 500 □-öles, bekerített park van s még előbb a hajadonfővel szónoki pózban álló *Kossuth-szobor*, mely a városházára néz. A bronzszobor, melynek talapzatán egy kiegyenesített kaszát tartó, ruhátlan, izmos magyar, térdére könyökölve ül, *Telcs* Ede kitünő alkotása. A térnek ezt a részét már Kossuth Lajos-térnek nevezik.

A Kossuth-téren van a ferenczrendi *barátok temploma*, melynek a bejáratánál levő bástyafal, két alacsony kapuval, már a török korban is fönnállott és ez a város legrégibb építészeti emléke. Mellette délre van a róm. kath. egyház kétemeletes bérpalotája, melyben a *Kecskeméti Központi Takarékpénztár* és a *Katholikus Egyesület* helyiségei vannak. A Kossuth-térnél még két másik tér szögellik össze: a városháza déli oldalán a Lestár-tér és a Katona József-tér. A Lestár-téren van a *posta, távíró és távbeszélő* épülete, melynek emeletén találjuk a *Kecskeméti Hitelszövetkezetet* és a *Bőriparosok Anyagbeszerző Hitelszövetkezetét* is, mindkettő az O. K. H. tagja. A posta mellett van a Royal-szálloda.

Mind a posta, mind a kath. bérház másik oldalával a Katona József-térre néz, melynek közepén 800 □-öles parkban az új városi *színház* van, a Vígszinház mintájára berendezve. A szinház előtt áll a művészi becsű és szépségű *Szentháromság*-szobor, melyet a XVIII. században dühöngött kolera emlékére emelt a város lakossága. A színháztól jobbra a régi Nádor-épület és régi színház helyén az *Osztrák-Magyar Bank* új palotája van, ezzel ferdén szembe pedig a *József-gőzmalom*. A színház mögött látjuk az egyemeletes *polgári leányiskolát*. Ugyancsak ezen az oldalon érintkezik a Katona-térrel a régi Tatai-tér, melyben a *városi zeneiskola* van az ú. n. Óbester-laktanyában, a hol valaha az öreg József főherczeg katonáskodott. Lakószobáját az ódon kandallóval ma is mutogatják. A Tatai-teret rövid utcza kapcsolja össze a Főiskola-térrel.

Széchenyi-tér. Visszatérve a Szabadság-térre, ennek éjszak-nyugati sarkában, de részben a Széchenyi-térhez is tartozva, áll a hatalmas méretű *róm. kath. templom*, melynek erkélyes tornyában a tűzőrség székel. A templom magaslaton épült és minden oldalról lépcsőn kell hozzá fölmenni. A főbejárat két oldalán két fehér márványtábla van. Az egyiket a Mollináry-háziezrednek az 1878-iki boszniai hadjáratban elesett 3 tisztje és 46 katonája emlékére — nevük fölsorolásával — 1890-ben az ezred tisztikara, a másikat az 1848—49-ben elesett kecskeméti honvédek emlékére 1892-ben a város lakossága állíttatta. A templom belseje tágas és díszes, egy fő- és hat mellékoltárral: a mennyezet freskói *Roskovics* Ignácz festőművésztől valók. A templom mellett van a plebánia-hivatal s ezzel szemben épül a róm. kath. egyház bazárépülete, a túlsó utczára néző bazárépület folytatásaként. A Széchenyi-téren van az *Iparosotthon* csinos, modern, kétemeletes sarokháza. Benne van az Ipartestület, Munkásbiztosító pénztár és Ipari Hitelszövetkezet helyisége. Azonkívül van benne vendéglő, kávéház és szálloda házi kezelésben és kisebbszerű szinpad. A mellette levő sarkon áll a gör. kel. templom, mögötte az adóhivatallal. A Széchenyi-téren is van egy kis 1200 ⅛-öles park.

Vásári-utcza. A városháza mögött, a Lechner Ödön-utczában van a volt katonai kórház épülete, melyben a városi hatósági cselédelhelyező-intézet teljesíti hivatását. Ez és a róm. kath. templom között indul ki a kanyargós *Vásári-utcza*, melynek kezdetén jobbra van a kecskeméti *Gazdasági Gőzmalom* és Gőzfürdő. Az utcza egyik kanyarulatánál találjuk a város csinos, földszintes *bérházát*, melyen a város többi bérházainál megtakarított majolika-díszeket alkalmazták. Mellette nyílik a Hosszú-utcza, benne a város egyik *iskolájával*. Közel a vásártérhez balra nyílik a Damjanich-utcza, melyben a *Kecskeméti Bortermelők Pinczeszövetkezetének* helyiségei vannak, a nemrég fölállított 700 hl űrtartalmu Rákóczi-hordóval.

Vásártér. Kilépve a Vásári-utczából, előttünk van a *Nagyvásártér*, a hol a kecskeméti híres országos vásárokat szokták tartani. A város felé eső részen van a kirakó, kifelé pedig a baromvásár. A vásártér jobb oldalán, egészen *új városrész* keletkezett, csinos házakkal. Ez most a város *Mária-város* nevű kerületéhez tartozik s azelőtt az volt a vásártér éjszaki határa. A Mária-város végében van a Budapest—tiszai h. é. vasút Máriaváros nevű állomása. Az állomáshoz vezető út mellett jobbra van a régi *Sörház-laktanya*, a hol a hadkiegészítő parancsnokság székel. Előtte áll a *Mária-szobor*, melyet *Csabay* Mihály kecskeméti polgár emeltetett. A vasuton túl, az izsáki úttól jobbra terül el a *Rudolf*-laktanya melyben a közös 8. huszárezred három százada van elhelyezve. A kaszárnya tulsó sarkánál kerdődik a *Széktó*, nyári fürdővel és uszodával s a 18 holdnyi területű *Széktó-sétatér*, nyári mulatóhelyiséggel. Ugyancsak itt van a *Kecskeméti Atletikai Club* gyakorló és versenypályája. A Széktó mögött már fúrják a vízvezeték 250 m mély kútját. Az izsáki úttól balra van a 38. közös *gyalogezred laktanyája*, utána a helyőrségi *csapatkórház* s ez után az *Erzsébet-pótlaktanya*, melyben a Galicziában állomásozó 13. közös huszárezred egy századát találjuk. A vásártér elején balra van a *honvédhuszár-laktanya*, ezt követi a róm. kath. *Szentháromság-temető*, a hol Katona József is el van temetve, de ma már e temetőben nem engedélyeznek új sírhelyeket, mert lezárták. Ezen túl van az *új közös temető*. A vásártérnek ezen a részén a városban lakó tisztviselők *kertváros és tisztviselőtelep* czéljaira kértek telket a várostól és ez a terv is valószínűleg megvalósul.

Gyárnegyed.

A honvédlaktanyán és a temetőkön túl van az ú. n. *Halasi kapu*, hová a Halasi-utczán át lehet a városból kijutni. Ez Kecskemét gyárnegyede, hol első helyen a város 1897-ben megnyilt *villamos telepe* van. Mellette a Kecskeméti *Gazdasági Gépgyár* és Vasöntőde r.-t. és az Első Kecskeméti *Gyufagyár* r.-t. telepei. Távolabb látható az Első Kecskeméti *Konzervgyár*, mely a bozeni gyár magyarországi fiókja s a most folyó 1910. évben, midőn az adómentesség és államsegély élvezete megszünt, üzemét beszüntette. E gyárat legközelebb Magyar részvénytársaság fogja átvenni. Mellette tervbe van véve még három új gyár: *czementműkő*, *vezalin* és *vatta-gyár* építése, melyek részére a város a, kedvezményes árú telket már ki is jelölte. Ugyancsak itt van a Kecskemét-*Alsópályaudvar*, hol a Máriaváros felől idekanyarodó Budapest—tiszai és a nyugat felől jövő Kecskemét—fülöpszállási h. é. vasút. egyesül. A pályán túl délre az *Egyesült Gőztéglagyár* r.-t. és a *Városi Téglagyár* hatalmas kéményei tünnek szemünkbe. Ezeknél azonban közelebb, csak kissé más irányban vannak a *sertéshizlaló telepek*, melyek még mindig kitünő anyagot hizlalnak Kőbánya és a külföld számára, de ma már nem annyit, mint régen. Közöttük áll a *Sertéshizlaló r.-t. gőzmalma*, mely főleg a telepek szükségletét elégíti ki.

Éjszaki oldal.

Visszatérve ismét a főtérre, onnan a Széchenyi-téren és Belső-Széchenyi-utczán át a Kápolna-utczába jutunk, melynek végén már a szőlők kezdődnek. Balról a kihaló *gör. keletiek* keskeny, háromszögű *temetőjét* találjuk, melyet a város már kisajátított. Mellette már utcza halad ki a városból, melynek két oldalán a szőlők között csinos családi házak emelkednek és nemcsak nyári, hanem mivel közel van a városhoz, állandó tartózkodásra szolgálnak. Ez utczának a végén keresztbe és a tulsó, párhuzamos utczába is átnyulva, leljük az országos *tanítói árvaház* díszes épületét, melyben az ország minden részéből 235 tanítói árva nyer elhelyezést. Ha az árvaház előtt vezető utczán befordulva végigmegyünk, a budai útra jutunk, mely a régi Budai Nagy-utczának, most Jókai-utczának a folytatása. A *Jókai-utcza* a Szabadság-térből a Nagykőrösi-utcza torkolatánál ágazik ki éjszak felé s ha rajta elindulunk, jobbról találjuk a *kegyesrendiek templomát*, *főgimnáziumát* és *társházát*. Balról egy régi sárga sarokházban, a törvényszék egykori épületében most az *inaiskola* és a *tanfelügyelői kirendeltség* nyer elhelyezést és az 1910—11. isk. évben itt fog megnyilni a városi *kereskedelmi iskola*. Arréb, szintén balról, az állami *főreáliskolát* találjuk. A 8. számú házon márvány emléktábla látható, mely azt jelzi, hogy 1842—54-ig itt lakott *Jókai* Mór, kiről az utcza is nevét vette. Egyik baloldali mellékutczában van a két holdnyi *Gyenes László-sétatér*, a város egykori főmérnökéről elnevezve. Az utcza végén van a református, róm. kath. és izr. *temető*, a két utóbbi egymás mellett, a harmadik pedig velük szemben.

A város éjszak-keleti oldalán, a budapest—szegedi fővonal közelében, a szolnoki út mellett épül az *új honvédhuszár-laktanya*; míg éjszak felé, a nagykőrösi-út mellett, az állami *gyermekmenhelyet* találjuk.

Déli oldal

A Szabadság-térről, a Jókai-utczával szemben, a Beniczky Ferencz-utczán át dél felé indulva, nemsokára a hosszú *Csongrádi-utczába* jutunk. Ennek baloldalán találjuk a csongrádi-utczai *kisegítő elemi iskolát*. Egyik jobboldali mellékutczán, a Folyóka-utczán át az Erzsébet-teret látjuk, a *róm. kath. templommal* és második plebániával. E téren van még a III. ker. községi *népiskola*, a régi katonai lovarda épületében a városi *kosárfonó tanfolyam* és a városi *szőnyegszövő* iskola. A hol a Csongrádi-utcza kiszélesedik, a Kurucz-tér nevet veszi föl s ennek jobb oldalán, két sarokra néző épületben ismét *elemi iskola* van. Az utcza végén van a 30 holdas *Műkert*, a melyben a *művésztelep* épül, hirdetve a város polgármesterének és lakosságának műérzékét és kulturális áldozatkészségét. A Műkertben áll Katona József szobra, mely valaha a budapesti Nemzeti Szinházban volt. Ezen túl van az áll. *földmíves-iskola*, női gazdasági szaktanfolyammal és mintagazdasággal. Itt van még a városi *szegényház* és *kórház* is és ezektől délnyugatra a városi *műjéggyár* és *közvágóhíd*, mindkettő villamos erőre berendezve.

Lakosság.

Kecskemét város lakosainak a száma az 1890. évi népszámláláskor 49.600 volt, 1900-ban pedig 57.812. Ebből 56.786 a polgári és 1026 a katonai népesség. A jelenlevők közül külföldi honos 129, külföldön távollevő 90. Nem szerint 29.083 férfi és 28.729 nő. A kor szerinti megoszlás a következő ; 6 évnél fiatalabb 9085, 6—11 éves 7641, 12—14 éves 4108, 15—19 éves 6196, 20—39 éves 15.633, 40—59 éves 10.518 és 60 éven túl 4631. Családi állapot szerint : nőtlen és hajadon 33.677, házas 20.562, özvegy 3460 és törvényesen elvált 113. Anyanyelv szerint így oszlott meg : 57,283 magyar, 401 német, 40 tót, 8 oláh, 2 kisorosz, 16 horvát, 17 szerb és 45 egyéb ; magyarul beszélni tud 57.669. Vallás szerint : róm kath. 40.612, gör. kath. 60, ref. 14 203, ág. ev. 873, unit. 14, gör. kel. 67, izr. 1978, egyéb 5. A lakosságból ír és olvas 31.574. A népesség 1900-ban 9577 házban lakott. Ezek közül kőből vagy tégláből épült 858, vályogból téglaalappal 2617, csak vályogból vagy sárból 6037, fából 65 ; cseréptetővel 2974, zsindelylyel 1200, nád- vagy zsuptetővel 5403.

Tanyai élet.

A szaporodás eddigi arányából következtetve, ma a lakosság 70.000 lélekre tehető. Ezek közül azonban legföljebb 40.000 lakik a városban, a többi 30.000 pedig a várost messze távolságban körülövező tanyákon. Ezalatt korántsem értendő, hogy a tanyai lakosság el van maradva és nélkülözi a kultura és modern haladás eszközeit és kényelmét. Az utak jók, azonkivül — mint már említettük — a külterületeken 14 vasúti állomás és 16 megállóhely van, melyek közvetítésével a lakosság bármikor bemehet a városba. A közlekedést szolgálja továbbá hat tanyai postaügynökség ; a hol pedig még ilyen nincs, ott a leveleket a lovasrendőrök kézbesítik a tanítóknak, a kik viszont a gyermekek útján küldik széjjel. A közbiztonsági szolgálatot a lovasrendőrség teljesíti ; már vannak tanyai őrszobák, melyek számát legközelebb szaporítják és valamennyit telefon köti majd össze a középponttal. Van 30 pusztai iskola és a közegészségügy szolgálatában állanak a házi gyógyszertárral fölszerelt orvosi rendelőhelyek, hová meghatározott időben a tiszti orvosok járnak ki. A hívek lelkiszükségletére van a katholikusoknak 2, a reformátusoknak egy tanyai temploma és egy imaháza. Mindezek mellett van még a tanyákon több bolt, szárazmalom, szélmalom és egy gőzmalom is.

Földmívelés.

A lakosság foglalkozása túlnyomó részben az őstermelés, mert az 1900. évi népszámlálás szerint a város 57812 lakosából 34 053 őstermelésből élt Az őstermelés azonban meglehetősen intenziv ; a földmívelő lakosság, különösen a mezőgazdasági munkások keresetének nagyobb részét nem az állattenyésztés, a gabonafélék és kapásnövények termesztése, hanem a szőlőmívelés, gyümölcs- és zöldségtermelés és a baromfi-nevelés szolgáltatja A város összterületéből szántó 76.131 k. hold, 862 □-öl, legelő 27.338 k. h. 454 □-öl, rét és kaszáló 15.473 k. h. 672 □-öl, nádas 906 k. h. 1309 □-öl, erdő 17.288 k. h. 1460 □-öl, szőlő 5973 k. h. 1024 □-öl, kert 547 k. h. 594 □-öl, terméketlen 8037 k. h. 992 □-öl, utak, utczák és terek 360 k. h. 199 □-öl, park 24 k. h. 246 □-öl, vasút 310 k. h. 1350 □-öl, víz 191 k. h. 577 □-öl, katonai gyakorlótér 5 k. h. 1217 □-öl, temető 21 k. h. 1353 □-öl ; összesen 151.697 k. hold 967 □-öl. A földmívelés Kecskeméten a XVI. században vett nagyobb lendületet. 1677-ben már 319·000 hold terület állott mezőgazdasági mívelés alatt, de ennek nagyobbrésze bérelt terület volt. Ekkor és a XIX. század elején a gabonát vermekben tartották. A gabonatermesztés újabb emelkedése a mult század második felébe esik, a mikor a vasutak kezdtek terjedni. De ma már nem olyan jelentékeny, mert a hasznothajtóbb ágak lassanként kiszorítják. A *zöldségtermesztés* máris nagyarányú, de egyre intenzivebbé válik. A zöldségféléket a helyi fogyasztáson kívül a kecskeméti konzervgyár dolgozza föl.

Állattenyésztés

A város legősibb foglalkozása az *állattenyésztés*. Már a XVI. században nyomát találjuk, hogy az óriási legelőkön a szarvasmarhák, lovak és birkák ezrei tenyésztek. Fénykorát a XVII. és XVIII. században élte, sőt ideszámíthatjuk a XIX. század első felét is. A városnak magának voltak kitünő fajanyagú ménesei és gulyái, melyek Európa-szerte híresek voltak. Ma már ez is visszafejlődik, a hasznosabb gazdasági ágak térfoglalásával. Néhány évtized előtt a sertéstenyésztés is virágzó volt, de az újabban föllépett sertésvészek következtében a tenyésztési kedv nagyon lelohadt. Ellenben a baromfitenyésztés nagy mértékben föllendült és egyre nagyobb tért hódít. Ez idő szerint az állatállomány a következő : 7375 ló, 66 szamár, 8766 szarvasmarha, 8895 juh, 29 kecske, 10.455 sertés. Az állategészségügyre 2 állami, 3 városi, 2 katonai és 7 magánállatorvos ügyel föl.

Szőlő és gyümölcs.

Legjövedelmezőbb gazdasági ága Kecskemétnek a *szőlő- és gyümölcstermesztés*. Ennek nyomát már I. Géza király egyik oklevelében megtaláljuk. A XVI. és XVII. századi tudósítások szerint a várost félköralakban szőlőskertek övezték és vörös borát messze vidékre szállították. A XVIII. század elején a belga királyi udvar gyümölcskertjébe Kecskemétről vittek gyümölcsfákat. Az 1850-es években a város *Bakule* Márton pomologus vezetése alatt minta-gyümölcskertet alapított, melybe külföldi nemesfaju csemetéket hozatott. Legkiválóbb Kecskeméten az alma és baraczk, nemkülönben a dinnye, mely külföldön is híres és keresett. A város körül levő szőlőtelepítések területe ma már a 12,000 k. holdat is meghaladja és ezek mindegyike egyszersmind virágzó gyümölcsös is. A jelentősebb szőlő- és gyümölcstelepek a következők : az áll. vinczellériskolával kapcsolatban a 200 holdas Miklós-telep, mely főként szőlővesszőt termel ; a város szikrai birtokán 200 hold nemesfajú szőlőtelep, melyet 400 holdra egészítenek ki ; a Helvéczia-telepet svájczi társulat alapította 2000 holdon mellette a Kecskeméti Gyümölcs- és Szőlőszövetkezet 100 holdas telepe, melyet id. *Katona* Zsigmond vezetése mellett ültettek ; *Klaber* Mór 400 holdas telepe, melyet 1000 holdra egészítenek ki ; továbbá *Beretvás* Pál szőlői és *Mathias* János telepe.

Ipar.

Kecskemét *ipara* már a XVI. és XVII. században virágzó volt, a mint azt a népes czéhek fönnállása bizonyítja, melyek czéhleveleit az ipari részben ismertetjük. Ma a kézmíves-ipar már hanyatlik, noha a versenyképesség érdekében ipari gépeket is igénybe vesznek. Azért az önálló iparosok száma nem csekély és közülük nem egy tekintélyes forgalmat ér el. Az önálló iparosok száma az 1909. év végén a következő : aranyozó 1, asztalos 68, bádogos 12, béltisztító 4, bognár 46, borbély 34, czipész 127, csizmadia 136, czímfestő 2, czimbalom- és hegedűkészítő 1, czukrász 6, építőmester 2, kőmíves mester 23, kisebb munkára jog. kőmíves 61, ácsmester 8, kisebb munkára jog. ács 12, cserepező 1, esztergályos 10, fazekas 7, fésüs 4, fogműves 2, gépjavító 6, hentes 74, juhhusmérő 12, kádár 14, kalapos 7, kályhás 1, kaptafakészítő 2, kárpitos 8, kefekötő 3, kelmefestő 6, keztyüs 1, kéményseprő 2, késes 4, kocsigyártó 5, kosárkötő 2, kovács 58, kőfaragó 3, köteles 11, mészáros 12, mézesbábos 3, műszerkovács 1, női szabó 16, órás és ékszerész 4, könyvkötő 3, lakatos 37, mázoló 14, papucsos 4, permetezőanyaggyáros 1, puskamíves 1, paplanos 2, rézmíves 4, rézöntő 3, reszelővágó 1, rostás 3, sütő 23, szabó 124, szappanos 6, szíjgyártó 15, szobafestő 19, szövő 6, szűcs 14, szűrszabó 4, talicskás 6, timár 20, villamos világítási szerelő 4. A vegyes iparágnál található 2 bodega, 2 bor- és pálinka-különlegességi üzlet, 1 palaczkbor kiviteli üzlet, 1 szőlőprés és malomkészítő, 1 ablaktisztító, 1 tükör- és képkeretező, 1 látszerész, 1 varrógép- és kerékpárjavító műhely, 3 harisnyakészítő, 3 tánctanító, 13 fésülőnő, 6 mosó- és vasaló-intézet, 4 ruhatisztító és 4 cselédszerző. A vendéglős- és szállodás-iparnál van 4 szálloda, 17 vendéglő, 5 kávéház, 12 sörcsarnok, 97 kocsmáros és 8 kávémérés. — A *gyáripar* most van fejlődőben, de máris nagy telepekkel dicsekedhetik. A gyáripart a gőzmalmok, tégla-, eczet-, cognac- és szappangyárak, a gép-, gyufa-, műjég- és konzerv-gyár, a város villamostelepe és a már kijelölt három új gyár képviselik. S ide számíthatjuk a nyolcz könyvnyomdát is.

Kereskedés.

Kecskemét volt hajdan az egész ország *állatkereskedelmének* a középpontja. Vásárai olyan nagy forgalomnak örvendtek, hogy néha két hétig, sőt tovább is eltartottak és azokon fél Európa kereskedői fordultak meg. De maguk a híres kecskeméti tőzsérek is messze földet bejártak és hogy mindenfelé szabadon közlekedhessenek barmaikkal, III. Ferdinánd 1646-ban oltalomlevelet adott nekik. Bécs és a császári hadsereg élelmezését majdnem egyedül Kecskemét látta el marhával. Azonban voltak a városban boltos kereskedők, másként *kal-*

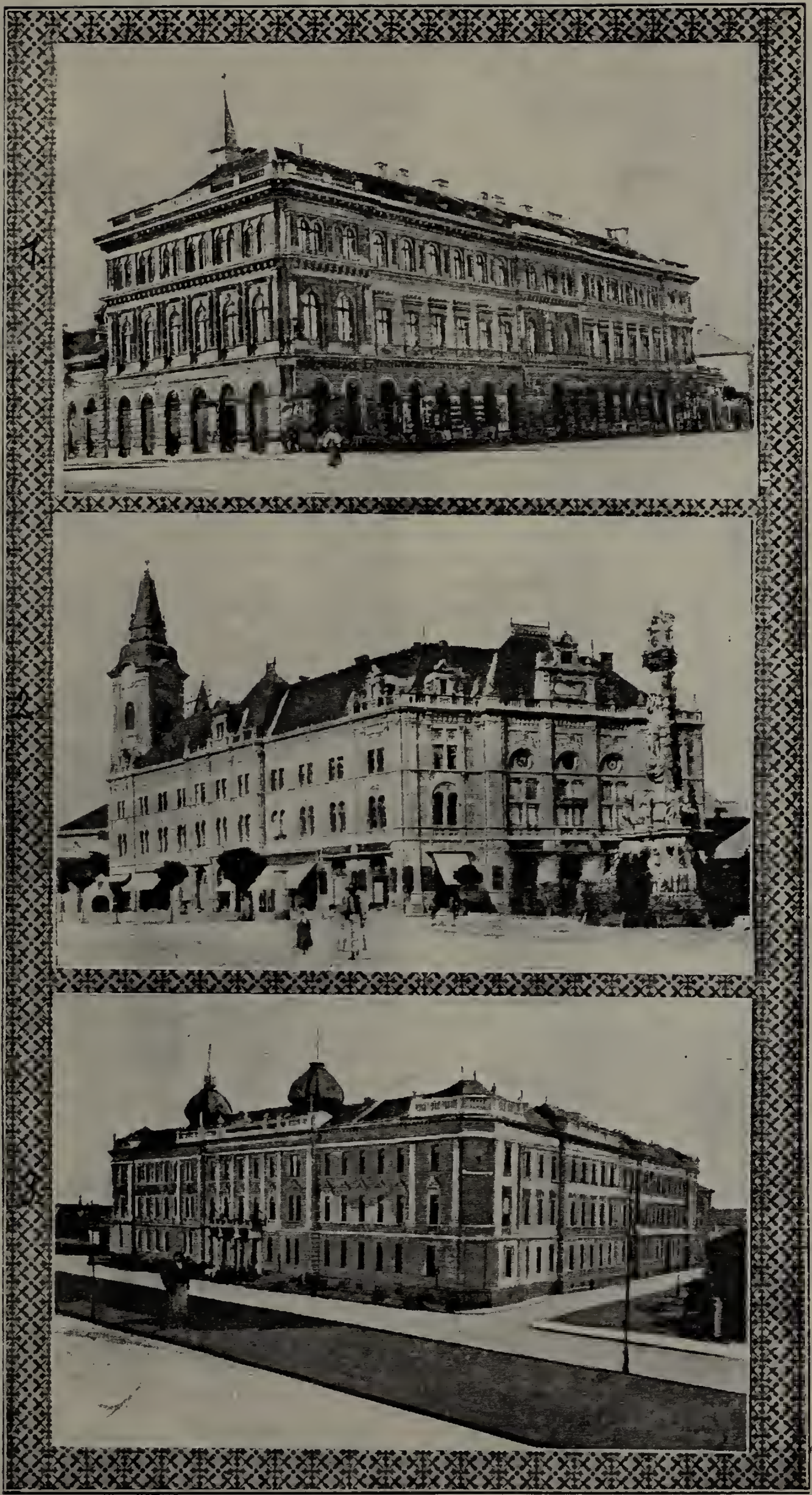

Kecskemét. — 1. Takarékpénztár. — 2. A kath. egyház bérháza. — 3. A m. kir. törvényház.

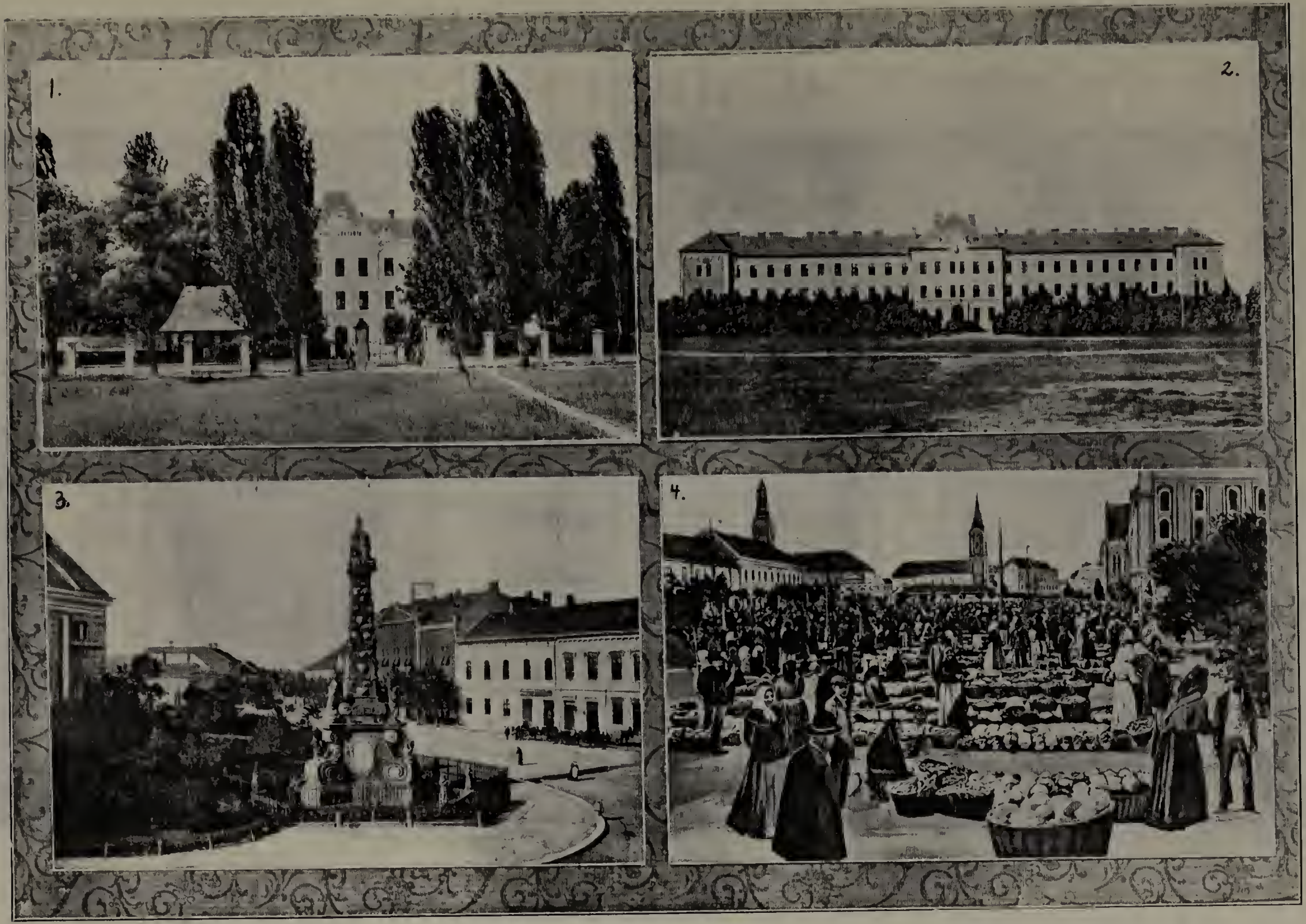

Kecskemét. 1. Rudolf kaszárnya. — 2. Gyalogsági kaszárnya. — 3. Szentháromság szobor. — 4. Baraczk-piacz.

márok is nagy számmal. A megtelepedett török kereskedők még a fölszabadulás után is üzérkedtek egy darabig, de később a kereskedelem a görögök kezébe került, kik 1721-ben kötött szerződés szerint évente 350 frtot fizettek üzletük gyakorlásáért. Idővel ők is kihaltak és ma már Kecskemét a szabad kereskedés alapján virágzik. Legnagyobb arányú a *sertés-*, *baromfi-* és *gyümölcskereskedés*, még pedig csak kivitelre. Kb. 50.000 db. sertést visznek ki évente külföldre. Leölt és élő baromfit főként Ausztriába, Drezdába és Boroszlóba szállítanak nagy mennyiségben. Maga a tojáskivitel Bécsbe mintegy 2000 mázsa. Hasonlóképen nagy mennyiséget küldenek közvetetlenül Londonba is. A mult század második felében Handtel Károly gyógyszerész buzgólkodására megalakult a Kecskemétvidéki Gazdasági Egyesület, hogy a gyümölcsnek kiviteli piaczot biztosítson. Az eszme gyakorlati megvalósítója Kecskeméti Hercz bor- és gyümölcs-kereskedő volt és az ő érdeme, hogy ma már a kecskeméti gyümölcsöt, leginkább almát és baraczkot, nemcsak Ausztriába, hanem Német-, Olasz-, Lengyel- és Oroszországba is szállítják, egy millió kosárral évenként. Az 1909. évben a kecskeméti vásárokra fölhajtottak 5177 lovat, 62 szamarat, 12.712 szarasmarhát, 6999 juhot, 82 kecskét, 6747 sertést ; ezekből eladásra került 2055 ló, 1 szamár, 6402 szarvasmarha, 907 juh, 44 kecske, 2753 sertés. A vágóhídon levágtak 268 bikát, 640 ökröt, 2130 tehenet, 2000 borjut, 12.046 juhot, 7726 bárányt, 24 kecskét és 16.285 sertést. A vágóhidi évi bevétel 20.743·18 K, melyből a tiszta jövedelem 16.680·81 K. A város hat piaczán a helypénz évente 130.000 K. Az elmult év végén az önálló kereskedők száma a következő volt : 6 agyagedény, 28 baromfi, 29 baromfi és gyümölcs, 9 bor, 7 bőr, 2 butor, 24 déligyümölcs és czukorka, 6 díszmű, férfi- és női divat és 21 divatkereskedő, 5 divatárusnő, 1 szivar- és dohánytőzsde, 4 edény, 1 eczet, 4 élelmiszer és gyümölcs, 7 épületfa, 1 faszén, 24 fa-, szén és koksz, 2 festék és olaj, 3 férfidivat, 2 férfiruha, 2 fehérnemű, 10 fűszer, 2 fűszer- és vas, 39 fűszer és vegyes kiskereskedő, 20 gabona, 1 gazdasági gép, 1 gyufa, 30 gyümölcs, 5 hal, 5 hagyma, paprika és zöldség, 10 juh, 1 kasza és faedény, 1 kép, 4 könyv és papir, 7 liszt, kenyér- és élelmiszer, 5 liszt, korpa és só, 10 ló, 14 marha, 7 mész és czement, 1 műiparáru, 2 női ruha és 3 nyersbőrkereskedő, 15 ügynök és bizományos, 1 óra- és ékszer, 4 pálinka és szesz, 1 petroleum nagy, 4 pipa, 4 rövidárú és 7 sajtkereskedő, 8 sertéshizlaló, 14 sertéshús és szalona és 16 sertéskereskedő, 29 sertéskupecz, 3 sírkőraktár, 2 szállító és élelmező, 3 szappanos, 4 temetkezési vállalat, 2 toll, 3 varrógép, 5 üveg, edény és porczellán, 7 vas, 2 vasedény és 2 virágkereskedő és 6 zsibárus.

Az ipar, kereskedés, hitel és közlekedés terén szerzett jövedelméből élők száma 1890-től 1900-ig 4260-ról 5870-re, vagyis 37·7%-kal emelkedett. Ez a szaporodási arányszám az egész lakosság 18·05%-os szaporodási arányszámának több mint kétszerese, tehát Kecskemét városias jellege a lakosság foglalkozás szerint való megoszlásában is egyre jobban kidomborodik. Még feltünőbb az ipar, kereskedés és közlekedés után élők számának szaporodása, ha figyelembe vesszük, hogy 1900-ban a lakosságból mintegy 26.000 lélek a várost környező tanyákon lakott ; ez a lakosság szinte kizárólag földmíveléssel foglalkozott, a 32.000 főre tehető igazi városi lakosság 10 évi szaporodási arányszáma pedig csak 9·03% volt. A kivándorlás következtében beálló fogyás jelentéktelen. Az elmúlt évben kiadtak 46 útlevelet 49 személy részére.

Az ipari és kereskedelmi forgalomnak szükséges kiegészítő része a hitelügy, Pénzintézetek. melynek kecskeméti szervei a következők :

Kecskeméti Takarékpénztár-Egyesület, alakult 1867-ben, 120.000 K alaptőkével, mely 300 db. 400 koronás részvényből állt. Most az alaptőke 1,500.000 K, 3000 db. 500 koronás részvénynyel. Tartaléktőke 750.000 K, rendkívüli tartaléktőke 332.741·37 K, együtt 1,082.741·37 K ; betétszámla 6,791.184·41 K, forgalom 130,113.386 K, vagyon 13.212.065·73 K.

Kecskeméti Kereskedelmi Iparhitelintézet és Népbank, alakult 1869-ben, 600 db. 200 koronás részvénynyel és üzemét megkezdte 1871-ben. Ma az alaptőke 1,500.000 K, 3000 db. 500 k-ás részvényben. Tartaléktőke 500.000 K, forgalom 79,000.000 K, kölcsön-állomány 6,161.022 K.

Kecskeméti Központi Takarékpénztár, alakult 1872-ben 300.000 K alaptőkével, mely 3000 db. 100 k-ás részvényből állt. Most az alaptőke 1,200.000 K. 300.000 db. 400 k-ás részvény. Tartaléktőke 220.000 K, nyugdíjalap 63.000 K, betét 1,500.000 K.

Kecskeméti Leszámítoló- és Pénzváltó-Bank, alakult 1895-ben, 200.000 K alaptőkével s működését megkezdet 1896-ban. Ma összes tőkéje a másfél millió K-át meghaladja, forgalma 100,000.000 K, a nyugdíjalap 60.000 K.

Osztrák-Magyar Bank kecskeméti fiókja, 1900-ban keletkezett. Hatáskörébe tartozik Kecskemét thj. város, az abonyi, alsódabasi, dunavecsei, kalocsai, kiskőrösi, kiskunfélegyházi, kunszentmiklósi, monori (Kispest kivételével), nagykátai és ráczkevei járás (Soroksár kivételével). Mellékhelye van Czegléden, Kalocsán, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason és Nagykőrösön. Pénztári forgalom 326,036.000 K, leszámítolás 47,991.094.08 K, kézizálog 4,422.200 K, giro-forgalom 255,368.333·19 K, nyereség 348.134·68 K.

Magyar Általános Hitelbank kecskeméti fiókja, keletkezett 1903-ban. Üzleti hatásköre kiterjed Pest, Szolnok és Csongrád vármegyére.

Kecskeméti Közgazdasági Bank r.-t. Alakult 1907-ben. Alaptőkéje ma 1,000.000 K. A nevében kifejezett czélt szolgálva, résztvett a kecskeméti gazdasági gépgyár és a gyufagyár alapításában. Hasonlóképen az intézet alapította az izsáki polgári takarékpénztárt.

Kecskeméti Hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1886-ban. Hatásköre a városon kívül öt szomszédos községre terjed. Czélja: tagjainak olcsó hitelnyujtás gazdasági eszközök és birtok szerzésére.

Kecskeméti Ipari Hitelszövetkezet, mint az O. K. H. tagja. Alakult 1909-ben, a törzsvagyon 100 K névértékű üzletrészekből áll s minden tag köteles legalább egyet jegyezni.

Tanügy. Kecskemét város tanügyi viszonyai magas fokon állanak. A városban a tanintézetek minden faját megtaláljuk, a kisdedóvótól az akadémiáig. Mind az egyházak, mind a város nemes kötelességének tartja a közoktatásügyi intézmények fejlesztését; erre vall, hogy a város költségvetésében a tanügyi kiadások 285.957 K 58 fillérrel szerepelnek. A város tanintézetei a következők:

Az első *kisdedóvó* Németh László jómódú lakatos kezdeményezésére 1862-ben keletkezett, de csak akkor szilárdult meg, midőn 1871-ben községivé változott. A másodikat és harmadikat 1874-ben állította a város, a negyediket pedig 1899-ben. Jelenleg ebbe a négy városi kisdedóvóba kb. 450 gyermek jár. Az évi fönntartás 9219.70 K. Van 4 óvónő és 4 dajka.

Az *elemi oktatás* első nyomát a katholikusoknál 1644-ben, a reformátusoknál 1716-ban találjuk, hol ekkor már 3 tanító működött. Mikor az ág. ev. egyház 1792-ben megalakult, nyomban iskolát állított, míg az izr. hitközség 1840-ben állította föl négyosztályú iskoláját. A gör. kel. egyháznak is volt elemi iskolája, mely szintén községi segélyben részesült. 1856-ban fölállította a város a tanyákon az első 10 községi jellegű iskolát, melyek azonban a felekezetek felügyelete alatt álltak. A ref., ág. ev. és gör. kel. népiskolákat az 1868-iki törvény alapján rövid időn belül községesítették, míg a róm. kath. csak 1876-ban, az izr. pedig 1877-ben szünt meg. Ma a népoktatás teljesen a város kezében van és ezt a czélt 9 városi és 30 pusztai iskola szolgálja. A városban van 9 iskolaépület, 42 osztálylyal és 46 tanítóval; az iskolák ezek: I., II. és III. kerületi, középponti, Mária-városi, Kurucz-téri, Kistemplomtéri, Muszáji és Csongrádi-utczai kisegítő elemi iskola. A pusztákon van 30 iskolaépület, ugyanannyi tanítóval és 124 osztálylyal. A pusztai iskolák a következő helyektől nyerték nevüket: Felsőalpár, Klábertelep, Ballószeg, Szarkás, Urrét, Pusztaszer, Kismatkói-út, Izsáki-út, Vágójárás, Felsőszentkirály, Alsószentkirály, Felsőszékdülő, Alsószékdülő, Borbás, Gátér, Városföld, Alsóvárosföld, Halesz, Helvécziatelep, Felsőágasegyháza, Ágasegyháza, Kisfái, Talfája, Lakitelek Szikra, Katonatelep, Budai-út, Benei-út, Felsőcsődör és Monostor. A városi és pusztai elemi iskolák összes évi költsége 176.672 K, ebből 34.990 K államsegély, 111.850 K-át pedig a város fizet, a mit részben az 5% iskolai pótadóból fedez. A tankötelesek száma az 1908—9. isk. évben a következő: 6—10 éves 8891, járt 6442; 12—14 éves 3721, járt 2528; 15 évnél idősebb 316, járt 212; összesen 12.928 tanköteles, a kik közül 9182 járt csak iskolába, 3746 pedig nem. — Az V.—VI fiú-osztályok részére *slöjd-tanfolyam* van a kézügyesség fejlesztésére.

A *mesterinasok oktatása* az abszolutizmus alatt 1855-ben kezdődött, 3—3 osztályú kath. és ref. vasárnapi iskolában. A mai alsófoku ipariskolát 1883-ban nyitották meg, egy előkészítő és három első osztálylyal, de 1885—86-ban már háromosztályúvá bővült. Az alsófokú kereskedelmi iskola 1884-ben nyilt meg. Jelenleg az inasiskola a régi törvényszék épületében van. A tanítást a két rendes tanár és kisegítőkként az elemi iskolai tanítók végzik. Tanulók száma 540 iparos és 130 kereskedő-inas. Fönntartási költség 15.654·80 K, melyből 1400 K államsegély.

A *nőipariskolát* a Jótékony Nőegylet alapította s 1885-ben nyitotta meg. Először bérelt, ma saját házában működik, egy igazgatónővel és egy ipartanítónővel. Három: fehérnemű, felsőruha szabó és varró, vegyes és díszmunka-tanfolyamból áll. Költsége 4522 K, melyhez a város 1200 és a Nőegylet 1714 K-val járul.

A *földmívesiskola* első alakjában 1872-ben nyílt meg, 44 tanulóval; fokozatosan háromosztályúvá fejlődött, de a IV. osztályt csak 1877-ben állították föl. A város 200 hold földet engedett át az intézetnek s az 1887-től húzódó tárgyalások eredményeként, mint állami földmívesiskola, 1895-ben nyílt meg. Két osztálya van s a tanári kar hat tagból áll: igazgató, segédtanár, két ösztöndíjas gazdasági segéd, kertész és ösztöndíjas népiskolai tanítónő. Nyári szünidei tanfolyam is van, 20 férfi és 20 nötanító részére; az évi költség 24.000 K.

A *vinczellér-iskola* az áll. Miklóstelepen keletkezett 1901-ben. Egy évfolyama van. Az elméleti oktatást a telep igazgatója, a gyakorlatit a két tisztviselő végzi. A tanítványok száma évente 40.

A *siketnéma-intézet* 1900-ban kezdte meg nemes hivatását. Az állam a tanárokat fizeti, a város a dologi kiadásokat fedezi. A 8 osztályba 82 növendék jár, kiket 8 szaktanár, két bejáró óraadó és két hitoktató tanít. Az intézet legközelebb fölépülő új házát internátussal is ellátják. A szegénysorsú növendékek támogatásáról a Siketnémákat Gyámolító Egyesület gondoskodik. A város kiadása 4496 K.

A *polgári leányiskola* 1852-ben nyilt meg, két osztálylyal, de mivel kath. jellegű volt, a város 1861-ben a reformátusoknak is állított hasonló iskolát. 1875-ben e két intézet háromosztályú polg. leányiskolává alakult, míg a IV. osztály 1880-ban nyílt meg. Jelenleg mint állami intézet saját díszes épületében működik s négyosztályú elemi iskolával kapcsolatos. Az elemibe 237, a polgáriba 327 növendék jár, összesen 10 tanterembe, mert a polgári két alsó osztálya párhuzamos. Tanerők száma az elemiben 4, a polgáriban 10. A városnak 20.980 K 80 f-be kerül.

A *városi zeneiskola* 1894-ben nyílt meg egy igazgatóval és egy tanárral, hegedű- és zongoraszakra. 1895-ben a czimbalom- és később a karének-tanszakot, legujabban pedig a magánének-, zeneszerzés-, gordonka- és fúvóshangszerek tanszakát is fölállították. Tanárok száma, az igazgatón kívül, hat. Látogatta 164 növendék. Költsége 17.392 K, melyből 2000 K államsegély, tandíjból befolyik 7867 K, a hiányt a város fedezi.

A *ref. főgimnázium* keletkezési idejéül az 1599. évet jelölik meg. Kezdetben hat osztálya volt. 1807-ben kétéves encziklopédiai tanfolyamot is állítottak föléje, hol a mennyiségtant, bölcsészetet, egyetemes történelmet és theologiát tanítottak, de ez két év mulva megszünt. 1831-ben kétéves bölcsészeti tanfolyamot s 1835-ben liczeum czímet kapott. 1854—55-ben algimnázium, de a város támogatásával újra kifejlődött, sőt három bölcsészeti osztályt is nyert. A főiskola kezdetben egységes igazgatás alatt állt, 1857-ben a theologia, 1865-ben a jogakadémia vált ki, 1870-ben pedig a III. bölcsészeti osztály szünt meg. Mai szervezetét 1883-ban nyerte. Az oktatást az igazgató és 15 tanár végzi. Növendékek száma 292, vizsgázott 274. Az iskola államsegélye 24.000 K, a várostól pedig 4000 K hozzájárulást kap.

A *róm. kath. főgimnáziumot* 1713-ban alapította gróf *Koháry* István. A tanítást 1715-ben kezdte meg három kegyesrendi tanár. Eleinte öt osztályból állt, három grammatikai és két felső osztályból, mely utóbbiakban a poétikát és retorikát tanították. 1759-ben már 480 tanulója volt. 1777 után háromosztályúvá sülyedt, 26 tanulóval, de 1806-ban újból hatosztályú lett s egy év mulva már 282 tanulója van. 1832-ben új épületbe költözött, melyet 1849-ben kórháznak használtak a császári katonák. Az abszolutizmus alatt majdnem megszünt és csak 1859-től kezdett fejlődni s 1863-ban megvolt az első érettségi. 1888-ban a tornacsarnokkal, 1893—94-ben a sas-utczai szárnynyal egészítették ki. Az iskolában 13 piarista, egy torna- és egy rajztanár működik ; a növendékek száma 278, vizsgázott 264. Az évi költség 36.988, melyből a város 5250 K-át fizet.

A *reáliskola* 1855-ben kezdte meg a működését s 1858-ban már háromosztályú alreáliskola volt, de 1861-ben megszünt. 1870-ben újra megnyílt s fokozatosan fejlődött tovább, míg 1878-ban 8 osztályú főreáliskolává alakult. Ma a tanári személyzet 15 rendes, 3 kisegítő tanár és a hitoktatók. Tanulók száma 196. A költségekhez a város 4040 K-val járul.

A *ref. jogakadémia* két évfolyamát 1836-ban szervezték a ref. főiskolán, de a jogtanítás szünetelt a szabadságharcz alatt és után 1860-ig. 1863-ban a jogi tanfolyamot is három évre terjesztették ki. 1874-ben szervezték négy évfolyamúvá, ekkor a város tekintélyes kötelezettséget vállalt magára. Jelenleg van hat rendes és két rendkívüli tanára, kik közül ötöt a város fizet 22.000 K-val, a dunamelléki ref. egyházkerületre 3890, a kecskeméti egyházra 7714 K esik. Hallgatók száma 101.

Egyházak.

A város legjobb egyetértésben élő lakossága négy nagyobb és több kisebb egyház köré csoportosul. A hitfelekezeteknél vezetett statisztikák alapján a népesség 1909 végén 65.519 lélek, a kik vallás szerint így oszlottak meg : róm. kath. 46.752, ref. 15.201, ág. h. ev. 890, gör. kath. 62, gör. kel. 54, unit. 14 és izr. 2546. Szervezett egyházközség van hat, melyek rövid leírása a következő : A *róm. kath. egyház* a kereszténység fölvétele utáni időben alakult s plebánosa a XV. század végén szerepel. Az első parochia 1548-tól kezdve a ferenczesek birtokában volt, kiknek temploma 1660—1670 között épült. A plebánia vezetését 1772-ben adták át a ferencziek, kiknek ma öt tagjuk van. A plebániatemplomot 1774-től 1799-ig, tehát 25 évig építették. 1819-ben a templom és torony teteje leégett, 1859-ben pedig a vihar a keresztet törte le a csonka toronyról. A mai torony 1863-ban készült. 1900-ban a templom belsejét újra festették. A hívek lelkiszükségletéről a plebános mellett három káplán és a hitoktató gondoskodik. A kegyes tanítórend temploma 1820-ban épült, a mely évben Czollner Mihály gazdag helybeli vaskereskedő és neje Béni Erzsébet a Szent-Erzsébet templomot állíttatta. 1907-ig a nagytemplomhoz tartozó plebánia segédlelkészei látták el, de azóta önálló plebánosa van, egy segédlelkészszel, kik a templomokban és imaházakban is végzik az istentiszteletet. — A *ref. egyház* akkor alakult, midőn a magyar protestánsok 1567-ben a debreczeni zsinaton Kálvin rendszerét fogadták el, mert addig a hívek lutheránusok voltak és mint ilyenek, 1564-ben megegyeztek a katholikusokkal a templom közös használatára. Később fatemplomot építettek, de az 1678-ben leégett. A mai templom 1684—1688-ban épült. Ezenkívül még egy templom és egy imaház van a pusztákon. Az egyházi szolgálatot egy lelkész és két hitoktató végzi. — Az *ág. h. ev. egyház* a mohácsi vész után keletkezett, de a híveknek Kálvinhoz való csatlakozásával 1567-ben megszünt és csak a XVIII. század második felében szervezkedett újra. 1791-ben nyertek templomépítési engedélyt és az első istentisztelet 1792-ben volt. 1862—63-ban a régi templom helyén a mait építették. Az egyház élén egy lelkész áll. — A *gör. kel. egyház* a XVII. században alakult. Templomot a XVIII. század elején építettek, Szent-Miklósról nevezve. A mai templom 1824—1829 között készült. Az egyház sohasem volt népes, 1788-ban 150 lélek ; most pedig oly kevesen vannak, hogy a lelkészi teendőket a szentendrei adminisztrátor látja el. — Az *izr. hitközség* a XVIII. század második felében alakult. 1817-ben zsinagógájuk már újonnan épült. 1820-ban 55 család volt itt 243 taggal. A mai templom 1863—70-ben épült. A hívek nagyobb része a haladókhoz tartozik. — A gör. kath. hívek a gör. kel. és az unitáriusok a ref. templomba járnak.

Irodalomsajtó.

Kecskemétnek irodalmi és művészeti vonatkozásaiban is jelentős szerepe van. Részben azért, mert *Petőfi* Sándor és *Jókai* Mór itt tanultak és életük egy részét itt töltötték, részben pedig nagynevű fiai révén. Itt született és élt *Katona* József, a nagy drámaíró, továbbá *Hornyik* János történettudós. *Hanusz* István természettudományi író és *Biró* Lajos természettudós és utazó, mint tanárok működtek itt. Kecskeméti származásúak *Hevesy* József és *Muray* Károly. *Kacsóh* Pongrácz zeneszerző pedig jelenleg a főreáliskola igazgatója. A most épülő művésztelep egész sereg festőt és szobrászt fog idevonzani. Az irodalmi élet szervei a Katona József-Kör, mely Évkönyvet ad ki és a sajtó helyi orgánumai, melyek a következők : *Kecskeméti Lapok* (Kecskeméti Friss Ujság) 43. évfolyamú politikai napilap. Felelős szerkesztő : *Hollósy* János. — *Kecskemét,* hetilap, 38. évfolyam. Felelős szerkesztő és kiadó : Eötvös *Nagy* Imre, a ki ezenkívül még 16-féle naptárt szerkeszt és ad ki. — *Országos Ellenőr és Politikai Ellenőr,* 8. évfolyam, hetilap. Felelős szerkesztő és kiadó : *Somogyi* János. — *Alföldi Hiradó,* politikai napilap, 2. évfolyam. Felelős szerkesztő : *Balla* József dr. — *Kecskeméti Ujság,* politikai napilap, 3. évfolyam. Főszerkesztő : *Huszár* Dezső dr.; felelős szerkesztő *Réti* Gyula dr. és főmunkatárs : *Kovács* Pál dr. — *Siketnéma Oktatás,* szakfolyóirat. Szerkesztő : *Gönczy* Gyula. — *Homok,* szőlészeti és gazdasági szaklap. Felelős szerkesztő : *Petrovics* István. — *Szőlészeti és Borászati Lap,* szakfolyóirat. Szerkesztő és kiadó : *Maurer* János. — *Haladás,* a vállalkozók szaklapja. — Az ujságírók a Kecskeméti Sajtószövetség köré tömörülnek, melynek *Kovács* Pál dr. jogakad. igazgató az elnöke.

Hivatalok.

Kecskeméten a következő hivatalok vannak : kir. törvényszék, kir. ügyészség, járásbíróság, adóhivatal, pénzügyőrség, tanfelügyelői kirendeltség, továbbá csendőrszárnyparancsnokság, szőlészeti és borászati felügyelőség, járási erdőgondnokság (Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék területére kiterjedő hatáskörrel), m. kir. posta, távíró- és távbeszélő hivatal, M. Á. V. forgalmi főnökség és h. é. v. osztálymérnökség, kerületi munkásbiztosító pénztár, állami mértékhitelesítő hivatal és két kir. közjegyző. Itt van a székhelye az ügyvédi kamarának, melynek hatásköre a kecskeméti törvényszék kerületére terjed ki. Az ügyvédek száma 45 és van 37 ügyvédjelölt. Itt említjük meg azt is, hogy van 20 orvos, 3 fogorvos, 6 gyógyszertár, két drogéria és 40 szülésznő.

Közigazgatás.

A városi közigazgatás élén *Kada* Elek polgármester, országos hírű író áll, kinek nevéhez az utóbbi évtizedek nagyszabású alkotásai fűződnek. A helyettes polgármester ifj. *Bagi* László, a ki egyben árvaszéki elnök és pénzügyi tanácsos is. Mellettük még a következők buzgólkodnak a város fejlődésének előmozdításán : *Sándor* István főjegyző, *Szegedy* György gazdasági, *Dékány* László adóügyi és *Mészáros* József építési tanácsos, *Kerekes* Ferencz főmérnök, *Csabay* Géza dr. főorvos, *Angyal* Vidor dr. tiszti főügyész, *Sziládу* Károly dr. főlevéltáros és a különféle ügyosztályok számos tisztviselői. A városi javadalmi hivatal vezetője *Baktay* Mihály, a villamostelep igazgatója *Láber* Károly és a zálogházé *Sárközy* Mihály. A törvényhatósági bizottságnak van 111 választott és 114 virilis tagja és hivatalból 23 tisztviselő. A szakügyeket a következő albizottságok vitatják meg : gazdasági és háztartási, pénzügyi, jogügyi, katonaügyi, adóügyi, építési és szabályozási, népnevelési, közegészségügyi, javadalmi, alsófokú ipar- és kereskedelmi iskolai, vasútügyi és a múzeum és könyvtárbizottság, a jogakadémiai tanács és községi iskolaszék.

A *rendőrség* vezetője *Papp* György főkapitány ; mellette még egy főkapitány-helyettes, három rkapitány, egy tb. kapitány, két fogalmazó és öt rendőrtiszt működik. Kezelő- és segédszemélyzet száma összesen 29 ; lovasbiztos van 2, gyalogbiztos 2, tizedes 4, lovasküldönczvezető 2, továbbá 24 lovas és 66 gyalogos rendőr, 10 küldöncztizedes és 6 szolga. A laktanyán kívül van 3 őrszoba.

A *tűzoltóság* intézménye is a város kezében van, a mely 22 hivatásos tűzoltót tart. A tűzoltóparancsnok *Kónya* Imre. A tűzoltói állományban van két őrparancsnok, két csővezető és két segédcsővezető, a többi a legénység. Van két tűzőrség, ezek egyike a róm. kath. nagytemplom tornyában. A fölszerelés : három mozdony-fecskendő, egy sanhydrofor, egy gépezetes kocsilétra és egy szerkocsi. Kecskeméten egy év alatt 25—30 tűzeset fordul elő.

A *közvilágítást* a városi villamos-telep látja el, mely 1897 február 14 óta van üzemben. A vezetékek hossza 64.000 m ; ebből a föld fölött 55.000, a föld alatt 9000 m fut. Közvilágításra szolgál 54 ív- és 1414 izzólámpa. Meg van világítva 190 utcza, 61.500 m hosszúságban. A magánfogyasztók száma 875, a kik

102 ív- és 18.809 izzólámpát használnak. A villamos mű értéke 1,453.160 K, bevétele 154.777·54 K, kiadása 192.316·69 K. Van 5 hivatalnok és 20 munkás.

A *kövezésre* a város szintén nagy gondot fordít. A város utczáinak és tereinek nagyrésze — tekintélyes költségek árán — jórészt elsőrendű kövezettel van burkolva, a mint azt a következő számok bizonyítják: Kocsiút burkolva van I. oszt. bazalttal 7680 m^2 61.440 K és II. osztályúval 3750 m^2 26.250 K értékben; trachit-fejkővel 18.800 m^2 263.200 K, trachit-terméskővel 1240 m^2 6200 K, keramittal 42.060 m^2 462.660 K, makadám-alappal 17.090 m^2 102.540 K, élére állított téglával 27.840 m^2 83.520 K, lapjára állított téglával 11.680 m^2 23.360 K értékben; összesen 69 utcza és nincs burkolva 185 utcza. A kövezett utczák hossza 58.740 m, területe 1,655.640 m^2, 1,029.170 K értékben, melyek évi fönntartása 1200 K-ba kerül. A gyalogjárók közül burkolva van aszfalttal 18.920 m^2 17.280 K, trachittal 130 m^2 520 K, téglával 98.595 m^2 197.190 K, kavicscsal 520 m^2 520 K, bazalttal 6238 m^2 53.023 K értékben. Burkolva van 205 utcza gyalogjárója, melynek hossza 101.173 m, területe 124.403 m^2, 421.533 K értékben. A fönntartási költség változó.

Közvagyon.

Kecskemét város költségvetésének főbb tételei a következők: *Bevételek:* rendes bevétel 265.773·35 K, rendkívüli bevétel 5,761.792·16 K, összesen 8,419.604·56 K; átfutó bevétel 108.499·73 K, tőkeforgalom 848.522·73 K, egyéb 3332.02 K; főösszeg 9,379.959·01 K. — *Kiadások:* rendes kiadás 2,908.214·88 K, rendkívüli kiadás 5,751.207·50 K, összesen 8,659.492·38 K; átfutó kiadás 98.926·31 K, tőkeforgalom 617.178·93 K, egyéb 4361·93 K; főösszeg 9,379.959·05. — *Vagyon* épületekben, ingatlanokban, ingóságokban, jogokban és értékpapirokban 41,839.417·01 K, ezen a teher 19,801.289·75 K, tehát a tiszta vagyon 22,038.127·26 K. — A városi *épületek:* városháza, iskolák, kisdedóvók, laktanyák, szinház, szegényház, bérházak stb. értéke 6,862.576.52 K és bérjövedelmük 214.635·02 K, azonban a becslés szerint — ha a város is bért fizetne az általa használt helyiségekért — 774.339·06 K jövedelmet kellene hozniok. Fönntartási költségük 215.475·75 K. — A város *birtokából* szántóföld 19.956 k. hold 442 □-öl, kert és faiskola 11 k. h. 885 □-öl, rét 4771 k. h. 1016 □-öl, legelő 19.934 k. h. 281 □-öl, szőlő 427 k. h. 101 □-öl, erdő 10.930 k. h. 1013 □-öl, nádas 359 k. h. 1096 □-öl, utczák, terek 5766 k. h. 128 □-öl. Legnagyobb egy tagban a bugaczi birtokrész, hol a város saját ménest tart. A kataszteri tiszta jövedelem 215.475·75 K. — Itt említjük meg, hogy a város lakosságának állami adója 1,445.606 K. A házbérjövedelem 9973 ház után 838.577 K. — A *kertek és ültetvények* közül fölemlítendő a szikrai 9 k. holdas városi faiskola és a földmívesiskola 15 holdas faiskolája, mely az államé; a Gyenes-téren 2 hold, a városháza előtt 500, a szinház körül 800 és a Széchenyi-téren 1200 □-öles ültetvény van; az árnyas városi Műkert, melyben a nyári tánczmulatságokat tartják, 30, a Katona-sétatér 11 és a Széktói sétatér 18 k. hold. Ez utóbbiakon kívül a lakosság kiránduló-helyei még a vasúton félóra alatt elérhető Kisnyír tölgyeserdő, a szintén vasúton megközelíthető Talfája erdő, végül a remek tiszai tájképe, szép tölgyerdeje és mintaszerű szőlőtelepei miatt különösen kedvelt Szikra, a Tisza partján, a várostól vasúton egy órányi távolságon. Mindezeknek a kiránduló-helyeknek tulajdonosa a város közönsége.

Jótékonyság.

A szegények, nyomorultak és árvák segítése és gyámolítása tekintélyes összeggel szerepel a város költségvetésében. E tekintetben legjelentőesbb intézmény a városi *szegényház,* melyet 1880-ban állított a város; a város a házipénztárból 3376·87 K, a szegényalapból 11.549·49 K segélylyel támogatja. A szegényházban 149 ápolt van. A m. kir. áll. *gyermekmenhely* 1903-ban nyílt meg, a város 11.560 koronás támogatásával. Az országos *tanítói árvaház* 1899-ben készült el, a várostól adott telken. Az ország minden részéből 235 tanítói árvát nevelnek benne, kik a megfelelő iskolákat látogatják. A társadalom részéről a jótékonyságot szolgálja még a *Rongyos Egylet,* mely 1885-ben alakult s a szegény tanulókat látja el ruhával, az 1901-ben alakult *Siketnémákat Gyámolító Egyesület,* melynek működését már más helyen érintettük, az *Izr. Jótékony Nőegylet,* mely még 1856-ból való és a felekezet szegényeit részesíti segélyben, a *Szegény Izr. Tanulókat Segélyző Egyesület,* mely a felekezeti tanulókat és a *Rabsegélyző-Egyesület,* mely a rabok ártatlan családtagjait és a megjavulni akaró kiszabadult rabokat támogatja. — A város évente 633 szegénynek oszt ki természetbeni és pénzbeli segélyt, 29.859·57 K értékben.

Egyesületek. Kecskemét társadalmi élete igen kifejlett, a mint azt a népes egyesületek és körök nagy száma bizonyítja. Kulturális egyesület a *Katona József-Kör* és a *Kecskemétvidéki Természettudományi Társulat*; tisztán társadalmi jellegű a *Kecskeméti Kaszinó* és a *Polgári Kör*; a kereskedők találkozóhelye a *Kereskedői Kaszinó* és a *Kereskedő-Ifjak Egyesülete*; az iparosok az *Iparegyesület, Ipartestület,* a *Csizmadiák, Kovácsok, Szabók, Szücsök, Timárok* és *Vendéglősök és Korcsmárosok Ipartársulata, Iparosifjak Önképző-Egyesülete* és *Építőiparosok Szövetsége* köré tömörülnek, ezenkívül az országos munkásszervezeteknek 9 helyi szakegyesületi fiókja van; a *Gazdasági Egyesület* a mezőgazdaság érdekeit mozdítja elő; a zenét és éneket a *Műkedvelők Zenekara* (Uri banda), a *Dalárda* és *Polgári Dalkör* műveli; felekezeti egyesület a *Katholikus Egylet*, a *Katholikus Legényegylet, Keresztény Munkásegylet, Szeretet és Testvériség-Egylet* (izr.) és a *Szent Egylet* (izr.), míg a jótékony egyesületeket föntebb ismertettük; a *Kecskeméti Atletikai Club* a sportot, a *Vadásztársaság* a vadászatot űzi; a *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegyei Tanítók Önsegélyző Egyesülete* a tanítók érdekeit szolgálja; temetkezési egyesület csak egy áll fönn: az *Öröklő és Tőkétalapító Temetkezési Egylet*; ezeken kívül fiókja van itt az *Országos Állatvédő-Egyesületnek*, az *Országos Orvosszövetségnek* és a *Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdij-Egyesületének*; a pártkörök a következők: *Kecskeméti 1848-as Kör, Alsókerületi Függetlenségi és 48-as Párt, Felsőkerületi Függetlenségi párt és 48-as Népkör* és a *Magyarországi Szocziáldemokrata-Párt Kecskeméti Szervezete.*

Források: Hornyik János: Kecskemét. Tört. I—V. kötet. — Velics-Kammerer: Török Defterek I. 123. — Századok 1870., 651., 1868., 507., 1875., 543. — Hunfalvy: Magyarország és Erdély képekben I. 121. — Vasárnapi Ujság: 1857. 13. — Kubinyi-Vachot: Magyarország és Erdély képekben. — Fényes Elek: Magyarország állapota II. — Pásthy Károly: Kecskemét közoktatásügye a multban és jelenben. — A kecskeméti 1909. évi országos dalünnep alkalmából kiadott Emlékkönyvből Kada Elek, Bagi László, Sándor István, Hanusz István, Hajdú József és mások czikkei. — A kecskeméti 1901. évi iparkiállítás ismertetése. — A helyszínén gyűjtött adatok.

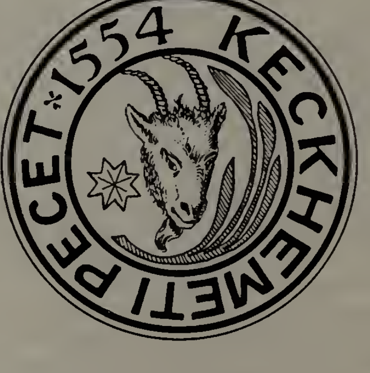

KECSKEMÉT.
régi pecsétje.

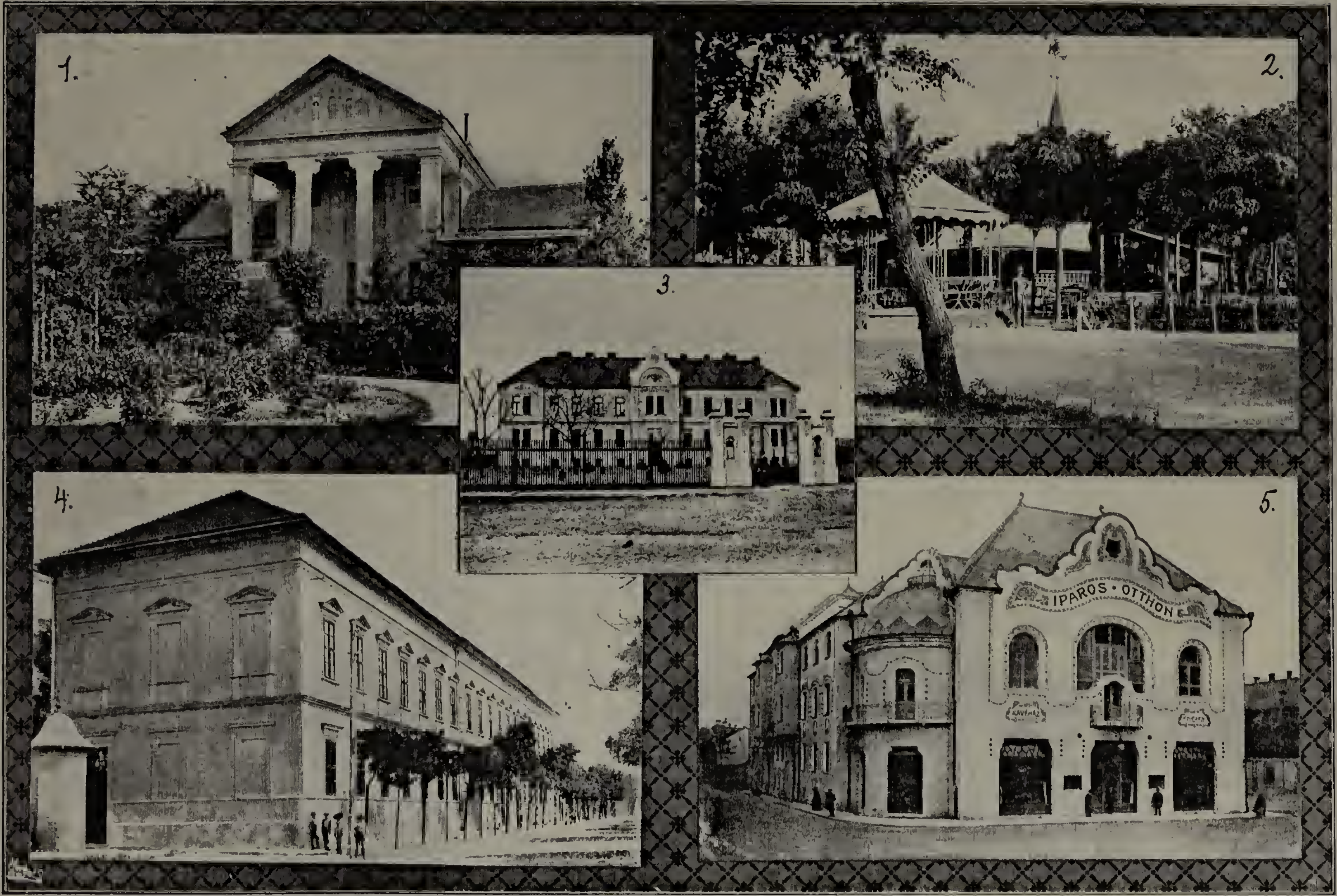
1.
2.
3.
4.
IPAROS · OTTHON
5.

Kecskemét. — 1. Nyári kaszinó. — 2. Sétatéri részlet. — 3. Lelenczház. — 4. Községi népiskola. — 5. Iparos otthon.

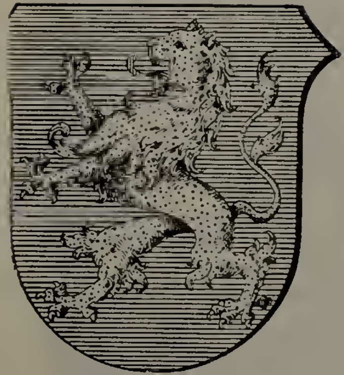

Czegléd czímere.

CZEGLÉD.

Fekvése.

A budapest—szegedi vasútvonalon utazva, a vasút majdnem párhuzamosan halad a Cserhát szelíd esésű nyúlványaival; Czeglédberczel községet elhagyva, ketté vágja a Cserhát végső magaslatait s a mint az erdős és szőlővel beültetetett dombok közül kiérünk, előttünk áll nagy kiterjedésű házsoraival, magas templomaival: Czegléd rendezett tanácsú város. Budapesttől 73, Nagykőröstől 17, Szolnoktól pedig 29 kilométer távolságban fekszik, kedvező forgalmi vonalak csomópontjában.

Őskora.

A város történetének őskori részét teljes homály fedi. Rendszeres archaeologiai kutatások hiányában a véletlenül előkerült őskori leletek, kőbalták, hálósúlyok, agancsok, agyagedények, kisebb-nagyobb urnák bizonyítják, hogy az őskorban a város területe lakott volt, de kultúrájára s egyéb viszonyaira a talált leletek bővebb fényt nem vetnek. A római korból sem maradtak reánk emlékek; valószínű, hogy a rómaiak itt nem is laktak. Néhány római pénz, a mit itt találtak, az itt lakott néphez csak a kereskedelmi forgalom útján kerülhetett.

Középkor.

Czegléd oklevélben először 1290 márczius 5-én tűnik föl, mikor Kun László király Czegléden tartózkodott. Már ez időben királyi birtok lehetett, mert 1358-ban úgy említik, mint régi királyi birtokot. A tatárjárás nem pusztította el teljesen, sőt a szomszédos kisebb helységek elpusztulásakor valószínűleg azok lakosai is itt találtak új lakóhelyet, mert egy XIV. századbeli határjárás alkalmával Czegléd határában négy elpusztult templom romjait említik, ú. m. a sőregi határon a Bold. Szűzről czímzettet, a szelei határon a Szent Demeter vértanúról czímzettet, a szőkeegyházi és kishegyesi egyházakét. Az egyházak körül hajdan bizonyára kis helységek lehettek, a melyeknek életben maradt lakosai a tatárjárás után Czegléd népességét szaporították. 1332—37-ben már plebánia van Czegléden, 1350-ben pedig nyoma van annak, hogy a Szent Anna-kápolna fennállott. Mint királyi birtokot, Lajos király 1358-ban Erzsébet királynőnek adományozta s már ez oklevélben helységként (possessio) szerepel. Erzsébet királynő birtokait különféle vallásos intézmények czéljaira eladományozván, Czeglédet 1368-ban az óbudai Klarissza-apáczáknak adta, a mely adományt Lajos király még ugyanez évben megerősítette. Az apáczák birtokba iktatása alkalmával tartották a határjárást a budai káptalan közbenjöttével s ebben az oklevélben vannak leírva a helység határai.

A Klarissza-apáczák tisztjeik útján igazgatták nagy kiterjedésű czeglédi birtokaikat, melyektől távol lévén, a szomszéd birtokosok állandóan háborgatták őket, innen is, onnan is igyekezvén elfoglalni egy-egy darabot. Ezért az apáczák már 1407-ben megújíttatják Zsigmond királylyal Lajos király 1368-iki privilégiumát. Ilsvai Leusták fiai 1418—1425 között a czeglédi erdőben okoztak sok kárt a Klarisszáknak, a kik e miatt szüntelenül protestáltak. A Nyárasapáti család tagjai már hatalmasabbul léptek föl s az apáczákat Derékegyháza, Besenyőtelke, Feketehalom birtokaiban háborgatták. E viszályok 1444-től 1470-ig tartottak; ezalatt a kir. kúrián is egymást érték a hatalmaskodási perek. Ugyancsak ez időtájt pereskedtek az apáczák Szerecsen Péterrel, Györgygyel és Ferenczczel, a kik a szintén Czeglédhez tartozott Kölesdet követelték. Határperek is voltak bőven, a Kusalyi Jakcs familiával.

Ezalatt a helység fejlődése sem akadt meg. Ebben a korban építették a Klarisszák, valószínűleg az 1417 előtti években, a Szent Anna kápolna mellé a templomot, melyet a Szent Kereszt feltalálása emlékére szenteltek fel. A XV. század végén *Hunyadi* János kormányzó az apáczák kérelmére Czegléden vásárjogot engedélyezett. Az apáczák czeglédi birtokukat provizorok útján igazgatván, 1416-ban János presbitert nevezték ki czeglédi plebánossá s egyben a czeglédi birtokok kezelését is rábízták. Hogy miként gazdálkodott, mutatja, hogy 1459-ben Dénes esztergomi érsek bizottságot küldött ki, a mely őt a jövedelmekről megszámoltassa. Az ilyen provizorok a jobbágysággal szemben is a maguk hasznát keresték. Ez arra vezetett, hogy sok összeütközés volt a jobbágyok és a tisztek között, így 1510-ben az apáczák czeglédi gondnokát, Sebestyén deákot, a czeglédi jobbágyok felháborodásukban meg is ölték.

Nem csodálható tehát, ha 1514-ben az elnyomott jobbágyok a szabadulás reményében Mészáros Lőrincz plebánosuk vezetésével úgyszólván teljes számmal csatlakoztak *Dózsa* György seregéhez. Mészáros Lőrincz ugyanis a keresztes háború kihirdetése után Czeglédről és környékéről mintegy 2000 főnyi sereggel vonult fel Pestre. Mikor itt a keresztes hadjárat lázadássá fejlődött, Dózsa seregének egyik részét Mészáros Lőrincz vezetése mellett délnek indította, a ki Czegléden megállt a sereggel, hogy itt bevárja Dózsát, a ki a május 26. előtti napokban ért ide a sereg zömével. Az egész község hívének vallotta magát s ezért itt ütötte fel főhadiszállását. Czegléd ezután a további események egyik gyúpontja. Dózsa itt szervezi seregét. Innen bocsátja ki május 26—27-én kiáltványát, melyben Czeglédre való gyülekezésre hívja fel a népet. Körülbelül egy heti itt táborozás után újból gyűlést tartott, melyen beszédet mondott a nemesség ellen. Június 2—3-án indult el innen seregével Várkony felé, magával vivén a helység fegyverbíró jobbágynépét, a kiknek nagy része nem tért többé vissza. Bár a Dózsa-féle mozgalomhoz való csatlakozás miatt megmenekült Czegléd attól, hogy elpusztíttassék, mégis mérhetetlen kár származott abból, hogy az eltávozott lakosság a harczmezőn és a háború utáni bujdosásban elpusztult.

A hódoltság korában

Alig heverte ki e csapást Czegléd, nemsokára a mohácsi vész után bekövetkezett török dúlás legveszedelmesebb sodrába került. A hagyomány szerint Ibrahim nagyvezér seregei Czeglédet mindjárt a mohácsi vész után, 1256 szeptember 25—26-án elpusztították. A következő években az itt állandóan keresztülvonuló török seregek néhány évig megakadályozták, hogy a határban elszéledt lakosok a helységet újra rendbehozzák. Az állandó török hódoltság kora 1541-ben kezdődik. Czeglédet, mint nagyobb helységet, szultáni kincstári birtoknak hagyták meg, a melynek lakosai sokféle kiváltságban részesültek; ezek legjelentősebbike volt az, hogy ide a jobbágyok szabadon beköltözhettek. E fontos szabadalom magyarázza meg, hogy a helység a török uralom alatt meglehetős fejlődésnek indult, úgy hogy 1552-ben a házak száma 150-re emelkedett, a miből következtetve, mintegy 2500 ember lakhatott Czegléden, 1559-ben pedig már 184 volt a házak száma. Azonban a fejlődést ebben a háborus időben nem lehetett állandóan megtartani. A török hadjáratban résztvett tatár seregek 1596-ban Czegléden is keresztülvonultak és nem törődve szultánjuk védőleveleivel, a várost majdnem teljesen elpusztították, úgy hogy csak 80 ház maradt meg, a melyeknek lakóit is mindenükből kifosztották. Pár év alatt ez a kevés lakosság is szétoszlott a szomszéd községekbe, úgy hogy 1600-ban Czegléd teljesen néptelen volt. A szultán védőlevelekkel, adóelengedéssel igyekezett a pusztuláson segíteni s az elszéledt lakosságot visszaédesgetni. Ebben segélyül jöttek a város földesasszonyai, a Klarisszák és a váczi püspök is. Ezeknek köszönhető, hogy alig egy évtized alatt a város ismét virágzásnak indult, annyira, hogy 1614 óta a város kiheverte az előző két pusztulást; 1627-ben már 39 háztól, 1633-ban pedig 40 háztól adózik. Nemcsak lakosságban szaporodott a város, hanem lakosai vagyonilag is gyarapodtak s az 1683-ig következő békésebb időkben úgyszólván mindenük megvolt, a mi a nyugodt polgári élethez szükséges.

A város a török hódoltság alatt, mint kincstári birtok (khász), a budai basa fennhatósága alatt állott. Adó fejében tizedet fizettek marhaszám után, az ú. n. iszpendzsét ház után és az ú. n. császár adóját. Ezenkívül fát és szénát kellett a pasa számára felhordaniok. Ezeket az adókat két részletben, Szent György és Szent Demeter napkor kellett Budára beszállítani. E mellett Czegléd, Nagykőrös és Kecskemét lakosai tartoztak a budai puskaporgyárhoz szükséges salétromot, a kovácsoknak pedig bizonyos mennyiségű szöget kellett beszolgáltatniok. A salétrom beváltási árát a summa adóba beszámították; a szegnek való vasat a császári kincstár adta. Bár a szultáni kiváltságok szerint a város fel volt mentve a robot és ajándékok alól, e czímen igen sokszor megterhelték a lakosokat a telhetetlen basák és alsóbbrangú tisztviselők. A virágzó császári birtokok szép jövedelmet hajtottak a kincstárnak. 1562—1563-ban a defterek szerint Czegléd város 86.525 akcse, (200—250 akcse — 1 arany) 1559—60-ban 90.000 akcse, 1562—63-ban 87.503 akcse jövedelmet hozott. E jövedelmeket a kincstár időközönként bérbe adta. 1555—58-ban Czeglédet *Mimár* Türki bírta; 1565—67 július 1-ig több más falu bérletével együtt Abdi bin Haszán szolnoki zsoldos vitéz bérelte a czeglédi jövedelmeket 429.000 akcséért; a következő évtől csak Czeglédért 242.500 akcse bért fizettek.

Magának a városnak külső képe a hódoltság alatt nem éppen díszes. A város sánczokkal volt körülvéve, a melyeken át kapuk vezettek s e kapuk rendszerint zárva állottak. A város belső életében majdnem teljes autonomia érvényesült. A földesúr tényleges hatalmat nem gyakorolván, azt a városi tanács gyakorolta. Magának a városnak kellett belső kormányzatáról gondoskodnia s az igazságszolgáltatást végeznie. Igy a voltaképen jobbágy-községben a városi önkormányzat olyasféle alakja állt elő, mint a kiváltságos városokban. A város élén két bíró állott, mellettük a tizenkét esküdtből álló városi tanács működött, a kik mellett még más városi alkalmazottak is voltak. Jegyzője is volt a városnak. A török korszaknak legérdekesebb intézménye volt az ú. n. „három város törvényszéke.“ A városban felmerült polgári és bűnügyeket akként intézték el, hogy a városi tanácsba meghívtak Nagykőrösről és Kecskemétről két-két tanácsbelit s ezek együttesen itéltek. Nagykőrösön és Kecskeméten ugyanígy alakult a bíróság. Ez a törvényszék főbenjáró ügyekben is itélt, a török és magyar hatóságok jóváhagyásával. Jóllehet a város hódoltság alatt állott és a török rendre adózott, nem mulasztotta el adózását és egyéb szolgáltatásait a magyar rendre sem. Bár fölöttük tényleges hatalmat nem gyakoroltak, pontosan teljesítették úrbéri kötelességeiket az apáczáknak, megfizették a vármegyére való adókat és megadták a püspöknek járó tizedet is, a mely utóbbi rendesen bérbe volt adva. A XVIII. század végétől kezdve ezt a tizedet maga a város bérelte, a mi a városnak évenként tetemes jövedelmet hozott.

A hódoltság alatti zavaros birtokviszonyokat sokan felhasználták arra, hogy Czeglédet s egyes részeit az apáczáktól elvegyék. Míg a város a török uralom alatt nyögött, azalatt Czegléd birtokáért is évtizedeken át folyt a küzdelem. Már a mohácsi vész után Enyingi *Török* Bálintot említik forrásaink Czegléd birtokosaként. 1559-ben megint háborgathatta valaki az apáczákat czeglédi birtokaikban, mert ez évben Miksa cseh király s osztrák főherczegtől kapnak menlevelet, melyben *Verancsics* Antalt s az egri várkapitányt szólítja fel, hogy az apáczákat Czegléd birtokában védjék meg. Azonban éppen az egri várkapitányokkal lett később a legtöbb baj. *Ungnád* Kristóf egri várkapitány erőszakkal elfoglalta Czeglédet s az apáczák tisztjét nem engedte be a városba. Miksa császár 1573-ban felhívta Ungnádot, hogy adja vissza a várost az apáczáknak. Több évig tartott e miatt az eljárás, mert Ungnád több ízben leküldte Czeglédre katonáit, a kik a városban sok kárt tettek. 1577-ben Pixendorfi *Rueber* János, Felsőmagyarország főkapitánya, *Simon* Antalt nevezte ki egri várkapitánynyá és ellátására Czeglédet adta. Simon birtokba is vette a várost s az apáczákat kizárta, a jobbágyokat pedig hallatlanul zsarolta. Az apáczák a császárhoz fordultak, a ki meg is parancsolta, hogy Simon adja vissza Czeglédet. Hosszas pör után végre 1578-ban Simon Antal lemondott Czeglédre vonatkozó igényéről. 1584-ben özv. *Zeleméry* Miklósné *Henyey* Margittal s ifj. Zeleméry Miklóssal keveredtek újabb határperbe az apáczák Nyársapát határa miatt. 1628-ban *Petneházy* foglalta el Czeglédet a Klarisszáktól, a kik *Esterházy* nádorhoz fordultak, a ki azután *Bethlen* Gábort kérte fel, parancsolja meg Petneházynak, hogy adja vissza Czeglédet a Klarisszáknak. Mikor 1670-ben *Hanvay* Ferencz halálával e családnak magvaszakadt, birtokait ugyanez évben Lipót király Gimesi gróf *Forgách* Ádámnak és fiainak adományozta. Ez adományozott birtokok között szerepel Czegléd is. A beiktatásnak 1672-ben a vármegyegyűlésen az apáczák ellentmondottak, mivel a Hanvay családnak Czegléden soha sem voltak birtokai. A per, úgy látszik, az apáczák javára dőlt el, mert a Forgáchok később sem szerepelnek a város történetében.

Fölszabadulás.

Czegléd Budának 1686-ban történt visszavételével még török uralom alatt maradt és Egerhez csatolták, azonban nagyon megérezte a török erejének gyöngülését. Az adókat és egyéb szolgáltatásokat alig fizették, Egernek 1687-ben történt elvesztésével pedig megszünt a hódoltság Czegléden is. 1688-tól kezdve tisztán német fennhatóság alá került, mely korszak az idegen katonák pusztításai miatt még rosszabb volt a szegény lakosokra. E szomorú korszakban csak az 1694—98. évek voltak a nyugalmasabbak, mikor e vidéknek *Bottyán* János volt a hadi kormányzója, ki féken tartotta az idegen katonákat.

II. Rákóczi Ferencz.

A német világnak II. Rákóczi Ferencz szabadságharcza vetett véget. Midőn Rákóczi 1703 szeptember 13-án Pest vármegyéhez intézett kiáltványában fegyverre hívta fel a népet, már akkor Czeglédről sokan voltak zászlói alatt. Pest vármegyében azonban csak 1704 január végén kezdődött a csapatok felállítása. A felhívásban Czegléd volt gyülekező helyül kijelölve. Czegléd, Nagykőrös és Kecskemét maga állított ki egy lovas-ezredet, melybe Czegléd 150 lovast adott. Ez ezred parancsnoka *Verebélyi* Péter volt, a ki a szervezést és kiképzést is vezette. Rákóczi a pestmegyei seregek fölött tartott szemleútjában 1704 április 25-ike körül jött Czeglédre s itt az ezred fölött szemlét tartott. Május 24-én Czegléd még 50 szekér fegyveres hajdut, május 30-án 100 fegyveres katonát állított ki, július 30-án Czegléd és Nagykőrös együtt 173 katonát szerelt fel. A három város hadai élére *Szücs* István ezeres kapitányt állította a fejedelem. A Duna—Tiszaköz vezénylő tábornokává 1705-ben Bottyán János neveztetvén ki, ő ez év április 2-án Czegléd város gyalogcsapatának kiállítására *Szekeres* István alezredest küldötte ide. Ez a csapat Bottyán minden csatájában részt vett. Szeptember 26—28 között *Herbeville* egy labancz-csapatát verték széjjel Czegléd, Abony és Törtel között. 1705 végén e vidékről elvonták a fegyveres erőt, mire a ráczok kezdték fenyegetni a környéket. A ráczoktól való félelem 1707-ben is tartott, mely évben a város a fejedelemtől katonaságot kért, a melyet meg is kapott, sőt ágyúkat, puskaport és golyókat is küldött Rákóczi a czeglédieknek. A három város ezredét 1708-ban 400 emberrel egészítették ki. Élére *Sőtér* Tamást rendelték, a ki néhány századot hagyván hátra a vidék védelmére, Eger felé indult. Ezalatt a ráczok Nagykőröst támadták meg. A czeglédi század *Vágó* István vicehadnagy parancsnoksága alatt ment segélyükre, Sőtér pedig közben visszaérkezvén, 300 főnyi csapattal szétverte a támadókat. 1709-ben Czegléd is kivette részét a rácz támadásból. Márczius 21-én nagy rácz csapat hatolt be a városba s azt teljesen kipusztította. A templom kerítése közé menekült népből 63-at megöltek, negyvenet súlyosan megsebesítettek, tizennyolczat fogságba ejtettek. A kifosztott város lakosainak Rákóczi elengedte az adót s a rabok kiváltását is megigérte. A rácz pusztítás után még egy évig tartott a háború. Még 1710 február 20-án és 21-én II. Rákóczi Ferenczet vendégül látta Czegléd, de már az év őszén császári seregek szállták meg, deczemberben pedig báró *Ebergényi* László altábornagy jött Czeglédre, hogy a lakosságtól a hűségi esküt kivegye.

A szatmári béke után.

A szatmári béke óta köszöntött be Czeglédre az évszázadokon át nélkülözött béke. Ennek hatása alatt a város gyorsan fejlődött s anyagilag gyarapodott. Az 1741-ben, majd 1749-ben kötött úrbéri szerződésben a lakosság jobbágyi kötelezettségeit szabályozták s a község közigazgatási szervezetét is rendezték. A róm. katholikus egyház 1746-ban újra megalakult s a két felekezet egymáshoz való viszonyát is rendezték. 1782-ben II. József a klarissza-rendet eltörölvén, a rend vagyonát elkobozták s a város a vallásalap tulajdonába került. A vallásalap szintén tisztviselőkkel kezeltette a birtokot, ügyelt fel a közigazgatásra s végezte az úriszéki teendőket. Ez időszakban a Csemő iránti per is újra megindult, a melynek vége Csemő nagy részének elvesztése lett. 1784-ben a város Berczel nevű pusztájára külföldi németeket telepítettek le, ott új falu alakult s a hatalmas puszta végképen elszakadt Czeglédtől. E falu jelenleg Czeglédberczel nevet visel.

1848—49.

A város története ezután nevezetesebb eseményeket nem mutat fel. A belső kialakulás munkája csendesen folyt az 1848-iki nagy napok bekövetkezéséig. 1848 május havában a szerb felkelés hírére a nemzeti őrsereg haladéktalan kiállítása rendeltetvén el, Czegléden is megkezdődött a nemzetőrség szervezése. Csakhamar 1900 gyalogos és 90 lovas nemzetőrt állított ki Czegléd, a kiket a második nemzetőri kerületbe osztva, a környékbeli nemzetőrökkel együtt még május hónapban leküldtek a szerbek ellen Bácskába, hol a többi pestvármegyei nemzetőrökkel együtt Szenttamás mellett ütöttek tábort. A háború költségeire s az önálló nemzeti bank czéljaira a kormány május 19-én felhívást bocsájtott ki, mire Czegléd 400 mérő gabonát, 300 akó bort, 70 mázsa gyapjút gyűjtött össze és szállított ajándékul az államnak Pestre. A czeglédi nemzetőrök ezalatt résztvettek a bánsági csatározásokban. Sok panasz volt azonban a fegyverek hiánya miatt. A nemzetőrök ugyanis csak 500 rossz karabélyt kaptak, más részük saját fegyvereivel vonult harczba, a többinek a fegyvere egyenesre szegzett kasza volt. A város ezért 1848 július 27-én 300 szuronyos puskáért folyamodott, de eredménytelenül. A rossz fegyverzet ellenére a czeglédi nemzetőrség augusztus 27-én diadalmasan vett részt Szenttamás ostromában.

Jellasich betörésének hírére *Kossuth* Lajos 1848 szeptember 24-én bejelentette az országgyűlésnek, hogy Czeglédre megy és itt kezdi meg felhívni a népet a fegyveres felkelésre a haza védelmére. Ugyanaznap délben Kossuth tényleg vonatra ült *Jókai* Mór, *Egressy* Gábor, *Csernátony* Lajos, *Rákóczy* János, *Vörös* Antal, *Lopresti* Árpád s mások kíséretében. Czeglédre érve, a vasúti állomáson találta Kossuth a Földváry-féle önkéntes sereg egy csapatát, mely éppen Szenttamás mellől jött, miután letelt az idő, melyre az önkéntesek vállalkoztak. Kossuth rövid beszéddel fordult hozzájuk, melynek oly nagy hatása volt, hogy a harczban kifáradt önkéntesek kijelentették, hogy készek bárhova követni. Ezután Kossuth kíséretével s a Földváry-féle csapattal a városba vonult, melynek főterén, a városháza előtt, a város egész lakossága várta. Itt mondta Kossuth, a nép között egy asztalra felállva, ama történelmi nevezetességű beszédet, a melylyel a nemzeti felkelés szervezését megkezdte. Kossuth beszédére kigyúlt a szemekben a lelkesedés tüze, mire e két szó tört ki a hallgatóság ajakán : ,,Mindnyájan elmegyünk !“ — Kossuth még aznap este Nagykőrösre ment át. A czeglédi nép az utczán nagy csoportokban járva szervezkedett. Még az este 1000 főnyi sereg állt készen, pár napra rá pedig 3000 lelkes ember állott a zászlók alatt s vonult a táborba Czeglédről, a ,,Kossuth Lajos azt üzente“ nóta hangjai mellett. A gyalogosok parancsnoka Czibaki *Nagy* László, a lovasoké *Geiger* városi hivatalnok volt. *Pajor* Antal czeglédi polgár selyemzászlót adott a csapatnak. Október első napjaiban érkeztek az önkéntesek Pestre, honnan *Móga* hadtestéhez mentek a Dunántúlra, hol *Perczel* és *Görgey* csapataival együtt kiüzték Jellasichot.

Röviddel utóbb az egész ország csatamező lett. Czegléden keresztül is jöttek-mentek a hadcsapatok. 1849 január elején Perczel vonult keresztül a magyar csapatokkal. Január végén *Ottinger* tábornok tartotta Czeglédet megszállva, mikor Szolnokról egy lovas dandárral és három gyalog-zászlóaljjal visszavonult. Perczel Mór mintegy ötezer főnyi sereggel követte őt s január 25-én érkezett Czegléd közelébe. Az osztrák őrszem a toronyból jelezte a magyarok közeledését, mire Ottinger d. e. 10 óra tájban riadót fúvatott s a szolnoki vasút és a város között állította fel csapatait : két zászlóalj vadász a vasúti árokban, a tűzérek a Bede-parton, a lovasság a város végén, a gyalogság és tűzérség között, helyezkedett el. Perczel előőrsei hírül vivén az osztrákok hadi készületeit, ő is készült az ütközetre. A tűzérséget balra, a törteli út felé tolta előre, a gyalogság a szolnoki út mellékén fejlődött harcznak, két szárnyon a Lehel, Württemberg és Hunyady huszárok. Körülbelül déltájban a magyar ágyúüteg a Fűzfásig nyomulván előre, megvárta, míg a huszárság és gyalogság előbbre vonult s akkor megkezdte a tüzelést. Nemsokára az osztrák üteg két ágyúját leszerelvén, az osztrák tűzérség a város alá vonult vissza, mire a magyar ágyúk a vasasok hadállását kezdték lődözni. Két órai harcz után a lovasság előrenyomult, mire Ottinger parancsot adott a visszavonulásra. A tűzérség és gyalogság a lovasság védelme alatt hátra vonult. A vadászok vonatra ültek s úgy menekültek, a tűzérség a budai úton vágtatott el, a lovasság a pesti úton húzódott vissza. A csata közben *Dembinszky* jelent meg Perczelnél s oly parancsot adott neki, hogy seregét vezesse vissza Szolnok felé. Ennek tulajdonítható, hogy Perczel csak az osztrákoknak Czeglédről való kiűzésére szorítkozott s messzebb nem üldözte őket.

A czeglédi csata után Jellasich, ki ekkor Kecskemét körül állott, előretolta seregét s pár napig az ő dandára táborozott Czegléden. Majd 1849 márczius második felében *Windischgrätz* hadserege volt itt összpontosítva ; ezeknek elvonulása után ismét Jellasich vonult keresztül, kit *Asbóth* követett a magyar csapatokkal. A bicskei csata után Asbóth újra Czeglédig nyomult előre s itt magához véve a czeglédi nemzetőröket, a vasút mellett Pest felé vonult. Pest mellett a czeglédi nemzetőrség is részt vett azokban a hadmozdulatokban, melyekkel Asbóth nyugtalanította Windischgrätzet. Ez volt a czeglédiek utólsó szereplése.

Világos után.

A világosi fegyverletétel után honvédeink haza szállingóztak a városba. Sokan fogságba kerültek s az osztrák hadseregbe sorozva, Olaszországba vitték őket. 1852 tavaszán elfogták *Bobory* János róm. kath. plebánost is, a ki 1848-ban Kossuth fogadására készítette elő a népet, majd maga is táborba ment. Josephstadtban szenvedett öt évi várfogságot hazaszeretetéért. Hasonló sors érte *Szabó* Károly ref. lelkészt is, kit 15 évi várfogságra ítéltek. Czegléd a Bach-korszak alatt csendes életet élt. A város népe a hazaszeretetet táplálta szívében az osztrák uralom alatt is, tevékenységét pedig a város fejlesztésére fordította.

Legújabb kor.

A kiegyezés megkötése után kezdődik a város fejlődésének újabb korszaka. Az új községi törvény alapján kapta, mint rendezett tanácsú város, mai közigazgatási szervezetét. Czegléd még 1848-ban önálló képviselőválasztási jogot nyert s mikor 1876-ban a város akkori képviselője : *Simonyi* János elhalt, a választó polgárok az az év deczember 27-én tartott képviselőválasztás alkalmával egyhangú lelkesedéssel Kossuth Lajost választották meg képviselővé. A megbízó levelet a polgárság személyesen akarta átadni és e czélból száz tagú küldöttséget alakítottak, a melynek az volt a feladata, hogy Kossuthot a mandátum elfogadására bírja. A küldöttség, a melyhez idegenek is csatlakoztak, 1877 január 16-án indult el Olaszországba. Kossuth Lajos a küldöttséget Baracconéban, január 24-én fogadta s e találkozás valóban megható volt. De sem a megrázó találkozás, sem a lelkesedés hangjai nem tudták Kossuthot hazatérésre bírni. E küldöttség volt a híres turini százas küldöttség s az első az országban, mely Kossuth Lajost száműzetésében ily nagy tömegben s politikai czélzattal kereste fel. Mint ilyen, politikailag is történelmi jelentőségű esemény volt. Czegléd város polgársága, a még élő küldöttségi tagokkal együtt, évről-évre megünnepli azt a napot, a melyen a százas küldöttség Turinban járt, mint a város történetének kiemelkedő eseményét. A város politikai életében az országgyűlési képviselőválasztások mindig jelentős, gyakran országos események voltak. A város újabb időben volt képviselői közül *Verhovay* Gyula, gróf *Károlyi* Gábor, *Hegedüs* Károly említendők. Jelenlegi országgyűlési képviselője *Kossuth* Ferencz.

Czegléd város életében az utólsó évtizedek alatt a város külső történetére fontos esemény nem történt. A város fejlődése, belső szervezkedése kötötte le az erőket. Ezekre az eseményekre vonatkozó adatokat alább ismertetjük. Itt csak megemlítjük, hogy a város újabbkori vezetői *Barta* Ferencz, B. *Molnár* Sámuel polgármesterek voltak. A mai modern Czegléd megteremtése az utólsó 25 év munkája. E korszak polgármestere *Gubody* Ferencz (1884—1907) volt, a ki közel negyedszázadon át vezette a város ügyeit, páratlan ambiczióval és igazságszeretettel. Mindazok az intézmények, a melyek a várost régi falusi jellegéből kivetkőztették, kultúráját fejlesztették és vagyonát gyarapították, Gubody Ferencz munkásságának köszönhetik megvalósulásukat. Az ő érdemeit a város történetében nemcsak számos alkotása örökíti meg, hanem a róla elnevezett kertben felállított mellszobra is. A város fejlesztésének munkáját 1907-ben a mostani polgármester : ifj. *Gombos* Lajos dr. vette át, a ki nem kevesebb lelkesedéssel folytatja elődje nagy munkáját. Czegléd városa immár a modern városok sorába lépett s mindezt saját polgárainak áldozatkészségével érte el.

A város határa.

Czegléd városának nagy kiterjedésű határa van. Éjszakról kiindulva Tápiószentmárton, Tápiószele, Abony, Nagykőrös, Irsa és Czeglédberczel községekkel határos. Egész területe 49.964 kat. hold. Nagyobbrészben sík területtel, csak éjszaknyugat felé emelkedik a talaj, a hol a Cserhát végső dombos nyúlványai bocsájtkoznak le a város közepére. A város belterületén a legmagasabb pont 105 m a tenger színe felett ; a külterület legmagasabb pontja 157 m, a legalacsonyabb pedig 95 m. A város külterületének kiegészítői a Kámán, Gerje, Csemő, Kistelek, Nyársapát, Kappanhalom, Kőhalom, Homok, Szőkehalom, Czifrakert, Czigányszék, Nagyszék, Durahalom, Értem, Intézet, Irtvány, Kengyel, Tőles, Ugyer, Ujerdő, Öreghegy és Varjas nevű határrészek.

Földrajzi alakulat.

Földrajzi alakulata a határnak teljesen alföldi jellegű. A határ éjszaki és keleti részén túlnyomólag szántóföldek és rétek, a többi részen szántóföldek és szőlők terülnek el. Az erdő immár igen csekély. A réteket és nádasokat is javarészben már feltörték. A határ vízben szegény, csak két patak csörgedezik rajta végig : a Gerje és a Perje. Mindkettő szabályozva van s összegyűjti a határban feltörő vadvizeket, mindkettő a Tiszába ömlik Tószeg alatt. A talaj felszíne részben homok, részben agyagos feketeföld, azonkívül kevés szíkes rész is előfordul. A termőtalaj alatt vastag rétegekben kitünő agyag található. Egyedüli ásványi termék a homokkő, melyet a régibb időben nagy mennyiségben ástak, de újabban teljesen fölhagytak a bányászásával.

Általános jelleg.

Maga a város a tojásdad alakú határ kellős közepén fekszik. Hosszú, széles, egyenes utczáival nagy területet foglal el és igazi alföldi város benyomását kelti. Szabályos utczasorai, szép terei, a városban mindenütt szabályosan ültetett fák, tiszta és rendezetten épült házai kellemesen és barátságosan hatnak. A város a többszöri elpusztulás ellenére, a régi helyén fekszik. Nagyobbodása a kültelkek felé következett be. Két újabb városrésze van ; az Ujváros és a Máriaváros. Az utóbbi az idők folyamán úgyszólván önmagától alakult. Az Újvárosnak nevezett városrész pedig tervszerű városrendezési törekvés eredménye. A vallásalapítványi uradalom ugyanis az 1836-iki nagy tűzvész után a város déli részén egy darab földet osztott ki a lakosságnak, melyet széles és egymást keresztező egyenes utczákra hasították és házhelyekre felosztva, a lakosságnak átadtak. A város belterülete közigazgatásilag jelenleg tíz, a külterület pedig 4 kerületre oszlik.

Utczák, terek.

A várost szép, egyenes, nyílt utczák jellemzik. Fő közlekedési utak a Rákóczi, Jászberényi, Pesti, Mizsei, Kőrösi és Szolnoki-utczák, melyek — az elsőt kivéve — a szomszéd községekből ide vezető útak folytatásai és a város középpontjában az Árpád- és Kossuth-téren futnak össze. Ezek közül a Kőrösi és Pestiutczákat a szabályozás még nem egyenesítette ki, a többiek azonban sugáregyenesek. A város többi utczáiról is áll ez s igen sok utcza van, a mely teljes egyenességben visz át a városon. Ez annak a tervszerű város-szabályozási mozgalomnak az eredménye, melyet a város egykori földesura, a vallásalapítványi uradalom 1841-ben megindított. Az uradalom ugyanis ez évben egy az egész városra szóló szabályozási tervet készíttetett, a mely sokáig zsinórmértékül szolgált. Maga a város 1867-ben alkotott építkezési szabályrendeletet. Az új szabályozási terv és szabályrendelet 1892-ben kelt. Legújabban pedig 1909-ben készült el az új építkezési szabályrendelet, a modern városrendezési elvek figyelembevételével. A város minden utczája, kivéve ott, a hol a forgalmi tekintetek akadályozzák, a házak előtt mintegy másfél öl távolságra fasorokkal van mindkét oldalon beültetve. Legtöbbnyire akácz, szíl, nyár, eper, platán, vadgesztenye és eczetfát használtak e czélra. A főbb utczák már többnyire kövezettek. A Rákóczi-utcza bazalt-koczkákkal van egész hosszában borítva, a kőrös—szolnoki transverzális út legbelső része kis bazalt-koczkákkal, a többi főbb utczák pedig makadám-burkolattal vannak ellátva. Évről-évre újabb utczákat burkolnak makadámmal. A többi utczákat egyelőre agyagolással javítják és tartják jókarban. A gyalogjárókat a főbb utczákban égetett téglából készítik, a Rákóczi-út és Kossuth-tér gyalogjáróit pedig aszfalt burkolja. A városbeli közlekedési útak, tekintve a homokos talajt, általában jók s a gyalogjárók is mindenkor járhatók.

A városban levő épületek nagy része az e vidéken szokásos magyar parasztházak típusa szerint épült. Az utczára véggel állanak ki ; középen van a konyha, melyből jobbra és balra is egy-egy szoba nyílik. Hátrább kamra és esetleg istálló van. A ház előtt nyitott folyosó. Az utczára 1—2 ablak nyílik. A tető a régibb házaknál nád, az újabbaknál zsindely vagy cserép. A házak fehérre vannak meszelve s udvaruk tiszta. Az újabb időben már a gazdaosztály is 4—5 szobás modern házakat épít, a melyek külső kiképzése is díszére válik a városnak. Nagyobb, monumentálisabb magánépületek is nagy számmal vannak. A középületek, a közintézmények székhelyei nagyobbrészt mind szép paloták. Nem szűkölködik a város megfelelő terekben sem. A városnak két főtere van a középpontban : a Kossuth-tér és az Árpád-tér. Az előbbi a városnak régi idő óta főtere, a melynek közepén a róm. kath. templom áll, ez egyszersmind a piacztér is. Az Árpád-tér újabb alkotás. Az 1890-es évek elején a város kisajátítás útján alkotta meg. Egyéb terek még az Eötvös-tér, Széchenyi-tér, Vörösmarty-tér, végül több apróbb köztér, mindenik szép fasorokkal beültetve.

A város leirása.

A városba érkezve, első tekintetre meglep bennünket a hatalmas pályaudvar ; impozáns új épület, mely egészen a modern beosztás szerint van a közönség kényelmére berendezve. A vasúttól a városba vezet a Rákóczi-út, a város legszebb sugárútja, a melynek külső részén sok, elül kerttel díszített csinos ház van. Jobbra az első mellékutczán át lehet a vásártérre jutni, hol a városi villamos telepet találjuk. A Rákóczi-úton befelé haladva, balról érjük a Gubody-kertet, mely a város tulajdona. E nyilvános kert a város egyetlen közeli séta- és szórakozó helye. Középső részén találjuk a városi vigadót, mely svájczi stílusban épült. E helyen állott azelőtt a nagy uradalmi magtár, melyet a hozzátartozó telkekkel együtt a város megvásárolván, kert czéljaira használt fel. A telepítés az építkezéssel együtt 56.660 koronába került. A kert egyik virágköröndjében áll Gubody Ferencz egykori polgármester bronz mellszobra, mely *Horvay* János alkotása. E szobrot közadakozásból emelték a város polgárai 1909-ben. A kert város felőli részén találjuk a városi uszodát, melyet artézi víz táplál. Ezzel szemben a másik oldalon van a kétemeletes állami főgimnázium, mely Alpár Ignácz tervei szerint épült, előtte csinos kis parkkal. Ezután az utcza kissé szűkebbre szorul s a nevezetesebb épületek közül a jobb oldalon érjük az Ipar és Kereskedelmi Bank új, magyar stílű palotáját, tovább a baloldalon a Nemzeti szállodát, vele szemben a Czeglédi Népbank palotáját. Itt az út az Árpád-tér egyik oldalán végződik.

A hatalmas területű Árpád-tér déli oldalát a nagy református templom uralja, mellette a ref. elemi iskola emeletes épületével, hol a dunamelléki ref. egyházkerület levéltára is van. A református templom egyike az ország legnagyobb és legimpozánsabb ref. templomainak. Az olasz renaissance stílusban épült templom Hild József hírneves építész tervei szerint az 1835—40. években épült, azonban nem fejezték be teljesen. A ref. egyház 1890-ben mozgalmat indított az akkor már romladozó templom restaurálására. Ennek eredményeként a következő években a templomot restaurálták, illetőleg teljesen kiépítették, 160.000 kor. költséggel. Hatalmas, négy oszlopon nyugvó előcsarnokával, kupolájával és két tornyával messze kiemelkedik a város fölé. A tér keleti oldalát egészen az ág. hitv. evang. egyház bolthelyiségei foglalják le, középütt az 1895—96. években épült csinos, góth és román stílű ág. hitv. ev. templommal. Az éjszaki oldalon több magánház között áll a Népkör öreg épülete, Czegléd város régi társadalmi életének egyik főfészke s az újabb korban is a városi közélet s a politikai események megbeszélő helye. Az épület immár czélszerütlen, s mostanában indult meg a mozgalom egy új helyiség építése iránt. A Népkör telkén áll, de a Batthyányi-utczára nézve, a színház-épület is, mely azonban ez idő szerint használaton kívül van.

Az Árpád-tér közepén áll Kossuth Lajos érczszobra. Első nagyobb Kossuth-szobor az országban. Horvay János sikerült alkotása. A szobor főalakja Kossuth Lajos, azt a jelenetet ábrázolja, a mint a város népét fegyverre szólítja. Egyik kezét szívére szorítja s a másikkal előre mutat. Két mellékalakja a talapzaton a csatába induló honvéd, egyik kezében a zászló s a másikat apja szorítja. A szobor a város hozzájárulása mellett közadakozásból készült. Leleplezése 1902 szeptember 18-án volt. A szobor jelenleg minden hazafias ünnepség középpontja és gyakran idegen városokból is felkeresi egy-egy küldöttség, hogy megkoszorúzza. Az Árpád-tér helyén állott, szemben a ref. templommal, a régi evangélikus templom, a mely a kisajátításnak áldozatul esett s a keleti oldalon épült az új evang. templom. A tér egy részét piaczul használják ; itt van a bérkocsi-állomás is.

Az Árpád-tér nyugati részére néz a városháza egyik szárnya. Maga a városház-palota homlokzatával a Kossuth-tér egész éjszaki oldalát foglalja el. Impozáns egyemeletes épület, mely három utczára néz. Földszintjét bolthelyiségek foglalják el, a hivatalos helyiségek az emeleten vannak. A város levéltárában őrzik azt az asztalt, a melyen Kossuth Lajos 1848-ban Czegléden a haza megmentésére fegyverre hívta fel a népet. Ugyanitt őrzik II. Rákóczi Ferencz és Kossuth Lajos néhány levelét s egyéb régi emlékeket. Közgyűlési termében Kossuth Lajos, gróf Károlyi Gábor és Dobos János olajfestésű arczképei láthatók. A kisebb tanácsteremben van a czeglédi százasküldöttség tagjainak nagyméretű összeállított képe, a mely Kossuth Lajos tulajdonában volt s az ő hagyatékából került a város birtokába. Ugyanitt láthatók a Kossuth-szobor leleplezésekor letett koszorúk szalagjai, az egész falat elborítva. A Kossuth-tér keleti oldalát a Czeglédi Takarékpénztár-Egyesület palotája s mellette a Központi Szálloda foglalja el ; mindkettő egyemeletes épület. Kissé odébb ugyanazon az oldalon a Czeglédi Hitelbank modern, újnémet stílusban épült székháza. A déli oldalon van a posta- és távíróhivatal. A nyugati részen a róm. kath. egyház telkét találjuk, a melyen azelőtt a r. k. elemi iskola régi emeletes épülete állott ; arról nevezetes, hogy abban lakott, illetőleg tanult hírneves irodalomtörténetírónk : *Toldy* Ferencz, midőn az 1813—14. tanévben szülei a magyar nyelv elsajátítása czéljából Czeglédre küldték. Toldy születésének százéves évfordulója alkalmából társadalmi mozgalom indult meg s a főgimnáziumban jutalomdíj-alapítványt tett s elhatározta, hogy a telken emelendő épületen emléktáblát helyez el. Az összeget a városi pénztárban helyezték el. A r. k. egyház a közel jövőben bérházat fog oda építtetni s akkor elhelyezik rajta az emléktáblát. Mellette áll a r. k. plebánia XVIII. századból való épülete. A Pesti-út és az Eötvös-térre vezető utcza között épült az új járásbírósági egyemeletes épület, melynek telkét a város adta, az építés költségét pedig az állam fedezte.

E most leírt épületektől bezárt tér a Kossuth-tér, a város régi főtere. A városház és templom közötti részen mondotta el Kossuth Lajos 1848-ban történelmi emlékű, gyújtó beszédét. A tér közepén éjszak-déli irányban áll a róm. kath. templom, mely a XIX. század elején épült. Belseje elég fényes, szép mennyezetfestésekkel. A toronyban van a tűzőrség elhelyezve. A templom előtt áll a Szentháromság-szobor, Kiss György szobrász alkotása. A városháza nyugati sarkától indul ki a Jászberényi-út, melyen kevés nevezetes épület van. Jobb oldalon van a város gazdasági udvara s mellette a Kaszinó épülete.

A Kossuth-tér éjszaknyugati sarkánál kezdődik a Pesti-út, a város egyik legforgalmasabb utczája. Mindjárt a jobboldal elején van a r. k. elemi iskola emeletes épülete. Utánna következik a vallásalapítványi felügyelőség hivatala, uradalmi épületekben elhelyezve. Az utcza vége felé baloldalt találjuk a városi kórházat és a szegényházat. A Pesti-útról balra a második utczán letérve találjuk a szép izraelita imaházat és az izr. elemi iskolát. Majd befelé fordulva, az áll. polgári leányiskola és központi kisdedóvó hatalmas földszintes épülete tünik szemünkbe, négy utczára szolgáló telkével. Az Eötvös-téren van a járásbíróság régi épülete, mely valamikor a szolgabíróság helyisége volt. A Kossuth-tér délkeleti sarkán indul ki a Kőrösi-út, a melyen kifelé haladva, jobb oldalon a városi árvaházat találjuk, majd a hatalmas Vörösmarty-teret átvágva, ennek tulsó részén a r. k. és ref. elemi iskolákat látjuk. Az Árpád-tér délkeleti részén a Szolnoki-út kezdődik. Csak a végén találunk középületet, a régi huszárlaktanyát, mely most csendőr lovasiskola s a lóavató-bizottság helyisége. Kint egészen a város szélén terül el az új lovassági laktanya és a katonai kórház. Pavillon-rendszerben épült az 1904—5. években s a város tulajdona. A város keleti és nyugati részén középület alig van, azok a középponton helyezkedtek el.

A város körül, részben már házaktól környezve, terülnek el a temetők, felekezetek szerint elkülönítve. A város éjszaki részén találjuk a nagy ref. temetőt, mellette a régi bezárt kath. és evang. temetőt. Azután jön az ú. n. Csengetyüs-temető, mely a katholikusoké. A város keleti részén terül el a kath. Kálvária-temető, mellette a régi ref. temető. Az Ujvároson is van katholikus, református, evangélikus és zsidó temető. A temetőkben a városnak sok elhunyt jelese nyugszik. A Kálvária-temetőben van Földváry Károly ezredesnek, a vörössipkások hős vezérének sírja, mely fölé a kegyelet szép emlékoszlopot emelt. Az 1848—49-es hősök közül a czeglédi temetőkben nyugszanak még Csutak Kálmán ezredes, Bem hadsegéde, Laczkovich kapitány stb.

A város környéke.

A város környékén méltán lepi meg a szemlélőt, hogy a városon kívül gyárakat nem talál. Csak néhány téglagyár és gőzmalom szegélyezi a város közvetetlen környékét. Alig lépünk ki a városból, szőllőskerteket, gabonatermő földeket találunk, élénk utalással arra, hogy Czegléd nem ipari, hanem földmívelő város. A Jászberényi-utczán kiindulva, a város szélén találjuk a város halastavát, mellette a korcsolyapályát, majd a Czeglédi Gőzmalom Rt. hatalmas telepét. Nyugat felé a város fűzfa-erődítésein haladva át, a Budai-út és a Pesti-út közötti elterülő ú. n. Öregszőllőkbe jutunk. Ez a város legrégibb szőlőterülete, mely egészen föl a budapest—czeglédi vasútvonalig terjed. Felső részén van az Irtvány (Cserhátalja) szőlőtelep, túl a vasúton a Kámáni-szőlők és a város erdeje, az Istvánliget, hol a nyári mulatságokat szokták tartani. A város határának ezen a részén, a dombos, szőlővel beültetett területeken sok szép nyári lakást találunk. Vasuti megállóhely is van, a „Budai-út" s így a várossal való közlekedés könnyű. Átkelve a Cserhátaljai szőlőkön, az uradalmi erdőt látjuk, a Tőlest. Valamikor nagy és regényes erdő volt, de újabban nagy részét kiirtották.

A pesti országúton a város felé haladva, jobbról találjuk a város rétjét, rajta a katonai lövöldével, majd a csíkos-tói tehénjárásokat, a város mellett pedig a szintén szép, fiatal városi erdőt. Itt a város szélén délfelé fordulva, balról a közvágóhídat s az állati hullaégető kemenczét elhagyva, átkelünk a Gerje-csatornán s nyugat felé elérjük az Ugyer nevü szőlőket. A Mizsei-úton kifelé, az Újerdő maradványai után mindenütt szőlők között haladva, a Csemőbe érünk, hova vasút vezet ki. Ez a hatalmas terület, mely alig egy évtizeddel előbb csak homokbuczkákból állott, ma már szőlővel van beültetve és nagy virágzásnak indult.

A Csemőtől keletre eső rész a Kőrösi-útig, majd azontúl a Törteli-útig szőlővel vegyes szántóföldekből áll. A város keleti részén, a vasút mellett van a Bede nevű sertéshízlaló-telep. Pár évtizeddel előbb még virágzó sertésszállások voltak itt s évente 50—60.000 db. sertést hízlaltak, de az utóbbi időben nagy hanyatlásnak indult. Itt van a Hunnia gőzmalom és árpagyöngy-gyár. A bedei szállások mellett van Unghváry László világhírű gyümölcsfaiskolája és szőlőtelepe. A Bede és a város között terül el a Csengeri nevű szőlőtelep. A várostól éjszak-keletre, éjszakra és éjszak-nyugatra eső részen kitünő szántóföldek terülnek el. Ez utóbbi részen nyugat-keleti irányban halad át a Perje- és Krakó-csatorna, mely a Gerje-Perje vízszabályozó-társulaté. Másik csatornája a Gerje-csatorna vagy Újárok, mely a határ déli részét vágja át, szintén nyugat-keleti irányban. A társulat 1853-ban alakult meg, azonban működése a sok üdvös határozaton kívül alig terjedt többre, mint az előmunkálatok megtételére s az 1812—16-ban kiásott Perje-csatorna és a Krakó-árok fenntartására. A társulat mai szervezetében 1873-ban alakult meg, 1879-ig önkormányzatot élvezett s azóta kinevezett kormánybiztosok alatt működik. A társulat újabb korszakában vitte keresztül a szabályozás teljes munkáját.

Közigazgatás. Czegléd r. t. város közigazgatási testületének fejlett szervezete van. A képviselőtestület 200 tagból álló. A képviselőtestület előkészítő s egyszersmind a város ügyeinek közvetetlen vezető szerve a városi tanács, melynek tagjai a törvényben megjelölt tisztviselők és tizenkét tiszteletbeli tanácsnok. A város tisztviselői : a polgármester, a főjegyző, jegyző, elnöki tanácsnok, adótanácsnok, gazdatanácsnok, árvaszéki ülnök, pénztáros, ellenőr, közgyám, árvaszéki jegyző, levéltárnok, két orvos és állatorvos. A segéd- és kezelőszemélyzet 13 tagból, 16 napidíjasból és 6 végrehajtóból áll. A szolgák száma 17. A rendőrség a rendőrkapitányból, két alkapitányból és rendőrbiztosból áll. A rendőrlegénység száma 30. Van ezenkívül 10 mező-rendőr. A város a közegészségügyi teendők ellátására két városi orvost s egy szülésznőt alkalmaz. A közegészségügy czéljait szolgálja továbbá a nyilvánossági jelleggel felruházott városi kórház, azonkívül a járványkórház. A városi kórház már szűk s nem felel meg a követelményeknek, most van küszöbön egy új, modern felszerelésű kórház építése. A közegészségügyi viszonyok javítását czélozza még a várostól fúratott 14 artézi kút, továbbá az uszoda. A város területén egy reáljogú és három személyjogú gyógyszertár van. A közvilágítás ügyének megoldására a város saját tulajdonában 1909-ben megépíttette a villamostelepet s azt 50 évre bérbe adta. A telepet és hálózatot a Siemens-Schuckert Rt. czég készítette 630.000 K költséggel. A telepet Dieselmotor-űzemmel tartják fenn. A közvilágítás 800 drb fémszálas 40 gyertya fényű izzólámpával és 12 ívlámpával történik. Az üzem 1910 márcziusban indult meg.

A város vagyona, összehasonlítva a szomszéd városokéval, aránytalanul csekély. A régibb vezetőség nem szerzett földbirtokokat s így a mi vagyonnal rendelkezik a város, az különösen az újabb kor gazdálkodásának eredménye. A város vagyoni állását a következő adatok tüntetik fel : *Vagyon :* épületek 2.891,300 K. Földbirtokok 445.629 K 23 f. Javadalmak 473.500 K. Tőkepénzek és értékpapirok 158.852 K 91 f. Követelések 177.439 K 49 f. Ingóságok 599.999 K. Különféle alapok 332.252 K 32 fill. Összesen 4,539.973 kor. 14 fill. — Ezzel szemben *teher :* Magyar Jelzáloghitelbanknak 448.189 K 22 f. Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak 2,834.749 K 65 fi. Törzsvagyonalapnak 44.290 K 15 f. A házipénztár kiadási hátraléka 71.638 K 53 fill. Összesen 3,398.867 K 55 fill. *Tiszta vagyon :* 1,141.105 K 59 f. — A város 1910. évi költségvetésének főbb adatai ezek: *Bevételek:* 1. Jogok, díjak, javadalmakból 114.306 K. 2. Értékpapirok és tőkék jövedelme 2641 K 20 f. 3. Ingók és ingatlanok jövedelme 131.985 K 33 f. 4. Jogelismerési díjak 51 K 50 f. 5. Vegyesek 51.109 K. 6. Átfutó bevételek 666 K. Összesen 300.759 K 03 f. — *Kiadások :* 1. Személyi

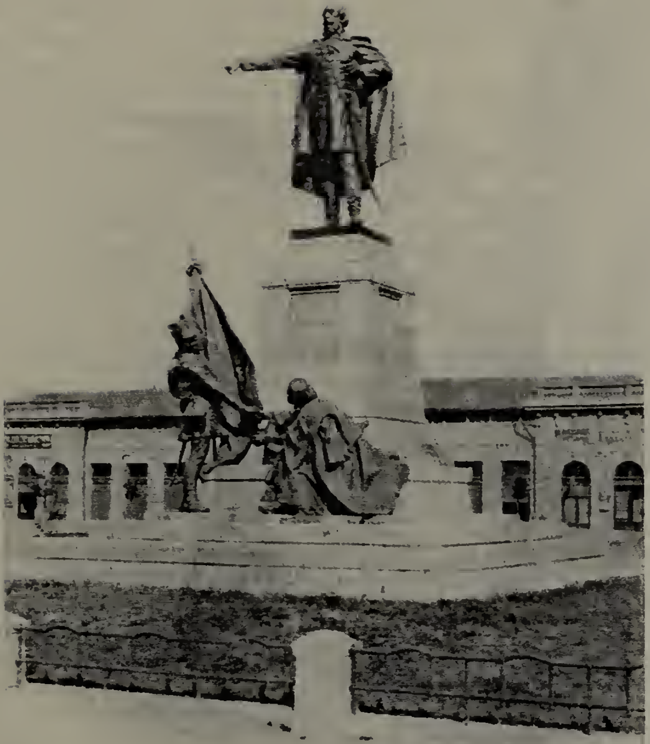

A czeglédi Kossuth-szobor.

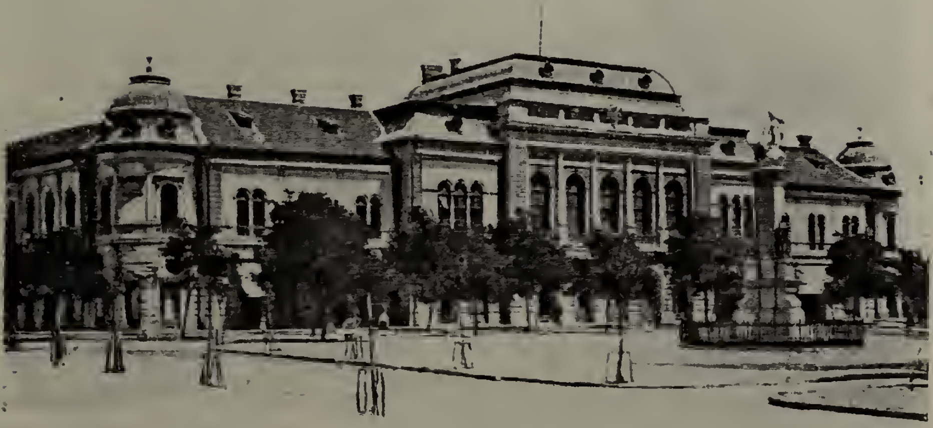

A czeglédi városháza.

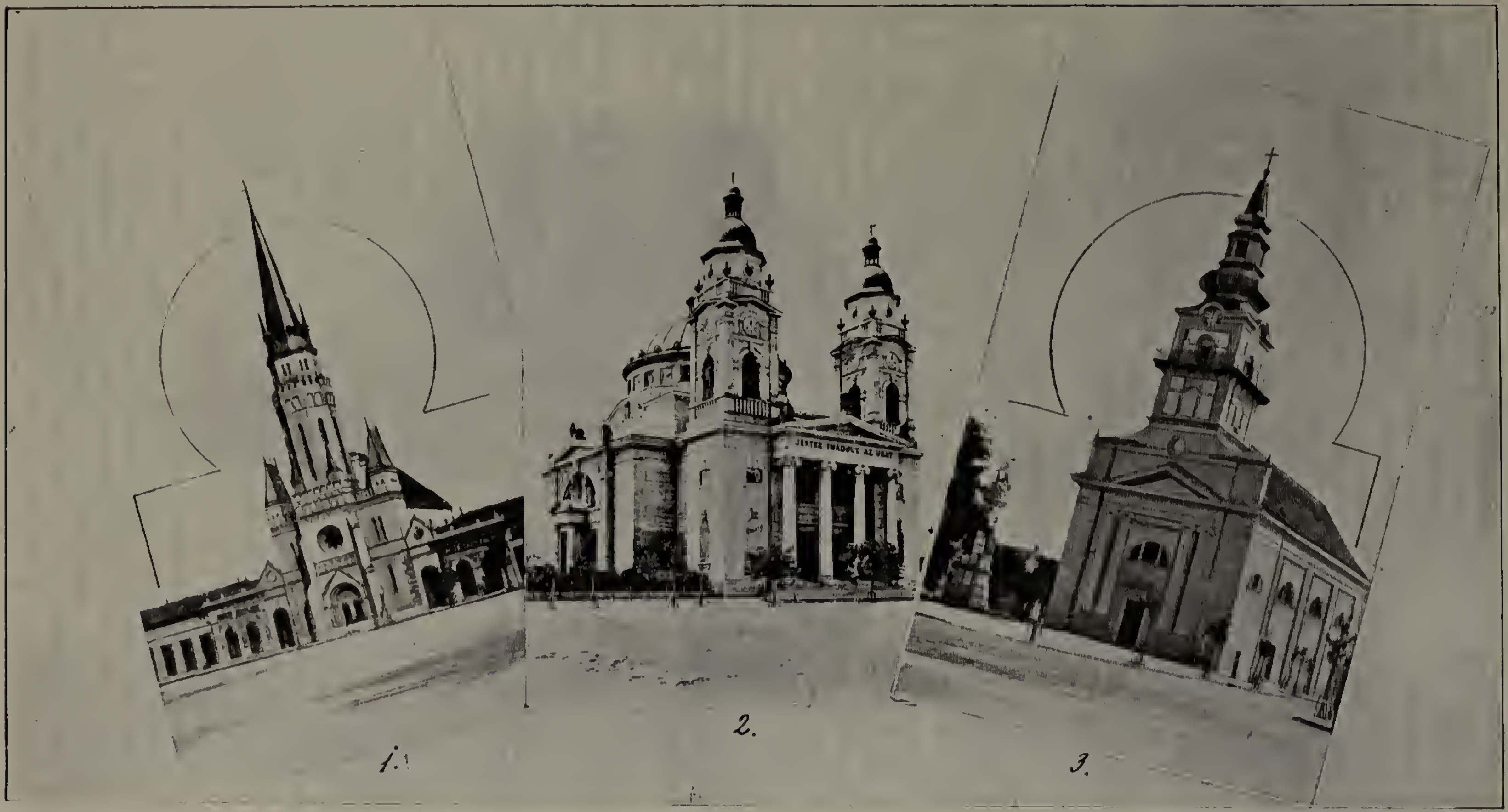

Czegléd. — 1. Az ág. hitv. ev. templom. — 2. A ref. templom. — 3. A r. kath. templom.

kiadások 127.044 K 52 f. 2. Adók és illetékek 73.565 K 59 f. 3. Gazdasági kiadások 93.334 K 11 f. 4. Egyházi és iskolai kiadások 44.644 K 75 f. 5. Egészségügyi kiadások 3400 K. 6. Tartozásokra 167.063 K 36 f. 7. Vegyesekre 34.102 K. 8. Átfutó kiadások 718 K. 9. Rendkívüli kiadások 2297 kor. Összesen 546.169 K 33 f. Kiadási többlet 245.410 kor. 30 fill., a melyet az állami adók után kivetendő 74·84 százalékos városi pótadóval fedeznek. A városi tisztviselők, a kezelő- és segédszemélyzet, valamint a szolgák részére a város nyugdíjalapot állított fel. Ez alap 1910 január 1-én 79.780 korona.

A város tisztikarának névsora jelenleg a következő: polgármester ifj. *Gombos* Lajos dr., rendőrkapitány *Aranyi* Lajos dr., elnöki tanácsnok *Dely* Károly, adótanácsnok *Oroszváry* Endre, gazdatanácsnok *Dobos* László, főjegyző *Dely* Béla, jegyző *Kiss* Gyula, ügyész *Traub* József dr., árvaszéki ülnök *Sebők* József, számvevő *Marosy* János, pénztárnok *Banai* Benő, ellenőr *Kiss* Dénes, közgyám *Füle* Ferencz, levéltárnok *Dobos* János, orvosok *Zsivkovics* Aladár dr. és *Németh* József dr. mérnök *Bezzeg* Pál, rendőralkapitányok *Mezriczky* Lajos és *Schlosser* Ferencz dr., állorv. *Horváth* József, árvsz. jegyző *Pálinkás* Vilmos.

Az állami hivatalok közül a következőket találjuk a városban:

Hivatalok.

Kir. járásbiróság. A régibb időkben Czegléden székelt a megyei törvényszék, mely 1872-ben megszünt s helyette a kir. járásbíróságot állították fel. A járásbiróság telekkönyvi hatósággal kapcsolatos és működési köre kiterjed Czegléden kívül Abony, Tápiógyörgye, Zagyvarékás, Ujszász, Tószeg, Törtel és Czeglédberczel községekre. Kebelében működik jelenleg a betétszerkesztő bizottság is. A járásbiróság személyzete áll négy biróból, egy jegyzőből, egy joggyakornokból, három telekkönyvvezetőből, egy végrehajtóból és öt irnokból. A betétszerkesztő bizottságnál ezenkívül egy biró s egy telekkönyvvezető működik. A járásbiróság vezetője *Sárkány* Gyula kir. itélőtáblai birói czímmel és jelleggel felruházott kir. járásbiró.

Kir. adóhivatal. Hasonló területtel, mint a járásbiróság. Vezetője *Hajnal* István adótárnok.

Vallásalapítványi gazdasági felügyelőség. Hatáskörébe tartoznak a czeglédi uradalmi birtokokon kívül még más vármegyékben fekvő uradalmi birtokok is. Előbb pénztárral volt kapcsolatban. Felügyelő *Berzeviczy* József.

Posta-, távírda- és távbeszélő-hivatal. Az I. számú hivatal a középpontban van, vezetője *Szlavitsek* Béla felügyelő. A II. számú a vasúti állomáson. Itt postamester S. *Nagy* Domokos.

Magy. kir. államvasutak főnöksége. Állomási főnök *Wallentiny* Antal főellenőr. — *Máv. osztálymérnökség.* Vezetője *Bischitz* Dávid főmérnök. — *Máv. fűtőházi főnökség.*

Pénzügyőrség. a) Pénzügyőri biztosság, *b*) Pénzügyőri szakasz.

Kir. közjegyzőség. Közjegyző *Molnár* Albert dr.

Állami *anyakönyvi* hivatal.

Állami *állatorvosi* hivatal.

Egyházi hivatalok: Róm. kath. plebánia, róm. kath. hitközség, ref. lelkészi hivatal, ref. egyházközség, ág. ev. lelkészi hivatal, ág. ev. hitközség, izr. rabbiság.

Katonaság: 1. A 13. számú csász. és kir. huszárezred osztályparancsnoksága. 2. M. kir. csendőr lóidomító különítmény. 3. M. kir. csendőr-őrs. 4. Császés kir. lóavató-bizottság.

Felekezetek.

A város lakosságánál a református és a kath. vallás az uralkodó. Ezután következnek az izraeliták s az ág. hitv. evangélikusok. A gör. kath., gör. kel. és unitárius hívek elenyésző csekély számmal vannak. Számszerinti megoszlásban az 1900-iki népszámlálás adatai alapján volt róm.. kath. 13.309, református 15.043, ág. hitv. evangélikus 807, izraelita 913, gör. kath. 19, unitárius 7, gör. keleti 7, egyéb vallású 1. E felekezetek közül a róm. katholikusok, reformátusok, ág. hitv. evangélikusok és az izraeliták alkotnak önálló egyházközségeket. A nazarénus és baptista vallás eddig nem tudott beférkőzni a város lakossága közé. A felekezetek közötti viszony a legpéldásabb, kölcsönösen megbecsülik s tiszteletben tartják egymás vallását. A vegyes házasságok elég gyakoriak. Már a régibb századokban is teljes jó viszony uralkodott a felekezetek között. Ha volt is az idők folyamán néhány eset, mely múlólag megzavarta a jó viszonyt, csakhamar újra helyreállott az egyetértés. Ebben a felvilágosodott polgárságon kívül az egyházak lelkészeinek is nagy az érdemük, nemcsak a régi korban, de ma is.

Róm. kath. egyház.

A *római katholikus egyház* első hiteles nyoma az 1332 körüli évekből való, mert az e korbeli pápai tizedjegyzékekben említést találunk „N. sacerdos Seglar“ plebániájáról, mely a váczi egyházmegye pesti főesperességében fekszik. Ez a Seglar kétségtelenül Czegléd volt, a mint azt történetíróink megállapították. 1350-ben már a Szent Anna-kápolnát találjuk Czegléden, a mely góth stílben épült. 1358-ban Erzsébet királynő jutván Czegléd birtokába, a Szent Anna-kápolna mellé építtette a templomot, a Szent Kereszt feltalálásának emlékére felszentelve. 1368-ban a Klarissza apáczák tulajdonába jutott a város és vele az egyház kegyuri joga. Több plebános nevét ismerjük, a kiket a Klarisszák neveztek ki, kegyúri joguk alapján. 1416-ban János presbiter a czeglédi plebános. Kevéssel utóbb Pál presbiter az egyházi feje. Ennek halála után 1471-ben Bálint presbitert nevezik ki az apáczák plebánossá. Mészáros Lőrincz plebános Dózsa vezérévé csapván fel, árván hagyta híveit és egyházát. A városban maradt kevés katholikus a mohácsi vész után beszállongó reform-eszmék követőjévé lett. 1530 körül a templom is az új vallás használatába került a két haranggal együtt.

A török uralom nem volt alkalmas arra, hogy a kath. egyház újra gyökeret verhessen. A török hódoltság után, mikor a Klarissza-apáczák újból tényleg birtokba vették Czeglédet, a háborús idők alatt megfogyatkozott lakosság helyére 1743 körül katholikus jobbágyokat telepítettek, kiket egyházilag az abonyi plebániához csatoltak; a hívek lelki életét a ferenczrendi szerzetesek gondozták, előbb a szabad ég alatt, majd az 1744-ben megkötött úrbéri egyezség alapján a jelenlegi parochia-épület helyén állott épületben berendezett kápolnában. A hívek szaporodása következtében a váczi püspök 1746-ban elrendelte a plebánia visszaállítását s *Botka* Jánost nevezte ki első plebánosul. Az új plebánia mellé 1751-ben templom építését kérelmezték a földesuraságtól. A Klarisszák megtudván, hogy a ref. templom annak idején kath. templom volt, a helytartótanácstól a templomnak a reformátusoktól való elvételét kérték. A vizsgálat eredményeként 1753 február 1-én a helytartótanács kötelezte a reformátusokat, hogy a templomot adják vissza a katholikusoknak, a mi 1753 márczius 27-én meg is történt. Ez a templom 18 öl hosszú, 5 öl széles volt, kőkerítéssel körülvéve. Tornyot csak 1761-ben építettek hozzá, orgonát pedig 1780-ban állítottak.

1782-ben a Klarissza-rend feloszlatása után az egyház a vallásalap kegyurasága alá került, mely a kegyúri jogokat ma is gyakorolja. 1783-ban a Szent Anna-kápolnát restaurálták, 1791—92-ben pedig a régit lebontván, új tornyot építettek. 1810-ben *Nagy* György lett a czeglédi plebános. Az ő hathatós utánjárásának eredménye volt az új templom építésének elhatározása. Az 1820 aug. 8-án kibocsájtott helytartótanácsi intézmény elrendelte egy egészen új templom felépítését, mely építkezéssel Homályossy Ferencz építészt bízták meg 50.293 frt $21^8/_{10}$ kr. költség mellett. Ebből 35.105 frt 59 krt a vallásalap viselt, a többit a hívek adakozás utján fedezték. Az új templom építését 1821-ben kezdték meg s 1825-ben fejezték be. 1825 decz. 19-én pedig ünnepélyesen felavatták. 1837-ben új orgona készült bele, 14 változatú, 1440 frtért. Nagy György plebános utódja *Bobory* Károly lett, a ki a szabadságharczban is nagy szerepet játszott. A szabadságharcz után el is fogták és az 1857. év végéig raboskodott.

A régibb időben az egyház vagyoni ügyeit a plebános mellett a városi tanács kath. tagjai intézték. 1810-ben az ügyeket már egy külön tanács vezeti, melynek rendes szervezeti szabályaiban bizonyos autonomia érvényesült. Ez a tanács maradt meg 1878-ig, a mikor a püspökség engedélyével az egyházközség újabb önkormányzati szabályokat készített magának. E szabályzat szerint az egyház ügyeinek vezetése az 57 tagból álló egyháztanácsot illeti. E tanács tagjait háromévenként a hívekből álló népgyűlés választja. A tanács a maga kebeléből elnököt, alelnököt, gondnokot, pénztárnokot s jegyzőt választ. A tanács tagjainak s az egyház tisztviselőinek választását az egyházmegyei hatóság erősíti meg, ugyanaz bírálja meg másodfokon a felebbezés útján eléje kerülő tanácsi határozatokat. Az egyház vagyona 1900-ban 342.050 frt 06 kr. Az évi költségvetés hiányát 18%-os, az állami adó alapján kivetendő pótadóval fedezik. Az egyház anyakönyvei közül a születési anyakönyv 1743-ban, az esketési 1745-ben, a halálozási 1746-ben kezdődik. Az egyház plebánosa és egyszersmind a czeglédi esperességi kerület esperese jelenleg *Horváth* József prépost.

Ref. egyház.

A *református egyház* a mohácsi vész után alakult. A város reformációjáról annyit állapíthatunk meg csak a régi feljegyzésekből, hogy Czegléden a protestáns vallás behozatala az 1530-as évekre tehető. Ekkor az egész lakosság protestáns lett s a kath. templomot vették használatba. Az első biztos nyom 1545-ből való, a mikor Szegedi *Kis* Istvánt választották meg lelkipásztornak, ki itt 1549-ig maradt. A ref. egyházat a török hódoltság minden nyomorusága együtt sujtotta a várossal. Az 1596-iki pusztulás után az egyház is megszünt s mikor néhány év mulva a lakosok összeszedték magukat, *Hartyáni* Imre lett a lelkipásztoruk. 1683-ban újabb pusztulás érte a várost s vele a ref. egyházat is, melynek hívei papjukkal: *Deáki* Andrással, Nagykőrös és Kecskemét pusztáira menekültek. Csendesebb idők bekövetkeztével ismét megalakult az egyház, de az 1707 márczius 21-iki rácz támadás alkalmával, mikor a hívek a templom kerítésébe menekültek *Félegyházi* Tamás rektor vezetésével, a ráczok sokat leöltek s megsebesítettek közülök s ott esett el Félegyházi is. A ref. egyház ezután csakhamar virágzásnak indult, gyarapodva a Mátra vidékéről beköltözött protestáns tótokkal. Az 1753. év újabb csapást hozott, ekkor történt a templomnak a katholikusok részére való átadása. A régi templom helyett 25 öl hosszú és 14 öl széles portát kaptak, a melyre templomot építhettek. Ez alatt az iskolában és a temetőben tartották az istentiszteletet. 1754 végén már készen állott az új templom 11 öl hosszú és 3½ öl széles épülete. 1762-ben a templomtól 7 ölre egy kőtornyot emeltek, a melyet a templom kibővítése czéljából 1792-ben a templommal összeépítettek s így 18 öl lett a templom hossza. Az egyház ezután békés évtizedeken át gyarapodott belső és külső életében egyaránt. Vagyonilag is megerősödött s régi iskoláit is igyekezett fenntartani, s fejleszteni. 1834 május 29-én a templom a lelkészlakkal s az iskolákkal és több száz házzal együtt leégett. Néhány év mulva nagy költséggel felépítették a jelenlegi templomot, a melyet használatba is vettek, de belső felszerelését csak 1871-ben fejezték be. Restaurálása és teljes kiképzése az 1890-es években történt. A református egyház jelenleg virágzó anyagi helyzetben van, mely nagy részben a hívek áldozatkészségének eredménye. Az egyház jelenlegi lelkésze *Takács* József.

Ág. h. ev. egyház.

Az *ág. hitv. evangélikus* egyház, hívei száma miatt, a kisebb egyházak közé tartozik. Minden valószínűség szerint Czegléd protestánsai is Luther hívei voltak előbb, de *Bakonyi* Albert lelkész halála után, a XVI. század végén, itt is, mint az Alföld legtöbb városában, a lakosság majdnem teljes számban Kálvin tanait fogadta el. Az evangélikus egyház hívei ezután csak a XVIII. század végén tűnnek fel Czegléden, a mikor a Mátra vidékéről sok tót telepedett le a városban, majd a szomszéd (Alberti, Irsa, Pilis) községekből is lassan sok betelepedett család szaporította az evangélikus hívek számát. Ezeknek lelki szükségleteiről a tápiószentmártoni egyház gondoskodott, melyhez a czeglédi hívek leányegyházként tartoztak. Az első presbiterium 1791-ben alakult. Anyaegyházá azonban csak 1802-ben, sok küzdelem árán szervezkedett a gyülekezet, melynek első lelkésze Kutnai *Zelenka* Pál volt. Az új egyház első sorban templomról gondoskodott. A templom, melynek tornya nem volt, 1818-ban épült, 1831-ben szereztek bele orgonát, az első harang pedig 1834-ben szólalt meg. A kis egyház anyagi viszonyainak rendezésében nagy érdemeket szerzett *Elefánth* Mihály lelkész (1840—44.). Utóda *Zámolyi* József (1844—1874) volt, a kinek sok utánjárással sikerült kivívni, hogy az ev. egyház is kapott a legelőfelosztáskor 393⅓ holdnyi (1100=-ölével) földet, a mely nélkül az egyház talán fenn sem maradhatott volna. A régi templom a várostól kisajátított épületek közé esvén, 1896-ban új templom építésére volt szükség, mely a hívek áldozatkészségéből fel is épült 70.000 korona költségen a bazárhelyiségekkel együtt és 1896 október 31-én adták át a használatnak. A czeglédi egyházhoz, mint anyaegyházhoz, tartoznak a következő ú. n. szórványok: Abony, Törtel, Tószeg, Jászkarajenő, Tetétlen, Nyársapát, Besnyő, Paládics. A hívek száma Czegléden 798, a szórványokkal együtt 971. Az egyházi viszonyok megerősítésén sokat fáradozott a jelenlegi lelkész, *Török* József, ki 1874 óta áll a gyülekezet élén.

Izr. hitközség.

Az *izraelita* hitközség eredete újabb keletű. 1843-ban Czegléden mindössze 7 zsidó család lakott s összes számuk 33 volt. A szabadságharcz után szaporodtak el beköltözés útján, különösen Irsáról. A hitközség 1855-ben alakult meg s a régi imaház 1868-ban épült. Ennek helyén a hitközség 1905—6-ban 168.000 kor. költséggel építtette a mostani impozáns templomot. A kongressusi alapon álló hitközség feje *Feldmann* József dr. rabbi.

Lakosság.

A város lakossága, a mint a történelmi részben láttuk, a régi évszázadok pusztításai következtében nem szaporodott annyira, a mennyire egy ilyen nagy magyar városban természetszerűleg kellett volna. A XVIII. század elejétől fogva, a mikortól békés idők jártak a városra, a számbeli emelkedés állandó. 1715-ben 130 jobbágycsalád és 15 zsellércsalád volt a városban, az 1720. évi összeíráskor pedig 2 nemes és 190 jobbágy család. 1791-ben 7928 lakos volt és pedig 2792 kath., 16 gör. kath., 210 ág. ev., 4910 református. 1802-ben 3192 r. kath., 12 gör. kath., 200 ág. ev., 5830 ref., összesen 9234. 1841-ben volt a városnak 14.000 lakosa, az 1857-iki összeíráskor 19.008, 1869-ben 22.216, 1880-ban 24.872, 1890-ben 27.549.

A legutólsó, 1900-iki népszámlálás szerint 29.905 polgári és 201 katonai egyént, összesen 30.106 lakost írtak össze, a kik közül 23 külföldi, külföldön pedig 82 czeglédi volt távol. A rendes tíz évi szaporodási átlagot véve alapul, jelenleg Czegléd lakossága 34.000 lélekre tehető. A város lakossága túlnyomó részben a város belterületén lakik s csak alig 10—15% él künn a tanyákon és szőlőkben. Az 1900-iki népszámlálás adatai szerint a város lakossága nem szerint így oszlik meg : férfi 15.093, nő 15.013. Életkor szerint volt : 6 éven alúl 4490, 6—11 éves 3777, 12—14 éves 2001, 15—19 éves 3176, 20—39 éves 8163, 40—59 éves 5709, 60 éven felül 2785, ismeretlen korú 5. Családi állapotuk szerint : nőtlen, hajadon 15.745, házas 12.558, özvegy 1755, elvált 48. Anyanyelv szerint a város lakossága úgyszólván tiszta magyar. Részletesen : magyar 29.973, német 67, tót 34, oláh 2, horvát 2, szerb 1, egyéb 27. Ezek közül magyarul beszélni tudott 30.086. Tehát a város egész lakossága között csak 20 ember volt olyan, ki magyar nyelven beszélni nem tudott. Vallás szerint így oszlott meg a város népessége : róm. kath. 13.309, református 15.043, gör. kath. 19, gör. keleti 7, ág. hitv. evang. 807, unitárius 7, izraelita 913, egyéb 1.

Az összes népességből kereső 12.570, eltartott 17.536. Foglalkozás szerint a népesség megoszlása a következő : mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozó 7589 kereső, 11.696 eltartott ; az őstermelés egyéb ágaival 15 kereső, 17 eltartott ; kereskedelemmel és hitellel 481 kereső, 581 eltartott ; közlekedéssel 391 kereső, 990 eltartott ; közszolgálatban álló s szabad foglalkozású 371 kereső, 711 eltartott ; véderőhöz tartozó 201 kereső, 23 eltartott ; napszámos 215 kereső, 135 eltartott ; házi cseléd 578 kereső, 22 eltartott ; egyéb foglalkozású 504 kereső, 573 eltartott. A mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozók viszonyait az alábbiak tüntetik fel : Férfi 10.070, nő 9215. A birtokosok és bérlők száma 2943, a kik közül 100 k. holdon felüli birtokos 39, bérlő 5 ; kisbirtokos és bérlő 2130, kisbirtokos napszámos 710, részes földmíves 42, majoros 2, kertész 15. Ezenkívül segítő családtag 1243 férfi, 296 nő, eltartott 6709. Mezőgazdasági tisztviselő : 6 kereső, 16 eltartott. Cseléd : 802 kereső, 766 eltartott. Munkás : 2299 kereső, 4205 eltartott. A munkások közül 681-nek volt saját lakóháza. A lakosság 7061 házban lakott. Ezek közül kőből vagy téglából épült 129, kő- vagy téglaalappal vályogból, vagy sárból 829, vályogból vagy sárból 6101, végül fából vagy más anyagból 2 ház. A házak közül 443 volt cserép-, pala- vagy bádogtetővel, 2575 zsindelylyel vagy deszkával, 4043 náddal vagy zsúppal fedve.

A lakosság, jellegét tekintve, általában magyar. Azonban az igazi tipikus magyar faj tisztán nem található meg a lakosságban. Ez természetes is. A hagyomány szerint a XV. században itt huszszita-cseheket telepíttettek le, a XVIII. század elején idegen vidékről telepítettek be jobbágyokat, majd a XVIII. század végén sok tót és palócz vándorolt be. Azonkívül a török uralom s a város többszöri elpusztulása következtében a város lakossága idegen bevándoroltakkal vegyült. Mindezek a város lakosainak faji jellegét nagyban megváltoztatták. Erkölcseikben és szokásaikban megőrizték a magyar szokásokat, bár az újabb időben a hátrányos változás nagyon észrevehető. A régi népszokások már csak egyes lakodalmakkor nyilvánulnak meg.

Mezőgazdaság.

Czegléd lakosainak kétharmadrésze *mezőgazdasággal* foglalkozik. A XVIII. század elején oly kevés a lakosság, hogy a földesúr óriási birtokait nem tudta megmívelni. A jobbágyoknak is hol itt, hol ott adták ki az úrbéri illetményeket. Ez a bizonytalanság csak 1749-ben szünt meg, a mikor az úrbéri szerződést megkötötték. Ezekkel az úrbéri illetményekkel később is sok baj volt ; az uradalom és a jobbágyok között az 1807—1821. években folyt nagy úrbéri per fejezte be a vitát. 1715-ben a jobbágyok kezén mívelés alatt alatt állott $2214^{1}/_{2}$ köblös szántóföld és 637 kaszás rét, 1720-ban pedig $1999^{1}/_{2}$ köblös, szántóföld és $571^{1}/_{2}$

kaszás rét. A jobbágyok úrbéri földilletményeinek tagosítása még az 1818—20. években megtörtént, a mi a jobbágyok teherviselését megkönnyítette és vagyonosodásukat elősegítette. A tagosítás alkalmával készült összeírás szerint az úrbéresek kezén mívelés alatt volt fekete agyagos szántóföld 27.283$^1/_2$ hold, szíkes szántóföld 92$^1/_2$, homokos szántóföld 328, jó kaszáló 5936, vizenyős kaszáló 614, szíkes kaszáló 4516, homokos kaszáló 452, vizes-szíkes kaszáló 505, vakszík 859, vízállás 144, beltelek 1245, kenderföld 106$^1/_2$, legelő 21.285, szőlő 3154, erdő 499 hold. Az uraság saját mívelése alatt 6023 hold föld volt. A legelő a tagosításkor közös maradt és csak 1864-ben osztották ki egyénenként, az uradalom és község között megkötött szerződés alapján. A tagosításkor a 374 egész telek tulajdonosai egy tagban kapták ki illetményeiket, a többiek három nyomásban. Az újabb időben e három tagban levő földeket tulajdonosaik nagy részben csere útján összetagosították. A tagosítás eredményeként állt elő a tanyás gazdaság, a mely idővel úgy elterjedt Czegléden, mint a Duna—Tisza közén talán sehol. A gazdaosztály szempontjából a tagosítás révén a nagyobb gazda-osztály keletkezett, míg a legelőfelosztás egy új gazdaosztályt, a kis gazdák osztályát teremtette meg a régi zsellérek utódai gyanánt.

A város határának földje gazdaságilag teljesen mívelhető. A talaj különböző ; az éjszaki és keleti rész kitünő fekete agyagos földjétől a futó homokig minden földnem megtalálható. Kevés szíkes terület is van. A délkeleti és déli rész homokos talajú, míg a délnyugati rész nagyobbára futó homok. A város határa gazdasági szempontból, a helyi megkülönböztetés szerint, feloszlik tanyaföldekre, bonifikákra és legelőjárandóságokra, vagy nyomási földekre. A tagosításkor egy egész telek után 93 hold (1100 □-ölével számítva) földet osztottak ki. Jelenleg egy negyed telek földet 23 holddal (1100 □-öles) számítanak. A legelőjárandóságokat 1200 □-öles, az erdőket 1100 □-öles és a szőlőket 1200 □-öles holdjával számítják. Az 1902-ben befejezett új kataszteri felmérés szerint mívelési ágak szerint a határ így oszlott meg : Szántó 33518 hold 957 □-öl, kert 349 h. 561 □-öl, rét 4578 h. 1455 □-öl, szőlő 3769 h. 957 □-öl, legelő 3726 h. 978 □-öl, erdő 830 h. 909 □-öl, nádas 41 h. 772 □-öl, terméketlen (utakkal együtt) 3118 hold 1287 □-öl.

A város földmíves lakossága alig néhány évtizeddel ezelőtt még mindig a kétnyomásos gazdasági rendszernek hódolt. Túlnyomólag gabonafélék termelésével foglalkoztak, a takarmányt állandó rétek és legelők szolgáltatták. Ez utóbbiak csökkenésével ezt a rendszert a szükség belterjesebbé változtatta. Az ugar mellőzésével két gabonanem váltotta fel egymást. Például első évben őszi gabona, másodikban tavaszi búza, vagy első évben őszi búza, másodikban tengeri ; különösen a három nyomásban kiosztott tanyaföldeken. Később áttértek a háromnyomásos gazdasági rendszerre, s ennek tipikus alakja ez volt : első évben ugar, másodikban őszi, a harmadikban tavaszi gabona. Ez a rendszer még ma is föltalálható. Azonban a legelőfelosztás és a vízszabályozás miatt a legelők és rétek megcsökkenése óta a gazdák leginkább a javított háromnyomású gazdálkodási módot folytatják. Ugart ennél a rendszernél nem igen hagynak, hanem e helyett részben takarmány-, illetőleg kapás és ipari növényekkel vetik be a megfelelő területet. A fekete, agyagos talajjal bíró gazdák tértek rá először e gazdálkodási módra, melynek keretén belül legelterjedtebb a következő üzemrendszer : első év tengeri, második év őszi búza, harmadik év tavaszi árpa. Egyes gazdáknál a váltórendszerrel is találkozunk, hol gabona után gabona nem következik, hanem azt kapás, illetőleg takarmánynövény váltja föl.

A szálas takarmánynemüek közül leginkább a lóherét, luczernát, zabosbükkönyt, csalamádét termelik, elvétve a muhart is. A lóherét és luczernát legtöbbnyire forgón kívül helyezik el. A gabonafélék közül a búzát, rozsot, árpát és zabot termesztik s a talaj kitünő gabonát szolgáltat. Kapás növények közül a tengerin kívül termelnek burgonyát és takarmányrépát, elvétve czukorrépát is. A tengeri között tököt és babot. A takarményféléket legtöbbnyire a tengerinek szánt földterület egy részében helyezik el, úgy a répát és krumplit is. A homokos talajok legnagyobb része szőlővel van beültetve. A szántóföldi terményeknek csupán a legjobb és legkedvezőbb talajokat hagyták. Ezeken a legváltozatosabb termelés folyik ; gabonanemüeket, takarmányféléket, kerti növényeket és szőlőt találunk az alig 1—2 holdnyi területeken is. A jó fekete homokon csak elvétve találkozunk őszi búzával és tavaszi árpával. Ipari növényeket itt nagyobb arányokban nem termelnek. Leginkább a dohányt termelik az uradalmi bérleteken s néhány nagyobb gazda a saját birtokán. Kisebb mennyiségben találkozunk repcze-, mák-, köles-, paprika-, torma- és hagymaültetéssel. Ezeket csak a helyi piacz és a magánfogyasztás részére termelik. Kerti növények közül nagyban termelik a dinnyét ; a homokos részen a kitünő görög s a fekete földeken a sárga dinnyét, illetőleg ennek különféle fajait. Nemcsak a helyi piaczra, hanem évenként sok kerül belőle a vidékre és külföldre is. Nagyobb arányban termelik még a zöldséget, sárgarépát, borsót, ugorkát, salátát és paradicsomot. Az utolsó 20 év alatt a határ 1643 k. hold kaszálóval és réttel fogyott meg. Közlegelő már nincs. A város körül van még három, részben felosztatlan tehénjárás, a mely azonban alig néhány száz hold. A talaj tápanyagszükségletét a gazdák rendesen istállótrágyával pótolják. Azonban a szőlőkultúra elterjedésével óriási trágyaszükség állott be és a műtrágyák is igen el vannak terjedve. A talajmunkálásnál és gazdasági termelésnél alkalmazandó munkagépek közül a technika újabb vívmányai mind feltalálhatók. Gőzeke, cséplőgép, aratógép vételénél, társulnak a gazdák és közösen használják azokat. A cséplés már a legkisebb gazdáknál is gőz, illetőleg mótoros cséplőgéppel történik.

A mezőgazdasági termelés Czegléden igen intenziv. A város mezőgazdaságában a kisbirtok az uralkodó. Nagy birtoka csak a vallásalapitványnak van, kb. 6000 hold. Ez több nagyobb parczellában haszonbérbe van adva. Magánnagybirtok nincs. Száz holdon felüli birtokos van 39. A földek forgalmi értéke általában igen magas. Egy negyed telek fekete föld ára 16—24.000 K között ingadozik. Legelőjárandóságokból holdanként 600—1500 K árért kelnek a földek. Kenderföld, mely 150 □-öl, 360—400 koronáért kel. Szőlőnek való futóhomok 600—800 K áron mindig elkel. A munkásviszonyok általában kedvezőek. Gazdasági cseléd, napszámos kellő számban akad, bár magas munkabéreket kell fizetni. A nagy szőlőkultúra idegen munkásokat is vesz igénybe. A fönt jelzett gazdasági viszonyok következményeként az agrárszocziálizmus Czegléden nem tudott hódítani. Egy évtizeddel előbb itt is megalakult a szocziálista földmívesek pártja, de nem tudott gyökeret verni és most már alig találunk szocziálista mezőgazdasági munkást. A szocziális viszonyok javítására egyébként az uradalom két bérletet kisemberek kezére adott, továbbá a város a vallásalaptól már két ízben vett kb. 1500 hold földet, melynek egyik részét munkásembereknek adta el nyereség nélkül több évi törlesztésre, míg másik részét 1909-ben parczellázás útján juttatta a kisgazdák kezére.

A város *kertészete* általában kevéssé fejlett. Az újabb időben a konyhakertészet fellendülésnek indult az ú. n. bolgár kertészek betelepedésével, a kik bérelt földeken űzik belterjes kereskedelmi kertészetüket. A virágkertészet elhanyagolt. Legfejlettebb a gyümölcskertészet s magántermelők is nagy számmal vannak. Kereskedelmi szempontból a város egyik nevezetessége Unghváry László híreneves gyümölcsfaiskolája a Bede mellett, melyet az 1890-es években kezdett fejleszteni, haszonbérbe vevén az egyházi földeket. Ezeket gyümölcsfákkal betelepítve, rövid időre már több száz hold gyümölcsfaiskola állott üzemben a megfelelő csomagolási, raktár- és irodahelyiségekkel. A telep évente óriási forgalmat bonyolít le, nemcsak az ország területére, hanem a külföldre is. Másik nagy faiskola Unghváry Józsefé, a ki csak nemrégiben fejlesztette ki nagy teleppé üzletét, melynek területe már 200 holdnál nagyobb.

Szőlőmívelés.

A város *szőlőtermelése* az utóbbi időben hatalmas fejlődésnek indult. A legrégibb szőlők az ú. n. Öreghegyen vannak, a melyek a XVIII. század elején már be voltak ültetve s ma is elég jó szőlők s a Cserhát végső dombsorára telepítve, kitünő bort szolgáltatnak. Ennek felső részén, túl a vasúti vonalon, van a Kámáni szőlőtelep, mely már későbbi telepítés, de a legkitünőbb és leghíresebb borokat termi. Az uradalom a Gerjében 1815-ben osztott ki néhány száz hold homokföldet, a melyet a lakosság hamarosan betelepített szőlővel. Ez a terület az Ugyer, a mely azonban már pusztulóban van. — Mintegy öt évvel ezelőtt a vallásalapítványi uradalomtól a Kámán és Öregszőlők között elterült ú. n. Irtvány-erdőt egy társaság vette meg s tagjai között ötholdas parczellákban szőlőtelepnek kiosztotta. Ma már remek szőlők díszlenek rajta. A modern szőlőkultúra igazi tanyája a Csemő. Ez a hatalmas puszta ezelőtt 15 évvel teljesen terméketlen, futóhomok területekből és egy kevés erdőből állott s alig akadt gazdája 80—100 koronáért holdanként. Az 1890-es évek elején néhány vállalkozó szellemű egyén próbált ide szőlőt telepíteni. A siker nem maradt el. Ezt látva, egyszerre mozgalom indult meg e kopár földek hasznossá tételére. A vallásalap, mely a Csemő nagy részét bírta, 1896-ban örömmel adott el egy jó darabot. Ma már a Csemő nagy részén hatalmas szőlőtelepek díszlenek. Legnagyobb telepek: Unghváry László, Végh Sándor, Halász László dr., Kozel Antal, Zakar Károly stb. telepei. Az egész Csemőben kb. 3000 hold szőlő van. Ezeken kívül a Kistelekben, az Újerdőben, a Nyársapáton is van nagyobb szőlőkultúra.

A szőlőfajok közül leginkább a következő borfajokat tenyésztik: fekete kadar, rizling, kövidinka, erdei, szlankamenka, ezerjó, zöld szilváni, burgundi. A csemegefajok közül a chasselas a legelterjedtebb. A czeglédi homoki borok az egész országban híresek. Régi íróink, Bél Mátyás és Losonczy István is megemlékeznek róla írásaikban. A jól kezelt borok zamatos, tüzes és kellemes ízűek. A régi szőlők termik a hegyi borokhoz hasonló borokat. Az új szőlőkben inkább a tömegtermelésre helyezik a súlyt. A szőlőkultúra kísérője a gyümölcstermelés. Czegléd már a régibb időkben is sok szép gyümölcsöt termesztett. Sárga baraczk, cseresznye, meggy, szilva és alma már azelőtt is kelendő piaczi és kereskedelmi czikke volt a városnak. A szőlőmívelés fellendülésével a gyümölcstermelés is fokozódott. Az újabb és nemesebb gyümölcsfajták mindenikét megtaláljuk a czeglédi szőlőkben, hol a gyümölcsfák sorban, tervszerűleg vannak ültetve; sok helyen pedig külön gyümölcsöskertek vannak.

Erdők. Az erdők — sajnos — nagy pusztításnak vannak kitéve. Főként a szőlőtelepítésnek esnek áldozatul. Ma már csak két nagyobb erdőterület van: a Tőles, a vallásalap tulajdona és az István-liget, mely a városé. A csemői erdőt és az Ujerdőt teljesen kiirtották. A város igyekezett ugyan pótolni az erdőkben beállott fogyatkozást a város körüli kihasznált agyagásók beerdősítésével, de ez kevés is, meg nem is jól sikerült. Míg az 1880-as évek elején Czegléden 1348 kat. hold erdő volt, ma már az erdők összes területe csak 830 kat. hold 909 □-öl.

Állattenyésztés. A város *állattenyésztése* nem nagyarányu. A ló, szarvasmarha, sertés és a baromfi a nagyban tenyésztett állatok. *Lótenyésztés* a szó szoros értelmében nincs. A gazdák a lovat csak mint szükséges igás állatot tartják s minden további tenyésztés kizárásával szaporítják. A mezőgazdasági munkák jórészét lóval végzik. A lótenyésztésnél nyert csikókat vagy eladják, vagy felnevelik. Az értékesebbeket katona- vagy hintóslovakul értékesítik, a többiekkel az igásállományt pótolják. A lóállomány nemesítésére a nagykőrösi méntelep apaménjeit használják. A város 12—14 ménről gondoskodik.

A *szarvasmarhatenyésztésre* már nagyobb súlyt helyeznek a gazdák. Alig néhány évtizeddel ezelőtt teljesen visszafejlődött állatállomány volt a lakosság kezében. Ma már a helyzet egészen megjavult. Erőkifejtésre a magyar-erdélyi szarvasmarhát használják. Ezt vásárok útján szerzik be. Ujabban mind gyakrabban találni nyugati származású ökröket is. Tehénfajták közül elvétve látható a tiszta vérű magyar-erdélyi tehén. A nyugati fajtákat is inkább keresztezésben találjuk. Ezek közül a simmenthali jelleg domborodik ki, sőt már egészen tisztafajú simmenthali tehenet is tenyésztenek, valamint bonyhádit is. A fősúly majdnem teljesen a tejtermelésen fekszik, melynek fölöslegét a helyi piaczon értékesítik. 1907-ben alakult a Czeglédi Tejtermelők Szövetkezete, a melynek tagjai teheneik száma szerint jegyeztek üzletrészeket. A nyert tejet a szövetkezeteknek kell beszállítaniok. A nem értékesíthető tejet a szövetkezet megfelelő gépekkel vajjá, túróvá s sajttá dolgozza fel. A szövetkezet állami támogatásban részesül s igen szép üzleti eredménynyel működik.

Legnagyobb szerepet játszik a *sertéstenyésztés.* Nemcsak a házi és helyi piacz szükségleteinek kielégítésére tenyésztenek sertést, hanem kivitelre is. A város mellett a Bedében külön hatalmas sertéshizlaló telep keletkezett, a mely az 1890-es évek körül virágzott leginkább, hol egy-egy tenyésztőnek 2—3000 sertése is hízott egyszerre. A hízott sertések innen régebben Kőbányára kerültek, jelenleg Bécsbe viszik azokat. A míg a sertéshízlalásnak kedveztek a viszonyok, 30—40.000 sertést hízlaltak itt egy esztendőben. Később a sertésvész miatt igen megcsappant az üzlet. Azonban napjainkban is még mindig hízlalnak a telepen évente 10—15.000 darabot. Ezenkívül a gazdák tanyájukon mindenütt hízlalnak, sőt a városban is alig van család, hol 1—2 sertés ne volna. Czegléden a zsírsertés tenyésztésével foglalkoznak leginkább és a mangalicza-fajtát tenyésztik. Elvétve látunk yorkshireit is.

Míg a közlegelő felosztatlan volt, annak téres mezőin 30—40.000 *juh* legelészett. Mióta közlegelő nincs, az egész juhállomány alig 1500 drb. — *Baromfitenyésztéssel* nagyban foglalkozik a város lakossága. A házi és helybeli piaczi szükségletet messze túlhaladó mennyiségben tenyésztik a gazdák a baromfiakat. Tyúkok, csirkék, pulykák, kacsák, libák minden tanyán falkástul találhatók. A tyúkfajták közül leginkább a magyar tyúkot tenyésztik, de már találunk orpingtonokat is. A pulykatenyésztésnél a fehér- és bronzpulyka az uralkodó. A *méhészetnek* az alkalmatlan éghajlati viszonyok miatt nincs tere. Csak kevés nagyobb méhes termel mézet kereskedelmi czélokra ; néhány helyeken csak 1—2 kaptárral találunk, házi szükségletre. Azonban már túlnyomó a Dzierzon-féle kaptárok használata. — A *selyemhernyótenyésztés* még a kezdet legelején van. Mindössze 5 család foglalkozik vele, a kik 1908-ban 82 kg. gubót termeltek. E téren pedig szép eredményeket lehetne elérni, mert az eperfa Czegléden szépen tenyészik. — Megemlítendő még, hogy a város fenntart egy *halastavat*, melyben a hg. Esterházy-féle tatatóvárosi haltenyésztőből beszerzett halakat, leginkább pontyot tenyészt. Belőle a város szép jövedelmet húz.

Czegléd város állattenyésztésének felvirágzását nagyban gátolják a helyi viszonyok : a sok apró gazdaság, a legelő és rét hiánya és az anyaállatoknak a gazdálkodásban való túlságos igénybevétele. Az állattenyésztési viszonyok jellemzésére szolgáljanak végül még a legutóbbi állatösszeírás főbb adatai. Szarvasmarha volt : magyar fajta 14 bika, 46 tehén, 42 üsző, 254 ökör, 68 tinó ; piros-tarka 47 bika, 2211 tehén, 1416 üsző, 1112 ökör, 216 tinó ; borzderes 54 tehén, 14 üsző ; egyéb tarka 249 tehén, 320 üsző, 138 ökör. Összesen 6201. Bivaly 72 ökör, 24 tinó, összesen 96 drb. — Ló : felnőtt 3266, növendék 692, összesen 3958 darab. — Sertés : felnőtt 2564, növendék 7778, összesen 10.342 darab. — Juh : felnőtt 980, növendék 444, összesen 1424 darab. — Az állatállomány összesen 22.021 drb.

Ipar. A város *ipara* jelentékenyebben nem fejlődött ki, hanem csak a helyi szükségletek kielégítésére szorítkozott minden időben. A török hódoltság alatt a körülményekhez képest eléggé fejlett volt, bár a háborús idők az iparnak nem igen kedveztek. Czéhek okirati emléke e korból nem maradt ránk s anyaczéhek valószínűleg nem is voltak, hanem az itteni iparosok más városok czéheihez tartoztak. Ebben a korban Czegléden a kovács- és kádár-mesterség és a serfőzés volt jelentékeny. A XVIII. század elején a város ipara hatalmasan fejlődött. Egyre-másra alakulnak meg a különféle czéhek. Az 1715. és 1820-iki összeírás alkalmával a városban nem találtak iparosokat, csak négy malmot, a mi úgyszólván lehetetlen, mert a csizmadia-czéh 1699-ben kapta czéhszabályait. A későbbi időkből a következő czéhek czéhleveleit ismerjük : a szűcsök 1727-ben, a szabók 1727-ben, a takácsok 1773-ban, a lakatosok, órások és puskamívesek 1774-ben, a kovácsok és kerékgyártók 1766-ban, az asztalosok 1777-ben, a szíjgyártók 1779-ben, a molnár- és ács-czéh 1825-ben, a kötélgyártók 1841-ben kaptak szabadalomlevelet. A XVIII. század végén volt Czegléden 2 vizi- és 24 szárazmalom.

A czéhrendszer megszüntével itt is gyorsan szaporodott az iparosok száma ; 1875-ben 127 új iparengedélyt adtak ki. Jelenleg az iparosok az 1876-ban alakult ipartestület kebelében tömörülnek. A város ipara most is a helyi fogyasztást szolgálja ; jelentősebb fejlődését nagyban gátolják a közeli fővárosból beözönlő különféle iparczikkek, melyek az árakat lenyomják. Újabban több nagyobb iparvállalat alakult, melyek sikerrel veszik fel a fővárosi vállalatokkal a versenyt. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint Czegléden 2235 kereső iparos volt, 2787 eltartott családtaggal. 1909-ben az Ipartestület kebelébe 797 iparosmester tartozott. Ezek iparágak szerint így oszlanak meg : csizmadia 133, szabó 93, czipész 92, asztalos 72, kőmíves 44, kovács 44, hentes 40, bognár 31, ács 18, kádár 16, lakatos 21, pék 26, borbély 25, mészáros 17, puskamíves 1, rostás 2, fazekas 1, kalapos 6, szíjgyártó 7, kéményseprő 2, szűcs 8, késes 2, mézeskalácsos 2, bádogos 6, kosárfonó 4, kárpitos 8, szobafestő 10, órás 8, kelmefestő 2, takács 6, érczöntő 1, czukrász 2, cserepező 4, orgonakészítő 1, nyerges 1, könyvkötő 5, kútfúró 1, szűrszabó 2, sírkőkészítő 1, kőfaragó 2, esztergályos 2, kefekötő 4, építőmester 1, női szabó 1, mázoló 4, kályhás 1, juhvágó 3, papirszipkagyáros 2, papucsos 1, köteles 6, fésűs 1, villanyszerelő 3, szappanos 2, nyomdász 3. E szakmák körébe 352 segéd és 315 inas tartozott.

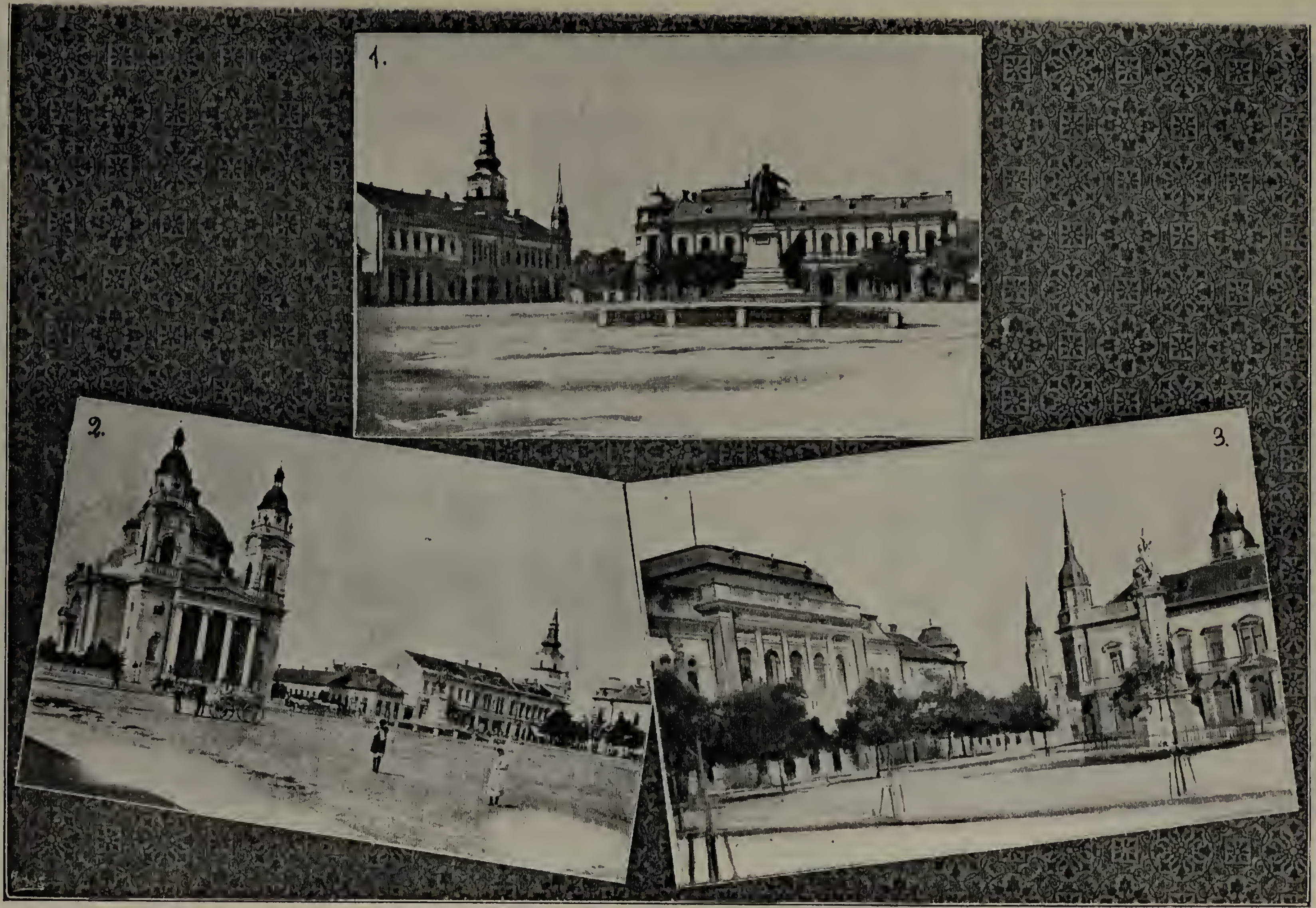

Czegléd. — 1. és 2. Az Árpád-tér. — 3. A Kossuth-tér.

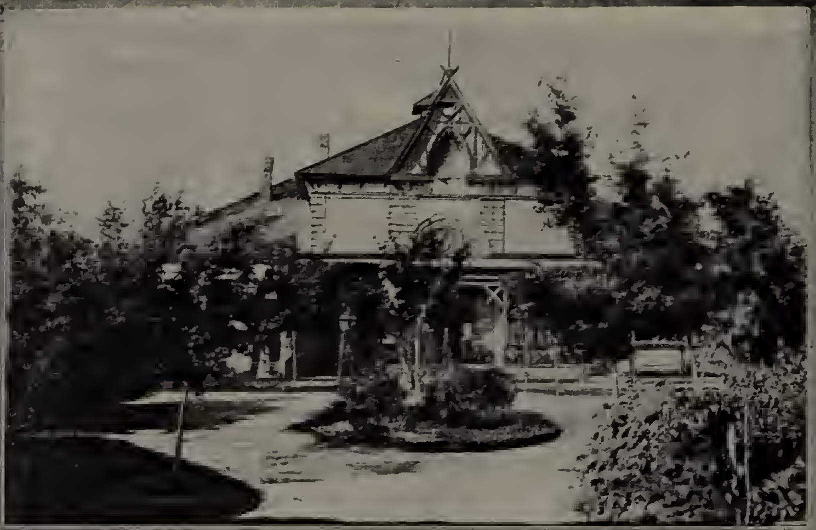

1.

2.

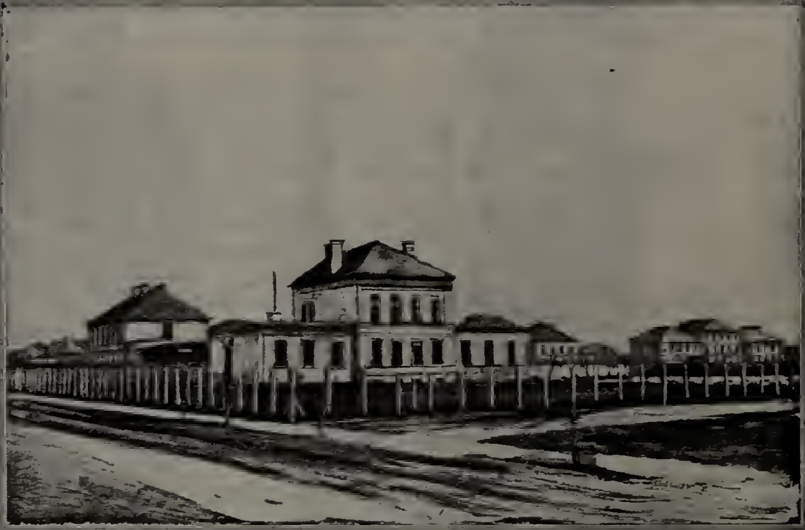

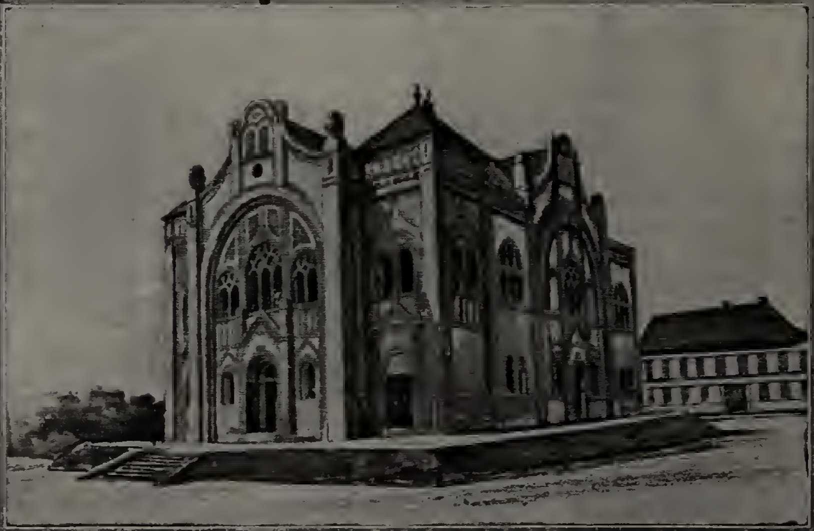

3.

Czegléd. — 1. A városi vigadó. — 2. A huszárkaszárnya. -- 3. Az izr. templom.

A nagyipar, nevezetesen a gyáripar, meglehetős fejletlen. A gyáripart két téglagyár képviseli, az Első Czeglédi Téglagyár Rt. és Fabianek Vilmos és Tsa téglagyára. Két papírszivarszipka-gyár is van, a November Ignáczé és a Halász-féle. Továbbá Schreyer József műjéggyára. A malomipar nagyszabású. Legnagyobb üzeme van a Czeglédi Gőzmalom Rt.-nak. Egyéb malmok: a Hunnia Gőzmalom Rt. árpagyöngy-gyártással, B. Farkas Elek, özv. Hunyadi Ferenczné, Holló István és B. Farkas Mihály gőzmalmai és Kartali István motorüzemű malma. A nagyobb ipartelepek közül megemlítendő a Czeglédi Faiparosok Szövetkezete, Lugosi Ferencz permetezőgyára, végül Faragó Lajos szobrásztelepe. Ezek jelentősebbjeit az ipari fejezetben részletesen ismertetjük.

Kereskedelem.

Kereskedelmi tekintetben a város viszonyai fejlettebbek. A kereskedelem főleg a mezőgazdasági üzemekből indul ki. Az ipari kereskedelem gyengébb, különösen a főváros közelsége miatt. Azonban e téren is szép eredményeket mutathatnak fel egyes kereskedők. A városban sok szép és kifejlett üzlet van. Czegléden első sorban a gabonakereskedelem hatalmas. A helyi piaczon a kereskedők megvásárolják a termelőktől a gabonát, a melyet részben a helyi malmokban dolgoznak fel, részben más városokba és külföldre szállítanak. A lisztüzlet is igen virágzó, a czeglédi liszt mindenütt keresett. Másik nagy kereskedelmi árú a bor. A czeglédi borok az országban igen elterjedtek és szüret tájban, valamint január—február hónapban úgyszólván az egész borkészlet piaczra kerül s nagy mennyiségű bort szállítanak el a városból. A borkereskedelem forgalmát nemcsak idegen kereskedők élénkítik, hanem a helybeli borértékesítő szövetkezetek és a helyi borkereskedők is. Ilyen szövetkezet kettő van Czegléden, továbbá egy egyesületi alapon álló borértékesítő társaság. Czegléden a borüzlet évi forgalma átlag 30—40.000 hektoliterre tehető.

A gyümölcsértékesítés valamivel kevésbé fejlett. Helybeli nagyobb gyümölcskereskedő nincs. Jobbára nagykőrösi és kecskeméti gyümölcskereskedők szedik össze a gyümölcstermést. A csemege-szőlőt is jobbára vidéki kereskedők szállítják el. Van azonban több szőlőtermelő, a kik közvetetlen összeköttetést tartanak fönn a külfölddel. A sertés-kereskedelemről már a közgazdasági viszonyok tárgyalásánál megemlékeztünk. A helyi kereskedelmet szolgálja a négy országos vásár és a hetenként, kedden és pénteken tartani szokott hetivásár is. A közgazdasági viszonyok szolgálatában állanak továbbá a helybeli pénzintézetek, melyek közül négy működik részvénytársasági alapon és van egy hitelszövetkezet. Ezek a következők:

Pénzintézetek.

A „Czeglédi Takarékpénztár Egyesület Rt.“, az osztrák-magyar bank mellékhelye, 1869-ben alakult. Alaptőkéje 1,050.000 korona, tartaléktőkéje 255.467 korona. Legutóbbi évi forgalma 55,807.493 kor. 86 fillért tett ki.

A „Czeglédi Népbank Rt.“ 1883-ban alakult. Alaptőkéje 300.000 kor., tartaléktőke 240.260 kor.

A „Czeglédi Ipar és Kereskedelmi Bank Rt.“ 1892-ben alakult. Alaptőkéje 450.000 kor. Takarékalapja 207.000 kor. Forgalma 57,327.049 kor. 65 fillér.

A „Czeglédi Hitelbank Rt.“ szintén 1892-ben alakult. Alaptőkéje 300.000 kor., tartalékalapja 261.113 kor. Évi forgalma 39,087.767 kor. 40 fillért tesz ki.

A kereskedelemnek hathatós támasza az Ipar és Kereskedelmi Bank Termény- és Áruraktára, hol a termelők és kereskedők gabonájukat és árúikat czélszerűen beraktározhatják s arra kölcsönt is kaphatnak. Ennek forgalma 1909-ben 112.146 métermázsa volt. Raktári készlet 1909 végén 19.535 métermázsa.

Közlekedés.

Czegléd, mint nagy vasúti csomópont, egyike azoknak a városoknak, melyek legelőször részesültek a vasúti intézmény áldásaiban. A *Budapest—szolnoki* vonal Czegléden át 1847-ben épült ki és szeptember 1-én nyílt meg. 1853 szeptember 3-án megnyilt a *czegléd—félegyházi* vasútvonal. Idővel a forgalom annyira gyarapodott, hogy a régi vasúti állomás szűknek bizonyult. 1907-ben az állomás területét kibővítették, majd egy negyedkörívű hatalmas mozdonyszínt építettek, 1908 végén pedig az új felvételi épületet adták át a közhasználatnak. 1909-ben a czegléd—szolnoki vonal második vágányának kiépítése nyert befejezést. A czeglédi állomásba Budapest felől naponként 18, Szeged felől 10, Szolnok felől 11 személy- és gyorsvonat érkezik s ugyanannyi indul. A negyedik irányú vasútvonal a *czegléd—csemői*, mely a Czeglédvidéki Helyiérdekű Vasút Rt. tulajdona, az államvasútak kezelésében. Ez a rendes nyomtávolságú vonal a máv. állomásától kiindulva, a Jászberényi-utczán, Kossuth-téren, Petőfi-utczán és a Mizsei-úton át a Csemőbe visz s a czeglédi határt elhagyva, a nagykörösi határban ér véget. A vonalon a város belterületén a helyi forgalom lebonyolítására be és kifelé naponta 11—11 motorkocsijárat van a vasúti állomás és Gerje állomás között. E vasútat, melynek kiépítését Lajosmizséig tervezik, 1909 október havában adták át a forgalomnak. Tervbe vannak véve s már az előmunkálati engedélyeket is megkapták a czegléd—kécskei, czegléd—nagykátai és czegléd—monori h. é. vonalak.

A vasútakon kívül a forgalom lebonyolítására szolgálnak az állami transverzális műútnak nagykőrös—czegléd—abonyi szakaszai, makadám-burkolattal. Törvényhatósági közútak a budapest—czeglédi, czegléd—nagykátai, melyeket folyami kavicsozással tartanak jókarban. Egyéb útak a czegléd—szentmártoni, őrkényi, törteli és mizsei útak. — Az idegenforgalom céljait szolgálja Czegléden két elsőrangú és még három kisebb szálloda.

Posta. A városban két *posta- és távíróhivatal* működik. Az egyik a város középpontján van nappali szolgálattal, a másik a vasúti állomáson. E két postahivatal forgalmát a következő adatok mutatják. A városi 1. sz. postahivatalnál 1909-ben feladatott 25.887 ajánlott, 18.030 csomag- és pénzküldemény, 4123 átrovatolt küldemény, 33.091 darab postautalvány 1,738.433 kor. értékben, 665 darab postai megbízás ; érkezett : 29.606 ajánlott, 39.762 csomag és pénzküldemény, 2929 átrovatolt küldemény, 26.354 postautalvány 1,942.935 kor. értékben, 388 postai megbízás. A postatakarékpénztári forgalom volt : befizetés 22.399 darab 4,297.833 kor. összegben, kifizetés 3085 drb 829.181 kor. összegben. A 2. sz. postahivatalnál feladás : ajánlott levél 5153, csomag 4016, postautalvány 3866, cheque 2929 drb ; leadás : ajánlott levél 3362, csomag 1354, postautalvány 879, cheque 131 drb. E postahivatal átrovatolt darabja 86.131 volt. Az 1. sz. távíróhivatalnál 6 vezetéken feladatott 9343, leadatott 14.079, átmenő távírat 2132 drb. A 2. sz. távíróhivatalnál feladatott 5515, leadatott 795 drb. A *távbeszélő*-hálózat néhány évvel ezelőtt nyílt meg. A város be van kapcsolva a belföldi helyközi, a budapest-környékbeli és alsóausztriai forgalomba. A telefonközpont a városi posta és távíróhivatal helyiségében van. A központhoz jelenleg 1 nyilvános, 78 előfizető és 6 mellékállomás van kapcsolva. 1909-ben a távolsági forgalomban 46.646, a helyi forgalomban 52.361 beszélgetés történt.

Kultur-viszonyok. Kultúrális tekintetben a város a fejlődés útján van. Az értelmes lakosság korán felfogta a kultúra áldásos eredményeit, azonban a viszonyok az előhaladásra nem voltak kedvezők. De a legutóbbi évtizedek alatt fokozott mértékben hódított tért a kultúra a helyi társadalom, a város és az állam támogatása mellett. A város népe felvilágosodott, érdeklődik minden iránt s az olvasó-körökben, ujságok útján, hozzájut az irodalom ismeretéhez is. A város lakossága közül az 1900-iki népszámlálás adatai szerint 20.684 tudott írni és olvasni. Az azóta lefolyt tíz esztendő alatt ez a szám még inkább emelkedett.

A város tanügyi viszonyai igen fejlettek és a közoktatás szolgálatában számos iskola áll. A kisdednevelést a hat városi *kisdedóvó*, az elemi oktatást a róm. kath. egyház öt, a reformátusok öt, az ág. h. ev. egyház egy, az izr. hitközség egy és a város tíz tanyai *elemi iskolája* szolgálja, melyek mindegyikénél az *ismétlő-oktatás* is szervezve van. Magasabb iskolák a *polgári leányiskola*, *női kézimunka-tanfolyammal* és a *főgimnázium*. A szakoktatás szerve az *alsófokú ipari és kereskedelmi iskola*. A mult század közepe táján néhány évig *gazdaképző tanintézet* is állott fönn, de megszünt. Jelenleg a vármegyei gazdasági egyesület tart évente a téli hónapokban *kosárfonó tanfolyamot*. Mindezeknek az intézeteknek a történetét és mai viszonyait részletesen a közoktatásügyi fejezet ismerteti.

A felnőtteknek az iskolán kívüli oktatására, illetőleg az ismeretek népszerű terjesztése céljából működik a városban a *Szabad Lyczeum*, mely 1907 január óta a téli hónapokban tart felolvasásokat a tudományok és ismeretek minden köréből. Ezenkívül a különböző egyesületekben minden évben tartanak népszerű felolvasásokat az erre felkért szakférfiak. — A *színészet* Czegléden sok bajjal küzd, mert nincs megfelelő hajléka. Az 1880-as évek elején a város társadalmának áldozatkészségéből a Népkör telkén épült egy eléggé kényelmes kőszínház, mely azonban idővel nagyon megromlott s 1908-ban a hatóság bezáratta. Czegléden évente hat-nyolcz héten át szokott színtársulat működni a Központi szálloda nagytermében. 1910 január havában Czegléd is belépett az Alföldi színi kerületbe, melyet a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület támogat s így van remény arra, hogy a színművészetnek is lesz nemsokára állandó hajléka.

Czegléden a legrégibb újság a „*Czegléd*“ cz. társadalmi és vegyestartalmú hetilap, mely jelenleg 32-ik évfolyamát éli. A „*Czeglédi Ujság*“ politikai hetilap, melybe annak idején a Czegléd és Vidéke czímű hetilap beolvadt s ez idő szerint 20-ik évfolyamát éli. E két elterjedt lapon kívül legújabban megjelenik a „*Czeglédi Hirlap*“, vegyestartalmú hetilap, mely negyedik évfolyamában van. — A város szellemi szükségleteinek kielégítésére szolgálnak a *könyvtárak*. Nyilvános közkönyvtár nincs a városban, csak az iskolák és egyesületek magánkönyvtárai. Legnagyobb az áll. főgimnáziumé, a mely 3720 s a Czeglédi Kaszinó-Egyesületé, mely 3000 kötetből áll. A többi könyvtárak kisebbek. Van két népkönyvtár is.

A város *irodalmi élete* kevéssé fejlett. A hírlapokon kívül más irodalmi terdalmi termék alig jelenik meg. A város szülöttei közül többen foglalkoztak az irodalommal s közülök néhányan szép sikerrel. — A *művészetnek*, különösen a képzőművészetnek, kevés tér kínálkozik. A festőművészek közül *Tury* Gyula magaslik ki, kitől gróf Károlyi Gábor és Dobos János olajfestésű arczképei láthatók a városháza közgyűlési termében. A szobrászati művek közül *Horvay* Jánostól Kossuth és Gubody szobra áll a városban, a Szentháromság-szobor *Kiss* György szobrász-művész alkotása.. — Az énekművészetet két dalárda ápolja: a „*Városi Dalárda*“ és az „*Ipartestületi Dalkör.*“ Az országos dalosversenyeken már mindkettőt díjakkal tüntették ki. A zenével a „*Czeglédi Zeneegyesület*“ foglalkozik, működését azonban a tagok gyakori változása akadályozza. A zeneoktatás magántanítók kezében van, de nyilvános zeneiskolára már nagy szükség volna.

Társadalmi élet.

A város társadalmi és közélete meglehetősen fejlett. Politikai pártállás tekintetében a függetlenségi párt az egyedül uralkodó a városban. A társadalom különböző rétegei a következő egyesületekben tömörülnek:

A város első s legrégibb társadalmi egyesülete a „*Czeglédi Casinó-Egylet*“. Az 1840-es években alakult s a város úri társadalmának találkozó, és szórakozóhelye. Saját háza van a jászberényi-utczában.

A város gazdatársadalmát a *Népkör* egyesíti magában. Szintén régen alakult. Saját házában van helyisége az Árpád-téren. A Népkörrel kapcsolatos a *Gazdakör*, mely tagjainak gazdasági szakismereteit bővíteni s gazdálkodási viszonyait előmozdítani van hivatva.

Az iparososztálynak az *Ipartestület* helyiségei, az iparos-ifjúságnak az *Iparos-Ifjak Önképző-Egylete* a találkozó és szórakozó helye, a vasúti alkalmazottak érdekei az *Orsz. Vasutas Szövetség czeglédi fiókja* gondozása alatt állanak. A városban ezeken kívül még több kisebb-nagyobb egyesület van. Ezek a következők: *Katholikus Kör, Kereskedő-Ifjak Kaszinója, Árpád-Kör, Kossuth-Kör, Egyenlőségi-Kör, Széchenyi-Olvasó-Egylet, Ujvárosi Olvasó-Egylet.*

A sportkedvelők a *Czeglédi Sport-Egyesület* kebelében tömörültek, a melybe a régi *Korcsolya-Egylet* beleolvadt. Az egyesület remek tennisz-pályát tart fenn a Gubody-kertben, hatalmas jégpályája pedig a Jászberényi-út végén van.

Jótékonyság.

Ezeken a most tárgyalt egyesületeken kívül több jótékonyczélú egyesület is működik a városban. A *Fillér-Egylet* sok munkaképtelen, szegény családot és egyént lát el évenként segélylyel. Az *Izr. Jótékony Nőegylet* az izraelita hitközség szegény tagjainak gyámolítója; az *Ág. ev. nőegylet* az evangélikus szegények támogatására alakult. Van továbbá 5 temetkezési egylet. A városban elhelyezett elhagyott gyermekekre, kiknek száma 250—300, felügyel a *gyermektelep-bizottság*. A város fenntart egy *szegényházat*, melyben elöregedett, vagy munkaképtelen szegény férfiak és nők találnak otthont. A helybeli illetőségű szegény, elhagyott gyermekek otthona a város által fenntartott *városi árvaház*. E jótékony intézményeken kívül maga a város közönsége is gyakorolja a jótékonyságot, melynek már sok szép jelét adta. A társadalmi életet pedig élénkítik részben az egyesületek, részben az alkalmi bizottságok által rendezett műkedvelői előadások, hangversenyek, tánczmulatságok, melyek rendszerint a jótékonyczél szolgálatában állanak.

Források: Galgóczy K. Pes-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monografiája. — Török-Magyarkori Okmánytár I—II. K. — Oppel dr.: Czegléd a török alatt. — Takács J. A czeglédi ev. ref. egyház története dióhéjban. — Hübner E. dr.: A czeglédi róm. kath. egyház története. — Hübner E. dr. II. Rákóczi Ferencz és Czegléd városa. — „Czegléd“ 1902. évf. 40—42. sz. — Századok 1901. évf. — Helyszínen gyüjtött adatok.

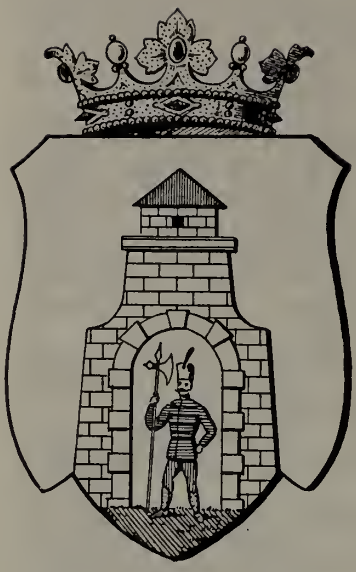

Kiskunfélegyháza czímére.

KISKUNFÉLEGYHÁZA.

Fekvése.

A budapest—orsovai vasúti vonat mentén Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének leginkább délre eső városa Kiskunfélegyháza, melynek messze kiterjedő határa a vármegyét Csongrád vármegyétől választja el. A Duna-Tisza közének egyik legtermékenyebb részén terül el, mintegy 70.000 k. holdon s vasúti góczpontja az orosháza—kiskunfélegyházi, a szolnok—kiskunfélegyházi s a majsa—kiskunfélegyházi helyi érdekű vasútaknak, melyek nagy vidék forgalmát kötik be a budapest—orsovai fővonalba. Már a természet szinte praedesztinálta arra, hogy erőtől duzzadó középpontja legyen itt, a Tisza folyásához közel, egy gazdag és újabban élénk kultúra alá fogott nagy területnek. A város ennek tudatában az utólsó évtized alatt rendkivüli haladásnak indúlt. Mintha csak pótolni akarná azt a nagy stagnálást, mely azóta nyügözte le, mióta megszünt a Kiskun-kerületek székhelye lenni. Mindent elkövet, hogy a modern fejlődésű városokat utólérje, sőt némi tekintetben meg is előzze. Nem riad vissza nagy anyagi áldozatoktól sem, mert érzi, hogy a gazdagabb szomszéd városok erősen versenyző társai.

Őskora.

A város története messze benyúlik a történelem homályos idejébe. Azonban az ásatások útján előkerült gazdag leletekből megállapítható, hogy a nagy népvándorlás idejében messze kiterjedő határa igen sűrűen lakott terület volt. Napi járókra terjedő hatalmas legelőin, sűrűn váltakozó tavainak s a Tisza kiöntéseiből táplálkozó vízereinek buja növényzetű lankás partjain a régi népek szívesen tanyáztak. A város határaiban fel-felbukkanó urna-temetkezési helyek a maguk szép bronzleleteivel mutatják, hogy valamikor régen a kelták lakóhelye volt. A határban előkerülő barbár veretű pénzek arról tanúskodnak, hogy a római császárság idejében a szarmaták lakóhelye volt s e nagy nép különböző törzsei élték itt nomád életüket.

A városi múzeumban levő gazdag pákai és borsihalmi sírleletek kétségen kívűl bizonyitják, hogy e területeket a Kr. u. I. században a Duna—Tisza közébe beköltöző jazigok lakták, kiket a III. és IV. században a rokszolánok és az alánok követtek. Közel esvén Attila nagy birodalmának székhelyéhez, a hun-avar korszakban különösen népes volt. Legjobban igazolja ezt a gátéri holdakra kiterjedő s érdekes leletekben igen gazdag késő-középkori nagy soros temető s a körülbelül azonos korú vásártéri soros temető is, mely föltárásra vár.

Hogy a város határa minő sűrűen lakott terület lehetett, mutatja, hogy alig akad tanya, a Tisza felé lehúzódó területen dombhát, hol a népvándorlás korának kétségtelen nyomaira ne lehetne bukkanni. Az előkerülő lovas sirok mind igazolják, hogy gazdag törzsfők harczból megtért népei tanyáztak e pusztaságon, melyet azután a szomszédos Alpáron át a közel Pusztaszerre vonuló s megpihenő honfoglaló magyarság vett birtokába.

Árpádok kora.

Hogy az Árpádok alatt sem volt elhanyagolt terület, mutatják az Árpádkorabeli temetők, közöttük különösen a szentkúti és a gátéri hun-avar temető közelében levő kisszállási temetők, melyeknek rétegei igazolják, hogy a régibb sírok fölé miként jutottak az Árpádkori sírhalmok. De e mellett bizonyítanak még azok a nagyszámú pusztai templomok is, melyeknek alapjait a határban még mindenütt meg lehet találni.

A XIII. század elején a város határának gazdag földjét a Kiskunságban letelepített kunok veszik birtokba s birják addig, míg a szomorú emlékű török hódoltság alatt a régi Félegyháza egészen el nem pusztul.

Legrégibb oklevél.

Az első kétségtelen irott történelmi adat, mely Félegyháza létele mellett bizonyít, az 1389. évből való. Ez a város régi történetére nézve megbecsülhetetlen irat *Zsigmond* királynak Szeged sz. kir. város levéltárában őrzött dekretuma, mely virágvasárnap előtt való szombaton az Úrnak 1389. évében kelt latin nyelven. E dekretum arról rendelkezik, hogy a király Szer helység földesurainak meghagyja, hogy a szegedi polgárokat, kik a sáregyházi úton kereskednek, mely Budáról Félegyházán visz keresztül, békésen és vámmentesen bocsássák át. E királyi dekretum tehát kétségtelenül bizonyítja, hogy Félegyháza a többi körülötte elfekvő kunszállások közül már mint ismeretes helység emelkedik ki. Ez a kun község, a régi Félegyháza, nem feküdt a mai város helyén, hanem attól néhány száz lépésnyire, a nagykőrösi út mellett, a város éjszakkeleti részén emelkedő és hosszasan elnyúló halom tetején, hol a kőrösi útat a szolnok—félegyházi vasút vágja át. A hagyomány e halmot az elpusztult régi Félegyháza temploma romjainak tartja. Az e részen még nemrégen is előkerült terméskő-maradványok, az idő viszontagságai következtében elmállott homokkőrétegek, égetett föld, tégla-darabok, oltott mész-csomók, IV. Istvánnak (1162—1163.) nagyobb számban előkerülő jellegzetes máriás és keleti feliratú rézpénzei mutatják, hogy a régi kultúra itt telepített községeket, közvetetlenül a budai országút mellett.

Régibb adatot csak még egyet találunk Félegyházára az 1424. évből, mely arról tanúskodik, hogy Félegyháza helység Borbála királynő birtokába ment át. A város későbbi életéről és szerepéről nincs több történelmi adatunk. A mostoha idők nem őriztek meg róla többet.

Török hódoltság.

A szomorú emlékű török hódoltság söpörte el valószínűleg, mint a sokat szenvedett Alföld többi népes községét is. A nagy és forgalmas budai út mellett feküdvén, a szultánok rabló előhadainak s a romboló vad csordák pusztításainak eshetett áldozatul. A régi Félegyháza mindenéből kifosztott lakossága elmenekült a szélrózsa minden irányában s valószínű, hogy egy része a szomszédos Kecskemét lakosságát növelte. Félegyháza területét a szegedi szandzsákhoz osztották be. De később a budai szandzsák területén, mint Pesthez tartozó timár-hűbér szerepel, 17.000 akcse jövedelemmel. A pusztulás után a népes kun községből közlegelő lesz, melyet a kecskeméti polgárok bérelnek ki már 1643-ban 15 kun pusztával együtt a pozsonyi királyi kamarától.

Elzálogosítás.

A török hódoltság megszünte után még szomorúbb napok következtek Félegyházára. Jött a német világ, mely a kunok részére a magyar királyoktól adott kedvezményeket visszavonta és a kiváltságokat eltörölte. Majd pedig I. Lipót az ország közszükségleteinek fedezésére a Jászkun kerületeket a német lovagrendnek 500.000 forintért örök áron eladta s a Kiskunságot Halason 1702-ben június hó 1-én a német lovagrend tényleges birtokába is bocsátották. A Kiskunság azonban nem nézte tétlenül ezt az önkényes eladást. Addig járt a maga igaza után, míg 1712-ben egy országos választmány kimondotta, hogy a Kiskunság birtokának eladása ellenkezik az ország törvényével. Erre a német lovagrend az örök tulajdonjogról lemondott, de azt a kifizetett összeg erejéig zálogbirtok képen megtartotta.

Megváltási mozgalom.

III. Károly alatt megindul a birtok visszaváltásának kérdése, melyet azonban a háborús idők nagyon hátráltattak. Szivós kitartás után sikerült 1731-ben kivinni, hogy a német gazdát legalább magyar cserélje fel. A német lovagrend követelését az invalidusok pesti házának alaptőkéjéből kifizették s így ez lesz ezután a zálog birtokosa s a birtok igazgatására csász. kir. kommissiót szerveztek. A jobbágyi helyzetbe visszaszorított kun kerületek lakossága a király elé járult panaszával, melynek az lett az eredménye, hogy az 1741. évi országgyűlés kezébe vévén a jászkunok ügyét, kötelességévé tette a nádornak, hogy a jászkunok részére a régi gyakorlatnak megfelelően nevezzen ki főkapitányt.

Igy került az 1742. évben a főkapitányi székbe *Almássy* János, ki a jászkun redemptio ügyét nagy lépéssel vitte előbre. Az ő nevéhez fűződik az új Félegyháza és vidékének betelepítése, valamint a jászkun redemptio megvalósítása.

Telepítések.

A derék Almássy János főkapitány lelke egész melegével minden áron azon volt, hogy a Jászkun kerületeknek a törökdúlás következtében elnéptelenedett és elhagyott pusztái-újra benépesedjenek s nemzeti érdekekből is a magyarság részéről vétessenek újból kultúra alá. Ezt a természettől gazdagon megáldott, de nagyrészt parlagon hevert földet ki akarta szabadítani a bérlő városok zsaroló kezei közül s a török pusztítás következtében elköltözött kun népet újra meg akarta a virágzó s immár túlnépes jászkun községekből telepíteni azon a rónaságon, melyen századokon keresztül kiváltságokkal biztosítva élte szabad életének hosszú századait. Különösen gondoskodott arról, hogy az egészen elnéptelenedett Félegyházára és környékére munkaszerető, kitartó és szívós népet hozzon. Nem kerülte el figyelmét az a jelenség sem, hogy már 1737 óta az egyes népesebb jászkun községekből telepesek szállingóztak a kecskemétiek bérletében levő Ferenczszállására és Félegyházára. Miután kivitte a felügyeletet gyakorló csász. kir. kommissiónál, hogy az előnyös feltételek mellett megengedte az ide települést, meleghangú körlevélben szólította fel a Jászkun-kerületek lakosságát a Ferenczszállására és Félegyházára való településre. Ez a felszólítás a legerősebb visszhangra talált *Jászfényszaru* lakosainál. Ezek az elszaporodás következtében már úgy is szükölködtek a szántóföldben s az 1737 óta ide települt véreikkel is összeköttetésben állván, biztató reménynyel teltek el az új település iránt. A települési kedv egyre növekedvén, 219 család állt össze, kik *Podhratzky* György jászberényi főkapitánytól 1743 márczius hó 24-én kivándorlási és bérlési engedélyt kapván, a Jászfényszaruban maradt véreikkel megszámoltak s azután megindultak a jövőbe vetett bizalommal új hazájukba, a 72 forintért bérbe adott Ferenczszállására. Azonban telephelyül még sem Ferenczszállását választották, hanem a Duna—Tisza közének vízválasztóján húzódó szeged-budai főút ama részét, a hol a ferenczszállási, galambosi, félegyházi és kisszállási négyes határ összeszögellik. Tehát majdnem ugyanazt a helyet, a hol a régi, de elpusztult Félegyháza állott. Igy alapították meg a Jászfényszaruból és a többi szomszédos jász és nagykun községekből kivándorlottak, számszerint 219 jászkun család a Duna-Tisza közének egyik legvirágzóbb városát, a mai Félegyházát.

A településben részt vett *Ellés* falu is. Almássy János főkapitány föntebb említett körlevelének híre eljutott a Csongrádon felüli Tiszától alkotott kanyarulatba épült s ma már elpusztult Ellés faluba is, melyet a török hódoltság alatt szintén Félegyháza szomorú sorsa ért. Ennek lakosai is alig egy évtized óta akarták újra felépíteni az elpusztult kis tiszaparti falucskát. Nagy reményeket keltett bennük is Almássy körlevele. Mit sem tudtak még a jászfényszaruiak új foglalásáról. Derék plebánosuknak, *Krizsanóczy* Jánosnak minden marasztalása ellenére is fölkerekedtek és sietve költöztek át Félegyházára, magukkal hozva hosszú kocsisorral minden ingóságukat. A raj megindulását látva, plebánosuk sem maradt vissza. Az Isten tiszteletére használt fatemplomukat szétszedette, kocsikra rakatta és ő is követte fölkerekedett nyáját. Félegyházára érve, itt találták már az új települőket, azokkal barátságosan egyezségre léptek, s a bérösszeg reájuk eső részét lefizetvén, hozzákezdettek házaik építéséhez. Így lettek az Ellés falubeliek közös alapítók a korábban érkezettekkel.

Redemptió.

Az így megalakult község rohamosan fejlődött. Az 1744. év elején már a 327 házból álló községet két kerületre osztják. Pecsétet is csináltatnak, melynek körirata volt: „Priv. Kis-Kun-Félegyházi Helség pecsétje. 1743.“ A köríraton belül oroszlánt helyeztek el kivont karddal s előtte kinyilt rózsa volt. A város fejlődésében nevezetes az 1745. esztendő is. Ekkor igen fontos dolog történik a megváltás, az úgynevezett redemptio kérdésében. Bár 1715-ben a törvényhozás azt rendelte, hogy az elzálogosított Jász-kunkerületek az ország költségén váltassanak vissza s III. Károly a zálogösszeg felének letételét fel is ajánlotta, de a megoldás 1745-ig huzódván, a kerületek megajánlották, hogy saját költségükön megváltják magukat. *Mária Terézia* a megváltási engedélyt meg is adta, azzal a feltétellel, hogy ha az érdekelt Kun-kerületek lefizetik az 500.000 forint zálogösszeget, a középületekben tett javítások árát, kiállítanak 1000 lovaskatonát s a nádori fizetéshez évi 12.600 forintot szolgáltatnak be az állami pénztárba. Miután e feltételeket az elzálogosított kerületek elfogadták, a pesti invalidusok háza alapjának, mint a zálog jogi birtokosának, 573.000 forintot kellett visszatéríteni. Hogy ezt a megváltáshoz szükséges összeget helyes aránynyal szétosztani lehessen, közös megállapodással egy bizottságot küldtek ki, hogy az a három kerület minden helységét és pusztáját becsülje fel. A kiküldött bizottság feladatát a legnagyobb lelkiismeretességgel teljesítvén, a becslés eredményével 1745. nov. 25-én a jászberényi kerületi közgyűlésen számolt be. E szerint a redimálás összegéből az egész Kiskunságra esett 182.150 frt, Félegyházára 12.100 frt, Kisszállása felére 2750 frt, Galambosra 5000 frt, Ferenczszállására 7000 frt, a nagy vendéglőre 2000 frt. E szerint tehát a város összredemptiója kitett 28.850 frtot. Ez azonban még megbővült, mert 1753-ban Csólyost s 1757-ben még fél Galambost is magához váltotta.

Hogy ezt az összeget Félegyháza lefizethesse, felszólította a lakosságot, hogy jelentkezzenek és kiki jelentse ki, hogy vagyonához és fizető képességéhez képest mennyit óhajt redimálni. A jelentkezés eredménye az egykorú iratok tanuskodásához képest a következő volt : 37 egész sessio à 200 frt, 68 fél sessio à 100 frt $89^1/_2$ negyed sessio à 50 frt, 37 egész háztelek à 12 frt, 68 fél háztelek à 6 frt, 89 negyedtelek à 3 frt, 61 kerttelen háztelek à 3 frt, 3673 marhaszám à 80 denár, a mi kitett összesen 22915 frt és 40 denárt. Megjegyezzük, hogy egy sessio hossza 28 kötél, szélessége 20 kötél volt s így az 140 holdat tett ki. Minthogy azonban a redemptus polgárok részéről nem történt annyi redimálás, melyből az egész váltság-összeget ki lehetett volna fizetni, de meg közben részint elköltözés, részint elhalálozás következtében más birtokváltozások is állottak be, a nem jegyzett részeket közös birtoknak hagyták meg s annak közös redimálására kölcsönpénzeket vettek fel. Ez a közös kezelés, közös törlesztés, a nyomasztó pénzviszonyok, telekkönyvi rendezések évtizedeken keresztül összebonyolódtak, összekuszálódtak, úgy hogy hosszú viták és birtokperek származtak belőle. Mindezeknek tisztázása elhuzódott egészen a mult század 90-es éveiig. Ekkor oldódott meg végleg a lakosság és közbirtokosság között s ekkor záródtak le végre a hosszantartó per aktái Csólyos puszta felosztásával. Az azelőtt közlegelőül szolgált puszta a redemptio forintok arányában felosztatván, élénk kultúra alá került. A soká pihent földet fölszántották, a sivár homokbuczkákat elhordták, a mélyebb földkatlanokat feltöltötték s ma Csólyos aranykalásztól ékes és népes pusztája Kiskunfélegyházának.

Fejlődés.

Megoldást nyervén a redimálás, megkezdődött a munka, minek eredményeképen a város évről-évre nagy lépésekkel haladt előre. Népessége szaporodott s így mindinkább kisebbé vált az ellésieknek magukkal hozott fatemploma, melyet a mai gabnapiacztér ama helyén állítottak fel, hol most is az 1799-ben emelt Szent János-szobor áll. Az új község lakossága mélységes buzgalmában 1749-ben megveti alapját a maig is álló ó-templomnak s a Kővágóérből szállított hatalmas terméskövekre fel is építi azt a város közpénztárából. Az építkezéssel annyira haladnak, hogy 1753-ban, tehát a telepítés 10. évében már használatba is vehetik. Hogy egyéb tekintetben is az első tíz év alatt mily nagyot fejlődött a város, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy 1753 július hó 18-án a Kiskun-kerületek rabitélő székét Halasról Félegyházára tették át.

Még egy szerencsés körülmény játszott közre, hogy a királyi kegy is Kiskunfélegyháza felé forduljon. Midőn Frigyes porosz király Mária Teréziát megtámadta, a királyné 1756-ban ismét a lovagias magyar nemzethez fordult segítségért. A segélynyujtásban a legáldozatkészebb vármegyékkel versenyzett a Jászkunság. Sietve felállította a vitézségével oly hamar híressé és emlegetetté lett nádor huszárezredet. Ebbe a huszárezredbe Kiskunfélegyháza 46 palatinushuszárt állított ki, minek költsége 5316 frtot tett ki. Majd a Jászkun-kerületek részéről a királynőnek 1758-ban felajánlott 25.000 forintos kölcsönhöz mintegy másfélezer forinttal s az 1000 darab körmöczi aranyhoz 498 forinttal járult. De ez még mind nem merítette ki áldozatkészségét, hanem a háború folyamán felajánlott adományokhoz mindíg növekvő áldozatkészséggel járult.

Mezővárossá lesz.

A nagy királynő nem is volt érte háládatlan. Mihelyt trónja biztosítva volt s az ország fejlődésére szükséges béke helyreállt, magas kegyét éreztette Kiskunfélegyházával is. Az 1772. esztendőben a már virágzásnak indult községet mezővárosi rangra emelte, kereskedelmének és iparának előmozdítására pedig neki négy országos vásárt engedélyezett, melyek nagy vidék pénzforgalmát terelték ide rövid idő alatt. Ettől az időtől kezdve, leszámítva néhány stagnáló időközt, Kiskunfélegyháza mind jobban fejlődik előre. A települő családok legnagyobbrészt földmíveléssel foglalkozván, hangya-szorgalommal fognak a javak gyűjtéséhez. A föld szeretete ösztönzi őket és birtokokat bérelnek a szomszédos *Jászszentlászlón* már 1749-ben, a mint említettük, 1753-ban magukhoz váltják *Csólyos* pusztát; majd még nagyobb körzetben terjedve, gazdálkodnak *Szankon*, *Mérges* pusztán, *Kömpöczön*, *Páloson*, *Orgoványon* ; lassanként megszerzik *Kisszállása* és *Galambos* másik felét is. E terjeszkedési vágy hatása alatt szerzik meg később a múlt század 50-es éveiben Halas városával közösen a Kötönynyel határos *Harka* pusztát, melyet azután elfelezvén, kiegészítettek két harkai birtokos 560 holdjával. Ugyancsak az 50-es években szerezték meg az addig osztatlan *Páka* puszta nagy részét, mely azután egy egész századon át a 21 birtokos kun község közös tulajdona volt egész 1855-ig, midőn ugyanis a császári királyi főkapitány felhívására Karczagon az összes tulajdonos jász-kun községek a három kerület között sorsolás útján felosztották, hogy mindenik kerület a maga részét tetszése szerint kezelhesse. Ebben rejlik a magyarázata annak, hogy Páka területén miért volt birtoka annyi messzire fekvő jász és kun községnek, Halastól egész Kunhegyesig s az újabb generáczió talán nem is sejti ezt, midőn a Borsihalom vörösmárvány határkövének fényes lapjain e messze eső kun községek neveit találja bevésve még manapság is.

Kereskedelem és ipar a multban.

Ily messze kiterjedő határu birtokos lakosság természetesen nem lehetett el kereskedelem és ipar nélkül sem. A közszükséglet következtében kereskedelme hamar fellendült. Első kereskedői, mint a többi nagyobb alföldi városoknak, az élelmes örmények voltak, kiket vallási szertartásaik után inkább görögöknek hívtak. Hogy a város őket ide édesgesse, számukra bolthelyiségeket építtetett s már 1772-ben öt virágzó bolt szolgálta ki a város közszükségletét. Ép így a közszükséglet teremtette meg rövid idő alatt az ipart is. Különösen azok az iparágak fejlődtek igen szépen, melyek a földmívelő nép foglalkozásával kapcsolatosak. Igy különösen kifejlődött a kovács- és bognár-ipar, szép számmal voltak magyar szabók, takácsok, kalaposok, lábbeli készítők, igen kifejlett és magas fokra emelkedett a szíjgyártó- és szücs-ipar, úgyannyira, hogy a Duna—Tisza közében messziről keresték fel e nemű iparosainkat szironyos díszítésű lószerszámokért, rezes kengyelű drága betyár-nyergekért. A szűcs-ipar pedig a művészi sodrott selyemmel kivarrott subákban valódi műremekeket alkotott, miről a Városi Múzeum néprajzi gyűjteménye fényes tanúságot tehet. Az iparosok czéhekbe sorakoztak, külön szabályaik között érdekes életet éltek s a remeklés kötelezettségével serkentették a fiatalabb nemzedéket az ipar fejlesztésére.

Veszélyben az önállóság.

A város önállóságát Mária Terézia halála után veszély fenyegette. II. József császár igérete ellenére megszüntette a Kunság önállóságát. Kiskunfélegyházát a pesti kerület hatósága alá helyezte. Igy ezzel az intézkedéssel Kiskunfélegyházának első bírósága is megszünt. Ez az intézkedés elkedvetlenítette a város lakosságát s a milyen áldozatkészséggel és szeretettel támogatta Mária Teréziát háborúiban, oly kedvetlenül viselte az 1787—1790-ig tartó török háború kívánta nagy áldozatokat, úgy hogy sokszor a kerületi biztosnak erőszakkal kellett azt többször a lakosságon behajtania.

Kiváltságok.

1790-ben meghalt II. József császár. A nemzeti ébredés erős hatása alatt a Budára összegyűlt országgyűlés az alkotmányt visszaállította és újabban még erősebben körülbástyázta. Teljesítette a Kun-kerületek forró kívánságát is és visszaállította a kunok régi szabadságát s az 1790. évi XXV. törvényczikk kimondja : „ut districtus Jasygum et Cumanorum in suis legalibus iuris et privilegiis, libertatibus et immunitatibus a Divis Hungariae Regibus concessis et confirmatis in perpetuum conserventur.“ Az országgyűlés emez intézkedése nagy örömöt keltett mindenfelé a kunok között, de leginkább Kiskunfélegyházán, mert a szabad fejlődés feltételeit ismét visszakapta. Újra élhetett a külön jászkun statutumokkal, melyek sok érdekes rendelkezést tartalmaznak s különösen érdekesek az özvegyi jog tekintetében. E statutumok voltak ezután az irányadók Kiskúnfélegyházára nézve. Ezek szerint élt a város hosszú évtizedeken keresztül s megteremtett intézményeiben, kultúrális haladásában mutatta meg életrevalóságát és hivatását a városi életre.

Beosztás a vármegyébe.

Folytonos előhaladásban így ért el a város az 1876. évhez, midőn az 1876. évi XXXIII. t.-cz. I. §-a 17., 18. és 19. pontjai a jászkunok önálló törvényható-

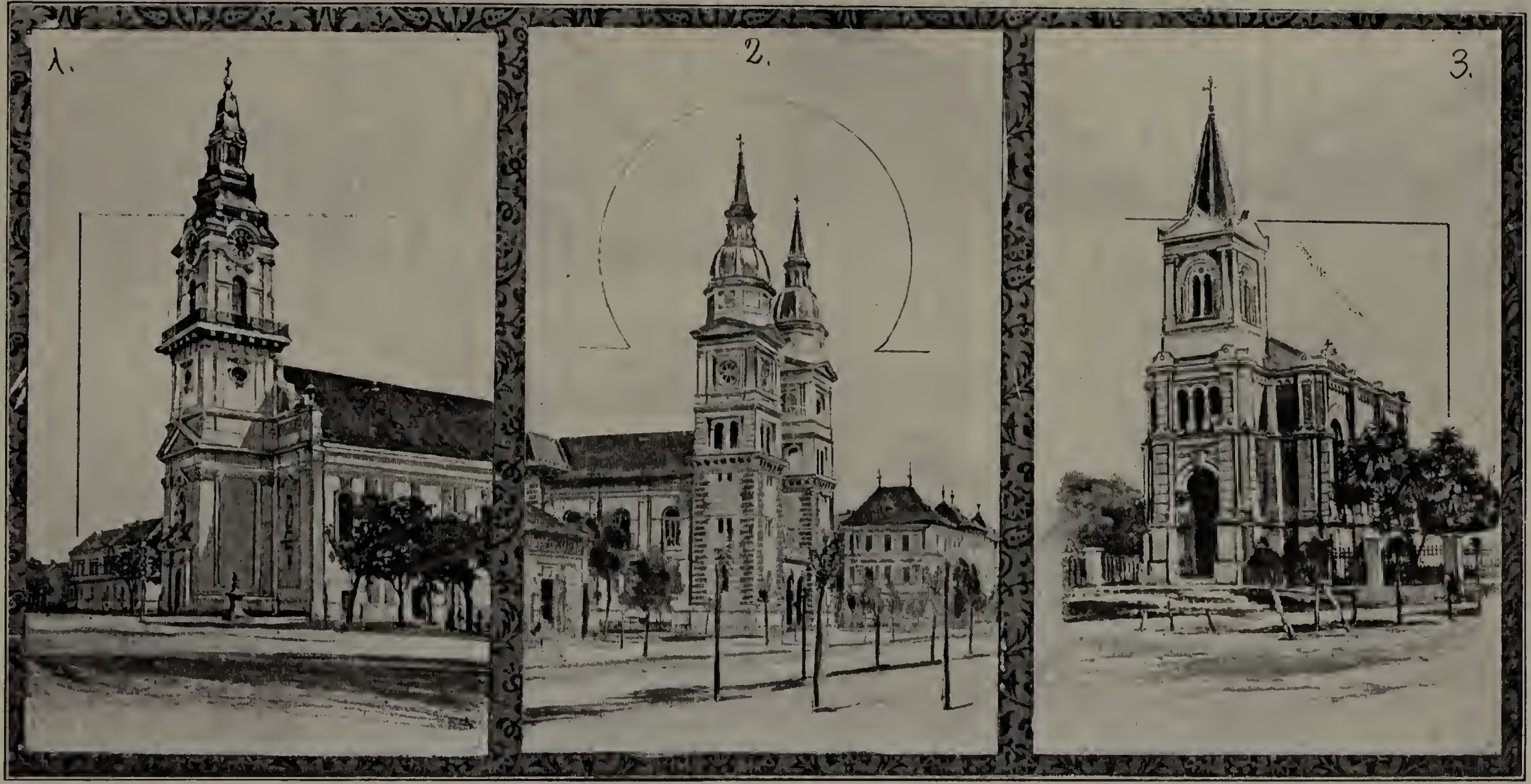

Kiskunfélegyháza. — 1. A kath. templom. — 2. Szt. István templom. — 3. A Kalmár-kápolna.

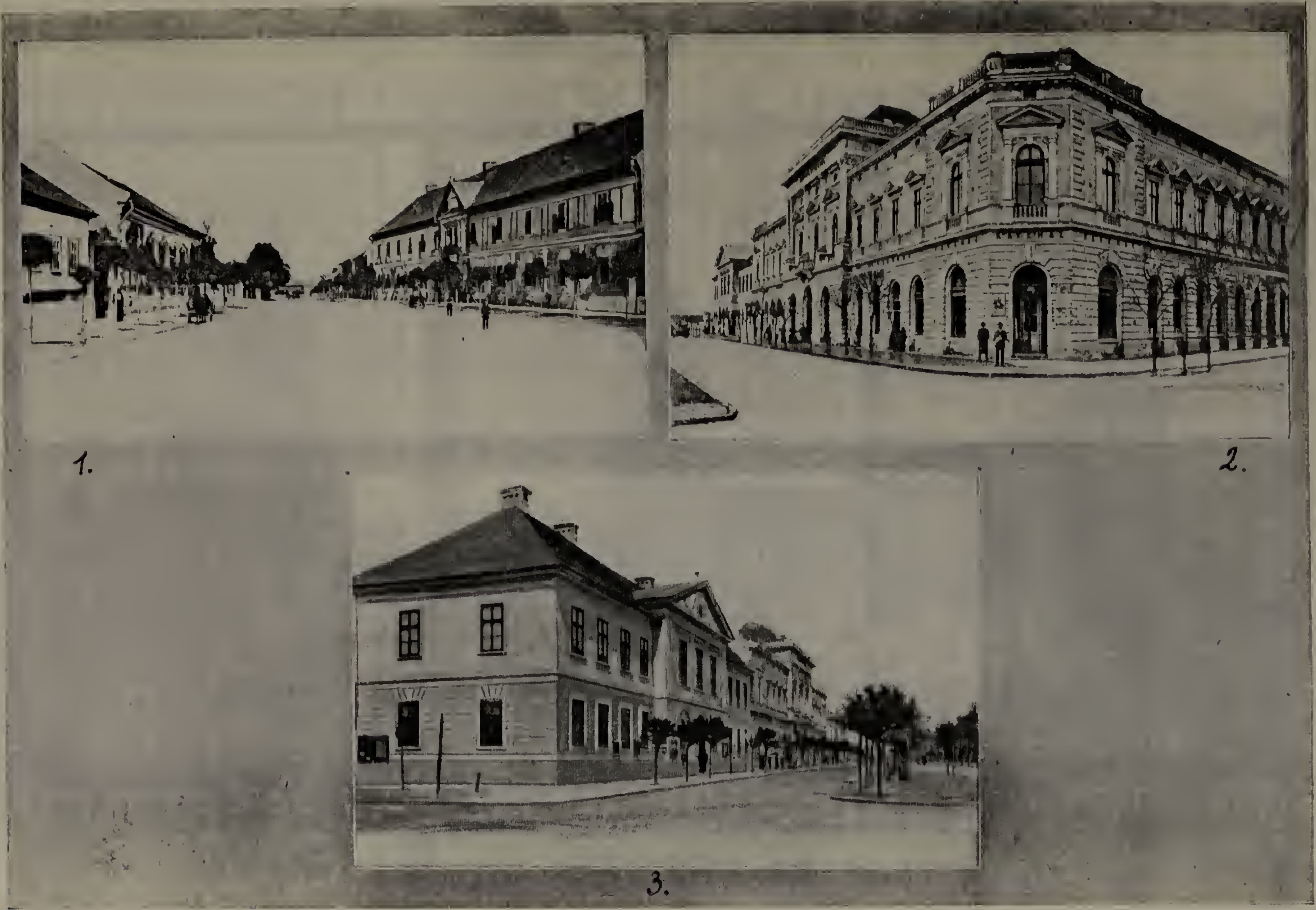

Kiskunfélegyháza. — 1. A kir. járásbiróság. — 2. A városi szálló. — 3. A városháza.

ságait végleg megszüntette és a Kiskunságot, benne Kiskunfélegyházát, a Kunkerületek régi székhelyét is örökösen Pest-Pilis-Solt és Kiskun törvényesen egyesített vármegyébe bekebelezte.

*

A város leirása.

Akár Budapest felől, akár Szeged felől közeledünk a mai Kiskunfélegyházához, a budapest—orsovai fővonalon már több kilométernyi távolságban az akáczok közül kifehérlő tanyák, zöldelő gyümölcsöskertek, gazdag fürtű szőlők, hullámzó vetések, zöld pázsittal borított legelők, fel-felcsillámló tavak mögött ég felé nyuló karcsú magas templomtornyok és füstölgő gyárkémények vonják magukra figyelmünket s figyelmeztetnek, hogy ismét egy nagyobb alföldi városhoz közeledünk. Még néhány percz s kialakul előttünk Kiskunfélegyháza a maga nagyobb kiemelkedő s mellette szerényen meghúzódó bogárhátú háztömbjeivel. A *pályaudvar* élénksége, várakozó tehervonatok hosszú kocsisora, az utasokra váró viczinális vonatok gépei és motorai figyelmeztetnek arra, hogy egy nagyobb forgalmu, alföldi városba érkeztünk. Kilépve a vasúti indóházból, szépen kövezett térre jutunk, hol a bérkocsik és omnibuszok sokasága fogad, a mi még tíz évvel ezelőtt majdnem ismeretlen volt az érkező utas előtt.

Pályaudvar.

Kossuth-főutcza.

A vasúti indóház tengelyében nyúlik be a koczkakővel kirakott s mindkét oldalán széles sétaúttal szegélyezett s fákkal beültetett *Kossuth*-főutcza, mely egy kilométernyi nyílegyenességgel visz be a város szívébe : a piacztérre. A baloldalon mindjárt megragadja figyelmünket egy hosszan elnyuló emeletes épület, melynek nemzeti színre festett kapujáról s az előtte álló katonai őrségről azonnal ráismerünk a *honvédlaktanyára*. Ezt a hatalmas és nagy udvaru épületet a város emelte az I. honvéd-gyalogezred itt állomásozó zászlóaljának. A honvéd laktanya hosszúságában a jobboldalon városi telkek állanak szintén. Az ezen emelt épületek egyikében a méntelep apaállatai vannak elhelyezve, a másik saroképület pedig a város tulajdonát alkotó *Fehérkereszt*-vendéglő, kedvelt kirándulóhelye főleg az iparos-osztálynak. A főutcza tengelyébe itt szögellik be jobbról a baja—aradi műútnak majsai szakasza, balról pedig a nagyszőlőútat magába felvett izsáki út, melyet a törvényhatóság most köveztet. A majsai út e szakaszán húzódnak végig a kincstár hatalmas *dohánybeváltó* raktárai, a hol a Kiskunfélegyházán és vidéken termelt nagymennyiségű dohányleveleket raktározzák be egész az elszállításig. E nagy telep majdnem száz munkást foglalkoztat egész éven át, kik szívesen mennek munkára a ,,dohányba.“ A honvéd-laktanya háta mögött az izsáki-út mentén terül el a néhány év alatt felépített *Urbán város*, mely egy gazdag Urbán nevű gazdálkodó jól értékesített telkein épült fel. Ennek végében van a *Spitzer*-féle *mükö- és czementgyár*, mely égető kemenczét is állítván, egyedüli képviselője városunkban a kályha-, majolika- és agyagiparnak.

Szélmalmok.

Folytatva útunkat a Kossuth-főutczán, a hatalmas nyárfákból álló vasuti fasorba érünk, mely a várost körülvevő úgynevezett ,,nyomáson“ vezet keresztül. Az itt elénk terülő látvány adja meg az alföldi városok típikus jellegét. Jobbról és balról szemünkbe tünnek a régi híres *szélmalmok*, a mint hatalmas vitorlájukat forgatja a beléjük kapaszkodó szél. Valamikor régen, a mint az öregek mondják, száz ilyen szélmalom vitorlája hányta a czigánykereket a várost körülvevő nyomás-földön. Hogy igazat beszélnek, igazolja az is, hogy a városnak a múlt század elején készült legrégibb képén, melynek réz-kliséjét a Városi Múzeum őriz, ugyancsak ott vannak köröskörül a vitorlás szélmalmok. Mióta azonban a gőzmalmok megépültek s a ,,csuvárus“-ok házról-házra járva, a gőzmalmokba hordják az őrölni való gabonát, a szélmalom-ipar kezd elhanyatlani. A legtöbb szélmalom pusztulófélben van, a romlottat gazdája leszereli, tetőt tesz reá s lakóházzá alakítja át, így lesz ebből is itt speciálitás.

Vásártér.

A vasúti fasor baloldalán elterülő hatalmas térséget a város városi parknak szánta, a jobboldali rész pedig a *vásártér* és *katonai gyakorlótér* s ma a kiskunság fegyver alá fogott honvédei gyakorlatoznak ott, hol a hun-avar harczosok alusszák örök álmaikat, mert e gyakorlótérnek a dohányraktárak előtt elterülő része egy régi hun-avar temető, melynek feltárása a Városi Múzeum feladata. E vásár és gyakorlótér vasúti fasorra eső részét a város parczellázta, hogy a Kossuth-utcza egészen a vasútig kiépülhessen. Hogy e drága és értékes telkeken az építési kedvet előmozdítsa, itt adott kétholdas telket az állami tanítóképző kétemeletes hatalmas palotájának több ezer korona adományán felül.

Tanitóképző.

Az *állami tanítóképző*-intézetet a város 1876-ban kapta, midőn azt az állam *Szivák* Imre dr. akkori kiskunfélegyházai országgyűlési képviselő közbenjárására a szomszédos Csongrádról ide helyezte át. Az állami tanítóképző hosszú időn át a főgimnáziummal együtt egy szűkös portán szorongott a Petőfi-téren s csak néhány év óta költözött be új palotájába, mely a modern paedagógia minden követelményének megfelel. Ez a szép intézet *Csepreghy* Endre igazgató sürgetéseire épült fel, ki negyven éves népnevelői tapasztalát és nagy tudását vitte bele az új intézet megalapításába. Az intézet 100 bennlakó növendékre, internátussal van egybekötve. Van hatalmas, árnyékos fákkal és bokrokkal körülvett játéktere, külön ártézi kútja, mely vizvezetékét táplálja s parkjában az intézet kiváló fiatal tanára, *Pinkert* Zsigmond igen szép füvészkertet állított az Alföld flórájából, melyért elismerést nyert a londoni kiállításon is. Az intézet gyakorlóiskolával van összekötve, a gazdaifjakat egyesületbe tömörítette össze. Van külön kertész-tanára, ki az intézet növendékeit gyakorlatilag képzi az intézet kis epreskertben levő kertjében. Az intézetet két év óta *Katona* János dr. igazgatja.

Gőzmalom, gőzfürdő.

Elhagyva a sétányul szolgáló szép vasúti fasort, a baloldalon az *Egyesült Gőzmalom-Részvénytársaság* hatalmas telepéhez érünk. Ez a modernül berendezett, hatalmas méretű gőzmalom nemcsak a nagy közönség részére őröl, hanem néhány évvel ezelőtt külön rozsmalommal egészítette hatalmas telepét. Az ebben őrlött kitünő minőségű lisztet külföldre szállítja. A gőzmalomnak saját villamos világítása van. Udvarán két ártézi kút ontja bő vizét, melyek gőz- és kádfürdőjét, továbbá férfi- és női uszodáját látják el a szükséges vízzel. E nagy telep igazgatója Molnár Imre. A telep fürdő-utczai részén van a gőzmalom-kert, melyben bérlője Ring Lajos izléses szép nyári mulatót épített, hol a nyári estéken, különösen vasárnapokon, ezrével üdül vidám zene mellett a város közönsége.

A főutcza folytatása.

A gőzfürdővel szemben az utcza másik oldalán, a Vásártér-utcza beszögelésénél, van a Bánhidy Gábor-féle nemesi kúria. Az Árpád-utcza és Nádor-utcza beszögelése között nyulik el a *kórháziskola* homlokzata, mely szépen befásított udvarával hat elemi osztályt fogad be magába. Az iskola hatalmas régi épülete ezelőtt városi kórház volt. A Lehel-utczai betorkolásnál van Ring Pál vendéglője, mely ősi tanyája a „Sasok“ asztaltársaságának. Tovább a Kossuth-főutczát a Batthyány- és Attila-utcza beszögeléséig forgalmas üzletek alkotják. Az Attila-utczának elején van mindjárt a *Holló és Tapodi* élelmiszer-szállító czég telepe, honnan a baromfi, tojás és gyümölcs hatalmas szállítmányokban indul külföldi útjára, Oroszországba, Poroszországba, de legnagyobb mennyiségben a londoni piaczra. Ebben az utczában van még Csák Kálmán csinos palatornyos magánháza, az ó-templomi plebánia és kántorlak, mellette pedig az *Ujszászy és Mayláth* építőczég jónevű *műkő- és czement-gyára*, a legkiválóbb modern berendezéssel felszerelve. A Kossuth-főutcza és Attila-utcza sarkán emelkedik Bányai Mór dr. ügyvéd új és csinos emeletes palotája.

Róm. kath. új templom.

Néhány magánházat és a Pelyva-féle bérházat elhagyva, a Kossuth-főutcza egyik legszebb részére érünk, mely a Lónyay- és Hunyadi-utczák beszögellésénél kezdődik. A baloldalon benyiló, fiatal fáktól árnyékolt téren emelkedik a hatalmas méretű kéttornyú *új templom*, melyet a város közadakozással is segítve, Szent István első magyar király tiszteletére emelt, a telken kívül 157.000 forintnyi költséggel. Már a múlt század elején a város népessége annyira megszaporodott, hogy a város nagy katholikus közönségének befogadására még egy templomot kellett építenie. A városnak nem lévén erre pénze, kegyes hagyományokból 1802-ben megvetette az új templom-pénztár alapját, melyhez a tanács 1830-ban hozzácsatolta a „muszáj“-földek jövedelmét. Ez a pénztár a hetvenes években már 130.000 forintra felszaporodván, a város 1872-ben a templomépítés szerződését *Pártos* Gyula budapesti műépítővel megkötötte. A következő évben megkezdték az építést és három év alatt a falmunkálatokat befejezték. Minthogy azonban a rendelkezésre álló összeget az építés maga felemésztette, a templomi felszerelések nagyobb részének kegyes hagyományokból és magánosok áldozatkészségéből kellett előállania. Igy az imponáló külsejű és nagy méretű gazdag renaissance-stilű templomot csak 1880 szept. 20-án szentelhette fel nagy ünnepségek között *Peitler* Antal József váczi megyéspüspök. Ugyanez alkalommal a város nyugati felét, mint önálló plebánia-területet, az új templomi plebániához csatolták, melyet azonban *Kiss* Boldizsár első plebánosának megválasztásáig a régi anyaegyház látott el. Második plebánosa két év óta *Toldy* Jenő, kinek személyében e szép templom fáradhatatlan gondozót nyert. Az új templomteret két szép szobor díszíti, melyeket a Szentháromság és Szent Család tiszteletére Kiss Mártha emeltetett vallásos buzgóságból.

Főgimnázium.

Az új templom mellett emelkedik az államilag segélyezett városi *főgimnázium* kétemeletes díszes palotája, melyet az előcsarnokban elhelyezett márványtábla felírása szerint: „A jövő nemzedék hazafias, tudományos és erkölcsös nevelésének biztosítására a magyar állam fennállásának ezredik évében I. Ferencz József király dicsőséges uralkodása alatt építette Kiskunfélegyháza város közönsége 1896.“ Ez a modern paedagogia és hygienia követelményének mindenben megfelelő főgimnázium *Alpár* Ignácz műépítész tervei szerint készült 240.000 korona költséggel, hirdetve örökre azt a nagy áldozatkészséget, melylyel ez a város minden kultúrintézetét támogatja. Ebben az intézetben évenként mintegy 300 középiskolai tanuló nyer oktatást. Tanulói nagyobbrészt helybeliek, de szivesen keresik fel a temes- és torontálmegyei német és a krassó-szörénymegyei román fiúk is, hogy itt a magyar nyelvet elsajátítsák. A főgimnázium régi épülete ezelőtt a Petőfi-téren volt. Maga az intézet épen százéves s fennállásának százéves évfordulóját remek új iskolai zászlójának felszentelésével nagy ünnepségek között ez évben ünnepelte meg. Midőn az iskola 1809-ben megnyílt, a négy osztályban 56 tanulója volt. Első tanárai voltak *Pater* Mihály kecskeméti konventbeli barát, de már egy hónap mulva ennek helyébe jött *Weiszkopf* Mihály pap, ki a tanítást társával, a világi *Brassai* Józseffel teljesítette. Érdekes apróság, hogy ennek a világi tanárnak a fizetése 100 frt készpénz, 70 véka buza, 100 font hús, 60 font só, 25 font faggyú, 2 öl fa, 2 szekér szalma és szabad lakás volt. Ezt az intézetet nagyobb mértékben fejlesztette a lángbuzgalmú *Már* András kerületi kapitány, midőn a kerületi gyűlés 1812-ben őt bízza meg az intézet igazgatásával. Az 1854. évben a felsőbb hatóság az intézetet beszüntette, s a helytartótanács csak 1862-ben állította vissza. A város 1891-ben kimondja, hogy az intézetet 8 osztályúvá fejleszti s 1895-ben pedig a teljesen kifejlesztett intézet megkapja az államsegélyt, mely ma 32.000 korona. A főgimnázium költségvetése a város költségvetésében ma 76.202 K 12 fillérrel szerepel. Az új főgimnázium első igazgatója, *Holló* László elhalálozván, az intézet új munkaserőt nyert két évvel ezelőtt *Porst* Kálmán dr.-ban, ki ma 16 tanártársával buzgólkodik a kellő felszereléssel ellátott szép intézetben.

Kulturegylet.
Muzeum.

E főgimnázium ad ideiglenes helyiséget a több mint 700 tagot számláló *Kiskunfélegyházai Közművelődési Egyesületnek*, mely az intézet tágas tornacsarnokában színpadot emelt s ott rendezi a téli hónapokban nagyszámú hallgatóság előtt a város kultúrájára oly fontos népszerű irodalmi estéit. Ugyancsak a főgimnázium ad ideiglenes helyiséget az 1902-ben alapított s állami felügyelet alatt álló *Városi Múzeumnak* is, melynek gyűjteménye ma már négy szobát foglal le. Van a múzeumnak mintegy 600 tárgyból álló néprajzi gyűjteménye, 1200 kötetből álló könyvtára, több ezer darabból álló régiség-gyűjteménye, mintegy 10.000 darabból álló pénzgyűjteménye. Régiséggyűjteményében vannak igen szép darabok, különösen a jazyg sírleletek, egy La-Tène-korabeli, vérvörös zománczczal kirakott bronzláncza, népvándorlás-korabeli aranyékszere, Árpád-korabeli pallosa értékesek s egy XIV. századbeli vitéz sírlelete pedig még eddig unikum. Kegyeleti tárgyai között értékesek Heiszter tábornok faragott vadászbotja, Deák Ferencz tajtékpipája, Kiss Ernő aradi tábori asztala. Pénzgyűjteménye, melynek alapját *Miletz* János vetette meg, igen szép darabokkal gazdag. Szépek a város határában talált barbár veretű aranya, több bizánczi aranya s körülbelül 700 darabot kitevő pálmonostori ezüstpénz-lelete. Mindkét intézmény néhány év múlva a Kultúrpalotában fog állandó lakhelyet kapni, a melyet a múlt évben elhalt özv. Kalmár Józsefné részéről a városnak hagyományozott fejedelmi adomány alapítványaiból fennmaradó összegből fognak építeni.

Egyéb
középületek.

Az új templommal és a főgimnázium épületével szemben a Kossuth-utcza másik felén három csinos magánház van. A Hunyadi-utcza beszögellésénél Molnár Imre emeletes háza, melyben a *magy. kir. posta, távírda, telefon és postatakarékpénztár* foglalja le az egész földszinti helyiséget. Az Öröm-utcza beszögellésénél emelkedik Kiss Lajos emeletes bérháza, melynek földszintjén virágzó üzletek vannak, emeletén pedig a *honvédtiszti étkező és kaszinó*, továbbá a *Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesületének* tágas helyiségei nyujtanak kényelmes otthont a társas-életnek. E két emeletes épület között fekszik Propper Miksa dr.

ujonnan épült csinos magánháza. Az Öröm-utcza beszögellésének másik sarkán van a *Népbank* helyisége, hol azelőtt az előbbibe olvadt Mezőgazdasági Bank háza állott. A Népbank után a Szarvas-féle emeletes bérház következik, a főutczába betorkoló Deák Ferencz-utcza egyik sarkán, melyben csinos magánházak között szerénykedik a *neolog hitközség elemi iskolája.*

A főgimnázium épülete mellett beszögellő Wesselényi-utczától egész a Damjanich- és Zrinyi-utczák közös betorkollásáig, a Kossuth-főutcza mérsékelt törésénél emelkedik a Népbank emeletes bérháza, melynek egyik részében az osztálymérnökség, másik részében pedig az *Európa-szálló* van. Ennek földszintjét foglalja el a főutczára a Kneffel-kávéház, kényelmes berendezésével. Ezzel kapcsolatos az étterem, mely magyar motivumú faragásával remeke a helybeli iparnak. Az üzlet vezetője Kneffel Béla, a ki kiskunfélegyházai fiú és kereskedelmi akadémiát végzett és idehaza értékesítette mindazt, a mit bécsi, párizsi és londoni tartózkodása alatt tapasztalt.

Az Európa-szálló háta mögött húzódik meg szerényen az *egyesült protestáns egyház* csinos új temploma. Az Európa-szállótól tovább haladva a Kossuth-főutczán, az igazi belvárosba jutunk. Innét egész a városházáig bolt boltot ér. A Kazinczy- és Berzsenyi-utczák egy helyen szögellenek be. Jobbra a Berzsenyi-utczában van a *neolog* és az *orthodox* izraelita hitközség külön-külön imaháza. Ennek az utczának a sarkától egészen a Gabnapiaczig terjed a régi Heinrich-féle ház, virágzó üzletekkel, közötte a város legrégibb, a Vesszősi-féle könyvkereskedéssel és könyvnyomdával s a „Félegyházi Hirlap és Félegyházi Hiradó" szerkesztőségével és kiadóhivatalával. E sorok írásakor e hatalmas régi épületet épen bontatja az új gazda, a „*Közgazdasági Takarékpénztár*", hogy helyébe hatalmas emeletes új palotát építtessen.

Kis kaszárnya.

Balra a Kazinczy-utczában ódonszerűségével egy régi kúria köti le figyelmünket. Ez a ház a város tulajdona s a köznép így ismeri: „*Kis kaszárnya.*" A régibb időben katonaság tanyázott benne. De a kiskunfélegyházi nép előtt másért nevezetes. Kegyeletes tisztelettel őrzi annak felejthetetlen szép emlékét, hogy az ország nádorának, a kunok szeretett főkapitányának fia, a népszerű és boldog emlékezetű *József* főherczeg lakott itt azokban az években, melyeket mint katona töltött itt a város falai között. Ha a honvédség szemléi alkalmával meglátogatta Kiskunfélegyházát, mindig szeretettel emlékezett meg arról, hogy e városnak lakója volt. Nagy érdeklődéssel tudakozódott egykori bizalmasa, az öreg Molnár Laczi bácsi után, Molnár Lászlónak, a Nemzeti Színház kiváló művészének apja után, ki az egykori fiatal daliás főherczegnek bizalmas barátja volt. Ma ebben az épületben a katonai nyilvántartó, a fogyasztási adóhivatal s a városi tüzoltóság van elhelyezve. Mellette nyúlik el a régi Ring-kúria s e mellett a Fazekas Alajostól a 1860-as években alapított „*Népkör*". Ennek szomszédságában van a „*Szipka- és táskagyár.*"

A piacz.

Ha most innét visszatérünk, néhány lépéssel a Kossuth-főutcza végére jutunk s bennvagyunk a Piacztéren, mely a város kereskedelmének s társadalmi életének élénk középpontja. Ez a kiskunfélegyházai népnek az, a mi a római népnek a Forum Romanum volt. Élete s külső képe sokban hasonlít is hozzá. Messze terjedő határaiból a városnak, hetenként háromszor özönlik ide a sok nép. Idehozza eladnivalóját s itt szerzi be a szükségeseket, no meg itt értesül mindenről, országos és városi politikáról. Erre azonban a hetivásáros napokon nem igen jut idő. A gyümölcsérés idején még meg sem pirkad a hajnal, máris megkezdődik a vásár s mire a város népe ébred, már akkor a tanyai nép legnagyobb része, hacsak a boltokban nem akad dolga, siet vissza a tanyára, hogy dologhoz láthasson. Legnagyobbak a hetipiaczok őszszel, százával állanak a kocsik egymás mellett. Felér ilyenkor a hetipiacz bármely országos vásár gyalogpiaczával.

Publikáczió.

De változatos a képe vasárnapokon. Ünneplőbe öltözve, százával állanak egy csoportba s vidám pipaszó mellett, melyben ott serczeg a jóízű dugott dohány, évelődnek, politizálnak, hányják-vetik a haza, a város sorsát. Szidják a magas pótadót, panaszkodnak, hogy nem jár az eső s a szőlő levelét lehervasztja a „fenerosszpora". Tíz óra után megsokasodik a nép a piaczon. Vége a nagy misének s a két templom ezrével ontja a népet. A gazdalányok színes selyemben, csoportosan vonulnak végig a széles aszfalton. E közben a városi szolgák kihozzák a városháza kapuja alól a szószéket s felállítják a piacz közepén. Tódul utánna az érdeklődő emberáradat. A zaj elcsendesedik, midőn a városi főjegyző jelenik meg a szószéken s megemelve kalapját, hangosan köszön: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!“ Azután kezdetét veszi a „*publikáczió*“. Először jönnek a közönséget érdeklő hivatalos hirdetések, azután a magánosok hirdetései, hol van eladó föld, széna s más termény. Ezek a nagyobb s drágább hirdetések. Azután jön a levéltárnok. Ezek az olcsóbb hirdetések. Már ez sokakat nem is érdekel, hátrább is húzódnak. Majd befejezi a publikácziót a városi dobos. Ezek a kishirdetések. Olcsóságára való tekintettel még kisebb lesz a hallgatóság gyűrűje. Mindnyájan csak akkor várakoznak türelemmel, ha a képviselő tart beszámolót s az őt lekísérő képviselők beszélnek, vagy valamely más népgyűlést, vagy épen ünneplést hirdetnek a nagybetűs falragaszok. Ezután bemennek a Koronába egy-egy pohár sörre, úgy hogy mire az intelligenczia „szagos miséjének“ vége, vagy délre szól az ó-templom harangja, üres a piacz. Siet mindenki haza, mert a gazdanép délután már újra siet ki a tanyára, az nem ér reá délután elmenni a polgári borozókba, vagy a „körbe.“ Ez az a piacztér, melyen 1848-ban *Kossuth* Lajos, később a város díszpolgára, üdvözölte „a viharos csaták tüzében megbarnult haragos kunokat.“

Városháza.

A piacztér nyugati oldalának sarkán áll a városnak még Mária Terézia idejéből származó czímerével, a toronyban álló alabárdos kunnal díszített régi városháza nagy, zöldre festett emeletes épülete. Már a Kossuth-utczai árkádos homlokzata, hatalmasan imponáló új épület. Még a munkáskezek dolgoznak rajta. A régi is nemsokára eltünik. Ezt is le kellett volna már bontani. De felebbezés alatt áll. A nép egy része ragaszkodik hozzá kegyeletből, bár látja, hogy a megépített részhez sehogy sem illik hozzá. De hát azért mégis fellebbez. A városi politikában ez már így szokás. Már csak rövid idő kérdése a döntés s a bontó csákány ezt is eltünteti a föld színéről. Tehát mondjuk el régi történetét. Az első települők a legrégibb helységházát a régi nagy vendéglő mellett építették fel. Ez azonban hovatovább a hivatalok és a lakosság szaporodásával mind kisebb lett. Ugyannyira, hogy már 1820-ban, mivel a régit kijavítani nem volt érdemes, újnak építését tervezgették. A következő évben fel is szólították *Fischer* Ágoston és *Novák* Gergely kecskeméti építőmestereket a terv és költségvetés elkészítésére, a mely szerint az építés 23 és fél ezer forintba került volna. A nádor sem kifogásolta, sőt még olcsónak is találta. Csak azt nem akarta, hogy a réginek a helyén építsék, mert ez nem volt a kiszögellő vendéglő vonalában. Erre azután megkezdődött a deputálás, kapaczitálás, kérelmezés, udvarias kitérés, felfolyamodás. Végre is a nádor megengedte, hogy hát építsék a régi városháza mellett. Siettek is az építkezéssel s következő bejegyzést tették a tanácsi jegyzőkönyvbe: „Az utódoknak emlékezetül jónak találtuk bejegyezni, hogy új városháza épületünknek az első talpköve 1823. év május hó 6-án reggel 10 órakor tétetett le.“ Az építkezéssel siethettek, mert még ugyanaz év november elsején a birói restaurácziót benne tartották meg s *Móczár* Ferencz ord. notárius jelentése szerint 28.913 frt 4 krajczárba került.

Korona-szálló.

A városháza tőszomszédságában, szintén a Piacztér nyugati oldalán, emelkedik a város tulajdonában levő díszes és impozáns méretű *Korona-Szálló*, régi kedvelt helye az ide jövő idegeneknek. Nemrég restaurálták s új bérlője, *Decker* János, a legnagyobb kényelemmel és fénynyel rendezte be. Szép kupolás díszterme színházul szolgál s itt zajlanak le a vidám farsangi mulatságok s a nagyobb bankettek. Ebben az épületben van a helyisége a még Széchenyi korába visszanyuló „*Uri Kaszinó Egyesületnek*.“ Ennek a Korona-Szállónak a helyén állott, bár hatalmasan kiszögelve a piacztérbe, Kiskunfélegyházának messze vidéken híres régi vendéglője, az öreg „*Duttyán*“. Szépítési szempontból már a múlt század huszas éveiben le akarta bontatni a nádor, de ebbe a városi tanács nem ment bele. Alázattal kérte a nagy urat, hogy irgalmazzon meg az öreg „Duttyán“-nak, mert „azon vendéglő erős anyagból van készítve s gyönyörű pinczével ellátva, igaz, hogy az utczába dísztelenül benyúlik, de másrészt dicsekvés nélkül elmondható, hogy ezen Bécstől Erdélyig vonuló főútvonalon Pesttől Szegedig hasonló szép vendéglő nincs és köztapasztalat szerint igen szükséges.“ Valóban igazat mondott az igen tisztelt tanács, mert bizony köztapasztalat szerint igen szükséges volt az. A városháza mellett lévén, ők maguk is gyakorta átjártak néhány „halbseitlira“ és a régi „delizsáncz“ utasai, kik Erdély felé utaztak, hol melegedtek volna meg a csúnya, zimankós időben. Azután meg mikor a régi „szédriák“ tartására összesereglett a kerület színe-virága, no meg egy-egy híres agarászat után hol lehetett volna jobban mulatni, vagy vagyont nyerni a „csendes“ mellett, mikor még az is járta, hogy az asszonyt is feltették a „blatt“-ra. Hát még a zajos farsangi mulatságok hogy lettek volna meg az öreg „Duttyán“ nélkül, hol szépséges szépanyáink egykor oly észbontó kecsességgel járták a menüettet, vagy ropták a tüzes csárdást. Dehát bódító is volt az, mikor az öreg *Tanges* czigány húzta . . .

A piacztér házai.

A Korona tőszomszédságában emelkedik a Kocsis-féle emeletes ház. A *Népbank bérháza,* földszintjén a magy. kir. adóhivatallal. A Piacztér keleti oldala mind kereskedés, még pedig a legnagyobb üzletek vannak itt. Középen emelkedik ki a régi „kvártély-ház“helyén Hoffer Imre úri háza, a város egyik legszebb emeletes épülete. Ennek a földszintjén levő gyógyszertár a város legrégibb gyógyszertára. A Hoffer-féle ház mellett a városházával épen szemben emelkedik a *kis városháza,* melynek két térre nyuló földszintjét üzletek s a Közgazdasági Takarékpénztár foglalják le. Udvari részén az árvaszék, emeletén pedig az adóhivatal s a városi közpénztár van elhelyezve azokban a helyiségekben, melyek régente a *Kaszinó* helyiségeiül szolgáltak. Ez az épület is egyik legrégibb háza a városnak. Midőn látta a város, hogy a görög boltosok kezében levő kereskedelem mindinkább élénkül, szükségesnek látta, hogy a bolthelyiségek részére bérházat építsen. Ekkor emelte 1772-ben a kis városháza épületét, melyet először csak földszintesre tervezett, de már 1777-ben emeletesre épített ki. A mai kis városháza azonban nincs meg eredeti alakjában, mert a kisárusok részére eléje épített fedett boltíves folyosót lebontatta.

A Hattyu.

A Piacztér déli részén két régi ház áll. Egyik a „*Hattyu*“-épület, mely még 15 évvel ezelőtt vendéglő volt. Ma üzlethelyiségek vannak benne. Nevezetes ez az épület azért is, mert ez volt az a „Hattyu“-hoz czímzett városi kocsma, melyet 1822-ben Wagner József és Göizvein János társaságában bérelt ki *Petrovics* István, *Petőfi* Sándor édesatyja. Ebben az épületben volt az egyik mészárszék is, melyet a költő akkor még vagyonos atyja az 1824. évi „közbeneficiumok licitatio“-ján bérbe vett 550 „váltóczédulabéli forintokban.“ A másik mészárszék pedig azon a helyen állt, hol most az új városháza ama sarka emelkedik, mely a Nagy Gyuláné-féle házzal szomszédos. A másik régi ház pedig, melynek homlokzata már belenyúlik az *Egyháztérbe,* a régi *Draskovits*-féle ház, mely a fiágon kihalt Pojéni és Balmazújvári Draskovits család nemesi kúriája volt.

Holló Lajos-utcza.

A Piacztér éjszaki felétől egy-két lépésre már a *Holló Lajos*-utczában járunk. Azelőtt Kecskeméti Nagy-utcza volt, de újabban — minthogy ebben az utczában született Holló Lajos dr. ellenzéki politikus, a városnak 23 éven át országgyűlési képviselője — róla nevezték el érdemei jutalmául ezt az utczát. Hoffer József háza mellett emelkednek az *Endre*-féle nemesi kúriák. Ez az utcza különben az „*ügyvéd-negyed*“, mert minden házban van egy-egy ügyvédi iroda s már ez is sejtteti velünk, hogy közeledünk a birósági épülethez. Csakugyan, az utczában egy hatalmas, régi stílű, zöldre meszelt, erkélyes és emléktáblás emeletes ház köti le figyelmünket. Ez a történelmi nevezetességű régi *kerületi ház.* Hatalmas telken épült. Közepén emelkedik egy nagy, emeletes, négyszögletű épület. Ez a kerületi rabok börtöne. Ma is úgy áll, mint a régi időben. Szűk folyosójáról hatalmas vaslakatú ajtók nyílnak, pincze-börtöneibe szűk nyílások vezetnek le. Szomorú idők emlékei e néma falak. Itt ért véget a betyár-romantika s a súlyos rabbilincsek ma szomorú emlékei a Városi Múzeumnak. A szú-ette „pricscseken“ hány betyár pihent utóljára, kik a szabad rónán születtek s a budapest—orsovai vonal melletti akasztófa dombján temetkeztek el. Beszédes itt minden, a boltíves barokk kápolna, a vasajtós levéltár, a padláson nyugvó kínzó „hegedű.“ Ezt a székházat a Kiskunkerület nyolcz városa építtette. Itt bíráskodtak, itt székelt a kerületi kapitány, itt gyültek össze a szédriákra. A Kiskunság önállásának megszüntével a vármegye tette reá a kezét. Most a járási szolgabíróságnak, a telekkönyvnek, a kir. járásbíróságnak s azok rabjainak ad helyet. A kerületi házzal szemben van a *közjegyzőség,* mellette magasabb parton a Boczonádi *Szabó* nemesi kúria, mely valamikor régen az ezen az utczán keresztül húzódó budai úton az első postaház volt. Az utcza további részében csinos úriházak emelkednek, melyek között méreteivel is kitünik Jenovay Dezső úriháza. Még néhány száz lépés az artézi kúttól s kiérünk az utcza végére, melyet határ gyanánt vág át az egy kilométernél hosszabb Esterházy-utcza, mely egyrészről a „nyomásföldeket“, másrészről a szolnoki vasúti vonalon belül rohamosan épülő új városrészt, az V. kerületet választja el a várostól. Ide a Holló Lajos-utcza végébe kapcsolódik be a két *felső temető* között s a *szegényház* előtt elvivő kis Szegedi-út, a *tégla- és jéggyár* mellett elvivő kövezett Kecskeméti-út s a czigányváros, úgynevezett „*Putrik*" és a régi Félegyháza mellett elvezető, szélmalmoktól szegélyezett Kőrösi-út, mely Pákát köti össze a várossal.

Róm. kath. ó-templom.

A Piacz-téren a kisvárosháza s a Draskovits-féle ház keleti sarka között megállva, kinyílik előttünk az *Egyház-tér* és *Petőfi-tér*. Ennek kellő közepén áll, velünk és a Piacztérrel szemközt, sugár tornyával égfelé emelkedve, a város legrégibb temploma, az *ó-templom*. Ezt az ó-templomot az Ellésről jött első plebános, *Krizsanóczy* János buzgólkodására 1744-ben kezdték építeni s nyolcz év alatt elkészült, azonban boltozat nélkül. 1754-ben a templom tornya ledőlvén, a templom tetejét keresztültörte. Egyéb szerencsétlenség nem történt. Ujból megépítvén, a város 1755-ben plebánia-lakot is épített a templom mellé, mely a mai emeletes parochiának földszintje. Majd pedig 1761-ben Galanthai gróf *Esterházy* Károly váczi püspök a Sarlós Boldog Asszony tiszteletére felszentelte, a kegyúri jogokat pedig átruházták a templomot építő városra. A vallásos hívek áldozatkészsége minden időkben szép ajándékokkal látta el e templomot. A templom jobb oldalán álló bánatos Jézus szobrát 1775-ben állították fel. Mostani plebánosának: *Kolozsváry* Mihály menedekkői prépostplebánosnak buzgólkodására a templomot a város restauráltatta, új sekrestyével és oratoriummal látta el, környékét pedig parkirozta. Plebánosát az egyház és tanügy terén kifejtett buzgólkodásáért a váczi székeskáptalani stallumba emelte a királyi kegy.

Iskolák.

Az Egyháztér baloldalán van az úgynevezett *fehér ház*, mely egyszersmind az elemi fiúiskola hat osztályát fogadja magába. Ennek az iskolának a története visszanyúlik egészen a település idejéig, mert a közoktatásra a város mindig sokat áldozott. 1768-ban már ez iskola sokat fejlődött s 1779-ben a helytartótanács „*Nemzeti Iskolák*" czímén a budai kir. tankerület főfelügyelősége alá helyezte. Nagyobb fejlődést adott az iskoláknak *Már* András kerületi kapitány, kinek buzgólkodása következtében építette fel a város e központi iskolát, a ferenczszállási pusztatemplom még fennálló falainak köveiből. Kiskunfélegyháza városa róm. kath. elemi iskoláinak ma 41 tanítója s tanítónője van s az elemi iskolákra évenként 51.803 K 66 fillért költ.

A központi elemi iskola mellett áll, a nagy tér éjszaki oldalát betöltve s benyúlva még jobban a Iskola- és Petőfi-utczába a szegény iskolanénék vezetése alatt álló „*Constantinum*" leánynevelő-intézet. Ennek az épületnek az iskola-utczai része még Már András alatt épült a gimnázium czéljaira. Itt is volt az, főgimnáziummá növekedve, egészen 1907-ig az állami tanítóképzővel. Ezek az intézetek új palotákat kapván, az elemi iskola költözött bele, majd pedig *Schuster* Konstantin váczi püspök 40.000 forintos alapítványának és időközi kamatainak felhasználásával a város nagy anyagi áldozatokkal felépítette a Petőfi-utczai szárnyat is. Ebben a messze földön párját ritkító iskolában van most a polgári leányiskola, világi tanerők, négy elemi leányosztály és a tanítóképző apáczák vezetése alatt. Az iskolával kapcsolatban van egy nagy internátus is, mely messze vidék leányait fogadja magába. Erre a város évenként 42.500 koronát költ.

Petőfi-ház.

Az ótemplom körüli tér keleti oldalán áll a *Szabó*-féle nemesi kúria, e ház a „*Petőfi-ház*", mert ennek helyén állott az akkoriban még törpe, rozzant, nádfedelű, az udvarra benyúló épület, melyben Petőfi Sándor „nyurga, barnás bőrű, vézna fiúvá nőtt." Itt, ez előtt a ház előtt játszadozott sokat a „Sándor gyerek" a szomszéd Móczárék Lajos fiával, meg a Szarvas fiúval, az öreg Fazekas Gergely unokájával, meg az Endrész Marival. A város a nagy költő iránti tiszteletből a tér e részét Petőfi-térnek, az utczát Petőfi-utczának nevezte el s a ház falába Pásztor Ferencz buzgólkodására, a pesti irodalmi körök részvételével, 1861-ben szürke márványtáblát helyeztek el, melyen aranyos betűkkel ez áll: „Itt élte gyermekéveit Petőfi Sándor. A nagy költő emlékének tisztelői. 1861."

Inasiskola.

Az Egyháztérnek a templommal szembe néző oldalán van a *trachomás tanulók* elemi iskolája, s az *iparos-* és *kereskedő-inasok* iskolája, melyet 55.000 korona költséggel épített meg a város a Fazekas-féle házból, melyben az öreg Fazekas Gergely lakott, ki Petőfi Sándornak gyártotta a fűzfasípot, melyről édes elmerengéssel énekli a Félegyházán írt Szülőföldemen czímű költeményében: „lovagolok, fűzfa-sípot fújva." Itt áll a város legrégibb artézi kútja.

Csongrádi-utcza.

Ha most a parochiánál keletre fordulva, a kövezett úton folytatjuk útunkat s csinos házak sora között elhagyjuk a Jókai-utczát, mely a városi parkba vezet, a *Csongrádi-utczába* érünk, melybe két oldalt beszögellenek a Petőfi-, Szőlő-, Arany-, Dobó, Zsinór- és Szarvas-utczák, majd a gőzmalom és a Tarjány-féle nemesi kúria mellett a Kálvária- és Kún-utczák. A Jász-utcza ismét egy új városrészt választ el a várostól, mely néhány év alatt kiépülvén, a „*Röktön*" elnevezést kapta a néptől. A Csongrádi-utcza itt két kövezett útra válik. Egyik a Csongrádi-út, mely a *Kálvária* felé vezetve, beleolvad a baja—aradi nagy transverzalis műútba, a másik az Alpári-út, mely a *Közvágóhid* felé vezet, elhaladva a még egyedül maradt szárazmalom mellett, mely ma olajütő. E két út közötti nagy területet a város feltöltette a *Kórház* elhelyezésére. Itt véget ér a város s a háttérben festőien emelkednek a szélmalmok forgó vitorláikkal.

Gabonapiacz.

Hátra van még a város déli része. A városháza sarkán déli irányban érintkezik a Piacztérrel a nagy *Gabonapiacz*, melyet a város 1908-ban köveztetett ki koczka-kővel, 100.000 kor. költséggel. E tágas téren halad át a nagy szegedi út s a Hattyú háta mögött elválasztja a Gabnapiacztól a *Tejpiaczot* s a *Félegyházi Takarékpénztár*, a legjobb hírű „öreg takarék" épületét s a Fazekas kapitány-féle nemesi kúriát. A térnek nyugati oldalán áll a *Közgazdasági Takarékpénztár* új palotájának egyik szárnya, a *Szent János-téri elemi leányiskola*, a *Szabó* Béla és *Tarjány* Kálmán-féle nemesi kúria, melyben ma a *Tulipán* kávéház van s a *Kereskedelmi Egyesület* helyiségei. Ez előtt áll *Nep. Szent János szobra*, melyet a város 1799-ben állított fel azon a helyen, hol az a régi fatemplom állott, melyet Krizsanóczy János hozott át Ellés faluból. E mellett áll a *Szent János kútja*, hova a gyermek Petőfi Sándor járt szilaj nádparipáját megitatni. Itt a Schweiger-féle vendéglőnél kezdődik a széles Szegedi-utcza s ér össze a Gabonapiaczczal a *Csirke-piacz*. Míg az előbbin százszámmal állanak hosszú rajvonalban a hetivásárra bejött gabnásszekerek, az utóbbinak máskor néma csendjét a vásárra hozott baromfiak tízezrei verik föl.

Csirkepiacz.

Itt is már kora hajnalban megkezdődik a vásár. Százával állanak itt a baromfit szállító tanyai kocsik. A tér közepén nagy garmadában állanak a csirkenagykereskedők szállító kosarai, melyek már délre egész tehervonat-szállítmányt szolgáltatnak, hogy a külön baromfi-szállításra berendezett vasúti kocsik innét fussanak szét a külföldi piaczokra, vagy a leölt baromfiak ezreivel teli ládák a tengeren túl Londonba. Erről a piaczról kerül karácsony körül 35.000—40.000 pulyka Londonba s innét látják el a legtöbb németországi és tengeri fürdőt csirkével, kappannal, libával, tojással. Toll-kereskedése pedig kinyúlik Párizsig. Sok százezer korona ennek a piacznak az évi forgalma.

Kalmár-kápolna.

E piacz mentén vannak a *Szent Antal gyógyszertár*, a *Tábyak* úri házai, az *Ipartestület* háza, s a magánházak között a megboldogult özv. *Kalmár* Józsefné házai, melyeket mintegy másfél milliós jótékony hagyományokkal szeretett városának hagyott a 90 éven felül élt nemesszívű, dúsgazdag úriasszony. Lakóháza a Kalmár-kápolna lelkészének a lakása, kinek ellátására olyan alapítványt tett, hogy felér egy jóravaló plébániával. E tér déli végén van egy artézi kút, a *Kalmár kútja*, melyet a nemeslelkű nő fúratott e vidék lakosainak. Ezzel szemben pedig a saját lelkészének gondjaira bízott *Kalmár-kápolna* emelkedik, melyet a múlt század 80-as éveiben a család tagjainak temetkezési helyéül építtetett s a Szent Háromság tiszteletére szenteltetett fel. Ez a kis kápolna márványozott falaival és gazdag felszerelésével egész kis építészeti remek. A múlt év óta az elköltözött nagyasszony, ki fejedelmi adományaival örökre emlékezetessé tette nevét, szerető családjához megtérve, itt aluszsza örök álmait.

Kukucska-piacz.

E kápolnától a Szegedi-utcza ama szakaszáig, hol a tranzverzális műút vágja át, terjed el hosszan az árnyékos gömbakáczok alatt a Zsibpiacz, a nép nyelvén „*Kukucska-piacz.*" Ez a város régiségeinek változatosan klasszikus kirakata. Száz és száz házi kofa, bejáró asszony árul itt a széttánczolt fehérselyematlasz czipőtől a rozsdás egérfogóig, a divatját múlta tánczsarkantyútól a kóczmadzagra kötött macskáig minden, de minden kigondolható dolgot, barátságos ajánlgatás és marakodó alkudozások közepette.

A műút környéke.

E kukucska-piacz végében húzódik keresztül az egész városon a Kossuth-utczával majdnem párhuzamosan a nagy *transverzális müút* Kiskunmajsától Csongrád felé haladva, a Dunát a Tiszával összekötve. Ezen kívül és a csongrádi viczinális között fekszik a Szegedi-út mellett a *Krausz*-féle gőzmalom telke, ettől

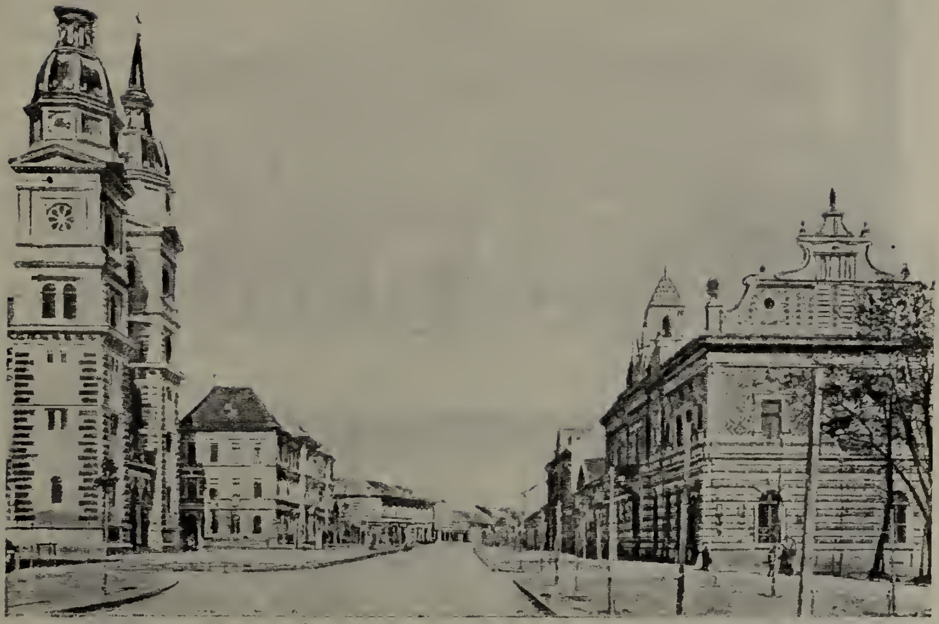

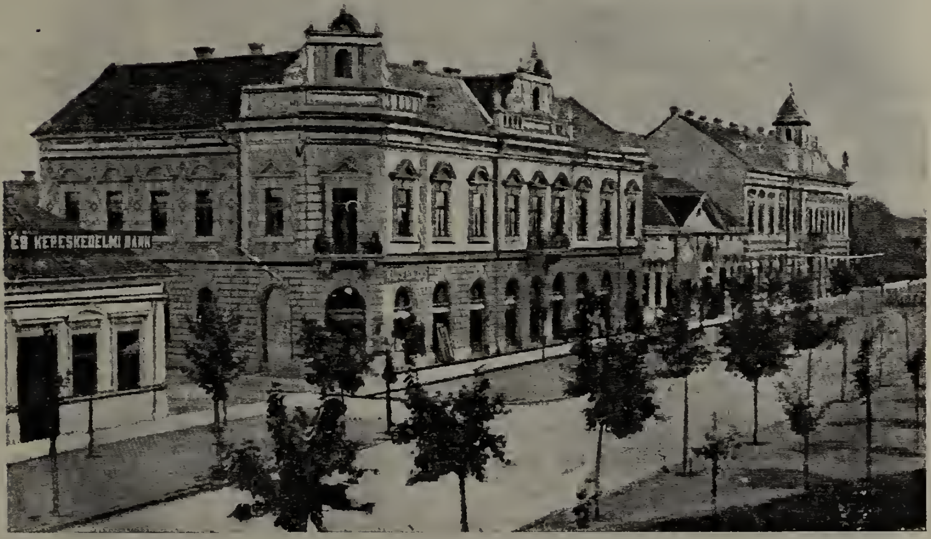
KERESKEDELMI BANK

Részletek a Kossuth-utczából Kiskunfélegyházán.

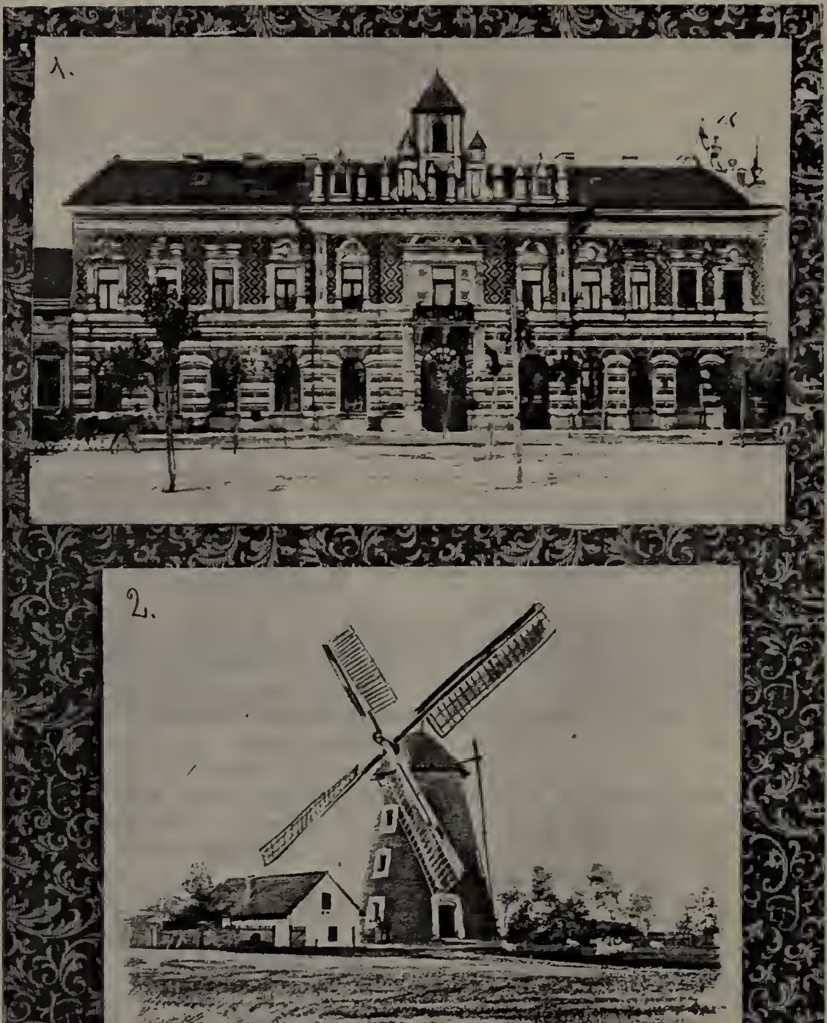

Kiskunfélegyháza. — 1. Posta- és távirópalota. — 2. Szélmalom. — 3. Gőzmalom.

a Jókai-utcza végéig a hosszan elnyúló akáczás *Alsótemető*, a szőlővel beültetett *Bikahegygyel*. A Jókai-utcza végén a Csanyi-út mellett húzódik el a valamikor lövöldéül szolgált *Városi park*, ligeteivel, tavával, nyári mulatójával és tennisz pályáival. A Szőlő-utcza végében a műút hosszában fekszik a bekerített sertéspiacz s ezen belül pedig egészen a *Kálváriáig* terjednek a *Közelszőlők*, melyek csinos verandás épületeikkel nyaralóhelyei a város intelligens közönségének, mely szívesen keresi fel a drága luxus-szőlőket és gyümölcsös kerteket, hogy napi fáradalmait itt, az ózondús és pormentes levegőben pihenje ki.

E négy főútvonalon végig haladva és megtekintve a mellékutczákban épült csinosabb és nagyobb házakat, melyek a gazdálkodók kisebb bogárhátú házaival sűrűn váltakoznak s tekintetbe véve a főútakba egyenesen beszögellő széles és fásított utczákat, a várost kellőleg rendezettnek találjuk, mi az idegenre kellemes hatást gyakorol.

Lakosság.

A város népessége a legutóbbi népszámlálás alkalmával meghaladta a 35.000-et, tekintetbe véve az évi szaporodást s leszámítva belőle azokat a rajokat, melyek már a szomszédos határok területére benyomultak, vagy az újabb időben parczellázott messzebb pusztákra kitelepültek, az 1910. évi népszámlálásra valószinűleg megfogja ütni a 40.000-et. Ennek azonban körülbelül fele a tanyákon lakik. A künt lakó gazdák legtöbbjének van a városban háza. Ide látogat be vasárnap és a hetivásáros napokon. Tél idején, a munka szünetelésével, hosszabb időre is beköltözik. Távollétében a házra a lakó ügyel. A nép rendkívül takarékos, szorgalmas, vagyont gyűjtő, eleme a gazdálkodás s „földéhes" lévén, a földnek nagy ára van, különösen a város közelében. Munkás népe is rendkívül kitartó és munkabiró; azért, ha takarékos, könnyen kereshet egy-egy láncz szőlőt s több „czimborával" társaságban egy-egy házat. Mivel sokszor egy házban négy czimbora is lakik, a lakások túlzsúfoltak. Ezen segíteni az állam támogatásával épülő munkásházak hivatvák. Földmunkásai nagyon keresettek, viszik őket a haza határain túl is, Horvátországba, Szerbiába, de az sem ritka, hogy a „kubikusokat" Csehországba is kiviszik. E munkások között terjed a szocziálizmus, de annak nem veszedelmes fajtája. Fő eledelük a szalonna és a tarhonya. Aratás idején a mezei munkások keveset alszanak. Még holdvilágnál is dolgoznak s a hasadó hajnal már ismét munkában találja őket. Télen azonban pihennek, házi iparral csak azóta foglalkoznak, a mióta az állam rendszeres tanfolyamokat rendez. Azelőtt inkább pihentek a banyakemencze mellett. Ilyenkor járják a tanyai bálok. Egy-egy dohány-kertésznél jönnek össze s a tambura hangja mellett járják szilaj jókedvvel és kitartással a csárdást. Vannak a hatóságoknak be nem jelentett dugott bálok is, melyek a karczos hatása alatt néha parázs verekedéssel vagy szurkálásokkal végződnek, ha már nagyon ágaskodik némelyik kis legényben a „virtus." Új borra kötik a házasságokat s ekkor hosszú sorokban mennek a templomba, muzsikaszó mellett, vagy a „magyar banda" rézfúvósaitól kisérve. Fogy ilyenkor a fonott kalács, a birge-paprikás, a fordított kása, a karczos meg a „czibar." „Piczbe" szorítva ott füstöl az még a 10 éves gyerek szájában is. A késő esti órákban járnak azután lámpa mellett a „kárlátók."

A köznépnek nincs valami különös színes ruhája. A férfiaknál a rendes „kékbeli" járja. Az asszonyok ugyan nem czifrálkodnak, de szeretik azért a selymet. Különös típusuk nincs, mert több helyről letelepedve, összevegyültek. Baksay Sándor éles megfigyelése szerint: „a kis-kun középtermetű, zömök, barna, sok helyt erősen barna, tatárra húzó; rövid kerek fej, éles fekete szemek, vékony és kidomborodásra hajló orr, szép metszésű száj, kissé kiemelkedő pofacsontok, kerekded áll, erős, vastag nyak, zömök törzs, izmos, de szabályos végtagok jellemzik." Lelki világa inkább komoly, mint lobbanékony, de élénk humora találó. Beszédében szereti a zárt hangokat, így bizonyos tekintetben palóczos kiejtése sejteti, hogy a Mátra aljáról szakadt ide nagy része. Túlnyomó részben római katholikus. Van két plebániája, két temploma, egy kápolnája, van egy búcsújáró helye: a Ferenczszállásán levő Szent Kút, hol a pünkösdi búcsúra messze vidéknek mintegy 20—30.000 embere szokott megjelenni. Kiskunfélegyháza esperesi kerület székhelye s kerületébe hat plebánia esik. Van egyesült protestáns egyháza is, 225 ref. és 57 ág. ev. hivővel. Az izraeliták ennek kétszeresénél is többen vannak.

Közoktatásügy.

A város közoktatási ügye fejlett. A város belső területén van négy kisdedóvó, a római kath. elemi iskolákban működik 24 tanító, a kerületi iskolákban

3, a Constantinumban van 4 elemi osztály. Mind a neolog, mind az orthodox izr. hitközség külön iskolákat tart fenn. Van ezenkívül a tanítóképzővel kapcsolatban gyakorló iskola s a határ különböző pontjain 13 tanyai iskola s tárgyalás alatt még 16. Van vasárnapi ismétlő-iskolája. Iparos- és kereskedőinas-iskolájának 400-on felüli tanulóit két igazgató vezetése mellett 12 személyből álló tantestület tanítja. Ez iskola új helyiségében Iparos Otthon is van az inasok részére. Van négyosztályú polgári leányiskolája, nyolczosztályú főgimnáziuma, internátusokkal összekötött állami tanítóképzője s tanítónőképző intézete.

Közművelődés.

A közműveltség terjesztésére alakult a *Kiskunfélegyházai Közművelődési Egyesület*, mely, hogy rövid néhány évi fennállása óta mennyire hódította meg az intelligens társadalmat s mennyire közszükségletet pótol, legjobban mutatja az, hogy ma már tagjainak száma meghaladja a 700-at. Ugyancsak a közművelődés szolgálatában áll a *Városi Múzeum*, mely szélesebb körű hatását akkor fogja igazán éreztetni, ha az özv. Kalmár Józsefnétől hagyományozott alapból a megfelelő helyiségekbe jut s kiegészítést nyer egy nyilvános közkönyvtárral. Sajtóját két hetilap képviseli, a *Félegyházai Hirlap* és *Egyesült Félegyházi Hiradó*, és a *Félegyházi Közlöny*. Az olvasási kedv fokozására kölcsönkönyvtárakat tartanak fenn a könyvkereskedések, a Kaszinó, Népkör, Gazdakör, jól berendezett könyvtárai vannak továbbá a tanintézeteknek is.

Egyesületek.

A társadalmi élet élénkítésére szolgálnak az egyes körök és egyesületek. Legrégibb társaskör az úri *Kaszinó*, mely gróf Széchenyi István hatása alatt keletkezett *Félegyházi társalgó-egylet* czímmel. A 60-as években keletkezett a *Népkör*. Egyéb egyesületei: a *Függetlenségi és 48-as Kör*, a *Gazdakör*, a *Kereskedelmi Egyesület*, a *Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesülete*, az *Iparos-Ifjak Egyesülete*, a *Kiskunfélegyházi Daloskör*, a *Korcsolyázó- és Labdázó Egyesület*, *Temetkezési Társulat*, *Ipar-Társulat*, *Fiat*, *Juventas*. Asztaltársaságok: a *Petőfi*, *Baglyok*, *Sasok*, *Haladás* asztaltársaságok. Jótékony czélú társaságok: a *Szanatorium-Egyesület*, az *Erzsébet Jótékony-Nőegylet*, a *Vörös kereszt*-nőegyesület, a *Teleki Blanka-Egyesület*, a *Petőfi Ifjusági Segélyző-Egyesület*.

Földmívelés.

A város lakosságának legnagyobb része földmívelő, ki a tanyai gazdálkodást űzi. Minthogy a városnak határai messze kiterjednek, ez bizonyul leginkább czélravezetőnek és eredményesnek. A város határában nagy uradalmak nincsenek, ezer holdon felüli gazda is kevés van, de sok a középbirtok s a lakosság az ország egyik legvagyonosabb lakossága. A város belterülete 1036·1208, külterülete 43681·1325, Páka puszta 11596·406, Fülöp-Jakab 4031·224, Csólyos 6074·722, összesen tehát a határa 66420·685 kataszteri hold. Ha a gazda nem lakik künn a tanyán, akkor a tanyai épületbe lakót fogad s ennek a kötelessége az állatgondozás vagy baromfinevelés. Sok helyen feles szántó végzi a gazdálkodást, a dohánytermesztő tanyákon pedig a „kertész." Nagyobb mértékben termesztik a búzát, rozsot, árpát, kukoriczát, babot és burgonyát. A nagyobb gazdák nagymennyiségű dohányt is termelnek a kincstár számára. Nagy gondot fordítanak a jövedelmező állattenyésztésre is, de ujabban inkább a disznóhízlalásra és a baromfinevelésre fordítanak gondot. A szőlőt nagy kedvvel telepítik az immunis homokon. Ma már nagykiterjedésű szőlők vannak. Ilyenek a Selymes, Csordajárás, Halesz, Galambos, Öreghegy, Szabóhegy, Ringhegy, Jakab. A szőlőültetésnél, ma már ültetik a jobb fajokat, azért a bor minősége egyre javul, csemegeszőlője pedig keresett áruczikk. Folyton fejlődik gyümölcstermelése s így a baraczk, üvegmeggy, pogácsaalma igen keresett piaczi czikkek. A kerti gazdaság terén a földbérlő bolgárok vezetnek. A földet „zsákkal", a szőlőt „lánczczal" mérik. Az Alföldön a nyári hónapokban kevés a lecsapódás. A meteorológiai intézet legújabb adatai szerint az 1907. évben Kiskunfélegyházán az évi csapadék 417 mm, a 24 órai maximum 37·2 mm, s a 0.9 mm csapadékon felüli napok száma 68 volt.

Kereskedelem.
Ipar.

Fejlett a városnak a kereskedelme is. A nagyobb kereskedő-czégeknek a környéken fiókjaik vannak. Gabnakereskedelme elsőrendű. Állatkereskedése régóta híres s „kupeczei" messze vidéket járnak be. Gyümölcse nagy mennyiségben megy ki külföldre. Borából évenként több ezer hektolitert szállítanak el s szüret alkalmával a Felvidékről jött szüretelők nagy mennyiségű „kóser bort" gyártanak. Évenként mintegy 30—35.000-re tehető az elszállított hízott sertések száma De legnagyobb piacza van a szárnyasokból. Külön tehervonatok szállítják ki az apró jószágot egész Londonig. A szárnyas-kereskedés föllendítette a tojás-kereskedelmet, de főleg a toll-kereskedést. A Schweitzer Lajos-féle czégnek összeköttetése van úgyszólván az egész világgal; Ausztria, Sveicz, Németország, Hollandia, Svéd és Norvégország, sőt még New-York is vásárol innét. Dísztoll-anyaga főleg Galicziából és Párizsból keresett. Az évenként elszállított toll értéke meghaladja az egy millió koronát. Gyapjúból elszállítanak évenként 200.000 korona értékűt. Nagyobb kivitele van babból s ebből még Amerikába is szállít. — Iparban még csak a kisiparnál tart. Szíjgyártó-, szűcs-, lábbeli-, kovács- és kerékgyártó-ipara régóta híres. Szövőipara hanyatlóban van, de újabban az állam gépekkel szerelt fel több takács-műhelyet. Van néhány gyára is. Van két műkő- és czement-gyára, szivarszipka- és táskagyára, jéggyára, téglagyára, igen jónevű gyufagyára, továbbá három gőzmalma.

Pénzintézetek.

Ipar és kereskedelmének támogatására van több betéti-társasága és három pénzintézete. Legrégibb ezek között a *Félegyházi Takarékpénztár*, mely 1868-ban alakult 400 darab 200 koronás részvénynyel. Ma alaptőkéje 400.000 korona, tartalékalapja 189.732 korona, a múlt évi betétek összege 4,362.990 korona volt, a múlt évi tiszta nyereség pedig 118.550 korona. Igazgatósági elnöke Szabó S. József, igazgatója Hoffer Imre. Az 1883. évben alakult a *Kiskunfélegyházi Népbank Részvénytársaság* 1000 darab 100 koronás részvénynyel. Ma alaptőkéje 400.000 korona, tartalékalapjai 145.202 korona, múlt évi betétek összege 3,349.118 korona volt, múlt évi tiszta nyeresége pedig 88.125 korona. Ez év január elsejétől kezdődőleg e pénzintézetbe olvadt be a felszámolt Mezőgazdasági Bank, mely e pénzintézet tevékenységét nagyban fogja emelni. A pénzintézet elnöke Szabó János, igazgatója ifj. Feuer Béla. A legfiatalabb intézet a *Közgazdasági Takarékpénztár Részvénytársaság* 2500 darab 200 koronás részvénynyel alakult. Ma alaptőkéje 500.000 korona, tartalékalapja 75.000 korona, múlt évi betétek összege 2,100.996 korona volt, mult évi tiszta nyeresége pedig 60.080 korona. Az intézet vezérigazgatója Frank Miksa.

Közigazgatás.

Kiskunfélegyháza a település idejében közigazgatását ama városok fejlett közigazgatása mintájára rendezte be, melyekből települtek. Az 1744—1749-ig terjedő összeírások szerint a város első bírája *Czakó* István és első jegyzője *Mihálovits* Márton voltak. A redimálás után már a tanácscsal találkozunk, mely a közigazgatásban nagy szerepet játszott, minthogy ez kezelte a község jövedelmeit, kezében volt az igazságszolgáltatás s a polgári ügyek intézése. Fellebbviteli forum voltak 1786-ig a kerületi kapitányság és a főkapitányi szék. II. József a bűnvádi pereket a jászberényi kerületre ruházta át, egyéb ügyekben a városi tanács intézkedett. 1799-től a közigazgatás menetét a megerősített Jász-Kun statutumok írták elő egészen az 1848. évi XXIII. t.-cz.-ig, mely a közgyűlést elkülöníti a tanácstól. Az első közgyűlést Kiskunfélegyházán 1848 június 13-án tartották meg, *Szabó* János főbíró elnöklete alatt. Kiskunfélegyháza ma rendezett tanácsú város. Tisztviselői: *Molnár* Béla dr. polgármester, *Seres* István alpolgármester, *Gerenday* József rendőrkapitány, *Markgráf* Vilmos adótanácsnok, *Szabó* István gazdasági tanácsnok, *Dóczy* Pál mérnök, *Kukányi* Lajos árvaszéki ülnök, *Molnár* József dr. tiszti ügyész, *Rády* Lajos dr. főjegyző, *Táby* József dr. és *Kranovitz* Dezső dr. tiszti orvosok, *Csák* Kálmán tb. főjegyző, *Cserényi* Géza katonai nyilvántartó, *Steibl* Mihály számvevő, *Molnár* Dezső pénztáros, *Pál* Sándor ellenőr, *Sallay* József közgyám, *Paár* József és *Molnár* Andor alkapitányok, *Nagy* F. László levéltáros, *Kremzer* József kiadó, *Szerelemhegyi* Dezső iktató. Van ezenkívül még 8 számtiszt, 11 irnok, 1 városi gazda, 3 végrehajtó, 7 szülésznő. Rendőrök és szolgák száma 50, más alkalmazottaké 11. Ezek illetéke évenként 133.929 kor. 42 fillér. A város évi összkiadása 623.606 kor. 79 fill., összbevétele 371.952 kor. 84 fill. Kiadási többlete 251.653 kor. 95 fillér, melyet 93%-os pótadóval fedez. E nagy áldozatot a város fejlődése érdekében hozza meg, mert tudja, hogy a Duna—Tisza közötti városok rohamos fejlődésével csak így biztosítja szebb jövőjét.

Források: *Gyárfás* István: A jász-kunok története. — *Szerelemhegyi* Tivadar: Kis-Kun-Félegyháza város monografiája. — *Holló* László: A félegyházi vár. kath. főgimnázium történelme. — *Ferenczy* Zoltán: Petőfi életrajza. — Kiskunfélegyháza város 1910. évi költségvetési előirányzata. — A városi levéltár és a Városi Múzeum adatai.

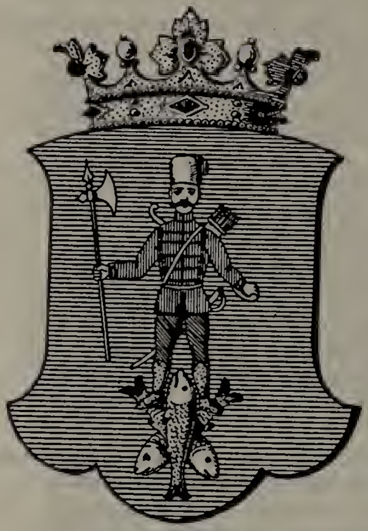

Kiskunhalas czimere.

KISKUNHALAS.

Őskor. Azon a területen, a hol ma Kiskunhalas városa áll, közvetetlenül a magyarok bejövetele előtt szláv néptörzsek tanyáztak, melyek az avar uralom bukása után a *Szvatopluk* uralma alatt álló nagy morva birodalomnak hódoltak, mely akkoriban a Duna és a Tisza közén egész a Szerémségig terjedt. De a szláv néptörzsek sokkal gyérebb számban tanyáztak e vidéken, semhogy a honfoglaló magyarokkal szemben ellentállásra gondolhattak volna, mert a krónikák, még Anonymus, III. Béla király névtelen jegyzője sem emlékezik meg az e tájon vívott ütközetekről. A honfoglaló magyarság nem írtotta ki az itt talált szlávokat hanem szolgaságra vetette.

Honfoglalás. Három évig tartózkodott a honfoglaló magyarság a Duna és a Tisza közén, ekkor azonban az egész nemzet átköltözött a Dunántúlra. Néhány év mulva a népesség szaporodásával a honfoglaló nemzetségek egyrésze visszatért a Duna—Tisza közére. De a benépesülés lassan haladt előre, mert még a XIII. század első felében is nagykiterjedésü lakatlan területek voltak itt.

Kunok. IV. Béla király uralkodása alatt 1239-ben jöttek be a kunok Magyarországba. A király a Duna—Tisza közén, a kalocsai és bácsi egyházmegyében, ott, a hol még sok lakatlan terület állott rendelkezésre, jelölt ki nekik alkalmas területet. E nomád életre szokott nép azonban nem tudott egy helyben megmaradni, hanem ide-oda vándorolt, a mi összeütközésekre szolgáltatott okot a magyarokkal. A kitört viszályok nem símultak el, bár IV. Béla király a közgyűlésen a kunoknak az egyes vármegyékben leendő szétosztását rendelte el. Ezt az intézkedést azonban nem hajtották végre és csak fokozta az elégületlenséget, hogy a király a kunoknak kedvezett s Kuthén népének adott elsőséget a magyar urakkal szemben. E viszályok közepette zúdult hazánkra a tatárpusztítás, melynek folyamán a kunok, Kuthén királyuk meggyilkoltatásán felháborodva, a magyarok ellen fordultak, majd a muhi csata után átkeltek a Dunán s a mai Szlavonián át Bolgárországba menekültek.

Az ország helyreállításakor IV. Béla király ismét behívta a kunokat s a Duna—Tisza közében, jóformán lakatlanná vált területen telepítette le őket. Az ekkor alakult kun szállások közé tartozott a mai Halas városa is. IV. László király a kunok részére 1279 augusztus 10-én kelt szabadalomlevelében elősorolja ugyan a kunok kiváltságait, köz és magánjogi helyzetét, de szállásaik helyi körülírását nem adja. Csak a későbbi oklevelek egybeállításából lehet megállapítani, hogy a kunok első szállásai hét székre oszlottak s egy ily kun szék főhelye Halas volt. A város környékén letelepedett kunokról, a kik kétségkívül a halasi székhez tartoztak, már a XIV. századból is számos oklevél emlékezik meg. Igy a mai Bács-Bodrog vármegyéhez tartozó Madaras 1337-ben Nagykunmadaras néven fordul elő, 1393-ban Katymáron is laktak kunok és kun főurak birtokai közé tartozott Bácsaranyos és Gyapol (1280).

Vegyesház királyok.

Magáról Halasról azonban csak 1408-tól kezdve vannak okleveles adataink, mely évben Zsigmond király Halason tartózkodván, ott több birtokügyben intézkedett. Albert király 1439. évi oklevele szerint, Halasnak már városi jellege volt, ekkor Bács-Bodrog vármegyéhez tartozott, s a Hunyadiaknak zálogosították el. Azonban csak igen rövid ideig tartozhatott Bács-Bodrog vármegyéhez, mert 1451-ben *Szerdahelyi* Imre fia György, a kunok főkapitánya részéről kibocsatott oklevelében már oly kun városnak mondatik, a hol a kun kapitányok az ő 12 tanácsosaikkal együtt törvényszéket tartottak. Ugyanez a Szerdahelyi György 1451-ben kiváltságlevelet állított ki a halasszéki kunok részére. 1456-ban *Marczali* János, Somogy és Zala vármegyék főispánja és a kunok grófja, V. László király parancsából, a halasi székhez tartozó kunok, jövedelmeit, igazgatását, igazságszolgáltatását és az elüljárók választását rendezte, mely alkalommal mind a regalis — vagyis azok a kunok, a kik magukat a király jobbágyainak tartották és elüljáróikat szabadon választották — mind a kurialis kunok megegyeztek egymás között, hogy a melyik fél az említett rendelkezések ellen vétene, vagy azokat megtörné, a másik félnek 1000 aranyat tartozik fizetni kártérítésül. Marczali Jánosnak e kiváltságlevelét 1457-ben V. László király is kiadta. Mátyás király pedig 1469-ben állított ki a halasszéki kunok részére szabadalomlevelet.

1475 táján pestis-ragály pusztított Halason és a város környékén, azért Mátyás király ez évi oklevelében *Tóth* László és Domonkos halasszéki kun kapitányoknak megengedte, hogy a fejértói, majosszállási és kempeczszállási kun telepekre, a kipusztult lakosok helyére akárhonnan hívhatnak oda lakosokat. Maga a város a XV. század közepétől kezdve a *Hunyadiak* birtoka volt, sőt 1490-ben, az országgyűlés beleegyeztével megmaradt *Corvin* János kezében. Mátyás király halála után a híres fekete sereg, mely akkor Szeged táján táborozott, zsold híján rablásokból tartotta fenn magát. II. Ulászló király megsokalva a panaszokat, 1492 nyarán *Kinizsi* Pált bízta meg a megfékezésükkel. A fekete sereg, értesülvén az ellene tett intézkedésekről, Halasra vonult, melynek homokhegyei között keresett védelmet. E védett helyen Kinizsi nem merte őket megtámadni, ezért cselhez folyamodva, a török ellen felkelést hirdetett s az alföldi népet kaszákkal felfegyverezve, magához rendelte. Ezzel a Halason táborozó fekete sereget védett helyéből kicsalta, az alföldi felkelőkkel minden oldalról körülvétette s megadásra kényszerítette ; a vezérek közül többet kivégeztetvén, a hadat feloszlatta. A feloszlatott fekete sereg egyrésze a király, a nádor és más főurak bandériumaiba vétette fel magát, más része pedig Ausztriába ment harczolni. (Millenn. Tört. IV. 356.) A halasi hagyomány szerint a város éjszaki része fölött lévő „zöld halom" a fekete sereg katonáinak sírja. II. Ulászló Király uralkodása alatt a halasszéki kunok annyira mgfogytak, hogy már nem tudták tisztjeiket eltartani, ezért a király 1508-ban felmentette őket ebbeli kötelezettségük alól.

A hódoltság.

A mohácsi vészszel új korszak kezdődik a város történetében. *Szulejmán* Buda elfoglalása után, 1526 szeptember 20-án, hadát átszállítván a balpartra, megkezdte a visszavonulást ; Ibrahim nagyvezér a sereg egy részével szeptember 27-én Kecskemétet, másnap Kiskunfélegyházát kirabolta. Egy martalócz-csapat Szabadkát vette ostrom alá, de azt az odamenekült lakosság vitézül megvédelmezte. Lehet, hogy Halas ekkor megmenekült a pusztítástól, azonban 1566-ban, midőn a Szigetvár ostromára felvonuló török had jobb szárnyán a krimi tatár sereg végigrabolta az egész kun területet, Halas városa is elpusztult. Az egri várhoz és püspökséghez tartozó javak 1567. évi összeírásából, a melyben a Kiskunságból 14 község fordul elő, Halas neve hiányzik. Az 1572. évi összeírásból szintén hiányoznak Halas, Félegyháza és Dorozsma helységek, holott az ezeket környező puszták és helységek fel vannak véve. A török hódoltság zavaros viszonyait felhasználva, egyesek Halasra igényt tartottak. Igy 1561-ben a *Paksy* család, hamis kitétel mellett, mintha Halas, Csongrád vármegyében feküdnék, I. Ferdinánd királytól adománylevelet nyert Halasra. Az 1587. évi összeírásban Halas csakugyan a Paksy család adományos birtokaként szerepel. De ez az adomány csak névleges volt, mert a török hódoltság alatt a család Halast nem vehette birtokába, a hódoltság után pedig 1692-ben, *Esterházy* nádor előterjesztésére, mint törvénytelen birtokosokat, elütötték őket a város birtokától.

A mohácsi vész után az újított hit akadálytalanul terjedt a Kiskunságban is. Halas lakossága már az 1563. évi pusztulást megelőzőleg az újított hitet követte s a pusztulás után ismét benépesült városban a hívek 1592-ben már latin iskolát is tartottak fenn, melyet 1715-ben tovább fejlesztettek.

Az 1598—99. évi hadjáratok alatt a tatár sereg pusztító átvonulásakor Halas is sokat szenvedett. Midőn 1602-ben *Russwurm* császári tábornok Budát ostrom alá vette, *Hassán* nagyvezér Szegedről Halason át sietett Buda alá.

A városnak a XVII. század első felében, a török uralom alatt is bizonyos önkormányzata volt s mezővárosi jellegét ekkor is megtartotta. 1634-ből való a város legrégibb pecsétje, melyet a herczeg *Coburg* család szentantali levéltárában őriznek. Habár a város a hódoltsághoz tartozott, Pest vármegye mindenkép azon volt, hogy hatóságát Halasra is kiterjeszsze. Pest vármegye 1647. évi összeírásába Halas városa 4 portával (jobbágy-telek) volt fölvéve. — A XVII. század közepén sok baja volt a városnak a kóborló katonák miatt. 1659-ben tehát *Koháry* Istvántól, a füleki és a szécsényi várak kapitányától oltalomlevelet nyertek, hogy az ide-oda kóborló, marhákat elhajtó katonák ellen feltámadhassanak s azokat el is foghassák. 1661-ben Koháry István füleki kapitány újabb oltalomlevelet állított ki nekik.

Az 1663. évi hadjárat folyamán *Apafi* Mihály erdélyi fejedelem, midőn a nagyvezér az érsekújvári táborba rendelte, két ízben is átutazott Pest vármegye területén. Első útja alkalmával Erdélyből Zentán át jött Halasra, hol október 10-én megpihent. Visszautaztában, november 18-án ismét Halason találjuk, (Bács-Bodrog vármegye monografiája II. 117.) — A XVII. század második felében, 1657-ben, *Agárdy* András, *Tornay* Mihály és *Cseh* Mihály Fejértó, Balota, Rekettye, Füzes, Eresztő és Karapály halasi kun birtokokra szereztek nádori adományt, de beiktató levelük nem lévén, nem vehették a pusztákat birtokukba. 1673-ban *Hamar* István kért némely Halashoz tartozó pusztákra adományt, a ki Tornay Mihály magvaszakadtával tartott igényt e birtokokra.

A török hódoltság végszakában Halas városa is megsínylette a császári katonaság garázdálkodásait. Ezért már 1684-ben oltalomlevelet kért ellenük, de ha kapott is, nem sok hasznát vehette, mert Budavárának visszafoglalását követő időben szüntelenül panaszkodik a város a katonai erőszakoskodások miatt. 1686-ban báró *Swertz*, Szolnok várának parancsnoka, 300 arany lefizetésére kényszerítette a várost, mert két lovaskatona eltünt Halason *Heissler* ezredéből. 1686 április 17-én Heissler tábornok hadai részére 3000 frtot fizetett a város. 1678-ben *Mensingh* tábornok levelet intézett a városhoz, a melyben a május hónapra kivetett katonai porczióknak mielőbbi beszolgáltatását követeli, ellenesetben katonáival fogja a város népén behajtani. Hogy nagyobb nyomatékot adjon rendeletének, a levélíró a tábornok aláírása mellé egy akasztófát és egy kereket is rajzolt.

A fölszabadulás után.

A török hódoltság megszüntével Pest vármegye ismét arra törekedett, hogy Halast a többi kun helyektől elszakasztva, hatósága alá helyezze. 1690-ben Halast a solti járás községei között írták össze, sőt a későbbi 1691. és 1692. évi összeírásokban adóval is megrótták. Pest vármegye buzgó segítőtársat nyert a Paksy családban, mely az 1561. évi adománylevél alapján földesúri jogot tartott a városra. A város e törekvésekkel szemben a nádornál kereset és talált védelmet. Esterházy Pál nádor 1689-ben Halas városához intézett oltalomlevelében kijelenti, hogy mivel ő a hiteles írásokból meggyőződött róla, hogy Halas a Kunsághoz tartozik, elrendeli, hogy a halasiak ezentúl csak tőle függjenek s másoknak ne engedelmeskedjenek. 1690-ben gróf Esterházy Zsigmond nádori helytartó értesíti a halasiakat, hogy azoktól, a kik a török hódoltság alatt a Halashoz tartozó Rekettyést, Eresztőt és Karapályt — régi halasi kun birtokokat — hatalmasul elfoglalták, azoktól e pusztákat visszavette és a város határához csatolta.

1691-ben gróf *Csáky* László ezrede tanyázott Halason és a város környékén, melynek eltartására április 25-étől május 6-ig két vágómarhát, 190 kenyeret, 3 font borsot, egy mázsa kősót és hagymát adott a város.

1693-ban Esterházy Pál nádor előterjesztésére a város új kiváltságlevelet nyert, s ettől kezdve ismét a kun helyek között szerepel. Az új kiváltságlevél emlékére a város új pecsétnyomót is készíttetett, melynek lenyomatát Thaly Kálmán egy 1708 június 20-án kelt levélről ismertette a Századokban. Ebben az évben a lakosság egy része feltámadt a városi tanács ellen és megtagadta az engedelmességet. Sőtér Ferencz, a jászkunok alkapitánya, ekkor a halasiakhoz szigorú rendeletet bocsátott ki, a melyben 100—100 frt terhe alatt meghagyta nekik, hogy a tanácsbelieket jobban megbecsüljék, szavukat megfogadják, különben az ellentállókat halálig fogja korbácsoltatni. Ugyanez évben Esterházy nádor megerősítette a halasiakat Rekettyés, Eresztő és Karapály puszták birtokában. Lipót király pedig meghagyta Pest vármegyének, hogy Halast, mint a Kunsághoz tartozó várost, a maga portái közé fel ne vegye s a vármegyei összeírásokból hagyja ki. 1697 február 1-én Lipót király a halasszéki kunok régi szabadalomleveleit, melyeket Szerdahelyi György, V. László, I. Mátyás és II. Ulászló állított ki részükre, újból átírta és megerősítette. (Királyi Könyvek XXIV. 224.)

A Kunság eladása.

E sok kiváltságlevél ellenére a jászkunok kiváltságos állásának napjai ekkor már meg voltak számlálva. A Jászkunság értékesítése 1699-ben már befejezett dolog volt, csak módozataival nem voltak még tisztában. Hogy a Kunság értékét megállapíthassák, a budai kamarai adminisztrátor még ebben az évben megkezdte a jászkunok összeírását s a terület becslését. Ez összeírás szerint Halason 93 gazda, összesen 305 lélek lakott, a város évi jövedelmét pedig *Penz* János Kristóf egri kamarai prefektus 2614 frt 07 denárra becsülte. Ez alapon számították ki a város határának értékét. Az összeírás és a becslés általános aggodalmat keltett a jászkunok között, a kik féltékenyen őrizték kiváltságos állásukat s csakhamar megtalálták védőjüket *Sőtér* Ferencz alispánban, a ki az összeírás befejezése után tartalmas emlékiratban igyekezett meggyőzni a kamarák és a kanczellária urait, hogy a Jászkunságnak, mint koronajószágnak elidegenítése s a jászkunok századokra visszanyúló kiváltságainak elkobzása törvényeink lábbal tiprása. Sőtér közbenjárása azonban már nem segített a jászkunokon. 1701-ben a budai kamara értesítette őt, mint a jászkunok alkapitányát, hogy a jászok és kunok minden kiváltságát eltörölték, ennélfogva felhívja a halasiakat, hogy ezentúl kötelesek mindenféle közmunkát végezni és dézsmát fizetni.

A német lovagrend már 1701-ben tárgyalt *Kolonics* érsekkel, mint az újszerzeményi bizottság elnökével, hogy egykor Magyarországon birt javait visszanyerje. E tárgyalások folyamán Kolonics váratlanul felajánlotta a Jászkunságot a német lovagrendnek. Az alkut az 1702 január—márczius havában megtartott tárgyalások után csakugyan meg is kötötték. Esterházy Pál nádornak közvetetlenül a szerződés megkötése előtt két nappal megkísérlett közbelépése már semmi eredménynyel sem járt. 1702 márczius 22-én Lipót király a Jászkunságot, közte Halas városát is, 400,000 forintért a német lovagrendnek adta el s a lovagrendet 1702 június 2-án iktatták be Halason a Kiskunság birtokába. Az uj földesúr azonban nem sok hasznát látta e birtokának. Közbejött II. *Rákóczi* Ferencz szabadságharcza, mely hosszú időre megakadályozta a német lovagrendet, hogy földesúri jogait a halasiakon gyakorolja.

II. Rákóczi Ferencz.

Rákóczi felkelésének hírére 1703 nyarán egyszerre háromfelől is intéztek Halas városához rendeletet. A budai vár parancsnoka meghagyta nekik, hogy a vár erődítésére 12 embert és egy szekeret állítsanak ki, a kiket minden 8 nap múlva másokkal kell felváltani. Báró *Globitz* Frigyes János, Szeged parancsnoka, 8 szekér szénát vagy ugyanannyi szekér élelmet követelt a halasiaktól. *Reinach,* a szolnoki vár parancsnoka meg a vár megerősítése czéljából közmunkaerőt rendelt ki a város polgárai közül. E közben a kurucz had szinte feltartóztatlanul közelgett a Duna—Tisza közére. Szolnok elfoglalása után a kuruczok egy csapatja *Deák* Ferencz, *Szőcs* János, *Borbély* Balázs, *Várady* János deák és *Mócsy* János vezérlete alatt október 3-án Halasra érkezett, hol tábort ütött. Báró *Kyba* tábornok, a bródi és a szávamelléki parancsnok, értesülvén a kurucz had közeledtéről, Szegedről Halas felé vette útját s a bácskai ráczok támogatásával megtámadta a Halasnál tanyázó kuruczokat. A csata, melyben Kyba báró is elesett, a kuruczok vereségével végződött ; Deák Ferencz, a kuruczok vezére, csapatával Kecskemétre vonult vissza s onnan írt a városi tanácsnak, hogy értesítse, hányan estek el a kuruczok közül. A csatában elesett 234 kurucz vitézt a szegedi parancsnok rendeletéből a halasiak összehordták s egy verembe temették, felettük egy halmot emeltek, melyet mai napig is kurucz-halomnak neveznek.

Kevéssel e csata után a ráczok támadták meg Halas városát és határából az összes lábasjószágot elhajtva, a város becslése szerint 70,000 tallér kárt okoztak. Hogy a kóborló kurucz katonaság részéről a várost támadás ne érje, a halasiak 1704-ben Rákóczi Ferencz fejedelemtől, továbbá *Bay* László ezredestől és *Török* András jászkun kapitánytól menedéklevelet nyertek. Ebben az évben a város egyfelől Rákóczi egri táborába, másfelől Horváth Sámuelnek, a földvári kurucz hadak vezérének rendeletére, Kalocsára küldött élelmi szereket. 1705-ben ismét Kalocsára, Bottyán várába és Patajra szállított lisztet és kenyeret a kuruczoknak. E mellett, hogy a császáriak a várost meg ne támadják, báró Globitz Frigyes János szegedi parancsnok rendeletére szekeres munkásokat küldött Szeged megerősítésére. A kétfelé adózás ellenére a város örökös rettegésben élt a szerbek támadásai miatt. Az 1703—1705. években a ráczok szüntelenül háborgatták a halasiakat. A ráczoktól szenvedett károk miatt a város a budai parancsnok útján a kormányhoz fordult, melynek csak annyi eredménye lett, hogy a város 1703. évi adójából 750 frtot elengedtek. A ráczok támadásaitól való örökös rettegés folytonos éberségre utalta a várost. Ezért állandó őröket tartott s a mint valamit megtudott a ráczok terveiről, azonnal értesítette a solti sáncz parancsnokát és Kecskemét városát.

Mikor 1706 szeptember 6—8-án *Rabutin* hada három napon át Halason táborozott, a császáriak az egész várost elpusztították, még a földbe rejtett élelmi szereket is elvitték magukkal. 1707-ben ismét Szegedre küldött a város 4062 darab kenyeret a császári őrségnek, Kalocsára pedig a földvári kurucz őrség számára 35 mérő lisztet, 30 mérő abrakot és 12 juhot, utóbb *Károlyi* Sándor parancsára még 900 darab kenyeret. Az 1707 május 16-ára Ónodra egybehívott gyűlésen Halas városát *Halász-Váczy* István képviselte. Miként a város mindkét hadakozó félnek szolgáltatott élelmet, úgy kétfelé is hívták az országgyűlésekre. 1708-ban *Virmond* szegedi parancsnok meghagyta a városnak, hogy a Pozsonyba összehívott labancz országgyűlésre küldjön követeket. Viszont Rákóczi Tályára hívta a várost értekezletre. A két tűz közé szorult halasiak nem tehettek mást, mint ide is, oda is elküldték követeiket, de katonát csak Rákóczinak adtak. Még ebben az évben a város a saját költségén 50 főnyi csapatot állított ki, mely *Farkas* János főhadnagy és *Tegzes* János alhadnagy vezérlete alatt indult Rákóczi táborába.

A kuruczok szerencsecsillaga már hanyatlóban volt, de a város mindvégig híven kitartott a nemzeti ügy mellett. 1709-ben Esterházy Antal hadai tartózkodtak két napon át a városban, mely alkalommal a lakosok 5 vágómarhát adtak a kuruczoknak. — 1709 május havában a pestisragály ütött ki a városban, melynek szeptemberig 1300-an estek áldozatul. Az éveken át tartó háború alatt mindenéből kifosztott s a ragálytól megtizedelt város még 1710-ben is *Bik* László és *Dráguly* kurucz ezredei számára 100 véka abrakot és 130 kenyeret küldött. 1710-ben a kurucz világnak már vége volt a Duna—Tisza közén. A várostól kiállított katonák is haza kivánkoztak. Közülök 12-en Szegedre mentek s ott lerakták a fegyvert gróf *Herberstein* tábornok előtt. A magára hagyott város oltalomlevelet eszközölt ki a Jászberényben táborozó Mersche tábornoktól és a budai parancsnoktól. Felsőbb utasításra 1711-ben a város összeírta a ráczoktól a szabadságharcz alatt okozott károkat, melyeket 108200 frtra becsültek. Ezenkívül a ráczok 22 halasi embert öltek meg, a kiket künn a tanyákon találtak.

A szatmári béke után.

A szatmári békekötés után a város megszabadult a rácz veszedelemtől, de az 1717-ben kitört török háborúk ismét súlyos terheket róttak a lakosságra. 1717-ben herczeg *Savoyai* Eugén, a városnak oltalomlevelet állított ki, melynek értelmében a város a Belgrád felé vonuló katonaságnak semmiféle előfogatot sem tartozik kiállítani. Mind e mellett, mikor a katonaság átvonult, 297 frt 66 denár értékü húst és bort csikart ki a lakosoktól és a podgyász-szállításra 500 előfogatot követelt Izsákig, Dömsödig, Fülöpszállásig, Kecskemétig és Szegedig. 1718-ban az új oltalomlevél ellenére ismét előfogatokat tartozott a város kiállítani.

A szatmári békekötés után a város jelentékeny fejlődésnek indult. 1715-ben készült el a református iskola, 1721-ben báró *Kyau* Kristóf, a német lovagrend jászkun birtokainak jószágigazgatója, Halason három országos vásár tartására eszközölt ki engedélyt Károly királytól. 1723-ban veszik kezdetüket a város jegyzőkönyvei, melyekhez a bevezetést Váczi *Halász* István főjegyző írta, a ki 1695-től kezdve állott a város szolgálatában. Mivel a német lovagrend az 1715 : XXXIV. t.-cz. értelmében az 1702-ben kötött vételi szerződésről lemondott, Pálffy Miklós nádor közbenjárására a lovagrendnek a pesti rokkantak házának alapítványából az 500,000 forint vételárt visszafizették. Igy 1731-ben a Jászkunkerület a pesti rokkantak házának zálogbirtokába került.

Az 1735. évi hadjárat alatt Halas városa a Futaknál táborozó császári sereg számára 6 ökröt és 5 szekeret állított ki, ugyanez évben pedig Békés és Arad vár-

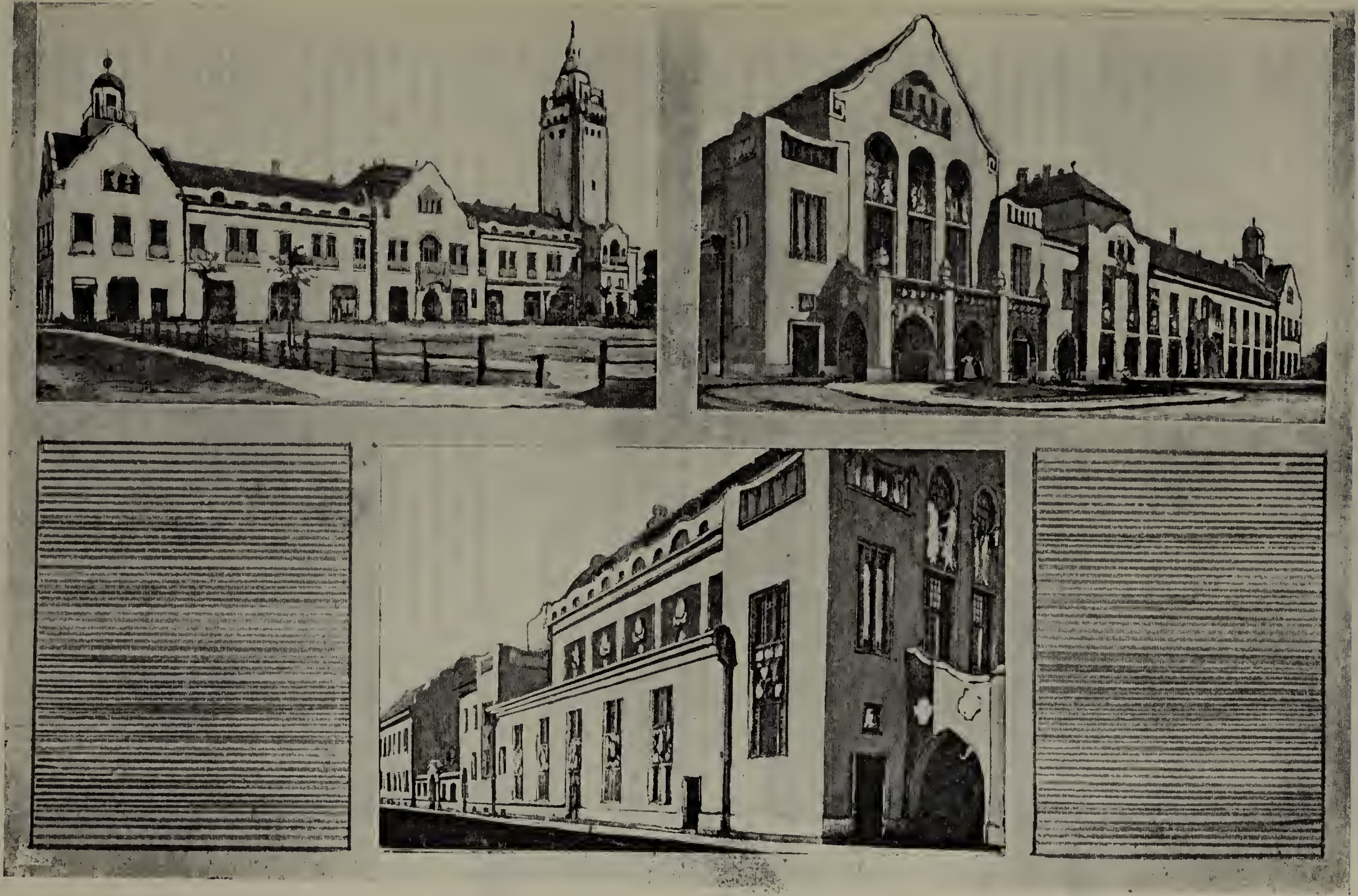

Kiskunhalas. — A városháza.

megyékben kitört pórlázadás leverésére 42 lovas katonát adott. 1739-ben a városban ismét pestisragály pusztított, melynek április 30-tól szeptember 13-ig 913-an estek áldozatul.

Mária Terézia ingadozó trónjának megvédésében Halas városa is kivette részét. 1741-ben a város 28 lovas és 21 gyalogos katonát állított ki, azonkívül még 9 lovast is adott s ezeknek három havi eltartását is fizette.

1744-ben Nissai Mustafa janicsár basát, a ki egy társával és kocsisával a váczi vásárról Belgrád felé utazott, Kiskőrös és Halas között a pusztaságban négy lovas szegény legény megtámadta, társát és kocsisát megölte s tőle minden pénzét elrabolta. Miután a gyilkosokat nem tudták kézrekeríteni, a *Grassalkovich* Antal elnöklete alatt álló bizottság arra kötelezte a várost, hogy a basának kártérítést fizessen. Halas a basától követelt kártérítés felét, 1317 forint 30 krajczárt le is fizette.

A Kunság megváltása.

1745-ben Mária Terézia királynő, engedve a rendek sürgetésének, 500,000 forint váltságösszeg lefizetése és 1000 lovas katona kiállítása mellett a Jászkun kerületeket is felszabadította a pesti rokkantak házának zálogbirtoka alól. A jászkunok meg is váltották magukat és a váltságösszeg arányos beosztása czéljából a Kunság minden városát, községét és pusztáját megbecsülték, mely becslést *Almásy* János főkapitány elnöklete alatt 1746 november 6-án tartott jászkunsági közgyűlés is elfogadott. E becslés szerint Halas városa 24.200 forintra, a hozzátartozó puszták, ú. m. Fehértó 8000, Füzes (Fürjes) 4000, Balota 4000, Zana (Zsana) 3200, Tajó 3000 és Bodoglár 4500, összesen 50,900 forintra volt becsülve. A községi hatóság viszont az egyes lakosokra bízta vagy kényszerítette a birtoklott, vagy a birtokba veendő földek utáni váltságösszeg kifizetését. Mária Terézia királynő 1745 május 6-án új kiváltságlevelet adott a jászkunoknak, melylyel együttal visszaállította Halas régi kiváltságait. Az újra megvásárolt kiváltságokkal együtt felujult a hadi kötelezettség is s ennek legott eleget tettek a jászkunok, midőn 1745-ben az akkor folyó porosz háborúra 1000 lovast állítottak ki, melyből Halasra 79 katona esett.

Hétéves háboru

A hétéves háború kitörésekor, 1756-ban, a Jászkunkerületek egy új ezredet, az ú. n. Nádorhuszárezredet állították fel, melynek kiegészítésére Halas 51 legényt állított ki, teljes felszereléssel. 1758-ban a háború költségeire a Jászkun kerületek 25.000 forint kölcsönt adtak, melyből Halasra 1563 frt esett. 1759-ben újból 10.000 frt-ot adtak a jászkunok, melyből Halas 502 frtot viselt. A nemes testőrség felállítására pedig a jászkunoktól megajánlott 2500 frthoz Halas városa 148 frt 15 krajczárral járult.

1754-ben Halas városa és a kamara birtokában levő Jankovácz (Jánoshalma) között, Fehértó puszta határai miatt villongások támadtak, melyeket csak 1765-ben egyezség útján egyenlítettek ki.

Fejlődés a megváltás után.

Midőn a Kiskunkerület székhelyét 1754-ben a tiszta református vallású Halasról az alig 10 év óta megszállott Félegyházára tették át, Halas városa mindjárt 1755-ben új pecsétnyomót készíttetett, melyben — hihetőleg ősi székhelyi jogának fentartása tekintetéből — három egymást keresztező hal fölé a régi kiskunszék lándzsás vitéz czímerét is fölvette s a pecsétnyomót ily körirattal látta el: „Sigil. Priv. Oppidi. Com. Halas." A redemptió után a város jelentékenyen épülni kezdett. 1735-ben készült a kerületi börtön, 1745-ben a református parochia, 1751-ben a reformátusok toronyórát készíttettek egy mezőtúri órással. 1752-ben épült a református tanítói lak, 1758-ban pedig a városháza, *Hajós* András főbírósága alatt. 1771-ben a református templomot is kibővítették.

Midőn Mária Terézia királynő 1764-ben az országgyűlés alatt Pozsonyba, majd onnan Váczra jött, *Herpay* Mihály vezérlete alatt a Kiskunság 54 lovasból álló bandériummal vett részt a fogadtatásnál. E bandériumban 11-en vettek részt Halasról. 1766-ban *Józsa* Péter vezérlete alatt több dologkerülő zendülésbe tört ki, melyet azonban csakhamar elnyomtak. 1769-ben Mária Terézia királynő lakhatási engedélyt adott a róm. katholikusoknak is, a kik eddig a városi szabályrendelet értelmében nem telepedhettek le Halason. Ez engedély következtében számosan költöztek ide, főleg a Dunántúlról. Az újonnan letelepült katholikusok temploma részére *Tary* István aklát vették meg. A templom alapkövét 1769. május 15-én tették le. A templom a kamara költségén épült, de a vallási türelem jeléül a reformátusok is hozzájárultak fuvarozással a templom építéséhez. 1777-ben alapították a városi faiskolát, a városon felül, a Mélyvíznél levő szigeten. 1778-ban a város belső területén lévő temetőt beszüntették és ekkor keletkezett a ma is meglevő uj temető. 1778-ban a városnak már orvosa is volt. 1778-ban a bajor örökösödési háború előestéjén 54 katonát ajánlott fel a város, de ezek nem indultak hadba, mert a tescheni béke véget vetett a hadikészülődéseknek. 1782-ben a reformátusok templomához új tornyot építettek, mely azonban 1784-ben villámütés következtében annyira megrongálódott, hogy újra kellett építeni.

Hadi költségek

II. József rendeletei következtében 1784-ben kezdetét vette a népösszeírás és 1785-ben az összes házakat megszámozták. Ez érdekes összeírásokat a II. József halálát követő nemzeti visszahatás következtében 1791-ben a városháza padlására hordták fel, a hol elkallódtak. Az 1787-ben kitört török háború alkalmával Halas városa 54 katonát adott a hadseregbe. Az 1788. év folyamán a város a hadsereg ellátásával és a podgyászszekerek fuvarozásával volt elfoglalva. 1789-ben a városra 22.702 porczió szénát és 1538 porczió szalmát vetettek ki. 1790-ben a császári sereg eltartására 155 pozsonyi mérő tiszta búzát, 1934 mérő kétszerest, 5036 mérő zabot szolgáltatott a város.

1790-ben II. Lipót koronázása alkalmával Halas lakosai közül hatan vettek részt a koronázási bandériumban. Az 1793-ban kitört franczia háború alkalmával Halas 13 katonát adott a hadseregbe, az 1792. évi országgyűléstől megszavazott hadi adóból pedig 3545 frt $12^4/_8$ kr. esett a városra. Ettől kezdve egész 1815-ig majdnem csak a hadviselés költségei körül forognak a városi közgyűlés jegyzőkönyvei. 1794-ben a város 54 katonát állított ki. 1795-ben a Jász-kun-kerületek révéről megajánlott 12.000 pozsonyi mérő zabból 2122 véka esett a városra. Az 1796. évi országgyűléstől megajánlott 6 millió forintból Halasra 4508 frt 44 kr. esett. Ugyanez évben a város 64 katonát és 51 lovat adott, 1798-ban ismét 32 katonát. Az 1800-ban felállított új lovasezredbe a város 67 embert küldött. Ugyanez ezred létszámának kiegészítésére 1801-ben 6 és 1802-ben 7 legényt adott, 1803-ban pedig 9 katonát toborzott a hadsereg számára.

Az 1804-ben megtartott összeírás szerint a városnak 8391 lakosa volt, mintegy 200 nemes személy azonban kimaradt az összeírásból. 1805-ben a városi orvos számára a város állandó lakóházat és a róm. kath. kántor részére új épületet emelt. 1804-ben a város a negyedik országos vásár tartására nyert szabadalmat.

Az 1805. évi felkelés alkalmával a város 53 legényt és 61 lovat állított ki. A nádor rendeletére ekkor a város határában a belrend és a közbiztonság fentartására egy 80 tagból álló állandó őrsereget szerveztek a tehetősebb gazdák sorából, a kik felváltva éjjel-nappal teljesítettek szolgálatot. Midőn 1805 végén a jász-kun fiúkból álló Nádor-huszárezred hazaérkezett a németországi csatatérről, annak egyik osztálya, *Illésy* Sándor parancsnoksága alatt, deczember 15-étől 1806 február 13-ig Halason tartózkodott, honnan Nyitra, Bars és Hont vármegyékbe rendelték. A pozsonyi békekötés után, 1807 február 8-án, a halasi felkelők is hazatértek házi tűzhelyeikhez. Ez év tavaszán nagy fagy és hóförgeteg volt, mely főleg a háziállatok között okozott nagy károkat.

1807 április 9-étől május 15-ig a *Veindenfeld*-féle magyar gyalogezred egy zászlóalja tanyázott Halason, mely alkalommal a katonák és a helybeli polgárok között a Farkas-kocsmában véres összeütközés támadt, melynek két halottja és sok sebesültje volt a polgárok között. Ugyanez évben a város lakosait négy rabló tartotta örökös rettegésben, a kik ellen valóságos hajtóvadászatot tartottak, míg végre az egyik kézrekerült. 1809-ben a francziák elleni hadjáratra Halas város 27 újonczot szolgáltatott, ezenkívül a jász-kun felkelő-csapatba, mely a vármegyéktől kiállított felkelő nemes sereggel együtt működött, Halas városa 30 felkelőt, 1 trombitást és 35 lovast állított és szerelt fel, a dunaföldvári hídfő és sáncz elkészítéséhez pedig 245 embert szolgáltatott. A békekötés után a jász-kun kerületi felkelők egy osztálya Halason tartózkodott, honnan Félegyházára rendelték, a hol a szétoszlásig táboroztak.

1810-ben a város lakosait újból összeírták. Ekkor a városnak 8719 lakosa volt, a 300 nemes személy kivételével, a kiket az összeírásból kihagytak. 1810 június 16-án *Kámánházy* László váczi róm. kath. püspök jött Halasra, a hol az újonnan kinevezett plebánost hivatalába beiktatta és másnap a bérmálás szentségét osztotta ki a hívek között.

Az 1811—1812. évi országgyűléstől megajánlott egy millió pozsonyi mérő gabonából és másfél millió mérő zabból 1607 pozs. mérő és 20 icze búza, valamint 2410 pozsonyi mérő és 62 icze zab esett a városra. A rendkívül szűk termés következtében a városra eső mennyiségnek természetben való beszerzése nem sikerülvén, a város *Wodianer* Sámuel szegedi kereskedővel szerződést kötött, a ki a városra eső mennyiséget a hadikincstárnak beszolgáltatta, a város pedig 12.456 frt 40 kr.-t fizetett neki. 1813-ban a *Blankenstein*-féle magyar lovasezredbe 19 újonczot szolgáltatott a város és hadiköltégekre 2.889 frt 49 kr.-t fizetett.

1801-ben a Fehértó és Füzes puszták közötti homokot, 1813-ban pedig a Kistelek és Rekettye szélén levő homokot erdősítés czéljából szétosztották a lakosok között.

A francziák elleni háború 1813-ban újabb áldozatokat követelt, a mikor a könnyű lovasság számára toborzás útján 14 embert, a *Frimont*-féle huszárezredbe pedig 22 újonczot szolgáltatott a város. Ekkorra azonban a város annyira kimerült, hogy 1814-ben, midőn újból 83 újonczot kellett kiállítania, e számot a legnagyobb erőfeszítések árán sem tudta elérni. Mind a toborzás, mind az önkényt jelentkezők részére igért kedvezmények eredménytelenek maradtak. Ekkor a város határában található összes dologtalan egyéneket, munkakerülőket összefogdosták, de mivel így sem érték el a kivetett létszámot, a városi tanács az egész várost 20 kerületre osztotta fel és minden kerületnek azután a ráeső hányadot ki kellett állítania. Igy sikerült 82 újonczot előteremteni.

1815-ben *Toóth* János, a város első jegyzője, a kitől a város történetét is bírjuk, megvált állásától, melyet 19 évig töltött be. Utóda *Gózon* László lett, a kit 1815 május 22-én erősítettek meg állásában. A franczia háborúk lezajlása után a város jelentékeny fejlődésnek indult, a mit élénken tüntet föl az 1836—37. évi népszámlálás, melynek adatai szerint a városnak 12.013 lakosa volt. Még pedig róm. kath. 2971, evangélikus 142, református 8824, óhitű 7 és izr. 69; az utóbbiak 1796 óta nyertek településre engedélyt. 1845 május 20-án Halas városa is nagy fénynyel ülte meg a Jász-kun-kerületek váltságának százéves fordulóját.

Az 1847—1848. évi törvények Halas városát önálló képviselőválasztási joggal ruházták fel. A város az 1848 július 2-án egybehívott országgyűlésre ifj. *Gózon* Imrét választotta meg képviselőjéül. Ekkorra azonban már az egész Alvidék forrongásban volt. *Szemere* Bertalan belügyminiszternek június 13-án kelt felhívására a Jász-kunság egymaga 4000 nemzetőrt küldött a szerb forrongás lecsendesítésére. A halasi nemzetőröket a gróf *Zichy* Ferencz parancsnoksága alatt álló kunsági nemzetőrsereggel együtt Verbász alá rendelték, a hol augusztus 1-én a szenttamási szerbek támadását vitézül visszaverték. Halas város polgársága a szabadságharcz folyamán akkor tette emlékezetessé a város nevét, midőn Szabadkát mentette meg a végpusztulástól. 1849 elején, midőn a szerbek már Hegyest és Feketehegyet is elfoglalták, Szabadkát komoly veszedelem fenyegette. Szabadka értesülvén a veszedelemről, január 23-án Halashoz fordult segítségért. Halas város tanácsa január 26-án kelt kiáltványában sorra felszólítota a környező helységeket, hogy jőjjenek a szorongatott Szabadka segítségére. Futárokat küldött Kiskőrösre, Vadkertre, Keczelre, Kalocsára, Kunszentmiklósra Laczházára, Majsára és Félegyházára, sőt Kecskemétre is, úgy látszik, nem tudván, hogy az utóbbi helyet Ottinger vezérőrnagy hadai tartották megszállva. Halas felszólítására a pestmegyei községekből egymásután érkeztek a nemzetőrök Szabadkára. Január 27-én a halasi nemzetőrök is Szabadkán voltak, honnan egy részük Zombor segítségére sietett. Zombor azonban február 11-én a szerbek kezébe kerülvén, a halasi nemzetőrök visszafordultak Szabadkára. A honvédseregnek a kaponyai csárdánál márczius 5-én kivívott fényes győzelme megmentette Szabadkát és Halast is a szerbek pusztításaitól. 1848—49.

A nagy nemzeti küzdelem már vége felé közeledett, midőn a császári hadak első ízben tették lábukat a város területére. *Ramberg* tábornok július 11-én Budán *Haynau* seregéhez csatlakozott, onnan július 22-én indult az Alvidékre s az osztrák fővezér hadának jobbszárnyaként Soltvadkerten át Halasra, majd onnan július 29-én Mélykútra érkezett, július 30-án pedig bevonult Szabadkára. Az átvonuló császári had csak rövid ideig időzött Halason s így nagyobb veszedelem nem érte a város polgárságát.

Elnyomatás kora.

Az önkényuralom első éveiben (1850) megtartott népszámlálás adatai szerint 12.722 lakosa volt a városnak, e számból 12.337 volt magyar, 56 német, 142 czigány és 248 zsidó. (Palugyay Imre Magyarország legújabb leírása III. 240.) A birtokrendezés és a tagosztály az 1855—56. években történt, mely alkalommal a pusztákkal együtt a határt négy részre osztották, s minden gazdának a szántóföldjét és rétjét két-két helyen adták ki ; az ekként felosztott terület 31.000 kat. hold. A felosztott területen kívül még a XIX. század második felében a városnak roppant nagyságú közlegelője is volt.

Kiskunhalas 1872-ben a rendezett tanácsú városok sorába lépett és 1876 szeptember 4-én a várost, az 1876: XXXIII. t. cz. alapján, a Kiskunsággal együtt Pest vármegyéhez csatolták.

*

A város mai képe.

A sok viszontagság után Kiskunhalas fejlődése erős lendületet vett. Pest vármegye eme legdélibb városának határát, a budapest-zimonyi vasúton utazva, Kiskőrös és Soltvadkert elhagyása után érjük el. Rengeteg területén háromszor áll meg a vonat : a városi állomáson felül Pirtón és rajta alúl Göböljáráson.

Kiszállva a halasi csinos és elég nagy állomáson, lombos fákkal szegélyezett sétaútra jutunk, melytől jobbra a református temető régi része, mely most már egész erdő, balra pedig a régi vásártér esik. Újabban a hatóság elhatározta, hogy ezt a nagy teret eladja házhelyeknek, s így — ha a temető is felszabadul — egészen az állomásig takaros épületek fogják az útat szegélyezni. A sétaút végén, a város házainak kezdeténél áll a ,,Kurucz-szobor". A kardjára támaszkodva merengőn maga elé tekintő kurucz vitéz *Damkó* József sikerült alkotása. Ezt az emléket emelte Halas város közönsége annak a kétszázharmincznégy hős kurucznak emlékezetére, a kik Deák Ferencz kurucz kapitány alatt a ráczokkal vívott csatában 1703 október 3-án itt estek el a város mellett. Porló csontjaikat mostanában találták meg a vasuti állomás mellett fekvő ú. n. Kuruczhalomban.

A kurucz-szobortól a Kossuth Lajos-utczán megyünk befelé. Meglep bennünket az új épületek sokasága, a mik mind Halas vagyonosodásáról és emelkedéséről beszélnek. A hol néhány évtized előtt még alacsony parasztházak húzódtak meg a magas jegenyék tövében, ott ma díszes, modern házak épültek. Általában az egész belső várost jellemzik az új épületek : azoknak a lakosoknak, a kik a törökök elől minél jobban összeszorulva éltek a nádasok rejtekében, az utódai terjeszkedni akarnak, s haladni akaró lelkük képét nyomták rá városukra. A Kossuth-utcza derekán szembeötlik a református gimnázium hatalmas területen fekvő egyemeletes épülete, melyet a fenntartó testület áldozatkészsége az 1890-es évek elején hozott létre. Az utcza végén, a Fő-utczába való torkolatánál pedig a Halasi Takarékpénztár nagy emeletes bérháza tünik fel.

A Fő-utczában, mely éjszak-déli irányban csaknem az egész városon végig húzódik, sok fontos épületet találunk. Itt van a két nagy hitfelekezet temploma, a reformátusoké és a katholikusoké. Amaz a XVIII. század végén épült mai nagyságára és 1813-ban restaurálták, emez 1770-ből való. Mindkettőnek tövében van a papi lak, közülük a plebánia díszes új épület. Az izraelita zsinagóga szintén a katholikus templom közelében, a Petőfi-utczában van. A Fő-utczában találjuk a református templom közelében a modern, hatalmas városházát. Ebben a magyaros motivumú nagy épülettömbben együtt találjuk a városi közigazgatási hivatalokat, a királyi járásbiróságot és a telekkönyvi hivatalt, színházat és városi szállodát, kávéházat és vendéglőt. A földszint egy részét pedig üzlethelyiségek foglalják el. Az egész épület arányos tagozottságánál és változatosságánál fogva igen kellemes hatást tesz a szemlélőre, a mit csak fokoz az egyik sarkán magasba nyúló torony, melyben a tűzőrség van. A Fő-utczáról juthatunk el a városi szegényház kastélyszerü épületéhez is, melyet a 102 évet élt *Bessenyei* Károly hadyományozott a városnak.

Ha még megemlítjük a városházzal szemben lévő Gazdasági Bank épületét, akkor el is számláltuk azokat az épületeket, a melyek vagy arányaiknál, vagy építészeti értéküknél fogva az idegennek szembetünnek. A város emlékei között azonban nem szabad megfeledkeznünk a katholikus templom mellett lévő csinos

1.

2.

3.

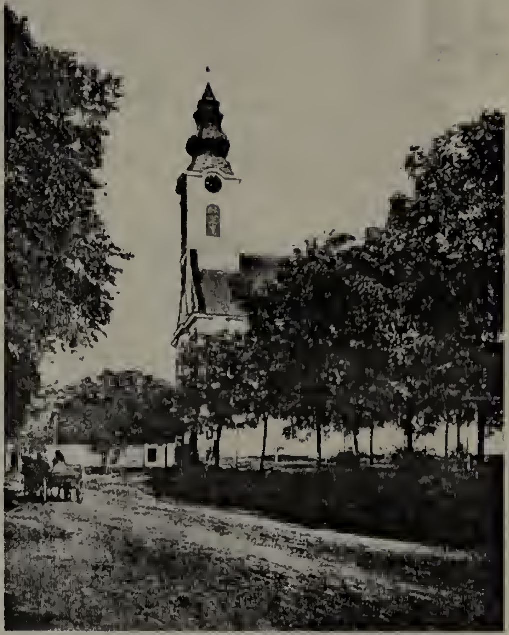

Kiskunhalas. — 1. Ref. templom. — 2. A kurucz-szobor. — 3. A r. k. templom.

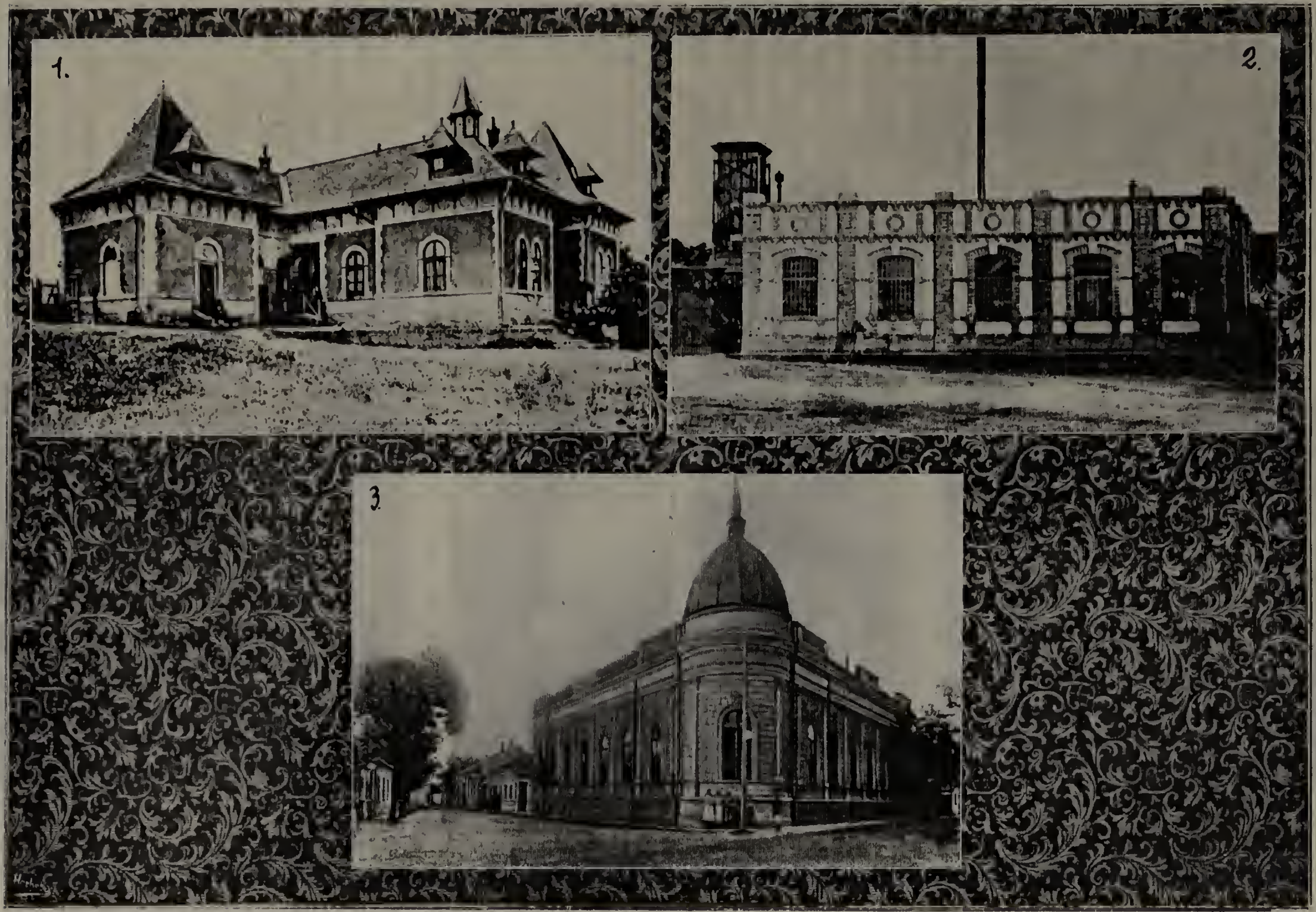

Kiskunhalas. — 1. A Bessenyey-féle szegényház. — 2. A városi villamos-telep. — 3. Az úri-kaszinó.

Szent-Háromság-szoborról, melyet Halász Darabos Ferencz buzgósága és áldozatkészsége emeltetett. Van még Halason egy nem közönséges tehetségre valló Erzsébet királyné-szobor, a halasi Nagy Kálmán, korán elhúnyt szobrászunk alkotása. Sajnos, hogy ez a városi közgyűlési teremben van elrejtve. A város többi része, az éjszaki „Főszög“, a déli „Alszög“ és a régi „Tabán“, a tipikus alföldi kisebbfajta város képét nyujtja.

Legjobban meglepi az embert, hogy ennek az élénk kis városnak nincsenek kellő számú terei. A meglévő terek mind a kereskedelem lebonyolítására szolgálnak, a többiek pedig inkább csak kiszélesedő utczatorkolatok. Különösen hiányzik egy nagyobb méretű sétatér. Igaz, hogy az utczák és az udvarok tele vannak fával ültetve, de ez még sem pótolja az említett hiányt. Ezen a bajon csak tervszerű városrendezés segíthet, mert bizony eddig a halasi ember ilyenre nem gondolt. A rengeteg por felfogására és a levegő tikkasztó hevének apasztására az ilyen alföldi „porváros“-nak megbecsülhetetlen kincsei a fás ligetek.

Fekvése.

Halas 112.000 holdnyi területe homokos, néhol agyagos, vagy homok agyaggal keverve, néhol pedig szíkes vagy futóhomok és buczka, csak igen kis részben fekete föld. A futóhomok azonban ma már legnagyobb részben meg van kötve és a szőlőtermelés következtében mívelés alá kerülnek a legvadabb buczkák is. Vize van bőségben. Tavai: a Halastó, mely 6 km. hosszúságú, azután a Fehértó, Sóstó, Inokai-tó és Pirtói-tó. Erdei között legnagyobb a Fehértói erdő. Időjárása a mérsékeltnél valamivel melegebb s mint az Alföldön általában, igen szeszélyes. Átmeneti évszakai nincsenek, a nagyon hideg telet szinte nyomon követi a nagyon meleg nyár. A homok a milyen könnyen beveszi a nap melegét, oly könnyen el is ereszti.

Az egész határ a következő részekre oszlik: Felső-Kistelek, Pirtó, Bodoglár, Tajó, Felsőszállás, Alsószállás, Zsana, (egy részét Kőkútnak is nevezik) Eresztő, Balota, Gőböljárás, Fűzes, Fehértó, Inoka, Alsó-Kistelek, Rekettye. Mindez szántóföld, rét, nádas, legelő, erdő, szőlő.

Lakosság.

Halas lakossága ma eléri a 25,000-et. Anyanyelve szinte kivétel nélkül magyar. Vallás tekintetében róm. katholikusok, reformátusok, izraeliták és baptisták. Még a XVIII. század derekán Halas tiszta református város volt, a katholikusok száma csak később kezdett szaporodni a tömeges betelepülés következtében. Azonban kálvinista színezetét a város egészen a legújabb időkig megőrizte. A vezető szerepet ennek az ekklézsiának a hívei játszották, s játszák még ma is, a minek okát a régi kálvinista elem nagyobb vagyonában, gimnáziumában és elemi iskoláiban kereshetjük a régebbi lakosság joga mellett.

A halasi nép a pest—zimonyi vasút építése előtt csaknem teljesen el volt zárva a világtól homokbuczkái közé. Idegenekkel ritkán érintkezett és házasság révén szinte az egész város rokonságban állott egymással. Talán ennek a körülménynek is van némi része abban, hogy termetük nem üti meg a közepes magasságot sem s az őslakó parasztok között feltünően sok a satnya testalkatú. De ez szolgál biztos magyarázatául annak is, hogy nyelvjárása még ma sem a duna—tiszaközi tipikus dialektus, hanem nagyon hasonlít a drávamenti magyarság nyelvjárásához, a melynek számos hagyományát őrizte meg. Ugyancsak a zárkózottságból való az idegenek iránt érzett bizalmatlansága, a kiket foghegyről „gyütt-mentek“ néven emleget, bár tagadhatatlan, hogy a világgal való gyakori érintkezés és a nagyszámú idegenek betelepedése óta ez az ellenszenv enyhülőben van.

Általában szorgalmas, kitartó munkás ez a nép. Kitünő homoki borai sem csábítják a részegeskedésre, s élénk üzleti szellem fejlődött ki benne. A vendéget rendkívül szereti, a nagy lakomáknak és a rangmutatásnak szintén kedvelője. De szívessége, mint a modern magyar parasztté általában, csak addig terjed, míg érdekeinek megsértéséről szó nincs. Ha egyszer sikerül neki jómódba jutni, szívesen haszonbérbe adja földjeit, ha megélhető bért kap értük és beköltözik a tanyáról a városba, pipálni és politizálni. Ezért a városban egyre nagyobb teret tudnak elfoglalni az idegenek, a kik a munkára talán nehezebben lendülnek, de azután sokkal kitartóbbak és többre vágyók.

Ez a tehetős, aczélidegzetű nép szereti a csínt, sokat ad a díszes alkalmakra (keresztelő, esküvő, temetés) és sokat tud ezekre áldozni. Mikor vagyonosodásáról van szó, hallatlan erőfeszítésekre kész. Terméketlen homokjait szőlőkkel ültette be és kemény mívelés alá fogván, az ország egyik legkitünőbb szőlő- és gyümölcstermő vidékévé tette. Az anyagi dolgok iránt való fogékonysága lassankint a szellemiekre is kezd kiterjeszkedni, a mint erre számos biztató jelenség van. Általában felébredt ez a nép az elszigeteltség tompa kábultságából és vasakarattal igyekszik helyrehozni egy-egy év alatt évtizedek mulasztásait. Halas az ország haladni akaró és haladni tudó városai közé tartozik.

A város felett lévő Sóstó-fürdő szintén erre a haladásra vall. Kellemes, lombos fák árnyékában húzódik meg a Sóstó partján a fürdő és szálloda. Vize még erősebb, mint a Palicsitóé. Híre már emelkedőben van, mert vidékről is számosan keresnek itt bajukra enyhülést. Nagy kár, hogy a kissé messze fekvő Fehértóhoz nincs jó közlekedés, pedig ez a lehető legkitünőbb hasonló fürdőnek kinálkozik. Lassan ereszkedő homokos medre, állandóan tiszta vize párját ritkítja az alföldi tavak között. Hozzájárul még a közelében elterülő pompás nagy erdő, mely a nyári tartózkodást a legkellemesebbé van hívatva tenni, ha egyszer a tó partján kényelmes lakásokra fognak találni az üdülők.

A lakosság még mindig jobban el van foglalva a maga ügyeivel s nem jut eszébe az ilyen természeti áldásoknak kellő értékesítése. Foglalkozásra nézve legnagyobb részben gazdálkodó ; földmíveléssel, baromtenyésztéssel, szőlőmíveléssel, gyümölcstermeléssel foglalkozik. Iparosai és kereskedői a népesség arányának megfelelő számban vannak.

Mezőgazdaság, állattenyésztés.

A mezőgazdaság és állattenyésztés a klimatikus viszonyoknak megfelelően alakult. A homokos talaj az időjárás viszontagságait, szélsőségét sokkal jobban megbírja, mint más. Különösen a szárazságot könnyen kiállja, de bő trágyázásra szorul. A főtermények a rozs, kukoricza, búza, burgonya. A bevetett terület 45—50,000 hold között ingadozik.

Az állattenyésztés különösen azokra a fajtákra szorítkozik, a melyek a soványabb legelőkön is szívós természetükkel kiválnak. Szinte kivétel nélkül a fehér magyar *marha* látható a határban mindenfelé. Ez az apró, de izmos faj a halasi viszonyok között legalkalmasabbnak bizonyul. A színvonal emelése érdekében kivánatos volna megfelelő minőségű apaállatoknak a hatóság útján való beszerzése, mert az évi vizsgálóbizottság sajnosan tapasztalja, hogy ezekben nagy a hiány. — Már a *lótenyésztésnél* ez nem mondható, mert ezt az ügyet a katonai hatóság karolta föl. Halas város lóállománya kitünőnek mondható mind minőségre, mind mennyiségre. — A *juhtenyésztés* még mindig elég nagy, azonban ma már korántsem akkora, mint volt a régi időkben, mikor a határ legnagyobb része legelőből állott. — *Sertéstenyésztésről* a város területén alig lehet szó. A gazdák — egy-kettő kivételével — ezzel a jövedelmező tenyésztési ággal egyáltalában nem foglalkoznak. Ellenben a sertéshízlalás és ennek következményeképen a sertés-kereskedelem az utóbbi időben rendkívüli módon fellendült. Vasúton évenként 10—12,000 darab állatot szállítanak el.

A *baromfi-tenyésztés* csaknem minden fajra kiterjed s igen magas színvonalon áll. A kényes fajbaromfik mellett azonban legáltalánosabb itt is a magyar fajta. A liba- és pulykatenyésztés különösen kedvelt foglalkozása a lakosságnak s mindkettőből csak a tiszta fehéreket tartják.

Az 1900 : XVII. tcz. értelmében az I. foku hatósági szakértői teendőket a városi m. kir. állatorvos látja el, a ki a földmívelésügyi minisztérium engedélye alapján a városi (helyhatósági) állatorvosi teendőket is végzi.

Szőlő és gyümölcs.

A *szőlészet* és *borászat* a lakosság folyton emelkedő foglalkozása között szerepel, úgyszintén a *gyümölcstermelés* is. Mindebből nagy kivitel van. Szinte minden faj termelésével próbálkoznak, de legjobban virulnak a rizling, kövidinka, kadarka és az erdei fehér. Kivitelüknek köszönhető, hogy a homoki borok jó híre általánossá lett. A gyümölcstermelés különösen az almában válik ki. Mindebben nagy segítségére van a lakosságnak a város hatalmas mintakertje (15 hold), hol képzett kertész felügyelete alatt nagy szőlő- és gyümölcstelep, meg jó faiskola van.

Ipar- és kereskedés.

A közlekedés könnyűsége és a növekvő szükségletek az ipar és kereskedelem fellendülését vonták maguk után. Az 1905-i összeírás szerint lakott a város területén 587 iparos és kereskedő, közöttük 5 gyáros. Segédek száma volt 137, tanulóké 210. A régi szélmalmok még mindig megvannak, de számuk és keresletük egyre fogy. Helyükbe lépett négy gőzmalom, melyek közül egy (Halasi Gazdasági Gőzmalom) nagyobb kivitellel is foglalkozik. Különösen magas színvonalon áll s külföldi kivitelre van berendezve a szőlő-, gyümölcs- és baromfikereskedés. Hetivásár ideje : szerda és szombat. Országos vásár évenként négy van.

Említést érdemel a város határában lévő téglagyár, mely mészből és homokból igen erős téglát és cserepet gyárt. A város világítását pedig a villamostelep teljesíti. Általában a halasi népben élénk kereskedelmi érzék van, a mit pénzintézeteinek nagy száma és forgalma is bizonyít.

Pénzintézetek.

Legrégibb ezek között a *Halasi Takarékpénztár r.-t.*, mely 1873-ban alakult. 1909-ben betéti számlája 3508402.51 K., váltóleszámítolási 6,618.639·66 K, jelzálogkölcsöni 1,155.827·02 K, folyószámlai 824·055·74 K. Visszleszámítolás: 865.540·29 K. Nyeresége 62.927·53 K. Egy részvényre (200 K névérték) 20 K osztalék esett.

A *Halasi Gazdasági Bank r.-t.*, mely az Osztrák-Magyar Bank mellékhelye, 1909-ben 12. évét töltötte be. Forgalma volt: betétek 2,332.382·24 K, váltók: 17,608.713·07 K, folyószámlaadósok: 4,366.071·93 K, folyószámlabetétek: 3,439.811·03 K, id. pénzintézetek számlája: 15,246.652·10 K, készpénzforgalom 11,737.862·13 K. Teljes forgalma: 88,257.401·76 K. Nyereség: 97.166·72 K; osztalék (200 K névérték) 20 K. Tartalék: 308,000 K.

A *Halasi Kereskedelmi Bank r.-t.* ötödik üzleti éve 1909-ben a következő eredménynyel zárult: Pénztári forgalom: 36,849.352·88 K, váltóforgalom 7,876.375·03 K, tartalékbetéti forgalom 1,061.412·75 K, jelzálogkölcsön-forgalom 177.666·37 K. Nyereség: 45.640·09 K, osztaléka (200 K névérték) 20 K.

Az említett pénzintézeteken kívül szövetkezeti alapon alakult még kettő, ú. m.: a *Kiskunhalasi Önsegélyző-Szövetkezett*, mely 10 évenként s a *Kiskunhalasi Kölcsönös Segélyző-Egylet m. sz.*, mely 5 évenként fölszámol.

Közlekedés.

A közlekedés lebonyolítására szolgálnak a vasútak. A budapest—zimonyi fővonalon kívül helyi érdekü vasútai is vannak, illetőleg lesznek a városnak. Régebben megnyílt a halas—regőczei vonal, építés előtt áll a halas—majsai és a halas—kecskeméti vasút. A személy- és árúforgalom igen élénk. — Postája 1789 óta van Halasnak, mikor a Budáról—Zimonyba vezető postavonal megnyílt. Azóta ez folyton emelkedőben van s ma már hét hivatalnokot foglalkoztat a nagyarányú forgalom. Időközben távirdát s postatakarékpénztárt kapott és 1909 január 1-óta interurbán-telefonja is van.

Közoktatás.

A népoktatás részben a felekezetek, részben az állam kezében van. Az óvódák közül az egyiket a jótékony nőegylet tartja fenn, másikat a város. A róm. kath. és az izraelita felekezeti népiskolák mellett régebben a reformátusoknak is volt elemi iskolájuk, de ezt a város átvette tőlük, majd 1907-ben a községi elemi iskolákat államosították. Nagy, modern iskolaépületek építése most van tervbe véve. A népoktatást két óvónő és 29 tanító végzi.

A leányok magasabb fokon való tanítása a református polgári leányiskolában történik, mely az országnak egyetlen ilynemű felekezeti iskolája. Tanít benne négy tanárnő és egy kézimunkatanítónő.

A református főgimnázium régi múltra tekinthet vissza. Az egyház már 1592-ben állított fel deák-iskolát, 1715-ben ezt tovább fejlesztette s belőle lett a mai főgimnázium, melyben 15 tanár tanít. A növendékek száma 250 körül szokott lenni. A helybelieken kivül különösen a tolnai és baranyai reformátusság szokta ezt az intézetet látogatni, meg a bácskai sváb gyerekek, a kiknek magyarrá nevelésében nagy érdemei vannak.

Kultur-viszonyok.

A továbbtanítás legsikeresebben a nyilvános könyvtárak és gyüjtemények segítségével történik. Ezek között első helyen áll a ref. főgimnázium nyilvános nagy könyvtára és más gyüjteményei. A könyvtár 1760-ban keletkezett. Kisebb-nagyobb ajándékozás útján gyarapodott anyaga. 1899 óta pedig a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének hatáskörébe tartozván, évi államsegélyt kap, egyúttal a nagyközönség ingyenes használatára is megnyitották. Az évi államsegély eleinte 1000, majd 800, újabban pedig 600 korona, melyhez a fenntartó ref. egyház évi 250 koronával járul. Ez az összeg azonban emelkedőben van. Állománya 36,400 kötet, két teremben elhelyezve.

A város környékén található régiségeket először *Révész* György lakatosmester kezdte gyüjtögetni. Az ő gyüjteményének megvételével alapította meg a ref. főgimnázium régiség-gyüjteményét. Nagyobb adományokkal gyarapodva, ma két teremben van elhelyezve. Kiválóbb neveztességei az ú. n. fehértói aranylelet, mely a XIII. századi ötvösművészet remeke és három kun süveg. — Ezeken kívül van még a városban a különféle iskolákban és egyesületekben 16 könyvtár, kisebb-nagyobb könyvanyaggal.

A helyi sajtó régóta élénk tevékenységet fejt ki. Jelenleg három, hetenként megjelenő lapja van Halasnak: a *Kiskunhalas Helyi Értesítője*, a *Kiskunhalasi Ujság* és a *Halas*, mely az építő-iparosok hivatalos lapja.

Újabban Halas is belépett az Alföldi színikerület kötelékébe. A színészetet a város tetemesen segíti s a közönség is érdeklődik iránta. Évenként két ízben hat-nyolcz hétig szokott tartani a színi idény.

Egyházak.

Egyházai között a református egyházat illeti az elsőbbség a történelmi jogon. Már a XVI. század elején virágzó ref. gyülekezet volt itten, mely csakhamar templomot is épített. Ezt 1815-ban kibővítették és újra építették s az óta mai formájában az egyszerű, komoly kálvinista-stíl egyik remeke. Ma a reformátusok száma 10,000 körül van, míg a katholikusoké 11,000. Ez utóbbiak nem régen telepedtek le Halason, mert felsőbb akaratra alakult egyházuk kezdetén alig voltak néhányan 1765-ben. A katholikus templomot 1770-ben a városi hatóság építtette. Galgóczy még 1877-ben is az egész lakosságot 14,295-re teszi, melyből 9954 ref., 3940 kath.

Az izraelita hitközség tagjainak száma 1000 körül van, míg a baptisták gyülekezete néhány száz főből áll.

Társadalmi élet.

A társadalmi élet Halason elég intenzivnek mondható, bár a lakosságnak nagy hajlandósága van a rangkülönbség szerint való tagozódásra. Az érintkezés mégis elég szabadelvű. A társadalmi jótékonyság gyakorlására alakult a Jótékony nőegylet és az Izraelita nőegylet. A társas körök részint társadalmi, részint politikai csoportosulások. Amahhoz tartoznak az Úri Kaszinó, Polgári Kör, Kereskedelmi Kaszino, Iparos-ifjak Önképző-egylete, Iparegyesület. Emehhez a Függetlenségi kör, Munkapárti kör, Szocziálista kör. Kívül áll ezeken a Gazdakör, mely a gazdálkodás előmozdítására törekszik.

Van Halason kir. járásbíróság, telekkönyv, kir. adóhivatal, pénzügyőrség és csendőrszakasz.

Közigazgatás.

Halas városának nagykiterjedésű ingatlanai vannak, mégis évenként félmillió koronányi szükségletét csaknem felerészben pótadóból kénytelen fedezni. Kórházra évenként 16,000 K-t ad ki. Rendőrségének 25 főről való továbbfejlesztése most van folyamatban. Tűzoltói pedig, négy kivételével, önkéntesek.

Haladási törekvések.

Halas józan népe, melynek se tájnyelve, se külön szokásai, viselete nincsen, minden erejével a pozitív haladás útjára lépett, hogy megvalósítsa az ősei kedvelt mondását: „Halas hatalmas.“ De ezt csak okos, czéltudatos munkával fogja tudni elérni. A város vezetőinek világosan kell látni évtizedekkel előre és minden lépéssel tervszerűen munkálni egy fényesebb jövőn, mely a multnak és a jelennek gyermeke. Az elmaradottság kátyújából Halast a közlekedési eszközök jósága és lakosságának kemény munkája rántotta ki. Ezeket kell első sorban fejleszteni. Jó utakra van szükség mind a bel-, mind a külterületeken, különösen pedig kellő mennyiségű vasútról kell gondoskodni, mert így érnek messze a város karjai. A lakosság munkakedvének ébresztése és fokozása a második feladat, a mit a fejlődés czéljainak öntudatossá tételével és a szellemi műveltség emelésével lehet elérni.

Az évtizedes haladás ellenére Kiskunhalas ma még legnagyobb részben poros, elmaradt nagy falu, a hol alig-alig lengedez a modern idők szele. Haladni akar, az tény, tud is, ha vezetése jó kezekben van, az bizonyos. De a szebb jövő érdekében számos intézkedés vár a hatóságra. Előrelátó városszabályozási tervre van szükség, továbbá a hepe-hupás talaj nivellirozására, hogy a további építkezések ne hebehurgyán történjenek. A város kezdetleges egészségügyi intézményei tovább fejlesztendők. E téren a mélyfurású kutak sürgős szaporítása a legégetőbb feladat, azután jön a csatornázás, sőt a vízvezeték kérdése. Jó ivóvíz nélkül mai város el nem lehet, már pedig Halason ez igen kevés van.

A város nyugati oldalán elterülő tó a kiszáradás útján van. Ezt a folyamatot mesterségesen siettetni kell, mert egyrészt a lakosság egészségét fenyegeti a miazmákat lehelő nádas, békás pocsolya, másrészt meg a város terjeszkedésének áll útjában. Hosszában ma már nem lehet Halast életrevaló módon nagyobbítani, csak széltében. De ennek akadálya egyfelől a nádas tó, másfelől a vásártér és a temető. Amazt le kell csapolni, a vásárteret parczellázni *a város javára*, hogy a pótadó összege kisebb lehessen, a Kossuth-utczai régi temető pedig önként kínálkozik gyönyörű modern parknak.

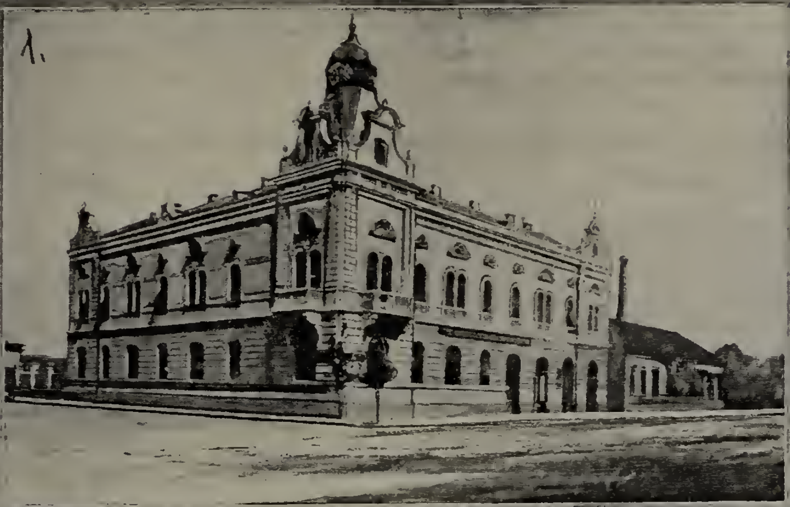

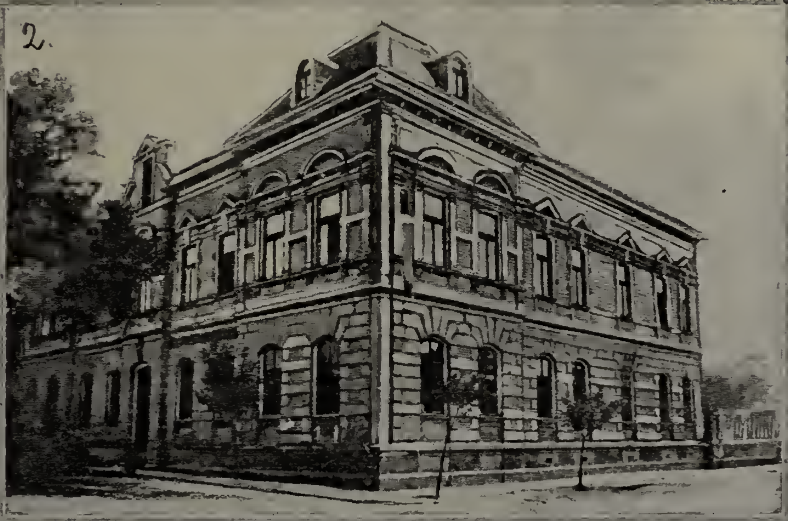

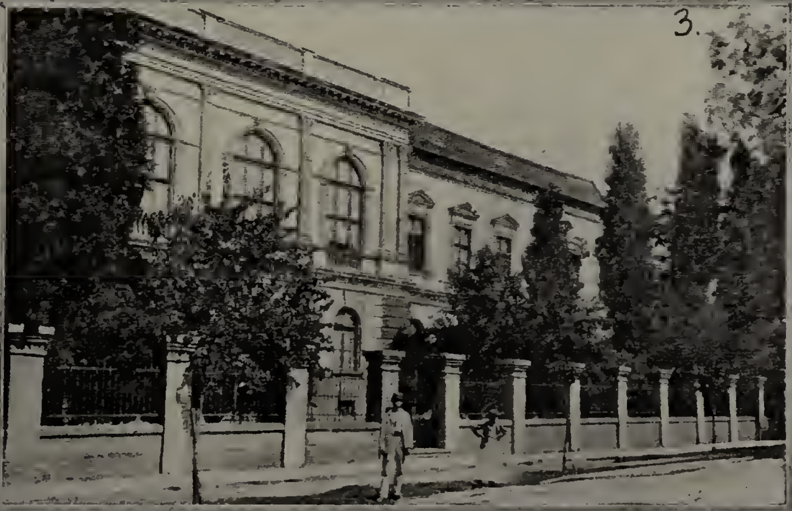

Kiskunhalas. — 1. Gazdasági bank. — 2. Takarékpénztár. — 3. Főgimnázium.

1.

2.

3.

Kiskunhalas. — 1. A Fehértó. — 2. Fehértói erdőrészlet. — 3. A Sóstó.

Némileg félszeg képe van a halasi társadalomnak azért, mert társadalmi osztályaiban a szorosan vett értelmiség és a többi csoportok között nincsen átmenet. Igen kevés a mai igényeknek megfelelő iparosa és kereskedője, pedig ezeké a jövő. Ez osztály továbbképzését előmozdítani az egész városnak érdekében áll. Általában a lakosság általános továbbképzése, szellemi látókörének bővítése nagyon kívánatos. Ha ilynemű intézmények feljesztésére és alkotására ma még nincs a városnak módja, miért nem mozdulnak meg a pénzintézetek és a gazdag polgárok? Halas pénzintézetei felvirultak és üzleti éveiket gazdag nyereséggel zárják. Azt a nyereséget a közönségtől kapják és a vele járó kötelességeknek csak felét teszik meg, ha jó részét osztalék czímén a jó üzletet csináló részvényeseknek visszafizetik és némi morzsát juttatnak az iskolák szegény tanulóinak is. Az említett osztályok és intézmények segítését elég jogosan várhatja tőlük a város közönsége.

Ha csak az itt említett feladatok válnak valóra, egy nemzedék után, 1950 felé a halasi ember büszkén járhat egészséges, szép és gazdag városának utczáin; társadalma pedig egységes szervezetté lesz, a melynek minden része örömmel végzi a reá váró munkát s a haladás útján nem egymás ellen, de vállvetve, egymás mellett fognak dolgozni.

Források : *Toóth* János : Kiskunhalas története. — *Galgóczy* Károly Pest-Pilis-Solt-Kiskun várm. monogr. III. 259. — *Illésy* János : a Jászkunság eladása a német lovagrendnek. Századok, 1905. — *Gyárfás* István : a Jászkunok tört. — *Iványi* István : Szabadka tört. I. — *Gracza* György az 1848—49 iki magyar szabadságharcz tört. I—V.

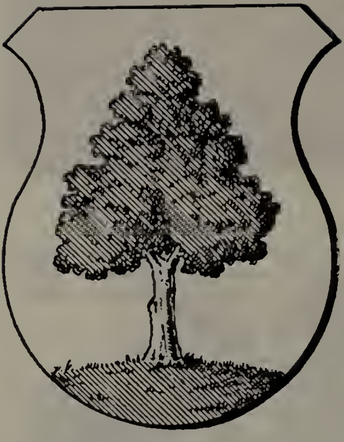

Nagykőrös czímere.

NAGYKŐRÖS.

Metanasta jazygok.

Legrégibb történelmi emlékeink tanúsága szerint, az a hely, a melyen ma Nagykőrös városa fekszik, a metanasta-jazygok tanyája volt. E nép még Julius Caesar idejében hazánk éjszakkeleti részeiben tartózkodott, s innen szinte észrevétlenül nyomult a Duna és a Tisza közé. Időszámításunk első századában a jazygok már az Alföld nagyobb folyóinak áradásai és mocsarai között, úttalan, nehezen hozzáférhető helyeken ütötték föl tanyájukat. Ott, a hol a természet nem nyujtott elég védelmet, egyes törzsek nagy kiterjedésű sánczokkal, gyepükkel övezték az általuk lakott helyeket. Ily sánczokkal kerített lakóhelyük volt a jazygoknak a mai Nagykőrös helyén is, a melyről kétségkívül meg lehet állapítani, hogy egykori lakosai római kori barbárok voltak. A sáncz tojásdad-alakú, egykor mocsaras talajból emelkedett ki s mintegy négy hold területet foglal magában, de még ezen a fősánczon kívül is voltak tanyák, melyeket mély árok vett körül s ez valaha vízzel volt tele. Talaja, a mai Földvár, most is vizenyős, egyik oldalán sűrűn be van nőve sással. A sáncz keleti végén, az árkon kívül fekvő őstemetőben, a csontvázak mellett, a római császárok korából származó érmeket és fibulákat találtak, jeléül annak, hogy e nép élénk összeköttetésben állott a rómaiakkal. (Millenn. Tört. I. CCLXI.) A népvándorlás viharai elsöpörték a jazygokat, helyükbe az avar uralom alatt szlávok költöztek, a kik valószínűleg felhasználták a jazygoktól készített sánczokat, hol védelmet találtak.

Honfoglalás.

A szláv elem azonban sokkal gyérebb volt, semhogy jelentékenyebb ellentállást fejthetett volna ki a honfoglaló magyarokkal szemben. Krónikáink egybehangzó állításai szerint, a várostól mintegy három mérföldnyire eső alpári síkon lefolyt csatán kívül számbavehető ütközetet e tájon nem vívtak. Anonymus, Béla király névtelen jegyzőjének állítása szerint erre az ütközetre Árpád hadai a Zagyva mellől indultak ki s a Tisza mentén lefelé haladva, a csata előtt a város határához tartozó tetétleni térségen szállottak táborba. E területen csakugyan láthatók emberi kézzel hányt halmok, melyekkel, a régészeti kutatások tanúsága szerint, a honfoglaló magyarok tábor- és tanyahelyeiket jelölni szokták. A honfoglalás befejezése után a magyar nép birtokába vette az Alföldet is, bár a Duna és a Tisza közén aránylag gyérebben tanyázott. Ez a terület csak később, a népesség szaporodásával népesedett be, tehát a mai Kőrös benépesülése is csak jóval a honfoglalás után történhetett.

A város keletkezése.

Mikor alapították a mai Nagykőrös városát, közelebbi adatok hiányában nem állapítható meg. A honfoglaló nemzetségek nem vették birtokukba e területet, mely a legrégibb okleveles adatok szerint még a XIV. században is, mint királyi, illetőleg királynéi birtok szerepel. Még a tatárjárás előtti korszakban számos népes telep, illetőleg község (possessio) volt Kőrös környékén, melyek valószínűleg a tatárdúlás idején pusztultak el. Ezeket alkalmasint még IV. Béla király uralkodása alatt a kunok szállották meg; ilyenek voltak Encs, Árboz, Esed, Hangács, melyeknek emlékét a nép a város határrészeinek nevében maig is megőrizte. E telepek, illetőleg községek alighanem a tatárdúlás alkalmával semmisültek meg, s a kik megmenekültek, a mai Kőrös helyén találtak menedéket, a hol akkoriban mocsarakkal körülvett sűrű erdők terültek el. Ezeknek az erdőknek az emléke maig fennmaradt, mint Vadas, Bokros, Tázerdő. Ott, a hol a város épült, hajdan hatalmas kőriserdő volt. Ebben az erdőben vettek szállást a tatárdúlás utáni betelepülők is, közel a jazyg nép egykori tanyájához.

Első okleveles adatok.

Okleveles adataink azonban csak Róbert Károly király korától kezdve vannak Kőrösről. Első ízben 1317-ben kelt levélben szerepel, mely alkalommal a király saját birtokának mondja. (Anjouk. Okmt. I. 413) Majd a budai káptalan 1368 okt. 2-án kelt határjáró levelében fordul elő Kőrös, Kecskeméttel egyetemben, mint az óbudai apáczák czeglédi birtokával határos község. (Orsz. Llt. Dl. 5696.) 1382-ben Kőrösnek Erzsébet királyné, Nagy Lajos király neje volt a földesura. (Csánki Dezső : Magyarorsz. Tört. Földr. I. 22.) 1390-ben Mária királynő Kőrös helységet, *Serkei* Dezső mesternek adományozta, a kit azon a czímen iktattak a helység birtokába, hogy az itt fizetni szokott földesúri adót vagy tributumot szedhesse; Kőrösön tehát szorosabb értelemben vett jobbágyi viszony már ekkor sem állott fenn, mert ha voltak is földesurai, azok itteni birtokaikat közvetetlenül nem használták, hanem a helység nekik bizonyos földesúri adót fizetett.

A XV. században.

A XV. század elején, a Serkei *Dezsőfiek* és a *Kaplaiak* vagy *Jolsvaiak* bírták a helységet. 1423-ban Jolsvai György zólyomi főispán, továbbá *Serkei* Lőkös László és János voltak a helység földesurai. Ebben az évben ugyanis Zsigmond király a Kőrös és Kecskemét körüli kun helységek részére kiállított szabadalomlevelében Jolsvai György zólyomi főispánnak, valamint a Serkeieknek, illetőleg ezek tisztjeinek és vámszedőinek meghagyta, hogy a kunokat szabadságaikban háborgatni, avagy letartóztatni és mind Kőrös helységben, mind Kecskemét városában tartatni szokott — a kunokra nézve idegen — bírói szék előtt elitélni ne merészeljék. 1435-ben Kőrös királyi birtokként több más jószággal egyetemben Özdögei *Besenyő* Miklósnál volt zálogban. (Fejér X. 8. 653.) E két utóbbi oklevélben Kőrös még faluként (possessio) szerepel, de a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött s 1467-ben kelt oklevél szerint Nagykőrösnek már városi kiváltságai voltak. Ekkor a *Pásztohi* családnak voltak itt birtokai, míg egy 1465-ben kelt oklevél a Káta nembeli *Kátai* családnak itteni jobbágyairól tesz említést.

Reformáczió.

A mohácsi vész után, az ellenkirályok trónküzdelmei közepett, az újított hit szinte észrevétlenül terjedt el Pest vármegyében, a hol Kálmáncsei *Sánta* Márton († 1557) terjeszté az új hit tanait. Kőrös városának lakosai túlnyomó részben elfogadták a reformált hitet, míg a lakosság egy része még 1564 után is megmaradt a kath. hitben. A református vallás a török uralom alatt erősödött meg, s jutott a városban túlsulyra. A város templomának birtoka miatt folytonos egyenetlenkedések voltak a két hit követői között, míg végre a templomot a városi tanács kétfelé osztotta s a templomnak azt a részét, a hol a szószék állott, az új hit követői nyerték. A kisebbségben levő katholikusokat azonban bántotta, hogy ősi templomukat az újított hit követőinek kellett átengedniök, mire néhány kath. hitű ember, a XVII. század első felében, egy döglött kutyát vitt be a templomba s azt a szószékre tették. A református hit követői ezért annyira felháborodtak, hogy vasvillákkal s dorongokkal rontottak a katholikusokra s közülük sokat megsebesítettek.

1668-ban már nem volt Kőrösön a katholikusoknak állandó rendes lelkészük és az ősrégi Szent László-templomot csak a reformátusok használták. Gróf *Keglevich* Miklós, a város akkori földesura, ugyan 1668-ban a Kőrösön lakó kevésszámú kath. hívek részére oltalomlevelet állított ki, melyben követelte, hogy a városi tanács a kath. lelkészeknek és szerzeteseknek a városba való bejövetelét ne akadályozza és az isteni tisztelet tartásában a katholikusokat más vallásúak ne háborgassák, mindamellett a XVII. században az itteni katholikus hivőknek nem volt lelkipásztoruk, csupán a szomszéd kecskeméti és szolnoki Ferencz-rendűek keresték fel az itteni csekély számban élő kath. híveket. A XVII. század közepén a városi tanács is református polgárokból állt.

Biráskodás.

A városi tanács tagjai idősebb emberek voltak, a kik hosszú szakált viseltek s hosszú fehér köpönyegben mentek a tanácsba. Ama kor szigorú erkölcsei következtében a legkisebb kihágást is könyörtelenül torolták meg. A büntetések végrehajtása leginkább az egyház közbejöttével történt. Ha a tanács valakit büntetésre méltónak talált, azt ponyvába takarták és a bíró után minden tanácsbeli egyet-egyet csapott a bűnösön. A tolvajokat és a paráznákat a prédikátor közbenjárásával eklézsia-követésre itélték, míg a dohányzást fogsággal büntették. A dohányzás a Kőrös városi hadnagyoknak, az 1636. évtől kezdődő régi jegyzőkönyvekben olvasható esküminta szerint, a XVII. század második felében is szigorúan tiltva volt, s a hadnagyoknak kötelességévé tették, hogy a tetteseket a tanácsnak feljelentsék. A város régi jegyzőkönyvei több halálbüntetésről emlékeznek meg. 1654-ben *Posghay* Gergelyt a tanács erkölcstelen élete miatt fejvételre ítélte, ugyanez évben *Pánczél* Istvánné és *Nagy* Mihályné ördöngösséggel vádolt asszonyokat máglyára itélte a törvényszék. E boszorkányégető törvényszékre, valószínűleg az ügy fontossága miatt, nem — a rendes szokás szerint — a három városból, hanem a hét szomszéd községből voltak a bírák egybehíva, ú. m. Kecskemétről hárman, Czeglédről, Abonyból, Kécskéről, Szent-Mihályról, Szent-Lőrinczről és Nyárs-Apátiról ketten-ketten.

A polgárság élete.

A férfiak ruházata a XVI—XVII. században hamuszínű és fehér abaposztóból állott, mert a török a hitetleneknek megtiltotta a kék és a zöld szín viselését. Gombokat nem használtak, hanem kapcsokat, fekete süveget és csizmát hordtak. Az asszonyok az aranyos himzésű ingvállakat s kivált a hidegben, a füles gerezna nevű mentét viselték. A leányok gyöngyöket nem hordtak, hanem csipkékkel ékesített fodrokat kötöttek a nyakukba. Mind a leányok, mind az asszonyok csizmában jártak.

A leányok szűzességének megóvására szigorú szabályokat hoztak. Ha egy leányt paráznaságon értek, szüleiről rámaradt mindennemű ingó és ingatlan vagyonának elvesztésére ítélték. (Balla G.: Nagykőrösi krónika. 15—17. l.)

A helység lakosai sokat adtak kiváltságaikra és szabadságukra; a XVII. század óta más vallásúakat mint reformátusokat, nem is vettek föl maguk közé, hogy vallási viszályok ne támadjanak közöttük.

Földesuraik részére évenként csupán egy bizonyos váltságösszeget fizettek, ép úgy, mint abban az időben, mikor még a város a magyar királyok földesúri hatósága alá tartozott. A XVII. században csupán 1630-tól kezdve ismerjük a földesurakat. Ekkor *Szinthay* Márton, 1648-ban *Kátay* Ferencz volt a helység földesura, 1650-ben pedig Kátay Ferencz, *Vámosi* István és mások, a kiknek nevét a krónika elhallgatta.

A török hódoltság.

Midőn *Szulejmán* 1541-ben Buda várát elfoglalta, Kőrös városa is a török hódoltság alá került. Az 1526—1552. évek közötti folytonos hadjáratok alatt a város lakosainak egy része elmenekült s így nem csak a népesség fogyott meg, de a város is annyira pusztulásnak indult, hogy az 1552-ben tartott összeírás alkalmával csupán 52 jobbágytelket vettek fel. *Ali* budai basa, hogy a város további pusztulásának elejét vegye, menedéklevelet adott ki, mely ekként szól: „Hogyha az országból akármely emberek, jobbágyok Kőrösre lakni mennének, őket onnan senki ki ne űzhesse, hanem a város hadd maradjon mint a császár számára való város és hadd épüljön évről-évre jobban." Ali budai basa oltalomlevelének meg is volt a kívánt eredménye. A népesség lassanként megszaporodott, az elmenekültek visszatértek házi tűzhelyeikhez, sőt később más községek lakosai is átköltöztek Kőrösre. Igy Ókécske lakosságának egy része még 1615 előtt, Nyársapát helység lakosai pedig 1654 után települtek meg a városban. Idővel elkészült a várost védő fal is, mely ugyan valamely rendszeres ostromot nem állhatott volna ki, de kisebb kóborló csapatok ellen alkalmas védelmül szolgált, sőt még az 1708. évi rácz támadáskor is jó hasznát vették neki.

A török hódoltság alatt Kőrös városa kiváltságos helyet foglalt el s mint a török szultán kincstárához tartozó helység, jelentékeny fejlődésnek indult, mert lakosai nem valamely török földesúr személyes jobbágyai voltak s mert a kincstári adószedő nem volt földesúr, hanem kincstári tisztviselő, a ki kénytelen volt a törvényeket jobban megtartani, mint a spáhi. A város lakosai a közelben elterülő pusztákat csekély bérért a földesuraktól vagy a török kincstártól vették bérbe, így pl. a hartyáni pusztát *Batik* Jánostól 20 frtért, a csévi pusztát pedig *Ráday* Andrástól 24 frtért. E mellett a városnak megmaradt a belső önkormányzata is. A török hivatalnokok nem bírván a személy- és a vagyonbiztonság felett őrködni, a városi tanácsot bízták meg a bíráskodással és a jogszolgáltatással. 1600-ban *Tallas* János volt a város bírája. Alatta vette kezdetét az a szokás, hogy a városi tanács, ha fontos dolgok megvitatásáról volt szó, Kecskemét és Czegléd városokból két-két tanácsbelit hívtak meg a tanácskozásokra. Ez a három városból alakult tanács idővel nemcsak főbenjáró perekben és más bűnügyekben, de polgári perekben is itélt, sőt ez a törvényszék még a török hódoltság után is fennállott egy ideig.

1614-ben újabb támadás érte a várost a törökök részéről, mire Tallas János főbíró *Tóth* Györgyöt küldte Konstantinápolyba, honnan újabb oltalomlevelet hozott. 1624-ben *Csorcsány* István főbíró alatt újabb oltalomlevelet nyert a város, melyben a szultán a városba beköltözött jobbágyoknak bántatlanságot biztosított. 1628-ban *Fruttus* Demeter főbírósága alatt oltalomlevelét megújították. Fruttus Demeter főbírósága idejében a szultán elrendelte, hogy a kőrösi föld dús salétrom-tartalmára való tekintettel, a város a török kincstár számára salétromot főzzön. 1638-tól *Mehemet* székesfehérvári basa rendeletére a kőrösiek csupán salétromot tartoztak szolgáltatni a szultánnak s minden más adó alól föl voltak mentve. 1638-ban *Oláh* Mihály főbírósága alatt öntötték a nagy toronyban a második harangot. Ebben az időben *Tyukodi* Márton volt a város predikátora, a kinek lelkészkedése alatt épült fel újból az ősi templom. Tyukodi Márton az irodalmi téren is maradandó emléket hagyott maga után, Szent József pátriárka életéről és viselt dolgairól írt könyvével. Az ő közbenjárására küldte a városi tanács a kőrösi iskolamestert, *Bősházi* Mártont tanulmányai folytatására Németországba.

Bár a város a török uralom alatt állott, a magyar királysághoz való tartozás tudata a város lakosaiból nem veszett ki. A polgárság ez érzületét folyton ébren tartotta a székhelyéről kiszorult Pest vármegye, mely Füleken tartotta gyűléseit s itélt a város ügyeiben. 1647 márczius 26-án III. Ferdinánd király szabadalomlevelet adott a város polgárainak, melyben nekik Magyarországon és kapcsolt részeiben szabad közlekedést és árúsítási jogot biztosított. Ez a kiváltságlevél ma is megvan a városi levéltárban. 1649-ben Kőrös városa Czegléddel perelt Pest vármegyének Füleken tartott közgyűlésén, Csemő puszta miatt, melyre Czegléd is igényt tartott. *Kátay* Ferencz, a város akkori földesura is azon volt, hogy Csemőt ne szakítsák el a város határától. E per még 1650-ben is folyt s ekkor *Wesselényi* Ferencz, a későbbi nádor is a város földesurai között foglalt helyet. A XVII. század közepén még *Szinthay* Márton (1653) és *Hanvay* Ferencz (1666) szerepelnek a város földesuraiként. Később Kátay Ferencz földesúri jogát csere útján a gróf *Keglevich* család szerezte meg, mely család mellett a gróf *Forgáchok* és a *Mokcsayak* voltak a helység földesurai. A Keglevich család már 1637-ben bizonyos összeköttetésben állott a kőrösiekkel. Ugyanis ebben az évben Keglevich Miklós, mint ónodi kapitány, oltalomlevelet eszközölt ki a kőrösiek részére az országbírótól. Keglevich Miklós 1667—1679-ben tényleg gyakorolta a földesúri jogokat.

1651-ben *Murát* basa a [török területen levő palánkok megerősítésére elrendelt közmunkák alól felmentette a várost. *Siros* János főbirósága alatt 1652-ben a templom egyrészét helyreállították s ekkor a Győrből hozatott kőmívesek részére. *Musztafa* effendi szabad menetet biztosító oltalomlevelet állított ki. A Lipót trónraléptével kitört török háború következtében Kőrös városa ismét oltalomlevelet nyert a szultántól. 1662-ben *Vas* András főbírósága alatt szerezte a kőrösi timár-czéh szabadalomlevelét, melyet a budai basa 1662 nov. 19-én erősített meg.

Hogy a várost a folytonos hadjáratok közepette az esetleges meglepetésektől megóvják, Fruttus Márton főbírósága alatt 1670-ben a piaczon őrtorony épült, hol éjjel-nappal őrök voltak. Ennek helyére a város *Borotvás* János főbírósága alatt 1752-ben kőből egy újabb tornyot építtetett, s ugyanitt építették 1811-ben a maig fennálló tornyos, csinos városházát.

Az 1672—1681. évi kurucz háború, mely Felső-Magyarország legnagyobb részét ínségbe juttatta, Kőrös városát megkímélte. *Thököly* Imre ugyan több izben kért segélyt a város polgáraitól, de ezek megőrizték semlegességüket.

Az 1683-ban, Borotvás István főbírósága idejében kitört török háború alatt a város gyakran ki volt téve az átvonuló török hadak zsarolásainak, mire a lakosság panaszszal fordult a budai basához, a ki 1684-ben levélben közölte velük, hogy intézkedett panaszaik orvoslása érdekében. Együttal értesítette őket, hogy Buda megerősítésére nem tartoznak közmunkát teljesíteni, azonban szigorúan meghagyta, hogy a város eddigi adóját, melyet 1250 tallérban állapított meg, mielőbb szolgáltassák be. Midőn Vácz és Visegrád *Lotharingiai* Károly kezébe kerültek, Kőrös város polgárai is egyre várták a török iga alóli felszabadulást. De egyideig még a törökök uralma alá tartoztak. Még 1685-ben is Budára szolgáltatták be az adót.

Fölszabadulás.

1686-ban, Buda várának visszafoglalása után, Kőrös városa is felszabadult a török iga alól. A felszabadító háború folyamán a kóbor török katonák rabolták s pusztították a vidéket, mire a védetlen helyekről, mint Czeglédről, Vásárhelyről, Szentesről, számosan menekültek Kőrösre. Az 1686. évi hadjárat befejezte után egy csapat császári katonaság szállotta meg Kőröst és Kecskemétet. Mivel ekkor Szeged és Arad még török kézben volt, hogy az esetleges meglepetéseket megakadályozzák, a templom körül mély árokkal ellátott sánczot hánytak s onnan kiindulva, az egész várost megerősítették, úgy hogy nyugatról és keletről csak felvonó hídakon át lehetett a városba bejutni; éjszak és dél felől szintén egy-egy kaput építettek, melyekhez állandó őrséget alkalmaztak. A felszabadító hadjárat óriási áldozatot rótt a lakosságra. Csupán 1686-ban 15.000 frtot kellett a városnak a katonaság eltartásáért fizetnie. E mellett a császári katonaság az összes lábas jószágot elkobozta s 1686-ban az egész városban csupán egy tehén maradt meg, melyet az eklézsia pinczéjében rejtettek el. A törökök, bár Budát elveszítették, Kőrösről nem mondtak le. S hogy a polgárságát megnyerjék, 1687-ben Péterváradról oltalomlevelet küldtek nekik, de egyúttal a város adóját is követelték. A város polgársága, a törökök pusztításaitól tartva, kénytelen-kelletlen engedelmeskedett, sőt még 1688-ban is Nándorfehérvárra küldte be adóját, a melyről nyugtát kapott.

Fejlődés.

Mikor a török uralom megszünt, a város újabb anyagi áldozatokat hozott a katonaság eltartására. 1690-ben 500 mérő búzát és 15 vágómarhát, 1691-ben öt porta után 2500 frt adót fizetett. 1695-ben portáinak száma kilenczre emelkedett fel, így a Pest vármegye területéhez tartozó helységek között a legtöbbel volt megróva. E nagy adók ellenére a város jelentékeny fejlődésnek indult. A *Mokcsay* család 1692-bena ref. egyháznak telket adományozott, melyen most is az iskola épületei vannak. 1693-ban a város tornyába órát tétettek, melyet *Sánta* Ferencz tanácsos hozott Bécsből. 1697 január 25-én a város vásárjogot nyert Lipót királytól. 1698-ban a helybeli csizmadia-czéh nyert szabadalomlevelet, melyet a városi tanács 1714-ben újból megerősített. 1702-ben, *Sepsei* István főbírósága alatt, a városi tanács gróf Keglevich Zsigmondtól telket vett bérbe, melyen fölépítették a városházát, de ez 1738-ban, a kiütött tűzvész alkalmával elpusztult.

Puszták szerzése.

A török hódoltság megszüntével ismét előtérbe lépett a várostól bérelt puszták ügye. Ugyanis a hódoltság idejében, mint azontúl is, egészen a legújabb időkig, míg a közlegelőt föl nem osztották, a lakosok főjövedelmi forrása az állattenyésztés volt. Nagymennyiségü szarvasmarhát, lovat, főként juhot igen sokat tartottak s ezek legeltetésére sok pusztát béreltek ki. E puszták földesúrai vagy végkép elbujdostak, vagy messze laktak a királyi területen, s így födesuri jogaikat nem is érvényesíthették. A török is jogot formált a pusztákhoz, s így a városnak két felé kellett bért fizetni a puszták után; egyrészről a török hatóságnak, másrészről pedig a puszták jogos tulajdonosainak. A bérlet azonban így is nagyon jutányos volt: egy-egy pusztáért 20—25 frt évi haszonbért, egy pár karmazsincsizmát, egy pár török papucsot vagy egy szőnyeget adtak. Ilyen puszták voltak: Kara, Kocsér, Törtel, Lajos, Mizse, Mikebuda, a mely még 1559-ben község volt, 31 adóköteles házzal; továbbá Ujszász, Tetétlen, Nyársapát és Besnyő Örkény, Vatya, Kakucs, Inárcs, Jenő és Pótharasztja, mely utóbbit először bérbe, majd zálogba s csakhamar örökáron is megszerzett a város. Pótharasztján kivül — a mely ma is a városnak mint erkölcsi testületnek a tulajdona — a XIX. század elején még Nyársapát pusztát, Besnyővel és Tetétlen felét — az ú. n. Alsó-Tetétlent — is megszerezte a város a tulajdonos családoktól; ezeket azonban az egyes lakosoknak engedte át előbb zálogba, majd öröktulajdonul és ezek ma a város határához is tartoznak.

II. Rákóczi Ferencz.

Midőn az 1703. év nyarán II. *Rákóczi* Ferencz kitűzte a Felső-Tiszánál a szabadságharcz lobogóit, a város népe türelmetlenül várta a kurucz fegyverek diadalairól érkező híreket. Rákóczi Ferenczhez a várost szorosabb kötelék is fűzte, mert övé volt Nyársapát puszta feleresze és Tetétlen, mely birtokokat

Vay Ádám bérelte, a kitől viszont a kőrösiek vették többször bérbe. A városi tanács azonban eleintén óvatos volt. Mikor Rákóczi csatlakozásra szólította fel a kőrösieket, a tanács nem határozott a város magatartása felől. Sőt midőn a császári katonaság a Tiszánál foglalt állást, 31 darab marhát, 112 szekér szénát, 900 kenyeret, 216 egynegyed mérő abrakot, 600 mérő búzát és 23 akó bort szállított a csongrádi táborba. A város tartózkodó magatartása akkor változott meg, midőn a kurucz hadak Pest vármegye területére léptek. Mikor 1704 május 15-én Pest vármegye rendei Kecskeméten közgyűlést tartottak, Kőrös már a fölkelőkhöz csatlakozott. A vármegye kuruczpárti tisztikarába a kőrösi *Pálffy* Mihályt választották meg másodalispánnak. Ekkor már 250 kőrösi lovas volt a fölkelők táborában, melybe közel nyolcz év alatt a város 2000 embert állított.

Rákóczi Ferencz főleg arra törekedett, hogy a három várost (Kecskemét, Czegléd és Nagykőrös) a nemzeti ügy szolgálatában megtartsa. Ezért a ráczoktól zaklatott vidéken a felügyeletet Vay Ádámra bízta, a ki *Szentmiklósit* küldte egy erős csapattal az orgoványi pusztára ; utóbb maga Vay Ádám is oda tette át hadiszállását, hova újabb csapatok érkeztek az Alföld különböző részeiből. Míg a kuruczok az orgoványi pusztán táboroztak, a ráczok nem is mertek a három város alá csapni, helyettük azonban a császáriak sarczolták meg a várost. *Rabutin* hada Erdély felé vonultában Kőröst is érintvén, a város az ágyúk és a podgyászszekerek vontatására 214 pár ökröt, 45 hámos lovat és 28 szekeret állított ki ; ezek útközben mind elpusztultak s értéküket a városnak sohasem térítették meg. De ennél sokkal nagyobb kár érte a várost, midőn 1705 szeptember 26-án *Herbeville* császári tábornok elcsigázott hada érkezett Nagykőrösre, hol október 3-ig tartózkodott. A sereggel jött *Petrovai* András Pest vármegye labanczpárti alispánja is. Herbeville hada sáska módjára ellepte a várost, melynek polgárai nyolcz nap alatt 2914 mérő búzát, 4885 mérő árpát, 1502 mérő zabot, 681 mérő kölest, 4192 cseber bort, 184 darab kősót, 192 darab vonós és 17 hízott ökröt, 277 fejős és 175 gulyabeli tehenet, 203 borjut, 77 hámoslovat, 968 juhot, 157 hizó és 95 magló sertést és 476 szekér szénát szolgáltattak ki a császári seregnek, melynek pénzértéke — hozzászámítva a császáriaktól okozott károkat — 52.233 frt 05 krra rúgott. A császári had többek között elpusztította a Felső-Gáton belül a Csíkosnál lévő kőrisfákat és *Joó* Gergely tanácsbeli malmát. Herbeville tábornok október 3-án Szeged felé vette útját, míg *Dietrich* tábornok Kecskemétre csapott, hol 9000 frtig sarczolta meg a polgárokat. Az okozott károkért és a kiszolgáltatott terményekért a város sohasem kapott kártérítést. 1715-ben ugyan a város tett lépéseket, hogy a hadikincstár a termények értékét megtérítse, Bécsben meg is igérték, de ez csak igéret maradt.

Bercsényi Miklós értesülvén arról, hogy a város a császári hadakat élelemmel ellátta, november 18-án kelt levelében keményen megdorgálta a városi tanácsot és egyuttal a városra eső hadjutalék kiállítását rendelte el. *Csajági* János kurucz kapitány novemberben már Kőrösön volt, hol a katonákat összeszedte s csakhamar elhagyta a várost. A toborzásban nagy tevékenységet fejtett ki *Szabó* János főbíró, a ki ekkorra már visszatért a városba, a honnan a császáriak közeledtére elmenekült. Alig hagyta el Csajági Kőröst, a ráczok törtek a város környékére. Magát a várost nem bántották, de környékéről az összes marhákat elhajtották s 1705 év végétől 1706 január 25-ig 51.187 frt kárt okoztak. 1706 augusztus havában ama hírre, hogy Rabutin serege ismét Kőrös felé vonul, Károlyi Sándor a város lakosságát kiköltöztette a kecskemétiekkel együtt a Mátra hegység tövébe. De a császáriak ezúttal nem érintették a várost, ellenben a ráczok tömérdek kárt okoztak. Ekkor, hogy a város a ráczok támadásai ellen védekezhessék, taraczkokat és puskákat szerzett be.

1707-ben nagyobb kár nem érte a várost, mivel a ráczok Kecskemétet rohanták meg. Azonban 1708 szeptember havában Kőröst szándékoztak megtámadni. Kecskeméti *Szűcs* István és *Mester* Gergely azonban, kik a pusztákon kóborló ráczoktól hallottak e szándékról, a városba siettek és értesítették Szabó János főbírót, a ki e hírre félreverette a harangokat és mindenkinek meghagyta, hogy vagyonát és értékes holmiját a templom kerítése mögé vigye. A toronyba taraczkokat vontak fel, egyet pedig a régi mészárszék végén helyeztek el. A kurucz lovasság *Kállay* Miklós vezérlete alatt ép a városban tanyázott, ott volt még *Vágó* András czeglédi alhadnagy s rövid idő múlva megérkezett *Sőtér* Tamás is Jászberény környékéről. Szeptember 11-én, hajnalban érkezett a rácz had Kőrös alá.

A város polgársága, támogatva a kurucz lovasságtól, vitézül visszeverte a támadást; különösen *Vörös* Tamás városi pattantyús tüntette ki magát, a ki a város tornyából jól irányzott ágyúival nagy pusztítást vitt végbe a ráczok soraiban. A város külső részét, a nagy területhez mérten csekély kurucz lovasság nem tudta megvédelmezni és így egyes városrészeket sikerült is a ráczoknak kirabolni és felgyujtani, de a támadás meghiusult. Mivel a rácz sereg parancsnoka, egy császári tiszt, is elesett, a támadók szekerekre rakván sebesültjeiket, a Bácskába vonultak vissza, útközben azonban az összes lábas jószágot elhajtották.

A trencséni vereség hatása alatt, valamint a ráczoktól való örökös rettegés következtében csüggedés vett erőt a város polgárain, mire 1708 vége felé Kőrös is bemutatta Budán és Szegeden hódolatát a császári parancsnokoknak. Ezzel véget ért a kurucz világ Nagykőrösön.

1713-ban a dunamelléki református egyházkerület tartotta nagygyűlését Nagykőrösön, mely alkalommal 80 predikátor gyűlt egybe, *Patay* János református püspök elnöklete alatt.

A pesti házak.

A szatmári békekötés után Nagykőrös városának Pesten lévő házai miatt támadt pere Pest városával, melynek tanácsa 1715-ben a város pesti házainak eladását követelte. A városi levéltári adatok szerint Kőrösnek már 1639-ben volt Pesten háza, melyet az egész török hódoltság alatt háborítatlanul bírt. Kőrös a Pest városi tanács határozatai ellen a királyhoz felebbezett, a ki a pozsonyi kamarát bízta meg a bíráskodással. A kamara 1715 június 14-én kelt határozatával elrendelte, hogy a város továbbra is békében bírhatja a pesti házát.

Ujabb hadjáratok.

Az 1716. évi hadjárat alatt *Savoyai* Eugén herczeg fővezér 296 hatökrös szekeret követelt Pest vármegyétől. Nagykőrösre 25 szekér esett, melyek közel félesztendeig voltak távol a várostól. — Midőn 1735-ben Arad és Békés vármegyékben kitört a pórlázadás, a vármegye rendeletéből Dabasi *Halász* Péter Kőrös város polgárai közül, 24 óra alatt 250 embert ültetett lóra; majd a megérkezett kecskeméti csapattal egyesülve, a két város felkelt polgársága Szolnok felé vette útját és átkelvén a Tiszán, Mezőtúrnál egyesült a báró Orczy István vezérlete alatt álló hevesi felkelt nemességgel. Közel hét heti táborozás után Békés vármegyéből pünkösd szombatjára érkeztek vissza a nagykőrösiek.

Viszály a nemesekkel.

1738-ban a közterhek miatt viszályok támadtak a városi tanács és a városban lakó nemesek között. Ugyanis a városi tanács, mely a török hódoltság alatt önállósághoz szokott, nem tartotta tiszteletben a nemesek előjogait s őket is ugyanolyan szolgálmányokra kötelezte, mint a város többi lakosait. Ez ellen a nemesek, közvetetlenül a török hódoltság megszünte után, már 1694-ben tiltakoztak, de a viszály akkor elsímult. Ezúttal azonban a városban lakó nemesek panaszaikkal Pest vármegyéhez fordultak, melynek közönsége 1738 október 16-án tartott közgyűlésében ki is mondta, hogy a Nagykőrösön lakó nemesek a jobbágyokat illető terhektől, előfogatoktól s beszállásolás alól mentek legyenek. A város viszont 1738 után a nemesek letelepedését igyekezett megakadályozni.

A pestis.

1739-ben Fruttus János bírósága alatt a várost a pestis veszedelme fenyegette, mely Bácskán át Szerbiából behurczolva, már Kecskemétre is átcsapott. A tanács a ragály ellen számos óvóintézkedést tett. Az egész várost árokkal vétette körül, az árkon belül töviskerítést s a kapukhoz őröket állítottak. Ezenkívül elrendelte a tanács, hogy a református templomban a ragály elmúlásáért könyörgéseket tartsanak s a lelkészek szentbeszédekben figyelmeztessék a népet a szükséges védekezésre. De minden intézkedés ellenére 1739 június 14-én a pestis Nagykőrösön is fellépett s tetőpontját októberben érte el, mely hónapban 1070-en haltak el pestisben. Novemberben a ragály kissé alább hagyott, de csak 1740 február havában szünt meg teljesen. Az egész idő alatt 2693-an estek a ragálynak áldozatul. 1740 márczius 10-én *Kostyán* Mihály, Pest vármegye kiküldöttének jelenlétében az egész várost házról-házra megvizsgálták. A Kecskemétről áthívott borbély és a pest-vármegyei főorvos a tanácsbeliekkel az egész várost végigjárták s meggyőződtek, hogy többé nincs pestises beteg a városban, a ragályban elhaltak ruháit pedig a városon kívül megégettették.

Porosz háború.

1741-ben *Nyáry* Mihály főbírósága alatt vették kezdetüket a porosz háborúk. Mária Terézia ingadozó trónjának megvédésében a város is méltó részt vett. Pest vármegye 1741-ben két lovas-ezredet ajánlott fel, melynek létszámából Nagykőrösre 95 lovas esett. A nagykőrösi századnak Halász Zsigmond, a ké-

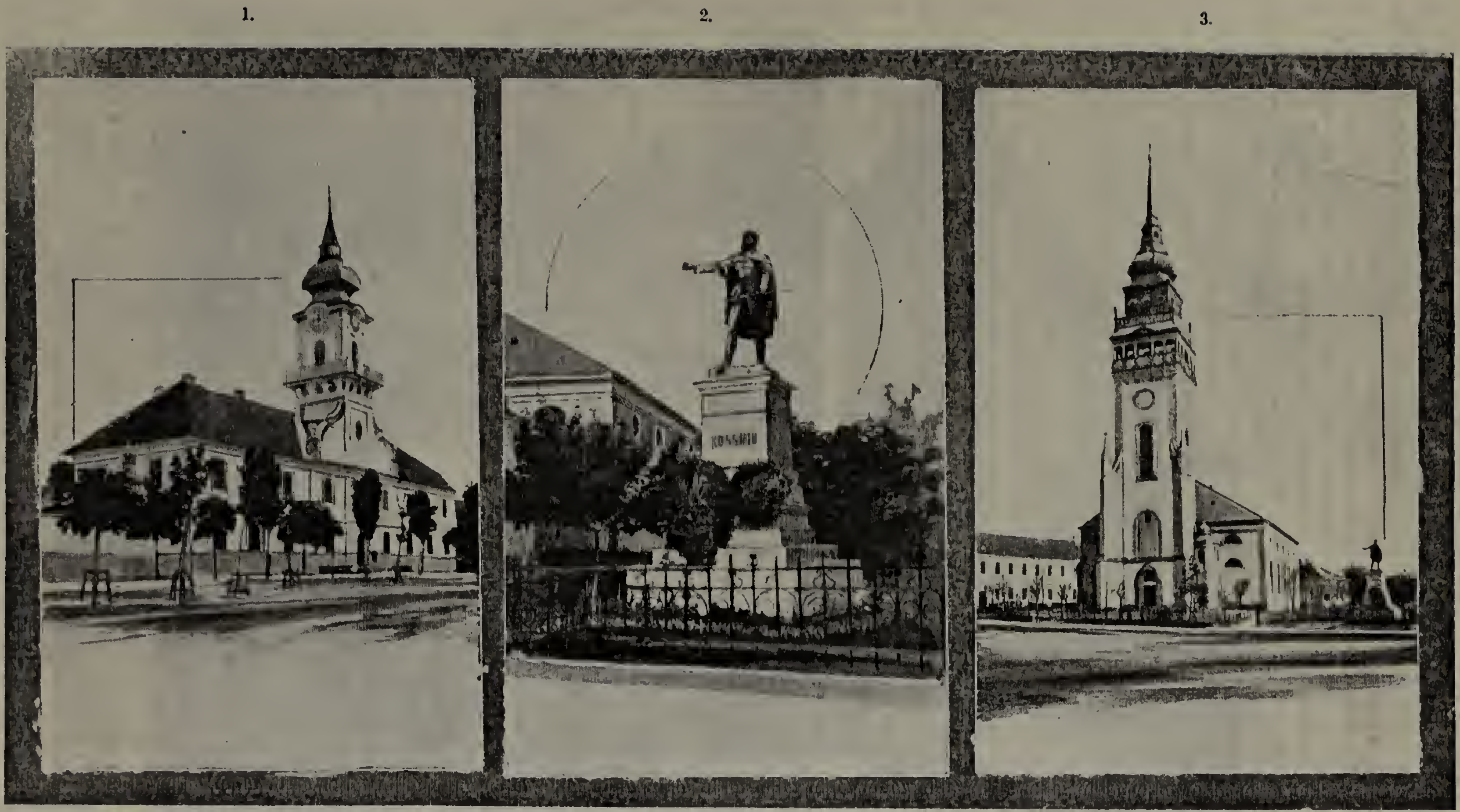
1.
2.
3.
KOSSUTH

Nagykőrös. — 1. A városháza. — 2. A Kossuth-szobor. — 3. A ref. templom.

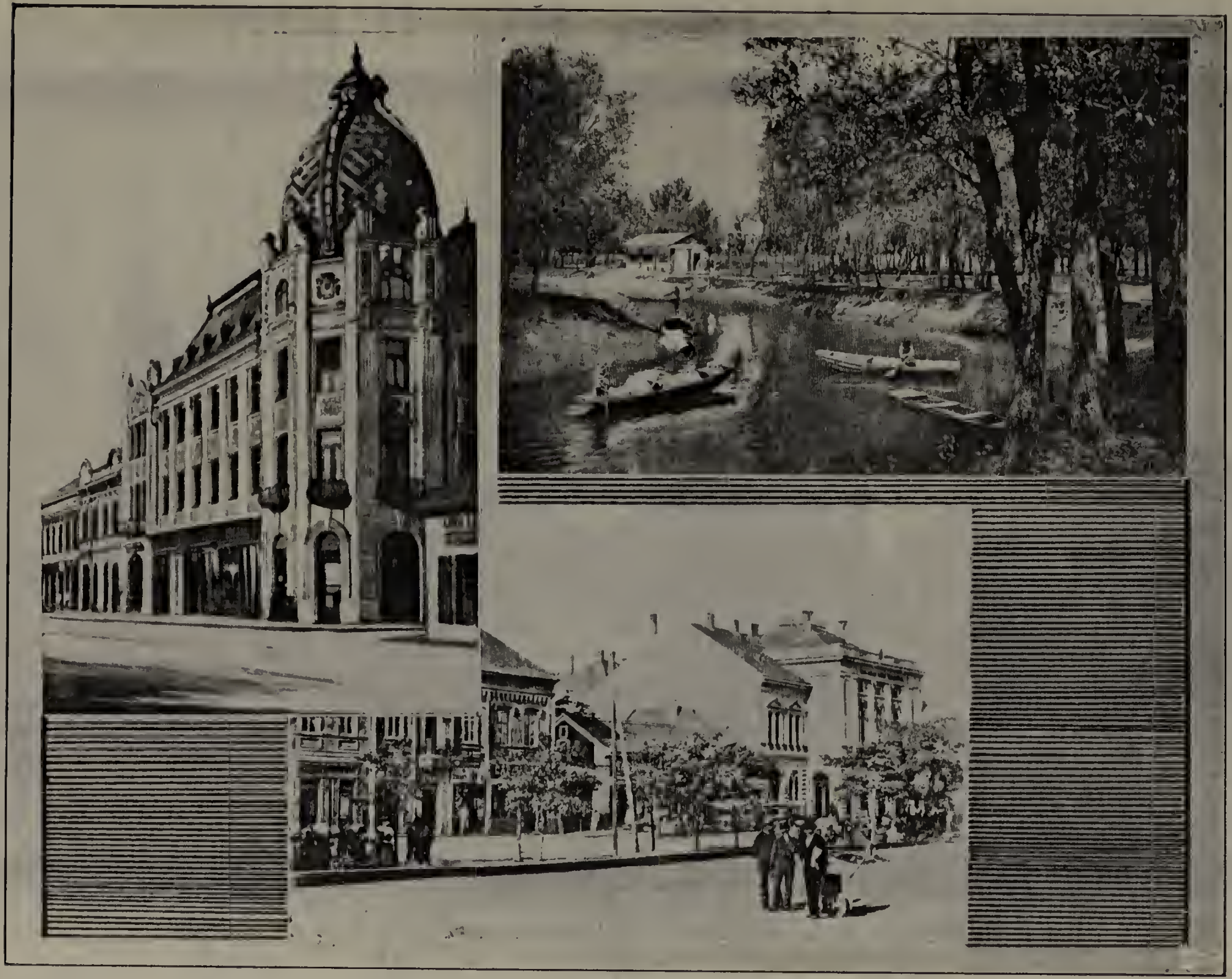

Nagykőrös. — 1. Postapalota és városi bérház. — 2. Részlet a Széchenyi ligetből. — 3. A városi szálloda.

sőbbi porosz ezredes, lett a kapitánya. A század felfegyverzése 9000 frtba került. Ezenkívül az itt lakó nemes urak 4 portális katonát is állítottak ki. 1744-ben pedig 20 újonczot adott a város a sereg számára.

Egyházi ügyek.

1744-ben gróf *Althann* Mihály váczi püspök látogatta meg a várost. Május 27-én érkezett Nagykőrösre, hol a városi tanács ünnepélyesen fogadta. Miután a református egyházat megtekintette, Czeglédre ment.

1744 június 15-én a budai kapunál tűz támadt, mely a nagy szélben gyorsan terjedt. Ekkor 95 ház és öt szárazmalom lett a lángok martaléka. 1826-ban ismét tűz támadt, mely alkalommal a város Alszeg nevű része teljesen leégett.

1749-ben a Kegyes tanító-rend akart Nagykőrösön letelepedni. A kecskeméti rendház e czélból ns *Szívós* Zsuzsánnától házhelyet is vett, melyre a rend nádori adományt is nyert, de még mielőtt a beiktatás megtörtént volna, az eladó visszavonta a szerződést. 1758-ban a reformátusok templomának tornyát újból felépítették. A római kath. plebániát 1778-ban helyreállították, addig a kecskeméti Ferenczrendűek végezték Nagykőrösön az istentiszteletet. A róm. kath. templom alapkövét 1782-ben tette le *Zerdahelyi* Gábor felszentelt püspök s a templom 1788-ban készült el.

Birtokviszonyok.

Az 1760-ban foganatosított összeírás szerint a város határában 324 telek volt. Ebből a gróf *Keglevich* család birtokában volt 128, a gróf *Forgách* családé 48, a *Mokcsay* családé 35, a gróf *Sztárayaké* 37, a *Ramocsaházy* családé 19, a *Rétheyeké* 13, a Nyáregyházi *Nyáryaké* 11, a *Beretvás* családé 3, a Dabasi *Halászoké* 1, a *Dőry* családé 9, a *Batik* családé 5, az Inárcsi *Farkas* családé 4, a *Sypos* családé 7, a *Pap* családé 4, a *Szívós* családé 2, a *Jó, Csete, 'Sigray, Kalocsa, Komoróczy* és *Vaikó* családoké 1—1.

1768-ban József trónörökös, a későbbi császár, látogatta meg a várost, de csak átutaztában és Kecskeméten szállott meg. Nagykőrös ekkor 28 hámos és két nyerges lovat állított ki előfogatra.

A XVIII. század közepén a gróf Keglevich család, mint a város egyik földesura, arra törekedett, hogy a várost minél szorosabb földesúri hatósága alá vonja, vagyis hogy az arányosítást keresztülvigye. E végből 1758-ban a város ellen „ex usu proportionali" czímen pert kezdett, de a család ezúttal nem ért czélt. Ezért 1804-ben „ex iure proportionali" czímen egy másik arányosítási pert indított. E per folyamán más családok is törekedtek a várostól fizettetni szokott járulékok megváltoztatására s ezért ők is csatlakoztak a gróf Keglevich családhoz. A városi tanács, belátván, hogy az arányosítás esetleges behozatala a polgárságra káros lehet, azért még a per folyamán a földesúri joggal bíró családoknak egyezséget ajánlott fel. A családok, tekintettel a per kétes kimenetelére, készségesen hajlottak az egyezségre. Igy jött létre a gróf Sztáray, a Sypos és a *Bay* családokkal az egyezség. Több család azonban pert is indított a város ellen; ezek közül csakis az Uhlarik-család lett nyertes. 1818-ban Nyársapát és Tetétlen pusztákat a gróf Forgách és *Aspermont* családoktól, majd 1820-ban a gróf Keglevich és Forgách családoktól a város örök áron megszerezte.

Franczia háborúk.

A franczia háborúk alatt ismét fényes tanújelét adta a város áldozatkészségének. 1792-ben 36 lovas újonczot, 1794-ben 1500 frt. hadisegélyt, 1795-ben 33 újonczot, 1796-ban 300 véka rozsot szolgáltatott a város. 1797-ben az ország rendeitől megajánlott 50.000 újonczból Nagykőrösre 74 és a 6 millió forint segélyből 1303 frt. esett a városra. 1799-ben ismét 74 újonczot szolgáltatott Kőrös. Ugyanez évben a Gödöllőre érkezett orosz segélysereg részére 20 akó bort, 9 akó pálinkát, 9 véka köleskását és egy mázsa szalonnát küldtek. A franczia sereg közeledtére 1809-ben a város polgárait is felszólították, hogy gabona- és készpénz-adományokkal járuljanak a hadjárat költségeihez. Nagykőrösön ekkor 9295 frt. készpénz, 6 véka búza és 212 véka zab gyűlt egybe. 1809-ben 20, 1812-ben 24, 1813-ban 17, 1815-ben 47 újonczot állított ki a város.

1837-ben a hadsereg számára a városon kívül, az ú. n. Bokroson, a czeglédi út mentén, a város lovassági laktanyát épített, mely 9000 □-öl területen, szabályos négyszöget alkotva, négy hosszú épületet foglal magában.

Iskolák állítása.

A XIX. század harmadik évtizedében megindult nemzeti mozgalmak a tudományos életre is jelentékeny kihatással voltak és főleg tanintézetek fölállítására irányultak. Ez indította a dunamelléki ref. egyházkerület vezérférfiait arra, hogy az egyházkerületben egy főiskola szervezését elhatározzák. A főiskola székhelye miatt Nagykőrös és Kecskemét között éles verseny támadt, melynek eredményeként az 1832 május 7-én tartott egyházkerületi közgyűlés

Kecskemétre határozta a főiskolát. Mindennek ellenére Nagykőrös nem csüggedt s már 1833-tól kezdve újabb és újabb áldozatokat hozott iskolái fejlesztése érdekében. 1836-ban tanítóképzőt állított fel, melyet 1840-től kezdve gazdasági intézettel egészített ki. Ezek az intézetek 1850-ig állottak fenn a lyceummal kapcsolatban, mely utóbbit az akkori kormány rendeletéhez képest főgimnáziummá alakították át, a mely mint felekezeti iskola, elsőnek tartott érettségi vizsgát a mai értelemben. Ugyanakkor a gazdasági tanszéket beszüntették, a tanítóképzőt pedig 1853-ban önállósították.

Gazdasági fejlődés.

A XIX. század negyvenes éveiben a gazdasági téren is általános fellendülést észlelhetünk. 1842-ben kezdődtek a nagyobb arányú erdősítések. Ebben az évben ültették a czeglédi határoldalon a 65 holdas nyárast. 1846-ban pedig a réteket fenyegető homok megkötésére 42 hold területet erdősítettek. 1848—49-ben és az utána következő években ment végbe *Szépe* Lajos másodbírósága alatt a homok erdősítése, az így erdősített terület 2350 hold. Ezektől a beerdősített területektől, melyeket a közlegelővel együtt 1870-ben felosztottak, meg kell különböztetni azt az őserdőt, mely a város határának nyugati részén a czeglédi határtól félkoszorú alakjában Kecskemét irányába mintegy 5000 holdon terül el s „Nagy" és „Csókás" erdőnek neveztetik. Ez az erdő, mely úgy mint régente, most is 20 éves (vágással) kihasználással (1889-ben) megállapított üzemterv szerint kezeltetik, $^{6}/_{7}$ részben a városi közönség és $^{1}/_{7}$ részben a helybeli nemesség (közbirtokosok) földesúri jogosultságát alkotta. A városi közönség alatt a város határában ingatlannal rendelkező lakosokat értették és ezek birtokarányban (quota szerint) részesedtek az erdőhasználatban, mely így 1848-ig tartott. Ekkor a nemesség önként lemondott jogosultságairól s befizette 1850-től kezdve nemesi birtokai után is azt a redemptionális arányösszeget a város törlesztő pénztárába, a mely örökváltságot a nem-nemesi birtok után 1820—1830-ig tíz éves részletre felosztva, a kőrösiek a volt földesuraknak fizettek s ezzel az erdőjogosultak között fennállott megkülönböztetés megszünt és ma ez erdő az osztatlan közös használatra kötelezett erdőjogosultságé. A szőlőmívelés és gyümölcstermelés régente is jelentős gazdasági ág volt Nagykőrösön ; már Bél Mátyás dicséri veres boráról a várost, majd Losonczy István kőrösi tanár, a híres „Hármas Kistükör"-ben, mely közel egy századon át a ref. iskoláknak csaknem egyedüli földrajzi (verses) kézikönyve volt, ezt írja : „Itt vagyon Czegléd is, Kőrös Kecskeméttel — Gazdag három város vörös bor szürettel." A város belterületén a fásításnak és a szőlőhegyekben a nemesített gyümölcs-, különösen a híres kőrösi (spanyol) meggyfák ültetésének a lakosság körében való megkedveltetése Magyar Pál volt polgármester, később a város első kir. közjegyzőjének, a kiváló pomológusnak elévülhetetlen érdeme. A gazdasági fellendülés terén kiváló érdemei vannak *Vajda* László városi főjegyzőnek, a bécsi egyetemi hasonnevü kiváló orvostanár atyjának, a ki a város pénzügyeit az 1850-es években alaposan rendezte, *Galgóczy* Károly pedig, mint gazdasági intézeti tanár, 1849-ben a vasekék (Vidacs-ekék) használatát hozta be s 1851-ben ő vette először mívelés alá a város alsó részén levő „Gát"-ot, mely az 1840-es években még mocsaras terület volt.

1848—49.

A gazdasági fellendülést azonban hosszú időre megakasztotta a szabadságharcz, melyből a város polgársága méltóan kivette részét. Az 1848 július 2-ára egybehívott első népképviseleti országgyűlésre a város *Tanárky* Gedeont választotta a képviselőjévé, a ki mindvégig hűen kitartott a nemzeti ügy mellett s az országgyűlést Debreczenbe is követte. Az országgyűlés július 11-én 200.000 újonczot szavazott meg, mely számból 40.000-et azonnal ki kellett állítani. Ebből Nagykőrös városa 76-ot állított ki toborzás útján. Az ugyanekkor alakult Hunyady-huszárezredben *Pálinkás* Sámuel százados nagykőrösi fiúkból egy századot alakított, melyet a délvidéki lázadás lecsendesítésére küldtek s az ellenség előtt derekasan megállotta a helyét. *Kossuth* Lajos történelmileg híres körútjában 1848 szeptember 25-én érkezett Nagykőrösre, buzdítására a lelkesült polgárságból lelkesült nemzetőrség alakult, melynek egy része, mintegy 300 ember, *Gubody* Sándor vezérlete alatt, csakhamar útrakelvén, Ercsinél átkelt a Dunán s Ozora felé vette útját. A nagykőrösi nemzetőrök azután részt vettek a *Roth* és *Philippovich* tábornokok vezérlete alatt álló horvát határőrök bekerítésében s ott voltak az ozorai fegyverletételnél is. E rövid diadalmas hadjáratban a városi előkelő családok sarjai közül *Jalsoviczky* Károly nemzetőr-főhadnagy, *Ádám* Gerzson, *Póka* Sándor és Károly, *Gubody* Sándor és *Jalsoviczky* Mihály nemzetőr századosok vettek részt.

November havában gróf *Károlyi* István, Pest vármegye főispáni helytartója, saját költségén egy huszárezredet állított fel, melynek hadkiegészítő helyéül a kormány Nagykőrös városát szemelte ki. E huszárezred szervezése körül Pálinkás Sámuel, a Hunyady-huszárok századosa, *Nyáry* Miklós és *Szilassy* György, úgyszintén Kalocsa László fejtettek ki nagy tevékenységet; ez utóbbi azzal örökítette meg nevét, hogy minden ezüstneműjét a nemzeti hadsereg szervezésének költségeire ajánlotta föl. A gróf Károlyi-huszárezred tisztikarában szolgált többek között *Beretvás* Gergely, a ki Erdélyben esett el, Jalsoviczky Béla, *Mészáros* Benjamin, *Inárcsi Farkas* László és Pálinkás Gyula; a huszárezred őrnagya, Pálinkás Sámuel, Tótkomlósnál esett el. A honvédelmi bizottmány 1848 deczember 18-án kelt felhívására *Szentpétery* Sándor szabadcsapatot szervezett; ez volt a nagykőrösi szabad csapat, mely 1849. telén és tavaszán vakmerő támadásaival tette ismertté nevét.

Az elősoroltakon kivül a városi családok sarjai közül még a következők vettek részt a nemzeti küzdelemben: Galgóczy Gábor tábori főorvos; Galgóczy Károly nemzetőr-főhadnagy, a kit a kormány 1848-ban a Tiszavidékére küldött újonczozási biztosnak; *Gombay* Sándor, a ki 15 éves korában csapott fel honvédnek, Kalotsa Balázs, a Coburg-huszárok századosa; *Mistét* István, *Mészáros* Benjamin; *Kovács* Lajos, Nagykőrös város későbbi lelkésze, a ki mint önkéntes lépett a honvédek közé; Pálinkás Gyula, a ki mint 15 éves ifjú állott be a Lehel-huszárok közé, majd a gróf Károlyi-huszárezred hadnagya lett; *Szentpétery* Gyula a 101. számú honvédzászlóalj főhadnagya; *Szalay* József, a kit az 5. honvédzászlóaljba soroztak, 1849-ben vadászhadnagy lett s 1849 június 19-én Sáros vármegyében a zabovai szorosban halált megvető bátorsággal harczolt az oroszok ellen; összevagdalva, vérbefagyva maradt a csatatéren s csaknem élettelenül szállították be az eperjesi kórházba, a honnan csak hónapok mulva került ki, s egész életén át csonka s béna maradt. Vitézsége elösmeréséül Dembinszky a kórházban főhadnaggyá nevezte ki; Szalay László honvédezredesként harczolta végig a szabadságharczot.

Midőn *Perczel* Mór tábornok a móri csatavesztés után (1848 decz. 30) a fővároson át Szolnokra húzódott, üldözésére *Windisch-Grätz* herczeg *Ottinger* vezérőrnagyot küldte, a ki, miután Perczel átkelt a Tiszán január 13-án, Szolnokot ellentállás nélkül megszállotta. Perczel ugyan január 22-én Ottingert Szolnokról kiverte és január 25-én Czeglédig nyomult előre, január 27-én azonban ismét a Tisza mögé volt kénytelen visszavonulni. Január végétől egész márczius 28-áig *Jellasich* horvát bán hadai tanyáztak Nagyőrösön. Maga Jellasich ez idő alatt főhadiszállását hol Kecskeméten, hol pedig Nagykőrösön tartotta. *Vetter* Antal altábornagy, a honvédsereg főparancsnoka, Szolnok elfoglalása után Czibakházánál mintegy 35.000 embert s 150 ágyút szállított át a Tiszán, s Nagykőrös közelében, a kocséri erdőnél ütött tábort, hogy a városban tanyázó császáriak ellen onnan intézzen támadást. Vetter azonban e tervéről kénytelen volt lemondani, mert a járatlan útak miatt a mocsaras területen az ágyúknak és a szekereknek szállítása tömérdek nehézségekbe ütközött és mivel a császáriak az összes haderejüket Nagykőrös környékén egyesítették, tehát Czibakházánál ismét átkelt a Tiszán és Tiszafüredig vonult, a hol egyesült Görgey táborával. Ennek következtében Nagykőrös városa is megszabadult Jellasich hadaitól.

Az április 6-án vívott isaszegi döntő küzdelem után a császári hadak a főváros felé hátráltak s a honvédsereg mindenütt diadalmasan a nyomában. Április közepén gyorsan hadilábra állították a nagykőrösi nemzetőrséget is, melyet *Aulich* táborába rendeltek. A nagy nemzeti küzdelem már vége felé közeledett, midőn ismét megjelent a honvédsereg Nagykőrös falai között. Perczel Mór, a turai lovasharcz után (1849. julius 20) 2000 lovasával Abonyba vonult, majd onnan *Mészáros* tanácsára Nagykőrösön, Kecskeméten és Félegyházán át Szegedre huzódott, hova julius 28-án érkezett meg. (Gracza György 1848—49. szabadságh. tört. V. 612.) A távozó honvédeket csakhamar követte *Haynau*, a ki Budapestről julius 24-én indult az Alvidékre. Haynau seregének balszárnya *Lichtenstein*, majd *Schlick* vezérlete alatt, Szolnokon és Nagykőrösön át a Tiszához húzódott.

A nagy nemzeti küzdelem véget érvén, kezdetét vette a megtorlás. A város Abszolutizmus polgárai közül többet haditörvényszék elé állítottak, de súlyosabb büntetést nem szenvedtek. Id. *Bakos* Ambrus főbíró ellen, kit a kormány vésztörvényszéki bírónak nevezett ki, még 1849 július havában a pestmegyei cs. kir. biztos hűtlenség czímén megindította az eljárást s vagyonát zár alá vétette. Tanárky Gedeont, a város országgyűlési képviselőjét a pesti haditörvényszék elé idézték, de 1850-ben ő is kegyelmet nyert. Azok közül, a kik mint nemzetőrök vagy honvédek karddal szolgálták a hazát, sokat elitéltek. Galgóczy Károly is haditörvényszék elé került, de 1850-ben őt is felmentették. Kalocsa Balázst, a ki Görgey hadában szolgált, az aradi vértörvényszék halálra itélte, mely itéletet kegyelemből 10 évi várfogságra változtatták. Kalocsa Balázs azonban pár év mulva kegyelmet nyervén, 1854-ben elkobzott javait is visszakapta. Póka Sándort, a ki mint nemzetőr küzdötte végig a szabadságharczot, az önkényuralom ügyvédi oklevelétől fosztotta meg. A honvédtisztek közül többet közlegényekként a császári hadseregbe soroztak, így Pálinkás Gyulát és Szentpétery Gyulát is. Csak kevesen menekültek ki az országból ; ezek közé tartozott Szalay László honvédezredes, a ki mint menekült, Amerikában halt el.

A szabadságharcz leveretése után a várost ostromállapotba helyezték, melyet csak 1854-ben szüntettek meg. A városi önkormányzat is megbénult. 1850-től kezdve a városi tanács 12 kinevezett tanácsosból állott, a járási főszolgabíró ellenőrzése alatt. A főbírói állást is beszüntették ; e teendőket 1852-től 1860-ig a megyei szolgabíróság látta el. A városi közigazgatás élén 1853-tól a kinevezett polgármesterek állottak. Ez az állapot az 1860. évi októberi diploma kibocsátásáig tartott.

Az uralkodó Nagykőrösön.

Az önkényuralom alatt az uralkodó két ízben is meglátogatta a várost. Első ízben 1852. évi körútja alkalmával, junius 11-én érkezett Nagykőrösre, mely alkalommal a város hódolattal fogadta ; másodízben 1857 évi körútja alatt, május 24-én, Erzsébet királynéval együtt jött Nagykőrösre. E látogatás emlékét az ugyanaz évben újra felépült felszegi ref. leányiskolával örökítették meg, mely a legmagasabb látogatás emlékére „Erzsébet leányiskola“ nevet visel.

1861.

Az 1861. évi rövid alkotmányosság alatt a főbírói hivatal ismét feléledt és 1872-ig állott fenn. Az 1861. évi országgyűlési képviselő-választások alkalmával a város Tanárky Gedeont küldte fel az országgyűlésre.

Lázongás.

1861 január havában néhány dohánycsempész miatt valóságos lázadás ütött ki. Mivel a dohányőrök néhány dohánycsempészt kisértek be a városházára, a piaczon levő nép között forrongás támadt, melyet csak a Kecskemétről idevezényelt katonaság tudott lecsillapitani. A lázongásnak öten estek áldozatul, ezenkívül számosan sebesültek meg.

Inség.

1863-ban nagy szárazság uralkodott az Alföldön. A beállott ínség enyhítésére a város 4000 mérő rozsot vásárolt és egyúttal elhatározta a Gerje-ér szabályozását, hogy a város lakosainak helyzetét munkaadással lehetőleg megkönnyítsék. Az 1863. évi ínség csapásainak enyhítésében tevékeny részt vett Jalsoviczky Károly, kinek nevéhez fűződik a czeglédi gőzmalom felállítása is, melynek alapkövét 1863-ban tették le. Az 1866 május 24-iki országos fagy Nagykőrös határában ismét tetemes károkat okozott. A város az ínség enyhítésére 100.000 frt. kölcsönt vett fel, melyet a városi takarékpénztár az ínségesek között kiosztott.

Kiegyezés után.

Az 1865. évi országgyűlési képviselőválasztások alkalmával Gubody Sándort választották meg képviselővé, a ki 1867-től 1868-ig a város polgármestere is volt. A város polgármesteri székében az 1867-ben visszaállított alkotmányos korszak óta hosszabb ideig ültek : id. *Póka* Károly 1873—1880, *Ádám* László 1880—1888, az ő visszavonulása után *Póka* Kálmán 1888—1898, utána Ny. *Szabó* Ferencz, majd az ő halálával *Póka* Károly, a ki ez állást most is viseli. Az alkotmányos korszak alatt a községi önkormányzat is szabadabb mozgást nyert, a város anyagi és szellemi téren jelentékeny fejlődésnek indult ; modern városias fejlődést különösen Ádám László és Póka Kálmán polgármesterek alatt vett s ez irányban folyton halad előre.

A millenniumot 1896-ban ünnepélyes díszközgyűlés keretében ünnepelte meg a város ; melyen a városi tisztviselői kar fölállítandó nyugdíj-intézményére mint első alapot V. *Faragó* Ambrus földbirtokos 10.000 koronát ajánlott fel ; a város a nyugdíj-intézményt alkalmazottai részére 1910. jan. 1-én léptette életbe ; ugyancsak a millennium évében kiadta a város a monografiáját és a tetétleni Árpád-halmon, mely a Tanárky Gedeon örökösei birtokán emelkedik, emlékoszlopot állított, melyre Arany Jánosnak, a „Tetétleni halmon“ czímű költeményéből vett következő sorok vannak bevésve :

„E halmon verette sátrát — Honunk szerzője : diadalmas Árpád. — Innen tekinte szét uralkodó — Szemekkel a vitéz honalkotó.“

*

A város határa

A budapest—szegedi vasútvonalon utazva, Czegléd elhagyása után Nagykőrös r. t. város határába jutunk. A város az éjszaki szélesség 47°2'3" és a Ferrótól számított keleti hosszúság 37°27'7" alatt terűl el, a külső részekkel együtt 66.810 k. hold 394 □-öl nagyságú területeken. Éjszakról Czegléd, keletről Abony, Törtel és Kocsér, délről Kecskemét és nyugatról Lajosmizse és Pusztavacs határolja. A közigazgatásilag ide tartozó Tetétlen-puszta területileg nem is függ össze a város határával, mivel Törtel község határa közéjük nyúlik. A város fekvése típikusan alföldi ; a határ majdnem egészen sík, csak helyenként váltakoznak a buczkák mélyebb lapályokkal. A terület legnagyobb része homok, ennek termékeny vegyületeivel vegyesen. A tengerszín fölötti magasság 89 és 145 m között váltakozik ; a legmagasabb pont a szénástelki rétek éjszaknyugati szélén levő homokbuczkán s a legalacsonyabb a Gerje-éren levő hármas hídnál van.

A nagykiterjedésű határ egyes részeinek elnevezése a következő : Alsófüzes, Alsójárás, Alsónyomás, Árboz, Bánom, Bántőse, Barátszilos, Besnyő, Bokros, Borbás, Csemő, Csikosalja, Csípvár, Csókáserdő, Ereklyés, Esed, Fáskert, Fekete, Felsőfüzes, Felsőjárás, Földvár, Gátér, Gógány, Halastó, Hangács, Hantháza, Homolytája, Hosszúhát, Kálmánhegy, Kappanhalma, Kereszterdő, Kövérvölgye, Középbokros, Kürtilapos, Lencsés, Ludas, Mintakert, Molnár-telep, Nagyerdő, Nyárkútrét, Nyársapát, Nyilas, Nyilasbesnyő, Oppenheimtelep, Pálfája, Pöczöki szőlők, Sirató, Somogyerdő, Szárazdűlő, Széchenyi-kert, Szénástelek, Szurdok, Temetőhegy, Tetétlen, Tormás, Világos, Vízállás és Zsiroshegy. Mint a város a kőris (helyi tájszólás szerint kőrös-) fától, úgy Nyársapát (azelőtt Nyárasapát) a nyár, Alsófüzes a fűz, Bántőse a tölgy (Nagykőrösön tő-fa) és Barátszilos a szilfától nyerte nevét.

A vasút.

A határba érve, nemsokára Nyársapát nagy és tágas állomásába robogunk, mely keletkezését nagyrészben *Szarka* Mihály kir. tanácsos áldozatkész buzgólkodásának köszönheti s mely a tanyai lakosság terményeinek közvetetlen fölvételére és továbbítására szolgál. Innen kezdve a vonat homoki szőlőtelepek között halad egészen Nagykőrösig, melynek kiemelkedő tornyait és emeletes házait a pályát szegélyező fáktól csak akkor látjuk, midőn már majdnem a pályaudvaron vagyunk. Itt volt valaha a Sirató nevű temető, melynek eredetét Tompa Mihály megénekelte. Az állomási épület meglehetősen dísztelen és a forgalomhoz viszonyítva, kicsiny. De annál nagyobbak az árúfölvételi épületek, azonban nyár idején, mikor az ugorka, dinnye és gyümölcs elszállítása óriási méreteket ölt, még ezek is szűknek bizonyulnak. Az állomástól délfelé van még a Fekete-megálló. Az államvasutak czegléd—kecskeméti szakasza 1853. szeptember 1-én nyílt meg a forgalom számára és ma már évente — az 1909. évi kimutatás szerint — 115.560 utas érkezik a nagykőrösi állomásra és kb. ugyanennyi indul is innen. Az árúforgalom a következő : érkezett 242.852 m teherárú és 115.728 m. gyorsárú ; föladtak 187.197 m teher és 82.120 m gyorsárút. A város érdekeit szolgálja az 1909-ben megnyílt czegléd—csemői motoros helyi érdekű vasút is, melynek végállomása a nagykőrösi határ éjszaknyugati sarkába esik.

Erzsébettér.

Kilépve a vasúti állomás épületéből, az *Erzsébet-térre* jutunk, melyen a *villamos telep* áll. Itt volt a múlt század második felében a Császár-kert, mely onnan kapta nevét, hogy mikor 1852 június 11-én egyedül és 1857 május 24-én boldogult hitvesével itt járt I. Ferencz József király, az e helyen volt ligetben tartották a népünnepélyt, ökörsütéssel kapcsolatban. A szerencsétlen végű Erzsébet királyné emlékére nevezték el újabban a teret. A villamostelep a város tulajdona, de a Magyar Siemens Schuckert Művek Villamos r. társ. tartja üzemben és a városnak 38.368 K évi bért fizet. A villamostelep 1910 májusában kezdte meg üzemét és a város közvilágítását 12 ívlámpa és 500 villamos körte látja el, melyek egész éjjel égnek. A város a közvilágításért 12.500 K bért fizet.

Az állomástól és a villamosteleptől délre, közel a vasútvonalhoz van a *Gschwindt*-féle gyár r.-t. konyak-, törköly- és szilvórium-főző telepe, mely 1896-ban épűlt, 7 lóerős géppel és 24 munkással dolgozik.

Út a városba.

A pályaudvartól a városba vezető *Kossuth Lajos-utcza* a villamos telepnél merész hajlással nyugatnak kanyarodik és két oldalt csinos földszintes házak között vezet a város szívébe. A közel 2 km. hosszú kocsiút tetemes szélességben és a baloldali gyalogjáró aszfalttal van burkolva. A közepe táján balról találjuk a K. Faragó Ferencz adományából 1882 óta fönnálló felszegi kisdedóvót, míg jobbról több népolvasókör figyelmeztet bennünket a nép kultúrális haladására. A városnak e főutczája most van rendezés alatt. Kétoldalt számos keskeny mellékutcza ágazik ki, sőt majdnem minden második háznál egy zsákutcza, melyeket alig lehet valaha kiküszöbölni, mivel a sűrűn beépített telkek másként nem közelíthetők meg. Már itt szembeötlik az a különös sajátság, hogy Nagykőrös útczáin a házak folytatólag vannak számozva, páros és páratlan számokkal egymásután és a hol az egyik oldal végződik, ugyanott kezdődik az utcza másik oldala.

A hol a vasútról jövő utcza kiszélesedik, a *Széchenyi-tér* nevét veszi föl. Itt találjuk balról *Jalsoviczky* Sándor belügymin. tanácsos csinos, modern és kifelé földszintes úrilakát. Majdnem szemben van vele a *Nagykőrösi Közgazdasági Bank* r.-t., mely 1905-ben alakult, 1000 db 200 K névértékű részvénynyel, melyeknek forgalmi értéke ma már 400 K és az alaptőke 600,000 koronára van felemelve. Az évi forgalom : 4,000.000 K kölcsön, 2,600.000 K betét és a tartaléktőke kb. 100.000 K. A bank igazgatója *Sántha* Béla. A bank épületével szomszédos *Vladár* Károly *gőzmalma és gőzfürdője*, mely 64 lóerős géppel és 14 munkással dolgozik.

Kossuth-tér. A Széchenyi-tér a város főterébe : a *Kossuth-térbe* torkollik, mely a kereskedelmi forgalom lebonyolítására, a piaczok megtartására szolgál. Hatalmas, nagy tér, melyen nyáron valóságos hegyek állanak a város fő gazdasági terményéből : ugorkából és később dinnyéből. De még így is szűk és tervbe van véve, hogy egyes háztömbök lebontásával kibővítik. Jobbról van egy modern emeletes ház, a mely arról nevezetes, hogy e helyen állt a város első emeletes háza, az ú. n. *palota*. Ezt a múlt század első felében a Sypos-család építtette ; később a Szalay-család birtokába került, ma pedig bérház. Néhány házzal odébb van a *városi szálloda*, a melyet 1885-ben építtetett a város a régi vendégfogadó helyén. Ma is a város tulajdona, de bérbe van adva. Csinos, egyemeletes épület, melynek első emeletén oszlopokon nyugvó, 15 m. hosszú és 3 m. széles, hatalmas erkélye van, nagy ablakokkal. Az emeleten van a díszterem, a hol a városi közgyűléseket is és elsőrendű bálokat tartják. A földszinten az udvari felől szintén van egy nagy terem, a mely a színielőadások tartására szolgál, szétszedhető színpaddal ; ezenkívül itt is szoktak bálokat és hangversenyeket tartani.

Balról a Kossuth-tér kezdetén van a *Nagykőrösi Népbank* r.-t. egyemeletes háza. A Népbank 1873-ban alakult, 1000 db 80 koronás részvényből álló alaptőkével. 1895-ben az alaptőkét 200.000 koronára emelték s a részvényeket 200 K értékűvé változtatták át. A legutóbbi év összforgalma 114,312.396·20 K, melyből a pénztári forgalom 50,156.827·28 K volt. A főbb tételek a következők : betétállomány 3,900.680·05, váltótárcza 2,476.661, jelzálogkölcsön 2,309.440·82, törlesztéses jelzálogkölcsön 664.082·41, átengedményezett jelzálogkölcsön 410.556·47, folyószámla adósok tétele 781.048·27, értékpapirállomány 573.766, visszleszámítolt váltók állománya 1,511.158, ház és ingatlanok értéke 91.293.09 K ; a tiszta nyereség 122.937·71 K és az osztalék részvényenként 27 K. A Népbank, melynek vezérigazgatója *Jalsoviczky* László dr., jelenleg az Osztrák-Magyar Bank mellékhelye. A Népbank szomszédságában van az emeletes *Központi szálló*, majd az ú. n. postapalota következik.

Postapalota. A *postapalota* a város díszes, kétemeletes bérháza, a sarkán kupolával s jelenleg itt van elhelyezve a posta-, távíró- és távbeszélő-hivatal. Nagykőrösön 1788-ban állítottak föl postahivatalt, melynek javadalmazásához a város annak idején 100 m hold, az ú. n. postaföld átengedésével járult. Az első postamester *Sántha* Antal volt, a ki a postát 1793-ban Kovásznai *Kovács* Mózesnek adta el. Később *Szobonya* István lett a postajog tulajdonosa, majd ennek halála után özvegye : Inárcsi *Farkas* Sára s midőn férjhez ment, férje : *Gubody* János (1822). E család birtokában maradt egészen az államosításig, a mikor (1884) a postaföld is megfelelő kárpótlással visszakerült a város tulajdonába. A távírót 1872 április 21-én állították föl s 1888 január 3-án egyesítették a postával ; a távbeszélő 1905 augusztus 28-án nyílt meg. Jelenleg a postafőnökön kívül 10 hivak talnok és 12 kézbesítő és szolga működik itt. A hivatal kézbesítési kerületéb-- 53 puszta és major tartozik. Van 11 levélszekrény és ugyanannyi értékczike árúsító. A telefonállomások száma még alig haladja meg az 50-et. A forgalom az elmúlt évben a következő volt : levélpostai küldemény érkezett 585.520, elment 256.408, ajánlott levél érkezett 19.210, elment 16.390; csomag- és pénzküldemény érkezett 29.734, elment 16.894 ; távírat érkezett 12.795, elment 10.673 ; távbeszélgetés a távolsági forgalomban 1667, helyi forgalomban 41.652 ; utalvány érkezett 20.021 db 2,366.000 K és elment 25.078 db 1,275.000 K értékben ; postatakarék- és csekkforgalom : befizetés 14.621 db 2,136.000 K és visszafizetés 1549 db 342.000 K értékben ; a posta évi összes bevétele 65.460 K.

Járásbíróság.

A postapalota után következik a Steiner-féle földszintes ház, melynek megszerzésére a város megindította a tárgyalást, hogy a rajta levő épületeket lebontva, ezzel a telekkel is növelje a főteret. Mellette van a város épülete, melyben valaha a régi patika volt s ma itt van a *városi mészárszék.* Ez épületnél a Kossuth-tér még jobban kiszélesbül és balról találjuk a kir. *járásbíróság* sárgára festett, régi, egyemeletes épületét. E ház még a múlt század első felében épült és az abszolutizmus alatt a cs. kir. szolgabírói hivatal székelt benne. Később itt volt a városi törvényszék, majd a telekkönyvi, közgyámi és gyámpénztári hivatal. Most az 1872-ben fölállított járásbíróság, telekkönyvi hatóság és a fogház nyer benne elhelyezést.

Kath. templom.

Mellette van a *róm. kath. templom,* mely 1782—88-ban, a róm. kath. egyház megújításakor épült. Régente a mai ref. templom volt a kath. híveké, de midőn a török korban a ref. vallás túlsúlyba került, egy darabig közösen használták, később pedig a történeti részben vázolt összekoczczanás következtében egészen a reformátusok birtokában maradt. A kath. egyház 1668-ban majdnem teljesen megszünt, mert sem templomuk, sem lelkészük nem lévén, istentiszteletet nem tarthattak és így a hívek vagy áttértek, vagy elköltöztek. 1733-ban Nagykőröst fiókegyházként Alpárhoz csatolták, majd 1768-ban megengedték a kath. híveknek, hogy az ú. n. Kvártélyház egyik termében istentiszteletet tarthassanak. Végre sok viszontagság után Mária Terézia 1778-ban helyreállította az egyházat. Majd a templom, plebánia és kántorlakás is fölépülvén, azóta állandó lelkészük van a katholikusoknak. Ma a hívek lelkiszükségletéről a plebános gondoskodik, két segédlelkészszel.

Városháza.

Befelé haladva, ugyancsak a baloldalon áll az ódon, tornyos, egyemeletes *városháza,* homlokzatával a főtérre fordulva. Ezt a telket 1702-ben szerezte a város gróf Keglevich Zsigmondtól, 600 rhénes frtért, hogy városházát építsen rajta. A városháza föl is épült néhány évvel utóbb, de 1738-ban leégett, azonban újra fölépítették. A mai emeletes homlokzat a toronynyal 1811-ben készült. Mindkettő zsindelylyel volt fedve, melyet 1843-ban cseréppel váltottak föl. A toronyban volt a tűzőrség, melyet újabban a ref templom tornyába helyeztek át. 1847-ben a délkeleti földszintes szárnyat is emeletre vették. 1887-ben s később 1895-ben újabb földszintes szárnyakat ragasztottak hozzá, de még így is oly szűk, hogy a városi hivatalok mind nem férnek el benne, hanem azok egy részét a város bérházaiban kell elhelyezni. Tervbe van véve egy új városháza, a régi érdekes homlokzatnak a fölhasználásával. A földszintes épületrészben van még a *Nagykőrösi Községi Takarékpénztár,* mely 1860-ban alakult s mint ilyen, első volt az országban. Az első év forgalma a következő volt : bevétel 68.530·30 K, kiadás 60.365·94, készpénz 8164·36 ; vagyon 56.764·36, teher 56.160 ; nyereség 604.36 K. 1883-ban a 20.000 koronás alaptőkét 200.000 koronára emelték. Az elmult 1909. évben a forgalom főbb tételei már a következők : összforgalom 142,125.501·84 K, bevétel 21,780.528·85, kiadás 21,673.493·16, betétek 7,966.652·24 K ; mérlegszámla : 6,702.602·55 K vagyon és 84.911·88 K tiszta nyereség. A takarékpénztár vezérigazgatója *Kökény* Dezső dr.

Ref. templom.

A városháza szomszédságában van a vasrácscsal övezett kert közepén álló *ref. templom,* előtte Kossuth Lajos szobrával, mely *Tóth* István debreczeni szobrász alkotása. A templom építési ideje ismeretlen, de a mint az egyes maradványok csúcsíves építési stilusából következtetni lehet, még jóval a mohácsi vész előtti időkből származik. Előbb a katholikusoké volt, majd a reformáczió elterjedése után a kálvinista hívek birtokába került. A templomot több ízben bővítették és tornyát átalakították ; így legutóbb 1906-ban, a mely alkalommal a torony régi szép góth jellegét egészen elvesztette. A karcsún magasba emelkedő torony fönt zárt folyosóval van ellátva s mivel ez a város legmagasabb pontja, itt van a tűzőrség is. A ref. egyház két rendes és két segédlelkészt tart.

Főgimnázium. A városháza és a ref. templom között van a *ref. főgimnázium* régi emeletes épülete, mely 1830-ban épült részben azokból a kövekből, melyek a templomot hajdan körülvevő czintermet alkották. A gimnázium eredetét már a történeti részben ismertettük; itt inkább az épületek leírását adjuk. 1864-ben ezt az épületet egy nagyteremmel és könyvtárhelyiséggel bővítették ki. Az első könyvtárosok *Szilágyi* Sándor és *Szabó* Károly voltak, a kik a könyvtárt rendezték. Ekkor bontották le azt a kis földszintes házat, melyben itteni tanárkodása alatt *Arany* János lakott, kinek a két föntin kívül még részben *Salamon* Ferencz, *Mentovich* Ferencz, Sz. *Warga* János és *Szász* Károly országos nevű férfiak is tanártársai voltak. Idővel az épület már nem felelt meg czéljának és fölmerült a bővítés vagy új építés terve, a mely Ádám Gerzson igazgatósága alatt, 1896-ban öltött határozott alakot. Előbb a régi épületet akarták kibővíteni, de ezt a tervet hamar elejtették és új helyiség építését határozta el az egyháztanács a temető mellett. Azonban a város csak azzal a föltétellel volt hajlandó 100.000 K segélyt megszavazni az építkezéshez, ha a főgimnázium a régi telken épül. Végre 1900 januárjában ilyen értelemben hozták meg a határozatot. Az építkezést, melyhez az állam 170.000 koronával járult, még ez év július 2-án V. *Faragó* Ambrus főgondnok felügyelete alatt megkezdték és 1901 szeptember 15-ére be is fejezték.

A hatalmas, modern, kétemeletes épület homlokzata nyugatra néz. Az udvar felé két szárnya és különálló tornacsarnoka van, azonkívül vízvezetékkel és villamos világítással is föl van szerelve. Van benne 12 tanterem, rajzterem és szertár, vegytani, természetrajzi és természettani előadó-terem szertárakkal, gyűlésterem, zeneterem, hol télen az ifjúsági istentiszteleteket tartják; ifjúsági könyvtár, közel 3000 és nagy könyvtár, 20.000 kötettel, mely utóbbinak a nyilvánossá tételére most történt előterjesztés; továbbá természetrajzi és filologiai múzeum, igazgatói lakás és iroda, tanári és értekező szoba, kapus-szoba és szolgalakás. Az egész épület 300.000 koronába került. A megnyitás azonban csak egy évvel később, 1902 szept. 25-én ment végbe, a mikor nagy ünnepség keretében Ádám Gerzson utódja, *Szalay* Gyula igazgató vázolta az építés történetét, ***Horváth*** József tanár pedig alkalmi ódáját szavalta el. Jelenleg az intézetnek az igazgatón kívül van 13 rendes tanára, torna- és énektanára, orvosa, róm. kath., gör. kel. és izr. hitoktatója. Az 1909—10. iskolai évben volt 371 növendék (az I. oszt. párhuzamos), ezek közül vizsgázott 356; érettségit tett 39 ifjú.

Arany-szobor. Az új és régi épület között van egy öreg eperfa, mely Arany lebontott lakása előtt állt. A kegyelet vasvédővel vette körül, de már nagyon pusztul. A gimnázium régi épületén, melyben most egyházi és városi hivatalok vannak, a következő szövegű márványtábla hirdeti Arany emlékét: „E helyen állott az a ház, a melyben ev. ref. gymn. tanársága utolsó idejében lakott Arany János, magyar hazánk nagy költője 1856—1860. Ezt az emléktáblát egyházunk és városunk nem múló kegyelete jeléül állította a nagykőrösi ev. ref. egyház az 1901-ik évben." Az emléktáblát a főgimnázium új épületének fölavatásával egyidejűleg leplezték le, *Danóczy* Antal főgimnáziumi tanár ünnepi beszéde kíséretében. Itt áll az Arany-szobor is, melynek emelésére az 1896-ban tartott összejövetelen pendítette meg az eszmét *Ádám* László földbirtokos, Arany egykori tanítványa, mire az együtt levő tanítványok nyomban 842 koronát adtak össze. Ádám elnöklése alatt végrehajtó-bizottság alakult, mely az összes volt tanítványokat és a gimnázium valamennyi növendékét fölszólította az összeg gyarapítására. Majd Ádám László és *Kozma* Ferenczné buzgólkodására széleskörű társadalmi akczió indult, melynek eredményeként az időközi kamatokkal együtt egybegyűlt a szükséges összeg. A szobrot *Strobl* Alajos készítette 20.000 koronáért. A bronz mellszobor, melynek talapzatán márványból a vén gulyás, Arany hasonló czimű és kőrösi vonatkozású költeményének alakja ül, az emléktábla előtt áll. A szobrot 1910 szept. 25-én, országos ünnepség keretében leplezték le. *Beöthy* Zsolt tartotta az ünnepi beszédet és *Szabolcska* Mihály alkalmi ódáját szavalta el. Az Akadémia, Kisfaludy, Petőfi és vidéki irodalmi társaságok, az érdekelt és a szomszédos városok, egyházak és iskolák, a helyi testületek, egyesületek és magánszemélyek számos koszorút tettek le a szoborra.

Czeglédi-út. A városháza és a járásbíróság, illetőleg róm. kath. templom között nyílik a Kossuth-térből a Czeglédi-út, melyből a város szélén az Abonyi-út ágazik ki. Az elágazásnál 3 kat. hold 1007 □-öl területen van a *méntelep* vörösre festett laktanyája. Ez azelőtt lovassági laktanya volt és 1837—38-ban épült. Elül vannak

Részletek a nagykőrösi uborkavásárból.

A nagykőrösi polg. leányiskola.

A nagykőrösi főgimnázium.

a tiszti és altiszti lakások, hátul pedig az istállók, melyekben rendesen átlag 180 mén van. A laktanya a város tulajdona és 7200 K évi bért kap érte. — A méntelep mögött van a *Széchenyi-fürdőkert*, a mely szintén a városé és a területe 13 kat. hold 863 □-öl. A nép Czifrakertnek nevezi; a XIX. század első felében itt állt a sörgyár. A város kezdeményezésére 1859-ben alakult a fürdőkert-társaság, a mely ezt a területet bérbe vette s akkor épült ide a fürdő és a vendéglő, míg a svájczi pavillon 1872-ből való. A fürdőkert-társaság később részvénytársasággá alakult át. A fürdőkert árnyas fáival és díszes virágágyaival ma is legkellemesebb sétahelye a város közönségének. Mellette van a csolnakázó tó, melyen télen a korcsolyázó-egyesület korcsolyapályát tart fönn. — Ugyancsak az Abonyi-út felé, a Bokros városrészen túl van a városi *közvágóhíd*, melyet mintaszerűen berendezve, 1889-ben állítottak föl. A Czeglédi-út mellett van a *Nagykőrösi Mészhomok-műkőgyár* r.-t. telepe.

Kecskeméti-utcza.

Visszatérve ismét a főtérre, közvetetlenül a ref. templom és Kossuth-szobor mellett a Szolnoki-utcza ágazik ki, ezzel derékszög alatt pedig a Kecskeméti-utcza déli irányban. Ez utóbbin elindulva, jobbról találjuk a *községi polgári leányiskolát*, mely a nagykőrösi nőegylet kezdeményezésére 1870-ben keletkezett, azonban mai jellegét és szervezetét csak több évi viszontagság után nyerte. Jelenleg az intézet 15.760 K költségbe kerül a városnak. Az utcza baloldali sarkán van a Gubody-telek, a hol az egykori *postaház* állott, mely mint láttuk a joggal együtt a Gubody-családé volt. Itt balra befordulva, tágas térre jutunk. Ezen a helyen volt valamikor az ótemető. Ugyanis a temető eredetileg közvetetlenül a templom mellett kezdődött és idővel, a hogy jobban benépesült, mindig kijebb húzódott, míg a fölszabadult belsőrészeket beépítették. Az ótemető helyén ma mintegy 30 kat. hold föl van parczellázva *kertváros* czéljaira és már van is rajta néhány csinos, villaszerű épület. A középen meghagyott térség, a mely most a sertéspiacz, az építendő második református templom helyének van szánva, melynek építési költségeire *Kovács* Lajos 48-as honvédhadnagy, az egyháznak több, mint 40 éven át lelkipásztora, 50.000 koronás alapítványt tett.

Mintakert.

A Temető-utczán kifelé haladva, balról találjuk a *Mocsy* László-féle kúriát, a mely most *Ádám* László és neje Mocsy Francziska tulajdona, jobbról pedig *Nemcsik* Gusztáv gőzmalmát, mely 85 lóerős géppel és 13 munkással dolgozik. A Temető-utczától balra van az ú. n. *Mintakert*, mely 13 kat. holdon 1856-ban keletkezett; a városé és jelenleg a kertészeti egyesület tartja kezelésében. A kertben csinos épületek vannak, melyek a keletkezéskor a földmunkával együtt 28.000 koronába kerültek. A Mintakertet kezelő „Nagykőrösi gyümölcsészeti, borászati és szőlészeti egyesület" 1883-ban alakult, de már 1885-ben „Nagykőrösi Kertészeti Egyesület" lett a neve. Az egyesület mintaszőlő-, gyümölcs-, díszfa-, nemesfűz-, szőlővessző- és konyhakertészeti telepet tart üzemben, csemetéket nevel és árusít. A gyümölcsöt úgy értékesíti, hogy midőn egy fa termése megérett, a vasárnaponként tartani szokott árverésen a legtöbbet igérőnek eladja és a vevő a termést leszedi és hazaszállítja. Ugyanígy történik a csemegeszőlő-táblák termésével is. Mióta a Mintakert fönnáll, a város lakossága legnagyobbrészt itt szerezte be csemetéit

Iskolák.

Visszatérve ismét a Kecskeméti-utczába és azon kifelé haladva, jobbról találjuk a Dabasi *Halász* Ferencz-féle kúriát, mely most *Gaál* Dezsőé, kinek anyja Halász leány volt. Ezzel szemben van a nemes *Szalay* Pálné V. *Faragó* Zsuzsánna 12.000 koronás adományából épített ref. leányiskola és *községi árvaház*, melyet az ótemető kerületéből kiszakított telken 1881-ben építettek. Az árvaház, keletkezése után mindjárt, a Nagykőrösi Jótékony Nőegylet gondozása alá került, özv. *Jalsoviczky* Károlyné, a nőegyesület nemesszívű elnökének buzgólkodására. Az árvaház, melyben évente 20—25 árva nyer elhelyezést, 13.149 K költségbe kerül a városnak. — Az utcza jobb oldalán, Gaál Dezső úrilaka mellett van *Tanárky* Gedeonné, az egykori államtitkár özvegyének kéttornyú kúriája, hatalmas, harmadfél kat. holdnyi park közepén. Ez az épület azelőtt Dabasi *Halász* Józsefé volt. Azután következik a *Majthényi*-teleken levő *ref. népiskola*, mely épületet 1892-ben vette meg a város, hogy az elemi iskolák népesedésével a belső iskolák néhány osztályát ide helyezze át. Ezt követi Inárcsi *Farkas* Elek, volt orsz. képviselő úrilaka, a mely most *Kiss* Pálé.

Temetők.

A város végét elérve, előttünk az enyészet birodalma: a temető. Az ótemető ma már egészen föl van hagyva, csak a régi és az új temetőben temetkeznek.

A város nagynevű halottait és ma még élő utódok rég elhunyt kedveseik hamvait átvitték a mai temetőbe. Az ótemetőben csak egy sír maradt : hét szilfa között Szász Károly hitvesének, Szász Polixenának, az Iduna néven ismert költőnőnek a sírja. Sírkövén a következő sírvers olvasható, mely részben Arany János és részben Szász Károly alkotása : ,,Egész teste fájdalom volt, — Egész lelke szeretet, — Az súlyával földre hajolt, — Emez égbe sietett. — Fényes lelkének a mennyben — Jobb is, mint a földi szennyben, — Ott van igazi hazája, — Kedveseit odavárja." Belépve a kapun a régi temetőbe, mely egészen egybe van forrva az új temetővel, egy széles, árnyas, kétoldalt padokkal ellátott út nyílik előttünk. A 34 kat. hold 565 □-ölnyi területű temető, főként akáczczal sűrűn beültetve, rendezett útaival, borostyánnal befutott díszcserjéivel és virágbokraival inkább egy liget és sétahely hatását kelti és a tavaszi hónapokban annak is használja a város közönsége. Közel a kapuhoz van Szigeti *Warga* János, a főgimnázium egykori tudós tanárjának sírja. Majd beljebb *Bordács* főbíróé, kinek sírkövére Arany János csinálta a következő verses fölíratot : ,,Azt jelenti e néma jel, — Itt nyugszik Bordács Dániel, — Ügyvéd, bíró, polgár, barát, — Sok szegény szív áldja porát. — Mint férj, maga volt a hűség, — Ez az első keserűség, — Melylyel hitvesét illette, — Hogy bánatba öltöztette." Ugyancsak itt van Károlyi Sámuel dr. orvos, *Károlyi* Árpád bécsi főlevéltáros és történetiró 1862-ben elhunyt nagybátyjának a sírja, a melyre szintén Arany János irta a következő sirverset :

„Óh a kimondhatatlan — Gyászt mondd ki, néma jel! — Férj, atya volt : ma egy név : — Károlyi Sámuel. — Egyedül hogy ne lenne — A sirnak mélyiben : — Két kis fia itt véle — Lajos, László, pihen — És, hogy vigaszt keresve — Találjon egy nevet : — Bús özvegy és öt árva — Emelte e követ. — Orvos, ki itt lelt gyógyirat -- Itt várja, mig uj nap virad."

A régi és új temető határán az út két oldalán két oszlop áll, két föliratos márványtáblával. Valaha az ótemető főbejáratánál 110 □-öl alapterülettel, keresztalakú deszkaépület, ú. n. *temetői imaszín* volt, mely már 1628-ban fönnállott. Azelőtt szokásban voltak a predikácziós temetések, a mikor a koporsót előbb idehozták és a gyászszertartás itt folyt le. Ebben az imaszínben volt a föntemlített két sírtábla, a szín két oldalába falazva, de már a hozzájuk tartozó hamvak helyét akkor sem ismerték. Midőn az imaszínt 1882-ben lebontották, a két sírkőtáblát mai helyén állították föl. Az egyik tábla *Helmeczy* István szuperintendensé, a ki 1670-től 1753-ig élt. A márványon rajta is van dombormûvű alakja papi talárban, kezében a bibliával. A másik Helmeczy vejének, az 1782-ben elhunyt *Sypos* Gábornak a sírköve, az utóbbi bevésett czímerével. Az ótemetőből áthozva, itt nyugszik az újban *Szecsődy* Gáspár kompániás kapitány, a ki a sírfölírat szerint 66 csatában és 99 ütközetben vett részt. Majd díszes kriptasor következik, még pedig nemcsak holtaké, hanem élőké is. Ugyanis itt szokásban van, hogy egyes családok már életükben elkészíttetik haláluk utáni nyugvóhelyüket és sírkövüket, a halálozási évszám kivételével. A keresztútnál több impozáns mauzoleum látható. *Tanárky* Gedeoné, a város első képviselőjéé, a későbbi államtitkáré ; Dabasi *Halász* Józsefé, első magyar szobrászművészünknek, *Ferenczy* Istvánnak az angyalszobrával ; Inárcsi *Farkas* Eleké ; *Kalocsa* Balázsé, a ki a városnak és a ref. egyháznak óriási alapítványokat hagyott és nejéé, *Ferenczy* Annáé, a ki Idának, Erzsébet királyné kedvelt udvarhölgyének a nővére volt ; továbbá *Filó* Lajos ref. egyházkerületi főjegyzőé, a nagynevű tudós lelkészé, a ki Genfben franczia vitában vett részt s a nagykőrösi egyháznak, melyet 40 éven felül szolgált, 60,000 koronás alapítványt tett.

Kilépve a temető főkapuján, előttünk találjuk a *vásárteret*, melyen a főgimnázium befásított *játszótere* és a *tüzoltó gyakorló-torony* látható. A temetőtől jobbra van az *izr. temető*, egy kat. hold. területen. A vásártéren túl nyugatra a *róm. kath. temető* fái látszanak. Ezenkívül van még egy kath. temető és a kettő együtt 6 kat. holdat foglal el.

Vásártér környéke.

A ref. temető külső részén van a *járványkórház*, melyet a város 1894-ben építtetett. A vásártér közelében délre van az *Első Nagykőrösi Téglagyár* r.-t. telepe, melyet 1906-ban alakítottak át részvénytársasággá s jelenleg 35 munkással dolgozik s évente 3 millió téglát gyárt. A város felé indulva, találunk egy *szárazmalmot*, a mely ma már az egész Alföldön kiveszőben van, éppúgy, mint a szélmalom. 1857-ben még 64 volt s ma már csak 3 van a város területén. Ezek közül is csak kettő működik, a harmadik már motoros űzemmel szecskavágóvá alakult át. Hasonlóképen az egykori 15 szélmalomból is már csak három áll.

Kuriák.

Az Uri-utczán térve vissza a városba, egész sereg régi és újabb eredetű, csinos kúriát találunk. *Molnár* Gedeon volt városi főjegyző özvegyéét, 2000 □-öles, és *Beretvás* Jánosét, 2 holdas beltelekkel ; özv. Inárcsi *Farkas* Lászlónéét, *Szeles* Pálét, érdekes, kívül rácsos ablakaival ; néhai *Kalocsa* Balázsét, a mely most az ő végrendelete értelmében kisdedóvó ; a *Sigray*-féle kúriát, a mely most özv. *Beretvás* Györgyné Sigray Teréz tulajdona. A Híd-utczán tovább haladva, a *Vajkó*-féle kuriákhoz érünk, melyek egyike most *Fitos* Vilmos volt főkapitányé, a másik a *Szenthe* családé. Ezekkel szemben van *Khirer* Ferencz motoros malma néhány munkással. Az Arany János-utczában van *Beretvás* Gusztáv kuriája, a hol itteni tanársága idején Arany János egy ideig lakott ; ez most *Beretvás* Györgyé. Az egykori Jalsoviczky Mihály-féle kúria most *Csete* Jánosé. Ugyancsak itt van *Beretvás* Farkasné emeletes kúriája, nagy udvarral és kerttel. A hagyomány szerint az épület földszintjét maga a fejedelem építtette s alatta van a tágas Rákóczi-pincze, melynek ma is meglevő kulcsa a régi lakatosmívesség remeke. A Rákóczi-utczában van a Gellén-féle kúria, a mely most a Gubody-családé.

Izr. templom.

A Rákóczi-utcza egyik kiágazó mellékutczájának elején van az *izr. templom*, mely 1817-ben épült és 1845-ben megnagyobbították. Azonban a hitközség még 1778-ban keletkezett és 1802 óta van rabbija, míg az istentiszteletet eleinte bérelt szobában tartották. Jelenleg nincs a hitközségnek rabbija, csak két kántora és nagyobb ünnepeken a kecskeméti rabbi jön át. A hitközség hat osztályú elemi iskolát tart fönn, melyben két tanerő működik. — Ugyancsak a Rákóczi-utczában van Kollársz és Társai Első Nagykőrösi Gőzmalma, melynek gépe 80 lóerős és 7 munkást foglalkoztat.

Tanítóképző.

A Patay-utczában említésre méltó a *Gombay*-féle kúria, mely most D. *Szüts* Judit tulajdona. Itt van a *ref. tanítóképző* is, mely a *Patay* Sámuel és *Beretvás* Éva házastársaktól, a tanítóképző egyik alapítóinak örököseitől vett telken áll. A mai épületet 1891—92-ben emelték, de az intézet még 1837-ben keletkezett, azonban sok viszontagságon és változáson ment át. Jelenleg a nagykőrösi ref. egyház és a dunamelléki egyházkerület tartja fönn. Az 1909.—10. isk. évben az intézetnek 74 növendéke volt s H. *Kiss* Kálmán igazgató vezetése mellett hat rendes tanár s hét kisegítő és hitoktató működött. A tanítóképzővel kapcsolatos osztatlan hatosztályú gyakorlóiskolába 47 növendék járt.

Kaszinó.

Mint érdekes régi épület, fölemlítendő még a Rózsa-utcza és Szász Károly-utcza egyesülésénél a *Nagykőrösi Kaszinó* mai háza, görög stilusu oszlopos homlokzatával, mely előtt kert van. A kaszinó még 1842-ben alakult s újabban a vele egyidős Polgári Körrel egyesült. Könyvtárállománya a 3000-et meghaladja.

Lakosság.

Nagykőrös r. t. város lakosainak a száma a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 26.638 volt, ebből 26.512 a polgári és 126 a katonai népesség. A jelenlevők közül külföldi honos 16, külföldön távollevő 45. Nem szerint volt 13.350 férfi és 13.288 nő. Életkor szerinti megoszlás : 6 évnél fiatalabb 3876, 6—11 éves 3295, 12—14 éves 1811, 15—19 éves 2977, 20—39 éves 7053, 40—59 éves 5055. 60 évesnél idősebb 2571. Családi állapot szerint : 14.792 nőtlen és hajadon, 10.172 házas, 1592 özvegy és 82 törvényesen elvált. Anyanyelvre nézve : 26.497 magyar, 68 német, 39 tót, 12 oláh, 1 horvát, 3 szerb és 18 egyéb. Az egész lakosságból csak 141 nem volt magyar anyanyelvű, hanem azért mégis 26.614 tudott magyarul beszélni, tehát 24 híján valamennyi. Vallás szerint : róm. kath. 7548, gör. kath. 26, ref. 18.151, ág. h. ev. 166, gör. kel. 8, unit. 3, izr. 729, egyéb 7. Írni és elvasni tud 17.225. — A lakosság 5351 házban lakott, melyek túlnyomó részben vályogból és sárból épültek, $^3/_5$ részben nádtetővel, de azért az alapjuk lehetőleg kő vagy tégla és a cserép- és zsindelyfedés is terjed. A hatóság kimutatása szerint volt az elmult év végén Nagykőrösön 4491 lakás, még pedig 2217 egy, 1657 két, 490 három, 284 négy-öt, 60 hat és 19 hatnál több szobás lakás. Az összes házbérjövedelem 163.722 K.

Területmegoszlás.

Az óriási kiterjedésű város területéből a szántóföld 43.999 kat. hold 1250 □-öl, legelő 5773 kat. hold 171 □-öl, rét 7716 kat. hold 658 □-öl, nádas 70 kat. hold 344 □-öl, erdő 2454 kat. hold 514 □-öl, szőlő 3840 kat. hold 1183 □-öl, kert 286 kat. hold 456 □-öl, mívelés alá nem eső út, utcza és tér 2224 kat. hold 379 □-öl, park 8 kat. hold 862 □-öl, vasút 81 kat. hold 676 □-öl, temető és pedig használatban 29 K h. 1596 □ öl, használaton kívül 31 kat. hold 56 □-öl, összesen 61 kat. hold 52 □-öl, belterület 294 kat. hold 244 □-öl, melyből a beépített telek 273 kat. hold 652 □-öl és az üres telek 20 kat. hold 1192 □-öl.

A talaj általában homokos, még pedig agyagos humuszos barna homok, csak éjszak-nyugaton sivár homok. Az éghajlat alföldi, nagy hidegekkel és nagy melegekkel, azonban a hatalmas erdőterületek mégis kedvezően befolyásolják.

Földmívelés.

A lakosság főfoglalkozása a *földmívelés* és a belterjes gazdálkodás egyre nagyobb tért hódít. Legfőbb termény a rozs, azután a búza, árpa, kukoricza. A szemes termények jóáron értékesíthetők. Szépen fejlődik a mesterséges takarmányfélék termesztése, így a luczerna, répa, bükköny, csalamádé. A gazdasági gépek használata terjed, műtrágyát azonban csak a nagyobb szőlőtelepek alkalmaznak. A földárak elég magasak, így a városhoz közeleső részeken 2000, távolabb pedig 400—1600 K a föld ára kat. holdanként. A mezőgazdasággal foglalkozó lakosság kultúrális fejlettségére jellemző, hogy mintegy 20 gazdászegyesület van a városban. A munkásviszonyok tűrhetőek és a szocziálista agitátorok még egyáltalában nem értek el eredményt az itteni nép között. Kivándorlás úgyszólván nincs, az elmúlt évben is mindössze hat útlevelet váltottak. A mezőgazdasági termelésnek gyümölcsből és uborkából kivitele is van, még pedig az utóbbiból olyan nagy arányban, hogy azt külön is ki kell emelnünk.

Gyümölcs és uborka.

A nagykőrösi *gyümölcs-* és *zöldségfélék* közül felemlítendő az alma, baraczk, meggy, szilva, dinnye, burgonya, saláta, paradicsom és főként az uborka. Gyümölcs- és uborkapiacza első az országban, saláta- és uborka-tenyésztése pedig első helyen áll majdnem egész Európában. A lakosság már régóta foglalkozik gyümölcs-, saláta- és uborkatermesztéssel és az ezekkel való kereskedés húsz év alatt hatalmas lendületet vett. A gyümölcskereskedők sok fáradsággal megteremtették az itteni gyümölcs és uborka jó hírnevét a messze külföldön. A monarchiában három helyen : Znaimban, Rákospalotán és Nagykőrösön termesztenek uborkát nagyban, de a nagykőrösi felülmúlja őket kitünősége mellett még abban is, hogy három héttel előbb jelenik meg a világpiaczon, mint amazok. Ez pedig az éghajlati viszonyokon kívül főként a nagykőrösi szorgalmas gazdasszonyoknak köszönhető, a kik a világ első uborkatermelői. Az uborkával és salátával bevetett terület kb. 2500 hold, de ez minden évben növekszik, mert a lakosság a búza rovására egyre több és jobb területet foglal el uborkának. A kinek földje nincs, az bérel s egy porczió (= 100 □-öl) uborkaföld haszonbére 12 K, egy holdé 192 K. Közepes termés esetén is 1000—1400 koronát lehet bevenni egy hold terméséből. S túltermelésről egyelőre szó sem lehet, mert bármennyit hoznak is piaczra, mind illő áron értékesíthető. Ennek oka az, hogy a nagykőrösi uborka kellemes ízű, zamatos, akár savanyítva, akár salátaként kerül fogyasztásra és e miatt lett olyan kedvelt világpiaczi czikk.

Míg gabonát 500—600 vaggonnal szállítanak el Nagykőrösről, addig a gyümölcs-, saláta- és uborka-kivitel 2500—3000 vaggon évente. S míg a szemes terméstől kb. egy millió koronát vesznek be a nagykőrösi termelők, addig az uborkától és salátától mintegy két és fél milliót. A legerősebb szállítás naponként átlag 60—70 vaggon, melyből 40—50 vaggon az uborka és 30—40 vaggon a gyümölcs. Naponta két gyorstehervonat indul Nagykőrösről, az egyik a vámkülföld felé Ruttkának, a másik Marcheggen át Bécs és Prága felé és az árú másnap már rendeltetési helyére ér. E vonatokon külön gyümölcsszállító vaggonok vannak, e czélra megfelelő berendezéssel. Uborkát innen nemcsak Budapest, Bécs, Prága, Brünn, Kattowitz, Przemysl, Pilsen, Teschen és Lemberg, hanem a vámkülföldre : Berlin, Drezda, Lipcse, Plauen és Chemnitz városokba is szállítanak. A legújabb időben azonban a gyümölcs- és uborkakereskedelem nagy változáson ment át ; ugyanis eddig gyümölcskereskedelmünk középpontja Bécs volt, oda szállították Nagykőrösről is a gyümölcsöt és uborkát és az ottani ügynökök adták el a külföldnek, de ma már az élelmes nagykőrösi kereskedők közvetetlen piaczot teremtettek a külföldön és árúikat egyenesen odaviszik. Ennek előnye legfőképen az, hogy míg azelőtt a bécsi piacz znaimi uborkával látta el a külföldet, most késő őszig, míg a termés tart, a kőrösi uborkának piacza van a külföldön. Az uborkapiacz főidejében, mint már említettük, tele van a főtér, ennek néhány tágas mellékutczája és az ezekben levő 60—80 telep uborkával s hajnali két órától kezdve már nagy a sürgés-forgás. Kb. 1500 főre tehető azoknak a munkásoknak a száma, a kik a gyümölcs és uborka vásárlásával, átvételével, összeolvasásával, válogatásával, kasokba és zsákokba varrásával és az elszállítással keresik meg tisztességes napszámukat. Ezek $^9/_{10}$-ed része asszony és lány, kiknek egész nyáron át szép keresetük van. Hasonlóképen érdekes czikk még a fölmagzott uborka magja, mely őszszel jelentékeny mennyiségben, gabonás zsákokban kerül piaczra és nemcsak a fővárosi, hanem a znaimi és brünni nagy magkereskedők is előszeretettel vásárolják.

Állattenyésztés

A belterjesebb gazdálkodás hódításával a lakosság az *állattenyésztésre* is áttért, de ez nem nagyarányú és inkább saját szükségletre, mint eladásra történik, különösen a nagyobb jószágnál. A lótenyésztés az angol és arabs, a szarvasmarha-tenyésztés magyar és simmenthali fajtákkal történik A juhtenyésztés csökkenőben van. A sertéstenyésztésnél legelterjedtebb a kondorszőrű mangalicza-faj. Ennek nagyrésze már eladásra kerül. Hasonlóképen a baromfitenyésztés is ezt czélozza, a mely főként a fehér pulyka, tyúk, liba és kacsa nevelésére és hizlalására terjed ki, újabban már a nemesebb fajtákkal. Szépen terjed a méhészet is, a melynek termékét tekintélyes haszonnal lehet értékesíteni, azonban a selyemtenyésztés még nagyon csekély. A legutóbbi év állatállománya a következő volt : 3538 ló, 10 szamár, 7442 szarvasmarha, 1451 juh, 74 kecske, 4798 sertés ; ugyancsak a múlt év állatvásárjaira fölhajtottak 4220 lovat, 17.100 szarvasmarhát, 183 bivalyt, 5215 juhot, 20 kecskét, 6720 sertést, melyeknek 60%-át eladták. A helypénzszedésből begyült az 1909. évben 47.041 K 74 fill. Van a városban egy állami, egy városi, két katonai és egy magánállatorvos.

Szőlőmívelés.

A homoki szőlők telepítésével Nagykőrösön is nagy lendületet vett a *szőlőmívelés*, annyival is inkább, mert a szőlő- és gyümölcs-termelés a város lakosságának már évszázadok óta kedvencz foglalkozása volt. A várost — kivéve dél felől — ma is minden oldalról régi szőlőskertek — itteni szólásmód szerint „szőlőhögyek" — környezik, egy-két száz év előtt pedig még a déli részen is, a merre ma szántóföldek vannak, szőlőskert volt, mert régi osztálylevelek sokszor említik a „Fekete högy"-et. A régi időben, a mikor még a szántóföldek alig adtak valami jövedelmet, a lakosok jövedelmi forrásai a szőlőhegyek voltak. Újabb időben az addig parlagon hagyott vagy legföljebb erdőültetésre használt homok rövid idő alatt benépesült szőlőtelepekkel s mint már említettük, a vonat az egész határban úgyszólván szőlőtáblák között halad. Ennek a mozgalomnak B. *Tóth* Ferencz volt a megindítója, a ki 1885-ben 142 kat. hold homokbuczkát vett a Csemőben s azt szőlővel telepítette be. Négy évi fáradságos munka árán mezei vasúttal lehordatta a buczkákat és a talajt egyenlővé tette, a mi maga 80.000 K-ba került. Ekkor beültette az egészet ezerjó, olasz rizling, kadarka és sauvignon borszőlő, továbbá chasselas, muskotály és otonel csemegefajtákkal. Arra a területre, a mely eredetileg 4544 K-ba került, a tulajdonos 15 év alatt a forgatással, karózással, trágyázással és építkezéssel 442.800 K-át költött rá. S hogy a föld értéke azóta mennyit nőtt, mutatja az, hogy ott, a hol Tóth Ferencz kat. holdanként 32 K-t fizetett, most 600 K egy kat. holdnak az ára s a melyért akkor még 20 K állami adót fizetett, annak a területnek ma 600 K az adója. A bokrosi telepen, a mely ezelőtt csordajárás volt, ma 50 hold van beültetve. Itt csinos présház van. Ennek a kezdeményezésnek a nyomán mindenfelé megindult a telepítés és a szőlővel beültetett homok területe már a 3000 kat. holdat meghaladja, a mióta azután a czegléd—csemői vasút is kiépült.

Ipar, kereskedelem.

A város *ipara* kisipar s csak a helyi szükséglet kielégítésére dolgozik. A nagyobb ipartelepek közé számítható a már föntebb említett négy malom, két téglagyár, a szeszgyár, Molnár Dániel kályhagyára és Segesvári Imre asztalos mótoros üzemű gyára, jéggyárral kapcsolatban. A *kereskedelmi* élet igen élénk. Csinos és nagy üzletek vannak mindenféle ágból, főként a piacztéren és a forgalmasabb utczákban. A gyümölcscsel és uborkával való kereskedést már bőven tárgyaltuk. A városban van 610 önálló iparos és 267 segéd, 132 önálló kereskedő és 80 segéd. Az iparosok, érdekeik megvédésére, egyesületekbe tömörültek, melyek a következők : az Ipartestület 1887-ben alakult, 610 mester, 240 segéd és 125 más tagja van ; a Csizmadia ipartestület 1872-ben alakult, tagjainak száma 230 ; az Építő ipartestület 1874-ből való, tagszáma 28 ; a Kocsigyártó ipartársulat 1872-ben alakult, taglétszáma 40 ; ipari egyesülés még az Iparoskör 176, az Építő-iparos munkás-egyesület 45 és az Iparosifjak önképző-egyesülete 41 taggal. A kereskedelem élénksége mellett bizonyít még a már ismertetett pénzintézetek, a vasút és a posta tekintélyes forgalma.

Közlekedés, kövezet.

Mint már említettük, a *közlekedést* a Máv. budapest—szegedi vonala és a czegléd—csemői h. é. vasút bonyolítja le. Ezenkívül a város területén megy keresztül a dunaföldvár—debreczen—máramarosszigeti állami út (Kecskemét—

Czegléd közötti szakasza), a nagykőrös—újkécskei és nagykőrös—törtel—abonyi törvényhatósági közút (melyeket most építenek ki makadám burkolattal), ezekenkívül még 28 helyi érdekű községi közdűlő út van. A helyi közlekedés eszköze 12 bérkocsi és 2 omnibusz. Hogy a helyi közlekedés akadálytalanul legyen lebonyolítható, újabban a város sokat áldoz az utczák és terek *kikövezésére*. Bazalttal van burkolva 3000 m^2 29.200 K értékben, aszfalttal 10.000 m^2 140.000 K, makadám alappal 11.500 m^2 80.500 K, makadám alap nélkül 1500 m^2 6000 K, téglával 1000 m^2 3000 K értékben; összesen burkolva van hét utcza és tér, 5150 m hosszúságban, 27.000 m^2 területtel, 258.600 K értékben. Az évi javítás 5700 K. Nincs burkolva még 166 utcza. Újabb burkolás az 1910. év folyamán bazalttal 400 m^2 46.800 K értékben. A *gyalogjárók* burkolata a következő: aszfalttal 3 utcza, 2500 m. hosszú, 6000 m^2, 72.000 K; téglával 31 utcza 22.000 m. 35.000 m^2, 70.000 K értékben. Az évi javítás költsége 2000 K s az évi új kövezés 300 m^2 területű, 6000 K értékben.

Tanügy. Nagykőrös városa a *tanügyet* szintén elsőrendű érdeknek tekinti s arra évente tekintélyes összeget áldoz. A ref. főgimnázium, ref. tanítóképző és városi felső leányiskola történetével már foglalkoztunk. Az elemi iskolák statisztikáit is közli a közoktatásügyi fejezet, itt tehát csak a legszükségesebbekre szorítkozunk. A népoktatás, mint már az egyes felekezeteknél érintettük, általában az egyházak kezében van. Legtöbb iskolája van a *ref. egyháznak* s ezek a következők: *fiúiskolák* :Tanítóképzői gyakorló, I. kerületi, Irházi és Alszegi egy-egy, a Központi három és a Kecskeméti-utczai iskola négy, összesen 11 tanerővel. Be volt írva 773 és följárt 751 fiú. *Leányiskolák :* Kopa-féle és IX. kerületi egy-egy, Szalay F.-féle három, Alszegi, Középső és Felszegi egy-egy, Erzsébet királyné kettő és Árvaház-iskola egy, összesen 11 tanerővel. Be volt írva 703 és följárt 684 leány. A református népiskolák évi összes költsége 47.306 K 86 f, melyhez a város 17.288 K-val, az egyház 17.188 K 64 f-el járul, míg a többit az iskolák jövedelmeiből fedezik. A városnak van 11 *tanyai iskolája*, melyek a következők: belső nyilasi, külső nyilasbesnyői, tetétleni, alsójárási, hangácsi, feketei, homolytáji, felsőjárási, csemői, nyársapáti és pótharaszti tanyai iskola, melyek évi költsége 16.694 K. Ezek közül 10 mellett van *gazdasági ismétlő*-iskola 2460 K költséggel. A jótékony nőegylet *leányiskoláján* kívül van még a *róm. kath. elemi iskola*, öt tanerővel, az *izr. iskola* és az iparos és kereskedelmi *inasiskola*. A *kisdedóvás* szintén a város kezében van, a következő öt kisdedóvóval: felszegi, központi, Kalocsa-féle, alszegi és bokrosoldali, melyek évi költsége 6640 K. A város évente egyházi és iskolai segélyekre összesen 67.150 K 73 f-t ad.

Sajtó. A sajtóügyet Nagykőrösön két organum szolgálja: a *Nagykőrösi Hirlap* és *Nagykőrösi Ujság*. A Nagykőrösi Hirlap a Nagykőrös, melyet 1877-ben Tóth József és Nagyk. Hirlap, melyet 1893-ban Plager Gyula és Takács Béla alapított, 1895-ben történt egyesüléséből származott. Ipar, kereskedelmi, gazdasági és társadalmi lap, mely vasárnap jelenik meg; felelős szerkesztője jelenleg *Horváth* József, társszerkesztői *Pláger* Gyula és *Joó* Imre dr. A Nagykőrösi Ujságot, mely szombaton megjelenő társadalmi és vegyes tartalmu lap, 1900-ban *Benkó* Imre alapította; jelenleg *Danóczy* Antal a szerkesztője.

Hivatalok. A városban van kir. *járásbiróság* telekkönyvi hatósággal, kir. *közjegyzőség*, m. kir. *csendőrőrsparancsnokság*, a *méntelep* egy törzstiszt vezetése alatt, *vasúti állomási* és *posta, távíró* és *távbeszélő* hivatal, m. kir. *pénzügyőri* szakasz és kir. *adóhivatal ;* a város lakosságának évi állami adója 421.364.55 K, a községi pótadó 115.309·04, útadó 48.870·88, kamarai illeték 941·18 és betegápolási adó 15.906·79 kor. Van 14 ügyvéd, a kik a kecskeméti ügyvédi kamarához tartoznak; továbbá az *egyházi* és *közigazgatási* hivatalok.

Közigazgatás. A városi közigazgatás élén *Póka* Károly polgármester áll, a ki mellett még a következő tisztikar buzgólkodik a város érdekében: Szigethy László dr. főjegyző, Szabó József jegyző, Szabó Jenő rendőrkapitány, Szente Kálmán és Dezső Kázmér rendőralkapitányok; Biczó Kálmán elnöki, Szalay György katonaügyi, Szentpétery Géza adóügyi és K. Faragó Dénes gazdasági tanácsos; Schwartz Ármin v. számvevő, Balogh Zsigmond és Fitoss Ambrus árvaszéki ülnökök, Nagy Dezső pénztáros, Jeney Ernő mérnök, Kovács László ellenőr, Huszár László levéltáros, Balla Ferencz erdőtiszt, F. Szabó János közgyám, Trummer Tamás dr. főügyész, Antal Sándor árvaszéki ügyész, Szabó Mihály dr. főorvos, Mester Gyula dr. alorvos, Maybaum Sándor dr. pusztai orvos, Balogh

Ambrus kórházi felügyelő, Kun Márton állatorvos, Patonay László pusztafelügyelő, Ady Károly főkertész és Szűcs József útbiztos. Ezeken kívül van még egy közig. fogalmazó, hat számtiszt, egy közig. és egy rend. iktató, egy közig. kiadó és egy árvaszéki iktató, kiadó, egy vágatási biztos, hét irnok, egy vár. szülésznő, egy hatósági mázsáló és mértékhitelesítő, egy végrehajtó, egy helypénzszedői ügyvezető, két ellenőr és négy helypénzszedő, egy fogyasztási ügyvezető és három kezelő, egy kertész, egy gyepmester, egy házmester és egy városi órakezelő. A *szolgaszemélyzethez* tartozik egy őrmester, két káplár, egy börtönőr, három kézbesítő, 14 szolga, két kocsis és egy udvaros.

Közvagyon.

Az 1910. évi költségelőirányzat szerint a város *bevételei* a következők: rendes bevétel 443.496·79 K, rendkívüli bevétel 20.467·42, átfutó bevétel 58.438·50, összesen 522.402·71 K. — *Kiadások :* rendes kiadás 544.568.51, rendkívüli kiadás 53.402.59, átfutó kiadás 14.425.—, összesen 612.396·10 K. A *hiány* 89.993.39 K, a mit 45% pótadóval fedeznek. Ugyancsak a költségvetés szerint a város jövedelmező és nem jövedelmező ingó és ingatlan *vagyona* 4,190.651·35 K. Az ingatlanok közé tartoznak a város épületei, a városháza, iskolák, laktanya, vágóhíd, bérház, a Fürdő- és Mintakert épületei stb., szám szerint 33, melyek értéke 849.592 K és tényleges jövedelme 48.863 K, föntartásuk pedig 28.658 K-ba kerül ; továbbá a város föld, szőlő, kert, faiskola, rét és erdőbirtoka, melyek területe 6936 kat. hold 1315 □-öl. Ezeken a *teher* 677.210·63 K, azonban a *tiszta vagyon* még így is 3,513.440·72 K.

Rendőrség, tűzoltóság.

A *közrendre* a rendőrkapitányon és két alkapitányon kívül egy rendőrfogalmazó, két rendőrbiztos, egy őrmester, három káplár, 20 gyalogos rendőr, egy lovas rendőrőrvezető és négy lovasrendőr ügyel föl. Ezeken kívül van még 13 erdőőr, 6 mezőőr és 16 hegyőr. Itt említjük meg, hogy a város hat hivatásos *tűzoltót* tart, az önkéntes tűzoltók száma 30 és a mintaszerüen szervezett tűzoltó-testületnek Csery László főparancsnok vezetése alatt összesen 141 tagja van. A városi tűzoltóság évi költsége 1620 K, míg az önkéntes tűzoltótestületnek 2000 K évi segélyt ad a város. Van két tűzőrség, egyik a ref. templom tornyában, másik az őrtanyán és 19 tűzjelző-állomás. A fölszerelés hat fecskendőből áll.

Közegészség, vízkérdés.

A város *közegészségügyének* a szolgálatában hat orvos, két fogász, négy gyógyszertár és 17 szülésznő áll. A városnak van egy magánkórháza, melynek évi kiadása 1722 K ; ez összegből 427 K-át az állam, 1005 K-át pedig a város fedez. Az 1909. évben Nagykőrösön 164 fertőző betegség fordult elő, melyek közül 30 halálos kimenetelű volt. — Az egészségügygyel kapcsolatban ismertetjük a *vízkérdést* is, mert a jó ivóvíz az egészségnek első és fontos kelléke. Azonban a város belterületén, az udvarokban, jó ivóvíz alig található, inkább a város szélein levő kútak adtak fogyasztásra alkalmas vizet. De e kútak a felső rétegből szolgáltatván a vizet, az időjárás befolyásának rendkívül ki vannak téve. Hogy tehát a vízhiányon állandóan segítve legyen, 1880-tól kezdve fenyőfacső sülyesztéssel kezdett a város a köztereken kútakat vésetni ; 40—80 méter mélységben találják meg a jó ivóvizet szolgáltató állandó forrást. Ma már a magánosok udvaraiban is van több helyen vésett kút. Artézi kút fúrását is ismételten megkísérelte a város ; de eddig sikertelenül, noha a szakférfiak oda nyilatkoznak, hogy bár Nagykőrös város belterülete 16 méterrel magasabban fekszik a tengerszín felett, mint Czegléd, hol 120—200 méter mélységben kaptak felszökő vizet, Nagykőrös városban sincs kizárva teljesen a felszökő víz nyerésének a lehetősége. A város határában, Czeglédtől keletre, Törtel és Abony felé a Besnyőben, az ú. n. város laposán 90 m. tengerszín-magasságban 1907-ben, a Nyilasban 100 m. tengerszín-magasságban 1909-ben, a Tetétlenen mintegy 85 m. tengerszínmagasságban, a város Kalocsa-tanyáján és a Beretvásföldön az utóbbi években sikerült 250—280 méter mélységből felszökő vizet kapni, perczenként 70—200 literig terjedő vízszolgáltatással.

Jótékonyság.

A város a *közjótékonyság terén* is kiveszi a maga részét és a *szegényügyről* állandóan gondoskodik. Ennek a czélnak a szolgálatában áll a *városi ápolda*, a mely még 1845-ben keletkezett. Jelenleg 20 bentlakója van s az évi kiadás 2247 K. Ilyen még a már ismertetett *árvaház*, azonkívül évente 295 személy kap pénz és természetbeni segélyt, 9722 K értékben. Nemkülönben a közjótékonyság ügyét szolgálja a *Jótékony Nőegylet*, mely 1868-ban alakult és a nőnevelés és kisdedóvás fölkarolása mellett a szegények és árvák gyámolítását tűzte czélul.

A róm. kath. *Krajczár-Egylet* az 1890-es években keletkezett és főként a szegénysorsú tanulókat látja el a szükséges tankönyvekkel. Az *Izr. Jótékony Nőegylet* 1866-ban alakult, az izr. szegényeket segíti, árvákat ruházza, betegeket ápolja és a szegénysorsú lányokat kiházasítja.

Egyesületek. Nagykőrösön a *társadalmi élet* igen élénk, legalább e mellett bizonyít az a sok különféle egyesület, mely a társadalom egyes rétegeit egyesíti magában és melyek legtöbbje száznál több tagot számlál, de vannak 2—3—600, sőt ezer tagúak is. A kaszinót, az ipari és jótékony egyesületeket már ismertettük. Ezeken kívül nagy az olvasóegyesületeknek a száma, melyek mindenike népes és tagjaik kultúrális fejlődését van hivatva előmozdítani. Ilyen egyesületek a következők: a Népkör 106, Tormásközi olvasó egyesület 203, Felszegi gazdász olv.-egyl. 180, Első vízállási egyl. 114, Bokrosoldali gazd. egyl. 170, Nemcsik-féle olv. egyl. 104, Nagykőrösi mezei munkásegyl. 140, Központi gazd. olv.-egyl. 241, Kisalpári olv.-egyl. 126, Temetőoldali olv. egyl. 137, Homokoldali olv.-egyl. 160, Szalay-féle olv.-egyl. 230 és a Felszegi gazd. olv.-egyl. 322 taggal. Van négy temetkezési társulat is, az I., II., III. és IV. temetkezési társulat. Az első kettőnek 1401—1401, a két utóbbinak 1450—1450, valamennyinek 5702 tagja van.

Források: *Galgóczy* Károly: Nagykőrös város monografiája. 1896. — *Benkó* Imre: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. — *Balla* Gergely: Nagykőrösi krónika. — *Galgóczy* Károly: Pest várm. monogr. III. kötet. — *Takács* Béla: Nagykőrösi Kalauz. — *Ádám* Gerzson és *Joó* Imre dr.: A nagykőrösi ev. ref. főgimnázium története. — *Szalay* Gyula: A nagykőrösi ref. főgimnázium értesítője 1909—1910. — H. *Kiss* Kálmán: Értesítő a nagykőrösi ref. tanítóképző és ref. népiskolák állapotáról 1909—1910. — A Nagykőrösi Községi Takarékpénztár évi jelentése 1909. — A Nagykőrösi Népbank évi jelentése 1909. — Nagykőrös r. t. város 1910. évi költségelőirányzata. — A helyszinen gyűjtött adatok.

Szentendre látképe.

A róm. kath. templom.

A Sztara Voda forrás.

A gör. keleti templom.

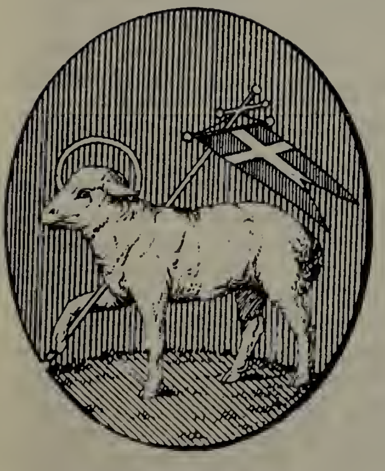

Szentendre czimere.

SZENTENDRE.

Őskora.

Szentendre, ősrégi szabadalmazott koronaváros, rendezett tanácscsal, a szentendrei Dunaág jobb partján, domboldalban fekszik. Már messziről feltünik sok templomával s a hátterében emelkedő, befásított hegységgel. E helyen állott *Ulcisia castra* név alatt egyike ama kisebb méretű táboroknak, melyekben a rómaiak a segédcsapatokat helyezték el. Az itt talált bélyeges téglák s feliratos kőemlékek alapján kimutatható, hogy a tábort a cohors miliaria nova Severiana Surorum sagittariorium lakta. (Szilágyi : A magy. nemz. tört. I. CLXIII—IV.)

Az avarok idején is lakott hely volt ; legalább erről tanúskodik a szentendrei avar sírlelet, I. Justinus (518—527) és Phokasz (602—610) aranyérmeivel. E lelet legnagyobb nevezetessége a két kengyelvas, mely e szerint a VI. vagy VII. századig viendő vissza. Bizonyos, hogy a klasszikus időkben a kengyelvasat nem ismerték, mert a stapes egy keresztfa volt a lándzsa végén, melyre a lovas rálépett, hogy magát könnyebben a lóra vethesse. A kengyelt az avar és turk népek hozták szokásba. A római emlékekben s íróikban nyoma sincs, a szentendrei eddig a legrégibb. (Pulszky : A magyarországi avar leletekről.)

Honfoglalás után.

A VIII. századtól a XII-ig írott emlékünk nincsen. A XII. században, a mint ezt Forco, Magyarországban letelepedett jövevénynek 1146-ban „in curia episcopali S. Andreae secus Danubium“ kelt és eredetiben a pannonhalmi főapátság levéltárában őrzött végrendelete bizonyítja, Szentendre püspöki birtok volt, még pedig 1318 június hó 29-ig a veszprémi püspöké, a mikor István veszprémi püspök „villam nostram de S. Andrea, quae fuit curtis eppalis“, mindazokkal az adókkal együtt, melyeket az itt készített hajók és faszekerek után kellett fizetni, továbbá kaszálókkal s e birtok egyéb hasznothozó tartozékaival, továbbá a Kecskeszigetet, valamint Tona nevű, a váczi Bold. Szűzről nevezett zárda előtt levő halastavat és 2 ekére való szántóföldet a hozzá tartozó kaszálóval, melyek Rusd (másutt Rozs, jelenleg szentendrei) szigeten Vachrevy (váczi rév) körül dél felé feküsznek, cserébe adja I. Károlynak, Szent-Jakab, Herend és Togyon nevű zalamegyei birtokokért. (Fejér : Cod. Dipl.)

Szentendre határában kevés lévén a gabonatermesztésre alkalmas hely, lakosai a szomszéd községekben voltak kénytelenek bérelni földeket. Igy István pilisi apát és konventje, 1295-ben, márczius hóban bérbeadják Békafalun (Békásmegyer) azt a helyet, mely a veszprémi püspök birtoka körül terült el Eyhor Ulrik és Jakab szentendrei választott bíráknak és az összes szentendrei lakosságnak évenként egy finom ezüst márkáért, azzal a kikötéssel, hogy minden évben még ajándékkal is kedveskedjenek. (Hazai okmánytár V. 78.)

I. Károly, az új földesúr, szentendrei alattvalóinak Buda és Esztergom között vámmentességet biztosított, ezt azonban, hogy a nyúlszigeti apáczák jövedelmét ne csorbítsa, már 1320 július 19-én Budán kelt rendeletével megszünteti. (Eredetije : Orsz. Levélt. Kincst. o. Mon. Pos. 39. 3.)

1578-ben a pilisi apátság birtokainak és jövedelmeinek összeírásában Szentendre (Zent Endre) mint apátsági birtok szerepel; Horváth Bertalan és Baranyai Mihály azonban, Váczon 1611 nov. 23-án kelt és a m. kir. kamarához intézett levél szerint eskü alatt vallják, hogy soha nem hallották s nem is tudják, hogy valamikor az apáturak bírták volna, „hanem az szent koronához tartozandó volt mindenkoron." (O. L. kamar. oszt. 68. füz. 62. sz.)

Török kor.

A török dúlások alatt Szentendre sokat szenvedett a portyázó törököktől, a kik nagy terhekkel zaklatták lakosait, súlyos adóra és véráldozatokra kényszerítvén őket. *Thurzó* György tábori leveleinek ketteje a szentendrei táborból van keltezve 1603 október 22. és 26. napjáról, mely utóbbiban örömmel értesíti nejét: *Czobor* Erzsébetet, hogy október 25-én *Nádasdy* és *Kolonich* uramékkal 70 eleven törököt és sok öszvért, lovat elfogtak. (Századok 1868. évf. 540—2. l.) Mily szomorú a Buda környékén fekvő községek sorsa a török uralom idején, igazolja az 1588. évi adóösszeírás, mely szerint Szentendre ekkor csak 6 portával szerepel. (O. L. Dicalis conscriptio XVI. k. 223. l.) Az egyházi birtokok nagy részét részint világi urak, részint a kincstár foglalják el. Igy került Szentendre is a komáromi várkapitányság kezére, a mely azt 1659-ig birtokolta.

Birtok perek.

Füley Tamás pilisi apát 1615 júl. 19-én a győri káptalan előtt tiltakozik az apátság javainak (közöttük Zent Endre) jogtalan lefoglalása és elidegenítése ellen (O. L. fol. 489.); majd egyenesen az uralkodóhoz fordul s nem eredmény nélkül. II. Ferdinánd király Ebersdorfból 1631 szept. 12-én Kolonich Ernő komáromi főkapitányhoz oly értelmű rendeletet küld, hogy Füley Tamást javaiban megvédje s a jogtalanul elfoglalt birtokokat neki visszaszerezni segítse. (O. L. kancz. oszt. az 1631. év 293. sz. a.) Majd meg oly panaszszal járul a király elé, hogy Szentendre Kolonich Ernő komáromi várkapitány kezén van, jóllehet királyi beleegyezés nem járult a birtokláshoz; ezért kéri a királyt, parancsolja meg, hogy a várkapitány azt régi tulajdonosának adja vissza. A király véleményt kér a komáromi várkapitánytól a dolog érdemére nézve. Kolonich Komáromban 1632 július 5-én kelt jelentésében közli II. Ferdinánddal, hogy ama falvak közül, melyeket az apát magáénak vall, Szentendre, Tóthfalu és Békásmegyer, Visegrád elfoglalása óta tartozik a komáromi várkapitánysághoz; ennélfogva azok a szent korona tulajdonába tartoznak. (O. L. Eccl. cam. 84. csom. 6. sz.) II. Ferdinánd király 1632 július 22-iki kelettel elrendeli, hogy a magyar kamara értesítse az apátot Kolonich felfogásáról. A birtokper a kir. tábla előtt hosszasan és gyakori tárgyalások között folyik. Scharfensteini *Zenneg* György Kristóf a m. kir. kamara megbízásából 1712 nov. 13-án bevezeti a pilisi apátság színhelyének s egyéb hozzátartozó jószágoknak, közöttük Szent-Andre birtoklásába *Wiedenmann* Bernárdot, a pilisi apát megbízottját. Jelen vannak Szentendre bírája és esküdtei is. Szentendre ekkor gróf *Zichy* Péter kezén van (Zirczi apáts. levt. Vágsellyei ir. 17. sz. oklevél). A pert különösen az 1744—48 közötti években folytatják. (O. L. kur. oszt. 4. 19.) 1746 május 22. és 23-án Pilisszántón tanúkihallgatás is történik. Tanú-minőségben szerepelnek többi között: Baranyi István, Pintér Marinkó és Milicza, Zichy Miklós jobbágyai Szentendréről. (Zirczi apáts. levt. Vágs. ir. 1740-es csom. 74. és 75. sz. Békefi: A pilisi apátság tört. Bpt. 1892—94.) Tény az, hogy a pilisi apátság többé nem tudott Szentendre tényleges birtokába jutni.

1659-ben I. Lipót király a komáromi uradalmat az óbudai uradalmak (közöttük Szentendre) birtokaival gróf Zichy István győri főkapitánynak adta királyi adományozás czímén 57.518 magyar forintért, még pedig a fiágon örök birtoklásul, a leányágon pedig megválthatási joggal. (O. L. XII. K. F. 222. p. 86. — Lib. Reg. IX. k. 198. sz.)

A szerb település.

Ez időre esik a szerbeknek Magyarországba s így Szentendrére való bejövetele. I. Lipót 1690 április 6-án azoknak a déli szlávoknak, a kik őt a török elleni harczban támogatni készek és uruknak elismerik, szabad vallásgyakorlatot, vajdaválasztási jogot, a török uralom alatt és után behozott közterhek és adók viselésétől való mentességet igér (Szentendre város levélt. 11. sz *A*). A szerbek idejövetelük előtt Bécsbe küldik *Diakovits* Izaiás püspököt, hogy ott, letelepedésük esetére előterjesze *Csarnojevits* Arzén és a szerb nép feltételeit. Midőn Belgrád 1690 okt. 9-én török kézre került, a szerbek a törökök bosszújától félve, futva menekültek Magyarországba. Ez a futás (Javor 1891, 14. és 15. sz.) 1690 őszén történt; részint gyalog, részint hajókon 40 nap alatt jöttek Budára

Csarnojevits Arzén ipeki pátriárkával, több püspökkel és szerzetessel. Magukkal hozták Lázár czár tetemeit is. Ugyanis a szerencsétlen koszovoi (rigómezői) ütközet után, a melyben Lázár czárt a törökök foglyul ejtették s lefejezték, tetemét 1389-ben a pristinai templomba helyezték el; innen fia István (Magas) 1391-ben a testet Ravanicza zárdába helyezte át, a honnan a törökök elől menekülő szerbek szerencsétlen czárjuk testét Szentendrére magukkal hozták s egy kisebbszerű templomban helyezték el, a mely azon a helyen állott, a melyet a jelenlegi kereszt jelöl a Duna partján, a mostani hajóállomásnál. Minthogy az itt megtelepült szerbek jelentékeny része innen 1697-ben a Délvidékre huzódott vissza — a hol sürübb tömegben laktak a szerbek — szeretett czárjuk tetemét magukkal vitték és a már pusztulásnak indult Vrdnik zárdát újra felépítve, ebbe helyezték el a tetemet s a zárdát a régi temetkezési hely szerint Ravaniczának nevezték el, a hová mint szent ereklyéhez, most is bucsura járnak a szerbek.

Jaksits szerint 27.000 szerb család vándorolt be (Glasnik XXX.) és Ruvaracz összes számukat 80,000-re teszi. Lajos őrgróf 1690 szept. 18-iki levele szerint (Röder II—285.) fegyveres kevés volt közöttük; menekültek és nem azzal az elhatározással jöttek, hogy itt maradjanak, hanem abban a biztos reményben, hogy a császári hadak oltalma alatt csakhamar hazatérhetnek; e reményt azonban 1699-ben a karloviczi békekötéssel befejezett török háború eredménye teljesen eloszlatta. Minthogy uruknak ismerték el Lipótot, a király, Csarnojevits Arzénnek Diakovits útján tett felterjesztései alapján, 1690 aug. 21-én diplomát adott nekik, mely itt tartózkodásuk idejére viszonyukat az állami hatóságokhoz rendezi, vallásuk szabadságát, az ónaptár használatát, szabad pátriárka- és püspökválasztást, szabad, de saját költségükön eszközlendő templomépítést s a mennyiben a Zsigmond alatt letelepedett szerbeknek egyes helyeken templomuk volt, de ezeket a törökök elfoglalták, ezeknek újból birtokbavételét, a gör. keleti egyházjog érvényben hagyását, a papi bíráskodás és egyházkormányzás terén biztosítja. (Városi levéltár 11. sz. *B*). 1690 decz. 11-én I. Lipót pátense a szerbeket az ország törvényhatóságainak hatásköréből kivette, mert sok volt a kölcsönös panasz és közvetetlenül királyi hatalma alá helyezte. A szerbeknek I. Lipóttól nyert kiváltságait elismerte I. József 1706 aug. 7-én és 1706 szept. 29-én, III. Károly 1713 aug. 2-án. (Városi ltár 11. sz. *C*).

Szájhagyományként fennmaradt, hogy III. Arzén néven ismert Csarnojevits agg pátriárka, a ki mint ilyen, a szerb települőket Szentendrére és Izbégre hozta, a település helyétől mintegy $3/4$ órányira fekvő s az erdőhöz közel levő regényes fekvésű völgyben kitünő, majdnem jéghideg vizű forrás-kúthoz járt s ott megpihenni szokott. Az agg pátriárkát a szerbek és az akkori lakosság „sztári“ néven emlegették és így ezt a forrás-kutat róla nevezték el „sztároga vodá“-nak; lassanként ez az elnevezés „Sztara vodá“-vá változott. Ezen a helyen a szerb kereskedők czéhe rokoko stilben faragott kőkútfőt állított 1781-ben; felirása: 1781. год. (трговачка котва). Иждивенијем Комп. Терговачке Свјатоандрејске. (A szentendrei kereskedők egyesülete által emeltetett.) Mellette balfelől vörös márványkereszt áll, a melyen ez a felirás olvasható: „Сеј крст водрУзи благочестиво восточниј еперкве славено-серпскоје општество свјатоандрејско, дне 29. авг. 1810. љета.“ Ezt a keresztet emelte az egyesült görög-keleti szerb szentendrei hitközség 1810. évi augusztus hó 29. napján.) Ez a hely a számos kies és regényes fekvésű helyek közül a legkedvesebb és legismertebb, mert nemcsak maga a szentendrei közönség, hanem a fővárosból nagy számban érkező turisták és kirándulók is felkeresik; a kút körül ezidőszerint az asztalon és néhány padon kívül a gyönyörű fejlettségű vadgesztenyefák biztosítanak hűvös árnyékot a fáradt kirándulónak. A hely vonzóbbá tételére újabban elhatározták, hogy a kút és környékének fejlesztésére még több ültetvényt és kényelmi eszközt fognak elhelyezni. Szentendrén az a hit van elterjedve, hogy a ki a sztaravodai kútból iszik, az Szentendrén fog megtelepülni.

A szentendrei szerbek ügyes kalmárok és iparosok voltak; az itt talált Lovcsánszky-, Pleviczky- kereskedő-czégek hatalmas konkurrenseket kaptak a Zuczay, Popovits, Pavlovits, Lepojkovits, Sivkovits és Margaritovits-czégekben. A kereskedők és kalmárok czéhének már 1698 júl. 13-án volt királyi szabadalma. Nem kevésbé fejlődött bejövetelükkel az ipar, melynek itt a XVIII.

században nyolcz szabadalmazott czéhe volt, melyek a következő években nyerték szabadalmaikat: az óbudai és szentendrei vargák czéhe 1754 szeptember 26-án, szattyán- és kordovánkészítő tabakosok 1698 július 13-án, csizmadiák 1695 október 30-án, szűcsök 1700 január 1-én, paplan- és zubbonykészítők 1695 április 12-én, szabók 1708 május 20-án, a kovács, lakatos és kerékgyártó czéh 1758 márczius 31-én és a görög szappanfőzők 1715 augusztus 5-én. A vargaczéh az óbudaival közös volt.

Volt azonban az őslakosságnak az új szerb lakosakkal kellemetlen érintkezésük is, midőn t. i. a bécsi udvar előbb két, utóbb 1698-ben négy millió forint állandó hadiadót vetett az országra és ezt a törvénytelen, a kipusztított ország lakosaira elviselhetlen súlylyal nehezedő terhet csaknem kivétel nélkül szerb katonasággal kimélet nélkül hajtatta be. Ezért találunk oly gyakran a katonai és polgári hatóságok e korból származó rendeleteiben ilyen záradékot: „el ne mulaszszátok teljesíteni, mert nemsokára rácz executiót fogtok szenvedni.“ Nem csoda tehát, hogy a haza régi lakosai és új polgárai, talán felsőbb körökben kiszámított és szakadatlanul ápolt tervezet szerint, egymást idegeneknek, sőt ellenségeknek tekintették.

Kurucz szabadságharcz.

Soha kedvezőbb alkalom nem lett volna, hogy a magyar nemzet régi alkotmányos jogait visszaszerezze, mint akkor, midőn a spanyol örökösödési háború a birodalom egész haderejét foglalkoztatta; viszont a szerb nép soha nagyobb szolgálatot nem tehetett volna, mint ekkor, közös új hazája jogainak visszaállításában; de ezt a szolgálatot, azzal az indokolással, hogy őket I. Lipót fogadta be az országba és az élvezett kiváltságokat neki köszönhetik, ellenkező irányban teljesítették. A szerbek ugyanis mindig kéznél lévén, bámulatos kitartással, mindvégig hívei maradtak a császári kormánynak. *Rákóczi*, *Bercsényi* és *Károlyi* mindig arra törekedtek, hogy a szerbeket a szabadság ügyének megnyerjék. Bercsényi 1704 november hó 22-én Ujvárban kelt és a szentendrei szerbekhez a fejedelem nevében intézett levelében (eredetije a városi levéltárban 4. sz. a.), ha a fejedelem előbbi levelét nem kapták, vagy előbbi felhívásának engedni féltek volna, újból csatlakozásra hívja fel őket. Midőn a bécsi kormány I. József trónralépte után elhatározta Erdély visszafoglalását vagy legalább *Rabutin* megsegítését, a Budán összetoborzott 3000 főnyi szerb sereget Pomáz, Kaláz, Szentendre és Ercsi fegyverbe állított népéből alkották s mint előhadat, szeptember 16-án szállították a pesti partra. (Századok, 1868.)

Gróf *Pfeffershofen* Budán 1704 november 2-án, 1706 szeptember 26-án és 1707 június 7-én kelt és a szentendrei szerbekhez intézett leveleiben (vár. levt. 3, 6, 8. sz.), gróf *Stahremberg* és Rabutin, valamint Scharffensteini *Zenneg* György Kristóf leveleikben Szentendre város szerb lakosainak az uralkodó-ház iránt tanúsított hűségüket többször dicsérik és számukra oltalomleveleket adnak.

A Zichyek birtokában.

Gróf *Zichy* István Győrött 1700 január 1-én kelt okírattal Szentendre város területének és tartozékainak használatát a város róm. kath. és gör. kel. összes lakosainak bérbe adja 1000 rhenusi forintért és hat darab, 100 forinttal megváltható török szőnyegért. Kötelezi magát, hogy ezenkívül a lakosságtól semminemű szolgálmányt nem kíván és a városba több lakost be nem fogad. A közbéke háborítóit a hatóság szabadon büntetheti és a városból kiűzheti. Sört azonban a szentendreiek csak uradalmi sörházból szerezhetnek, kivéve, ha ez oly rosszat főzne, hogy az megiható nem volna. (Eredetije a város levélt. 1. sz. a.) Utódja gróf *Zichy* Péter, Pozsonyban 1708 január 1-én kelt szerződésében elődjének intézkedéseit a földesúri jog fenntartása mellett jóváhagyja, a fizetett évi béren és a hat perzsa szőnyegen felül azonban kiköt magának még 200 budai akó vörös bort. Ha a kikötött szőnyegeket és bort Szent-Márton napjára az uradalom emberének át nem adják, kötelesek 150 frt bírságot fizetni, mely bírság közvetetlenül a földesurat illeti, nem pedig a tiszttartókat. (Eredetije a város levélt. 9. sz. a.) Gróf *Zichy* Miklós az 1729-ben bizonyos tartozás fejében *Jeszenszky* Antalnak biróilag odaitélt várost 35.000 és néhány száz frt készpénznek lefizetése ellenében visszaváltja és Zsámbékon 1738 január 1-én kelt szerződés alapján az évi bért 3800 rhenusi frtra emeli s ezenkívül kiköt magának évenként 50 font kávét, de a szőnyegeket nem kívánja. Elrendeli, hogy a város a bíróval együtt 13 esküdtet válaszszon, kik közül négynek katholikusnak, kilencznek pedig gör. keletinek kell lennie s a kik élethossziglan választandók, hacsak valamelyiket büntény miatt elmozdítani nem szükséges. Ezek közül évenként január 1-én

1.

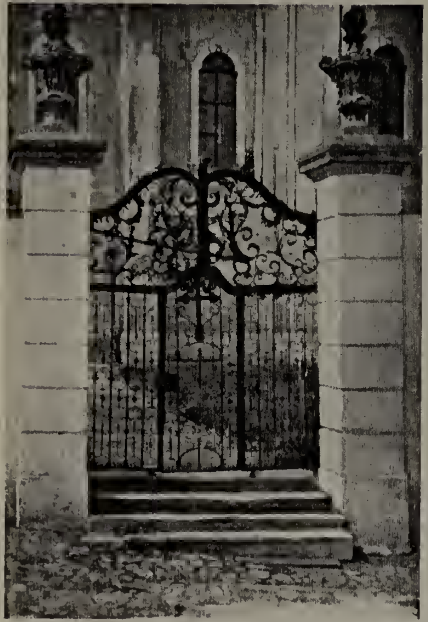

2.

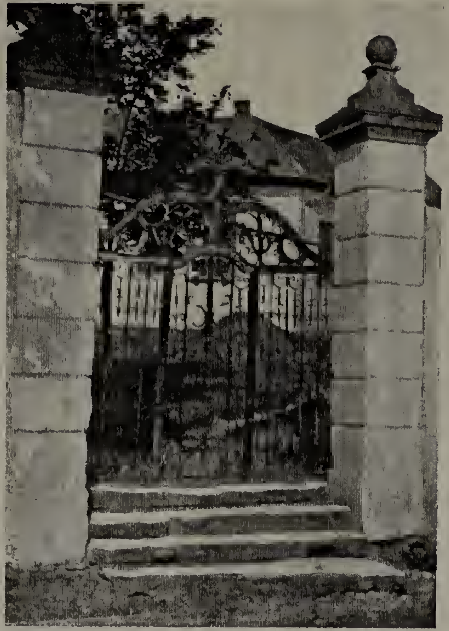

3.

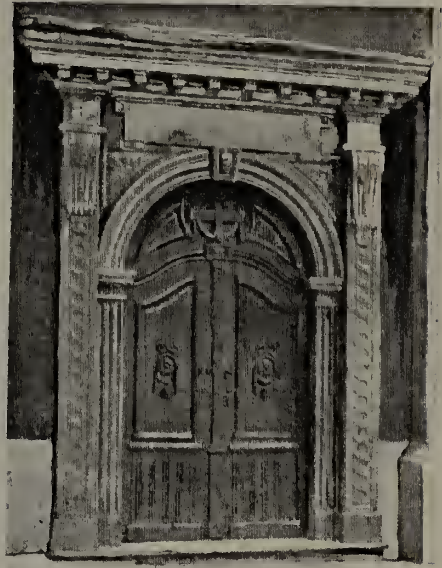

Szentendre. — 1. és 2. A gör. keleti székesegyház vert-vaskapui. — 3. A Tgyprovacska-templom portáléja.

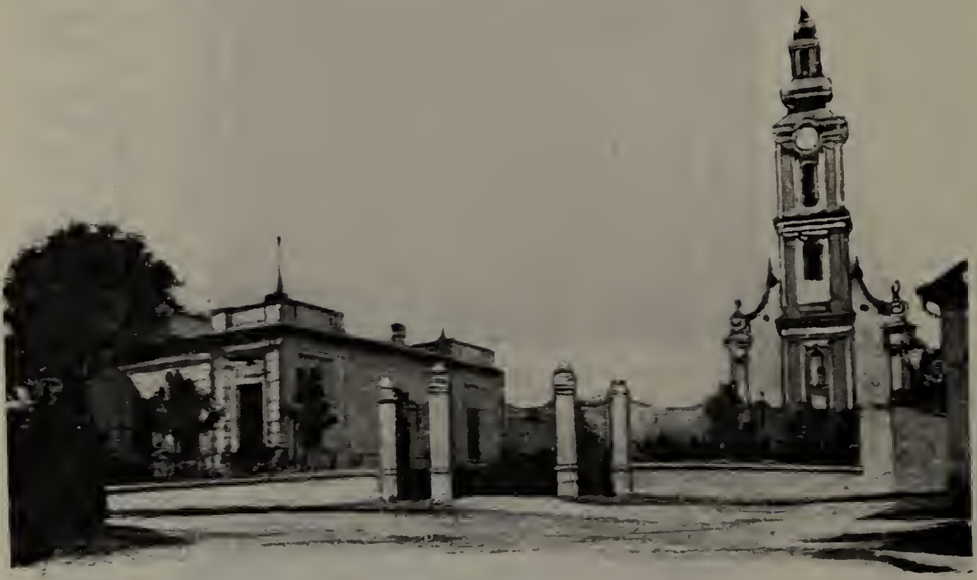

A szentendrei gör. kel. székesegyház és a püspöki székház.

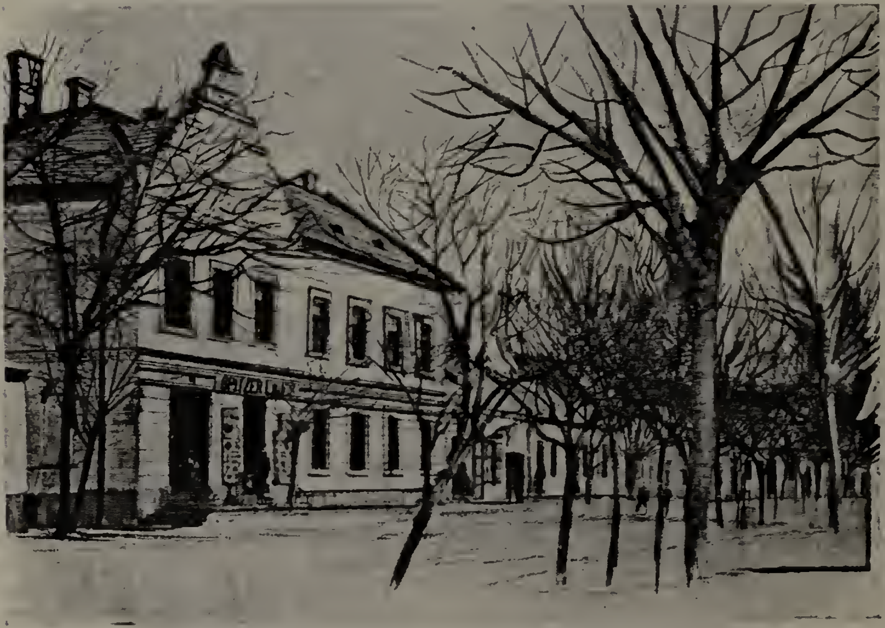

Ferencz József rakodópart Szentendrén.

három évig görög keleti, egy évig pedig katholikus bíró választandó. A legfőbb uradalmi hatósági jognak fenntartása mellett, a szükséghez képest úriszék tartandó, melyen a vagyonkezelési, közigazgatási ügyek, polgári perek felülvizsgálása, valamint az uradalom pallosjogához közvetetlenül tartozó bűnügyek tárgyaltatnak, ha pedig valakire bírságot rónak ki, annak egyharmada a város tanácsának fizettessék. Megtiltja a város lakosainak, hogy ő felségénél vagy annak utódainál akár nyiltan, akár titokban pártfogóik révén, a földesurat kizárólag megillető szabadalmakat kieszközölni megkíséreljék, mit ha tennének, jelen szerződés rögtön hatályát veszti. (Eredetije a város levélt. 10. sz. a.)

Ujabb perek.

A városnak 1754-ben Pócsmegyer-Leányfalu, 1754-ben pedig Pilisszentlászló uraival volt határpere, mely perek azért érdemelnek említést, hogy bennük több oly magyar határnév fordul elő, melyek ma ismeretlenek, illetőleg szláv elnevezésűek. Igy: Mányás-patak, Mányás-hegy, Szekrénykeő, Keő-lyuk, Keővágó, Hidagh-vize, Nyerges, Macskahegy alias Kalapkeő, Hortobal-pataka, Hosszúrét, Akasztó-keő, Szárazpatak, Kecskebércz, Boglya-keő, Királykútpatakja, Leányhegy, Török hányás, Keőkút. (Városi levélt. 17, 21 és 22. sz.)

1757 szept. 28-án Győrött kelt csereszerződés alapján Szentendre átmegy gróf Zichy Miklós nejére született gróf *Berényi* Erzsébetre. (O. L. N. R. A. 1835. cs. 60. sz.) 1767-ben a királyi ügyek igazgatója pört indított az óbudai és visegrádi uradalomhoz tartozó javakra (közöttük Szentendrére) a Zichy család ellen, a szent korona javainak elidegeníthetlensége czímén s a pert megnyervén, ez uradalmakat visszacsatolták a koronához. (O. L. N. R. A. 268. cs. 8. sz., 269. cs. 8, 12, 13, 14, sz. — Lib. Reg. IX. k. 198. sz. Process. Fisc. R. 471. sz.)

Szerződés a kincstárral.

A Pest vármegye közgyűlésén 1773 augusztus 3-án kihirdetett és 1773 május 24-én kelt szerződés értelmében Mária Terézia a szentendrei koronabirtokot, annak minden tartozékaival Szentendre város róm. kath. és gör. keleti lakosságának évi 6000 frtért adja bérbe. (Városi ltár 82. sz.) A Mária Terézia-féle urbárium ugyan vett itt föl $25^{38}/_{32}$ úrbéri telket, a földmíveléshez nem szokott lakosság kérelmére azonban, fenti szerződés szerint, a koronauradalom valamennyi szolgálmány teljesítése alól a szentendreieket fölmenti és csak az erdőfelügyeletet tartja fönn magának. Az örökös szerződésnek ily kedvező feltételek mellett való kieszközlése, rendkívüli nehézségekkel és nagy utánjárással volt összekötve, de az akkori városi vezetőségnek nagy előrelátására is mutat, mert annak ily módon való megállapítása, egy évszázad tartamára kiszámíthatlan előnyöket biztosított a lakosságnak. 1766-ban a város közönsége gróf *Grassalkovich* Antalt, mint a kamara elnökét kéri, hogy a kötendő szerződésnél vegye figyelembe a város érdekeit (Városi ltár 1766. évi VIII. cs. 233. sz.); tekintsen el az urbarium felvételétől (u. ott 291. sz.); kiküldi *Avakumovits* Miklóst és *Lukits* Jánost Karlóczára, hogy az ottani levéltárban kikutassák a városra kedvező iratokat (u. o. 298. sz.); igérik a kamarai elnöknek, hogy évi bér fejében 6000 frtot fognak fizetni (u. o. 301. sz.), a tanácsban azonban a róm. katholikusok ne legyenek a gör. keletiekkel egyenlő számban képviselve (u. o. 303. sz.). Kérik, hogy a város szabad királyi várossá tétessék (u. o. 317. sz.) s minthogy az 1687. XVII. t.-cz. értelmében a török hódoltság után e kiváltságban csak oly városok részesülhetnek, melyek kitünő érdemekre tettek szert, felsorolnak ilyen érdemeket (u. o. 406. sz.) Közbenjárónak felkérik *Nedámovits* Pál érseket (u. o. 330. sz.), a ki ő felsége elé terjeszti és pártolja az ügyet. (u. o. 412. sz.).

A vármegye a szentendreieket urbéri szabályozás végett magához rendeli s meghagyja nekik, hogy a kilenczedet, a mely ez évben már be nem szedhető, készpénzben váltsák meg, az adófizetést pedig az úriszék tudta nélkül ne eszközöljék, (u. o. 379. sz.) addig pedig, míg ő felsége a bérleti szerződés tekintetében határoz, az előbbi állapotot fenntartja. (u. o. 381. sz.) A Bécsbe ez ügyben kiküldött városi megbízottak az udvarhoz benyujtott kérvényükben Grassalkovich kamarai elnököt sértő szavakkal illetik, ezért a vármegye vizsgálatot rendel el, vajjon azok az egész közönség nevében lettek-e oda küldve. (1767. évi IX. cs. 11. sz.) A megbízottak ő felségénél azzal mentegetődznek, hogy a kamarai elnök ellen felhozottak az ő és a város közönségének tudta nélkül csúsztak be a folyamodványba, a kamarai elnök azonban három havi börtönre iteli őket; a város közönsége közbenjár ő felségénél kiszabadításuk érdekében. (IX. cs. 88. sz.) Ekkor a város *Zuczay* Dömötört és *Radenkovits* Jakabot küldi Bécsbe a szerződés ügyében (u. o. 155. sz.) s egyben megbízottakat meneszt Grassalkovichhoz Gödöllőre. (u. o. 157. sz.) Ezek jelentése szerint a kamarai elnök évi bérlet felében követel 7000 frtot és a kilenczedet természetben, (u. o. 168. sz.) a mi ellen különösen a lakosság szegényebb része felfolyamodással él. (1768. évi IX. cs. 327. sz.) A város közönségének katholikus része 1770-ben a kamarai elnökhöz folyamodik, hogy a tanácsban a gör. keletiekkel egyenlő arányban legyen képviselve és a bírót váltakozva választhassák; (1770. X. cs.) ezen kérelmének előmozdítására kiküld 1772-ben megbízottakat az udvarhoz (1772. XI. cs. 481. sz.) s czélját el is érte, mert ő felsége által leküldött városi statutumok (1779. XVII. cs.) szerint, melyeket az uradalmi prefektus meghagyása szerint gyakrabban kellett publikálni és szigorúan betartani, ezentúl a város bíráját a két vallást követők közül évenként váltakozva, a tanácsbelieket pedig egyenlő arányban választják.

Pör a koronával. Megváltás.

1818-ban a királyi ügyek igazgatója pört indított a város ellen a királyi haszonélvezetek visszavétele, illetőleg az örökszerződés megsemmisítése érdekében. A város közönsége április 22-én bizottságot nevez ki a város érdekeinek védelmezésére s feljogosítja azt a perrel járó összes költségek kiadására (Vár. ltár 56. és 104. sz.) A per a város vasládájában őrzött nyugták szerint 1818-tól 1829-ig 37.417 frt 34 krba került ugyan, de a városra nézve kedvezően végződött.

1886 június 27-én a város a kir. kincstártól *Dumtsa* Jenő polgármester kezdeményezésére 44.000 osztr. ért. frtért örök időre megváltja a földesúri területek, javadalmak és regálejogok használatát. (Vár. ltár 130. sz.)

Közigazgatási fejlődés.

A város közigazgatása szoros összefüggésben van a város történetével s lakossága igazságot elsősorban a földesúrtól, illetőleg ennek úriszékétől tartozott kérni, a mely itélt minden ügyében, a közbüntettek kivételével. 1738 január 4-én gróf Zichy Miklós, Grassalkovich Antal, *Horányi* Gábor, *Fribeisz* Ferencz szolgabíró, *Szlatini* Gábor esküdt és *Zlinszky* József jelenlétében tartott uriszék által kiadott „Instructio pro Magistratu oppidi SzentEndre“ a következőket rendeli:

1. A tanácsbeliek életfogytiglan választandók.

2. A község a tanács iránt tisztelettel viseltessék.

3. Ha valaki a tanácsot vagy a bírót megbecsteleníti, 30—100 botbüntetést kapjon, s ha erre sem javul meg, a városból kicsapattassék. E büntetésekhez a földesúr jóváhagyása szükséges. Kisebb büntetéseket a tanács maga szabhat ki.

4. „Botránkozással tapasztalván az uraság, hogy a múlt időkben az igazságnak szolgáltatása nem úgy folyt, mint kellett volna,“ viszont a tanácsnak keményen parancsoltatik, hogy az igazság szolgáltatásában minden személyválogatás nélkül eljárjon és gazdagnak, mint szegénynek, egyformán tegyen igazságot.

5. A tanács intézkedései megfelebbezhetők a földesúrhoz.

6. A tanácsbeliek figyelmeztetnek a hivatali titok megőrzésére. Az ez ellen vétő „az uraság hatalmával a tanácsbul gyalázatosan elimináltatik.“

7. Az ingatlanok után fizetendő összes adók arányát a tanács köteles mind a görög hitű, mind a kath. esküdtekkel közölni. Dekretális ünnepeken „a görög Hütön lévők, úgyszintén a róm. catholikus esküdtek“ a tanács által be ne rendeltessenek, hogy „az Isten szolgálattyátúl ez által is ne abstraháltassanak.“

8. Az adás-vevés és építkezések elé a tanács akadályokat ne gördítsen, hanem a törvényhez tartsa magát. A mennyiben a város határában idegenek akarnak szerezni ingatlant, a városbelieknek elővételi joguk legyen s a tanács a házak-, szőlők- és földekhez urbáriumot tartson.

9. Ha valaki szőlőjének rendes mívelését, a tanács figyelmeztetése ellenére is elhanyagolná, a tanácsnak jogában áll azt másnak bérbeadni.

10. A mindkét vallásbeli plebánosok eddig bírt és jelen alkalommal összeírt földjeiktől kilenczedet fizetni nem tartoznak. Ha azonban akár ők, akár a templomok ezentúl vétel vagy hagyomány útján szereznek ingatlant, a kilenczedet ezek után fizetni kötelesek.

11. A kilenczedet, melyet a földesúr magának tartott fenn, a tanács erélyesen szedje be és annak fizetésétől senkit fel ne mentsen.

12. A pénztáros az összes adónemekről és kilenczedről évenként számadást készítsen.

13. Meghagyatik a városnak, hogy a földesúr intézkedéseit s különösen törvényes rendeleteit szorgalmasabban hajtsa végre.

14. A mult évi községi zürzavar alkalmával némely korifeusok püréből kifolyólag költségek merültek fel, melyeket a községen akarnak megvenni. A tanacs a földesúr tudta nélkül ilyenek fizetésére nincs feljogosítva.

15. Mivel a tanács hivatalos teendői folyton szaporodnak s eddig a tanácsbeliek nemcsak hogy ingyen viselték hivatalukat, hanem részt vettek egyformán a közterhek viselésében, már pedig minden munkás méltó a maga bérére, elrendeltetik, hogy a bíró a neki eddig fizetett 100 frt élvezetében továbbra is megmarad; ezenkívül minden tanácsbeli, a kik teendőiket úgyis csak gazdaságuk vagy mesterségük elhanyagolásával végezhetik, a f. évi január 1-től a város pénztárából évi 30 frtot kapnak; a közterheket azonban továbbra is kötelesek viselni. (Városi levéltár 15. sz.)

Jóllehet az úriszék 1738 január első és következő napjaiban kellő instrukcióval látta el a város tanácsát és habár az igazságszolgáltatás és a közigazgatás vezetését ez alkalommal a 13 személyből álló tanácsra bízták, mivel az 1744 január első és ugyanez évi május 11. s több utána következő napon tartott vizsgálatból kitünt, hogy mind az igazságszolgáltatásban, mind a város jövedelmeinek és pénztárának káros adminisztrácziójában „nagy botránkozásu fogyatkozások tapasztaltattak“, melyeknek legfőbb oka az, hogy az 1738. évi instrukczió 7. pontjának rendelkezései be nem tartatnak és az adókivetések és számadások megvizsgálására nem a város előkelőbbjei, hanem együgyűebbek alkalmaztatnak, ha pedig valaki az értelmesebbek közül meg is hivatott és valami iránt kérdést kivánt intézni, vagy pedig a tanácsbeliek részéről eddig beszedett kilenczedről és annak számadásairól mert említést tenni, tömlöczczel fenyegették meg ; bárminemű fogyatkozás és botrány került is napfényre, ezt a városbeliek közül szóvá tenni nem merte senki : az úriszék úgy itélt, hogy a fentérintett kihágások megakadályozására s az elnyomott szegénység fölszabadítására a város előkelőbbjei közül 24 tagból álló külső tanács választassék, a melyet a belső tanács köteles meghívni mind az adókivetéshez, mind a számadások megvizsgálásához.

Ráby Mátyás.

A város eme szűk keretekbe szorított történetét hiányosnak vagy egyoldalunak kellene tekintenünk, ha nem emlékeznénk meg *Ráby* Mátyásról, a kinek itteni szereplését Jókai „Rab Ráby“ czímű regényében több költői fantáziával, mint tárgyilagossággal megírta. Jókai — mint maga mondja — a regény tárgyát Rábynak 1797-ben Strassburgban kiadott önéletrajzából merítette. Lehet, hogy Ráby jót akart, hiszen a város elsárgult iratai szerint sikerült is neki több visszaélést megszüntetnie, de szenvedelmes, ellentmondást nem tűrő természetével sokszor elvetette a súlykot s talán épen megférhetetlen természete okozta neki azt a sok szenvedést, melyekről kétkötetes életrajzában panaszkodik. Igy 1786 április 29-én bejött a város tanácstermébe, önkényűleg kinyitotta az irattári szekrényt és abból engedély nélkül több okíratot kivett. Midőn pedig ez ellen a jelenlevő *Sztojanovits* János jegyző tiltakozott, *Kirovics* tanácsos és *Luzsinszky* néptribun jelenlétében őt ezért többször arczul ütötte és meggyalázó szavakkal illette (1786. jk. 4. sz.). Ez időre esik Ráby Mátyásnak a szentendrei tanács ellen a bécsi udvarhoz beadott denuncziácziója, melynek pontjaihoz járult *Földváry* Sándor volt városi főjegyzőnek 43 pontból álló panaszírata. E panaszok megvizsgálására a pesti kerület királyi adminisztrácziója 1787 márczius 24.1557. sz. rendeletével királyi bizottságot küld a városba, melynek tagjai *Klobucsek* János, a pesti kerület biztosi hivatalának titkára és *Parcsetics* György, az üresedésben levő kalocsai érsekség prefektusa. (1787. évi jk. 278. sz.) A bizottság elrendeli az 1766—1783. évi városi számadások megvizsgálását s minthogy ezek, valamint az eddigi tanácsi jegyzőkönyvek szerb nyelven s cyrill írással voltak vezetve, *Kiss* János kamarai számvizsgáló és *Lelovits* János számtiszt mellé 5 felesküdt tolmácsot rendel, (Id. jk. 304. sz.) a kik 136 napi munka után 16 pontban összeállítják munkálatuk eredményét, melyet a kir. bizottság 1787 május 23-án közöl a város tanácsával (Vasláda 32. sz.) s a melynek főbb rendelkezései a következők :

Inti a tanácsot, hogy tagjai ezentúl békességben és egyetértésben működjenek elrendeli, hogy a számadásokat kellő időben állítsák össze, közöljék a város választott tagjaival, a bevételekről és kiadásokról naplót vezessenek. Hogy az adófizetőkben továbbra is fönn ne maradjon az a gyanú, mintha az adó csak a tanácsbeliek és a városi háztartás javára volna kivetve, külön kell feltüntetni azokat az összegeket, melyeket a földesúrnak kell fizetni. Minthogy a város a kereskedőket osztályok szerint megadóztatja, ez osztályokat igazságosan kell megállapítani és az adókat mind ezektől, mind a többi adófizetőtől minden esztendőben behajtani, mert azzal, hogy a város a hátralékokat évenként a magáéból fedezi, nagy összegek válnak behajthatatlanokká. Megtiltja a tanácsnak, hogy a felsőbb hatóságtól jóváhagyott és a város háztartásához szükséges költségeken kívül, melyeket köteles a város választott tagjaival közölni, más kiadásokat eszközöljenek s ne merjen ezentúl bármi czímen s bárkinek diskréciókat vagy honoráriumokat osztogatni, vagyoni felelősség terhe alatt ; minthogy pedig a tisztviselők munkájukért fizetve vannak, azokért a munkálatokért, melyeket a város területén belül végeznek, napidíjat számukra utalványozni tilos. Mivel a város szükségletének teljesen megfelel az eddig tartott 4 ló, ezeken felül a város több lovat ne tartson, mert a lovaknak más rendeltetésük van, minthogy a drága készpénzen beszerzett takarmányt és zabot megegyék. E czélból egy évig naplót kell vezetni, melyben a város javára végzett munkák és azoknak egyenértéke feljegyzendő, hogy az év végén látni lehessen, hasznára vagy kárára vannak-e azok a városnak. A napló ellenőrzésére kiküldendő egy néptribun. Mint a hogy a lovakat nem azért tartja a város, hogy azok egyesek szórakozására szolgáljanak, úgy a városi szolgák is kötelesek köz- és nem a tanácsbeliek magánszolgálatát teljesíteni. Minthogy a szántóföldek fölösleges része báró *Orczy* rendelete ellenére máig sincs parcellázva s így a szegényebb, különösen az izbégi nép földbérlethez nem juthat, az említett rendeletet haladéktalanul kell végrehajtani. Helytelen a tanácsnak amaz intézkedése, hogy az izbégiek, ha meg akarják őrizni a termésüket, maguk tarsanak mezőőröket. A mennyiben a két mezőőr nem elég a határ őrzésére, lépjen a tanács az izbégiekkel érintkezésbe és fogadjon fel számukra is mezőőrt, hogy azok a várostól való elszakadást továbbra is ne sürgessék és az odiumot ezért a tanácsra ne hárítsák. Szükséges továbbá, hogy az izbégi bírónak eddig fizetett évi 7 frtját felemeljék, mert az általa végzett megbízásokat úgyis a városi szolgáknak kellene különben teljesíteniök. Minthogy a tanács első sorban a felsőbb hatósági meghagyások keresztülvitelére és a város közigazgatására van hivatva, e teendők minden magánügy elé helyezendők; mivel pedig az alattvalóktól csak akkor várható törvénytisztelet, ha a hatóság e tekintetben elüljár, az igazságszolgáltatásban minden személyválogatást kerülni kell. Különösen meghagyja a bizottság. hogy az adófizető népet a hatóság a felsőbb rendelkezések ellenére a folytonos pénzbírságolással anyagilag ne enerválja vagy önkényűleg, minden bírói itélet vagy jegyzőkönyvi határozat nélkül, — a mint ezt itt helyütt tapasztalta, — botbüntetésre vagy elzárásra ne itélje, hanem, ha az eljárás elkerülhetetlen, ezt csakis a bíró rendelheti el, a ki a legközelebbi tanácsülésen az esetet bejelenti és a panaszlottat kihallgatja. A bot-, valamint a pénzbüntetést lehetőleg mellőzni kell. A bünügyi és szorosan vett polgári ügyekben a tanács a maga számára semminemü joghatóságot ne vindikáljon, hanem ezeket a vármegyei joghatósághoz utalja. Viszont azonban a lakosságnak, beleértve az izbégieket is, oda kell törekednie, hogy a tanács nehéz feladatát megkönnyítse azzal, hogy a törvényszéknek, felsőbb rendeleteknek, elfogadott tanácsi határozatoknak minden ellenkezés nélkül engedelmeskedik és a tanács, de különösen a bíró iránt kellő tisztelettel viseltetik. Különösen tartózkodjék a lakosság attól, hogy ha egyik vagy másiknak a tanács valamely cselekedete nem tetszik, a törvényes út és mód elkerülésével a népet izgassa és a közvéleményt a maga kaptafájára idomítva s ezzel a várost az anyagi és erkölcsi tönk szélére juttassa, a mint ezt, fájdalom, az utóbbi időkben is kellett tapasztalni. Ilyen népámítók ellen lépjen föl a tanács a legerélyesebben, jelentse föl őket a felsőbb törvényhatóságnak, söt. a mennyiben azt a sürgősség megkívánja és míg a felsőbb hatóság intézkedése beérkezik, lépjen föl ellenük mindjárt kezdetben a maga hatáskörében, szem előtt tartva azonban mindenkor az illetők társadalmi állását. Megtiltja a bírónak, hogy a jegyzőket oly munkákkal terhelje, melyeket a tanácsosoknak kell végezniök s hivatali helyiségüknek kijelöli a levéltár mellett levő szobát. Végül elrendeli a kir. bizottság, hogy a tanács a behajthatlan 9349 frt 20 kr hátralék törlését kérelmezze a felsőbb hatóságnál, a behajtható 14.706 frt 59 kr hátralékot és 3736 frt 27½ kr kamatkövetelést pedig erélyesen hajtsa be, mert különben a város nem tudja 55.345 frt 28½ kr tartozását rendezni.

Tisztikar a XVIII. században.

Az 1786 márczius 3-án 9378. sz. a. ő felségétől megállapított városi közigazgatási státus a következőkből állott: bíró, évi 200 frt fizetéssel, tanácsos és egyúttal városi pénztáros 150 frt, tanácsos, a ki egyuttal az urbárium gondnoka, 120 frt, tanácsos, a ki egyúttal közgyám, 120 frt, tanácsos, a ki egyúttal belrendőri felügyelő, 120 frt, gazdasági tanácsos 120 frt, főjegyző 150 frt, aljegyző 100 frt, orvos 150 frt, 4 rendőr 50—50 frt, 3 erdőőr 50—50 frt, 2 hegymester 70—70 frt, 1 kocsis, élelmezés és 72 frt, kéményseprő 1 segéddel, a kik évenként 8-szor kötelesek minden kéményt kisöpörni, 160 frt, a toronyórák gondozója 36 frt, kórházi gondnok 15 frt, szénáskerti gondnok 25 frt, postakifutó 30 frt, kályhafűtő hat téli hónapon át 9 frt fizetéssel, illetőleg bérrel (1786 jk. 10—11. l.)

Mint r. t. város.

1872-ben az 1871: XVIII. t.-cz. értelmében a város az alispán 1886/eln. 872. sz. felhívására megkezdi az új szervezkedést, rendezett tanácsú várossá alakul és ápr. 9-én megválasztja első polgármesterének *Dumtsa* Jenő eddigi bírót.

Szentendre jelenlegi tisztikara a következő: Polgármester, egyúttal árvaszéki elnök: *Maximovits* István. Rendőrkapitány: *Jenei* József. Adó- és tanügyi tanácsos: *Tuhárszky* Ferencz. Gazdasági tanácsos: *Husvig* Lyubomir. Főjegyző: *Szkaliczky* Dezső. Aljegyzők: *Mojics* Péter és *Karsa* Elemér. Tiszti ügyész: *Fadgyas* János. Köz- és gyámpénztárnok: *Wirker* György. Számvevő: *Leitner* Samu. Köz- és gyámpénzt. ellenőr: *Leonhardt* Kornél. Tiszti főorvos: *Péchy* Henrik dr. Orvos: *Weisz* Ármin dr. Állatorvos: *Glatz* Samu. Adókönyvelő, egyúttal kataszteri nyilvántartó: *Margaritovits* Belizár. Ezeken kívül van egy végrehajtó, négy irnok (kettőnek az állása üresedésben) és egy gépíró.

Közvagyon.

A város 1910. évi költségvetése szerint a bevétel 161.901 K 89 f, a kiadás 172.829 K 77 f; fedezetlen hiány 10.927 K 88 f. Községi pótadó 25%, belrendőri pótadó 48%, mezőrendőri 51·7%. A város cselekvő vagyona 1,033.484 K 38 f, szenvedő vagyona 190.190 K 30 f; tiszta vagyon tehát 843.294 K 08 fill. A város pénztára, a házi- és gyámpénztárakon kívül, a következő alapokat kezeli:

1. Szegényalap: értékben 7868 K 58 f, készpénzben 448 K 01 f.
2. Kórházalap: értékben 3100 K, készpénzben 458 K 65 f.
3. Dumtsa Jenő alapítványa új házasok részére 2000 K, szegény özvegyek, r. k. leány- és fiúiskolák tanulói részére 1000—1000 K tőke és 180 K készpénz.
4. Elhagyatott gyermekek segélyalapja 244 K 73 f.
5. Kossuth Lajos és Deák Ferencz-alap, szegények javára értékben 1000—1000 K, készpénzben 40—40 K.
6. Nyugdij-alap értékben 51.522 K 07 f, készpénzben 45 K 52 f.
7. Munkássegély-alap 360 K.
8. Közmunka-alap 834 K 60 f.

Abrányi Emil kastélya Szentendrén.

Dumtsa Jenő-utcza.

Főtér-részlet.

A Ferencz József rakodópart a kikötővel.

Az üdülők háza.

9. Letétekben kezel: 66.825 K értékben és 7947 K 34 f készpénzben.

A város környéke.

A város területe a hozzátartozó Izbég külvárossal együtt 7241 kat. hold. Határában a filloxera pusztítása előtt híres szőlők voltak, melyeknek bora vetekedett a budaival. A filloxera letarolván az egész szőlőterületet, az hosszú ideig parlagon hevert, míg a lakosság piszkével be nem ültette, melynek különösen a berlini piaczon nagy a kereslete, úgy hogy újabban az ottani gyümölcskereskedők maguk jönnek az árú átvételére. Nagy csapás, hogy bokrait 1909 őszén megtámadta az amerikai lisztharmat (spheroteca mors uvae), melynek továbbterjedését a földmívelésügyi minisztérium 60.000 koronára menő költséggel iparkodik meggátolni. Közben hatalmas lendületet vett a szőlők új betelepítése és a gyümölcstermelés, melynek azonban nagy akadálya volt a sok vadkár, míg e bajon Maximovits István polgármester az erdő költséges bekerítésével véget nem vetett. A gabonatermeléshez kevés volt az alkalmas föld, mert a város legjobb dűlője, körülbelül 300 hold, nádas tó volt, mely egészségi szempontból is káros hatást gyakorolt a lakosságra. E tavat 1863-ban kiszárították; minthogy azonban a terület védgátakkal ellátva nem volt s a Duna gyakori kiöntései a rajta levő termést folyton veszélyeztették, sőt néha teljesen tönkre is tették, végleges lecsapolását és a kiszárított területnek gáttal való védelmét nagy energiával vitte keresztül Dumtsa Jenő volt polgármester. Van a határban több kőbánya, sőt az évek előtt eszközölt kutatások kőszenet is fedeztek fel, melynek kihasználása az eddig talált anyag mély fekvése és éretlen minősége miatt eddig üzembe nem vétetett.

A város leirása.

A vasúti állomástól a városba a Budai-utcza vezet, melyet végéhez közelebb patak szel át. Ennek betonból épült hídján innen van a *Pozsarevacska* nevű szerb templom, mely 1690-ben épült. Már itt megjegyezzük, hogy a szerb templomok szláv elnevezései onnan erednek, hogy az egyes városok kivándorlottjai itt külön templomokat építettek, külön hitközségeket szerveztek és ezek élére külön-külön papokat alkalmaztak. Mind ebben, mind a többi szerb templomban a szerb lakosság nagymérvű fogyatkozása miatt csak ritkán tartanak istentiszteletet, hanem vasárnap és ünnepnapokon inkább a székesegyházba gyűjtik a híveket. A hídon túl kezdődik a Dumtsa Jenő-utca, mely a főtérre vezet; ennek közepén csinos, márvány-alapon álló kereszt van, melyet a szerb kereskedők társulata emelt hálából 1763-ban, hogy az itt uralkodó pestis megszünt. E téren van a Gyümölcsoltó B. Asszony tiszteletére 1752-ben emelt görög templom s mellette az 1793-ban épült szerb iskola, jelenleg egy tanteremmel s egy tanerővel. 1816-ig volt itt a szerbeknek tanítóképző-intézetük, melyet Zomborba helyeztek át. A XVIII. század elején volt benne magánjellegű kisgimnázium. 1787-ig a szentendrei iskolák egyházi felügyelet alatt állottak s nem igen volt szükség állami beavatkozásra; tannyelvük az anyanyelv volt. II. József közös iskolák behozatalára törekedett, melyeknek a tannyelve a német lett volna. Ez év augusztus 25-én *Sztratimirovits* István, szerb püspök elnöklete alatt *Pisch* József, a budai iskolák igazgatója jelenlétében a város közönsége gyűlést tartott a városházán, melyen felolvasták a normális iskolák felállítását elrendelő királyi kéziratot. Ez alkalommal a jelenlevő *Popovits* Pál az alkalmazandó tanítók fizetésére felajánlott 1000 frtot, melyet azonban később a szerb iskola kapott meg. Az iskolaépület helyéül kijelölték a mostani szerb iskola helyét, a város és az uradalom a tanítók fizetéséhez évi 200—200 frttal hajlandó hozzájárulni. A tüzelő fát a tanítók és iskola részére a város adja. (1787 jk. 620. sz.). A földesúr az évi hozzájárulást 1788-ban 415 frtra emeli, (1788. jk. 245. sz.) elrendeli azonban, hogy az új iskolaépületet 1789 tavaszán felépítsék, (1789. jk. 34. sz.); de mivel a város nem tudja, kinek a költségén kell az építő anyagot beszerezni, kiküldi *Pautovits* György és *Quentzer* Károly tanácsosokat, *Rupp* Károly uradalmi intézőhöz, hogy az ügyet tisztázzák. (Id. jk. 49. sz.) Július 10-én a tanácsülés tárgyalja a királyi adminisztrácziónak Budán, június 30-án 2597. sz. a. kelt rendeletét, mely a tanácsnak felelősség terhe alatt meghagyja az iskolaépület haladéktalan fölépítését és kérdőre vonja az eddigi késedelemért. A tanács elhatározza, hogy, miután az anyag beszerzése az uradalmat terheli és a város azt csak befuvarozni köteles, kérni fogja az adminisztrácziót, hogy erre az uradalmi hivatalt sürgősen utasítsa. (Id. jk. 235.) Augusztus 18-án megjelent a tanácsülésen *Hackenfleisch* Antal kir. tanfelügyelő, valamint *Margalits* János főszolgabíró és közlik a tanácscsal a helytartótanácsnak Budán-, 1789 július 22-én 27289. sz. rendeletét, mely a várost a vármegye útján arra kötelezi, hogy az új iskola felépítéséig annak elhelyezésére alkalmas helyiségeket, a tanítók részére pedig lakásokat béreljen, úgy hogy az oktatás szeptember elején megkezdhető legyen. A tanács két osztály részére évi 110 forintért kibérli *Miskovits* Anasztázia 557. sz. házát, melyből, ha ennek ott lakó, Miklós nevű fia három napon belül kivonulni vonakodnék, ezt egyszerűen ki kell dobni (ejiciendus esset); a 3-ik tantermet elhelyezi az opovacskai templomnak eddig is iskola czéljaira használt 562. sz. házában és egy tanítónak ad benne lakást; két tanító lakásául pedig kibérli *Rafaelovits* Pantalimon kétszobás lakását. Minthogy azonban a város pénztára a háborús mozgalmak kiadásai miatt rendkívül igénybe van véve, az uradalomtól kérnek nagyobb hozzájárulást. (Id. jk. 394. sz.) A kir. iskolalátogató szeptember 2-án közli a tanácscsal, hogy a 3-ik osztály tanítójának kineveztetett *Schiller* Nándor, 2-ik osztályba *Vladiszaljevits* Mihály, 1-ső osztályba *Szávits* Nesztor. Figyelmezteti a tanácsot, hogy az 1788 márczius 6-án kötött és ő felségétől 9366/721. sz. a. jóváhagyott szerződés értelmében iskolai szükségletekre évenként 50 forintot fizessen a tanítóknak, a tantermeket a szükséges butorzattal és taneszközökkel szerelje föl, fuvarozza be a megajánlott 30 öl fát és a tanítókat kellő időben fizesse. (Id. jk. 414. sz.) A helytartósági tanács Budán 1789 november 18-án 43410/4334. sz. rendeletében szigorúan utasítja a tanácsot, hogy az iskolát most már haladéktalanul építse fel a maga erejéből (1790. jk. 17. sz.); minthogy pedig ezzel késedelmeskednek, 1790 február 5-én az óbudai uradalom intézője felmutatja a tanácsnak a kir. kamara pesti adminisztrácziójának 1790 január 16-án 709. sz. a. kelt rendeletét, mely az intézőt kiküldi Szentendrére, hogy itt a piaczon levő görög templomot, kőmíves és ácsmesterek segítségével felmérje és a templomnak iskolahelyiséggé és tanítói lakásokká való átalakításához a terveket elkészíttesse. Sztratimirovits püspök a nála ez ügyben járt intéző és két városi tanácsos előtt ez ellen a legerélyesebben tiltakozik. II. József rendeleteinek visszavonása egyszerre más irányba terelte a szentendrei iskolaügy fejlődését. Június 13-án a tanács-ülésen felolvasták II. Lipótnak április 20-án 13027. sz. rezoluczióját a normális iskolák ügyében, valamint Pest vármegye május 4-én 2117. sz. körrendeletét, mely szerint ő felsége az említett rezoluczió 5. pontjába a földesuraknak és községeknek szabad elhatározására bízza azt, hogy a gyermekek ne a normális iskolákban, hanem az előbb fennállott módszer szerint nyerjenek oktatást. A tanács erre egyhangúlag hozott határozattal kimondja, hogy a behozott normális iskolákat, mint czélszerűtleneket, az ifjúságra nézve semmi praktikus hasznot nem hozókat, melyek e mellett a város lakosságára, különösen a mostani drága és háborús időben a három tanító fizetése, a nagymérvű lakbérek és fajárandóságok kiszolgáltatása miatt, rendkívül nagy terheket rónak, a mai nappal eltörli, feloszlatja és a gyermekeket, a kik a rájuk erőszakolt német tannyelven sem isteni, sem emberi törvények ismeretét elsajátítani, sem a közéletben szükséges elemi tárgyakat felfogni nem tudták, a régi methodus szerint oktatja. A város eme határozatát az óbudai uriszék június 19-én jóváhagyja, kiköti azonban, hogy a tanítóknak 15 napra a fizetést kiutalványozzák és ez időre őket a lakás élvezetében meghagyják, a mibe a tanács nem hajlandó belemenni, különösen azért, mert a tanítók a nekik utólag engedélyezett nyolcz napon belül a záróvizsgákat meg nem tartották. (Id. jk. 277. és 282. sz.)

A görög templomnál kezdődik a Deák Ferencz-utcza, mely a Dunaparttal párhúzamosan halad éjszak felé s a Bogdáni-utczában folytatódik. Utóbbiban van a külsőleg csinosan helyreállított és feltünően csinos arányú toronynyal ellátott *Preobrazsenszka* templom, vége felé pedig el van helyezve az általános munkásbetegsegélyző pénztár szanatóriuma. A Bogdáni-utcza folytatásaképen Leányfalu felé vezető törvényhatósági útnak a Dunaparttal szemben levő dombos oldalán több csinos nyaralóban gyönyörködhetik a szemlélő. (Ábrányi Emil villája.) E dombos oldal neve különben: pismáni hegyoldal.

A korzó szerepét játszó Dunapart, melynek alsó részét Erzsébet-partnak, felső részét Ferencz József-partnak nevezik, a város legélénkebb része. Vasár- és ünnepnapokon élénk nyüzsgés-mozgás gyönyörködteti a szemlélőt; magyar, szerb, német, tót szó egyaránt hallható a hajóállomás körül hullámzó néptömeg között, melyben azonban örvendetesen dominál a magyar, különösen az ifjúság között. A tarka népvegyülék, megszaporodva ilyenkor a hajót váró fővárosi kirándulók százaival, a Dunán uralkodó élénkség s maga a kies hegység alatt fekvő érdekes város, a hegyoldalra festői rendetlenségben és sűrű sorokban épített házaival, meredek sikátoraival, érdekes képpé egyesül. A Bogdáni-utcza végéről az Angyal- és István-utczák házai között a református imaház és iskola mellett eljuthatunk a Szamárhegyre, a honnan a tabakosok kőkeresztje mellől szép kilátás nyílik a kanyargó Dunára, Váczra, Fót, Dunakesz és Alag vidékére. Az Angyal-utcza levezet az Erzsébet-térre, a honnan a Kígyó-utczán át a gazdag építésű püspöki templomhoz jutunk, mely mellett a gör. kel. szerb püspök palotája áll csinos kerttel. *Radivojevics* Arzén, budai püspök 1771 augusztus 16-án a metropolitához írt levelében panaszkodik, hogy nincs, hová lehajtsa fejét. A székház építéséhez a kincstártól kap 2000 frtot s ennek segítségével 1777-ben a régi székházát megnagyobbítja. A székesegyház állítólag 1690-ben épült s tornyát az 1895. évi tűzvész után, mely alkalommal a harangok is elolvadtak, csinos tetővel díszítették fel. A templomban több budai püspök van eltemetve. Megtekintésre méltó a templom körül levő falkerítés két vaskapuja.

Vele szemben dél felé van a kath. templom és fiúiskola 4 tanítóval. Előbbit a régi templom romjain 1710-ben felépíttette az akkori kegyúri Zichy család. (Can. Vis.) A hívek befogadására már 1791-ben szűknek bizonyult, miért is a kincstár mint kegyúr, a helytartótanácsnak u. a. évi augusztus 18-án 10509. sz. rendeletével elhatározta kibővítését (1791 vár. jk. 305. sz.), a mi azonban, miután az akkori plébános az ügygyel nem törődött, elmaradt. Ma a híveknek csak $^1/_6$ részét tudja befogadni. A régi plebánia-templomot az esztergomi jánoslovagok 1294-ben bizonyos kártétel megtorlására tövig lerombolták és a veszprémi püspök birtokához tartozó telkeket elfoglalták. (Magyar Sion III. 649—651. lap.) Ezért a nevezett lovagok ellen VIII. Bonifácz pápa bűnvádi keresetet tartatott. Gergely esztergomi érsek a veszprémi káptalan és a lovagok konventje között folyt vitás ügyben a pápától kinevezett bírák, ú. m. József szentendrei főesperes és Gallus veszprémi kanonok ítélete ellen a veszprémi káptalan felebbezését a pápához felterjeszti, (Hazai okmánytár VII. k. 372. l.), a ki a lovagokat Jakab zirczi apáttal büntetésül az egyházból kiközösíttette (az eredeti pápai bulla a veszprémi levéltárban van.) A lerombolt templom újra felépül, mert 1332—1337-ig itt működött Pál szentendrei plebános. (Némethy : Series parochiarum et parochorum. A. D. Strig. 270. l.) A fiúiskolát 1805-ben a kincstár mint kegyúr építtette, az oktatást négy tanító végzi.

A templomdombról a Püspök-utcza ismét a Fő-térre vezet le. Innen a Rákóczi Ferencz-utczán át a városházához érünk. Régi épület, mely mai állapotában a szükségleteknek nem felel meg, úgy hogy a rendőrkapitányi hivatalt bérházban kellett elhelyezni. 1796-ban alaposan helyreállították. *Bartal* Pál, az óbudai koronauradalom prefektusa, április 24-én értesíti a bírót, hogy gróf *Batthyány* bibornok esztergomi érsek május 5-én kánoni vizitáczió czéljából Szentendrére érkezik, itt időzése alatt a városházán óhajt lakni és társaságában kijön József kir. herczeg és helytartó is. A tanács elhatározza a városházának alapos tatarozását, az útak és utczák rendbehozását, a vendégek fogadására Kalászig küld küldöttséget és nagyszámú lovasbandériumot és miután az élelmezés költségeit a bibornok fedezi, *Bellanovits* János bíró kiküldi a város kamarását, hogy a beszerzendő élelmi szerek ügyében a bibornok udvari prefektusával, valamint a szakácscsal tárgyaljon. (1796. jk. 216. sz.) A városházától délre van a Mária-Terézia-utcza, az 1690-ben épült s 1800-ban leégett, de újra épített Szent Péter és Pál-templommal. Ez utczában van a kath. plebánia, melyet 1723 deczember 15-én újra szerveztek, miután addig a plebániát előbb a budai jezsuiták, később az országúti ferenczrendiek adminisztrálták. A plebánia-lakot a koronauradalom, mint kegyúr, 1777-ben építette. Az utcza végén van az irgalmas nővérek vezetése alatt álló kath. leányiskola, melyet 1891-ben *Simor* János herczegprímás rendeztetett be s melynek fenntartásához *Vaszary* Kolos évi 2400 koronával járul és szükségleteire eddig 52.000 koronát áldozott. Benne van elhelyezve a kath. és egyúttal a városi kisdedóvoda is.

A városházától a Rákóczi-utczán tovább haladva, az 1746-ban épült, jelenleg azonban elhagyatott *Opovacska*-templomhoz érünk, melynek felszerelését és harangjait nemrég a szántovai újonnan alakult gör. kel. hitközségnek ajándékozták, mikor az ottani kath. sokaczok a plebános magyarosító törekvései következtében a kath. egyháztól elszakadtak. Az utcza éjszaknak a sztara-vodai forráshoz, a szentendreiek e kedvelt kiránduló helyéhez, nyugatnak pedig jól gondozott és eperfákkal szegélyezett útban folytatódik Izbég felé, mely a város újrabenépesítése óta, ennek a külvárosa. (Vár. ltár 1767. IX. cs. 183. sz.) A kezdetén álló s 1738-ban épült szerb templom a Szentlélek tiszteletére van szentelve. A szerb pünkösd napján tartott búcsún köréje sereglik a vidék szerb fiatalsága s ilyenkor lehet látni a hazai szerbek ma már ritkuló nemzeti viseletét, tánczát, szórakozását s hallani fülbemászó dallamos népénekét. A régi fatemplom a mostani szerb temető helyén állott. Ettől balra van a *Lám*-féle, e nemben az országban egyedül álló angol lemezelő gyár, melynek gyártmányai különösen keleten találnak kitünő piaczra. A főúttól dél felé van az állami népiskola, két tanítóval. Izbég főutczáján végig haladva, a jobboldali domboldalon nagyobb kiterjedésű parczellázott földterületet találunk, a hová Maximovits István polgármester a városi megdrágult lakásokból kiszorult szegényebb nép számára kisebb házakat szándékozik felépíttetni, melyek hosszabb idejű törlesztések révén a nép tulajdonába mennek át s így meg volna akadályozva a lakosságnak az az újabb törekvése, hogy kunyhóit a határban szétszórtan építse, nem csekély kárára a tanköteles gyermekek iskoláztatásának és a rendőri meg közegészségügyi felügyeletnek. Nem messze ettől, az erdők felé vezető völgyben van a külföldön is igen jó hirnévnek örvendő *Zimmer*-féle szerszámgyár, mely jelenleg *Csoknyai* Jenő birtokába ment át. A patak mentén Annavölgyet, Hauszmann Alajos műegyetemi tanár és udvari tanácsos gyönyörű helyen fekvő nyaralóját, majd az erdős völgyben felfelé haladva, a mohos trachytsziklákról alázuhanó dömörkapui vízesést találjuk.

A város a Pilis vidékének, ha nem is közigazgatásilag, de szellemileg középpontja. Van négy osztályú ref. polgári fiú- és leányiskolája, városi ipar- és gazdasági iskolája és a már említett népiskolákon kívül egytanítós izr. iskola, egy épületben az imaházzal. Kultúrális és ipari téren is újabb fejlődésnek indul a város az utólsó időben. Népessége az 1900. évi népszámlálás szerint 4822 lélek. Ebből 1857 magyar, 1121 német, 859 tót, 2 oláh, 8 horvát, 600 szerb, 375 dalmát. Vallásra nézve róm. kath. 3622, gör. kath. 9, gör. kel. 613, ág. ev. 127, ref. 226, unit. 4, izr. 221. Összes házainak száma 915. Székhelye a kir. járásbíróságnak, adóhivatalnak, kir. közjegyzőnek. Kaszinója, a szerb „Jávor“ egylet, a kath. legényegylet, a keresztény munkásegylet a lakosság minden rétegének egy-egy kultúrintézménye. Takarékpénztára és hitelszövetkezete a lakosságot takarékosságra szoktatják. Az értelmiség vegyesen magyar és szerb ; a köznép is évről-évre magyarosodik. Forgalma, melyet nyáron csak a három hajójárat bonyolította le, a vasút megnyitása óta, melynek itt van a végpontja, tetemesen élénkült és élénkülni fog még inkább a vasútnak villamos erőre való átalakítása és reméhetőleg olcsóbb viteldija következtében s felsegíti a fővárossal való sűrűbb közlekedés újabb fellendülésére a feljődésében egy-két évtízed előtt már-már megállapodottnak látszó várost. Ebben a meginduló lendületben a város természeti szépségekben gazdag és egészséges környékének is van nagy része, a miért a budapesti családoknak kedvelt kiránduló, nyaraló és a drága lakbérek miatt kiszorított fővárosi hivatalnok-családoknak állandó lakóhelyévé lesz.

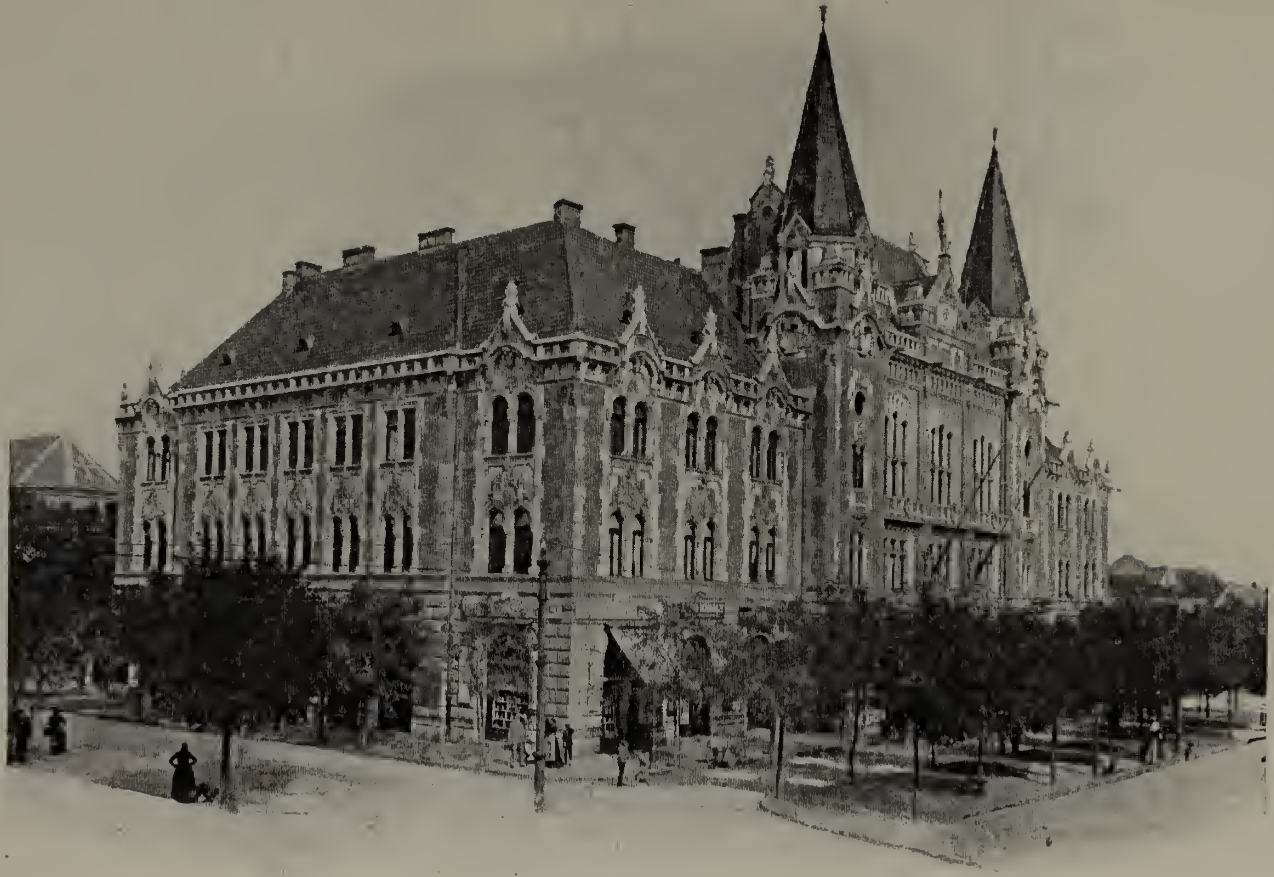

Az újpesti városháza.

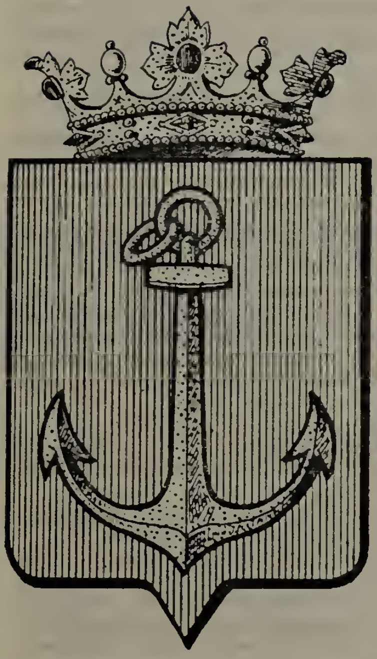

Ujpest czimere.

UJPEST.

Azon a helyen, a hol ma Ujpest, hazánk egyik legnépesebb ipari és kereskedelmi városa terül el, ott még mintegy 80 évvel ezelőtt egyetlen ház sem állott; csak a gróf Károlyi uradalom megyeri gazdasága míveltette a silány termőtalajt. Mintha csak a földből nőtt volna ki e város, úgy lett az alig képzelhető rövid idő alatt, egészen amerikai módon az ország egyik legfejlettebb, modern városává.

Ujmegyer megalakulása.

1831-ben gróf *Károlyi* István megyeri pusztájából nagyobb területet hasított ki szőlőültetés céljából és azt úgynevezett „árendadíj" ellenében vállalkozók kezelésébe adta át. E vállalkozók egyike: *Mildenberger* Márton 1832-ben engedélyt kért és kapott arra, hogy az akkori pesti határkocsma tőszomszédságában, a mai közúti villamos vasút végállomása mellett, Ujpest területén *az első házat* megépíthesse. Csakhamar más települők is követték őt, annyira, hogy 1840-ben *Ujmegyeren* már 28 házhelyen 24 ház állott, 106 lakossal.

1840 április hó 5-én a gróf Károlyi uradalom intézője megalakulásra hívta össze az Ujmegyer nevet viselő telep lakosait. Az akkor lefolyt tárgyalásról felvett jegyzőkönyvnek az újpesti irattárban levő szövege szószerint a következő:

„A tekintetes Pest vármegyében bekebelezett, tekintetes Fóthy uradalomban helyeztetett szabad újmegyeri gyarmaton tekintetes *Burg* Károly uradalmi inspektor úr elöülése alatt az összes gyarmati lakosok a szerződési szabályok III-ik czikk első szakasza értelmében közgyűlést tartván, tekintetes *Hutiray* Sándor uradalmi ügyész úr, mint az úri jussok fenntartója jelenlétében tárgyalás alá vétettek.

1. Felolvastatott s kihirdettetett az alap-szerződési szabályok szerkezete.

2. Melynek 1. czikk 3. szakaszára, a lakosok által azon észrevétel tétetett, hogy azon pontban világosan nem foglaltatnék a bor- és pálinkamérési jussok egyenként minden házzal bíró lakosnak az Uraság általi átengedése, mely tettleg mindakkoráig általok szabadon gyakoroltatott.

Mely pont a III. czikk I-ső szakasz B. alatti szabály szerint az Uraság által oly formán magyaráztatott, hogy a bor és pálinka mérési juss szabad gyakorlata egyenként minden házzal bíró lakosnak örökösen átengedtetett, minden ezen czím alatt tartozó külön adózási teher nélkül.

3. Ugyan az I-ső czikk 7-ik szakasza felvilágositása kéretett az iránt: ha vajjon valamely ház birtokosa, az ilyen közgyűlésre meg nem jelenhetne, szavazatját megbizottja által kijelentheti-e? Község lakosai óhajtása szerint oly formán határoztatott, hogy az ilyen közgyűlésen való megjelenésre akadályozott, szavazatát akárki által is kijelentheti, ha az arra nézve megbizottja tulajdon kezével aláírott bizonyság-levelet előmutat, vagy ha azon megbízás az Uraság, vagy a Község bírája előtt történt.

4. Minthogy a zsellérek, vagy egész házat bérlők. kik bérlet házban, vagy a házrészben másod, s ezek ismét harmad zselléreket s így tovább fogadnának, az ilyen másod és harmad és a többi zselléreket fogadó zsellérek, vagy házbérlőkre nézve is kiterjesztetik, a II-ik czikk 2-ik szakasz rendelete oly formán, hogy az ilyen másod és harmad zsellérek bizonyítványait, a befogadó házbérlők vagy zsellérek, ugyanazon büntetés alatt az uraságnak bemutatni tartoznak, mire nézve a házbirtokosok az esetben, ha azon bűndíj azokon a vagyonhiány vagy rögtöni eltávozások miatt meg nem vétethetnék, azokért felelni tartoznak.

5. A II. czikk 5. szakaszára, mi az adó pontos beszedését illeti, hogy t. i. a pénztárnok az e szakaszban kitett határnapokban az uradalmi pénztárba az egész adót egy összegben befizethesse,

szükséges, hogy az azon határnap előtt jóval beszedessék, azért leginkább, hogy a fizetésben hátramaradtak ellen, ha szükség lenne, törvényes végrehajtás is eszközöltethessék.

Jónak tartják a gyarmati lakosok, hogy mind a házzal biró lakosok, mind pedig a zsellérek adóbeli tartozásukat Sz. György és Szent Mihály hó 1-ső napján a pénztárnoknak befizessék.

6. III. czikk 1. szakasza C. alatti pont rendelete a folyó évre, midőn még tudniillik a gyarmat csak kevéssé lenne mindekkoráig benépesítve, határoztatott : hogy csak két tanácsbeli választassék. melynek egyike pénztárnok, a másik pedig jegyzői hivatalt viseljen, továbbá hogy mind ezeknek, mind pedig a Főbírónak hivataloskodások ideje csak f. év végéig tartson, midőn ismét újak választatnak. Melyek után szavazati többséggel Főbírónak választatott *Lőwy* Izsák. Jegyzőnek s egyszersmind tanácsnoknak *Holló* József. Pénztárnoknak s tanácsnoknak *Neuschloss* Bernhard. Meghitelтetésük folyó hó 12-re határoztatott.

7. Ezen szerződési szabályok berekesztő pontjára nézve : kijelentette tekintetes elnök úr, hogy a méltóságos gróf Földesúr hazajöttével az eredeti szerződési szabályok a fent tisztelt uraság által aláírva a Községnek kiadatni fognak, az egyes házzal bíró lakosoknak pedig hason nyomtatott példányai tekintetes Burg Károly uradalmi inspektor úr aláírásával és uradalmi pecséttel megerősítve kiadattak.

8. Továbbá a gyarmat összeírása és a lakosság bizonyság leveleinek megvizsgálása minden nehézség nélkül eszközöltetett.

9. A megválasztott bírák megfontolván azt, hogy a község a bírák fizetésével még most tetemesen erőtleníttetnék, ez évre fizetés nélkül szolgálatjokat ajánlották, mely dicséretes ajánlat a község lakosaitól köszönettel fogadtatott. Kelt Uj-Megyeren, április 5-én 1840. Burg Károly s. k. inspektor, Lőwy Izsák s. k. bíró, Holló József s. k. jegyző.“

Alapító oklevél.

Az ezen jegyzőkönyv 1-ső folyószáma alatt kihirdetett szerződési szabályok, illetőleg az alapítási oklevél szövege pedig a következő volt :

„Én Nagy Károlyi Gróf Károlyi István, Ő Császári Királyi Apostoli Felsége Arany Kulcsosa, mint a Tekintetes Nemes Pest, Pilis és Solth törvényesen egyesült Vármegyékben helyeztetett Fóthy Uradalomnak tulajdonosa, adom tudtára mindenkinek : hogy a nevezett Uradalomhoz tartozó Káposztás-Megyeri pusztámon felállítandó, s Uj-Megyer nevet viselendő gyarmaton megtelepedni kívánó lakosok részére következő *örökös, magamat és maradékaimat kötelező szerződést adtam légyen ki*, ugymint :

I. Minden megtelepedő kap az uraságtól :

1-ör. Háromszáz azaz 300 négyszög ölekre terjedő házhelyet, melyhez azonban semmi némű külső illetőségek nem adatnak, a mint is eziránt minden letelepedett személy magáról írásbeli Térítményt az Uradalomnak adni tartozik.

2-or. Az illyes házhelyek közül egy személy többet is vállalhat fel; ellenben ha az e végre szánt házhelyek benépesítve lennének, az Uraság nem köteleztethetik új házhelyek kiosztására.

3-or. Minden megtelepedő házzal bíró lakosok mindenféle gyárakat szabadon állíthatnak és akárminémű kézi mesterséget vagy kereskedést a hazai törvények korlátai között szabadon folytathatnak ; a mészárszéki, serfőzés és mérés és épületfával való kereskedési jussok kivételével.

Ellenben a Zsellérek, kik tudniillik házzal nem bírnak, és a házbirtokosoknak nem szegődött cselédjei, kézi mesterségnél és művészetnél egyebet csak akkor folytathatnak, ha a házbirtokosok ebbeli jussokat ezeknek engednék át.

4-er. Káposztás-Megyeri Duna parton az Uraság által kimutatandó helyen való kikötő minden lakos által szabadon és közösen használtathatik, úgy mindazonáltal, hogy a Duna hajókázás és azzal egybekötött hajó vontatás akadályozva ne légyen.

5-ör. Minden házzal bíró lakos a kiosztott házhelyen tett épületeket és javításokat akárkinek szabadon eladhatja, és mind ezek, mind a Zsellérek minden, akár ősi, akár szerzett ingó és ingatlan vagyonokról szabadon rendelkezhetnek ; önként értetődvén ebből, hogy az Uraság örökösödésének csak a végrendelés nélküli magvaszakadás esetében lészen helye.

6-or. Előbbeni lakhelyekről nyert elbocsátó úti és előbbeni élet módjokról szóló bizonyság levelekkel ellátott zselléreket a háztulajdonosok befogadhatnak.

7-er. Minden házzal bíró lakos alább leírt módon a község igazgatásában befoly.

8-or. A megtelepedő község kap az Uraságtól minden bérfizetés nélkül Templomra, Temetőre és Községházára házhelyet.

9-er. Jussa vagyon a községnek magok részére egyedül a község lakosait kötelező és a hazai törvényekkel nem ellenkező rendszabályokat (statutum) az Uraság hozzájárultával alkotni.

10-er. A külső elleni minden némű ügyekben az Uraság pártfogásával él a község.

II. Köteleztetik minden megtelepedő.

1-ör. Házhelyet vállaló, vagy házat vevő honi lakos a törvények által meghatározott, ha pedig idegen tartománybeli, a legfelsőbb rendelések által kiszabott mód szerint előbbeni lakhelyétől nyert tanúbizonyság, és illetőleg elbocsátó levelét az Uraságnak bemutatni tartozik.

2-or. Tartoznak a háztulajdonosok a házokban befogadandó Zselléreknek bizonyságleveleit az uraságnak 20 pengő forint büntetés terhe alatt bemutatni, mely Zsellérek befogadásában mindazonáltal a házbirtokosokat az Uraság helyes ok nélkül nem akadályozhatja.

3-or. Egy-egy 300 négyszögölből álló házhelyért és az *átengedett jussok használatáért* minden háztulajdonos fizet az Uraságnak évenként 25 pengő forintot három cs. kir. ezüst huszast egy finom Koloniai márkába számítva.

A zsellérek pedig egy, azaz 1 pengő forintot tartoznak évenként az Uraságnak fizetni.

4-er. Minden vállalkozó köteles az Uraságnak azonnal 100 forintokat ezüst pénzben Cautió képpen előre lefizetni és a felvállalt telken a vállalkozás idejétől számítandó egy esztendő alatt az építendő házának legalább falát felépíteni, ellenkező esetben a lefizetett Cautiója és minden netalán tett fizetések és költségek elvesztése mellett, a felvállalt telke tettleg másnak fog adatni, mely ponti rendelet az esetre is kiterjesztetik, ha valaki akár gyarmati lakos, akár idegen, puszta házhelyet venne, az ilyes tartozik ezt a Cautiót az átíratásnál hasonló kötelezés mellett letenni.

5-ör. Az esztendei adót minden egyes házzal biró lakostól az evégre közülök választott pénztárnok az elüljáróság befolyásával szedi be oly formán, hogy azt egy sommában, félesztendőnkét előre, ú. m. Szt. György és Sz. Mihály napján az Uraságnak lefizethesse. Mely sommának pontos lefizetésére nézve az Elüljáróság kezeskedni tartozik oly formán : hogy ha a fizetés akármely okból elmaradna, az elüljáróságnak minden ingó és ingatlan javaikból valóságos végrehajtással sommás uton fog az megvétetni.

6-or. Zselléréktől évenként fizetendő egy ezüst forintot a háztulajdonosok tartoznak beszedni és azt a kiszabott időben a pénztárnoknak átaladni, mit ha elmulasztanának, vagy valamely háztulajdonos a kiszabott időben tulajdon tartozását sem fizetné le, hasonló sommás elmarasztalás, es végrehajtás útján fog az ilyes házbirtokosokon az megvétetni.

7-er. Ezen új gyarmat díszítése, és a tűzkár elmellőztetése végett köteleztetnek a vállalkozók és minden építeni kívánók házokat homlokkal az utcza felé építeni és úgy, hogy oda *semminemű disztelen és a jóizléssel ellenkező épületek ne tétessenek*, a tető cserépből vagy zsindelyből legalább, a kerítés pedig kőfal, vagy deszkából engedtetik, sövényezés és körülárkolás egyáltalában tiltatik, melyek czélirányos eszközöltethetésére megkívántatik, hogy minden építeni kívánó az építési mintát az Uraságnak jóváhagyás végett bemutassa.

8-or. Hogy a gyárak, mesterségek és kereskedés minél előbb virágozhassanak, a megtelepedni kívánóknak előre is alá kell magokat vetni azon szabálynak (statutum), melynél fogva magok között *sem czéheket formálni, sem az ipart megszorító, kirekesztő kiváltságos leveleket* (exclusivum privilegium) szerezni nem fognak ; hanem mindnyájan ugyanazon egy jussal élhessenek, kivévén azon jussokat, melyeket az Uraság I. a 3-ik szám alatt magának feltartott és a melyeket vagy maga gyakorolhat, vagy külön szerződés útján egynek, vagy többeknek átaladhat.

9-er. A kereskedésnek és mesterségnek pedig főrugója lévén a hitel, melyet leginkább az igazság gyors kiszolgáltatása tart fel, annak okáért aláveti magát minden gyarmati lakos azon szabálynak, minélfogva a törvénykezés útját az igazság gyors kiszolgáltatásában akadályozó bírói parancsolatokkal élni nem kíván, ellenkező esetben olyanok a bíróságnál el nem fogadtatnak, *lemondván egyáltaljában az ellentállássali éléstől* (oppositions remedio.)

10-er. A házhelyeket akár osztály, akár eladás végett 300 négyszögölesnél apróbb darabokra elszaggatni egyáltalában tilalmas ; és azért a legnagyobb házhelyek is, melyek úgy osztatnak fel, hogy a felosztott házhely minden része egy egész, két, három, vagy több 300 négyszög ölekből álló házhelyet tegyen.

11-szer. Az ilyes nagyobb házhelyek elosztását, vagy több egész házhelyeknek összekapcsolását tartoznak az osztozók, vagy vevők az Uraságnak bejelenteni, ki az osztály lehetőségét megvizsgálja és a helyben-hagyás után megtörténtet a birtok könyvbe beiktatja és a szerződéseket a történt esetre alkalmaztatja, mely végett a gyarmat évenként össze fog íratni.

12-szer. *Minden birtok eladásnál tartozni fog a vevő az adás-vételbeli sommából vételrészképen (laudemium) 100 frtól 3 frt 30 kr, a ki pedig végintézet mellett jut a birtokhoz és a végrendelkezőnek nem egyenes örököse, annak becsárából 100 frttól 5 frtot tartozni fog az uraságnak fizetni*, értvén egyedül ingatlan vagyont, másból az Uraság vételrészt nem kap.

13-or. Minden házvétel, mely az Uraság tudta nélkül történik, a törvény előtt erőnélkülinek fog tekintetni, annak okáért az Uraság előtt történendő olyas adás-vételi átíratásnál, ha a vételbeli somma az uraság kijátszására a vevő által csalárdul eltitkoltatnék, valamint, ha a végrendelet útján birtokba lépő nem egyenes örökös, a törvényes megbecsülésnél valamely csalárdkodással élne, az ilyes csalárdkodó költségén tartandó Uriszéken kétszeres vételrész fog vagyonából kivétetni.

14-szer. Hasonlóan, ha valaki a lakosok közül az átalengedetteken kívül akármely jussok gyakorlásába avatkoznék, az ilyes költségén tartandó úri széken 100 ezüst forint büntetésben sommás úton fog elmarasztaltatni és az elégtétel az ő vagyonából végrehajtás útján eszközöltetni.

15-ször. Köteleztetik a község az Uraságtól Templomra, iskolára és a Község házára ingyen nyert házhelyen egy esztendő alatt az építéshez hozzáfogni, ezen házhelyek más czélra leendő fordítása egyáltaljában tiltatik.

16-szor. Az Uraság képviselőségét elismerni tartozik.

17-szer. Szavazati többséggel és az Uraság helybenhagyásával alkotott új szabályokat elfogadni és azokhoz magát alkalmazni minden gyarmati lakos köteles."

III. A belső rendszer, község igazgatása és a közjó előmozdítására nézve :

1-ör. Köteles a Község minden esztendőben és ugyancsak Januárius 1-ső és utána következő napjain egy Közgyűlést tartani, ha pedig a körülmények azt egyébbkor is szükségessé tennék, az Uraság által határidő rendeltetik és legalább 8 nappal előbb közhírül tétetik, mely közgyülésben:

a) Helye és szavazata vagyon minden házzal bíró lakosnak.

b) Az Elnökségre az Uraság hívatik meg.

c) A Tanácskozási tárgyat szavazati többség dönti el.

d) Minden végzés csak az Uraság helybenhagyása után nyeri kötelező törvényes erejét.

Az ilyes közgyűlésen :

A) Magok részére egyedül a Községet és ennek lakosait kötelező, a hazai törvényekkel nem ellenkező és egy harmadik jussaiban nem vágó szabályok (statutum) az Uraság megegyezése hozzájárulásával alkottatnak.

B) Az ezen Szerződés kétséges pontjai az Uraság által felvilágosíttatnak, felmaradván a meg nem elégedő közönségnek a törvényes úton való keresete.

Megjegyeztetvén e pontnál, hogy a kétség és félreértés esetében *a német nyelvű fordítás elmellőzése mellett, a magyar tekintetik eredeti szerkezetnek.*

C) Jussa és kötelessége van a községnek az Uraság által minden *hit, vallás és nemzet különbsége nélkül* előterjesztett házzal bíró három lakos közül választani :

1-ör. Egy Bírót ; 2-szor. Egy pénztárnokot, ki egyszersmind tanácsbeli hivatalt is visel és 3-szor. Három Tanácsbelit.

A Fő-Bíró és Pénztárnok minden három évben újra választatik, úgy szinte a Tanácsbeliek is, mindazonáltal, ha időközben akármelyik tisztviselő valamely bűn, a büntetés által terheltetnék és abban elmarasztaltatnék, azonnal Hivataljából a közgyűlési kihirdetés után kimarad, felmaradván birtokon kívül per úton lehető keresetek.

Megszaporodván idővel a gyarmat és több Elüljárókat, vagy *épen rendezett tanácsot kivánna*, azok választásában hasonló módon fog befolyni az Uraság. Jegyzőt szintén az Uraság beleegyezésével fog a Község választani.

Az eképpen választott Elüljáróság a földes Uri főfelügyelési jussnak fenntartása mellett :

1-ször. Tartozik minden vagyonával kezeskedni a Pénztárnok kezelése alá bízott pénztárról és az esztendei úri adó rendes és pontos fizetéséért.

2-szor. A számadók számadásait előlegesen megvizsgálni és bővebb vizsgálatul és megbírálásul az uraságnak legföljebb egy negyed esztendő alatt bemutatni.

3-szor. A lakosok *árváira való gondviselés és vagyonokra nézve kezelés*, mi végett az árvák vagyonának legalább két Tanácsbelinek jelenlétében leendő összeírás, az Uraság helybenhagyásával gyámatya rendelése, a tőkék biztos helyre való kiadása és mind azokról, mind azok kamatairól felelőség, az az árvák jó és czélirányos nevelésökre és a szükséges oktatásokra felügyelés, a gyámatya számadásainak megvizsgálása és azok megbírálásául az Uraságnak leendő benyujtása és mindaz, a mi a szülők kötelessége lehetne, helyettök az árvákért elkövetni főkötelességük leend.

4-szer. A Község szolgáinak felfogadása és azok elbocsájtása hatalmában vagyon.

5-ször. Tartozik végre a belső jó rendre felügyelni, a község gazdaságát nevelni, kisebb vétségeket megfenyíteni, a polgári viszonyokból eredő ügyekben az alább meghatározott sommáig bíráskodni, szóval a hazai törvények, közigazgatás, bevett jó szokás és fennállott és állítandó szabályok szerint az egyes lakosok és innen eredő község javát előmozdítani.

D) Minden egyéb a községet érdeklő politicus tárgyak, melyeket a helybeli Tanács el nem intéz, vagy ennek intézetével a közönség be nem clégszik, a közgyűlés eleibe terjesztetnek.

2-szor. Magára vállalván az Uraság a Község pártfogását és védelmezését, de egyébbiránt tulajdon jussai fenntartása, és védelmezése tekintetéből is, köteleztetik a község, vagy egyes lakosa, ha t. i. ilyeseknek az egész községre, vagy az uraság jussaira befolyással lennének, minden külsőkkel kötendő társaságok, egyességek, és más minden néven nevezendő szerződésekről, úgy minden ügyről, melyeket külsőkkel, vagy egész társaságokkal, vagy községekkel kezdendnek, minden kérelmeket, melyek az ilyesekhez intézendők lennének, az Uraságnak bejelenteni, bepanaszolni, minden akár vérengző, akár polgári megbántásokat, hogy eképpen mint tulajdon jussait, ha netalán sértve lennének, fenntarthassa és illetőleg visszaszerezhesse, mint pedig pártfogása alatt lévő gyarmati lakosait oltalmazhassa.

IV. ***A polgári viszonyokból támadható perekben következő idomu bíróságoknak tartoznak magokat alávetni minden Uj-Megyeri lakosok, ú. m.:***

1-ször. A hazai törvények értelme szerint szabadon élhetnek *választott bírósággal* (compromissium) mely bíróságnak tagjai, idoma, köre, határa a felek írásban foglalt megegyezésüktől függ ; ha tehát a Felek valamely polgári ügyben választott bírósággal kivánnak élni, az erről szóló írásba foglalt egyességnek párját az uraságnak, a ki által mindazonáltal törvényes ok nélkül ezen jussokban nem akadályoztathatnak, beadni kötelesek.

2-szor. A község Bírája két Tanácsbelivel szóbeli summás úton bíráskodik.

a) Mindennemű polgári ügyekben, melyekre nézve magokat a Felek szóval vagy írásban ezen bíróságnak alávetik. *b*) Minden világos vagy könnyen tisztába hozható adósságokban, melyek 20 ezüst forintokat felül nem haladnak. *c*) Az adófizetésben hátra maradó lakosok ellen, ha bármi nagy sommát tenne adóbeli tartozások. A birtokon kívül föllebbvitel az Úriszékre engedtetik meg. Perbeli költségek a vesztő felet terhelik.

3-szor. Az Uraság vagy ennek a bíróságra különösen kijelölt törvényt tudó megbízottja, sommás szóbeli rövid úton bíráskodik : *a*) Mindennemű polgári ügyekben, ha a felek szóval, vagy írásban ezek bíróságnak magukat alávetik. *b*) Minden világos és könnyen tisztára hozható és 100 ezüst forintokat fölül nem haladó adósságokban. *c*) Az esetben, ha az Úri adó az elüljáróság tartozó befolyásával a pénztárnok által az Uraság pénztárába a kiszabott időre be nem fizettetnék. A birtokon kívüli följebbvitel a nemes Vármegye törvényszékére engedtetik meg. Perbeli költségeket a vesztő fél köteles vinni.

4-szer. Az Úri Szék, mely kirekesztőleg az Uj-Megyeri lakosok ügyeire nézve külön tartatik és melynek elnöke és két meghívott közbírája a földes úr, vagy annak tisztjei lehetnek, a szavazattal bíró törvényes bizonysággal következő ügyekben formás úton bíráskodik.

a) Azon viszonyok és esetekre nézve, melyek ezen szerződésből és általjában a födes úr és lakosok, úgy nemkülönben az Elüljáróságnak a lakosokkal és viszonti viszonyaiból eredhetnek, ha t. i. a község közgyűlésében el nem intéztethettek.

b) A vétel és örökösödési rész (laudemium) felett történt csalárdkodásokban.

c) A királyi haszonvételekben, úgy nem különben minden az Uraság által feltartott jussokban való beavatkozások esetében.

d) Mindennémű polgári ügyekben, melyek az előbb leírt sommás útú bíróságok körét és határát túlhaladják és melyekre nézve magokat a felek más bíróságnak alá nem vetették.

e) A számadók megvizsgált számadásai megítélésében.

f) A község bírájától följebb vitt ügyekben.

A birtokon kívüli följebb vitel a Nemes Vármegye törvényszékére engedtetik meg.

Az Úri Széki költségek, kivévén az *a*) alatti ügyekben, melyek a községet terhelik, mindig a vesztő félen vétetnek meg, melyre szükséges arányt az Úri-Szék készíti és a keresetbeli ügygyel együtt megítéli. Mely ekképpen leírt szerződési pontokat és szabályokat részemről és maradékaim részéről megmásolhatatlanul úgy adtam ki : hogy az csak a község jólléte úgy kívánván, az ezen szerződés rendében leírt módon, az én, vagy maradékaim megegyezése hozzájárultával módosíttathatik, megváltoztathatik, a később hozandó új törvények értelméhez és a község korszelleméhez arányoztathatik. Mely szerződés két egyenlő példánya általam aláírva és élő pecsétemmel erősítve, egyike a Nemzetségem, másika pedig a község Levéltárába letétetik, hason nyomtatott példányai pedig minden házbirtokosnak Uradalmi főtisztem aláírásával és Uradalmi pecsétemmel kiadatik.

A fejlődés föltételei.

Ujpest alapítója nemes lelkének fényes tükrét tárja elénk ez az alapítási oklevél. Korának szellemi, politikai és közéleti szabadsága iránti küzdelmeiben részt vevén, a harczok hosszú és nagy tusái után sokkal később elért sikereket

1.

2.

3.

4.

jpest. — 1. A református, — 2. az izraelita, — 3. az evangélikus, — 4. a róm. kath. templom.

1.

2.

GYÖRFFY CORNEL

3.

Ujpest. — 1. A kikötő. — 2. A Győrffy-féle ércz- és fémárugyár. —
3. Az ipartestület hitelszövetkezeti butorcsarnoka.

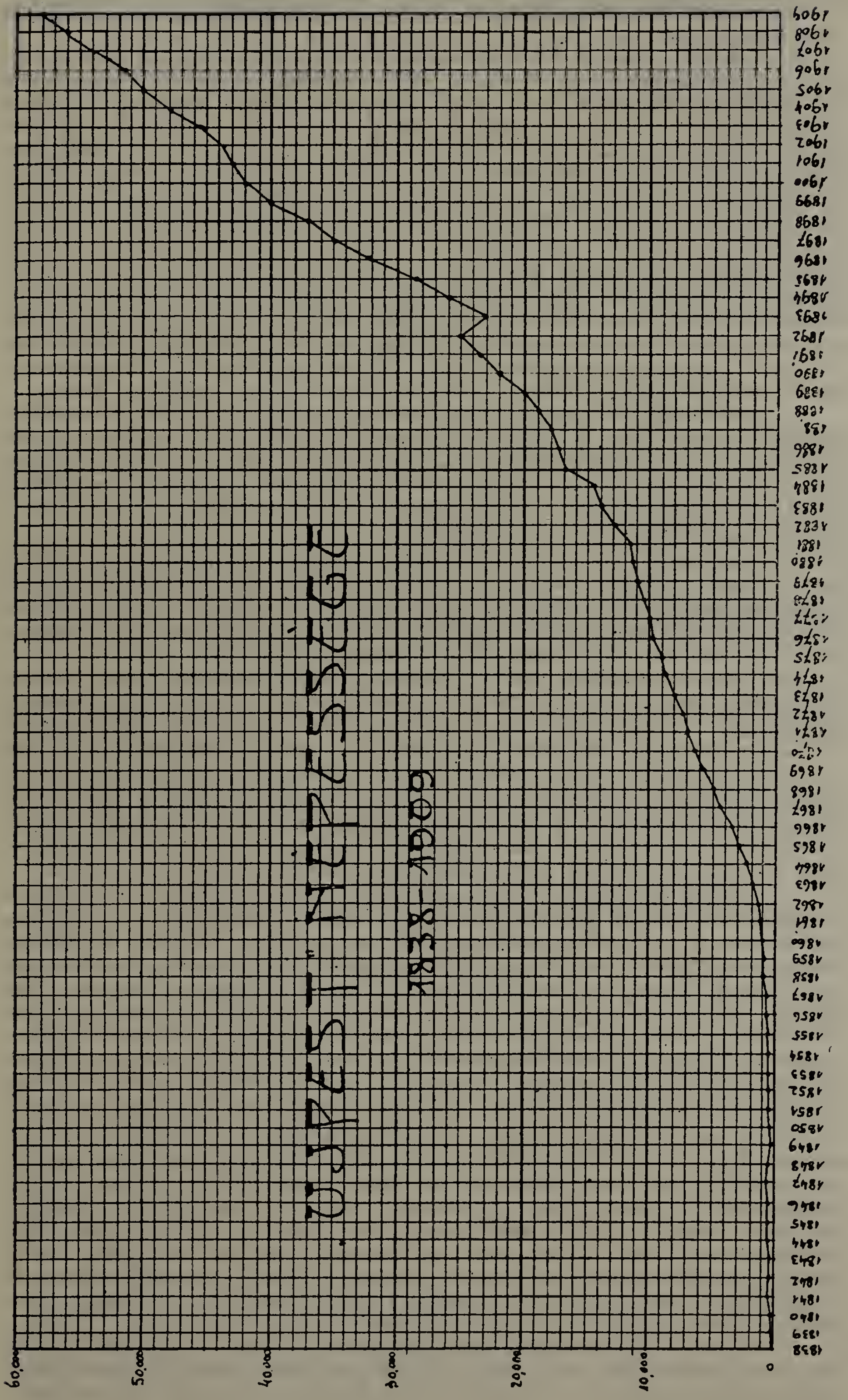
UJPEST NEPESSEGE
1838–1909
0
10,000
20,000
30,000
40,000
50,000
60,000
1838
1839
1840
1841
1842
1843
1844
1845
1846
1847
1848
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909

ő már az alapítási oklevélben megvalósította. Jól tudta, hogy állam és társadalom csak úgy lesz erős és hatalmas, ha a haladás útjára lép, s az államot és társadalmat alkotó nép csak akkor lesz boldog és megelégedett, ha a szabadság lesz éltető ereje.

A modern államok felvirágoztatásának legerősebb alapja a szabad ipar és a szabad kereskedelem. S akkor, midőn évszázados városok nyögtek még az elavult rendszer békói alatt, az új telepen már kizárták a czéhrendszert és a kiváltságos leveleket, de e helyett a szabad forgalom és a szabad ipar honosult meg. A magántulajdon szabad használatának biztosításával s a közjogok általános egyenlő alapon való rendezésével az alapító a haladás szellemét szolgálta; az úgynevezett „úri jussok" átengedésével pedig a 48-as eszmék dicső apostolainak munkáit előzte meg. Előrelátó gondossága a nép boldogulását, a fentebb előadottakon kívül, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás gyors és olcsó lebonyolításában is keresi, mert ezzel az ipar és kereskedelem éltető erejét, a hitelt akarja biztosítani. Évtizedek után bekövetkezett sok üdvös törvényhozási intézkedés magvát leljük az alapító oklevélben; de sajnos, hogy eme szerződést később az uradalom egyoldalúlag minden jog és indok nélkül megváltoztatta s ma már egész más alapon áll fenn a jogviszony a házbirtokosok és az uradalom között, miként az alapító oklevél szerint fennállania kellene.

Pótolhatatlan hátránya és végzetes hibája is van azonban az alapítási oklevélnek, még pedig az, hogy az örökhaszonbéres jogviszony megszüntetésére, illetőleg a telek megváltására nézve semmiféle intézkedést sem tartalmaz, miért is az örökhaszonbéreseket a mindenkori tulajdonostól megszabott megváltási feltételektől teszi függővé, s ez a szerződésbeli hiány mindkét félre nézve már igen sok kellemetlenségnek volt a szülőoka.

Ujpest név fölvétele.

Megindult tehát a szervezett községi élet Ujmegyer telepen s megalakult az új gyarmat, melynek *Ujpest neve először csak az 1841. évi január hó 17-én megtartott közgyűlésen hangzott el.* Minden különös indítvány vagy határozat nélkül az Ujpest név 1844 óta állandóan szerepel az irattárban levő közokíratokon s ugyanakkor végleg eltünik az Ujmegyer elnevezés.

Szabadságharcz

A szabadság szelleme talpra állította a fiatal községet is s bár a lakosság legnagyobb része idegen nyelvű és nemzetiségű volt, az 1848-iki szabadságmozgalomból mégis szívvel és lélekkel kivették részüket és adakozásokkal, a magyar hadseregbe való önkéntes belépéssel, valamint a hátramaradt családtagok támogatásával róták le hazájok iránti kötelességüket. Az 1849. évi szomorú események megakasztották a város fejlődését, úgy hogy *1850-ben még csak 47 ház és 673 lakosa volt* az új községnek. A közigazgatási berendezkedés azonban akadálytalanul folyt tovább. Az 1860-as években Ujpest jövő rohamos fejlődését már előre lehetett sejteni, a mit különben az ide mellékelt ábra is igazol.

Kiegyezés után.

A 18 évig tartó abszolutizmus nyomasztó adóztatási rendszere, valamint a rendezetlen magán- és közjogi viszonyok, bénítóan hatottak ugyan az új község fejlődésére; de a lendület annál nagyobb lett, midőn az 1867. évi szeptember hó 24-én megtartott közgyűlésen, az alkotmányos élettel együtt, új elüljáróság vette kezébe Ujpest sorsának irányítását. Az agilis elüljáróság azonban a világ minden részéről ide sereglett lakossággal szemben, különösen a rendfenntartás tekintetében, nehezen boldogul, mert ez minden hatósági intézkedésnek ellenszegül. A hatóság folyton kellemetlenségekkel állott szemben, habár hivatásának minden tekintetben megfelelni törekedett. Ezek a rendetlenkedők rontották Ujpest jó hírét, sőt 1874 márczius 7-én a lakosság nyilt lázadásban tört ki a rendet teremteni akaró elüljáróság ellen, s féktelenségükben a községházát felgyujtották s úgyszólvan földig lerombolták. Ez időtől kezdve azután a rend fenntartása czéljából éveken át katonaság tartózkodott a községben. Közben Ujpest területe folyton növekedett, lakosságának száma szaporodott és hatalmas léptekkel haladt a fejlődés útján előre, úgy hogy míg 1870-ben csak 6722, 1880-ban már 11.669 lélekből állott a község lakossága. A fejlődés következtében mindjobban kezdte érezni a lakosság a községi szervezet nehézségét és mindinkább megnyilvánult az óhaj arra nézve, hogy Ujpest a községi szervezet bilincsét levetve, várossá alakulhasson át.

R. t. várossá alakulás.

A várossá való átalakulási mozgalom komolyabban csak az 1880-as évek közepe táján kezdődött, míg végre az 1906 szeptember 19-én megtartott képviselőtestületi közgyűlésen a község utolsó bírája előterjesztette azt az indítványát, hogy Ujpest rendezett tanácsú várossá alakíttassék át. Az átalakulási kérelmet 1173 adófizető polgár írta alá. A felsőbb hatósághoz felterjesztett kérvényre a belügyminiszter határozata a következő volt:

„5381./1907. III. szám. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közönségének Budapest. Ujpest nagyközség képviselőtestületének 1906. évi október 1-én 215. sz. a. hozott határozata, valamint a vármegye törvényhatósági bizottságának 1906. november hó 27-én tartott rendes közgyűlésében 32003/1785.1906. sz. a. hozott véghatározata folytán Ujpest nagyközségnek rendezett tanácsú várossá leendő átalakulását az 1886: évi XXII. t.-cz. 150. és 151. §§-ai alapján ezennel megengedem. — A bemutatott iratok tanúsága szerint ugyanis az átalakulást a községi lakosok és birtokosok azon része kivánja, mely a községben fizetett összes egyenes állami adónak felénél jóval nagyobb részét fizeti, s egyúttal igazoltatott, hogy a község az ezen átalakulás folytán reá nehezedő kötelezettségek pontos teljesítésére elégséges szellemi és anyagi erővel rendelkezik, s ekként mindazon körülményeknek, a melyek a rendezett tanácsú várossá átalakulása előfeltételéül az 1886: évi XXII. t.-cz. 151. §-ban megállapítva vannak, a jelen esetben elég tétetett. Minthogy továbbá az átalakulás iránti kérelem a községi képviselőtestület és a vármegyei törvényhatósági bizottság határozataival is támogattatik és ezek hozatala alkalmával sem felebbezés, sem pedig ellenkérvény előterjesztve nem lett s így az átalakulás az egész lakosság és birtokosság egyhangú óhajául jelentkezik, mindezeknél fogva az átalakulás megengedését indokoltnak találtam. A felterjesztett ügyiratokat oly felhívással küldöm meg a vármegye közönségének, hogy a község rendezett tanácsú várossá való átalakulásának tényleges keresztülvitele czéljából szükséges intézkedéseket mielőbb tegye meg és az eredményről ide jelentést tegyen. Budapest, 1907. évi május hó 29-én. Andrássy s. k."

E miniszteri rendelet következtében Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja 17672/kig. 1907. szám alatt a következő rendeletet adta ki:

„A váczi járás Főszolgabírájának. A belügyminiszter úr f. é. 5381. sz. a. kelt rendeletét, a mely szerint Ujpest nagyközségnek r. t. várossá való átalakulását megengedi, a mellékleteivel együtt oly felhívással küldöm meg, hogy azt Ujpest nagyközség képviselőtestületének haladéktalanul összehívandó rendkívüli közgyűlésében hirdesse ki. Az átalakulás, illetve a r. t. város legfőbb szervezetének, a képviselőtestületnek megalakítása iránt a következő intézkedések teendők: 1. A jelenlegi képviselőtestület az új képviselőtestület virilis tagjai névjegyzékének az 1896. XXII. t.-cz. 33. és 34. §§-ai értelmében leendő összeállítására egy küldöttséget választ. A virilisek névjegyzéke, tekintettel arra, hogy az új képviselőtestület előreláthatólag még ez évben megalakul és így a virilisek megbízatása csak f. év deczember hó 31-ig fog tartani, az 1906. évi állami adók alapján állítandó össze. — A képviselőtestület által a virilisek névjegyzékének megállapítása tárgyában hozott **határozata** ellen netalán beadott fellebezések hozzám közvetlenül (vagyis a főszolgabíró) mellőzésével terjesztendők fel. A virilisek számát addig is, míg a városi képviselőtestület által megalkotandó szervezési szabályrendelet meghatároztatni fog, az 1886. XXII. t.-cz. 32. §-ának ama rendelkezése alapján, hogy a képviselők számának meghatározásánál minden 100 lélek után egy veendő, de az legfeljebb 200-at tehet ki és annak a fele virilisekből áll, és figyelemmel arra, hogy Ujpest lakossága az 1900. évi népszámlásás szerint 41858 lélekből áll, 100 (egyszáz)-ban és a póttagok számát 25 (huszonöt)-ben állapítom meg. — 2. Ugyancsak a jelenlegi képviselőtestület a községi választók névjegyzékének összeállítására a községi törvény 39. §-a értelmében egy választmányt alakít. — A választók névjegyzéke az 1905. és 1906. évi állami adók alapján és pedig tekintettel arra, hogy a választók száma a 600-at előreláthatólag meg fogja haladni, a törvényhatóság által 1906. évi 15118/1066. sz. a. helybenhagyott községi határozattal megállapított öt választókerület szerint állítandó össze. A névjegyzék összeállítására nézve egyébként az 1886. XXII. t.-c. 36—39. §§-ai az irányadók. Arról, hogy a választmány munkálatai ellen észrevételek, illetve az észrevételek elintézéséről szóló értesítések ellen felszólamlások adattak-e be, a községi elüljáróság részéről hozzám közvetlenül azonnal jelentés teendő a végből, hogy az igazoló választmányt összehívjam, esetleg a képviselőtestületi tagok választásának napját kitűzzem. — 3. A választók névjegyzéke ellen beadott észrevételek elintézéséről megalakított választmány részéről adott értesítések ellen beadott felszólalások, valamint a választási eljárás ellen netalán beadandó panaszok elsőfokú elintézésére hivatott igazoló választmányba a községi törvény 51-ik §-a értelmében a jelenlegi képviselőtestület két tagot választ. A főszolgabíró úr pedig a jelenlegi községi képviselők névsorát hozzám felterjeszti és az igazoló választmányba a község részéről kijelölt két tag nevét mielőbb bejelenteni a végből, hogy a magam részéről is két tagot kiküldhessek az elnökletem alatt működő igazoló választmányba. 4. A községi elüljáróság, esetleg a mennyiben a képviselőtestület e czélra egy külön bizottságot küld ki, e bizottság a r. t. város szervezési szabályrendeletének tervezetét a képviselőtestületnek 1906. évi október hó elsején 314. sz. a. hozott és törvényhatóság által részben jóváhagyott határozata figyelembevételével mielőbb készítse el, hogy az új képviselőtestület azt megalakítása után azonnal letárgyalhassa. Budapest, 1907. évi június hó 18-án. Fazekas alispán."

Az átalakulás oly gyorsan valósult meg, hogy már augusztus hó 12-én a 100 városi képviselőt is megválasztották, a kik a 100 virilis képviselőtársaikkal együtt ugyanazon hó 14-én Fazekas Ágoston alispán elnöklete alatt megalakultak s az augusztus hó 19-én tartott első tisztújítószéken a polgármestert és tisztviselőket is megválasztották. E tisztújítószék jegyzőkönyve a következő:

„Jegyzőkönyv. Felvétetett Ujpesten, 1907. évi augusztus hó 19-én a város képviselőtestületének tisztújítószéki ülésén. — Ujpest r. t. városban 3 kgy. 1907. számú véghatározattal szervezett polgármester, árvaszéki ülnöki, főszámvevői, pénztárosi, főügyészi és közgyámi állásoknak választás útján való végleges betöltésére. — *Fazekas* Ágoston vármegyei alispán, mint a tisztújítószék elnöke, a bemutatott kézbesítési ívekből megállapította, hogy a képviselőtestületi tagok szabályszerűen meghívattak, a tisztújító széket megalakultnak nyilvánította s a jegyzőkönyv vezetésére *Vrányi* Teofilt hívta fel. — Azután előadta az elnök, hogy a 3. kgy. 1906. számú határozattal megalakított jelölő választmány a beérkezett pályázatok alapján az egyes állásokra a jelölést elvégezte, mielőtt azonban ennek eredményét közölné, az 1886. XXII, t.-cz. 8. §-a értelmében szavazás esetére a szavazatszedő küldöttségbe a következőket nevezi ki: elnök: *Jakab* Géza, küldöttségi tagok: *Csermák* Károly és *Hédervár*y Soma dr, küldöttségi jegyző: *Vrányi* Teofil. A községi törvény 78. §-a alapján elnöklő alispán a tisztújító szék helyeslésével a bizalmi férfiakul *Vanyek* Béla, *Pohl* Károly, *Perich* Károly és *Fornheim* Zsigmond városi képviselőket nevezte ki. Ezek után közölte az elnök, hogy a polgármesteri állásra egyedül *Ugró* Gyula dr, a község utólsó bírája pályázott s minthogy a törvényben előírt képesítést okmányokkal igazolta, a jelölő választmány őt jelölte, mire a képviselőtestület Ujpest r. t. város polgármesterének egyhangu felkiáltással Ugró Gyula drt választotta, ki a közgyűlés színe előtt a hivatali esküt nyomban letette. Az árvaszéki ülnöki állásra pályáztak *Adamis* Lajos, *Pap Szilágyi* Tibor, *Deutsch* Jenő és *Fehér* Márton dr. — Minthogy az utóbb nevezett három pályázó az 1886. XXII. t.-cz. 73. §-ában előírt feltételeknek nem felel meg, a mennyiben nem községi választók, a jelölő választmány *Adamis* Lajost jelölte, kit a közgyűlés egyhangúan árvaszéki ülnöknek választott. A főszámvevői állásra a jelölő választmány az egyedüli pályázót, *Kiszela* Vilmost jelölte, kit a képviselőtestület egyhangúan főszámvevőnek választott. A pénztárosi állásra a jelölő választmány az egyedüli pályázót, *Radics* Dávidot jelölte, a kit a képviselőtestület egyhangúan városi pénztárosnak választott. A közgyámi állásra a jelölő választmány az egyedüli pályázót, *Emmerling* Rezsőt jelölte, a kit a képviselőtestület egyhangúan közgyámnak választott. A főügyészi állásra hét helybeli ügyvéd pályázott, a kik valamennyien a törvényben előírt minősítéssel bírnak, ennélfogva őket a jelölő választmány következő sorrendben jelölte: 1. *Miklós* Antal dr., 2. *Darvas* Béla dr., 3. *Korbay* Károly dr., 4. *Kálmán* Ödön dr., 5. *Arady* Béla dr., 6. *Boross* Mór dr. és 7. *Cserba* Dezső dr. Elnök közli, hogy *Arady* Béla dr. most benyujtott beadványában pályázati kérvényét visszavonja. A jelenlevő *Cserba* Dezső dr. élőszóval kijelenti, hogy pályázati kérvényét szintén visszavonja. Elnök felszólítására, hogy az öt kijelölt közül a képviselőtestület válasszon, 26 városi képviselő írásban névszerinti szavazást kért, mire elnök az 1886. XXII. t.-cz. 80. §-a alapján elrendelte a szavazást és annak foganatosítására felhívta a tisztújító közgyűlés elején megalakított szavazatszedő küldöttséget; a szavazás tartamára elnök a tisztújító széket felfüggesztette. A tisztújító szék újbóli megnyítása után a szavazatszedő küldöttség elnöke bejelenti a szavazás eredményét, melyek közül egy érvénytelen volt; a 158 érvényes szavazatból *Boross* Mór dr. kapott 92, *Miklós* Antal dr. 47, *Kálmán* Ödön dr. 18 és *Darvas* Béla dr. 1 szavazatot. Minthogy ezek szerint *Boross* Mór dr. nyerte el az általános szótöbbséget, elnöklő alispán Boross Mór drt jelenti ki megválasztott városi főügyésznek. A választási eljárás ezzel befejezve lévén, úgy a most választott, mint a 3. kgy. 1907. sz. városi és illetőleg 314. kgy. 1906. sz. községi képviselőtestületi határozattal a községi szervezetből a város szervezetébe átvett tisztviselők a hivatali esküt a közgyűlés színe előtt letették. Ezek után elnöklő alispán a közgyűlést berekesztette. Kmft. Fazekas s. k. alispán, Perich Károly s. k., Vanyek Béla s. k., Pohl Károly s. k., Fornheim Zsigmond s. k. bizalmi férfiak, Vrányi Teofil, s. k. tanácsjegyző.

Ezzel az aktussal az ország ez ideig legnagyobb községe a rendezett tanácsú városok sorában is egy csapásra a legelső helyre került.

A város rohamos fejlődését az ide mellékelt táblázat tanusítja a legfényesebben, mely a 10 évenként beépített terület folytonos növekvését tünteti fel.

Fekvése. Ujpest a Duna baloldalán, a székesfővárostól és Rákospalota nagyközségtől határolt, nagyobbrészt sík területen fekszik. Természetes határa csak a város nyugati részén elvonuló Duna. A város összes területe 1172 hold és 1053 □-öl: mely egészben belterületet alkot. A város területén ez idő szerint 98 utcza van beépítve, a melyek, az Árpád-út kivételével, egyenes vonalban vannak kihasítva, és párhuzamosak, illetőleg egymást keresztezik. Az egész város néhány mérsékelt emelkedést leszámítva, sík területen fekszik. A lejtmérési adatok szerint a város színvonalának átlagos magassága a Duna sempontja felett +13 méter, a város legmagasabb pontja pedig +17, a legalacsonyabb 6+7 méter között váltakozik. Ujpesten a Dunának eddig észlelt legmagasabb vízállása az 1838. és 1876. években volt, a mikor a víz magassága a +8 méteren felül emelkedett. A további években észlelt magasabb vízállások +6 és +7 méter között váltakoztak, míg ez ideig a legkisebb vízállás az 1889. évben volt, a mikor a víz állása +0.67 méterre apadt. A város egész területe úgyszólván árvízmentes, csak a Duna mentén közvetetlenül elterülő kisebb rész árvizes terület.

Ujpest város népessége a szaporodás szempontjából, hazánkban az első helyen áll, a mit legfényesebben bizonyít az is, hogy míg 1890-ben a lakosok száma 23.521, addig 1900-ban már 41.858 lélek volt, s ha csak az aránylagos fejlődést vennők számítási alapul, akkor a lakosság száma ma legalább is 58.000 volna, holott az ez idő szerint a 60.000-et is meghaladja. A lakosság nem szerinti megoszlása az országos átlagot mutatja, a mennyiben az 1900-iki népszámlálás kimutatása szerint 20.214 férfi és 21.344 nő lakosa volt a községnek. A város lakosságának anyanyelv szerint való megoszlása a magyarság erőteljes fejlődését bizonyítja, a mennyiben az 1900-iki népszámlálás adatai szerint úgyszólván a világ minden részéből ide sereglett lakosok közül magyar anyanyelvű volt 35.277, a magyar nyelvet pedig tényleg 38.735 beszélte; az 1910. évi népszámlálás mindenesetre még örvendetesebb eredményt fog e téren is feltüntetni. Érdekes adatul szolgálhat az is, hogy az 1900. évi összeírás szerint Ujpest területén tartózkodó 24 éven felüli 9872 férfi közül írni és olvasni tudott 9019.

A város területén ez idő szerint mintegy 2500 különálló épület van, a melyek túlnyomóan földszintesek. A földszintes épületek magassága 5—6 méter között váltakozik. Az egyes épületekben az 1908. év végi összeírás szerint 1 szoba s konyhából álló lakás volt 8800, 2 szoba s konyhából álló lakás 1500,

Építkezés.

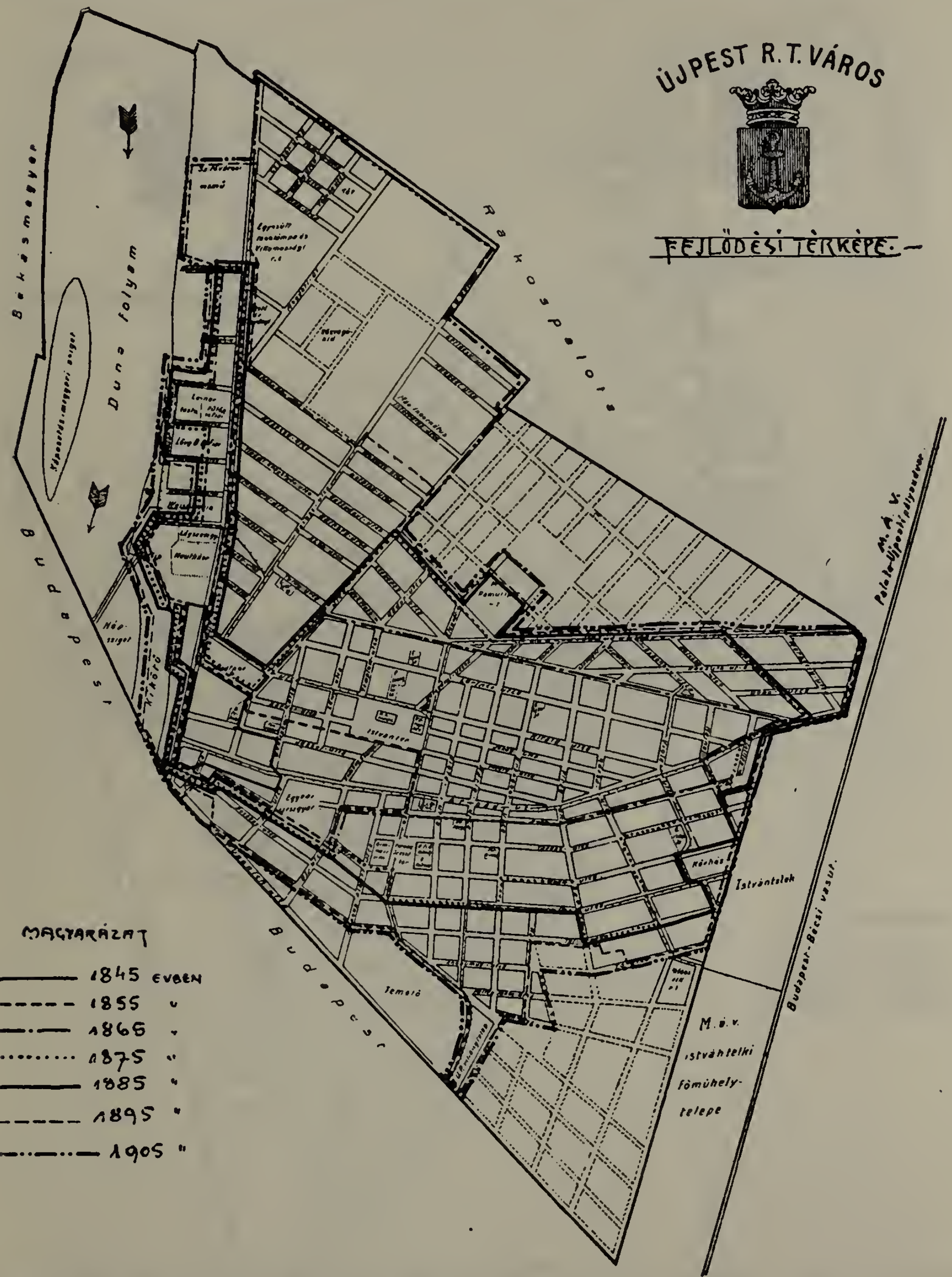
ÚJPEST R.T. VÁROS
FEJLŐDÉSI TÉRKÉPE.
Békásmegyer
Duna folyam
Rákospalota
Budapest
Istvántelek
M.Á.V. istvántelki főműhelytelepe
M.Á.V. Palota-Újpesti pályaudvar
Budapest-Bécsi vasút
Temető
Népsziget
Kikötő
MAGYARÁZAT
1845 évben
1855 "
1865 "
1875 "
1885 "
1895 "
1905 "

3 szoba s konyhából álló lakás 500, 4 szoba s konyhából álló lakás 200, és több szoba s konyhából álló lakás 200, vagyis összesen a lakások száma 11.200. Utczai bolthelyiség volt 950, műhely és raktár pedig 755. Az építési kedv aránylag kedvezőtlen a fővárost környező többi községgel szemben, úgyszintén kevés az emeletes épület is, de a megvalósítás küszöbén álló vízvezeték e tekintetben

lényeges változást fog teremteni. Különben a várossá való átalakítás következtében a hosszabb adómentességi kedvezmény máris fokozza az építési kedvet.

Kövezés. Ujpest községnek 1896. évig csak két műútja volt. Az egyik a budapest—vácz—kassai állami, a másik az újpest—vácz—gödöllői törvényhatósági út.

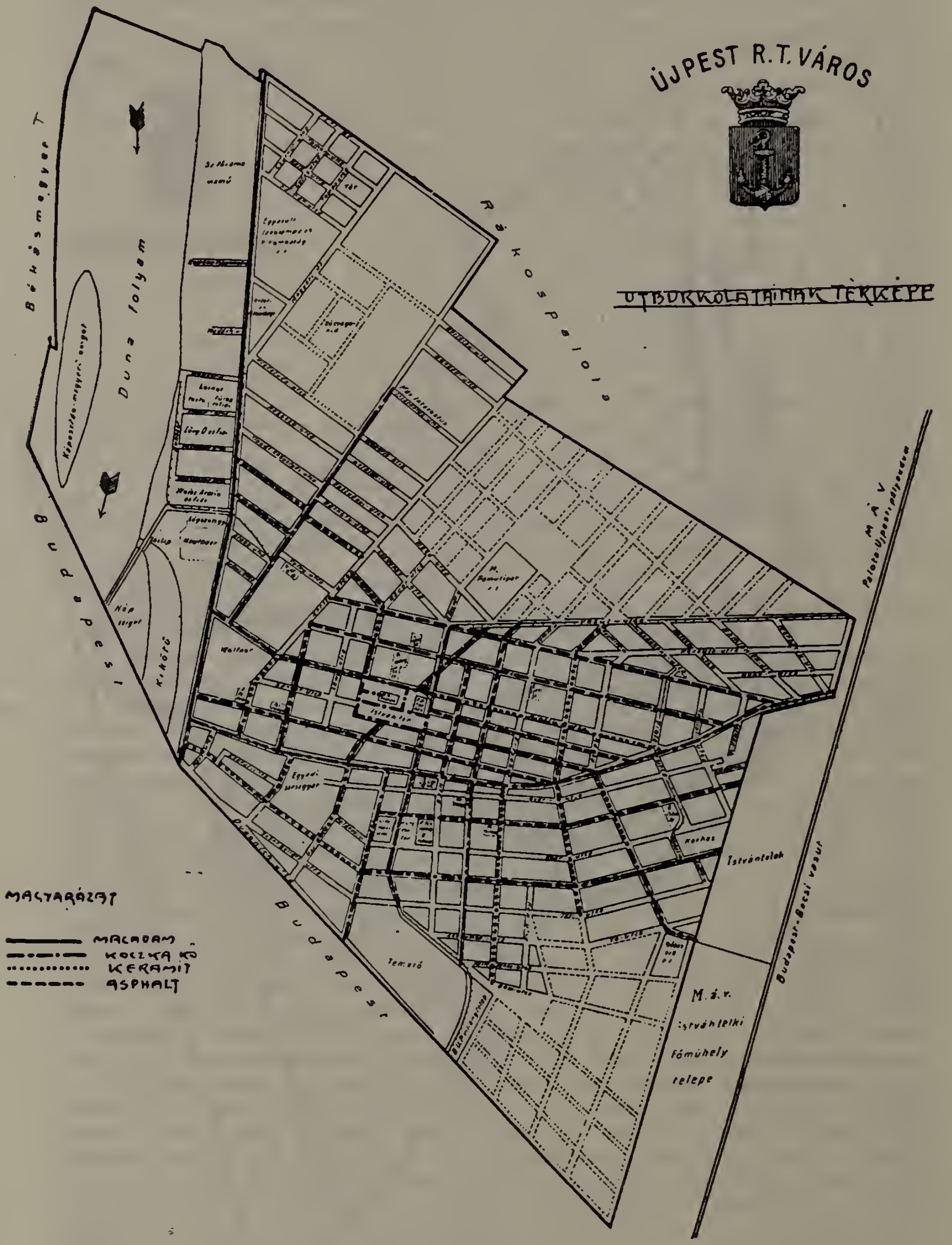
ÚJPEST R.T. VÁROS
ÚTBURKOLATAINAK TÉRKÉPE
MAGYARÁZAT
MACADAM
KOCZKA KŐ
KERAMIT
ASPHALT
Békásmegyer
Duna folyam
Rákospalota
Budapest
Kikötő
Istvántelek
Temető
M. á. v. istvánhelki főműhely telepe
M. Á. V. Palota-Ujpesti pályaudvar
Budapest-Váczi vasut

1896-tól kezdve Ujpest útainak rendezésére nagyobb gondot kezdett fordítani s ma már igen sok kövezett utczája van, mint azt az ide mellékelt táblázat mutatja, mely az 1910. évben foganatosítandó úttest-kövezéseket is feltünteti. Úgy hogy ezzel a város minden főbb útvonala kövezett lesz ; a gyalogjárók azonban már az egész városban rendezettek.

A város utczái közül 44 már el van látva beton-gyüjtőcsatornával. A gyüjtőcsatornák hossza 32.500 fm., épitési költsége pedig 768.728 korona. A vízvezetékkel egyidejűleg tervbe van véve a többi utczák gyűjtőcsatornáinak a kiépítése is. A már meglévő csatornákat a mellékelt ábra tünteti fel. Csatornázás.

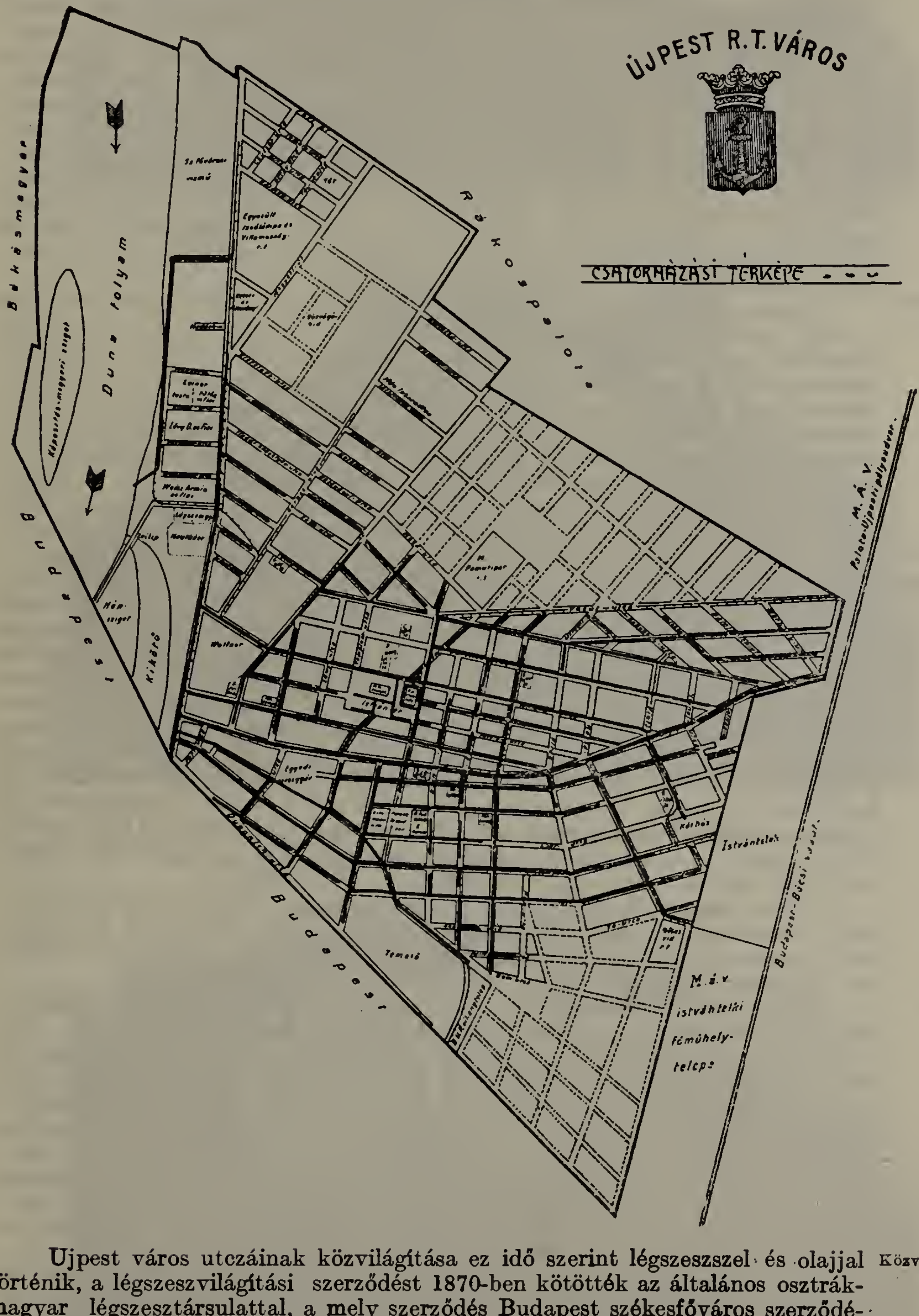
ÚJPEST R.T. VÁROS
CSATORNÁZÁSI TÉRKÉPE
Békásmegyer
Békásmegyeri sziget
Duna folyam
Budapest
Rákospalota
Népsziget
Kikötő
Wolfner
Temető
Istvántelek
M. Á. V. Palota-Ujpesti pályaudvar
Budapest-Bécsi vasút
M.á.v. istvánteleki fémüheylytelep

Ujpest város utczáinak közvilágítása ez idő szerint légszeszszel és olajjal történik, a légszeszvilágítási szerződést 1870-ben kötötték az általános osztrák-magyar légszesztársulattal, a mely szerződés Budapest székesfőváros szerződésével egyidejűleg 1910 deczember hó 15-én jár le. A hatóságnak tehát megfelelő világításról kellett gondoskodnia. Több vállalattal történt hosszas tárgyalás után a „Phőbus“ villamos vállalattal kötötte meg a város a konczessziós szer- Közvilágítás.

ződést a köz- és magánvilágítás ellátására. E szerint a nevezett vállalat 1800 darab 50 gyertyafényű és 50 wattos Wolfram-lámpát bocsát teljesen ingyen és dijtalanul a város utczáinak és tereinek közvilágítására. A konczesszióért a város kap a vállalkozótól 200.000 koronát és ezenfelül a társaság a városnak részesedés czímén 50 éven át átlag 23.100 korona minimumot biztosított a magánfogyasztásért befolyó összegből; 50 év mulva pedig a vállalkozó az akkori technika vívmányainak, valamint a közszükségletnek megfelelő új telepet épít a saját költségén és azt teljesen ingyen és tehermentesen a város tulajdonába bocsátja. A szerződés szerint az első 5 évben ingyen szereli fel az összes magánfogyasztók részére a belső vezetékeket. A világítást a magánfogyasztók részére 300 égési óráig 6 fillérért, a 300 világítási órán túl 3·9 fillérért, 500 világítási órán túl 3 fillérért és 700 világítási órán túl pedig 2·5 fillérért adja a vállalat. A motorikus áram alap-ára hektowatt óránként 1000 óra használatig 2 fillér, 3000 óra használatáig 1·5 fillér, ezentúl pedig 1·2 fillér, a motorikus áram nappali használata esetén azonban az eddig felsorolt árakból még 25% árkedvezményt kap a fogyasztó. Ilyen alapon sikerült a legmodernebb világítást páratlan előnyös feltételek mellett a város részére biztosítani.

Vízvezeték.

Ujpest területén a kútak szolgáltatták eddig az ivóvizet, melyek azonban a talaj tisztátalansága miatt emberi élvezetre teljesen hasznavehetetlenné váltak, sőt a székesfőváros vízművének Ujpest határában történt megépítése következtében el is apadtak. Most fejezték be a tárgyalásokat a vízmű tekintetében s az eredmény az, hogy az is konczessziós alapon lenne felépítendő, teljesen a székesfőváros vízműrendszere szerint, ugyanolyan alapárak mellett, azonfelül a városnak a bruttó bevételből részesedése lenne, közszolgáltatásra pedig ingyen-vízmennyiséget kapna és az egész vízműberendezés 50 év mulva ingyen és tehermentesen a város tulajdonába száll át, úgy hogy Ujpest városnak, a lehető legrövidebb időn belül, teljesen megfelelő mennyiségű és kifogástalan ivóvize lesz s a város közönségének évtizedes óhajtása valósul meg.

Közlekedés.

Ujpest város területén a személyforgalmat a Budapest vidéki közúti villamos vasut, a Budapest—Ujpest—Rákospalotai villamos vasut, a magyar királyi államvasútak, a Dunagőzhajózási társaság hajójáratai és a budapest—esztergomi, valamint a budapest—vácz—gödöllői helyi érdekű vasútak bonyolítják le.

A kereskedelmi forgalmat kifogástalanul szolgálják, az eddig említett közlekedési eszközökön kívül, még a helybeli postajáratok is, a melyek egy kincstári főpostahivatal és négy szerződéses fiók-posta szolgálatára állanak. A főposta az érkezett pénzt és csomagokat naponta kétszer négy kocsin kézbesítteti, a levélpostát pedig 13 levélhordó naponként háromszor hordja szét. A táviratokat két kerékpáros kézbesítő hordja szét, a város különböző utczáin kifüggesztett 32 levélszekrényből a leveleket részben kocsin, részben gyalog, naponta 11-szer szedik ki. Az ujpesti postaforgalom nagyságát bizonyíthatja az, hogy 1910 január 1-től 3-ig 1,600.000 darab postaszállítmányt kézbesítettek.

Ujpest távbeszélő állomásai a budapesti magyar királyi távbeszélő hivatalba vannak közvetetlenül bekapcsolva, s annak a múlt évben 138 előfizetője volt. A postaszolgálat akadálytalan elláthatása czéljából a postakincstár 1910-ben nagyobbszabású postapalotát építtet, telefonközponttal együtt.

Ipar.

Ujpest város területe ezelőtt, a mint már említettük, az őstermelés czéljaira szolgált, a mit azonban a városi élet fejlődése lépésről-lépésre kiszorított, s így a város klasszikus példáját nyújtja ama fejlődési proczesszusnak is, a mely a többi városok fejlődési iránya lesz. Az őstermelés majdnem teljes megszüntével van a városban megmentésre váró, mindennapi léttel küzdő kisiparos-osztály és vannak rohamos fejlődésnek indult nagyipari üzemek. Minthogy pedig minden hatósági közegnek az iparpolitika helyes irányítására kell törekednie, mert nemcsak a nagyipar fejlődése, hanem a kisiparos-osztály fenntartása is a városok fejlődésének és így az ország boldogulásának az alapja: ezért kell a városi iparpolitikába a kis- és nagyiparos osztály érdekének előmozdítása mellett még magyar érzést, magyar törekvést, hazafiasságot és becsületes munkát is bevinni.

Ujpest lakosságának a zömét már keletkezési idejében is, az ipar és kereskedelemmel foglalkozók alkották. Ez idő szerint e városban az ipari szakmáknak 159 ága van képviselve, bár a kisiparnál a faipari s ebben különösen a butor- és épületasztalos-szakma van legjobban elterjedve, de más iparágak is tekintélyes számú tagot számlálnak s fényes eredménynyel működnek. Az önálló

1.

2.

3.

Ujpest. — 1. Ferencz József-téri polg. fiu- és elemi iskola. — 2. Az Attila-utczai, — 3. az Erzsébet-utczai elemi iskola.

1.

2.

3.

Ujpest. — 1. A budapesti vizművek újpesti főtelepe. — 2. A városi szegények háza.
3. A kir. járásbiróság.

ipart űzők között van 230 asztalos, 169 czipész, 75 szabó, 80 lakatos, 43 kőmíves, 25 ács, 18 bádogos, 14 építész, 22 esztergályos, 14 kalapos, 22 kovácsmester stb. stb. Az 1904. évi XVII. t.-cz. életbe lépte óta Ujpest városában 5079 iparigazolványt adtak ki, iparbeszüntetést pedig 1209 esetben jelentettek be. Az újpesti ipartestület tagjainak száma 1908-ban 1138 volt és hogy a testület hivatását mindenkor kellő módon töltötte be, arról elért fényes sikerei tanúskodnak. A helybeli iparososztály szellemi és anyagi előmozdítását czélzó intézmények között, melyeket az ipartestület tagjai öntudatosan és állandóan fejlesztenek, kiválik az újpesti ipartestület kezdeményezésére, az 1898. évi XXIII. t.-cz. alapján megalakított ipari hitelszövetkezet, mely működését 1900-ban 127 taggal és 264 üzletrészszel kezdette meg. Bár a szövetkezésben rejlő gazdasági erőt az iparosság megérezte, mégis csakhamar arról győződött meg, hogy egyedül kölcsönök nyujtásával a nehéz viszonyok között élő kisiparos-osztályon segíteni nem lehet, ennek következtében 1903-ban tehát egy árúcsarnokot is alapítottak, a melynek czélja megmenteni a kisiparosokat attól, hogy ipari termékeit potom árért elkótya-vetyélje, hanem azt beraktározva, bevárhassa a kedvezőbb keresletet, a mikor is munkájának rendes árát megkapja. Ez árúcsarnoknak köszönheti Ujpest, hogy különösen a faiparban, legkivált pedig butor-iparban, a legremekebb munkákat készítik itt s ezzel az ujpesti piacz annyira versenyképessé lett, hogy nemcsak helyi, hanem országos, sőt külkereskedelmi forgalmat is bonyolíthat le. Az első évben az árúcsarnokban az iparosok 62.000 korona értékű árút helyeztek el és hogy mily hatalmas lendületet okozott az iparfejlesztés terén az árúcsarnok, legfényesebben bizonyítja az, hogy azóta keletkeztek Ujpesten a legmodernebb gépmunkára berendezett asztalos-műhelyek. 1907-ben az árúcsarnokban már 326.655 korona értékű butor volt elhelyezve és ugyanez évben maga a szövetkezet is a közszükséglet következtében nagyobbszabású famegmunkáló-gyárat alapított. Mindezek az adatok élénken igazolják a szövetkezet kiváló gazdasági és iparfejlesztő jelentőségét és azt, hogy a szövetkezet hatalmas segítője és támasza a kisiparos-osztály becsületes, munkás törekvéseinek. A vegyes ipartestületen kívül működik a városban még az „Ujpest-Rákospalota és Vidéke építőiparos-szövetsége“ és a „Vendéglősök, kocsmárosok és szállodások ipartestülete“. Mindkettőnek czélja tagjainak közös ipari érdekeit a törvény határai között előmozdítani.

A városban nemcsak a munkaadók, hanem a munkások is óriási szervezetekben tömörültek, a mi — ha rendes, törvényes formák között történik — a gazdasági rend érdekeinek felel meg. Ujpesten az iparos-munkások szakszervezete a viszonyokhoz képest erősnek mondható. A bőrmunkások országos szövetségének Ujpesten van a székhelye és itt jelenik meg a szaklapjuk, „A Bőrmunkás“ is, a többi ipari szakmák közül pedig a Budapesten székelő központi szövetségnek helyi csoportjai a következők : 1. szobafestők, fényező és czímfestők, 2. hajóácsok, 3. építőmunkások, 4. bőröndös és szijgyártó-munkások, 5. ácsmunkások, 6. vas- és fémmunkások, 7. famunkások, 8. szabómunkások, 9. czipészek, 10. kereskedelmi alkalmazottak. A munkás-szakszervezetek tagjaik anyagi érdekeinek megvédésén és szellemi művelésén kívül a munkaközvetítéssel és a munka nélkül levő tagok segélyezésével foglalkoznak és legutóbb építették meg saját erejükből munkás-otthonukat is. Ujpesten a munkásságnak két fogyasztási szövetkezete van, de mindkettő még a kezdet nehézségeivel küzd, s szerényebb tevékenységet fejt ki. Az egyik az újpesti famunkások, a másik az újpesti szabómunkások termelő-szövetkezete. A munkásság gazdasági szervezkedése a kedvezőbb munkabéreket és munkaidőt eredményezte. Igy például a munkabér 1898-ban az asztalos-iparnál 3 K 20 f volt, ma 4 K, a munkaidő pedig 10 és ½ óra volt, ma pedig 9 óra. A kádár-iparágban a munkabér 1898-ban 3 K volt, ma pedig 4 K, a munkaidő ellenben 1898-ban 12 óra volt, míg 1908-ban 10 óra. stb.

E városban a nagyipari üzemek szaporodását leginkább az okozza, hogy a székesfővárosban a gyáripari czélra szolgáló telek ára drágább, mint itten s így a vállalkozók szívesebben teszik át telepeiket Ujpest határába. Ujpesten a 20-nál több munkást foglalkoztató nagyipari üzemek száma ez idő szerint 30. A jelentékenyebb gyártelepek a következők :

Az „*Egyesült Izzólámpa és Villamossági R.-T.*“, mely ez időszerint 2000 munkást foglalkoztat, azonban a gyár bővítés alatt áll, a melynek befejeztével

3000 munkásnak is adhat majd kenyeret. Évente mintegy 2½ millió korona munkabért fizet ki munkásainak. A gyár 18.500 □-öl területen épült. A vállalat izzólámpákon kívül telefon- és távíró-berendezéseket és vasúti biztonsági berendezéseket szállít a külföldre. A vállalatnak saját gázgyára, vízvezetéke, villamvilágítási telepe és iparvágánya van, a melyen évente 1500 wagon rakomány, 1000 wagon szén és 100 wagon izzólámpaüveg szállíttatik a gyárba. Munkásvédelmi és biztonsági intézményei mintaszerűek.

A „*Magyar Pamutipar R.-T.*“, 30.000 orsóval dolgozik éjjel-nappal, a mi e szerint 60.000 orsónak felel meg, valamint 5000 szövőszékkel, 1200 munkásnak ad kenyeret, a kik évente egy millió korona munkabért keresnek. A gyár szövőfonalak fonásával, valamint a nyers anyagok tarkán-szövésével, vásznak, innlettek és siffonok szövésével és kikészítésével foglalkozik. A vállalat munkásainak érdekeit azzal is elősegíti, hogy a modern követelményeknek megfelelő munkásházat építtetett, a hol 75 család kap olcsó és jó lakást. Azonkívül a munkások részére elkülönített pinczehelyiségek, mosókonyhák és fürdők vannak.

Ujpest egyik legrégibb gyára, mely egyuttal a város rohamos fejlődésére a legnagyobb befolyását gyakorolta, a *Wolfner* Gyula és Társa bőr- és hadi felszerelések gyára, a hol ez idő szerint 1000 munkás keresi kenyerét, de napról-napra több munkásképnek biztosít megélhetést. Termelési czikkei a talpbőr, gépszíj- és hadfelszerelési czikkek és gyapjúmosás. A legmodernebb berendezéssel felszerelt gyár egész üzeme villamos erőre van berendezve és munkásai anyagi és szellemi érdekeinek előmozdítására minden áldozatot meghoz.

Mind ez a bőrgyár, mind az előbb említett vállalat is, főleg kiviteli czikkek gyártásával foglalkozik és a nemzeti vagyon gyarapítását ez úton is elősegítik.

Modern gyártelepek, melyek munkásjóléti intézményekkel is rendelkeznek, valamint kiviteli czikkek előállításával foglalkoznak, még a következők:

Egyedi Lajos szeszgyára, hol állandóan 200 munkás dolgozik; a *Mautner Testvérek* és Társai folyton fejlődő bőrgyárában pedig ez idő szerint mintegy 380 munkás dolgozik; *Győrffy* Kornél ércz, fém- és vasárú gyára, réz- és vasépületvasalással és butor-vasalással, galvanizálással foglalkozik; valamint gyárt még gazdasági gépekhez szükséges vetőkorongot, magházat és tolókákat is. A legmodernebb berendezéssel 200 munkásnak ad állandóan kenyeret, tanonczotthona, mintaszerű berendezéssel, 60 tanuló elhelyezésére és kiképzésére szolgál. A „Hazai kovácsolható vas- és aczélöntvény gyár“ tulajdonosa *Werkner* Artur, kinek lágy tompor, aczél és szürke öntvények gyárában 150 munkás foglalkozik állandóan. Folytonosan fejlődő és mindig több és több munkást foglalkoztató gyárak sorában említendő a *Leiner* Fülöp Fiai, valamint a *Leiner Testvérek* csupán kivitelre dolgozó enyv-gyárai, *Kohn* és *Fried* kátránytermékek gyára, *Keleti* dr. és *Murányi* festék-, ólomfehér- és lysoform gyára, *Weisz* Mór bőrgyára, *Löwy* Ármin és Fiai parkett- és furnir-gyára, a hol már ez idő szerint is 250 munkás dolgozik állandóan, a *Nicholson* gépgyár r.-t. hajógyára, *Schreiber* Henrik eczetgyára, az újpesti ipartestületi-szövetkezet famegmunkáló gyára, *Elsner* Rezső és Társa bőrápoló és konzerv-szerek, padló-festék- és halzsír-gyára, *Ehrenwald* László, *Kirschner* Lipót és *Sternthal* Miksa famegmunkáló telepei, *Krayer* Ede és Társa kencze- és padlófénymáz-gyára, *Juhász*, *Nád* és Társa fésü-, hajtű-, díszmű- és czipőhúzók gyára, ifj. *Perich* Károly lakatosáru gyára, *Winternitz* Gyula szappangyára, *Gerő* Zsigmond bádogos és dobozgyára stb. stb.

Ujpest területén van továbbá a székesfőváros vízműveinek hatalmas telepe, a mely már napi 240.000 m^3 víz szállítására elégséges berendezéssel van ellátva. Két egymástól független gép- és kazánháza van, melyek mindegyike 120.000 m^3 napi vizmennyiséget szállíthat. Az I. sz. gépházban 3 álló és 2 fekvő Worthington rendszerű gőzszivattyúgép, a II. gépházban 2 fekvő Worthingtongép és 2 lendítőkerekes gőzszivattyúgép van elhelyezve. Ezek mindegyike háromszoros expanzióval működik s az elhasznált gőzt középponti kondenzátor sűríti. A gépek munkabírása 3600 lóerőre tehető (indikált lóerő.) A szükséges 12 atm. gőzt 12 drb, egyenként 260 m^2 fűtőfelülettel bíró Babcock-Wilcox rendszerű gőzkazán termeli, melyek közül 6 az 1. és 6 a II. kazánházban működik. A kazánok füstjét 3 hatalmas kémény szállítja a magasba. A szivattyúgépeken kívül a II. gépházban két dinamóval kapcsolt 25 lóerejű gőzgép is van, mely a telep és a vele kapcsolatos hivatalnoki lakóház világítására szükséges áramot gerjeszti. A telep részére szükséges nagymennyiségű szenet (jelenleg 10—12 vaggon) vasúti kocsikban szállítják a telepre, hol a kazánházak mellett pinceszerűen elhelyezett szénraktárakba kerül. A telepet díszes vasbeton-kerítés övezi.

Kereskedés.

Ujpesten az ipartermeléssel egyidejűleg a kereskedelmi forgalom is tért hódított, a mi természetes is, mert a javaknak a termelőktől a fogyasztókhoz való juttatására itt a legnagyobb tér kínálkozott. Hogy Ujpest kereskedelmi vállalatai míly arányban szaporodtak, arról a budapesti kereskedelmi czégjegyzői hívatal a legfényesebb tanúbizonyságot szolgáltathatja, azzal is, hogy ott 338 czégjegyzés szerepel Ujpest területéről, de bizonyíthatja még az is, hogy e városban a sok válfajú kereskedelmi vállalat között van 144 szatócs, 74 ügynök, 27 fűszerkereskedő, 13 divatáru-kereskedő, 26 fa- és szénkereskedő, 11 ékszerkereskedő, 4 csemegeüzlet, 43 dohány- és szivarárús, 5 könyvnyomda-vállalat, 6 zálogház, 6 papir- és könyvkereskedő, 14 tej- és vajkereskedő, 4 vaskereskedő stb. A kiskereskedelemben ezenkívül még egy fontos tényező jut mindjobban előtérbe : a fogyasztási szövetkezetek. Ujpesten a Háztartásnak, Hangyának, az Államvasuti tisztviselők fogyasztási szövetkezetének és az Általános fogyasztási szövetkezetnek vannak fiókjai.

E város legelső kereskedői Löwy Izsák és Löwy Bernát voltak, kik 1836-ban telepedtek le Ujpesten. Löwy Izsák épületfával kereskedett s különösen Budapest fővárossal s a szomszédos Dunakeszi, Fót, Mogyoród és Rákospalota községekkel tartott fenn élénk összeköttetést. Utóda a Löwy Dávid és Fiai czég lett. Löwy Izsák egy kis üzleti helyiségében fűszer- és lisztkereskedést folytatott, ennek utóda a Löwy Ármin és fiai czég, mely már nemcsak a fogyasztó közönséget látja el élelmiszerekkel, hanem Ujpest kisebb fűszerkereskedőinek egy részét is. Egy másik czég, melynek alapítási ideje összeesik Ujpest telepítésével, az Ehrenwald czég, melynek alapítása ugyancsak 1836-ig nyúlik vissza. Ez időben ugyanis Neuschloss Bernát telket kapott gróf Károlyi Istvántól, hogy azon épületfa-kereskedést kezdhessen. Neuschloss Bernát 1852-ben Budapestre tette át üzletét s azt Ehrenwald Lipót vezette tovább fiával, Ehrenwald Simonnal. E czég később kettévált s az egyiknek Ehrenwald Vilmos, a másiknak pedig Ehrenwald László a tulajdonosa. Számos régi czéget sorolhatnánk még fel, melyek kereskedelmi tevékenységükkel a város fejlődését előmozdították s annak üzleti életét élénkké és virágzóvá tették. A kereskedelmi élet megszilárdulását legjobban elősegítették Ujpesten a pénzintézetek, a melyek évtizedes tisztes működés mellett, a hitelnyujtás terén időközönként felmerülő megrázkódtatásokat, mindenkor a legfényesebben kiállották. E pénzintézetek alakulásuk sorrendje szerint az *Ujpesti Takarékpénztár*, az *Ujpesti Kereskedelmi és Iparbank*, az *Ujpestvidéki Takarékpénztár*, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* ujpesti fiókintézete és a *Polgári Takarékpénztár*. E pénzintézetek mellett egy-egy szövetkezet is működik, a melyek a helybeli kereskedelmi és ipari élet fellendítését, valamint a gazdasági jóllét előmozdítását hathatósan támogatják.

A lakosság rohamos szaporodásával a hatóságnak nem kis munkát okozott az élelmi czikkek fokozott drágasága elleni védekezés is. Csakhogy sajnos, a városi hatóságnak nem áll módjában az általános bajon segíteni, tevékenysége csak a bajok igen kis részének a megszüntetésére irányulhat. Ezt pedig elérheti a czéltudatos piaczi rendtartás megteremtésével, a termelők és fogyasztók közvetetlen összeköttetésének előmozdításával, az élelmi czikkek minőségének ellenőrzésével, legkivált pedig azzal, hogy a leginkább szükséges élelmiszerek felhalmozását előmozdítja. Az élelmi czikkek árusításával foglalkozik Ujpesten a fent már felemlített szatócsokon és fűszereseken kívül, 41 hentes, 30 mészáros, 28 pék, 14 tej- és vajkereskedő, 17 gyümölcsárus stb. A közélelmezés czéljára 3 piacz szolgál, melyek azelőtt bérbe voltak adva, ez idő szerint azonban házi kezelés alatt állanak, a mi nemcsak hogy több jövedelmet biztosít a városnak, hanem még a piaczi árusok is kevesebb helypénzt fizetnek, minthogy a bérlő rendesen az árusok kiaknázására törekedett. Ujpest a magyar városok élelmezése tekintetében — sajnos — egyike a legdrágább városoknak, mert ha az egyes élelmiszerek átlagos árát vesszük tekintetbe, az élelmi czikkek árai az utólsó 10 év alatt e városban a következő százalékos emelkedést tüntetik fel : marhahús (pecsenye) ára 48%-al, marhahús (leveshús) 42%-al, borjuhús eleje 44%-al, hátulja 46%-al, sertéshús 64%-al, a tojás 50%-al, a vaj 40%-al, a tej pedig 33%-al stb. emelkedett. Ujpesten hetenként háromszor van hetivásár, és pedig kedden, pénteken és vasárnap, ezenkívül minden nagyobb ünnepet megelőzőleg idénypiaczokat tartanak. Országos vásár van négy, még pedig a február, május, július és október hónapok 15-ikét követő vasárnapokon, állatfelhajtással együtt. Ujpest városnak közvágóhídja ez idő szerint régi, elavult rendszerű. Azonban a minden közegészségügyi követelménynek teljesen megfelelő modern új közvágóhíd, 600.000 korona költséggel, már építés alatt áll. A helybeli húsfogyasztás mennyiségét feltüntetik a következő adatok : 1908-ban a vágóhidon levágtak 247 bikát, 1691 ökröt, 1654 tehenet, 19 növendék-marhát, 31 üszőt, 4 bivalyt, 3631 borjut, 1582 juhot, 29 kecskét, 40 bárányt, 15.769 sertést, 119 malaczot, 121 lovat, összesen 24.938 darab állatot, melyeknek súlya 2,109.208 kilogramm, azonkívül a közvágóhídon kívül levágott kisebb állatok súlya mintegy 40.000 kg. volt, szárnyas állat pedig kb. 100.000 darab kelt el.

Közegészségügy

Ujpest város hatósága törvény szerinti kötelezettségének határán túl, mindent megtesz az általános közegészségügy javítása tekintetében. E téren a megvalósítás stádiumában levő vízvezeték a legjelentőségteljesebb eredményekkel kecsegtet, mert Ujpest városában ez idő szerint valóságos vízinség van. A város területén levő 2505 kút közül 500 teljesen használhatatlan, a többinek a vize pedig legnagyobbrészt az egészségre ártalmas. Ez készteti leginkább a város hatóságát arra, hogy a vízvezetéket a lehető legrövidebb időn belül megépíttesse. Az általános közegészségügy védelmére szolgál a hatóságnak ama ténykedése is, hogy a vízvezetékkel karöltve az összes utczák csatornázási kérdését is megoldja, ezenkívül pedig a város legtöbb utczáinak kikövezése, ezek rendszeres öntözése, mind a közegészségügy javítását czélozzák.

Ujpesten a közegészségügyi szolgálatot a városi főorvos, két kerületi orvos, öt kerületi szülésznő és két fertőtlenítő altiszt látja el. A város területén ez idő szerint 22 gyakorló orvostudor működik és két nyilvános jellegű kórház, még pedig az újpesti szegény-gyermek-kórház-egyesülettől 50 ágygyal fenntartott gyermekkórház, és a gróf Károlyi Sándortól 80 fekvőhelylyel alapított gróf Károlyi-kórház áll a közegészségügy szolgálatában. Az 1907. évi XIX. t.-cz. értelmében megalakított „Budapesti kerületi munkásbiztosító-pénztár" Ujpesten a pénztári tagok számára rendelő-intézetet rendezett be, a hol a rendeléseket 17 orvos teljesíti. Van itt ezenkívül a m. kir. államvasutak gépgyárának, továbbá a kereskedelmi alkalmazottak országos egyesületének és végül a Magyar pamutipar r.-t.-nak betegpénztára. Ujpest város területén 42 okl. szülésznő folytat gyakorlatot s ez idő szerint hat gyógyszertár és egy drogueria van engedélyezve. Ujpest területén egy nyilvános kő- és kádfürdő van, ezenkívül az egyes gyárak munkásaik részére rendeztek be fürdőket, a hol a gyárak munkásai díjtalanul fürödhetnek, a hatóság pedig a legújabb telepengedélyezéseknél feltétel gyanánt köti ki a gyárosok részére, hogy gyári fürdőket és egyéb munkásjóléti berendezéseket állítsanak föl. A közönség rendelkezésére áll még nyáron a dunai uszoda is. A város a közegészségügyi kiadásokra évente 20.000 koronát fordít.

Rendőrség

A város lakosságának folytonos fluktuácziója a közbiztonság tekintetében tagadhatatlanul nagyobb gondot és nehezebb feladatot hárít a hatóságra, mint bárhol másutt s ez kényszerítette a m. kir. belügyi kormányt arra, hogy a székesfővárosi államrendőrség hatáskörét 1890. év január hó 1-ével Ujpest területére is kiterjeszsze. Azóta az általános közbiztonsági szolgálatot Ujpesten a magy. kir. államrendőrségnek helyben székelő kerületi kapitánysága látja el, a melynek kötelékébe ez idő szerint egy rendőrtanácsos, két fogalmazó, egy segédfogalmazó, egy rendőrfelügyelő, egy hivataltiszt és három dijnok, egy polgári rendőr, nyolcz rendőr-altiszt, 50 gyalog és 10 lovas rendőrbiztos tartozik. A közbiztonság és a közigazgatási szolgálat akadálytalan lebonyolításának legnagyobb akadálya, hogy mindezideig Ujpesten bejelentő hivatal nincs, holott azt már 25 év óta sürgetik, legutóbb pedig a képviselőtestület elhatározta, hogy autonom hatáskörében is felállítja, de a minisztérium ezt mindezideig nem engedélyezte. Az 1879. évi XXXX. t.-cz.-be ütköző kihágások és egyéb kormány-, valamint szabályrendeletekkel megállapított kihágások fölött a jogi szolgáltatást részben az államrendőség helybeli kerületi kapitánysága, részben pedig a városi önkormányzat szerve, a városi tanács részéről kirendelt tanácstag látja el.

Tüzoltóság.

A közbiztonsággal kapcsolatos tűzrendészeti feladatnak a hatóság a legteljesebb mérvben igyekszik megfelelni, a mennyiben a tűzoltói szervezet intézményszerű megalkotásával és a tűzoltóságnak a modern követelményekhez képest megfelelő tűzoltószerekkel és eszközökkel való ellátására a város anyagi erején túl is nagyobb áldozatot hoz. Ujpest hivatásos tűzoltó-testülete ezidőszerint áll: egy tűzoltó-parancsnokból, egy őrparancsnokból, egy gépmesterből, három csővezetőből, három segédcsővezetőből, 12 rendes tűzoltóból és két tűzoltó-kocsisból. A tűzoltói szerek és felszerelések értéke 90.000 korona. A költségvetésben a tűzoltói intézmény fenntartására a város évente 42.000 koronát áldoz. A hivatásos tűzoltói szervezet mellett a városban működik még az 1870-ik évben megalakult ,,Ujpesti önkéntes tűzoltó-egyesület" s az ,,Egyesült Izzólámpa és Villamossági R.-T."-nak, a Wolfner Gyula és Társa bőrgyárának, a Magyar pamutipar r.-t.-nak és a Mautner Testvérek bőrgyárának gyári tűzoltósága.

Közigazgatás.

Ujpest város közigazgatóságának teendőit 5 ügyosztály látja el, ú. m. a közigazgatási, a gazdasági, az adó és pénzügyi, az elnöki és a főjegyzői ügyosztály. Ez ügyosztályokon kívül közigazgatási segédszolgálatot teljesítenek még a számvevőség, a városi tiszti főorvosi hivatal s a városi főügyészi hivatal. Kezelési hivatalok a városi pénztár, az iktató-hivatal, a kiadóhivatal, a városi levéltár, a városi gazdai hivatal és a javadalmi hivatal. Ezeken kivül müködik még helyben az önálló szervezettel biró árvaszék is.

Ujpestnek várossá történt átalakulása következtében, valamint a szükségszerű fejlődés követelményeihez képest, a hatóság legrövidebb időn belül igyekezett megalkotni mindazokat a szabályrendeleteket, melyekre a megváltozott viszonyok következtében szükség volt. Igy megalkotta a gazdasági és a kultúrális erők támogatására, azok intenziv kiaknázására, továbbá a közjólét előmozdítására, a közrend fenntartására, a közegészség és a testi épség megvédésére irányuló, valamint a tisztviselői karra vonatkozó és végül az általános szocziális érdekeket védő és a rendet fenntartó városi szabályrendeleteknek egész sorozatát.

Tanügy.

A kultúrális szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök és intézmények sorát Ujpesten az iskolák nyitják meg. Az elemi iskolákban az 1908. év végén működött 30 férfi és 46 női tanerő, a tanulók száma 2208 fiú és 2291 leány volt.

A polgári fiúiskolában tanított 15 tanár, a növendékek száma pedig 607 volt. A polgári fiú-iskolával kapcsolatban megalakult, mind a város, mind a törvényhatóság anyagi és erkölcsi támogatása mellett a mintegy 250—300 növendékből álló tanzászlóalj és ez rövid két évi fennállás alatt a katonás szabad gyakorlatok és czéllövészet terén oly fényes eredményeket ért el, hogy a záróvizsgálatokon megjelent tanügyi és egyéb hatósági közegeknek és a honvédelmi minisztérium kiküldöttjének a legnagyobb elismerését érdemelte ki.

A polgári leányiskolában, mely 1908-ban ünnepelte 25 éves fennállását, a tanerők száma 30, a tanulóké pedig 700 volt. Ez iskolában van még műhímző szakosztály, fehérnemű- és szabó-varróiskola, és tanítják még a bársonyégetést és a bőrvésést is.

A gimnázium, a mely mint községi nyilvános gimnázium, 1905 szeptember 1-én nyilt meg, 1908 szeptember 1-én állami kezelésbe ment át és fokozatosan fejlesztve, 1909-ben már a 6. osztálylyal bővítették. Ez idő szerint a gimnáziumban 15 tanár és 352 növendék van. A gimnázium most csak ideiglenesen a városi tisztviselői nyugdíjalap házában van elhelyezve, de a vallásügyi kormány már 1910-ben 700.000 kor. költséggel megfelelő épületet óhajt emelni, a várostól kapott 3000 □-öl nagyságú területen.

Az újpesti zeneműkedvelő egyesület konzervatóriumja gróf *Zichy* Géza védősége alatt működik, a hol is 7 tanár vezetése mellett 122 növendék részesül a legalaposabb zenei kiképzésben.

A magy. kir. állami faipari szakiskola 1895-ben alakult meg és azóta a helybeli iparfejlesztés terén számottevő eredményeket ért el. Ez intézet három részre tagozódik, 1. a mesteri tanfolyam, 2. az iparos továbbképző-tanfolyam, 3. a szakirányu asztalos-ipari szakiskola.

Az iparfejlesztés szempontjából nagy horderejű intézmény Ujpesten a várostól fenntartott iparosinas-iskola is, melyet 1889-ben állítottak fel; akkor még csak egy tanerőt alkalmaztak, ez idő szerint pedig abban három igazgató vezetése mellett 26 tanerő működik, a kiknek 1052 tanítványuk van.

Van még a városban ezenkívül 8 községi és 2 állami kisdedóvó, a hol ugyanannyi óvónő vezetése alatt 977 gyermek részesül nevelésben.

Az iskolákon kívül a város területén még mintegy 70 egyesület áll a közművelődés szolgálatában, a városi költségvetésben pedig a közművelődési kiadásokra évenként 75.000 korona szerepel.

Ujpesten ez idő szerint még csak mozgókép-színházak vannak s ezek között legnagyobb az „Éden"-színház, a melyik a mozgóképek bemutatásán kívül színdarabok előadására is szolgál. Nagyobbszabású állandó színház építésére most folynak az előmunkálatok s az a közel jövőben már meg is valósul.

Társadalmi élet.

A társadalmi tevékenység Ujpesten legelőször a szegénysegélyezés terén kezdett érvényesülni s a magánjótékonyság leginkább a szegény iskolásgyermekekkel szemben nyilvánult meg. A jótékony egyesületek közül a legnagyobb tevékenykenységet a gróf *Károlyi* Lászlóné elnöklete alatt működő „Szt. Erzsébet-egyesület", valamint az izraelita hitközség kebelében alakult „Izr. nőegylet" fejti ki. E hivatásból részt kér magának a „Gyermekbarát-egyesület" is. Ezek és több asztaltársaság évenként átlag 500 iskolásgyermeket látnak el téli ruházattal. Ugyancsak az iskolásgyermekek érdekében alakult a „Napközi otthon-egyesület" is. Ujpest város költségvetésében a szegénysegélyezés 25.300 K-val szerepel, a városi szegényházban pedig 30—40 szegény van elhelyezve.

A gyermekvédelem tekintetében is nagy teher hárul a hatóságra. Az áll. gyermekmenhely részéről külső gondozásba adott gyermekek közül Ujpesten 467 van elhelyezve, kiknek egészsége felett a hatósági orvosok teljesítik a felügyeletet. Azonkívül az állami gyermek-menhelyben ez ideig 292 olyan helybeli illetőségü gyermeket helyeztek el, kiket szülőik eltartani nem tudtak.

A társadalmi tömörülés terén úttörő munkát végez évtizedek óta az „Ujpesti Közművelődési Kör", melynek tagjai sorában ott látjuk a szellemi élet összes munkásait. E kört 1877 augusztus folyamán 18 lelkes ifjú alapította, kik közül többen még ma is tagjai a körnek.

A társadalmi élet fejlesztésén munkálkodnak továbbá a dalkörök is, melyek között az 1871-ben alakult „Ujpesti Dalkör" már több országos dalárversenyen tünt ki és aratott fényes sikert.

A felekezeti egyesületek közül nagy tevékenységet fejt ki a „Katholikus Kör", a „Református Kör", az „Izraelita iparosifjak köre", a „Katholikus legény-egylet" stb.

Társadalmi munkásságukkal szolgálják a közérdeket a különféle egyesületek is: a „Lujza-leányegyesület", a „Kossuth nőegylet" stb. Továbbá az „Iparoskör", az „Iparos-ifjak köre", a „Műkedvelők köre", a „Türr István hadastyán-egylet", a „Nándoregylet", a „Régi hívek köre", a „Magántisztviselők egyesülete", s egyéb testületek is. A sport-egyesületek sorában az „Ujpesti torna-egylet" (Ute) jó hirnévre tett szert. Politikai körök: az „Ujpesti függetlenségi és 48-as (Kossuth) kör" és a „Községi demokrata-kör"; az itt felsoroltakon kívül azonban még számos egyesület s még több asztaltársaság munkálkodik a társadalmi élet fejlesztésén.

Róm. kath. egyház.

Az ujpesti róm. kath. egyház alapkövét a község legelső lakosa, *Mildenberger* Márton rakta le, ki a nyilvános gyűjtés útján befolyt pénzből, melyhez ő maga is tekintélyes összeggel járult, 1840-ben a régi temető közepén kápolnát építtetett és azt berendezte. A róm. kath. vallású lakosság egyre növekedő száma szükségessé tette, hogy, mint újonnan alakult fiókegyház, Ujpest község valamelyik anyaegyházhoz csatoltassék. Földrajzilag erre legalkalmasabb volt Mogyoród s az újpesti róm. kath. fiókegyház tényleg hozzácsatoltatott és 1845-ig oda tartozott. Mikor a közelebb eső Fót község, mely eddig szintén fiókegyház volt, önálló lelkészséggé alakult, az újpesti róm. kath. fiókegyház elszakadt a mogyoródi anyaegyháztól és a fóti anyaegyházhoz csatlakozott. Az istentiszteletet majd Fót, majd az ugyancsak leányegyházzal rendelkező Rákospalota segédlelkésze végezte.

1869-ben szükségesnek látta a váczi püspök, hogy Ujpestre segédlelkészt nevezzen ki, a ki a fóti plebános joghatósága alatt állott. De a hivek még ugyanebben az évben küldöttségileg jelentek meg a váczi püspök előtt, a ki is az önálló lelkészség felállítására irányuló kérelmüket jogosnak és méltányosnak találta, miért is gróf Károlyi István kegyúrral történt megállapodáshoz képest, 1870 febr. 26-án az újpesti egyházközséget a fóti plebániából kikebelezte és plebániai joghatósággal bíró káplánságra emelte. 1870-ben kötötték meg az egyháztanács és az önálló lelkész között a lelkész évi járulékára és a lelkészi lakra vonatkozó szerződést, melyet a váczi püspök és Pest vármegye alispánja is jóváhagyott.

Gróf Károlyi István a kegyúri jogról 1874-ben lemondott s így a kegyúri jog a váczi püspökre szállott át. Az egyháztanács meg akarta szerezni a kegyúri jogot s ezért 1874 február 25-én szerződésileg elvállalta a kegyurasággal járó terheket. De mivel a kegyúri jogot csak ő felsége adományozza, azt a püspök útján kérelmezték is. A felség 1874 november 23-án a kegyúri jogot az újpesti róm. kath. egyháznak adományozta, hogy ezt a választott egyháztanács gyakorolja.

Az 1840. évben épült kápolna az 5000—6000 róm. kath. hívő befogadására már nem volt elegendő, megfelelő templom építéséről kellett gondoskodni és ennek czéljára az egyház 1873-ban pénzügyminiszteri engedélylyel sorsjátékot rendezett, mely 20,000 forintot jövedelmezett. De ez nem volt elegendő, mire a tanács a gróf Károlyi Istvántól adományozott telken ebből az összegből a még ma is fennálló és a róm. kath. egyház tulajdonában levő bazárt építtette, melyet kereskedőknek bérbe adott s a befolyt bérösszeget a templomalaphoz csatolta. Azonban az 1875. évi április hó 4-én a váczi püspök a káplánt plebánossá nevezte ki. A templomtéri bazár építési költségén felül megmaradt összegből, a bazár-épület és az e czélra rendezett hangversenyek és mulatságok hozzácsatolt jövedelmeiből 1875 szeptember 29-én hozzáfogtak végre az immár annyira óhajtott templom felépítéséhez ; de alig állottak a falak, midőn gróf Károlyi István és Peitler Antal váczi püspök a templom-építésre ígért segélyt hirtelen beszüntették, miért is az építkezés pénz hiányában megakadt és 1880 február végéig szünetelt. Ehhez járult még, hogy a hitközségnek a róm. kath. jellegű iskolákat is fenn kellett tartania. Hogy tehát ettől is megszabaduljanak, az egyháztanács 1876-ban az iskolákat az államnak adta át.

1880 február 25-én gróf Károlyi Sándor, gróf Károlyi István fia és örököse azt ajánlotta az egyháztanácsnak, hogy ő a templom-alapból, a kormány hozzájárulásából és a saját adományából a megkezdett templomot felépítteti, ha az egyháztanács a tervezettnél kisebb templommal is megelégszik. Az egyháztanács beleegyezvén, a templom 52.000 frt költséggel elkészült s 1881 nov. 27-én fel is szentelték. A templom azonban torony nélkül épült, a tornyot csak 1888-ban, közadakozásból szerzett 10.000 forinton építhették fel. A hívők számának szaporodása következtében az új templom is csakhamar szűknek bizonyult s az 1908. év folyamán az egyháztanács az egyhajós templomot két oldal hajóval bővíttette ki. A katholikusok száma most az összlakosságnak 80 %-át teszi, az egyházi adót fizetők száma pedig 7052.

Ref. egyház.

A református egyház 1873 augusztus 17-én alakult egyházközséggé s az első rendszeres összeírás alkalmával 476 lelket számlált. Templomát 1878. évi szeptember 29-én szentelték fel, addig pedig az iskolai helyiség szolgált az istentisztelet czéljaira ; anyaegyházzá 1895 május 19-én lett, addig a rákospalotai egyházhoz tartozott. Híveinek száma ez idő szerint 6027. A templom és paplak az egyház tehermentes tulajdona.

Ág. ev. egyház

Az ágostai hitvallású evangélikus egyház 1874-ben alakult meg és a hívők száma akkor 600 volt ; a templomot még az évben hitelre felépítették, de mivel fizetési kötelezettségüknek nem tehettek eleget, a templomot 1875 végén bíróilag elárverezték. Az időközben 1200 lélekre szaporodott egyház a hívők kitartó szorgalma és áldozatkészsége következtében 1886-ban templomát visszavásárolhatta és azóta az egyház vagyona szaporodik. A hívők száma ma 2000, vagyonuk pedig a templom és paplak.

Izr. hitközség.

Az izraelita hitközség megalakulása a község alakulási idejével esik össze. 1836-ban már előimádkozója is volt a hitközségnek, s 1840-ben pedig iskolát is állítottak. 1844-ben megalakult a ,,Chevra Kadischa", melynek akkor 30 tagja volt ; míg a hívők száma 1870-ben 700, 1895-ben 3500 és 1908 végén 5000 lélek volt, kik között 1300 az egyházi adófizető. Az egyház vagyonának értéke 107.350 kor. 38 fillér s 1906-ban csupán jótékonysági czélokra 15.049 korona 39 fillért költött. Kebelében működő jótékonysági egyesületek az 1871-ben alakult ,,Izraelita Nőegylet" s ennek leányárvaháza, az 1901-ben alakult ,,Maskil El Dal-egylet" és a ,,Bikkur Cholim" betegsegélyző és temetkezési egyesület.

Az aut. orthodox izraelita hitközség 1866-ban alakult meg. Ma körülbelül 90 család tagja van, vagyona nincs.

Baptista hitközség.

A baptista hitközség 1880-ban alakult meg, azonban még 1901-ben is csak 24 tagja volt. 1903-ban a saját házába költözött és a tagok száma ma már 286-ra emelkedett ; az eleinte német egyház teljesen a magyarosodás útján halad.

Közvagyon.

Ujpest város hasznothajtó ingatlan vagyonnal, vagy egyéb tőkével nem rendelkezik, s kiadásait egyedül a regále-bérletből, a helypénz bevételekből a vágóhídi jövedelemből és a pótadóból fedezik. E jövedelmek mikénti kihasználásától függött mindig a lakosság teherviselésének a kötelezettsége. A város lakosságának közteher-viselési képességét az adóalapok tüntethetik fel, a melyek az 1909. évben a következők voltak : Földadó 1699 K 96 f., házbéradó 345.518 K 35 f., adómentes házak után eszményi adó 46.449 K 32 f., I. oszt. kereseti adó 15.521 K 50 f., II. oszt. kereseti adó 14.816 K, III. oszt. kereseti adó 110.207 K 68 f., IV. oszt. kereseti adó 31.668 K 16 f., tőkekamat és járadékadó 5624 K 65 f., nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója 10.012 K 06 f., általános jövedelmi pótadó 99.150 K 39 f., összesen 680.668 K 07 f., ebből községi pótadó-kivetési alapot nem alkot 101.995 K 43 f., tehát a pótalap az 1909. évben 578.672 K 64 f. Az adózók száma főkönyv szerint : 5835 rendes, 2815 közmunka és útadó-minimálista és 60 vállalat. Ujpest r. t. város közszükségleteinek ellátása czéljából az állami adókra 34 %-os pótadó van kivetve. A város vagyoni leltárát a következő táblázat tünteti föl.

Czim	Rovat	Tárgy	Egyenként		Összesen		Jövedelem	
			kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.
		A) *Cselekvő állapot.*						
I.		Ingatlanok :						
	a)	épületek, telkek és utczák :						
		hasznot hajtó : 541.800					22400	—
		hasznot nem hajtó : 5.462,225	6011025	—				
	b)	befektetések és közművek :	1878254	—	7889279	—		
II.		Jogosítványok			2035650	—	83506	—
III.		Alapítványok és alapok :						
	a)	takarékpénztári betétek	11900	90				
	b)	cselekvő követelések	113393	07	125293	97		
IV.		Állami kötvények			130190	87	5192	—
V.		Takarékpénztári betétek			8007	—		
VI.		Pénztári maradványok			13642	72		
VII.		Cselekvő követelések			277153	67		
VIII		Ingóságok			117372	46		
		Cselekvő állapot összesen			10596589	69		
		B) *Szenvedő állapot.*						
I.		Szenvedő hátralékok			447364	66		
II.		Kölcsöntartozások			2392320	32		
		Szenvedő állapot összesen ...			2839684	98		
		Mérleg.						
		a) Cselekvő állapot			10596589	69		
		b) Szenvedő állapot			2839684	98		
		Mutatkozik tiszta cselekvő vagyon			7756904	71		

Hivatalok.

Ujpest város területén a járásbíróság, Fót és Rákospalota községekre kiterjedőleg, 1900 január 1-én kezdette meg működését. Személyzete áll : egy ítélőtáblai vezető járásbíróból, két járásbíróból, két albíróból, három jegyzőből, két joggyakornokból, két telekkönyvvezetőből, egy iroda-tisztből, három irnokból, hét díjnokból, két végrehajtóból és megfelelő szolgaszemélyzetből. A járásbíróság 1909 szeptember havában a városházáról, a hol 10 éven át volt elhelyezve, az államtól épített új otthonába költözött.

A jogszolgáltatást a járásbíróságon kívül a községi bagatel- és a kihágási bíráskodás útján még Ujpest városa is végzi. A bagatel-bíráskodást a képviselőtestülettől megbízott tisztviselő látja el és 1908-ban panaszt felvettek 12624, végrehajtást foganatosítottak 3006 és árverést kértek 1837 esetben. Kihágási bíráskodás tekintetében Ujpesten részben az államrendőrség, részben pedig a tanács által kiküldött tanácstag ítél elsőfokúlag. 1908-ban az újpesti kerületi kapitánysághoz 7399 kihágási esetet jelentettek fel, a tanácstag pedig 611 kihá-

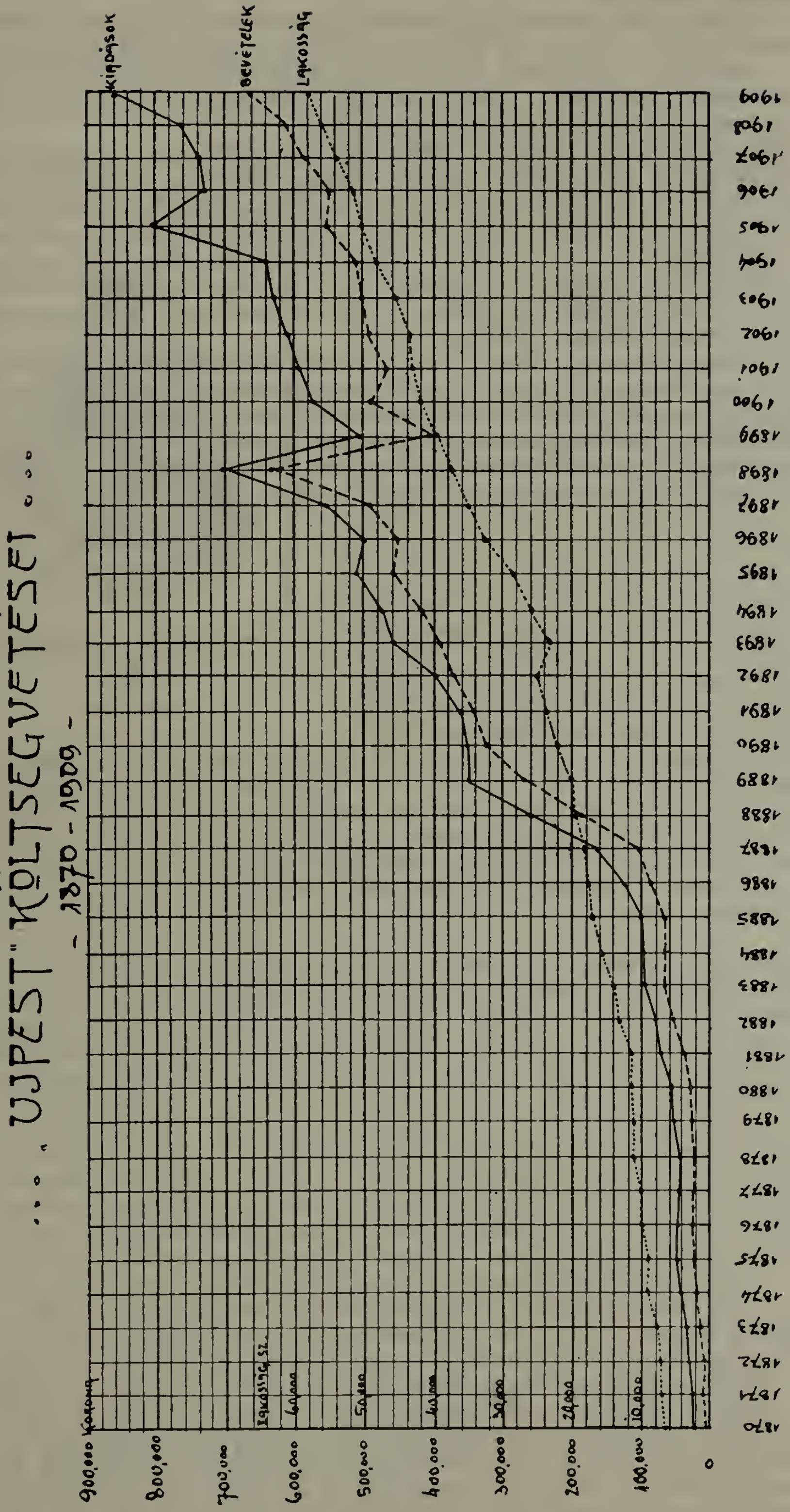
. . . „UJPEST" KÖLTSÉGVETÉSEI . . .
- 1870 - 1909 -
KIADÁSOK
BEVÉTELEK
LAKOSSÁG
900,000 korona
800,000
700,000
600,000
500,000
400,000
300,000
200,000
100,000
0
Lakosság sz.
60,000
50,000
40,000
30,000
20,000
10,000
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909

gást intézett el és a kihágások miatt feljelentett személyek 7027 korona pénzbüntetésben részesültek.

A kihágási rendészetnek egyik fontos ága a cseléd-ügy. Ujpesten körülbelül 4000 cseléd szolgál, a kiknek 70 %-a nem marad 14 napon túl, de legritkább az, hogy a cseléd egy évnél tovább maradjon egy helyen. E tarthatatlan állapotok megakadályozása czéljából a tanács hatósági cselédközvetítő felállítását határozta el, a mit a közel jövőben fog megvalósítani.

Helyben működik még a földmívelésügyi minisztérium alá rendelt dunai kikötőfelügyelőség is. A kikötő, melynek közigazgatását ez a hívatal látja el, csak részben terül el Ujpest területén és az a múlt század 50-es éveiben épült. Bejárati szélessége 40 méter, mélysége átlag 3 méter, hosszúsága pedig 400 méter és így mintegy 32 hektárnyi területet foglal el; évente átlag 600 hajó telel benne. A kikötő kereskedelmi forgalma leginkább téglára, terméskőre, épületfára, repczére és csekély részben tengeri-árú szállítására szorítkozik. A nyers anyaggal befutott teherhajók száma 1908-ban 735 volt.

Czimer.

A rendezett tanácsú várossá való átalakulás következtében a törzskönyvi bizottság a város czímerét is újból megállapította és az a belügyminisztérium 144580/907. I. számú leírata szerint, álló csücsköstalpú pajzs, melynek vörös mezejében arany horgony lebeg. A pajzsra arany korona van helyezve. A város pecsétje köralakú, melynek közepét a fent leírt czímer alkotja, e körül pedig „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Ujpest r. t. város 1907" körírat van.

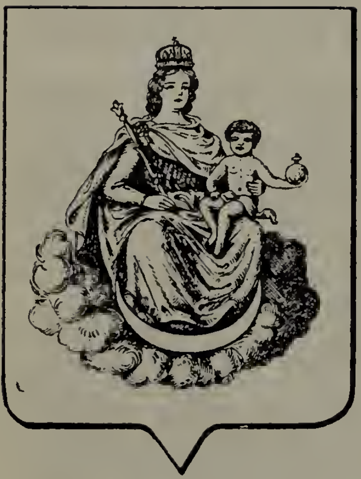

Vácz czímere.

VÁCZ.

Fekvése.

Vácz rendezett tanácsú város az éjszaki szélesség $47^0\ 47'\ 36''$, a Ferró-szigettől számított keleti hosszúság $36^0\ 47'55.49''$ alatt 118·198 méter magasságban fekszik a tenger színe fölött, a Duna balpartján azon a ponton, hol a széles folyam keleti irányát megváltoztatva, hirtelen kanyarodással délnek fordul. A várossal szemben elterülő Szentendre-szigeten túl huzódnak a Kis-Duna mellett a Pilis hegység ágai, melyek az Alpesek hegyrendszeréhez tartozó Vértesek nyulványai, miért is *Vérteseknek* szokták mondani. Ez erdős hegysorok alakjukat lépten-nyomon változtatva, fölötte bájos vidékké varázsolják a Duna eme festői szépségű völgyszorosát, mely Esztergomtól Váczig terjed és a Kis-Magyar-Alföldet a Nagy-Magyar-Alföld medenczéjével köti össze. Vácz a Nagy-Magyar-Alföld budapesti medenczéjében fekszik, melyet a magyar szigethegység rögei vesznek körül. A Visegrád előtt két ágba szakadt Duna hömpölygő árja méltóságos lassúsággal folyik ismét már déli irányban az ország szíve felé. Balpartján alacsony emelkedéssel kezdődnek és fokozatosan magasodnak a váczi hegyek, melyeken túl egyszerre szökken föl a 652 méter magas Naszály impozáns hegylánczolata.

A Naszály tulajdonképen szerves folytatása a Dunántúl szigethegyeinek: a Bakonynak, Vértes-Gerecsének és Pilisnek. A Naszály elszakadása valószínűleg a magyar Alföld lesülyedésével egyidőben történt. A lesülyedés következtében azután felnyomult a Visegrád-Szentendrei andezithegy. A Duna mostani medre a geológiai harmadkor végén alakult ki, midőn az Esztergom—Visegrádi szorost hátráló erózió következtében lassanként áttörte. Vácz határának kiváló jelentőséget kölcsönöz az, hogy talaját legnagyobbrészt finom lősz borítja, a mely tudvalevőleg kitünő termőtalaj. Fölismerték ezt már az ősnépek is, mert Vácz és környéke állandóan lakott hely volt. Jelentőségét földrajzi fekvése adta meg, de ugyanez vonta meg a korlátot is továbbfejlődésének útjában. Az ország kellős közepén, a Duna kanyarulatánál — a legtermészetesebb közlekedési vonal középpontján — a Keletet a Nyugattal összekötő vasuti fővonal közepén fekszik és látszat szerint az a rendeltetése, hogy világforgalmi góczpont legyen.

Ha egy vonalat húzunk — mondja Kohl, a kiváló földrajzi író — az Adriai tenger éjszaki végéről éjszakkeleti irányban az orosz és magyar pusztákat elválasztó kárpáti iszthmusz felé s egyet a Dunának dévény-pozsonyi kapujától délkeletre moldva-orsovai kapuja felé, akkor a két vonallal megjelöljük a főtengelyeket, a melyeken a magyar medenczének egész történelme mozgott. A Duna váczi hajlatának csúcsa közel esik Magyarország matematikai középpontjához és itt érintkeznek a legjelentősebb ellentétek, melyeket az ország belseje mutat. Magyarország egész politikai és közlekedési történelme a Dunának ama nevezetes nagy hajlása s a középhegység tengelye körül forgott, mint kerék az agya körül. (Die geogr. Lage der Hauptstädte Europa's 249.)

Vácz valóban hatalmas versenytársa volt Pestnek és Budának. I. Géza és *Szent László* királyok szerették volna az ország fővárosává is tenni, mégsem lett soha az ország középpontja. Ennek az oka épen földrajzi fekvésében rejlik. Az országot átszelő közlekedő vonalak, melyek a keleti és nyugati, az éjszaki és déli részeket összekapcsolják, a Duna kanyarulatánál találkoznak és itt metszik egymást. Az éjszaknyugatról délkeletre menő út azonban nagy kerülőt tesz, ha Váczon szeli át a Dunát, mert a közbeeső Szentendre-sziget útját állja. Váczot a középkorban a rév tette fontos várossá. Nagy baja volt a város fejlődésének az a körülmény is, hogy nincsen szabad tere, a mely egy nagy város terjeszkedéséhez feltétlenül szükséges. A váczi hegyek emelkedése már a Duna partján kezdődik és a város fejlődését meggátolja. Ez az oka, hogy a város alakja hosszú, keskeny szalag. Vácz általában mindig elég nagy város volt és hadászatilag is nagy jelentőségre emelkedett.

Természeti viszonyok.

A város területét minden oldalról természetes határ veszi körül. Éjszaki része Nógrád vármegyével szomszédos. Éghajlati viszonyai kedvezők. A környező hegyekből azonban gazdag, üde levegőt hoz le szüntelen a nyugati szél, a miért a hőmérséklet három fokkal állandóan alacsonyabb, mint a fővárosban. E hőfok-különbözet annak a jele, hogy levegője sűrűbb és ruganyosabb. Jóllehet Vácz nem emelkedik felül a vele egyenrangú vidéki városok kisvárosias jellegén, mégis kedvező benyomást gyakorol az idegenre. Közvilágítása villammal történik. A villamos telep a város tulajdona, üzemét azonban a Ganz-féle részvénytársaság tartja bérleti kezelésben. Szép rakodópartja versenyre kelhet akármelyik dunamenti várossal. A külvárosok egyes részlete egészen falusias szinezetű. Az itt honoló néma csend a természet szépségenek miliőjén kellemesen hat a főváros nyüzsgő sokaságának idegbontó zaja után. A város területe a hozzátartozó Alsópencz és Sügyi pusztákkal 10,513 kat. hold. Ebből 1760 kat. hold van szőlővel beültetve. Útakra, vizekre, temetőkre és befásított területekre 1836 kat. hold esik. Szántóföldje nem sok. Legelője aránylag kevés, ennek is a legnagyobb része homokos. Vácz vidékét geológiai szempontból most veszi föl a múzeum-egyesület kérelmére *Horváth* Károly dr. tanár.

A Naszály keleti oldalán gazdag kőbánya van. Tulajdonosa, a püspöki uradalom, az üzemet mindig bérlőkre bízta. Az innét fejtett homokkőből alapozták a budapesti lánczhídat is. Az új bérlő, a Löwinger Testvérek czég, néhány év előtt tervszerű üzembe vette és évenként 1000 köbmétert termel ebből a hídépítés czéljára nagyon alkalmas homokkőből, egy újabban föltárt bányából pedig 500 köbméter finom sárga márványt hoz üzleti forgalomba. A völgyekben kékesszürke, igen csillámos és homokos márga fordul elő.

A város kialakulása.

Vácz az egykorú okíratokban és följegyzésekben mindig *civitas* néven szerepel, később Nógrád vármegye *oppidumai* között találjuk felsorolva, de mint *possessióról*, sohasem történik róla megemlékezés. I. *Ulászló* király 1440-ben kelt egyik adománylevele mégis azt bizonyítja, hogy magánosok birtokában is volt. Az Orsz. Levéltárban a Neoregestrata Acta 1665. csomójának 68. iratából azt olvassuk, hogy *Némai* Jakab fiát, *Kolos* Jeromost, hűtlensége miatt a király megfosztja Vácz birtokától és a várost *Saápi* János fiának, *Harcsa* (Harcha) Pálnak adományozza, mert ez férfiasan küzdött Győr várának visszafoglalásakor és tevékeny része volt *Czillei* Ulrik gróf elfogatásában. Noha az Árpádházbeli királyok sokféle szabadalommal és kiváltsággal ruházták föl a város lakosait, a város maga mégis mindenkor jobbágyváros volt. Földesúri jogot eleinte kizáróan a püspök gyakorolt fölötte. Ezt a jogát azonban később a káptalannal osztotta meg. Azokat a jogokat és szabadalmakat, melyeket a város lakosai a királyoktól kaptak, Vácz püspökei mindig megerősítették vagy megújították, úgy hogy a város inkább pártfogóját, mint földesurát tisztelte püspökeiben. *Althann* Károly gróf püspöksége idejében a város oly felosztást nyert, hogy egynyolczad részét a káptalan bírja, hétnyolczadát pedig a püspök. Mind a két városnak tulajdon bírája és tanácsa volt. Hivatalos elnevezése *Püspök-Vácz* és *Káptalan-Vácz* város volt. Az ikervárosok 1859 február havában egyesültek.

Belső beosztás.

Közigazgatásilag a város egységes, csakis a kézbesítéseket teljesítő negyedmesterek szerint oszlik négy részre. A községi képviselőválasztásnál három kerületre oszlik (Alsóváros, Középváros és Felsőváros). A katholikus plebániák területe is két részre (Alsóvárosra és Felsővárosra) osztja a várost. A még manapság is szokásos külvárosok szerint való felosztás (Kisvácz, Tabán, Krakkó, Luxenburg, Burgundia, Kukuricza-város) inkább történeti emlékű, az Alsó- és Felső-Czigányváros elnevezés pedig csak etnografiai értékű. Alakját tekintve, Vácz a soros községek közé tartozik, vagyis egy hosszabb utcza mentén sorakoznak a házak jobbról és balról. Az egész várost hosszában átszelő főutcza volt az összes utczák történeti kifejlődésének tengelye. Vácz legrégibb házai mind a főúton vannak. Ez az egyutczás típus a XVII. és XVIII. századbeli Vácz térképein is kivehető. A lakosság szaporodtával, mivel már úgyis hosszú volt a város, kezdtek keresztben építkezni és így keletkeztek a kis zugok, keskeny utczák és szabálytalan közök, a melyek élénken tarkítják Vácz helyszínrajzát. A főczél persze mindig az volt, hogy minél közelebb legyenek a Dunához. Ez az oka, hogy olyan sűrűen, szinte egymás hátán vannak a házak a Dunaparton, a Tabánban és a Burgundiában egyaránt.

A város leírása.

Az utczák egyébként rendezettek. A forgalmasabbak szélesek, a somosújfalusi bazaltbányából szerzett koczkakövekkel vannak kirakva és fákkal szegélyezve. Az építkezés modora a város belső részén egészen városias. A Konstantin-tér és Székesegyház-tér házai jórészt emeletesek. A mellékutczákon leginkább földszintes házakat találunk. Ezek túlnyomóan cseréppel vannak fedve. Csak a városvégeken akad itt-ott egy-egy zsindelyes és szalmafödeles ház. A lakóházak száma a város belső területén 1676, a külső területen 219, összesen 1895. — A házak szaporodása nincs arányban a lakosság gyarapodásával. Budapestről is sokan telepednek ki Váczra, ezért állandó a lakáshiány.

Konstantin-tér.

Akár vasúttal, akár gőzhajóval érkezünk Váczra, néhány percz alatt a városban vagyunk. A város közepe a főtér, melyet a fejedelmi bőkezűséggel tett alapítványairól híres *Schuster* Konstantin püspök nevéről *Konstantin-térnek* hívnak. A tágas teret a széles főút alkotja a belé nyíló Széchenyi- és Káptalan-utczákkal. A városi élet középpontja ez. Az üzleti forgalom itt nyer lebonyolítást, itt tartják a hetivásárokat és itt van a legtöbb előkelő üzlet. A tér közepén a városháza előtt — rostélylyal körülvett — kicsi virágos kert áll. Ebben fogják fölállítani *Konstantin* püspök szobrát.

Városháza.

A városháza épülete minden külső díszt nélkülöz. A Konstantin-téri homlokzata előugrásán (resalitján) szoborcsoportozat van. A középső kőszobor az igazság istenét ábrázolja. Balkezében serpenyőt, jobbjában pallost tart, szeme bekötve. Mellette két alak fekszik, a jobboldali a magyar czímert, a balfelőli pedig Migazzi püspöknek, a város akkori földesurának czímerpajzsát tartja kezében. A párkánymezőn a város relief czímere látható: a Szűz Mária képe, két oldalról liliomokkal környezett holdüregben, baljában jogart, ölében a gyermek-Jézust tartva. A nyitott erkély művészi kivitelű, barokk ízlésben készült vasrácsozattal van ellátva. A hatalmas póznán városi ünnepeken: a váczi csata évfordulóján, márczius idusán, Rókus és Mária névnapján, a város színeit jelentő vörös-kék zászló lobog. A városháza építését még Althann M. Frigyes püspök kezdte meg 1735-ben, befejezése azonban *Mária Terézia* látogatásának emlékéhez fűződik. Néhány év előtt nagy költséggel, de szerencsétlen kézzel az Esterházy-utczai szárnynyal bővítették.

Irgalmasok társháza.

Tőszomszédságában találjuk az irgalmasrendiek társházát. Azelőtt papnevelő volt. A humánus szerzetet *Migazzi* telepítette Váczra 1763-ban. Mai házukban 1780-ban helyezkedtek el, a kápolnát is ekkor építették. Itt van a rend gyógyszertára és kórháza.

Siketnéma intézet.

Szemben áll vele a siketnémák intézetének kétemeletes háza. Eredetileg püspöki rezidenczia volt, benne szállott meg Mária Terézia is, a mikor 1766-ban a várost meglátogatta. Homlokzatán ez a felírat olvasható: Fovendis Instituendisque Surdomutis, Franciscus Imp. Aug. et Rex Apostolicus. A kapu alatt a falban márványtáblák hirdetik az alapítók emlékét. Az udvaron *I. Ferencz* király márványszobra áll, *Vaszari* siketnéma szobrász műve. A hazai siketnémaoktatás alapját Jólészi *Cházár* András vetette meg 1799-ben. A váczi intézet 1802-ben nyílt meg. Nem csupán beszélni, írni és olvasni, hanem kézügyesítő gyakorlatokat is tanulnak itt a növendékek, úgy hogy a mikor az intézettől megválnak, a társadalom hasznos polgárokat nyer bennök. Az évszázados intézet berendezése mintául szolgálhat és a tanítás módja oly czélszerű, hogy a külföldi szakférfiak figyelmét is fölkeltette. Közel egy évszázadon át kizárólag a váczi intézet teljesítette hazánkban a siketnéma-oktatást. A decentralizálás munkája az utolsó évtizedben történt, de a váczi intézet régi tekintélyével ma is a vezető szerepet játsza. 1902-ben, az intézet fennállásának századik évében, a kerti részen új palotát emeltek. Tágas termek és világos helyiségek állanak ebben a tanítás czéljára. Említésre méltó az épületben a Cházár András-féle, mintegy 5000 kötetet magában foglaló könyvtár, melyet a százados jubileum idején ajándékozott az intézetnek a rozsnyai evangélikus főesperesség. Az egész intézetet az igazgatótól megállapított időben a közönség megtekintheti.

A siketnéma-intézet mellett, szintén önállóan áll a barokk-stilben épült nagy préposti palota. Ebben az épületben kezdte meg működését három beteggel 1850-ben az országos hírű Schwartzer-féle elmegyógyító intézet.

Fegyintézet.

A Konstantin-térnek ez a része már a főutczába nyúlik és a *Középvárosi-főút* nevét veszi föl. Ezen a széles úton folytatva sétánkat, a város legnagyobb lakóházához, a kir. fegyintézethez jutunk. Az óriási épületnek főutcza felőli kis részére csak befalazott kapukat és vasrácsos emeleti ablakokat látunk, a Dunára menet két emeletesre magasodik és folyton füstölgő kéménye miatt hatalmas gyár benyomását teszi. A várszerű épület mellett az egymástól rövid távolságban fölállított faköpönyegek között fegyveres őrök sétálnak. Kisvácz felé néző oldalát szépen rendezett árnyas kert határolja. Belül valóságos labirintus, udvaraival és folyosóival. Egész kis város. Van benne egy anglikán csúcsíves kápolna, iskola, kórház, több óriási munkaterem és raktárhelyiség. Meglepő az itt uralkodó rend és tisztaság. Az épületet *Migazzi* 1777-ben a *Terezianumnak* nevezett és Bécsbe áthelyezett *nemes ifjak nevelő-intézete* részére emelte. Ezért hívja a nép még ma is konviktusnak. 1808-tól a *Ludovika Akadémia* volt benne elhelyezve és a mikor ezt 1825-ben az ez évi XVII. t.-cz. rendelkezésére Pestre helyezték át, gróf *Nádasdy* püspök vásárolta meg és 1836-ban az ekkor tartott országgyűlésen az alapítandó tébolyda czéljaira ajánlotta föl. De az elmebajosok intézetét Budán állították föl s az épület sokáig gazdátlanul maradt. Végre 1855-ben az osztrák igazságügyi kormány kezébe került. Ez letartóztató intézetté alakította. Ez idő szerint a 2 évtől 15 évig terjedő fegyházbüntetésre itélteket tartják itt fogva. Számuk 800—1000 között váltakozik. A fegyenczek büntetésük egyharmad részének (három évnél hosszabb elitélés esetén egy év) kitöltése után kerülnek csak a közös munkásterembe, hol különböző ipari foglalkozást űznek. Az igazgatóság, a kisipar elnyomásának kerülésével, megbízható czégek útján, a gyártmányoknak lehetőleg külföldön biztosít kelendőséget.

A nem aljas okból eredő bűnök (párbaj és politikai vétséek) megtorlására szolgál az államfogház, melynek épülete a közvetítő intézettel függ össze. Bejárója a Horváth Mihály-utcza dunamenti részén van. — Azokat, a kik büntetésük kétharmad részét, vagy az élethosszig elitéltek büntetésük tíz évét már kitöltötték, hogyha reményt nyujtanak a javulásra, a közvetítő intézetbe szállíttatják. Ezt az épületet a fegyház közelében a Kőkapuval szemben találjuk. Az ebben letartóztatottak enyhébb bánásmódban részesülnek és külső munkát teljesítenek.

Kőkapu.

Az egykori Kisváczot a Kőkapu választotta el a várostól. Mária Terézia látogatásakor Kisvácz még Nógrád vármegye területéhez tartozott és a város határa ezen a ponton kezdődött. Azért állíttatta Migazzi erre a helyre a diadalkaput fejedelmi vendégei tiszteletére. A kőből és téglából empire-stílusban épült kapu tervét *Caneval* udvari építész készítette. Méretei a következők: Magassága 20 méter, szélessége 12 és vastagsága 4 méter, az ív nyílása 10 méter magas és 5 méter széles. A magaslat oldalain csőrükben virágfűzért tartó sasok ülnek, a homloklapokon pedig az uralkodóház tagjainak körbezárt domborművű képei között feliratos márványtáblák vannak elhelyezve. A Kisvácz felé eső oldalon Mária Terézia és Ferencz császár mellképe, a város felé: jobb oldalon *II. József* és *Lipót* főherczeg közös körbefoglalt képe látható. A főherczegek képei között elhelyezett márványtáblába nagy betűkkel ez a két szó van bevésve:

AETERNAE DOMVI (az örök háznak).

Csodálatos találkozása a véletlennek, hogy egy évre a kapu felállítása után, épen azon a napon, (1795 augusztus 18-án) a mikor Ferencz császár Innsbruckban meghal, a váczi kőkapu falába illesztett medaillonját a mennykő leüti. Ugyanezen a napon történt Bécsben, hogy a Szent István-templomban miséző Migazzi fejére esett az oltár nagy feszülete.

Kisvácz.

A Kőkapun túl falun érezzük magunkat. Az egyenesen haladó széles utczák akácz- és gyümölcsfákkal vannak beültetve. Különösen sok az eperfa, ezeket Migazzi ültette, hogy a selyemtenyésztést meghonosítsa. A kicsi, de tiszta házak nincsenek egymással összefüggő lánczolatban, nem alkotnak zárt házsorokat, mert a beltelek felé vannak építve, úgy hogy a kapufal az összekötő kapocs közöttük. A sajátságos dialektusáról híres Kisvácznak érdekes a története. *Kolonich* Zsigmond püspök 1716-ban a református vallást követőket a városból kitiltotta. Ezek a városon kívül telepedtek le és új községet alapítottak. Ennek az élén a várostól független bíró állott. A lakosság szaporodtával a telep és a város között levő részt házakkal építették be, úgyhogy a két helység összeért. A Nógrád vármegyéhez tartozó Kisvácz csak 1769-ben veszítette el közigazgatási önállóságát. Ekkor kebelezték Pest vármegyébe és egyesítették Váczczal.

A Kőkapu közelében áll az a ház, a melyben a polgári életben az *Aszakovics* nevet viselő *Füredy* Mihály, a Nemzeti Színház híres énekese élt és mint kovácslegény dolgozott. Ha egyenes irányban folytatjuk sétánkat, csakhamar föltünik a református templom csillagos tornya, de még jó messzire kell mennünk, hogy eljussunk oda. A paplak mellett elhúzódó nagyon szűk Takács Ádám-utczán át jutunk az iskolaépülethez és a mellette egymagában álló templomhoz, mely 1785-ben épült. A Duna felé eső térségről pompás kilátás kínálkozik.

Városvége.

Tovább haladva, néhány percz alatt a város végére jutunk. Apró kalibák állanak itt, tarka összevisszaságban. Czigányok lakják. Mindenütt a Duna mentén sétálva, csakhamar elérjük a hires fekvésű Buki-szigetet. Útunkat éjszaki irányban folytatva, elragadó panorámát nyujtó tetőre jutunk. A magában álló domb kettős körsánczának kivehető alakja elárulja az egykori vár helyét. A Duna partján a Gombkötő-sziget irányában emelkedő halom egész fennsíkja sánczczal van körülvéve. A vár lakói ezekkel az erődítésekkel védték telepüket a vadállatok és ellenséges néptörzsek támadásai ellen. A vár egyik sánczszögletében 1881-ben a felső vékony fekete földréteg alatt hamuval kevert, égetett agyagra akadtak. Ebben szétszórtan edények, őrlőkövek, orsógombok, kő- és csonteszközök, agyagkúpok és állati csontok fordultak elő. A halomnak Duna felé eső lejtős oldalán lehetett a temető, mert itt sok hamvvedret találtak. A 151 darab tárgyat a városi múzeum őrzi. 1865-ben egy bécsi régészeti társaság is rendezett itt ásatásokat és mintha a saját területén lett volna, jelentést sem tett erről senkinek, a lelt tárgyakat pedig magával vitte Bécsbe. A parasztok is gyakran fúrnak gödröket és kutatnak kincsek után. A halom, melyet a nép ma is Vártetőnek nevez, a kisváczi telkes gazdák tulajdona. Az ő szűkkeblűségükön múlik, hogy a váczi múzeum-egyesület rendszeres ásatást nem végezhet.

Fehérek temploma.

A megtett úton visszatérve, ismét a főtérre jutunk. Csonka tornyú templom vonja magára figyelmüket. Előtte magas talapzaton a gyermek-Jézust tartó Szent József színesre festett kőszobra áll. A templom homlokzata monumentális jellegű és a fal üregébe illesztett három szobor díszíti. Úgynevezett jezsuita-barokk stílben épült és a Domokosrendi barátoké volt, a kik tudvalevően fehér szerzetesi öltönyt viseltek, emiatt nevezi a nép még ma is Fehérek templomának. Belsejének művészi ízlése tekintetében a város első temploma. A kapu fölött levő márványtáblán a templom építésére vonatkozó följegyzéseket találjuk. (1769.) A művészi oltárképek kellemes összehangzásban vannak az oltárok faragványaival és szobraival. A torony a templom hátulján emelkedik és alacsony kalap födi. 1774-ben leégett és azóta nem építették föl újra. A templom mellett, azzal mintegy összeforrva, a nyugalmazott papok modern épületét találjuk. Ezen a téren állott a *Dvornikovich* püspöktől 1699-ben Szent-Mihály tiszteletére épített székesegyház, melyet a XVIII. század közepén helytartótanácsi rendeletre lebontották. A nyugalmazott papok bérháza mellett van a Kúria-szálló saroképülete. Kapualjának belső boltívéről egy a mohácsi vészt átélt faragott kő tekint reánk ezzel a fölírattal : *Curia Capituli Vaciensis 1520.* Két ház leszámításával az egész piaczot emeletes házak határolják. A városháza mellett menjünk az Esterházy-utczán át a Dunára. Balfelé, a szűk Görög-utczába tekintve, a görögkeletiek 1793-ban épült templomát látjuk. A palotaszerű sarki ház földszintjén van elhelyezve a váczi járás főszolgabírói hivatala.

Duna-part.

A Duna-partra érve, elragadó kép tárul szemünk elé. A széles folyam túlsó oldalán emelkedő Vértesek hegyláncza Visegrád felé húzódik s a messzeségben háttérbe kerülő jobbarti hegyekkel mintegy összetorlódva, óriási patkó-alakban zárja be a Duna szőke vizét, melyből mint valami hatalmas tóból, látszanak kiemelkedni a csipkés hegyek. Ebben a bűbájos környezetben mosolyog reánk három zöldelő sziget. Túl a Dunán, kicsiny erdőség közepette, a Pokol-csárda látszik. Hátterében a pilisi hegyek lánczolata déli irányban húzódik vissza s a Duna baloldala síksággá egyenesedik, csak a csörögi hegy szakítja meg utóljára a rónaságot. A Mária Terézia névre keresztelt rakodópartot 1889-ben emelték, ugyanekkor ültették be fákkal és a kőfalat díszes vasrácsozattal vették körül. A Sörház-utczára nyíló s erkélylyel bíró sarki házban született *Hanusz* István, a jeles természetrajzi író. Fölfelé folytatva sétánkat, egy magtár düledező épülete szúr szemet ; átellenben a püspöki kert egy pavillonnal koronázott kilátást adó bástyája áll. Ettől kezdődően az alacsony kőfallal és vasrácscsal elkerített díszkert határolja a Petróczy-utczát.

Székesegyház.

Egyszerre csak egy merész ívű kupola szökken föl előttünk, majd oszlopok alakja tünik elő, végül óriási kőpillérek meredeznek felénk : előttünk áll a nagytemplom impozáns alakja. A hatalmas épülettel szemben áll a barokk-stílű püspöki rezidenczia, balról a kegyesrendiek terjedelmes épülete, jobbról a középvárosi elemi iskola és papnevelő-intézet, az ezek határolta nagy teret pedig csinos park tölti be. A parkon áthaladva, egymással szemben Szűz Mária és Szent József arany-leples szobrát találjuk. Rendesen a római Szent Péter-templomhoz hasonlított olasz renaissance ízlésben, de a XVIII. század második felében uralkodott klassziczizáló stílusnak erős hatása alatt épült székesegyház építését gróf Esterházy Károly 1760-ban kezdette meg. Mikor két év múlva egri püspök lett, gróf Migazzi Kristóf folytatta a megkezdett munkát és 1777-ben fejezte be. Az alaprajzot Caneval (vagy Ganneval) franczia születésű bécsi udvari építész készítette, de a munkálatokat Oswald Gáspár iglaui (Csehország) születésű piarista fráter vezette. A templom külső hossza 76 méter, szélessége 32, magassága pedig (aljától a kereszt csúcsáig számítva) 68 méter. A föléje boruló kupola 42 méter magas, belső átmérője 19 méter. A fölötte emelkedő laternának nyolcz ablaka van s e fölött még egy kisebb kupola emelkedik, melynek rézfödelén két méter átmérőjű rézgömb áll s ezen hat méter magas rézkereszt.

A jobb és balszárnyon 40 méter magasságú, ballustrade-dal koronázott tornyok emelkednek és közrefogják az előcsarnokot, melyet 12, csekély entarsissal bíró, kettős sorban álló korinthuszi oszlop tart. A fölöttük nyugvó homlokzaton hat kőszobor díszeleg: A Boldogságos Szűz, József, Péter, Pál, János és Jakab szentek szobrai ezek. Mögöttük oszlopos párkány emelkedik. Alattuk a homloklapon nagy aranyozott betűkkel ez a fölírás olvasható : D. O. M. — IN. HONOREM. ASSVMTAE. IN. COELVM. VIRGINIS. — ET. S. MICHAELIS. ARCHANGELI. Az oszlopcsarnok kilencz lépcsőtől alkotott krepidomán áll és nagy kőlapokkal van kirakva. Az ajtók fölött csinos féldomborművek vannak elhelyezve, a melyek az evangéliumból vett jeleneteket és Migazzi czímerét ábrázolják. A kapu fölött ez a fölírat olvasható : Christoph. Card. A. Migazzi hauc faciem et Ecclesiam a fundo erext. — Inceptum MDCCLXIII. — Perfectum MDCCLXXVII. Belseje, mely 61 m. hosszú és 27 m. széles, bár egyszerű, mégis meglepi a belépőt arányaival, magasságával s a kupola művészi freskóival. A kupola falfestménye, *Maulpertsch* Antal Ferencz bécsi festő művészi alkotása, mely a szentháromság és a szentek dicsőségét ábrázolja. A pendentifeken a négy evangelista alakja látható. Ezeket is Maulpertsch festette. A kékes színű főoltár 30 méter magas. A tetején arany kereszt ragyog, alatta pedig ezek a szavak olvashatók : Deo servatori sacrum. A. MDCCLXXIV. Krisztust a keresztfán ábrázoló oltárkép Schmidt János Márton kremsi festő műve. Alatta Maulpertsch falfestménye van : Mária látogatása Erzsébetnél. Ez Migazzi művészi ízlését nem elégítette ki, azért takartatta el a Schmidt által festett Kálvária-képpel. A négy mellékoltár vörös márványból van vésve. Szintén Schmidt munkája a főbejárat jobb és bal oldalán látható két oltárkép, melyek egyike Nepomuki Szent Jánost, másika pedig Szent Miklóst ábrázolja. Az oldalajtók mellett levő oltárok képei Szűz Mária mennybemenetelét és Szent Mihály főangyalt ábrázolják. Az oltárképeken a festék összerepedezett, megbarnult. Mikor *Kazinczy* Ferencz 1831-ben Váczon járt, ezt a följegyzést írta naplójába : „Egy figyelmet keltő képe sincs, elbarnulva állanak az elsőn kezdve az utólsóig, barnák már a festéskor is. Mindet ki kellene hányni.“ E szigorú kritika hatása alatt a templom belsejének átalakítását czélzó legutóbbi munkálatoknál szobrokat állítottak elébük.

A gyóntatószékek előtt újabban fölállított üvegburkolatok jelentékeny területet foglalnak el a mellékoltárok elől. A kart négy pár barokizált dóri oszlop tartja. A régebbi orgona a feloszlatott Pálosok márianosztrai (Hont vármegye)

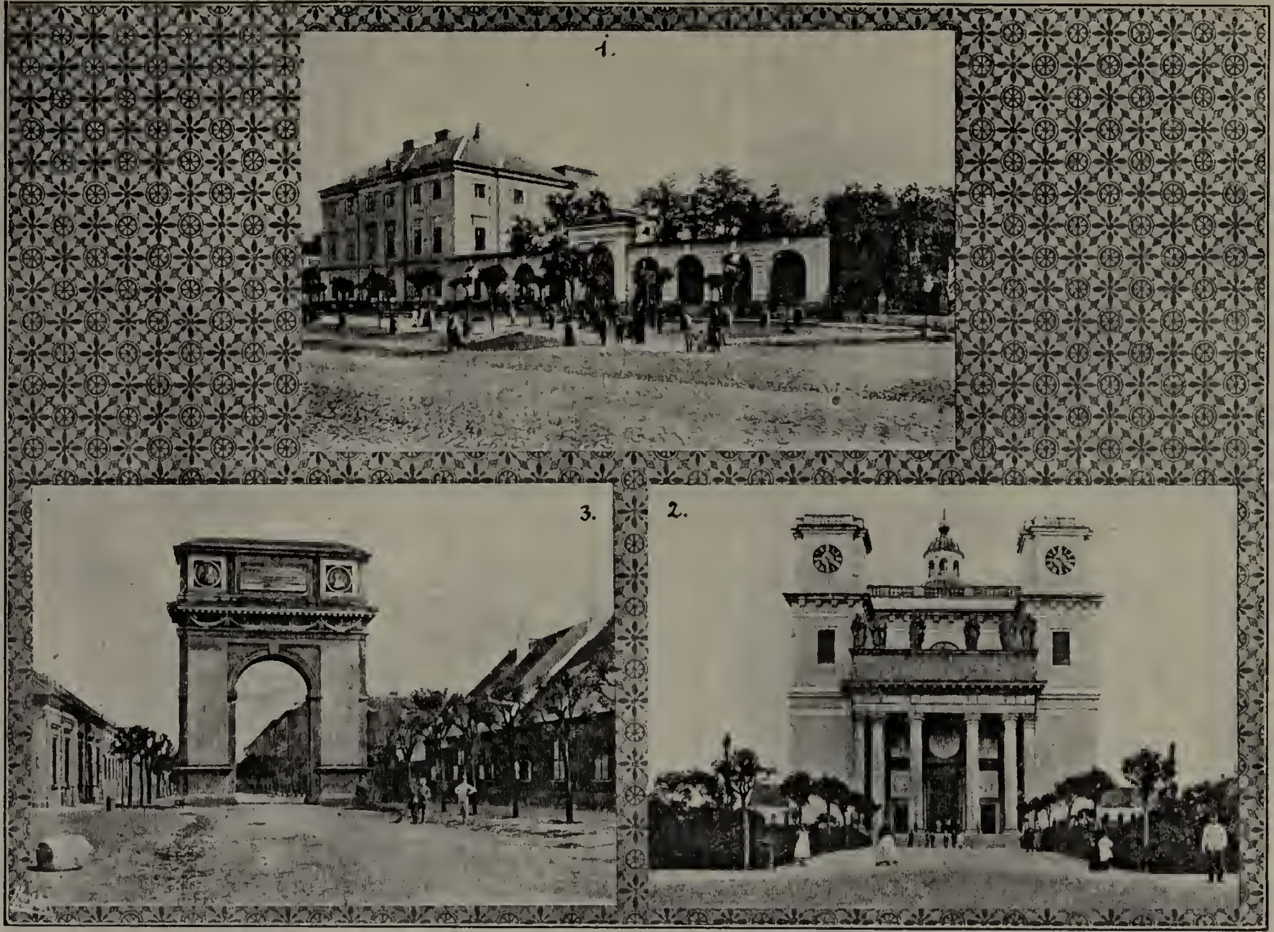

Vácz. 1. Püspöki székház. — 2. A székesegyház. — 3. A Kökapu.

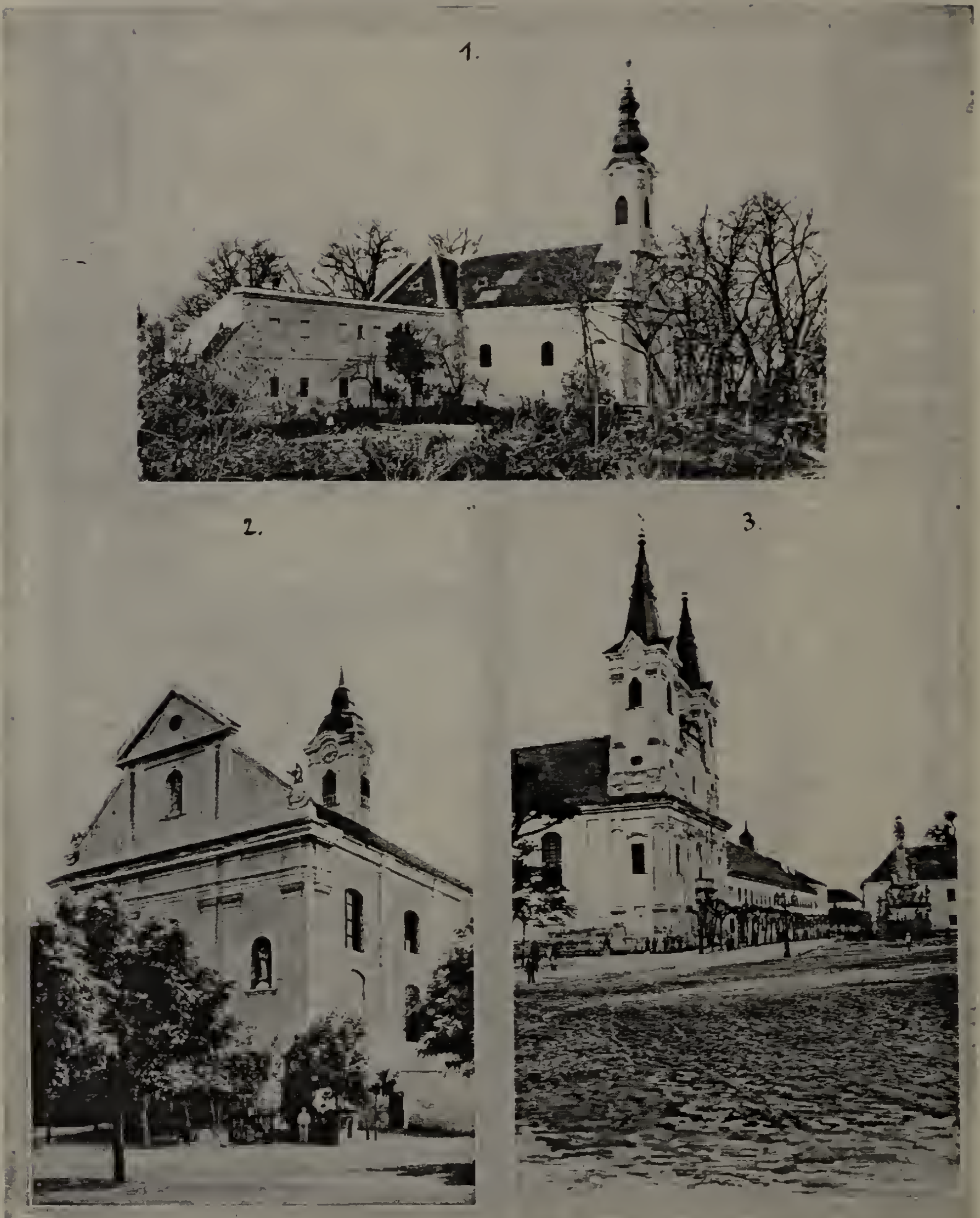

Vácz. — 1. A hétkápolna. — 2. A barátok temploma. – 3. A r. kath. templom.

templomából került ide; helyette gróf *Csáky* Károly Emánuel jelenlegi püspök készíttetett hatalmas, 75 változatú orgonát 1904-ben. A kupolát tartó négy pilléren a templom felépülte után meghalt s kriptájában nyugvó három püspök és a templomot építő Migazzi mellképe és vörösmárvány-emléktábla van befalazva. Közöttük Migazzié művészi értékű római mozaik-munka. A templom hajója kő- és vaskorláttal van a három lépcsővel magasabban fekvő szentélytől elkülönítve. Itt találjuk a *Schuster* Konstantin püspöktől fölállított díszes főpapi trónust és a kanonoki székeket. A sekrestyében őrzött Cortonai Szent Margitot és Szent Veronikát ábrázoló képek valószínűen XVIII. századbeli spanyol festők művei s Migazzi útján kerültek a székesegyházba. Szent Január vértanu festménye állítólag Julio Romanotól, Rafael tanítványától való.

A székesegyház kincstárában az egyházi műkincsek meglepően gazdag tárházát találjuk. Alapját még Migazzi vetette meg, de elődjeitől is maradtak fenn becses dolgok, így pl. Kollonits Zsigmondtól (1709—16) egy művészi szentségmutató, gróf *Forgách* Pál püspöktől (1757—59.) nehéz barokk-kehely, Althann és Migazzi püspökök közös ajándéka a gróf Csáky Károly Emánuel püspöktől kiegészített s igen becses smaragdokkal ékesített szentségmutató; gróf Althann püspöktől is maradt becses főpapi ornátus. Több rendbeli misekészlet, sok aranyfonatú selyem-díszöltöny, püspöksüveg, pásztorbot, számos ereklyetartó s efféle, az isteni tisztelet czéljaira szolgáló művészi kivitelű egyházi tárgy látható ebben. Egyik érdekessége Mária Terézia casulája, melyet a nagy királynő sajátkezével hímzett. A kincstár egyéb kézimunkáját is őrzi, valamint azt az arany mellkeresztett, a melyet *Migazzi* a váczi látogatás emlékére kapott tőle. Gróf Csáky Károly Emánuel a jelenlegi megyés püspök kiváló gondozása következtében a kincstár egészen új alakot nyert és sokféle ajándékokkal gazdagodott. A nagyértékű misemondó ruhákat egytől-egyig megújíttatta s újabb adományozással valóban művészi példányokkal gyarapította. Az egyházmegyéből is összegyűjtötte a művészi becsű ruhákat s megfelelően renováltatta, igen szép példányok pl. a dorozsmai, szentesi, farmosi casula. A kincstárakat, püspöki engedelemmel a kincstárnok (rendszerint egyik karkáplán) mutatja meg az érdeklődőknek. A templom alatt levő sírbolt 39 méter hosszú és 28 méter széles, 12 oszlopon nyugszik és három részre van felosztva, a szerint, a mint a püspökök, kanonokok vagy magányosok temetkező helyéül szolgál. A püspökök számára fenntartott sírboltok falán az oltár mellett találjuk *Báthory* Miklós püspök vörös márványba vágott czímerét, mely a reneszánsz-művészetnek egyik ékesen szóló emléke.

Püspöki palota.

A székesegyházból kijövet, a kétemeletes püspöki palota tűnik szemünkbe, de csak déli szárnyát látjuk és az angolkertet, a mely etruriai minta szerint készült kőívekkel van a tértől elkerítve. A 70 méter hosszú és 42 méter széles épület alapját gróf Althann Mihály Frigyes püspök rakatta le, de Migazzi építtette Majzel bécsi építész tervei szerint, a ki 1774-ben fejezte be. Nyolcz dór oszlop tartja a Migazzi-térre eső bejárati boltozatát. A lépcsőház hat dór oszlopon nyugszik. A díszes épület kétemeletes. A püspöklakta elsőemeleti lakosztály fejedelmi fénynyel van berendezve és gróf Csáky Károly Emánuel püspök ízlését dicséri.

A rezidenczia homlokzatával szemben a püspöki könyvtár tetszetős épülete áll. A 60,000 kötetnyi könyvtár alapját *Peitler* Antal József püspök vetette meg a püspöki, káptalani és papnöveldei gyüjtemények egyesítésével, 1878-ban, a mikor azok befogadására külön épületet emeltetett.

A földszinten van elhelyezve a váczi Múzeum-egyesület helyisége. Három nagy szobában van itt a város tulajdonát tevő múzeum gyűjteménye. A város és vidék múltjának leletekben és képekben, érczben és kőben gazdag emlékei tárulnak itt a szemlélő elé.

Kegyesrendiek.

Mielőtt tovább folytatnánk útunkat, nézzünk be a kegyesrendiekhez, a kiket gróf Kollonich Zsigmond püspök 1714-ben telepített Váczra. A nagy épület földszintjét a hírneves főgimnázium tantermei foglalják el, az emelet főutczai részét a hazafias tanítószerzet tagjainak magánszobái, az udvari részt az újonczнövelde, a térre eső frontot pedig rajztermek, múzeumok és egyéb iskolahelyiségek foglalják el. A rendház könyvtára 16,000 kötet. Természetrajzi és fizikai tanszergyűjteményei becsesek. Régésztei múzeuma 1848-ban a rend pesti házába került. A főutczai szárnyhoz épített barokkhomlokzatú templomot 1745-ben építették. Magas két tornya impozáns. A kapu fölött jobbra s balra művészi szoboralakok vannak kivájt üregekben elhelyezve. Bent hét egyszerű oltára van;

szentségszekrényét, melyet Olaszországban tükörből készítettek, gróf Forgách Pál püspök ajándékozta.

Szentháromság.

A templom bejáratával szemben tiszti barokk-stílben épült Szentháromság-szobor emelkedik. Egyike ez e nemben az ország legszobb szoborműveinek. Azt hiszik, hogy *Dunainszky* Lőrincz alkotása. Alapját 1750-ben rakták le, azóta az idő vasfoga erősen megviselte. 1827-ben volt utóljára renoválva, mint a fölirat mondja: Posita 1755., Renovata 1827. Hátulsó oldalán két gyönyörű domborkép van szobrászati barokkművű keretbe (cartouches) foglalva és Szűz Máriát ábrázolja. Az egyik, a liliomos (Regina Csoeli) a volt Püspök-Vácz város, a másik, a jogaros, (Patrona Hungariae) az egykori Káptalan-Vácz város czímere. E téren van a halpiacz, mely a pénteki hetivásárok alkalmával mozgalmas képet nyujt.

Kossuth-tér.

A sörház-utczai kiugró sarokházban született *Argenti Döme*, a hírneves orvosdoktor. A Piarista-utczán át kis térre jutunk. A város díszpolgára tiszteletére Kossuth-térnek nevezték el. A befásított térség közepén Szűz Mária szobra áll. Története Mária Terézia látogatásával függ össze. Azelőtt a Főutczának a városház és siketnéma intézet között elterülő részén állott. Migazzi püspök ajándékából a Káptalan-város helyezte ide. A valamikor híres Csillag-vendéglő hátulsó része helyén a kegyes alapítványok pénztárának díszes új épülete áll. Falába illesztve boldog Vácz remete szobra látható, a legendai szarvas alakjával. Szemben vele a kisprépost épületet találjuk. Oswald piarista fráter emelte. Barokk kapuhomlokzata figyelmet érdemel. Sajnálatos, hogy nincs megtisztítva a vakolattól.

Kath. iskolák

A Székesegyház-tér hátulsó részén mindenütt kanonoki házakat találunk. Az egyik, a Lauchas-alapítványi ház helyére gróf Csáky Károly Emánuel a kath. leányiskola díszes épületét állította és kegyelmes emlékként édes anyja nevével jelölte meg. Ha a Gasparik-utczán végigmegyünk, annak végében, a Szent Miklós-téren magában álló emeletes épületet találunk. Ez is katholikus iskola. *Csávolszky* József kanonok kezdeményezésére épült. Három évtized előtt itt az ú. n. rossz templom állott, melyet az alsóvárosi hívek használatára ideiglenesen építettek akkor, mikor a Konstantin-téren állott régi székesegyházat lebontották. Húsz évig volt használatban, a míg a mai Nagytemplom fölépült. Ekkor magtárnak alakították át, végre 1886-ban köveiből a mostani épületet emelték. Az oldalán álló Szent István-szobrot Migazzi lebontott hídjáról hozták ide.

Ferencziek temploma.

Az Iskola-utczán át a Géza király-térre jutunk. A téren több kőszobor áll, körülöttük gesztenyefák. Ezek mellett elhaladva, a Ferencziek templomához jutunk. A magas homlokzatba vájt üregekben szentek szobrai vannak elhelyezve. Kívülről is, belülről is jó benyomást gyakorol a szemlélőre. Az oltárokon és falakon sok a kép és szobor, czikornyás a díszítés, dús az aranyozás és élénk a színezés. Alkalmas arra, hogy a hívő lélekben áhitatot keltsen, bárha művészi szempontból kifogás alá vehető. A templommal összefügg a terjedelmes kolostor. Vastag falak, nehéz bolthajtások tartják a nagy épületet. A szerzetesek 33 kis czellájába három folyosó visz. Egyik szárnya kétemeletes, a rend noviciatusa számára építették. Ebben a rengeteg házban ma már csak két tagja él a kihaló szerzetnek. A monda szerint ezen a helyen állott *Géza* király temploma, melyet a mogyoródi csata napján tett fogadalma értelmében állított a Boldogságos Szűz tiszteletére. Az kétségen felül áll, hogy ezen a helyen állott Vácz hajdani várának székesegyháza, a melyet *Báthory* Miklós püspök épített. Mikor ugyanis gróf Althann M. Frigyes 1719-ben behozta a Ferencz-rendieket és gróf *Koháry* István számukra a kolostort és templomot építtette, az alapmunkálatoknál fölfedezték Báthory püspök sírjának márványfödelét, a melyből a szerzetesek a refektóriumban látható fejmosó-medenczét készítették. Ugyancsak az ebédlőben látható a most említett Koharynak, a ki Lipót rendületlen híve volt és az időben kiváló költő, latin emléksorokkal ellátott arczképe. A rend könyvtára több ezer kötetet, közötte sok becses ősnyomtatványt tartalmaz. A magasan fekvő kertből gyönyörű kilátás nyílik a városra és a Duna kanyarulatára. Az udvar óriási terjedelme a rend posztógyárának emlékét őrzi. Nem csupán a magyarországi, hanem a bosnyák tartomány tagjai részére is itt gyártották az öltözék anyagát.

A régi Vácz várfalának omladékai még ma is megláthatók a barátokkal szomszédos ház udvarában. Távolabb a 6. honvédhuszárezred kétemeletes palotája vonja magára figyelmünket. Tovább haladva, az utcza másik oldalán az alsóvárosi elemi iskola tornyos épületét pillantjuk meg, szemben vele a Fűz-utcza visz a Dunára. Sarki háza falába kőtábla van beillesztve s az 1838. évi pusztító árvíz magasságát mutatja. Egy kis kőhídon át jobbra visz a már kövezetlen országút Budapest és Gödöllő felé.

Gombás-híd.

A vám sorompóján túl feltünik a barokk stílben épült csonkaszentes híd, a mely alatt a Gombás patak folydogál. A hídat 1753-ben építették, 1759-ben pedig Szent Kamilló, Borbála, Nepomuki Szent János, Péter és Pál, Veránc és Judás szobraival díszítették. E hídhoz fűződik vitéz honvédeink egyik legszebb győzelmének emléke. 1849 április 10-én *Fõldváry* Károly, a váczi hős, a vörössipkások élén, zászlóval kezében, kartácszápor között vette be a hídat. Két lovat lőttek ki alóla, 14 golyó fúrta át köpenyegét, de ő maga sértetlen maradt. Az ellenség vezére, *Götz* Keresztély császári tábornok azonban ott lelte halálát. A híd szobrai ekkor rongálódtak meg.

A hídon átlépve a nemzeti lövöldözőház bejárata előtt állunk. A kerítés falába illesztett kőtábla fölirata szerint 1836-ban szervezték. De 1793-ban már működött. A *Splényi* püspöktől ajándékozott nagykiterjedésű kert közepén áll.

Alsóvárosi temető.

A szórakozás e víg tanyáját keskeny dűlőút választja el a halál birodalmától. Az alsóvárosi temető díszes sírkövekkel jelölt és kegyeletes kéz ápolta virágos hantjai alatt sok érdemes férfiú pihen. Igy Karcsú Antal Arzén, a város történetírója, Ulrich Károly kiváló zeneműíró, Drágfy Sándor országgyűlési képviselő, a takarékpénztár alapítója, Hamernyik János a Magyar Tudományos Akadémia egyik legnagyobb alapítványtevője, Rákosi János, a magyar közélet és irodalom terén nagynevű Rákosi Jenő és Viktor édesatyja stb. A névtelen hősök közös nyugvóhelye fölött szerény homokkő-obeliszk áll, rajta e fölírás: Honvédek. — MDCCCXLIX. Az elesett Götz tábornok is itt van eltemetve.

Honvédemlék.

A temető virágos kertje és a Hétkápolna árnyas fasora között az országút mentén magában álló domb tetején díszes vasszobor áll. A váczi csatákban elesett honvédek emléke ez, melyet nyomban az elnyomás után állított a város kegyeletes közönsége. A szabályos négyszögalakú domb mesterségesen van fölhányva. Keleti oldaláról kőlépcsők visznek föl reá. A díszes vasrácscsal körülvett piramis lépcsőszerű talapzaton nyugszik és négy méter magas. Csúcspontján ágyúgolyó lángol. Felső oldallapjait a magyar czímer díszíti, alább ágyúgolyó és koszorúk fogják körül, alattuk fehér táblákon a következő felíratokat olvashatjuk:

I.

Vándor megállj! tekints szét e mezőn,
HONVÉDEINK itt küzdtek a jogért!
S itt nyugszanak, kik vért és életet
Áldoztak a honért!

II.

Ha zsarnok lába nyomja e hazát,
Ne csüggedj el, hisz ŐK csak nyugszanak,
Széttörni békót, szolgalánczokat
Fölkelnek újra ŐK, a — hősfiak!

III.

Ha a szabadság napját élvezed,
Áldd érte Istent s e szent hamvakat;
HONVÉDEINK véréből nőtt e fa,
Mely vész s viharban nyugtot ad.

IV.

MDCCCXLIX.
Április X.
Július XV. & XVII.

Ez utólsó napon évenként összegyűl a város hazafias közönsége a Honvédemlék körül, hogy lerója hálája adóját a Vácz védelmében elesett hősök iránt. A város hivatalos ünnepet ül. Az Alsóváros kanonokplebánosa gyászmisét mond a Hétkápolnánál, mely után a hatóság küldötteinek vezetésével a Honvédemlékhez vonul a közönség. Eléneklik a Szózatot és a Himnuszt, az erre fölkért szónok ünnepi beszédet mond s az emlékművet megkoszorúzzák.

Hétkápolna.

A honvédemlék közelében erdős dombháton csinos kápolna alakja tünik fel. Évszázados faóriásokkal szegett sétaút visz hozzá, az ú. n. hét szenvedési állomás hét kis kápolnája mellett. Ettől a hét kápolnától vette a nevét is. Helyéhez monda fűződik. A krónikások szerint a kápolna helyén rengeteg erdőség volt és szentéletű remete lakta. Vat, Vath vagy Váczнak hívták. Géza 1072-ben itt pihentette meg az Ottó morva hadaival egyesült seregét, hogy előkészítse a Salamon ellen vezetendő döntő ütközetre. A remete győzelmet és trónrajutást jósolt neki s miközben hadseregének csatarendbe állításán tanácskozott, öcscse László angyalt látott megjelenni, a ki Géza fejére koronát illesztett. Géza erre fogadalmat tett, hogy ha győzni fog, a Boldogságos Szűz tiszteletére díszes templomot épít. A mogyoródi diadalmas csata után egy évre Lászlóval együtt

Váczra jött, hogy az épitendő egyháznak alkalmas helyet keressen. Ugyanazon a helyen, hol egy év előtt az angyal koronát tett fejére, tüzes agancscsal ékesített szarvas törtetett elé. Üldözőbe vették és egészen a Dunapartig mentek utána. Itt egy sziklacsúcson hirtelen megállt, s noha a király és kisérete rányilaztak, nem mozdult helyéről, mikor pedig egészen közelébe jutottak, a Dunába ugrott és eltünt. Mindezek emlékére a hűvös forrás mellett lévő halmon Géza, Szent Péter tiszteletére kápolnát emelt, míg a fogadalmi templomot azon a helyen építette meg, a hol most a Ferencz-rendiek temploma áll.

A most fönnálló kápolnát Althann Mihály Frigyes püspök idejében kezdték építeni 1718-ban, de Migazzi fejezte be 1780-ban. Oltárképét Kámánházy László püspök szentelte föl 1815-ben, a Szent Szűz nevének tiszteletére s csak ez idő óta búcsújáró hely. 1770 óta prépostsággal van összekötve, 1808-ban pedig Károly Ambrus főherczeg váczi püspök egyesítette a felsővárosi plebániával. A kápolna főérdekessége a főoltáron elhelyezett csodatevő Mária-kép, melyet e nemben hazánk egyik legrégibb képének tartanak. A kép a máriavölgyi kegyszobor másolata, melyet egy szegény asztalosmester hálából helyezett egykor az általa gallyakból és lombokból készített kápolnába. A vörösfenyő-deszkára húzott kegykép a gyermek-Jézust balkarján tartó Szűz Máriát ábrázolja. Mindkettőjök fejét drága kövekkel kirakott aranykorona diszíti, ruházatuk pedig ezüstfonalaklakkal áttört selyem. A kápolna és sekrestye oldalai tele vannak aggatva szív, szem, láb, kar és más alakot feltüntető ezüst vagy viaszból készült apró tárgygyal. A lelki bajokból (szív) vagy különböző testi (szem, láb, kar) betegségükből felgyógyultak ajánlották föl ezeket a Boldogságos Szűznek.

A kápolna lábánál malomkő alatt üde forrás kristályos vize bugyog, melynek gyógyító erőt tulajdonítanak. Különösen szembetegség ellen használják. Néhány lépésnyire ettől faköpönyeggel körülvett forrás vize csörgedez. Ez a város legjobb ivóvize. A néphit ama tulajdonsággal ruházta föl, hogy a ki iszik belőle, annak a szíve visszavágyik Váczra.

Városliget. A források mellett elhaladva, jól gondozott gyalogúton jutunk a városligetbe. Az egykor mocsaras árterületet az emberi kéz szorgos munkája valóságos paradicsommá tette. A labirintus-szerűen alkotott ösvényeket árnyatadó lombsátrak fonják körül. Egészen a Dunapartig húzódnak, hol a Szépkilátás (Belle vue) pontján remek panorámában gyönyörködhetünk. A liget többi sétaútja szépen ápolt virágos ágyak mellett visz el a Derecskei tóhoz. Tél idején mozgalmas itt az élet, mert itt van a jégpálya. A tó partján áll a korcsolyázó-egyesület 1887-ben épült csinos csarnoka.

Ha a tó mellett kanyargó úton megyünk ki, akkor a lövőházi hídhoz jutunk. A vámház mellett jobb felé irányítva lépteinket, az erre húzódó Zöldfa-utczán át a Malom-utcza püspök-uradalmi házában találjuk az ú. n. Istenmalmot, melynek épülete romban áll. Itt van a szája annak a hatalmas vízműnek, a mely török világban ivóvízzel látta el a várost. Távolabb magában álló hegyet pillantunk meg. Innét tekintve, óriási gúlának tünik föl a Csöröghegy, melyen 1849-ben az oroszok hadállása volt.

*

Vácz őskora. Magyarország legősibb lakosai valamennyien a vizek mentén laktak és így jogos a föltevés, hogy Vácz mai helyén, a Duna kanyarulatánál a történelem előtti időben is jelentékeny telep lehetett. Az első nép, a melyről tudjuk, hogy a Duna kanyarulatánál lakott, a dák volt és így a város területének, ha Strabo leírása hitelt érdemel, kétezer éves a története. A római hódoltság korában a szarmata származású jászok (metanastae jazyges) birtokába jutott a város mai területe. Jóllehet a másik barbár néppel, a germán fajhoz tartozó kváddal szövetséges viszonyban voltak, határaikat ezek ellen is védelmezték. A Dunától a Tiszáig hat méter széles és három méter mély árkot vontak s ezt hívják Csörsz ároknak, melynek két ága volt. Tehát a város mai területén az ó-korban három ország határa futott össze. A Duna széles medre akadályozta a két barbár nép további terjeszkedését Pannonia felé s a tulsó oldalról a római katonaság nézett farkasszemet az ő burguszából. A Hétkápolna körül állott földhányással szemben volt a rómaiaknak 500 fegyveres emberét befogadó castruma, az úgynevezett Bolhavár: a város éjszaki határában álló Pogányvárral szemben pedig, a mai Dunabogdány község közelében a Cirpi, Cirpimansio vagy Carpis castellum nevü városukat építették.

Honfoglalás után.

A honfoglaló magyarok minden kétséget kizáróan szláv benszülötteket találtak itt s városukat nevével együtt vették át. A Vácz név határozottan szláv eredetre vall és valószínűen több házat, vagyis telepet jelent. Épúgy használtak telepeik megjelölésére, miként a magyarok is szállásnak nevezték lakóhelyüket. (Árokszállás, Fülöpszállás, Janko-vácz (János-szállás), Gyurgye-vácz (György-szállás). 955-ben a mai Vácz már nevezetes hely volt és Szent István király azért állított ide püspökséget. Gyakran időztek falai között koronás uralkodók és sokszor intézték itt a haza sorsát országgyűléssel, zsinattal és béketanácskozásokkal. Különösen az Árpád-korbeli királyok árasztották el a várost kegyelmüknek sokféle jelével. I. Géza sokat tett fölvirágoztatása érdekében. A Salamon király hadseregén aratott mogyoródi diadal emlékére — mint láttuk — díszes székesegyházat emelt. A várost megerősítette és a lakosság számát külföldről behívott polgárokkal gyarapította, kiknek sokféle szabadalmat és kiváltságot engedélyezett. Székhelyét állandóan Váczon tartotta és mikor 1077 április 25-én meghalt, kívánsága szerint itt is temették el az általa épített templomba. (*M. Joannis Thwrócz* Chronica, *Schwandtner* 1765 I. 209.) A krónikások neki tulajdonítják a város és püspökség alapítását és ennek történetét a csodaszarvas legendával kapcsolatosan mesélik el. A történelmi kutatás azonban kétséget kizáróan megállapította, hogy a váczi püspökséget maga Szent István alapította. Szent László befejezte a Géza királytól épített templom belső díszítését és ő is, miként elődje, az ország fővárosává akarta tenni Váczot. Ezért valószínű az a föltevés, hogy Váczot a szabad-királyi városok rangjára emelte. II. vagy Vak Béla nagyon gyakran fordult meg itt. Imre király nemzeti zsinatot tartott Váczon. Nagyon kedvelte a várost és püspökét, Boleszlót, a ki III. László és IV. Béla királyoknak a keresztatyja volt. Egy ízben azonban kínos jelenet folyt le közöttük a székesegyházban. 1199 márczius 17-én a király az oltár mellől rántotta le az imádkozó püspököt, mert ez a trónkereső Endre herczeg lázadására gyűjtött pénzt kiadni vonakodott. Boleszló püspök III. Incze pápánál tett panaszt a király ellen, mert ez az egyház kincseit is elvitte. A pápa közbenjárására Imre király visszaadta a kincseket és kibékült a püspökkel.

Tatárjárás.

A tatárjárás Váczot is elpusztította. 1241 márczius elején a mongolok betörésének első hírére tömérdek vidéki menekült lepte el a várost. Egy része a falai között keresett menedéket, más része pedig a dunántúli biztosabb részekre akart menekülni és az átkelésre várt. Márczius 15-én a tatárok Pest közelébe értek. Ugolin (Ugron) kalocsai érsek nehéz fegyverzetű dandárát a tatárok mocsárba csalták, bekerítették és nyílzáporral borították el. A mongol lőhade zöme Batu kán testvére, Sejbán vezérlete alatt Vácznak vonult. Márczius 17-én (virágvasárnap) kora reggel készületlenül lepte meg a várost és első rohamra bevette. Kirabolta, felégette és lakosait meg az odamenekült vidékieket kardélre hányatta. (*Salamon Ferencz*, Budapest története II. 164., Szabó Károly Rogerius mester 21.) Mikor a tatárok kivonultak az országból, IV. Béla király németeket telepített a kiirtott lakosság helyébe. Ezek újból felépítették a várost és Szent Mihály főangyal tiszteletére templomot emeltek. A magyarok más városban laktak, külön templomot is építettek maguknak, melyet a régi Boldogasszony templom emlékére szintén Szűz Máriáról neveztek. A kettős várost a védelem szüksége okából kőfallal vették körül és benne várat építettek.

Vácz fénykora.

Ez időtől kezdve sokszor találjuk az egykorú okiratokban a német és magyar város, vagy kettős város megjelölést. (Civitas teutonicalis et hungaricalis 1436, Civitas thetunicalis Waciensis 1470, Cives utrarum civitatis Vaciensis 1489.) A béke áldását élvezve, ismét fejlődésnek indult a város. Virágzása tetőpontjára azonban csak az Igazságos Mátyás uralkodása alatt jutott. Az akkori püspök, Báthory Miklós, Olaszországból hozatott munkásokkal budai minta szerint ékesítette székvárosát, gyönyörű épületeket emeltetett és nagyszerű templomot állíttatott. Ennek a templomnak két faragott köve a váczi múzeumban látható. Kámánházy László váczi püspök ajándékából a Nemzeti Múzeum őríz e korból egy művészi értékű képet, mely a kisded Jézust karján tartó Szűz Máriát ábrázolja. Fölirata a következő : Ora pro nobis Sancta Dei Genitrix Virgo Maria ! Pax ingredientibus. Egregium hoc opus fecit fieri Andreas filius Andreae de Báthor. (Szűz Mária Istennek szent anyja, könyörögj érettünk ! Béke a belépőknek. Ezt a jeles művet Báthory András fia, András készíttette.) A püspöki palota, melyet az olasz

Traguri Jakab, korának kiváló építőmestere épített, középpontja volt a tudománynak és művészetnek.

A király maga is gyakran időzött a város falai között. (Galeotto M., De Mathiae Corvini Cap XXXI, Schwandtner, Scriptores I. Bel, Not. Hung. nov. III. 131, *Nagy*, Tud. Gyüjt. 1818. IV. 12.) Igy 1462 május első napjaiban itt *Giskrával* és társaival tárgyalásokat folytatott, melyeknek eredményeként a husszita vezér meghódolt és hűséget fogadott neki. (Mátyás király levelei, Külügyi Osztály I. 22) 1485-ben pedig Váczra országgyűlést hívott össze, mely a közjogi tekintetben nagy fontosságú nádori törvényt hozta. (Articuli pronunciati de officio palatinatus.) A regényes hagyomány szerint a váczi székesegyházban kötött morganitikus házasságot Izabellával, a boroszlói polgármester leányával és ugyanitt kereszteltette meg fiát, Hollós Jánost.

Török-korban. A mohácsi vész után szomorú részese lett a város annak a csapásnak, mely az egész országot érte. Mint a török végvára, majdnem másfél évszázadig 10,000 fegyveres őrséggel védte az ozmán birodalmat. De nemcsak török erőd volt ekkor, hanem egészen keleti jellegű várossá alakult át. Evlia Cselebi szerint a Duna partján fekvő külső várnak belső erődítménye is volt. A belső várban magában 50 s az öt városnegyedben összesen ezer deszkazsindelyes ház és hét templom állott. A behódolt keresztény alattvalók külön városrészben laktak és három templomot bírtak. A törököknek Váczon hatalmas vízművük volt. A föld alatt 2—3 méter mélységben húzódik a két méter átmérőjű és téglákkal boltozott csatorna, mely a budai hegyekből, kb. 7 km. távolságból hozta a vizet a városba. A bolgár kertészek ma is használják ezt a vízművet, melyre egykori tulajdonosaiknak terjedelmes rizsföldeik ápolásához is szükségük volt. A városbeli keresztények már akkor is szőlőmíveléssel foglalkoztak. Minthogy Vácz a török végvára volt, a magyar őrségektől sokat kellett szenvednie. Ha pedig magyar kézre került, a törökök támadtak reá. A várat magát háromszor röpítették levegőbe, de az utólsó felrobbantását kivéve, újból helyreállították és megerősítették.

Fölszabadulás. 1684-ben *Lipót* Buda visszafoglalását tűzte ki a hadsereg feladatául s a fővezérletet *Lotharingiai* Károly herczegre bízta, ki mintegy 35.000 emberével június 13-án kelt át Esztergomnál a Dunán és Visegrádot még aznap megszállva, öt napi vívás után hatalmába ejtette. Ezután a Duna balpartjára vezette seregét, hogy Buda megszállása előtt Váczot és Pestet foglalja el. Feltartóztatására *Musztafa* aleppói pasa Kara Mohammed budai pasa vezérlete alatt 15.000 lovast és 3000 janicsárt küldött. Ez a sereg Váczról éjszakra foglalt állást. Június 27-én — Szent László napján, kedden — a törökök súlyos vereséget szenvedtek és Pest felé menekültek. Erre Lotharingiai Károly herczeg Váczot rövid lövetés után elfoglalta s kapitányává *Bottyán* Jánost (Vak-Bottyánt) nevezte ki. Buda visszafoglalása nem sikerülvén, Váczot 200 (mások szerint 2000) német, 300 hajdú és 500 huszárból álló helyőrséggel látták el, élére pedig német parancsnokot tettek, kit a német írók Pisterzky, Boserzki, meg Biseczkinek neveznek. Musztafa pasa november 3-án Budáról, Nógrádból és Egerből előtörő 500 főnyi seregével megtámadta Váczot, mire az őrség megadta magát, de az elvonulás után a törökök utánok szaladtak és negyvenet kivéve, mind felkonczolták. Gróf *Heiszler* János Donát még ez évben kísérletet tett, hogy Váczot keresztény kézre kerítse, de siker nélkül. A következő (1685.) évben a szultán Sátán Ibraim pasát nevezte ki a magyarországi hadak fővezérévé. A szeraszker vagy szerdár 30.000 főnyi sereggel jelent meg augusztus második felében Vácz alatt. Lotharingiai Károly herczeg itt akart vele megütközni 55.000 főből álló haderejével, de *Ibrahim* nem várta be őt, hanem Budára vonult vissza. Előbb azonban fölgyujtotta a várost, a várat pedig aknákkal levegőbe röpíttette. Vácz csak 1686 szeptember 2-án került vissza véglegesen a 142 évig tartott kínos járom alól.

Az elpusztult város. A török uralom alól fölszabadult Vácz szomorú állapotban volt. „Egy romba dőlt város, vagy inkább csak helye volt az — írja Bél Mátyás (Not. Hung. III. 144). — A várból ugyanis néhány füstös és kormos falnál egyéb nem maradt fönn ; az annyiszor elhamvasztott város pedig már csak néhány rossz anyagú viskóból állott. A város területét árok környezte és tölgyfagerendákkal kirakott töltés ; de ez is sok helyen meg volt szakadozva. A kapuk boltozatai megrepedezvén, hajdani erősségökre épen nem emlékeztettek. Az utczák, melyek többnyire nyugattól keletnek feküdtek, romdarabokkal és omladékokkal voltak többnyire beszórva és szeméttel rútítva, mindez szánalmas állapotban mutatta be az egykor oly virágzó és tekintélyes várost. Templomainak épületanyagát még az alapokból is kiásták és a vár megerősítésére fordították, még az egykor oly nagyszerű szentegyházaknak is alig maradt fönn valami nyoma." A legelső vármegyei összeiráskor, 1690-ben, Váczott lakott helynek vették, de még a következő esztendőben is csak 1¼ porta után vetettek ki reá 125 mérő gabonát a katonaság élelmezésére. A lakosság nagy sanyarúságban sínylett. Ezt a rombadőlt és kipusztult várost újra kellett fölépíteni és benépesíteni, mely feladatnak megoldása a bujdosásaikból visszatért püspökökre várt. S valóban olyan szent buzgalommal fogtak hozzá székvárosuk helyreállításához, mint hogyha a város lakosságának elődjeik iránt tanúsított jóindulatát akarták volna meghálálni. A mikor ugyanis a püspökök előbb nógrádi várukba, majd a Szepességbe menekültek, a város lakosai a javadalmuktól megfosztott püspököknek önként ajánlottak meg 500 forint évi fizetést.

Vácz. fölépítése.

Balogh Miklós az első püspök, a ki székvárosában állandóan letelepedhetett s azonnal hozzáfogott a város újra-alapításának munkájához. Német iparos-polgárokat telepített be, kik különösen a város alsó végét szállották meg, mely városrészt sokáig *német városnak* is hívtak. Ezzel szemben a Felsőváros lakosai tényleg magyarok voltak. (Vácz vára 160.) Ebben az időben csatolták az eddig Nógrád vármegyébe kebelezett Váczot Pest vármegyéhez. 1689-ben *Dvornikovich* Mihály foglalta el a püspöki széket. Befejezte a mai Konstantin-téren állott székesegyházat és püspöki palotát, (a mostani siketnéma intézetet), kolostort épített a dominikánusoknak és újra fölállította a káptalant.

A város újjáalakításának nagy munkáját gróf *Migazzi* Kristóf tetőzte be. A mai Vácz neki köszönheti alakját, monumentális épületeinek a legtöbbje is az ő nevéhez fűződik. Gróf Migazzi a váczi püspökséget mint gróf Althann püspök coadiutora nyerte el, de a következő évben már bécsi érsek lett. Ekkor leköszönt püspökségéről, de *Mária Terézia* 1761-ben visszaadta Migazzinak a váczi püspökséget, hogy azt haláláig mint adminisztrátor viselje. Noha Migazzi csak 1803. április 15-én halt meg, püspöki javadalmáról már 1786-ban le kellett mondania. *II. József* császárnak ugyanis szemet szúrt, hogy Migazzi két beneficiumot élvez és kényszerítette őt, hogy az egyikről leköszönjön. *Migazzi* a váczi püspökségről mondott le. 24 évig tartó kormányzósága arany betűkkel van beírva a város és az egész váczi egyházmegye történetébe. A váczi püspökség jövedelmének legnagyobb részét a város emelésére, templomok építésére és iskolák felállítására fordította. Migazzi állítja föl a szegény nemes ifjak intézetét (collegium pauperum nobilium), melyet 1768 május 13-án nyitott meg, a királyi biztos jelenlétében. Ez ma Bécsben virágzik. Az angol kisasszonyoknak most Budapesten működő intézetét Migazzi szintén Váczon állította föl.

Mária Terézia látogatása.

1764 augusztus havában Mária Terézia Váczon látogatja meg kedvelt püspökét. Migazzi bíboros mindent elkövet arra, hogy minél fényesebben fogadhassa fejedelmi vendégeit. Lehordatja a várfalakat s betemeti vele az árkokat; kikövezi és befásítja az utczákat s a régi városkapukat lebontatja; kibővíti és rendezi a tereket; szabályozza és szépíti az egész várost, melynek dunamenti részét kőfallal erősíti és hídakkal díszíti, úgy hogy teljesen új alakot ölt. Sürgősen befejezi az elődeitől megkezdett püspöki palota és városháza építését. A város határán diadalkaput is emel. Öt napot tölt itt az uralkodó, kit férje és kormányzótársa I. Ferencz római császár is elkísért. Velök jöttek gyermekeik is: II. József császár (akkor római király), II. Lipót király (akkor még királyi herczeg), Mária, Anna és Krisztina kir. herczegnők. Váczról tettek kirándulást Budára is, hogy a III. Károlytól megkezdett királyi palota építkezését megtekintsék. A királyné kocsin tette meg budai kirándulását, s hogy kikerülje Pestet, az Esztergomból idehozatott repülőhídon kelt át a Dunán, melynek jobb partján, a szentendrei úton kocsizott Budára, a honnét még aznap este visszatért.

Migazzi a fejedelmi látogatás után sem szünt meg székvárosát csinosítani. A papnevelő-intézetet újból építtette, kórházat és kápolnákat emelt. De legszebb emléket állított magának a székesegyház építésének befejezésével. A lakosság gyarapítására telepítvényeseket hozott, a kiknek ingyenföldet (szántót, szőlőt, kertet) és fát, szőlővesszőt, vetőmagot, továbbá telket adott, házépítés esetére pedig három évi adómentességet biztosított.

A XIX. sz. elején.

1838-ban 350 házat döntött le az árvíz. Püspök-Vácz város 29,608 forint, Káptalan-Vácz 13,400 forint kárt szenvedett.

A magyar középponti vasúttársaság pest-váczi vonala hosszas vajúdás után épült meg. 1846 július 15-én robogott az első vonat Váczra. A zászlókkal díszített Buda és Pest nevű mozdony 8 kocsit és az udvari kocsiban a nádort hozta. Az üdvözletére kivonult káptalan és városi elüljáróság azonban nem tiszteleghetett, mert abban a pillanatban, mikor a vonat megérkezett a pályaudvarra, félreverték a harangokat : egész Tabán lángba borult. A nádor maga is megjelent a veszedelem színhelyén. A tűzvészben igen sok ház pusztult el.

1848/49. A szabadságharcznak dicsőséges két esztendeje Váczra szakadatlan sorozata volt a véres küzdelmek és súlyos megpróbáltatások szomorú napjainak. A város polgársága pénzt áldozott és újonczokat állított a megtámadott haza védelmére s mikor elfogyott az ágyúk érczanyagja, önként ajánlotta föl templomainak harangjait. Vácz nevéhez fűződik a nemzet igazi szabadságharczának kezdete. Itt szervezte hadtestét *Görgey* Artúr tábornok és bocsátotta ki 1849 január 5-én híres napiparancsát, az ú. n. váczi proklamácziót. Hogy a Budapestet hatalmában tartó *Windisch-Grätz* herczeg császári fővezérre döntő csapást mérjenek, Komáromot pedig fölszabadítsák, az ellenséget félrevezették. Míg *Aulich* honvédtábornok a császáriakat abban a tévedésben tartotta, hogy velük szemben a magyar hadsereg egész zöme áll, *Damjanich* és *Klapka* Váczra indult. Mialatt Damjanich szemben támadja az ellenséget, Klapkának Vácz megkerülésével a visszavonúlás útját kellett megszállani. Klapka a Bobics-dandárra bízta a megkerülő műveletet, de kalauz nélkül a nagy ködben eltévedt. *Damjanich* így egyedül támadta meg a Ramberg-hadosztályt és bevette a várost. Az osztrákok 345 embert vesztettek s *Götz* Károly Keresztély vezérőrnagy is halálos sebet kapott. Görgey harmadnap katonai pompával temette el.

Görgeynek a déli hadtesttel egyesülést kereső csapatai július 15-én Vácz előtt találkoztak az orosz előörsökkel. Bebutov herczeg mozlim lovasai megfutamodtak. Erre gróf *Rüdiger* lovassági tábornok báró *Offenberg* és *Zássz* György altábornagyokat a szorongatott Bebutov herczeg segítségére küldötte. Zássz tábornagy megtámadja a magyarokat, de nagy veszteséggel kénytelen visszavonúlni. Mikor gyalogsága megérkezik, megismétli a támadást. De hiába érkezett meg báró Offenberg, sőt maga gróf Rüdiger is, az orosz csapatok az éj beálltával kénytelenek voltak visszavonulni. Veszteségük saját bevallásuk szerint 80 halott és 120 sebesült. Görgey másnap pihenőt rendelt és várt. De a támadást *Paszkévics* herczeg, az orosz sereg fővezére, vezérkari főnökének, III. *Gorcsakov* herczeg tanácsának ellenére, július 17-ére halasztotta. Paszkévics tábornagy ugyanis azonnal döntő csapást akart mérni a magyarokra. Görgey azonban megtudta, hogy az oroszok főhadereje áll vele szemben és hogy seregét megóvja, haditanácsra hívta parancsnokait és vezérkari főnökét s megérttette velük, hogy nem marad egyéb hátra, mint nagy kerülővel, Losonczon felül, Miskolczon át a tiszai felvidékre, Tokajnak menni. Ily módon Görgey kisiklik az orosz fővezér keze közűl. Persze a kivitelnél ezer meg ezer honvéd kicsorgó vérével kellett beírni a haditörténelembe ezt a zseniális hadműveletet. Csak a váczi csatában közel félezer ember hullott el. Közös nyugvóhelyük fölé emlékkövet állított a honfiúi kegyelet.

Minthogy ekkor Vácz polgársága a váczi nemzetőrökkel az utczai harczban orosz katonákra lőtt, Paszkévics herczeg büntetésből valószínűen föl is gyújtatja a várost, ha gróf *Zichy* Hippolyt plebános főpapi ornátusban térdenállva nem kér kegyelmet. De így a város halálos ítélete helyet két óráig tartó szabad zsákmányolást engedett katonáinak, mely két óra helyett két napig tartott és koldusbotra juttatta a lakosságot, Hivatalosan bejelentett kára 52.571 forintra rugott, azonkívül 47.657 forint értékű bankót égettek el. Ezt az összeget csak a ládafiókba rejtegetett bankók értéke haladhatta meg, mert a váczi múzeumba a mai napig 30.000 forintnál nagyobb értékűt hordtak össze. A város maga több mint 300.000 forint kárt szenvedett. 70.000 forint adósságán felül 21.000 forinttal tartozott a katonaság részére tett megrendelésekért. Hiába kért hitelt, nem kapott sehol. Az utczákat nem kövezték s a régi kövezést nem javították. A városi épületek el voltak hanyagolva. A közigazgatást és a gyámpénztári számadásokat éveken át nem vizsgálták. Az adókat nem hajtották be rendesen. Adósságot nem fizettek. A tisztviselők és tanítók elzálogosították a nyugtáikat.

Legújabb kor. Eme tarthatatlan állapot megszüntetésére csak 1884-ben indították meg a reform-munkálatokat. Legsürgősebb feladatokul tűzték ki, hogy a szomorú gazdálkodási rendszert rendes városi háztartás vezetésével váltsák fel, a függő

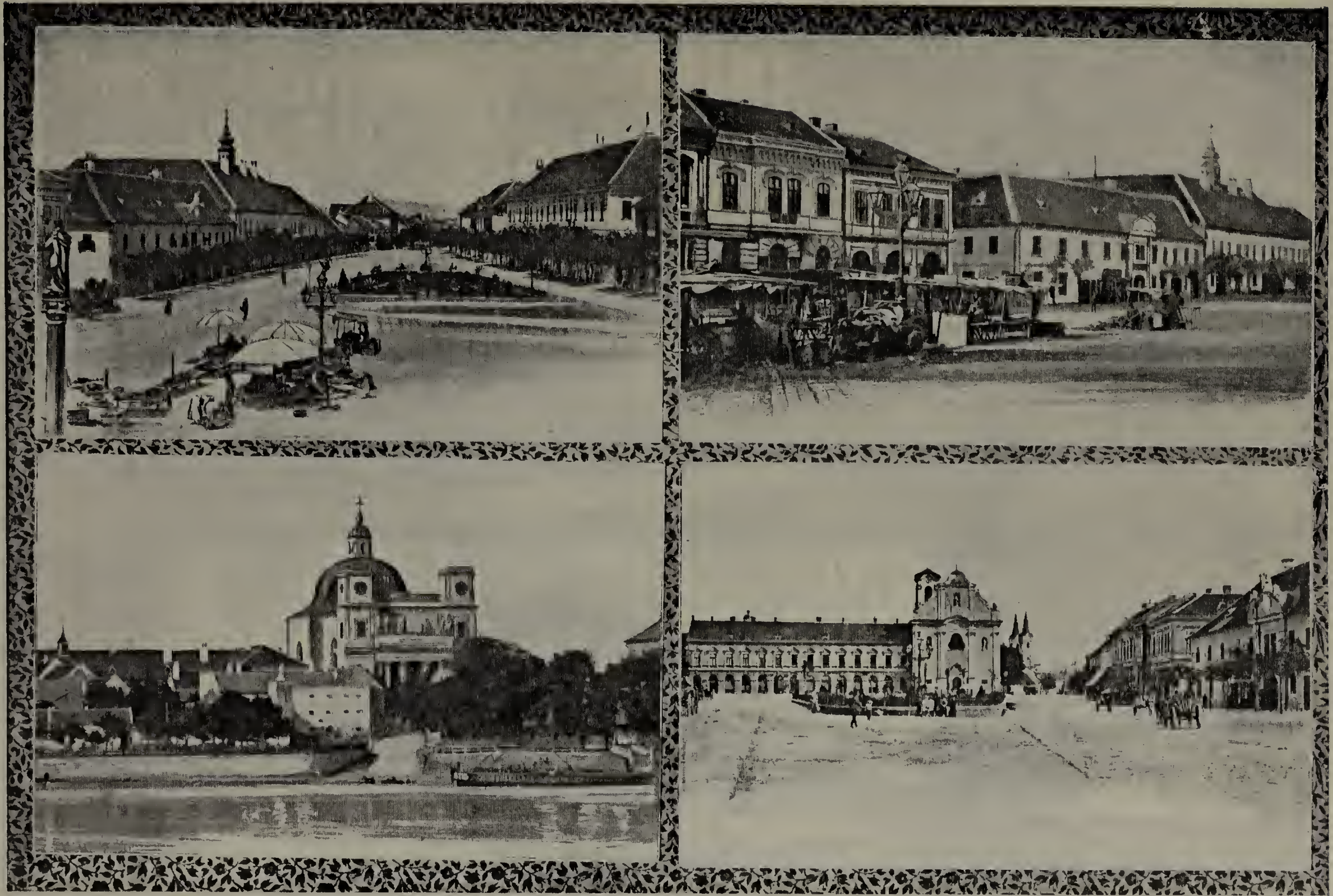

Vácz. — 1. és 2. Részletek a piacztérről. — 3. A székesegyház látóképe a Duna felől. — 4. Főtér a barátok templomával.

1.

2.

3.

adósságokat kifizessék, a várost kikövezzék és csatornázzák, a városi épületeket pedig jó karba helyezzék. Ennek a mozgalomnak eredményeként házi kezelésbe vették a fogyasztási adókat, később pedig a vámszedést. Majd új jövedelmi források gyanánt jelölték meg a kövezetvámot, a fogyasztási pótadót, a karópénzszedést és a helypénz-szedési jogot. A váczi káptalantól 60.000 forint kölcsönt vettek föl és a régi adókat leírták. Új szabályrendeleteket hoztak. A város forgalmasabb útvonalait koczkakővel kikövezték, kiépítették a dunai rakodópartot és megkezdték a csatornázást. A város törzsvagyonát ingatlanok vételével (Fehér ló, Zöld fa, Pokol, Buki) szaporították. E munkálatok még ma is folyamatban vannak. Gyárak telepednek meg s a néhány év előtt épített villamos telep kibővítésre szorul. A vízvezeték sürgős megoldása és a királyi kisebb haszonvételi jog megváltása tárgyalás alatt áll és kapcsolatos a közterek és a Vörösház megváltásának kérdésével. A vitás területet fölmérték. A püspökség 11.000 négyszögöl saját területén a város és püspök szakértőinek becsűje között 54.000 korona különbség mutatkozott. Ezt az összeget a város nagylelkű püspöke, gróf Csáky Károly hajlandónak nyilatkozott a saját pénztára terhére kifizetni. A város az így felszabadult területet parczellázni akarja. Schuster Konstantin püspök nagy alapítványai is rövidesen felszabadulnak. Az új kórház és menedékház körül, valamint a megváltott közterek helyén teljesen új városrész fog felépülni a hegyek irányában.

1909 nyarán nyílt meg a duna—ipolyvölgyi helyi érdekü vasút, mely Vácz állomásból indul Ipolyságnak és arra hivatott, hogy az egykor Vácz felé gravitált nógrád—honti községeket ismét visszaterelje a város gazdasági körébe. A város föllendítésére hivatott a már megépített, de a forgalomnak még át nem adott Vácz—gödöllői villamos vasút. Ez a váczi járáshoz tartozó távolabbi községeket fogja még szorosabb kapcsolatba hozni a várossal.

Közvagyon.

A város cselekvő vagyona az 1910. évi márczius 16-án lezárt vagyonleltár szerint 2,340.424 korona 62 fillér, mellyel szemben 656.947 korona 39 fillér a tartozás. A város vagyona a következő:

Jövedelmező ingatlan	649.647·40	korona
Nem jövedelmező ingatlan	98.197·—	„
Alapok és alapítványok készpénz-maradványa	2.682·80	„
Ugyanazok cselekvő hátralékai	18.168·75	„
Ugyanazok értékei	159.503·18	„
Jogok és javadalmak	1,180.000·—	„
Jövedelmező ingók	212.958·02	„
Nem jövedelmező ingók	19.267·47	„
Összesen	2,340.424·62	korona

Az 1910. évi költségvetés szerint a város háztartása fedezésére 362.173 kor. 99 fill. áll rendelkezésre. A szükséglet azonban 450,292 kor. 46 fillér. A 88.118 kor. 47 fillér hiányt 65%-os pótadóval fedezik.

Tisztikar.

A városi hatóság élén *Zádor* János dr. polgármester áll, ki egyszersmind az árvaszék elnöke is. A rendőri hivatal feje *Kálló* Antal kapitány, a ki két rendőrbiztossal és 20 rendőrrel ügyel a város közbiztonságára. A város főjegyzője *Göndör* Sándor dr. Tanácsosok *Bárdos* Ernő és *Franyó* István dr. Számvevő: *Fóti* Gyula, pénztáros: *Krenedics* Ferencz, ellenőr: *Simák* József, közgyám: *Jánosdeák* Márton, jegyző: *Récsei* Gyula, mérnök: *Hübschl* Kálmán, tiszti ügyész: *Morlin* Zsigmond dr., főorvos: *Hörl* Péter dr., orvos: *Vadas* József dr., állatorvos: *Haraszti* Ernő, városgazda: *Bajkó* Vilmos.

Hatóságok.

A városban a következő hatóságok és hivatalok vannak: telekkönyvi hatósággal felruházott kir. járásbiróság, kir. közjegyzőség, járási szolgabiróság, kir. erdőgondnokság, m. kir. adóhivatal, pénzügyőri biztosság és mértékhitelesítő hivatal. — Vácz házi ezrede a 6. számú honvédhuszár-ezred, melynek két kaszárnyája van. Az ezred másik osztálya Érsekújvárt állomásozik.

Közlekedés.

A közlekedés lebonyolítását czélzó intézmények a következők: a posta, a távíró és távbeszélő-hivatal, az állami és helyi érdekű vasútvonalak, a vácz—gödöllői villamos vasút, a dunagőzhajózási társaság hajói és a város kezelésében tartott csavargőzös.

Pénzintézetek.

Pénzintézetei közül legrégibb a közel félszázados Takarékpénztár, mely egyike az ország legjobb pénzintézeteinek. 1910. évi forgalma a 86 millió koronát meghaladja. Vezetése szolíd és megbízható. Az Ipar- és Kereskedelmi Hitelintézet 1870-ben alakult. Alaptőkéje 200.000 korona. Vezetőségében a város társadalmának számottevő tagjai vesznek részt. Inkább gazdasági, mint hitelügyi tevékenységet fejt ki az Ipari és Gazdasági Hitelszövetkezet, mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja. Ez évben a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság is fiókot nyitott Váczon.

Egyesületek.

Egyesületei közül megemlítendő a városi múzeumot, valamint a népkönyvtárt kezelő és Vácz történetét eredményesen kutató Múzeum-egyesület, az országos versenyeken első díjakat szerző Tűzoltó-egyesület, a váczi névre szintén dicsőséget hozó Sportegyesület, az élénk társadalmi tevékenységet kifejtő Kereskedő-Ifjak Társulata, a 117 éves Lövő-Egyesület és a város értelmi előkelőségét egyesítő Kaszinó. Az iparosok érdekeit munkálja az 1840-ben alakult I. Általános Ipartársulat, az 1886-ban alakult Ipartestület, a Kerületi Munkásbiztosító Pénztár, továbbá a Katholikus Legényegyesület és a szervezett Munkások különféle szakszervezete és könyvtára. A kis-váczi gazdáknak könyvtárral kapcsolatos Gazdakörük van. A jótékonyság cselekedeteit gyakorolja az 1868-ban alakult Jótékony Nőegylet, a Szent Antal-nőegyesület, a Páli Szent Vincze-egyesület, a Vöröskereszt-egyesület, a Fehér kereszt-egyesület, a Montefione-Nőegyesület, az Izr. Leányegyesület és a két zsidó hitközségnek sokféle vallási és betegsegítő egyesülete. A közönség komoly szórakozásáról a Katholikus kör liceumi bizottsága gondoskodik téli felolvasásaival. A Korcsolyázó egyesületnek szép korcsolya-csarnoka van a derecskei tó mellett. A Dalegyesület és az Ipartársulat Dalosköre czéljának megfelelő eredményes működést fejt ki.

A pörös ügyeket tíz ügyvéd bonyolítja le. A közegészségügy szolgálatában hét orvos működik. Három kórház, három gyógyszertár és egy gyógyszerkereskedő van Váczon.

Népesség.

Vácz polgári népessége a statisztikai kimutatás szerint 1869-ben 12,894, 1880-ban 13.199, 1890-ben 14.450, 1900-ban pedig 16.563 volt és így a polgári népesség három évtized alatt 28·5%-kal szaporodott. Minthogy a polgári és katonai népesség 1890-ben 14.665, 1900-ban pedig 16.808 volt, az összes népesség szaporodása 14·6 százalék. A város főjegyzőjének hivatalos kimutatása szerint az 1900. évi népszámlálás adatai alapján 16.779 lélek lakja a várost. Ebből a polgári szabad népesség 15.660, a katonaság 228, a letartóztató intézetekben 891 személy van. A városban magában 16.007 ember lakik, 772 pedig a város külső területén. Nem szerint 8527 férfi és 8252 nő, honosságra 16.365 magyar, 216 külföldi. Születési hely szerint 8516 váczi, 7666 magyarországi és 399 külföldi. Vallásfelekezet szerint 12.415 római katholikus, 1533 református, 408 evangélikus, 1897 zsidó, 243 görög keleti és 280 egyéb vallású. Anyanyelv szerint 15.815 magyar, 349 német, 67 cseh-morva, 65 tót és 285 egyéb. Családi állapot szerint 5972 áll a házasság kötelékében, 1249 az özvegy vagy törvényesen elvált, 9360 a házassági kötelékben nem álló. Társadalmi állás szerint az értelmiségi osztályhoz tartozik 1005. Önálló kereskedő 349, segéd 87, tanuló 45. Önálló iparos 577, segéd 309, tanuló 375. Önálló földmíves 861. Egyéb együttesen 13.173. Műveltség szerint 9208 az írni és olvasni tudók száma, 265 csak olvasni tud, 7108 az analfabéta.

Földmívelés.
Borászat.

A köznép földet mível és bort termeszt. A város határának legnagyobb része szőlőhegy. Noha a város területéből alig 2000 hold van szőlővel beültetve, a lakosság legelterjedtebb foglalkozása mégis a szőlőmívelés, mert a polgárok szőleinek nagy része a szomszéd (Csörög, Cseke, Pencz, stb.) határban van. Papvölgyön már 1475 óta termesztenek szőlőt. Az Igazságos Mátyás király uralkodása alatt élő Báthory Miklós püspök ültette be szőlővel. A hagyomány szerint papjai társaságában gyakran megtekintette és azért nevezték el a szőlőt Papvölgynek. Kissejcze dombját 1764-ben ültették be szőlővel. A váczi bor hírneve már nagyon korán az ország határán túl is elterjedt. *Spieshaymer* János, a kit *Cuspinianus* írói nevén ismer a világ, 1491-ben I. Miksa császár követe gyanánt jelent meg II. Ulászló király udvarában, dícsérettel emlékszik meg a váczi borról.

Gyümölcstermelés.

Vácz gyümölcstermelése is nagyon kifejlett. Ezért igen tekintélyes a gyümölcspiacza, a nagykőrösi kereskedők cseresnye-, meggy- és ribiszke-termését viszik, a nagymarosiak szőlője, szilvája és őszi baraczkja miatt keresik föl, de erősen látogatják gyümölcspiaczát a bécsi kereskedők is. Néhány év előtt egy belga részvénytársaság óriás üvegházakat épített és azokban gyümölcsöt és kerti veteményt termeszt az év minden szakában.

Állattenyésztés.

Állattenyésztése virágzó. 1892-ben, majd ismét 1909-ben Pest vármegye gazdasági egyesülete jól sikerült kiállításokat rendezett. A lakosság belterjes gazdálkodása alapján Vácz gazdasági elővárosa lett a fővárosnak, melynek piaczát gyümölcscsel, retekkel, borral, tejtermékekkel és baromfival látja el.

Kereskedés.

Földrajzi fekvése alkalmassá tette Váczot arra, hogy kereskedelmi várossá fejlődjék. Már nagyon korán voltak sokféle irányban szétterjedő útvonalai. Az ország bányászatát bérlő *Fuggerek* Beszterczebányától Váczig műútat építettek az ércz szállítása czéljából. De az útaknál is jelentősebb befolyást gyakorolt a közlekedésre és forgalomra a folyam : a Duna. Ennek köszönheti jelentőségét és virágzását a középkorban. A váczi átkelő a XVI. században egyike volt a legforgalmasabbaknak. Nagyon sok kereskedő használta. Egykorú följegyzésekből tudjuk, hogy a töröknek roppant sok jövedelme volt belőle. (Budapesti Hirlap XXIX. 171.) Még a XVIII. században is hajóhíd vitt a Dunán át a Szentendre szigetre. Az 1775. évi árvíz jege azonban (február 26-án) a hídat összetörte. Egyébként a lakosságban is megvolt a vállalkozó kedv, sok váczi polgár foglalkozott a hasznot hajtó kereskedéssel. A kereskedelmi forgalom jórészt Felső-Magyarország felé irányult, de jelentős üzleteket kötöttek Bécscsel is. A bécsi Handgrafnak 1629 augusztus 17-én tartott heti marhavásárjáról készített kimutatásában két tekintélyes váczi marhakereskedő nevével találkozunk. Az egyik *Baghi* Pál, a másik *Kurdi* Mihály. (Századok 1903, 842.) Míg a kereskedelem tárgya ebben az irányban élő állat, állati termék, gabona- és nyerstermény volt, Lengyelországgal a legszorosabb borkereskedelmi összeköttetésben állott. A váczi polgár saját termésű borával befuvarozta széles ez országot. Sőt Brassóig és Varsóig is jártak a szekerei. Az ő ajkukról hallotta először a székely a *fene* szót. *Csereklye* uram bizonyára nem az egyedüli váczi fuvaros, a ki a kolozsvári temetőben piheni örök álmát. A fuvarozás, fiakkerozás, szekerezés és talyigázás mindenkor kedves foglalkozása volt a vérbeli váczi embernek. Külön nóta is jár róla : ,,Kis szekeres, nagy szekeres, — Mind megissza, amit keres, — Míg a szekere odajár, — Száz forintnak végire jár.“ A nagykerekű váczi talyigával, akár lovat, akár szamarat fognak belé, legfeljebb a debreczeni talyiga vetekedhetik.

Híresek voltak a vásárok is, melyeket tavaszszal (Virág-vásár), nyáron (Sarlós-vásár), őszszel (Gál-vásár) és télen (Tamás-vásár) tartottak. Ezek a vásárok igen látogatottak voltak, Komárom, Kecskemét, Gyöngyös, Jászberény, Losoncz és más távolabbi városok mesteremberei is fölkeresték. Különös keresletnek örvendettek a gyapjú- és bőripaczi czikkek. A vevőközönség pedig szintén igen messziről eljött szükségleteik beszerzésére. Egy-egy nagy vásár négy napig is eltartott. A hetivásárok tartását Mária Terézia engedélyezte 1761-ben. Ez idő szerint nyílt üzlete van Váczon 60 kereskedőnek és 43 szatócsnak. A hajózás és halászat is évszázados multra tekinthet vissza.

Ipar.

Váczi ipari életének rendszeres czéhes világa a XVI. század elején kezdődik. A magyar vargaczéh pecsétje 1503-ból ered, melyet a német vargáké követ ugyancsak e század közepén. Mikor a törökök elfoglalták a várost, lassanként megszüntek a czéhek. Csak egy czéh keletkezett 1607-ben, mikor Vácz időközben a magyarok kezén volt. A váczi czéhek keletkezése legtöbbnyire a XVII. század végére esik. Ekkor lépnek a czéhek egymásután előtérbe és csakhamar föl is virágzanak. Megélénkítik Vácz életét, megteremtik az ipart, fellendítik a város kereskedelmét, s a város fejlődésére általában nagy hatással vannak. Vácz Pest után a legnagyobb iparos-város volt Pest-vármegyében, még Kecskemétet is fölülmúlta, melynek 11, Váczнak pedig 17 czéhe volt 1761-ben. Kiváltságaikat a királytól, más városbeli czéhektől és a püspöktől, mint földesúrtól kérik és kapják. A magyar vargák czéhe után jön a német vargáké a XVII. század közepéből. Ezek után jönnek a csizmadiák 1634, a kádárok 1696, fazekasok 1698, a magyar szabók 1699, szűcsök 1699, ruhafestők 1711, szijgyártók, nyereggyártók és csíszárok 1714, gombkötők 1718, német szabók és bognárok 1725, takácsok 1730, kőmívesek és kőfaragók 1731, borbélyok 1739, szűrszabók 1755, mészárosok 1763, ácsok 1767, asztalosok 1770, molnárok 1770, hentesek 1828. évekből keletkezett czéhükkel. Ezeken kívül Váczon még más több czéh is volt, melyeknek azonban megalakulási idejét nem tudjuk. Voltak még oly iparoságak is, melyek Buda és Pest czéheiben szerepeltek vidékiek gyanánt. E czéheknek vannak vidéki tagjai is, különösen az ácsoknak, henteseknek, kovácsoknak, kőmíveseknek, mészárosoknak, molnároknak, szabóknak, szűcsöknek és vargáknak. De nemcsak a környék, hanem a távolabb fekvő helyeknek, némely iparosságai is Váczra szorítkoztak. Legkiterjedtebb volt a kőmíves, kovács- és molnár-czéh, melyeknek távoli helyekről is voltak tagjai, mintegy 111 helyről. Távolabbi helyek: Abony, Alpár, Bag, Czegléd, Csömör, Esztergom, Gödöllő, Gyöngyös, Gyula, Hatvan, Hévíz, Hévízgyörk, Ipolyság, Jászberény, Kecskemét, Losoncz, Ludány, Márianosztra, Miava, Monor, Nagykőrös, Péczel, Pusztatörtel, Soroksár, Süttő, Szécsény, Szolnok, Tura, Üllő, Viske.

Az iparágak közül voltak olyanok, melyek részben a királyi haszonvételek közé tartoztak, mint a mészáros-, molnár- és serfőző-ipar. A városnak voltak malmai, mészárszékei és serfőzői, melyeket vagy kiadtak, vagy pedig városi kezelésben tartottak. Eme haszonbérletek jelentékeny jövedelmet hajtottak a város részére. Vácz nyomdászata előkelő helyet foglal el hazánk nyomdászatának történetében. *Ambró* Ferencz Ignácz már 1770-ben kezdte meg működését, noha szabadalomlevelét csak 1775-ben kapta. *Trattner* János, „Magyarországi könyvnyomtató műhelyek az 1817-dik évben“ cz. czikkében azt olvassuk, hogy 3 budapesti és 4 vidéki nyomdát kivéve, 38 nyomda közül a váczi foglalkoztatott legtöbb embert, vagyis a művezetőtulajdonost, 3 szedőt és 2 nyomót. Azonfelül fióknyomdát tartott Máramarosszigeten. Napjainkban 5 nyomda működik a város területén. Továbbá ez idő szerint önálló ipart űz 25 asztalos, 19 ács, 5 bádogos, 5 bábsütő, 14 bérkocsis, 6 bognár, 13 borbély, 74 csizmadia, 43 czipész, 2 czukrász, 3 cselédszerző, 7 cserépракó, 2 érczlapverő, 5 esztergályos, 2 fazekas, 4 fehérnemű-tisztító, 3 fésűs, 3 hajós, 11 harisnyakötő, 21 hentes, 3 kádár, 5 kalapos,, 4 kárpitos, 4 kávés, 3 kéményseprő, 4 késes, 1 keztyűs, 22 kovács, 1 kőfaragó, 27 kőmíves, és építési vállalkozó, 3 kötélverő, 14 kocsmáros, 3 könyvkötő, 14 lakatos, 2 lóügynök, 13 mészáros, 15 molnár, 3 nádszövő, 3 nyomdász, 4 órás, 1 pipakészítő, 21 pék, 45 szabó, 2 szappanos, 5 szíjgyártó, 3 szitás, 9 szobafestő, 1 szűcs, 2 takács, 2 üveges, 13 vendéglős, 2 zálogkölcsönző, 3 zsibárus.

A város fejlődésének újabb irányát mutatja az egymás után keletkező sok gyári vállalat. Ilyenek *Reitter* Ödön kocsigyára, a Váczi Hengermalom R. T., *Saxlehner* András szalmahüvely-gyára, a Kobrák czipőgyár, a Horganyhengermű R. T., az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár, *Löwinger* József butorgyára, az *Oberländer* és *Reiser* czég két téglagyára, *Kohn* Ignácz és Fia laskagyára, *Hirmann* István mérőeszközgyára, *Losinszky* és Társa tűzhelygyára és *Picot* Gyula mosópor-gyára, melyeken kívül a tíz—húsz munkást foglalkoztató és jórészt villamos erővel dolgozó gyáraknak szeri-száma sincsen. Mindezekről az ipari fejezetben részletesen megemlékezünk.

Közoktatás. Vácz közoktatásügyi tekintetben is előkelő helyet foglal el a vidéki városok között. A Theresianum, a püspöki lyceum, a püspökség és a kegyesrendiek papnevelői, a siketnéma intézet és nemzeti iskolák (Trivialschule) az ország közművelődése terjesztésének számottevő tényezői voltak. Főiskolai rangban áll a püspöki papnevelő kebelében működő hittani főiskola, mely a nagykiterjedésű egyházmegye lelkészeit neveli. Sok kiváló egyházi férfiú nyerte benne papi kiképeztetésést. Igy *Balás* Lajos rozsnyai megyés püspök, *Horváth* Mihály csanádi püspök, a híres történetíró, *Hanusz* István sajduni prépost, a földrajzi és természetrajzi tudományok népszerűsítője, *Barina* Vendel, a *Kuthen* néven ismert egyházi költő stb. Váczon van a kegyesrendiek papnevelő intézete is és a rend minden tagjának itt kell kiállania szerzetesi próba-évét. Az évszázados főgimnázium az ő vezetésük alatt áll és az ország legkitünőbb középiskolái közé tartozik. Tanárai élénk részt vesznek a város társadalmi életében. Váczi iskolájukból került ki *Madách* Imre, *Lotz* Károly, *Tarnay* Alajos, *Sajó* Aladár stb. Kiváló hírnévre tett szert a siketnéma-intézet, mely hazánk legrégibb, 1803-ban fölállított siketnéma-iskolája. Tanárai kitünő szakerők. — A népoktatás fejlettségéről tesz tanúbizonyságot az a sok alsófokú iskola, mely a város közoktatásügyét szolgálja. A katholikus egyház három elemi iskolát tart fenn, azonkívül a Páli Szent Vinczéről nevezett apáczák vezetése alatt polgári leányiskolát. — Van az evangélikusoknak, reformátusoknak és mind a két zsidó hitközségnek is elemi iskolája fiúk és leányok részére. Az ortodoksz-zsidó hitközség népes talmud-iskolát is tart fenn. — Hivatása magaslatán áll az alsófokú kereskedelmi és ipariskola, továbbá a

Dunaparti részletek Vácznál.

1.

2.

3.

Vácz. — 1. A papnevelő. — 2. és 3. A siketnémák orsz. intézete.

gazdasági ismétlő-iskola is. — Ebben az esztendőben kezdte meg működését *Major J.* Gyula, jeles zeneszerző és tanár vezetésével a városi zeneiskola.

Sajtó.

A városban öt lap jelenik meg. *A Váczi Közlöny* politikai és társadalmi hetilapot *Koncz* József szerkeszti. Ez a lap 32 év óta jelenik meg. A hetenként kétszer megjelenő *Váczi Hirlap* 24. évét éli. Szerkesztője *Dercsényi* Dezső. A siketnémáknak is van lapjuk, ez a *Siketnémák Közlönye* czímet viseli. Havonként jelenik meg már 10 év óta, *Borbély* Sándor szerkesztésében. Szintén egy évtized óta két héber nyelvű szaklap is jelenik meg kéthetenként : a *Tel Talpios*, talmudista és a *Nité Bochurim*, ifjúsági folyóirat. Mind a kettőt *Katzburg* Dávid szerkeszti.

Vácz neves szülöttei.

Az irodalom, a tudomány és művészet több jeles művelője látott Váczon napvilágot. Itt születetett az irodalomtörténet két kiváló alakja, a XVI. századbeli Váczi Pál és a XVII. században élt *Beniczky* Péter. Váczon született *Hajnik* Pál dr., *Csacskó* Imre, *Friebeisz* István, *Alvinczy* Ferencz, *Szokolay* István, *Tanács* Márton, *Mihálka* Antal, *Argenti* Döme, *Kovách* Pál, *Tormay* Károly, *Pauer* Imre, *Katona* Lajos, *Hanusz* István, *Sajó* Aladár, *Ruttkay* György, *Freysinger* (Tordai) Lajos, *Alpáry* Lajos, (Aszalkovics) *Füredi* Mihály, *Rosner* Ferencz stb.

A váczi temetőkben alusszák örök álmukat *Együd* István, az úttörő színész, *Szentesy* Gyula, a jeles költő, *Dászkál* György, az első állatorvosi könyv írója, *Landerer* Lajos, az árvízi hajós, *Karcsu* Antal Arzén, a város történetírója, *Drágffy* Sándor, *Hévizy* János, *Thury* Soma országgyűlési képviselők. Itt működött éveken át *Császár* Ferencz, *Degré* Alajos, *Tóth* Lőrincz, *Lotz*, *Ligeti* és *Temple*. Itt lakik közöttünk *Herczeg* Ferencz és *Kassai* Vidor.

Végül érdemes a megemlítésre, hogy Váczon 11 temető van, mert a városrészek szerint minden felekezet külön temetőt tart fönn.

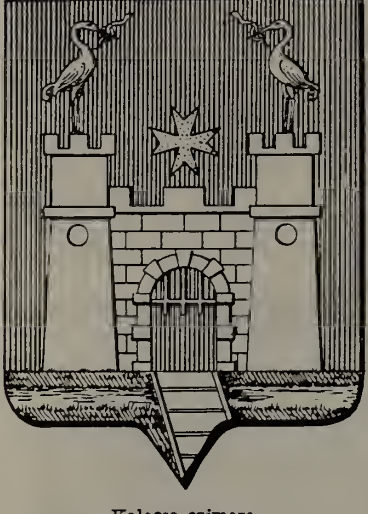

Kaloosa czimere.

KALOCSA.

Természeti viszonyok.

A történelem előtti időben a Duna medre attól a helytől, melyen ma Kalocsa áll, jóval beljebb volt, éjszak felé. Akkori folyását a Fülöpszállás alatti Turján s a Kalocsa vidékét jellemző Őrjeg, valamint a Nemesnádudvar alatt elhúzódó régi Dunameder még ma is mutatja. A rómaiak idejében azonban a Kalocsa fölött és alatt volt római táborhelyek tanúsága szerint a Duna már mai medrében folyt. Kalocsa alapítása már ebbe az időszakba esik. Az a szláv nép alapította, a mely a Kr. u. V—VI. században e vidéket lakta s melyet a honfoglaláskor a magyarok még itt találtak. Erre mutat Kalocsa szláv eredetű neve, a melynek a szláv Kaluzsni az alapja s ingoványos vidéket, sárközt jelent. A rómaiaknak Imsósnál és Harasztinál volt telepük. Kalocsa helyén nem, erről a régi földrajz sem tud. A Sárköz elnevezésével már XI. századi oklevelekben találkozunk. Kalocsa az Őrjeg, a Miske alatt elhúzódó Sárvíz és Vajastól alkotott Sárközben fekszik. Már alapításakor délről a Csillás-Pále, Foktőnél a Dunából kiszakadó Vajas, éjszakról pedig a Kígyós egy ága vette körül s e vizek és mocsarak a helynek vizivár-jelleget adtak. A Vajas és a többi ér azonban már a XVII. században kezdett kiszáradni s ma már száraz medrek, csak mélyedéseikben gyűl össze tavaszszal a hóvíz. Kalocsa ilyetén fekvése miatt évszázadokon át a Duna áradásainak volt kitéve. Már az 1527. évből van biztos adatunk Kalocsát károsító árvízről, s ezek majdnem évről-évre ismétlődtek. A bajon némiképp segített a Duna kanyarulatainak átmetszése Imsósnál és Bogyiszlónál, a mitől a Duna vize könnyebb lefolyást nyert. A város körül kiépített erős töltések, újabban pedig a sárközi ármentesítő társulat az árvíz veszedelmét megszüntették.

Kalocsa nagyközség és érseki székváros a 18⁰ 58′ 35″ földrajzi hosszúság és 46⁰, 31′ 41″ földrajzi szélesség alatt, 96·63 méter magasan fekszik a tengeszíne fölött. Meteorologiai viszonyai közepesek. Átlagos insolatioja (napsütés) 2043 óra egy évben, azaz a lehetségesnek 50·1 százaléka. Évi átlagos csapadék. mennyisége 619 mm. Uralkodó szelei a déli és éjszaki szél. (P. Fényi közlése.) Talaja még 180 m mélységben is kavicsos homok. E fölött agyagréteg terül el. Itt-ott felső rétege fekete vagy futóhomok és áradásos iszap.

Lakosság.

Kalocsa első lakosai a már említett szlávok voltak. A honfoglalás után 1529-ig magyarság lakta. Ezek azonban 1529-ben, midőn Kalocsa török kézre került, elszéledtek az országban s helyüket a török és szerb martalócz várőrség foglalta el. A törökök kivonulása után az 1686 körül bevándorolt katholikus bunyeváczok húzódtak föl Bajáról a szomszéd falvakba és Kalocsára, a kikhez csakhamar magyar családok is csatlakoztak. A kalocsai plebánia 1700—1703-ig terjedő anyakönyvei szerint ez időben a lakosság fele már magyar, másik fele bunyevácz. A város hivatalos nyelve már 1713-ban magyar. Egy 1772-ben készült összeírás szerint, 554 telkes jobbágy-családból már csak 31 volt bunyevácz, a többi színmagyar. A bunyeváczok kiköltöztek a szomszéd falvakba. Nádudvar és Hajós telepítésekor néhány német mesterember telepedett le Kalocsán, de ezek is csakhamar elmagyarosodtak. A néhány itt maradt bunyevácz család 1780-ig tartotta meg nyelvét, de *Patasich* Gábor érsek ezeket is rávette a magyar nyelv használatára. A város lakosainak száma 1700—1703-ig 5—600 körül volt. 1761-ben már 2401, 1772-ben 3555, 1782-ben 3700, 1816-ban 4392, 1829-ben 6043, a szállások elválása után ma 12,000. Kalocsa magyarságának viselete határozottan szláv. Átvették ezt a bunyeváczoktól s máig megtartották.

Erődítések.

A honfoglalás előtti időben az országban lakó szlávok Kalocsa köré csoportosultak. A honfoglalás után Kalocsa és környéke Árpád vezér családi birtoka volt és ennek következtében csakhamar jelentékeny helylyé emelkedett. Ezért tette Szent István Kalocsát érseki székhelylyé. Szent István egy 1009. évi oklevelében már civitasnak nevezi Kalocsát. Feszler említi (I. kt. 395. l.), hogy Szent István, midőn Achtum megfékezésére indult, Kalocsára jött és itt hívta össze hadi népét a harczbaszállásra. Ide hozta Csanád vezér is győzelmének hírét az Asztrik érseknél időző királynak.

Kalocsa főbb erőssége ez időben fekvésén kívül még annak *székesegyháza volt*. A székesegyházat Asztrik érsek építtette. Ez kisebb, 600—700 hívő befogadására alkalmas templom volt, melyet az akkor Magyarországon időző montecassinói barátok építettek. A legtisztább bazilika stilusban, négy toronynyal. Különleges jellege abban állott, hogy menhelyül is szolgált, s e czélból két homloktornya között, a római castrumok módjára, úgynevezett egércsapdával volt ellátva. (Henszelmann, Grabungen.)

Kalocsa a mongoljárás után lett várhelylyé, midőn IV. Incze pápa sürgetésére 1247-ben a nagyobb és fontosabb helyeket az országban megerősítették. Ekkor épült Kalocsa várkastélya is és tekintélyessé fejlődött. A hagyomány szerint (Bél M. Top.) fallal körülvett erős hely lehetett, fényes palotákkal és kövezett utczákkal. Evlia Cselebi török utazó leírása szerint 1664-ben vára új, erős építkezésű erőd, délkeletre néző egyetlen kapuval, mely előtt felhúzható fahíd s a híd alatt mély vizű árok volt. Katona István történetíró véleménye szerint (Hist. Ecc. Col. I. kt. 70. l.) az érseki várkastélyt négyszögben erős falak s őrtornyok vették körül. Alatta terült el a város, mely az akkori védelmi rendszer szerint tömésfallal volt körülvéve. A várkastély volt az érseki rezidenczia.

Második székesegyháza.

Még Kalocsa várának felépítése előtt épült annak *második székesegyháza*. Építője Henszelmann véleménye szerint *Csák* Ugrin (1219—1241) érsek volt. Egyik építő kőfaragó nevét még meglevő sírköve tartotta fönn ezzel a felirással: „Martinus Ravesu lopicida jacet hic." Hossza 62·7 m, szélessége a kereszthajónál 34, a főhajónál 28·5 m volt. Belsejének oszlopzata fehér, vörös és zöld márványból, az egész templom pedig fehér homokkőből épült. A templom 1602-ben a tűz martaléka lett. Evlia Cselebi (i. m.) mondja róla: „A városban egy elpusztult templom van, melynek belsejében gyönyörű színes festmények vannak." Romjaiban 1733-ig állott fönn, a mely évben *Patasich* Gábor érsek egyik tornyáról tesz említést, melynek külsején (in frontispicio) a Boldogságos Szűz kegyképe volt látható. A templom belső oszlopsoraiból néhány oszlopfej maradt meg, továbbá *Tárnokházy* István lector (1413—1433) sírköve, mely a mostani székesegyházban, az őrangyal oltára mellett a falba van illesztve.

Kalocsa fénykora a XV. századba esik, midőn a hontokai szék beolvadt a solti székbe, és Kalocsa várnagyjai egyszersmind a solti szék alispánjai is voltak. Ez időben Kalocsát is a városok akkori szabadalmaival ruházták föl. Voltak híres vásárjai, népe szabad jobbágyság volt s a város saját nemesi birtokkal rendelkezett. Várnagyjait már 1393-ban említik okleveleink. 1470—1480 között pedig ismételten a solti szék alispánjaiként szerepelnek.

Mohácsi vész után.

A mohácsi vész Kalocsára is végveszedelmet hozott. A török hadak második bevonulása alkalmával, 1529 augusztus 15-én került török kézre. A várost 1529-ben az ide menekült környékbeli nemesekkel a káptalan védte, míg a prépost Budán járt, hogy Ferdinándtól, kinek pártján állott, segítséget kérjen. A segítség azonban nem jött meg, mire a káptalan több hónapi szenvedés és nélkülözés után, kénytelen volt a várost elhagyni. Julius 20-án hagyta el a még itt levő nép, a zsoldos katonaság és a káptalan egy része, a kalocsai bíróval élén, a várost. Augusztus 14-én *Bajai* István oltáros pap és az utólsó, még megmaradt kanonok is eltávozott, augusztus 15-én a vár már az ellenség kezén volt.

1529 aug. 15-től Kalocsát a török állandóan megszállva tartotta. 1542-ben Kalocsát a hatvani, később a szegedi szandzsákba osztották be és török kincstári birtoknak nyilvánították. Adója az egri várkapitányság jövedelméhez tartozott. Várában állandóan 60—200 török lovas és szerb martalócz katonaság tanyázott, az ágyúk kezelését pedig két kumbaradzsi végezte. Várparancsnokai a híres *Araszlán* bég, utána 1543—1556-ig *Musztafa* aga, az előbbinek jóbarátja, ez után *Murad* aga 1569-ig, utáng *Dsefer* aga. (Velics, Defterek) Utólsó agája *Ezdár* volt, a kitől egy levél maradt fönn 1686-ból, melyet a dömsödiekhez írt, hírt kérvén tőlük Buda ostromáról (Urad. ltár.) Kalocsát a török idő alatt a szerb őrség családjain kívül más aligha lakta. A szomszéd szállásokon, így Böddön és Bakódon találunk néhány magyar bérlőt. (Velics, Defterek).

A városra az 1602. év vált végzetessé. Szentklárai írja a dunai hajóhadak történetének 204. lapján: Az 1602. évi aldunai hadjárat alkalmával *Pográny* Benedek naszádkapitány *Sultzot* és *Kolonitsot* egy erős hadosztálylyal Tolnára küldötte, a török vizi ármádia megtámadására. Ezt azonban már nem találván Tolnán, a török őrséget szétverték és gazdag zsákmánynyal visszaindultak. Visszamenet Kalocsára is kitértek, martalékot szedtek benne és fölégették. A középkori szép város ezzel rommá lett. A várkastélyt, a mint azt Evlia Cselebi leírásából látjuk, a török ugyan ismét helyreállíttatta, egyéb épületei azonban eltüntek a föld színéről. Bél Mátyás mondja (Top.), hogy a lebontott épületek köveit Paksra szállították a törökök s ott belőlük új épületeket emeltek. Csak a székesegyház romjait kímélték meg. Evlia Cselebi leírása szerint 1664-ben az ismét helyreállított vár előtt egy török dzsámi és két vendéglő állott. Több épületről nem tesz említést. Állott azonban még a székesegyház romjaiban, a plebánia-templom, mely körül idővel a bunyeváczok apró viskói épültek föl. 1686-ban, röviddel Buda visszavívása után, *Lotharingiai* Károly szabadította föl Kalocsát a török alól. A török sereget a Dunán lefelé üldözvén, Kalocsánál hídat veretett és átkelvén, Ezdár agát megfutamította és a várat bevette.

Ujratelepítés.

Kalocsa helyét 1690. évi hiteles leírások szerint, a török kivonulása után, csak a romokban heverő székesegyház, a plebánia-templom s az e körül csoportosult nehány viskó jelezte. Várát a császáriak földig lerombolták. Az elsők, a kik Kalocsán letelepedtek, az 1686 körül bevándorolt bunyeváczok voltak, a kikhez csakhamar az érsekség régi jobbágyainak utódjaiból nehány család csatlakozott, így a Bátyai, Fajszi, Varajti, Bán, Szalontai, Csanádi, Kalocsai, Eszes és Geréb családok, a kik már 1700-ban itt laktak és a kiknek nevei mutatják, hogy érseki jobbágyok utódjai. 1691-ben Kalocsának már megvolt a városi szervezete, mert a város legrégibb pecsétje ezt az évszámot viseli. A pecséten várkapu látható, két tornyán gólya, csőrében kigyóval, vagyis a város 1526 előtti ősi czímere. Fent a középen a máltai Szent János lovagrend keresztje, az akkori érseknek, *Kollonits* Lipótnak földesúri jelvénye, a ki 1657-ig a máltai lovagrend tagja volt. Tehát ez az érsek adta meg a város első szervezetét és állította vissza régi szabadalmait. Ekkor a lakosság száma 500—600 lehetett.

A város rendszeres betelepítését és újraépítését azonban gróf *Csáky* Imre érsek kezdte meg 1711-ben, a ki a város földesuraként annak életrekeltéséhez nagy erélylyel fogott hozzá. Csáky maga felépíttette az érseki lakot, a gazdasági épületeket, a vendéglőt, sörházat, az uradalmi és tisztviselői lakásokat. Telepeseket hívott meg és minden településnek házhelyet méretett ki, kerttel és belső telekkel, két, egészen négy pozsonyi mérő vetőmag alá. (Érsekurad. ltár.) Rendezte a város és földesúr közötti viszonyt is. Eszerint a város lakosai, régi szabadalmuk szerint, nem voltak földhez kötött, hanem szabad költözködési joggal bíró jobbágyok. A ki el akarta hagyni a várost, házát eladhatta és a vételárból a tizedet lefizetvén, szabadon távozhatott. A városnak megadta szabad közigazgatási és önkormányzati jogát, ellenben a földesúri jogokat a várossal kötött kontraktus útján biztosította. Első kontraktusát 1713-ban kötötte meg a város az érsekkel, s ez a későbbi érsekek alatt is lényegében ugyanaz maradt.

Szerződés az érsekkel.

E kontraktus szerint:

1. A város privilegiumánál fogva a közbiztonság emelésére azt mielőb árokkal körülkeríti. 2. A kereskedés emelésére kalmárokat, kereskedőket, mesterembereket hiv meg, vásárokat és piaczokat rendel. 3. A közutakat, hidakat rendbe hozza és fenntarja. 4. Miután a város lakosai robot és paraszti munkától mentesek, a földesúrnak 350 frt évi robot-kárpótlást fizetnek. 5. A szabad jobbágyaktól járó portiókat a földesúrnak rendesen kiadják. 6. Némely ünnepekre és alkalmakra az érseki konyhába néhány darab szárnyast és egyéb állatot és gyümölcsöt szolgál-

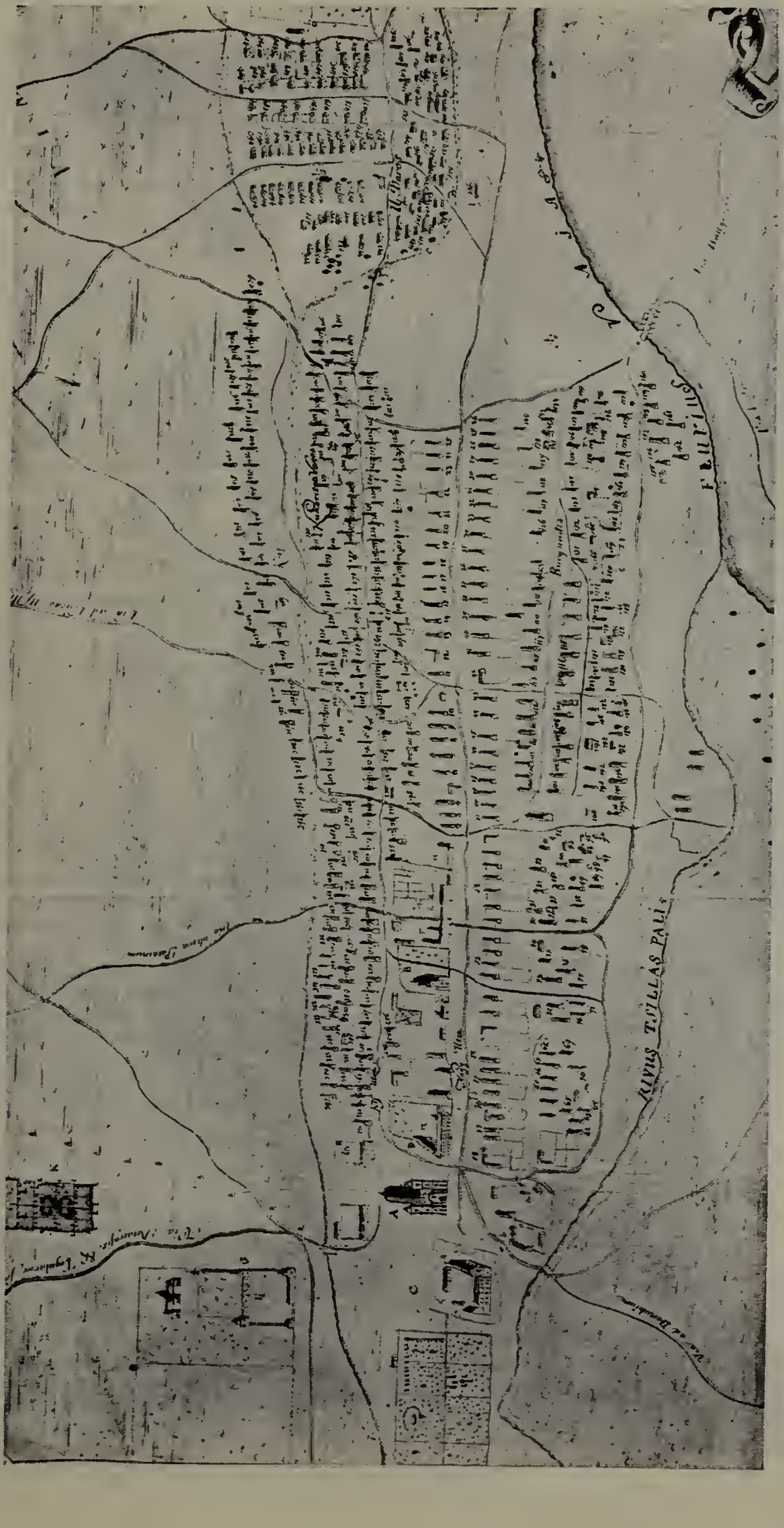
RIVUS TZILLAS PALI

Kalocsa topografiai térképe 1772-ből. (Az érseki levéltárban levő egykoru eredeti után.)

tatnak be. 7. A város az uraság részére két (később 4) hajdút tart. — 8. Halászat, vadászat, faizás és nádlás az uraságé, de engedélylyel üzhető. — 9. A város éjjeli őrséget szervez és az idegenforgalmat szigorúan ellenőrzi. — 10. A lakosság szaporítása czéljából a város törekedni fog új telepeseket szerezni. — 11. A város bíráját szabadon választja, de az uradalmi tiszttartó jelenlétében. — 12. A város kapitányt választ és kebeléből fegyveres őrséget szervez a város őrzésére. Veszedelem idején köteles az érseki lakot is védelmezni. — 13. A kocsmai, malom és húsvágási jog az uraságé marad, de a város kiárendálhatja. — 14. A város, hogy a szülők gyermekeiket *az iskolától el ne vonják,* közös csordapásztorokat tart.

Bérletek.

Ez a kontraktus lényegtelen változásokkal 1836-ig fönnállott, midőn a szabad jobbágyok ügyeit az új úrbéri törvény szabályozta. Ugyancsak 1713-ban, bérleti kontraktus útján, a város Csertő, Mégy, Drágszél, Hilye, Negyven, Kisüllés és Halom pusztákat, (mindmegannyi 1526 előtti virágzó helység) vette az érsektől bérbe. Később még Csornát, Üstelket, Szakmárt, Halmot, Ereket, Tényt, Résztelket, Keserűtelket, Szarvast, Bányaszigetet, Győrteleket, Kőégetőt és Bóvárt kapta hozzá állandó bérletbe. Ezekből a bérletekből fejlődtek ki a városhoz tartozó szállások, melyekről később lesz szó. A bérletterületet a város osztotta ki parczellákban a lakosok között, szántóföldeket és réteket arányosan, 6—26 hold szántó és 12 hold kaszáló erejéig. A nagy árvizek miatt csak a magaslatokat (partokat) lehetett szántás alá venni. Minden gazda köteles volt elegendő igás jószágot és birkát tartani. Voltak azonban, a kik csakis juhtenyésztéssel foglalkoztak és 200—300 darabot legeltettek. Az 1769. évi összeírás szerint 687 gazdának volt összesen 1182 ökre, 918 tehene, 1488 üszője és bornyúja, 875 lova, 481 csikója, 2596 birkája, 1132 báránya, 978 fajsertése, 491 hízója, 629 méhcsaládja. A gazdák közül 11 juhász volt. A halomi bérlők kötelesek voltak szőlőt ültetni, mert ott azelőtt is az volt. Összesen 21,333 □-öl szőlőt ültettek be. A homokmégyiek 4800, a szakmáriak pedig 19,800 □-ölet ültettek be szőlővel, a kalocsaiak pedig az Öreghegyet a temető mögött. A bérletösszeg 1713-ban 600 frt ; 1769-ban 3000 frt volt, melyet a város szedett be. A bérletek távolsága miatt a legtöbb bérlő bérletén is épített házat, így keletkeztek, illetőleg épültek föl ismét a szomszédközségek, melyek már 1526 előtt is megvoltak és a legutóbbi időig a város kötelékéhez tartoztak.

Az egykori város.

A város kiépítését 1772-ben már befejezték. A városnak ez évből való térképe szerint a Vajas és Kígyós közötti rész, az Újvárossal a temetőig, már meg volt és a középületeken kívül, tisztán telepes-házakból állott. Városrészei voltak : A *Nagy-utcza,* a Vajas mentén *Burgundia* városrész, a Nagy-utczán túl a Kis-utcza, a Kígyós, e fölött a *Kukoricza-város* és a temető előtt az *Újváros.* Kalocsának ekkor összesen 547 telepes-háza volt, ezenkívül a város és uradalom épületei, székesegyház, plebánia-templom, két kanonoki ház, piaristák épülete kápolnával és a szeminárium, mely akkor még csak egyemeletes volt. Az utczák rendezését az 1828. évi tűzvész után kezdték meg, a mely alkalommal a Vajas-menti utczákat egyenesítették ki. Az utczák általános rendezése az 1850. évi tűzvész után történt, a mikor 124 ház égett le. Ekkor szépítő-bizottság alakult, melynek feladata volt egyenes utczákat építeni és az építés csinosságára felügyelni. Sok házat, mely nem állott sorban, lebontottak, tulajdonosaik pedig a Kígyóson túli közlegelőn kaptak házhelyet és új utczákat is nyitottak. Ekkor épült Kalocsa Kígyóson túli része. Újabban kiépültek az Öregszőlők és a vásártéren túli utczák.

Urbéri per.

Az úrbériséget megszüntető 1848. évi törvény alapján az úrbéri elkülönítés, hosszas per után, 1864-ben ment végbe, az érseki uradalommal kötött egyezség útján. Ez egyezség szerint a telki állomány törvényszabta mennyiségén felül a városnak átengedett szántó-, kaszáló- és legelőterületért a város 114,500 frtot fizetett, 10 évi részletekben. A szőlők után járó kilenczedet a szőlőbirtokosok 15,800 forinton váltották meg. A víz alatti területek, míg víz alatt vannak, a halászati joggal az uradaloméi, kiszáradásuk vagy lecsapolásuk után pedig a volt jobbágyak tulajdonává válnak. Az uradalom a közlegelőből 4500 holdat tartott meg, a többi földterület a városi kis erdővel együtt a város tulajdonába ment át.

Szállások.

Az úrbériség megszünése után a város gazdái mindinkább a szállásokon vettek állandó lakást, minek következtében azok népessége rohamosan szaporodott és így a város belterületén 1884-ben 8598 lakos volt. Hozzátartoztak, mint szállások, Szakmár középponttal Alsóerek, Andrásszállás, Berke, Bolváriszállás, Csorna, Felsőerek, Gombolyag, Karczag, Keserűtelek, Kistény, Kisüllés, Ludasszállás, Öregtény, Papszállás, Pécsiszállás, Résztelek, Szalonta és Malomér, összesen 2874 lakossal. Továbbá Homokmégy középponttal Drágszél, Halom, Hilye, Kisdrágszél, Alsómégy, Öregcsertő, Kiscsertő és Mácsa, összesen 4166 lakossal. A szállásoknak 26,861, a városnak 5518 hold birtoka volt.

Ez az állapot nemcsak a város közigazgatását nehezítette, hanem az érdekek összeütközése miatt sok súrlódásra is adott alkalmat. Ez az állapot végre 1884-ben megérlelte a szállások elválásának és önálló községekké való alakulásának szándékát. *Gajáry* Ödön, a város akkori főjegyzője és *Sztulics* Károly községi bíró az ügy élére állottak, mire a szállások elválása meg is történt. Szakmár és Homokmégy önálló községekké alakultak. Hosszabb per fejlődött azonban a városi törzsvagyon megosztása miatt, melyben Kalocsát Szántó Lajos dr. ügyvéd képviselte. A per 1904-ben fejeződött be. A kir. Kúria ítéletével a szállások, törzsvagyon-részesedési igényüktől, az önálló községgé alakulásról szóló 1886. XXII. t.-cz. 152. §-ában felsorolt feltételek, alapján, melyek az anyaközség teherviselési képességét csökkenteni tiltják, elestek.

Közigazgatás.

Kalocsa kötelékében megmaradtak Negyven, Vörösszállás, Papszállás, Berke, Nána, Telek, Gyarmatsziget, Újdrágszél és Csorna, összesen 12,640 hold területtel és 12,000 lakossal. Kalocsa nagyközség így megszabadulván a szállások befolyásától, gazdaságilag és belrendészetileg is egyre jobban halad. Ügyeit jóváhagyott szervezeti szabályrendelet szerint önkormányzatilag a községi képviselőtestület intézi. A községi elüljáróság tagjai : az első és másodbíró, fő-, másod- és harmadjegyző, közgyám, pénztárnok, községi orvos, közs. állatorvos, hat esküdt, kik közül egy rendőrbíró. A főjegyző jelenleg *Csernyus* József. Van saját községi rendősége, mely egy rendőrőrmester, egy tizedes és 10 közrendőrből áll.

Emellett Kalocsa a kalocsai járási főszolgabírói hivatal, kir. adóhivatal, a kalocsavidéki kir. törvényszék, kir. járásbíróság és egy lovas csendőrszakasz székhelye. Van állami posta-, távíró- és távbeszélő-hivatala, vasúti állomása helyben és hajó-állomása : Kalocsa-Uszód.

A város leirása

Akár a vasúti, akár a hajóállomásról közeledünk Kalocsához, már messziről feltünik székesegyházának két hatalmas tornya, mely a városba lépőt hatalmas homlokzatával és stílszerű alakjával lepi meg. Körülötte sorakoznak az érseki székház, terjedelmes parkjával, a kanonoki házak, az apáczák nagy zárdája és temploma és a nagyszeminárium, bekerítvén a Szentháromság-teret, hol a régi, művészi becsű Szentháromság-szobor áll. Az érseki palotától keletre húzódik el a község főutczája, a Szent István-utcza, mely palotaszerű épületeivel, a kereskedők díszes kirakataival, aszfalt gyalogjárdájával és villamos világításával modern város benyomását kelti. Az utczán végighúzódó kettős fasor kellemes zöldjével és hűs árnyékával kedvelt sétahelye a kalocsai közönségnek. A Szent-István-utcza kimagasló épületei a két szeminárium, a Jézus Társaság hatalmas épülete, a csillagvizsgálóval, gimnáziummal és gótikus templommal, a törvényszék remek palotája, a két takarékpénztár modern palotája, a nemrég épült remek községi bérház és a városi iskola.

Csinosak még ezenkívül a Haynald-utcza, Tomori-utcza, a vasúti állomáshoz vezető Kossuth-utcza és Eperföld-utcza. A község többi részét a polgárság jellegzetes kalocsai stílusban, leginkább vert falból épült kisebb házai foglalják el, melyek az árvíz veszedelme miatt több utczában összehordott dombon épültek. Nem ritkák külsejükön a kalocsai nép művészi érzékét dícsérő, csinos, virágos díszítések. A város utczái egyenesek, a házakat, udvarokat tisztán tartják, a mint egyáltalában Kalocsa népét értelmesség, tisztaság és csinosság szeretete jellemzi még a ruházatban is.

Székesegyház.

A székesegyház olasz barok-stílusban, a középkori székesegyház alapjain épült föl. Építésénél fölhasználták az 1602-ben leégett középkori székesegyház falmaradványait is. A templomból a középkori székesegyháznak csak a két sekrestyéje és az apsis mögötti kápolna-koszorú nem épült ki. Ennek kiépítését azonban, valamint a templom teljes renoválását *Városy* Gyula dr. érsek költségén már megkezdték. A templom belső fölszereléséből és diszítéséből nagy műbecsű a Patasich Gábor költségén 1741—42-ben készült és művésziesen kirakott 12 kanonoki stallum, a kanonoki sekrestye relif-képei, melyeket két olasz stukaturista készített *Simonetti* kalocsai liczeumi tanár tervei szerint. Továbbá a két sekrestye remek oszlopos portáléi és a templom boltozatán alkalmazott relifképek, melyek szakértők szerint értékes művek. Karrarai márványból faragott főoltárát *Kunszt* érsek (1852—1866) állíttatta. Tervezője *Roesner* Károly, a híres bécsi tanár, készítője pedig *Bonnani* Péter, Bécsben lakó karrarai szobrász volt.

Az oltár ikonosztáz-alakú képtartóját szintén Roesner tanár tervezte és *Friewitzer* Albert bécsi műasztalos készítette. A háromöles remek oltárkép, mely Boldogságos Szűz menybemenetelét ábrázolja, *Kupelwieser* Lipótot vallja mesterének, az ikonosztázon levő többi kiváló képpel együtt. A templom hat mellékoltárából a Fájdalmas Szűz oltárának képét *Ellinger*, az Őrangyal és Szent-István oltárát pedig *Pesky* festette. A szentély előtt álló remek Szent István- és Szent László-szobrot karrarai márványból Kunszt érsek szerezte be, mindkettő *Izsó* Miklós elhúnyt szobrászunk remeke. A templom két tornyát összekötő hídon álló hatalmas Bold. Szűz szobrát Haynald érsek állíttatta fel. Ez *Hartmann* János müncheni szobrász műve. A főszékesegyház kincstárának nevezetesebb műtárgyai : Vörösbársony miseruha, remek képhímzéssel a XV. századból, fedeles ezüst serleg a XV. századból, missale, melynek kötése 1628-ból való, ezüst ereklyetartó a XVII. századból, a Batthány érsek-féle selyemcasula a XVII. századból ; a Mária Terézia-féle casula, remek dombor-hímzéssel.

Az érseki palota.

Azon a helyen, a hol most az érseki rezidenczia áll, ott volt a középkorban az érseki várkastély is. A mostani rezidenczia udvarán és pinczéjében néhány év előtt fölfedezték szerpentinből rakott hatalmas alapfalait. *Széchenyi* Pál érsek (1696—1710.) azonban már ennek nyomát sem találta. Széchenyi a vár régi helyén kisebb érseki lakot emeltetett, melyet azonban a Rákóczimozgalmak alatt fölgyujtottak. Utódja *Csáky* Imre (1710—32.) 1724—25-ben ismét helyreállíttatta, fallal és sánczárokkal vétette körül, főkapuja előtt fölhúzható híddal. Ennek a kastélynak a hű képe megmaradt Kalocsa 1772-ben készült térképén, azonban a Csáky-féle erődítésnek ezen a térképen már semmi nyoma. Valószinűleg szintén királyi rendeletre eltávolították. A Csáky-féle kastély 1776-ig állott, a mely évben *Patasich* Ádám érsek azt leromboltatta és helyébe a mostani nagyobbarányú rezidencziát építtette, melybe csak a Csáky-féle kastély nyugati végén állott, rendkívül erősen épített, négyszögű tornyát építették bele s ez alkotja a mostani rezidenczia frontjának nyugati végét. A mostani rezidenczia a székesegyházzal egyező stílusban épült, háromszárnyú kétemeletes épület. Művészi becsű a főkapu fölött levő s két emeletre terjedő díszterem, melynek remek műmárvány-burkolata és kaszettás plafonja érdemes a megtekintésre ; négy freskója *Maulpersch* műve. Keleti szárnyában van a főszékesegyházi könyvtár, a melyre később visszatérünk. Ugyanebben a szárnyban vannak Patasich Ádám lakószobái. Ezekből a tükörteremnek, remek faburkolatával, menyezet-freskójával, Maulperschtől és márvány-kandallójával, melyet Mucius Scevola szobra díszít, van nagy műbecse. A tükörszobából ajtó nyílik az érsek házi kápolnájába, melynek oltárán remek ébenfakeretben, Michel Angelo rajza után, a XVII. században készült festmény van. A kép az Annuntiatiot ábrázolja s Mária Terézia ajándékozta Patasich Ádám érseknek a kápolna számára. Értékes az érseki lak képgyűjteménye, németalföldi és olasz mesterektől. Értékes mű még Szent István remek, nagyarányú, ezüst mellszobra, mely a párizsi világkiállításon is ki volt állítva.

Főszékesegyházi könyvtár.

A kalocsai főszékesegyházi könyvtár történetével foglalkozva, vissza kell pillantanunk az 1526 előtti időre. A kalocsai érsekség történetének első századaiból nincsen ugyan adatunk arra, hogy az érsekségnek nagyobb könyvtára lett volna, de mint Csontosi írja, (Magy. Könyvsz. 1883. 277. l.) ama kiváló szerepből, melyet a kalocsai érsekek hazánk történetében az érsekség alapításától fogva napjainkig játszottak, s a hatástól, melyet az érsekség két káptalanával együtt a hazai művelődési viszonyokra gyakorolt, következtethetjük, hogy a kalocsai főegyháznak már az Árpádok korában volt jelentékeny könyvtára, s nagyon valószínű, hogy az a vegyesházi királyok alatt még inkább gyarapodott. A XV. században találunk is három nagy könyvkedvelő érseket a kalocsai érseki székben. *Handó* Györgyöt (1479—1480.), *Várady* Pétert (1481—1501.), kinek könyvtárában meg volt Janus Pannonius költeményeinek egy teljes példánya és *Geréb* Lászlót (1501—1502.), ki Mátyás király megbízásából *Hesz* András nyomdászt Budára hívta s műhelyében 1473-ban a Chronicon Budenset nyomatta. Ezek könyvtáraiból a főszékesegyház mai könyvtárában egyetlen egy művet sem őriznek. Elpusztultak, megosztva a két érseki székváros, Kalocsa és Bács szomorú sorsát. E könyvtárakból két kézirat maradt fenn, a melyeket a bécsi udvari könyvtárban őriznek. (M. Ksz. 1883.) A nyomtatott könyvekből pedig Várady Péter misekönyve a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtárában látható, melyet Velenczében *Speieri* János hártyára nyomtatott 1498-ban Paeps János budai könyvárús közvetítésével. Fraknói részletesen méltatta ezt a magyar liturgiára is fontos művet a M. Könyvszemle 1888. évfolyamában. Ujabban pedig a gyöngyösi Ferenczrendű zárda könyvtárából előkerültek: *Isidorus*, Etymologiarum Libri XX. Zeiner, Reutlingen 1472. f. 264 lev. A tárgymutató vertóján ez a bejegyzés van: Blasius de Varadino vicar. eccl. Col. testamentaliter hunc libr. legavit ad Bibliothecam dicte Ecclie, Qui obii 5 aplis 1510. (Váradi Balázs a kalocsai káptalan lectora és ismételten vicarius volt 1878—1510-ig.) Azután *S. Aurelii Augustini*, Sermonum opera plurima et diversa. Basileae, Auerbach, 1495. Johannes (Vásárhelyi) Lector Colocen. sajátkezű bejegyzésével megnevezi magát, mint a könyv díszítőjét. E művek eredete, a bejegyzések szerint, a kalocsai székesegyház könyvtárába vezet vissza.

Midőn a törökök kiűzetésével a kalocsai érseki székhely és káptalana ismét életre kelt, az 1715-ben törvényeink közé felvett Conventio Kolonichiana alapján, az érsekek és káptalani tagok gyűjteményeiből csakhamar ismét könyvtár keletkezett, a mely a könyvek exlibrise szerint a Bibliotheca Venerabilis Capituli Colocensis nevet viselte és a székesegyházban levő káptalani levéltár helyiségében volt elhelyezve. Erről a könyvtárról, mely a jelenlegi könyvtár alapja volt s melylyel annak története is kezdődik, három katalogus maradt fenn. Az 1752. évi 287 művet 716 kötetben, az 1760. évi 389 művet 1019 kötetben s az 1776. évi 1075 művet 2069 kötetben tüntet föl. Hogy ez a könyvtár csakugyan Kalocsa nagynevű érsekeinek hátrahagyott könyveiből keletkezett, annak nyomai az 1710. évbe nyúlnak vissza. A könyvtár kéziratai között ugyanis gróf Csáky Imre kalocsai érsek (1710—32.) egy sajátkezűleg írt kézirata van „Miscellanea scripta per me Emericum Csáky" czímmel. Utódjának, Patasich Gábor (1733—46.) érseknek hátrahagyott gyönyörű fekete bőrkötésű könyveit pedig a tábla külsején levő aranynyomású super exlibrisei jelzik. Végre az 1760-ból fennmaradt katalogus megjegyzése szerint, az abban csillaggal jelzett művek Batthyány érsek műveiből valók. E könyvtárt, a még meglevő reverzálisok tanúsága szerint, az egyházmegyei papság is szorgalmasan használta. Kezelői kalocsai kanonokok voltak. Igy 1752-ben *Házi* György, 1769-ben *Mikora* József, utána pedig *Glaser* Gábor kanonok, a kinek magának is igen becses könyvtára volt, a melyet halála után (1780.) Patasich Ádám vett meg s az ő révén a jelenlegi könyvtárba jutott.

A nagyobbszabású könyvtár alapítása azonban Patasich Ádám érsekkel (1776—1784.) következett be, a ki még életében 10,000 műre terjedő magánkönyvtárát, a már említett káptalani könyvtárral egyesítve, az egyházmegyének ajándékozta. Könyvtára Bibliotheca Patasichiana elnevezéssel a jelen könyvtárnak ma is legterjedelmesebb alkotó része. Mint latin költő, már római papnövendék-korában kitünt, s mint arcas romanus a Sirarius nevet kapta. S a klassziczismus iránti előszeretetét haláláig megtartotta. Maga köré gyűjtötte a latin költészet akkori kedvelőit. *Pálma* Károly Ferencz, *Vajkovics* Imre, *Ujváry* Dávid, *Ürményi* József, *Makó* Pál egyetemi rektor, *Molnár* Ker. János, *Mitterbacher* Lajos, *Pray* György, *Vörös* Antal, a jogi fakultás direktora, *Wagner* egyetemi könyvtáros, *Izzó* János, a nemesek akadémiájának direktora, *Horányi* és *Szerdahelyi* gyűltek köréje, s ha a könyvtár 258. sz. kéziratát átlapozzuk, a melyben Patasich titkárja, *Kobbe* Boldizsár „Analecta" czím alatt az ez alkalmakkor keletkezett latin költeményeket összegyűjtötte, a humanisztikus korszak klassziczismusának visszfénye tűnik fel előttünk. Patasich már nagyváradi püspök korában kezdette gyűjteni könyvtárát, a mely egy 1775-ben készült katalógus szerint 7825 kötetre terjedt s a melyet 1776-ban magával hozott.

Mint kalocsai érsek, fáradhatatlan buzgósággal szaporította könyvtárát s Európa akkori nagyobb könyvkereskedőivel állandó összeköttetésben állott. Minden nagyobb városban voltak ügynökei is. Bécsben Kübler Ignácz volt az ügynöke, a ki Gráczban, Morvaországban, továbbá a Wurmbrandt-féle könyvtárban vásárolt számára. Kéziratok megszerzésében Kurcz Antal nevű bécsi pap buzgólkodott. Nürnbergben Raste Miklós ügynök különösen azon fáradozott, hogy az érsek könyvtárát illusztrált művekkel gyarapítsa. Rómában pedig Zaccaria Ferencz Antal volt a megbízottja. Ezenkívül a római Junchi és Monaldi könyvárús czéggel is összeköttetésben állott. A bécsi Grässer Ágoston és a pesti Weingang és Köpf könyvkereskedő czég pedig egyéb tudományos művek-

A kalocsai főszékesegyház.

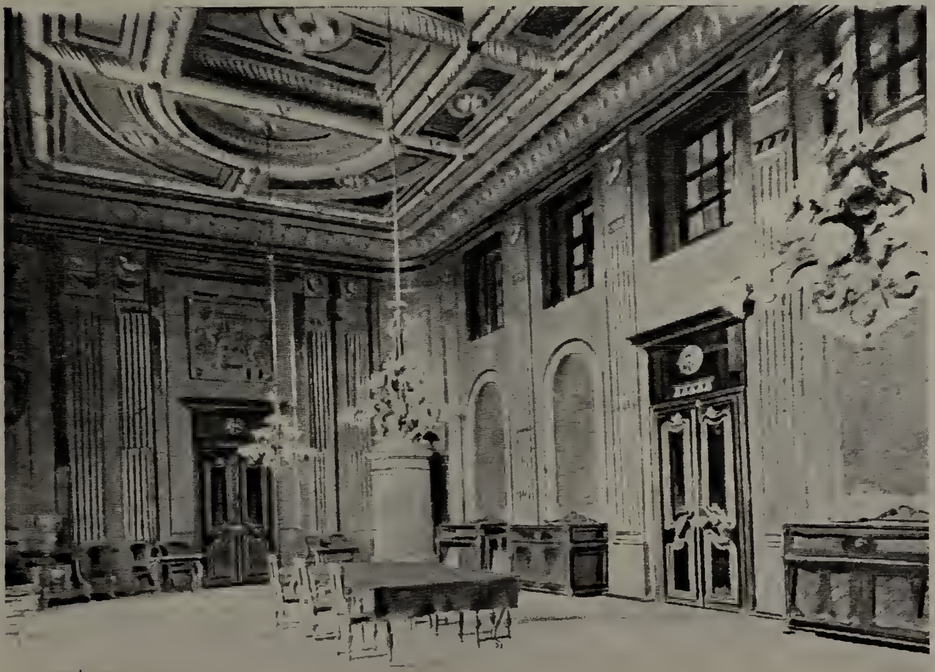

A kalocsai érseki kastély ebédlője.

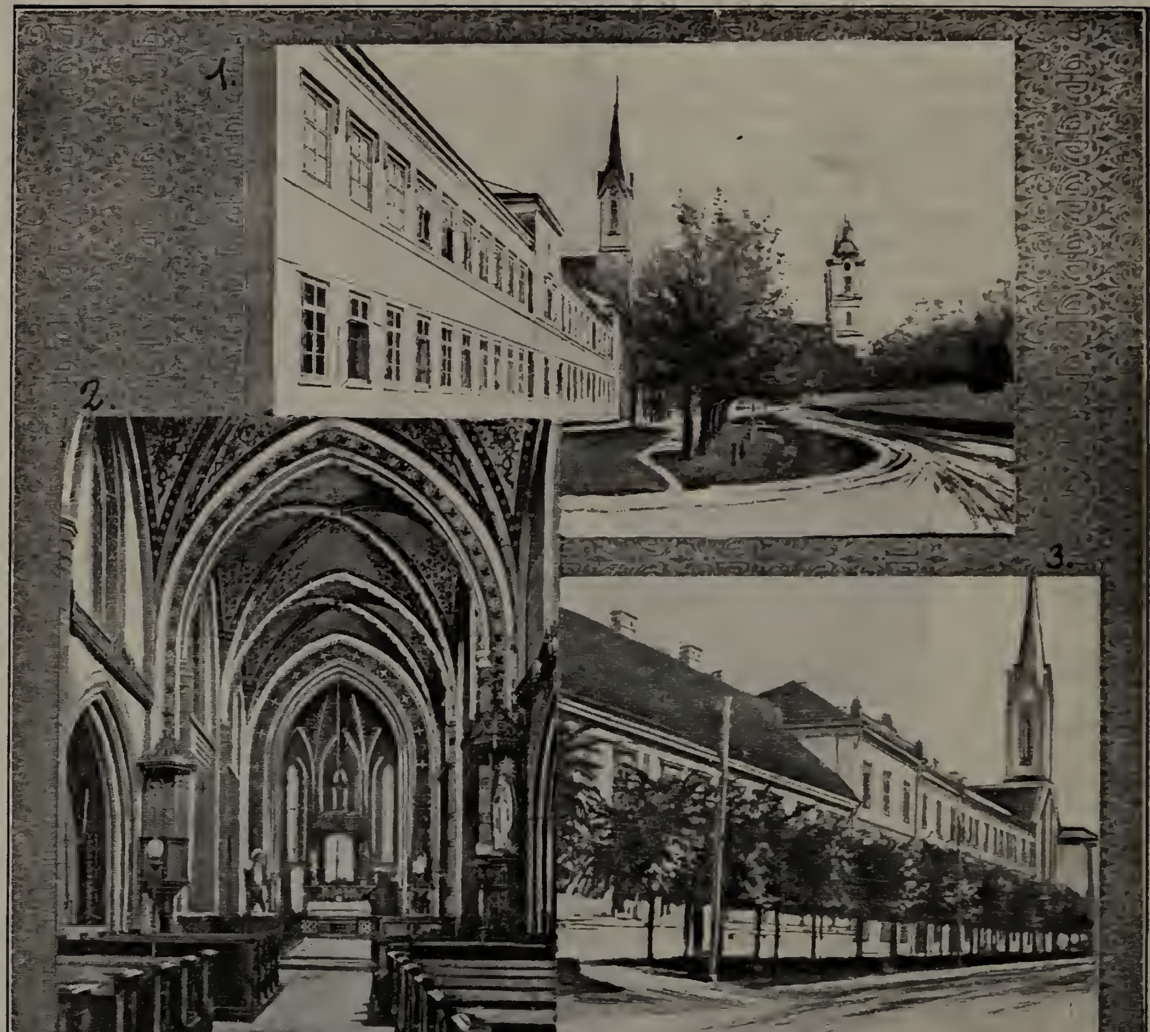

Kalocsa. — 1. Az apáczakolostor. — 2. A Jézustársaság kollégiuma és temploma. — 3. A templom belseje. — 4. A zárdatemplom belseje.

kel szaporította az érsek könyvtárának állományát, úgy hogy az 1783-ig 10.200 műre szaporodott, 16.242 kötetben. Az exlibrisek tanúsága szerint Hochenberg, Balaus, Homelli Károly, Gottscheid, Uffenbach, báró Bergen, Senft, Wartensleben, Schmerling, Kovacsich Márton, gróf Trautsohn könyvtárából van több mű.

Miután e becses könyvtára elhelyezésére Kalocsán alkalmas helyiség nem volt, addig is, míg az általa fejedelmi bőkezűséggel felépített érseki lak, melynek keleti szárnyát könyvtári helyiségnek rendeztette be, elkészült, azt budai lakásán tartotta. A könyvtári helyiségek Kalocsán 1780-ban elkészülvén, azt ide vitette át. Garampi bécsi nuntius arra akarta őt bírni, hogy e könyvtárát a budai egyetemnek ajándékozza, mire Patasich 1777 deczember 13-án a nuntiusnak azt írta, hogy nem idegenkednék kivánságát teljesíteni, ha az egyetem a lakása melletti házat megvenné, abban a könyvtárt elhelyezné, neki ajtót töretne, hogy lakásából bármikor a könyvtárba átjárhasson. A könyvtár azonban nem ment át az egyetem tulajdonába. Patasich nem is várván be élete végét, még 1782-ben a már meglevő káptalani könyvtárt, a mely akkor már 1671 művet számlált 2750 kötetben, saját könyvtárával egyesítette s az így 11.871 műre (18.992 kötetben) felszaporodott könyvtárt 1784 június 18-án kiállított ajándékozási okirattal a kalocsai érsekségben utódainak, a főszékesegyházzal és főkáptalannal való közös birtoklással ajándékozta. Hogy pedig ajándékának gondozását is biztosítsa, három nappal később, vagyis 1784 június 21-én kelt végrendeletében hasonló bőkezűséggel 13.000 forintos alapítványt bocsájtott a káptalan kezelése alá, hogy 10.000 forint kamataiból a könyvtár őre állandó fizetést kapjon, 2000 forint kamataiból egy könyvtári segéd alkalmaztassék, 1000 forint kamatai pedig könyvek kötésére fordíttassanak. Ez a nemesczélú alapítvány az 1811. évi devalváczió alkalmával 2992 forintra apadt, a főkáptalan gondos kezelésében azonban ma ismét 48.405 koronára szaporodott. Ez összeg kamataiból jelenleg évenként 1200 koronát művek beszerzésére, 200 koronát a könyvtáros fizetésére fordítanak, a maradványból pedig az alapot gyarapítják.

Patasich utódja *Kollonits* László érsek (1787—1817.), szintén szerette a könyveket. Már nagyváradi püspök korában gyűjtött össze tekintélyes könyvtárat, melyet mint kalocsai érsek, Katona István történetiró s érseki könyvtáros támogatásával, értékes történeti kútforrásos művekkel szaporított. 14.041 műre és 23.531 kötetre terjedő magánkönyvtárát Bibliotheca Kollonitsiana név alatt Patasich könyvtárához csatolta, azt a nagyobb könyvtárak rangjára emelte. E könyvtár alapját az 1773-ban eltörölt Jézus Társasága könyvtárai alkotják s a művek bejegyzései szerint, az összes magyarországi rendházakból kerültek művek Kollonits könyvtárába. Ezenkívül, a mint a művek exlibrisei mutatják, Lazius Wolfgang, gróf Trautmansdorf, Bibliotheca Wooghiana, Bibliotheca Scharfiona, Balaus Wilmos, Hommelius, lovag Hauern, báró Geizkoffler, Ab Oedt, Trautson Comes de Falkenstein, herczeg Schwarzenberg Ferdinánd, a Kollonits család, Windhagen, lovag Schmerling, gróf Troila, gróf Wirmont, báró Sternegg, az Egger és Fugger család, De Tudert, Münchhausen, gróf Fürstenberg és Pirkheimer könyvtáraiból vannak művek nagyobb számmal. Kollonits Erdélyből is vásárolt műveket, a melyekből értékesebbek: két magyar írott szombatos Codex, egy Rákóczy György fejedelem 1617. évi super exlibrisével ellátott mű. (Keresztúri, Christianus Lactens), egy mű Esterházy Károly bejegyzésével, egy kézirat Savoyai Jenő könyvtárából és néhány mű az uralkodó család czímerével. Kollonitsnak is voltak ügynökei, a kik számára a nagyobb könyvtárak kettős példányait összevásárolták. A könyvtár állománya e könyvtárral 42.532 kötetben 25.912 műre szaporodott föl.

Kollonits érsek utódjai leginkább koruk irodalmi termékeit szerezték be és így szaporodott a Bibliotheca Klobusiczkianával 1843-ban, 1299 művel 2664 kötetben : a Bibliotheca *Nádasdianával* 1851-ben, 790 művel 1368 kötetben ; a Bibliotheca Josephi *Kunsttal* 1866-ban 739 művel 1061 kötetben ; a Bibliotheca *Lonovicsianával* 1866-ban 2150 művel 4231 kötetben ; a Bibliotheca *Haynaldianával* 1891-ben, 4412 művel 6447 kötetben és füzetben ; *Kubinszky* Mihály könyvtárával, 886 művel 1475 kötetben ; *Hopf* János nagyprépost s volt könyvtárőr igen értékes könyvtárával 1902-ben ; *Zittl* Róbert kanonok kisebb gyűjteményével 1902-ben s végre 1904-ben *Császka* György érsek könyvtárával, 1738 művel ; ez utóbbinál megemlítjük, hogy Görgey Márton volt esztergomi kanonok könyvtárát is magában foglalja. Ehhez járulnak még a könyvtár alapjából évenként kiutalványozott összegen vásárolt művek és folyóiratok. Városy Gyula dr. kalocsai érsek is már száznál több értékes művet ajándékozott a könyvtárnak, ezek között a Civilta Catholica teljes sorozatát. Hivatalos neve a könyvtárnak: ,,Kalocsai főszékesegyházi könyvtár.“ Haynald érsek rendeletére az idővel fölszaporodott kettős példányokat 1876-ban kezdték kiselejtezni s azokat részint eladták, részint csere útján a könyvtárállomány szaporítására fordították. A könyvtár állandóvá vált állománya az 1910. évig 36.056 műre szaporodott föl, 62.637 kötetben; nem számítva a kb. 80 kötetre terjedő miscellaneákat, a melyekben régibb s újabb füzetes munkák vannak egybekötve.

A könyvtár az érseki lak keleti szárnyának első és második emeletén van elhelyezve, összesen két nagyteremben, hét kisebb helyiségben és az alsó emeleti elzárt folyosón. A Patasich-könyvtár keményfa könyvállványainak tetején Maulperschtől festett medaillon-képek vannak. A Patasich- és Kollonits könyvtárban a könyvek elhelyezése szorosan szakok szerint történt, az inkunabulumok és kéziratok azonban külön vannak felállítva. Ezt az elhelyezést a többi könyvtárban is lehetőleg betartották. A könyvtár az A. B. C. rendszer szerint volt számozva. Az első két könyvtár rendezését *Mariosa* György, Patasich Ádám érsek első könyvtárosa, utána pedig *Fogarasy* András (1790-ig) és Katona István (1811-ig) kanonokok és könyvtárőrök végezték. Mellettük 1784—1828-ig *Werner* Venczel működött könyvtársegédi minőségben. Utódja fia Werner Károly lett, ki 1885-ig, tehát több mint félszázadon át, kiváló buzgósággal szolgálta a könyvtárat. A könyvtárban működtek még *Bajzik* János kanonok (1811—1831-ig,) *Nehiba* János kanonok (1831—1835), mellette 1834—35-ben alkönyvtárnoki minőségben *Mahovszky* József egri egyházmegyei áldozár, ki azután egyházmegyéjébe visszatért. 1835-től rendes könyvtárnoki állást szerveztek, melyet pályázat útján töltöttek be. E hivatalt viselték: *Goór* Ferencz 1835—1836., *Vlahovich* Anasztáz áldozár 1836—1850-ig. Öregebb éveiben mellette működtek *Márkus* Lajos áldozár (1843—1845.) mint substitutus praefectus és *Sőrős* Imre áldozár 1845—1849-ig, mint helyettes könyvtáros. Ezután ismét kanonokok vezették a könyvtárt és pedig *Zombori* János 1851—1862-ig és *Schuster* Konstantin 1862—67-ig. 1867-ig a könyvtár minden egyes részének egy külön könyvalakú katalogusa volt, a mi a könyvtár kezelését nehézkessé tette. Haynald érsek, érseki székét elfoglalva, elrendelte, hogy az egész könyvtárról egy egységes cédula-katalógust készítsenek, a könyvtárat pedig folytatólagos számozással lássák el. *Hopf* János kanonokot 1867-ben kinevezte a könyvtár őrévé s a munka kivitelét reábízta. A cédula-katalógussal és a könyvtár számozásával 1871-ben készültek el, mire Haynald érsek a kettős példányok összeírását eszközöltette s ezek katalógusa elkészülvén, 1876-ban ki is nyomatott. Hopf János a könyvtárőri tisztet 1889-ig viselte, mely idő alatt könyvtárosok voltak 1875—1878-ig *Rónay* Issvan, 1879—1889-ig Városy Gyula dr., jelenleg az egyházmegye főpásztora, a kit 1889-ben Hopf János kérelmére Haynald érsek a könyvtárőri hivatallal bízott meg, a melyet 1898-ig viselt; ez évben Budapestre középponti szemináriumi rektornak neveztetvén ki, állását *Macskovics* Pál dr. kanonoknak engedte át. Könyvtárnokok voltak ez időben *Szucsics* Sándor áldozár 1889—1891-ig, *Hinger* Mihály szentszéki jegyző 1893—96-ig, a ki mellett még *Almásy* Miklós működött; 1897-től *Winkler* Pál áldozár a könyvtáros. A könyvtárnak jelenleg az A. B. C.-rendű czédula-katalóguson kívül van még egy czédula-szakkatalógusa, külön katalógusa az összes kéziratokról s incunabulumokról, továbbá az 1711 előtti hungariákról, a könyvtár ritka példányairól, illusztrált műveiről 1800-ig terjedőleg s az exlibrisekről.

A könyvtár használatának szabályozására Klobusiczky Péter érsek a káptalan hozzájárulásával 1836-ban adott ki utasítást, a mely még most is érvényben van. A művek helyben felelősség, vidékre vagy külföldre csak valamely nyilvános könyvtár vagy ismert tekintélyes egyén jótállása mellett adatnak ki. A könyvtár a nappali órákban állandóan rendelkezésre áll. A főszékesegyházi könyvtár jellege általános. Leggazdagabb a theologiai szak, 16.000-re menő művel. Utána következik a történelem és segédtudományai, közel 6000 művel; ezek között sok oklevéltárral, forrásmunkával és értékes térképgyűjteménynyel. Filologiai mű van 3500, ezekből különösen felemlítésre érdemes a latin és görög klasszikusok két teljes gyűjteménye. Az egyik a Kollonits-könyvtárban van s a klasszikusok legrégibb kiadásait tartalmazza, közöttük sok aldinával, a másik a Patasich könyvtárban van s a klasszikusok kommentárral és jegyzetekkel ellátott legjobb kiadásaiból áll. A többi mű a többi tudományszakra oszlik szét. Ujabban a társadalomtudományi szakot szaporították leginkább.

A könyvtár monumentálisabb műveiből felemlítésre érdemesek: Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. Halle—Leipzig 1732—52. 68 fol. kt. — Faber: Europäische Staats-Kanzley 1741—65, 124 kt. — Dissertationes Eruditorum a XVIII. századból, 280 kt. — Acta Eruditorum, Lipciae, Typ. Guntheri, 1683-tól, 58 kt. — A Szentatyák régibb és újabb kiadásai és több értékes illusztrált archaeologiai és nummismaticai mű. — Továbbá Luther és reformátor társainak iratai első kiadásai nagy számban, közöttük több ritka darabbal. — A könyvtár szentírás és természetrajzi műveinek gyűjteménye is gazdag; az utóbbiak között Linné első kiadása és igen sok remekmü, állati és növényi ábrákkal, ezek között Merian Mária Sibilla értékes rajzai. — A Kollonits könyvtár útleírás (itineraria) gyüjteményében a legrégibb szerzők vannak képviselve.

A könyvtárnak van összesen 385 katalogizált kézírata. Keletkezésük 1290-től 1860-ig terjed. Legrégibb hártyás kézírata a Philosophia Aristotelis, a másolótól bejegyzett 1290. évszámmal. Legértékesebb kézírata pedig a hártyára írt Codex Colocensis, Das (Buch) haist de gesampt abentewr egykorú czímmel. A Codexet, melyet Felsmann József budapesti tanár kimerítően ismertetett, a német irodalomban Codex K. néven mint páratlan gyüjteményt, általánosan említik és nagyra becsülik. Német lantos költemények gyüjteménye a XI., XII. és XIII. századból, Würzburgi Konrád, Walter v. d. Vogelweide, Reimar v. Zweter, Stricker, Heinrich Glichesäre, Hartmann v. d. Aue, az erdélyi szász Sibóttól és másoktól. Sok költemény szerzőjét még nem határozhatták meg. A Codex keletkezési idejét az 1330 körüli évekre teszik. Az érsekek engedélyével eddig két másolat készült róla; nyomtatásban kis részét gróf *Majláth* János és *Köffinger* Pál adta ki (Pesth 1817, Hartleben), az egész azonban nyomtatásban még eddig nem jelent meg. Fölfedezője *Kovacsich* Márton György, a ki azt 1812-ben először ismertette is. — Második értékes codexe a könyvtárnak az ú. n. szakálkodex. Nevét onnan vette, mert táblájába csillámpala-ablak alatt a szerző fogadalomból levágott szakálát tette. Czíme: Pilgerbuch des Conrath Beck von mengen. Szerző sajátkezü írással 1483-ban Jeruzsálembe tett zarándoklatát írja le. Az egész útról feljegyzett földrajzi, ethnográfiai és kulturális adatok miatt nagyon értékes. Gót kurzív betűkkel papírra van írva. A codexet 1887-ben Trautmann Ferencz bajor író Haynald érsek engedelmével lemásolta. Értékes még a Petri de Crescentiis liber ruraliom commodorum czímű papirkézirat. Ajánlva van Carolo Jerusalem et Siciliae regi. Ez a mü a XV. században a mezőgazdaság fejlődésére nagy befolyással volt. — Orvosi művekből felemlítendők: Conipendium Medicinae 1330-ból, hártyára írva; Hypocratis Aphorismi 1360-ból; Galienus 1360-ból; Guido de Cauliaco, Chyrurgiale 1363-ból; dr. Landtfrancus Chyrurgiale 1472-ből, német nyelven. Azután Rarissimus tractatus, de depressionibus miseri capitis, 1474-ből. Említésre méltó még a könyvtár kéziratos missale-, breviarium és rituale-gyűjteménye a XV. századból, részben hangjegyekkel, valamint két finom hártyára miniatür-betűkkel írt és léczdíszítésekkel ellátott szentírása a XIV. század elejéről. Codex számba mennek még a következő német kéziratok: Breviarium német rubrikákkal hártyára írva 1300-ból. A Magnificat német oommentárja 1416-ból. A hiszekegy magyarázata német nyelven ugyane korból. — Továbbá egy arab kézirat a XVI. századból. Lexiconszerű mű, szerzője Davud el Antacki. (Antiochiai Dávid). — A könyvtár magyar vonatkozású kézirataiból kiemelendő a két szombatos codex. Az egyik 1634-ben, a másik 1654-ben íratott. Az utóbbi Maróthi Dávid tulajdona volt s Péchi Simontól is tartalmaz fordítást. A codexeket a M. Tud. Akad. 1904-ben lemásoltatta. Nagyvárad ostromán (1594-ből) és Descriptio Petro Varadinin (1693-ból.) kívül van a könyvtárnak több régi hártya okirata és két eredeti Pázmány-levele. A kéziratok egy részét Kovacsich Márton felvétele után a Magyar Könyvszemle 1883-ban közölte, nagyobb része azonban még nincsen publikálva.

A könyvtárnak van 504 inkunabuluma. Ezek legrégibbje S. Aurelii Augustini (?) de vere vite cognitione libellus, 34 számozatlan levélen. A végén Fust és Schöffer vörös színű jegyével, Schwarz (Primaria documenta de orig. Typ. Altorfii Pars II. pag. 21) szerint 1456—59-ben jelent meg és az első érczbetűkkel nyomtatták. Továbbá Astexanus: Summa de oasibus conscientiae. Argentorati, Meutel 1469, 2 kötet. Denis említi (Denkwürdigkeiten der Garrelischen Bibliot. 1 kt. 44—45 l.) hogy ez a mű e kiadásában unikum. Ezek mellett még több ritka mű található a könyvtár inkunabulumai között.

A könyvtárnak az 1711. előtti időből van összesen 169 darab hungarikája. Legnagyobb részüket Szabó: Régi Magyar Könyvtára már jelezte. Van azonban nehány közöttük, melyeket Szabó egyáltalában nem említ e művében és pedig: Bársony György: Veritas toti, mundo declarata etc. Tyrnaviae 1681. — Directorium Ecclessiasticum. 1664 és 1674-ből. — Disputatio de Deo per decem dies habita in urbe Transylvana Claudiopoli 1570. — Imádságos könyv, mellyben külömbkülömbféle jóságos cselekedetek stb. Nagy-Szombat, 1710. — Fr. Labszanszky — Analysis seu Resolutio duodecim praec. erross. dogm. Tyrnaviae 1703. — Liliom-Kert. Czímlapja hiányzik. Megjelent Nagyszombatban és Jokusich Katalinnak van ajánlva, a ki 1711-ben meghalt. E mű a könyvtár Rákóczi-ereklyéje. Válics János kalocsai származású ember hozta Konstantinápolyból, a hol a bujdosó magyarok egyik utódja szent ereklyeként őrizte. Ettől került a kalocsai könyvtárba. — Panormitanus — Brevis notitia eorum, quae scitu necessaria sunt confessariis. Tyrnaviae, 1691. Geiseler Frid. Theses theologicae de jure et dominio. Tyrn. 1696. — Oratio in genere demonstrativa continens quadrigam columnarum ethicarum quibus regum imperia etc. solide sustentantur. Trenchinii s. a. Dorothe de Vodalii riduae typis.

A régibb művek tábláira ragasztva néhány becses régi kép maradt fenn és pedig egy fametszet az 1420 körüli időből és két, műnyelven Schrotblattnak nevezett kép, továbbá egy Blockkalendárium nehány levele az 1496 körüli időből, melyek ma már nagy ritkaságszámba mennek. Értékesebb még Wohlgemuth Schatzhalter czímű blockjának két lapja, melyek a könyvtár egy 1508-ból való művének a tábláira vannak ragasztva. Továbbá Pirkheimer Vilibald rézmetszetű arczképe 1524-ből, Dürer Albrecht sajátkezű munkája az ő névjelzésével egy 1516-ból való Xenophon táblájára ragasztva, másik tábláján Pirkheimernek ugyancsak Dürertől készített exlibrisével. A könyvtárnak 196 darab értékesebb illusztrált műve van. Ezekből a Dürer előtti időre 30 esik. A jelzések szerint van közöttük Wächtlein Jánostól és Graf Ursustól 8 drb; Wohlgemuthtól pedig 6 darab

A jelzések szerint Dürertől és tanítványaitól H. Schäufelein, Woensam, Kulmbach. H. Böhm, T. Stimmer, H. Burgmayer és Flőtnertől összesen 37 illusztrált műve van a könyvtárnak. A Dürer utáni időből képviselve vannak Hans Holbein 6, Jost Amon 13 művel, továbbá H. B. Grien, Floris János és Necker. Az éjszaknémet-iskolából képviselve vannak Lucas Kranach 7, Goltz Hubert 3 művel és egy imakönyvben, mely Plantin nyomdájából került ki, Braigl Péter és Wierix Jeromos. Van néhány darab Londerseeltől Hondius és Dom. Custostól illusztrálva. Kiemelendő: Caraccio Pensieri diversi lineati, mint eredeti mű. A XVII. század rézmetszői közül van Bauer Vilmos, Melchior Küssel, a két Kilián, De Bry, Sandrarttól több illusztrált mű. Kiemelendők Márián Máté és fia topografiái, melyekből 15 kötet van meg a könyvtárban. A könyvtárban 156-féle exlibris maradt fenn; többet közülök a könyvtár provenientiája kimutatásánál említettünk fel. Közöttük több van, a mely eddig az exlibris-irodalomban még nem szerepel. Nevezetesebbek Pirkheimernek már említett exlibrisén kívül egy folio-nagyságú, az 1570 körüli időből. Czímert ábrázol, emblematikus keretben. Felírása „Gott allein die Ehre.“ Azután Clavet Charles de Wallensiennes folio-nagyságú exlibrise, fametszet az 1500 körüli időből. Van egy görögnyelvű is. A magyar exlibrisekből megemlítjük Szerdahelyi, Kovacsich Márton, Nádasdy Ferencz, Klobusiczky Ferencz zágrábi püspök, Görgey Márton, Kámánházy Sándor, Gotlieb Agnetlerus Comes Transylvaniensis és a Patasich de Zajezda család 1658. évi exlibrisét. A Fugger család super exlibrise több mű hártyakötésén van meg aranynyomásban. Van a könyvtárnak egy kisebb pénz- és éremgyüjteménye is, 136-féle régi pénzdarabbal és 124 darab emlékéremmel.

Ipar.

Mivel Kalocsa, mint város, a török előtti időben a vidék középpontja és vásáros hely volt, annak fejlettebb iparát és kereskedelmét feltételezhetjük. A török hódoltság alatt Kalocsán iparról és kereskedelemről szó sem lehet, mert a városnak csak a helye volt meg. A török hódoltság után azonban Kalocsa ipara és kereskedelme is fellendült. A város az érsekséggel kötött kontraktusában 1713-ban iparosok és kereskedők beszerzésére és vásárok tartására kötelezte magát. Csakhamar kezdtek is Kalocsán iparosok megtelepedni. 1737-ben már fennállott a csizmadia-czéh. Szabályait Patasich Gábor érsek adta nekik. 1744-ben Mária Terézia királyné már megerősíthette a takácsok czéhszabályait. Ezeket csakhamar 1754-ben az egyesült szijgyártók, 1766-ban az egyesült szabó- és szűrszabó-czéh, 1773-ban pedig a csizmadiák második czéh-szabályainak megerősítése s czéhleveleinek kiadása követte. I. Ferencz király ezekhez még 1812-ben az egyesült szűcs és szíjgyártó, 1817-ben az egyesült fazekas és korsós, 1819-ben az egyesült kovács, lakatos, asztalos, pintér és bognár s szintén 1819-ben a kéményseprő-czéh leveleit adta ki s valamennyi czéhnek egyöntetű szabályokat adott. A kalocsai czéhek önálló, független testületek voltak saját czéhszabályaikkal. Emellett anyaczéhek voltak, melyekhez a környékbeli falvak mint fiókczéhek tartoztak s a kalocsai czéhek szabályait használták. (Dehény J. A kalocsai czéhek története.) A czéhek az 1872: VIII. t.-cz. következtében eltöröltetvén. Kalocsán a mesterek azonnal ipartársulatot alakítottak. Szakszervezetbe eddig Kalocsán az építőmunkások és bőrmunkások léptek. Kalocsának értelmes és törekvő iparossága van. Szakmájukban való képzettségükkel a magasabb igényeket is kielégítik. Bebizonyították ezt az 1909 július havában Kalocsán rendezett és fényesen sikerült *iparkiállítással*, melyet *Szterényi* József államtitkár nyitott meg és teljes elismerésben részesített. A napszámos-osztályból megemlítendők a kalocsai kubikusok (földmunkások), a kik ügyességük és szorgalmuk révén távol vidéken is szivesen látott munkások.

Kereskedés.

Kalocsa kereskedelme ősidőktől fogva leginkább termény- és állatkivitelből áll. Lótenyésztéséről ma is jó hírneve van Kalocsának és vidékének. Hajdan a Vajas, mint a Duna hajózható ága, tartotta fenn a közlekedést a távol vidékkel. vásárjai pedig a vidék középpontjává tették. A török hódoltság után már korán találunk kereskedőket Kalocsán. Első kereskedői görögök voltak, névszerint *Dragovics* Mihály vegyeskereskedő, *Somsits* Mihály és *Görög* Zsigmond rőföskereskedők. A város első izraelita kereskedője, Koppel, 1780 körül jött Kalocsára és a vásártéren állandó bódéja volt. Az uszódi hajóállomás, a kalocsa—kiskőrösi vasúti vonal, valamint a hajóállomáshoz és a szomszédos községekbe vezető útak kiépítése következtében mind a kivitel, mind a behozatal erősen emelkedett. Vásárjait Kalocsa már 1720-ban kapta meg, VI. Károly vásárjogi diplomájával és pedig 1720-ben hármat, a Mátyás-napi, Nagyasszony-napi és András-napi vásárt; 1731-ben VI. Károly új diplomával negyediknek az úrnapi vásárt engedélyezte, úgy hogy az első napon marhavásár és a másodikon vegyes vásár tartassék. A vásárjog 1787-ig majd a földesúré, majd a városé volt, mely évben az úriszék végleg a városnak ítélte oda. A kalocsaiak helypénzt nem fizettek. A híres fajszi paprika leginkább Kalocsa piaczáról kerül forgalomba. Mind az ipari, mind a kereskedelmi és földmívelői hitelt a Sárközi takarékpénztár zálogházzal, a Kalocsai takarékpénztár, a Gazdasági bank és Kereskedelmi bank

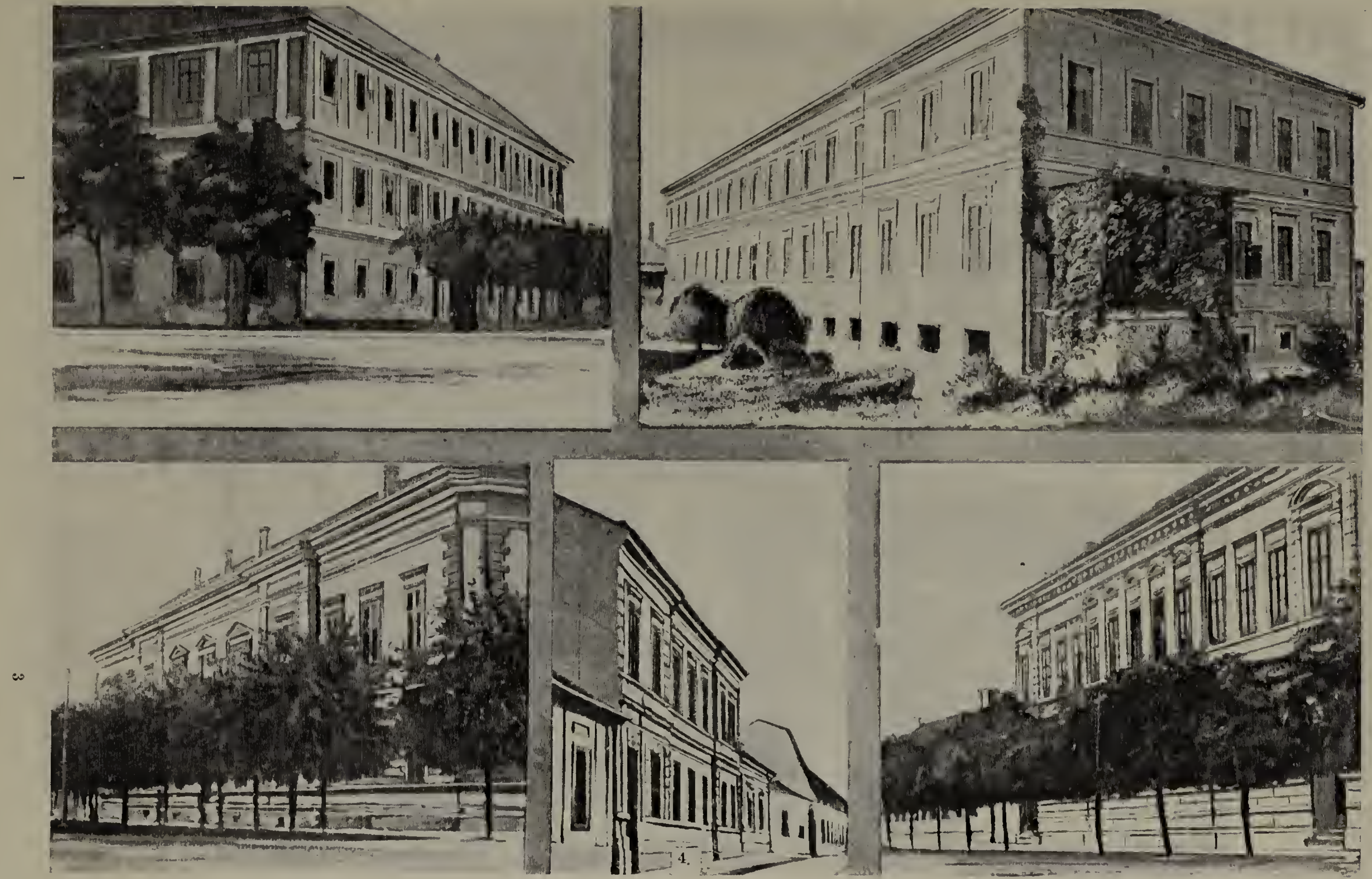

Kalocsa. — 1. A nagyobbik papnevelő. — 2. A tanítók háza. — 3. Kisebb papnevelő. — 4. A tanítóképző. — 5. A népiskola.

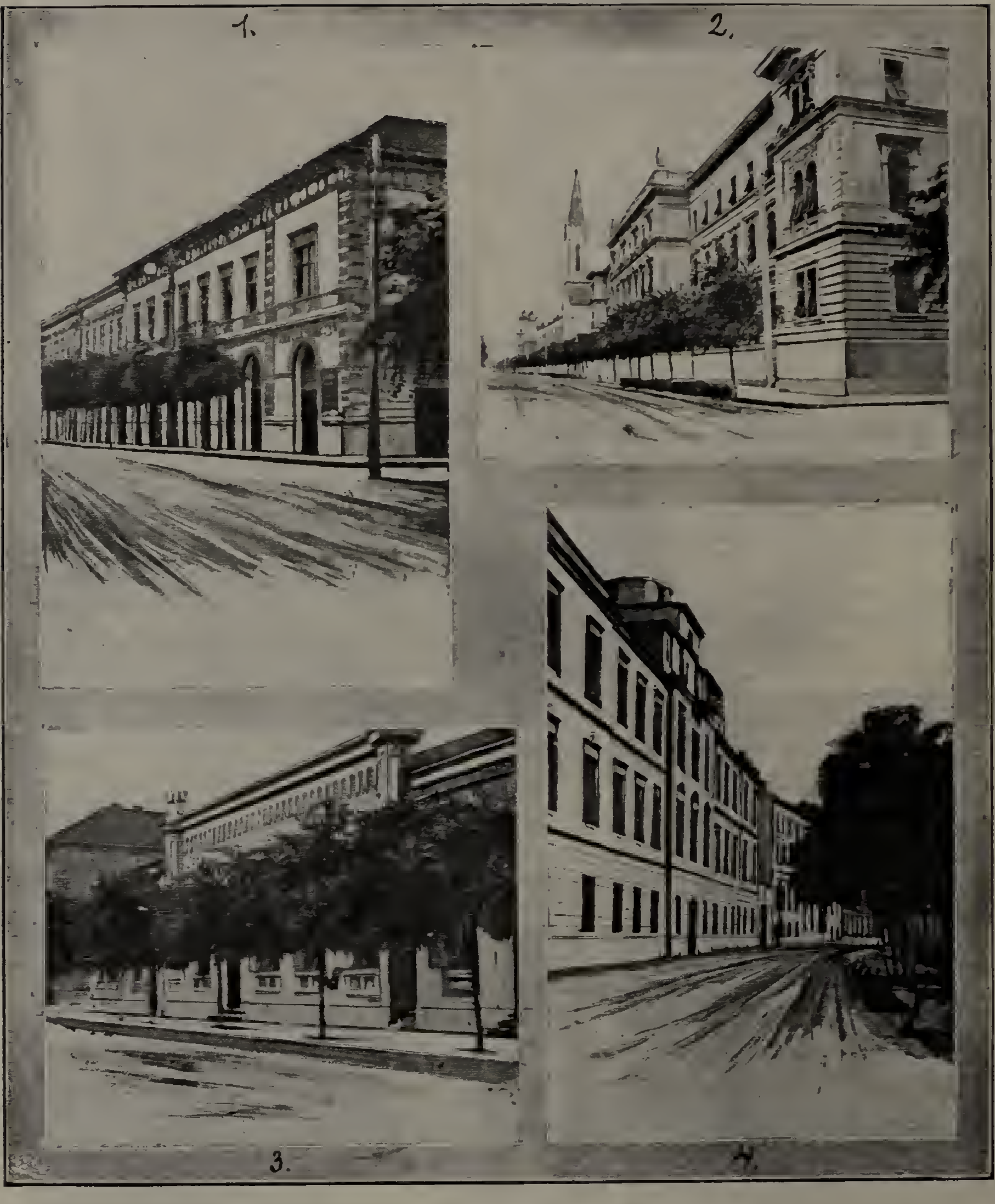

Kalocsa. — 1. A takarékpénztár. — 2. A törvényszék. — 3. A városháza. — 4. A gimnázium.

fiókjai, valamint az egyházmegyei alapítványi hivatal közvetítik. Forgalmuk rendesen meghaladja az egy millió koronát.

Közoktatás.

Kalocsa valamennyi tan-intézetét nagynevű érsekei bőkezűségének köszöni. Azok építését már 1733-ban Patasich Gábor érsek kezdette meg a *papnevelő-intézet* felállításával, a mostani Jézus-Társaság Kollégiuma helyén jelölvén ki számára kisebb házat. A papszükséglet szaporodásával *Klobusitzky* Ferencz érsek és folytatólag utódja, *Batthyány* József érsek felépítették a mostani papnevelő hatalmas épületét, a mely 1764-ben készült el. A gyermekszeminárium nagyszerű épülete 1880-ban épült. Alapítója *Kunszt* József érsek, a ki e czélra 128,600 forint alapítványt adott. Az intézetet a Jézus Társaság vezeti.

Ugyancsak 1764-ben állította fel gróf Batthyány József érsek a *gimnáziumot* nemesi konviktussal, melyet 1859-ig a piaristák vezettek. 1860-ban a Jézus Társasága vette át. Párját ritkítja a gimn. természetrajzi gyüjteménye és fizikai szertára, hatalmas 15.000 kötetes ifjúsági könyvtára, mely számára két év előtt külön tágas helyiség és olvasóterem épült. A konviktoroknak külön tűzoltó-egyesületük, katonai zászlóaljuk és fúvóhangszeres zenekaruk van. Irodalmilag is működnek az évenként megjelenő Konviktusi értesítőben. A gimnázium fölött emelkedő csillagvizsgálót *Haynald* érsek állíttatta. Főczélja a napfoltok és napkitörések állandó megfigyelése. P. *Braun* és utódja P. *Fényi* csillagászok ez irányú megfigyeléseinek közrebocsátásával számottevő intézetté vált.

A fiútanítóképző intézet 1854-ben nyílt meg. Új, tágas, emeletes épületét Haynald érsek építtette. Az érsekek a növendékek segélyezésére évenként 6000 koronát adnak. A tanárokat a tanítóképző intézeti alap fizeti. Az intézet évenként 30—35 tanítót képesít. Élén állottak *Mennyei* József, *Mócsy* Antal, országos hírű tanférfiak. Jelenleg *Huber* Lipót theol. tanár az igazgatója, a neveléstani tárgyakat pedig *Dresziger* Ferencz ismert pedagogiai író tanítja. Az intézetnek van saját gyakorlóiskolája, egy tanteremmel.

A tanítók háza *Berauer* József, képző intézeti tanár fáradhatlan utánjárása következtében, mind az egyházmegyei tanítók, mind egyes jótevők áldozatkészségéből keletkezettt a Millennium emlékére. Gyönyörü emeletes épülete építését különösen *Császka* György dr. érsek 50,000 koronás alapítványa tette lehetővé. Az épületet azután *Mayer* Béla dr. vál. szatmári püspök nagy áldozatal kibővíttette. Benne az egyházmegye tanítóinak gimnáziumot vagy tanítóképzőt végző fiai ingyen-lakást és olcsó ellátást nyernek.

Az apáczákat Kunszt érsek telepítette be Kalocsára 1858-ban. Most is élő első főnöknőjük *Franz* M. Terézia, továbbá *Kubinszky* Mihály püspök s különösen az intézet igazgatója, lovag *Petrovácz* József ismert tanférfiú jeles vezetése mellett országos hírű intézetté fejlődött. Leánynevelő-intézete, melylyel kapcsolatban az apáczák négy polgári iskolai osztályt tartanak fönn, keresett az országban. Óvónő, nőtanítóképző és polgári iskolai tanítónőképző-intézetei látogatottak, s jeles eredményt mutatnak föl. A neveléstani tárgyakat lovag Petrovácz József tanítja. Ezenkívül az apáczák az elemi leányiskolákat is ellátják. Az intézet működése kiterjed az egész egyházmegyére. A kalocsai anyazárdának az egyházmegyében már 24 községben van fiókzárdája, a hol az intézetben képesített apácza-tanítónők látják el az elemi leányiskolákat.

A török hódoltság előtti időben az akkori tanügyi viszonyoknak megfelelőleg az oktatást Kalocsán a káptalani és plebániai iskola végezte. A török hódoltság után már 1713-ban volt Kalocsának népiskolája, mert az 1713. évi városi kontraktusban a város kötelezte magát csordás-pásztorok tartására, hogy a gyermekeket ne erre használják és így az iskolától el ne vonják. 1738-ban a kántortanítón kívül már egy, 1763-ban pedig *Kalmár* Pál kántortanító mellett már két segédtanító működött. Az elemi iskolák első rendezése 1780-ban történt a Ratio educationis életbeléptetése után. 1780-ban épült az új elemi iskolaépület is. 1789-ben pedig a kántori állást elkülönítették s három rendes tanítót állítottak be. 110 forint fizetésüket az érsek adta. A negyedik tanítói állást 1827-ben rendszeresítették, a mely alkalommal a fiúkat és leányokat két-két tanterembe elkülönítették. A tanítók fizetése ekkor 200 forint és 6 öl fa volt. 1829-ben az érsek jelentékeny anyagi támogatása mellett új, emeletes iskola épült a gimnázium és a plebániatemplom között. Ekkor a két rendes tanító fizetése 500 forint, a két kistanítóé 200 forint s az uradalomtól egyenként 8 öl fa. 1860-ban a leányok tanítását az apáczák vették át. 1869-ben az ötödik tanítót állították be, 1886-ban pedig az Eperföldön egy nő és 1888-ban egy fiú iskolát nyitottak. 1891-ben a várost három tanügyi kerületre osztották. Ekkor már 9 tanító működött Kalocsán. 1889-ben a már említett belvárosi iskolaépületet Haynald érsek a Jezsuitáknak adta át s helyette, vele szemben, a mostani modern, emeletes elemi iskolát építtette. Ugyancsak Haynald érsek 1877-ben 60.000 forintos alapítványt tett le a Kalocsa területén levő népiskolák javára. Kamataiból a város évenként 6000 koronát kap iskolai czélokra, a többit a tőkéhez csatolják. Jelenleg a belvárosban 6 fiúosztály, 5 tanítóval; az apáczáknál 6 leányosztály, 5 tanteremben és két osztályú felső népiskola; a külvárosban hat osztály, öt tanítóval; az újvárosban egy vegyes osztály, gazdasági ismétlő-iskola 5 tanítóval, melyet az érsek tart fönn. és a három osztályú inasiskola (Berauer J. A kalocsai egyházm. r. k. népiskola története.)

Az izraelitáknak is van saját elemi iskolájuk két tanítóval.

Sajtó. 1768-ban gróf Batthyány érsek megvette az esztergomi Royer Antal-féle nyomdát s fölszerelését kiegészítve, alkalmas nyomdahelyiséggel együtt az akkor Kalocsára telepedett piaristáknak adta. A piaristák 1859-ben Kalocsáról távozván, a nyomdát *Malatin* és *Holmayer* vették meg. Ezek elöregedvén, *Werner* Károlynak adták el, kinek fia azt még most is bírja. A második nyomdát 1899-ben *Jurcsó* Antal állította föl Kalocsán.

Kalocsa első hírlapját 1871-ben *Hang* Ferencz ügyvéd, Kalocsa közéletének félszázadon át tevékeny tagja indította meg *Kalocsai Lapok* czím alatt, de félév után megszünt. 1872-ben Hang kortesczélokra a lapot újra megindította *Soltjárási Közlöny* czímmel, de a kilenczedik szám után ismét megszünt. Végül 1887-ben *Kalocsa és Vidéke* czímen Hang Ferencz újra lapot indított meg, de az ismét csak rövid életű volt. (Hang F. közlése.) Ezt a lapot *Kalocsa és Vidéke* czím alatt 1895-ben *Batlay* János dr. ügyvéd ismét életre keltette, de előfizetők hiányában csakhamar megszünt. 1878-ban indult meg a *Kalocsai Néplap* czímű politikai és társadalmi hetilap. Óvadékát *Lichtensteiger* Ferencz kanonok, ennek halála után a káptalan tette le. Szerkesztették fönnállása óta *Mocsy* Antal, *Virág* István, *Maison* Jeromos s jelenleg *Kőszeghy* Mihály dr. Ma is fönnáll s eléggé elterjedt. Megjelennek még Kalocsán a *Jézus Szive Hirnöke* és *Máriakert* czímű folyóiratok P. *Tóth* Mike szerkesztésében.

Egyesületek. Kalocsán a társadalmi kapcsot a lakosság minden rétegere kiterjedő egyesületek alkotják. Már 1848 előtt *Olvasó-Egylet* alakult itt, melynek volt szép könyvtára. A forradalom után azonban feloszlatták. 1853-ban *Kaszinó-Egylet* keletkezett. Ebből fejlődött a mostani *Úri kaszinó*, az intelligenczia otthona. Van saját tágas nyári helyisége, téli helyisége az uradalmi vendéglőben van. Könyvtára az 1000 kötetet meghaladja. Az 1870-es években *Polgári Olvasókör* alakult az iparosok számára. Volt nagyobb könyvtára, mely feloszlatásakor a tűzoltóegyesület tulajdonába ment át. Ennek helyébe alakult 1895-ben a *Katholikus Kör*, melynek házát 1898-ban *Császka* érsek építtette. Az intelligenczia egy részének és az iparosok otthona. E mellett az iparosok számára fönnáll még az *Iparosok és Gazdák Egyesülete*. A földművelők számára 1900-ban *Munkás-egyesület* alakult. Több száz tagja van. Van szép könyvtára, saját háza pedig most épül.

Az ifjúság számára fennáll a *Katholikus Legényegylet* iparos-legények, *Ifjusági Egylet* a földmíves ifjúság, *Kereskedelmi Ifjúság Egylete* és a polgárleányok számára a *Patronage*, végre az izraelita ifjúság *Krajczáros Egylete*. 1908-ban *Keresztény Társadalomtudományi Egyesület* alakult.

Jótékonyság. A kórházat 1849-ben *Nádasdy* Ferencz érsek alapította 23.000 forintos alapítványával, a vele kapcsolatos aggházat pedig 1804-ben *Kollonits* László érsek 8000 forint alapítványnyal. Mindkettő az Irgalmas nénék vezetése alatt áll.

A Nádasdy érsektől származó szegények alapja jelenleg 34.685 koronára rug. 1900-ban *Császka* érsek tett le a város kezelése mellett 25.000 koronás, *Molnár* János kanonok 1000 koronás és *Hopf* János kanonok 15000 koronás szegényalapot. Ezek mellett a *Nőegylet*, *Szent Vincze-egylet* és *Szent Antal kenyere* fejtenek ki buzgó működést a szükölködők segélyezésében.

PÓTLÁSOK.

A „Pestvármegye Nemescsaládai“ cz. fejezethez :

Kádas (Túri). Az 1848—49. évi szabadságharczban nem K. János, hanem K. György vett részt. Ugyane családnak tagjai még (az I. kötetben felsoroltakon kivül) K. Sándor mezőtúri birtokos és a pestmegyei kisoroszi községi jegyző K. Sándor (és nem János.)

Pótlólag közöljük a *Katonacsalád* czímerét is, a mely az első kötetből technikai nehézségek miatt kimaradt.

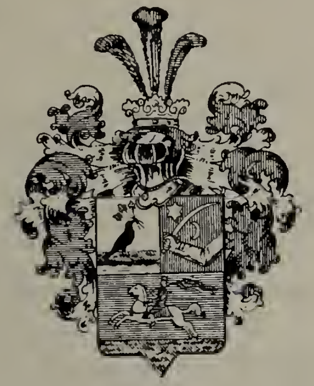

Katona

Vörösmarthy (Veresmarthi) István és testvérei Bálint és Ádám 1665 január 31-ikén kaptak czímeres nemeslevelet, a melyet ugyanaz év május 5-ikén kihirdettek Biharban és szintén ugyanaz év szeptember 1-én Zemplénben ; a család továbbá királyi adományt kapott Veresmarth községre (Szabolcsban) és Putnokra (Gömörben). Első ismert őse Vörösmarthy Illés baranyavármegyei herczegszőllősi ref. püspök 1563—1580, kinek elnöklete alatt tartották a nevezetes herczegszőllősi zsinatot 1575-ben. A többi ismert családtagok : az előbbinek fia Mihály, szül. Herczegszőllősön, 1572-ben, később atyja születési helyén, Kecskeméten prédikátor, majd innen a török-tatár hadak dúlása miatt több száz protestánssal a Nyitra és Vág közé menekült s Irmely (a mai Ürmény) községben lett predikátor. Forgách r. kath. püspök. 1604-ben elfogatta, azonban 1605-ben Rédey (Bocskay hadvezére) kiszabadította ; 1610-ben katholizált, pozsonyi kanonok s bátai apát lett, meghalt 1645-ben ; Mihály 1660-ban komáromi ref. prédikátor ; István 1660—1670. években báró Bocskay István zempléni főispán hadsegéde ; Sámuel kecskeméti ref. lelkész és dunamelléki ref. püspök, nevezetes szerepe volt az 1791-ki zsinaton ; az ő utóda volt Vörösmarty Mihály költő is ; Sándor honvédőrnagy, 1849 augusztus 5-én Szőregnél a csatatéren elesett. József, alsónémedi ref. lelkész és a dunamelléki ref. egyházmegye tanácsbírája, 1846—1888 ; fiai : Károly, pénzügyi titkár és István, takarékpénztári vezérigazgató.

Czímer : Aranynyal szegélyezett kék pajzsban, zöld téren, pejlovon jobbfelé vágtató zöld ruházatu és zöld kalpagos, sárga csizmás magyar vitéz, jobbjában aranymarkolatu, kivont görbe kardot, baljában nemesi koronával díszített pajzsot tartva. Sisakdísz : a pajzsbeli vitéz éppen úgy, mint ott: növekvően. Takarók : vörös-arany, kék-ezüst.

*

Az „Irodalom, Tudomány és Művészet“ cz. fejezethez.

Kallina Károly, ny. m. kir. főerdőmester. Szül. 1833-ban Bizenben (Morvaország), de már 1849-ben Magyarországba jött és magyar állampolgár lett. Az erdészeti akadémiát elvégezvén, 1855-ben erdészi diplomát nyert és azonnal állami szolgálatba lépett. 43 és félévi működés után mint főerdőmester és a gödöllői m. kir. erdőhivatal főnöke, 1898-ban nyugalomba vonult. 1881-ben a Ferencz József-rend és 1886-ban a Toscanai házi rend lovagkeresztjét, 1889-ben a szerb Takova-rendjelet és 1895-ben az Alapítói rendjelet. Alapító tagja a Magyar erdészeti országos egyesületnek és az Országos vadászati védegyletnek. Munkatársa a bécsi Wald- u. Jagd-Zeitungnak és a Magyar Erdészeti és Vadászati Lapoknak. Munkái : Az akáczfák szakszerü ültetése. — Csemetefák megvédése a nap heve ellen. — E monografiában ő írta az Erdészet cz. fejezetet.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal
A vármegye népe. Irta *Nyilas* István . 1—37
Mezőgazdaság és állattenyésztés. Irta *Serfőző* Géza .... 38—75
A vármegye gazdaságainak leírása. Összeállította a szerkesztőség .... 75—87
A gödöllői m. kir. koronauradalom. A gazdasági részt irta *Haraszthy* Lajos, az erdészeti részt *Pirkner* Ernő .... 87—92
Szőlőmívelés és borászat. Irta *Pettenkoffer* Sándor .... 93—108
Erdészet. Irta *Kallina* Károly ..... 109—115
Vadászat. Irta *Bársony* István ..... 116—124
Ipar, kereskedelem és hitelügy. Irta *Haraszthy* Lajos .... 125—184
Közoktatásügy. Irta *Petri* Mór dr. ... 185—233
Irodalom, tudomány, művészet. Irta *Horváth* Cyrill dr. .... 234—308
Törvénykezés. Irta *Dombóváry* Géza dr. 309—325
Oldal
Kecskemét. Történetét irta 1867-ig ifj. *Reiszig* Ede dr., 1867-től és a mai viszonyok ismertetését *Haraszthy* Lajos .... 326—358
Czegléd. Irta *Hübner* Emil dr. .... 359—383
Kiskunfélegyháza. Irta *Szalay* Gyula . 384—403
Kiskunhalas. A történeti részt írta ifj. *Reiszig* Ede dr., a mai viszonyok ismertetését *Nagy* József dr. .... 404—423
Nagykőrös. Történetét írta ifj. *Reiszig* Ede dr., a mai viszonyok ismertetését *Haraszthy* Lajos .... 424—450
Szentendre. Irta *Kada* Mihály ...... 451—468
Ujpest. Irta *Ugró* Gyula dr. .... 469—496
Vácz. Irta *Tragor* Ignácz dr. ...... 497—521
Kalocsa. Irta *Winkler* Pál .... 522—540
Pótlások 541
Tartalomjegyzék 542
Képek jegyzéke .... 542—545
Betűsoros név- és tárgymutató .... 545—577

KÉPEK ÉS MELLÉKLETEK.

Kalocsai népviselet 9
Kun férfi 10
Kun leány 10
Versegvidéki népviselet 19
Turavidéki népviselet 20
Acsavidéki népviselet 29
Pomázi szerbek 30
A m. kir. szeszkisérleti állomás mezőgazdasági szeszgyára a gödöllői koronauradalom isaszegi pusztáján 39
A gödöllői koronauradalom intézői laka, Gödöllőn 39
Sveiczi bika szállítása a herczeghalmi uradalomban 39
Szemere Huba újrendszerü dohánypajtája Gombán. 40
A kalocsai érseki uradalom bodbakodi sertéstelepe 40
A kalocsai érseki uradalom cselédházai Kalocsán 40
A m. kir. áll. méhészeti gazdaság, Gödöllőn 49
A baromfi-tenyésztő m. kir. iskola Gödöllőn 49
A m. kir. áll. baromfitenyésztő telep Gödöllőn : Franczia pavillonos ól, egy törzs számára. — Pekingi kacsatelep. — Pekingi kacsák. — Sárga Orpington-tyukok. — Emdeni ludak. — Tórészlet. 50
Grassalkovich-féle borház a gödöllői koronauradalomban 59
A Hungária szőlőtelep Nagykátán 59
A turai uradalom teréztelepi borháza ... 59
Budafoki sziklapinczék 60
A budafoki m. kir. pinczemesteri tanfolyam : A telep látóképe. — Borárverező csarnok, — A főépület. — Udvari részlet 93
A budafoki m. kir. pinczemesteri tanfolyam : A kóstoló-terem. — Palaczkbor-raktár a pinczében. — Gépraktár. — Az árverési csarnok belseje 94
A budafoki m. kir. pinczemesteri tanfolyam : Előpincze. — A pincze főága. — Faragványos hordók. — Czementpincze. 103
Részletek a gödöllői koronauradalom erdőségeiből : Vadetető. — Az egerszegi erdőőri lak, a hol hajdan Grassalkovich herczeg vadászvendégei gyülekeztek. — A ligeti erdőrész ú. n. „Szép juharfa“ tisztása, a hol ő felsége vadászvendégeivel gyülekezni és étkezni szokott 104
Az egyesült izzólámpa és villamossági r.-t. gyártelepe Ujpesten 129
Az ujpesti Lysoform-gyár 129
A Bernauer-féle növényolaj-gyár Ujpesten 129
A B. U. R. vasút villamos telepe Ujpesten 130
Leiner Testvérek enyvgyára, Ujpesten... 130
Leiner Fülöp és Fiai enyvgyára, Ujpesten 130
A Magyar Pamutipar r.-t. gyártelepe, Ujpesten 139
A Wollner-féle vasgyár, Ujpesten 139

Oldal
Részlet az Egyedy-féle szeszfinomítóból, Ujpesten 139
A Löwy-féle faipari gyár, Ujpesten 140
A hazai kovácsolható vas- és aczélöntvénygyár, Ujpesten 140
A Mauthner-féle bőrgyár, Ujpesten 140
A reszelő- és szerszámgyár r.-t. telepe, Erzsébetfalván 149
A Weisz-féle bőrgyár, Ujpesten 149
A Krautschneider-féle kocsilámpa-gyár, Pestszentlőrinczen 149
Az „Alexin“ zsirművek gyártelepe, Budafokon 149
A „Naxos“-féle r.-t. gyártelepe, Budafokon 149
A Reitter-féle kocsigyár, Váczon 149
A szalagszövőgyár Pestszentlőrinczen 150
A váczi kötő- és szövőgyár 150
Részlet a M. Á. V. műhelytelepéről, Rákospalotán 150
Pálóczi Horváth István kispesti mészhomoktéglagyára 159
A kispesti áll. munkástelep mészhomoktéglából épült háztipusai 159
Pálóczi Horváth István örkényi gyárai 160
Az erzsébetfalvai közműhely-telep 160
Erzsébetfalva : A gubacsi téglagyár. — Részlet a juta- és kenderfonógyárból. — A fegyvergyár. — Posnanszky és Strelitz vegyi gyára 169
A Haggenmacher-féle sörgyár Budafokon 170
A Hofherr és Schrantz-féle gépgyár Kispesten 170
A pestszentlőrinczi textilgyár 179
Részletek a gép- és vasut-felszerelési gyárból Kistarcsán 179
A pilisvörösvári bányatelep 180
A pilisszentiváni bányatelep 180
Kecskemét : A polg. leányiskola. — A ref. főgimnázium. — Az orsz. tanítói árvaház 189
A kiskunhalasi ref. főgimnázium 190
A czeglédi m. kir. áll. főgimnázium 190
Az ujpesti m. kir. áll. főgimnázium 199
A váczi kegyesrendi főgimnázium 199
Az újpesti polgári leányiskola 199
A budafoki m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola 200
Az isaszegi m. kir. áll. iskola 200
A dunavecsei m. kir. áll. iskola 209
A pomázi m. kir. áll. iskola 209
A pestszentlőrinczi m. kir. áll. iskola 209
Az erzsébetfalvai m. kir. áll. iskolák 210
Az aszódi ág. ev. leánynevelő-intézet díszterme 219
Az aszódi ág. ev. leánynevelő-intézet 219
A „Magyar gazdasszonyok orsz. intézete“ Czinkotán 220
A szentendrei róm. kath. elemi leányiskola 220
A Constantinum zárdaiskola Kiskunfélegyházán 220
A rákospalotai m. kir. javítóintézet 229
Az aszódi m. kir. javítóintézet 230
A kalocsai főszékesegyház Patasich-könyvtára 247
A kalocsai főszékesegyház Kolonich-könyvtára 247
A kalocsai főszékesegyház Haynald-könyvtára 248
Magyary-Kossa Sámuel könyvtára Tápiószentmártonban 248
Kunyhó a fóti szőlőben, hol Vörösmarty Mihály a fóti dalt írta 257
Fáy András háza a fóti szőlőben 257
Arany János szobra Nagykőrösön 258
Petőfi Sándor szülőháza Kiskőrösön 275

Oldal
Petőfi szülőházának szobája Kiskőrösön 275
Az aszódi gimnázium, a hol Petőfi tanult 276
Petőfi lakóháza Kiskúnfélegyházán 276
Katona József 285
Petőfi Sándor 285
Abonyi Lajos szobra Abonyban 286
Abonyi Lajos háza Abonyban 286
Bulyovszky Gyula 303
Hajnik Pál 303
Pauer János püspök 304
Füredy Mihály 304
Kecskemét czímere 326
A kecskeméti városháza 329
A kecskeméti színház 330
A kecskeméti városháza díszterme 330
Kecskemét : Nagytemplom. — A ref. templom. — A r. kath. főgimnázium. — Az izr. templom 339
Kecskemét : Kossuth-szobor. — Katona József szobra. — Katona József mellszobra 340
Kecskemét : Takarékpénztár. — A kath. egyház bérháza. — A m. kir. törvényház 349
Kecskemét : Rudolf-kaszárnya. — Gyalogsági kaszárnya. — Szentháromság-szobor. — Baraczkpiacz 350
Kecskemét régi pecsétje 356
Kecskemét : Nyári kaszinó. — Sétatéri részlet. — Lelenczház. — Községi népiskola. — Iparos-otthon. 357
Pásztorélet Bugaczon 358
Czegléd czímere 359
A czeglédi Kossuth-szobor 369
A czeglédi városháza 369
Czegléd : Az ág. ev. templom. — A ref. templom. — A róm. kath. templom 370
Czegléd : Árpád-téri részletek. — A Kossuth-tér 379
Czegléd : A városi vigadó. — A huszárkaszárnya — Az izr. templom 380
Kiskunfélegyháza czímere 384
Kiskunfélegyháza : R. kath. templom. — Szent István-templom. — A Kalmár-kápolna. 389
Kiskunfélegyháza : A m. kir. járásbiróság. — A városi szálló. — A városháza 390
Részletek a Kossuth-utczából Kiskunfélegyházán 399
Kiskunfélegyháza : Posta- és táviró-palota. — Szélmalom. — Gőzmalom. 400
Kiskunhalas czímere 404
A kiskunhalasi városháza három részlete 409
Kiskunhalas : Ref. templom. — A kurucz-szobor. — A r. kath. templom 415
Kiskunhalas : A Bessenyey-féle szegényház. — A városi villamostelep. — Az uri kaszinó. 416
Kiskunhalas : Gazdasági bank. — Takarékpénztár. — Főgimnázium 421
A Fehértó 422
Fehértói erdőrészlet 422
A Sóstó 422
Nagykőrös czímere 424
Nagykőrös : A városháza. — A Kossuth-szobor. — A ref. templom 431
Nagykőrös : Postapalota és városi bérház. — Részlet a Széchenyi-ligetből. — A városi szálloda 432
Részletek a nagykőrösi uborkavásárból 441
A nagykőrösi polg. leányiskola 442
A nagykőrösi főgimnázium 442
Szentendre látképe 451
A szentendrei róm. kath. templom 452
A Sztara-Voda forrás 452
A gör. kel. templom Szentendrén 452

Oldal
Szentendre czímere ... 453
Szentendre: A gör. kel. székesegyház vert-vaskapui. — A Tgyiprovacska-templom portáléja ... 457
A szentendrei gör. kel. székesegyház és a püspöki székház ... 458
Ferencz József rakodópart Szentendrén 458
Ábrányi Emil kastélya Szentendrén ... 463
Dumtsa Jenő-utcza Szentendrén ... 463
Szentendrei főtérrészlet ... 463
A Ferencz József rakodópart a kikötővel 464
Az üdülők háza Szentendrén ... 464
Az ujpesti városháza ... 469
Ujpest czímere ... 471
Ujpest: A ref. templom. — Az izr. templom. — Az ág. ev. templom. — A róm. kath. templom ... 475
Ujpest: A kikötő. — A Győrffy-féle ércz- és fémárugyár. — Az ipartestület hitelszövetkezeti butorcsarnoka ... 476
Ujpest népesedése 1838—1909 (grafikon) 477
Ujpest fejlődési térképe ... 481
Ujpest kövezési térképe ... 482
Ujpest csatornázási térképe ... 483
Ujpest: Ferencz József-téri polg. fiu- és elemi iskola. — Az Attila-utczai elemi iskola. — Az Erzsébet-utczai elemi iskola ... 485
Ujpest: A budapesti vízművek újpesti főtelepe. — A városi szegények háza. — A kir. járásbiróság. — ... 486
Oldal
Ujpest költségvetései 1870—1909 (grafikon) ... 495
Vácz czímere ... 497
Vácz: Püspöki székház. — A székesegyház. — A Kőkapu ... 503
Vácz: A Hétkápolna. — A barátok temploma. — A róm. kath. templom ... 504
Vácz: Két részlet a piacztérről. — A székesegyház látóképe a Duna felől. — A Főtér a barátok templomával ... 513
Vácz: A honvédkaszárnyák. — A fegyház 514
Dunaparti részletek Vácznál ... 519
Vácz: A papnevelő. — A siketnémák orsz. intézetének két részlete ... 520
Kalocsa czímere ... 522
Kalocsa topografiai térképe 1772-ből. (Az érseki levéltárban levő egykorú eredeti után.) ... 525
A kalocsai érseki kastély ... 526
A kalocsai főszékesegyház ... 531
A kalocsai érseki kastély ebédlője ... 531
Kalocsa: Az apáczakolostor. — A Jézustársaság kollégiuma és temploma. — A templom belseje. — A zárdatemplom belseje ... 532
Kalocsa: A nagyobbik papnevelő. — A tanítók háza. — Kisebb papnevelő. — A tanítóképző. — A népiskola. ... 537
Kalocsa: A takarékpénztár. — A törvényszék. — A városháza. — A gimnázium. ... 538
A Katona család czímere ... 541

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A római szám a kötetet, az arab szám pedig az oldalt jelöli.

Aban (lásd Abony).
Abelesz és Perlesz I. 62.
Abony I. 27—31.
Abonyi István I. 27.
Abonyi Lajos II. 241.
Ábrahámegyháza I. 122.
Ábrahámffy János II. 241.
Ábrahámtelek I. 145.
Ábrahámtelepi szeszgyár I. 44.
Ábrányi Emil II. 466.
Abszolutizmus I. 405—409.
Acsa I. 31.
Acsay Antal II. 241.
Acsay család I. 31.
Acsaujlak I. 31.
Ács I. 31.
Ács család I. 438.
Ács Károly II. 241.
Adacs (lásd Peszéradacs).
Ádám Gerzson II. 241, 434, 440.
Ádám György I. 145.
Ádám László II. 436, 440.
Adamis Lajos II. 480.
Adamovics család I. 438.
Adminisztrátor-rendszer I. 396.
Adólajstromok I. 293—294.
Adonyi család I. 55, 129, 438.
Adórendszer I. 353—356.
Adózás I. 312.
Ady Károly II. 449.
Agárdy András II. 406.
Agárdytelep I. 81.
Agorasztó Tivadar I. 434.
Ág. ev. elemi iskolák II. 217, 218.
Ág. ev. egyházkerület I. 273.
Ágostmajor I. 121.
Ágoston család I. 438.
Ágostonosok I. 263.
Agyagipar II. 135.
Aiserik család I. 438.
Akasztó I. 31.
Akasztólyuk I. 10.
Ákos nemzetség I. 37, 67, 68, 87, 153, 284.
Alag I. 57.
Alagi család I. 57.
Albert I. 340.
Albertfalva I. 32.
Albert herczeg (szász-tescheni) I. 32, 122—123.
Alberti I. 32.
Alberti család I. 32, 57.
Álcs (lásd Ács) I. 31.
Alföld I. 3—7.
Alföldi vadászat, II. 120—121.
Algyay család I. 438.
Ali basa II. 426.
Aligvárda I. 38.
Alispánok I. 308—311.
Alkesző (lásd Budakeszi).
Alkotmányvédő bizottság I. 412, 422.
Alkotmányvédő pénztár I. 415.
Államépítészeti hivatal II. 174.
Áll. elemi iskolák II. 208—212.
Áll. faiskola II. 52.
Áll. gazdasági intézmények II. 52.
Áll. méhészeti gazdaság II. 52.
Áll. munkásháztelep I. 88.
Áll. szőlőtelep II. 52.
Államvasutak II. 178, 181.
Állategészségügy II. 73—74.
Állatkereskedés II. 161—162.
Állattenyésztés II. 61—75, 315.
Állatvilág I. 23—24.
Állóvizek I. 21.
Alma II. 57.
Almássy család I. 32, 438—439.
Almássy János II. 386, 411.
Almássy Miklós II. 534.
Almássy Pál-telep I. 127.
Almássy Sándor I. 434, II. 178.
Almay család I. 439.
Alpár I. 32.

Alpár Ignácz II. 393.
Alpári csata I. 201.
Alpáry Lajos II. 241, 521.
Alsóadacs I. 112.
Alsóbabád puszta I. 33.
Alsóbesnyő I. 127.
Alsódabas I. 32—33.
Alsódabasi szőlőtelep I. 33.
Alsódélegyháza I. 46.
Alsódöbrögecz I. 31.
Alsóerek I. 130.
Alsóhalom puszta I. 161.
Alsóhányás I. 50.
Alsóhernád puszta I. 154.
Alsókara puszta I. 81.
Alsómacha (lásd Galgamácsa).
Alsómajor I. 40, 74.
Alsómégy puszta I. 79.
Alsónémedi I. 33—34.
Alsónémedi püspökmajor I. 33.
Alsópakony I. 103.
Alsópeszér I. 112.
Alsópörböly I. 134.
Alsópusztapéteri (lásd Pétermonostora).
Alsóráda I. 46.
Alsórét I. 154.
Alsószállás I. 38.
Alsószenttamás I. 147.
Alsó-Tahytanya I. 67.
Alsóvacs (lásd Pusztavacs).
Alsóvasad (lásd Vasad).
Alsóvány I. 46.
Alszeghy Kálmán I. 118.
Altalaj I. 6.
Altstock Félix I. 134, II. 100.
Althann Károly II. 498, 505.
Althann Mihály II. 336, 433.
Alvinczi Ferencz II. 242, 521.
Amadé család I. 133.
Amáliamajor I. 121.
Ambró Ferencz II. 518.
Ambrózy György I. 146.
Ambrus család I. 439.
Amhát spahi I. 55.
Amhet basa II. 333.
Anchelly család I. 439.
Andrásy család I. 439.
Andrássy (grófi) család I. 74, 148.
Andrássy István I. 28, II. 334.
Andrássy Sándor gróf I. 160.
Andrásszállás I. 130.
Andreánszky Antal I. 139.
Angyal Dezső II. 51, 57.
Angyal Máté I. 27.
Angyalsziget I. 123.
Angyal Vidor II. 354.
Anjouk kora I. 336—339.
Annamajor I. 99.
Annatelep I. 81, 127.
Anonymus I. 201.
Antalhegy I. 74.
Antal Sándor II. 448.
Antialkoholista szanatorium I. 124.
Antóniamajor I. 121.
Antos Istvánné I. 123.
Anyácsa puszta I. 152.
Ányos család (fajszi) I. 27, 103, 151.
Apafi Mihály II. 406.
Apaj puszta I. 55.
Apátságok I. 245—246.
Áporka I. 34.
Áporkai Ürbőtanya I. 46.
Apostag I. 34.
Appiano József II. 144.
Arady Béla dr. II. 480.
Aranybulla I. 333.
Aranyegyháza I. 130.
Aranyhegy I. 10.
Arany János II. 242, 436, 440, 443, 445.
Arányi Adolf II. 154.
Arányi Lajos dr. II. 371.
Árbocztó I. 88.
Árcz Simon I. 79.
Arczy család I. 439.
Argalós család I. 439.
Argenti Döme II. 242, 506, 521.
Árkövy József I. 139.
Árky család I. 140, 439.
Árpa II. 54.
Árpád I. 201, 330.
Árpádfürdő I. 39.
Árpádhalom I. 152.
Árpádmajor I. 139.
Árpádok kora I. 330—336.
Árpádszőlőtelep I. 67.
Árpádtelep I. 127.
Árszabás II. 131.
Arszlán bég II. 524.
Ártándy Pál II. 328.
Artézi kútak I. 7.
Artner család I. 439.
Árvaházak II. 231.
Árvay család I. 439.
Asbóth tábornok I. 403, II. 364.
Aspermont család II. 433.
Aspremont grófné II. 337.
Aszalay család I. 31.
Aszalay Ferencz I. 63.
Aszfaltgyártás II. 142.
Aszód I. 37.
Aszódi javítóintézet II. 64.
Aszódi Sámuel II. 242.
Asztalos család I. 439.
Aszu (lásd Aszód).
Auffenberg János II. 73.
Aulich tábornok I. 402, II. 512.
Avakumovics család I. 439.
Avakumovics Miklós II. 459.
Aynard nemzetség I. 97, 110, 147, 164, 284.

Baag (lásd Bag),.
Baar-Kalán nemzetség I. 128, 284.
Bab II. 54.
Babarczy Antal I. 404.
Babat I. 74.
Babay István I. 32.
Babó Dénes I. 121.
Babonák II. 25—26, 33.
Babó Sándor I. 121.
Bada család I. 439.
Baer festékgyár I. 129.
Baer Ottó dr. I. 129.
Bag I. 37—38.
Baghy család I. 439.
Baghy Imre I. 46.
Baghy Pál II. 517.
Bagi László II. 242, 354.
Bajai István II. 523.
Bajáky család I. 133, 142.
Bajaszentistván I. 38.
Bajkó Vilmos II. 516.
Bajor Ottó I. 336.
Bajtay Antal II. 242.
Bajtemetés I. 9.
Bajtsy János II. 242.
Bajza család I. 439.
Bajzik János II. 534.
Bakach-Besenyey Ferenczné báróné I. 140.
Bakó család I. 145, 439.
Bakonyi Albert II. 373.
Bakoss család I. 440.
Bakoss Ambrus id. II. 435.
Bakoss Gábor II. 242.
Baksay Sándor II. 242.
Baktay Mihály II. 354.
Bakule Márton II. 348.
Baky család I. 440.
Baky Elekné I. 104.
Baky Imre I. 434.
Baky István I. 104.
Balai család II. 337.
Balás család I. 440.
Balás Lajos II. 528.
Balásfalvi Kis Miklós II. 341.
Balassa család I. 133, 440.
Balassa Imre I. 111.
Balassa Imréné II. 331.
Balázs István II. 243.
Balázsi telep I. 67.
Balázspuszta I. 130.
Baligó János II. 243.
Balla család I. 440.
Balla Endre I. 100.

Balla Ferencz II. 448.
Balla Gergely II. 243.
Balla József dr. II. 354.
Balla Károly II. 243.
Ballagi Aladár II. 243.
Ballagi Béla II. 243.
Ballagi János II. 243.
Ballagi Károly II. 243.
Balogh Ádám I. 366.
Balogh Ambrus II. 448.
Balogh család I. 103, 145, 148, 151, 154, 440.
Balogh család (Bábonyi) I. 153.
Balogh család (Benedikti v. Bábonyai) I. 440.
Balogh család (Galánthai) I. 27.
Balogh István I. 159.
Balogh Lajos II. 244.
Balogh Miklós II. 511.
Balogh (Nagy) Ferencz I. 145.
Balogh nemzetség I. 284.
Balogh Péter II. 73.
Balogh Zsigmond II. 448.
Bálványoshugyé I. 123.
Banai Benő II. 371.
Bánffy család I. 46.
Bánffy Miklós (Lendvai) I. 44.
Bangó Pető II. 244.
Bánhidy Gábor II. 392.
Bankháza I. 111.
Bankó család I. 440.
Bankos Károly II. 244.
Bánomhegy I. 34.
Bánomtanya I. 109.
Bányák I. 13—14.
Bányászat II. 134.
Bányay József I. 80.
Bányik Ignácz II. 244.
Baracska nemzetség I. 158, 285.
Baracs puszta I. 147.
Baranyay család I. 27, 105.
Baranyay Mihály II. 454.
Baráth család I. 440—441.
Baráth Ferencz II. 244.
Baráth Gyula II. 82.
Baráth Kálmán II. 82.
Barber Simon I. 85.
Bárczay család I. 69.
Bárdos Ernö II. 515.
Bárdy család I. 140, 441.
Barina család I. 441.
Barina Vendel II. 244, 518.
Barkóczy család I. 31.
Barkóczy Ferencz I. 373, II. 335.
Barmas család I. 441.
Barmos család I. 140.
Barna Jónás II. 244.
Barócs család I. 441.
Baromfikereskedés II. 162.
Baromfitenyésztés II. 70—73.
Baromfitenyésztők országos egyesülete II. 72.
Baromfitenyésztő munkásnőket képező iskola II. 52.
Baross család I. 441.
Baross Endre I. 116, II. 73, 83.
Baross Gábor-telep I. 100.
Baross György I. 27.
Baross Pál II. 51.
Bartal család I. 92.
Bartal Pál II. 467.
Bartek Lajos II. 244.
Bartha család I. 441.
Bartha Ferencz II. 364.
Baruch Jenő I. 46.
Básthy család I. 441.
Bátai Pál I. 57.
Batha család I. 441.
Bátha család I. 442.
Bathián (lásd Váczbottyán).
Bathó család I. 441.
Báthori Antal II. 100.
Báthori család I. 43, 145, 148.
Báthory család I. 442.
Báthory Gábor II. 245.
Báthory István II. 328.
Báthory Miklós II. 505, 506.
Bathyán (lásd Váczbottyán).
Batik család I. 115, II. 433.
Batik János II. 426.
Bátky Károly II. 245.
Batlay János II. 540.
Bátorfalussy család I. 442.
Bátorfi Lajos II. 245.
Batta család I. 441.
Batta Samu I. 404.
Batternay Imre I. 28.
Battha Bálint I. 27.
Battha István I. 134.
Batthyány család I. 441.
Batthyány Ilona grófnő I. 51.
Batthyány József gróf I. 31, 100, II. 539.
Battik család I. 442.
Battik Péter I. 57.
Bátya I. 38.
Bauer Bódog II. 174.
Bauer Miksa I. 61.
Bauer Mór I. 61.
Bauer Rezső I. 76.
Baumgarten Leó I. 94.
Bay család II. 433.
Bay László II. 407.
Bazsa Mihály I. 133.
Beatrix királyné I. 134, 342.
Becsali I. 94.
Becse (lásd Szigetbecse).
Becsei Imre I. 118.
Becsei Tőttös I. 105.
Becsei Tőttös család I. 110, 112, 134.
Bécsi forgalmi bank I. 50.
Bécz család I. 79, 442.
Becze család I. 442.
Bedekovich család I. 133, 442.
Bederháza I. 100.
Beertanya I. 62.
Beguina-rendű apáczák I. 39.
Békásmegyer I. 39.
Beke Gyula I. 37.
Béke I. 434—436.
Bekény Dénes (Mikófalva) I. 57.
Békés család I. 106.
Békés család (Mikebudai) I. 57, 115.
Béky család I. 442.
Béla IV. I. 333.
Belák József II. 245.
Bélamajor I. 93.
Beldoromlás t. I. 40.
Beleznay család I. 81, 111, 115, 140, 154, 442.
Beleznay János I. 33, 46.
Beleznay Miklós gróf I. 46, 103.
Belga bank I. 50, 62, 73, 104.
Belgrády család I. 442.
Belicska Sándor I. 46.
Beliczay család I. 442.
Beliczay Jónás II. 245.
Beliczey család I. 442.
Beliczey Tiborné I. 28. II. 75.
Bellaagh család I. 442.
Bellanovits János II. 467.
Belsőmajor I. 80, 145, 148,
Belsőmántelek I. 127.
Benard család I. 442—443.
Bencsik család I. 103, 141, 151, 154, 443.
Bencsik József I. 27.
Bencze Gábor I. 31, 130.
Benczés apátságok I. 260.
Bende család I. 443.
Bendel Gusztáv I. 62.
Bene Ádám I. 63.
Bene család I. 67, 443.
Bene György I. 103.
Bene Pál I. 63.
Benedicty Béla I. 145.
Benedicty család I. 443.
Benedicty Gyula II. 51, 145.
Benedicty Károlyné I. 46.
Benedicty-tanya I. 145.
Beniczky Ádám II. 61, 67, 68, 87, 165.
Beniczky család I. 40, 49, 51, 103, 111, 146, 165, 443.
Beniczky Ferencz I. 73.
Beniczky Gábor II. 48.
Beniczky Gáborné II. 61.
Beniczky Lajos I. 411.
Beniczky Péter II. 245, 521.

Beniczky Teréz I. 133.
Benke család I. 443.
Benkó Imre II. 448.
Bénye I. 39.
Benyó András I. 145.
Benyovszky család I. 128, 443.
Benyovszky Zsigmond II. 245.
Beöthy család I. 27, 443.
Beöthy Zsolt II. 440.
Berauer József II. 539.
Berchtold család I. 128.
Berchtold Miklós gróf I. 33, 46.
Bercsényi Miklós I. 365, II. 334, 429, 456.
Berecz Antal II. 245.
Berecz Ede II. 246.
Berecz Gyula II. 246.
Bereczk család I. 443.
Bereczky család I. 33, 444.
Berényi Erzsébet gr. II. 459.
Berényi Pál II. 246.
Béres János II. 246.
Beretvás család II. 67, 433, 444.
Beretvás Endrené özv. II. 61, 85, 100, 151.
Beretvás Éva II. 445.
Beretvás Farkasné II. 445.
Beretvás Gergely II. 435.
Beretvás Gusztáv II. 445.
Beretvás György II. 445.
Beretvás Györgyné özv. II. 445.
Beretvás János II. 445.
Beretvás János ifj. I. 153, 154.
Beretvás Pál II. 348.
Berkó család I. 145.
Berkovics Béla dr. I. 69.
Bernauer Lajos II. 154.
Bernáth család I. 146.
Bernáth György I. 55.
Bernolák-féle kertészet II. 61.
Bertalan Alajos II. 246.
Bertalanmajor I. 146.
Bertamajor I. 161.
Berthóthy István II. 335.
Bertinka I. 159.
Berzeviczy József II. 371.
Berzeviczy Zsigmond II. 51.
Bessenyei család I. 74, 444.
Bessenyei Ferencz II. 246.
Bessenyey Károly II. 414.
Besenyő Miklós II. 425.
Besze család I. 444.
Betegsegélyezés II. 146.
Bethlen család I. 105.
Bethlen András gróf II. 56.
Bethlen Gábor II. 361.
Bethlen Pálné grófné I. 115.
Bezzegh család I. 444.
Bezzegh Pál II. 371.
Bia I. 39—40.
Biai család I. 39.
Bichkey család I. 140, 444.
Bicske nemzetség I. 140, 285.
Bicskei csata I. 403.
Biczó család I. 444.
Biczó Kálmán II. 448.
Biehn János I. 88.
Bielek család I. 33, 444.
Bihary család I. 154.
Bik László II. 408.
Bikahegy I. 115.
Bikahegyi szőlőtelep I. 105.
Bikatorok I. 81.
Biró család I. 444.
Biró Lajos II. 354.
Biró Zsigmond I. 151.
Biróságok II. 315.
Birsalma II. 57.
Birtokviszonyok I. 283—294, 303—307.
Bischitz Dávid II. 371.
Biskó telep I. 58.
Bissingen Ottóné grófné özv. II. 85.
Blaskovich Antal I. 146.
Blaskovich család I. 146, 444.
Blaskovich Ernő II. 64, 67, 146.
Blaskovich Ilma I. 31.
Blaskovich Sándor I. 31, 77.
Blásy Lajos II. 246.
Bleier Gyula I. 79.
Blundell Uzovics Ludovika I. 81.
Bobics család I. 444.
Bobory János II. 364.
Bobory Károly II. 372.
Bócsa I. 40.
Bocskay István I. 344.
Bódiz család I. 148.
Bodó család (Györgyi) I. 69, 75, 444—447.
Bódogfalva (lásd Boldog).
Bódog János II. 246.
Bodor család I. 447.
Bödbakod puszta I. 58.
Boemelburg család I. 52.
Bogcha család I. 447.
Bognár család I. 447.
Bogosits család I. 447.
Bogyay János I. 27.
Bogyay Mihály II. 246.
Bogyiszló I. 40.
Bogyó Pál II. 246.
Bohunka család I. 145, 447.
Bohus család (Petőfalvi) I. 112, 140.
Bohus Sámuel I. 64, 124.
Bokros puszta I. 94.
Boldog I. 40—43.
Boldogazzonhatwana (lásd Boldog).
Boldogkáta puszta I. 151.
Boldor család (Orbágyi) I. 76.
Bolváriszállás I. 130.
Bolyák család I. 447.
Bolyó család I. 447.
Bolyó Károly II. 249.
Bolza Pálné grófné I. 123.
Bonnani Péter II. 528.
Boráros család I. 447.
Borászat II. 95—108.
Borászati felügyelőség II. 52, 101.
Borbála királyné II. 87, 104, 109, 128, 148.
Borbás Imréné II. 73.
Borbély Balázs II. 334, 407.
Borbély család I. 447.
Borbély Sándor II. 521.
Bor család I. 447.
Bor Károly II. 249.
Bordács Dániel II. 444.
Borfajok II. 101.
Borhy György I. 141.
Borjúhalom I. 141.
Borkereskedelem II. 105—107, 163.
Bornemissza család I. 447.
Boromisza István II. 249.
Boromisza Mátyás II. 249.
Boron (lásd Csobánka).
Boronkay család I. 447.
Boronkay György I. 147.
Boronkay Lajos I. 28.
Boronkay László I. 50.
Boros család I. 447.
Boros Mór dr. II. 480.
Boros Samuné I. 62, II. 151.
Borotvás István II. 427.
Borotvás János II. 427.
Bors család I. 147.
Borsihalom I. 148.
Borsó II. 54.
Borsoshát I. 61.
Borsóverőhegy I. 9.
Borsvai család (Sülyi) I. 141, 142.
Borszövetkezetek II. 107.
Bortermelés II. 100.
Bory család I. 447.
Borzashegymajor I. 46.
Borzashegypuszta I. 46.
Bosnyák család I. 31, 50, 55, 94, 109, 128, 142.
Bosnyák Tamás II. 331, 338.
Bossányi család I. 447.
Both család I. 447—448.
Both Menyhért I. 55.
Botka család (Széplaki) I. 80, 448.
Botka János II. 372.
Botlik család I. 448.

Botona (lásd Váczbottyán).
Botos család (Tahi) I. 39, 75, 103, 118.
Botos György (Harapkói) I. 69, 75.
Bottka család I. 140.
Bottyán család I. 448.
Bottyán János I. 365, II. 335, 362.
Botzenhardt család I. 116.
Borzsák Endre II. 249.
Boxberg család I. 448.
Bozóky család I. 448.
Bozváry család I. 448.
Bozzay család I. 448.
Bőripar II. 137.
Bőrkereskedés II. 162.
Börzsönyi hegység I. 10.
Bősházi Márton II. 427.
Bőszér I. 128.
Bösztör I. 91.
Bösztörhegy I. 130.
Brada Pál I. 40.
Brankovics család I. 151.
Brassai József II. 393.
Braun és Davidovics I. 62.
Brázay Kálmán I. 44, II. 147.
Breuner Ágoston gróf I. 117.
Brezanóczy család I. 448.
Breznyik János II. 249.
Brnula család I. 448.
Bronzkorszak 175—181.
Brooser Mór II. 145.
Brunswick család I. 109, 448.
Brüll család I. 448.
Brüll Gézáné özv. I. 161.
Brünauer Mór I. 37.
Bubla család I. 448.
Bucsina patak I. 20.
Bud (lásd Bugyi).
Buda eleste I. 295.
Budafok I. 43—44.
Budafoki pinczemesteri tanfolyam II. 108.
Budai András I. 153.
Budai főesperesség I. 256—259.
Budai hegység I. 7.
Budai káptalan I. 117.
Budai zsinat I. 335.
Budajenő I. 44.
Budakalász I. 44.
Budakesz (lásd Budakeszi).
Budakeszi I. 44—45.
Buda megvétele I. 352.
Budaőrs I. 45.
Budapest-budafoki h. é. vill. II. 147.
Budapest-szentlőrinczi téglagyár II. 153.
Budaujlaki mészégető részvénytársaság I. 39.
Buda visszavétele I. 404—405.
Buday család I. 449.
Buday család (Bátori) I. 448.
Bugyi I. 45—46.
Bujanovszky tábornok I. 123
Bukovinszky család I. 449.
Bulcsu Károly II. 249.
Bullik család I. 154.
Bulyovszky család I. 449.
Bulyovszky Gyula II. 249.
Buócz család I. 449.
Burg Károly II. 471.
Burger Zsigmond I. 104.
Burgonya II. 54.
Burián család I. 52.
Burusyeno villa (lásd Pilisborosjenő).
Buza II. 53—54.
Buzás család I. 449.
Búz család I. 449.
Buzogány család I. 79.
Büntetőtörvény szolgáltatási eljárás II. 317.
Bünügyi forgalom II. 325.
Bwgh (lásd Bugyi).
Bykche (lásd Tápióbicske).

Caneval építész II. 500.
Cebrián család I. 128.
Cebrián Istvánné grófné I. 128.
Cházár András II. 499.
Chemer (lásd Csömör).
Chennor (lásd Csömör).
Cheöi család I. 151.
Cherven János II. 154.
Chlopii hadi parancs I. 410.
Clarissaeum I. 124.
Clementis család I. 449.
Coburg család I. 88, 94, 121, II. 406.
Corvin János I. 98, 128, 164, 342, II. 405.

Csaba királyfi I. 115.
Csaba Mátyás II. 335.
Csabay Géza II. 354.
Csabay Imre II. 249.
Csabay Mihály II. 345.
Csabony I. 133.
Csáborpuszta I. 128.
Csacsko Imre II. 521.
Csajághy Béla I. 33, 74.
Csajághy család I. 449.
Csajághy János II. 335, 429.
Csák Alajos II. 249.
Csák Imre I. 27.
Csák Kálmán II. 392, 403.
Csák Máté I. 336.
Csák Ugrin II. 523.
Csákánygyür t. I. 40.
Csákói tanya I. 160.
Csáky család I. 165, II. 338.
Csáky Imre gróf I. 75, 94, II. 524.
Csáky László gróf II. 406.
Csáky Károly Emáuel II. 505.
Csala puszta I. 46.
Csali puszta I. 46.
Csamád (lásd Csomád).
Csanádfehéregyháza I. 61.
Csányi János II. 250.
Csapadék I. 17—18.
Csapó család I. 56.
Csapó Lóránd I. 118, 431.
Csarnojevits Arzén II. 454, 455.
Császár Ferencz II. 521.
Császári és királyi családi alapítványi uradalom I. 93, 110, 123, 135.
Császártöltés I. 46.
Császárúti dűlő I. 68.
Császka György II. 533, 539, 540.
Csató család I. 449.
Csatskó Imre II. 250.
Csávolszky József II. 506.
Csefalvay család I. 148, 449.
Csegehegy I. 8—9.
Csegrei család I. 105, 112.
Cseh család (Lévai) I. 111.
Cseh Mihály II. 406.
Csehország-telep I. 141.
Csekekáta (lásd Nagykáta).
Csekonics család I. 64.
Csekonics József I. 49.
Cselédügy I. 319—320.
Csemegeszőlő II. 100.
Csemetenevelő telep II. 57.
Csemiczky Mátyás I. 81.
Csemniczky család I. 67, 449.
Csengőd puszta I. 105.
Csépán (lásd Szigetcsép).
Csepcsányi család I. 449.
Csepeg I. 130.
Csepel I. 46—49.
Csepeli ispánság I. 229—231.
Cseplész család I. 449.
Csepreghy család I. 449.
Csepreghy Endre II. 250, 392.
Csepreghy Károly I. 34.
Cséptelek (lásd Szigetcsép).
Cserba Dezső dr. II. 480.
Csereklyey Károly II. 250.
Cserényi Géza II. 403.
Cserép József II. 250.
Cseresnye II. 57.
Cserhát I. 3.
Cserháti Sándor II. 52.
Cserkuthy József II. 250.
Csermák Károly II. 480.
Cserna család I. 449.
Csernátony Lajos II. 338, 363.
Csernus György I. 145.

Csernyus család I. 28, 81, 145, 450.
Csernyus József II. 528.
Csernyus Pál I. 140.
Cserőpuszta I. 50.
Cservölgy puszta I. 79.
Cséry-féle szemétfeldolgozó gyár II. 153.
Cséry Lajos I. 112.
Cséry László II. 449.
Csete család I. 450, II. 433.
Csete János II. 445.
Csetharasztmajor I. 121.
Csetneki család I. 157.
Csévi család I. 100.
Csiba család I. 450.
Csikay Imre I. 434, II. 250.
Csikay Imréné II. 73.
Csikicsárda I. 45.
Csikós puszta I. 81.
Csíktarcsa (lásd Nagytarcsa).
Csíkvári Jákó II. 250.
Csillag Gyula II. 250.
Csillaghegy I. 39.
Csillagmajor I. 159.
Csillagosi major I. 79.
Csilléry család I. 450.
Csintovány puszta I. 38.
Csipkeverés II. 137.
Csiszár Gáborné II. 250.
Csiszér György I. 38.
Csízmalom I. 129.
Csobánka I. 49.
Csódihegy I. 10.
Csódihegyi kőbányatelep I. 56.
Csókakátó I. 86.
Csoknyay Jenő II. 154, 468.
Csomád I. 49.
Csombori Mihály (Korlátházi) I. 76.
Csonka András I. 69.
Csonkás I. 160.
Csonkatebe I. 40.
Csorcsány István II. 427.
Csorgoli család I. 123.
Csóri Miklós I. 50.
Csornay Mátyás I. 76.
Csoványos I. 10.
Csömör I. 49—50.
Csörgő Bálint I. 63.
Csöröghegy I. 8—9.
Csörögi szőlők I. 139.
Csörszárka I. 68.
Csősz Mihály II. 251.
Csővár I. 50.
Csresznyarik Aladár dr. II. 73.
Csúcshegy I. 10, 12.
Csukástó telep I. 85.
Csurgaymajor I. 101.
Csúthi prépostság I. 267—268.
Csúzy Gáspár I. 27.
Csúzy Mihály I. 111.

Czagányi család I. 450.
Czakó István II. 403.
Czebe puszta I. 105.
Czegléd II. 359—383.
— ág. ev. egyháza II. 373.
— állattenyésztése II. 377, 378.
— általános jellege II. 365.
— a középkorban II. 359.
— a kurucz szabadságharczban II. 362.
— a szatmári béke után II. 362.
— a török alatt II. 360, 361.
— erdői II. 377.
— 1848—49-ben II. 362, 363.
— fekvése II. 359.
— felekezetei II. 371.
— földrajzi alakulata II. 364.
— fölszabadulása II. 362.
— határa II. 364.
— hivatalai II. 371.
— iskolái II. 382.
— ipara II. 378, 381.
— izr. egyháza II. 373.
— jótékony intézményei II. 383.
— kereskedelme II. 381.
— környéke II. 367.
— közigazgatása II. 368, 371.
— közlekedése II. 381, 382.
— kultúrviszonyai II. 382, 383.
— lakossága II. 374.
— legújabb kora II. 364.
— mezőgazdasága II. 374—376.
— őskora II. 359.
— pénzintézetei II. 381.
— postája II. 382.
— ref. egyháza II. 373.
— róm. kath. egyháza II. 372.
— sajtója II. 383.
— szőlőmívelése II. 376, 377.
— társadalmi élete II. 383.
— utczái, terei II. 365.
— város leírása II. 365—367.
— Világos után II. 364.
Czeglédberczel I. 50.
Czeglédi bortermelők első pinczeszövetkezete II. 107.
Czeglédi János II. 251.
Czéhek I. 322, II. 126, 127.
Czéhszabadalmak II. 127, 128.
Czibak puszta I. 127.
Cziczkatanya I. 110.
Czigány család I. 450.
Cziganytanya I. 82.
Czigánytelep I. 94.
Czigler család I. 450.
Czillei Borbála I. 70, 327.
Czillich család I. 450.
Czinkota I. 50—52.
Czinkotai iccze I. 51.
Czirókhátdűlő I. 38.
Czisztercita rend I. 116, 260—261.
Czobor Erzsébet II. 454.
Czövektanya I. 157.
Czuba-Durozier és Társa II. 147.
Czudar család (Olnodi) I. 128.
Czukorrépa II. 55.
Czuppon család I. 450.

Dab I. 52.
Dabi nemesek I. 52.
Daczó család I. 146.
Dallos Gyula II. 198, 201.
Dalmady család I. 450.
Dalmady Győző II. 193.
Dalotti Németh Ödön II. 251.
Dámány család I. 450.
Damiani de Vergada család I. 28.
Damjanich tábornok I. 403, II. 512.
Damkó József II. 414.
Damó család I. 450.
Damony (lásd Domony)
Dan (lásd Dány)
Dani (lásd Dány)
Danielisz János I. 28.
Dankó család I. 450.
Danóczy Antal II. 440, 448.
Dános (lásd Dánszentmiklós) I. 32.
Dánszentmiklós I. 32.
Dány I. 52—55.
Dapsy Ráfáel I. 69.
Darányi Béla I. 152, 165, II. 51, 64, 69, 70.
Darányi család I. 450.
Darányi Ignácz dr. I. 147, II. 56, 108.
Darányi Kálmán I. 76.
Daróczy család I. 34, 451.
Daruhegy I. 94.
Darvai Fülöp, II. 251.
Darvai Móricz II. 251.
Darvas Béla dr. II. 480.
Darvas család I. 67, 109, 145, 147, 160.
Darvas János II. 333.
Darvas József I. 69.
Darvasy Mihály I. 145.
Dászkál György II. 521.
Daukó család I. 451.
Dávid és Fia I. 44.
Dávidházi család I. 69. 85, 141, 142.
Dávidmajor I. 43.
Daymos Illés II. 146.
Deák család I. 451.

Deák Ferencz III. 364, 334. , 407.
Deáki András II. 373.
Deákovich család I. 451.
Debreczeni zsinat I. 269.
Decker János II. 395.
Decsy József I. 434.
Dedinszky család I. 451.
Dedinszky József I. 75, 103.
Degenfeld család I. 105.
Degenfeld József gróf I. 33, 40, II. 76.
Déghy Mátyás I. 46.
Degré Alajos II. 521.
Dékány család I. 451.
Dékány László II. 354.
Dékány Mihály II. 251.
Dékány Péter és Társa I. 43.
Dékány Ráfael II. 251.
Déli vasut II. 181.
Dely Béla II. 371.
Dely Károly II. 371.
Dembinszky tábornok I. 403, II. 338, 363, 435.
Demsed (lásd Dömsöd).
Dercsényi Dezső II. 521.
Derden Máté I. 76.
Dessewffy Béla I. 134.
Dessewffy Emil I. 98, 154.
Deutsch család I. 153.
Deutsch Jenő II. 480.
Deutsch József I. 105.
Deutsch Sándor II. 100.
Deutsch telep I. 81.
Devalváczió I. 383—385.
Dévay Zsigmondné I. 142.
Dezsőfi (Serkei) család II. 425.
Dezső Gyula II. 251.
Dezső Kázmér II. 448.
Diakovics Izaiás II. 454.
Dienes sziget I. 55.
Dillon Karolin báró I. 34.
Dinnyés család I. 33, 134, 451.
Dinnyés István I. 63.
Dinnyés Lajos I. 33, II. 69, 76.
Dió II. 57.
Diósvölgy nyaralótelep I. 100.
Diószeghy család I. 451.
Diszkertészet II. 61.
Ditrich tábornok II. 429.
Divényi család I. 50.
Dobóczky Lajos II. 252.
Dobogókő I. 1., 10.
Dobos család I. 45., 451.
Dobos János II. 252, 371.
Dobos László II. 73, 371.
Dobozy család I. 45.
Döbrentey család I. 451.
Döbrentey Gábor I. 390.
Dóczi Imre II. 252.
Dóczi István II. 252.
Dóczy János I. 105.
Dóczy Pál II. 403.
Dohány II. 55.
Domaniczky István II. 252.
Domborzati viszonyok I. 2—3.
Dombóváry Géza II. 252.
Dombovits Dávid I. 133.
Dombovits Ignácz I. 133.
Domián család I. 451.
Domokos Lajos dr. I. 154.
Domonkos család I. 451.
Domonkosok I. 255, 263.
Domony I. 55.
Domony Ödön I. 55, II. 77.
Domonyvölgy I. 55.
Dongó Gyárfás Géza II. 252.
Dormánházi Miklós I. 98.
Doromlás t. I. 40.
Dósa család I. 451.
Dózsa György II. 328, 360.
Döghát I. 141.
Dömény család I. 451.
Dömök család I. 145.
Dömösi káptalan I. 260.
Dömösi prépostság I. 260.
Dömötör Bertalan II. 252.
Dömötör Jónás II. 202—204, 233.
Dömötör László II. 252.
Dömsöd I. 55—56.
Dömsöd-pataji Duna-védgáttársulat I. 147.
Dőry család II. 433.
Drágfy Sándor II. 507, 521.
Dragovics Mihály II. 536.
Drágszél puszta I. 79.
Dreisziger Ferencz II. 539.
Drenekhegy I. 10.
Dsefer aga II. 524.
Dubraviczky család I. 140, 145, 451.
Dubraviczky Elek I. 145.
Dubraviczky Márkus I. 145.
Dubraviczky Simon I. 389.
Ducker Ödönné II. 73.
Dudás Józsefné II. 73.
Dudits Pál, Oszkár I. 435.
Dúl család I. 451.
Dulácska Géza II. 252.
Dúlovics család I. 451.
Dumschud (lásd Dömsöd)
Dumtsa Jenő II. 460, 462.
Duna I. 18.
Dunabogdány I. 56.
Dunaegyháza I. 56.
Dunagőzhajózási társulat II. 175.
Dunaharaszti I. 56—57.
Dunai híd I. 366.
Dunainszky Lőrincz II. 506.
Dunakeszi I. 57.
Dunapataj I. 57—58.
Dunaszentbenedek I. 58.
Dunatetétlen puszta I. 76.
Dunavecse I. 58—61.
Dusek Nándor I. 38.
Dusnok I. 61.
Dvornikovich Mihály II. 501, 511.

Ebeczky család I. 145.
Ebeczky tanya I. 145.
Ebergényi László II. 336, 362.
Eberling Gusztáv dr. II. 144.
Eckstein család I. 452.
Ecser I. 61.
Ecskend I. 68.
Ecskendi erdő I. 9.
Ecskendi templomhegy I. 69.
Ecskendi vadaskert I. 68.
Egecse I. 147.
Egerszeg puszta I. 55.
Egervári Mihály I. 55.
Egner Adolf II. 252.
Egreskáta puszta I. 58.
Egressy család I. 111.
Egressy Gábor II. 338, 363.
Egrestanya I. 165.
Egri káptalan I. 86, 97, II. 70.
Egri püspökség I. 69.
Egri Zsuzsánna I. 106.
Egry család I. 67.
Egry György I. 63.
Éghajlat I. 14—18, II. 43.
Egyedy Lajos II. 154, 488.
Egyesült izzólámpa és villamossági r.-t. II. 154, 487.
Egyesült villamossági és gépgyár II. 155.
Egyházasharta (lásd Harta.)
Egyházi beosztás I. 235—237.
Egyházi birtokok I. 288—293.
Egyházi viszonyok I. 235—283.
Együd István II. 521.
Ehmanntelep I. 51.
Ehrenwald László II. 488, 489
Ehrenwald Lipót II. 489.
Ehrenwald Simon II. 489.
Ehrenwald Vilmos II. 489.
Eiser és Weisz II. 147.
Eisler Mátyás II. 253.
Eklér család I. 452.
Elefánth Mihály II. 253, 373.
Elek család I. 452.
Élelmezési ipar II. 138.
Elemi iskolák II. 208—221.
Életmód II. 32, 34.
Ellentállás a XVII. és XVIII. században I. 353—374.
Elsner Rezső és Társa II. 488.

Első czeglédi téglagyár II. 145.
Első kecskeméti gyufagyár II. 152.
Első magyar szövő- és kötőgyár II. 155.
Elster S. I. 62, II. 151.
Elvedi (Ölyvedi család) I. 106.
Emlékfák II. 115.
Emmerling Adolf II. 151.
Emmerling Rezső II. 480.
Emődy Mátyás I. 33, 46.
Emse puszta I. 82.
Endre I., I. 331.
Endre II., I. 333.
Endre III., I. 335.
Endre Zsiga I. 434.
Endrész Mária II. 397.
Ensel család I. 452.
Entz Ferencz dr. II. 56.
Enyedy család I. 452.
Enyvgyártás II. 142.
Eördögh Pál I. 27.
Eörhalmy család I. 452.
Eörsi Gyula II. 253.
Eötvös József báró I. 396, II. 191.
Eötvös K. Lajos II. 253.
Eötvös Nagy Imre II. 253, 354.
Építkezés II. 4—6, 31, 34, 35.
Építőipar II. 142.
Erdélyi Árpád II. 253.
Erdélyi Gyula II. 253.
Erdélyi Lóránd I. 434.
Erdélyi Zoltán II. 253.
Erdészet I. 318, II. 109—115.
Erdey Antal I. 110.
Erdey Antalné özv. I. 110.
Erdeytanya I. 110.
Erdőfelügyelőség II. 52.
Erdőgazdálkodás II. 112—113.
Erdőhatóságok II. 113.
Erdőhegy I. 3.
Erdőkárok II. 114—115.
Erdőlak I. 121.
Erdőmívelés II. 114.
Erdőszőlők I. 98.
Erdős család I. 34.
Erdőtelek I. 109.
Erekköze I. 98.
Ernyey család I. 452.
Erősalj I. 134.
Érsekcsanád I. 61—62.
Érsekhalom I. 76.
Érsekiharta puszta I. 76.
Érseki-Szeremlye (lásd Szeremle).
Erzsébetfalva I. 62.
Erzsébet királyné I. 128, 148.
Erzsébet királyné-szanatorium I. 45.
Erzsébet királyné-telep I. 45.
Erzsébetmajor I. 146.
Erzsébet-park II. 92.
Értékesítési viszonyok II. 45.
Essői majorok I. 75.
Esterházy Antalné gr. I. 141.
Esterházy család I. 37, 68, 117, 142, 153, 160, 452.
Esterházy István I. 122.
Esterházy József gróf I. 117.
Esterházy Károly gróf II. 397, 502.
Esterházy nádor II. 361, 405.
Esterházy Pál I. 350, 362, II. 406.
Esterházy Pál Antal herczeg I. 145.
Esterházy Zsigmond gróf II. 406.
Esztergomi érsekség I. 68, 267.
Esztergomi káptalan I. 39.
Etele család (Kartali) I. 141.
Etele család (Sülyi) I. 142.
Etyeky Józsa I. 147.
Ewrken (lásd Örkény).
Ewrkyn (lásd Örkény).
Eyhor Ulrik II. 453.
Ezdár aga II. 524.

Fabianek Vilmos és Társa II. 381.
Fabiny család I. 452.
Fáczán-vadászat II. 121—122.
Fadgyas János II. 462.
Faértékesítés II. 113—114.
Faipar II. 136.
Fajsz I. 63.
Fakereskedés II. 163.
Falkavadászat II. 124.
Falk család I. 452.
Faluhely dűlő I. 52.
Fanemek II. 111—112.
Fánimajor I. 82.
Fántus Adolf II. 156.
Fáradttanya I. 141.
Faragó Ambrus II. 436, 440.
Faragó Antal I. 40.
Faragó család I. 112, 145, 154.
Faragó Dénes II. 448.
Faragó Ferencz II. 437.
Faragó Lajos I. 106, II. 381.
Faragó Ödön I. 118, II. 253.
Faragó Zsuzsánna II. 443.
Farkas család I. 452.
Farkas család (Balatoni) I. 452.
Farkas család (Inárcsi) I. 81, II. 433.
Farkas család (Kisvárdai) I. 452.
Farkas család (Zsidai) I. 76.
Farkas Elek II. 254, 381, 443, 444.
Farkas János I. 63, 85, II. 408.
Farkas László I. 103, II. 82, 435.
Farkas Lászlóné II. 73.
Farkas Mihály II. 381.
Farkas Ödön I. 142.
Farkas Pál I. 91.
Farkas Sára II. 438.
Farkas Zoltán dr. I. 85, II. 80.
Farkasd I. 69.
Farkassziget I. 100.
Farmos I. 63.
Farmos (lásd Farmos).
Farnosi család I. 109, 160.
Fasha Ferencz I. 38.
Fáy Alajos I. 105.
Fáy András I. 110, I. 390.
Fáy Béla I. 110, II. 51.
Fáy család I. 34, 46, 69, 82, 92, 103, 106, 109, 146, 157, 160, 452, II. 337.
Fáy Halász Gida I. 110.
Fáy István II. 254.
Fáy Mihály I. 39.
Fayer László II. 254.
Fáytanya I. 67, 110.
Fazekas Ágoston I. 411, 434, II. 51, 480.
Fazekas Alajos II. 394.
Fazekas család I. 453.
Fazekas Gergely II. 397.
Fedeztetési állomások II. 68.
Fegyverjogváltság I. 362.
Fegyverneky Pál I. 134.
Fehér család I. 453.
Fehér Ferencz I. 62.
Fehér József I. 153.
Fehér Márton dr. II. 480.
Fehér Péter II. 254.
Fehérhegy I. 10.
Fehérló I. 147.
Fehérvári káptalan I. 259—260.
Fehérvári prépostság I. 259—260.
Fejér György I. 99.
Fejérváry család I. 153, 453.
Fejérváry Géza báró I. 410.
Fejes János I. 129, II. 154.
Feit Mór I. 46.
Feked I. 94.
Fekete I. 106.
Fekete család I. 453.
Fekete család (Galánthai) I. 64.
Fekete György gróf I. 49.
Fekete József II. 254.
Fekete Károly II. 254.
Fekete László (Iványi) I. 31.
Fekete Sándor II. 114.
Feketeerdő I. 55, 98.
Feketehalom I. 106.
Feketehegy I. 10.

Feketetanya I. 110.
Feketetelep I. 154.
Feldmann József dr. II. 373.
Félegyházapuszta I. 145.
Félegyházi Tamás II. 373.
Felix Mihály II. 254.
Felkeszi család I. 45.
Felkesző (lásd Budakeszi).
Felsewmacha (lásd Galgamácsa)
Felsőadacs I. 112.
Felsőbabád I. 103.
Felsőbesnyő I. 127.
Felsőbuczka I. 136.
Felsődabas I. 63.
Felsődélegyháza I. 33.
Felsődöbrögecz I. 31.
Felsőerek I. 130.
Felsőgöd I. 139.
Felsőhalom puszta I. 161.
Felsőhernád puszta I. 154.
Felsőkara puszta I. 81.
Felsőkovácsi család I. 98.
Felsőkovácsi (lásd Nagykovácsi).
Felsőmajor I. 74.
Felsőnémedi (lásd Kisnémedi).
Felsőpakony I. 33.
Felsőpandúr I. 38.
Felsőpeszér I. 112.
Felsőráda I. 33.
Felsősomlyó I. 10.
Felsőszállás I. 38.
Felsőszenttamás I. 147.
Felsőtag I. 136.
Felső-Tahytanya I. 67.
Felsővacs (lásd Pusztavacs).
Felsővány I. 46.
Felsővasad (lásd Vasad).
Fémárugyár r.-t. II. 151.
Fémipar II. 134.
Fényes család I. 453.
Fényi Gyula II. 254.
Fenyőharaszt puszta I. 161.
Fenyvesi szőlőtelep I. 74.
Ferdinánd I. 343.
Ferdinánd V., I. 400.
Ferdinándmajor I. 152.
Ferencz I., I. 379.
Ferenczesek I. 255, 262—263.
Ferencz József I. 399.
Ferenczes Anna II. 444.
Ferenczy család I. 104, 453.
Ferenczy család (Körkényi) I. 453.
Ferenczy család (Vecseszéki) I. 453.
Ferenczy család (Vizkeleti és Harasztkeréki) I. 453.
Ferenczy István II. 444.
Ferenczy József II. 255.
Ferenczy Zsigmond I. 130.
Ferihegy puszta I. 160.
Fessler Ignácz I. 74.
Festékgyártás II. 142.
Festetich Andor II. 255.
Festetich Antal I. 152.
Festetich család I. 27.
Festetich László gróf I. 133.
Fésűs család I. 453.
Fészer I. 43.
Feuer Béla ifj. II. 403.
Fiáth Gyula I. 40.
Fiedler Lajosné II. 73.
Filloxera II. 97—98.
Filó Lajos II. 444.
Findura Imre II. 255.
Fischer Ágost II. 395.
Fischer Ede I. 165.
Fitoss Ambrus II. 448.
Fitoss család I. 453.
Fitoss Vilmos II. 445.
Flamm János II. 151.
Fleischer Antal II. 255.
Flittner Frigyes I. 118.
Floch-Reyhersberg Alfréd dr. lovag I. 136, II. 64, 84, 154.
Floch-Reyhersberg család I. 453—454.
Flóramajor I. 55.
Flórián család I. 454.
Flórtanya I. 145.
Fodor család I. 45, 454.
Fodor család (Nánási) I. 454.
Fodor telep I. 81.
Fogarasy András II. 534.
Fogházi viszonyok II. 320—322
Fokhagyma II. 58.
Foktő I. 63—64.
Folyók I. 18—21.
Fónagy József II. 121.
Fonóipar II. 137.
Fonyó Pál II. 255.
Forczek József I. 133.
Forgách Ádám gróf II. 361.
Forgách gróf család II. 427, 433.
Forgách Józsefné gr. I. 157.
Forgách Pál gróf II. 505.
Forgó György II. 255.
Fornheim Zsigmond II. 480.
Forray András grófnő I. 158.
Forray család I. 454.
Forrásmajor I. 51.
Források I. 14.
Forró I. 134.
Forster János I. 116.
Forster Kálmán I. 46, II. 69, 70, 77.
Forster Kristóf I. 57.
Forster Rezső II. 255.
Fót I. 64—67.
Fóti Gyula II. 515.
Főispáni helytartók I. 308.
Főispánok I. 307—308.
Földárak II. 45—46.
Földközösség I. 316.
Földmívelés I. 315, II. 52—55.
Földmives-iskola II. 52.
Földváry Antal (Bernátfalvi) I. 111.
Földváry Bertalan I. 434.
Földváry család I. 58, 76, 81. 112, 146, 454.
Földváry Elemér I. 112.
Földváry Elemérné I. 61.
Földváry Gábor I. 147.
Földváry László II. 255.
Földváry Lászlóné I. 67.
Földváry Károly II. 507.
Földváry major I. 97.
Földváry Mihály II. 51.
Földváry Miklós II. 51.
Földváry Móricz I. 57.
Földváry Sándor II. 461.
Föltételes elitélés II. 314.
Fördős Lajos II. 191, 255.
Förster Aurél, I. 82, 411, II. 48.
Fövenysziget I. 55.
Frajzaizen család I. 454.
François Lajos és Társa I. 43, II. 148.
Frank Miksa II. 403.
Franyó István dr. II. 515.
Fráter család II. 337.
Fráter György I. 343.
Freysinger Lajos II. 256, 521.
Friebeisz család I. 454.
Friebeisz Ferencz I. 148, II. 460.
Friebeisz István, II. 256, 521.
Friebeisz János I. 140.
Fried és Benedek I. 129, II. 154.
Friedmann Miksa I. 63.
Fried Zsigmond I. 129, II. 154.
Frivaldszky család I. 454.
Friewitzer Albert II. 529.
Fritz Péter II. 144.
Fruttus Demeter II. 427.
Fruttus János II. 430.
Fruttus Márton II. 427.
Fuchs Ignácz I. 110, 124.
Fuchs Rudolf II. 144.
Füle Ferencz II. 371.
Füley Tamás II. 454.
Fülöp család I. 454.
Fülöp János I. 100.
Fülöpkerekegyháza I. 67.
Fülöpmajor I. 121.
Fülöpszállás I. 67.
Füredy Mihály I. 159, II. 256, 501, 521.
Fürjes I. 160.
Füry család I. 69.

Gaál család I. 454.

Gaál család (Gyulai) I. 455.
Gaál család (Verebélyi és Szentistváni) I. 454.
Gaál Dezső II. 443.
Gaál Elek I. 27.
Gaál Gyula II. 75.
Gabonakereskedés II. 162.
Gábormajor I. 31.
Gaiger család I. 455.
Gajáry család I. 455.
Gajáry Géza I. 139, II. 84.
Gajáry major I. 79.
Gajáry Ödön I. 79, II. 256, 528.
Galambka t. I. 40.
Galambos Adolf II. 52.
Galambos család (Egresi) I. 34.
Galambospuszta I. 121.
Galgagyörk I. 67.
Galgahéviz I. 67—68.
Galgamácsa I. 68—69.
Galga patak I. 21.
Galgóczy család I. 455.
Galgóczy Gábor II. 435.
Galgóczy János II. 256.
Galgóczy Károly II. 51, 256, 434, 436.
Gáll István I. 33.
Galsai család I. 133, 151.
Gamauf Jenő II. 151.
Garáb I. 61.
Garábi apátság I. 61.
Garaboncziás diák II. 25.
Garai család I. 128, 147, 340.
Garai Jób I. 145.
Garai László I. 341.
Garancshegy I. 10.
Garancs puszta I. 49.
Garzó Gyula II. 256.
Gáspár András I. 403.
Gáspár György I. 63.
Gasparovics család I. 455.
Gátér puszta I. 106.
Gauzer János I. 40.
Gazdasági egyesületek II. 48—52.
Gazdasági felügyelőség II. 52.
Gazdasági gépek II. 53.
Gazdasági ipar II. 75.
Gazdasági iskolák II. 221, 222.
Gazdasági leirások II. 75—87.
Gazdasági rendszerek II. 44—45
Gazdasági terményekkel való kereskedés II. 162, 163.
Gazdasági tudósítók II. 52.
Gazdasági vándortanár II. 52.
Gazdaszövetség I. 320.
Gazos I. 161.
Gecsei család I. 57.
Géczy család I. 455.
Géczy István I. 159.
Gedele (lásd Gödöllő).
Gedellő (lásd Gödöllő).
Gedeontelep I. 81.
Géder (lásd Géderlak).
Géderlak I. 69.
Gedey Ádám I. 111.
Géher család I. 455.
Geiger II. 363.
Gellén család II. 445.
Gellényi Károly I. 40.
Gellért család I. 32, 33, 63, 93.
Gellérthegy I. 13.
Gellérth Gábor I. 55.
Gellért püspök I. 331.
Gemencz I. 129.
Gémes I. 61.
Gémesi család II. 337.
Gémes t. I. 40.
Gencsy Géza I. 147.
Gencsy Zsigmond II. 334.
Gép- és vasutfelszerelési gyár r.-t. I. 88, II. 153.
Gépgyártás II. 135.
Geréb család I. 455.
Geréb Lászó II. 529.
Geréby család I. 455, II. 67.
Geréby Gyula I. 92, II. 51.
Geréby Imre I. 434.
Gerecse I. 7.
Gerenday József II. 403.
Gergely érsek I. 336.
Gergely mester I. 134.
Gerje ér I. 21.
Gerlóczy család I. 455.
Germán kor I. 191—192.
Gerő Kálmán I. 62, II. 259.
Gerő Zsigmond II. 488.
Gertler Jenő I. 62.
Gertrud királyné I. 333.
Gerzsenyi család I. 109.
Geszner család I. 145.
Géza I. 332.
Ghyczy János I. 69.
Gilligh család I. 455.
Gimnáziumok I. 326 (l. középiskolák).
Gizellatelep gyógyfürdő I. 164.
Glancz Sándor II. 67.
Glaser Gábor II. 530.
Glatz Samu II. 462.
Globitz Frigyes János báró II. 407.
Glósz család I. 455.
Glósz Mátyás I. 133.
Glöckelsberg Detre II. 335.
Gmehling Hermann II. 156.
Goda Pál I. 76.
Gódor család I. 455.
Góga t. I. 40.
Goldberger Simon I. 99.
Gomba I. 69.
Gombay család I. 455.
Gombay Pál I. 147.
Gombay Sándor II. 435.
Gombolyag I. 130.
Gombos Lajos dr. I. 140, II. 364, 371.
Gombos tanya I. 145.
Gonda Béláné II. 259.
Goór Ferencz II. 534.
Gorcsakov herceg II. 512.
Gosztony család I. 87, 455, 456.
Goszthonyi család I. 146.
Goszthonyi János I. 159, II. 51.
Goszthonyi Miklós I. 87, 159.
Goszthonyi Tibor I. 159, II. 51, 67, 75, 86.
Gózon Imre. II 413.
Göallyay család I. 112, 133.
Göallyay György I. 105.
Göbölyjárás I. 146.
Göbölyjárási majorok I. 75.
Göböljárási tanyák I. 105.
Göcse család I. 456.
Göd I. 139.
Göd nyaralótelep I. 139.
Gödöllő I. 69—74.
Gödöllői m. k. koronauradalom I. 52, 61, 62, 160, 161, II. 52, 64, 70, 87—92.
— borászata II. 89.
— cseléd- és munkásviszonyai II. 89—90.
— erdeinek fekvése II. 90.
— erdeinek fölújítása II. 91.
— erdészete II. 90.
— erdészeti igazgatása II. 90—91.
— erdőkárai II. 91—92.
— fanemei II. 90.
— fatermelése II. 91.
— földmívelése II. 88.
— halászata II. 89.
— igazgatása II. 87—88.
— juhtenyésztése II. 89.
— kertészete II. 89.
— közlekedése II. 90.
— lótenyésztése II. 88—89.
— mint kegyúr II. 90.
— sertéstenyésztése II. 89.
— szarvasmarhatenyésztése II. 89.
— természeti viszonyai II. 88.
— története II. 87.
Gödöllői uradalom I. 57, 127, 129, 147, 154, 160, 165.
Gödsziget I. 135.
Gömöry család I. 456.
Gömöry Frigyes II. 259.
Gönczy Gyula II. 354.
Göndör Sándor dr. II. 515.
Görbeszék I. 141.

Görgey Artur I. 163, 402, II. 363, 435, 436, 512.
Görgey Márton II. 533.
Görögdinnye II. 61.
Gör. kel. elemi iskolák II. 218.
Görög Zsigmond II. 536.
Götz Keresztély II. 507, 512.
Gőzfürdők II. 143.
Grassalkovich Antal gróf I. 43, 50, 52, 57, 61, 62, 63, 68, 76, 80, 82, 85, 129, 145, 165, 373, 390, II. 411, 459.
Grassalkovich család I. 70, 81, 87, 99, 104, 105, 111, 136, 139, 147, 154, 159, 160, 456.
Gréfli Mihály I. 99.
Greskovics Pál I. 40.
Gróf Adolf II. 67.
Grosz és Goldmann II. 152.
Grünberger Mimi II. 152.
Grüner Henrik I. 74.
Gschwindt-féle szeszgyár r.-t. I. 43, II. 437.
Gubacsi téglagyár I. 62.
Gubacspuszta (lásd Erzsébetfalva).
Gubányi József I. 115.
Guyody család II. 445.
Gubody Ferencz II. 364.
Gubody János II. 438.
Gubody Sándor II. 259, 434.
Gudulleu (lásd Gödöllő).
Gudullew (lásd Gödöllő).
Gulner család I. 456.
Gulner Gyula I. 411, II. 51, 69.
Gumschud (lásd Dömsöd).
Guoth család I 146.
Guoth János I. 63.
Gurka Comes nemzetség I. 142.
Guth család I. 145.

Gyál (lásd Gyála puszta).
Gyála puszta I. 93.
Gyálpuszta I. 33.
Gyapay család I. 63.
Gyapjukereskedés II. 167.
Gyárfás István II. 259.
Gyene család I. 456.
Gyenizse Józsefné II. 73.
Gyerekjátékok II. 12—13.
Gyermekmenhely I. 127.
Gyón I. 74—75.
Gyóni család I. 74.
Gyóni szőlők I. 75.
Gyökérpuszta I. 152.
Gyömörey József I. 27.
Gyömrő I. 75.
Gyömrőy Aurél dr. I. 75, II. 61.
Gyömsöd (lásd Dömsöd).
Gyöngyösi család I. 141.
Györe család I. 145.
Györe József I. 145.
Győrffy Kornél II. 155, 488.
Györgyey Illés I. 63, 141, 145, II. 61, 64, 67, 69, 70, 84, 100.
Györgyey László I. 141, II. 84.
Györgyey Miklós I. 141.
Györgyey tanya I. 145.
Győri csata I. 383.
Győri püspökség I. 57.
Györki család I. 112, 145.
Györky István I. 106.
Gyufagyártás II. 142.
Gyulai család I. 105, 456.
Gyulai Pál I. 118.
Gyula-Zsombor nemzetség I. 92, 285.
Gyura család I. 145.
Gyurinka Antal II. 259.
Gyurkovics (Szerkovics) család I. 116.
Gyümölcsény t. I. 40.
Gyümölcskereskedés II. 163.
Gyümölcstermesztés II. 55—58.
Gyüre család I. 456.
Gyürky család I. 145, 456.
Gyürüsalj I. 134.

Haader család I. 457.
Haader György II. 51.
Haader Györgyné I. 142.
Haas család I. 110.
Hackenfleisch Antal II. 465.
Hadélelmezés I. 356—360.
Hadik család I. 88, 99.
Haggenmacher-féle sörgyár r.-t. I. 43, II. 148.
Haidekker Gyula II. 145.
Hajdu József II. 259.
Hajdu István II. 114.
Hajlékosbércz I. 10.
Hajnal család I. 457.
Hajnal István II. 371.
Hajnal János I. 145.
Hajnik család I. 457.
Hajnik Pál II. 260, 521.
Hajnóczy József I. 380, II. 260.
Hajós I. 75—76.
Hajós András II. 411.
Hajós család I. 111, 457.
Hajós család (Bélyei, illetve Orbágyszentgyörgyi) I. 75.
Hajós Emil II. 73.
Hajós János I. 111.
Hajós József I. 40, 111, 127, 147, II. 48, 56, 67, 70, 77, 177, 178.
Hajósy család I. 75.
Hajózás II. 174, 175.
Halálbüntetés II. 323.
Halasi szék I. 232—233.
Halászat I. 319.
Halasy család I. 457.
Halász Antal I. 109.
Halász Bálint I. 435.
Halász család I. 33, 93, 457.
Halász család (Dabasi) I. 32, 74, II. 433.
Halász Elemér I. 33, 127, 147.
Halász Ferencz II. 443.
Halász Géza II. 260.
Halász Gyula I. 82, II. 70, 80.
Halász Jenő I. 74.
Halász József II. 145, 381, 443, 444.
Halász Józsefné özv. I. 105.
Halászkass I. 61.
Halász Kázmér I. 33, 74.
Halász László dr. II. 377.
Halász Miklós I. 46.
Halász Móricz I. 74, 434.
Halász Náthán II. 260.
Halász Péter II. 336, 430.
Halásztanya I. 46.
Halásztelek I. 147.
Halász Váczy István II. 408.
Halász Zoltán I. 74.
Halász Zsigmond I. 33. II. 430.
Halász Zsigmondné I. 105.
Halászy Károly I. 103.
Halesz I. 145.
Halfer József I. 45, II. 145.
Haller György grófné I. 103.
Halmos Izor I. 160.
Halomegyházaspuszta I. 160.
Halomi Deutsch család I. 160, II. 86.
Halomi Deutsch Sándor II. 70.
Halom puszta I. 79.
Hamar István II. 406.
Hamernyik János II. 507.
Handó György II. 529.
Hang Ferencz II. 261, 540.
Hangszeripar II. 135.
Hangya II. 52, 107.
Hangyás család I. 103, 457.
Hangyás Gedeon I. 100.
Haniki család I. 93.
Hankó család I. 457.
Hantok dűlő I. 94.
Hanusz István II. 261, 354, 502, 518, 521.
Hanvay Ferencz II. 361, 427.
Hanzély család I. 457.
Harangosi temető I. 81.
Haraszt I. 9, 74.
Haraszti (lásd Dunaharaszti).
Haraszti család I. 104, 106, 115.
Haraszti Ernő II. 516.
Haraszti Ferencz I. 129.
Harasztelep I. 154.
Haraszty család I. 457.
Haraszty Ezékiás I. 111.

Harcsa Pál (Sápi) I. 121, II. 498.
Harczvölgymajor I. 69.
Hardek család I. 123.
Harisnyakötés II. 137.
Harkányi Frigyes báró I. 28, 152, II. 61, 67.
Harka puszta I. 121.
Harkián (lásd Váczhartyán)
Hármashatárhegy I. 12.
Hármaskörnyék I. 67.
Hármas szövetség I. 339.
Háromforrás I. 117.
Háromkúthegy I. 13.
Hárommezőhegy I. 10.
Háros I. 136.
Hárossziget I. 136.
Hársas puszta I. 106.
Hárshegy I. 12.
Harta I. 76.
Hartaibojár puszta I. 76.
Hartaimikla puszta I. 76.
Hartmann János II. 529.
Hartmann Manó I. 118.
Hartwig család I. 103, 151, 154.
Hartwig Józsefné I. 27.
Hartyáni család I. 91, 109.
Hartyáni Imre II. 73, 373.
Hartyány János I. 32.
Hasszán II. 406.
Határok I. 1—2.
Hátfő t. I. 40.
Hatsziget I. 134.
Hatvani család I. 74.
Hatvani csata I. 403.
Hatvany-Deutsch József báró I. 43., 82, 161.
Hatvany-Deutsch Sándor báró I. 43, 82, 161.
Hauer Béla II. 51, 67, 78.
Hauer Béláné II. 51, 73.
Havas Jenő I. 43.
Hay Gyula I. 152.
Hay Mihály I. 28, 152, 154.
Haynald érsek II. 533.
Haynau II. 338, 413. 435.
Hayoos Aichael de Demsed I. 55.
Hazafias adományok I. 402.
Hazai szövetkezetek központi hitelintézete II. 48.
Házasodás II. 8—11.
Házi György II. 530.
Házi ipar II. 143.
Házinyúl-tenyésztés II. 73.
Hédervâry család I. 99.
Hédervâry Soma II. 480.
Hegedűs család I. 148, 457.
Hegedűs János II. 261.
Hegedűs Károly II. 364.
Hegner Ede I. 64.
Hegyeskő I. 9.
Hegyvidék I. 7.—13.
Hein János II. 58.
Heinrich és Hauer I. 62, II. 151.
Heisler János Donát tábornok. II. 333, 406, 510.
Heister tábornok I. 122, 365.
Helle Antal II. 153,
Hellenbach János báró I. 140.
Helmeczy István II. 444.
Helmeczy Kőrösi István II. 261.
Helmeczy Mihály I. 153.
Helvey Laura I. 118.
Helyiérdekü vasutak II. 181, 182.
Henrik III., I. 331.
Henrik IV., I. 332.
Hentzi tábornok I. 404.
Henyey Margit II. 361.
Heővíz (lásd Galgahévíz)
Heranth Miklós I. 124.
Herbeville I. 369, II. 335, 362, 429.
Herberstein gróf II. 408.
Herczeg Ferencz II. 521.
Herczeghalom I. 40.
Herczeg László II. 156.
Herminamajor I. 152.
Hernád-telep I. 79.
Herpay család I. 457—458.
Herpay Mihály II. 411.
Herz Adolf I. 43.
Herz András II. 529.
Hetényi család I. 34.
Hetényi József I. 76, II. 83.
Hetényi Mórné I. 128.
Hetesy Viktor II. 261.
Hétszilvás I. 85.
Heuffel Sándor I. 51, II. 151.
Hevessy család I. 458.
Hevessy József II. 354.
Hevessy Lajosné I. 68, 145, 154.
Hevessy Péter I. 74.
Hévíz (lásd Galgahévíz).
Hévízgyörk I. 76.
Hévízy János II. 521.
Hídegyesület I. 390—391.
Hild puszta I. 76.
Hillye puszta I. 79.
Hinger Mihály II. 534.
Hirkó Béla I. 434.
Hírkó család I. 458.
Hirkó Ferencz I. 434.
Hírlapok II. 237—240.
Hirmann István II. 156, 518.
Hirsch Regina I. 74.
Hitelszövetkezetek II. 164—172.
Hitelügy II. 164—172.
Hittani intézetek II. 222.
Hlaváts Kornél II. 145.
Hódoltsági terület I. 300—303.
Hoffer József II. 396, 403.
Hoffmann család I. 458.
Hofherr és Schrantz-féle gépgyár I. 88, II. 152.
Hofmeister család I. 121.
Hohonlohe-Oeringen Keresztély herczeg I. 118.
Hoitsy Pál II. 261.
Holdházy János II. 261.
Holló István II. 381.
Holló József II. 472.
Holló Lajos dr. I. 411, II. 261, 396.
Holló László II. 393.
Holló és Tapodi II. 392.
Hollós János II. 510.
Hollós Oszkár I. 62.
Hollósy János II. 354.
Homokerdő I. 134.
Homokhegy I. 10.
Homoki major I. 134.
Homoki szőlők II. 98—99.
Homokmégy I. 76—79.
Homokszentlőrincz puszta I. 133.
Homokyné tanya I. 68.
Honfoglalás kora I. 200—205.
Honfoglaláskori emlékek I. 197—199.
Hont-Pázmány nemzetség I. 285.
Hoor Géza II. 145.
Hopf János II. 533, 534.
Horák János II. 51.
Horányi család I. 135, 458.
Horányi csárda I. 135.
Horányi Gábor II. 460.
Horeczky család I. 458.
Horganyhengerművek II. 156.
Horhi család I. 112.
Horner István II. 262.
Hornig család I. 458.
Hornyik János II. 262, 354.
Horváth Bertalan II. 454.
Horváth család I. 50, 140, 458.
Horváth család (Bibithi és Legéndi) I. 458.
Horváth család (Disznósdi) I. 458.
Horváth család (Szentgyörgyi) I. 100, 459.
Horváth család (Vásonkeői) I. 27.
Horváth Cyrill József II. 262.
Horváth Döme II. 191, 262, 341.
Horváth Elemér II. 263.
Horváth Imre I. 79.

Horváthi István I. 74.
Horváth János I. 67, 94.
Horváth József II. 371, 372, 440, 448.
Horváth Károly dr. II. 498.
Horváth Márk I. 27.
Horváth Mihály II. 518.
Horváth Sámuel II. 407.
Horváthtanya I. 67, 82.
Horváth Zsigmond I. 106, II. 263.
Hosszúhegy I. 10.
Hosszúrét I. 40.
Hosszutisztás I. 52.
Hosszútóthy László II. 332.
Högyészi család I. 459.
Hölle J. Márton I. 45, II. 145.
Hörl Gyula II. 263.
Hörl Péter dr. II. 516.
Hrabina I. 9.
Hubay Ferencz I. 69, 92, 109.
Hubay Jenőné, I. 128.
Huber Lipót II. 263, 539.
Hufnagel János II. 263.
Hugonnay család I. 100.
Hummer Nándor lovag I. 118.
Hungária lúgkőgyár I. 62.
Hunkár család I. 459.
Hunnia gőzmalom II. 145.
Hunt-Pázmán nemzetség I. 39.
Hunyadi család I. 154. II. 327, 405.
Hunyadi Ferenczné (özv.) II. 381.
Hunyadi János I. 341, II. 360.
Hunyadi László I. 341.
Huri (lásd Úri).
Husvig Lyubomir II. 462.
Huszár család I. 141, 148, 459.
Huszár Dezső I. 434, II. 354.
Huszár László II. 448.
Huszka József II. 264.
Huszkatelep I. 51.
Huszthy család I. 459.
Hutiray Sándor II. 471.
Hübner Emil II. 264.
Hübner János II. 264.
Hübschl Kálmán II. 515.
Hüvelyesek II. 54.
Hyross család I. 148.

Ibrahim II. 520.
Ibrányi család I. 459.
Ibrányi Mihály I. 67, II. 78.
Iduna II. 264, 443.
Ifjusági egyesületek II. 232.
Iharos I. 40.
Ihász Aladár II. 264.
Ihász Márton II. 264.
Iklad I. 79.
Ilits Kornél II. 151.
Ilkamajor I. 80, 139.
Ilkey család I. 459.
Illés család I. 459.
Illésy Sándor II. 412.
Illew (lásd Üllő.)
Illkey Sándor I. 115.
Ilonamajor I. 104.
Ilonatelep I. 51.
Ilsvai Leuszták I. 74, II. 359.
Ilsvaszeg (lásd Isaszeg.)
Ilswazegh (lásd Isaszeg.)
Imre I. 333.
Imrech család I. 459.
Imregi család I. 57.
Imreháza major I. 57.
Imrey Ferencz II. 75.
Inárcsi család I. 75.
Inárcs puszta I. 81.
Insurrectio I. 372, 382—383.
Iparágak I. 321—322.
Ipar I. 320—323, II. 125—156.
Iparfelügyelet II. 145.
Ipari egyesületek II. 145.
Ipari statisztika II. 133.
Ipari szövetkezetek II. 143.
Iparkamara II. 144.
Iparoktatás II. 147.
Iparosinasiskolák II. 221.
Ipartársulatok II. 145.
Ipartestületek II. 145.
Iparvállalatok II. 133.
Irgalmasok I. 256, 264.
Irodalom II. 234—308.
Irsa I. 79—80.
Irsay András I. 79.
Irsay család I. 45, 79, 93, 459—460, II. 79.
Irsay György I. 79.
Irsay Imre I. 79.
Irsay Károly I. 79.
Irsay Pál I. 79.
Irsazeg (lásd Isaszeg).
Irsovazeg (lásd Isaszeg).
Irsvaszeg (lásd Isaszeg).
Irsvaszegi ütközet I. 334.
Irswazegh (lásd Isaszeg).
Isaszeg I. 80.
Isaszegi csata I. 403.
Iskolai zászlóaljak II. 231, 232.
Iskolatanács II. 191—204.
Iskoláztatás II. 7.
Istállókastély I. 74.
Isterázsahegy I. 97.
István főherczeg I. 399.
Istvánka t. I. 40.
Istvánmajor I. 104.
István Manó szőlőtelep I. 105.
István nádor I. 115.
Istvántelek I. 124.
Istvánújfalu I. 148.
Ivánka Béla I. 93.
Ivánka család I. 63, 460.
Ivánka Pál I. 434.
Iványi család I. 460.
Iványi-Grünwald Béla II. 343.
Izdra I. 55.
Izr. elemi iskolák II. 218, 221.
Izsák I. 80—81.
Izsákegyháza (lásd Izsák).
Izsákpuszta I. 61.
Izsó Miklós II. 529.
Izsó János II. 530.

Jablonczay család I. 460.
Jajgatóhegy I. 92.
Jakab Géza II. 480.
Jakabszállás I. 142.
Jakabfalvy család I. 109.
Jakcsi Jánosné özv. (Kusali) I. 94.
Jákobey család I. 460.
Jálics Géza I. 33, II. 58, 61, 64, 76, 99, 102—105.
Jalsoviczky Béla II. 435.
Jalsoviczky család I. 460.
Jalsoviczky Károly II. 434, 435, 436.
Jalsoviczky Károlyné özv. II. 443.
Jalsoviczky László dr. II. 438.
Jalsoviczky Mihály II. 434, 445.
Jalsoviczky Sándor II. 438.
Jámborfy család I. 460.
Jámbor Lajos II. 264.
Jancsó Ádám II. 265.
Jancsó Dezső II. 265.
Jankó család I. 45.
Jankovich család I. 111, 146.
Jánosdeák Márton II. 515.
János főherczeg I. 382.
Jánoshegy I. 13.
János Zsigmond I. 344.
Járási beosztás I. 25—27.
Jármy család I. 58, 99, 460.
Járosi Károly II. 265.
Jászalsószentgyörgyi család I. 81.
Jászfalupuszta I. 148.
Jászkarajenő I. 81.
Jászkerekegyháza (lásd Kerekegyháza).
Jászszentlászló I. 81.
Javítóintézetek II. 231.
Jazoverin I. 10.
Jégviszonyok I. 20.
Jellasics I. 402, II. 338, 363, 435.
Jellenffy Lénárt János I. 58.
Jenei család I. 115.
Jeney Ernő II. 448.
Jeney József II. 462.

Jenovay Dezső II. 396.
Jenovay Zoltán I. 86.
Jenő-puszta I. 81.
Jeszenák János I. 63.
Jeszenszky Antal II. 456.
Jeszenszky család I. 33, 93, 145, 460.
Jeszenszky Gábor I. 67.
Jeszenszky János I. 28.
Jeszenszky Pál I. 146.
Jézustársasági atyák I. 264.
Jezsuita-rend I. 152.
Jobbágytelkek I. 305.
Jogakadémia II. 228.
Jókai Mór II. 337, 338, 353,. 363.
Jolsvai család II. 425.
Jónás János II. 265.
Joó család I. 460, II. 433.
Joó Gergely II. 429.
Joó Imre II. 265, 448.
Józsa Antal II. 265.
Józsa Istvánné I. 104.
Józsa Péter II. 411.
József I. 371.
József főherczeg I. 115, 116, 158, II. 82—83, 119.
József főherczeg fenyőkisérleti telep II. 92, 114.
József főherczeg-telep I. 127.
Józsefmajor I. 146.
József nádor I. 115, 116.
Józseftelek I. 129.
Juckel Gyula II. 265.
Juharos I. 8.
Juharos puszta I. 79.
Juhász család I. 460.
Juhász, Nád és Társa II. 488.
Juhkereskedés II. 161.
Juhtenyésztés II. 70.
Juliánnamajor I. 99.
Jurcsó Antal II. 540.
Jurenák család I. 111.
Jurkovich család I. 460.
Justi Károlyné II. 73.
Juta- és kenderipar r.-t. I. 62, II. 151.
Jüngling család I. 460.

Kaas Andor báró I. 63.
Kaas család I. 63, 460.
Kaas Ede báró I. 63.
Kaas Ivor báró I. 31, II. 76.
Káchi János (Kókai) I. 148.
Kacsóh Pongrácz II. 354.
Kada Elek II. 265, 342, 354.
Kada Mihály II. 265.
Kádas család I. 460—463.
Kajaly András I. 75, 109.
Kajszi II. 57.
Kákony (lásd Bajaszentistván).
Kákonyi Antal I. 76.
Kákonyi József I. 161.
Kakucs I. 81.
Kalandos társulat II. 328.
Kaláz (lásd Budakalász).
Káldy család I. 145.
Káldy tanya I. 145.
Kállay család I. 129.
Kállay Frigyes I. 142.
Kállay Miklós II. 429.
Kálló Antal II. 515.
Kall puszta I. 76.
Kálmánházatanya I. 105.
Kálmán Ödön dr. II. 480.
Kálmán Péter (Óbudai) I. 127.
Kalmár család I. 463.
Kalmár család (Jászberényi) I. 463.
Kalmár Dénes (Dömsödi) I. 55.
Kalmár Józsefné özv. I. 81, II. 393, 398.
Kalmár Pál II. 539.
Kalmárfy család I. 463.
Kálna (lásd Káva).
Kálnai család I. 82.
Kálnay Benedek I. 57, 64, 124.
Kalocsa II. 522—540.
— a mohácsi vész után II. 523, 524.
— egyesületei II. 540.
— erődítései II. 523.
— főszékesegyházi könyvtára II. 529—536.
— ipara II. 536.
— jótékony intézményei II. 540.
— kereskedése II. 536.
— közigazgatása II. 528.
— közoktatása II. 539, 540.
— lakossága II. 522.
— leirása II. 528. .
— sajtója II. 540.
— szállásai II. 527.
— szerződése az érsekkel II. 524.
— természeti viszonyai II. 522.
— ujratelepítése II. 524.
— urbéri pere II. 527.
Kalocsa Balázs II. 435, 436, 445.
Kalocsa család I. 74, 463, II. 433.
Kalocsa László II. 435.
Kalocsa-bácsi érsekség I. 237—246.
Kalocsai érsekek I. 241—243.
Kalocsai érsekség I. 38, 40, 46, 58, 61, 62, 63, 75—76, 79, 82, 94, 100, 103, 110, 127, 129, 134, 157, II. 61, 64, 67, 69, 70, 79—80.
Kalocsai főkáptalan I. 46, 58, 61, 69, 85, 104, 157, 243—245, II. 80.
Kalocsavidéki földmívelők és iparosok egyesülete II. 152.
Kalovits Alajos II. 266.
Kaloz (lásd Budakalász).
Kaltenecker Márton II. 266.
Kalva (lásd Káva).
Kálváriahegy I. 9, 12.
Kálvinhegy I. 3.
Kámánházy László II. 412, 508.
Kamaraerdő I. 45.
Kande I. 117.
Kandó család I. 55, 146.
Kanyó család I. 145, 463.
Kapás Lajos Aurél II. 266.
Kaparás I. 127.
Kapczy család I. 463.
Kaplai család II. 425.
Kápolnai család I. 82.
Kápolnai csata I. 403.
Káposzta II. 58.
Káposztásmegyer I. 127.
Káposztásmegyeri vízmű I. 127.
Kapronczai család I. 99.
Káptalanvácz II. 498.
Kapuczinus rend I. 74, 256, 263—264.
Kapuszikla I. 117.
Kara I. 157.
Kara Musztafa II. 332.
Karácsonyi Guidó gróf I. 129.
Karácsonyi Jenő gróf I. 116, 117, 129, II. 83.
Karaffa Antal II. 333.
Karanyay család I. 463.
Karasz t. I. 40.
Karay Anna II. 266.
Karay Nagy Mária II. 266.
Karcsu Antal II. 266, 507, 521.
Karika János II. 338.
Karla István II. 327.
Karmeliták I. 263—264.
Károly III., I. 371.
Károlyhalma I. 161.
Károly Ignácz II. 266.
Károly János II. 266.
Károlymajor I. 121.
Károly Róbert I. 336.
Károlyi Árpád II. 444.
Károlyi család I. 463.
Károlyi család (Nagykárolyi) I. 49, 64, 91, 124, 127, 148, 463, II. 67.
Károlyi ezred I. 401.
Károlyi Gábor gróf II. 364.
Károlyi István gr. I. 401, II. 435, 444, 471, 493.
Károlyi József gróf I. 146.

Károlyi László gróf I. 33, 49, 64, 103, 124, II. 61, 76, 78.
Károlyi Lászlóné gr. II. 492.
Károlyimajor I. 49.
Károlyi Sámuel dr. II. 444.
Károlyi Sándor gróf I. 31, 124, 364, II. 48, 334, 408, 429, 456, 493.
Karpeles család I. 161.
Karsa Elemér II. 462.
Karsai Albert II. 51.
Karsai család I. 40.
Kartal I. 82.
Kartal nemzetség I. 82, 141, 142, 285.
Kartali István II. 381.
Karvasy tanya I. 63.
Kaskantyú puszta I. 105.
Kassay Adolf II. 266.
Kassay Vidor II. 521.
Kassits család I. 463.
Kaszap család I. 463.
Kaszás család I. 463.
Kászonyi család I. 463.
Káta nemzetség I. 97, 133, 134, 285.
Kataszterek I. 317.
Kátay család I. 98, 133, 134, 151.
Kátay Ferencz II. 426, 427.
Káthai család II. 425.
Káthai János II. 327.
Katis Ferencz (Hétkátai) I. 98.
Katona család I. 104, 106, 463.
Katona-féle téglagyár I. 98.
Katona Gyula I. 134, II. 84.
Katona Ferencz I. 151, II. 85—86.
Katona István II. 267, 534.
Katona János II. 331.
Katona József II. 267, 337, 341, 354.
Katona József dr. II. 392.
Katona Lajos I. 98, 151, 434, II. 70, 86, 267, 521.
Katona Mihály II. 268.
Katona Zsigmond II. 268, 342, 348.
Katzburg Dávid II. 521.
Káva I. 82.
Kávésipar II. 143.
Kazaly Imre II. 268.
Kazinczy család I. 27.
Kazinczy Ferencz II. 502.
Kazolay Lajos I. 109.
Kechkekvors (lásd Budaörs).
Kecse család I. 33, 464.
Kecskemét II. 326—356.
— a fölszabadulás után II. 333.
— a franczia háborukor II. 337.
— a honfoglaláskor II. 326.
Kecskemét a Hunyadiak birtokában II.327.
— a kurucz szabadságharczban II. 334.
— állattenyésztése II. 347.
— a mohácsi vész után II. 327.
— a nemzeti királyok alatt II. 326.
— a szabadságharczban II. 338
— a szatmári béke után II. 336.
— a XIV. században II. 327.
— az elnyomatáskor II. 341.
— belügyei II. 332.
— birtokviszonyai a XV. században II. 327.
— egyesületei II. 356.
— egyházai II. 353.
— 1867 után II. 341.
— földesuri viszonyai II. 337.
— földmívelése II. 347.
— fölszabadítása II. 333.
— gyümölcstermelése II. 348.
— hadiköltségei II. 332.
— hivatalai II. 354.
— ipara II. 348.
— irodalma II. 353.
— kereskedése II. 348.
— középítkezése II. 337.
— közigazgatása a török korban II. 331.
— közvagyona II. 355
— kultúrviszonyai II. 337.
— lakossága II. 347.
— mai közigazgatása II. 354.
— mint kunszék II. 327.
— őskora II. 326.
— pénzintézetei II. 351.
— pusztaszerzései II. 332.
— sajtója II. 354.
— szőlőmívelése II. 348.
— tanügye II. 352.
— tanyai élete II. 347.
— természeti viszonyai II. 343.
— tervei II. 343.
— város leírása II. 344.
— vasutai II. 343.
Kecskeméti család I. 100, 464.
Kecskeméti egyesült gőztéglagyár II. 152.
Kecskeméti gazdasági gépgyár II. 152.
Kecskeméti Lipót II. 268.
Kecskeméti szék I. 233—234.
Kecskeméti Vilmos II. 268.
Kecskeméthy Lajos dr. II. 191.
Kecskés család I. 112, 464.
Keczel I. 82—85.
Keczeli család I. 82.
Keglevich család I. 80, 81, 87, 91, 94, 98, 141, 146, 464, II. 427, 433.
Keglevich Gábor gróf I. 98, 411, II. 51, 61, 64, 77—78, 342.
Keglevich Gáborné grófné II. 73.
Keglevich István gróf I. 43. II. 148.
Keglevich Miklós gróf I. 134, 411, II. 51, 73, 425, 427.
Keglevich Zsigmond II. 428.
Kégl család I. 111.
Kégl János I. 34, 100, II. 81.
Kégl Sándor dr. I. 34.
Kégl Teréz I. 34.
Kegyesrendiek I. 255, 264.
Kékhegy I. 62.
Kelecsényi család I. 464.
Kelecsényi major I. 110.
Kelecsényi Ráfael I. 110.
Kelemen Béla dr. I. 147.
Kelemen László II. 337.
Kelemen Mór II. 268.
Kelemen Tamás I. 145.
Kéler család I. 464.
Keleti dr. és Murányi II. 155, 488.
Keller család I. 464.
Kemény Kálmán I. 434.
Keményítőgyártás II. 142.
Kendelényi család I. 464.
Kender II. 55.
Kenderesi család (Gyáli) I. 32, 93, 112, 158, 159, 165.
Kenedich család I. 464.
Kenessey család I. 464.
Kenessey Miklós II. 84.
Kenessey Miklósné I. 134.
Kenyértelek I. 157.
Képződmények I, 9.
Kerekdomb I. 154.
Kerekegyháza I. 85.
Kerekegyházi család I. 93, 115, 141, 142.
Kerekes Ferencz II. 354.
Kerekharaszt I. 161.
Kerekpuszta I. 38.
Kerektó I. 98.
Kerepes I. 85.
Kereskedelem I. 320—323, II. 156—164.
Kereskedelmi kamara II. 144.
Kereskedelmi növények II. 54.
Kereskedelmi oktatás II. 164.
Kereskedelmi statisztika II. 161.
Kereskedelmi útak I. 322—323.
Kereskedőinas-iskolák II. 221.
Kereskedőtestületek II. 163, 164.
Keresztelés II. 12, 36—37.
Keresztes család I. 464.

Keresztesek I. 332.
Keresztúry család I. 464.
Kertészet I. 318, II. 58—61.
Kerti szamócza II. 57.
Kertvélyesy család I. 464—465.
Kér puszta I. 68.
Keserü Ambrus (Orbágyszentgyörgyi) I. 76.
Keserü család I. 45.
Keserűtelek I. 130.
Késmárky család I. 465.
Keszey család I. 465.
Kesző (lásd Dunakeszi).
Kesző család (Péczeli) I. 109.
Kétkürtöstanya I. 141.
Kétszeres II. 54.
Kettősmajor I. 157.
Kevélybarlang I. 49.
Kevi I. 122.
Keviczky család I. 465.
Kézay Simon I. 203.
Khalil aga I. 39.
Kherndl György I. 154.
Khirer Ferencz II. 445.
Khorher család I. 465.
Khuen-Héderváry Károly gróf I. 410.
Kiegyezés I. 409.
Kifurtimajor I. 50.
Kigyós I. 86.
Kinizsi Pál I. 27, 152, II. 328, 405.
Kinnszék I. 147.
Kióshegy I. 159.
Kínvallatás II. 310.
Király Gábor id. I. 104.
Király László II. 269.
Király Sándor II. 337.
Királyi Pál II. 341.
Királyi vadászterület II. 118—120.
Királykút I. 10.
Királyrét puszta I. 135.
Kirovics II. 461.
Kirschner András II. 58.
Kirschner Lipót II. 488.
Kisadacs I. 112.
Kisbábony I. 91.
Kisbagpuszta I. 38.
Kisbócsa puszta I. 40.
Kiscsalomjai család I. 106.
Kiscsertő puszta I. 79.
Kisdedóvók II. 207.
Kisfeletanya I. 121.
Kisfoktő puszta I. 64.
Kisgöbölyjárás I. 157.
Kisgöd I. 139.
Kisharaszti I. 160.
Kisharta (lásd Harta).
Kiskartalja I. 10.
Kiskartal puszta I. 161.
Kiskecskemégy puszta I. 64.
Kiskevi (lásd Ráczkeve).
Kiskovács I. 118.
Kiskőrös I. 85—86.
Kiskunfélegyháza II. 384—403.
— a török korban II. 385.
— az Árpádok alatt II. 385.
— beosztása a vármegyébe II. 388.
— egyesületei II. 402.
— elzálogosítása II. 385.
— fekvése II. 384.
— földmívelése II. 402.
— ipara II. 402.
— kereskedése II. 402.
— kiváltságai II. 388.
— közigazgatása II. 402.
— közművelődése II. 402.
— közoktatásügye II. 401, 402.
— lakossága II. 401.
— mezővárossá lesz II. 387.
— őskora II. 384.
— pénzintézetei II. 402.
— redemptiója II. 386.
— sajtója II. 402.
— telepítése II. 386.
— város leírása II. 391—401.
Kiskunfélegyházi egyesült gőzmalom II. 152.
Kiskunhalas II. 404—423.
— a fölszabadulás után II. 406.
— a honfoglaláskor II. 404.
— a kurucz szabadságharczban II. 407, 408.
— állattenyésztése II. 418.
— a szatmári béke után II. 408.
— a török korban II. 405.
— a vegyesházi királyok alatt II. 405.
— betelepítése kunokkal II. 404.
— egyházai II. 420.
— eladása II. 406.
— 1848—49-ben II. 413.
— fekvése II. 417.
— gyümölcstermelése II. 418.
— hadiköltségei II. 412, 413.
— ipara II. 418.
— kereskedése II. 418.
— közigazgatása II. 420.
— közlekedése II. 419.
— közoktatása II. 419.
— kultúrviszonyai II. 419.
— lokossága II. 417.
— megváltása II. 411.
— mezőgazdasága II. 418.
— őskora II. 404.
— pénzintézetei II. 419.
— szőlőmívelése II. 418.
— társadalmi élete II. 420.
— törekvései II. 420, 423.
— város leírása II. 414—417.
Kiskunlaczháza I. 86.
Kiskunlaczházai Bankházatelep I. 86.
Kiskunmajsa I. 86—87.
Kislak (lásd Géderlak).
Kismegyer I. 141.
Kisnándormajor I. 121.
Kisnémedi I. 87.
Kisoroszi I. 87.
Kisoszlár I. 142.
Kispáskom I. 141.
Kispest I. 87—88.
Kispesti Textilgyár II. 152.
Kisrét I. 106.
Kisrózsási major I. 157.
Kisrózsási tanya I. 157.
Kiss Boldizsár II. 392.
Kiss család I. 465.
Kiss család (Bátorkeszi) I. 465.
Kiss család (Nemeskéri) I. 465.
Kiss Dénes II. 371.
Kiss-Erős Ferencz II. 269.
Kiss György (Izdrai) I. 55.
Kiss Gyula II. 371.
Kiss János II. 461.
Kiss Kálmán II. 445.
Kiss Károly I. 381, II. 269.
Kiss Lajos II. 393.
Kiss-Marossy család I. 465.
Kiss Mártha II. 393.
Kiss-Molnár József I. 40.
Kiss Pál I. 136, II. 84, 443.
Kiss Pálné II. 73.
Kisszentmiklós (lásd Őrszentmiklós).
Kisszoplak I. 10.
Kisszór I. 121.
Kistanya I. 43, 82.
Kistarcsa I. 88.
Kistelek I. 141.
Kistény I. 130.
Kistétény I. 88.
Kistói csárda I. 97.
Kistorbágy (lásd Torbágy).
Kisülés I. 130.
Kisvácz II. 498.
Kisvadas I. 133.
Kisvány I. 46.
Kisvárdai Aladár I. 93.
Kisvárday család I. 465.
Kisvarsány I. 140.
Kiszela Vilmos II. 480.
Kisziribár I. 10.
Kiváltságos helyzet I. 307.
Klaber Mór II. 348.
Klapka tábornok I. 403, II. 512.
Kláramajor I. 145.
Klárimajor I. 93.
Klarisszák I. 50, 140, 158, II. 359.

Klastromforrás I. 117.
Klauzál család I. 465.
Klementinamajor I. 121.
Klimstein József II. 269.
Klinda Theofil II. 269.
Klobucsek János II. 461.
Klobusiczky Antalné özv. I. 68.
Klobusiczky Ferencz II. 539.
Klobusiczky Péter II. 534.
Klokocsimajor I. 50.
Klotildmajor I. 121.
Klotildtelep I. 116.
Kneffel Béla II. 394.
Kobbe Boldizsár II. 530.
Kobrak czipőgyár II. 156.
Kochmeister Frigyes báró II. 144.
Kocsér I. 88.
Kocsy-Horváth család I. 459.
Kocsy László I. 27.
Kóczán család I. 75, 465.
Kóczán Ferencz I. 93, II. 269.
Kóczán László I. 75, 93, II. 70, 81,
Koháry András II. 337.
Koháry család I. 31, 55, 94, 106, 121, 141, 142, 157, 159.
Koháry István I. 88, 91, II. 331, 332, 336, 406, 506.
Koháryszentlőrincz I. 88.
Kohn és Fried II. 155, 488.
Kohn Ignácz és Fia II. 518.
Kóka I. 88—91.
Kókai család I. 133, 151.
Kókai János I. 88.
Kókán János II. 269.
Kolecsányi Endre I. 79.
Kolecsányi major I. 79.
Kolevka I. 10.
Kollársz és Társai II. 445.
Koller család I. 466.
Kollerffy Koller Mihály I. 130.
Kolonich Ernő II. 454.
Kollonich László II. 533, 540.
Kollonich Lipót érsek II. 407, 454, 524.
Kollonich Zsigmond gróf II. 505.
Kolos család (Némai) I. 121.
Kolos Jeromos (Némai) I. 161, II. 498.
Kolostori iskolák I. 325.
Kolozsváry Mihály II. 397.
Koltay család I. 148.
Komárik István II. 269.
Komáromy Antal II. 153.
Komáromy Ferencz I. 109.
Komjáthy család I. 145.
Komló II. 55.
Komoróczy család II. 433.
Kompolti család I. 159.
Kompolti család (Nánai) I. 165.
Koncsek család I. 466.
Koncsek Lajos II. 269.
Koncz család I. 145.
Kongó tanya I. 147.
Konkoly család I. 33.
Konkoly Imre I. 100.
Konkoly-Thege család I. 466.
Konta család I. 466.
Konstanz major I. 87.
Kontzia Valkard gróf I. 87.
Kónya Imre II. 354.
Konyakgyártás II. 138.
Konyhakertészet II. 58.
Koplad I. 130.
Koppány I. 38.
Koppi Károly II. 270.
Korányi Frigyes dr. báró I. 110.
Korb János I. 157.
Korb Nándor I. 157.
Korbáviai család I. 128.
Korbay Károly dr. II. 480.
Korda Imre II. 270.
Koren István II. 270.
Korláth Benedek I. 76.
Kornély család I. 466.
Korniss család I. 105.
Korniss Károly gróf I. 46.
Koronaliget I. 160.
Koronamajor I. 68.
Koronauradalom I. 45, 49. 73, 80, 87, 110, 112, 116, 135, 139, 164.
Koroncsay János I. 57.
Korpád I. 129.
Korsóstanya I. 157.
Kossa Péter II. 73.
Kossuth család I. 466.
Kossuthfalva I. 62.
Kossuth Ferencz I. 410, II. 364.
Kossuth Lajos I. 148, 393, II. 338, 362, 395, 434.
Kostyán család I. 28, 145, 466.
Kostyán Imre I. 146, 151.
Kostyán Mihály II. 430.
Kosztkatelep I. 81.
Kovách család I. 466.
Kovách Gáspár (Leleszi) I. 82, II. 51, 70, 73, 75, 80.
Kovách Gáspárné II. 73.
Kovách Pál II. 521.
Kovachich család I. 466.
Kovács Antal I. 46, 81, II. 270.
Kovács család I. 466.
Kovács család (Kovásznai) I. 142.
Kovács család (Selyebi) I. 466.
Kovács Ev. János II. 270.
Kovács Ferencz I. 79, II. 152.
Kovács Gyula II. 270.
Kovács Illés I. 110.
Kovács István I. 44.
Kovács József I. 139, II. 191.
Kovács Lajos II. 435, 443.
Kovács László II. 270, 448.
Kovács Mózes II. 438.
Kovács Pál dr. II. 270, 354.
Kovács Zsigmond I. 94.
Kovácsi (lásd Nagykovácsi).
Kovácsics Lajos-féle czementkútcsőgyár I. 62.
Kovacsina I. 10.
Kovácsy Gyula : II. 51.
Kovácsy Miklós I. 57.
Kovasóczy család I. 33.
Kozárom I. 40.
Kozel Antal II. 377.
Kozics Istvánné I. 151.
Kozma Boldizsár I. 63.
Kozma Ferenczné II. 440.
Kozmai család I. 79.
Kőgyes t. I. 40.
Kőhegy I. 8, 10.
Kőipar II. 135.
Kőkút I. 86.
Kölbl Ágost I. 57.
Köles II. 54.
Kömpöcz I. 87.
König Gusztáv II. 271.
König Károly báróné özv. I. 139.
Könyvnyomtatók II. 235, 236.
Könyvtárak II. 231, 236, 237.
Koperniczky Jánosné II. 73.
Köpesdy Sándor II. 271.
Kőrakásdülő I. 124.
Körme telep I. 64.
Kőrösi Henrik II. 271.
Kőrösi Sándor II. 271.
Kőrösmezey Gusztáv I. 118.
Körte II. 57.
Kőszénbánya és téglagyár társulat I. 62.
Köszi (lásd Danakeszi).
Kőszeghi Sándor II. 271.
Kőszeghy Mihály II. 540.
Köszméte II. 57.
Kötélgyártás II. 137.
Kötöny puszta I. 121.
Kővári Pál I. 106.
Kövér család I. 466.
Követi utasítások I. 386—389, 399.
Követválasztások I. 394, 396—399.
Közalapítványi uradalom I. 117 147.
Középadacs I. 112.
Középerdő I. 134.
Középhegy I. 10.
Középhegy telep I. 50.

Középiskolák II. 225—228.
Középkori birtokos családok. I. 286—288.
Középkori szolgabírák I. 224.
Középpeszér I. 112.
Középszenttamás I. 147.
Kőzet-képződmények I. 11—13
Közgazdasági és közműveltségi viszonyok I. 314—330.
Közgyűlések I. 420—422, 423—424, 426.
Közigazgatás I. 307—312.
Közlekedési eszközgyártás II. 135.
Közlekedésügy II. 172.
Közművelődési egyesületek II. 232, 233.
Közoktatás II. 185—233.
Községek I. 25—165.
Községhatósági élet a hódoltságban I. 300—301.
Közs. elemi iskolák II. 212, 213.
Közútak II. 173, 174.
Krajcsovics Lajos I. 100.
Krajcsovics telep I. 127.
Kralovánszky László dr. I. 100.
Krammer család I. 467.
Kranovitz Dezső dr. II. 403.
Krautschneider József II. 153.
Krayer E. és Társa II. 155, 488.
Krejcsi Rezső dr. II. 144.
Kremzer József II. 403.
Krenedics Ferencz II. 515.
Krepuska Géza dr. I. 112.
Kristóffy József I. 413.
Krizsanóczy János II. 386, 397.
Kruspér család I. 467.
Kubinyi Béla II. 73.
Kubinyi család I. 85, 146.
Kubinyi Endre II. 73.
Kubinyi Ferencz II. 75.
Kubinyi Lajos I. 146.
Kubinyi tanya I. 146.
Kubinszky Mihály II. 533, 539.
Kukányi Lajos II. 403.
Kukér-puszta I. 105.
Kuklári Béla II. 174.
Kuliffay Ede I. 68, II. 271.
Kultúrmérnöki hivatal II. 52.
Kunágasegyháza I. 86.
Kun család I. 110, 467.
Kun család (Mocsai) I. 467.
Kun László király I. 334, II. 359.
Kun Márton II. 449.
Kunkel Imre I. 51.
Kunság eladása I. 234.
Kunst József II. 533, 539.
Kunszállások I. 231—235.
Kunszentmiklós I. 91.
Kunz Jenő dr. I. 157.
Kupecz Ödönné özv. I. 139.
Kupelwieser Lipót II. 529.
Kurcz Ferencz II. 74.
Kurdi Mihály II. 517.
Kurjantó telep I. 67.
Kuruzslás II. 26—28.
Kuruzsló asszonyok II. 25.
Kusalyi Jakcs család II. 360.
Kuszkótanya I. 109.
Kútak I. 7.
Kuthén II. 404.
Kúthy család I. 467.
Kutricza I. 157.
Kutyaszárítómajor I. 121.
Kutyavilla I. 43.
Kuzmányi Gyula I. 62.
Kükei család I. 110.
Kükei János I. 164.
Külbogyiszló puszta I. 40.
Küldoromlás t. I. 40.
Külsőmántelek I. 127.
Külsőszentgyörgy puszta I. 76.
Kürti Manóné özv. I. 43.
Kvassay család I. 467.
Kvassay István I. 105.
Kyau Kristóf II. 408.
Kyba János báró II. 334, 407.

Lábatlan család I. 148.
Lábatlani Gergely I. 145.
Lábatlani János II. 327.
Láber Károly II. 354.
Laborfalvy Róza II. 341.
Laczk család (Szántai) I. 79. 115, 161.
Laczkháza (lásd Kiskunlaczháza).
Laczkó család I. 145, 467.
Laczkóháza (lásd Kiskunlaczház.
Laczkó István I. 145.
Laczkómajor I. 51.
Laczkovics család I. 133, 151, 467.
Laczkovics György I. 379.
Laczkovics Imre I. 91.
Laczkovics János I. 133, 380, II. 272.
Ladánybene I. 91—92.
Ladányi család I. 467.
Ladányi tanya I. 82.
Laffert család I. 57, 103, 123, 127.
Lagyevics Mária II. 83.
Lajos II. I. 342.
Lajosmizse I. 92.
Lajospuszta I. 92.
Lakihegy I. 136.
Lakodalom II. 11—12.
Laky család I. 467.
Lám és Korlát II. 154, 468.
Lánczy Leó, II. 144.
Landerer Lajos II. 521.
Láng Lajos I. 40.
Lányi család I. 467.
Laski Jeromos I. 58.
Laszberg Rudolf gróf I. 422.
Laszkáry család I. 145, 467.
László I. 332.
László V. I. 341.
László család I. 467.
László Károly II. 272.
Lászlókúp I. 10.
László Zsigmond I. 55.
Laszlovszky család I. 468.
Latabár Endre II. 272.
La Tène-kor I. 181—182.
Latinovits Albin I. 158.
Laukó Albert II. 272.
Laukó Károly II. 272.
Lavatka Béla I. 28, 76.
Lázár család I. 468.
Lázár czár II. 455.
Leányfalu I. 118.
Leányfalvi család I. 118.
Lebukirész I. 110.
Lechner Ödön II. 342.
Ledofszky Géza I. 129, II. 154.
Légnyomás I. 16—17.
Légrády család I. 468.
Légszeszgyártás II. 142.
Legujabb kor I. 396—436.
Legujabb nemzeti ellentállás I. 409—436.
Lehegő I. 115.
Lehóczky család I. 468.
Leiner Fülöp és Fiai II. 155, 488.
Leiner Testvérek II. 155, 488.
Leitner Samu II. 462.
Lebovits János II. 461.
Len II. 55.
Lencs I. 61.
Lencse II. 54.
Lengyel család I. 468.
Lengyelfalva I. 154.
Lengyel Jenő I. 161.
Lenkey család I. 468.
Lenkey és Társa II. 153.
Leonhardt Kornél II. 462.
Lepenczpatak puszta I. 164.
Lestár Péter II. 342.
Lestyinamajor (lásd Károlyi major)
Létay Lajos II. 177.
Lévay család I. 468.
Lévay Ferencz II. 272.
Lévay Mihály II. 272.
Levente I. 331.
Lichtenstein II. 435.
Lichtensteiger Ferencz II. 540.

Liebner család I. 468.
Liebner József (Kakucsi) I. 81, 115, II. 51, 67, 75, 79.
Lieszkovszky család I. 468.
Ligetpuszta I. 165.
Lipóczy György II. 273.
Lipót I., I. 346.
Lipót II., I. 374.
Lipótmajor I. 121.
Lippay György II. 332.
Lippay János I. 133.
Lipthay Alexandra I. 100, 160.
Lipthay Béla báró I. 147.
Lipthay család I. 153.
Lipthay Frigyes báróné II. 85.
Lipthay Sándor I. 105, 434.
Liszka Béla II. 273.
Lisznyai Damó Endre II. 273.
Lisznyay Gedeon I. 100.
Lithvay család I. 468.
Lithvay Mátyásné özv. I. 116.
Lóde Rezső II. 145.
Lókereskedés II. 161.
Lomhegy I. 10.
Lónyay Menyhért gróf I. 87, 112.
Lopresty Árpád II. 338, 363.
Lórév I. 92.
Lorilleux Ch. és Társa I. 43.
Losinszky és Társa II. 518.
Losonczi Hányoky István II. 273.
Losonczy család I. 468.
Losonczy István II. 434.
Losonczy László II. 273.
Lótenyésztés II. 66—69.
Lótenyészbizottmány II. 68.
Lotharingiai Károly herczeg I. 351—352, II. 428, 510, 524.
Lotz Károly II. 521.
Loureu (lásd Lórév).
Lovagrendek I. 261.
Lováky család I. 34.
Lovas család I. 69.
Lovassy Sándor II. 273.
Lovász István I. 63.
Lösch család I. 468.
Lősz I. 4.
Lőwinger József II. 156, 518.
Lőwy Ármin és Fiai II. 488, 489.
Lőwy Bernát II. 489.
Lőwy család I. 129.
Lőwy Dávid és Fiai II. 155, 489.
Lőwy Ernő I. 100
Lőwy Izsák II. 472, 489.
Lucskamajor I. 51.
Luczenbacher János II. 175.
Luczenbacher Pál II. 175.
Ludányi Ferencz I. 74.
Ludasszállás I. 130.
Ludwigh Rezső dr. II. 73.
Lugasi szállás I. 61.
Lugosi Ferencz II. 151, 381.
Lujzamajor I. 121.
Luka család I. 28.
Luka György I. 145.
Lukács Antal I. 50, 128.
Lukács család (Vizmai) I. 50.
Lukácsy Sándor II. 56., 273.
Lukits János II. 459.
Luppacsőszház I. 44.
Luppamajor I. 44.
Lusztcsárda I. 111.
Luzsinszky II. 461.
Lurew (lásd Lórév.)

Maár József II. 274.
Macourek Lajos II. 86.
Mácsa puszta I. 79.
Macskacsárda I. 43.
Macskovics Pál dr. II. 534.
Maczkóbarlang I. 49.
Madách család I. 136.
Madách Imre II. 521.
Madách Imréné I. 105.
Madarasi major I. 104.
Madarassy család I. 146, 469.
Madarassy István id. II. 51.
Madarassy László II. 274.
Madarász Adorján I. 434.
Madas család I. 103.
Maderspachné Fadgyas Etelka II. 274.
Mády Ferencz II. 274.
Magán elemi iskolák II. 221.
Magay család I. 469.
Magdics István II. 274.
Magdolnatelep I. 145.
Maglód I. 92—93.
Maglódi család I. 92.
Mágócsy család I. 159.
Magyar Balázs I. 147.
Magyar-belga kertgazdaság II. 61.
Magyar család I. 27.
Magyar folyam- és tengerhajózási r.-t. II. 175.
Magyar Gábor II. 274.
Magyar Gazdaszövetség II. 107.
Magyar György II. 58.
M. kir. közalapítvány I. 44.
Magyar középhegység I. 2.
Magyar lovaregylet I. 57, II. 77.
Magyarok megtelepedése I. 200—207.
Magyar Mezőgazdák Szövetkezete II. 107.
Magyar nemzeti bank I. 402.
Magyar Pamutipar r.-t. II. 155, 488.
Magyar Tudományos Akadémia I. 389.
Magyarits Ágost II. 145.
Magyary-Kossa Sámuel I. 146, 469, II. 85, 274.
Magyary tanya I. 146.
Mahovszky József II. 534.
Mailáth György gróf I. 109, 400.
Mailáth József gróf I. 153.
Maison Jeromos II. 274, 540.
Maizner János II. 274.
Majerszky család I. 469.
Majoranna II. 58.
Major J. Gyula II. 521.
Majosháza I. 93.
Majsajakabszállás I. 86.
Majthényi család I. 80, 105, 116, 117, 129, 161, 469.
Majthényi Károly I. 161.
Májusháza (lásd Majosháza)
Makád I. 93—94.
Makay család I. 469.
Makkostanya I. 105.
Makófalva (lásd Makád).
Makó Pál II. 530.
Malmok II. 141, 142.
Málna II. 61.
Málnay Ignácz dr. II. 56.
Malomcsárda I. 111.
Malomdomb I. 10.
Malomér I. 130.
Malomszeg I. 157.
Mándics Milán dr. I. 118, II. 83
Mannó István I. 100.
Már András II. 393, 397.
Marchott család I. 469.
Marczali János II. 405.
Mares Mór I. 118.
Márffy család I. 469.
Margalits János II. 465.
Margaritovits Belizár II. 462.
Margitahegy I. 8.
Margithegy I. 91.
Margit herczegnő I. 334.
Margitliget I. 118.
Margitmajor I. 52.
Margitszigeti apáczák I. 44, 51, 55, 57, 82, 111, 115. 118, 128, 139, 141, 147, 152, 154, 158.
Margitta I. 130.
Marhakereskedés II. 161.
Máriabesnyő I. 74.
Máriaháza I. 128.
Máriaháza telep I. 64.
Mária királynő I. 157, 343, 349.
Mária Krisztina főherczegnő, I. 122.

Máriamajor I. 121.
Máriamakki trinitárius rend I. 45.
Máriaremete I. 111.
Mária Terézia I. 37.
Máriássy család I. 75, 146, 147.
Mariosa György II. 534.
Marisszállás I. 86.
Markbreit Gyula dr. I. 152.
Markgráf Vilmos II. 403.
Márki József II. 274.
Markos család I. 469.
Markovics Sándor II. 277.
Márkus Lajos II. 534.
Márkút I. 91.
Marosy János II. 371.
Maróthi család I. 69., 75, 97, 110, 164.
Marschalkó Béla I. 434.
Marsó Lajos I. 81.
Martin Sándor dr. I. 118.
Martinovics család I. 469-470.
Martinovics-féle összeesküvés I. 379—381.
Martinovics Ignácz I. 380.
Martinovics József II. 155.
Martinovics László I. 434.
Martinovics Péter I. 130.
Márton család I. 470.
Márton Ernő I. 62, II. 151.
Márton Ferencz (lásd Abonyi Lajos) I. 31.
Márton József (Zsaroláni) I. 82.
Marton Károly I. 153.
Márton Lajos I. 28, II. 277.
Marton Sándor II. 277.
Mártonffy család I. 55.
Mathias János II. 348.
Matily I. 61.
Matolcsy család I. 63, 470.
Matolcsy Miklós I. 63.
Mátrai Ernő II. 277.
Mátray Gábor II., 277.
Mátyás I. 341.
Mátyásföld I. 51.
Mátyási József II. 278.
Máttyus család I. 470.
Mátyus család I. 55, 145.
Mauthner Testvérek II. 155, 488.
Maulpertsch Antal II. 502, 529.
Maurer János II. 354.
Maximovits István II. 462.
Maybaum Sándor dr. II. 448.
Mayer Béla dr. II. 539.
Mayerffy Ferencz I. 111, 160, II. 56.
Mednyánszky család I. 81.
Medveczky család I. 470.
Mégy (lásd Homokmégy).
Megyegyülések I. 313.
Megyei székhely I. 313.
Megyei ügyvivők I. 311.
Megyerke puszta I. 68.
Meggy II. 57.
Meggyes I. 147.
Mehemet basa II. 427.
Méhészet II. 74—75.
Méhészeti vándortanár II. 52.
Melczer család I. 470.
Melczer Gyula I. 434, II. 278.
Meller Rezső I. 152.
Mélyállási erdődűlő I. 75.
Mende I. 94.
Mendelényi Béla II. 278.
Mennyei József II. 539.
Mensingh tábornok II. 406.
Méntelep-osztályok II. 67, 68.
Mentovich Ferencz II. 440.
Menyhárt László II. 278.
Mercy Péter II. 333.
Merény László II. 278.
Mérey Móricz I. 46.
Mester Gergely II. 429.
Mester Gyula dr. II. 448.
Mester István I. 79.
Mészáros Benjámin II. 435.
Mészáros család I. 470.
Mészáros Ferencz II. 279.
Mészáros József II. 354.
Mészáros Kálmán II. 279.
Mészáros Lőrincz II. 328, 360.
Mészégető bányatelep I. 129.
Mészely család I. 470.
Meszes telep I. 64.
Mészöly család I. 33.
Meszalja I. 10.
Mesztegnyői Szerecsen I. 123.
Metternich-Sándor Paulina herczegné I. 151, II. 70, 76—77.
Mézeshegyi kőbánya I. 109.
Mezőgazdaság II. 40—61.
Mezriczky Lajos II. 371.
Micsinay család I. 470.
Micsk bán I. 158.
Migazzi Kristóf II. 499, 500. 501, 502, 511.
Mihálik János I. 57.
Mihálka Antal II. 521.
Mihálkovics család I. 470.
Mihálovics Márton II. 403.
Mihályffy Kálmán I. 118.
Mihályi Imre II. 279.
Mikebudai család I. 80.
Mikebuda puszta I. 80.
Mikelaka puszta I. 28.
Mikler Gusztáv II. 279.
Miklós Antal dr. II. 480.
Miklós Ferencz II. 279.
Mikolai család I. 76.
Mikola István I. 381.
Mikora József II. 530.
Miksa fejedelem I. 352.
Milch Gyula I. 28.
Mildenberger Márton II. 471, 492.
Milesz család I. 470—471.
Milesz József I. 34.
Milesz János II. 279.
Miletz Lajos II. 393.
Milhoffer Sándor II. 279.
Mindszent I. 161.
Mindszentmajor I. 161.
Miske I. 94.
Miskey család I. 471.
Miskey István I. 148.
Miskey János I. 61.
Miskovits Anasztázia II. 465.
Mistét István II. 435.
Mitterbacher Lajos II. 530.
Mizse nádor I. 92.
Mizsey Péter I. 92.
Mocsáry Béláné II. 279.
Mocsáry család I. 31, 145, 146, II. 87.
Mócsy Antal II. 279, 539.
Mocsy János II. 334, 407.
Móczár Antal I. 85.
Móczár Ferencz II. 395.
Móczár Gyula dr. II. 154..
Móczár József II. 279.
Móga tábornok II. 363.
Mogyoród I. 94—97.
Mogyoródi csata I. 331.
Mogyorós puszta I. 159.
Mohácsi csata I. 343.
Mohorai János II. 331.
Mois nádor I. 115.
Mojics Péter II. 462.
Mokcsay család II. 427, 428, 433.
Molnár Albert dr. II. 371.
Molnár Andor II. 403.
Molnár Béla dr. II. 403.
Molnár család I. 471.
Molnár Dániel II. 447.
Molnár Dezső II. 403.
Molnár Gedeon II. 445.
Molnár Imre II. 392.
Molnár István (Rudinai) II. 56.
Molnár János II. 279, 540.
Molnár József dr. II. 403.
Molnár K. János II. 530.
Molnár László II. 279, 394.
Molnár Pál I. 140.
Molnár Sámuel II. 364.
Molnár Sándor II. 280.
Monaszterli János II. 334.
Mondák II. 33.
Monor I. 97.
Monori tanya I. 145.
Monostorliget I. 68.

Monostorpuszta I. 67.
Monostorpuszta (lásd Pálmonostora)
Monyoród (lásd Mogyoród).
Móra István II. 280.
Móriczgát puszta I. 133.
Móricz Károly II. 280.
Móriczmajor I. 40.
Morlin Adorján I. 434.
Morlin Zsigmond dr. II. 516.
Morvay család I. 471.
Mosdóssy Imre II. 233.
Mósel család I. 471.
Motsy család I. 471.
Mottesiczky István II. 338.
Moussong Géza II. 280.
Mudrony család I. 471.
Munkásjóléti intézmények II. 147.
Munkásviszonyok II. 46—47, 115.
Murad aga II. 524.
Muradgiráj II. 332.
Muraközy család I. 471.
Murány János I. 145.
Murát basa II. 427.
Muray Károly II. 280, 354.
Muslay család I. 471.
Musztafa II. 427, 510.
Musztafa aga II. 524.
Muzsik család I. 79, 471.
Muzslay Gábor I. 91, 158.
Műemlékek II. 234, 235.
Műipar II. 142.
Művészet II. 240.

Nádai Pál II. 280.
Nadányi Erzsébet I. 147.
Nádasdy Ferencz érsek II. 454, 533, 540.
Nádasdy László grófné I. 103.
Nádor-adminisztrátorok I. 308.
Nádormajor I. 50, 121.
Nagwdwar (lásd Nádudvar).
Nagy Albert II. 280.
Nagy Ágost II. 73.
Nagy Antal (Hévízi) I. 153.
Nagy Balázsné I, 81.
Nagy Bálint I. 130.
Nagy család I. 52, 103, 133, 140, 145, 146, 154, 471—472.
Nagy család (Középajtai) I. 472.
Nagy család (Péli) I. 111, 472.
Nagy család (Tolcsvai) I. 472.
Nagy család (Ürményi) I. 472.
Nagy család (Vásárhelyi) I. 472.
Nagy Dezső II. 448.
Nagy Domokos II. 371.
Nagy F. László II. 403.
Nagy Gáspár II. 280.
Nagy György II. 372.
Nagy Gyuláné I. 134.
Nagy István I. 52.
Nagy János I. 27.
Nagy József II. 280.
Nagy Lajos I. 339, II. 281.
Nagy László II. 201, 202, 233, 363.
Nagy Mihály II. 281.
Nagy Mihályné II. 426.
Nagy Sándor I. 405.
Nagyállás major I. 50.
Nagybirtokosok I. 304—306.
Nagybócsa-puszta I. 40.
Nagycseres I. 121.
Nagyerdő I. 1.
Nagygöböly járás I. 157.
Nagyharta (lásd Harta)
Nagyhát I. 9.
Nagykai Benedek I. 76.
Nagykartalja I. 10.
Nagykáta I. 97—98.
Nagykevély-hegy I. 10.
Nagykopasz-hegy I. 1, 10.
Nagykovácsi I. 98—99.
Nagykovácsi puszta I. 118.
Nagykőrös II. 424—450.
— a honfoglaláskor II. 424.
— a kurucz szabadságharczban II. 428—430.
— állattenyésztése II. 447.
— a XV. században II. 425.
— a török korban II. 426—428.
— az abszolutizmus alatt II. 435.
— birtokviszonyai II. 434.
— egyesületei II. 450.
— 1867 után II. 436.
— 1848—49-ben II. 434, 435.
— földmívelése II. 446.
— fölszabadulása II. 428.
— gazdasági fejlődése II. 434.
— gyümölcstermelése II. 446.
— határa II. 437.
— hivatalai II. 448.
— ipara II. 447.
— jótékony intézményei II. 449.
— keletkezése II. 424.
— kereskedése II. 447.
— kövezete II. 448.
— közegészségügye II. 449.
— közigazgatása II. 448.
— közlekedése II. 447.
— közvagyona II. 449.
— lakossága II. 445.
— megtámadása I. 369—370.
— őskora II. 424.
— pusztaszerzése II. 428.
— rendőrsége II. 449.
— sajtója II. 448.
— szőlőmívelése II. 447.
— tanügye II. 448.
— területmegoszlása II. 445.
— tűzoltósága II. 449.
— uborkája II. 446.
— város leirása II. 437—445.
— vasútja II. 437.
— vízügye II. 449.
Nagykutyahegy I. 109.
Nagylénia I. 121.
Nagylucsei család I. 141, 142.
Nagymajor I. 82., 157.
Nagymegyer I. 141.
Nagyoszlár I. 142.
Nagypáskom I. 141.
Nagypatak I. 21.
Nagyrépási tanya I. 157.
Nagysomhegy I. 10.
Nagyszál I. 8.
Nagyszénáshegy I. 13.
Nagyszoplak I. 10.
Nagyszór puszta I. 121.
Nagytarcsa I. 99.
Nagytelek I. 141.
Nagytelek puszta I. 43.
Nagytétény I. 99—100.
Nagyvadas I. 133.
Nagyvarsány I. 140.
Nagyziribár I. 10.
Nána I. 157.
Nána-Beszter nemzetség I. 45, 285.
Nánási Fodor Gerzson II. 281.
Nápolyi László I. 340.
Navarra József II. 281.
Navratil család I. 472.
Navratil Imre I. 28.
Naxos-gyár II. 148.
Nedamovits Pál II. 459.
Nedeczky család I. 472.
Nehiba János II. 534.
Némai Jakab II. 498.
Némai József II. 281.
Némedy András I. 145.
Némedy család I. 134, 472.
Némedy Imre II. 281.
Neményi Ambrus II. 281.
Neményi Dezső II. 281.
Neményi Imre II. 281.
Neményi Testvérek I. 62, II. 151.
Nemes Albert gróf I. 128.
Nemes család I. 45, 81, 128, II. 67.
Nemes János gróf I. 128.
Nemes Manó I. 105.
Nemes Nándor gróf I. 127, 147.
Nemesi adózás I. 395.
Nemesi családok I. 437—488.
Nemesi székek I. 231—235.

Nemesnádudvar I. 100.
Nemesráda I. 46.
Németek II. 28—33.
Németh család I. 38, 472.
Németh Dániel II. 282.
Németh Gábor II. 282.
Németh József dr. II. 371.
Németh László II. 282.
Nemze család (Gombai) I. 69.
Nemzeti iskolák II. 185.
Nemzeti Múzeum I. 329.
Nemzeti Szinház I. 329, 390.
Nemzetőrök I. 401—402.
Nemzetségek I. 283—286.
Neoaquistica Commissio I. 361—362.
Neolith-kor I. 166—172.
Népipar II. 144.
Neppel Antal I. 28.
Neppel Ferencz I. 28, 152.
Népélet II. 6.
Néperkölcs II. 7.
Népesség eloszlása II. 1.
Népesség fogyása I. 303.
Népesség statisztikája II. 2.
Néphumor II. 17—21.
Népképviselet I. 395.
Néprajz II. 1—37.
Népszokások II. 34—35, 37.
Népviselet II. 6.
Nésai család I. 158, 159, 165.
Neubauer és Sárkány II. 145.
Neumann Károly II. 282.
Neuschloss Bernát II. 472.
Nicholson gépgyár II. 155, 488.
Nick Edéné II. 51, 73.
Nikléczy család I. 145.
Noszéda Károly I. 118.
Noszlopy Gáspár II. 341.
Novák Gergely II. 395.
Novák István I. 38.
November Ignácz II. 151, 381.
Növényzet I. 22—24.
Nyárasapáti család II. 359.
Nyárastanya I. 105.
Nyáregyháza I. 100—103.
Nyáregyházi család I. 100.
Nyáry család I. 100, 115, 472—473, II. 433.
Nyáry Gyula báró II. 61, 73.
Nyáry László báró I. 115.
Nyáry Mihály II. 430.
Nyáry Miklós II. 435.
Nyáry Pál I. 402, II. 282.
Nyelvjárások II. 14—17.
Nyilvánosság a perekben II. 317.
Nyíres szőlőtelep I. 105.
Nyiry Lajos II. 282.
Nyomdászat II. 142.
Nyomozat II. 309.
Nyúlszigeti apáczák (lásd Margitszigeti apáczák)

Oberländer és Reiser II. 518.
Óbudai apáczák I. 39, 44, 117, 147, 158.
Óbudai káptalan I. 259.
Óbudai koronauradalom I. 39, 56, 152.
Óbudai prépostság I. 259.
Obstrukció I. 410.
Ócsa I. 103.
Ocskó Ádám II. 156.
Ófalu I. 61.
Offenberg báró altábornagy II. 512.
Ofner Józsefné özv. I. 152.
Ofner Tivadar dr. I. 75.
Óhegy telep I. 50.
Ókécske I. 103.
Okolicsányi család I. 85, 105, 111, 473.
Okoztou (lásd Akasztó) I. 31.
Oláh család I. 33, 473.
Oláh Ferencz I. 33.
Oláh Mihály II. 427.
Olajipar-Társaság II. 153.
Olasz József II. 282.
Olcha (lásd Ócsa).
Oldalhegy I. 9.
Olivér lovag I. 159.
Ónody család I. 55.
Oppenheim család I. 81, II. 100.
Orczy Andor báró I. 154, II. 61.
Orczy Béla báró I. 105.
Orczy család I. 128, 154.
Orczy István báró I. 57, II. 430.
Orczy Tekla bárónő I. 64.
Ordas I. 103—104.
Ordasháza (lásd Felsődélegyháza) I. 33.
Ordasháza puszta I. 93.
Orgovány I. 104.
Ormos és Grosz I. 62.
Orosdy család I. 473.
Orosdy Fülöp báró I. 116.
Oroszlán Lipótné I. 62.
Oroszpuszta I. 38.
Oroszváry Endre II. 371.
Országgyűlések I. 373, 374—379, 385—389, 392—394, 396—401, 409.
Orsz. képviselők I. 401.
Országh-Gazda család I. 473.
Országh László (Guthi) I. 127.
Országh Mihály (Guthi) I. 130, 147, 151, 159, 161.
Országh Sándor és Fia II. 153.
Országos Magyar Gazdasági Egyesület II. 56.
Osli nemzetség I. 118, 285.
Ósükösd I. 129.
Osztmach (lásd Aszód).
Osztroluczky család I. 37.
Ottinger Ede II. 282.
Ottinger tábornok II. 363, 435.
Ottlyk család I. 110, 473.
Ottova család I. 473.
Óvóképzők II. 224.

Ökördi I. 31.
Ökörtelek I. 85.
Ördögárok I. 20.
Ördögbarlang I. 117.
Ördög Miklós (Prodavizi) I. 33, 37, 67, 68, 153, 158, 160.
Öregcsertő puszta I. 79.
Öreghegy I. 74, 130.
Öregmajor I. 91.
Öregszőlők I. 98, 105.
Öregtény I. 130.
Őrhegy I. 8—9.
Örököspeszérpuszta I. 46.
Örkény I. 104—105.
Őrszentmiklós I. 105.
Őskor I. 166—199.
Őszi baraczk II. 57.
Összeirások I. 303—304, 316, 321.
Ösztövér t. I. 40.

Paágh (lásd Páty).
Paál család I. 473.
Paár József II. 403.
Pacassi család I. 88, 99.
Pacsirtatói dülő I. 86.
Paczolay család I. 743.
Pagh (lásd Bag.)
Páhi I. 105.
Pajor Antal II. 363.
Pajor család I. 473.
Pakosdy Ferencz I. 74.
Paksy család I. 34, 56, 58, 99, 104, II. 405.
Paládicspuszta I. 152.
Palásthy Viktor I. 142.
Pál Károly II. 282.
Pál Sándor II. 403.
Pálffy család I. 163.
Pálffy halom I. 88.
Pálffy Mihály II. 429.
Pálffy Miklós II. 331, 408.
Pálffy Pál II. 332.
Pálffy Pálné grófnő I. 91, 148, 157, II. 85.
Pálföld I. 157.
Palicsnaszentpéteri család I. 82.
Pálinkás Gyula II. 435, 436.
Pálinkás Sámuel II. 434, 435.
Pálinkás Vilmos II. 371.
Pallavicini Sándor őrgróf I. 105 112.

Pálma Károly Ferencz, II. 530.
Pálmonostora I. 105—106.
Pálóczi Horváth család I. 459.
Pálóczi Horváth István I. 88, 104, II. 51, 73, 82, 100, 153.
Pálóczi Horváth Istvánné II. 73.
Pálóczi Tamás I. 105.
Pálos I. 86.
Pálos-rend I. 115, 117, 158, 261—262.
Palota (lásd Rákospalota).
Palotai Hugó II. 282.
Pánczél Istvánné II. 426.
Pandur (lásd Bajaszentiván.)
Pandur puszta I. 38.
Pánd I. 106.
Pányi család I. 146.
Pápai tizedlajstromok I. 235.
Papi család I. 140.
Papirosipar II. 138.
Paprét I. 56.
Papp család I. 52, 473, II. 433.
Papp György II. 354.
Papp Károly II. 282.
Papp László II. 282.
Paprika II. 58.
Pap-Szilágyi Tibor II. 480.
Paradicsom II. 58.
Paraicz család I. 27.
Paraszt vármegye I. 301—302.
Parcsetics György II. 461.
Parczellázás II. 45—46.
Párdi-Palota (lásd Rákospalota)
Parlagi család I. 105.
Parmiczky család I. 67.
Parragh család I. 473.
Parragh Gedeon II. 822.
Parschkőbánya I. 111.
Parthay Géza II. 73.
Parthay Gézáné II. 73.
Partiscum II. 326.
Pártos Gyula II. 392.
Paskievics I. 405. II. 512.
Pásthy Károly II. 282.
Pásztohy család II. 337, 425.
Pásztor család I. 473.
Patai P. Sámuel II. 283.
Patajibojár puszta I. 58.
Patajimikla puszta I. 58.
Pataky Imre II. 283.
Patasich Ádám II. 529, 530.
Patasich Gábor II. 523, 528.
Patay család I. 34, 39, 473—474.
Patay Ferenczné özv. II. 78.
Patay János ifj. I. 136, II. 430.
Patay József dr. (Báji) I. 39, 69.
Patay Sámuel I. 106, II. 445.
Pater Mihály II. 393.
Patócsi Bertalan II. 327.
Patonay László II. 449.
Patronage II. 315.
Patrónus II. 36.
Páty I. 106—109.
Pauer család I. 474.
Pauer Imre II. 283, 521.
Pauer János II. 284.
Pauler család I. 474.
Paulheim József I. 52.
Paulovics István II. 284.
Pautovics György II. 465.
Pávin I. 61.
Pázmándy Dénes I. 111.
Péchy Henrik dr. II. 462.
Péchy Imre I. 63.
Pécsi szállás I. 130.
Pécz nemesség I. 109.
Péczel I. 109—110.
Péczeli család I. 92, 109.
Peitler Antal II. 392, 493, 505.
Pejacsevich János gróf I. 130.
Pejacsevich Márkné grófné I. 51.
Pekáry család I. 474.
Pekáry István I. 110.
Pekáry tanya I. 110.
Pekri (Pököri) Frank I. 139.
Pelényi család II. 337.
Pénzintézetek II. 164—177.
Pencz János Kristóf II. 407.
Perbaldus I. 110.
Perbál I. 110.
Perbeidézés II. 311.
Perczel Dezső I. 410.
Perczel Mór I. 402, II. 338, 363, 435.
Pereg I. 110—111.
Peregadacs I. 112.
Perek II. 312—314.
Perényi család I. 52, 57, 142.
Perényi József II. 284.
Perényi Lajos II. 284.
Peres dűlő I. 91.
Peres eljárás I. 312.
Perger család I. 55.
Perich Károly II. 480, 488.
Perity I. 61.
Perjési tanya I. 157.
Pesthidegkút I. 111.
Pesthy család I. 474.
Pestis I. 370.
Pestiút-kültelek I. 152.
Pestmegye I. 215—224.
Pestmegyei plebániák I. 245.
Pestmegyei várbirtokok I. 220.
Pestmegyei vértanúk I. 405.
Pestmegye kiváltsgáos helyzete I. 220—224.
Pestmegye ősi határai I. 215.
Pestmegye várai és városai I. 215—217.
Pest, Pilis és Solt megye egyesülése I. 229.
Pest, Pilis és Solt megyék és a Kiskunság egyesülése I. 234.
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei gazdasági egyesület II. 48.
Pestszentlőrincz I. 111—112.
Pest vármegye törvényszéke II. 315.
Peszér (lásd Peszéradacs.)
Peszéradacs I. 112.
Péter I. 331.
Péter Dénes II. 287.
Péterffy család I. 111, 133.
Péterföld I. 69.
Péterhegyi téglagyár I. 39.
Péteri I. 112.
Pétermajor I. 61, 121.
Pétermonostora I. 112—115.
Pethő család I. 474.
Petneházy II. 361.
Petőfi István II. 287.
Petőfi Sándor I. 37, 61, 86, II. 287—292, 337, 353, 396, 397, 398.
Petri Mór dr. II. 233, 292.
Petróczy-féle gőzmalom I. 81.
Petrovácz József II. 539.
Petrovai András II. 429.
Petrovics István I. 130, II. 354.
Petrovits István II. 292.
Pettenkoffer Sándor II. 292.
Petz Ármin II. 58.
Pezil I. 109.
Pezsgőgyártás II. 138.
Pfeffershofen gróf II. 456.
Philippovich tábornok I. 402, II. 434.
Phoebus vill. r.-t. II. 155.
Picot Gyula II. 518.
Pilis I. 115.
Pilisborosjenő I. 115.
Pilis-budapesti hegység I. 3.
Piliscsaba I. 115—116.
Piliscsabai tábor I. 116.
Pilishegy I. 10, 116.
Pilis hegység I. 7.
Pilisi alispánok I. 215.
Pilisi apátság I. 39, 49.
Pilisi főispánok I. 214.
Pilisi Róza II. 292.
Pilis és Pestmegye egyesülése I. 215.
Pilismegye I. 207—215.
Pilismegye községei a középkorban I. 213—214.
Pilismegye várai és városai I. 208—213.
Pilisszántó I. 116.
Pilisszentiván I. 116.
Pilisszentkereszt I. 116—117.
Pilisiszentlászló I. 117.

Pilisvörösvár I. 117.
Pinczemesteri tanfolyam II. 52, 101.
Pinkert Zsigmond II. 392.
Pintér család I. 474.
Pintér Fülöp I. 75.
Pintér Imre II. 292.
Pintér Jenő II. 292.
Piróth család I. 474.
Piróth István I. 33.
Pisch József II. 465.
Piufsich Frigyes dr. I. 100.
Pivár Ignácz II. 292.
Pláger Gyula II. 448.
Platty László I. 55.
Pochuk család I. 37.
Pócsi család (Zegrai) I. 157.
Pócsmegyer I. 117—118.
Pocsogó I. 141.
Podhratzky György II. 386.
Podhradszky Lajos II. 292.
Podmaniczky család I. 37, 55, 103, 123, 161.
Podmaniczky Géza báró I. 161, II. 48, 61, 67, 70, 80, 81, 292.
Podmaniczky Gyula báró I. 37, II. 292.
Podmaniczky Ilona I. 118.
Podmaniczky János báró I. 161.
Podmaniczky Levente báró I. 161, II. 61, 86—87.
Pogányság I. 331.
Pográny Benedek II. 524.
Pohánka Ödön II. 75.
Pohárnok család I. 70, 76.
Pohárnok Péter II. 87.
Pohl Károly II. 480.
Póka család I. 474.
Póka Kálmán II. 436.
Póka Károly II. 434, 436, 448.
Póka Sándor II. 434, 436.
Pokoltanya I. 141.
Polgár Béláné I. 28.
Polgárdi puszta I. 46.
Polgári iskolák II. 222—224.
Pollacsek Lipót I. 99.
Pollermann család I. 474.
Polner család I. 474.
Polónyi Manó II. 292.
Poltharaszti család I. 115.
Pomáz I. 118.
Pongrácz Balázs I. 75.
Pongrácz család I. 112. 128, 145.
Pongrácz Johanna bárónő I. 78.
Popovits Pál II. 465.
Porcs család I. 159.
Porst Kálmán dr. II. 393.
Porzsolt Ernőné II. 73.
Pósa Károly II. 178.
Pósafi család (Szeri) I. 112.
Posch család I. 50.
Posghay család I. 474.
Posghay Gergely II. 426.
Posnanszky és Strelitz I. 62, II. 151.
Posta II. 183, 184.
Posta Béla II. 292.
Postaforgalom II. 184.
Postahivatalok II. 184.
Potoczky tábornok II. 336.
Pózner család I. 474—475.
Pörböly I. 38.
Pragmatika sanctio I. 353, 371.
Pray György II. 530.
Prebor (lásd Perbál).
Prédikáló szék I. 1, 10.
Premontrei rend I. 37, 254—255, 261.
Prepeliczay Árpád I. 51, II. 151.
Prépostságok I. 245—246.
Prielle Kornélia I. 130.
Prihatelep I. 152.
Prochnov József II. 292.
Prónay Albert báró I, 76.
Prónay család I. 31, 50, 63, 134, 141, 142, 148, 475.
Prónay Dezső báró I. 31, 50, 63, 121, 141, 411, II. 51, 61, 70, 110.
Prónayfalva I. 118—121.
Prónay Gáborné gr. I. 63.
Prónay Sándor II. 292.
Prónay Sylvester Gábor báró I. 31, 151, II. 61, 75, 76.
Protestáns egyházak I. 268—283.
Protestáns iskolák I. 271—272.
Provizórium I. 409.
Pucher Ödön I. 82.
Pucher Ödönné II. 73.
Puky család I. 75, 82, 93, 109.
Puky Gyula I. 139.
Puky Márton I. 69.
Puky Miklós II. 292.
Pusztabille I. 94.
Pusztacsév I. 100.
Pusztacsörög I. 139.
Pusztaforró I. 110.
Pusztajenő (lásd Budajenő).
Pusztakerekegyháza I. 91.
Pusztakomárom I. 147.
Pusztalak I. 69.
Pusztalocsod I. 110.
Pusztalob I. 157.
Pusztapéteri (lásd Pálmonostora).
Pusztapótharaszt I. 103.
Pusztasarok I. 106.
Pusztaszentgyörgy I. 147.
Pusztaszentimre I. 31, 52.
Pusztaszentistván I. 94.
Pusztaszentjakab I. 97.
Pusztaszentkirály I. 34.
Pusztaszentlőrincz (lásd Pestszentlőrincz).
Pusztaszentmihály (lásd Rákosszentmihály).
Pusztaszenttamás I. 147.
Pusztatemplom-dűlő I. 46.
Pusztatarcsa (lásd Kistarcsa).
Pusztavacs I. 121.
Püspökhatvan I. 121.
Püspökitanya I. 164.
Püspökszilágy I. 121.
Püspökvácz II. 498.

Quentzer Károly II. 465.

Rabdolgoztató ház II. 322.
Rablóvilág I. 360.
Rabutin II. 408, 429, 456.
Ráby Mátyás II. 461.
Rácsky János I. 99.
Ráczdomb I. 86.
Rácz István I. 133.
Rácz János I. 74.
Rácz Sándor II. 51, 99, 108.
Ráczkeve I. 121—123.
Ráczkevei uradalom I. 135, 136, 152.
Ráczkevi (lásd Ráczkeve).
Rácz veszedelem I. 363.—364.
Ráczzug puszta I. 151.
Ráda Pál I. 145.
Ráday András II. 426.
Ráday család I. 52, 75, 76, 79, 93, 147, 157, 160, 393.
Ráday Gáspár I. 57.
Ráday Gedeon gróf I. 79, 393, II. 67, 70, 78—79.
Ráday Gedeonné grófné II. 51.
Ráday Pál I. 154.
Radenkovits Jakab II. 459.
Radics Dávid II. 480.
Radivojevics Arzén II. 467.
Radványi Lukács I. 55.
Radvánszky Albert báró I. 161.
Radvánszky család I. 105.
Radvánszky major I. 44.
Radvánszky Mária Ágnes I. 55.
Rády Lajos dr. II. 403.
Rafaelovits Pantalimon II. 466.
Raffay Ferencz II. 292.
Raffay Sándor II. 292.
Ragadozó madarak II. 121.
Ragályi István I. 69.
Ragályi Tamás I. 392.
Ragány Endre I. 50.
Raicsán Sámuel I. 67.
Rajna Ferencz II. 292.
Rákóczy család I. 145.
II. Rákóczi Ferencz I. 363,

II. 334, 407, 428, 456.
II. Rákóczi Ferencz szabadságharca I. 362—371.
Rákóczi manifesztuma I. 363.
Rákóczi Pestmegyében I. 364—365.
I. Rákóczy Ferencz II. 337.
Rákóczy György II. 328.
Rákóczy János II. 363.
Rákóczy Juliánna II. 337.
Rákóczy Lajos II. 294.
Rákóczy Zsigmond II. 337.
Rákos I. 157.
Rákoscsaba I. 123.
Rákosi János II. 507.
Rákosi Jenő II. 507.
Rákosi Viktor II. 507.
Rákoskeresztúr I. 123—124.
Rákosliget I. 124.
Rákospalota I. 124—127.
Rákospatak I. 21.
Rákosszentmihály I. 127.
Rakovszky család I. 38, 151, 475.
Rakovszky Gusztáv I. 116.
Rakovszky István II. 51.
Raksányi család I. 475.
Ramberg tábornok II. 413.
Ramocsaházy család II. 433.
Ráskay Balázs I. 98.
Ráskay család I. 50.
Ráth család I. 475.
Rátót lovag I. 159.
Rátót nemzetség I. 87, 158, 285.
Reakczió I. 393.
Reáliskolák (l. Középiskolák).
Récsei Ede II. 294.
Récsei Gyula II. 515.
Redemptió I. 234.
Rédl család I. 476.
Rédl Lajos báró I. 40.
Reformáczió II. 328, 425.
Református egyházkerület I. 272—273.
Ref. elemi iskolák II. 216, 217.
Reform-törekvések I. 385—395.
Régi kereskedelem I. 320—321.
Régi pusztai élet II. 21—23.
Régi város-dűlő I. 46.
Reich Miklós II. 294.
Reichel család I. 130.
Reichel Sebald (Szadai) I. 50, 161, II. 87.
Reinach II. 407.
Reinitz Máté II. 294.
Reinle Gyula I. 145.
Reinle János I. 145.
Reinletanya I. 145.
Reisz Frigyes dr. I. 62.
Reitter Ödön II. 156, 518.
Rektető I. 124.
Renaut család I. 128.
Répa II. 58.
Reszelő- és Szerszámgyár r.-t. I. 62, II. 152.
Résztelek I. 130.
Réthey család II. 433.
Réthi Gyula dr. II. 354.
Réthi Mór II. 294.
Réti I. 134.
Rétszélpart I. 43.
Reusz család I. 476.
Reusz Henrik (Ráthonyi) I. 142, II. 51, 64, 84—85.
Révay család I. 128.
Révay József II. 295.
Révbér I. 128.
Révész György II. 414.
Révész Gyula II. 295.
Révész Lajos II. 295.
Reviczky család I. 80—81, 151.
Reviczky-telep I. 81.
Révjenő (lásd Budajenő).
Rezét puszta I. 38.
Rézkorszak I. 172—175.
Rhédey Ferencz I. 164.
Riegler J. Ede I. 163.
Rihmer család I. 476.
Ring Lajos II. 392.
Ring Pál II. 392.
Ripka Ferencz II. 295.
Rodl György I. 46.
Roesner Károly II. 528.
Roggendorf I. 344.
Roheim Samu I. 161, II. 100.
Rókahegy I. 10.
Rókalyuk I. 141.
Róka Pál I. 153.
Róm. kath. elemi iskolák II. 213—216.
Római kor I. 182—191.
Romeiser család I. 476.
Romeiser Vilmos I. 434.
Róna Sámuel II. 295.
Rónay István II. 534.
Rósa Lajos II. 144.
Rosd nemzetség I. 87, 117, 135. 139, 285.
Rosenthal Salamon I. 105.
Rosner Ferencz II. 521.
Rosty Kálmán II. 295.
Rostyán Imre I. 75.
Róth tábornok I. 402, II. 434.
Róth Tamás I. 111.
Rozália gőztéglagyár I. 129.
Rozáliatanya I. 67.
Rozgonyi család I. 33, 37, 55, 68, 69, 70, 75, 80, 128, 130, 140, 142, 165, II. 87.
Rozgonyi Simon I. 165.
Rozs II. 54.
Rozsnyay Mátyás II. 295.
Römer Róbert I. 423.
Rötzer család I. 81.
Rudnay Béla I. 429.
Rudnay család I. 56, 87, 476.
Rudnay Józsefné özv. I. I. 159.
Rudnyánszky család I. 88, 99, 158, 476., II. 178.
Rudnyánszky József I. 56, 58, 103.
Rudnyánszky Kálmán I. 105.
Rudolffy József II. 295.
Rudolfvölgy I. 160.
Rueber János II. 361.
Ruházati ipar II. 138.
Ruházkodás II. 31—32, 36.
Rupp Károly II. 465.
Ruszwurm tábornok II. 406.
Ruttkay család I. 145.
Ruttkay György II. 521.
Ruttkay József I. 28, 151.
Ruttkay Miksa II. 295.
Ruttkay Sándor II. 295.
Rüdiger gróf tábornok II. 512.

Saápi János II. 498.
Sachsenfeld (lásd Albertfalva) I. 32.
Sáfár család I. 32, 45, 80, 93.
Sáfáry család I. 476.
Sági család I. 79.
Sajó Aladár II. 295, 521.
Sajóhelyi Frigyes II. 296.
Sajtó II. 237—240.
Salamon I. 331.
Salamon Ferencz II. 440.
Salamon tornya I. 162.
Saláta II. 61.
Sallay József II. 403.
Salm Miklós (Neuburgi) I. 136.
Sambok (lásd Zsámbok).
Sándor család I. 39, 151.
Sándorhalmatanya I. 46.
Sándor István II. 296, 354.
Sándormajor I. 43.
Sándorszállás I. 142.
Sántha család I. 148, 476.
Sántha Antal II. 438.
Sántha Béla II. 296, 438.
Sántha Károly II. 296.
Sántha Márton II. 425.
Sápi család I. 76.
Sárgadinnye II. 61.
Sári I. 127.
Sári család I. 52.
Sárkándi Pál II. 337.
Sárkány Ambrus (Ákosházi) I. 99.
Sárkány család I. 105, 476—479.
Sárkány és Neubauer I. 44.

Sárkány Gyula II. 371.
Sárkány Imre II. 296.
Sárkány István I. 105.
Sárkány Kálmán I. 40.
Sárkány Loránd II. 296.
Sárkány Sámuel II. 296.
Sárközy család I. 145, 479.
Sárközy Ferencz I. 40.
Sárközy János I. 109.
Sárközy Mihály II. 354.
Sárközy Pál I. 145.
Sárközy Pál tanya I. 145.
Sárközy Simon tanya I. 145.
Sarlay család I. 479.
Sarlay Sándor dr. I. 105.
Sarlósár puszta I. 147.
Sashalom puszta I. 28.
Savoyai Eugén herczeg I. 43, 122, II. 408, 430.
Saxlehner András II. 156, 518.
Schächter Miksa II. 296.
Schäeffner Károly I. 118, II. 83.
Schaffgotsch Rezső gróf I, 128.
Schams Ferencz II. 56.
Schell Ferenczné báróné I. 165.
Schiller Nándor II. 466.
Schindler József II. 296.
Schleisz Mihály I. 142.
Schlesinger Samu I. 153.
Schlick Nep. János II. 297.
Schlick tábornok I. 403, II. 435.
Schloesser Germain és Társa I. 43, II. 148.
Schlossberg I. 128.
Schlosser Ferencz dr. II. 371.
Schmidl dr. és Társa II. 145.
Schmidl Sándor I. 44.
Schmidt József II. 297.
Schmiedt Ferencz II. 297.
Scholz család I. 479.
Schossberger család I. 479.
Schossberger Henrik I. 38.
Schossberger Lajos báró I. 38, 76, 82, II. 81.
Schossberger Viktor báró I. 68, 154, 160, II. 61, 114.
Schossberger Zsigmond I. 154, II. 100.
Schöffer Bódog I. 136.
Schön Dávid II. 207.
Schönfeld Mór I. 128.
Schönfeld, Schwarcz és Társa I. 129.
Schreiber és Mauer I. 62.
Schreiber Henrik II. 488.
Schreyer József II. 381.
Schulhoff Lajos I. 75.
Schultz tábornok II. 524.
Schuster Konstantin II. 499, 534.
Schuster Vilmos I. 51, II. 153.
Schütz Károly I. 115.
Schwachhoffer Lajos I. 110.
Schwarz Albert I. 147.
Schwarz Ármin II. 448.
Schwarz Károly I. 147.
Schweitzer Lajos II. 403.
Schwertz báró II. 406.
Scultéty család I. 479.
Sebastian Frigyes I. 110.
Sebes erdő I. 63.
Sebesztha Károly II. 297.
Sebestyén-emlék I. 52.
Sebők József II. 371.
Sefcsik István II. 67.
Segesváry család I. 33, 479—480.
Segesváry Imre II. 447.
Segesváry Ödön I. 55, II. 64, 77.
Seldeneck Vilmosné báróné I. 69.
Selyemhernyó-tenyésztés I. 319.
Selyemtenyésztési felügyelőség II. 52, 75.
Selyemtermelés II. 75, 144.
Sembery család I. 480.
Semléki Ádám I. 57.
Semsei család I. 39.
Seper Kajetán II. 297.
Sepsei István II. 428.
Serényi János gróf I. 158, II. 61, 70, 86.
Seres család I. 480.
Seres István II. 403.
Serfőző Géza II. 51, 99, 297.
Serkei Dezső II. 425.
Sertéskereskedés II. 162.
Sertéstenyésztés II. 69—70.
Setét család I. 148, 480.
Sétoruk I. 10.
Sezol (lásd Tápiósüly).
'Sigray család I. 33, 40, 480, II. 433.
'Sigray Jakab gróf I. 380.
'Sigray Lajos I. 74.
'Sigray Péter I. 105.
'Sigray Teréz II. 445.
Sikáros puszta I. 117.
Sikátor dűlő I. 64.
Siketnémaintézetek II. 228, 231.
Siklósy Gyula I. 118.
Sikorszky család I. 480.
Simák József II. 515.
Simig Gyula I. 434.
Simon Antal II. 361.
Simon család (Vadkerti) I. 128, 480.
Simonetti II. 528.
Simonfy család I. 28.
Simontanya I. 160.
Simontsits család I. 148.
Simonyi János II. 338, 364.
Simor János II. 467.
Sina család I. 73, 104, II. 87.
Sina Simon báró I. 38, 50. 61.
Siposs család I. 480.
Siposszállás I. 61.
Sipsaszőlő I. 61.
Siros János II. 427.
Sívó család I. 480.
Sívó János I. 28.
Sívó Jenő I. 28.
Sívó Miklós I. 28. 152.
Skaricza Máté II. 297.
Slossberg Krisztina I. 27.
Smaragd Comes I. 164.
Sokszorosító ipar II. 142.
Solnay Kornél I. 434.
Solt I. 127—128.
Soltmegye I. 224—229.
Soltmegye földrajzi fekvése I. 224—225.
Soltmegye kialakulása I. 225.
Soltmegye községei a középkorban I. 226—228.
Soltmegye városai I. 225—226.
Soltvadkert I. 128.
Solymár I. 128—129.
Somlyódi család I. 109.
Somlyósziget I. 55, 123.
Somogyi Antal I. 148.
Somogyi család I. 481.
Somogyi János II. 297, 354.
Somssich Mihály II. 536.
Somssich Pál I. 55.
Sonnenschein E., I. 62. II. 152.
Soós család I. 85, 99, 105, 11, 118.
Soós József II. 298.
Sordó I. 61.
Soroksár I. 129.
Soroksári család I. 129.
Soroksárpéteri puszta I. 129.
Sóstó puszta I. 87.
Sőreg puszta I. 146.
Sörgyártás II. 138.
Sőrich Farkas I. 148.
Sörös Imre II. 534.
Sörteipar II. 137.
Sőtér család I. 133, 142, 146, 151, 481.
Sőtér Ferencz I. 133, 362, 363, II. 406, 407.
Sőtér Tamás II. 362, 429.
Spárga II. 61.
Speieri János II. 530.
Spieshaymer János II. 517.
Spitzer-féle czementgyár II. 391.
Spitzer Testvérek II. 152.
Splényi József báró I. 109, II. 507.

Stahremberg család I. 37—75, 163. II. 456.
Stahremberg Guidó gróf I. 52.
Stahremberg Tamás, gróf I. 87.
Stametz-Mayer Henrik I. 105.
Statutum I. 312—313.
Stefaneum aggmenedékház I. 124.
Steibl Mihály II. 403.
Steinacker Ödön II. 144.
Steinbach család I. 111, 481.
Steinbachkőbánya I. 111.
Stein és Rosenstrausz I. 62.
Steinlein család I. 154.
Steinriegel I. 10.
Sternthal Miksa II. 488.
Stettner család I. 110, 481.
Stibor vajda I. 340.
Strassburger Antal I. 105, II. 67, 82.
Strassburger Emánuel I. 40.
Strobl Alajos II. 440.
Stromer Márton I. 81.
Sturmann Zsigmond I. 67.
Stverteczky család I. 481.
Suhajda család I. 481.
Suhogó dűlő I. 94.
Sulyok család (Vadkerti) I. 128.
Surányi József I. 135.
Surcusar (lásd Soroksár).
Sükösd I. 129.
Süripuszta I. 142.
Süttő Mihály I. 81.
Svábhegy I. 13.
Sváb Imre I. 106.
Syke család (Péczeli) I. 160.
Sypos család II. 433, 444.
Sywl (lásd Tápisüly).

Szabadjakabszállás I. 130.
Szabadrét puszta I. 147.
Szabadságharcz I. 401—405.
Szabadszállás I. 129—130.
Szabó Béla II. 398.
Szabó család I. 79, 140, 481,
Szabó család (Farkasdi). I. 481.
Szabó család (Varjasi). I. 481.
Szabó család (Vári). I. 111.
Szabó Ferencz I. 154. II. 436.
Szabó Francziska I. 121.
Szabó Géza I. 412, 434.
Szabó István II. 403.
Szabó János II. 403, 429, 448.
Szabó Jenő II. 448.
Szabó József II. 298, 337, 448.
Szabó Károly II. 298, 364, 440.
Szabó Lajos II. 145.
Szabó Máté II. 335.
Szabó Mihály II. 298, 448.
Szabó Péter I. 74.
Szabó S. József II. 403.
Szabó telep I. 62.
Szabolcska Mihály II. 299, 440.
Szada I. 130.
Szajor telep I. 81.
Szakács Andor II. 299.
Szakál család I. 482.
Szakmár I. 130.
Szakmár puszta I. 58.
Szalachy Béla I. 136, II. 84.
Szalachy család I. 482.
Szalády Antal II. 153.
Szalay család I. 482.
Szalay György II. 448.
Szalay Gyula II. 299, 440.
Szalay Imréné II. 73.
Szalay István I. 33.
Szalay József II. 435.
Szalay László II. 435, 436.
Szalay Pálné II. 442.
Szalay tanya I. 46.
Szalkpuszta I. 133.
Szalkszentmárton I. 133.
Szállodásipar II. 143.
Szalonnakereskedés II. 162.
Szalontai szállás I. 130.
Szamócza II. 61.
Szamota István II. 299.
Szandahegy I. 9.
Szandzsákok I. 296—297.
Szank I. 133.
Szánthó család I. 145.
Szánthó Elek I. 28.
Szánthó Kálmán II. 299.
Szántó puszta I. 100.
Szápáry család I. 103, 154.
Szápáry Ferencz gróf I. 27, 151.
Szápáry Frigyes gróf I. 28, 152.
Szápáry István gróf I. 32, II. 51, 61, 67.
Szápáry Péter gróf I. 32.
Szápáry Tibor gróf I. 32.
Szapolyai János I. 343. II. 328.
Szappangyártás II. 142.
Szappanos Elek I. 40, II. 67.
Szappanos István II. 299.
Száraz család I. 58.
Száraz György báró I. 99.
Szárazhegytelep I. 97.
Szárazmalom II. 23.
Szár család (Atyai) I. 110.
Szár János (Atyai) I. 164.
Szár László I. 331.
Szárító I. 74.
Szarka család I. 482.
Szarka Mihály II. 437.
Szarkás I. 161.
Szarmata és avar emlékek I. 192—297.
Szárnyas vadászat II. 122.
Szarvascsárda I. 129.
Szarvaskút I. 128.
Szarvasmarhatenyésztés II. 62—66.
Szarvas téglagyártelep I. 115.
Szarvasvadászat II. 117—118.
Szarvasvölgy-telep I. 88.
Szász-Coburg-Góthai Fülöp herczeg I. 94, 121, II. 67, 70, 83.
Szász Károly II. 191—201, 233, 300, 440.
Szász Polixena II. 300, 443.
Szász-Tescheni Albertné herczegné I. 135.
Szászy Béla dr. I. 118.
Szathmáry József I. 115.
Szatmári béke I. 371—374.
Szatmári-Király család I. 145.
Szauthner Zsigmond II. 300.
Szávits Nesztor II. 466.
Szebenyei József II. 300.
Szeberényi Andor II. 300.
Szeberényi Lajos II. 300.
Széchenyi család I. 127.
Széchenyi István gróf I. 389, II. 175.
Széchenyi-telep I. 133.
Széchenyi-telepi idegbetegszanatórium I. 133.
Széchy család I. 67, 123, 136.
Széchy Károly II. 301.
Szecsei család I. 111.
Szecsődy Gáspár II. 444.
Szecsődy Györgyné II. 73.
Szedlenics család I. 145.
Szedria I. 91.
Szeél család I. 482.
Szeél Imre I. 157.
Szeél István I. 157.
Szefer basa II. 331.
Szegedi Kis István I, 269, II. 373.
Szegedy család I. 76, 93.
Szegedy György II. 354.
Szegedy Pál I. 61.
Székely György I. 434.
Székely József I. 46.
Székely Lajos I. 92.
Székely szőlőtelep I. 63.
Szekeres István II. 362.
Székes I. 134.
Szekesfehérvári püspökség I. 266—267.
Székház I. 313—314.
Szekszárdi apátság I. 38, 63, 100.

Szekszárdi apátság széke I. 232.
Szeleczky család I. 32.
Szelényi János I. 123.
Szelényi tanya I. 145.
Szeles János II. 301.
Szeles József II. 301.
Szeless Lajos I. 34.
Szelíd dűlő I. 58.
Széll Kálmán I. 410.
Szélmalom II. 24—25.
Szélmalom-telep I. 61.
Szemere Bertalan II. 413.
Szemere család I. 109, 146, 482.
Szemere Huba II. 51, 78.
Szemere Hubáné I. 69.
Szemere Miklós I. 112.
Szemere Pál I. 55, 110, II. 301.
Szénahegy I. 10.
Szénásy Sándor II. 301.
Szende Géza I. 57, II. 151.
Szende József I. 28.
Szendy István I. 79, 127.
Szénkéneg-raktárak II. 101.
Szent-Ágoston-rendű apáczák I. 116.
Szentandráspart I. 68.
Szentbenedek (lásd Dunaszentbenedek).
Szent-Benedek-rend I. 44.
Szentendre II. 453—468.
— a honfoglalás után II. 453.
— a kurucz szabadságharczban II. 456.
— a török korban II. 454.
— a Zichyek birtokában II. 456
— birtokperei II. 454.
— környéke II. 465.
— közigazgatása II. 462.
— közigazgatási fejlődése II. 460.
— közvagyona II. 462.
— megváltása II. 460.
— mint r. t. város II. 462.
— őskora II. 453.
— pöre a koronával II. 460.
— szerb telepítése II.454—456.
— szerződése a kincstárral II. 459.
— város leirása II. 465—468.
Szentendre-visegrádi hegység I. 3.
Szentesy Gyula II. 521.
Szent-Gály Gyula II. 302.
Szentgyörgy puszta I. 164.
Szent György-telep I. 127.
Szenthe család I. 483, II. 445,
Szenthe Kálmán II. 448.
Szenthe-Magócs nemzetség I. 285.
Szent Hubertus nyaralótelep I. 49.
Szent Ilona szőlőtelep I. 105.
Szent István I. 206, 330.
Szentiváni család (Istvánházai) I. 45, 93.
Szentiván puszta I. 111.
Szentivány család I. 109.
Szentjakab (lásd Pusztaszentjakab).
Szent Jakab-apátság I. 268.
Szentjános I. 157.
Szent Kereszt-apáczák I. 164.
Szentkirályi család I. 146, 482.
Szentkirályi Kálmán I. 146, II. 85.
Szentkirályi Mór I. 133, 394.
Szentkirály-puszta I. 58.
Szentkirályi tanya I. 146.
Szentkút I. 117.
Szentkút-kápolna I. 49.
Szentlőrincz (lásd Koháryszentlőrincz).
Szentlőrinczi parkétagyár II. 153.
Szentlőrinczkáta I. 133—134.
Szentmarjay Ferencz I. 380.
Szentmártonkáta I. 134.
Szentmiklósy Benedek I. 76.
Szentorbánhegy I. 154.
Szent Pantaleon-apátság I. 268.
Szentpétery család I. 483.
Szentpétery Géza II. 448.
Szentpétery Gyula II. 435, 436
Szentpétery Sándor II. 435.
Szépe Lajos II. 434.
Szepessy család I. 34, 39.
Szepessy József I. 69.
Szerbek II. 35—37.
Szerbith István I. 147.
Szerdahelyi György II. 407.
Szerdahelyi Imre II. 405.
Szerecsen család II. 360.
Szerelemhegyi Dezső II. 403.
Szeremle I. 134.
Szerviták I. 264.
Szerzetesnők I. 264—266.
Szerzetesrendek I. 255—256.
Szeszgyártás II. 138.
Szigetbecse I. 134—135.
Szigetcsép I. 135.
Szigetcsépi pinczegazdaság II. 104.
Szigetek I. 20.
Szigeti Gyula II. 302.
Szigethy László dr. II. 448.
Szigethy Lehel II. 302.
Szigetmonostor I. 135.
Szigetszentmárton I. 135.
Szigetszentmiklós I. 135—136.
Szigetújfalu I. 136.
Szigetvári Iván II. 302.
Szík I. 5.
Szíksó I. 6.
Szíkvízgyártás II. 138.
Szilády Áron II. 302
Szilády Károly II. 354.
Szilágyi Emil I. 110.
Szilágyi Gyula II. 302.
Szilágyihegy I. 8—9.
Szilágyi Sándor II. 440.
Szilágyi S. és Társa I. 62.
Szilágyi tanya I. 110.
Szilágyi Virgil II. 51.
Szilágyi-telep I. 58, 152.
Szilassy család I. 69, 75, 103, 106, 115, 483.
Szilassy Francziska I. 34.
Szilassy György II. 435.
Szilassy Kálmán I. 106.
Szilassy László I. 34.
Szilosalja I. 76.
Szilva II. 57.
Szily Ádám I. 81.
Szily család I. 28, 40, 151.
Szily István I. 151.
Szily Kálmán II. 305.
Szinthay Márton II. 426, 427.
Sziráki major I. 142.
Szirmay család I. 109, 141.
Szirmay Sándor gróf I. 141, II. 85.
Szitányi Ödön I. 118.
Szivák család I. 483.
Szivák Imre dr. II. 51, II. 392.
Szivós család I. 483, II. 433.
Szivós János I. 105.
Szivós Mihály I. 104.
Szivós Zsuzsánna II. 433.
Szkaliczky Dezső II. 462.
Szlatini Gábor II. 460.
Szlavitsek Béla II. 371.
Szlávy család I. 133.
Szlovenics Mihály I. 80.
Szobonya István II. 438.
Szodoray család I. 145.
Szodoray tanya I. 145.
Szokolay család I. 483.
Szokolay István II. 521.
Szolnoki csata I. 403.
Szombathy István II. 305.
Szomory család (Felkeszi) I. 45.
Szontagh család I. 61.
Szontagh Samu I. 161.
Szopókás puszta I. 106.
Szőcs János II. 407.
Sződ I. 136—139.
Sződi csata I. 405.
Sződrákos I. 139.
Szőke Lajos I. 33.
Szőlőkalja I. 98.
Szőlőfelújítás II. 98.
Szőlőmívelés I. 317, II. 95—108.

Szőlős I. 136.
Szőlősgyál I. 33.
Szőlőterület II. 100.
Szőrhalomtelep I. 55.
Szőröspuszta I. 141, 157.
Szövőipar II. 137.
Sztáray gróf család II. 433.
Szterényi József II. 536.
Sztojanovits János II. 461.
Sztratimirovits István II. 465.
Sztrokay Antalné özv. I. 93.
Sztulics Károly II. 528.
Szucsics Sándor II. 534.
Szulejmán I. 352, II. 426.
Szumrák tanya I. 145.
Szunyogh család I. 109, 111.
Szunyogh kőbánya I. 111.
Szúnyoghi Albert I. 91.
Sunyogos puszta I. 134.
Szunyog puszta I. 55.
Szuper Géza I. 434.
Szűcs család I. 112.
Szűcs Ferencz I. 46.
Szűcs Ferencz dr. ifj. I. 46.
Szűcs István II. 336, 362.
Szűcs János II. 334.
Szűcs József II. 449.
Szűcs Judit II. 445.
Szűcsi erdő I. 86.
Szűcsi puszta I. 105.
Szüdy Benedek I. 37.
Szülleölle puszta I. 76.
Szüry család I. 483.
Szvatopluk II. 404.
Szvetenay Miklós dr. II. 144.

Tabdi puszta I. 105.
Tabdi szőlők I. 105.
Tábordűlő I. 158.
Táby József dr. II. 403.
Tahitótfalu I. 139.
Tahi-Várad I. 139.
Tahy család I. 34, 56, 58, 99, 111, 139, 153, 157, 483.
Tahy Ferencz I. 37, 67.
Tahy István I. 67, 415, II. 48, 64, 73,
Tahy Iván I. 69.
Tahy Jakab II. 177.
Tahy Lajos II. 48.
Tahy major I. 157.
Takách család I. 483—484.
Takácshegy I. 9.
Takács József II. 373.
Takarékpénztárak II. 164—172.
Takarmányfélék II. 54.
Taksony I. 139—140.
Taksony vezér I. 140.
Talajmívelés I. 22.
Talajviszonyok II. 41—43.
Tallas János II. 427.
Tallián Ádám I. 151.
Tallián család I. 27.
Tamási Henrik I. 70, II. 87.
Tamáskáta puszta I. 134.
Tamáskert-telep I. 64.
Tamássy-féle parkszanatórium I. 57.
Tamásvár I. 147.
Tanács Márton II. 521.
Tanárky Gedeon II. 305, 434, 436, 444.
Tanárky Gedeonné II. 443.
Tanfelügyelői kirendeltség II. 207.
Tanfelügyelők II. 233.
Tanítói egyesületek II. 232.
Tanítói értekezletek II. 211.
Tanítóképzők II. 224, 225.
Tanügy II. 185—233.
Tanyai élet II. 4.
Tápióbicske I. 140.
Tápióbrunni major I. 157.
Tápiógyörgye I. 140—141.
Tápiói Kismajor I. 145.
Tápiómajor I. 157.
Tápiópatak I. 21.
Tápióság I. 141.
Tápiósáp I. 141—142.
Tápiósüly I. 142.
Tápiószecső I. 142—145.
Tápiószele I. 145—146.
Tápiószentgyörgy puszta I. 80.
Tápiószentmárton I. 146.
Táplálkozás II. 6—7.
Taplós t. I. 40.
Tapody János I. 81.
Tárcsándy család I. 145.
Tárczy Miklós II. 328.
Tarjány Kálmán II. 398.
Tarkás 1. 139.
Tarkó János I. 38, 91, 133, 145,
Tarnay Alajos II. 521.
Tarnay család I. 92.
Tárnok család (Szandai) I. 68.
Tárnokházy István II. 523.
Társas élet II. 7—8.
Társmajor I. 160.
Tary család I. 159.
Tass I. 146—147.
Tassi tanya I. 147.
Tassy család I. 79.
Tassy Pál II. 305.
Tatárhányás I. 31.
Tatárjárás I. 333—334.
Tatárszentgyörgy I. 147.
Tatárszetnmiklós (lásd Kunszentmiklós).
Tauber Ottó I. 75.
Tauffer Vilmos I. 142.
Távbeszélő II. 184.
Távíró II. 183, 184.
Tázlár (lásd Prónayfalva).
Tázlár puszta I. 121.
Teczemajor I. 139.
Teczevíz patak I. 21.
Tegze Gyula II. 306.
Tegzes család I. 128, 484.
Tegzes János II. 408.
Téglagyártás II. 135.
Teherviselő képesség I. 293—294.
Tejkereskedés II. 162.
Tejtermelés II. 64—65.
Telegni (lásd Telki).
Teleki család I. 75, 85, 93, 99, 103, 109, 147, 484.
Teleki Gyula gróf I. 128, II. 67, 83—84.
Teleki József gróf I. 76, II. 511, 67, 70.
Teleki József grófné II. 51, 72, 73.
Teleki László gróf I. 395.
Teleki Tibor gróf I. 49, 75, 93, 118, II. 61, 70, 78, 83.
Telekmajor I. 46, 52.
Telkesítések II. 43—44.
Telki I. 147.
Telki apátság I. 44, 45, 106, 147.
Temetés II. 12.
Templom dűlő I. 92.
Templom-halma I. 86.
Templomhegy I. 39.
Tengeri II. 54.
Tepkehegy I. 9.
Terbegeczi Dobák I. 106.
Terézia I. 85.
Teréztelep I. 68.
Terhel I. 69.
Természeti viszonyok I. 1—24.
Terra Toscun (lásd Taksony).
Tersztyánszky család I. 76, 111.
Tersztyánszky József I. 117.
Területmegoszlás II. 40—41.
Tessényi család I. 484.
Testi büntetés II. 323.
Teszáry család I. 145, 484.
Teszáry János I. 145.
Teszáry László I. 145.
Teszáry tanya I. 145.
Tétény (lásd Nagytétény).
Tétényi család I. 88, 148.
Tétény nemzetség I. 285.
Tetepuszta I. 69.
Tetétleni család I. 58.
Tetétleni lelet I. 198.
Thassy Kálmán I. 151.
Thék Endre II. 144.
Thold Dánielné. I. 57.
Thököly Imre I. 350, II. 333. 427.
Thúry család I. 33.
Thúry István II. 411.
Thúry József II. 306.

Thury Soma II. 521.
Thurzó Elek II. 328.
Thurzó Elekné I. 136.
Thurzó György II. 454.
Tihanyi család I. 87, 103.
Tímárok II. 137.
Tinójárási szőlőtelep I. 105.
Tinnye I. 147—148.
Tirapuszta I. 38.
Tisza I. 18.
Tisza István gróf I. 99, 410. II. 81—82, 110.
Tisza Kálmán I. 165.
Tisza Lajos gróf II. 51.
Tiszaújfalu I. 148.
Tisztviselők fizetése I. 311.
Tóalmás I. 148—151.
Tófalu I. 76.
Tojáskereskedés II. 162.
Tokody család I. 484.
Toldy Jenő II. 392.
Tollkereskedés II. 162.
Tomory Anasztázné I. 147.
Tompa Mihály II. 437.
Toóth János II. 413.
Tópart I. 106.
Torbágy I. 151.
Torma II. 58.
Tormásy család I. 484.
Tormássy Sándor II. 306.
Tormay Károly II. 306, 521.
Tormay Mihály II. 406.
Tost család I. 484—485.
Tószeg I. 151—152.
Tószegi ásatások I. 169—170 171.
Tótalmás (lásd Tóalmás).
Tótgyörk (lásd Galgagyörk).
Tóth család I. 37, 40, 485.
Tóth Ferencz I. 104, II. 100, 427.
Tóth György II. 427.
Tóth Imre I. 118.
Tóth István I. 105, II. 306, 438.
Tóth János II. 306.
Tóth József II. 204, 233, 306.
Tóth Kálmán I. 435.
Tóth Lajos II. 306.
Tóth László II. 405.
Tóth Lőrincz II. 521.
Tóth Mihály II. 328.
Tóth Mike II. 540.
Tóth Miksa II. 306.
Tótok II. 33—35.
Tótújfalu (lásd Váczkisújfalu).
Tök I. 152.
Tőkés Gyula I. 434.
Tököl I. 152.
Törley József és Társa I. 43, II. 145.
Törmelékkúp I. 4.
Török András I. 27. II. 407.
Törökbálint I. 152—153.
Török Bálint (Enyingi) I. 152, II. 361.
Török család (Szajoli) I. 80.
Törökfalva I. 87.
Török Ferencz I. 87.
Török Gábor I. 142.
Török István II. 307.
Török József II. 373.
Törökképi kertek I. 64.
Törökkút I. 129, 139.
Törökösség I. 302—303.
Törökúti tanya I. 160.
Török világ I. 294—303.
Török Zsigmond I. 63.
Törtel I. 153.
Törtelszállása (lásd Törtel).
Történelem I. 200—436.
Törvényhatósági állatorvos II. 52.
Törvényhatósági jogszabályok I. 312—313.
Törvényhatósági működés I. 307—314.
Törvénykezés II. 309—325.
Tősemöge I. 157.
Tőzeg I. 6.
Tragor Ignácz II. 307.
Traguri Jakab II. 510.
Trágyatermelés II. 53.
Trattner család I. 485.
Trattner János I. 518.
Traub József dr. II. 371.
Trautmann család I. 146.
Trefort Ágost II. 204.
Tregele Jakab I. 118.
Tregele-telep I. 44.
Truczy Bernát I. 148.
Trummer Tamás II. 448.
Tuhárszky Ferencz II. 462.
Tura I. 153—154
Turai csata I. 405.
Túrmöge I. 157.
Turóczy család I. 485.
Túzberek puszta I. 93.
Tüskös telep I. 85.
Tyukodi Márton II. 427.

Uborka II. 61.
Ugri szőlők I. 67.
Ugró Gyula dr. II. 307, 480.
Ugron érsek I. 333.
Ujbőg puszta I. 154.
Ujfalusi dűlő I. 97.
Ujfalussy család I. 64, 124, 148, 485.
Ujfok t. I. 40.
Ujhartyán I. 154.
Ujház I. 52.
Ujházmajor I. 121.
Ujhegy telep I. 50.
Ujkécske I. 154.
Ujlak (lásd Géderlak)
Ujlaki család I. 123, 136.
Ujlaki Miklós I. 128.
Ujmajor I. 39, 52, 68, 82, 91, 141, 157.
Ujmegyer II. 471.
Ujonczmegajánlás I. 401.
Ujosztálási dűlő I. 75.
Ujpest II. 471—496.
— ág. ev. egyháza II. 493.
— a kiegyezés után II. 478.
— alapító oklevele II. 472—474.
— a szabadságharczban II. 478.
— baptista egyháza II. 494.
— csatornázása II. 483.
— építkezése II. 481.
— fejlődése II. 474.
— fekvése II. 480.
— hivatalai II. 494, 496.
— ipara II. 484—488.
— izr. egyháza II. 493.
— kereskedése II. 489.
— kövezése II. 482.
— közegészsége II. 490.
— közigazgatása II. 491.
— közlekedése II. 484.
— közvagyona II. 494.
— közvilágítása II. 483.
— megalakulása II. 471.
— ref. egyháza II. 493.
— rendőrsége II. 490.
— róm. kath. egyháza II. 492, 493.
— tanügye II. 491.
— társadalmi élete II. 492.
— tűzoltósága II. 490.
— várossá alakulása II. 479.
— vízvezetéke II. 484.
Ujszász I. 154—157.
Ujszászy és Mayláth II. 392.
Ujszőlők I. 98.
Ujtelep I. 111.
Uj telepítések I. 306—307.
Ujváry Imre II. 530.
Ulászló II., I. 342.
Ulászló III., I. 340.
Ulbrich Gyula I. 43.
Ulrich Károly II. 507.
Unghváry család II. 58.
Unghváry József II. 376.
Unghváry László I. 74, II. 376, 377.
Ungnad Kristóf II. 361.
Unió-gyufagyár r.-t. I. 44, II. 145.
Úrasztal I. 10.

Urbárium I. 141, 304.
Urbéri szabályzat I. 374.
Urbő puszta I. 46.
Uri I. 157.
Urlovasok versenytere I. 57.
Uszód I. 157.
Usztató major I. 139.
Uzovics család I. 80—81.
Uzovics telep I. 81.

Üllő I. 157.
Ültetések II. 115.
Ünnepi szokások II. 13—14, 32—33.
Üres tarisznya (lásd Csonkatebe)
Ürgemajor I. 80.
Ürményi család I. 154.
Ürményi Ferencz I. 27, 151.
Ürményi József II. 530.
Üröm I. 157—158.
Üvejsz basa I. 45, 117.

Vácz II. 497—521.
— a honfoglalás után II. 509
— állattenyésztése II. 517.
— a XIX. század elején II. 512.
— a török korban II. 510.
— belső beosztása II. 498.
— borászata II. 516.
— egyesületei II. 516.
— elpusztítása II. 511.
— 1848—49-ben II. 512.
— fekvése II. 497.
— fénykora II. 509, 510.
— földmívelése II. 516.
— fölépítése II. 511.
— gyümölcstermelése II. 517.
— hatóságai II. 516.
— ipara II. 517, 518.
— kereskedése II. 517.
— kialakulása II. 498.
— közlekedése II. 516.
— közoktatása II. 518.
— közvagyona II. 515.
— legújabb kora II. 515.
— népessége II. 516.
— neves szülöttei II. 521.
— őskora II. 508.
— pénzintézetei II. 516.
— sajtója II. 521.
— természeti viszonyai II. 498.
— tisztikara II. 515.
— város leírása II. 499—508.
Váczbottyán I. 158.
Váczduka I. 158.
Váczharaszt I. 159.
Váczhartyán I. 158—159.
Váczhosszúvölgy I. 159.
Váczi csata I. 404.
Váczi Hengermalom r.-t. II. 156.
Váczi káptalan I. 157, 164, 250,—252, II. 86.
Váczi nahije I. 50.
Váczi püspökök I. 248—250.
Váczi püspökség I. 33, 50, 87, 88, 97, 115, 121, 130, 157, 161, 164, 246—256, II. 61, 110.
Váczi püspökség prépostságai és apátságai I. 254.
Váczkisújfalu I. 159.
Váczrátót I. 159.
Váczszentlászló I. 159, 160.
Váczy család I. 485.
Váczy János II. 307.
Váczy János (idősebb) I. 32.
Váczy Pál II. 521.
Vadas József dr. II. 516.
Vadászat I. 318, II. 116—124.
Vadászy Pál I. 88, 104.
Vadkerty család I. 128.
Vágó András II. 429.
Vágó István II. 362.
Vajastorok I. 61, 129.
Vajda Károly I. 139.
Vajda László II. 434.
Vajkereskedés II. 162.
Vajkó család II. 433, 445.
Vajkovics Imre II. 530.
Vakok intézete I. 330.
Valkó I. 160.
Valkó Antalné özv. I. 153.
Valkószentlászló (lásd Váczszentlászló)
Valero J. Antal II. 144.
Vallásalap I. 50, 63, 109, 115, 117, 140, 158.
Vallásalapítványi uradalom I. 158, II. 86.
Vallási sérelmek I. 371—372.
Vámosgyörk (lásd Hévízgyörk),
Vámossy István I. 31, 70, II. 87, 426,
Vanyek Béla II. 480.
Váradpuszta I. 56.
Várady család I. 485.
Várady család (Nagyszelezsényi és Dicskei) I. 109, 185.
Várady Gáborné özv. I. 104.
Várady János II. 334, 407.
Várady László II. 82.
Várady Péter II. 529.
Várady Sándor (Ditskei) I. 109.
Vargha Ferencz Béla II. 73.
Vargha Ferencz II. 331.
Vargha Gyula I. 157, II. 307.
Várhegy I. 8—9, 13, 69.
Varjasy család I. 145.
Varjassy Jakab I. 145.
Vármegyei czímer és pecsét I. 314.
Várokpuszta I. 91.
Városi iskolák I. 325—326.
Városy Gyula dr. II. 177, 308, 528, 534.
Varsány puszta I. 161.
Várszeg telep I. 63.
Vasad I. 160.
Vásárhelyi család I. 485—486.
Vásárhelyi Géza I. 148, II. 85.
Vásárszabadalmak II. 158.
Vashegy I. 8.
Vasipar II. 134.
Vass András II. 427.
Vass család I. 486.
Vasútak II. 178—183.
Vasúttervek II. 182—183.
Vaszari szobrász II. 499.
Vaszary Kolos II. 467.
Vatyapuszta I. 154.
Vavrinecz Mór II. 308.
Vay Ádám I. 365, II. 429.
Vay család I. 46.
Vay László gróf I. 74.
Vay Péter gróf I. 74.
Vay J. Ádámné I. 31.
Vay Sándor II. 308.
Vecsés I. 160—161.
Vécsey család I. 128, 486.
Vécsey István báró I. 130.
Vécsey Sándor gróf I. 109.
Védőegylet I. 395, II. 131.
Végh Béla I. 147.
Végh család I. 146, 486.
Végh Mihály II. 328.
Végh Péter I. 27.
Végh Sándor II. 377.
Vegyesházbeli királyok kora I. 336—343.
Vegyi ipar II. 142.
Vejte puszta I. 58.
Venczel I. 336.
Vendéglősipar II. 143.
Verancsics Antal II. 361.
Veránka I. 62.
Vér család (Görögmezei) I. 110.
Verebélyi Péter II. 362.
Veres család I. 67, 145, 486.
Veresegyház I. 161.
Vereshagyma II. 58.
Vereshegy I. 10.
Veres István I. 61.
Vérhatalmu úriszékek II. 318.
Verhovay Gyula II. 364.
Verlain János I. 61, 80,
Verseg I. 161.
Vértes hegység I. 7.
Vértesi család I. 80.
Veszprémi püspökség I. 44, 110. 115.

Vesszős család I. 110, 134.
Vetter Antal tábornok I. 403, II. 435.
Vezsenyi László I. 27.
Viczay Károly gróf (Hédervári) I. 73, II. 87.
Viczián Albert-tanya I. 145.
Viczián Albertné özv. I. 145.
Viczián Antal ifj. I. 145, II. 86.
Viczián család I. 145, 486.
Viczián Elek-tanya. I. 145.
Viczián István I. 145.
Viczián Jolán I. 145.
Viczián Kálmán I. 145.
Viczián-tanya I. 161.
Viczián-telep I. 81.
Vida család I. 145, 486.
Vida János I. 28.
Vida-telep I. 127.
Vidi puszta I. 140.
Vid vezér I. 331.
Vidfi László (Farnosi) I. 39.
Vigyázó Antal I. 28.
Vigyázó család I. 38, 76, II. 61.
Vigyázó Ferencz gróf I. 28, 152, 154, 424.
Vigyázó Sándor gróf I. 38, 76, 121, 133, 159. II. 110.
Vigyázó Sándor grófné I. 123, 160.
Vigyázó szem II. 314.
Viktóriamajor I. 121.
Viktormajor I. 160.
Világosi fegyverletétel I. 405.
Villamossági r.-t. I. 44.
Villamos telepek II. 137.
Villamos vasútak II. 182.
Vincze család I. 145.
Vinczellér iskolák II. 52, 100.
Vincze-tér I. 127.
Vinczló család (Gyömrei) I.75.
Viniczni vrch I. 9.
Virágh család I. 486.
Virágh István II. 540.
Virágosberek (lásd Pereg).
Virányi Gyula II. 308.
Virányi Ignácz II. 308.
Virmond II. 408.
Visegrád I. 161—164.
Visegrádi egyezmény I. 344.
Visegrádi hegyvidék I. 7.
Visegrádi várnagyok I. 215.
Vízi malom II. 23—24.
Vízi vadászat II. 122—124.
Vízjárási tanya I. 153.
Vizsgálat II. 310.
Vízszabályozás I. 323—325, II. 175—178.
Víztársulatok II. 177, 178.
Vízügyi hivatalok II. 178.
Vizy család I. 63.
Vladár Károly II. 438.
Vladiszavljevics Mihály II. 466.
Vlahovich Anasztáz II. 534.
Vojtek József I. 111.
Volarich család I. 34.
Vosits tanya I. 145.
Vörös Antal II. 338, 363, 530.
Vörösbarátok kápolnája I. 82.
Vörös család I. 27, 50, 486—487.
Vörös Tamás II. 430.
Vöröskőszikla I. 10.
Vörösmajor I. 50, 161.
Vörösmarty család I. 487.
Vörösmarty-féle szőlő I. 64.
Vörösvár (lásd Pilisvörösvár).
Vrányi Teofil II. 480.

Waggontelep I. 43.
Wágner Géza II. 178.
Wahrmann család I. 151.
Wahrmann Mór II. 144.
Waldeck Frigyes gróf I. 105.
Wallentiny Antal II. 371.
Warga János II. 440, 444.
Wartensleben család I. 69, 75, 160.
Wattay család I. 40, 44, 49, 50, 57, 85, 99, 105, 111, 118, 129, 487.
Wattay Pál I. 34.
Weigelsperg Ede báró I. 31.
Weindorf (lásd Pilisborosjenő).
Weisz Ármin dr. II. 462.
Weisz Ármin és Fia II. 155.
Weiszkopf Mihály II. 393.
Weisz Manfréd I. 49.
Weisz Mór II. 488.
Wekerle Sándor dr. I. 100.
Wenckheim család I. 124.
Werbőczy István I. 27, 67, 94, 123, 141, 145, 146, 151, 152, 153, 165, II. 328.
Werkner Artur II. 155, 488.
Werner Károly II. 540.
Werner Venczel II. 534.
Wesselényi család I. 487, II. 331, 338.
Wesselényi Ferencz II. 427.
Wesselényi Miklós I. 392.
Wesselényi Pál II. 333.
Wettenstein József dr. I. 118.
Wettstein család I. 487.
Wiedenmann Bernard II. 454.
Wiener család I. 146.
Wigner Fülöpné özv. I. 157.
Wild Károly I. 160.
Wimmersperg Manó báró II. 73.
Windisch család I. 85.
Windisch János II. 70.
Windisch József II. 70, 80.
Windischgrätz herczeg I. 402, II. 363, 435, 512.
Winkler Pál II. 308, 534.
Winternitz Gyula II. 488.
Wirker György II. 462.
Wirthl József II. 178.
Wodiáner Béla I. 93.
Wodiáner család I. 487.
Wodiáner János I. 93, II. 70, 81.
Wodianer Sámuel II. 413.
Wolf Sándor I. 62.
Wolfinger Alajos II. 64.
Wolfner Gyula és Társa II. 488.
Wratiszláv Lajos gróf I. 28.
Wrdas (lásd Ordas.)
Wydan (lásd Dány).

Zab II. 54.
Záborszky család I. 487.
Zádor I. 115.
Zádor János II. 515.
Zádor puszta I. 104.
Zagyva I. 19.
Zagyvarékás I. 164.
Záh Feliczián I. 339.
Záh nemzetség I. 158, 286.
Zakar Károly II. 377.
Zala Sándor I. 43.
Zambok (lásd Zsámbok).
Zámolyi József II. 373.
Zánthó (lásd Kiskunlaczháza).
Zaorál János II. 155.
Zassz György II. 512.
Zlechew (lásd Tápiószecső).
Zechewd (lásd Tápiószecső).
Zechw (lásd Tápiószecső).
Zedlitz Emilné bárónő I. 74.
Zeleméry család I. 112.
Zeleméry Miklósné II. 361.
Zelenka család I. 487—488.
Zelenka Pál II. 373.
Zenneg György II. 454, 456.
Zentmarthonkatha (lásd Szentmártonkáta).
Zenthmarthonkathaya (lásd Szentmártonkáta).
Zerdahelyi Gábor II. 433.
Zeremlyén (lásd Szeremle).
Zeyk József I. 147.
Zichy család I. 39, 45, 56, 110, 116, 152, 164.
Zichy Edmund gróf I. 92.
Zichy Ferencz gróf II. 413.
Zichy Géza gróf II. 342, 491.
Zichy Hippolyt gróf II. 512.
Zichy István gróf II. 454, 456.
Zichy Miklós gróf II. 456.
Zichy Péter gróf II. 454, 456.
Ziska család I. 133.
Zittl Róbert II. 533.
Zlinszky Aladár II. 308.

Zlinszky család I. 33, 74, 488.
Zlinszky Elek II. 178.
Zlinszky György I. 81.
Zlinszky István I. 34.
Zlinszky János I. 434.
Zlinszky József II. 460.
Zohár Ferencz I. 28.
Zolnay család I. 488.
Zoltán Béla dr. (Csepeli) I. 161.
Zoltánmajor I. 161.
Zombory család I. 488.
Zombory család (Kis- v. Szupataki) I. 488.
Zombory János II. 534.
Zöldhalom puszta I. 40.
Zöldségtermesztés II. 58.
Zubor család (Pataji) I. 57.
Zuczay Dömötör II. 459.

Zsámbék I. 164—165.
Zsámbok I. 165.
Zsarnóczay János I. 381.
Zsellérpáskom I. 141.
Zsellérpuszta I. 61.
Zseny István II. 81.
Zseny József II. 81.
Zsidó I. 165.
Zsidó nemzetség I. 68, 165, 285.
Zsifkovics Aladár dr. II. 371.
Zsiger puszta I. 141.
Zsigmond I. 339.
Zsigmondmajor I. 160.
Zsírkereskedés II. 162.
Zsiska család I. 151.
Zsiványbarlang I. 117.
Zsolnay család I. 81, 488.
Zsolnay Jenő I. 434.
Zsolnay Jenő ifj. I. 434.

0240905